

५१२७

HARITA SANHITA

A complete system of Hindu Medicine

by Maharshi Atreya. ✕

EDITED AND PUBLISHED

BY

JAIRAM RACHUNATH,

EDITOR OF "*Bhārpraks'a Bhāshantara*" &c., AND

PRESIDENT OF "*Vaidyak Dayāna*

Prasārika Sabhā."

First Edition—COPIES 2000

BOMBAY.

PRINTED AT JAVAJI DADAJI'S "NIRNAYA-SAGARA" PRESS.

All Rights Reserved.

1892.

Price 3 Rupees.

૫૧૨૭

મહર્ષિ આત્રેયમુનિ ભાષિતા,

હારીત સંહિતા

(આર્ય વૈદ્યક ગ્રંથ)

મૂળ સંહિત શુદ્ધ ગુર્જર ભાષાંતર.

પ્રસિદ્ધ કરનાર,

જયરામ રઘુનાથ

પ્રમુખ—“ મુંબઈ. વૈદ્યક જ્ઞાન પ્રસારક સમા. ”

પ્રથમાવૃત્તિ—પ્રત ૨,૦૦૦.

મુંબઈ:

નિર્ણય-સાગર મુદ્રાયંત્રમાં મુદ્રાંકીત.

સર્વ અધિકાર સ્વાધીન.

સંવત્ ૧૯૪૮—સન ૧૯૯૨.

મૂલ્ય રૂ. ૩.

“He who has merely learnt the principles (of medicine) and received no practical instructions, loses his presence of mind when he sees a patient, just as a coward gets confused in a battle. On the other hand, he who through mere rashness has obtained mere facility in practical work, and knows not the principles of medicine (as taught in books) does not deserve commendation of the learned but punishment from the King. Both these are unaccomplished and unfit to become practitioners, just as a bird with a single wing is unable to fly.”

Sus'ruta.

“ જે પુરૂષે માત્ર વૈદ્યકશાસ્ત્રના તત્વોનોજ અભ્યાસ કર્યો છે, પણ બીજી અનુભવ મેળવ્યો નથી તે જેમ એક બહીકણ પુરૂષ લગાઇમાં બતાં ગભરાય છે તેમ એક રોગીને તપાસતાં વિભ્રમમાં પડે છે. બીજી તરફ — જે કોઇએ વગર વિચારે ઉપચાર કરવામાં થોડું જ્ઞાન મેળવ્યું છે પણ વૈદ્યકશાસ્ત્રના તત્વોનો અભ્યાસ કર્યો નથી તે વિદ્વાનોની પ્રસંસાને પાત્ર થતો નથી પણ રાજ્ય તરફથી શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. જેમ એક પક્ષી એક પાંખથી ઉડવા અસમર્થ છે તેમ આ બંને જાણીઓ વૈદ્યકનો ધંધો ચલાવવા અપૂર્ણ અને નાલાયક છે. ”

સુશ્રુત.

ઉપોદ્ધાત.

માણસના શરીરની રચના અને તેની આ જગતમાં સ્થિતિ ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, કોષ પણ કાળ એવો ન હોતો કે તેમાં મનુષ્યના શરીરની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં ફેરફાર થયા છતાં તેનો ઉપચાર કરવામાં નહિ આવતો હોય. ઘણા જૂના કાળથી આ લોકોમાં વૈદવિદ્યા અથવા આયુર્વેદ જાણીતો છે એ વાતને ઘણાં પ્રમાણ છે; આર્યોના સૌથી પ્રાચીન ગણાતા વેદમાં વૈદવિદ્યાને લગતા ઉલ્લેખ હામ હામ કરેલા જોવામાં આવે છે; તેમાં સંકડો વનસ્પતિઓનાં નામ અને ઉપયોગ કહેવામાં આવ્યા છે; તેમાં વૈદોનાં નામ અને તે સંબંધી અમુક અમુક શોધ કરનારનાં નામ તથા સ્તાન આપવામાં આવેલાં છે; તેમાં શરીરને લગતું વર્ણન તથા શરીરના અવયવોનું વર્ણન આપવામાં આવેલું છે; અને છેવટે વૈદવિદ્યા જ્યારે પૂર્ણ દશાને પોહ્યા ત્યારે આયુર્વેદ એ વેદના એક અંગરૂપે જૂદા પણ લખાયો છે.

પશુ પક્ષીઓ પણ પોતાના શરીરમાં થયેલા અમુક વ્યાધિઓનું નિદાન જાણ્યા વગર કે સંપ્રાપ્તિ સમજ્યા વગર તેની ચિકિત્સા કરે છે એમ ઘણી વાર જાણવામાં આવ્યું છે. એ તેમની ચિકિત્સા એટલી સ્વાભાવિક છે કે તેને વૈદવિદ્યા કે ચિકિત્સાનું નામ આપણે આપતા નથી, પણ તેજ સ્વભાવને અનુસરીને મનુષ્યો જ્યારે ચિકિત્સાના નિયમો દરાવે છે ત્યારે આપણે તેને વૈદવિદ્યા કહિયે છીએ. મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ એ વિદ્યાના શોધ તરફ કેવી રીતે ધર્મ તેનું સવિસ્તર વર્ણન એક જૂદા નિબંધથીજ થઇ શકે, તથાપિ આર્યાવર્તમાં વસનાર આર્યોને તેનો શોધ કરવાને ઘણી અનુકૂળતાઓ હતી એ તો સર્વ કોઈના સમજ્યામાં જટ આવે એવી છે. વેદમાં પશુઓના યજ્ઞ કરવાના વિધિ કહેવામાં આવ્યા છે તથા તે પશુઓને કેમ કાપવાં કેમ ચીરવાં એ તેમને તે કારણથી વિદિતજ હોતું જોઈએ. આ પ્રસંગથી તેમને પ્રાણીના અંગના જૂદા જૂદા આંતર અવયવો તથા તેનો ઉપયોગ જાણવામાં આવેલા હોવો જોઈએ એટલુંજ નહિ; પરંતુ અંગોના છેદ ભેદ કરવાને શત્રો કેવાં જોઈએ તેની બનાવટ પણ સૂઝેલી હોવી જોઈએ. આર્યાવર્ત જૂદા જૂદા પ્રકારની એટલી બધી વનસ્પતિથી ભરપૂર છે કે આર્યો જોવા તીક્ષ્ણ નિરીક્ષા કરનારની દૃષ્ટિ તેમના ગુણદોષ તપાસવા તરફ સહજ દોરાય એ બનવા જોઈએ. જે જે વિષય જેના જેના જાણવામાં આવ્યો તે તે વિષય તે પોતાના શિષ્યોને કહેતો ગયો અને એ-

પ્રમાણે પરંપરાથી ચાલતા આવેલા અનુભવમાં વધારો થતાં થતાં વૈદ્યવિદ્યા એક વખત સંપૂર્ણપણાને પામી ગઈ હતી.

આપણા જૂના વૈદ્યકના ગ્રંથો જોતાં આપણને જણાય છે કે જે અનુભવ આપણા પ્રાચીન આર્યોએ મેળવેલો છે તે ઘણો છે. એમ છતાં પણ તેમાં સુધારા વધારાનો અવકાશ નથી એમ કહેવાની અમારી મતલબ નથી. હજી તેમાં ઘણો સુધારો વધારો થઈ શકે એમ છે, પરંતુ જેટલો અનુભવ તેમણે મેળવી મૂક્યો છે તે પ્રથમ જાણી ગયા પછીજ તેમાં જે કાંઈ સુધારો વધારો થાય તો થઈ શકે; આ કારણથી વૈદ્યવિદ્યાના પ્રાચીન ગ્રંથોનો શોધ કરી તેનો અભ્યાસ કરવાની સર્વને અગત્ય છે.

વૈદ્યવિદ્યાના ગ્રંથો માત્ર વૈદ્યોનેજ કામના છે એટલુંજ નહી, પણ તે સર્વને અવલોકન કરવા જેવા છે. કહેવત છે કે “**પ્રક્ષાલના દ્વિપકસ્ય દુરાદસ્પર્શનંવરમ્**”—“કાદવમાં પગ ઓળીને પછી ઘોઘ નાખવા કરતાં તેમાં પગ નજ ઓળવો એ સૌથી સાફ છે.” તેમ વૈદ્યક શાસ્ત્રના અજ્ઞાનથી રોગ થવા દેવો અને પછી તેને દૂર કરવાના ઉપાય કરવા તે કરતાં રોગ ઉત્પન્ન થવા ન દેવો એજ શ્રેષ્ઠતર વાત છે. પણ વૈદ્યક શાસ્ત્રના ગ્રંથોનું સામાન્ય અવલોકન પણ કર્યાવિના આ રોગનાં કારણો (હેતુઓ) જાણવામાં આવતાં નથી, તો પછી થનારા રોગથી દૂર તો શી રીતે રહેવાય? કેટલાકનું કહેવું એમ છે કે, વૈદ્યક શાસ્ત્ર જેવા ગહન વિષયનો ગુરૂ પાસેથી બરાબર અભ્યાસ કર્યાવિના શુંદનો ગાંગડો મળ્યે ગાંધી થઈ બેસવા જેવું કેટલાક કરેછે— વૈદ્યકના ભાષાંતરનો ગ્રંથ હાથમાં લેઈ તેટલા વડેજ વૈદ્ય થઈ જીવના જોખમવાળો વૈદ્યકનો ધંધો ચલાવવા મંડી પડેછે એ કેવળ હસવાજેવું અને ધિઃકારવા જેવું કામ છે. આ વાત અમારે પણ સર્વથા માન્ય છે. વૈદ્યકના ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો બાહ્યર પાડનારનો કાંઈ એવો હેતુ હોતો નથી કે તે વાંચીને દરેક માણસે વૈદ્ય થઈ પડવું! તેમના હેતુ નિરાળા હોય છે; અને તે- માંનો આ પણ એક હેતુ છે કે સાધારણ માણસ રોગાદિના હેતુ જાણીને રોગની ઉત્પત્તિથી દૂર રહી શકે. માણસ બાહ્યર વિહારના નિયમો જાણે તથા ખોરાક વગેરેના ગુણ અવગુણ જાણે તો ખેશક ધણે દરજ્જે તે પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું હિત કરી શકે. વળી કેટલાક સામાન્ય રોગો ઉપર એવા ઉપચાર હોય છે કે, વૈદ્યની સલાહ લીધા વિના પણ તે ઉપચાર જો વખતસર લાગુ કરવામાં આવે તો તેથી મનુષ્યનો તે રોગ મટી જાય છે અથવા તેમાંથી ખીજો ભયંકર રોગ થતાં અટકે છે. કેટલીક વાર મનુષ્યો એવી જગોએ પડેલા હોય છે કે જ્યાં તેમને કોઈ સારા વૈદ્યની સલાહ લેવાનું બની આવતું નથી; એવે પ્રસંગે તેમણે મેળવી રાખેલું સાધારણ જ્ઞાન બહુ ઉપયોગી થાય

છે તથા જો તેમની પાસે કાંઈ ઔષધ તૈયાર હોય છે તો તે લાગુ કરવાને પણ અનુકૂળ પડે છે. વૈદ્યકના ગ્રંથો વાંચવાથી આવા આવા ખીજા અનેક ફાયદા છે જે ગણાવવાની અત્રે અમે જરૂર જોતા નથી તથાપિ એટલું તો કહેવુંજ જોઈએ કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી તે આખર-સુધી વૈદ્યવિદ્યા સદાકાળ ઉપયોગી છે. વૈદ્યક જાણનાર ગમે તે સ્થળમાં જાય તો ત્યાં પણ તેનો ખપ છે. એક વિદ્વાન કહે છે કે,

કસ્યદોષઃકુલેનાસ્તિ, વ્યાધિનાકેનપીહિતાઃ ।

વ્યસનંકેન ન પ્રાપ્તં, કસ્ય સૌખ્યંનિરંતરમ્ ॥

અર્થ.—કોના કુળમાં દોષ નથી ? વ્યાધિવડે કોણ પીડિત નથી ? દુઃખ કોને નથી પડ્યું ? અને કોનું સુખ સદાકાળ એક સરખું ટકી રહ્યું છે ? બધાના જવાબમાં નકારજ આવશે. એમ છે ત્યારે આપણે જાણવું કે કોઈ માણસ કાંઈ ને કાંઈ પણ વ્યાધિના ઉપાધિમાં તો ખરોજ, અને “રોગીનો મિત્ર કોણ?—વૈદ્ય” એ ન્યાયથી વૈદ્યવિદ્યાનો માહીતગાર ગમે ત્યાં મિત્રતા પ્રાપ્ત કરી શકેછે.

સામાન્ય લોકોના કરતાં વૈદ્યોને વૈદ્યકના ગ્રંથો ધણા ઉપયોગી છે એ તો નિર્વિવાદ છે; તથાપિ અમારું કહેવું એમ છે કે આ કાળમાં વૈદ્યોને વૈદ્યકનાં ભાષાંતરના ગ્રંથો ધણા ઉપયોગી છે. હમણા વૈદ્ય નામધારી મનુષ્યોમાંથી સંસ્કૃત ભાષા જાણનારા ધણા થોડા પુરુષો છે; ધણા જણે તો યોગશતમાં પણ માથું માર્યું નથી હોતું. પણ “જો ન મગાય લીખ, તો વૈદું શીખ” એમ કેટલાક તો માત્ર સારા રોજગારના અભાવેજ વૈદ્ય થયેલા હોય છે. જેઓ પેઢી દરપેઢીના વૈદ્ય હોય છે તે પણ સાદું શીખેલા હોતા નથી. કિં બહુનાં ન શીખેલાઓમાં પણ શીખ્યા પુરતુંજ સમજવાની શક્તિવાળા ધણાક હોય છે. એમ વૈદ્યકના ધંધાની સ્થિતિ છે, તે વખતે તે ધંધો કરનારના હાથમાં જો વૈદ્યકના પ્રાચીન ગ્રંથોનાં ભાષાંતર મૂકવામાં આવે તો અવશ્ય તેઓ પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો કરી પોતાનો ધંધો સારી રીતે કરવાને શક્તિમાન થાય. કેટલાક એમ માને છે કે એવા અભણ વૈદ્યોને વૈદ્યકનો ધંધો કરતાં અટકાવવાને કાયદો કરાવવો, પણ આ તેમનું માનવું જૂલ બરેલું છે. કેમકે કોઈ માણસે વૈદ્યકનો ધંધો કર્યો છે કે નહિ, એની મર્યાદા ઠરાવવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ છે. પોતાના છોકરાને ચુંક આવવાથી અજાણે દુકાવનારી માતાએ, અથવા છોકરાને તાવ આવવાથી ક્વિનૈન કે કરિયાતું આપનાર પિતાએ, અથવા મિત્રનું માથું દુખવાથી આમોનિયા સુંઘાડનાર કે તાંદળજનાં મૂળ માથે બંધાવનાર મિત્રોએ વૈદ્યકનો ધંધો કર્યો કહેવાશે ? ટુંકમાં આ સંબંધી કાંઈ નિર્બંધ કરવામાં આવે, તથાપિ સામાન્ય વૈદ્યજ્ઞાનનો ઉપયોગ તેથી

લેશ પણ ઘટી શકતો નથી. પ્રત્યેક માણસે જો હંદગી ભોગવતી ઘટે છે તો તેને હંદગીનાં આધારભૂત તત્ત્વો, તેને સ્થિર કરનાર તત્ત્વો, અને તેને લંબાવનાર તત્ત્વો પણ વૈધકના ગ્રંથોમાંથી અવશ્ય જાણવાં ઘટે છે.

વૈધકશાસ્ત્ર ઉપર અત્યારસુધીમાં અનેક ગ્રંથો સંસ્કૃત પ્રાકૃતભાષામાં લખાયા છે, પણ સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલા ગ્રંથો પૈકી ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટ આ ત્રણ મુખ્ય મનાય છે. એનેજ આયુર્વેદનાં ત્રણ પ્રસ્થાન કહે છે. આત્રેય સંહિતા તેના કરતાં પણ જૂની છે. એમ કેટલાંક પ્રમાણોથી માલમ પડે છે. ઘણા જૂના ગ્રંથોમાં આત્રેય-સંહિતાનો ઉલ્લેખ કરેલો જોવામાં આવે છે. આત્રેય સંહિતામાં એ ગ્રંથના સર્વથી પ્રાચીનપણા વિષે કહે છે કે:—

“અત્રિઃકૃતયુગે વૈદ્યો દ્વાપરે શુશ્રુતોમતઃ ।

કલૌ વાગ્મટનામ્નશ્ચ ગરિમાત્ર પ્રદૃશ્યતે” ॥

એ ઉપરથી સત્યયુગમાં આત્રેય સંહિતા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવામાં આવતી હતી તો બીજા બધા કરતાં એની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થાય છે. એ આત્રેય સંહિતા તેજ હારીત સંહિતા એમ માનવાને પણ કાંઈ વાંધો નથી. કદાચ કોઈના મનમાં આ ગ્રંથવિષે ચરક સુશ્રુતના જેટલું માન ન હોય !! તેને માટે એટલુંજ બોલવું બસ થશે કે જેવી રીતે મહાત્મા આત્રેય (પુનર્વસુ) મુનિએ પોતાના શિષ્ય અશ્વિવેશ મુનિએ કહેલા આયુર્વેદનો ગ્રંથ ચરકસંહિતા એ નામથી ઓળખાવ્યો તેવીજ રીતે એજ આત્રેય મુનિએ પોતાના શિષ્ય હારિત મુનિને કહેલા આયુર્વેદનો આ ગ્રંથ હારિતસંહિતા અથવા આત્રેયસંહિતા એ નામથી ઓળખાવ્યો છે. જુઓ ગ્રંથના આરંભમાં—

“આત્રેયં बहुशिष्यैस्तुराजितं तपसान्वितम् ।

पप्रच्छशिष्योहारीतः सर्वज्ञान मिदं महत् ॥

ગ્રંથમાં પણ સર્વત્ર લખે છે કે “इत्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे” એ પ્રમાણે આત્રેય અને હારીત બન્નેનાં નામ એમાં અંકીત થયાથી આ સંહિતાને કોઈ આત્રેય અને કોઈ હારીત એવા નામથી વ્યવહાર કરતા હશે. કેટલાક એમ માને છે કે આત્રેય સંહિતા તો હુમજ થઈ ગઈ છે; કેમકે સંમહ, લાવપ્રકાશ, વગેરે ગ્રંથોમાં આત્રેયમાંથી લીધેલાં જે વચનો દાખલ કરેલાં છે તે આમાં જોવામાં આવતાં નથી. આ તકરાર ધ્યાન આપવા જેવી છે ખરી; પણ જ્યારે ગ્રંથની પ્રાચીનતા, લેખની અશુદ્ધતા અને પાઠાંતરની પ્રચુરતાઉપર વિચાર કરિયે છિયે ત્યારે પણ અનુમાન થાય છે કે, આ જૂના ગ્રંથમાં એક વખત એક જણને જે

શ્લોક હાથ લાગ્યા હોય તે બીજી વખત હાથ ન પાણ લાગે, અને એક વખત જે શ્લોક તેમાં ન જોવામાં આવ્યા હોય તે જોવામાં પાણ આવે. ગુજરાતી ભાષાના મહાકવિ પ્રેમાનંદને થઇ ગયે કાંઈ બહુ વર્ષ થયાં નથી, કદાચ ૨૫૦ કે તે લગભગ વર્ષ થયાં હશે; તોપણ તેના ઓખાહુરણની શી અવસ્થા થઈ છે તે જુઓ. એક પ્રત બ્યારે ૯૨ કડવાંની હાથ આવેછે ત્યારે બીજી પ્રત ૭૨ કડવાંની અને ત્રીજી પ્રત ૬૬ કડવાંની તો ચોથી પ્રત ૪૨ કડવાંની અને વળી પાંચમી પ્રત ફક્ત ૨૭ કડવાંનીજ મળી આવે છે. આ બધામાંથી પ્રેમાનંદ વિરચિત મૂળ પ્રત કયી હશે તે મોટા સંશયની વાત થઇ પડે છે. કોઈ એમ માને છે કે સૌથી ઓછાં કડવાંની પ્રત મહાકવિએ લખેલી હોવી જોઈએ અને પાછળથી બીજા કવિઓએ તેમાં ઉમેરો કરવાથી કડવાંનો વધારો થયેલો હોવો જોઈએ; કોઈ એમ કહે છે કે ૪૨ કડવાંની પ્રત તેની લખેલી છતાં પાછલા કવિઓએ દોઢ ગહાપણ કરીને તેમને નીરસ લાગેલાં કડવાં ગાળી નાખેલાં હોવાં જોઈએ; કોઈ કહે છે કે નવ દિવસમાં વંચારી રહે તેટલું હુંકું કરવામાટે કેટલાંક કડવાં પાછળથી બીજા કવિઓએ ઓછાં કર્યાં હશે. જ્યોતિપના બાળબોધ નામે ગ્રંથની પણ એજ દશા છે. આવીજ રીતે કદાચ આત્રેય સંહિતાનું પણ થયું હોય તો કબીર વડના થડની પેડે તે આજના શોધકોને ભાવનાઈ થાય ખરું.

આ ગ્રંથનું ભાષાંતર કરવા માટે વડોદરાના નિવાસી રા. રા. છોટાસાલ નરભેરામ ભટ્ટને વિનવતાં તેમણે હારીત સંહિતાની પાંચ પ્રતો એકઠી કરી હતી; જેમાંની બે બંગાળામાં વિનોદલાલસેને એડિટ કરી છપાવેલી હતી. એક પ્રત વડોદરાના વૈદ્ય જગન્નાથ પ્રાણશંકર પાસેથી લખેલી સંપૂર્ણ મળી હતી, તે સંવત ૧૭૪૫ ની સાલમાં કુંઢેલા ગામમાં લખાયેલી હતી. બીજી બે પ્રતો શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના વૈદ્ય બાપુભાઈ લક્ષ્મીરામના ચિરંજીવ ધનશ્યામ વૈદ્ય પાસેથી મળી હતી; તેમાંની એક પ્રત સંવત ૧૫ ના સૈકામાં લખાયેલી હતી અને બીજી તૂટક હોવાથી સાલ જાણવામાં આવી નથી તથાપિ તેપણ તેટલીજ જુની હશે એમ તેના લેખ ઉપરથી માણુમ પડતું હતું. વિનોદ લાલસેનની પ્રતો મારી તરફથી મોકલી આપી હતી. તે જો કે અમે સુધારેલી હતી તથાપિ તે ઘણી જગોએ અશુદ્ધ હતી. વૈદ્ય ધનશ્યામવાળી બે પ્રતો પણ લેખક દોષવાળી હતી તથાપિ વિનોદ લાલસેનની છપેલી પ્રતો કરતાં તે ઠીક હતી. વૈદ્ય જગન્નાથવાળી પ્રત સૌ કરતાં ઠીક હતી તથાપિ અશુદ્ધતા તો તેમાં પણ હતી પરંતુ આમ ચાર પાંચ પ્રતો મળી આવવાથી તે ઉપરથી એક નવી સુધારેલી પ્રત ઉત્પન્ન કરવાને ભાષાંતર કર્તાને કેટલીક રીતે અનુકૂળ પડ્યું. મેળવેલી પ્રતોના પાઠ ઘણી જગોએ એક

ખીજીથી જૂદા પડતા હતા, પણ જ્યાં અર્થનો તફાવત ન હોય ત્યાં તેમણે એક શુદ્ધ પાઠ પસંદ કરી ખીજી છોડી દીધા હતા; પરંતુ જ્યાં અર્થનો તફાવત માલમ પડ્યો ત્યાં જે પાઠ ઘણી પ્રતોમાં મળતો આવ્યો તે રાખી લેઈ ખીજી પાઠ ફૂટ નોટમાં પ્રતપાઠાંતર તરીકે બતાવ્યો છે. પાઠાંતર બતાવવામાં વિનોદલાલસેનવાળી પ્રત તેમને પ્રથમ મળી હતી માટે તેને તેમણે પેહેલી પ્રત ગણી છે; વૈદ્ય ધનશ્યામવાળી એ પ્રતોમાંથી એકને ખીજી અને ખીજીને ત્રીજી પ્રત ગણી છે; તથા વૈદ્ય જગન્નાથવાળી પ્રતને ચોથી પ્રત ગણી છે કેમકે તે ગ્રંથનો પાછો ભાગ લખાતી વખતે મળી આવી હતી. ભાષાંતર કરવામાં આવા અશુદ્ધ ગ્રંથોને લીધે રા. રા. છોટાલાલ નરભેરામને જે મુશ્કેલી પડી હશે તે માત્ર ‘જઙ્ગમધ્યે માસા જ્ઞોપ ઘેતો કૈસા ॥ જાવે ત્યાચ્યા વંશા, તેઠ્ઠાં કઢે’ એ કહેવત પ્રમાણે તેવાં કામ કરનારનેજ તે પૂરતી રીતે સમજાઈ શકાશે. કોઈ કોઈ વાર બધી પ્રતોમાં એક પાઠ જૂદી જૂદી રીતે અશુદ્ધ માલમ પડતો ત્યારે તેમના મત સાથે કેટલાક વૃદ્ધ વૈદ્યોનો અનુમત મેળવી તેમને લખવાની જરૂર પડતી. અને આવી રીતે થવાથી ધાર્યા કરતાં કાળક્ષેપ વિશેષ થયો છે. ટુંકમાં હારિત સંહિતા ॥ ગ્રંથને ઘણી પ્રતો મેળવી સંશોધન કરી શુદ્ધ કરવામાં તથા તેનું ભાષાંતર પણ જેમ અને તેમ યથાર્થ કરવા તરફ રા. રા. છોટાલાલ નરભેરામ ભડે પૂરતી કાળજી રાખેલી છે, જેથી આ ગ્રંથનો સારો ઉપયોગ થવાની આશા રાખવામાં આવે છે.

આ પ્રસ્તાવના પૂરી કરતાં પેહેલાં આવા ગ્રંથો વાંચનારને એ બોલ કહેવા ઉચિત જણાય છે. વૈદ્યવિદ્યાના ગ્રંથો માત્ર વાંચીને વૈદ્ય થવાની આશા રાખવી એ કેવળ હસવા જેવું છે. આવા ગ્રંથો વાંચવાથી વૈદ્ય થવા સિવાય પણ ઘણા ઘણા પ્રકારના લાભ મનુષ્યને મળી શકે છે એ અમે પૂર્વે કહ્યુંજ છે, તથાપિ જેની ઇચ્છા એમજ હોય કે મારે વૈદ્ય થવું છે તેણે તો કોઈ વિદ્વાન વૈદ્ય પાસે આવા ગ્રંથોનો સાદાંત અભ્યાસજ કરવો જોઈએ; કારણ કે વૈદ્યક વગેરેના ગ્રંથોમાં ગ્રંથકાર ઘણી વાર પોતાને અનુભવથી કે અતિપરિચયથી સેહેલો થઈ પડેલો વિષય ખીજીને પણ સેહેલોજ હશે, એવા બ્રમથી ટુંકાવી નાખે છે કે બિંલકુલ છોડી દે છે. એવા પ્રસંગે સ્વબુદ્ધિથી કેવળ પુસ્તક ઉપરથી થયેલો વૈદ્ય ગુંચાય છે અને પ્રસંગ પડતાં ગમે તેવા તર્ક કરી કાંઈને કાંઈ કરી બેસે છે. આ હાનિમાંથી બચવાને તેણે સુરદ્વારા જ્ઞાન મેળવવું જરૂરજ છે, અને તેમ કરવામાં તેને આવાં પુસ્તકો અતિ ઉપયોગી થશે.

પ્રસિદ્ધ કર્તા.

અનુક્રમણિકા.

પ્રથમ સ્થાન.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
વૈદ્ય ગુણદોષ કથન.	
મંગળાચરણ... ..	૧
આત્રેય તથા હારીતનો સંવાદ.	૧
વૈદ્યના ગુણદોષ	૫
શાસ્ત્ર શિખવાનો વિધિ ...	૬
*ચિકિત્સા સંગ્રહ.	
આઠ પ્રકારની ચિકિત્સા ...	૯
શલ્યતંત્ર	૯
શાલાક્ય	૧૦
કાય ચિકિત્સા	૧૦
અગદ ચિકિત્સા	૧૧
બાલ ચિકિત્સા	૧૧
વિષ તંત્ર	૧૧
ભૂત વિદ્યા	૧૧
વાયુકરણ	૧૨
રસાયન તંત્ર... ..	૧૨
ઉપાંગ ચિકિત્સા	૧૨
વૈદ્યશિક્ષાનો ઉપક્રમ.	
ઉપચાર કરવાની યોગ્યતા...	૧૩

* ઔષધોપચાર.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
દેશકાળાદિ પરિચ્છાન. ...	૧૩
રોગીના ઉપચાર કરવાનું કૃળ	૧૩
વૈદ્યનું વૈદ્યત્વ	૧૪
એ પ્રકારનો ઉપક્રમ... ..	૧૪
વૈદ્યના એ પ્રકાર	૧૪
વ્યાધિના સાધ્યાદિપ્રકાર ...	૧૪
ઉપચારનું કૃળ	૧૫
દોષશેષથી હાનિ	૧૫
કુપથ્યથી નુકશાન	૧૬
વૈદ્યકર્મનો નિર્દેશ	૧૬
લંઘનની યોગ્યતા	૧૭
જઠરાગ્નિનું કર્મ	૧૭
સામનિસામ વ્યાધિના ઉપક્રમ	૧૭
વૈદ્યની યોગ્યતા	૧૭
વૈદ્યનું જ્ઞાન	૧૮
ઉપચાર કરવા યોગ્ય મનુષ્યો.	૧૮
ધન આપનારી ચિકિત્સા ...	૧૮
યશ " "	૧૯
દોષ " "	૧૯
ઉપસંહાર	૨૦
ઋતુચર્યા.	
દેશકાળનું જ્ઞાન	૨૦

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ખાટા રસનું વીર્ય ...	૫૨
કષાય રસનું વીર્ય ...	૫૨
ખારા રસનું વીર્ય...	૫૩

જળ વર્ગ.

પાણીના પ્રકાર ...	૫૩
ગાંગજળની પરીક્ષા ...	૫૪
ગાંગજળના ગુણ ...	૫૫
સામુદ્રજળના ગુણ ...	૫૫
ચાર પ્રકારની વૃષ્ટિ ...	૫૬
રાત્રિવૃષ્ટિ ના ગુણ ...	૫૬
દિવાવૃષ્ટિ ,, ...	૫૬
દુર્દિનવૃષ્ટિ ,, ...	૫૬
ક્ષણવૃષ્ટિ ,, ...	૫૭
શ્રાવણવૃષ્ટિ ,, ...	૫૭
ભાદ્રપદવૃષ્ટિ ,, ...	૫૭
આશ્વિનવૃષ્ટિ ,, ...	૫૭
કાર્તિકવૃષ્ટિ ,, ...	૫૮
સ્વાતિજળના ગુણ ...	૫૮
અકાળવૃષ્ટિના ગુણ ...	૫૮
કરાના પાણીની ઉત્પત્તિ ...	૫૯
કરાના પાણીના ગુણ ...	૬૦
ઝાકળના ,, ,, ...	૬૦
હીમના ,, ,, ...	૬૧
પૃથ્વીપરના પાણીના આઠ પ્રકાર	૬૧
નદીના પાણીના ગુણ ...	૬૧
ઉદ્ભિદ ,, ...	૬૨
ઝરણુના ,, ...	૬૨
વેહેળિયાના ,, ...	૬૨
વાવ્યના ,, ...	૬૩
ફૂવાના ,, ...	૬૩
તળાવના ,, ...	૬૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.
સરોવરના પાણીના ગુણ ...	૬૪
નદીઓના પ્રકાર ...	૬૪
સામાન્ય નદીના ગુણ ...	૬૪
પાષાણ ,, ...	૬૫
રેતીવાળા ,, ...	૬૫
હિમાલયમાંથી ઉપજેલી નદી- ઓના ગુણ...	૬૫
મલયાચળની નદીઓના ગુણ	૬૬
ગંગામાં મળનારી ,, ...	૬૬
સિંધુમાં મળનારી ,, ...	૬૬
પશ્ચિમતરફ વેહેનારી નદીઓ	૬૭
પશ્ચિમ પર્વતમાં ઉપજેલી ,,	૬૭
ગૌતમીને મળનારી નદીઓ	૬૭
દક્ષિણ દેશમાં વેહેનારી નદીઓ	૬૮
નદીઓનો વિસ્તાર...	૬૮
પૃથ્વીના પ્રકાર અને ગુણ...	૬૮
ભૂમીભાગ પ્રમાણે જળના ગુણ	૬૯
પાણીના બીજા ચાર પ્રકાર...	૬૯
પાષાદકના ગુણ...	૬૯
રોગોદકના ,,	૭૦
અંશુદકના ,,	૭૧
આરોગ્યોદકના ,,	૭૧
શિતોદકના ,,	૭૨
ઉષ્ણોદકનું લક્ષણ	૭૨
ઉષ્ણોદકના ગુણ	૭૩
જળપાનનો વિધિ	૭૩

*ક્ષીર વર્ગ.

દૂધ.

દૂધની ઉત્પત્તિ...	૭૫
-------------------	----

* દુધ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
દૂધના સામાન્ય ગુણ ...	૭૭	બકરીની છાશના ગુણ. ...	૮૬
જૂદા જૂદા રંગની ગાયના		ત્રણ પ્રકારની છાશ ...	૮૬
દૂધના ગુણ... ...	૭૭	ત્રણ પ્રકારની છાશના ગુણ. ...	૮૬
ગાયના દૂધના ગુણ ...	૭૮	છાશ પીવાનો વિધિ ...	૮૮
બકરીના ,,	૭૮	છાશ પીવાનો નિષેધ ...	૮૮
ઘેડીના ,,	૭૯	માખણ.	
ભેંસના ,,	૭૯	માખણના ગુણ... ...	૮૯
ઉંટડીના ,,	૭૯	દૂધના શીણના ગુણ ...	૮૯
નારીના ,,	૭૯	ધી.	
સવારના ,,	૮૦	ગાયના ધીના ગુણ ...	૯૦
સાંજના ,,	૮૦	બકરીના ,,	૯૧
દૂધ બગાડનારા ખોરાક વગેરે.	૮૦	ભેંસના ,,	૯૧
ક્ષીરપાનનો વિધિ ...	૮૦	ઉંટડીના ,,	૯૧
દહીં.		ઘેડીના ,,	૯૧
ગાયના દહીંના ગુણ ...	૮૧	ઘેડીના ,,	૯૨
બકરીના ,,	૮૧	દૂધના ,,	૯૨
ભેંસના ,,	૮૨	સ્ત્રીના ,,	૯૨
ઉંટડીના ,,	૮૨	જૂના ,,	૯૩
સ્ત્રીના ,,	૮૨	નવા ,,	૯૩
ઘેડીના ,,	૮૨	મૂત્ર વર્ગ.	
વર્ષાઋતુના ,,	૮૩	ગાયના મૂત્રના ગુણ. ...	૯૪
શરદઋતુના ,,	૮૩	બકરાના ,,	૯૫
હેમંતઋતુના ,,	૮૩	ઘેડાના ,,	૯૫
શિશિરઋતુના ,,	૮૪	ભેંસના ,,	૯૫
વસંતઋતુના ,,	૮૪	હાથીના ,,	૯૫
ગ્રીષ્મઋતુના ,,	૮૪	ઘોડાના ,,	૯૬
દહીં ન ખાવાનો વિધિ ...	૮૪	ઉંટના ,,	૯૬
દહીં ખાવાનો વિધિ ...	૮૫	ગધેડાના ,,	૯૬
છાશ.		મનુષ્યના ,,	૯૬
ગાયની છાશના ગુણ ...	૮૫	પ્રસૂતા અને અપ્રસૂતાના	
ભેંસની ,,	૮૫	મૂત્રના ગુણ	૯૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.
અળદના મૂત્રના ગુણુ ...	૯૭

*દક્ષિ વર્ગ.

ધોળી સેરડીના ગુણુ ...	૯૮
કાળી " " ...	૯૮
યંત્રથી કાઢેલા સેરડીના રસના ગુણુ ...	૯૯
ચૂશીને ખાધેલી સેરડીના રસના ગુણુ... ...	૯૯
રાખી મુકેલા રસના ગુણુ ...	૯૯
પકાવેલા રસના ગુણુ. ...	૧૦૦
કાકળના ગુણુ ...	૧૦૦
ગોળના ગુણુ ...	૧૦૦
ગુડખંડના ગુણુ... ...	૧૦૧
ખાંડના ગુણુ ...	૧૦૧
સાકરના ગુણુ ...	૧૦૧
રોગ પરત્વે ગોળની યોજના. ૧૦૧	

†કાંઠક વર્ગ.

તુષોદકના ગુણુ. ...	૧૦૩
યવામ્લના ગુણુ. ...	૧૦૩
ધઉંની કાંઠના ગુણુ. ...	૧૦૩
જવની તથા ધઉંની કાંઠના વિશેષ ગુણુ. ...	૧૦૪
જરની કાંઠના ગુણુ ...	૧૦૪
કાંઠ ક્યાં ન વાપરવી ...	૧૦૪
કાંઠ ક્યા રોગમાં હિત કરછે. ૧૦૫	

‡મંડ વર્ગ.

ધાન્ય મંડના ગુણુ ...	૧૦૫
----------------------	-----

* સેરડી. † કાંઠ. ‡ ધાન્યમાં ચૌદમણ પાણી નાંખીને તેને ઉકાળીને ઓસામણ કાઢવું તેને મંડ કહેછે.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
રાતી શાળના મંડના ગુણુ ...	૧૦૫
ધોળા ચોખાના મંડના ગુણુ. ૧૦૬	
જવ તથા ધઉંના મંડના ગુણુ. ૧૦૬	
ક્ષુદ્ર ધાન્ય મંડના ગુણુ. ...	૧૦૬
ક્ષુદ્ર ધાન્યની ખટાશનો ગુણુ. ૧૦૭	

*યૂષ વર્ગ.

કળથીનો યૂષ ...	૧૦૭
તુવરની દાળના યૂષના ગુણુ... ૧૦૭	
મગની " " ...	૧૦૮
ચણાની " " ...	૧૦૮
અડદની " " ...	૧૦૮
વર્જ્ય કરવા જેવા યૂષ ...	૧૦૮

તૈલ, †વસા વર્ગ.

તલના તેલના ગુણુ ...	૧૦૯
સરસવના " ...	૧૧૦
અળસીના " ...	૧૧૧
ઐરંડીયાના " ...	૧૧૧
રાતી ઐરંડીના,, ...	૧૧૧
કસુંબીના " ...	૧૧૨
જૂદા જૂદા સ્થાવર તેલોના ગુણુ ૧૧૨	
જવ વગેરેના " ...	૧૧૩
સ્થાવર તેલના સામાન્ય ગુણુ ૧૧૩	
વસાના ગુણુ ...	૧૧૪

ધાન્ય વર્ગ.

ડાંગરના પ્રકાર... ...	૧૧૪
-----------------------	-----

* ધાન્યમાં અઠારમણ પાણી નાંખી ઉકાળવું તેને યૂષ કહેછે. † શરીરમાં ઉત્પન્ન થતો તેલ જેવો પદાર્થ જેને સાધારણ રીતે ચરબી કહેછે.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
અદાર પ્રકારની ડાંગરના ગુણ	૧૧૫	કાસુંદરાના ગુણ.	... ૧૨૩
દબ્ધ ભૂમિમાં થયેલી ડાંગર- ના ગુણ ૧૧૬	જીવંતીના "	... ૧૨૩
ક્યારડાની ડાંગરના ગુણ ૧૧૬	હાડીયાકર્ષણના "	... ૧૨૩
ડાંગરની ભિન્ન જાતોના ગુણ	૧૧૬	બથવાના "	... ૧૨૩
બીજી વારના ફાલની ડાંગર- ના ગુણ ૧૧૭	ચીલના "	... ૧૨૩
જુદા ધાન્યની ગણના ૧૧૭	પોઈના "	... ૧૨૪
સામાના ગુણ...	... ૧૧૭	મેથીની ભાજના ગુણ	... ૧૨૪
કોદરાના ગુણ...	... ૧૧૭	સરસપતી "	... ૧૨૪
વિદલાન વર્ગ ૧૧૮	સુવાની "	... ૧૨૪
જવ ના ગુણ...	... ૧૧૮	કસુંબીની "	... ૧૨૪
ધઉં "	... ૧૧૮	અરણીની "	... ૧૨૫
તલ "	... ૧૧૮	લૂણીની "	... ૧૨૫
ચણા "	... ૧૧૯	વત્સાદની વગેરેના ગુણ	... ૧૨૫
અડદ "	... ૧૧૯	પિંડાળુ વગેરેના ગુણ	... ૧૨૫
મગ "	... ૧૧૯	દ્રષ્ટિનાશક શાક	... ૧૨૬
તુવર "	... ૧૨૦	પિત્તનાશક શાક ,	... ૧૨૬
મક "	... ૧૨૦	વેલાને થનારાં ફળશાક.	
કળથી "	... ૧૨૦	વેલાને થનારાં ફળશાક	... ૧૨૬
લાંગ "	... ૧૨૦	ઝાડને થનારાં ફળશાકનાં નામ	૧૨૬
વટાણા, "	... ૧૨૧	કોહોળા ના ગુણ	... ૧૨૭
મસૂર ,	... ૧૨૧	કાલિંગડા "	... ૧૨૭
ઉપસંહાર ૧૨૧	કારેલા "	... ૧૨૭
શાક વર્ગ.		ખડગૂચ "	... ૧૨૭
શાકના પ્રકાર ૧૨૨	ગિલોડાં "	... ૧૨૮
શાકના ગુણને ઉદ્દેશીને પ્રકાર	૧૨૨	કંટોલાં "	... ૧૨૮
પત્રરૂપી શાક.		ગલકાં "	... ૧૨૮
હરણકોડીના ગુણ	... ૧૨૨	પટોલ "	... ૧૨૮
તાંદળખના "	... ૧૨૩	વંત્યાક "	... ૧૨૯
		રીંગણાં "	... ૧૨૯
		ભોરીંગણી "	... ૧૨૯
		ધોળી ભોરીંગણી ,	... ૧૩૦

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કંદશાક.	
કંદશાકની ગણના ...	૧૩૦
સૂરણના ગુણ ...	૧૩૦
અમલીકાકંદ ના ગુણ ...	૧૩૦
અળવીકંદ ,, ...	૧૩૧
શ્વેત રતાળુકંદ ,, ...	૧૩૧
પલાંડુકંદ ,, ...	૧૩૧
તાંમુલપર્ણકંદ ,, ...	૧૩૧
હસ્તિકંદ ,, ...	૧૩૧
વરાહકંદ ,, ...	૧૩૧
મૂળા ,, ...	૧૩૨
ગ્નણીતા કંદોનું અકથન ...	૧૩૨
સૂરણકંદની શ્રેષ્ઠતા ...	૧૩૨
કંદશાકનો ઉપસહાર ...	૧૩૨

ફળ વર્ગ.

ફળની ગણના ...	૧૩૩
કેરીના ગુણ ...	૧૩૩
ન્નંબુવગેરે ફળના ગુણ ...	૧૩૩
ફળસાં વગેરેના ગુણ ...	૧૩૪
બીજોરના ગુણ ...	૧૩૪
બીજોરના છાલનો ગુણ ...	૧૩૪
,, ગાભાનો ગુણ	૧૩૫
,, કેશરનો ગુણ ...	૧૩૫
,, સ્વરસનો ગુણ	૧૩૫
,, કેશરના રસવિર્યા-	
,, દિનું કથન ...	૧૩૫
,, કેશરના વિશેષ	
,, ગુણ ...	૧૩૬
લિંબુ ના ગુણ ...	૧૩૬
નારંગી ,, ...	૧૩૭
આંબલી ,, ...	૧૩૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.
દ્રાક્ષના ગુણ ...	૧૩૭
નારિયેલ ,, ...	૧૩૮
કેળાં ,, ...	૧૩૮
કોઈ ,, ...	૧૩૮
ખજૂર ,, ...	૧૩૯
સોપારી ,, ...	૧૩૯
નાગરવેલના ગુણ ...	૧૩૯
કાયાના ગુણ ...	૧૩૯
ચૂનાના તથા તાંબૂલના ગુણ	૧૪૦

*મધુ વર્ગ.

ભમરિયા મધના ગુણ ...	૧૪૧
ભ્રમર અને ક્ષોદ્ર મધમાં	
તદ્વાવત ...	૧૪૧
સારથ મધના ગુણ ...	૧૪૨
ભ્રમરાદિ મધનાં ઉત્પત્તિસ્થાન	૧૪૨

+મધ વર્ગ.

સુરાના પ્રકાર ...	૧૪૨
ગોડી સુરાના ભેદ ...	૧૪૩
માધ્વી ,, ...	૧૪૩
પૈટ્ટી ,, ...	૧૪૩
નિર્યાસા ,, ...	૧૪૪
શીધુ નામે મધના ગુણ ...	૧૪૪
ગોડી સુરાના ગુણ ...	૧૪૪
સાકરની ,, ,, ...	૧૪૪
માદવીક ,, ,, ...	૧૪૫
સામાન્ય ,, ,, ...	૧૪૫
પૈટ્ટી ,, ,, ...	૧૪૫
મહુડાની ,, ,, ...	૧૪૬
તાડી વગેરેના ગુણ ...	૧૪૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ઔષધમાં યોજેલી સુરાના	
ગુણ	૧૪૬
મઘ કોને હિતકર નથી ...	૧૪૬

માંસ વર્ગ.

ચોપગાં પશુઓ.

પશુ પક્ષીઓની જાતો ...	૧૪૭
શીંગડાવાળાં પ્રાણીઓ ...	૧૪૮
ખરીવાળાં ,, ...	૧૪૮
નખવાળાં ,, ...	૧૪૮
પેટે ચાલનારાં ,, ...	૧૪૮
આનૂપ ,, ...	૧૪૯
જંગલ દેશમાં વસનારાં	
પ્રાણીઓ ...	૧૪૯
સાધારણ દેશમાં રહેનારાં ,,	૧૪૯
જળચર પ્રાણીઓ ...	૧૫૦
આમવાસી ,, ...	૧૫૦
આમવાસી પક્ષીઓ ...	૧૫૦
હરણના માંસના ગુણ ...	૧૫૧
ચિત્રાંગના ,, ...	૧૫૧
છીંકરાના ,, ...	૧૫૧
રોહિતના ,, ...	૧૫૨
ગેંડા વગેરેના ,, ...	૧૫૨
સૂવરના ,, ...	૧૫૨
સસલાના ,, ...	૧૫૨
શાહુડીના ,, ...	૧૫૩
રીંછના ,, ...	૧૫૩
ધોના ,, ...	૧૫૩
ઉંદરના ,, ...	૧૫૪

સ્થળચર પક્ષીઓ.

લાવાના માંસના ગુણ ...	૧૫૪
તેતરના ,, ...	૧૫૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.
નીલા મેરના માંસના ગુણ.	૧૫૫
ખીજ મેરના ,, ...	૧૫૫
ફૂકડાના ,, ...	૧૫૫
હોલાના ,, ...	૧૫૬
કબૂતરના ,, ...	૧૫૬
હારીતના ,, ...	૧૫૬
પોતક વગેરેના ,, ...	૧૫૬
કકલિયાના ,, ...	૧૫૬
ચકોરના ,, ...	૧૫૭
સરસડાંના ,, ...	૧૫૭
કોયલના ,, ...	૧૫૭
વિષ્ટાક્ષના ,, ...	૧૫૮
ધર ચકલીના ,, ...	૧૫૮

જળચર પ્રાણીઓ.

હંસ વગેરેના માંસના ગુણ	૧૫૮
મોટા મત્સ્યના ,, ,,	૧૫૯
શૂંગી વગેરેના ,, ,,	૧૫૯
નાની માછલીના ,, ,,	૧૬૦
કાચખાના ,, ,,	૧૬૦
કુલીરના ,, ,,	૧૬૧
મગરના ,, ,,	૧૬૧
નહી ખાવા યોગ્ય પ્રાણીઓ.	૧૬૧
અબક્ષ્ય પ્રાણીઓની ખીજ	
મુનિએ કરેલી ગણના...	૧૬૨

અન્નપાન વર્ગ.

ભોજન કરવા જેવાં ધાન્યાદિ-	
ની પરીક્ષા.	૧૬૨
શ્રેષ્ઠ ધાન્યોની ગણના ...	૧૬૨
માંસ ખાવા જેવાં શ્રેષ્ઠ પ્રા-	
ણીઓ	૧૬૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
શ્રેષ્ઠ કૃષ્ણની ગણના ...	૧૬૩	પોળી ના ગુણ ...	૧૭૨
ઉત્તમ શાકની ગણના ...	૧૬૩	મંડ , ...	૧૭૨
ઉત્તમ પદાર્થોની ગણના ...	૧૬૪	શેકેલી પોળી , ...	૧૭૩
ઓસામણ કાઢેલા ભાતના ગુણ ૧૬૪		પૂરી અને ઘેબર, ...	૧૭૩
ઓસામણ નહી કાઢેલા ભા- તના ગુણ... ...	૧૬૫	પૂડા , ...	૧૭૩
શેકેલા ચોખાના ભાતના ગુણ ૧૬૫		સુંવાળી , ...	૧૭૪
ચોખાના પિષ્ટાન્નનો ગુણ ...	૧૬૫	સૂત્રફેની , ...	૧૭૪
નવા ચોખાના ગુણ ...	૧૬૫	ભેદેલાં વડાં , ...	૧૭૪
સધોત્રના , ...	૧૬૬	કોરાં વડાં , ...	૧૭૪
ખાંડ ભાતના , ...	૧૬૬	લાકુ , ...	૧૭૫
ઘોલયુક્ત ભાતના, ...	૧૬૬	જવની પોળી , ...	૧૭૫
ગુવારના ભાતના, ...	૧૬૬	ખીન્ન અન્નના ગુણનું સંક્ષેપ- માં કથન... ...	૧૭૫
આંબલીના , ...	૧૬૬	અન્નના ગુણોનો ઉપસંહાર... ૧૭૬	
યવાગૂના , ...	૧૬૭	યાકેલા પુરૂષને ભોજનનો નિષેધ ૧૭૬	
યવાગૂની કીયા... ...	૧૬૭	ભોજન કર્યા પછી કસરત આદિના નિષેધ ... ૧૭૬	
શાકાદિયુક્ત યવાગૂના ગુણ... ૧૬૭		હંડા અને ગરમ ભોજનનો નિષેધ ... ૧૭૬	
મંડના ગુણ ...	૧૬૮	શ્રમિત વગેરેને ભોજનનો નિષેધ ૧૭૭	
દૂધપાક ના ગુણ ...	૧૬૮	ભોજનમાં કૃણાદિકનો નિયમ. ૧૭૭	
ખીચડીના , ...	૧૬૮	ભોજન પછી બેસવા વગેરેનો નિયમ ... ૧૭૭	
નરમ દાળના , ...	૧૬૯	ભોજનમાં ખાનપાનનો નિયમ ૧૭૭	
ખોળના , ...	૧૬૯	ભોજન પછીનો વ્યાયામ ... ૧૭૮	
દાડિમની ખટાઈના ગુણ ...	૧૬૯	ભોજન પછી નેત્રાદિ માર્જન. ૧૭૮	
પાપડ ના ગુણ ...	૧૬૯	ભોજન પછી વ્યાયામાદિકનો નિષેધ ... ૧૭૮	
શંડાકી , ...	૧૭૦	મઘપાન કર્યા પછી પાઠાદિક- નો નિષેધ... ... ૧૭૮	
વડીઓ , ...	૧૭૦	દિવસે શયન કરવાનો નિષેધ. ૧૭૯	
શ્રીખંડ , ...	૧૭૦	દિવસે શયન કરવા જેવા રોગી ૧૭૯	
સાથવા , ...	૧૭૧		
મંથ , ...	૧૭૧		
માંસ , ...	૧૭૧		
માંસની શ્રેષ્ઠતા... ...	૧૭૨		
શેકેલા માંસના ગુણ ...	૧૭૨		

દ્વિતીય સ્થાન.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પાપદોષ પ્રતીકાર.	
સ્વપ્ન તથા અરિષ્ટનો ઉપક્રમ	૧૮૧
કર્મજ વ્યાધિઓ વિષે હારી- તનું પ્રશ્ન ...	૧૮૧
કર્મજ વ્યાધિના પ્રકાર ...	૧૮૧
સાધ્ય વ્યાધિનું કારણ ...	૧૮૨
કટુસાધ્ય રોગનું „ ...	૧૮૨
અસાધ્ય „ „ ...	૧૮૨
મોટા રોગ ઉપજવનારાં પાપ	૧૮૩
પાપરૂપ મોટા રોગની ગણના	૧૮૩
ઉપરોગની ગણના ...	૧૮૩
શાપ દેવાથી ઉપજતા રોગ...	૧૮૩
પાપકર્મથી ઉપજતા બીજા રોગોના કથનનો ઉપક્રમ .	૧૮૪
પાંડુ વગેરે રોગનાં પાપરૂપ કારણ ...	૧૮૪
પ્રમેહાદિ રોગનાં પાપરૂપ કારણ ...	૧૮૪
શળાદિ રોગનાં પાપરૂપ કારણ	૧૮૪
વ્રણાદિ „ „	૧૮૫
જ્વરાદિ „ „	૧૮૫
યકૃત વગેરે „ „	૧૮૫
રક્તપિત્તાદિ „ „	૧૮૬
વ્રણાદિ „ „	૧૮૬
સુવર્ણની ચોરી વગેરેથી થ- નારા રોગ ...	૧૮૬
ધી અમે તેલ ચોરનારના રોગ	૧૮૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.
બીજાનાં છીદ્ર જોવા વગેરેથી થતા રોગ ...	૧૮૭
પાપરૂપ રોગોનો ઉપસંહાર	૧૮૭
પાંડુરોગની નિષ્કૃતિ ...	૧૮૭
ક્રોધ „ „ ...	૧૮૮
પ્રમેહાદિક ઉપર દાન ...	૧૮૮
જ્વરાદિ રોગની નિષ્કૃતિ...	૧૮૮
છર્દિ „ „ ...	૧૮૯
પ્રમેહાશ્મરી „ „ ...	૧૮૯
રક્તપિત્ત „ „ ...	૧૮૯
અહુણી વગેરે રોગનાં દાન	૧૮૯
મુખાદિ રોગ ઉપર દાન ...	૧૯૦
દોષથી ઉપજેલા બીજા રો- ગોનું કથન ...	૧૯૦
પ્રાયશ્ચિત્તનો ઉપસંહાર ...	૧૯૧

સ્વપ્રાધ્યાય.

ફળ ન આપે તેવાં સ્વપ્ન...	૧૯૨
સ્વપ્નનો ફળ આપવાનો કાળ	૧૯૨
સ્વપ્નમાં શ્વેત પદાર્થનું દર્શન	૧૯૩
સ્વપ્નમાં કાળા „ „	૧૯૩
સ્વપ્નમાં શુભ ફળ આપનારા પદાર્થ ...	૧૯૩
સ્વપ્નમાં સૂર્યાદિ દર્શનનું ફળ	૧૯૩
સ્વપ્નમાં દેવાદિના વચનનું ફળ	૧૯૪
સ્વપ્નમાં ગાયના દર્શનનું ફળ	૧૯૪
સ્વપ્નમાં અલંકારદિના દર્શન- નું ફળ ...	૧૯૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.
સ્વપ્નમાં ખાનપાન વગેરેનું કૃળ	૧૯૫
સ્વપ્નમાં સર્પદંશનું કૃળ ...	૧૯૫
સ્વપ્નમાં સ્ત્રીના આલિંગનનું કૃળ	૧૯૫
સ્વપ્નમાં ધાન્ય દર્શનનું કૃળ	૧૯૫
સ્વપ્નમાં વૃક્ષ દર્શનનું કૃળ...	૧૯૬
સ્વપ્નમાં કાગડા વગેરેના દર્શનનું કૃળ ...	૧૯૬
સ્વપ્નમાં તેલ ચોળવાનું કૃળ	૧૯૬
સ્વપ્નમાં દક્ષિણ દિશામાં જીવાનું કૃળ ...	૧૯૭
દક્ષિણ દિશામાં સ્ત્રી દર્શનનું કૃળ ...	૧૯૭
સ્વપ્નમાં વમનાદિકનાં દર્શનનું કૃળ ...	૧૯૭
સ્વપ્નમાં રક્ત દર્શનનું કૃળ...	૧૯૮
ખાલી ઘર વગેરેના દર્શનનું કૃળ	૧૯૮
સ્વપ્નમાં ખંડીત દેવ વગેરેના દર્શન ...	૧૯૮
સ્વપ્નમાં પિતૃઓના દર્શનનું કૃળ	૧૯૮
સ્વપ્નમાં કપાસ વગેરેના દર્શનનું કૃળ ...	૧૯૯
સ્વપ્નમાં અરિષ્ટની પ્રતિક્રિયા કરવાનો ઉપદેશ ...	૧૯૯
નહારા સ્વપ્નના પ્રતીકાર ...	૧૯૯

સ્વસ્થ મનુષ્યનાં

અરિષ્ટ.*

પ્રવાદિ ન દેખવારૂપ અરિષ્ટ.	૨૦૦
દ્વિતીયા ચંદ્ર ન દેખવારૂપ અરિષ્ટ ...	૨૦૦
કર્ણુધોષ ન સાંભળવા વગેરે અરિષ્ટ ...	૨૦૦

* મરણચિન્હ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
મુખ આસાદિ અરિષ્ટ ...	૨૦૧
પ્રભાતે શિરોવ્યથાદિ ,, ...	૨૦૧
સૂર્યભિયાદિના દર્શનરૂપ ,, ...	૨૦૧
ઇદ્ર ધનુષ્ય જોવારૂપ ,, ...	૨૦૧
વિપરિત દર્શનાદિ ,, ...	૨૦૨
હંડક અને ગરમીથી જાણનારાં અરિષ્ટ...	૨૦૨
પ્રતિબિંબ ન દેખવારૂપ અરિષ્ટ	૨૦૩

વ્યાધિરૂપ અરિષ્ટ.

આઠ મહા વ્યાધિનાં નામ...	૨૦૩
આઠ મહારોગના ઉપદ્રવો...	૨૦૪
જ્વરરોગીનાં અરિષ્ટ ...	૨૦૪
દારૂણ ઉપદ્રવરૂપ અરિષ્ટ ...	૨૦૬
જ્વરાતીસારનાં ,, ...	૨૦૭
,, નું ખીજું,, ...	૨૦૭
,, નું ત્રીજું,, ...	૨૦૭
શોષરોગીનાં આરણ્ય ...	૨૦૭
શૂળ ,, ...	૨૦૮
પાંકુ ,, ...	૨૦૮
ક્ષયરોગનાં અરિષ્ટ ...	૨૦૮
શ્વાસ રોગીનું ,, ...	૨૦૮
લાંબા મંદવાડનાં ,, ...	૨૦૯
ઉદરરોગનાં ,, ...	૨૧૦
ગુદ્મરોગીનાં ,, ...	૨૧૦
રક્તપિત્તનાં ,, ...	૨૧૦
અશ્મરોગીનું ,, ...	૨૧૦
બ્રમરોગીનું ,, ...	૨૧૧
આર્તવનું ,, ...	૨૧૧
કામલા રોગીનું ,, ...	૨૧૧
ભગંદરનાં ,, ...	૨૧૧
અશ્મરીનાં ,, ...	૨૧૨
અપસ્મારનાં ,, ...	૨૧૨

વિષય.	પૃષ્ઠ.
વાતવ્યાધિનાં અરિષ્ટ. ...	૨૧૨
પ્રમેહનાં ” ...	૨૧૨
કોઢરોગનાં ” ...	૨૧૩
ઉન્માદરોગનાં ” ...	૨૧૩

પાંચ ઇંદ્રિયોના વિકાર.

પ્રકૃતિના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ ૨૧૪

નક્ષત્રોનું જ્ઞાન.

નક્ષત્ર જ્ઞાન કથનનો ઉપક્રમ	૨૧૫
યમચંદ્ર યોગ ...	૨૧૬
મૃત્યુયોગ ...	૨૧૭
અમૃતયોગ ...	૨૧૭
કરયોગ ...	૨૧૭
શુભયોગ ...	૨૧૭
અશુભ નક્ષત્ર ...	૨૧૮
અસાધ્ય નક્ષત્ર ...	૨૧૮
સાધ્ય નક્ષત્ર ...	૨૧૮
કષ્ટસાધ્ય નક્ષત્રો. ...	૨૧૮
નક્ષત્રોની પીડાનો અવધિ. ૨૧૯	
કૃતિકા... ..	૨૨૦
રોહિણી ...	૨૨૧
મૃગશિર ...	૨૨૧
આર્દ્રા... ..	૨૨૧
પુનર્વસુ ...	૨૨૧
પુષ્ય... ..	૨૨૨
અશ્લેષા ...	૨૨૨
મઘા... ..	૨૨૨
પૂર્વાશ્વિની ...	૨૨૨
ઉત્તરાશ્વિની ...	૨૨૨
હસ્તા... ..	૨૨૩
ચિત્રા... ..	૨૨૩
સ્વાતિ... ..	૨૨૩
વિશાખા ...	૨૨૪
અનુરાધા ...	૨૨૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.
જ્યેષ્ઠા... ..	૨૨૪
મૂળ ...	૨૨૪
પૂર્વાષાઢા ...	૨૨૪
ઉત્તરાષાઢા ...	૨૨૫
શ્રવણ... ..	૨૨૫
ધનિષ્ઠા... ..	૨૨૫
પૂર્વાભાદ્રપદા ...	૨૨૫
ઉત્તરાષાઢ્રપદા ...	૨૨૬
રેવતી... ..	૨૨૬
અશ્વિની ...	૨૨૬
ભરણી... ..	૨૨૬
ઉપસંહાર ...	૨૨૭

હોમ વિધિ.

હોમવાના સમધિની ગણના	૨૨૭
હોમ કરવાના સુગંધ પદાર્થ	૨૨૮
હોમ કાર્યમાં લેવા જવાં પુષ્પાદિ	૨૨૮
નક્ષત્રહોમનો વિધિ ...	૨૨૮
નક્ષત્રોના હોમના જૂદા જૂદા મંત્રો અને સમિધો ...	૨૨૯

દૂત પરિક્ષા.

દૂતપરિક્ષાનો ઉપક્રમ ...	૨૩૧
અશુભ દૂતનાં લક્ષણો ...	૨૩૧
શુભ દૂતનાં લક્ષણો ...	૨૩૩
ઉપસંહાર ...	૨૩૫

શકુનાધ્યાય.

શુભ શકુન ...	૨૩૬
દુષ્ટ ” ...	૨૩૬
મૃગાદિનાં શુભ ” ...	૨૩૭
મૃગની સંખ્યાનાં ” ...	૨૩૭
મોર વગેરેનાં ” ...	૨૩૭
કાગડાનાં ” ...	૨૩૮
દ્વિતીય-સ્થાનનો ઉપસંહાર	૨૪૦

તૃતીય સ્થાન.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ઔષધના જ્ઞાનનો વિધિ.	
જ્વરમાંથી ઉપજતા રોગ	૨૪૧
જ્વરમાંથી ઉપજતા બીજા	
પ્રકારના રોગ	... ૨૪૨
દિવસે સૂવા વગેરેથી ઉપજતા	
રોગો	... ૨૪૩
ભયંકર વ્યાધિઓ	... ૨૪૩
સર્વે વ્યાધિઓના હેતુરૂપ દોષ	૨૪૩
વાતાદિ દોષનો પાચન કાળ	૨૪૩
પાચનાદિ ક્રિયાનો સમય	... ૨૪૪
ધાતુગત દોષનો પાચન કાળ	૨૪૪
અપકવ દોષમાં ઔષધ આપ-	
વાની મનાઈ	... ૨૪૫
લંધનના પ્રકાર	... ૨૪૫
શુદ્ધ લંધિતનું લક્ષણ	... ૨૪૫
મધ્ય લંધિતનું લક્ષણ	... ૨૪૫
અતિ લંધિતનું લક્ષણ	... ૨૪૬
લંધન નહિ કરવા જેવા	
રોગીઓ	... ૨૪૬
લંધન કરાવવા જેવા રોગીઓ	૨૪૭
લંધનના છ પ્રકાર	... ૨૪૭
નિરામ જ્વરનું લક્ષણ	... ૨૪૮
દોષ પરત્વે લંધનનો અવધિ	૨૪૮
વય પરત્વે દોષ કોપનો પ્રકાર.	૨૪૮
જ્વરવાળાને ક્વાથ આપવાનો	
સમય	... ૨૪૯
ક્વાથના પ્રકાર	... ૨૪૯

વિષય.	પૃષ્ઠ.
સાત પ્રકારનો ક્વાથ આપ-	
વાનો કાળ	... ૨૪૯
ઔષધાદિક આપવાના સમ-	
યની સંજ્ઞા	... ૨૫૦
ક્વાથના સાત પ્રકાર	... ૨૫૦
સાત પ્રકારના ક્વાથનાં લક્ષણ	૨૫૦
" " કાર્ય	૨૫૧
ક્વાથની સભાળ રાખવાની	
આજ્ઞા	... ૨૫૧
ક્વાથ સંબંધી અનિષ્ટ ચિન્હ	૨૫૨
હિન ક્વાથનાં લક્ષણ	... ૨૫૨
ઉત્તમ ક્વાથનાં લક્ષણ	... ૨૫૩
વાતજ્વરમાં પાચનનો વિધિ	૨૫૩
પિત્ત અને કફમાં પાચનનો	
વિધિ	... ૨૫૩
જ્વરની મર્યાદા...	... ૨૫૩
જ્વરમાં પાચનાદિ આપવાનો	
અવધિ	... ૨૫૪
ક્વાથની વિપત્તિનો પ્રતીકાર	૨૫૪
પથ્યની જરૂરીઆત	... ૨૫૪
જ્વરવાળાને અન્ન ખાવાની	
આજ્ઞા	... ૨૫૪
લંધન કરાવેલા રોગીને અન્ન	
આપવાનો વિધિ	૨૫૫
મધ્ય લંધિતનો અન્નવિધિ	૨૫૫
કલમ (ખેદ) શાંતીનો વિધિ	૨૫૫
ક્વાથ પીવાનો વિધિ	... ૨૫૬

વિષય.

પૃષ્ઠ.

* જ્વર ચિકિત્સા.

જ્વર.

વૈધ થવાની યોગ્યતા ...	૨૫૬
કુવૈધની નિંદા ...	૨૫૭
વૈધનું લક્ષણ ...	૨૫૭
વૈધશાસ્ત્ર જાણવાની જરૂર ...	૨૫૭
વૈધશાસ્ત્ર ન જાણવાથી હાનિ ...	૨૫૮
વૈધશાસ્ત્ર જાણનાર સફળ થાય છે ...	૨૫૮
રોગાદિકના જ્ઞાનની જરૂર ...	૨૫૮
દેશકાળાદિના જ્ઞાનની જરૂર ...	૨૫૮
વાતાદિ દોષ રોગના હેતુ છે ...	૨૫૯
રોગની પરીક્ષા કરવાના પ્રકાર ...	૨૫૯
સાધ્યાસાધ્યનું લક્ષણ ...	૨૫૯
સાધ્યાદિ થવાનાં કારણ ...	૨૬૦
ઉપદ્રવનું લક્ષણ ...	૨૬૦
રોગની ઉપેક્ષા ન કરવાનો ઉપદેશ ...	૨૬૦
રોગને નિર્મૂળ કરવાનો ઉપદેશ ...	૨૬૧
સૂક્ષ્મરોગ પણ શત્રુ જેવો છે ...	૨૬૧
રોગ ફેલાતાં પહેલાં તેનો ઉપાય કરવો ...	૨૬૨
વ્યાધિના પ્રકાર ...	૨૬૨
ત્રણપ્રકારના વ્યાધિનાં લક્ષણ ...	૨૬૨
જ્વરની વ્યાપકતા ...	૨૬૩
જ્વરની જાતિપરત્વે અસાધ્યતા ...	૨૬૩
જ્વરનું બળવાનપણું ...	૨૬૩
મનુષ્ય જ્વરને સહન કરે છે તેનું કારણ ...	૨૬૩
જ્વરની રોગોમાં શ્રેષ્ઠતા ...	૨૬૪

* તાવ.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

જૂઠાં જૂઠાં પ્રાણીપ્રતિજ્વરનાં જૂઠાં જૂઠાં નામ ...	૨૬૪
જ્વરનું મૂર્તિમાનરૂપ ...	૨૬૫
જ્વરની ઉત્પત્તિ ...	૨૬૫
જ્વરની નિદાનસહિત સંપ્રાપ્તિ ...	૨૬૬
જ્વરના હેતુ ...	૨૬૬
જ્વરનાં પૂર્વરૂપ ...	૨૬૭
ચાર પ્રકારના જ્વરનાં સંક્ષિપ્ત લક્ષણો ...	૨૬૭
વાતજ્વરમાં પાચન ક્વાથ ...	૨૬૭
પિત્તજ્વરમાં ,, ...	૨૬૮
કફજ્વરમાં ,, ...	૨૬૮
સન્નિપાતજ્વરમાં ,, ...	૨૬૮
અંગરવેદન પ્રયોગ ...	૨૬૯

વાતજ્વર.

વાતજ્વરનાં લક્ષણ ...	૨૬૯
વાતજ્વરમાં સુંઘ્યાદિ પાચન ...	૨૬૯
અન્નહિન ઔષધના ગુણ ...	૨૭૦
પાચન થએલા ઔષધનું લક્ષણ ...	૨૭૦
ઉછાળા મારતા ઔષધનું લક્ષણ ...	૨૭૦
પાચન થતાં શેષ રહેલા ઔષધનું લક્ષણ ...	૨૭૧
ભોજન કર્યા પછી આપવાના ઔષધના ગુણ ...	૨૭૧
વાતજ્વરમાં પંચમૂળનો ક્વાથ ...	૨૭૧

પિત્તજ્વર.

પિત્તજ્વરનાં લક્ષણ ...	૨૭૨
રોધાદિ ક્વાથ ...	૨૭૩
શકાઝાદિ ,, ...	૨૭૩
દુરાલભાદિ ,, ...	૨૭૩
પિત્તપાપડનો ,, ...	૨૭૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.
સુંઘાદિ ,, ...	૨૭૪
અમૃતાદિ ,, ...	૨૭૪
દ્રાક્ષાદિ ,, ...	૨૭૪
વિદ્યાર્થાદિ લેપ ...	૨૭૪

દાહજવર.

દાહજવરનો ઉપાય ...	૨૭૫
,, બીજો ઉપાય ...	૨૭૫
જવરમાં શોષનો ઉપાય ...	૨૭૫

કફજવર.

કફજવરનાં લક્ષણ ...	૨૭૬
કફજવરના ઉપાય-પાયન કલક ...	૨૭૬
,, બીજો ઉપાય ...	૨૭૬
વાસાદિ ક્વાથ ...	૨૭૬
આમલક્યાદિ ,, ...	૨૭૭
પિપ્પલાદિ ,, ...	૨૭૭
પિપ્પલાવલેહ ...	૨૭૭

વાતપિત્તજવર.

વાતપિત્તજવરનું લક્ષણ ...	૨૭૮
વાતપિત્તજવરનું પાયન ...	૨૭૮
ત્રિફળાદિ ક્વાથ ...	૨૭૮
પંચભદ્ર ક્વાથ ...	૨૭૮

પિત્તકફજવર.

પિત્તકફજવરનાં લક્ષણ ...	૨૭૯
,, પાયન ક્વાથ ...	૨૭૯
,, દ્રાક્ષાદિ ક્વાથ ...	૨૮૦
ગુરૂચાદિ ક્વાથ... ...	૨૮૦
બીજો ગુરૂચાદિ ક્વાથ ...	૨૮૦
પટોલાદિ ક્વાથ... ...	૨૮૧
બીજો પટોલાદિ ક્વાથ ...	૨૮૧

કફવાતજવર.

કફવાતજવરનાં લક્ષણ ...	૨૮૧
---	-----

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કફવાતજવરમાં-પાયન ક્વાથ ...	૨૮૨
,, મુસ્તાદિ ,, ...	૨૮૨
,, ક્ષુદ્રાદિ ,, ...	૨૮૨
,, દશમૂળ ,, ...	૨૮૩

ત્રિદોષજવર.

ત્રિદોષનાં લક્ષણ ...	૨૮૩
ત્રિદોષજવરની ચિકિત્સા ...	૨૮૩

સન્નિપાતજવર.

સન્નિપાત જવરનાં લક્ષણ... ...	૨૮૪
,, ની ચિકિત્સા ...	૨૮૫

અષ્ટાદશાંગ ક્વાથ ...	૨૮૬
ભૂર્નિબાદિ ,, ...	૨૮૬
સુંઘાદિ ,, ...	૨૮૭
મુસ્તાદિ ,, ...	૨૮૭
બૃહત્યાદિ પાયન... ...	૨૮૭
સુંઘાદિ ,, ...	૨૮૮
ભૂર્નિબાદિ ક્વાથ ...	૨૮૮
બૃહદ્રાસ્નાદિ ,, ...	૨૮૯
લઘુરાસ્નાદિ ,, ...	૨૮૯
ત્રિવૃદાદિ ,, ...	૨૯૦
વચાદિ ચૂર્ણ મર્દન ...	૨૯૦
માગધીઆદિ ,, ...	૨૯૦
મૂર્છા (સન્નિપાતની) નો ...	૨૯૧
ઉપાય ...	૨૯૧
શોભાંજન આદિ નસ્ય ...	૨૯૧
પ્રધમન વિધિ ...	૨૯૧
અંજન ,, ...	૨૯૧
તંદ્રાનાશક વર્ત્તિ ...	૨૯૨
નિષ્ઠિવનવિધિ ...	૨૯૨
ત્રિકટુ આદિ નિષ્ઠિવન ...	૨૯૨
સ્વેદના પ્રકાર ...	૨૯૩
સ્વેદની જરૂર ...	૨૯૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
સ્વેદન યોજવા જેવા રોગી	૨૯૪	જ્વરમુક્તિનાં લક્ષણ	... ૩૦૪
સ્વેદ આપવા ,, ,,	૨૯૫	જ્વર ઉતર્યાનાં ,,	... ૩૦૪
ખીજ પ્રકારના સ્વેદ ...	૨૯૫	વિષમ જ્વરનું ,,	... ૩૦૪
સન્નિપાતનાં અરિષ્ટ ...	૨૯૬	એહાદિકનું ,,	... ૩૦૫
ત્રિદોષની મર્યાદા ...	૨૯૬	તૃતીય જ્વરનું ,,	... ૩૦૫
સન્નિપાતમાં દંડા જળનો		ચાતુર્થિક જ્વરનું,,	... ૩૦૬
નિષેધ ...	૨૯૭	વેલા જ્વરાદિકનાં નિદાન...	૩૦૬
સન્નિપાત રોગની કદિનતા...	૨૯૭	ભૂતાદિકથી ઉપજેલા જ્વર	૩૦૬
સન્નિપાત સંબંધી કર્ણસોથનું		નિદિગ્ધિકાદિ ક્વાથ ...	૩૦૭
નિદાન અને ચિકિત્સા...	૨૯૮	ગોળ અને પીપરનો યોગ...	૩૦૭
કર્ણસોથ ઉપર લેપ ...	૨૯૮	લઘુ પંચમૂળીનો ક્વાથ ...	૩૦૭
,, ,, ખીજ લેપ ...	૨૯૯	જીર્ણજ્વર ઉપર પટોલાદિ	
વ્રણને રૂઝ આણવાનો લેપ	૨૯૯	ક્વાથ ...	૩૦૮
,, ,, ખીજો લેપ...	૨૯૯	વિષમજ્વરના ઉપાય ...	૩૦૮
કર્ણમૂળવાળાને આહાર વિ-		ચોથીયા તાવના ,,	... ૩૦૮
હારદિકનું પથ્યાપથ્ય ...	૨૯૯	ચોથીયા તાવનું નસ્ય ...	૩૦૮
અંતરદાહનું કારણ ...	૩૦૦	વિષમજ્વરમાં લશુન કલ્ક...	૩૦૯
અંતરદાહની ચિકિત્સા ...	૩૦૦	વિષમજ્વરમાં અણંગ ધૂપ	૩૦૯
,, ,, નો ખીજો ઉપાય	૩૦૧	વેલાજ્વર વગેરેના ઉપાય...	૩૦૯
બાહ્યથી ગરમ અને અં-		જ્વરનાશક હતુમાનનું પૂજન	૩૧૧
દરથી શીત એવા જ્વરનું	} ૩૦૧	મંત્ર ૩૧૧
કારણ તથા ચિકિત્સા		ચાર વર્ણોરૂપ જ્વરોનાં રૂપ	૩૧૨
અર્ધુ શરીર શીતળ અને	} ૩૦૧	બ્રાહ્મણજ્વર ૩૧૨
અર્ધુ ગરમ હોવાનું કા-		ક્ષત્રિય ,,	... ૩૧૩
રણ તથા ચિકિત્સા		વૈશ્ય ,,	... ૩૧૩
બાહ્યવેગી, અંતર વેગી વગેરે		શુદ્ર ,,	... ૩૧૪
જ્વરનાં લક્ષણ ...	૩૦૨	સર્વ રોગ ઉપર સામાન્ય	
અમુક અંગ શીતળ છતાં	} ૩૦૩	ઉપચાર ૩૧૪
અમુક અંગ ગરમ હોવા-		જ્વરવાળાને પથ્ય આહારાદિ	૩૧૫
નું કારણ તથા ચિકિત્સા		જ્વરવાળાને અપથ્ય ,,	૩૧૬
શિતનો ઉપચાર ...	૩૦૩	જ્વર મુક્તનું આચરણ ...	૩૧૬
જ્વરાદિકનું કારણ વાયુ છે	૩૦૩		

વિષય. પૃષ્ઠ.
*અતિસારની ચિકિત્સા.

અતિસાર.

ઔષધના ત્રણ પ્રકાર	... ૩૧૭
અતિસારનું નિદાન	... ૩૧૮
,, ની સંપ્રાપ્તિ	... ૩૧૮
,, ના પ્રકાર	... ૩૧૮
જવરાતિસારનું લક્ષણ	... ૩૧૯

આમાતીસાર.

આમાતીસારની ચિકિત્સા...	૩૧૯
,, નો ખીજો ઉપાય	૩૧૯

જવરાતીસાર.

જવરાતીસારનો ઉપાય	... ૩૨૦
સુંઠ્યાદિ ક્વાથ	... ૩૨૦
પાઠાદિ ,,	... ૩૨૦
સુંઠ્યાદિ પાચન	... ૩૨૧
વત્સકાદિ ક્વાથ...	... ૩૨૧
પંચમૂલી ,,	... ૩૨૧
ઉપલાદિ પાન ૩૨૨
ઉશીરાદિ ક્વાથ...	... ૩૨૨
અરલુ પુટપાક...	... ૩૨૨
જંબુવાદિ સ્વરસ	... ૩૨૩
કાકમાચીનો પ્રયોગ	... ૩૨૩
જંબુત્વચાદિ અવલેહ	... ૩૨૪
અતિસારનાં પૂર્વ રૂપ	... ૩૨૪

વાતાતીસાર.

વાતાતીસારનાં લક્ષણ	... ૩૨૫
,, ની ચિકિત્સા	૩૨૫
અતીસારનું પાચક કલ્ક	... ૩૨૫
વાલકાદિ ક્વાથ	... ૩૨૫

* ઝાડાનું દરદ.

વિષય. પૃષ્ઠ.	
શાલિપર્ણ્યાદિ ક્વાથ.	... ૩૨૬
ટિંટુકાદિ પુટપાક	... ૩૨૬
કુટબ પુટપાક ૩૨૬

પિત્તાતીસાર.

પિત્તાતીસારના હેતુ	... ૩૨૭
,, નાં લક્ષણ	... ૩૨૭
શાલી પર્ણ્યાદિ પાન	... ૩૨૮
કુશ મૂલાદિ ક્વાથ	... ૩૨૮
ધાન્ય પંચકાદિ ,,	... ૩૨૮
શાલ્મલીમૂલ કલ્ક	... ૩૨૮

કફાતીસાર.

કફાતીસારના હેતુ	... ૩૨૯
,, નાં લક્ષણો...	૩૨૯
,, ની ચિકિત્સા...	૩૩૦
અષ્ણાદિ પાચન	... ૩૩૦
કલિંગાદિ કલ્ક...	... ૩૩૦
વત્સકાદિ ક્વાથ...	... ૩૩૦

રક્તાતીસાર.

રક્તાતિસારનું લક્ષણ	... ૩૩૧
,, ની ચિકિત્સા	... ૩૩૧
દાડિમાદિ ક્વાથ	... ૩૩૧
ગુડબિલ્વ યોગ...	... ૩૩૧
વત્સકા વલેહ	... ૩૩૧
કૂટબાદિ ચૂર્ણ	... ૩૩૨

સન્નિપાતાતીસાર.

સન્નિપાતાતીસારનું લક્ષણ...	૩૩૨
કુટબાદિ	... ૩૩૨
અમૃત વટક	... ૩૩૩
બિલ્વાદિ ચૂર્ણ	... ૩૩૪
ગુદ બ્રંશની ચિકિત્સા	... ૩૩૪
અસાધ્ય અતીસારનાં લક્ષણો	૩૩૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.
*અહણીરોગની ચિકિત્સા.	
અહણીનું લક્ષણ ...	૩૩૬
અહણીનું બીજો પ્રકારે લક્ષણ ...	૩૩૭
અહણીના પ્રકાર ...	૩૩૭
અહણીના ઉપદ્રવરૂપ ગુદમા- દિની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો ...	૩૩૮
વાત અહણીનાં લક્ષણ ...	૩૩૯
પિત્ત " " ...	૩૩૯
કંક " " ...	૩૪૦
ત્રિદોષ " " ...	૩૪૦
વાત સંઅહણીમાં પાચન ક્વાથ ...	૩૪૦
પિત્ત " " ...	૩૪૦
કંક " " ...	૩૪૧
શુદ્ધ્યાદિ અમૃત પ્રાશન ...	૩૪૧
અભયાદિ અવલેહ ...	૩૪૨
દ્રાક્ષાદિ ક્ષીર ...	૩૪૪

†ગુદમની ચિકિત્સા.

ગુદમરોગ.

ગુદમના પાંચ પ્રકાર ...	૩૪૫
ગુદમના હેતુ અને સંપ્રાપ્તિ ...	૩૪૬
ગુદમનાં લક્ષણો ...	૩૪૭
અસાધ્યત્વ ...	૩૪૮

ગુદમની ચિકિત્સા.

ગુદમની ચિકિત્સા ...	૩૪૮
વિશ્વાદિ ક્વાથ ...	૩૪૮
શુદ્ધ્યાદિ ચૂર્ણ ...	૩૪૯
ક્ષારામૃત ...	૩૪૯
યકૃત ગુદમાદિકમાં પથ્ય ...	૩૫૦

* આડાનું દરદ. † પેટની ગાંઠ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
નિમ્બાદિ ક્વાથ ...	૩૫૦
સૌરાષ્ટ્રાકાદિ " ...	૩૫૦
અષ્ટીલા નામની ગાંઠનું નિ- દાન ...	૩૫૧
અષ્ટીલાનાં લક્ષણ ...	૩૫૧
પથ્યાદિ પાચન ક્વાથ ...	૩૫૧
સૂરણાદિ ક્ષાર ...	૩૫૨
ક્ષારાચ ચૂર્ણ ...	૩૫૨

અળર્ણની ચિકિત્સા.

અળર્ણના હેતુ ...	૩૫૩
અળર્ણના પ્રકાર ...	૩૫૩
અળર્ણની સંપ્રાપ્તિ ...	૩૫૪
આમાળર્ણનું લક્ષણ ...	૩૫૪
વિદગ્ધાળર્ણનું " ...	૩૫૫
વિદગ્ધાળર્ણનું " ...	૩૫૫
રસશેષાળર્ણનું " ...	૩૫૫
દિનપાકી અળર્ણનું લક્ષણ ...	૩૫૫
પ્રાપ્તવાસર અળર્ણનું " ...	૩૫૬
વિષમાળર્ણનું લક્ષણ ...	૩૫૬
દોષાળર્ણનું લક્ષણ ...	૩૫૬
અળર્ણની ચિકિત્સા ...	૩૫૬
કોદાનું શોધન કરવાના ઉ- પાય ...	૩૫૭
રસશેષ કોદામાં રહેવાથી હાનિ ...	૩૫૭
ધાન્યાદિ પાચન ...	૩૫૮
શુદ્ધ્યાદિ " ...	૩૫૮
શુદ્ધ્યાદિ ક્વાથ ...	૩૫૮
હરીતક્યાદિ ચૂર્ણ ...	૩૫૮
વિસ્રચિકાનો ઉપાય ...	૩૫૯
ધવાદિ ક્વાથ ...	૩૫૯
ક્ષારપાન ...	૩૫૯
માતુલુંગાદિ પાન ...	૩૬૦

વિષય.	પૃષ્ઠ.
દાહવાળા અજીર્ણનો ઉપાય	૩૬૦
અજીર્ણના સામાન્ય ઉપચાર	૩૬૦
દિવસે સુવું કોને હિતકર છે?	૩૬૦
દિવસે સુવું કોને હિતકર નથી?	૩૬૦
વિસ્ત્રચિકા ઉપર અંજન વર્તિ	૩૬૧
રાસ્નાદિ મર્દન...	૩૬૧
વિસ્ત્રચિકામાં સ્વેદ વિધિ	૩૬૧
ગંધકાદિ ગુટિકા...	૩૬૧

* કૃમિરોગની ચિકિત્સા.

કૃમિના પ્રકાર	૩૬૨
એ પ્રકારના કૃમિના ભેદ	૩૬૨
લીખ અને જૂની ઉત્પત્તિ	૩૬૨
કૃમિ ઉત્પન્ન થવાનો હેતુ	૩૬૩
છ પ્રકારના અંદરના કૃમિનાં નામ	૩૬૩
કૃમિરોગનું લક્ષણ	૩૬૪
સૂચિમુખકૃમિનું „	૩૬૪
ધાન્યાંકુરકૃમિનું „	૩૬૫
કૃમિ પાડવાનું ઔષધ	૩૬૭
કૃમિઓને નાશ કરવાનો ઉપાય	૩૬૭

મંદાગ્નિની ચિકિત્સા,

મંદાગ્નિની ચિકિત્સા.

અગ્નિના પ્રકાર	૩૬૯
ચાર પ્રકારના અગ્નિનાં લક્ષણ	૩૬૯
„ „ પરિણામ	૩૭૦
જઠરાગ્નિની ચિકિત્સા	૩૭૧

વિષમાગ્નિની ચિકિત્સા.

વિષમાગ્નિની ચિકિત્સા	૩૭૧
----------------------	-----

તીવ્રાગ્નિની ચિકિત્સા.

* શરીરની અંદર ઉપજનારાં કરમ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
તીવ્રાગ્નિની ચિકિત્સા	૩૭૨
જઠરાગ્નિની ચિકિત્સા.	
હરીતમ્બાદિ રસાયન	૩૭૩
અગ્નિમુખ ચૂર્ણ...	૩૭૪
બૃહદ્ અગ્નિમુખ ચૂર્ણ	૩૭૪
અગસ્ત્ય ઘૃત	૩૭૫
સિંહરાજ ચૂર્ણ...	૩૭૬
અગ્નિઘૃત	૩૭૭

અરોચક રોગની ચિકિત્સા.

અરોચક રોગના હેતુ	૩૭૮
અરોચકના પ્રકાર તથા લક્ષણો	૩૭૮
„ ની ચિકિત્સા	૩૭૯
„ નાશક ક્રિયા	૩૮૦
„ માં તજવા જેવા પદાર્થો	૩૮૧
„ માં કવલગ્રહ	૩૮૧
યવાની ખાંડવ ચૂર્ણ	૩૮૧
યવાગૂ વગેરે	૩૮૨

શૂળની ચિકિત્સા.

શૂળરોગનાં નિદાન.

શૂળરોગનાં સામાન્ય નિદાન	૩૮૪
વાતશૂળની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	૩૮૪
પિત્તશૂળનાં નિદાન	૩૮૫
કફશૂળના નિદાન	૩૮૫
„ ની સંપ્રાપ્તિ	૩૮૬
„ ના લક્ષણ	૩૮૬
આમ અને નિરામ શૂળનાં લક્ષણ	૩૮૬
એ એ દોષથી થએલાં શૂળનાં લક્ષણ...	૩૮૭
સાધ્યા સાધ્ય પરિક્ષા	૩૮૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.
શૂળરોગની સંખ્યા ...	૩૮૭
વાતશૂળનાં લક્ષણ ...	૩૮૮
પિત્તશૂળનાં „ ...	૩૮૮
કફશૂળનાં „ ...	૩૮૮
દ્વિદોષ અને ત્રિદોષ શૂળનાં	
લક્ષણ ...	૩૮૮
રક્તશૂળનું લક્ષણ ...	૩૮૯
શૂળરોગની ચિકિત્સા ...	૩૮૯

વાતશૂળ.

હિંગ્વાદિ ક્વાથ...	૩૮૯
સૈંધવાદિ ચૂર્ણ ...	૩૯૦
હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ ...	૩૯૦
તુંબુરઆદિ ચૂર્ણ ...	૩૯૦
ઐરંડાદિ ક્વાથ...	૩૯૧
બૃહદ્ હિંગુ ચૂર્ણ ...	૩૯૧

પિત્તશૂળ.

ધાત્રી ફળાદિ ચૂર્ણ ...	૩૯૨
દાડિમાદિ ચૂર્ણ...	૩૯૨
જવન્યાદિ ધૂત...	૩૯૩
પિત્તશૂળના બીજા ઉપચાર	૩૯૩
„ તું ભોજન ...	૩૯૩

કફશૂળ.

કફશૂળની ચિકિત્સા ...	૩૯૪
મિલ્વાદિ ક્વાથ...	૩૯૪
માતુલુંગાદિ રસ ...	૩૯૪
તુંબુરઆદિ ચૂર્ણ ...	૩૯૫
ઐરંડાદિ ક્વાથ...	૩૯૫

વાતપિત્તશૂળ.

પટોલાદિ ક્વાથ...	૩૯૫
દુરાલભાદિ કલક...	૩૯૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.
-------	--------

વાતકફશૂળ.

સૌવર્યલાદિ ચૂર્ણ ...	૩૯૬
દાર્વાદિ ક્વાથ ...	૩૯૬

ત્રિદોષશૂળ.

પલાશાદિ ધૂત ...	૩૯૭
સર્વ શૂળ ઉપર ક્વાથ ...	૩૯૭
શંખધાર ...	૩૯૭

પરિણામશૂળ.

પરિણામ શૂળની ચિકિત્સા	૩૯૮
ચિત્રકાદિ મોદક...	૩૯૮
યવાન્યાદિ ચૂર્ણ...	૩૯૮
હિંગ્વાદિ ગુટિ ...	૩૯૮
શૂળના ઉપદ્રવ...	૩૯૯
પથ્યાપથ્ય વિચાર ...	૪૦૦

પાંડુની ચિકિત્સા.

પાંડુરોગની સંખ્યા ...	૪૦૦
„ તું નિદાન ...	૪૦૦
„ નાં પૂર્વરૂપ ...	૪૦૨
વાત પાંડુનાં લક્ષણ ...	૪૦૨
પિત્ત „ ...	૪૦૨
કફ „ ...	૪૦૩
ત્રિદોષ „ ...	૪૦૩
માટી ખાવાથી થયેલા પાં-	
ડુનાં લક્ષણ...	૪૦૩
પાંડુરોગની અસાધ્યતા ...	૪૦૪
„ ની ચિકિત્સા ...	૪૦૫
વાતાદિ પાંડુ ઉપર સામાન્ય	
ચિકિત્સા ...	૪૦૬
વાતાદિ પાંડુ ઉપર ધૂત ...	૪૦૬
પિત્તપાંડુ ઉપર વિરેચન ...	૪૦૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કફ પાંડુ ઉપર વમન ...	૪૦૭
વાતપાંડુ ઉપર પાચન ...	૪૦૭
ત્રિફળાદિ ક્વાથ... ...	૪૦૭
ધાતુમાક્ષિકાદિ ચૂર્ણ ...	૪૦૭
દૂધ પીપળાનો પ્રયોગ ...	૪૦૮
લોહકાટનો પ્રયોગ ...	૪૦૮
લોહ ચૂર્ણવટ ...	૪૦૮
મંદુર વટક ...	૪૦૯
પુનર્નવાદિ ચુટકા ...	૪૦૯
વજ્ર મંદુર વટક ...	૪૧૦
અમૃત વટક ...	૪૧૦
પાંડુરોગમાં પથ્યાપથ્ય ...	૪૧૧

ક્ષયની ચિકિત્સા.

ક્ષયરોગ.

ક્ષયરોગનાં પાપરૂપ કારણો	૪૧૩
„ હેતુઓ ...	૪૧૩
„ પ્રકાર ...	૪૧૪
વાતક્ષયના હેતુ... ...	૪૧૪
„ નાં લક્ષણ ...	૪૧૪
„ ની ચિકિત્સા ...	૪૧૫
પિત્તક્ષયના હેતુ વગેરે ...	૪૧૫
કફક્ષયના હેતુ વગેરે ...	૪૧૫
ત્રિદોષક્ષયની ચિકિત્સા ...	૪૧૬
ધાતુક્ષયનો ઉપક્રમ ...	૪૧૬
રસક્ષય નાં લક્ષણ ...	૪૧૬
રક્તક્ષય „ ...	૪૧૭
માંસક્ષય „ ...	૪૧૭
મેદક્ષય „ ...	૪૧૭
અસ્થિક્ષય „ ...	૪૧૭
મજ્જાક્ષય „ ...	૪૧૮
વીર્યક્ષય „ ...	૪૧૮

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ધાતુક્ષયની ચિકિત્સા ...	૪૧૮
રસની વૃદ્ધિ કરનારાં ઔષધ	૪૧૮
રક્તની „ ...	૪૧૯
માંસની „ ...	૪૧૯
મેદની „ ...	૪૧૯
અસ્થિની „ ...	૪૨૦
મજ્જાની „ ...	૪૨૦
વીર્યક્ષયની „ ...	૪૨૦

વીર્યવૃદ્ધિ કરનારાં ઔષધ.

બલાદિ ચૂર્ણ ...	૪૨૧
ચ્યવન પ્રાસાવલેહ ...	૪૨૨
અગસ્તિ હરીતકીપાક ...	૪૨૫
બલા ક્વાથ ...	૪૨૬
પિપ્પલી વર્ધમાનયોગ ...	૪૨૭
શિલાજતુ ચૂર્ણ... ...	૪૨૮
શવંત્સાદિક ધૂત... ...	૪૨૮
પિપ્પલ્યાદિ ધૂત... ...	૪૨૯
પંચકોલાદિ ધૂત ...	૪૩૦
પારાશર ધૂત ...	૪૩૦
બલા ધૂત ...	૪૩૧
ચંદનાદિ તેલ ...	૪૩૨

રાજ્યક્ષમારોગની ચિકિત્સા.

રાજ્યક્ષમાનાં કારણો ...	૪૩૩
„ લક્ષણો ...	૪૩૪
„ પ્રતિકાર ...	૪૩૫
રાજ્યક્ષમાની જીવિત મર્યાદા	૪૩૫
અમૃત પ્રાસાવલેહ ...	૪૩૬
તાલકામૃતક ...	૪૩૭
ગુડૂચ્યાદિ ચૂર્ણ... ...	૪૩૮
ક્ષયરોગ ઉપર પથ્યાપથ્ય...	૪૩૯

વિષય. પૃષ્ઠ.

રક્તપિત્તની ચિકિત્સા.

રક્તપિત્તના કોપવાના પ્રકાર	૪૪૦
„ ના ઉપદ્રવ	... ૪૪૧
„ નાં લક્ષણ	... ૪૪૨
„ ની ચિકિત્સા	... ૪૪૩
ઉર્ધ્વ રક્તપિત્તનો ઉપાય	... ૪૪૩
વાસાદિક ક્વાથ	... ૪૪૩
અરડૂસાનો ગુણુ	... ૪૪૩
તાલીસ ચૂર્ણુ	... ૪૪૪
અરડૂસાનો ખીન્ને ક્વાથ	... ૪૪૪
બલાદિ દૂધ	... ૪૪૫
ખદિર વગેરેનું ચૂર્ણુ	... ૪૪૫
હરડેનો પ્રયોગ	... ૪૪૫
એલાદિ અવલેહ	... ૪૪૫
નાસા પ્રવૃત રધિરનો ઉપચાર	૪૪૬
દ્રાક્ષારસાદિ ઉપચાર	... ૪૪૬
હરિતાલિકાદિ નસ્ય	... ૪૪૬
આમ્રાદિ નસ્ય	... ૪૪૭
પલાંડુ આદિ નસ્ય	... ૪૪૭
વાસાદિ પાનક	... ૪૪૭
દાડિમ પુષ્પાદિ નસ્ય	... ૪૪૭
મુખમાંથી નીકળતા લોહીની ચિકિત્સા	... ૪૪૮
મુખ રક્તના ઉપાય	... ૪૪૮
રક્તપિત્તનો સામાન્ય વિધિ	૪૪૯
બંધુપક્ષવાદિ	... ૪૪૯
વટાદિ અવલેહ...	... ૪૫૦
શતાવર્યાદિ ધૃત...	... ૪૫૦
દ્રાક્ષાદિ ધૃત	... ૪૫૦
કુખમાં કાવલેહ	... ૪૫૨
ખીન્ને કુખમાં કાવલેહ	... ૪૫૩

વિષય. પૃષ્ઠ.

ખંડખાદ રસાયન	... ૪૫૪
ત્રિફલાદિ અવલેહ	... ૪૫૬
યોની પ્રવાહનો ઉપાય	... ૪૫૬
એલાદિ ક્વાથ...	... ૪૫૭
રક્તપિત્તમાં પથ્યાપથ્ય	... ૪૫૭

*અર્શની ચિકિત્સા.

અર્શના પ્રકાર	... ૪૫૮
વાતાર્શના હેતુ તથા સંપ્રાપ્તિ	૪૫૯
પિત્તાર્શના હેતુ	... ૪૬૦
કર્કાર્શના	... ૪૬૦
વાતાર્શનાં લક્ષણ	... ૪૬૩
પિત્તાર્શનાં	... ૪૬૦
કર્કાર્શનાં	... ૪૬૧
ત્રિદોષાર્શનાં,	... ૪૬૧
અર્શની આકૃતિ	... ૪૬૧
અર્શનાં સ્થાન	... ૪૬૨
અર્શનાં શુદ્ધામાં સ્થાન	... ૪૬૩
અર્શની ચિકિત્સાના પ્રકાર	... ૪૬૩
અર્શરોગના ઉપદ્રવ	... ૪૬૪
અર્શનું અસાધ્યત્વ	... ૪૬૪
અર્શરોગની ક્રિયાઓ	... ૪૬૫
અર્શપાત્રક કટક...	... ૪૬૫
નાગરાદિ કટક	... ૪૬૫
પત્રકાદિ ક્વાથ	... ૪૬૬
પિપ્પલાદિ યોગ...	... ૪૬૬
વાતાર્ક યોગ	... ૪૬૬
બદ્ધાતક ચતુષ્ઠ્ય...	... ૪૬૬
સૂરણનો પ્રયોગ...	... ૪૬૭
કલ્યાણુ લવણુ...	... ૪૬૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
ભક્ષાતક વટક ૪૬૮	ખાંસીની સંપ્રાપ્તિ ...	૪૮૫
પ્રાણુદ મોદક ૪૬૮	ખાંસીના પ્રકાર ...	૪૮૫
કાંકાયન ગુટિકા ૪૬૯	વાતકાસનું લક્ષણ ...	૪૮૬
લવણોત્તમાધ ચૂર્ણ ૪૭૦	પિત્તકાસનું „ ...	૪૮૬
એલાદિ ચૂર્ણ ૪૭૦	કફની ખાંસી નું લક્ષણ. ...	૪૮૬
ચતુઃસમ મોદક... ૪૭૧	ત્રિદોષ „ ...	૪૮૬
ત્રિકટુકાદિ મોદક ૪૭૧	વાતપિત્ત „ ...	૪૮૭
મારિચાદો મોદક ૪૭૧	પિત્તકફ „ ...	૪૮૭
સૂરણ પિંડ ૪૭૧	ક્ષતથી થએલી „ ...	૪૮૭
ભીમ વટક ૪૭૨	રક્તકાસ „ ...	૪૮૮
ચવ્વાદિ ધૂત ૪૭૩	ક્ષયકાસ „ ...	૪૮૮
પિપ્પલ્યાદિ તૈલ... ૪૭૪	કાસના બીજા પ્રકાર ...	૪૮૯
ભીમસેન વટક... ૪૭૫	શતભૂલી ક્વાથ ...	૪૮૯
ભક્ષાતક ગુડ ૪૭૬	ભાર્ગી આદિ ક્વાથ ...	૪૯૦
દ્વિતીય ભક્ષાતકગુડ ૪૭૭	વિશ્વાદિ ચૂર્ણ ...	૪૯૦
ગોળના પાકની પરીક્ષા ૪૭૭	કટુફળાદિ કટક ...	૪૯૦
ભક્ષાતકાવલેહ ૪૭૮	દ્રાક્ષાદિ અવલેહ ...	૪૯૧
રક્તાર્શના ઉપાય ૪૭૯	બલાદિ કટક ...	૪૯૧
સમંગાદિ કટક ૪૮૦	મુસ્તાદિ ચૂર્ણ ...	૪૯૧
કુટગ્નદિ દુગ્ધ ૪૮૦	શર્કરાદિ લેહ ...	૪૯૨
વર્તિયોગ ૪૮૦	આટરૂપાદિ અવલેહ ...	૪૯૨
સૂરણવર્તી ૪૮૧	ભાગ્યોદિ ક્વાથ ...	૪૯૨
હરિદ્રાવર્તી ૪૮૧	આર્દ્રકરસનો પ્રયોગ ...	૪૯૨
અર્શ ઉપર શસ્ત્રકર્મ વગેરે	૪૮૧	કટુ ફળાદિ ક્વાથ ...	૪૯૩
અર્શને ધૂણી દેવાનો પ્રકાર	૪૮૨	લઘુતાલીસાદિ ચૂર્ણ ...	૪૯૩
મનશીલ વગેરેનો ધૂપ ...	૪૮૨	બૃહતાલીસાદિ ચૂર્ણ ...	૪૯૪
નિર્ગુંડી વગેરેનો ધૂપ ...	૪૮૨	મંડુ યષ્ટિકાદિ ચૂર્ણ ...	૪૯૪
અર્શરોગ ઉપર પથ્ય ...	૪૮૩	ધવાદિ ક્વાથ ...	૪૯૫
*કાસની ચિકિત્સા.		વમનના પ્રયોગ ...	૪૯૫
કાસરોગના હેતુ ...	૪૮૪	કફકાસ ઉપર વમન ઔષધ	૪૯૬
* ઉદ્ધરસ.		„ અવલેહ...	૪૯૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.
મહાકાસનો ઉપાય ...	૪૯૭
મરીચ્યાદિ ચૂર્ણ ...	૪૯૭
અસાધ્ય ઉધરસ ...	૪૯૮
અહેડાનો પુટપાક ...	૪૯૮
વાત કફ ઉધરસનો ઉપાય ...	૪૯૮
કંટકારી ધૂત ...	૪૯૮
જીવનીયગણનાં ઔષધો ...	૪૯૯
ધૂમપાનના પ્રકાર ...	૪૯૯
ખાંસીવાળાનું પથ્ય ...	૫૦૦

હેડકીની ચિકિત્સા.

હેડકીરોગના હેતુ ...	૫૦૧
હેડકીના પ્રકાર ...	૫૦૨
આહારગ્નનું લક્ષણ ...	૫૦૨
યમલાનું ” ...	૫૦૨
ક્ષુદ્રા હેડકીનું ” ...	૫૦૩
ગંભીરા હેડકીનું ” ...	૫૦૩
મહતી ” ” ...	૫૦૩
હીક્કાનું સાધ્યાસાધ્યત્વ ...	૫૦૩
આહારગ્ન હિક્કાની ચિકિત્સા ...	૫૦૪
યમલા ” ” ...	૫૦૪
હેડકીની સામાન્ય ક્રિયાઓ ...	૫૦૫
અસાધ્ય હિક્કારોગીનાં લક્ષણ ...	૫૦૬

શ્વાસની ચિકિત્સા.

શ્વાસના પ્રકાર ...	૫૦૭
શ્વાસરોગની સંપ્રાપ્તિ ...	૫૦૭
મહાશ્વાસનું લક્ષણ ...	૫૦૭
ઉર્ધ્વશ્વાસનું ” ...	૫૦૮
જિહ્વાશ્વાસનું ” ...	૫૦૮
અસાધ્યશ્વાસનું ” ...	૫૦૮
તમકશ્વાસનું ” ...	૫૦૯

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ક્ષુદ્રશ્વાસનું નિદાન ...	૫૦૯
શ્વાસરોગની ચિકિત્સા ...	૫૧૦
ભાર્ગીઆદિ ચૂર્ણ ...	૫૧૦
એલાદિ ચૂર્ણ ...	૫૧૦
ગુરૂચ્યાદિ ક્વાથ ...	૫૧૧
હરીતકી સુંઠી ચૂર્ણ ...	૫૧૧
સાર્ષપ તેલનો પ્રયોગ ...	૫૧૧
હિંસાધ ધૂત ...	૫૧૧
ભાર્ગ્યાદિ લેહ ...	૫૧૨
શ્વાસમાં પથ્યાપથ્ય ...	૫૧૨

*સ્વરભેદની ચિકિત્સા.

સ્વરભેદના હેતુ ...	૫૧૩
” પ્રકાર ...	૫૧૩
” લક્ષણ ...	૫૧૩
સાધ્યાસાધ્ય વિચાર ...	૫૧૪
વાત સ્વરભેદની ચિકિત્સા ...	૫૧૪
પિત્ત ” ...	૫૧૫
કફ ” ...	૫૧૫
ચવ્યાદિ ચૂર્ણ ...	૫૧૬
અદરીપત્રલેહ ...	૫૧૬

ઉલટીની ચિકિત્સા.

ઉલટીના હેતુ ...	૫૧૭
ઉલટીના પ્રકાર ...	૫૧૭
વાતછર્દિનું લક્ષણ ...	૫૧૮
પિત્તછર્દિનું ” ...	૫૧૫
કફછર્દિનું ” ...	૯૧૮
ત્રિદોષછર્દિનું ” ...	૫૧૯
આમથી થએલ છર્દિનું લક્ષણ ...	૫૧૯

* સાદ એસી જવો તે.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
અજીર્ણથી થએલ છર્દિનું લક્ષણ	૫૧૯
વાયુની છર્દિનો ઉપાય	... ૫૨૦
પિત્તની	... ૫૨૦
કફની	... ૫૨૧
ત્રિદોષની	... ૫૨૧
તાવવાળાની ઉલટીનો ઉપાય	૫૨૧
આમલકી લેહે	... ૫૨૧
વાયુની ઉલટીના ઉપાય	... ૫૨૨
પિત્તની	... ૫૨૨
કફની	... ૫૨૩
ત્રિદોષ છર્દિની ચિકિત્સા	... ૫૨૪
ઉલટીની શમનાદિ ક્રિયા	... ૫૨૪
ઉલટીવાળાનું પથ્યાપથ્ય	... ૫૨૫

તરસ અને તાલુ શોષની ચિકિત્સા.

તૃષાના હેતુ અને પ્રકાર	... ૫૨૬
વાયુની તૃષાનાં લક્ષણ	... ૫૨૬
પિત્તની	... ૫૨૭
કફની	... ૫૨૭
ત્રિદોષની	... ૫૨૭
અજીર્ણ	... ૫૨૭
રસક્ષય	... ૫૨૮
ક્ષતક્ષય	... ૫૨૮
અસાધ્ય	... ૫૨૮
વાયુની તરસનો ઉપાય	... ૫૨૮
પિત્તની	... ૫૨૯
કફની	... ૫૩૦
ત્રિદોષ	... ૫૩૧
તાળુશોષ તથા ક્ષતક્ષયનો ઉ.	૫૩૧
તરસ વગેરેના સામાન્ય ઉપચાર	... ૫૩૨

વિષય.	પૃષ્ઠ.
-------	--------

મૂર્છા, નિદ્રા તથા તંદ્રાની ચિકિત્સા.

મૂર્છાના હેતુ	... ૫૩૪
ની સંપ્રાપ્તિ	... ૫૩૪
ના પ્રકાર	... ૫૩૪
વાત મૂર્છાનું લક્ષણ	... ૫૩૫
પિત્ત	... ૫૩૫
કફ	... ૫૩૬
સન્નિપાત મૂર્છા...	... ૫૩૬
રક્તગંધની મૂર્છા	... ૫૩૬
મધ વગેરેની મૂર્છાઓ	... ૫૩૭
મૂર્છા, ભ્રમ નિદ્રા તથા તંદ્રાના મુખ્ય હેતુઓ	... ૫૩૭
મૂર્છાની સામાન્ય ચિકિત્સા	૫૩૭
મૂર્છાના બીજા ઉપચાર	... ૫૩૮
રક્તમૂર્છા વગેરેની ચિકિત્સા	૫૩૮
મૂર્છામાં ચેષ્ટા નાશ પામી હોય તેની ચિકિત્સા	... ૫૩૮
તંદ્રાની ચિકિત્સા	... ૫૩૯
તંદ્રા તથા નિદ્રાનો ઉપાય	... ૫૪૦
મૂર્છામાં રક્તકર્ષણ	... ૫૪૦
મૂર્છાદિકના સામાન્ય ઉપચાર	૫૪૦
નિદ્રાની ચિકિત્સા	... ૫૪૧

*મદાત્મ્યની ચિકિત્સા.

મધ સેવનથી ફાયદા અને ગેરફાયદા	... ૫૪૨
મધ ક્યારે ન પીવું	... ૫૪૩
મદાત્મ્યનાં લક્ષણો	... ૫૪૩
ની ચિકિત્સા	... ૫૪૪

* મદ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
સોપારીના મદનાં લક્ષણ... ૫૪૪	
” ” ઉપાય ... ૫૪૫	

દાહ ચિકિત્સા.

દાહની સંપ્રાપ્તિ... ૫૪૬	
દાહના ઉપાય ... ૫૪૬	
દાહના સામાન્ય ઉપચાર... ૫૪૮	

અપરમારની ચિકિત્સા.

અપરમારની સંપ્રાપ્તિ ... ૫૪૯	
” નાં લક્ષણ ... ૫૪૯	
અસાધ્ય અપરમારનાં લક્ષણ ૫૪૯	
અપરમારની ચિકિત્સા ... ૫૫૦	
” માં નસ્ય ... ૫૫૦	
કુખમાં લેહ ... ૫૫૦	
” ચૂર્ણ ... ૫૫૧	
સૂર્યોદય ધૃત ... ૫૫૧	
કુખમાં ધૃત ... ૫૫૨	
બ્રાહ્મી ધૃત ... ૫૫૩	
પ્રચેતની ચુટી ... ૫૫૩	
ચંદનાધવલેહ ... ૫૫૪	
દ્રાક્ષાદિ અવલેહ ... ૫૫૬	
દાહ ક્રિયા ... ૫૫૭	
અપરમારમાં પથ્યાપથ્ય ... ૫૫૮	

ઉન્માદની ચિકિત્સા.

ઉન્માદની સંપ્રાપ્તિ ... ૫૫૮	
” ના પ્રકાર ... ૫૫૮	
” ના હેતુ ... ૫૫૯	
” નાં લક્ષણ ... ૫૫૯	
” ની ચિકિત્સા ... ૫૬૦	

* વાયુ અથવા ફેફસે.

† વેલાપણું.

વિષય. પૃષ્ઠ. વાતવ્યાધિની ચિકિત્સા.

સઘળા વાત વ્યાધિઓના હેતુ ૫૬૦	
પ્રાણ કોપવાથી થએલા રોગ ૫૬૧	
ઉન્માદ વાયુનો પ્રકોપ થ-	
વાથી થએલા રોગ ... ૫૬૨	
વ્યાન વાયુ ” ... ૫૬૨	
વાયુનાં સામાન્ય લક્ષણો ... ૫૬૩	
આક્ષેપક વાયુનું લક્ષણ ... ૫૬૪	
અપતંત્રક ” ... ૫૬૪	
અપતાનક ” ... ૫૬૪	
તૂની પ્રતિતૂની વાયુ ... ૫૬૬	
તદ્દિસ્તંભાદિ વાયુના રોગ... ૫૬૬	
સમાનવાયુના રોગ ... ૫૬૬	
અપાનવાયુથી ઉત્પન્ન થતા	
રોગ ... ૫૬૭	
બીજા દોષ સાથે મળેલા વા-	
યુનો પ્રકોપ ... ૫૬૭	
સાધ્ય અને અસાધ્ય વાયુ ૫૬૭	
અર્દીત વાયુનું સામાન્ય લ-	
ક્ષણ ... ૫૬૮	
કેવળ તથા દ્વંદ્વ અર્દીતનાં	
લક્ષણ ... ૫૬૮	
અર્દીતની અસાધ્યતા ... ૫૬૯	
હતુચ્છેદ રોગ ... ૫૬૯	
મન્યારતંભ રોગ ... ૫૬૯	
જીહ્વાસ્તંભ અને શિરોચ્છેદ ૫૬૯	
વાતરોગની ચિકિત્સા ... ૫૭૦	
ધાતુગત વાયુની ચિકિત્સા... ૫૭૦	
સ્નેહન ધૃત ... ૫૭૧	
રૂક્ષણ પ્રયોગ ... ૫૭૧	

* વાયુસંબંધી વ્યાધિઓ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પાચન સમનનો ઉપદેશ ...	૫૭૨
છાતી વગેરેના વાયુનો ઉપ-	
ચાર ...	૫૭૨
સર્વોગ વાયુની ચિકિત્સા...	૫૭૨
લસણનો પ્રયોગ ...	૫૭૩
નાગરાદિ લેહ ...	૫૭૪
શતાવરિ કંક ...	૫૭૫
શલ્કડી ક્વાથ ...	૫૭૫
અભ્યંગાદિ પ્રયોગ ...	૫૭૫
મહાપ્લવાય તૈલ ...	૫૭૫
બલાદિ તૈલ ...	૫૭૮
ભાંગરાજ તૈલ ...	૫૭૮
નારાયણ તૈલ ...	૫૭૮
પથ્યાપથ્ય વગેરે ...	૫૮૧
*આમવાતની ચિકિત્સા.	
આમવાતના હેતુ ...	૫૮૨
„ નું લક્ષણ ...	૫૮૨
„ ના ભેદ ...	૫૮૩
વિષ્ટંભિ આમનું લક્ષણ ...	૫૮૩
ગુદ્માશંકી „ ...	૫૮૩
સ્નેહામનું લક્ષણ ...	૫૮૪
પદ્મામનું લક્ષણ ...	૫૮૫
સર્વોગ આમવાતનું લક્ષણ ...	૫૮૫
સાધ્યાસાધ્ય વિભાગ ...	૫૮૫
આમવાતમાં પાચન ...	૫૮૬
આમવાતના ખીજ ઉપાય ...	૫૮૬
બલાદિ તૈલ ...	૫૮૭
આમવાતમાં વિરેચન ઔષધો ...	૫૮૮
આમાતિસાર શમાવનારાં	
ઔષધો ...	૫૮૮
પથ્યાપથ્ય ...	૫૯૦

* આમવાયુ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
*ગૃધ્રસીની ચિકિત્સા	
ગૃધ્રસીનું સામાન્ય લક્ષણ...	૫૯૧
ગૃધ્રસીની ચિકિત્સા ...	૫૯૨
+વાતરક્તની ચિકિત્સા.	
વાતરક્તનાં હેતુ ...	૫૯૩
„ ના લક્ષણ ...	૫૯૪
„ ની ચિકિત્સા ...	૫૯૪
+અમ્લપિત્તનીચિકિત્સા.	
અમ્લપિત્તના હેતુ અને લ-	
ક્ષણો ...	૫૯૬
અમ્લપિત્તના ઉપાય ...	૫૯૬
*શોફની ચિકિત્સા.	
શોફરોગના હેતુ ...	૫૯૭
શોફરોગની સંપ્રાપ્તિ ...	૫૯૮
સાધ્યાસાધ્ય શોફ ...	૫૯૮
સોજનાં લક્ષણ ...	૬૦૦
„ ઉપચાર ...	૬૦૦
ક્વાથાદિ ઉપચાર ...	૬૦૧
સોજ ઉપર સ્વેદન ક્રિયા...	૬૦૧
§ગુદ્મની ચિકિત્સા.	
ગુદ્મના રોગના હેતુ ...	૬૦૨
વાતગુદ્મનાં લક્ષણ ...	૬૦૩
પિત્ત „ „ ...	૬૦૩
* કટિ, નંધ, અને ઘુટણ મધ્યે ઘણી વેદના થાયછે તેને ગૃધ્રસી કહેછે. † વાયુ તથા લોહી એ બન્ને કોપવું તેને વાતરક્ત કહેછે. ‡ ખાટી ઉલટી. § સોજ. § પેટની ગાંડ.	

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કફ ગુદ્મનાં લક્ષણ. ...	૬૦૩
કફવાત ,, ...	૬૦૩
કફપિત્ત ,, ...	૬૦૨
વાતપિત્ત ,, ...	૬૦૪
સાન્નિપાતિક ,, ...	૬૦૪
સાધ્યાસાધ્ય ,, ...	૬૦૪
ગુદ્મના ઉપચાર ...	૬૦૫
ગુદ્મઉપર સ્તેહન અને ૩-	
ક્ષણ ક્રિયા ...	૬૦૫
ક્ષારપાકની ક્રિયા ...	૬૦૬
ગુદ્મરોગનું પાચન ...	૬૦૭
પિત્તગુદ્મનું ,, ...	૬૦૮
કફગુદ્મનું ,, ...	૬૦૮
વાતગુદ્મનાં વિરેચન ...	૬૦૮
પિત્તગુદ્મનાં ,, ...	૬૦૯
કફગુદ્મનાં ,, ...	૬૧૦
ક્ષારપાન ...	૬૧૦
અજમોદાદિ ચૂર્ણ ...	૬૧૧
હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ ...	૬૧૧
પિત્ત ગુદ્મની ચિકિત્સા ...	૬૧૨
કફ ,, ...	૬૧૨
વાતકફ ,, ...	૬૧૩
સન્નિપાત ,, ...	૬૧૩
શોફાદરની ચિકિત્સા ...	૬૧૪
વિષાદિ નિમિત્તથી થએલા	
સોફની ચિકિત્સા ...	૬૧૬
ગુદ્મવાળાનું પથ્યાપથ્ય ...	૬૧૬
રક્તગુદ્મની ચિકિત્સા ...	૬૧૬
રોધ્રાદિ ક્વાથ ...	૬૧૭
રક્તગુદ્મમાં પથ્યાપથ્ય ...	૬૧૭
*જળોદરની ચિકિત્સા.	
જળોદરના હેતુ ...	૬૧૮

* પેટમાં પાણી ભરાવાનું દરદ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
જળોદર નાં લક્ષણ ...	૬૧૮
,, ની ચિકિત્સા ...	૬૧૮
જળોદર ઉપર શસ્ત્રકર્મ ...	૬૧૯
*પ્રમેહની ચિકિત્સા.	
પ્રમેહના હેતુ ...	૬૨૦
,, નાં નામ ...	૬૨૦
,, ની ચિકિત્સા ...	૬૨૧
નિલોત્પલાદિ ક્વાથ ...	૬૨૨
વિડંગાદિ ક્વાથ ...	૬૨૩
મુસ્તાદિ ક્વાથ ...	૬૨૩
મધુમેહના ઉપાય ...	૬૨૪
ન્યઝોધાદિ ચૂર્ણ ...	૬૨૪
માલિકાદિ ચૂર્ણ ...	૬૨૫
પ્રમેહની ફાલીઓની ચિકિત્સા	૬૨૫
મેહને ધોવાના ઉપચાર ...	૬૨૬
વાતપીટિકા ઉપર લેપ ...	૬૨૬
પિત્ત ,, ...	૬૨૬
ધોવા વગેરે બીજા ઉપાય...	૬૨૭
પ્રમેહવાળાનું પથ્યાપથ્ય ...	૬૨૭
કફ પ્રમેહના ઉપચાર ...	૬૨૮
પિત્ત ,, ,, ...	૬૨૮
ત્રિદોષ પ્રમેહનો ઉપચાર...	૬૨૯
*મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા.	
એલાદિ ચૂર્ણ ...	૬૩૦
એરંડમૂળાદિ ક્વાથ ...	૬૩૦
પથરીનો ઉપાય...	૬૩૦
મૂત્રકૃચ્છ્રનો ઉપાય ...	૬૩૦
ત્રિદોષ મૂત્રકૃચ્છ્રનો ઉપાય...	૬૩૧
શર્કરા (પથરી) નો ઉપાય	૬૩૧

* પરમો. † પેશાબનું દરદ.

વિષય. પૃષ્ઠ.

મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર ક્વાથ ... ૬૩૧

પથરીના ઉપાય... ... ૬૩૧

*મૂત્રરોધની ચિકિત્સા.

મૂત્રરોધની ચિકિત્સા ... ૬૩૩

મૂત્રકૃચ્છ્રના ઉપાય ... ૬૩૪

મૂત્રરોધનાં કારણો ... ૬૩૪

મૂત્રરોધની ચિકિત્સા ... ૬૩૫

+અશ્મરીની ચિકિત્સા.

અશ્મરી (પથરી) રોગના

હેતુ ... ૬૩૬

બાળકોને પથરી થવાનું

કારણ ... ૬૩૭

તરણુપણામાં થયેલી પથરી ૬૩૭

પથરીના ઉપચાર ... ૬૩૮

કુશાદિ ક્વાથ ... ૬૩૮

એલાદિ ક્વાથ ... ૬૩૮

ગોક્ષુરાદિ ચૂર્ણ... ... ૬૩૯

અશ્મરી રોગમાં પથ્યાપથ્ય ૬૩૯

+વૃષણવૃદ્ધિની ચિકિત્સા.

વૃષણવૃદ્ધિના હેતુ ... ૬૪૦

,, પ્રકાર ... ૬૪૦

ચિકિત્સાના પ્રકાર ... ૬૪૧

લક્ષણો ... ૬૪૧

વાત વૃષણવૃદ્ધિના ઉપાય... ૬૪૧

પિત્ત ,, ... ૬૪૧

કફ ,, ... ૬૪૧

સન્નિપાત ,, ... ૬૪૨

વાતવૃદ્ધિ ઉપર ક્વાથ ... ૬૪૨

શિરાવેધ ... ૬૪૨

* પેશાબનો અટકાવ. † પથરી.

‡ વધરાવળ.

વિષય. પૃષ્ઠ.

*વિસર્પની ચિકિત્સા.

વિસર્પનું લક્ષણ અને પ્રકાર ૬૪૩

આગ્રેયાદિ ચાર પ્રકારના

વિસર્પ ... ૬૪૩

વિસર્પમાં ધાવન ઔષધ... ૬૪૪

,, લેપન ઔષધ... ૬૪૪

રક્ત વિસર્પના ઉપાય ... ૬૪૫

+ઉપસર્ગની ચિકિત્સા.

ક્ષુદ્રકનું લક્ષણ ... ૬૪૬

આમ્લિકનું ,, ... ૬૪૬

ઘોર ઉપસર્ગનું ,, ... ૬૪૬

મમ્મરિકાનું ,, ... ૬૪૭

ઉપસર્ગની ચિકિત્સા ... ૬૪૭

ક્ષુદ્રક ઉપસર્ગની ચિકિત્સા ... ૬૪૭

આમ્લિક ,, ... ૬૪૮

ઘોર ,, ... ૬૪૮

ઉપસર્ગના જ્વરનો ઉપાય... ૬૪૮

ઉપસર્ગરોગમાં પથ્યાપથ્ય ... ૬૪૦

+ત્રણની ચિકિત્સા.

ત્રણરોગના હેતુ ... ૬૫૧

ત્રણના પ્રકાર... ... ૬૫૧

ત્રણની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ ૬૫૧

વાતાદિ ત્રણનાં લક્ષણ ... ૬૫૨

અભિધાતાદિ ત્રણ ... ૬૫૨

ત્રણની ચિકિત્સાનો ક્રમ ... ૬૫૩

ત્રણ ઉપર સેચન કરવારૂપ

ઉપાય ... ૬૫૩

* રક્તપિત્ત કોષે છે ત્યારે વિસર્પ રોગ થાય છે. † વાયુ અને રક્તના દોષથી આમડીપર ઉત્પન્ન થતી ફેક્લી-ઓ. ‡ રક્તવાળો સોળો.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ત્રણ ઉપર લેપ (સ્વેદન)... ૬૫૪	
ત્રણનું શોધન કરવાના પ્રકાર ૬૫૪	
ત્રણને ધોવાનો ઉપચાર ... ૬૫૪	
ત્રણનાં શોધન ઔષધ ... ૬૫૫	
ત્રણને અંકુર આણવાનો ઉપાય ૬૫૫	
ગત્યાદિ ધૃત ... ૫૬૫	

શ્લીપદની ચિકિત્સા.

શ્લીપદનું લક્ષણ ... ૬૫૬	
ના ઉપચાર ૬૫૭	

અર્બુદની ચિકિત્સા.

અર્બુદ રોગના હેતુ ... ૬૫૮	
અર્બુદનાં લક્ષણ અને પ્રકાર ૬૫૮	
અર્બુદની ચિકિત્સા ... ૬૫૯	

લૂતા, ગંડમાળાની

ચિકિત્સા.

ગૂમડાંઆદિના હેતુ ... ૬૬૦	
લક્ષણ ... ૬૬૦	
લૂતાઓના પ્રકાર ... ૬૬૦	
સ્વરૂપ ... ૬૬૧	
વિશેષ સ્વરૂપ ૬૬૧	
વિશેષ સ્થાન ૬૬૨	
લૂતારોગની ચિકિત્સા ... ૬૬૨	
લૂતારોગ ઉપર લેપ ... ૬૬૩	

કોઢની ચિકિત્સા.

કોઢના હેતુ અને સંપ્રાપ્તિ... ૬૬૪	
----------------------------------	--

* રાફે. † રસોળા. ‡ ગળા-
આદિ ભાગોપર થયેલા ગાંઠા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કોઢના પ્રકાર ... ૬૬૫	
કોઢરોગનાં લક્ષણો ... ૬૬૫	
કોઢનાં નામ ... ૬૬૫	
જૂદા જૂદા કોઢનાં સ્વરૂપ... ૬૬૫	
કોઢમાં વાતાદિ દોષના કો- પનાં લક્ષણ ... ૬૬૮	
ધાતુગત કુષ્ટનાં લક્ષણ ... ૬૬૮	
કુષ્ટના પ્રતીકાર ... ૬૬૯	
વાતાદિકથી થયેલા કુષ્ટની ચિકિત્સા ... ૬૬૯	
કુષ્ટવાળાના સામાન્ય ઉપચાર ૬૬૯	
કુષ્ટરોગમાં વમનાદિ ઉપચાર ૬૭૦	
વિરેચન અને રક્તમોક્ષ ... ૬૭૦	
સુંઠ્યાદિ ક્વાથ ... ૬૭૦	
વાસાદિ ક્વાથ ... ૬૭૧	
કુષ્ટ ઉપર ભોજનાદિ પથ ૬૭૧	
કુષ્ટ ઉપર લેપ ... ૬૭૧	
કુષ્ટરોગમાં ધાવન ... ૬૭૨	
ત્રિપાદિકા ઉપર લેપ ... ૬૭૩	
ખદિરાદિ ક્વાથ ... ૬૭૩	
આરગ્વધાદિ ક્વાથ ... ૬૭૩	
ખદિરાદિ ધૃત ... ૬૭૪	
ભક્ષાતકાદિ તેલ... ... ૬૭૪	
તીલ તેલ ... ૬૭૪	
હરિદ્રાદિ તેલ ... ૬૭૫	
નિંખાદિ ધૃત ... ૬૭૫	
શ્વેત કોઢની સંપ્રાપ્તિ અને નિદાન ... ૬૭૬	
સફેદ કોઢના ઉપાય ... ૬૭૬	
કુષ્ટ ઉપર પથ્યાપથ્ય ... ૬૭૭	

વિષય.

પૃષ્ઠ.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

માથાના રોગની ચિકિત્સા.

માથાના રોગના હેતુ ...	૬૭૮
” પ્રકાર ...	૬૭૮
વાત શિરોરોગનાં લક્ષણો ...	૬૭૯
પિત્ત ” ...	૬૭૯
કફ ” ...	૬૮૦
લોહીથી થયેલા માથાના રોગનાં લક્ષણો ...	૬૮૦
સન્નિપાતથી ” ...	૬૮૦
કૃમિથી ” ...	૬૮૦
ખીજ માથાના રોગનાં કારણો	૬૮૧
માથાના રોગની ચિકિત્સા...	૬૮૧
સ્વેદન ઉપચાર...	૬૮૨
પિત્ત શિરોરોગ ઉપર લેપ...	૬૮૨
શિરોરોગ ઉપર નસ્ય પ્રયોગ.	૬૮૨
પર્ણિદુક તેલ ...	૬૮૩
ખિંદુત્રય તેલ ...	૬૮૪
કુષ્ઠાદિ ઘૃત ...	૬૮૪
લાક્ષારસાદિ ઘૃત ...	૬૮૫
કુંકમાદિ ઘૃત ...	૬૮૫

આંખની ભ્રમરના

દોષની ચિકિત્સા.

ભ્રુદોષના હેતુ ...	૬૮૬
દેવદાર્યાદિ ઘૃત ...	૬૮૬
તાંબૂલાદિ નસ્ય ...	૬૮૭

નાકના રોગની ચિકિત્સા.

નાકના રોગના હેતુ તથા લ-ક્ષણો ...	૬૮૮
નાકના રોગમાં નસ્યાદિ ઉપાય	૬૮૮

*ઘંદ્રલુપ્ત રોગની ચિકિત્સા.

ઘંદ્રલુપ્ત રોગનાં લક્ષણો ...	૬૮૯
” ઉપાય ...	૬૯૦

કાનના રોગની ચિકિત્સા.

કાનના રોગના હેતુ ...	૬૯૧
કૃમિ વગેરેથી થયેલા કાનના રોગનાં લક્ષણો ...	૬૯૨
કાનના રોગમાં કરવાની ચિકિત્સા ...	૬૯૩
આપ્પર્ણિદુનો વિધિ ...	૬૯૩
વાયુના કાનમાં કર્ણપૂરણ...	૬૯૩
કટુ તુંબી તેલ ...	૬૯૩
ચણ્ણિમધુકાદિ ઘૃત ...	૬૯૪
કૃમિજન્ય કર્ણરોગનો ઉપાય	૬૯૪
કાનના રોગના ખીજ ઉપચાર	૬૯૪

નેત્રના રોગની ચિકિત્સા

નેત્રરોગના હેતુ ...	૬૯૫
” લક્ષણો ...	૬૯૫

વાતાદિ દોષવાળા નેત્રનો ઉ-પચાર ...	૬૯૬
-----------------------------------	-----

સન્નિપાત નેત્ર રોગનો ઉપચાર	૬૯૬
વાતકફ ” ...	૬૯૬

વાત નેત્ર રોગઉપર અંજન...	૬૯૭
કફ નેત્ર રોગનો ઉપચાર...	૬૯૭

સઘળા નેત્ર રોગનો ઉપાય	૬૯૭
વાતાદિક દોષથી આંખો દુ-ખતી હોય તેનો ઉપાય...	૬૯૭

* માથાના કેશ ખરી પડે એવા એક રોગ છે જેને ચાઈ કહે છે તે.	
--	--

વિષય.	પૃષ્ઠ.
આંખમાં પડેલ કૂલની ચિ- કિત્સા ...	૬૯૮
શંખપુષ્પાદિ વટી ...	૬૯૮
હરીતક્યાદિ અંજન ...	૬૯૮
પડળની ચિકિત્સા ...	૬૯૯
સુંદ્યાદિ વર્તિ ...	૭૦૦
રસાંજનાદિ અંજન ...	૭૦૦
બિભિતકાદિ વર્તિ ...	૭૦૦
નેત્ર રોગીનું પથ્યાપથ્ય ...	૭૦૧

મુખ રોગની ચિકિત્સા.

ઝોઠના રોગના ઉપાય ...	૭૦૧
દાંતના રોગ ...	૭૦૨
દાંતના રોગના ઉપાય ...	૭૦૨
પિત્તથી થયેલા દંતરોગનો ઉ- પાય ...	૭૦૩
કંઠથી ,, ...	૭૦૩
લોહીથી ,, ...	૭૦૪
દૃમિથી ,, ...	૭૦૪
જીભના રોગની ચિકિત્સા...	૭૦૪
વાતજીવ્હા રોગના ઉપચાર	૭૦૪
પિત્ત ,, ,,	૭૦૫
કંઠ ,, ,,	૭૦૫
લોહીથી ,, ,,	૭૦૫
કંઠથી થયેલો જીવ્હાપાકનો ઉપાય ...	૭૦૬
ગળાથી ઘંટિકા (ધાંટી) ના રોગની ચિકિત્સા ...	૭૦૬
ઘંટિકા રોગની ચિકિત્સા...	૭૦૬
ગલશુંડાની ચિકિત્સા ...	૭૦૭

વાજકરણ.

ઘરડા અને ક્ષીણ પુરુષોનું વાજકરણ ...	૭૦૯
--	-----

વિષય.	પૃષ્ઠ.
નપુંસકપણાની ચિકિત્સા...	૭૧૦
વીર્ય વૃદ્ધિના પ્રયોગ ...	૭૧૦
યવાદિ વટક ...	૭૧૦
પથ્યાપથ્ય ...	૭૧૨

વાંઝણીના રોગની ચિકિત્સા.

વાંઝણીના રોગની ચિકિત્સા	૭૧૩
વાંઝણી સ્ત્રીઓના ઉપાય...	૭૧૪
વાતદૂષિત આર્તવની ચિકિત્સા.	૭૧૫
પિત્ત ,,	૭૧૫
કંઠ ,,	૭૧૬
વંધ્યારોગમાં પથ્યાપથ્ય ...	૭૧૭

ગર્ભના ઉપચાર.

ગર્ભના ઉપચાર...	૭૧૮
ગર્ભવતીનું દોહદ	૭૧૯
,, પથ્યાપથ્ય ...	૭૧૯
,, મંગળકર્મ ...	૭૧૯

ચલિતગર્ભની ચિકિત્સા.

ચલિત ગર્ભની ચિકિત્સા...	૭૨૦
-------------------------	-----

ગર્ભના ઉપદ્રવની ચિકિત્સા.

ગર્ભના ઉપદ્રવનાં નામ ...	૭૨૧
ગર્ભવતીના શોષની ચિકિત્સા	૭૨૨
ઉલટી તથા છાતીની પીડાના ઉપાય ...	૨૭૨
અરુચિનો ઉપાય ...	૭૨૨
અતિસારનો ઉપાય ...	૭૨૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.
અંધક્રોશનો ઉપાય ...	૭૨૩
મૂત્રઅંધનો ઉપાય ...	૭૨૩
ગર્ભચળ્યો હોય તેનો ઉપાય	૭૨૩
સોજનો ઉપાય...	૭૨૪

મૂઠગર્ભની ચિકિત્સા.

મૂઠ ગર્ભના હેતુ ...	૭૨૪
,, લક્ષણ ...	૭૨૫
,, ઉપાય ...	૭૨૬
મૂતગર્ભનાં ઔષધ ...	૭૨૭
પ્રસૂતિ કરનારાં મંત્રૌષધ ...	૭૨૮
સુખથી પ્રસૂતિ કરનારાં ઔષધ ...	૭૨૮
પ્રસૂતિ કરનારા મંત્ર ...	૭૨૮
પ્રસૂતિ કરનારો યંત્ર ...	૭૨૯
સુખ પ્રસવનો મંત્ર ...	૭૩૦

સુવાવડીના ઉપચાર.

સુવાવડીના ઉપચાર ...	૭૩૦
દૂધ વધારવાના ઉપાય ...	૭૩૧
સૂતિકાના આચાર ...	૭૩૨

બાળરોગની ચિકિત્સા.

ઘાવણના દોષ ...	૭૩૨
દૂધના વિકારથી થતા રોગ	૭૩૩
ઉદ્બુલિકાની ચિકિત્સા ...	૭૩૪
બાળકોના જ્વરાદિની ચિકિત્સા ...	૭૩૫
બાળકોની ખુદ્ધિ વધારવાનો ઉપાય ...	૭૩૬
બાળકને વાચા આણવાનો ઉપાય ...	૭૩૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.
અપરમારની ચિકિત્સા ...	૭૩૭
,, ના ઉપચાર ...	૭૩૭
બાળકનો પૂતના દોષ ...	૭૩૮
લોહિતા નું લક્ષણ વિગેરે...	૭૩૮
રેવતી ,, ...	૭૩૯
વાયસી ,, ...	૭૩૯
કુમારી ,, ...	૭૪૦
શાકુની ,, ...	૭૪૦
શિળા ,, ...	૭૪૧
ઉર્ધ્વકેશી ,, ...	૭૪૧
સેના ,, ...	૭૪૧

ભૂત વિદ્યા.

ભૂતનાં સ્થાન ...	૭૪૨
ગ્રહોની સંખ્યા . .	૭૪૩
ગ્રહોનાં નામ ...	૭૪૩
ઐંદ્ર ગ્રહ નું લક્ષણ ...	૭૪૩
આગ્નેય ગ્રહ ,, ...	૭૪૩
યમગ્રહ ,, ...	૭૪૩
નૈઋતિ ગ્રહ ,, ...	૭૪૪
વારુણ ગ્રહ ,, ...	૭૪૪
માતૃ ગ્રહ ,, ...	૭૪૪
કુબેર ગ્રહ ,, ...	૭૪૫
ઐશાન ગ્રહ ,, ...	૭૪૫
ગ્રહક ગ્રહ ,, ...	૭૪૫
પિશાચ ગ્રહ ,, ...	૭૪૫
ગ્રહના વલગાડની ચિકિત્સા	૭૪૬
ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા ...	૭૪૬
ગ્રહ નાશક ધૂપ ...	૭૪૭
ભૂતેશ્વર મંત્ર ...	૭૪૭
મંત્ર ...	૭૪૭

વિષય.

પૃષ્ઠ.

વિષ તંત્ર.

સ્થાવર વિષના ભેદ ...	૭૪૯
વિષ પીધેલાની ચિકિત્સા...	૭૪૯
મુખ ઉપર પાણી છાંટવાનો	
મંત્ર ...	૭૫૦
કુર્ણેન્દ્ર્ય મંત્ર ...	૭૫૦
વિષને સમાવનારાં ઔષધ	૭૫૦
ત્વચાદિકમાં મળેલા વિષના	
ઉપાય ...	૭૫૧
જંગમ વિષની ચિકિત્સા...	૭૫૨
વિષના ત્રણ પ્રકાર ...	૭૫૨
અસાધ્ય વિષનું લક્ષણ ...	૭૫૨
વિષ બંધન મંત્ર ...	૭૫૩
જળ છાંટવાનો મંત્ર ...	૭૫૪
વિષદંશ ઉપર લેય ...	૭૫૪
મંત્ર ...	૭૫૫

ભેદાયલાની ચિકિત્સા.

ભેદાયલાની ચિકિત્સા.

ધાતના પ્રકાર...	૭૫૬
કપાયલાનું લક્ષણ ...	૭૫૬
,, ની ચિકિત્સા ...	૭૫૬

વિષય.

પૃષ્ઠ.

ભેદાયલાનાં લક્ષણ ...	૭૫૭
,, પ્રતીકાર ...	૭૫૮
શલ્ય કાઢવાની ચિકિત્સા ...	૭૫૮
યંત્ર તથા શસ્ત્રના પ્રકાર ...	૭૫૯
શલ્યનો પ્રતીકાર ...	૭૫૯
સોજાની અંદરના શલ્યની	
ચિકિત્સા ...	૭૬૦
શલ્યની વેદના શમાવવાના	
ઉપાય ...	૭૬૦

ભગ્નની ચિકિત્સા.

ભગ્નનાં સ્થાન ...	૭૬૧
ભગ્નના પ્રતીકાર ...	૭૬૧
ધૂષ્ટ (ધસાયલા) ની ચિકિત્સા	૭૬૨
આસ્ફાલિત ચિકિત્સા ...	૭૬૨
અભિધાતની ચિકિત્સા ...	૭૬૩
પથ્યાપથ્ય ...	૭૬૩

અગ્નિથી દાઝેલાની
ચિકિત્સા

દાઝેલાનાં લક્ષણ તથા પ્રકાર	૭૬૪
દગ્ધનો પ્રતીકાર ...	૭૬૫
ધૂમાડાના ઉપધાતની ચિકિત્સા	૭૬૬

ચતુર્થ સ્થાન.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
સૂત્ર સ્થાન.		રક્તાવસેચન વિધિ.	
તોલમાપનો વિધિ.		રક્તાવસેચન વિધિ ... ૭૭૩	
તોલમાપનો વિધિ ... ૭૬૭		રક્તનું લક્ષણ ... ૭૭૪	
વમનાદિ ઔષધોની માત્રા... ૭૬૮		જળો લગાડવા સંબંધી વિધિ	
તૈલપાક વિધિ.		જળોના પ્રકાર ... ૭૭૫	
તૈલપાક વિધિ ... ૭૬૯		ઈંદ્રાયુધા ... ૭૭૫	
નિરૂહ અસ્તિ કર્મ વિધિ.		રોહિણી. ... ૭૭૫	
નિરૂહઅસ્તિ કર્મવિધિ ... ૭૭૧		કાલિકા ... ૭૭૬	
સ્વેદન વિધિ.		ધૂમ્રા ... ૭૭૬	
સ્વેદન વિધિ ... ૭૭૨		જળો મૂકવાનો વિધિ ... ૭૭૬	

પંચમ સ્થાન.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
કલ્પ સ્થાન.		„ ના ગુણ ... ૭૮૧	
હરિતકી કલ્પ.		ત્રીફળા કલ્પ.	
હરિતકી ઉત્પત્તિ... ૭૭૮		ત્રિફળાનું પ્રમાણ ... ૭૮૨	
„ ના રસ ... ૭૭૯		રોગપરત્વે ત્રિફળાનો યોગ ૭૮૩	
„ ના ગુણ ... ૭૭૯		હરેડના કલ્પની વર્ણનાનો ભેદ.	
„ ની ઉત્પત્તિ અને નામ ૭૮૦		હરેડના આકાર ભેદ ... ૭૮૫	
„ નો રોગપરત્વે ઉપયોગ ૭૮૦		ચેતકીના પ્રકાર વગેરે ... ૭૮૫	
„ ની જાતી ઓળખવાના પ્રકાર ... ૭૮૧		હરેડના સામાન્યતઃ ગુણ... ૭૮૬	

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પ્રત્યેક ઋતુમાં હરડેનો પ્ર- યોગ	૭૮૬
હરડેના જૂદા જૂદા કલ્પ...	૭૮૭

લસણનો કલ્પ.

લસણની ઉત્પત્તિ ...	૭૮૮
„ ના ગુણ ...	૭૮૯
„ ના પ્રયોગ ...	૭૯૧
પેય રસોન ...	૭૯૨
લસણ ઉપર પદ્યપદ્ય ...	૭૯૨

વિષય.	પૃષ્ઠ.
-------	--------

ગુગલનો કલ્પ.

ગુગળનાં રૂપ વગેરે ...	૭૯૪
„ ના ગુણ ...	૭૯૪
„ નો ક્વાથ પિવાનું વિ- ધાન ...	૭૯૫
જૂદા જૂદા રોગ ઉપર ગુ- ગળના યોગ ...	૭૯૬
ગુગળની માત્રા ...	૭૯૭
„ ના પ્રયોગના ગુણ ...	૭૯૮

૫૪મ સ્થાન.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
શારીર સ્થાન.	
શારીરાધ્યાય.	
દેહની ઘટના ...	૭૯૯
શરીરના વય પ્રમાણે ચાર પ્રકાર ...	૮૦૦
ધાતુની ઉત્પત્તિ ...	૮૦૦
સ્ત્રીઓને ઋતુપ્રાપ્તિ ...	૮૦૦
ગર્ભની ઉત્પત્તિ ...	૮૦૨
સ્ત્રીપુરૂષની ઉત્પત્તિનું કારણ ...	૮૦૩
બાળકના ગુણ અને આક્ર- મનું કારણ ...	૮૦૪
મનુષ્યની વાતાદિ પ્રકૃતિઓનું કથન ...	૮૦૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.
નપુંસક વગેરેની ઉત્પત્તિનું કારણ ...	૮૦૫
શરીરના અવયવોની ઉત્પ- ત્તિનો પ્રકાર ...	૮૦૬
પંચભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલા અ- વયવ વગેરે ...	૮૦૭
ત્વચ્ચાદિકની ઉત્પત્તિ ...	૮૦૭
પંચભૂતની ઉત્પત્તિ ...	૮૦૮
જાગૃદાદિ અવસ્થાઓની ઉ- ત્પત્તિ ...	૮૦૯
આહારાદિકની ઉત્પત્તિ ...	૮૧૦
પરિશિષ્ટાધ્યાય.	
પરિશિષ્ટાધ્યાય ...	૮૧૧

હારીતસંહિતા.

પ્રથમોઽધ્યાયઃ

મંગળાચરણ.

નત્વા શિવં પરમતત્ત્વકલાધિરૂઢં
જ્ઞાનામૃતૈકચદુલં પરમાત્મરૂપમ્ ।
રાગાદિરોગશમનં દમનં સ્સરસ્ય
શશ્વત્ક્ષપાવિપથરં ત્રિગુણાત્મરૂપમ્ ॥

શ્રેષ્ઠ એવા તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી કળાને વિષે આશ્ચર્ય થયેલા, જ્ઞાનરૂપી અમૃતનોજ માત્ર લોભ રાખનારા, રાગ (સંસારાદિમાં આસક્તિ) વગેરે રોગને શમાવનારા, કામદેવનું દમન કરનારા, ચંદ્રને નિરંતર માથા ઉપર ધારણ કરનારા, અને સત્ત્વ, રજસ્સુ તથા તમસુ એવા ત્રણ ગુણસ્વરૂપ, પરમાત્મારૂપ શિવને પ્રણામ કરીને આ હારીતસંહિતા નામે વૈદિક ગ્રંથનું હું કથન કરું છું.

આત્રેય તથા હારીતનો સંવાદ.

હિમવદુત્તરે કૂલે સિદ્ધગન્ધર્વસેવિતે ।
શાન્તમૃગગણાકીર્ણે નાનાપાદપશોભિતે ॥
તત્રસ્થં તપસા યુક્તં તરુણાદિત્યતેજસમ્ ।
શુદ્ધસ્ફટિકવચ્છુન્નં ભૂતિભૂષિતવિગ્રહમ્ ॥
જટાજૂટાટવીમૂલ ઉષિતં શુભ્રકુણ્ડલમ્ ।
આત્રેયં बहुशिष्यैस्तु राजितं तपसान्वितम् ।
पप्रच्छ शिष्यो हारीतः सर्वज्ञानमिदं महत् ॥

સિદ્ધ અને ગંધર્વોએ સેવેલા, શાન્ત એવાં પશુઓના સમુદાયથી વ્યાપ્ત અને અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષોથી શોભાયમાન, એવા હિમાલયના ઉત્તર તટ ઉપર સ્થિતિ કરીને આત્રેય મુનિ તપ કરતા હતા. તે મુનિ ઊગતા સૂર્યના સરખા તેજસ્વી હતા, નિર્ભંગ સ્ફટિકમણિ જેવા ઉ-

જ્યળ વર્ણના (ગૌર) હતા, તેમનું શરીર વિભૂતિવડે શોભાયમાન હતું, તેમના નટાનૂરૂપી નંગલના મૂળમાં શ્વેત કુંડળ આવી રહેલાં હતાં અને તેમની આસપાસ ઘણા શિષ્યો બેઠેલા હતા તેથી તે શોભતા હતા. એવા તપોયુક્ત સર્વજ્ઞ આત્રેય મુનિને તેમના શિષ્ય હારીતે આ મોટું પ્રશ્ન પૂછ્યું.

હારીત ઉવાચ

भवन्! गुणगणाधार! आयुर्वेदविदां वर! ।

विनयादविनीतोऽहं पृच्छामि मुनिपुङ्गव! ॥

कथं रोगसमुत्पत्तिरुत्पन्नो ज्ञायते कथम् ।

उपचारः प्रचारश्च कथं वा सिद्धिमृच्छति ॥

एतत्सम्यक्परिज्ञानं कथयस्व महामુने! ।

હારીત પૂછેછે.—આયુર્વેદની વિદ્યા જાણનારાઓમાં હું શ્રેષ્ઠ મુનિ! આપ ગુણોના સમૂહને ધારણ કરનારા છો. હું મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ! વિનય વિનાનો હું આપને અતિ નમ્રપણે આ પ્રશ્ન પૂછું તેનું સમાધાન કરવા કૃપા કરો. રોગની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાયછે? અને રોગ ઉત્પન્ન થયો તો તે શી રીતે ઓળખાયછે? એ રોગને નાશ કરવાને શો ઉપાય કરવો? તથા તે ઉપાય તેને શી રીતે લાગુ કરવો? અર્થાત્ રોગનો ઉપચાર અને તે ઉપચારનો પ્રચાર કેવી રીતે સિદ્ધિ પામે? હું મહામુનિ! એ સર્વ જ્ઞાન આપ મને શી રીતે કહો.

एवं पृष्टो महाचार्यो हारीतेन महात्मना ।

प्रत्युवाच ऋषिः पुत्रं प्रहस्योत्फुल्ललोचनः ॥

મહાત્મા હારીતે તે મોટા આચાર્યને એ પ્રમાણે પૂછ્યું, તે સાંભળીને પ્રજ્ઞ નેત્રવાળા તે ઋષિએ હાસ્ય કરીને પોતાના પુત્ર હારીતને આ પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

આત્રેય ઉવાચ

शृणु पुत्र! महाप्राज्ञ! सर्वशास्त्रविशारद! ।

चिकित्साशास्त्रकुशल! वैद्यविद्याविचक्षण! ॥

आयुर्वेदमपारं तु लोकानां लक्षसंख्यया ।

कथं तस्य परिज्ञानं कालेनाल्पेन पुत्रक! ॥

અલ્પાયુષોઽલ્પવક્તારઃ સ્વલ્પશાસ્ત્રવિશારદાઃ ।

અલ્પાવધારણે શક્તાઃ કલૌ જાતા ઇમે નરાઃ ॥

અલ્પઃ કલિયુગશ્ચાયં નરોપદ્રવકારણમ્ ।

કથં પુત્ર ! પ્રવક્ષ્યામિ વિસ્તરેણ તવાગમમ્ ॥

યસ્ય શ્રવણકાલો યો યાતિ ચાન્તં ચ પુત્રક ! ।

તસ્માચ્ચાલ્પતરેણાપિ વક્ષ્યામિ શ્રુણુ સામ્પ્રતમ્ ॥

આત્રેય કહેછે,—હે મોટા બુદ્ધિમાન ! હે સર્વ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ ! હે ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં કુશળ ! અને હે વૈદ્યવિદ્યામાં વિચક્ષણ પુત્ર સાંભળ. આયુર્વેદની સંખ્યા લક્ષ છે માટે લોકોને તે અપાર છે; હે પુત્ર ! અલ્પ કાળમાં તેનું સમગ્ર જ્ઞાન શી રીતે થાય ? કલિયુગમાં ઉત્પન્ન થયેલા આ પુરુષો અલ્પ આયુષ્યોવાળા, અલ્પ વક્તૃત્વવાળા, અને થોડાક શાસ્ત્રમાં વિશારદ હોયછે. તથા શાસ્ત્રના વિષયનું ગ્રહણ કરવાની તેમની શક્તિ પણ અલ્પ છે. હે પુત્ર ! વળી મનુષ્યને ઉપદ્રવનું કારણ એવો આ કલિયુગ પણ અલ્પ (ક્ષુદ્રક) છે; માટે હું તને વિસ્તારથી આ વૈદ્યશાસ્ત્ર શી રીતે કહી શકું ? કેમકે હે પુત્ર ! ને પુરુષને ને સમય આ શાસ્ત્ર સાંભળવાનો છે તે સમયમાંજ તેનો અંત આવી જાયછે ! માટે હું તને ટૂંકામાં એ શાસ્ત્ર કહુંછું તે તું હવે સાંભળ.

ચતુર્વિંશસહસ્રૈસ્તુ મયોક્તા ચાદ્ય સંહિતા ।

તથા દ્વાદશસાહસ્રી દ્વિતીયા સંહિતા મતા ॥

તૃતીયા પદ્મસહસ્રૈસ્તુ ચતુર્થી ત્રિભિરેવ ચ ।

પञ્ચમી દિક્પञ્ચશતૈઃ પ્રોક્તા પञ્ચાત્ર સંહિતાઃ ॥

તસ્માચ્ચાલ્પતરેણાપિ વક્ષ્યામિ શ્રુણુ પુત્રક ! ।

येन विज्ञानमात्रेण गदवेदविदो भवेत् ॥

किमत्र बहुनोक्तेन चाल्पसारे विशारद ।

येन धर्मार्थसौख्यं च तद्धि कर्म समाचरेत् ॥

येन संजायते श्रेयो येन कीर्तिर्महत्सुखम् ।

तत्કર્મ નિતરાં સાધ્યં જનાનન્દવિધાયકમ્ ॥

મેં વૈદ્યશાસ્ત્રની પ્રથમ સંહિતા ચોવીશ હજારની કહેલી છે; બીજી સંહિતા મેં બાર હજારની કહેલી છે; ત્રીજી છ હજારની અને ચોથી ત્રણ હજારની કહેલી છે; પાંચમી સંહિતા પંદરસો શ્લોક પૂર કહેલી છે. એવી રીતે મેં આ કાળને વિશે પાંચ સંહિતાઓ કહેલી છે. તે સર્વેમાંથી સંક્ષેપવડે હું તને આ શાસ્ત્ર કહીશ કે જેનું જ્ઞાન માત્ર થવાથી પુરુષ આયુર્વેદને જાણનારો થાય. માટે હે પુત્ર! તું તે સાંભળ. હે વિશારદ પુત્ર! આ અલ્પ સારવાળા કલિયુગમાં બહુ કહેવાથી શું વિશેષ છે? પણ જે કર્મવડે ધર્મ, અર્થ અને સુખની પ્રાપ્તિ થાય તે કર્મ કરવું યોગ્ય છે. વળી જે કર્મવડે કલ્યાણ થાય, જેથી કીર્તિ અને મોડું સુખ થાય તથા જે મનુષ્યોને આનંદ આપનારું હોય તે કર્મ મોટા યત્ને કરીને પણ કરવું.

एकं शास्त्रं वैद्यमध्यात्मकं वा

सौख्यं चैकं यत्सुखं वा तपो वा ।

वन्द्यश्चैको भूपतिर्वा यतिर्वा

एकं कर्म श्रेयसं वा यशो वा ॥

बहुतरमुपचारात्सारमाधारमेकं

जननमतिसुखानां वर्धनं श्रेयसां वा ।

विगतकलुषभावा चोज्ज्वला कीर्तिमूर्ति-

र्न खलु कुटिलतास्याः श्रूयते लोकवृन्दैः ॥

જગતમાં શાસ્ત્ર એકજ છે, એટલે કાંતો એક વૈદ્યશાસ્ત્ર છે કે એક અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે. સુખ પણ એકજ છે ભોગાદિ લૌકિક સુખ કે તપઃ સુખ. પ્રણામ કરવાયોગ્ય પણ એકજ છે, રાગ કે સન્યાસી. અને કર્મ પણ એકજ છે, કલ્યાણકારક કર્મ કે યશ પ્રાપ્ત થાય એવું કર્મ. વૈદ્યશાસ્ત્રોક્ત કર્મ અનેક ઉપચારવાળું હોવાથી લોકોને એક આધારરૂપ અને સારરૂપ છે; વળી તે ઘણું સુખને ઉત્પન્ન કરનારું તથા કલ્યાણને વધારનારું છે. તથા તે કર્મથી જે કીર્તિ મળે છે તે નિર્મળ અને ડગળી છે અને તે કીર્તિની મૂર્તિમાં કુટિલતા છે એમ લોકોના સમુદાયથી સાંભળવામાં આવતું નથી. અર્થાત્ વૈદ્યનું કર્મ એવું નિર્મળ અને પવિત્ર છે કે જેથી લોકોમાં તેની સરળ કીર્તિ પ્રસરે છે.

વૈદના ગુણદોષ.

આયુર્વેદમિદં સમ્યક્ ન દેયં યસ્ય કસ્યચિત્ ।
નામકાયાપ્યશાન્તાય ન મૂર્ખાય ન ચાધમે ॥
શાન્તે દેયં ન દેયં સ્યાત્સર્વથા નાધમેऽધને ।
ધર્મિષ્ઠો કુહનીવિર્વાજિતમનાઃ શાન્તઃ શુચિઃ શુદ્ધધી-
ર્ધીરોઽમીરુચિવેકસારહૃદયો વિદ્યાવિલાસોજ્જ્વલઃ ।
પ્રાજ્ઞો રોગગણાપ્રચારનિપુણોઽલુબ્ધઃ સદા તોષધૃ-
ગિત્થં સર્વગુણાકરો નૃપજનૈઃ પૂજ્યઃ સદા રોગવિત્ ॥

આ આયુર્વેદ જેને તેને રૂંડે પ્રકારે શીખવી દેવો નહિ. જે પુરૂષ ગુરૂના ઉપર પ્રીતિ ન રાખનારો હોય, જે શાન્ત ન હોય, તથા જે મૂર્ખ અને અધમ હોય તેને આ શાસ્ત્ર શીખવવું નહિ. જે પુરૂષ શાંત હોય તેને આ શાસ્ત્ર શીખવવું પણ જે તેનામાં યોગ્ય યોગ્ય ગુણો ન હોય તો શાંત છતાં પણ તેને શીખવવું નહિ. અને અધમ તથા નિર્ધનને તો કદાપિ શીખવવું નહિ. જે પુરૂષ ધર્મિષ્ઠ, અંતઃ કરણમાં કપટ વિનાનો, શાન્ત, પવિત્ર, શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો, ધીર, બીહીકણ નહિ એવો, મનમાં વિવેકરૂપી તત્ત્વવાળો, વિદ્યાના વિલાસવડે ઉજળો, જ્ઞાની, અનેક રોગના ઉપચાર કરવામાં કુશળ, નિર્લોભી અને સદા સંતોષી, એવી રીતે સર્વે ગુણના ભંડારરૂપ જે વૈદ હોય તેનું રાખલોકાએ સદૈવ સન્માન કરવું યોગ્ય છે.

દૃષ્ટ્વા યથા મૃગપતિ ગજયૂથનાથઃ
સંશુષ્કમાનમદ્ભિન્દુકપોલધારઃ ।
ત્યક્ત્વા વનં વ્રજતિ ચાકુલમાનસેન
દૃષ્ટ્વા તથા ગદગજો મિષજં પ્રયાતિ ॥
યદ્વત્તમોઽવૃત્તમિદં ભુવનં મયૂષ્ઠૈઃ
પ્રકાશમાશુ કુરુતે સકલં રવિસ્તુ ।
તદ્વત્સુવૈદ્ય ઉપલભ્ય રુજાં વિનાશં
શીઘ્રં કરોતિ ગદિનં ગદમુક્તભારમ્ ॥

જેમ કોઈ સિંહને જોઈને હાથીઓના ટોળાના રાજના ગંડસ્થાન ઉપરથી મદના બિંદુઓની ધારા સૂકાઈ જાયછે, અને તે મનમાં ભયા-

કુલ થઈને તે વનને છોડીને નાશી જાયછે, તેમ રોગરૂપી હાથી પણ વૈદને દેખીને નાશી જાયછે. જે પ્રમાણે અંધકારથી વીંટાયલા આ આખા જગતને સૂર્ય પોતાનાં કિરણોવડે તત્કાળ પ્રકાશિત કરેછે, તેપ્રમાણે સારો વૈદ રોગને જોઈને તેનો તત્કાળ નાશ કરેછે અને રોગીને રોગના ખારમાંથી મુક્ત કરેછે.

લુપ્થઃ ક્રૂરઃ શઠજઠરકો મધપશ્ચાલસશ્ચા-
ધીરો મોરુર્ધિકલહૃદયો હીનકર્માર્થમન્દઃ ।

શાસ્ત્રજ્ઞાતોઽપ્યવિદિતગદજ્ઞાનપાશ્વજ્ઞજ્ઞાન્ડો
વર્જ્યો વૈદઃ પ્રબલમતિભિર્ભૂમિપૈર્વા સુદૂરાત્ ॥

જે વૈદ લોભી, નિર્દય, શઠ, પેટભરો, મધપાન કરનારો. આળસુ, ધૈર્યવિનાનો, ખીડીકણુ, બુદ્ધિહિન, નીચાં કર્મ કરનારો, કરવાના અર્થમાં મંદ, શાસ્ત્રને જાણનારો છતાં રોગને નહિ ઓળખનારો, અને એવો છતાં પોતાને જ્ઞાન છે એવો દોંગ કરનારો હોય તેવા વૈદને બળવાન બુદ્ધિવાળા રાગઓએ ઘણું છોટેથીજ તજવો. અર્થાત્ તેવા વૈદને પોતાની પાસેજ આવવા દેવો નહિ.

અદ્ભુતં ચાપ્યશક્ત્ત્વં ચ નાત્યુચ્ચં નીચમેવ ચ ।

યઃ પઠેચ્છાસ્ત્રમિત્થં ચ તસ્ય શાસ્ત્રામિદૃશ્યતે ॥

ચર્વણં ગિલનં ચાપિ કમ્પિતં શ્વસિતં તથા ।

નીચોચ્ચં ચૈવ ગમ્भीરં વર્જયેત્પાઠકેન તુ ॥

જે પુરૂષ વૈદશાસ્ત્રના ગ્રંથોને અહભુત રીતે નિઃશંકપણે ભણેછે, પણ જે ઘણું મોટેથી કે ઘણું ધીમેથી ભણતો નથી, એવી રીતે જે શાસ્ત્ર ભણેછે તેને તે શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાયછે. જે વિદ્યાર્થી અક્ષરોને ચાવી ચાવીને ઓલતો હોય, ઓલતાં કેટલાક અક્ષર ગણી જતો હોય, ઓલતાં અક્ષરોને કંપાવતો હોય (તોતડું ઓલતો હોય) શ્વાસ ખાઈ-ખાઈને ઓલતો હોય, અથવા ઓલતાં ઓલતાં દમ ભરાઈ જતો હોય, અથવા જે બહુ ધીમેથી બહુ મોટેથી કે બહુ ગંભીર (ગળામાંથી) ઓલતો હોય, તેવા ભણનારને ભણાવનારા ગુરુઓએ છોડી દેવો. અર્થાત્ ભણવામાં એટલી ખામીઓ તજવા જેવી છે.

શાસ્ત્ર શિખવાનો વિધિ.

અનધ્યાયેન શાસ્ત્રસ્ય નોત્સવે યજ્ઞકર્મસુ ।

જાતકે સૂતકે ચાથ પઠનં ન વિધીયતે ॥

ચતુર્દશ્યષ્ટમીદર્શપ્રતિપત્પૂર્ણિમાસ્તથા ।
 વર્જ્યાઃ પञ્ચ દ્વિમાઃ પાઠે મુનિભિઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥
 અકાલે દુર્દિને ગર્જે દિગ્દાહે ભૂમિકમ્પને ।
 શાસ્ત્રપાઠસ્તથા વર્જ્યો ગ્રહણે ચન્દ્રસૂર્યયોઃ ॥
 દ્વાદશમે અનધ્યાયાઃ પ્રોક્તાઃ શ્રુણુષ્વ પુત્રક ! ।
 ગુરુપીઢાસમુત્પન્ને નૃપે સંપીઢિતેઽથવા ॥
 આવહે જીવસમ્પાતે પ્રદોષે વાથવા પુનઃ ।
 રાષ્ટ્રપીઢાસમુત્પન્ને ન કુર્યાચ્છાસ્ત્રપાઠનમ્ ॥
 એતૈસ્તુ પઠિતં શાસ્ત્રં ન સ્વાર્થે સિદ્ધિસાધકમ્ ।
 ન શ્રેયસે ન માઙ્ગલ્યે નોપકારે સુખાવહમ્ ॥

જે દિવસો ભણવાને નિપિદ્ધ કરેલા છે તેમને અનધ્યાય કહેછે. એવા અનધ્યાયના દિવસોમાં, ઉત્સવના દિવસોમાં, યજ્ઞકર્મ થતું હોય તે દિવસોમાં અને પુત્રજન્મ નિમિત્ત કે મરણ નિમિત્ત સૂતક પડ્યું હોય તે દિવસોમાં શાસ્ત્રનું પઠન કરવું નહિ. વળી ચતુર્દશી, અષ્ટમી, અમાવાસ્યા, પડો, અને પૂર્ણિમા, એ પાંચ તિથિઓ પાઠને વિષે વર્જવી એમ મુનિઓએ કહેલું છે—તે તિથિઓને દિવસે નવો પાઠ શીખવો નહિ. તેમજ કવખતે, વરસાદની હેલીને દિવસે, વરસાદ ગાજતો હોય તે વખતે, દિશાઓમાં અગ્નિ લાગતો હોય તે વખતે, ભૂકંપ થતો હોય સારે, અને ચંદ્ર તથા સૂર્યના ગ્રહણ સમયે શાસ્ત્રનું પઠન કરવું નહિ.

હે પુત્ર ! શાસ્ત્રમાં (ઉપર કહેલા) બાર અનધ્યાય (પાઠ નહિ શીખવાના અવસર) કહેલા છે તે તું સાંભળ. વળી જ્યારે ગુરૂને કાંઈક પીઠા ઉપજી હોય સારે, અથવા રાગ કાંઈ કપટમાં આવ્યો હોય સારે, અથવા સંગ્રામ થતો હોય સારે, અથવા કોઈ જીવનું શય પડ્યું હોય સારે, અથવા પ્રદોષ સમયે, અથવા દેશને માથે કાંઈ સંકટ આવ્યું હોય સારે શાસ્ત્રનું પઠન કરવું નહિ. કેમકે એ દિવસોમાં ભણેલું શાસ્ત્ર ભણનારના અર્થની સિદ્ધિ કરવું નથી, તેમ તે કલ્યાણ, માંગલ્ય અથવા ઉપકારમાં પણ સુખ આપનારું થતું નથી.

एवं ज्ञात्वा पठति निपुणो वैद्यविद्यानिधानं
 श्रेयस्तस्य प्रतिदिनमसौ वाञ्छितार्थं प्रपद्येत् ।

કીર્તિઃ સૌખ્યં ભવતિ નિતરાં તસ્ય લોકે પ્રશંસા
પૂજ્યો રાજાં સતતમપિ વૈ જાયતે સ્વાર્થસિદ્ધિઃ ॥

એપ્રમાણે ઉપર કહેલા વૈદના ગુણ દોષ અને શાસ્ત્રનો પદ્ધતિ પા-
ન વિધિ બળદેહને જે કુશળ પુરૂષ વૈદવિદ્યાના ભંડારરૂપ શાસ્ત્રને ભણે-
છે તેને નિરંતર કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાયછે. તથા તેના ઇચ્છેલા અર્થની પ્રાપ્તિ
થાયછે. વળી, તેને અત્યંત કીર્તિ અને સુખ પ્રાપ્ત થઈને તેની લોકોમાં
પ્રશંસા થાયછે અને તે નિરંતર રાગઓ થકી પૂજન પામીને સ્વાર્થસિ-
દ્ધિને પ્રાપ્ત કરેછે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे वैद्यगुणदोषशास्त्रपाठनविधिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ।

દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ

ચિકિત્સા સંગ્રહ.

આત્રેય ઉવાચ

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ શાસ્ત્રસ્યાસ્ય સમુચ્ચયમ્ ।
આયુર્વેદસમુત્પત્તિં સર્વશાસ્ત્રાર્થસંગ્રહમ્ ॥
અઘ્રૌ ચાઘ્ર ચિકિત્સાશ્ચ તિષ્ઠન્તિ મિષજાં વર ! ।
તા વક્ષ્યામિ સમાસેન ચિકિત્સાં ચ પૃથક્પૃથક્ ॥
સંગ્રહં ચ પ્રવક્ષ્યામિ પ્રથમં ચાન્નપાનકમ્ ।
અરિષ્ટં ચ દ્વિતીયં સ્યાત્તૃતીયં ચ ચિકિત્સિતમ્ ॥
સૂત્રં ચતુર્થકં પ્રોક્તં કલ્કસ્થાનં તુ પચ્ચમમ્ ।
પષ્ટં ચાઘ્ર શરીરં સ્યાદિત્યાયુર્વેદકારકાઃ ॥

આત્રેય કહેછે—હવે હું આ શાસ્ત્રના સમુચ્ચયને તથા આયુર્વેદની
ઉત્પત્તિને અને સઘળા શાસ્ત્રના અર્થના સંગ્રહને કહુંછું. હું વૈદોમાં શ્રેષ્ઠ
હારીત! આ શાસ્ત્રમાં આઠ પ્રકારની ચિકિત્સા રહેલી છે. તે ચિકિત્સા-
ઓને હું સંક્ષેપમાં ભિન્ન ભિન્ન કહીશ. તે પેહેલાં આ શાસ્ત્રના કેવા
વિભાગ પાડીને સંગ્રહ કર્યો છે તે કહુંછું. પ્રથમ સ્થાનમાં અન્નપાનાદિના
ગુણદોષ કહેલા છે. બીજા સ્થાનમાં અરિષ્ટ, શકુન, દૂતપરીક્ષા, વગેરે

કહેલું છે. ત્રીજું સ્થાન ચિકિત્સિત નામે છે તેમાં જ્વરાદિ રોગોના ઉપચાર કહેલા છે. ચોથું સૂત્રસ્થાન છે તેમાં ઔષધો જનાવવાનો તથા તેને યોજવાનો વિધિ કહેલો છે. પાંચમું કલ્કસ્થાન છે તેમાં અનેક પ્રકારનાં કલ્ક કહેલાં છે. છઠું શારીરસ્થાન છે તેમાં શરીરની ઉત્પત્તિ વગેરે કહેલું છે. એપ્રમાણે આયુર્વેદના કર્તાઓએ જેપ્રમાણે કથન કર્યું છે તેપ્રમાણે કહેલું છે.

આઠ પ્રકારની ચિકિત્સા.

શલ્યશાલાક્યકાયાશ્ચ તથા બાલચિકિત્સિતમ્ ।

અગદં વિષતન્ત્રં ચ ભૂતવિદ્યા રસાયનમ્ ॥

વાર્જીકરણમેવેતિ ચિકિત્સાષ્ટકમેવ ચ ।

વૈદ્યાગમેષુ સર્વેષુ પ્રોક્તં શ્રેષ્ઠમતે મહત્ ॥

શલ્ય ચિકિત્સા, શાલાક્ય ચિકિત્સા, કાયા ચિકિત્સા, બાલ ચિકિત્સા, અગદ ચિકિત્સા, વિષ ચિકિત્સા, ભૂતવિદ્યા, રસાયન, અને વાહકરણ, એ આઠ પ્રકારની ચિકિત્સા છે. (રસાયન અને વાહકરણ એ મળીને એક ગણવાથી આઠ પ્રકાર થાયછે) હે શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા! સર્વે વૈદ્યકનાં શાસ્ત્રોમાં એ આઠ પ્રકારની ચિકિત્સાને શ્રેષ્ઠ કહેલી છે.

તથા ચાષ્ઠી ચિકિત્સાયાં વદન્તિ વેદવિજ્ઞનાઃ ।

યન્ત્રશસ્ત્રાગ્નિક્ષારાણામૌષધં પથ્યમેવ ચ ॥

સ્વેદનં મર્દનં ચૈવ પ્રોક્તાન્યુપકરાણિ ચ ।

एतैर्वैद्यकशास्त्रस्य सारो भवति सर्वतः ॥

તેમજ આયુર્વેદને જાણનારા પુરુષોએ ચિકિત્સામાં યંત્ર, શસ્ત્ર, અગ્નિ, અને ક્ષારનાં કર્મ, ઔષધ, પથ્ય, સ્વેદન, (પરસેવો કાઢવો) અને મર્દન (ચોળવું), એ આઠ સાધન કહ્યાં છે. એ આઠ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં સર્વ કેકાણે સારરૂપ છે.

શલ્યતંત્ર.

यन्त्रशस्त्रप्रबन्धैस्तु येन चोपचरेद्भिषक् ।

तं च शल्योद्धरणकं प्रोच्यते वैद्यकागमे ॥

नाराचवालवल्लीभिर्भल्लैः कुन्तैश्च तोमरैः ।

शिलाग्निभिन्नगात्रस्य तत्र स्याद्यदि शल्यकम् ॥

તત્પ્રતીકારકરણં તચ્ચ શલ્યચિકિત્સિતમ્ ।

તથા વ્રણસમુદ્વિષ્ટતૃણપાંશુકૃમીકચમ્ ॥

રક્તં વર્તિસ્તથા પેશી પૂયં શેષાન્તરેऽપિ યત્ ।

તચ્છલ્યમિતિ જાનીયાહ્લોષ્ટં કાષ્ઠં વિભિન્નકમ્ ॥

इति शल्यतन्त्रम् ।

યંત્ર, શસ્ત્રકર્મ કે અંધ આંધવાવડે વૈદ્ય જે ઉપચાર કરેછે તેને વૈ-
દ્યકશાસ્ત્રમાં ‘શલ્યોદ્ધરણુ’ કહેછે. તીર, વાળ, વેલી, બાલો, બરધી,
તોમર નામનું હથિયાર, પથરો, અગ્નિ, એવી વસ્તુથી શરીર બેદાયું હોય
અને તેમાં કાંઈ શલ્ય હોય તો તેનો ઉપાય કરવો તેને શલ્ય ચિકિત્સા
કહેછે. ત્રણ (ચાંદુ) થયું હોય તેમાં તણખડું, ધૂળ, ગંતુ, વાળ, રૂ-
ધિર, દિવેટ, પેશી (માંસની), પર, અને ખીજું એવું કાંઈ ભરાઈ જાય
તો તેને શલ્ય જાણવું. તેમજ બાગેડું લાકડું કે માટીનું ઢેકું તેપણ
શલ્ય જાણવું.

શાલાક્ય.

શિરોરોગા નેત્રરોગાઃ કર્ણરોગા વિશેષતઃ ।

મૂકણ્ઠશઙ્ખમન્યાસુ યે રોગાઃ સમ્ભવન્તિ હિ ॥

તેષાં પ્રતીકારકર્મ નસ્યવત્યજ્ઞનાનિ ચ ।

અખ્યક્તં સુખગણ્ડૂષક્રિયા શાલાક્યનામકા ॥

इति शालाक्यनाम ।

શિરોરોગ, (માથાનારોગ), નેત્રરોગ અને વિશેષે કરીને કર્ણરોગ,
તેમજ ભ્રમર, લમણા, અને ઓચીની નસ, એ જગોએ જે રોગ થાયછે
તેનો પ્રતીકાર નસ્ય (નાકમાં ઔષધ નાખવાનું કર્મ) થી, વર્તિ (વાટ
મૂકવા) થી, અંગન કરવાથી, શરીરે તેલ વગેરે યોગવાથી, અને કાગળા
કરવાથી કરાયછે. એ નસ્ય વગેરે પાંચ કર્મને શાલાક્યની ક્રિયા કહેછે.

કાયચિકિત્સા.

કષાયચૂર્ણગુટિકાપાચનં શોધનાનિ ચ ।

કોષ્ઠામયાનાં શમની ક્રિયા કાયચિકિત્સિતમ્ ॥

इति कायचिकित्सा ।

કષાય, ચૂર્ણ, ગોળી, પાચન ઔષધ, શોધન (વમન વિરેચન) ઔ-

પધ, એ પાંચવડે પેઠમાંના વ્યાધીને શમાવનારી ક્રિયાને કાય ચિકિત્સા કહેછે.

અગદચિકિત્સા.

ગુદામયં વસ્તિરુજં શમનં ચ નિરૂહણમ્ ।

અસ્થાપનાનુવાસં તુ અગદં નામ એવ ચ ॥

इति अगदं नाम ।

ગુદાના રોગ અને પેડુના રોગને શમાવનાર જે નિરૂહ અસ્તિ, આસ્થાપન અસ્તિ અને અનુવાસન અસ્તિ નામે પિચકારી આપવાની ક્રિયા કરવામાં આવેછે તેને અગદ ચિકિત્સા કહેછે.

બાલચિકિત્સા.

ગર્ભોપક્રમવિજ્ઞાનં સૂતિકોપક્રમસ્તથા ।

બાલાનાં રોગશમનં ક્રિયા બાલચિકિત્સતમ્ ॥

इति बालचिकित्सा ।

ગર્ભના ઉપક્રમનું જ્ઞાન, સૂવાવડીના ઉપચાર, અને બાલકોના રોગનું શમન, એ ક્રિયાને બાલ ચિકિત્સા કહેછે.

વિષતંત્ર.

સર્પવૃશ્ચિકલૂતાનાં વિષોપશમની તુ યા ।

સા ક્રિયા વિષતન્ત્રશ્ચ નામ પ્રોક્તં મનીષિભિઃ ॥

इति विषतन्त्रनाम ।

સાપ, વીંછી, અને લૂતા (કરોળીયા) એમનાં ઝેરને શમાવનારી જે ક્રિયા તેને બુદ્ધિમાન આચાર્યો વિષ તંત્ર કહેછે.

ભૂતવિદ્યા.

ગ્રહભૂતપિશાચાશ્ચ શાકિનીડાકિનીગ્રહાઃ ।

એતેષાં નિગ્રહઃ સમ્યગ્ભૂતવિદ્યા નિગદ્યતે ॥

इति भूतविद्यानाम ।

ગ્રહ, ભૂત, પિશાચ, શાકિની, ડાકની, બાળગ્રહ, એ સર્વનો રૂડી રીતે નિગ્રહ કરવો તેને ભૂતવિદ્યા કહેછે.

વાચકરણ.

ક્ષીણાનાં ચાલપવીર્યાણાં વૃંહણં વલવર્ધનમ્ ।

તર્પણં સપ્તધાતૂનાં વાજીકરણમુચ્યતે ॥

इति वाजीकरणम् ।

ક્ષીણુ થઇ ગયેલા અને અલ્પવીર્યવાળા પુરુષોને પુષ્ટિ કરે અને યજ્ઞ વધારે તથા તેમની સાથે ધાતુઓને તૃપ્ત કરે એવી ચિકિત્સાને વાચકરણ ચિકિત્સા કહેછે.

રસાયનતંત્ર.

દેહસ્યેન્દ્રિયદન્તાનાં દૃઢીકરણમેવ ચ ।

વલીપલિતખાલિત્યં વર્જનેऽપિ ચ યા ક્રિયા ॥

पूर्ववैद्यप्रणीतं हि तद्रसायनमुच्यते ॥

इति रसायनतन्त्रम् । इति अष्टाङ्गवैद्यकम् ।

દેહની ઇન્દ્રિયો અને દાંતને દૃઢ કરવાની તથા શરીરે કરચલીઓ પડી ગઈ હોય, પળિયાં આવ્યાં હોય, કે માથે તાલ પડી હોય, તેને મટાડવાની જે ક્રિયા, તે પૂર્વે થયેલા વૈદ્યોએ કરેલો રસાયન તંત્ર કહેવાયછે.

ઉપાંગચિકિત્સા.

छिन्नं भिन्नं तथा भग्नं क्षतं पिच्छितमेव च ।

दग्धं तेषां प्रतीकारः प्रोक्तश्चोपाङ्गसंज्ञकः ॥

इति उपाङ्गचिकित्सा ।

શરીરનો કોઈ ભાગ કપાઈ ગયો હોય, બેઢાઈ ગયો હોય, ભાગી ગયો હોય, છુંદાઈ ગયો હોય, દાઝી ગયો હોય, એ સર્વેના પ્રતીકારને ઉપાંગ તંત્ર કહેછે.

इति वैद्यकसर्वस्वं चिकित्सागमभूषणम् ।

पठित्वा तु सुधीः सम्यक्प्राप्स्यते सिद्धिसङ्गमम् ॥

એપ્રમાણે વૈદ્યકના સારરૂપ આ ચિકિત્સા શાસ્ત્રના અવંકારને યુદ્ધિમાન પુરૂષ સારી રીતે ભણીને સિદ્ધિનો સંગમ પ્રાપ્ત કરશે—વૈદ્યવિદ્યાના કાયમાં સમૂળ થશે.

इति वैद्यकसर्वस्वे चिकित्सासंग्रहो नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

તૃતીયોઽધ્યાયઃ

વૈદ્યશિક્ષાનો ઉપક્રમ.

અથ વક્ષ્યામિ રોગાણામુપચારક્રમં તથા ।

જાનાતિ યો બુદ્ધઃ સમ્યક્ પૂજ્યતે નૃપસત્તમૈઃ ॥

હવે હું રોગોના ઉપચારનો ક્રમ કહું છું; જે પંડિત પુરુષ એ ઉપચાર ક્રમને સારી રીતે જાણે છે તેનું શ્રેષ્ઠ રાજાઓ સન્માન કરે છે.

ઉપચાર કરવાની યોગ્યતા.

જ્ઞાત્વા રોગસમુત્પત્તિ રોગાણામપ્યુપક્રમમ્ ।

જ્ઞાત્વા પ્રતિક્રિયાં વૈદ્યઃ પ્રતિકુર્યાદયથોચિતમ્ ॥

વૈદ્યે પ્રથમ રોગની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે તે જાણવું જોઈએ. પછી રોગનો ઉપક્રમ કેમ થાય છે તે જાણવું જોઈએ, અને તે પછી તે રોગનો શો ઉપાય કરવો તે જાણવું જોઈએ. એ ત્રણ વાતો જાણીને પછી વૈદ્યે ઘટે તેવો ઉપચાર કરવો જોઈએ.

દેશકાળાદિ પરિજ્ઞાન.

દેશં કાલં વયો વહ્નિં સાત્મ્યપ્રકૃતિમેષજમ્ ।

દેહં સત્ત્વં બલં વ્યાગ્રેર્દૃષ્ટ્વા કર્મ સમાચરેત્ ॥

દેશ, કાળ, રોગીનું વય, તેના જઠરાગ્નિની શક્તિ, તેનું સાત્મ્ય (એટલે અમુક વસ્તુ કે ક્રિયા તેને માફક આવે છે કે કેમ તે), તેની પ્રકૃતિ, વ્યૌષધ, રોગીનો દેહ, તેનું સત્ત્વ, અને વ્યાધિનું અળ, એટલાં ઉપર વિચાર કરીને પછી વૈદ્યે રોગીનો ઉપચાર કરવાનું કર્મ કરવું.

રોગીના ઉપચાર કરવાનું ફળ.

ધર્માર્થકામલાભઃ સ્યાત્ સમ્યગાતુરસેવનાત્ ।

યદા નાચરતસ્તસ્ય વિનાશશ્ચાત્મનસ્તદા ॥

રોગીનો સારી રીતે ઉપાય કરવાથી ધર્મ, અર્થ અને કામનો લાભ થાય છે; પણ જ્યારે રોગીનો ઉપાય સારી રીતે ન કરવાથી તેનો વિનાશ થાય ત્યારે વૈદ્યના ધર્મ, અર્થ અને કામનો પણ વિનાશ થાય છે.

વૈદનું વૈદત્વ.

વ્યાધેસ્તત્ત્વપરિજ્ઞાનં વેદનાયાશ્ચ નિગ્રહઃ ।

एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥

રોગનું યથાર્થ જ્ઞાન થવું અને રોગીની વેદનાને અટકાવવી, એજ વૈદનું વૈદ્યપણું છે; વૈદ્ય કાંઈ આયુષ્યનો ધણી નથી.

એ પ્રકારનો ઉપક્રમ.

द्विविधोपक्रमश्चैव शमनः कोपनो रुजम् ।

तथैव ज्ञात्वा विबुधः क्रियां कुर्याद्विचक्षणः ॥

રોગનો ઉપક્રમ એ પ્રકારનો થાયછે; એક શમન એટલે રોગને શમાવનારો ઉપક્રમ અને બીજો કોપન એટલે રોગને કરાવનારો ઉપક્રમ છે. એ બન્ને ઉપક્રમને યથાર્થ જાણીને કુશળ તથા પંડિત વૈદ્યે રોગ મટાડવાની ક્રિયા કરવી.

વૈદના એ પ્રકાર.

वैद्योऽपि द्विविधो ज्ञेयो विकारी गतरोगयोः ।

उपचारापचारज्ञो द्विविधः प्रोच्यते भिषक् ॥

उपचारेण शमनमपचारेण कोपनम् ।

एवं विज्ञाय सदैवः कुर्यात् संशमनक्रियाम् ॥

વૈદ્ય પણ એ પ્રકારનો જાણવો. એક તો રોગી અને રોગ બંનેની મટી ગયેલો છે એવો નીરોગી, એ બન્નેમાંથી રોગીને શું કરવાથી સાફ થશે એવો ઉપચાર જાણનારો અને બીજો, નીરોગીને શું કરવાથી તેનો રોગ પાછો ઉત્પન્ન થશે એવો અપચાર જાણનારો, એવો એ પ્રકારનો વૈદ્ય કહેવાયછે. ઉપચાર (અનુકૂળ ઉપાય) વડે રોગનું શમન થાયછે અને અપચાર (પ્રતિકૂળ ઉપાય) વડે રોગ કોપેછે, એમ જાણીને સારા વૈદ્યે રોગને શમાવવાની ક્રિયા કરવી.

વ્યાધિના સાધ્યાદિપ્રકાર.

साध्योऽसाध्यश्च याप्यश्च कृच्छ्रसाध्यस्तथैव च ।

व्याधिश्चतुर्विधः प्रोक्तः सदैवैः शास्त्रकोविदैः ॥

અપચારેણ સાધ્યા યે રોગા ગચ્છન્તિ યાપ્યતામ્ ।
યાપ્યાસ્ત્વસાધ્યતાં યાન્તિ યાપ્યા કષ્ટેન પુત્રક ! ॥
સમ્ભવન્તિ મહારોગાઃ કષ્ટસાધ્યા મ્રિયન્તિ વૈ ।
एवं चतुर्विधो व्याधिर्ज्ञात्वा कर्म समाचरेत् ॥

વૈદિક શાસ્ત્રને જાણનારા ઉત્તમ વૈદોએ વ્યાધિ ચાર પ્રકારનો ક-
હ્યો છે: ૧ સાધ્ય, ૨ અસાધ્ય, ૩ યાપ્ય અને ૪ કષ્ટસાધ્ય. જે
રોગ સાધ્ય હોયછે તેપણુ અપચારવડે યાપ્ય (ધણે લાંબે વખતે
મટી શકે એવા) થાયછે; અને જે રોગ યાપ્ય હોયછે તે અપચારવડે અ-
સાધ્ય (નજ મટી શકે એવા) થાયછે. હે પુત્ર! જે રોગ યાપ્ય
છતાં કષ્ટસાધ્ય હોયછે તે અપચારવડે મોટા ભયંકર વ્યાધિ થઈ જાયછે.
અને જે રોગ કષ્ટસાધ્ય હોયછે તે અપચારવડે મરણુ નીપજવેછે. એવા
ચાર પ્રકારના વ્યાધિને જાણીને પછી વૈદે ઉપચારરૂપ કર્મ કરવું.

ઉપચારનું કળ.

उपचारकृता दोषाः कृच्छ्रास्ते यान्ति याप्यताम् ।
याप्याः साध्यत्वमायान्ति कष्टसाध्यं भवेद्भुवम् ॥
सुखसाध्यः सुखी शीघ्रं स्यात् सुधीभिरुपक्रमैः ।
साध्यासाध्यपरिज्ञानं ज्ञात्वोपक्रमणं तथा ॥

જે રોગ અધરા હોયછે તે પણુ ઉપચારવડે યાપ્ય થાયછે; જે
રોગ યાપ્ય હોયછે તે ઉપચારવડે સાધ્ય થાયછે; જે રોગ કષ્ટસાધ્ય હોય
છે તે સારી બુદ્ધિવાળા વૈદોએ કરેલા ઉપચારથી સુખસાધ્ય થાયછે
અને રોગી થોડા કાળમાં સુખી થાયછે. માટે સાધ્ય અને અસાધ્ય
રોગને જાણીને પછી વૈદે ઉપચાર કરવો.

દોષશેષથી જ્ઞાન.

साध्ये गते यदा रोगे दोषशेषं न धारयेत् ।
दोषशेषेऽपि कष्टं स्यात्तस्माद्यत्नाभिरुन्तयेत् ॥
यथा बालो हि दुष्टः स्याद्यथा सूक्ष्मोऽग्नितः कणः ।
स्वल्पस्तद्विक्रियां प्राप्तो गदो घोरतरो भवेत् ॥

તથા દોષસ્ય શેષે તુ ન શમં યાતિ ચાલ્પશઃ ।

દૈવાત્સંશમનં તસ્ય યથાગ્નિઃ કુપિતો મૃશમ્ ॥

જે રોગ સાધ્ય હોય તો વૈદ્યે રોગીના શરીરમાં દોષ શેષ રહેવા દેવા નહિ; કેમકે દોષ જરાક બાકી રહ્યો હોય તથાપિ તેથી પરિણામે કષ્ટ ઉપજેછે અથવા રોગ સાધ્ય હોય તે કષ્ટસાધ્ય થઈ જાયછે, માટે યત્ને કરીને પણ દોષને મૂળમાંથી કાઢી નાખવો. જેમ સાપનો કણો નાનો છતાં છવતો રહ્યો હોય તો પરિણામે ઝેરરૂપી દોષવાળો સર્પ થાયછે, અથવા જેમ અગ્નિનો તણખો લગાર જેટલો હોય તથાપિ પરિણામે તેમાંથી મોટો બડકો ઉડેછે, તેજ પ્રમાણે લગાર જેટલો દોષ બાકી રહી ગયો હોય તો તે વિકાર પામીને મહા ભયાનક વ્યાધિ થઈ જાયછે. એવી રીતે શેષ રહેલો દોષ અલ્પ છતાં પણ તે વૃદ્ધિ પામ્યા પછી શમતો નથી; પછી જેમ અગ્નિ ઘણો કાપ્યો હોય તે દૈવયોગથી એની મેળે શમી જાયછે તેમ શેષ રહેલા અલ્પ દોષમાંથી ઉપજેલો મહાભયંકર વ્યાધિ પણ દૈવયોગથીજ શમેછે. અર્થાત્ વ્યાધિ વધી ગયા પછી તે વૈદ્યના હાથમાં રહેતો નથી.

કુપથ્યથી નુકશાન.

યથા કાષ્ઠચયાધારં પ્રાપ્ય ઘોરતરોઽગ્નિકઃ ।

તથા પથ્યસ્ય સંયોગાત્ ભવેત્ ઘોરતરો ગદઃ ॥

કષાયૈશ્ચ ફલૈશ્ચૂર્ણૈઃ પિણ્ડલેહાનુવાસનૈઃ ।

સર્વાઃ ક્રિયા મૃશં વ્યર્થા ન શમં યાતિ ચામયઃ ॥

જેમ અગ્નિનો સૂક્ષ્મ કણ લાકડાના ઢગલામાં પડીને મહા ભયંકર થાયછે તેમ રોગ પણ અપથ્યના યોગથી મહા ભયંકર રૂપ ધારણ કરેછે. એવી રીતે ભયંકર થયેલા વ્યાધિ ઉપર ક્વાથ, ફળ, ચૂર્ણ, ગોળી, અવલેહ, અનુવાસન વગેરે બધી ક્રિયાઓ નકામી થાયછે અને રોગ મટી શકતો નથી.

વૈદ્યકર્મનો નિદેશ.

एवं ज्ञात्वा सदा वैद्यो रोगशान्तिककारणम् ।

कर्तव्यं मतियोगेन येन रोगः प्रशाम्यति ॥

એપ્રમાણે સદૈવ રોગની શાંતિનું કારણ વૈદ્યે જાણીને જે રીતે રોગ શમી જાય એવું કર્મ તેણે પોતાની બુદ્ધિના યોગથી કરવું.

લંધનની યોગ્યતા.

જ્ઞાત્વા દોષબલં ધીમાન્ લઙ્ઘનાનિ સમાચરેત્ ।

દોષે સતિ ન દોષાય લઙ્ઘનાનિ બહુન્યપિ ॥

બુદ્ધિમાન વૈદ્યે દોષનું બળ (કેટલું છે તે) જાણીને રોગીને લંધન કરાવવું; જો દોષ હોય તો ઘણી લાંબણો થશે તથાપિ તેથી કાંઈ હાનિ નથી.

જઠરાગ્નિનું કર્મ.

પચેત્ પ્રથમમાહારં દોષાનાહારસંક્ષયે ।

દોષક્ષયેऽનલો ધાતૂન્ પ્રાણાન્ ધાતુક્ષયે સતિ ॥

જઠરમાં રહેલો અગ્નિ પ્રથમ આહારનું પાચન કરેછે, આહાર પચી રહ્યા પછી પિત્ત ક્ષદિક દોષનું પાચન કરેછે, દોષ પચી રહ્યા પછી રસ, રૂધિર, વગેરે ધાતુઓનું પાચન કરેછે; અને ધાતુઓ નાશ પામી એટલે પ્રાણનું પાચન કરેછે.

સામનિરામ વ્યાધિના ઉપક્રમ.

જ્ઞાત્વા બલાબલં વ્યાધેઃ સામં નિરામમેવ ચ ।

તદા સામે પાચનં સ્યાન્નિરામે પથ્યસંક્રમઃ ॥

ખાટે વૈદ્યે પ્રથમ વ્યાધિની સમજતા તથા નિર્મળતાનો નિશ્ચય કરીને તે વ્યાધિ સામ (આમ અપકવ રસ સહિત) છે કે નિરામ (આમ પિનાનો) છે તેનો નિશ્ચય કરવો પછી જો સામ હોય તો પાચન ઔષધ આપવાં અને નિરામ હોય તો પથ્યનો ક્રમ ચાલુ કરવો.

વૈદ્યની યોગ્યતા.

સામં નિરામમથ સાધ્યમસાધ્યમેવ

સમ્યક્ રુજશ્ચ પરિલક્ષ્ય રુજાં વિનાશમ્ ।

एतद्भवेत् सकलवैद्यकशास्त्रसारं

नैवायुषश्च बलदानकरो हि वैद्यः ॥

નો વૈદ્યો મનુજસ્ય સૌખ્યમથવા દુઃખં ચ દાતું ક્ષમો

जन्तोः कर्मविपाक एव भुवने सौख्याय दुःखाय च ।

तस्मान्मानवदुःखकारणरुजां नाशस्य चात्र क्षमो

वैद्यो बुद्धिनिधानधामचतुरो नाम्नैव वैद्योऽपरः ॥

વ્યાધિ સામ છે કે નિરામ, તથા તે સાધ્ય છે કે અસાધ્ય એનો નિશ્ચય કરીને રોગની સારી રીતે પરીક્ષા કરવી, અને પછી રોગનો નાશ કરવો. એજ સઘળા વૈદ્યકશાસ્ત્રનો સાર છે; વૈદ્ય કાંઈ આયુષ્યના બળને આપનારો નથી. વળી, વૈદ્ય કાંઈ મનુષ્યને સુખ કે દુઃખ આપવાને શક્તિમાન નથી, પણ સુખ દુઃખ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ તો મનુષ્યે આ જગતમાં કરેલાં સારાં માફાં કર્મનો વિપાક માત્ર છે. માટે મનુષ્યોના દુઃખનું કારણ જે રોગ, તેનો નાશ કરવાને જે યુક્તિના બંડારગૃહ જેવો ચતુર વૈદ્ય હોય તેનેજ વૈદ્ય જાણવો; અને એ વિના બીજા તો નામના વૈદ્ય જાણવા.

વૈદ્યનું જ્ઞાન.

સમ્યક્ રૂઝાં પરિજ્ઞાનં જ્ઞાત્વા દોષવિનિગ્રહમ્ ।

પ્રત્યાલ્ચેયં ચ સાધ્યં ચ જાનાતિ સ ભવેદ્વિષક્ ॥

રોગનું સારે પ્રકારે જ્ઞાન મેળવીને તથા દોષને કેમ ક્યારે કરવા તે જાણીને વ્યાધિ સાધ્ય છે કે અસાધ્ય એ જે સમજી શકે તેજ વૈદ્ય થવાને યોગ્ય છે.

ઉપચાર કરવા યોગ્ય મનુષ્યો.

તપસ્વિનં બ્રાહ્મણં ચ સ્ત્રિયં વા ચાલકં તથા ।

દીનં વા દુર્બલં વાપિ પ્રાજ્ઞં વા પણ્ડિતં તથા ॥

મહાત્મા શ્રોત્રિયં સાધુમનાથં વન્ધુવર્જિતં ।

પ્રતાન્ વ્યાધિવિનિગ્રસ્તાન્ પ્રતિકુર્યાદ્વિશેષતઃ ॥

તપસ્વી, બ્રાહ્મણ, સ્ત્રી આગક, દીન, દુર્બળ, જ્ઞાની, પંડિત, મહાત્મા, શ્રોત્રિય, અનાથ અને બાંધવો વિનાનો, એટલામાંથી કોઈ એક રોગવડે અસ્ત થયેલો હોય તો વૈદ્યે વિશેષે કરીને તેની ચિકિત્સા કરવી.

ધન આપનારી ચિકિત્સા.

રાજા ચ સુધની ચૈવ માણ્ડલીકો બલાધિપઃ ।

ઉપચાર્યોઽર્થસિદ્ધિઃ સ્યાદ્વિત્તં ગ્રાહ્યં ભયં ન ચ ॥

રાજા, ધણો ધનવાન, મંડલીક અને સેનાપતિ, એ ચારમાંથી જે કોઈ રોગી હોય તો તેમનો ઉપચાર વૈદ્યે કરવો અને તેમની પાસેથી ધન પણ લેવું, એમાં કાંઈ ભય રાખવા જેવું નથી.

યશ આપનારી ચિકિત્સા.

મધ્યમા વણિજાં પંક્તિઃ પુરોધા બ્રાહ્મણાદયઃ ।

મદ્દો વા ગણિકાવેશ્યાશ્ચિકિત્સ્યાસ્તુ વિશેષતઃ ॥

રોગગ્રસ્તેષુ ચૈતેષુ ચિકિત્સા કીર્તિકારિણી ॥

વેપારી વર્ગમાં જે મધ્યમ પંક્તિના પુરુષો છે તેમાંથી ડોઈ, પગપાળો, લઢવૈયો, પુરોહિત, બ્રાહ્મણ વગેરે, વિદ્વાન, જ્ઞેશી, વેશ્યા, એમની ચિકિત્સા પણ વિશેષે કરીને કરવી; કેમકે એમાંથી ડોઈ રોગી હોય અને તેની ચિકિત્સા વૈદ્યે કરી હોય તો તેથી વૈદ્યની કીર્તિ વધેછે.

દોષ આપનારી ચિકિત્સા.

વ્યાધિશ્ચૌરસ્તથા મ્લેચ્છો વહ્નિદો મત્સ્યબન્ધકઃ ।

બહુદ્વેષો ગ્રામકૂટો બન્ધકો માંસવિક્રયી ॥

પતેષાં વ્યાધિગ્રસ્તાનાં નૈવ કુર્યાત્ પ્રતિક્રિયામ્ ।

પતેભ્યઃ સ્વાર્થસિદ્ધિર્નોપકારો હિતમઙ્ગલમ્ ।

તેષાં જીવાત્ત સંજાતો વૈદ્યો ભવતિ દોષભાક્ ॥

एवं ज्ञात्वा तु सदैवः कुर्यादथ प्रतिक्रियाम् ।

धर्मार्थકામસમ્પત્તિઃ કીર્તિર્લોકે પ્રવર્તતે ॥

પારધી, ચોર, મ્લેચ્છ, અગ્નિ મૂકીને ઘર વગેરે સળગાવી દેનારો, માછલાં પકડનારો, ઘણા જણુ જેનો દ્રોષ કરતા હોય અથવા જે ઘણા જણુનો દ્રોષ કરતો હોય એવો, ગામોટ, બિચારિણી, અને માંસ વેચનારો, એમાંથી ડોઈ રોગગ્રસ્ત થયું હોય તો તેની ચિકિત્સા વૈદ્યે કરવી નહિ. કેમકે એમની ચિકિત્સા કરવાથી ડોષના સ્વાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી, ડોષના ઉપર ઉપકાર થતો નથી, ડોષનું હિત કે મંગળ થતું નથી. અથવા, એમના થકી સ્વાર્થસિદ્ધિ, ઉપકાર, હિત કે મંગળની આશા વૈદ્યે કરવી નહિ, પણુ જો વૈદ્યે કરેલા ઉપચારથી તેમના પ્રાણુ અચ્ચા તો તેથી વૈદ્ય દોષપાત્ર હરેછે. એમ જાણીને જે સદૈવ હોય તેણે, જેથી પોતાને ધર્મ, અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ થાય તથા જેથી લોકોમાં પોતાની કીર્તિ વધે એવાનીજ ચિકિત્સા કરવી.

ઉપસંહાર.

इति बहुविधियुक्तं वैद्यविद्याविचारं
क्षणमपि हृदये यो धारणं संकरोति ।
स भवति गदसंघस्याथ विध्वंसशक्तो
विमलविदितकीर्तिः पूज्यमानो नरेन्द्रैः ॥

એપ્રમાણે ઘણાક વિધિયુક્ત એવા વૈદ્યવિદ્યાના વિચારને જે એક ક્ષણવાર પણ પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરેછે, તે પુરૂષ રોગના સમૂહનો નાશ કરવામાં શક્તિમાન થાયછે અને તેની નિર્ભળ કીર્તિ જગત્માં પ્રસરેછે, તથા રાજાઓથી તે સન્માન પામેછે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे वैद्यशिक्षाविधानो नाम तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः

देशકાળનું જ્ઞાન.

इदानीं संप्रवक्ष्यामि देशकालबलाबलम् ।
सात्म्यं प्रकृतिदेहं च तथाग्रीनां विशेषणम् ॥

હવે હું દેશ, કાળ, બળ, નિર્ભળતા, સાત્મ્ય, પ્રકૃતિ, દેહ, તથા જનસંખ્યા વિષે જે વિશેષ છે તે કહુંછું.

देशना प्रकार.

देशस्तु त्रिविधो ज्ञेयो ह्यनूपो जाङ्गलस्तथा ।
साधारणो विशेषेण ज्ञातव्यास्ते मनीषिभिः ॥

દેશ ત્રણ પ્રકારનો છે: (૧) આનૂપ દેશ, (૨) જાંગલ દેશ, (૩) સાધારણ દેશ. એ ત્રણ પ્રકારના દેશમાંનાં સ્વરૂપ વિશેષે કરીને યુદ્ધિમાન વૈદ્યોએ જાણવાં જોઈએ.

આનૂપ દેશનું સ્વરૂપ.

બહુતરશુભનદ્યશ્ચારુપાનીયપુષ્પાઃ
સરસ સરડપેતા શાદ્વલા સારભૂમિઃ ।
હરિતકુશતલાનાં શાલિકેદારરમ્યા
દિનકરકરદીર્ઘિ વાઙ્મતે યત્ર લોકઃ ॥
ગુરુમધુરરસાદ્યા ભાતિ ચેશ્વુઃ સદાર્દ્રા
વિવિધજનિતવર્ણાઃ શાલિગોધૂમજુષ્ઠાઃ ।
મધુરરસવિભુક્ત્યા માનવાનાં પ્રકોપી
ભવતિ કપસમીરઃ સ્યાત્તદાનૂપદેશઃ ॥

इति आनूपलक्षणम् ।

જે દેશોમાં અનેક મોટી નદીઓ હોયછે, જે દેશો સુંદર પાણી-વડે રમીપત્તી રહેલા હોયછે, જ્યાં સરસ એવાં સરોવરોથી યુક્ત, ધા-સવાળી તથા, લીલાં તૂણુ, દર્ભ, અને નાજો ઉત્પન્ન થાય એવી ઉત્તમ ભૂમી હોયછે, જે દેશો ડાંગરના ક્યારડાવડે રમણિક દેખાવવાળા હોયછે, જે દેશોના લોકો સૂર્યના કિરણનો પ્રકાશ ઈચ્છ્યા કરેછે, જ્યાં ભારે અને મધુર રસવાળી લીલી સેરડી સદૈવ શોભેછે, જે દેશોની ભૂમિ જૂદા જૂદા પ્રકારના રંગની હોયછે, જ્યાં ડાંગર તથા ધઉં પાકેછે, તથા જ્યાં મધુર રસના ભોજનવડે મનુષ્યોને કફ તથા વાયુનો પ્રકોપ થાયછે તે દેશોને આનૂપ દેશ જાણવા.

જાંગલ દેશનું સ્વરૂપ.

સ્વરૂપરૂપવિશાલાઃ પર્વતાઃ કણ્ટકીર્ણા
દિશિ દિશિ મૃગતૃષ્ણા મૂરુહાઃ શીર્ણપર્ણાઃ ।
અતિસ્વરસવિરશ્મીપાંશુસમ્પૂર્ણભૂમિઃ
સરસરસવિહીનઃ કૂપકામ્ભઃપ્રકર્ષઃ ॥
તદનુ વિરસસસ્યાહારિણો ગોમહિષ્યઃ
પ્રભવતિ રસમાંસે રૂક્ષભાવશ્ચ સમ્યક્ ।
પુનરપિ હિમવાહં શાલિશસ્યં ન ચેશ્વુ-
ર્ભવતિ રુધિરપિત્તં કોપમાશુ હુપૈતિ ॥

इति जाङ्गलदेशलक्षणम् ।

જે દેશોમાં ખરબચડા અને કઠણ પથરાવાળા તથા કાંટાવાળી ઝાડીથી ભરપૂર લાંબા લાંબા પર્વતો હોયછે, જ્યાં ચારે પાસે ઝાંઝવાનું પાણી દેખાયા કરેછે, જ્યાંનાં ઝાડો ઉપરનાં પાંન ખરી ગયેલાં હોયછે, અતિશય તીવ્ર સૂર્યનાં કિરણોથી તપી ગયેલી ધૂળથી ભરેલી જ્યાં પૃથ્વી હોયછે, જ્યાં દૂવાનાં ઘણાંક પાણી ખારાં અને ઓછાં હોયછે, જ્યાં રસ વગરનાં ઘાસને ખાઈને ગાય અને ભેંશો અથવા બળદ અને પાગલ નિર્વાહ કરેછે, તથા તેથી તેમના માંસમાં અને માંસરસમાં ઘણી રક્ષતા હોયછે; વળી જ્યાં શીતળ એવાં લીમડા વગેરેનાં વૃક્ષો, ડાંગર અથવા મેરડી થતી નથી. અને જે દેશોમાં રક્તપિત્ત જલદીથી ક્રોધેછે, એવા દેશોને જંગલ દેશ જાણવા.

સાધારણ દેશનું સ્વરૂપ.

उभयगुणसमेतं नातिरूक्षं न स्निग्धं
न च खरबहुलं वा नाभितो कण्टकाढ्यम् ।
भवति च जलकीर्णं नातिशीतं न चोष्णं
समप्रकृतिसमेतं विद्धि साधारणं च ॥
इति साधारणदेशलक्षणम् ।

જે દેશમાં આનૂપદેશ તથા જંગલદેશ બન્નેના ગુણો હોય તથા જે દેશ અતિશય રૂક્ષ કે અતિશય સ્નિગ્ધ ન હોય, જે ઘણા તીવ્ર તથા સર્વત્ર કાંટાવાળી ઝાડીથી યુક્ત ન હોય, જે દેશમાં ઠામે ઠામ પાણી મળતું હોય તથા જે દેશ અતિશય ઠંડો કે અતિશય ગરમ ન હોય, એવા સમ પ્રકૃતિવાળા દેશને સાધારણ દેશ કહેછે, એમ તું જાણ.

કાળજ્ઞાન.

कालस्तु त्रिविधो ज्ञेयोऽतीतोऽनागत एव च ।
वर्तमानस्तृतीयस्तु वक्ष्यामि शृणु लक्षणम् ॥

કાળ ત્રણ પ્રકારનો છે. (૧) ભૂતકાળ, (૨) ભવિષ્યકાળ, (૩) અને ત્રીજો વર્તમાનકાળ છે. હવે એ ત્રણ કાળનાં લક્ષણ કહું છું તે સાંભળ.

કાળનાં સ્વરૂપ.

कालः कालयते लोकं कालः कालयते जगत् ।
कालः कालयते विश्वं तेन कालोऽभिधीयते ॥

કાલસ્ય વશગાઃ સર્વે દેર્વાર્ષિસિદ્ધકિન્નરાઃ ।

કાલો હિ ભગવાન્ દેવઃ સ સાક્ષાત્ પરમેશ્વરઃ ॥

સર્ગપાલનસંહર્તા સ કાલઃ સર્વતઃ સમઃ ।

કાલઃ કલયતે વિશ્વં તેન કાલોઽભિધીયતે ॥

કાળ સર્વ લોકનો ક્ષય કરેછે, કાળ જગતનો નાશ કરેછે, કાળ વિશ્વનો નાશ કરેછે, માટે તેને કાળ કહેછે. દેવ, ઋષિ, સિદ્ધ અને કિન્નર, એ સર્વે કાળને વશ છે; કાળ એજ ભગવાન્ દેવ છે અને એજ સાક્ષાત્ પરમેશ્વર છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, પાળન અને સંહારને કરનાર એ કાળ સર્વત્ર સમ છે. કાળ વિશ્વને આપેછે માટે તેને કાળ કહેછે.

ઉત્પાદક કાળનું સ્વરૂપ.

येनोत्पत्तिश्च जायेत येन वै कल्पते कलाः ।

सत्त्ववांस्तु भवेत्कालो जगदुत्पत्तिकारकः ॥

જેનાવડે ઉત્પત્તિ થાયછે તથા જેનાવડે કળાઓ કલ્પાય છે એવા ભગવાન્ કાળ જગતની ઉત્પત્તિ કરનાર છે. અર્થાત્ એ ભૂતકાળનું સ્વરૂપ છે.

प्रवर्तक कालनું સ્વરૂપ.

यः कर्माणि प्रपश्येत प्रकर्षे वर्तमानके ।

सोऽपि प्रवर्तको ज्ञेयः कालः स्यात्प्रतिपालकः ॥

જે વર્તમાન સમયરૂપ પ્રકર્ષમાં જગતના કર્મોને જુએછે, તે પણ એજ પ્રવર્તક કાળ છે અને તે જગતનું પાળન કરનાર છે. અર્થાત્ એ વર્તમાનકાળનું સ્વરૂપ છે.

संहारक कालનું સ્વરૂપ.

येन मृत्युवशं याति कृतं येन लयं व्रजेत् ।

संहर्ता सोऽपि विज्ञेयः कालः स्यात्कलनापरः ॥

જેનાવડે પ્રાણીમાત્ર મૃત્યુ પામેછે તથા જેનાવડે કાર્યમાત્રનો નાશ થાયછે તે સંહાર કરનારને પણ કાળજ નાણુવો; એ કાળ એજ સર્વ કાર્તનો ક્ષય કરવામાં તત્પર છે. અર્થાત્ એ ભવિષ્યકાળનું સ્વરૂપ છે.

કાળનું સનાતનપણું.

કાલઃ સૃજતિ ભૂતાનિ કાલઃ સંહરતે પ્રજાઃ ।

કાલઃ સ્વપિતિ જાગર્તિ કાલો હિ દુરતિક્રમઃ ॥

કાળ એ પ્રાણીમાત્રને સરળેછે, કાળ પ્રજાઓનો સંહાર કરેછે, કાળ જીવેછે અને કાળ જાગેછે; કાળ એ કોઈથી ઉદ્વેગન ન થાય એવો છે.

કાળનું નાશક સ્વરૂપ.

કાલે દેવા વિનશ્યન્તિ કાલે ચાસુરપન્નગાઃ ।

નરેન્દ્રાઃ સર્વજીવાશ્ચ કાલે સર્વે વિનશ્યન્તિ ॥

કાળ પ્રાપ્ત થયે દેવો નાશ પામેછે, કાળ પ્રાપ્ત થયે અસુરો અને નાગલોકો પણ નાશ પામેછે; રાજાઓ અને સર્વ જીવો તથા સર્વ કોઈ કાળ આવ્યે નાશ થાયછે.

કાળનાં બીજાં સ્વરૂપ.

ત્રિકાલાત્પરતો જ્ઞેય આગન્તુર્ગતચેષ્ટકઃ ।

સૂક્ષ્મોઽપિ સર્વગઃ સર્વેર્વ્યક્તાવ્યક્તેતરઃ શુભઃ ॥

તથા વર્ષાહિમોષ્ણાશ્ચાશ્વયઃ કાલા इमे મતાઃ ।

તથા ત્રયોઽન્યેઽપિ જ્ઞેયા ઉદયમધ્યસ્તમેવ ચ ॥

इति कालज्ञानम् ।

ઉપર કહેલા ત્રણ કાળથી પર એક એકા રહિત આગંતુ કાળ છે. ને સૂક્ષ્મ છતાં સર્વત્ર ગતિવાળો તથા વ્યક્ત અને અવ્યક્તથી ભિન્ન એવો શુભ કાળ છે, એમ સર્વ મુનિયો જાણેછે. વર્ષા વર્ષાકાળ, શીતકાળ અને ઉષ્ણકાળ (ચોમાસું, શિયાળો અને ઉનાળો) એ ત્રણ કાળ કહેલા છે. વર્ષા ઉદય, મધ્ય અને અસ્ત (સવાર, બપોર અને સાંજ) એ ત્રણ કાળનાં બીજાં રૂપ પણ જાણવાં.

ઋતુચર્યા.

वर्षा शरच्च हेमन्तः शिशिरश्च वसन्तकः ।

ग्रीष्मेऽतिक्रमतो ज्ञेया एवं षट् ऋतवः स्मृताः ॥

पृथक्पृथक् प्रवक्ष्यामि ऋतूनां चैव लक्षणम् ।

વર્ષા, શરદ્, હેમંત, શિશિર, વસંત, અને ગ્રીષ્મ, એ ક્રમે કરીને
૭ ઋતુઓ બાણવી. એ ઋતુઓનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણ હું કહીશ.

એ અયનનું નિરૂપણ.

રવેર્ગતિવિશેષેણ દ્વેડયને કથિતે બુધૈઃ ॥

દક્ષિણાયનમેકં સ્યાત્ દ્વિતીયં ચોત્તરાયનમ્ ।

વર્ષા શરદ્દ હેમન્તો દક્ષિણાયનમધ્યગાઃ ॥

શિશિરશ્ચ વસન્તઃ સ્યાદગ્રીષ્મઃ સ્યાદુત્તરાયણે ।

સૂર્યની જૂદી જૂદી ગતિ ઉપરથી પંડિતોએ એ અયન નિર્માણ
કર્યા છે. તેમાંના એકને દક્ષિણાયન કહેછે અને બીજાને ઉત્તરાયન ક-
હેછે. વર્ષા, શરદ્ અને હેમંત, એ ત્રણ ઋતુઓ દક્ષિણાયનમાં આવેછે,
અને શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મ, એ ઉત્તરાયનમાં આવેછે.

દક્ષિણાયનનાં લક્ષણ.

યામ્યે ગતિર્યદા ભાનોસ્તદા ચાન્દ્રગુણા મહી ॥

વારિ શીતલસમ્ભૂતં શીતં તત્ર પ્રજાયતે ।

ઘલિનો મધુરાસ્તિક્તાઃ કષાયાસ્તુ વિશેષતઃ ॥

જીવાનાં સાત્ત્વ્યમતુલમૌષધીનાં ચ વીર્યતા ।

આર્દ્રત્વં ભૂધરાણાં ચ દિશશ્ચાપ્યતિશીતલાઃ ।

સક્લેદા પૃથિવી સર્વા તસ્માદાર્દ્રા સપેનિલા ॥

કથંચિચ્છારદે પિત્તં કોપં યાતિ વિલીયતે ।

તસ્માદતુવિપર્યાયાદુપચારેણ શામ્યતિ ॥

જ્યારે સૂર્યની ગતિ દક્ષિણ દિશામાં થાયછે ત્યારે પૃથ્વી ચંદ્રના
ગુણવાળી થાયછે. તે સમયે જળ શીતળ થાયછે અને તેથી સર્વત્ર
શીતળતા ઉત્પન્ન થાયછે. એ અયનમાં મધુર, કડવો તથા તુરો, એ
રસ વિશેષે કરીને બળવાન થાયછે. તે વખતમાં સઘળા પ્રાણીઓને
અતુલ સાત્ત્વ્ય પ્રાપ્ત થાયછે એટલે ઔષધ, અન્ન અને વિહારાદિક પથ્ય
આવેછે તથા ઔષધીઓ વીર્યવાન થાયછે. વળી પર્વતોમાં બીનાશ
આવેછે અને દિશાઓ પણ અતિ શીતળ થાયછે. સઘળી પૃથ્વી પા-

બીથી રચી પચી રહેલી હોયછે તથા તેથી લીલી અને શીણવાળી હોયછે. શરદ્ ઋતુમાં કંઈક પિત્ત ક્રોધ પામેછે અને લય પામેછે તથા પછી તે ઋતુ બદલાયછે ત્યારે ઉપચારવડે તે શાંત થાયછે.

ઉત્તરાયનનાં લક્ષણ.

યદોદીચ્યાં ગતિર્મનોસ્તદા સૂર્યો બલાધિકઃ ।
 તસ્માદુષ્ણગુણાસ્તીવાઃ સમ્ભવન્તિ વિદાહિનઃ ॥
 खरसूर्योऽगुजालैस्तु शुष्यते वनकाननम् ।
 संशुष्का मेदिनी सर्वा दिशः पानादिनीरसाः ॥
 बलिनोऽम्लकदुक्षाराः सम्भवन्ति विदाहिनः ।
 तस्मात्संकुप्यते पित्तं रक्तेन सह मूर्छितम् ॥
 ओषधिरसः संशुष्को गोजादीनां पयांसि च ।
 अल्पं बलं च जन्तूनां कथंचित्कफसम्भवः ॥
 दृश्यते वै वसन्ते च स्वयमेव शमं व्रजेत् ।
 एवं ज्ञात्वा सुधीः सम्यक् कुर्यात् सर्वप्रतिक्रियाम् ॥

ત્યારે સૂર્યની ગતિ ઉત્તર દિશામાં થાયછે ત્યારે સૂર્યનું બળ અધિક હોયછે. તેથી સઘળા રસ ઉપજુ શુણવાળા, તીવ્ર અને વિદાહી થાયછે. સૂર્યના તીક્ષ્ણ કિરણોના સમૂહથી વન અને જંગલ સૂકાઈ જાયછે, આખી પૃથ્વી સૂકાઈ જાયછે તથા દિશાઓ જળપાન રહિત નીરસ થઈ જાયછે. ખાટા, તીખા, ખારા અને વિદાહી રસો બળવાન થાયછે, તેથી રક્તની સાથે મળીને પિત્ત ક્રોધેછે. ઓષધિઓનો રસ તથા ગાય અને બકરીઓ વગેરેનાં દૂધ સૂકાઈ જાયછે. પ્રાણીઓનાં બળ ઓછાં થાયછે તથા વસંત ઋતુમાં કંઈક કફની ઉત્પત્તિ થાયછે એમ જોવામાં આવેછે, અને તે (ઋતુ બદલાવાથી) પોતાની મેજેજ શમી જાયછે. બુદ્ધિમાન વૈદ્યે એપ્રમાણે એ અયનોનાં સર્વ લક્ષણો જાણીને સઘળા ઉપાય કરવા.

વર્ષા ઋતુના ઉપચાર.

सघनवारिदवारिसमाकुला खिलमपि प्रवरोदकपूरितम्
 समदवातकरा विदिशो दिशः प्रमुदितकृमिकीटभृता मही ॥

નીલશસ્યહરિતોજ્જ્વલા મહી કુલ્યકા સલિલસંપ્લુતા નતા ।

ઇન્દ્રગોપકવિચારરાજિતા પક્કભૂષણવિભૂષિતા ધરા ॥

उद्भिन्नचूताङ्कुरो भूधरः स्यात् रेजे वनं वा मधुरं व्यकूजन् ।

भृङ्गा मयूरा जलदस्य घोषं सर्वेऽपि जीवा बलमाप्नुवन्ति ॥

વર્ષાઋતુમાં સઘળું જગત્ ધાડા મેઘના પાણીથી વ્યાપ્ત થાયછે અને સર્વ કાંઈ અતિધણા જળથી ભરાઈ જાયછે. સઘળી દિશાઓ મંદ્યુકત વાયુને ક્વત્ત કરેછે. તથા હર્ષ પામેલા જીવંતુઓથી પૃથ્વી ભરાઈ જાયછે. પૃથ્વી નીલરંગના ધાસવરે લીલી તથા ઉત્તવળ દેખાયછે. નાની નદીઓ પાણીમાં ફૂલી જાયછે તથા ખોદાઈને ઊડી થાયછે. પૃથ્વી ઇન્દ્રગોપ નામનાં જીવંતાં ફરવાથી શોભાયમાન થાયછે તથા કાઠવરૂપી ઘરેણાથી અલંકૃત થાયછે. પર્વત ઉપર આંગાના અંકુર ફૂટી નીકળેછે ભમરાઓ ગુંગરવ કરેછે તથા મેઘની ગળના સાંભળીને મોર મધુર ઉચ્ચાર કરેછે તેથી વન શોભી રહેછે એ ઋતુમાં સર્વે જીવો જળ પામેછે.

केकी कूजति कानने च सरितो म्लानाम्बुपूर्णास्तथा

हंसा मानसमाव्रजन्ति कमलान्यम्लानतां यान्ति च ।

गर्जन्मेघमहीध्रकन्दरदरी शस्यावृता श्यामला

भात्येवं पवनस्य कोपनकरी वार्षी ऋतुः श्रेयसी ॥

વર્ષા ઋતુમાં જંગલમાં મોર ખેલેછે, નદીઓ મેલાં પાણીથી ભરાઈ જાયછે, હંસો માનસ સરોવર ઉપર જાયછે, કમળો નિર્ભળ થાયછે, જેના ઉપર મેઘ ગાળ્યા કરેછે એવા પર્વતોની ગુફાઓનાં પોલાણુ ધાસથી વીંટાયલાં અને તેથી કાળા રંગનાં જણાયછે, એવી ઉત્તમ વર્ષા-ઋતુ શોભેછે. એ ઋતુ વાયુનો કોપ કરનારી છે.

कचिद्भूर्भुवः काननां स्यात् शस्यानां दृढतागमः ।

बहुशस्या भवेद्धात्री वारिपूर्णा सरिन्मुहुः ॥

नद्यः पूर्णाम्भसोत्खातशीर्णपातास्तटद्रुमाः ।

कुल्याप्रस्रवणानां तु स्रवत्यम्भो दिशो दिशः ॥

बहुदकधरा मेघा बहुवृक्षा घनस्वनाः ।

एवंगुणसमायुक्तो वर्षा स्यादृतुको विदुः ॥

કોઈ જગોએ પૃથ્વી ઉપર ઉગેલા અનાદિકના છોડને દૃઢતા પ્રાપ્ત થાયછે. પૃથ્વી ઉપર ઘણા ધાન્યાદિકના છોડ ઊગેછે. નદીઓ વારં-વાર જળથી ભરાઈ જાયછે. નદીઓમાં પાણી ભરાઈ જવાથી તે અને પાસાના કિનારાને ખોદી નાખેછે તેથી તેની ભેખડો ઉપર જે વૃક્ષો ઊગેલાં હોયછે તે પડી જાયછે. નાની નદીઓ અને ઝરણોનાં પાણી ઉભરાઈ જઈને ચારે પાસે ફેલાઈ જાયછે. મેઘમાં ઘણું પાણી એકઠું થાયછે. પૃથ્વી ઉપર ઘણાં વૃક્ષો ઊગેછે. મેઘની ગર્જનાઓ સંભળાયછે. વર્ષાઋતુ એવા ગુણવાળી હોયછે એમ પંડિતો જાણેછે.

તસાદ્વાતકફઃ કોપો જાયતે ચ નૃણાં ભૃશમ્ ।
 इति ज्ञात्वा भिषक्श्रेष्ठः कुर्यात्तस्य प्रतिक्रियाम् ॥
 स्वेदनं मर्दनं पथ्यं निर्वातशयनं तथा ।
 गौराराभारतं शस्तं व्यायामक्रमविक्रमः ॥
 कट्वम्लक्षारसुरसाः सेव्या वातकफापहाः ।
 निरूहो बस्तिकर्माणि कफवातरुजापहाः ॥

इति वर्षाऋतुः ।

એ વર્ષાઋતુથી મનુષ્યોને વાયુ તથા કફનો અત્યંત કોપ થાયછે, એમ જાણીને ઉત્તમ વૈદ્યે એ ઋતુમાં વાયુ તથા કફના કિપાય કરવા. એ ઋતુમાં સ્વેદન (પરસેવો કાઢવો), મર્દન (અંગ ઝાળાવવું), તથા પવન વિનાની જગોમાં સૂઈ જવું એ પથ્ય છે. ગૌર વર્ણુની સ્ત્રીસાથે વિહાર કરવો તથા કસરત કરવી એ પણ ઠીક છે. વાયુ અને કફને નાશ કરનારા એવા તીખા, ખાટા અને ખારા રસ સેવવા. નિરૂહ અસ્તિ આપવો અને બીજાં અસ્તિકર્મ કરવાં; કેમકે તે કફ અને વાયુની ખી-ડાને મટાડનારાં છે.

શરદ્ ઋતુના ઉપચાર.

मेघाः सूर्यशिलासमानरुचयो ह्यल्पश्रवाल्पस्वना
 हंसालीजलजालिमण्डितजलं पद्माकरं शोभनम् ।
 तीव्रस्निग्धमयूखचन्द्रविमला सानन्दिनी कौमुदी
 चित्रा घर्मविपक्ततोयसरसां स्यान्निर्मलं पुष्करम् ॥

શરદ્ ઋતુમાં મેઘો સૂર્યકાંતમણિ જેવી કાંતિવાળા થઈ બનવે છે. તેમાંથી કોઈ કોઈ વાર થોડોક વરસાદ પડે છે. ક્વચિત્ લગારેક ગાળે છે. સરોવરોના કાંઠા ઉપર હંસોની પંક્તિઓ બેઠેલી હોય છે તથા કમળોની હારો સરોવરના પાણીમાં ખીલેલી હોય છે તેથી તે સુંદર સરોવરોનાં પાણી શોભાયમાન દેખાય છે. એ ઋતુમાં ચંદ્રનાં કિરણ અતિ પ્રકાશવાળાં તથા સ્નિગ્ધ હોય છે તેથી નિર્મળ ચાંદની મનને આનંદ આપે છે. વળી સરોવરોનું પાણી ચિત્રા નક્ષત્રના તાપથી પરિપક્વ થઈને નિર્મળ થાય છે.

**તत्र शीतलमलं विधीयतां वातपित्तरुधिरस्य कोपतः ।
पथ्यमत्र च नरस्य शीतलं दृश्यते कथमपि त्रयोद्भवः ॥**

એ ઋતુમાં વાયુ, પિત્ત અને રક્ત કોપે છે માટે રોગીને શીતળ ઉપચાર સારી રીતે કરવા. કેમકે એ ઋતુમાં મનુષ્યને શીતળ પદાર્થો પથ્ય આવે છે. વળી કોઈ કોઈ વાર એ ઋતુમાં ત્રણે દોષનો કોપ પણ માલમ પડે છે.

**सृतं क्षीरं सिता पथ्यं चन्द्रिकासेवनं निशि ।
इयामारामारतं शस्तं प्रभाते निर्मलं दधि ॥
कामिन्यालिङ्गनानन्दश्रान्तः शीतसरोरुहैः ।
चंदनादीनि सेवेत दृष्टं शरदकोपनम् ।
एवं प्रशमनं दृष्टं शरत्पित्तप्रकोपने ॥**

इति शरदुपचारः ।

ઉઝાળીને દુંડું કરેલું દૂધ અને સાકર, એ ઋતુમાં પથ્ય છે. વળી રાત્રે ચાંદરણામાં બેસવું, શ્યામ વર્ણુની સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવો અને પ્રભાતમાં નિર્મળ દહીં ખાવું, એ પણ ઠીક છે. શરદ્ ઋતુમાં સ્ત્રીને આલિંગન કરવા રૂપ આનંદ પ્રાપ્ત કરીને શ્રમિત થયેલા પુરુષોએ કમળોની માળાઓ અને ચંદનના લેપ કરવા, કેમકે તે શરદના કોપને મટાડનારું છે એમ જોવામાં આવ્યું છે. એ પ્રમાણે શરદ્ ઋતુના પિત્તનો પ્રકોપ શમાવવાના ઉપાયો બતાવ્યા.

હેમંતોપચાર.

बहुशीतः समीरोऽल्पश्चाल्पवासरता ऋतौ ।

अल्पतेजा दिवानाथो धूमाक्रांता च दिग्भवेत् ॥

विशीर्णशालिकेदारा नीलधान्योज्ज्वला मही ।

एवंगुणसमायुक्ता हैमन्ती स भवेदतुः ॥

હેમંત ઋતુમાં વાયુ થોડો વહેછે તથા તે ધણો ઠંડો હોયછે. દિવસો નાના થઈ જાયછે. સૂર્યનો તાપ થોડો પડેછે. દિશાઓ ભૂખરી થાયછે. ડાંગરના ક્યારણમાં ડાંગર ગરી પડેછે (અર્થાત્ ડાંગર પાકી જવાથી ખેડૂંતા તેને લઈ લે છે.) લીલાં ધાન્યોના છોડવડે પૃથ્વી શોભાયમાન દેખાયછે. હેમંત ઋતુ એવા ગુણવાળી હોય છે.

तत्र वातकफा दोषा दृश्यन्ते कुपिता भृशम् ।

अग्निसंसेवनं पथ्यं कटुद्वારाम्लसेवनम् ॥

गौरारामारतं शस्तं व्यायामश्च प्रशस्यते ।

एवं संशाम्यते दोषाः कफवातसगुद्भवाः ॥

એ ઋતુમાં વાયુ અને કફ એ દોષ અત્યંત દોષ પામેલા બેવામાં આવેછે, તેથી અગ્નિનું સેવન કરવું તથા તીખા, ખાસ અને ખાટા રસ ખાવા એ પથ્ય છે. ગૌર વર્ણની સ્ત્રીની સાથે વિહાર કરવો અને કસરત કરવી એ પણ પ્રશસ્ત છે. એમ કરવાથી કફ અને વાયુથી ઉત્પન્ન થતા રોગ શમેછે.

હેમંતોપચાર માટે ખીજ આચાર્યોનું મત.

बलिनः शीतसंरोधाद्धेमन्ते प्रबलोऽनलः ।

भवत्यल्पेन्धनो धातून् स पचेद्वायુનેरितः ॥

अतो हिमेऽस्मिन् सेवेत स्वाद्वम्ललवणान् रसान् ।

दीर्घा निशा स्यादेतर्हि प्रातरेव बुभुक्षितः ॥

भवत्यकार्यं संभाव्य यथોक्तं शीलयेदनु ।

अर्कन्यग्रोधखदिरकरञ्जककुभादિકम् ॥

प्रातर्भુક્त्वा च मृदुલं कषાયकटुतिक्तकम् ।

इति हेमन्तोपचारः ।

બળવાન પુરુષના શરીરમાંના અગ્નિને શીત બાહાર જતાં અટકાવે છે તેથી તેનો જ્વરાગ્નિ પ્રબળ થઈને બ્યારે તેને પાચન કરવાનો પદાર્થ (આહાર) અલ્પ હોય છે ત્યારે તે વાયુથી પ્રબલિત થઈને ધાતુઓને બાળી નાખે છે; એટલામાટે હેમંત ઋતુમાં મધુર, ખાટા અને ખારા રસ ખાવા. વળી આ ઋતુમાં રાત લાંબી હોવાથી સવારમાંજ ખૂબ લાગે છે. પણ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં શું અર્કાય કહ્યું છે તેને જાણીને પછી જો તેમાં કહ્યું હોય તે પ્રમાણે કરવું. વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં એમ કહ્યું છે કે, આકડો, વડ, ખેર, કરંજ, સાદડ, વગેરે વૃક્ષોની કોમળ તથા તુરી, તીખી અને કડવી સોડીનું દાતણ સવારમાં કરીને પછી ખાવાખીવા વગેરેનું કાર્ય કરવું.

શિશિરોપચાર.

बहुलशिशिरवातः किञ्चिदुद्धृतसस्या

भवति वसुमतीयं पक्षशस्यैस्तु पीता ।

कथमपि तु हिमं स्याद्विह्वલैશेषिकं वा

पवनकफविकारो जायते शैશિरे च ॥

શિશિર ઋતુમાં અતિ ઠંડો પવન વાય છે. પૃથ્વીમાં કહીં કહીં ધાન્યો ઉત્પન્ન થાય છે. પાકા થયેલા ધાન્ય વગેરેના છોડથી પૃથ્વી પીળી દેખાય છે. ઠોઠ વખત વિશેષ ચિન્હવાળું હિમ પડે છે એટલે હિમ પડવાથી અનાજ વગેરેના છોડ બળી જાય છે. તથા મનુષ્યોને વાયુ અને કફના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

गौरारामारतमतिशयेनारुणान्यम्बराणि

सेव्यं तिक्तं कटुकलवणं प्रायशो ह्यम्लमेव ।

स्वेदोन्मर्दं प्रतिदिनमिदं कारयेद्यत्र सम्यक्

नाशं जातोऽनिलकफगदश्चाशु तस्य प्रकोपः ॥

इति शिशिरोपचारः ।

ગૌર વર્ણની સ્ત્રીનો સંભોગ કરવો, રક્ત વસ્ત્ર પેહેરવાં, કડવા, તીખા, ખારા, અને વિશેષે કરીને ખાટા પદાર્થોનું સેવન કરવું, તથા

નિલ્ય પ્રતિ પરસેવો આવે એવાં કર્મ સારી રીતે કરાવવાં તથા અંગ યોગાવવાં; કેમકે એમ કરવાથી વાયુ અને કફના રોગ તથા તેમનો પ્રકોપ તત્કાળ નાશ પામેછે.

વસંતોપચાર.

મુદિતકોકિલકૂજિતકાનનં વકુલચંપકર્કિશુકશોભિતમ્ ।

કુસુમસૌરભરજ્જિતભૂધરં કણિતમત્તમધુવ્રતલલસમ્ ॥

મકરકેતનવાણસમાકુલં મુદિતમેવ સમસ્તમિદં જગત્ ।

મલયમારુત ઉષ્ણગુણાન્વિતઃ કફકરો હિ વસન્તઋતુર્મધેન્ ॥

કફજકોપવિનાશનલલસં વમનનાવનરુક્ષનિષેવણમ્ ॥

વસંત ઋતુમાં વનમાં કોયલો હર્ષ પામીને ટૌકા કરતી હોય છે, ખારસરી, ચંપા અને ખાખરાનાં વૃક્ષો શોભતાં હોય છે, પુષ્પોના સુવાસને લીધે પર્વત સુગંધમય થઈ રહ્યા હોય છે તથા ગુંગરવ કરતાં ઉન્મત્ત ભમરા ચારેપાસે ઉડતા હોય છે. વળી આખું જગત્ કામદેવના આલુથી આકુળ થઈને હર્ષ પામેલું હોય છે તથા ઉષ્ણ ગુણુવાળો મહાયાચળનો વાયુ વાતો હોય છે. એવા વસંત ઋતુમાં મનુષ્યોનો કફ કોપ કોપ પામેછે. એ કફના કોપને નાશ કરવાના ઉપાય વમન, નસ્ય (નાકમાં ઔષધ નાખવું કે સૂંઘવું) અને રક્ષ પદાર્થોનું સેવન, એ-રુક્ષાં વાનાં છે.

વિવિધઃ સુરતાનન્દસમ્ભ્રમઃ કફવારણઃ ।

વ્યાયામશ્રમસંરોગ્રચિન્નવિશ્રાન્તમાનસઃ ॥

ક્ષારામ્લાઃ કટુકાઃ સેવ્યાઃ શોષણં કફસમ્ભવે ।

एवं क्रियासमापन्नो नरः शीघ्रं सुखी भवेत् ॥

इति वसन्तोपचारः ।

વળી જેમાં કસરત અને શ્રમના યોગથી મનુષ્યનું મન થાકી ગયું છે અને ખેદ પામેલું છે એવા અનેક પ્રકારના સ્ત્રી વિહારના આનંદની ત્વરા પણ કફને નાશ કરનારી છે. અર્થાત્ કસરત, શ્રમ અને વિહાર એ કફનાશક કર્મ છે. કફની ઉત્પત્તિ થાય તો તેનું શોષણ કરવાને

ખારા, ખાટા અને તીખા પદાર્થ સેવવા. એવી ક્રિયા જે પુરૂષ કરેછે તે ઉતાવળે સુખી થાયછે.

ગ્રીષ્મ ઉપચાર.

દીર્ઘવાસરતીક્ષ્ણાંશુજ્વાલામાલાકુલં જગત્ ।

દિશિ દિશિ મૃગતૃષ્ણા ચોષ્ણં મૃશં ભવેદ્રજઃ ॥

નૈઋત્યો મારુતો રુક્ષઃ શીર્ણપર્ણા મહીરુહઃ ।

દગ્ધતૃણકુલારણ્યં દાવાગ્નિસઙ્કુલા દિશઃ ॥

एवंलक्षणग्रीष्मस्य पित्तरक्तमुदीर्यते ।

तस्मात्क्रियाप्रतीकारं कुर्यात् संशमनं भिषक् ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં દિવસ લાંબા હોય છે તથા તીક્ષ્ણ કિરણવાળા સૂર્યના કિરણોની ઝાળના સમુદાયથી જગત્ આકુળ થઈ રહેછે. પ્રત્યેક દિશામાં ઝાંઝવાંનાં પાણી દેખાયછે તથા રેતી કે ધૂળ અત્યંત તપી જાયછે. નૈઋત ખૂણામાંથી રુક્ષ પવન વાવા માંડેછે. વૃક્ષો ઉપરથી પાંદડાં ખરી પડેછે. જંગલમાંથી સઘળું ઘાસ બળી જાયછે. સઘળી દિશાઓ દાવાગ્નિથી વ્યાપ્ત થઈ જાયછે. એવા લક્ષણવાળી ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પિત્ત અને રક્ત ક્રોધેછે, માટે એ ઋતુમાં વૈદે પિત્તરક્તને શમાવનારી ક્રિયાવાળા પ્રતીકાર કરવા.

जलक्रीडा दिवानिद्रासेवनं सुखसाधनम् ।

श्यामारामારतं शस्तं किञ्चलकं कुञ्जशीतलम् ॥

नीलतालदलोद्भूतः श्रमघ्नो व्यजनानिलः ।

केतक्यामोदकुसुमं चन्दनोशीरशीतलैः ॥

लेपनं शीतलं सम्यक् धारागाराशयः पुनः ।

एवंक्रियासमापन्नो ग्रीष्मे च सुखसङ्गमः ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં જળક્રીડા કરવી તથા દિવસે નિદ્રાનું સેવન કરવું, એ સુખનું સાધન છે. વળી શ્યામવર્ણની સ્ત્રીસાથે સંભોગ, તથા કુંજમાંથી આવતો શીતળ પરાગ પણ હિતકર છે. નીલ વર્ણના તાડના પાંદડાના પંખાવડે શ્રમને મટાડે એવા પવન નાંખવો, કેતકીનું સુગંધ-

* આ દેશમાં તો નૈઋતનો પવન રુક્ષ નહિ પણ લીલો હોય છે.

વાળું પુષ્પ સૂંઘવું, ચંદન અને વીરણવાળા જેવા શીતળ પદાર્થોનો સારી રીતે લેપ કરવો, પાણીના ટુવારા છૂટતા હોય તેવા મકાનમાં શયન કરવું, એવી એવી ક્રિયા કરનાર પુરુષને ત્રીણ ક્રતુમાં સુખની પ્રાપ્તિ થાયછે.

इति आत्रेयभाषिते क्रतुचर्यानाम चतुर्थोऽध्यायः ।

પન્ચમોઽધ્યાયઃ

વયનું જ્ઞાન.

અથાતો વયોજ્ઞાનં વક્ષ્યતે ।

વયશ્ચતુર્વિધં પ્રોક્તમુત્તમાધમમધ્યમમ્ ।

હીનં ચાતુર્થિકં પ્રોક્તં તાનિ વક્ષ્યામિ સામ્પ્રતમ્ ॥

મનુષ્યનું વય ચાર પ્રકારનું છે: ઉત્તમ, અધમ, મધ્યમ અને ચોથું હીન વય, હવે તે વયનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

બાલં યુવાનં વૃદ્ધં ચ મધ્યમં ચ તથૈવ ચ ।

ચતુર્વિધં વયઃ સમ્યક્ તત્ સમાસેન વક્ષ્યતે ॥

વળી બાલ, યુવાન, વૃદ્ધ અને મધ્યમ, એવા પાણ વયના ચાર પ્રકાર છે, તેનું સંક્ષેપમાં રૂઢી રીતે નિરૂપણ કરીએ છીએ.

પથિ શ્રાન્તં શ્રમક્ષીણં બાલસ્ત્રી સુકુમારકમ્ ।

પ્રતેષામધમા સંજ્ઞા પ્રોચ્યતે વૈદ્યકાગમે ॥

જે મનુષ્ય રસ્તામાં ચાલવાથી થાકી ગયો હોય, જે શ્રમ કરી ક્ષીણ થયો હોય, જે બાળક, સ્ત્રી કે સુકુમાર હોય, એવા મનુષ્યોને વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં ‘અધમ’ એવી સંજ્ઞા છે.

આયોઙ્શાન્નવેદ્ધાલઃ પશ્ચર્વિશાચુવા નરઃ ।

મધ્યમઃ સત્તતિર્યાવત્ પરતો વૃદ્ધ ઉચ્યતે ॥

સોળ વર્ષનું વય થતાં સુધી બાળક કહેવાયછે, સોળથી પચીસ વર્ષ સુધી જુવાન કહેવાયછે, પચીસથી સીત્તર વર્ષનું વય થતાં સુધી મધ્યમ (આધેડ) કહેવાયછે, અને સીત્તર પછીનું વય વૃદ્ધ કહેવાયછે.

તથા ચ સુકુમારશ્ચેત્યેતે મધ્યમસંજ્ઞકાઃ ।

વયસઃ ષોડશાધિક્યમૂનં વા યસ્ય દૃશ્યતે ।

આર્વિંશતિ સમાઃ પ્રાપ્તો તથા ચ કૃશદેહવાન્ ।

પૂર્ણ વયઃ સ્ત્રિયઃ પ્રાપ્તા इत्येतન્મધ્યમં વયઃ ॥

इति मध्यमवयः ।

જે પુરૂષ સુકુમાર હોય તથા જેનું વય સોળ વરસથી વધારે કે કાંઈક ઓછું હોય તે તેને પણ મધ્યમ સંજ્ઞા છે. જે પુરૂષનું વય વીસ વરસનું થયું હોય તથા જેનો દેહ કૃશ હોય, અને સ્ત્રીઓમાંની જે પૂર્ણ વયને પામી હોય તે મધ્યમ કહેવાયછે.

पञ्चविंशत्समादूर्ध्वं आपञ्चाशद्रतः पुमान् ।

कर्मकठोरा वनिता दृश्यते चोत्तमं वयः ॥

सप्तविंशत्समादूर्ध्वं पञ्चाशत्संयुतः समाः ।

बालवृद्धिस्तथा यस्य इत्येतदुत्तमं વયઃ ॥

इत्युत्तमं वयः ।

જે પુરૂષનું વય પચીસ વર્ષથી ઉપર અને પચાસ વર્ષ લગીનું હોય તથા જે સ્ત્રીકર્મને વિષે કઠોર હોય તે ઉત્તમ વય બાળવું. તેમજ જેનું વય સત્તાવીસ વર્ષથી ઉપર અને પચાસ વર્ષ લગીનું હોય તથા જેને વાળ વૃદ્ધિ થઈ હોય તેનું ઉત્તમ વય સમજવું.

स्थूलोऽतिदीर्घकठिनस्तथा स्त्री बृहदोदरा ।

इत्युत्तमकायवांश्च ज्ञातव्यश्चोत्तमोत्तमः ॥

જે પુરૂષ સ્થૂળ, અતિ લાંબો, તથા કંઠાળ હોય, સ્ત્રી મોટા ઉદરવાળી હોય, તે તે પુરૂષને તથા સ્ત્રીને ઉત્તમ કાયાવાળાં તથા ઉત્તમમાં ઉત્તમ બાળવાં.

षष्ट्यूर्ध्वमशीतिसमाः प्राप्तं हीनबलं वयः ।

तदूर्ध्वं हीनहीनश्च विज्ञेयो વયસઃ ક્રમઃ ॥

સાદથી ઉપર એસી વરસ સુધીનું વય હીનબળવાળું કહેવાયછે. અને તે ઉપરનું વય ક્રમે કરીને ઉત્તરોત્તર હીન હીન સમજવું.

ક્ષીણાધ્વશ્રાન્તસંચિન્નસ્તથા રોગાનુપીડિતઃ ।

રુક્ષશ્ચાતિકૃશો જ્ઞેયો વાલસાત્મ્યમુદાહૃતમ્ ॥

જે પુરુષ ક્ષીણ થયેલો હોય, માર્ગમાં ચાલવાના થાકથી ખેદ પામેલો હોય, રોગથી પીડિત હોય, રુક્ષ હોય, અતિ કૃશ (સૂકાયેલો) હોય, તે તેવા પુરુષનું બાળ સાત્મ્ય જાણવું.

સુકુમારોઽતિભીરુશ્ચ મધ્યકાયસ્ત્રિયોઽપિ વા ।

મધ્યસાત્મ્યોઽપિ વિજ્ઞેયો મધ્યમો વાલસાત્મ્યકઃ ॥

જે પુરુષ સુકુમાર, અને અતિ બીકળુ હોય, તથા જે મધ્યમ કાયાવાળી સ્ત્રીઓ હોય, તેમને મધ્યસાત્મ્ય જાણવાં. અને જે મધ્યમ વયનો પુરુષ હોય એમ છતાં સુકુમાર અને અતિ બીકળુ હોય તે તેને બાલસાત્મ્ય જાણવો.

પञ्चवर्षा स्मृता बाला मुग्धा च षट्समावधिम् ।

द्वादशाब्दं स्मृता बाला मुग्धा स्यात् सप्तमावधिम् ॥

प्रौढा च नववर्षाणि प्रगल्भा च त्रयोदशा ।

પાંચ વર્ષ સુધીની સ્ત્રીને બાળા કહેવી અને તે પછી છ વર્ષ સુધી સ્ત્રીને મુગ્ધા કહેવી. અથવા બાર વર્ષ સુધી સ્ત્રીને બાળા કહેવી અને તે પછી સાત વર્ષ પૂરાં થતા સુધી મુગ્ધા કહેવી. તે પછી નવ વર્ષ સુધી પ્રૌઢા કહેવી અને તે પછી તેર વર્ષ સુધી પ્રગલ્ભા કહેવી.

चतुर्विंशद्वर्षादूर्ध्वं सप्तविंशतिमध्यगाः ।

पूर्ण वयः स्त्रियः प्राप्ता इत्येतदुत्तमं वयः ॥

સ્ત્રીઓને ચોવીશ વર્ષથી ઉપર અને સાડત્રીશ વર્ષની વચ્ચેનું વય પ્રાપ્ત થાય તે તેમનું પૂર્ણ વય કહેવાયછે. અને એ પૂર્ણ વય એજ તેમનું ઉત્તમ વય છે.

स्थूलोऽतिकठिनो धीरो बलवान् सत्त्ववाञ्छरः ।

स चाप्युत्तमसाત્म्यः स्याद्बलवत्समुपाचरेत् ॥

इति वयः ।

જે પુરુષ સ્થૂળ, અતિ કઠિન, ધીર, બળવાન અને સત્યવાન હોય, તેને ઉત્તમ સાત્ત્વ બળુવો. એવા પુરુષને બળવાન ઉપાય યોગવા.

પ્રકૃતિજ્ઞાન.

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ પ્રકૃતિજ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

વાતિકં પૈત્તિકં ચૈવ શ્લૈષ્મિકં સાન્નિપાતિકમ્ ।

હવે હું પ્રકૃતિનું જ્ઞાન ઉત્તમ રીતે કહીશ. પ્રકૃતિ ચાર પ્રકારની છેઃ વાતિક એટલે વાયુની પ્રકૃતિ, પૈત્તિક એટલે પિત્તની પ્રકૃતિ, શ્લૈષ્મિક એટલે કફની પ્રકૃતિ, અને સાન્નિપાતિક એટલે ત્રણેદોષરૂપ પ્રકૃતિ.

વાતપ્રકૃતિનું લક્ષણ.

યઃ કૃષ્ણવર્ણશ્ચપલોઽતિરૂક્ષકેશોલ્પરૂક્ષો બલવાન ક્ષમઃ સ્યાત્ ।

સૂક્ષ્માતિદન્તો નખવૃદ્ધિમેતિ દીર્ઘસ્વનશ્ચહ્ર્કમણક્ષમોઽસૌ ॥

દીર્ઘાક્રમો લોલુપો હીનસત્ત્વસ્તથૈવ ચામ્લે રસભોજનેચ્છા ।

સંસ્વેદનેનાતિવિમર્દનેન સૌખ્યં સમાગચ્છતિ વાતલો નરઃ ॥

इति वातप्रकृतिः ।

જે પુરુષ શરીરે કાળો હોય તથા ચપળ હોય, જેના કેશ અતિ રૂક્ષ હોય તથા જે શરીરે અલ્પરૂક્ષ હોય, જે બળવાન અને સહન કરવાને શક્તિમાન હોય, જેના દાંત અતિ સૂક્ષ્મ હોય, જેના નખ અતિ વધતા હોય, જેનો ઘાંટો લાંબો હોય, જે પગે ચાલીને મજલ કરવાને શક્તિમાન હોય, જે લાંબી મજલ કરે એવો હોય, જે લોલુપતા વિનાનો અને બળવાન હોય, તથા જેને ખાટો રસ ખાવાની ઇચ્છા થતી હોય, તેમજ જે પુરુષને પરસેવો કાઢવાથી તથા અતિ મર્દન કરવાથી સુખ ઉપજતું હોય તેને વાત પ્રકૃતિવાળો પુરુષ બળુવો.

પિત્તપ્રકૃતિનું લક્ષણ.

गौरोऽतिपिङ्गः सुकुमारमूर्त्तिः प्रीतः सुशीतो मधुपिङ्गनेत्रः ।

तीक्ष्णोऽतिकोपी क्षणभङ्गुरश्च त्रासी मृदुर्गात्रमलोमकं स्यात् ॥

गौल्यप्रियस्तिक्तुरसानुभोजी द्वेषी च तीक्ष्णे च नवोष्णसेवी ।

स्तुतिप्रियो दन्तविशुद्धवर्णो जातः स पित्तप्रकृतिर्मनुष्यः ॥

इति पित्तप्रकृतिः ।

જે પુરૂષ અતિ ગૌર તથા પિંગટ વર્ણનો હોય, જેનો દેહ સુક્ર-
માર હોય, અતિ શીતળ પદાર્થ ઉપર જેને પ્રીતિ હોય, જેનાં નેત્ર મધ
જેવાં પિંગટ હોય, જેનો સ્વભાવ ધણો તીખો હોય, જે ધણો ક્રોધી
હોય, જે ક્ષણભંગુર વિચારવાળો, જે સેહેજ બાળ્યતમાં ત્રાસ પામવાના
સ્વભાવવાળો, જે ક્રોમળ હોય, જેનું શરીર રૂવાંટાં વગરનું હોય, જેને
ગૌડી નામે સુરા પ્રિય હોય, જેને કડવા ખાવા સારા લાગતા હોય,
જેને તીખા પદાર્થ ભાવતા ન હોય, જે ગરમ ભોજન અને ગરમ પદાર્થોનો
આહાર વિહાર ન કરતો હોય, જેને આત્મસ્તુતિ વાહાલી હોય તથા જેના
દાંતનો વર્ણ અતિ નિર્મળ હોય તે પુરૂષને પિત્તપ્રકૃતિવાળો જાણવો.

કફપ્રકૃતિનું લક્ષણ.

સુન્નિગ્ધવર્ણઃ સિતનેત્રતૃપ્તઃ શ્યામઃ સુકેશો નલ્લદીર્ઘરોમા ।
ગમ્भीરશબ્દઃ શ્રુતશાસ્ત્રનિદ્રાતન્દ્રાપ્રિયસ્તિક્તકદૂષ્ણભોજી ॥
સ માંસલઃ સ્નિગ્ધરસપ્રિયશ્ચ સંગીતવાદ્યોઽતિસહિષ્ણુશીતઃ ।
વ્યાયામશીલો રતલાલસોઽસૌ ભવેત્કફસ્ય પ્રકૃતિર્મનુષ્યઃ ॥

इति कफप्रकृतिः ।

જેનો વર્ણ અત્યંત સ્નિગ્ધ હોય, જેનાં નેત્ર ઘોળાં હોય, જે તૃપ્ત
હોય, જેના શરીરનો રંગ શ્યામ હોય, જેના કેશ સ્નિગ્ધ અને લાંબા
હોય, જેના નખ અને રૂવાં લાંબાં હોય, જેનો શબ્દ ગંભીર હોય, જેણે
શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કર્યું છે એવો હોય, જેને નિદ્રા અને તન્દ્રા વાહાલી હોય
અર્થાત્ ધણી હોય, જે કડવું, તીખું અને ગરમ ભોજન કરનારો હોય,
જેના શરીરમાં માંસનો જથ્થો વધારે હોય, જેને સ્નિગ્ધ રસ વધારે
પસંદ હોય, જેને સંગીત અને વાદ્ય પ્રિય હોય, જે સહનશીળ હોય,
જેનું શરીર હમેશા ઠંડું રહેતું હોય, જે કસરત કરવાના આદરવાળો
હોય, અને જેને સ્ત્રીસંભોગની ધણી પ્રીતિ હોય, એવો જે મનુષ્ય હોય
તેને કફપ્રકૃતિવાળો જાણવો.

સમપ્રકૃતિનું લક્ષણ.

સંમિશ્રવર્ણોઽતિસુદીપ્તગાત્રો ગમ્भीરધીરોઽતિવિદીર્ઘરોમા ।
રામાપ્રિયો ભારસહોઽતિમિશ્રો ભોગેન યુક્તઃ સ સમઃ પ્રકૃત્યા ॥

इति समप्रकृतिः ।

જેના શરીરનો રંગ મિશ્ર હોય, જેનું શરીર અતિ કાંતિવાળું હોય, જે ગંભીર અને ધીર હોય, જેના શરીરનાં રૂવાં ચીરાઈ ગયેલાં હોય, જે સ્ત્રીઓને પ્રિય હોય, જે ભારને સહન કરી શકતો હોય, જે ભોગી હોય, અને જેનામાં વાત, પિત્ત અને કફ પ્રકૃતિમાં કહેલાં લક્ષણ ભેગાં માલમ પડતાં હોય તેને સમપ્રકૃતિવાળો મનુષ્ય જાણવો.

વાયુના પ્રવાહની પ્રવૃત્તિ.

अथान्तरं वच्मि मरुत्प्रवाहं पूर्वं तथा पश्चिमदक्षिणोत्तरम् ।
तेषां गुणान् दोषविकोपनं च पृथक्पृथङ्ને गदतः शृणु त्वम् ॥

હવે હું પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ તથા ઉત્તરમાં જે વાયુનો પ્રવાહ આવેછે તેનું નિરૂપણ કરુંછું: તે વાયુપ્રવાહના ગુણો અને તેઓ જે દોષોને કોપાવેછે તે, હું તને જૂદું જૂદું કરીને કહુંછું તે તું સાંભળ.

પૂર્વદિશાનો વાયુ.

शीतोऽतिमाधुर्यगुणप्रयुक्तो वातप्रकोपी बलकृद्विशेषात् ।
वाताधिकानां व्रणशोफिनां च प्राचीप्रवृत्तः पवनो न शस्तः ॥

પૂર્વ દિશાનો વાયુ શીતળ, અતિ માધુર્ય ગુણવાળો, વાયુને કોપાવનારો તથા વિશેષ કરીને બળને આપનાર છે. જેમના શરીરમાં વાયુ વધારે હોય, જેમને વ્રણ (ચાંદાં) અને શોફો થયો હોય તેમને એ વાયુ હિતકર નથી.

અગ્નિકોણનો વાયુ.

किञ्चित्सत्तिको मधुरान्वितः स्यात्कफः समीरोद्भवरोगकारी ।
सुशीतलः शोफवतां व्रणानां शस्तो न चाग्नेयसमीरणश्च ॥

અગ્નિખૂણનો વાયુ કાંઈક કડવો, અને મધુર રસથી મિશ્ર હોય છે; એ વાયુ કફના તથા વાયુના રોગને ઉપજાવેછે. વળી તે વાયુ અતિ ઠંડો છે માટે વ્રણવાળાને તથા શોફવાળાને હિતકર નથી.

મલયાચળનો વાયુ.

तिक्तः कषायो मधुरोतिमन्दः सुगन्धसंशीतगुणैः प्रकृष्टः ।
वदन्ति संज्ञां मलयानिलेति प्रकृष्टरामाजनचित्तहारी ॥

મલયાનામે પર્વત જે દક્ષિણમાં છે તેનો વાયુ કડવો, તુરો અને મધુર છે; વળી તે મંદ, સુગંધવાળો અને શીતળતા ગુણ યુક્ત છે. આ પવન મલયાનિવ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે તથા તે સ્ત્રીઓના ચિત્તને અત્યંત હરણુ કરનારો છે.

દક્ષિણ દિશાનો વાયુ.

મનોભવસ્ય પ્રકરો મરુત્ સ્યાત્ કફોદ્ભવઃ સંભવતિ પ્રચારઃ ।

ન ચાતિરીતો ન તથોષ્ણકો વા શુભશ્ચ યામ્યાં પ્રભવઃ સમીરઃ ॥

દક્ષિણ દિશાનો વાયુ કામને ઉત્પન્ન કરનારો છે; તેનું વહન કફને ઉત્પન્ન કરે એવું છે; એ વાયુ યદુ શીતળ કે યદુ ગરમ નથી, પણ સારો છે.

નૈઋત્યકોણનો વાયુ.

રુશ્નોષ્ણવાતપ્રશમઃ સમીરઃ કટુમ્લપિત્તાસૃજિ દોષકારી ।

પ્રશોષણો દેહબલસ્ય વાયુઃ કફાન્વિતો નૈર્ઋતિકઃ સમીરઃ ॥

નૈઋત્ય ખૂણનો વાયુ રુક્ષ, ઉષ્ણ અને વાયુને શમાવનારો છે; તેનો રસ તીખો છે, તથા તે અમ્લપિત્ત અને રક્ત વિકારમાં દોષ ઉત્પન્ન કરે એવો છે. વળી એ વાયુ દેહના અળનું રોપણ કરનાર અને કફ થકી યુક્ત છે.

પશ્ચિમ દિશાનો વાયુ.

અથાતિસૂક્ષ્મો મરુતઃ પ્રશસ્તઃ કરોત્યવાચ્યાસ્તુ દિશઃ પ્રવૃત્તઃ ।

વાયુસ્તથોદીરતિ રક્તપિત્ત શસ્તો વ્રણાનાં કફશોફિનાં વા ॥

પશ્ચિમ દિશામાંથી પ્રવૃત્ત થયેલો વાયુ અતિ સૂક્ષ્મ છે તથા હિતકર છે અથવા તે વાયુનું થોડું સેવન કરવું એ હિતકર છે. એ વાયુ રક્તપિત્તને કોપાવેછે તથા વ્રણ રોગીને, કફ રોગીને અને સોળના રોગવાળાઓને હિતકર છે.

વાયવ્ય દિશાનો વાયુ.

વાયવ્યજાતઃ પવનઃ પ્રશસ્તઃ કપાયસંશુષ્કગુણૈઃ પ્રપન્નઃ ।

કરોતિ વાતસ્ય ચયં નરાણાં શસ્તોઽથ નિન્દ્યો વ્રણશોફિનાં ચ ॥

વાયવ્ય ખૂણામાંથી આવતો વાયુ હિતકર છે તથા તે તુરે અને સુકો હોયછે. એ વાયુ મનુષ્યોને વાયુનો સંચય કરેછે, તથા તે વ્રણ-વાળાને તથા સોજવાળાને હિતકર છે-નુકશાન કર્તા નથી.

ઉત્તર દિશાનો વાયુ.

કષાયકઃ સ્વાદુ કફપ્રકોપી વાયુઃ કુબેરસ્ય દિશઃ પ્રવૃત્તઃ ।

કરોતિ મેઘાગમનં જલસ્ય શીતો ન ચોષ્ણો ન ચ નિન્દ્ય एषः ॥

ઉત્તર દિશામાંથી પ્રવૃત્ત થયેલો વાયુ તુરે, મધુર અને કફને ડો-પાવનારો છે. તે પાણીનાં વાદળાંને તાણી લાવેછે તથા તે ઠંડો કે ગ-રમ ન હોઈને હિતકર છે.

ધશાન દિશાનો વાયુ.

શીતોત્તિગૌલ્યઃ કફવાતકોપં કરોતિ ચૈશાનદિશઃ પ્રવૃત્તઃ ।

શસ્તો ન કુષ્ટવ્રણશોફિનાં ચ કાસક્ષયશ્વાસવિકારિણાં ચ ॥

इति अष्टदिक्प्रवृत्तो वायुः ।

ધશાન દિશાનો વાયુ ઘણો ઠંડો, મધુર નેવો, તથા કફ અને વાયુનો પ્રકોપ કરનારો છે, એ વાયુ કુષ્ટ રોગીને, વ્રણવાળાને તથા સોજવાળાને હિતકર નથી, તેમજ ખાંસી, ક્ષય અને શ્વાસ રોગવાળાને પણ હિતકર નથી.

કર્ત્રિમ વાયુના ગુણ.

वस्त्रं नानाविधं चर्म वैणवं तालव्यजनम् ।

उशीरं शिखिपिच्छं तु प्रत्येकेन गुणोत्तमाः ॥

વસ્ત્ર, નાના પ્રકારનાં ચામડાં, વાંસના પંખા, તાડના પંખા, વી-રણવાળાના અને મેરપીંછના પંખા, એ પાંચ પ્રકારથી કર્ત્રિમ વાયુ ઉપજાવી શકાયછે તેમાંથી ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ ગુણવાળા છે.

વસ્ત્રનો વાયુ.

वस्त्रप्रवृत्तः पवनो न शस्तो व्रणशोफिनाम् ।

रक्तवासःसमुत्पन्नं विशेषेण तु वर्जयेत् ॥

કરોતિ કફરક્તસ્ય કોપનં બહુરોગકૃત્ ।

श्रमम्लानिपिपासासु तन्द्रानिद्रાકरो भृशम् ॥

વસ્ત્રથી ઉત્પન્ન કરેલો વાયુ વ્રણ રોગીને તથા શોફ રોગીને હિત-
કર નથી; તેમાં રાતા લૂગડાથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો હોય તે તો વિશેષે
કરીને વર્જ્યો. કેમકે તે કફને તથા રક્તને કોપાવેછે તથા ઘણા રો-
ગને ઉત્પન્ન કરેછે. વળી તે શ્રમ, ધ્યાનિ અને તરસ એ ઉપદ્રવોમાં
અત્યંત તંદ્રા તથા નિદ્રા ઉત્પન્ન કરે એવો છે.

અર્થવાયુ.

છાગમૌરમ્રમેણેસ્તુ ચર્મવ્યજનમુત્તમૈઃ ।

કાસશ્વાસક્ષતક્ષીણશોષદોષવિકારનુત્ ॥

અજ્જર્મોદ્ભવો વાયુસ્ત્રિદોષશીતશૂલહા ।

ખટ્વીવર્ણવિસર્પઃ કંઙ્કુઘૃવિનાશનઃ ॥

બકરાના, ઘેંટાના અને હરણના ચામડાના ઉત્તમ પીંજણોનો વાયુ
ખાંસી, શ્વાસ, ઉરઃક્ષત, ક્ષય, શોષરોગ, એ સઘળા વિકારને નાશ કર-
નારો છે; બેકડાના ચામડાથી ઉપજેલો વાયુ ત્રિદોષ, શીત અને શૂળને
મટાડનારો છે, તેમજ ખટ્વી નામે વાયુના રોગને, મુખના ચેદુરાના
રોગને, વિસર્પ (રતવા) ના રોગને, ખસને તથા કુટ (કોટ) ને
નાશ કરનારો છે.

વાંસનો વાયુ.

વૈણવં વ્યજ્જનં તન્દ્રાનિદ્રાકરણમેવ ચ ।

રૂક્ષોઽતિકષાયરસો ન ચ વાતપ્રકોપનઃ ॥

इति वेणुवायुः ।

વાંસના પંખાનો વાયુ તંદ્રા અને નિદ્રા ઉત્પન્ન કરેછે; વળી તે
રૂક્ષ અને અતિ તુર રસવાળો છે તથા વાયુને કોપાવનારો નથી.

કાંસ્યપાત્રનો વાયુ.

કાંસ્યપાત્રમરૂઘ્રક્ષઃ સોષ્ણો વાતસ્ય શાન્તિકૃત્ ।

દાહશ્રમઃ સ્વેદઘ્નો નિદ્રાસૌખ્યકરો નૃણામ્ ॥

કાંસ્યપાત્રનો વાયુ રૂક્ષ, ગરમ, અને વાયુ રોગની શાંતિ કરનારો
છે; વળી તે દાહ, શ્રમ, અને ખેદને નાશ કરનારો તથા મનુષ્યોને
નિદ્રાનું સુખ આપનારો છે.

તાલપત્ર અને કેલપત્રનો વાયુ.

તાલપત્રકરમ્ભાયા દલસ્ય વ્યજનો હિમઃ ।

મધુરોઽતિશ્રમમ્નઃ સ્યાદાર્દ્રત્વાત્ કફકોપનઃ ॥

નિદ્રાકરઃ પ્રીતિકરઃ શોકરોગવિકારહા ।

દાહપિત્તશ્રમગ્લાનિનાશનો ભ્રમશાન્તિકૃત્ ॥

इति तालपत्रवायुः ।

તાડના પાંદડાનો તથા કેળના પાંદડાનો વાયુ ઠંડો, મધુર અને અતિ શ્રમને નાશ કરનારો છે, તથા તે વાયુ લીલો હોવાથી કફને કા-
પાવેછે. વળી તે નિદ્રા ઉત્પન્ન કરનાર, પ્રીતિ ઉપજાવે એવો, શોક
અને રોગના વિધારને નાશ કરનારો, તથા દાહ, પિત્ત, શ્રમ અને
ગ્લાનિને નાશ કરનારો તથા શ્રમને શમાવનારો છે.

વીરણોના તથા મોરખીંછોના વાયુ.

उशीरमूलरचितं व्यजनं शिखिपिच्छकैः ।

व्यजनेन सुगन्धः स्यात् मन्दशीतगुणात्मकः ॥

ग्लानिमूर्च्छाभ्रमशोषविसर्पविषदर्पहा ।

इति पञ्चविधो वायुरुपायेन कृतो नृणाम् ॥

इति त्रयोदश वातगुणाः ।

વીરણોના મૂળના વાળાથી બનાવેલા પંખાનો તથા મોરનાં પાં-
છાંના પંખાનો વાયુ સુગંધવાળો, તથા મંદ અને શીતળતા યુક્તવાળો
છે. એ વાયુ ગ્લાનિ, મૂર્છા, ભ્રમ, શોષ, વિસર્પ રોગ, અને ઝેરના
જોરનો નાશ કરનારો છે. એ રીતે પાંચ પ્રકારનો વાયુ મનુષ્યોને
અર્થે ઉપાયથી ઉત્પન્ન કરેલો જાણવો. એ પ્રમાણે આઠ દિશાના આઠ
અને પાંચ કર્ત્રિમ મળીને તેર પ્રકારના વાયુના યુક્ત કથા.

ઋતુ પરત્વે વાયુનો પ્રવાહ.

शिशिरे पूर्वकृद्वायुराम्ले यो हेमन्ते मरुत् ।

वसन्ते दक्षिणो वायુर्ગ्रीष्मे नैर्ऋत्यकस्तथा ॥

વર્ષાસુ પશ્ચિમો વાયુર્વાયવ્યઃ શરદિ સ્મૃતઃ ।

હેમન્તે શિશિરે ચૈવ કથિતશ્ચોત્તરોઽનિલઃ ॥

શિશિર ઋતુમાં પૂર્વનો વાયુ વાય છે, હેમંત ઋતુમાં અગ્નિકોણનો વાયુ વાય છે, વસંત ઋતુમાં દક્ષિણનો વાયુ વાય છે, ગ્રીષ્મ ઋતુમાં નૈઋત્યનો વાયુ વાય છે, વર્ષા ઋતુમાં પશ્ચિમનો વાયુ વાય છે, શરદ્ ઋતુમાં વાયવ્ય કોણનો વાયુ વાય છે, તથા હેમંત અને શિશિર ઋતુમાં ઉત્તરનો વાયુ વાય છે.

એક દિવસમાં ૭ ઋતુનો પ્રકાર.

તાર્તીયે નિપુણા વદન્તિ જલદં તસ્માન્નિશીથે શરત્

પ્રોક્તઃ શૈશિરિકસ્તતો હિમઋતુઃ સૂર્યોદયાદુગ્રતઃ ।

મધ્યાહ્ને ચ તથા વદન્તિ નિપુણા ગ્રૈષ્મો ઋતુઃ સ્યાત્તતો

વાસન્તી કથિતા ઋતુસ્તુ મુનિભિઃ પૂર્વાહ્ન એવં સદા ॥

इति दिनमध्ये षट्कृतूपचारः ।

દિવસને ત્રીજે ભાગે એટલે વીસ ઘડી દિવસની ગયા પછી દસ ઘડી સુધીના સમયને કુશળ વૈદ્યો વર્ષા ઋતુ કહેછે; તે વખત પછી મધ્યરાત્રી થતા પેહેલાંની દસ ઘડીને શરદ્ ઋતુ કહેછે, તે પછી એટલે વીસ ઘડી રાત્રી જતાં સુધી શિશિર ઋતુ કહેવાયછે; તે પછીની દસ ઘડી જે સૂર્યોદય પેહેલાંની હોયછે તેને હેમંત ઋતુ કહેછે; સૂર્યોદય થયા પછી દસ ઘડી સુધી જે દિવસનો પેહેલો ભાગ કહેવાયછે તેમાં મુનિયોએ સદા વસંત ઋતુ કહેલી છે; અને નિપુણ વૈદ્યો મધ્યાહ્ને એટલે દિવસની વચલી દસ ઘડીમાં ગ્રીષ્મ ઋતુ કહેછે.

ઝેરી વાયુનો સમય.

कार्तिके मार्गशीर्षे वा माघे चाषाढसंज्ञके ।

ऋतुसन्धौ च हेमन्ते सविषः स्यात्तु मारुतः ॥

स यस्मिन्नगरे देशे ग्रामे वा काननेऽपि वा ।

संस्पृશેदुल्बणो वायुर्गोमनुष्येभवाजिनाम् ॥

तिलकं गोषु जानीयाद्यक्षमाणं मानुषेषु च ।

गजेषु पावकं विद्याद्वयानां वेद्य उच्यते ॥

રક્ષણીયં ગજે પિત્તં શ્લેષ્મા વાજિષુ સર્વદા ।

પવનોઽયં મનુષ્યાણાં રક્ષણીયો હિ સર્વદા ॥

કાર્તિક, માગશર, માહા, આશાઢ, ઋતુઓનો સંધિ, અને હેમંત, એ ઋતુઓમાં વાયુ ઝેરી થાયછે. એ અતિ હાનિ કર્તા વાયુ જે ન-ગરમાં, દેશમાં, ગામમાં કે વનમાં ગાય, મનુષ્ય, હાથી કે ઘોડાને સ્પર્શ કરે તો તેથી ગાયને તિલક નામે રોગ થાયછે, મનુષ્યને ક્ષય રોગ થાયછે, હાથીને પાવક નામે રોગ થાયછે અને ઘોડાને વૈદ્ય નામે રોગ થાયછે. હાથીના શરીરમાં સદા પિત્તનું રક્ષણ કરવું; ઘોડાના શરીરમાં કફનું રક્ષણ કરવું; અને મનુષ્યોના શરીરમાં સર્વદા વાયુનું રક્ષણ કરવું.

દોષોનો પ્રકોપ અને ઉપશમ.

વર્ષાવાયુઃ કુપ્યતેઽન્તઃ શરત્સુ લીનો વાયુઃ કુપ્યતે પિત્તરોગઃ ।
લીયેત્ પિત્તં શૈશિરે શ્લેષ્મકુઞ્જે હેમન્તે વા ચીયમાનસ્તથાપિ ॥
કોપં યાતિ શ્લેષ્મરોગો વસન્તે તસ્માચ્છાન્તિ શ્લેષ્મરોગસ્ય ચોષ્ણે ।
પિત્તં યાત્યુત્કોપિતાં ગ્રીષ્મકાલે દષ્ટા શાન્તિઃ પૈત્તિકી વાર્ષિકે ચ ॥

इति दोषाणां प्रकोपोपशमः ।

વર્ષા ઋતુમાં મનુષ્યોના શરીરમાં વાયુનો પ્રકોપ થાયછે; શરદ્ ઋતુમાં વાયુ લીન થાયછે અને પિત્ત કોપે છે; શિશિર ઋતુમાં પિત્ત શાંત થાયછે; હેમંત ઋતુમાં કફ એકઠો થવા મારેછે અને તે કફ વસંત ઋતુમાં કોપ પામેછે; એ કફની શાંતિ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં થાયછે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પિત્તકોપ પામેછે અને વર્ષા ઋતુમાં પિત્તની શાંતિ થયેલી જોવામાં આવેછે.

વાયુના કોપનું નિદાન.

अथो वातमूत्रपुरीषस्य रोधात् कषायातिशीताग्निशाजागरेषु ।
व्यवायेऽथवाहश्रमाद्वातिभुक्त्याध्वनिप्रायशो भाषणेनातिभीत्या॥
विरूक्षैरतिक्षारतिकैः कट्वभिस्तथा यानदोलाश्वकोष्ठे रथे वा ।
खरे कुञ्जरे मन्दिरारोहणेनोपवासे भवेन्मारुतस्य प्रकोपः ॥
शीते दिने दुर्दिने स्नानपीतेऽपराद्धे निशाजागरे वासरे वा ।
वर्षासु वै केवलं याति कोपं मरुत्सेवितो याति भुक्तस्य जीर्णे ॥

મસૂરાઃ કલાયાશ્ચ નિષ્પાવકાશ્ચ મહામાલશુભ્રા યવાશ્ચામલાઃ સ્યુઃ ।
 મકુષ્ઠસ્તથા ચાણકોન્યઃ પ્રદિષ્ટો હિમાઃ કઙ્કુનીવારરક્તાશ્ચ શાલ્યઃ ॥
 તથા કોરદૂષશ્ચ શ્યામાક ણૈઃ કૃતં ચોદનં વા યવાગૂશ્ચૃતં વા ।
 કલિઙ્ગાનિવાસ્તૂકચિહ્લીકપૂતીપલાણ્ડુસ્તથા ગૃહ્ણનંકન્દશાકમ્ ॥
 રમે સેવિતાત્વર્થમેતિ પ્રકોપં સમીરસ્ય ચોક્તં સુરા સંભવં તુ ।
 તતો યજ્ઞતો રક્ષણીયો મનુષ્યૈઃ શુભં નેહસે ત્વં સદા રોગશાન્તિમ્ ॥

इति वायुप्रकोपः ।

વાયુ, મૂત્ર અને જાડો, એમને અટકાવવાથી, તુરો રસ ખાવાથી, અતિ હંડા પદાર્થ સેવવાથી, રાત્રે ઉગ્ગરો કરવાથી, સ્ત્રી સંભોગ કરવાથી, દિવસે શ્રમ કરવાથી, અતિશય ખાવાથી, માર્ગમાં ચાલવાથી, અતિશય બોલવાથી, અતિ ભયથી, રક્ષ પદાર્થો ખાવાથી, અતિ ખારા, કડવા, અને તીખા રસ ખાવાથી, હીંચકા ખાવાથી, ઘોઝ-ઉંટ-રથ-ગ-ઘેડાં કે હાથી ઉપર બેસીને મુસાફરી કરવાથી, અને ઘરમાં દાદરો ચડવાથી વાયુનો પ્રકોપ થાયછે. વળી જે દિવસે ટાઢ અતિશય પડતી હોય ત્યારે, વરસાદની હેલીના દિવસ હોય ત્યારે, સ્નાન કર્યા પછી, પાન કર્યા પછી, દિવસના પાછલા ભાગમાં, રાત્રીએ જગરણુ કરવામાં, ખાધેલું પચી ગયા પછી, વર્ષા ઋતુમાં અને બહુ પવન ખાવાથી વાયુ કોપ પામેછે. મસૂર, વટાણા, વાલ, અડદ, ચોખા, ઘોળા જવ, મદ, ચણા, કાંગ, નમાર, અને રાતી ડાંગરો જે હંડી હોયછે તે, કોદરા, સામો, એ સર્વનો ભાત, ખીચડી કે યવાગૂ અથવા એસામણુ કરીને ખાધું કે પીધું હોય તો તેથી વાયુનો પ્રકોપ થાયછે. કાળંગડાં, વથુઓ, ચીલની ભાજી, કરંજની ભાજી, ફૂંગળી, ગાજર, કંદશાક, એ સર્વનું સેવન કરવાથી વાયુ અતિશય કોપેછે, તેમજ મધ પીવાથી પણ વાયુ કોપેછે. માટે મનુષ્યોએ યત્ને કરીને એવા પદાર્થો થકી વાયુનું રક્ષણ કરવું; અને હે પુત્રા તું પણ જો મનુષ્યોનું શુભ ઇચ્છતો હોય અને સદા રોગની શાંતિ થાય એમ ઇચ્છતો હોય તો વાયુનું કોપ પામવાથી રક્ષણ કરવું. અર્થાત્ વાયુ જેથી કોપ પામે એવો આહાર વિહાર કરવો નહિ.

પિત્તના પ્રકોપનું નિદાન.

અત્યુષ્ણકટુમ્લરુક્ષૌર્વિદાહૈઃ સસીધુસુરાસેવનેનોપવાસૈઃ ।
 ષર્મેણ ક્રોધેન વા સ્વેદનેન વ્યવાયેન વા યાતિ કોપં ચ પિત્તમ્ ॥
 કુલત્થાદકીયૂષમૂલાકશિષ્ણુશઠીસર્પપારાજિકાશાકમેવ ।
 નિશાજાગરેણાપિ યુદ્ધે શ્રમે વા ઘનાન્તે શરત્સુ પ્રકોપઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥
 ઉષ્ણેન વા ચોષ્ણકાલે શરત્સુ ભૃશં વાસરે મધ્યમે વા નિશીથે ।
 જીર્ણે રસે ભુક્તમાત્રે પ્રકોપઃ પ્રદિષ્ટો વિદૈઃ કોવિદૈઃ પૈત્તિકઃ સ્યાત્ ॥
 इति पित्तप्रकोपस्य निदानम् ।

અતિશય ગરમ, તીખું, ખાટું, રૂક્ષ, વિદાહી પદાર્થો, સીધુ નામનું મધ, સુરા નામનું મધ, એ સર્વના સેવનથી, ઉપવાસ કરવાથી, ઉકળાટ થવાથી, ક્રોધથી, પરસેવો કાઢવાથી અને સ્ત્રીસંગથી, પિત્તકોપ પામેછે. વળી કળાથી અથવા તુવેરની દાળનું પાણી, મૂળા, સરગવાની ભાણ, આંગા હળદર અથવા ખાટી બીંડીની ભાણ, સરસવની ભાણ, રાઈની ભાણ, એ પદાર્થો ખાવાથી, રાત્રે ઉગ્નગરો કરવાથી, યુદ્ધ કરવાથી, શ્રમ કરવાથી, વરસાદ આવી રહ્યા પછી, અને શરદ્ ઋતુમાં પિત્તનો કોપ થાયછે એમ પ્રાચીન વૈદ્ય આચાર્યોએ કહેલું છે. વળી યુદ્ધિમાન અને જાતી વૈવોએ એમ કહેલું છે કે ગરમ પદાર્થ સેવવાથી, ઉષ્ણ ઋતુના કારણથી, શરદ્ ઋતુમાં, દિવસના મધ્ય ભાગમાં, મધ્ય-રાત્રે, અને ભોજન કરેલા પદાર્થોનો રસ પચી ગયા પછી, પિત્તનો પ્ર-કોપ ધણો થાયછે.

કફના પ્રકોપનું નિદાન.

નિશાજાગરો વાસરે વાતિનિદ્રા સુશીતોદસંસેવનં શીતકાલે ।
 પયઃપાનપીયૂષમિશ્નુસ્તિલૈસ્તુ તથા ગૃહ્જનૈઃ કન્દશાકૈરથાપિ ॥
 સદા સેવિતૈર્વાસ્તુકૈશ્ચાંડમત્સ્યૈઃ દધિપિચ્છિલૈર્માષમઘૈર્ગુરુભિઃ ।
 અતિસ્નિગ્ધસંસેવનૈર્ભોજનેષુ પ્રદિષ્ટઃ કફસ્ય પ્રકોપો વસન્તે ॥
 દિનાન્તે પ્રભાતે નિશાન્તે નરસ્ય પ્રકોપઃ પ્રદિષ્ટોપભુક્તે ન જીર્ણે ।
 સર્શતિઽથવા શીતકાલે નિશાન્તે કફસ્ય પ્રકોપઃ પ્રદિષ્ટઃ સુધીભિઃ
 इति कफप्रकोपः ।

રાત્રે જાગરણ કરવાથી, દિવસે અતિશય ઉંઘવાથી, શીયાળામાં અતિ ઠંડા પાણીનું સેવન કરવાથી, દૂધ પીવાથી, નવું દૂધ ખાવાથી, સેરડીનો રસ પીવાથી, તલ ખાવાથી, ગાજર ખાવાથી, કંદશાક ખાવાથી, વયુઆની ભાજી, ઈંડાં કે માછલાં સદૈવ ખાવાથી, પિચ્છાવાળું (ખડખાંવાળું) દહીં ખાવાથી, અડદ ખાવાથી, મધ પીવાથી, ભારે પદાર્થો ખાવાથી, ભોજનમાં અતિ સ્નેહવાળા (ચીકણા) પદાર્થો ખાવાથી, અને વસંત ઋતુમાં કફનો પ્રકોપ થાયછે એમ કહેલું છે. વળી સંધ્યાકાળે, સવારમાં, રાત્રીના અંતમાં (પાછલી રાત્રે), તથા એક વાર ખાધેલું અન્ન પચી ન ગયું હોય તે વખતે ખીન્નું ખાવાથી, કફનો કોપ થાયછે એમ કહેલું છે. તેમજ જ્યારે અતિ ટાઢ પડતી હોય ત્યારે, અથવા શીત ઋતુમાં અથવા રાત્રીના અંત ભાગમાં કફનો પ્રકોપ થાયછે એમ બુદ્ધિમાન વૈદ્યોએ કહેલું છે.

એ દોષના એકઠા પ્રકોપનું નિદાન.

यदा विपर्यासगते ऋतौ च प्रकोपनं यस्य यथा प्रदिष्टम् ।
तत् सेवमानस्य नरस्य रोगः स्याद्ब्रह्मजो नाम विकारकारी ॥
यस्मिन्नृतौ पित्तविकोप उक्तस्तस्मिन् यदि श्लेष्मविकोपनानि ।
संसेवते वा मनुजस्तदास्य भवेत् प्रकोपः कफपित्तयोश्च ॥
यस्मिन् मरुत् कुप्यति सेवते यः पित्तस्य कोपप्रकराणि यानि ।
विपर्ययो वा ऋतुधान्ययोश्च स पित्तवातप्रभवस्तदा स्यात् ॥

इति ब्रह्मજાનાં સમુદ્રવઃ ।

જે વારે ઋતુ બદલાતી હોય તે વખતે જે વસ્તુ જે દોષને જેવી રીતે કોપાવનારી કહેલી છે તે વસ્તુનું તે ઋતુમાં સેવન કરનારા પુરુષને અનેક પ્રકારના વિકારને ઉત્પન્ન કરનારો દંભજ રોગ (એ દોષ એકઠા મળવાથી થયેલો રોગ) થાયછે. જેમ કે, જે ઋતુમાં પિત્તનો પ્રકોપ થાયછે એમ કહેલું છે, તે ઋતુમાં જો કફને કોપાવનારા આહાર વિહારાદિક મનુષ્ય સેવે તો તેના કફ અને પિત્ત બન્નેનો પ્રકોપ થાયછે, વળી જે ઋતુમાં વાયુ કોપે છે તે ઋતુમાં જો મનુષ્ય પિત્તને કોપાવનારાં જે સાહિસ્ય હોય તેનું સેવન કરે અથવા તે ઋતુથી વિપરીત ખીજી ઋતુમાં તજવા જેવાં ધાન્યાદિકનું સેવન કરે તો વાયુ અને પિત્ત બન્નેનો પ્રકોપ થાયછે.

સન્નિપાતની ઉત્પત્તિ.

વિપર્યાસાગતે કાલે રસે વિપરિસેવિતે ।
તદા સ્યાત્ સન્નિપાતો હિ રોગોપદ્રવકારકઃ ॥

इति सन्निपातोत्पत्तिः ।

કાળના ફેરફારને વખતે જ્યારે વિપરીત રસનું સેવન કરવામાં આવે છે ત્યારે રોગ અને ઉપદ્રવને કરનારો સન્નિપાત ઉપજે છે.

इति आत्रेयमाषिते हारीतोत्तरे दोषप्रकोपो नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ

છ પ્રકારના રસ.

अथातः संप्रवक्ष्यामि रसानां च गुणागुणान् ।

येन विज्ञानमात्रेण रसानां गुणविद्भवेत् ॥

હવે હું છ પ્રકારના રસના ગુણ તથા દોષ કહું છું, કે જેનું જ્ઞાન માત્ર થવાથી સમગ્ર રસના ગુણ જાણવામાં આવે.

मधुरः कषायस्तिक्तोम्लकश्च क्षारः कटुः पङ्कसनामधेयम् ।

द्वयं द्वयं वातकफप्रकोपनं द्वयं तथा पित्तकरं वदन्ति ॥

એ છ રસનાં નામ-મધુર, કષાય (તુરો), કડવો, ખાટો, ખારો, અને તીખો, એવાં છે. એમાંના એ રસ વાયુને, એ રસ કફને અને એ રસ પિત્તને કોપાવનાર છે.

છ પ્રકારના રસના ગુણ દોષ.

क्षारः कषायः पवनप्रकोपी मधुरोऽथ तिक्तः कफकोपनश्च ।

कट्वम्लकौ पित्तविकारकारिणौ कट्वम्लकौ वातशमौ प्रदिष्टौ ॥

पित्तस्य नाशी मधुरः सतिक्तः कटुकषायौ शमनौ कफस्य ।

अन्योन्यमेतच्छमनं વદન્તિ પરસ્પરં દોષવિવૃદ્ધિમન્તઃ ॥

ખારો અને તુરો રસ વાયુને કોપાવેછે; મધુર અને કડવો રસ કફને કોપાવેછે, તથા તીખો અને ખાટો રસ પિત્તવિકાર ઉત્પન્ન કરેછે. વળી તીખો અને ખાટો રસ વાયુને શમાવેછે; મધુર અને કડવો રસ

પિત્તનો નાશ કરેછે; તથા તીખો અને તુરો રસ કફને શમાવેછે. એવી રીતે એ રસ એક ખીજને મળીને દોષને શમાવેછે અને પરસ્પર મળીને દોષની વૃદ્ધિ પણ કરેછે.

મધુરકટુકાવન્યોન્યસ્ય પ્રકર્ષવિધાયિની

લવણવિયુતોમ્લકઃ પ્રોક્તો વિશેષરસાનુગઃ ।

અવિકૃતસ્તથા તિક્તૈર્યુતઃ કષાયરસો લઘુ-

ર્જવતિ સુતરાં સ્વાદે શ્રેષ્ઠો ગુણં પ્રકરોતિ વૈ ॥

મધુર અને તીખો રસ એક ખીજ સાથે મળીને એક ખીજના ગુણનો વધારો કરેછે, લવણ અને ખાટો એ બન્ને જૂદા જૂદા રસ કોઈ વિશેષ રસને અનુસરનારા છે. એટલે જે રસની સાથે તે મળે તેના ગુણને વધારનારા છે. કડવા સાથે તુરો રસ મળવાથી તે વિકાર ન પામેલો હોય તો તે હલકો છે તથા સ્વાદમાં અતિશય શ્રેષ્ઠ હોઈને ગુણકારી થાયછે.

કટુતિક્તકષાયાશ્ચ કોપયન્તિ સમીરણમ્ ।

કટ્વમ્લલવણાઃ પિત્તં સ્વાદ્વમ્લલવણાઃ કફમ્ ॥

एते रसा एतेषां दोषाणां विरुद्धाः ।

સમીરણે તુ નો દેયાઃ કટુતિક્તકષાયકાઃ ।

પિત્તે કટ્વમ્લલવણાઃ સ્વાદ્વમ્લલવણાઃ કફે ॥

एते दोषाणां दोषकराः ।

તીખો, કડવો અને તુરો રસ વાયુને કોપાવેછે; તીખો, ખાટો અને ખારો રસ પિત્તને કોપાવેછે; તથા મધુર, ખાટો અને ખારો રસ કફને કોપાવેછે. કેમકે એ રસ એ દોષોને વિરુદ્ધ છે. અને એટલામાટેજ વાયુના રોગમાં તીખો, કડવો અને તુરો રસ આપવો નહિ; તીખો, ખાટો અને ખારો રસ પિત્તમાં આપવો નહિ; તથા મધુર, ખાટો અને ખારો રસ કફમાં આપવો નહિ.

સ્વાદ્વમ્લલવણાન્વાતે તિક્તસ્વાદુકષાયકાન્ ।

પિત્તે કફે તિક્તકટુકષાયાન્ યોજયેદ્રસાન્ ॥

મધુરામ્લી ક્ષારકટુકૌ તિક્તકષાયકૌ ચેત્યેતાવન્યોન્યરસવિરોધનૌ ભવેતામ્ ।

વળી આ રસો વાતાદિ દોષને દોષ કરનારા છે એટલે તેમને નાશ કરનારા છે. તે રસ આ પ્રમાણે છે: મધુર, ખાટો અને ખારો રસ

વાયુમાં યોજવો; કડવો, મધુર અને તુરો રસ પિત્તમાં યોજવો; કડવો-તીખો અને તુરો રસ કફમાં યોજવો. વળી મધુર અને ખાટો, ખારો, અને તીખો, તથા કડવો અને તુરો, એ રસ પરસ્પર વિરોધી છે.

છએ રસોનું રસ વીર્ય

મધુરવીર્ય.

અથ ષણ્ણાં રસાનાં રસવીર્યમ્ ।

યઃ સ્વાદુઃ શ્રમશોષહારિવલકૃદ્વીર્યપ્રદઃ પુષ્ટિદઃ
પ્રહ્લાદો રસને કરોતિ તદનુ શ્લેષ્મપ્રવૃદ્ધિ તતઃ ।
પિત્તાનાં દમનઃ શ્રમોપશમનો વૃષ્યો નરાણાં હિતઃ
ક્ષીણાનાં ક્ષતપાણ્ડુનેત્રરુજસંહર્તા ભવેન્માધુરઃ ॥

इति मधुरवीर्यम् ।

મધુર રસ સ્વાદમાં મધુર, શ્રમ અને શોષનું હરણુ કરનાર, બળને ઉત્પન્ન કરનાર, વીર્ય આપનાર, પુષ્ટિ કરનાર, રસન ઇન્દ્રિયને હર્ષ પમાડનાર, કફને વધારનાર, પિત્તને દમનાર અર્થાત્ શમાવનાર, થાકને શમાવનાર, પુરુષોને પુષ્ટિ કરનાર તથા હિતકર, ઉરઃક્ષત ક્ષયથી ક્ષીણુ થઈ ગયેલા પુરુષોની ક્ષીણુતાને હરનાર, તથા પાંડુરોગ અને નેત્રરોગને મટાડનાર છે.

કડવા રસનું વીર્ય.

यस्तिक्तः कफवायुसंहृतिकरः कुष्ठादिदोषापहः
शीतः सर्वरुजापहो भ्रमहरो रुच्यो न संक्लेदनः ।
जिह्वास्फोटकनाशनोऽथ भवति क्षीणक्षतानां हितो
वक्रोल्लासकरः प्रकृष्टकथितो निम्बादिकास्वादकृत् ॥

इति तिक्तवीर्यम् ।

કડવો રસ કફ અને વાયુનો સંહાર કરનારો, કોઈ વગેરે દોષને મટાડનારો, હંડો, સઘળી પીડાઓને નાશ કરનારો, ભ્રમને મટાડનારો, રશિ ઉત્પન્ન કરનારો, ક્લેદ (બિનાશ) ને નહિ ઉપજાવનારો, જીભના ફોલાને મટાડનારો, ક્ષીણુ થયેલાને તથા ક્ષતવાળાને હિતકર, મુખને ઉદ્ધાસ કરનારો અને લીંબા વગેરેના જેવા સ્વાદવાળો ઉત્તમ રસ છે.

તીખા રસનું વીર્ય.

નેત્રં સ્નાવયતે મુખં વિદહતે કર્ણસ્ય તાપં વહન્
 બીભત્સં તનુતે મુખં વિકુરુતે પિત્તાસૃજં કોપયન્ ।
 અગ્નીનધ્યુષતે ક્ષતં વિદહતે ક્ષીણે ન શસ્તો ભવેત્
 વાતાનાહરતે કર્ફં ચ દહતે કટુકો મહારૌદ્રકઃ ॥

इति कटुवीर्यम् ।

તીખા રસ આંખમાંથી પાણી આણે છે, મુખને દઝાડે છે, કાનમાં
 ઝાળ લગાડે છે, મુખમાંથી લાળ વગેરે કાઢીને તેને બીભત્સ કરી મૂકે
 છે, તથા વિકારવાળું કરી દે છે, પિત્તરક્તને કોપાવે છે, બદરાશ્મિને પ્ર-
 દિષ્ટ કરે છે, ચાંદુ હોય તે બાળી મૂકે છે—તેમાં અગ્નિ બળે છે, વાયુઓને
 હરે છે, અને કફનો નાશ કરે છે. તીખા રસ મહારૌદ્ર છે માટે તે ક્ષીણ
 અથવા પુરુષને હિતકર નથી.

ખાટા રસનું વીર્ય.

जिह्वाक्लेदं जयनति तथा नेत्रनिर्मोलनं च
 बीभत्सं वा जनयति सदा वातरोगापहारी ।
 कण्डूकुष्ठक्षतरुजकरो नो हितः शोफिनः स्या-
 दम्लः प्रोक्तो मरुतशमनोऽसृक्प्रकोपं तनोति ॥

इत्यम्लरसवीर्यम् ।

ખાટા રસ જીભમાં પાણી ઉત્પન્ન કરે છે, આંખો મીંચાવી દે છે,
 લાળ વગેરે બીભત્સતા ઉત્પન્ન કરે છે, વાયુના રોગનું હરણ કરે છે, ખસ,
 કાઠ અને ચાંદાંતી પીડાને ઉત્પન્ન કરે છે, વાયુને શમાવે છે. અને લોહીને
 બગાડે છે. એ રસ સોજના રોગવાળાને હિતકર નથી.

કષાય રસનું વીર્ય.

जिह्वां कण्ठं ग्रसति नितरां ग्राहकश्चातिसारे
 श्लेष्मव्याधेरुपशमकरः श्वासकासापहर्ता ।
 हिक्काशूलं हरति नितरां शोधनः स्याद्गुणानां
 प्रोक्तश्चायं समधिकगुणो भव्य एषः कषायः ॥

इति कषायरसवीर्यम् ।

તુરો રસ જીભ અને કંઠને અતિ સંકુચિત કરી નાંખે છે, અતિ-સારના રોગમાં ઝાડાને બાંધે છે, કફના વ્યાધિને શમાવેછે, ખાંસી અને શ્વાસને મટાડે છે, હિકા અને શૂળરોગને છેકળ નાશ કરેછે, અને વ્રણ (ચાંદાં) ને સ્વચ્છ કરેછે; એવા ધણા ગુણવાળો આ ઉત્તમ તુરો રસ છે.

ખારો રસનું વીર્ય.

ક્ષારઃ ક્લેદં જનયતિ મુખે સ્વાદુરુષ્ણો વિદાહી

શૂલશ્લેષ્મારુચિહરતૃષામૂત્રકૃચ્છોષણશ્ચ ।

આમાહારં જરયતિ પુનર્વહ્નિસન્ધુક્ષણઃ સ્યાન્

શ્રેષ્ઠઃ પ્રોક્તઃ સકલરસગુણઃ સર્વતો યોગ્યભૂતઃ ॥

इति क्षारवीर्यम् ।

ખારો રસ મુખમાં બીનાશ ઉત્પન્ન કરે, સ્વાદમાં મધુર છે, (ગુ-ણમાં) ઉષ્ણ છે, અને (પચન થવામાં) વિદાહી છે, વળી તે શૂળ, કફ, અને અશ્મિને નાશ કરનાર છે; તરસ ઉત્પન્ન કરેછે, પેસાળ વધારે છે, ધાતુઓનું શોષણ કરેછે, કાચા આહારને પચાવેછે, અને જઠરાગ્નિને પ્ર-દિપ્ત કરેછે. એવી રીતે સધળા રસના ગુણવાળો અને સર્વે રસમાં યો-ગ્યતાવાળો આ ખારો રસ શ્રેષ્ઠ કહેલો છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे षट्सो नाम षष्ठोऽध्यायः ।

સત્તમોઽધ્યાયઃ

જળ વર્ગ.

अथातः संप्रवक्ष्यामि पानीयानि पृथक्पृथक् ।

शृणुध्वं च समासेन गुणान् गुणविपर्ययम् ॥

હવે હું પાણીઓના ગુણ અને દોષ સંક્ષેપમાં જૂદા જૂદા કહુંછું, તે તું સાંભળ.

પાણીના પ્રકાર.

द्विविधं चोदकं प्रोक्तमान्तरिक्षं तथौद्भिदम् ।

आन्तरिक्षं तु द्विविधं गाङ्गं सामुद्रिकं पयः ॥

તદ્વચ્ચતુર્વિધં પ્રોક્તમન્તરિક્ષસમુદ્ભવમ્ ।
 ભૂમૌ નિપતિતં તચ્ચ જાતં ચાષ્ટવિધં જલમ્ ॥
 સારસં ચૌદ્વિદં ચૈવ વાપીકૂપોદકં તથા ।
 નદીતટાકજં પ્રોક્તં નિર્ઘરં ચૌદ્યજં તથા ।
 इति चाष्टविधं प्रोक्तं नवमं नालिकेरजम् ॥

પાણી એ પ્રકારનું છે. (૧) આંતરિક્ષ એટલે આકાશમાંથી પડેલું, અને (૨) ઔદ્ભિદ એટલે પૃથ્વીના ખડકોમાં રહેલું. આંતરિક્ષ પાણીના એ પ્રકાર છે. (૧) ગાંગ પાણી અને (૨) સામુદ્રિક પાણી. વળી આંતરિક્ષ પાણીના ચાર ખીન્ન પ્રકાર પણ છે (તે આગળ કહેવામાં આવશે). આંતરિક્ષ પાણી પૃથ્વીઉપર પડીને આઠ પ્રકારનું થાયછે. સારસ એટલે સરોવરમાં રહેલું, ઔદ્ભિદ એટલે પથરાના ખડકોમાંથી નીકળેલું, વાપીનું પાણી, કૂવાનું પાણી, નદીનું પાણી, તળાવનું પાણી, ઝરણું પાણી, અને ચૌડ્ય અથવા કતળાં પાણીની જગોએ ખોદેલાં વેહેળીઆંનું પાણી, એ પ્રકારે આઠ પ્રકારનું પાણી કહેલું છે અને નવમું નાલિકેરનું પાણી.

ગાંગજળની પરીક્ષા.

गाङ्गसामुद्रविज्ञानं कथयिष्यामि साम्प्रतम् ॥
 धारितं येन पात्रेण लक्ष्यते येन तद्विधम् ॥
 धौतं शुद्धं सितं वस्त्रं चतुर्हस्तप्रमाणकम् ।
 दण्डास्त्रिहस्ताश्चत्वारः चतुष्कोणेषु बन्धयेत् ॥
 तस्मात्प्रतिच्यवत्तोयं शुद्धे रौप्यमयेऽथवा ।
 कांस्यपात्रे समुद्धृत्य परीक्षेत भिषग्वरः ॥
 शुद्धं कर्पासतूलं वा श्वेतशाल्योदनस्य वा ।
 पिण्डिका तत्र संक्षिप्ता श्वेततां याति सा पुनः ॥
 श्वेता तु निर्मला पिण्डी शुद्धं च विमलं पयः ॥
 तद्गाङ्गं सर्वदोषघ्नं गृहीतं यत्सुभाजने ॥

એ પાણીઓમાંથી ગાંગજળ અને સામુદ્રજળ ઓળખવાની રીતિ હમણાં હું કહું છું. એટલે તે પાણીને શામાં ઝીલવું તથા કેવા વાસણમાં નાખીને તેને શી રીતે પારખવું તે કહું છું. ચાર હાથ લાંબું અને ચાર હાથ પોહોળું એવું શુદ્ધ સફેદ ધોયેલું વસ્ત્ર લેવું તેને ચાર ખૂણે

ત્રણ ત્રણ હાથના ચાર ડંડા બાંધવા. પછી તે કપડામાં આકાશમાંથી પડતું પાણી ઝીલવું અને નીચે રૂપાનું અથવા કાંસાનું શુદ્ધ વાસણ મુકીને તેમાં તે પાણી પડવા દેવું. પછી એ પડેલા પાણીની પરીક્ષા કે-તમ વૈદે કરવી. એ આવી રીતે: કપાસનું શુદ્ધ રૂ લેઈને તેની અથવા ઘોળા ચોખાના ભાતની પિંડિ કરીને તે પાણીમાં નાખવી; પછી તેને બાહાર કાઢીને જોવી કે તે હતી તેવીને તેવી શ્વેત રહી છે કે તેનો રંગ બદલાયો છે? જો પિંડિ શ્વેત અને નિર્મળ હોય તો પાણી શુદ્ધ અને નિર્મળ જાણવું. એ પાણીને ગાંગ પાણી જાણવું, તથા તે સર્વ દોષને હણનાર છે એમ જાણીને તેને સારા વાસણમાં ભરી લેવું.

ગાંગજળના ગુણ.

તદ્દારયેષ્ઠ મતિમાન્ બલ્યં મેઘ્યં રસાયનમ્ ।

શ્રમક્લમપિપાસાઘ્નં કણ્ઠદોષનિવારણમ્ ॥

લઘુ મૂર્ચ્છાતૃષ્ણાચ્છર્દિમૂત્રસ્તમ્ભવિનાશનમ્ ।

ગજ્ઞોદકસ્ય વૃષ્ટિઃ સ્યાદિવસે વા પ્રદશ્યતે ॥

इति गाङ्गोदकपरीक्षा ।

એ ગાંગ પાણી બુદ્ધિમાન પુરુષે રાખી મૂકવું કેમકે તે બળ આપનાર, બુદ્ધિને વધારનાર, અને રસાયન એટલે વૃદ્ધાવસ્થા તથા આધિને મટાડનાર છે. વળી તે થાક, ખેદ, અને તરસને નાશ કરનાર, ખસના દોષનું નિવારણ કરનાર, હલકું, મૂર્છા, તૃષ્ણા, અકારી, (કલટી), અને મૂત્રસ્તંભને નાશ કરનાર છે. એ ગાંગોદકની વૃષ્ટિ થાયછે તથા તે દિવસે જોવામાં આવેછે.

સામુદ્રજળના ગુણ.

આવિલં સમલં નીલં ઘનં પીતમથાપિ ચ ।

સક્ષારં પિચ્છિલં ચૈવ સામુદ્રં તન્નિગચતે ॥

સઘનં કફરુક્તચ્ચ કણ્ઠસ્ત્રીપદકારકમ્ ।

સવાતલં ચ વિશ્લેયં રક્તદોષાર્તિકારણમ્ ॥

इति सामुद्रोदकम् ।

જો પાણી ડોહોળાયલું, મળવાળું, નીલ રંગનું, જાડું, અથવા પીળા રંગનું, ક્ષારવાળું, અને પિચ્છાવાળું હોય તેને સામુદ્રજળ કહેછે. એ

પાણીમાં જે બળું હોયછે તે કફ કરનારૂં, ખસ ઉપજવનારૂં અને વા-
ળાના રોગને પેદા કરનારૂં છે. વળી તે વાયુકર્તા તથા લોહી સંબંધી
રોગની ખીડાનું કારણ છે એમ જાણવું.

ચાર પ્રકારની વૃષ્ટિ.

દ્વિવિધં ચોદકં પ્રોક્તં તથા વશ્યે ચતુર્વિધમ્ ।

રાત્રિવૃષ્ટિર્દિવાવૃષ્ટિર્દુર્દિના વા ક્ષણોદ્ભવા ॥

ઉપર ગાંગ અને સામુદ્ર એ પ્રકારનું જળ કહ્યું. હવે જળના
ચાર પ્રકાર કહીએ છીએ. (૧) રાત્રિ વૃષ્ટિ, (૨) દિવા વૃષ્ટિ એટલે દિ-
વસે વરસાદ થાય તે, (૩) દુર્દિન વૃષ્ટિ એટલે વરસાદની હેલી થવાથી
રાતદહાડાં જે પાણી વરસ્યા કરે તે, અને (૪) ક્ષણવૃષ્ટિ એટલે ચોમા-
સામાં ગમે તે વખતે મેઘ ચઢી આવીને વરસે તે.

રાત્રિવૃષ્ટિના ગુણ.

નિશાજલં કફકરં ઘનં શીતગુણાત્મકમ્ ।

સામુદ્રતોયસ્ય સમં વિજ્ઞેયં વાતકોપનમ્ ॥

રાત્રિએ થયેલી વૃષ્ટિનું પાણી કફ કરનારૂં, જાડું, ઠંડા ગુણવાળું,
સામુદ્ર પાણીના જેવું, અને વાયુને કોપાવનારૂં છે એમ જાણવું.

દિવાવૃષ્ટિના ગુણ.

દિવા સૂર્યોશુત્તમા ચ મેઘા વર્ષન્તિ યત્પયઃ ।

તત્કફઘ્નં પિપાસાઘ્નં લઘુ વાતપ્રકોપનમ્ ॥

દિવસે સૂર્યના કિરણથી તપેલા મેઘ જે પાણી વરસે છે તે પાણી
કફને નાશ કરનારૂં, તરસને મટાડનારૂં, હલકું અને વાયુને કોપાવનારૂં છે.

દુર્દિનવૃષ્ટિના ગુણ.

દુર્દિને વૃષ્ટિસંપાતે વાતોદ્ભૂતં સવાતલમ્ ।

કફઋચ્છોષહનનં તર્પણં દોષકોપનમ્ ॥

હેલીના દિવસોમાં જે વૃષ્ટિ પડેછે તેમાં વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલું પાણી
વાયુને ઉત્પન્ન કરનારૂં, કફને ઉત્પન્ન કરનારૂં, શોષને હણનારૂં, તૃપ્તિ ક-
રનારૂં અને દોષને કોપાવનારૂં છે.

ક્ષણવૃષ્ટિના ગુણ.

તથા ઘા ક્ષણવૃષ્ટિશ્ચ દોષરોગકરી નૃણામ્ ।

કણ્ઠત્રિદોષજનનં પાનીયં ન પ્રશસ્યતે ॥

તેજ પ્રમાણે શ્રાવણનાં સરવડાંમાં જે ક્ષણે ક્ષણે વરસાદ વરસે છે તેને ક્ષણવૃષ્ટિ કહેછે. એ ક્ષણવૃષ્ટિ મનુષ્યોને વાતાદિ દોષ અને જ્વરાદિ રોગ ઉત્પન્ન કરનારી છે. વળી તે પાણી ખસ અને ત્રિદોષ ઉત્પન્ન કરનારું છે માટે હિતકર નથી.

શ્રાવણવૃષ્ટિના ગુણ.

મેઘા વમંતિ યત્તોયં સશૈલવનકાનને ।

શ્રાવણે નિંદ્યતે ભૂમૌ કરાંબુ વર્ષતે રવિઃ ॥

इति श्रावणवृष्टिगुणाः ।

ઉપર ચાર પ્રકારની વૃષ્ટિ કહી તેવિના શ્રાવણ, ભાદ્રપદ, આશ્વિન અને કાર્તિક, (આપણા દેશમાં એને ઠંડાણે અનુક્રમે આશાઠ, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ અને આસો, એ માસ સમજવા.) એ ચાર માસ ઉપરથી વૃષ્ટિના ચાર પ્રકાર થાયછે. તેમાંથી શ્રાવણ માસમાં પર્વત, વન અને વાડીમાં જે પાણી મેઘમાંથી પડેછે તે પાણી સૂર્ય પોતાનાં કિરણોમાંથી વરસે છે-અર્થાત્ કિરણોવડે તપાવીને વરસાવે છે માટે એ પાણી ભૂમિ ઉપર નિંદ્ય ગણાયછે.

ભાદ્રપદવૃષ્ટિના ગુણ.

સઘનં નામસં નીરં શ્લેષ્મકૃદ્વાતકોપનમ્ ।

શમનં પિત્તરોગાણાં મધુરં રક્તદોષકૃત્ ॥

इति भाद्रपदवृष्टिगुणाः ।

ભાદ્રવામાં વરસેલું પાણી જાડું તથા કઠ્ઠ અને વાયુને કોપાવનારું છે. વળી તે પિત્તરોગને શમાવનારું, મધુર તથા લોહીમાં બગાડ કરનારું છે.

આશ્વિનવૃષ્ટિના ગુણ.

રૂક્ષં પિત્તકરં ચામલં ગુલ્મરક્તવિકારકૃત્ ।

ચિન્નાનક્ષત્રસમ્ભૂતં ચરં શસ્યવિદોષકૃત્ ॥

इति आश्विनवृष्टिगुणाः ।

આસો માસમાં અથવા ચિત્રા નક્ષત્રમાં વરસેલું પાણી રક્ષ (લુખું), પિત્ત કરનારૂં, ખાટું, તથા ગુદમ અને લોહી સંબંધી વિકાર કરનારૂં છે. વળી તે પાણી તીક્ષ્ણ (અરૂ-કરૂ) અને ધાન્યના છોડને બગાડનારૂં છે.

કાર્તિકવૃષ્ટિના ગુણ.

કાર્તિકીવૃષ્ટિસમ્ભૂતં સ્વાતિસંપાતશીતલમ્ ।

નાશનં ચ ત્રિદોષાણાં સર્વશસ્યપ્રવર્ધનમ્ ॥

શીતલં બલકૃદ્વૃષ્યં તૃદ્વિદાહજ્વરનાશનમ્ ।

કાર્તિક માસમાં થયેલી વૃષ્ટિનું પાણી સ્વાતિ નક્ષત્રમાં પડેલું હોવાથી શીતળ હોયછે. વળી તે વાતાદિક ત્રણે દોષને નાશ કરનાર અને સર્વ ધાન્યની વૃદ્ધિ કરનારૂં છે, તથા શીતળ, બળ આપનારૂં, પૌષ્ટિક, અને તરસ તથા દાહજ્વરને નાશ કરનારૂં છે.

સ્વાતિજળના ગુણ.

કચિત્-પુણ્યતરે દેશે શરદર્ષતિ માગ્રવમ્ ॥

પિત્તજ્વરવિનાશાય શસ્યનિષ્પત્તિહેતવે ।

અમ્બરસ્થં સદા પથ્યમમૃતં સ્વાતિસમ્ભવમ્ ॥

ગગનામ્બુ ત્રિદોષઘ્નં ગૃહીતં યન્ન ભાજને ।

બલ્યં રસાયનં મેઘ્યં યન્ત્રાપેક્ષ્યં તતઃ પરમ્ ॥

કાર્તિક્યાદિચતુર્ણી તુ માસાનાં કાર્તિકા ગુણાઃ ॥

ક્રાંતક વિશેષ પુણ્યવાળા દેશમાં શરદ ઋતુ ને વરસાદ વરસે છે તેથી પિત્તજ્વરનો નાશ થાયછે તથા ધાન્યની ઉત્પત્તિ થાયછે. સ્વાતિનું પાણી આકાશમાં રહેલું હોય (અર્થાત્ અંતરિક્ષથી ઝીલી લીધું હોય) તો તે સદૈવ પથ્ય છે. પાત્રમાં ઝીલી લીધેલું એવું આકાશનું પાણી ત્રણ દોષને નાશ કરનારૂં, બળ આપનારૂં, જરાવ્યાધિ નાશ કરનારૂં, અને બુદ્ધિ વધારનારૂં છે. પણ તે પાણી ને પૃથ્વીપર પડ્યું હોય તો યંત્રથી શુદ્ધ કર્યા પછી ઉપયોગમાં લેવા જેવું થાયછે. કાર્તિકથી માંડીને ચાર માસની વૃષ્ટિના ગુણ કાર્તિક માસના જેવા છે.

અકાળવૃષ્ટિના ગુણ.

અનાર્તવં વિમુચ્ચન્તિ જલં જલધરાસ્તુ યત્ ।

પતિતં તત્ ત્રિદોષાય સર્વેષાં દેહિનામપિ ॥

અકાલે વૃષ્ટિસન્તાપસમ્ભૂતં તદ્વિકારહૃત્ ।
વિશેષાત્ શ્લેષ્મરોગાનાં કારણાન્ન પ્રશસ્યતે ॥

इति कार्तिकीवृष्टिगुणाः ।

इति चातुર્માસिकं जलम् ।

વર્ષા ઋતુ વીતી ગયા પછી મેઘમાંથી જે વૃષ્ટિહાર પાણી પડે છે તે સર્વે પાણીઓને ત્રિદોષ ઉત્પન્ન કરનાર છે. એ પાણી કવચતે થયેલી વૃષ્ટિના આકૃતી વિકારવાળું થાયછે અને વિશેષે કરીને તે કફ સંબંધી રોગ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી વખાણવા જેવું નથી.

કરાના પાણીની ઉત્પત્તિ.

अथान्यच्चतुर्विधं जलं प्रशस्यते ।

तथा धारं च कारं च तौषारं हैममेव च ।
चतुर्विधं समुद्दिष्टं तेषां वच्मि गुणागुणान् ॥
धारं चतुर्विधं प्रोक्तं वक्ष्ये कारं महामते ! ।
श्रीमतां महाप्राज्ञानां हिताय रुजशान्तये ॥
स्वर्नद्याः शीतवातेन मेघविस्फूर्जसङ्कुलम् ।
शीताम्बु कठिनं भूत्वा शिलाजातं हिमेन तु ॥
पश्चात् सूर्यस्य सन्तापात्किञ्चिद्वै द्रवते जलम् ।
वमन्ति मेघाः सलिलशकलं शीतलं मतम् ॥

इति कारकोत्पत्तिः ।

હવે બીજું ચાર પ્રકારનું જળ જે વખાણવા યોગ્ય છે તે કહીએ છીએ. ઉપર જે જળના ચાર પ્રકાર કહ્યા તેવુંજ ધાર એટલે વર્ષાની ધારાઓથી પડેલું પાણી, કાર એટલે કરા રૂપે પડેલું પાણી, તૌષાર એટલે ઝાકળરૂપે પડેલું પાણી અને હૈમ એટલે હિમ (ગરફ) રૂપે પડેલું પાણી, એવા ચાર પ્રકારનું જળ કહેલું છે તેના ગુણુદોષ હું કહુંછું. એ ચારમાંથી ધારના પાણીના ચાર પ્રકાર પાડીને તેના ગુણુ તે પાછળ કહ્યા છે; હવે હું મોટી બુદ્ધિવાળા હારીત! હું તને કારક અથવા કરાના જળના ગુણુ કહુંછું કે જેથી તું તે જાણીને ધનવાન તથા મોટા બુદ્ધિવાળા પુરુષોનું હિત કરે તથા તેમના રોગને મટાડે. મેઘની ગર્જનાથી

છિન્નભિન્ન થઇને હંડું થયેલું પાણી આકાશગંગાના હંડા વાયુવડે કદલું થાય છે અને પછી હિમવડે પથરાની પેઠે બાઝી જાય છે. પછી સૂર્યના તાપથી તે પાણી કાંઈક ઓગળવા માંડે છે અને તેથી મેઘવૃષ્ટિદ્વારા પાણીના હંડા કકડા પૃથ્વી ઉપર પડે છે તેને કરા કહે છે.

કરાના પાણીના ગુણ.

કારં શીતગુણૈઃ શ્રમોપશમનં શોષાર્તિનિર્નાશનં
મૂર્છામોહશિરોર્તિનાશનકરં હિક્કાવમેર્વારણમ્ ।
શોફાનાં વ્રણિનાં તુ દોષશમનં પિત્તાત્મિકાનાં હિતં
શંસંતિ પ્રવરં ગુણૈઃ પ્રતિદિનં તસ્માન્ન દૂરે કૃતમ્ ॥

इति कारकजलगुणाः ।

કરાનું પાણી તેના શીતળ ગુણોએ કરીને મનુષ્યના થાકને દૂર કરે છે, શોષ રોગની પીડાને નાશ કરે છે, મૂર્છા, મોહ અને માથાની પીડાને મટાડે છે, હિક્કા અને ઉલટીને અટકાવે છે, સોજવાળા અને વ્રણવાળાઓના દોષને શમાવે છે, પિત્ત પ્રકૃતિવાળાઓને તે હિતકર છે; એવી રીતે કરાના પાણીના ઉત્તમ ગુણોમાટે વૈદ્યો તેનાં પ્રતિદિન વખાણુ કરે છે માટે ઝાઝા પુરુષોએ તેને તળેલું નથી.

ઝાકળના પાણીના ગુણ.

તૌષારં લઘુ શીતલં શ્રમહરં પિત્તાર્તિશાન્તિપ્રદં
દોષાणां शमनं जलार्तिहननं सर्वामयघ्नं परम् ।
कुष्ठश्रीपदचर्चिकाविशमनं पामाविसर्पापहं
क्षीणानां क्षतशोषिणां हितकरं संसेव्यते मानवैः ॥

इति तुषारपानीयगुणाः ।

ઝાકળનું પાણી હલકું, શીતળ, શ્રમને હરનારૂં, પિત્તની પીડામાં શાંતિ આપનારૂં, વાતાદિ દોષને શમાવનારૂં, પાણીની પીડાને (તરસને) મટાડનારૂં, અને સર્વ રોગને નાશ કરનારૂં એવું ઉત્તમ છે; વળી તે કોદ, વાળાનો રોગ અને પગ ફાટે છે તે રોગને શમાવે છે, ખસ તથા રતવાને મટાડે છે અને ક્ષીણ થયેલા, ઉરઃક્ષતવાળા અને શોષ રોગવાળાને હિત કરે છે, માટે એવા પાણીનું મનુષ્યો સેવન કરે છે.

હીમના પાણીના ગુણ.

હૈમં ઘનં ચ મધુરં ચ કષાત્મકં ચ
મૂર્છાશ્રમાર્તિશમનં ભ્રમનાશનં ચ ।
પિત્તાસૃજઃ પ્રશમનં રુધિરક્ષતમ્
શાન્તિં કરોતિ હિમસમ્ભવવારિ સઘઃ ॥

इति धारकारतौषारहैमजलगुणाः ।

અરધનું પાણી બળુ, મધુર, કઠ્ઠ કરનારું, મૂર્છા અને શ્રમની પી-
ડને શમાવનારું, ભ્રમને નાશ કરનારું, પિત્તરક્તને શમાવનારું, અને લો-
હીના તથા ક્ષતના રોગને હણનારું છે. એવું અરધથી ઉત્પન્ન થયેલું પાણી
તરફાળ શાંતિ કરેછે.

પૃથ્વીપરના પાણીના આઠ પ્રકાર.

ધારં પૃથિવ્યાં પતિતં પયસ્તુ તત્રૈવ જાતં ગુણભેદભિન્નમ્ ।
નાનાવિઘ્નૈર્મદગુણૈશ્ચ સમ્યક્ જાતં જલં ચાષ્ટવિધં વદન્તિ ॥
નદૌદ્ધિદં પ્રાસ્તવણં ચ ચૌઢ્યં કૌપં તાડાગં સરસોદ્ભવં ચ ।
વાપ્સુદ્ભવં તત્પ્રવદન્તિ ધીરા નીરં સમાસેન વદન્તિ ચાત્ર ॥

મેઘની ધારાનું જે જળ પૃથ્વી ઉપર પડેલું છે તે જળ તે સ્થા-
નના યોગ જૂદા જૂદા ગુણવાળું થાયછે અને તેથી તેના જૂદા જૂદા ભેદ
પડેછે અને એવી રીતે અનેક પ્રકારના ભિન્ન ભિન્ન ગુણોએ કરીને તે
પાણી આઠ પ્રકારનું થાયછે એમ કહેછે. તે આઠ પ્રકારનાં નામઃ ન-
દીનું જળ, ઉદ્દભિદ ખડકનું પાણી, પ્રાસ્તવણ એટલે ઝરણનું પાણી,
ચૌઢ્ય એટલે ખાદેલાં વેલુંગિયાંનું પાણી, કૌપ એટલે ઢૂવાનું પાણી, તા-
ડાગ એટલે તળાવનું પાણી, સારસ એટલે સરોવરનું પાણી, અને વા-
પ્સુદ્ધ એટલે વાવનું પાણી. એવી રીતે ધીર એવા વૈદોએ આઠ પ્ર-
કારનાં પાણી કહ્યાં છે તેના ગુણદોષ અહીં સંક્ષેપમાં કહીએ છીએ.

નદીના પાણીના ગુણ.

यत् श्रीमतां चैव महीपतीनां सेव्यं तथा योग्यतमं प्रदिष्टम् ।
नादेयमंभो मधुरं लघु स्याद् रुक्षं तथोष्णं शमनं च वायोः ॥

સન્દીપનં લેખનમેવ શસ્ત્રં હિમાગમે વા શિશિરે નિષેવ્યમ્ ।
ઘલપ્રદં પથ્યકરં નરાણાં પ્રદિષ્ટમેતન્તુ સદા મિષગ્મિઃ ॥

इति नदीवारिगुणाः ।

ધનવાન અને રાબાઓએ સેવવાને સર્વથી વધારે યોગ્ય ને પાણી વૈદ્યોએ કહ્યું છે તે નદીનું પાણી છે. કેમકે એ પાણી મધુર, હલકું, રક્ષ, ગરમ, વાયુને શમાવનારૂં, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારૂં, દોષને સૂકવીને દૂર કરનારૂં, તથા હેમંત અને શિશિર ઋતુમાં હિતકર છે માટે સેવવા યોગ્ય છે. વળી એ પાણી બળને આપનાર તથા પુરુષોને માદ્રક આવે એવું છે એમ સદૈવ વૈદ્યોએ કહેલું છે.

ઉદભિદ પાણીના ગુણ.

નાદેયમુષ્ણં લઘુ વાતહારિ સપૈત્તિકં તૃટ્જ્વરનાશનં ચ ।
કુષ્ઠવ્રણાનાં શ્રમશોષિણાં ચ શસ્ત્રં ન ચ ક્ષારગુણોપપન્નમ્ ॥

इत्यौद्धिदवारिगुणाः ।

નાના નાના ખડકના પથરાઓમાં વેહેતું જતું હોય તે પાણીને ઉદ્ભિદ પાણી કહેછે. એ પાણી હલકું, વાયુને મટાડનાર, પિત્ત ઉત્પન્ન કરે એવું તથા તૃપા અને જ્વરને મટાડે એવું છે. કોઢવાળાને, વ્રણવાળાને, ચાકવાળાને અને શોષ રોગવાળાને એ પાણી હિતકર નથી. એ પાણી ક્ષાર ગુણથી યુક્ત હોયછે.

ઝરણુના પાણીના ગુણ.

उष्णं कषायं स्रवणोद्भवं च श्लेष्मापहं गुल्महृदामयघ्नम् ।
कण्डूविसर्पक्षयरोगकारि नानાविधं दोषचयं करोति ॥

इति प्रस्रवणवारिगुणाः ।

ઝરણુથી ઉત્પન્ન થયેલું પાણી ગરમ, તુરૂં, કફને મટાડનારૂં, ગુલ્મ રોગને તથા તદ્વદ્યના રોગને નાશ કરનારૂં, ખસ, રતવા અને ક્ષયરોગને ઉત્પન્ન કરનારૂં છે. એ પાણી નાના પ્રકારના દોષનો સંચય કરે એવું છે.

વેહેળિયાના પાણીના ગુણ.

वदन्ति चौड्यं लवणं तथा गुरु कफात्मकं वारि विकारकर्तृ ।
हिक्कां ज्वरं शूलमरोचनं च करोति नूनं त्वचि दोषरोगम् ॥

इति चौड्योदकगुणाः ।

નાના ફૂવા જેવા ખાડ ખોદેલા હોયછે તેને વેહેળિયું કહેછે. એવા વેહેળિયાનું પાણી ખાંડ તથા ભારે હોયછે. વળી તે કફકર્તા તથા પાણી વિકાર ઉત્પન્ન કરે એવું છે. તેમજ એ પાણી હિકા, તાવ, શૂળ, અ-શ્મિ, અને ત્વચામાં દોષનો બિગાડ કરી નિશ્ચય રોગ પેદા કરેછે.

વાય્યના પાણીના ગુણ.

क्षारं कषोष्णं कफवातरोगविनाशनं पित्तकरं कटु स्यात् ।
स्थिरं सदा पित्तविकारिणां च शस्तं न वापीप्रभवं वदन्ति ॥

इति वायुदकगुणाः ।

વાય્યનું પાણી ક્ષારવાળું, કાંઈક ઉતું, કફ અને વાયુના રોગને નાશ કરનારું, પિત્ત ઉત્પન્નવનારું, તીખું અને સ્થિર છે. વાય્યનું પાણી પિત્તવિકારવાળાને સદૈવ હિતકર નથી.

ફૂવાના પાણીના ગુણ.

रूक्षं कफघ्नं लवणात्मकं च सन्दीपनं पित्तकरं लघूष्णम् ।
कौपं जलं वातहरं प्रदिष्टं शरत्सु सेव्यं न वदन्ति वैद्याः ॥

इति कूपोदकगुणाः ।

ફૂવાનું પાણી રૂક્ષ, કફને નાશ કરનારું, ખાંડ, જલરાશિને પ્રદિપ્ત કરનારું, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું, હલકું, ગરમ, અને વાયુને હરનારું કહેલું છે. ફૂવાનું પાણી શરદ્ ઋતુમાં ન પીવું એમ વૈદ્યો કહેછે.

તળાવના પાણીના ગુણ.

घनं कषायं च तडागजं स्यात् हृद्यं विपाके मधुरं तथैव ।
शरत्सु शस्तं कफकृत्स्नवातं ग्रीष्मे हितं तत्प्रवदन्ति धीराः ॥

इति तडागोदकगुणाः ।

તળાવનું પાણી જાડું, તરું, હૃદયને હિતકર, અને વિપાકમાં (પાચન થવામાં) મધુર છે. શરદ્ ઋતુમાં એ પાણી હિતકર છે. વળી તે કફ અને વાયુને ઉત્પન્ન કરેછે. ધીર એવા વૈદ્યો તેને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં હિતકર છે એમ કહેછે.

૧ પ્રાવૃષિ ચાપિ સેવ્યમ્. એવો પણ પાઠ છે.

સરોવરના પાણીના ગુણ.

ક્ષારં ઘનં વાતકફાનુકારિ ત્વગ્દોષકારિ કટુ દીપનં ચ ।
પ્રોક્તં વિપાકે ભ્રમશોષકારિ સ્યાત્સારસં નો સુખકારિ વારિ ॥

इति सारसवारिगुणाः ।

સરોવરનું પાણી ક્ષારવાળું, જડું, વાયુ અને કફને ઉત્પન્ન કરનારું, ત્વચાના દોષને ઉપબળવનારું, તીખું અને જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારું છે. એ પાણી પાચન થયા પછી ભ્રમ અને શોષ ઉપદ્રવ પેદા કરે છે, માટે સરોવરનું પાણી સુખકારી નથી.

નદીઓના પ્રકાર.

इति चाष्टविधं प्रोक्तं जलं भिषजसत्तमैः ।

नादेयं संप्रवक्ष्यामि समुद्रगामिस्रोतसाम् ॥

तथा प्राच्यां गमाश्चान्याः पश्चिमानुगमास्तथा ।

तासां गुणागुणान् वक्ष्ये समासेन गुणोत्तम ! ॥

ससैकता सपापाणा द्विविधा चाम्बुवाहिनी ।

एवं चतुर्विधा नद्यो वातपित्तકફાત્મિકાઃ ॥

પાછળ કહ્યું તે પ્રમાણે ઉત્તમ વૈદ્યોએ જળ આઠ પ્રકારનું કહ્યું છે. હવે જેમનો પ્રવાહ સમુદ્ર તરફ જાય છે એવા નદીઓના જળ વિષે કહીશ. કેટલીક નદીઓ પૂર્વ ભણી વહેતી જઈને સમુદ્રમાં જાય છે તથા કેટલીક પશ્ચિમ ભણી વહીને સમુદ્રમાં જાય છે (તેથી એ બે પ્રકારની નદીઓ છે.) હું ઉત્તમ ગુણુવાળા હારીત ! હું સંક્ષેપમાં તે નદીઓના ગુણુ દોષ કહીશ. વળી કેટલીક નદીઓમાં રેતી હોય છે અને કેટલીકમાં પાપાણુ હોય છે તેથી રેતીવાળી તથા પથરાવાળી એવી બે પ્રકારની નદી કહેવાય છે. એ પ્રમાણે વાયુ, પિત્ત અને કફાત્મક નદીઓ ચાર પ્રકારની થાય છે.

સામાન્ય નદીના ગુણ.

सदावहा वा घनवारिकोष्णा मरुत्कफानां शमनं च तस्याः ।

नीरं वसन्ते हितकृत् विशेषात् नदीभवं नैव हिमागमे च ॥

જે નદી સદૈવ વહેતારી હોય છે તે જળ પાણીવાળી અને ગરમ

હોયછે. તે નદીનું પાણી વાયુ અને કદને શમાવેછે તથા વસંત ઋતુમાં વિશેષે કરીને દિત કરેછે. નદીનું પાણી હેમંત ઋતુમાં દિતકર નથી.

પાપાણુ નદીના ગુણ.

ઘનવિમલશિલાનાં સ્ફાલનાજ્ઞાતફેનં
વહલસજલવીંચીચ્છન્નસંક્ષોભદ્વમ્ ।
નતુ લઘુ ચ સુશીતં નાતિચોષ્ણં ઘનં વા
હરતિ પવનપિત્તં શ્લેષ્મકૃદ્ધારિ સમ્યક્ ॥

इति पाषाणनदीगुणाः ।

નદી માટેના નક્કર અને નિર્મળ પથરાઓમાં અદ્વિગાદિને શીણવાળું થયેલું તથા પાણીના મોટા મોટા તરંગથી દંકાર્ક ગયેલું અને પાણીમાં ઉપજેલા ક્ષોભવં ઉજાળા મારતું પાપાણુ નદીનું પાણી લલકું કે, બહુ રંડું, કે બહુ ગરમ કે બનું નથી હોતું. એ પાણી વાયુ અને પિત્તને મટાડે છે અને કદને ઉત્પન્ન કરેછે.

રેતીવાળી નદીના ગુણ.

સઘનવિમલતોયં સૈકતાયાઃ પ્રવાહો
ન ચ ભવતિ લઘુત્વં શ્લેષ્મકૃદ્ધન્તિ પિત્તમ્ ।
ભવતિ મધુરમેવં કિશ્ચિદુષ્ણં કષાયં
ભવતિ પવનકારિ શોષમૂર્છાં નિહન્તિ ॥

इति मवालुकानदीगुणाः ।

રેતીવાળી નદીનું પાણી બનું અને નિર્મળ હોયછે. તેમાં પાણી સાથે રેતીનો પ્રવાહ વહેછે, એ પાણી લલકું નથી હોતું પણ કદને ઉત્પન્નવેછે તથા પિત્તને લણે છે. વળી તે મધુર, કાંઈક ઉષ્ણ અને તુરં હોયછે, તથા તે વાયુને ઉત્પન્ન કરેછે અને મૂર્છા તથા શોષ રોગને મટાડેછે.

હિમાલયમાંથી ઉપજેલી નદીઓના ગુણ.

હિમવત્પ્રભવા નદ્યઃ પુણ્યા દેવર્ષિસેવિતાઃ ।
ઘનપાષાણસિકતા વાહિન્યો વિમલોદકાઃ ॥
હન્તિ વાતકફં તોયં શ્રમશોષવિનાશનમ્ ।
કિશ્ચિત્કરોતિ વા પિત્તં ત્રિદોષશમનં જલમ્ ॥

જે નદીઓ દિમાત્રયમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે તે સર્વે પવિત્ર અને દેવ તથા ઋષિઓએ સેવેલી છે. વળી તે નક્કર પથરાઓ અને રેતીમાં વહેનારી તથા નિર્મળ પાણીવાળી છે. તે નદીઓનું પાણી વાયુ તથા કદને નાશ કરેછે તથા થાક અને શોષને મટાડે છે. તે પાણી કાંઈક પિત્ત ઉત્પન્ન કરેછે તથાપિ ત્રિદોષને શમાવે એવું હોય છે.

મલયાચળની નદીઓના ગુણ.

મલયપ્રભવા નદ્યઃ શીતતોયામૃતોપમાઃ ।

ઘ્રન્તિ વાતં ચ પિત્તં ચ શોષઞ્ચમશ્રમાપહાઃ ॥

જે નદીઓ મલયાચળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે તે સર્વે શીતળ પાણી વાળી અને અમૃત સરખી હોય છે. તેમનાં પાણી વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરેછે તથા શોષ, બ્રમ અને થાકને દૂર કરેછે.

ગંગામાં મળનારી નદીઓનાં નામ તથા ગુણ.

ગङ્ગા સરસ્વતી શોણો યમુના સરયૂ શર્ચી ।

વેણા શરાવતી નીલા ઉત્તરે પૂર્વવાહિની ॥

હિમવત્પ્રભવા હોતા હિમસમ્મવશીતલાઃ ।

સમાઃ સર્વગુણૈર્નદ્યો વાતશ્લેષ્મહરા નૃણામ્ ॥

આસાં નવશતૈર્યુક્તા ગङ્ગા પ્રોક્તા મનીષિભિઃ ।

તથા ચર્મણવતી વેત્રવતી પારાવતી તથા ॥

ગંગા, સરસ્વતી, શોણનદ, યમુના, સરયૂ, શર્ચી, વેણા, શરાવતી, અને નીલા, એ નદીઓ ઉત્તર દેશને વિષે પૂર્વ દિશામાં વહન કરનારી છે. એ સર્વે દિમાત્રયમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે તથા દિમાત્રયમાંના હિમ (ઘરદ) માંથી નીકળેલી હોવાથી શીતળ હોય છે. એ સર્વે નદીઓ સર્વે ગુણોમાં સમાન છે તથા મનુષ્યોના વાયુ અને કદને હરનારી છે. એ નદીઓમાંની નવસં નદીઓથી યુક્ત થયેલી ગંગા નદી છે એમ બુદ્ધિમાન પુરુષોનું કહેવું છે.

સિંધુમાં મળનારી નદીઓ તથા તેમના ગુણ.

ક્ષિપ્રા મહાનદી પીતા મત્સ્યકન્યા મનસ્વિની ।

શેવતી શૈવલિન્યશ્ચ સિન્ધુયુક્તાઃ સમુદ્રગાઃ ॥

વાતપિત્તહરં નીરં ત્રિદોષઘ્નં મતં પરમ્ ।

શ્રમગ્લાનિહરં વૃષ્યમુત્તરાશાનુગામિ ચ ॥

इति नद्य उत्तरानुगाः ।

અર્ધગુપ્તી, વેત્રાવતી, પારાવતી, ક્ષિપ્રા, પીતવર્ણની મહાનદી, મ-
નરિવતી એવી મત્સ્યકન્યા, શેવતી, શૈવલિની, એ નદીઓ સિંધુનદીમાં
સુક્ત થઈને સમુદ્રમાં ગય છે. તેમનું પાણી વાયુ અને પિત્તને દૂરનારૂં,
ત્રિદોષને નાશ કરનારૂં, શ્રમ અને ગ્લાનિને દૂરનારૂં, તથા પુષ્ટિ કરનારૂં,
એવું ઉત્તમ માતેલું છે. એ જળ ઉત્તરદેશમાં વહન કરે છે.

પશ્ચિમ તરફ વેહેનારી નદીઓ.

તાપી ગોપતી ગોલોમી ગોમતી સલિલા મહી ।

સરસ્વતીયુતા નદ્યો નર્મદા પશ્ચિમાનુગાઃ ॥

આસાં જલં ઘનં પીતં પિત્તઘ્નં કફકૃત્તથા ।

વાતદોષહરં હૃદયં કણ્ઠકુષ્ઠચિનાશનમ્ ॥

તાપી, ગોપતી, ગોલોમી, ગોમતી, સલિલા, મહી, સરસ્વતી, અને
એ સૌની સાથે નર્મદા, એ નદીઓ પશ્ચિમ દિશા ભણી વેહેનારી છે.
એ નદીઓનું પાણી જાદું, પીળું, પિત્તને મટાડનારૂં, કફને ઉપગ્રવનારૂં,
વાયુના દોષને દૂરનારૂં, હૃદયને હિતકર, તથા ખસ અને કોદને નાશ
કરનારૂં છે.

પશ્ચિમ પર્વતમાંથી ઉપજેલી નદીઓ.

પશ્ચિમાદ્રિસમુદ્ભૂતા ગૌતમી પુણ્યભાજના ।

આસાં શીતં જલં વાપિ કફવાતવિકારકૃત્ ॥

પિત્તપ્રશમનં બલ્યં મૂલદોષવિકારકૃત્ ॥

પવિત્ર એવી ગૌતમી નદી (અને બીજી કેટલીક નદીઓ) પશ્ચિમ
ભણીના (સહ્યાદ્રિ) પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. એ નદીઓનું પાણી
શીતળ અને કફ તથા વાયુના રોગને ઉપગ્રવનારૂં છે. વળી તે પિત્તને
શમાવનારૂં, જળ આપનારૂં, અને મૂત્ર દોષ સંબંધી રોગને મટાડનારૂં છે.

ગૌતમીને મળનારી નદીઓ.

પૂર્ણા પયસ્વિની વેતા પ્રણીતા ચ વરાનના ।

દ્રોણા ગોવર્ધની યાન્યા ગૌતમ્યનુગતા હમાઃ ॥

આસાં જલં ઘનં નાતિવાતશ્લેષ્મવિકારકૃત્ ।

પૂર્વસામુદ્રગાશ્ચૈવ નદ્યો નવશતૈર્યુતાઃ ॥

પૂર્ણા, પયસ્વિની, વેતા, પ્રણીતા, વરાનના, દ્રોણા, ગોવર્દ્ધની, અને બીજી નદીઓ ગોતમીની પછવાડે જનારી છે. એ નદીઓનું પાણી ગંદું, તથા વાયુ અને કફનો ઘણો વિકાર કરનારું નથી. એ નદીઓ નવસેં નદીઓ સહિત પૂર્વ જાણીના સમુદ્રમાં જાય છે.

દક્ષિણ દેશમાં વહેનારી નદીઓ.

કાવેરી વીરકાન્તા ચ ભીમા ચૈવ પયસ્વિની ।

વિભાવરી વિશાલા ચ ગોવિન્દી મદનસ્વસા ।

પાર્વતી ચાપરા નદ્યો દક્ષિણાધિગમા इमाः ॥

પ્રત્યેકશો નવશતૈર્યુક્તાશ્ચેમાઃ પૃથક્ પૃથક્ ।

સર્વાસાં પરિસંખ્યા ચ શતાનાં ચૈકવિશતિઃ ॥

કાવેરી, વીરકાન્તા, ભીમા, પયસ્વિની, વિભાવરી, વિશાલા, ગોવિન્દી, મદનસ્વસા, પાર્વતી, અને બીજી નદીઓ દક્ષિણ દેશમાં વહન કરે છે. એમાંની પ્રત્યેક નદી જૂદી જૂદી નવસેં નવસેં નદીથી યુક્ત છે અને તે સર્વની સંખ્યા એકવીસસેં છે.

નદીઓનો વિસ્તાર.

ક્રોશે ક્રોશે ભવેત્ કુલ્યા યોજને યોજને નદી ।

દ્વિયોજને ચ વિજ્ઞેયા મહાનીરા બુધૈર્નદી ॥

એક એક કાસમાં એક એક નાની નદી હોય છે, અને એક એક જનજનમાં એક એક સાધારણ નદી હોય છે. તથા એ એ યોજનમાં એક ઘણું પાણીવાળી મોટી નદી હોય છે એમ ગણા પુરોષોએ જાણ્યું.

પૃથ્વીના પ્રકાર અને ગુણ.

ભૂમિઃ પશ્ચવિધા જ્ઞેયા કૃષ્ણા રક્તા તથા સિતા ।

પીતા નીલા ભવેચ્છાન્યા ગુણાસ્તાસાં પ્રકીર્તિતાઃ ॥

કૃષ્ણા ચ મધુરા રૂક્ષા કપાયા પીતવર્ણિની ।

રક્તા સા ચ ભવેત્તિક્તા મધુરામ્લા સિતા સ્મૃતા ॥

નીલા સકટુકા જ્ઞેયા ભૂમિભાગાઙ્ગલં વિદુઃ ।

પૃથ્વી પાંચ પ્રકારની છે: કાળી, રાતી, ઘોળી, પીળી, અને નીલી. એના ગુણો આ પ્રમાણે કહેલા છે: કાળી પૃથ્વી મધુર હોય છે; પીળી પૃથ્વી રૂક્ષ અને તુરી હોય છે; રાતી પૃથ્વી કડવી હોય છે; ઘોળી પૃથ્વી મધુર અને ખાટી હોય છે; અને નીલ રંગની પૃથ્વી તીખી હોય છે. એ ભૂમિના વિભાગ પ્રમાણે તે તે ભૂમિના જળના ગુણો પણ જુદા જુદા સમજવા.

ભૂમીભાગ પ્રમાણે જળના ગુણ.

સઘનં મધુરં નીરં કૃષ્ણં ભૂમિપરિશ્રિતમ્ ।

પીતાશ્રિતં કપાયં ચ રક્તાયાઃ ક્ષારમાધુરમ્ ॥

સિતાયા અમ્લમધુરં નીલાયાઃ કટુકં વિદુઃ ।

જલં પંચવિધં જ્ઞેયં ભૂમિભાગેન લક્ષયેત્ ॥

इति भूमिभागजलम् ।

કાળી ભૂમિમાં રહેલું પાણી જાડું અને મધુર હોય છે; પીળી ભૂમિનું પાણી તુરું હોય છે; રાતી ભૂમિનું પાણી ક્ષારયુક્ત અને મધુર હોય છે; ઘોળી ભૂમિનું પાણી ખાટું અને મધુર હોય છે; નીલી પૃથ્વીનું પાણી તીખું હોય છે; એવી રીતે પાંચ પ્રકારનું પાણી જાણવું અને તેને ભૂમિના ગુણ પ્રમાણે ગુણવાળું સમજવું.

પાણીના બીજા ચાર પ્રકાર.

तथा चतुर्विधं तोयं वक्ष्यामि शृणु कोविद ।

पापं रोगोदकं चैव हंसोदकमरोगकम् ॥

હે શુદ્ધિમાન હારિત! વળી ચાર પ્રકારનું પાણી હું તને કહીશ તે તું સાંભળ: (૧) પાપોદક, (૨) રોગોદક, (૩) હંસોદક, (૪) આરોગ્યોદક એવા ચાર પ્રકારનું પાણી છે.

પાપોદકના ગુણ.

विष्टाजुष्टं ग्रामनीरं कृमिकीटसमाकुलम् ।

समलं नीलशैवालं पापांबु निंदितं च यत् ॥

स्नाने पाने न तच्छस्तं नराणां वा हयेषु च ।

स्नानेन त्वग्भवान्नोगાન્ કણ્ઠકુષ્ઠવિસર્પકાન્ ॥

પાનેન કફગુલ્માનાં કૃમીનાં જ્વરસમ્ભવાન્ ।
કરોતિ વિવિધાન્ રોગાંસ્તસ્માક્તત્ પરિવર્જયેત્ ॥

इति पापोदकगुणाः ।

જે પાણીમાં વિષા પડેલી હોય, ગામમાંથી વહી આવીને એકદું થઈ રહેલું હોય, જેમાં પોરા અને છવડા પડ્યા હોય, જેમાં મળા એકઠો થયો હોય, જેમાં કીડા અને શેવાળ આગ્રયો હોય, તે પાણીને પાપોદક કહેછે. એ પાણી નિંદિત છે માટે મનુષ્યોને તથા ઘોડાઓને પીવાના કે નાહવાના કામમાં તે સાફ નથી. કેમકે તેવા પાણીમાં સ્નાન કરવાથી ખસ, કોઠ અને વિસર્પ (રતવા) વગેરે ત્વચાના રોગ ઉપજે છે તથા પીવાથી કફ, ગુલ્મ, કૃમિ અને તાવ, એવા રોગ ઉપજે છે. એવી રીતે એ પાણી નાના પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન કરેછે માટે એ પાણી તજવા જેવું છે.

રોગોદકના ગુણ.

बहुवृक्षलताकुञ्जे छायाकूपोऽथवा सरः ।
अव्ययं चैव बलवत्कृमिशैवालसंयुतम् ॥
क्लिन्नं सपिच्छिलं कृष्णं वृक्षमूलाश्रितं भवेत् ।
बहुवृक्षपर्णयुक्तं दुर्गन्धं मूत्रगन्धि यत् ।
रोगोदकं विजानीयात् करोति विषमान् गदान् ।
गुल्मप्लीहाशःपाण्डुं च जलं वापि जलोदरान् ॥
शूलं कुष्ठं च कण्ठं च सेवनेन करोति हि ॥
विण्मूत्रतृणनीलिकाविषयुतं तप्तं घनं फेनिलं
दन्तग्राह्यमनार्तवं हि सलिलं दुर्गन्धि शैवालजम् ॥
नानाजीवविमिश्रितं गुरुतरं पर्णौघपङ्काविलं
चन्द्रार्कौशुसुगोपितं न च पिबेन्नरं सदा दोषलम् ॥

इति रोगोदकगुणाः ।

ઘણાં ઝાડ અથવા વેલીઓના કુંજમાં છાયામાં જે કૂવો અથવા સરોવર વપરાશ વિનાનું અને ઘણા છવડા તથા શેવાળવાળું હોય, તથા જે ભેજવાળું, પિચ્છાવાળું, કાળું અને ઝાડનાં મૂળિયામાં હોય, વળી જેમાં

ધણાં ઝાડનાં પાંદડાં પડતાં હોય, જેનું પાણી ગંધાતું હોય અને જેના પાણીનો વાસ મૂત્ર જેવો આવતો હોય તેના પાણીને રોગોદક જાણવું. એ પાણી ગુદમ, પ્લીહા (બરોળનો વ્યાધિ), અર્શી, પાંડુરોગ, અને જઝાદર જેવા વિષમ રોગને ઉત્પન્ન કરેછે. વળી એ પાણીના સેવનથી શૂળ, ખસ અને કોદ પણ થાયછે. જે પાણી વિષા, મૂત્ર, ઘાસ, લીલ અને ઝેરથી યુક્ત હોય, જે તપેલું હોય, જાડું હોય, શીણવાળું હોય, જે પાણી પીવાથી દાંત અંબાઈ જાય એવું હોય, જે ઋતુમાં નહિ ઉત્પન્ન થયેલું હોય (માવડા વગેરેનું હોય), જે દુર્ગંધવાળું, શેવાળવાળું, અનેક પ્રકારનાં ઊવડાંવાળું, બારે, અને પાંદડાંના ઢગલા તથા કાદવથી મેલું હોય, અને જે પાણી ઉપર ચંદ્ર અને સૂર્યનાં કિરણ પડતાં નહિ હોય એવું પાણી સદૈવ દોષવાળું જાણીને તે પીવું નહિ.

અંશૂદકના ગુણ.

દિવા સૂર્યાશુસન્તમં રાત્રૌ ચન્દ્રાંશુશીતલમ્ ।

અંશૂદકમિતિ ख्यातं सर्वरोगनिवारकम् ॥

कफमेदोऽनिलघ्नं च दीपनं वस्तिशोधनम् ।

श्वासकासहरं नीरं चक्षुष्यं नेत्ररोगहृत् ॥

इति अंशूदकगुणाः ।

જે પાણી દિવસે સૂર્યનાં કિરણોથી તપેલું હોય તથા રાત્રે ચંદ્રનાં કિરણોથી શીતળ થયેલું હોય, તેને અંશૂદક કહેછે. એ પાણી સર્વ રોગનું નિવારણ કરનારું છે. વળી તે કફ, મેદ અને વાયુને નાશ કરનારું, જઝરામિતે પ્રદિષ્ઠ કરનારું, અસ્તિને શુદ્ધ કરનારું, ખાંસી અને શ્વાસને દૂર કરનારું, નેત્રને હિત કરનારું અને નેત્રના વ્યાધિને મટાડનારું છે. એને દંસોદક પણ કહેછે.

આરોગ્યોદકના ગુણ.

पादशेषं तु कथितं तच्चारोग्यजलं विदुः ।

कासश्वासहरं पथ्यं मारुतं चापकर्षति ॥

सद्यो ज्वरं हरत्याशु मलमेदि कफापहम् ।

प्रतिश्यायं पाचयति शूलशूलमार्शनाशनम् ॥

દીપનં ચ હૃતાશસ્ય પાણ્ડુશોફોદરાપહમ્ ।

અજીર્ણં જર્યત્યાશુ પીતમુષ્ણોદકં નિશિ ॥

इति आरोग्योदकम् ।

જે પાણીને તેનો એથો ભાગ બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું હોય તેને આરોગ્યોદક કહેછે. એ આરોગ્યોદક ખાંસી અને શ્વાસને દરેછે; પથ્થ છે, વાયુને દૂર કરેછે, તાવને તત્કાળ મટાડે છે, મળનું ભેદન કરેછે, કફને દૂર કરેછે, સળેખમને પકવેછે, શૂળ, ગુદમ અને અર્શનો નાશ કરેછે, બદરાશ્મિને પ્રદિપ્ત કરેછે, પાંદુરોગ, સોમનો રોગ અને ઉદર રોગને દૂર કરેછે અને નાદિ પચેલા અન્નને તરત પચાવી દેછે જે એ ગરમ પાણી રાત્રે પીધું હોય તે એવા એવા ગુણ કરેછે.

शीतोदकना गुणः.

मद्यपानसमुद्भूते रोगे पित्तान्विते पुनः ।

सन्निपातसमुत्थे च तत्र शीतोदकं हितम् ॥

મધ પીવાથી જે રોગ થયા હોય, તથા જે રોગ પિત્તથી થયા હોય; તેમ જે રોગ સન્નિપાતથી (એટલે ત્રણે દોષ કોપવાથી) થયેલા હોય, તે રોગમાં હું પાણી હિતકારક છે.

उष्णोदकं लक्षणम्.

शारदे च तथा ग्रीष्मे काथयेत् पादशेषितम् ।

शिशिरे च वसन्ते च कुर्यादर्धावશેपितम् ॥

*काथयेदेव हेमंते प्रावृषि त्वर्धभागिकम् ।

काथ्यमानं च निर्वેगं निष्फેનં નિર્મલં ચ યત્ ।

अर्धावशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते ॥

શરદ્ ઋતુમાં તથા ગ્રીષ્મ ઋતુમાં એથો ભાગ બાકી રહે ત્યાંસુધી પાણી ઉકાળીને પછી તે વાપરવું; શિશિર અને વસંત ઋતુમાં અર્ધું બાકી રહે ત્યાંસુધી પાણી ઉકાળવું; હેમંત ઋતુમાં અને વર્ષા ઋતુમાં પણ અર્ધું બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળવું. ઉકાળતી વખતે જે ઉભરાવગરનું, શીણ વગરનું અને નિર્મળ હોય, એવા અર્ધા વશિષ્ઠ પાણીને ઉષ્ણોદક કહેછે.

* विपरीतमृतौ दृष्टा एवैव पाणु पाह छे.

ઉપ્પ્લોદકના ગુણ.

તત્પાદહીનં વાતમ્નં ચાર્ધં પિત્તવિકારજિત્ ।
 કફમ્નં પાદશેષં તુ પાનીયં લઘુ પાચનમ્ ॥
 ધારાપાતે હિ વિષ્ટમ્ભિ દુર્જરં પવનાપહમ્ ।
 સૂતરીતં ત્રિદોષમ્નં મુપિતં તચ્ચ દોષરુત્ ॥
 દિવસે કથિતં તોયં રાત્રૌ તદ્ગુરુતાં વ્રજેત્ ।
 રાત્રૌ સૂતં તુ દિવસે ગુરુત્વમધિગચ્છતિ ॥

इति उष्णोदकगुणाः ।

ગરમ કરેલું પાણી, જ્યારે બળતાં ત્રણ ભાગ આક્રી રાખ્યા હોય ત્યારે તે વાયુને નાશ કરનારૂં થાયછે; અર્ધું આક્રી રાખ્યું હોય ત્યારે તે પિત્તના રોગને મટાડે છે; અને ચોથો ભાગે આક્રી રાખ્યું હોય ત્યારે તે કફને નાશ કરનારૂં થાયછે. ઉપ્પ્લોદક સામાન્ય રીતે હલકું અને પાચન કરનારૂં છે. તેને ઉંચેથી ધાર કરીને ઠંડું કર્યું હોય તો તે બહુકાષ્ટ કરનાર, પચવાને કષ્ટ અને વાયુને નાશ કરનારૂં થાયછે; ઉકાળીને ઠંડું થવા દીધું હોય તો તે ત્રિદોષને મટાડનારૂં થાયછે; અને તેને ઠંડું કર્યા પછી રાત વારી રાખ્યું હોય તો તે વાતાદિ દોષને ઉત્પન્ન કરનારૂં થાયછે. દિવસે ઉકાળેલું પાણી રાત્રે ભારે થાયછે અને રાત્રે ઉકાળેલું પાણી દિવસે ભારે થાયછે.

જળપાનનો વિધિ.

મદાલ્યયે સદાહે ચ રક્તપિત્તે તથોર્ધ્વગે ।
 રક્તમેહે વિશેષેણ નોષ્ણં તોયં પ્રશસ્યતે ॥
 પાર્શ્વશૂલે પ્રતિશ્યાયે વાતરોગે ગલગ્રહે ।
 આધ્માને સ્તિમિતે કોષ્ઠે સઘઃશુદ્ધૌ નવજ્વરે ॥
 અજીર્ણે ચ તથા કાસે ન શીતમુદકં હિતમ્ ।

દાહ યુક્ત મદાલ્ય રોગમાં, ઉંચે ગમન કરનારા રક્તપિત્ત રોગમાં, અને વિશેષે કરીને રક્તપ્રમેહમાં ગરમ પાણી હિતકર નથી. તેમજ પાસાના શૂળમાં, સળેખમતા રોગમાં, વાયુના રોગમાં, ગલગ્રહ નામે કંઠના રોગમાં, પેટ ચઢવાના રોગમાં, કોઠો જડ થઈ ગયો હોય ત્યારે, વમન

કે વિરેચન થયા પછી તરતજ, નવા તાવમાં, અજીર્ણમાં, અને ખાંશીના રોગમાં હું પાણી હિતકર નથી.

પ્રતિશ્યાયે પ્રસેકે ચ જ્વરે કુષ્ઠે વ્રણેષુ ચ ॥

શોકે નેત્રામયે ચૈવ મન્દાગ્રૌ ચ તથા ક્ષયે ।

સૂતિજાતાસુ નારીષુ રક્તસ્રાવેऽપ્યરોચકે ॥

एतेषां सिद्धिमिच्छद्भिः पानीयं मन्दमाचरेत् ।

સજેખમના રોગમાં, મોંમાં પાણી છૂટતું હોય એવા રોગમાં, તાવમાં, કોદના રોગમાં, વ્રણ રોગમાં, સોજનના રોગમાં, નેત્ર રોગમાં, નજરાશ્મિ મંદ હોય એવા મંદાશ્મિ રોગમાં, ક્ષય રોગમાં, સ્ત્રાવડી સ્ત્રીઓને, રક્તસ્રાવ થયો હોય ત્યારે, અને અશ્મિ રોગમાં, રોગીને સાફ કરવાની ઇચ્છાવાળા વૈદ્યોએ રોગીને જેમ અને તેમ પાણી થોડું પાવું.

जीर्णे च क्षुत्प्रसन्ने च पीतं हन्त्युदरानलम् ॥

करोति गुल्मं शूलं वा तथा श्रान्ते बहुदकम् ।

तस्माज्जीर्णेऽनलं हन्ति अजीर्णे वारि भेषजम् ॥

भुक्तान्तःपरतः शस्तं पीतं वारि गुणात्मकम् ।

અન પચી ગયા પછી અથવા ભૂખ લાગ્યા પછી પાણી પીવાથી નજરાશ્મિ મંદ થાયછે, તથા શૂળ અથવા ગુલ્મ રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. તેમજ થાકી ગયેલાએ થોડું પાણી પીવાથી પણ એવાજ રોગ ઉપજેછે. અન પચી ગયા પછી પાણી પીવાથી નજરાશ્મિ મંદ પડી જાયછે, માટે અન ન પચ્યું હોય ત્યારે પાણીને ઔષધરૂપ બનાવીને પીવું. ભાજન કરતાં વચમાં તથા તે પછી પીધેલું પાણી ગુણુ આપનારું હોવાથી તે સાફ છે.

अध्वश्रान्ते क्षुधाक्रान्ते शोषक्रोधातुरेषु च ॥

विषमासनोपविष्टे च पीतं वारि रुजाकरम् ।

तस्मात्प्रसन्ने मनसि पानीयं मन्दमाचरेत् ॥

आदौ पीत्वा दहत्यग्निं मध्ये पीत्वा रसायनम् ।

तदन्ते च जलं पीतं तज्जલं दुर्जरं भवेत् ॥

भोजनादौ जलं पीत्वा चाग्निसादः कृशाङ्गता ।

अन्ते करोति स्थूलत्वमूर्ध्वमामाशयात्કફम् ॥

इति आत्रेयभाषિने हारीतोत्तरे तोयपानविधिः ।

જે પુરૂષ માર્ગમાં ચાલવાથી થાકી ગયો હોય, જે ભૂખ્યો થયો હોય, જેને શોષરોગ થયો હોય, જે ક્રોધાતુર હોય, અને જે વિપત્તિ આસનથી બેઠેલો હોય તેણે પીધેલું પાણી રોગકર્તા છે. માટે મન પ્રસન્ન રાખીને અને સારી રીતે બેસીને ધીમે ધીમે પાણી પીવું. ભોજન કરતાં પ્રથમ પાણી પીવાથી તે જઠરાગ્નિને નાશ કરેછે, ભોજનની મધ્યમાં પીવાથી રસાયન જેવો ગુણુ આપેછે, અને ભોજનની અંતે પીવાથી તે પાણી જલદી પચી શકતું નથી. ભોજનના આરંભમાં પાણી પીવાથી જઠરાગ્નિ મંદ પડેછે અને શરીર સૂકાઈ જાયછે તથા ભોજનની અંતે પીવાથી શરીર સ્વૃણ થાયછે અને આમાશયની ઉપર કડ્ડ થાયછે માટે ભોજનની મધ્યે પાણી પીવું.

इति जलवर्गो नाम सप्तमोऽध्यायः ।

અષ્ટમોઽધ્યાયઃ

क्षीरवर्ग.

अथातः संप्रवक्ष्यामि क्षीरवर्गे तु वत्सक ! ।

दधिसर्पिर्विવસાતકં તેષાં સર્વગુણાગુણમ્ ॥

હે પુત્ર ! હવે હું તને દૂધનો વર્ગ કહુંછું, તથા તેના પેટામાં દહીં, ઘી, વસા, છાશ, એ સર્વના ગુણુ તથા અવગુણુ પણ કહુંછું.

दूधनी उत्पत्ति.

यद्यदाहारसंजातमुरःस्थितशिरानुगम् ।

तत्तज्જઠરમાયાતિ તથા પિત્તેન સંયુતમ્ ॥

પાચિતં જાઠરે વહ્નો પિત્તેન સહ મૂર્છિતમ્ ।

પચ્યમાનં શિરાપ્રાપ્તં ક્ષરતે યેન પુલ્ક ! ॥

તેન ક્ષીરમિતિ ય્યાતમગ્નિસોમાત્મકં પયઃ ।

અમૃતં સર્વભૂતાનાં જીવનં બલકૃન્મતમ્ ॥

જે જે આહાર મનુષ્ય ખાયછે તે તે છાતીમાં રહેલી અન્નનાળા નામની શિરાને માર્ગે જઠરમાં જાયછે અને ત્યાં પિત્તની સાથે મળેછે. જઠરમાં તેનું જઠરાગ્નિમાં પાચન થાયછે અને તે પિત્તની સાથે એકત્ર થઈ જાયછે. હે પુત્ર! એવી રીતે તે અન્ન પાચન થતું થતું શિરાઓમાં થઈને ખરેંછે માટે તેને ‘ક્ષીર’ (દૂધ) કહેછે. એ ક્ષીર અગ્નિ સોમાત્મક એટલે ગરમ તથા દંડા ગુણુવાળું છે. વળી તે અમૃતરૂપ, સર્વે પ્રાણી-ઓના ઊત્પન્નરૂપ, અને બળ ઉત્પન્ન કરનાર છે.

હારીતઃ સંશયાપન્નઃ પપ્રચ્છ પિતરં પુનઃ ।

કથં રસસ્ય સમ્પત્તિઃ કથં સંચીયતે વિભો ! ॥

કથં રક્તસ્ય સંસ્થાને ક્ષીરં પાણ્ડુ સમીરિતમ્ ।

કથં તત્ર કુમારીણાં વન્ધ્યાનાં ન કથં ભવેત્ ॥

હારીત પૂછેછે.—આત્રેય મુનિનું એવું વચન સાંભળીને સંશય યુક્ત થયેલા હારીત મુનિએ પોતાના પિતાને ફરીથી પૂછ્યું કે, હે વિભો! શરીરમાં રસ શી રીતે પ્રાપ્ત થાયછે તથા તે શી રીતે એકઠો થાયછે. અને વળી લોહીના સ્થાનકરૂપ શિરાઓમાં ઘોળું દૂધ શી રીતે ઉત્પન્ન થાયછે? વળી કુમારિકાઓ અને વાંઝણી સ્ત્રીઓને કેમ દૂધ પ્રાપ્ત થતું નથી?

एवं पृष्टो महावीर्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ।

‘‘શ્રુતુ પુત્ર મહાવીર્ય! યદુક્તં પૂર્વસૂરિભિઃ ॥

ક્ષીરં સ્નિગ્ધં તથા રક્તં પિત્તેન પાકતાં ગતમ્ ।

રક્તં શ્વેતત્વમાયાતિ તથા ક્ષીરં સિતં ભવેત્ ॥

આત્રેય કહેછે.—એવો પ્રશ્ન સાંભળીને મોટા બળવાળા શ્રેષ્ઠ મુનિ આત્રેય બોલ્યા કે, હે મોટી બુદ્ધિવાળા પુત્ર! પૂર્વાચાર્યોએ જે કહેલું છે તે તું સાંભળ. દૂધ મૂળમાં તો સ્નિગ્ધ અને રાતા રંગનું હોયછે; પણ તે રક્ત રંગનું દૂધ પિત્તના યોગથી પકવ થઈને શ્વેત થાયછે. એ રીતે દૂધ ઘોળું થાયછે.

ક્ષીરનાઙ્યઃ કુમારીણાં જલેન પરિપૂરિતાઃ ।

અલ્પધાતુબલં યસ્માત્તસ્માત્ક્ષીરં ન જાયતે ॥

‘‘અપ્રતર્ક્યમિદં પુત્ર પરિપૂર્ય મિપગ્વર । એવો પણ પાઠ છે.

વન્ધ્યાનાં ક્ષીરનાડ્યસ્તુ વાતેન પરિપૂરિતાઃ ।

ક્ષીરં ચ ન ભવેત્તસ્માદાર્તવં ચાધિકં યતઃ ॥

કુમારિકાઓની દૂધ વેહેનારી સિરાઓ પાણીથી ભરેલી હોય છે તથા તેમનું ધાતુઅળ થોડું હોય છે માટે તેમને દૂધ ઉત્પન્ન થતું નથી. વંધ્યા સ્ત્રીઓની દૂધની નાડીઓ વાયુવડે પૂરાયલી હોય છે. માટે તેમને દૂધ ઉત્પન્ન થતું નથી અને દૂધને અદલે તેમને આર્તવ વધારે ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રસૂતાસુ ચ નારીષુ બલેન સહ સૂયતે ।

તેન સ્ત્રોતોવિશુદ્ધિઃ સ્યાત્ક્ષીરમાશુ પ્રવર્તતે ॥

તસ્માત્સદ્યઃપ્રસૂતાયાં જાયતે શ્લેષ્મિકં પયઃ ।

તેન કાઠિન્યતાં યાતિ તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥

પ્રસૂત થયેલી સ્ત્રીઓ અળસહિત પ્રસવ કરે છે તેથી તેમને વિષે સિરાઓની શુદ્ધિ થાય છે અને તેનેવિષે તત્કાળ દૂધ પ્રવૃત્ત થાય છે. માટે તત્કાળ પ્રસૂત થયેલી સ્ત્રીઓ અને ગાયો વગેરેનું દૂધ કઠવાળું હોય છે, અને તેથીજ તે કઠણુ હોય છે, માટે એ દૂધ ઉપયોગમાં લેવું નહિ.

દૂધના સામાન્ય ગુણ.

***સ્ત્રોતોવિશુદ્ધિકરણં વલકૃદ્દોષનાશનમ્ ।**

પયસ્ત્રિદોષશમનં વૃષ્યં ચાગ્નિપ્રવર્ધનમ્ ॥

દૂધ સિરાઓની શુદ્ધિ કરનારું, અળ આપનારું, દોષને નાશ કરનારું, ત્રિદોષને શમાવનારું, પૌષ્ટિક અને જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારું છે.

જૂદા જૂદા રંગની ગાયોનાં દૂધના ગુણ.

કૃષ્ણા ધેનુશ્ચ વાતગ્ની પયસ્તસ્યા વિશેષ્યતે ।

શ્વેતાપયઃ શ્લેષ્મકૃચ્ચ વાતલં રક્તિકાપયઃ ॥

પિત્તસંશમના પીતા તસ્યાઃ ક્ષીરં વિશેષ્યતે ।

કૃષ્ણામૃક્ પિત્તસંયુક્તા શ્વેતા શ્લેષ્મગુણાન્વિતા ॥

કફવાતાશ્રિતા પીતા રક્તા વાતગુણાન્વિતા ।

યદ્વદ્વર્ણા ગુણાસ્તદ્વત્ જ્ઞાતવ્યા સુમહાત્મના ॥

* શ્રેષ્ઠં તુ વક્ત્રિયણ્યશ્ચ એ પણ પાઠ છે.

કાળી ગાય વાયુને નાશ કરનારી છે માટે તેના દૂધમાં પણ તેવો ગુણ છે અને તેથી તે દૂધ બીજા કરતાં સારું છે. ઘોળી ગાયનું દૂધ કફ ઉત્પન્ન કરેછે અને રાત્રી ગાયનું દૂધ વાયુ ઉત્પન્ન કરેછે. પીળી ગાય પિત્ત શમાવનારી છે માટે તેનું દૂધ વિશેષ ગુણવાળું છે. કાળી ગાય રક્તપિત્તના ગુણવાળી હોયછે, ઘોળી ગાય કફના ગુણવાળી હોયછે, પીળી ગાય કફ અને વાયુના ગુણવાળી હોયછે તથા રાત્રી વાયુના ગુણવાળી હોયછે. એવી રીતે ગાયના જેવા જેવા રંગ હોય તેવા તેવા તેના દૂધના ગુણ મહાત્મા પુરુષોએ જાણવા.

ધારોષ્ણં શસ્યતે ગવ્યં ધારાશીતં તુ માહિષમ્ ।

સૃતોષ્ણમાવિકં પથ્યં સૃતશીતમજાપયઃ ॥

ગાયનું દૂધ તરત દોષા પછી ગરમ ને ગરમ પીવું હિતકર છે. બેશનું દૂધ દોષા પછી ઠંડું થવા દેખતે પીવું. ઘેડીનું દૂધ ઉકાળીને ગરમ ગરમ હોય સારે પીવું. અને બકરીનું દૂધ ઉકાળીને ઠંડું થવા પછી પીવું.

ગાયના દૂધના ગુણ.

ગવ્યં પવિત્રં ચ રસાયનં ચ પથ્યં ચ હૃદયં વલપુષ્ટિદં સ્યાત્ ।

આયુઃપ્રદં રક્તવિકારપિત્તત્રિદોષહૃદ્રોગવિષાપહં સ્યાત્ ॥

इति गवां पयोगुणाः ।

ગાયનું દૂધ પવિત્ર, રસાયન (બરાબ્રાધિ નાશક,) પથ્ય, હૃદયને હિતકર, બળ આપનારું અને પુષ્ટિ આપનારું છે. વળી તે આયુષ્યને સ્થિર કરનારું, રક્તપિત્તના વિકારને નાશ કરનારું, ત્રિદોષને અને તદ્દયના રોગને મટાડનારું તથા ઝેરને દૂર કરનારું છે.

બકરીના દૂધના ગુણ.

છાગં કપાયં મધુરં ચ શીતં ગ્રાહી લઘુ પિત્તક્ષયાપહારિ ।

કાસજ્વરાણાં રુધિરાતિસારે હિતં પયશ્છાગલજં ત્રિદોષજિત્ ॥

इति अजापयोगुणाः ।

બકરીનું દૂધ તૂરું, મધુર, ઠંડું, ગ્રાહી (મળને બાંધનાર,) અને હલકું છે. એ દૂધ પિત્ત અને ક્ષયને નાશ કરેછે; આંસીમાં, તાવમાં અને રક્તાતીસારમાં હિતકર્તા છે; તથા ત્રિદોષને હણનારું છે.

ઘેટીના દૂધના ગુણ.

औरध्नं मधुरं रूक्षमुष्णं वातकफापहम् ।
न शस्तं रक्तपित्तानां वातिकानां हितं भवेत् ॥

इति मेढ्रीपयोगुणाः ।

ઘેટીનું દૂધ, મધુર, રૂક્ષ, ગરમ, વાયુ અને કફને હરનારું, તથા વાયુના રોગવાળાને હિત કરે છે. એ દૂધ રક્તપિત્તવાળાને હિતકર નથી.

ભેંસના દૂધના ગુણ.

स्निग्धं मरुच्छीतकरं च तन्द्रानिद्राकरं वृष्यतमं श्रमघ्नम् ।
बलप्रदं पुष्टिकरं कफस्य सञ्जीवनं माहिषमुच्यते पयः ॥

इति महिषीपयोगुणाः ।

ભેંસનું દૂધ સ્નિગ્ધ (સ્નેહ-ચિકાશવાળું), વાયુકર્તી, હંફું, ઘેન અને ઊંધ આણનારું, વીર્યઘનક, શ્રમને દૂર કરનારું, બળ આપનારું, કફને વધારનારું છે અને ઊવનરૂપ છે, એમ વૈધોનું કહેવું છે.

ઊંટીના દૂધના ગુણ.

रूक्षं तथोष्णं लवणं कफस्य निवारणं वातविकारहारि ।
लघु प्रशस्तं कटुकं क्रिमीणां शोफार्शसामौष्ट्रिपयोऽनुकूलम् ॥

इति उष्ट्रीपयोगुणाः ।

ઊંટીનું દૂધ રૂક્ષ, ગરમ, ખારું, કફને મટાડનારું, વાયુના રોગને હરનારું, લઘુકું, હિતકર, તીખું, તથા કૃમીને, સોજાને અને અર્શને અનુકૂળ અર્થાત્ વધારનારું છે.

નારીના દૂધના ગુણ.

सञ्जीवनं बृंहणमेव सात्त्वं सन्तर्पणं नेत्ररुजापहं च ।
पित्तस्य रक्तस्य च नाशनं च नारीपयः स्नेहनमेव शस्तम् ॥

इति नारीपयोगुणाः ।

સ્ત્રીનું દૂધ ઊવાડે એવું, શરીરને પુષ્ટિ કરનારું, મનુષ્યને માફક આવનારું, ધાતુઓને તૃપ્ત કરનારું, નેત્રના રોગને દૂર કરનારું, રક્તપિત્તનો નાશ કરનારું, અને શરીરના અવયવોને સ્નિગ્ધ કરનારું તથા હિતકર છે.

સવારના દૂધના ગુણ.

નિશાશીતાંશુસંશતિં નિદ્રાલસ્યસમાનુગમ્ ।

સઘનં શીતકફકૃત્ક્ષીરં પ્રામાતિકં ભવેત્ ॥

इति प्रामातिकक्षीरगुणाः ।

રાત્રિએ સંઘના કિરણથી શીતળ થયેલું, ઉંધ અને આળસથી યુક્ત, જનક, શીતળતા તથા કફને ઉત્પન્ન કરનાર, એવું સવારનું દૂધ હોય છે.

સાંજના દૂધના ગુણ.

વાસરે સૂર્યસન્તાપાત્સઘોષ્ણં કફવાતાજિત્ ।

હિતં તત્પિત્તશમનં સુશીતં ભોજને નિશિ ॥

इति दिनक्षीरगुणाः ।

સાંજનું દૂધ, દિવસના સૂર્યના તાપથી તલકાળ ગરમ થયેલું, કફ અને વાયુને મટાડનાર, હિતકર, પિત્તને શમાવનાર, તથા અતિ ઠંડું છે, માટે તેને રાત્રે ભોજનમાં લેવું.

દૂધ બગાડનારા ખોરાક વિગેરે.

અલ્પામ્બુપાનવ્યાયામાત્કટુતિક્તાશને લઘુ ।

પિપ્પ્યાકામ્લાશિનીનાં તુ ગુર્વભિષ્યન્દિ શીતલમ્ ॥

ગાયો વગેરેને પાણી થોડું પાવામાં આવતું હોય, શ્રમ ધણો કરાવવામાં આવતો હોય, તીણું અને કડવું ખવરાવવામાં આવતું હોય, પાવાનું થોડું નાખવામાં આવતું હોય, તથા ખોળ અને ખાટા પદાર્થો ખવરાવવામાં આવતા હોય, તે તેથી તેમનું દૂધ ભારે, સળેખમ ઉત્પન્ન કરનાર અને ઘડ (શીતળ) થાય છે.

ક્ષીરપાનનો વિધિ.

ક્ષીણાનાં દુર્બલાનાં ચ તથા જીર્ણજ્વરાદિતે ।

દીપ્તાગ્નીનામતન્દ્રાણાં શ્રમશોષવિકારિણામ્ ॥

વ્યવાયિસ્વલ્પશુક્રાણાં શ્વાસિનાં વિષમાગ્નિનામ્ ।

તથા ચ રાજયક્ષ્માણાં ક્ષીરપાનં વિધીયતે ॥

ન શસ્તં લવણૈર્યુક્તં ક્ષીરં ચામ્લેન વા પુનઃ ।

કરોતિ કુષ્ટં ત્વગ્દોષં તસ્માન્નૈવ હિતં મતમ્ ॥

इति क्षीरपानविधिः ।

જે પુરૂષો ક્ષીણ થઈ ગયા હોય, દુર્બળ હોય, શૂર્ણજ્વરથી પીડાતા હોય, જેમનો જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત હોય, જેમને તંદ્રા (ઉંઘ સંબંધી આળસ) ન હોય, થાક અને શોષરોગવાળા હોય, અલ્પવીર્યવાળા હોઈને મૈથુના-સક્ત હોય, શ્વાસરોગવાળા તથા વિષમ અગ્નિવાળા હોય, તેમજ રાજ્યક્ષમા (ક્ષય) રોગવાળા હોય, તેમણે દૂધ પીવું જોઈએ. દૂધની સાથે લવણ અથવા ખટાશયુક્ત કરીને તે ખાવું એ સાહે નથી; કેમકે તેથી કોઈ અને ત્વચાના રોગ ઉપજે છે, માટે તેને હિતકર માનેલું નથી.

ગાયના દહીંના ગુણ.

અમ્લં સ્વાદુરસં ગ્રાહિ ગુરુષ્ણં વાતરોગજિત્ ।

મેદઃશુક્રબલશ્ચેષ્મરક્તપિત્તાગ્નિશોફહત્ ॥

સ્ત્રિગ્ધં વિપાકે મધુરં દીપનં બલવર્ધનમ્ ।

વાતાપહં પવિત્રં ચ દધિ ગવ્યં રુચિપ્રદમ્ ॥

इति गवां दधिगुणाः ।

ગાયનું દહીં ખાટું, મધુર રસવાળું, ગ્રાહિ, ભારે, ગરમ, વાયુના રોગને મટાડનારું, મેદ, વીર્ય, યજ્ઞ અને કફને ઉત્પન્ન કરનારું, રક્તપિત્ત તથા સોજાને ઉપગ્નવનારું, જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ કરનારું, સ્ત્રિગ્ધ, વિપાકમાં મધુર, જઠરાગ્નિને દીપન કરનાર, યજ્ઞને વધારનાર, વાયુનો નાશ કરનાર. પવિત્ર અને રૂચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે.

અકરીના દહીંના ગુણ.

आजं दधि भवेच्चोष्णं क्षयवातविनाशनम् ।

दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्निप्रदीपनम् ॥

विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।

शस्तं प्राभातिकं प्रोक्तं वातपित्तनिबर्हणम् ॥

इति अजादधिगुणाः ।

અકરીનું દહીં ગરમ, ક્ષય અને વાયુનો નાશ કરનાર, અર્શ, શ્વાસ અને ખાંસીને મટાડનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર, વિપાકમાં મધુર, પૌષ્ટિક અને રક્તપિત્તને શમાવનાર છે. અકરીનું દહીં સવારનું હોય તે શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે, કેમકે તે વાતપિત્તને નાશ કરે છે.

ભેંસના દહીંના ગુણ.

ઘનં માહિષમુદ્દિષ્ટં મધુરં રક્તદોષકૃત્ ।

કફશોફકરં વૃષ્યં પિત્તકૃદ્વાતકોપનમ્ ॥

इति महिषीदधिगुणाः ।

ભેંસનું દહીં બળુ, મધુર, રક્તદોષને ઉત્પન્ન કરનાર, કફ અને સોઝતને ઉપબળવનાર, પૌષ્ટિક તથા પિત્તને ઉપબળવનાર અને વાયુને કોપવનાર છે.

ઊંટડીના દહીંના ગુણ.

વિપાકે કટુ સક્ષારં ગુરુભેદ્યૌષ્ઠિકં દધિ ।

વાતમર્શાસિ કુષ્ઠાનિ ક્રિમીન્ હંત્યુદરાણિ ચ ॥

इत्यौष्ट्रीदधिगुणाः ।

ઊંટડીનું દહીં વિપાકમાં તીખું, ક્ષારયુક્ત, ભારે, મળને ભેદન કરનાર, તથા વાયુ, અર્શ, કોઠ, કૃમી અને ઉદરરોગ, એંટલા રોગને નાશ કરનાર છે.

સ્ત્રીના દહીંના ગુણ.

સ્નિગ્ધં વિપાકે મધુરં બલ્યં સંતર્પણં હિમમ્ ।

ચક્ષુષ્યં ગ્રાહિ દોષઘ્નં દધિ નાર્યા ગુણોત્તમમ્ ॥

इति स्त्रीदधिगुणाः ।

સ્ત્રીનું દહીં, સ્નિગ્ધ, વિપાકમાં મધુર, બળ આપનાર, ધાતુઓને તૃપ્ત કરનાર, હંટું, નેત્રને હિતકર, ગ્રાહિ, વાતાદિ દોષને નાશ કરનાર, અને ઉત્તમ ગુણવાળું છે.

ઘેટીના દહીંના ગુણ.

કોપનં કફવાતાનાં ટુર્નાસ્નાં ચાવિકં દધિ ।

દીપનીયં તુ ચક્ષુષ્યં પાંડુકૃદ્ધિ વાતલમ્ ॥

રૂક્ષમુષ્ણં કષાયં સ્યાદત્યભિષ્યંદિ દોષલમ્ ।

રસે પાકે ચ મધુરં કષાયં કુષ્ઠવર્ધનમ્ ॥

इति मेढ्रीदधिगुणाः ।

ઘેટીનું દહીં કફ અને વાયુને તથા અર્શને કોષાયનાઈ, બદરાશિને પ્રદિમ કરનાઈ, નેત્રને હિતકર, પાંદુરોગને ઉપજાવનાઈ, વાયુ ઉત્પન્ન કરનાઈ, રક્ષ, ગરમ, તુરં, સળેખમ ઉત્પન્ન કરે એવું, દોષને ઉત્પન્ન કરે એવું, મધુર રસવાળું, મધુર વિપાકવાળું, કષાય રસવાળું, અને કોદને વધારનાઈ છે.

વર્ષાઋતુના દહીંના ગુણ.

વાર્ષિકં પિત્તકૃદ્વાતશમનં કફકોપનમ્ ।

ગુલ્માર્શઃકુષ્ઠરોગે ચ રક્તપિત્તે ન શસ્યતે ॥

इति वार्षिकदधिगुणाः ।

વર્ષાઋતુનું દહીં પિત્તને ઉત્પન્ન કરના, વાયુને શમાવનાઈ અને કફને કોષાયનાઈ છે; એ ઋતુમાં ગુલ્મ, અર્શ, કુષ્ઠરોગ અને રક્તપિત્ત, એ રોગવાળાને દહીં ખાનું સાડું નથી.

શરદઋતુના દહીંના ગુણ.

શારદં દધિ ગુર્વમ્લં રક્તપિત્તવિવર્ધનમ્ ।

શોફતૃષ્ણાજ્વરાર્તાનાં કરોતિ ધિપમજ્વરમ્ ॥

इति शारददधिगुणाः ।

શરદઋતુનું દહીં ભારે, ખાડું અને રક્તપિત્તને વધારનાઈ છે. સોજો, તરસનો રોગ અને તાવવાળાને એ ઋતુમાં દહીં આપવાથી તેને ધિપમજ્વર ઉત્પન્ન કરેછે.

હેમંતઋતુના દહીંના ગુણ.

ગુરુ સ્निग्धं सुमधुरं कफकृद्वलवर्धनम् ।

वृष्यं मेध्यं च हैमन्तं पुष्टिदं तुष्टिवृद्धिदम् ॥

इति हैमन्तदधिगुणाः ।

હેમંતઋતુનું દહીં ભારે, સ્નિગ્ધ, ઘણું મીઠું, કફ ઉપજાવનાઈ, યજ્ઞ વધારનાઈ, વીર્યજનક, બુદ્ધિ આપનાઈ, પુષ્ટિ આપનાઈ, તૃપ્તિ કરનાઈ અને ધાતુઓની વૃદ્ધિ કરનાઈ છે.

શિશિરઋતુના દહીંના ગુણ.

શૈશિરં સઘનં ચામ્લં પિચ્છલં ગુરુ ચૈવ ચ ।

વૃષ્યં બલકરં પૈત્તં શ્રમસ્યાપહરં પરમ્ ॥

इति शैशिरं दधि ।

શિશિરઋતુનું દહીં બાદું, ખાટું, પિચ્છવાળું, ભારે, વીર્યજનક, અગ્ર આપનાર, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર, અને થાકને દૂર કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે.

વસંતઋતુના દહીંના ગુણ.

વાતલં મધુરં સ્निग्धं किञ्चिदम्लं कफात्मकम् ।

बलकृद्दीर्यकृत्प्रोक्तं वासन्तं न प्रशस्यते ॥

इति वसन्तदधिगुणाः ।

વસંતઋતુનું દહીં વાયુકર્તા, મધુર, સ્નિગ્ધ, કાંઈક ખાટું, કફકર્તા અળકર્તા અને વીર્ય ઉત્પન્ન કરનાર છે. એ ઋતુમાં દહીં ખાવું હિતકારક નથી એમ કહેવું છે.

ગ્રીષ્મઋતુના દહીંના ગુણ.

लघु चाम्लं भवेद्ग्रीष्मे चात्युष्णं रक्तपित्तकृत् ।

शोषघ्नमपिपासाकृत् दधि प्रोक्तं न ग्रीष्मिके ॥

इति ग्रीष्मदधिगुणाः ।

ગ્રીષ્મઋતુમાં દહીં હલકું, ખાટું, અતિ ગરમ, અને રક્તપિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે. વળી તે શોષ, બ્રમ અને તરસને ઉત્પન્ન કરે છે; માટે ગ્રીષ્મઋતુમાં દહીં ખાવાનું હિતકર નથી એમ કહેવું છે.

દહીં ન ખાવાનો વિધિ.

शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु दोषकृन्ना हितं भवेत् ।

न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यधृतशर्करम् ॥

ज्वरासृक्पित्तवीर्यसर्पकुष्ठिनां पाण्डुरोगिणाम् ।

संप्राप्तकामलानां च शोफिनां च विशेषतः ॥

तथाच राजयक्ष्माणामपस्मारे च पीनसे ।

प्रतिदयायादितानां च भोजने न हितं दधि ॥

इति दधिवर्जनम् ।

શરદ્, ગ્રીષ્મ, અને વસંતઋતુમાં દહીં વાતાદિ દોષને ઉત્પન્ન કરનાર છે, માટે હિતકર નથી; વળી રાત્રે દહીં ખાવું નહિ, તેમ ધી તથા સાકર વિના પણ દહીં ખાવું નહિ.. તાવવાળા, રક્તપિત્તવાળા, વીસર્પ રોગવાળા, ક્રોધરોગી, પાંડુરોગી, કમળો થયો હોય એવા રોગી, અને વિશેષે કરીને સોજવાળા, એમણે દહીં ખાવું નહિ. તેમજ રાજ્યક્ષમાવાળા, અપસ્માર (ફેફડે) રોગવાળા, પીનસ રોગવાળા અને સળેખમથી પીગતા રોગીઓને પણ દહીં ખાવું હિતકર નથી.

દહીં ખાવાનો વિધિ.

હિક્કાશ્વાસાર્શઃપ્લીહાનામતીસારે ભગન્દરે ।
પતેષાં દધિ શસ્તં સ્યાલ્લવણેન વિમૂર્ચ્છિતમ્ ॥
લવણં દધિ ભુંજીત ભુંજીતાપ્યુદકેન ચ ।
તલ્લવણાંબુસંયુક્તં દધિ શસ્તં નિશિ ધ્રુવમ્ ॥

इति दधिभोजनविधिः ।

હેડકી, શ્વાસ, અર્શ, પ્લીહ, અતીસાર અને ભગંદર, એ રોગવાળાઓને લવણ સાથે મેળવીને દહીં ખાવા આપવું હિતકારક છે. જો દહીં ખાવું હોય તો લવણ અને દહીં ખાવું અથવા પાણી સાથે મેળવીને દહીં ખાવું; કમકે પાણી અને લવણ સાથે મેળવેલું દહીં રાત્રે ખાવું હિતકર છે.

ગાયત્રી છાસના ગુણ.

गव्यं त्रिदोषशमनं पथ्ये श्रेष्ठं तदुच्यते ।
दीपनं रुचिकृद्दृढमशौजठररोगहृत् ॥

इति गव्यतक्रगुणाः ।

ગાયત્રી છાસ ત્રણે દોષને શમાવનારી અને તે પથ્યમાં શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. વળી તે જઠરાગ્નિનું ઉદ્દીપન કરનારી, રૂચિ ઉત્પન્ન કરનારી, રુદ્ધને હીત કરનાર અને અર્શ તથા જઠરના વ્યાધિને હરનારી છે.

ભેંશની છાસના ગુણ.

माहिषं कफकृत् किञ्चिद्धनं शोफकरं नृणाम् ।
शस्तं प्लीहाशौग्रहणीदोषेऽतीसारिणामपि ॥

इति महिषीतक्रगुणाः ।

ભેશનું દહીં કફ કરનારૂં, કાંઈક બનું, અને મનુષ્યોને સોળે ઉત્પન્ન કરનારૂં છે. પ્લીહા (અરધ), અર્શ, ગ્રહણીદોષ, અને અતીસારવાળા રોગીઓને હિતકર છે.

બકરીની છાશના ગુણ.

છાગલં લઘુ સુક્તિગ્ધં ત્રિદોષશમનં પરમ્ ।

ગુલમાર્શોગ્રહણીશૂલપાણ્ડ્વામયવિનાશનમ્ ॥

इति छागीतक्रगुणाः ।

બકરીની છાશ હલકી, અતિશય સ્નિગ્ધ, અને ત્રિદોષને શમાવવામાં શ્રેષ્ઠ છે. વળી તે ગુલ્મ, અર્શ, ગ્રહણી, શૂલ અને પાંદુરોગને નાશ કરનારી છે.

ત્રણ પ્રકારની છાશ.

तथाच त्रिविधं तक्रं कथ्यते ऋणु पुत्रक ! ।

यथायोगेन तत् सम्यक् शस्यते येषु रोगिषु ॥

समुद्धृतघृतं तक्रमर्धोद्धृतघृतं च यत् ।

अनुद्धृतघृतं चान्यदित्येतत्ત્રिविधं मतम् ॥

વળી છાશ ત્રણ પ્રકારની કહેવાયછે તે તથા તે છાશ જેવા યોગ્યગણે જેવા જેવા રોગીઓને હિતકર છે તે હું સારી રીતે કહુંછું; હે પુત્ર! તું સાંભળ (૧) જે છાશમાંથી ધી કાઢી લીધેલું હોય એવી, (૨) જેમાંથી અરધું ધી કાઢી લીધેલું છે એવી, તથા (૩) જેમાંથી બિલકુલ ધી કાઢી લીધેલું નથી એવી એપ્રમાણે છાશ ત્રણ પ્રકારની કહેવાયછે.

ત્રણ પ્રકારની છાશના ગુણ.

सबं लघु च पथ्यं च त्रिदोषशमनं परम् ।

ततः परं वृष्यतरं क्रमेण समुदीरितम् ॥

अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु विद्यात्कफात्मकम् ।

बलप्रदं तु क्षीणानामामशोषातिसारहृत् ॥

इति अनुद्धृततक्रगुणाः ।

અર્ધાંશે છાશો હલકી અને પથ્ય છે તથા ત્રિદોષને શમાવવામાં

શ્રેષ્ઠ છે. ઉપર જે છાશના પ્રકાર કહ્યા છે તેમાંથી પેહેલા પ્રકારની છાશ કરતાં બીજા પ્રકારની વધારે પૌષ્ટિક છે અને તેના કરતાં ત્રીજા પ્રકારની વધારે પૌષ્ટિક છે, જે છાશમાંથી ધી કાઢી લીધેલું નથી તે છાશ જાડી, ભારે અને કફ કર્તા હોય છે; વળી તે શરીરે ક્ષીણ થઈ ગયેલાને બળ આપનારી તથા આમ, શોષ, અને અતિસારને હરનારી છે.

ગરોદરાશોઁગ્રહણીપાણ્ડુરોગે જ્વરાતુરે ।

વર્ચોમૂત્રગ્રહે વાપિ સ્નેહવ્યાપદિ મેહિષુ ॥

હિતં સંપ્રીણનં વલ્યં પિત્તરક્તવિરોધકૃત્ ।

મધુરં પિત્તરક્તમ્નમત્યુષ્ણં રક્તપિત્તકૃત્ ॥

બહ્નુદકં દીપનીયં રક્તપિત્તપ્રકોપનમ્ ।

પીનસે શ્વાસકાસે ચ ન શસ્ત્રમિહ કથ્યતે ॥

इति त्रिविधतक्रगुणाः ।

વિષરોગ, ઉદરરોગ, અર્શરોગ, ગ્રહણીરોગ, પાંડુરોગ, અને જ્વરરોગ, એ રોગવાળાઓને પણ ધી નહિ કાઢી લીધેલી છાશ હિતકર છે. વળી ઝાડા પેશાબનો કબજો થયો હોય તેમાં સ્નેહપાન વધારે અથવા ઓછું થવાના કારણથી કાંઈ ખીણ ઉપજી હોય તેમાં, તથા પ્રમેહમાં એ છાશ હિતકર, પ્રીતિ ઉપજાવનારી, બળદાતા તથા પિત્તરક્તને અટકાવનારી છે. એ છાશ મધુર હોય તો રક્તપિત્તને નાશ કરનારી છે, અતિ ગરમ હોય તો રક્તપિત્તને ઉત્પન્ન કરનારી છે તથા બહુ પાણીવાળી હોય તો જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી અને રક્તપિત્તને કોપાવનારી છે. પીનસરોગમાં, શ્વાસમાં, અને ખાંસીના રોગમાં છાશ હિતકર નથી એમ પ્રાચીન વૈદ્યો કહે છે.

अर्धोदकमुदश्चित्स्यात् तक्रं पादजलान्वितम् ।

वातं कफं हरेद्धोलमुदश्चिच्छेषमलं भवेत् ॥

करेण मर्दितं यच्च तर्पणं बलकृन्मतम् ।

अमापहरणं क्षिग्धं ग्रहण्यशોऽतिसारनुत् ॥

છાશમાં જે અરધું પાણી હોય તો તેને ઉદશિત્ કહે છે. અને જે ચતુર્થાંશ અથવા ચોથે ભાગે પાણી હોય તો તેને ઘોલ અથવા મઝો

કહેછે. ઘોલ વાયુ અને કફને હરનારો છે તથા ઉદ્વિત્ કફને ઉત્પન્ન કરનારું છે. જે ઘોલને હાથવડે ચોળી નાખીને તૈયાર કર્યો હોય તે ધાતુ-ઓને તૃપ્ત કરનાર, અને બળ આપનાર માનેલું છે; વળી તે શ્રમને દૂર કરનાર, સ્નિગ્ધ, અને ગ્રહણી, અર્શ, તથા અતિસારને નાશ કરનાર છે.

હાશ પીવાનો વિધિ.

વાતેऽમ્લં સૈંધવોપેતં સ્વાદુ પિત્તે સશર્કરમ્ ।

પિબેત્તક્રં કફે ચૈવ વ્યોષક્ષારસમન્વિતમ્ ॥

શીતકાલેઽગ્નિમાંદ્યે ચ કફોત્થેષ્વામયેષુ ચ ।

માર્ગાવરોધે દુષ્ટેઽગ્નૌ ગુલ્માર્શસિ તથામયે ॥

શસ્તં પ્રોક્તં ચ તક્રં સ્યાદમીષાં સર્વદા હિતમ્ ।

સર્વકાલેષુ તચ્છસ્તમજાજિલવણાન્વિતમ્ ॥

इति तक्रपानविधिः ।

વાયુના રોગમાં ખાટીહાશમાં સિંધવ નાખીને તે પીવી; પિત્તના રોગમાં મધુર હાશ સાકર નાખીને પીવી; અને કફના રોગમાં ક્ષાર (સંચળ) તથા સુંદ, પીપર, મરીનું ચૂર્ણ નાખીને પીવી. શીઆળામાં, અગ્નિમાંદ્યમાં, કફથી ઉપજેલા વ્યાધિઓમાં, મળ મૂત્રઆદિના માર્ગનો રોધ થયો હોય તે રોગમાં, ગરરાગ્નિ દોષ પામ્યો હોય તે રોગમાં, ગુદમરોગમાં, અને અર્શના વ્યાધિમાં હાશ પીવી હિતકર છે. તેમજ જરૂર અને અને લવણ એકઠું નાખીને હાશ પીવી એ સર્વે વખતે ફાયદો આપનારી છે,

હાશ પીવાનો નિષેધ.

इति तक्रगुणान् ज्ञात्वा न दद्याद्यस्य तं शृणु ।

ક્ષતે શોફે ચ ક્ષીણાનાં નોષ્ણકાલે શરત્સુ ચ ॥

ન મૂર્છાભ્રમતૃષ્ણાસુ તથા રક્તે સપૈત્તિકે ।

ન શસ્તં તક્રપાનં ચ કરોતિ વિવિધાન્ ગદાન્ ॥

કાંઈ વાગવાથી ક્ષત પડ્યું હોય સારે, સોજે ચઢ્યો હોય સારે, શરીર સૂકાઈને દુર્બળ થઈ ગયું હોય સારે, ઉષ્ણુઋતુમાં, શરદઋતુમાં,

મૂર્છા-બ્રમ-અને તરસના રોગમાં, તથા રક્તપિત્તમાં છાશ પીવી એ હિતકર નથી, કેમકે તેથી અનેક પ્રકારના રોગ ઉપજેછે.

માખણના ગુણ.

નવનીતં નવગ્રાહી હૃદયં દીપનરોચનમ્ ।
ક્ષયારુચ્યર્દિતહ્રીદગ્રહણ્યર્શોવિકારનુત્ ॥
ચક્ષુષ્યં શિશિરં સ્निग्ધં વૃષ્યં જીવનબંહનમ્ ।
ક્ષીરોદ્ભવં હિમં ગ્રાહિ રક્તપિત્તાક્ષિરોગનુત્ ॥
સ્મૃતિવયોગ્નિશુક્રૌજઃકફમેદોવિવર્ધનઃ ।
વાતપિત્તવિષોન્માદશોફાલક્ષ્મીજ્વરાપહમ્ ।
સર્વદોષાપહં શીતં મધુરં રસપાકયોઃ ॥

इति नवनीतविधिः ।

તાજું માખણ આહિ (મળને આંધનાર), તદ્દયને હિતકર, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર અને રચિને વધારનાર છે. વળી તે ક્ષય, અરચિ, અર્દિત નામનો વાયુરોગ, પ્લીહા (યરસ) ગ્રહણી વિકાર, અને અર્શરોગને નાશ કરનાર છે. તેમજ એ નેત્રને હિતકર, ઠંડું, સ્નિગ્ધ, વીર્યજનક, જીવન ગુણવાળું અને પૌષ્ટિક છે. જે માખણ દૂધમાંથી કાઢ્યું હોય તે ઠંડું, આહિ, રક્તપિત્ત અને નેત્રરોગને નાશ કરનાર છે; સ્મરણ શક્તિ, વય, જઠરાગ્નિ, વીર્ય, ઓજ નામે ધાતુ, કફ અને મેદ, એ સર્વની વૃદ્ધિ કરનાર છે; વાયુ, પિત્ત, વિષરોગ, ઉન્માદરોગ, સોજો, નિસ્તેજપણું, અને તાવ, એ સર્વને દૂર કરનાર છે; તથા સર્વ દોષને નાશ કરનાર, ઠંડું અને રસમાં તથા વિપાકમાં મધુર છે.

દૂધના ક્ષીણના ગુણ.

कृष्णगोऽश्वपयःफेनमजानां वेति शस्यते ।
मन्दाग्नीनां कुशानां च विशेषादतिसारिणाम् ॥
उत्साहदीपनं बल्यं मधुरं वातनाशनम् ।
सद्योबलकरं चैव तस्य क्षीरविलोडितम् ॥

ક્ષીણજ્વરાતિસારે ચ સામે ચ વિપમજ્વરે ।
 મન્દાગ્નૌ કફમાશ્રિત્ય પયઃફેનં પ્રશસ્યતે ॥
 ક્ષીરં ગવાં ક્ષીરફેનં તત્રં વા હિતમેવ ચ ।
 પક્વાન્નમક્ષણાદ્વાપિ ગ્રહણી તસ્ય નશ્યાતિ ॥
 તામ્બૂલં નૈવ સંચેત ક્ષીરં પીત્વા તુ માનવઃ ।
 મવેત્તદ્દુર્જરં ક્ષીરં મુક્તાન્તાદ્વાપિ શસ્યતે ॥

इति फेनविधिः ।

કાળી ગાય, ઘેડી કે બકરીના દૂધનું શીણું મંદાગ્નિવાળાને, શરીરે દુર્બળ હોય તેમને, અને વિશેષે કરીને અતિસારના રોગવાળાને લિતકર છે. તે દૂધને ડબોળવાથી જે શીણ થાયછે તે ઉત્સાહને જન્યત કરેછે, બળ આપેછે, મધુર છે, વાયુનો નાશ કરેછે અને તત્કાળ બળ આપેછે. જે પુરુષો ક્ષીણ થઈ ગયા હોય, જેને જ્વર અને અતિસારનો રોગ થયો હોય, ને સામ (આમ સહિત) જ્વર હોય, જેમને વિપમજ્વર હોય, અને જેમના જઠરમાં કફ પૂરાઈ જવાથી અગ્નિ મંદ પડી ગયો હોય, તેમને દૂધનું શીણું લિતકરક છે. પાકી કેરીઓ ખાવી તેના કરતાં ગાયનું દૂધ, અથવા દૂધનું શીણું અથવા ગાયની છાશ લિતકર છે, કેમકે તેથી તેની ગ્રહણીસંબંધી ખીઝ દૂર થાય છે. દૂધ ખીઝા પછી મનુષ્યે તાંબૂલ ખાતું નહિ, કેમકે તેથી દૂધ જલદી પચતું નથી; ભોજન કરી રહ્યા પછી પણ દૂધ પીતું શ્રેષ્ઠ છે.

गायना धीना गुणः.

विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तकफापहम् ।
 चक्षुष्यं बलकृन्मेध्यं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तमम् ॥

इति गव्यं घृतम् ।

ગાયનું ધી વિપાકમાં મધુર, પૌષ્ટિક, વાયુ, પિત્ત તથા કફને દૂર કરનારૂં, નેત્રને દ્રાવદો આપનારૂં, બળ આપનારૂં, અને બુદ્ધિને વધારનારૂં છે. ગાયનું ધી ઉત્તમ ગુણોવાળું છે.

બકરીના ધીના ગુણ.

આજં ઘૃતં દીપનીયં ચક્ષુષ્યં બલવર્ધનમ્ ।
કાસશ્વાસક્ષયાણાં ચ હિતં પાકે કફાપહમ્ ॥

इति छागलं घृतम् ।

બકરીનું ધી બદરશ્મિને પ્રદીપ કરનાર, નેત્રને દિતકર, યજ્ઞને વધારનાર, ખાંસી, શ્વાસ અને ક્ષયને દિતકર અને પચ્યા પછી કફને દૂર કરનાર છે.

ભેંસના ધીના ગુણ.

સ્રવાતપિત્તશમનં સુશીતં માહિષં ઘૃતમ્ ।
મધુરં ગુરુ વિષ્ટમ્ભિ બલ્યં શ્રેષ્ઠગુણાત્મકમ્ ॥

इति माहिषीघृतम् ।

ભેંસનું ધી વાયુ અને પિત્તને શમાવનાર, અતિ દંડુ, મધુર, ભારે, મળને અટકાવનાર, યજ્ઞ આપનાર, અને ઉત્તમ ગુણવાળું છે.

ઊંટીના ધીના ગુણ.

ઔષ્ઠ્રં કટુ ઘૃતં પાકે શોષકૃમિવિષાપહમ્ ।
દીપનં કફવાતઘ્નં કુષ્ઠગુલ્મોદરાપહમ્ ॥

इत्युष्ट्रीघृतम् ।

ઊંટીનું ધી પાચન થયા પછી તીખું, શોષરોગ, કૃમિરોગ, અને વિષદોષને મટાડનાર, અને અગ્નિને દીપન કરનાર, કફ અને વાયુને હ-
ણનાર, તથા કોઠ, ગુલ્મ અને ઉદરરોગને દૂર કરનાર છે.

ઘેટીના ધીના ગુણ.

પાકે લઘ્વાવિકં સર્પિઃ સર્વરોગવિષાપહમ્ ।
વૃદ્ધિં કરોતિ ચાસ્ત્રાં તચ્ચાશ્મરીશર્કરાપહમ્ ॥

इत्याविकं घृतम् ।

ઘેટીનું ધી વિપાકમાં હલકું છે; સર્વ રોગને અને ઝેરને નાશ કરનાર છે; હાડકાંની વૃદ્ધિ કરનાર છે; તથા અશ્મરી (પથરી) અને શર્કરા (વીર્યની કણી આઝી ગઈ હોય તે રોગ) ને મટાડનાર છે.

ઘોડીના ધીના ગુણ.

चक्षुष्यं धुक्षणं चाग्नेर्वातदोषनिवारणम् ।

वृद्धिं करोति चास्त्रાં તત્સર્પિરાશ્વં વિષાપહમ્ ॥

इत्यश्वघृतम् ।

ઘોડીનું ધી નેત્રને બળ આપનાર, અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર, વાયુના દોષને નિવારણ કરનાર, હાડકાંની વૃદ્ધિ કરનાર અને વિષને દૂર કરનાર છે.

દૂધના ધીના ગુણ.

वृद्धिं करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषापहम् ।

तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहनुत् पयसो घृतम् ॥

इति क्षीरद्रवघृतम् ।

દૂધનું દહીં કર્યા વિનાજ દૂધમાંથી ધી કાઢ્યું હોય તે શરીરના અગ્નિની વૃદ્ધિ કરેછે, વિપાકમાં હલકું છે, ઝેરને દૂર કરેછે, ધાતુઓને તૃપ્ત કરેછે, નેત્રરોગનો નાશ કરેછે અને દાહને મટાડે છે.

સ્ત્રીના દૂધના ગુણ.

कफेऽनिले योनिदोषे शोषे पित्ते च तद्धितम् ।

चक्षुष्यमाज्यं स्त्रीणां च दाहघ्नममृतोपमम् ॥

इति नारीघृतगुणाः ।

સ્ત્રીનું દૂધ કફ રોગમાં, વાયુ રોગમાં, યોનિ દોષમાં, શોષ રોગમાં, અને પિત્ત રોગમાં હિતકર છે. વળી તે નેત્રને બળ આપનાર, દાહને નાશ કરનાર તથા અમૃત જેવું છે.

જૂના ધીના ગુણ.

સર્પિર્જીર્ણં ચાગ્નિસન્ધુક્ષણં ચ મૂર્છાકુષ્ટોન્માદકર્ણાક્ષિશૂલે ।
અર્શઃશોષે યોનિદોષે વ્રણેષુ શસ્ત્રં સર્પિર્જીર્ણમેવં નૃણાં સ્યાત્ ॥

इति जीर्णघृतगुणाः ।

જૂનું ધી જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનારું છે. વળી મૂર્છા, કોઠ, ઉન્માદ રોગ, કાનના રોગ, નેત્રના રોગ, શ્વળ રોગ, અર્શ રોગ, સોજનો રોગ, યોનિ દોષ અને વ્રણ (નારું), એ રોગોમાં મનુષ્યોને જૂનું ધી ગુણકારક છે.

નવા ધીના ગુણ.

बलक्षये तर्पणभोजनेषु श्रमे च पित्तासृजि रोगयुक्ते ।
नेत्रामये कामलपाण्डुरोगे क्षये नवं सर्पिर्वदन्ति धीराः ॥

જે પુરૂષના બળનો ક્ષય થઈ ગયો હોય તેને બળ આપવું હોય ત્યારે, ધાતુઓને તૃપ્ત કરવાને તર્પણ યોગ કરવો હોય ત્યારે, ભોજનમાં, ચાક્રલાનો થાક મટાડવામાં, રક્તપિત્તના રોગમાં, નેત્ર રોગમાં, કમળામાં, પાંડુ રોગમાં, ક્ષય રોગમાં, એટલી એટલી જગોએ નવું ધી આપવું એમ ધીરજવાળા વૈદો કહેછે.

ज्वरे विबन्धेषु विषूचिकायामरोचके वा शमिते तथाग्नौ ।
पानात्यये वापि मदात्यये वा शस्तं न सर्पिर्बहु चैषु नित्यम् ॥

इति घृतवर्गः ।

તાવમાં, બદ્ધ કોષ્ટમાં, વિષૂચિકા રોગમાં, અરોચક રોગમાં, મંદાગ્નિ રોગમાં, મદપાન અતિશય થવાથી થયેલા રોગમાં, મદાત્મ્ય રોગમાં એ રોગોમાં ઘણું ધી આપવું હિતકર નથી.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे क्षीरवर्गो नाम अष्टमोऽध्यायः ।

નવમોઽધ્યાયઃ

મૂત્ર વર્ગ.

મૂત્રં ગોઽજાવિમાહિષ્યં ગજાશ્વોપૂંચ્ચરોદ્ભવમ્ ।

મૂત્રં માનુષજં ચાન્યત્સમાસેન ગુણાન્શ્રુણુ ॥

ગાય કે બળદ, બકરાં, ઘેટાં, ભેંસ કે પાડો, હાથી, ઘોડો, હાંટ ગધેડો, એ પ્રાણીઓનાં મૂત્ર તથા વળી મનુષ્યનું મૂત્ર, (એ સર્વે ઓપધ તરિકે વપરાય તેવાં છે માટે) તેમના ગુણ સંક્ષેપમાં કહ્યું છે તે તું સાંભળ

ગાયના મૂત્રના ગુણ.

તીક્ષ્ણં ચોષ્ણં ક્ષારમેવં કષાયં વલ્યં મેઘ્યં શ્લેષ્મધાતાન્નિહન્તિ ।
રક્તં પિત્તં કુર્વતે ચ પ્રમેદિ ગુલ્માનાહોદર્યદોષાપહં ચ ॥

કંઙ્કકિલાસમલશૂલમુખાશિરોગાન્

ગુલ્માતિસારગુદમારુતમૂત્રરોધાન્ ।

કાસં સકુષ્ઠજટરકૃમિકોશજાલં

ગોમૂત્રમેકમપિ પાતમહો નિહતિ ॥

इति गोमूत्रगुणाः ।

ગાયનું મૂત્ર તીક્ષ્ણ, ગરમ, ખાઈ, તુરં, બળ આપનાર અને બુદ્ધિ આપનાર છે, કફ અને વાયુનો નાશ કરેછે; રક્તપિત્તને ઉત્પન્ન કરેછે; મળનું ભેદન કરેછે; શુદ્ધ, આનાહ (પેટ ચઢવાનો વ્યાધિ) અને ઉદર સંબંધી વ્યાધિઓને દૂર કરેછે; ખસ, કિલાસ નામે ઢોઢ રોગ, મળસંબંધી પીડા, ચુંકનો કે શળનો વ્યાધિ, મુખના રોગ, નેત્રના રોગ, શુદ્ધ, અતિસારનો રોગ, શુદ્ધના રોગ, વાયુના રોગ, મૂત્ર બંધ થયું હોય તે રોગ, ખાંસી, ઢોઢ રોગ, જઠરાગ્નિસંબંધી રોગ અને કૃમિની ક્રોચલીનો સમુદાય, એ સર્વે એકલું ગાયનું મૂત્રજ પીવાથી નાશ થાયછે એવું આશ્ચર્યકારી ગુણવાળું ગોમૂત્ર છે !

બકરાના મૂત્રના ગુણ.

આજં મૂત્રં તીક્ષ્ણમુષ્ણં કષાયં યોજ્યં પાને શૂલગુલ્માર્ત્તિનાશમ્ ।
કાસે શ્વાસે કામલાપાણ્ડુરોગે શસ્તં વૈદ્યાવાર્શસાં તદ્વદન્તિ ॥

इत्यजामूत्रम् ।

બકરાનું મૂત્ર તીક્ષ્ણ, ગરમ અને તૂડું છે; રોગઉપર પીવાના કા-
મમાં તે વાપરી શકાય છે. એ મૂત્ર શૂલ અને ગુલ્મની પીડા નાશ
કરે છે. વળી ખાંસીમાં, શ્વાસમાં, કમળામાં, પાંડુરોગમાં અને અર્શ-
રોગમાં તે દિતકર છે એમ વૈદ્યો કહે છે.

ઘેરાના મૂત્રના ગુણ.

સક્ષારં કટુકં તીક્ષ્ણં મૂત્રં વાતघ्नमाविकम् ।
दुर्नामोदरशूलघ्नं कुष्ठमेहविशोधनम् ॥

इति मेषमूत्रम् ।

ઘેરાનું મૂત્ર ક્ષારયુક્ત, તીખું, કડવું, વાયુને હણનારૂં, અર્શરોગ-
ઉદરરોગ-અને શૂલ રોગને નાશ કરનારૂં તથા કોઠ અને પ્રમેહની
ગુદ્ધિ કરનારૂં છે.

ભેંશના મૂત્રના ગુણ.

ક્ષારં સતિકં કટુકં કષાયં પ્રમેદિ વાતસ્ય શમં કરોતિ ।
પિત્તપ્રકોપં કુરુતેઽથ ગુલ્મકુષ્ઠાર્શઃપાણ્ડૂદરશૂલનાશમ ॥

इति महिषमूत्रगुणाः ।

ભેંશનું મૂત્ર ક્ષારયુક્ત, કડવું, તીખું, તૂડું, મળનું ભેદન કરનારૂં,
અને વાયુને શમાવનારૂં છે, વળી તે પિત્તને કોપાવે છે, તથા ગુલ્મ, કોઠ,
અર્શ, પાંડુરોગ, ઉદરરોગ, અને શૂળ રોગને નાશ કરે છે.

હાથીના મૂત્રના ગુણ.

સુતિકં લવણં ભેદિ વાતघ्नं कफकोपनम् ।
ક્ષારં મળ્ડલકુષ્ઠાનાં નાશનં ગજમૂત્રકમ્ ॥

इति गजमूत्रगुणाः ।

હાથીનું મૂત્ર અતિ કડવું, ખાંડ, મળનું ભેદન કરનાં, વાયુને હ-
ણુનાં, અને કફને કોપાવનાં છે; વળી તે ક્ષારયુક્ત, અને મંડલ કુષ્ઠ
(જે કોઢમાં શરીર ચક્રમાં પડી જાય છે તે કોઢ) ને નાશ કરનાં છે.

ઘોડાના મૂત્રના ગુણ.

આશ્વં કફહરં છર્દિક્રિમિકુષ્ઠવિનાશનમ્ ।

દીપનં કટુ તીક્ષ્ણોષ્ણં વાતશ્લેષ્મવિકારનુત્ ॥

અત્યશ્વમૂત્રગુણાઃ ।

ઘોડાનું મૂત્ર કફને હરનાં, તથા ઉલટીનો રોગ, કૃમિરોગ અને
કોઢ રોગનો નાશ કરનાં છે. વળી તે જ્વરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાં, તીખું,
કડવું, ગરમ અને વાયુ તથા કફના રોગને મટાડનાં છે.

ઊંટના મૂત્રના ગુણ.

ઔષ્ઠં કફહરં રૂક્ષં ક્રિમિદ્રૂવિનાશનમ્ ।

શ્વેષ્ઠં કુષ્ઠોદરોન્માદશોષાર્શઃક્રિમિવાતનુત્ ॥

ઇત્યુષ્ઠમૂત્રગુણાઃ ।

ઊંટનું મૂત્ર કફને હરનાં, રૂક્ષ તથા કૃમિ (જીવડા) અને દાદર
(દરાઝ) ને નાશ કરનાં છે. વળી તે કોઢ રોગ, ઉદરરોગ, ઉન્માદરોગ
શોષરોગ, અર્શરોગ, કૃમિરોગ અને વાયુના રોગને નાશ કરનાં છે.

ગધેડાના મૂત્રના ગુણ.

ગાર્દભં વા હૃયં મૂત્રં તૈલે યોજ્યં ક્વચિદ્ભવેત્ ।

સક્ષારં તિક્તકટુકમુન્માદકુષ્ઠરોગનુત્ ॥

इति गर्दभमूत्रगुणाः ।

ગધેડાનું કે ઘોડાનું મૂત્ર કોઈ કોઈવાર તેલ પકવવામાં વપરાય છે. એ
મૂત્ર ક્ષારયુક્ત, કડવું, તીખું, અને ઉન્માદ તથા કોઢરોગને નાશ કરનાં છે.

મનુષ્યમૂત્રના ગુણ.

માનુષં ક્ષારકટુકં મધુરં લઘુ ચોચ્યતે ।

ચક્ષુરોગહરં બલ્યં દીપનં કફનાશનમ્ ॥

इति नरमूत्रगुणाः ।

મનુષ્યનું મૂત્ર ક્ષારયુક્ત, તીવ્ર, મધુર અને હલકું છે. વળી તે નેત્રરોગને હરનારૂં, બળ આપનારૂં, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારૂં અને કફને નાશ કરનારૂં છે.

પ્રસૂતા અને અપ્રસૂતાના મૂત્રના ગુણ.

અસૂતાયા ઘનં મૂત્રં પ્રસૂતાયા દ્રવં લઘુ ।

કિંચિદ્રુણવિશેષઃ સ્યાત્ સમતા પાકવીર્યયોઃ ॥

इत्यप्रसूतायाः प्रसूतायाश्च मूत्रगुणाः ।

જે સ્ત્રી પ્રસૂત ન થયેલી હોય તેનું મૂત્ર જાડું હોયછે અને જે સ્ત્રી પ્રસૂત થયેલી હોય તેનું મૂત્ર પાતળું અને હલકું હોયછે. એ બન્ને મૂત્રમાં કોઈક થોડોજ ગુણમાં તફાવત છે; નહિ તો તેમના પાકમાં અને વીર્યમાં તે સમાન છે.

બળદના મૂત્રના ગુણ.

सौरभेयकमूलं तु घनं सान्द्रं प्रशस्यते ।

तच्च वृषणहीनानां किञ्चिल्लघुतरं मतम् ॥

वृषमूलं च शोफघ्नं किमिदोषविनाशनम् ।

कामलाग्रहणीपाण्डुनाशनं चाग्निदीपनम् ॥

વાછરડાનું મૂત્ર જાડું અને ચીકટવાળું છે તથા તે ગુણકારી છે. વૃષ-લુપિનાના વાછરડાનું મૂત્ર લગભગ હલકું છે. બળદનું મૂત્ર સોળને મ-ટાડનારૂં, અને કૃમિના દોષને નાશ કરનારૂં છે. વળી કમળો, પાંદુરોગ તથા અદૃશી રોગને મટાડનારૂં અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારૂં છે.

अजावीनां गवां मूत्रं पाने शस्तं भिषग्वर ! ।

आविकं माहिषं चाश्वं तैलपाके विधीयते ॥

गजमूत्रप्रलेपं च कण्डूदद्रूविसर्पनुत् ।

कारभं खरमूत्रं वा तैले नस्ये विधायकम् ॥

હે વૈધોમાં શ્રેષ્ઠ હારીત ! બકરાં, ઘેટાં અને ગાયોનું મૂત્ર પીવામાં શ્રેષ્ઠ છે; વળી ઘેટાં, બેંશા અને ઘોડાનું મૂત્ર તેજ પકવવામાં ઉપયોગી છે; હાથીના મૂત્રનો લેપ કરવાથી તે ખસ, દાદર (દરાઝ) અને વીસર્પ (રતવા)ને નાશ કરેછે; ઊંટના અને ગધેડાના મૂત્રનો તેજ પકવવામાં તથા સુંઘવામાં ઉપયોગ કરી શકાયછે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे मूत्रवर्गो नाम नवमोऽध्यायः ।

દશમોઽધ્યાયઃ

ધક્ષુવર્ગ.

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ ઇક્ષુવર્ગે ગુણાધિકમ્ ।

રસાયનોત્તમં બલયં રોગવારણમુત્તમમ્ ।

હવે હું સેરડીના વર્ગનું એટલે સેરડી તથા તેનાથી થયેલા ગોળા, ખાંડ વગેરે પદાર્થોના ગુણનું કથન કરું છું. સેરડીનો વર્ગ ઘણો ગુણુ-ક્ષારી, રસાયનરૂપ, બળ આપનાર તથા રોગને અટકાવનાર અને ઉત્તમ છે.

ઘોળી સેરડીના ગુણ.

સ્નિગ્ધશ્ચ સંતર્પણબૃંહણશ્ચ સંજીવનઃ સ્વાદુ રસઃ શ્રમઘ્નઃ ।

રક્તસ્ય પિત્તસ્ય નિહન્તિ દોષં અન્તર્વિદાહી કફકૃત્ સિતેક્ષુઃ ॥

इति श्वेतेक्षुगुणाः ।

ઘોળી સેરડી સ્નિગ્ધ ગુણુવાળી, ધાતુઓને તૃપ્ત કરનાર, શરીરને પુષ્ટ કરનાર, પ્રાણીને જીવાડનાર, મધુર રસવાળી, ધાકને મટાડનારી રક્તપિત્તના દોષને હણનારી છે. વળી તે શરીરની અંદર દાહ કરનાર અને કફ કરનારી છે.

કાળી સેરડીના ગુણ.

તદ્વત્ સુકૃષ્ણો ભવતે ગુણાનાં વૃષ્યો ભવેત્ તર્પણદાહહન્તા ।

ક્ષારઃ સ કિશ્ચિન્મધુરો રસેન શોષાપહર્તા વ્રણશોફકારી ॥

इति कृष्णेक्षुगुणाः ।

કાળી સેરડીના પણ ઘોળી સેરડી જેવાજ ગુણુ છે. વિશેષમાં, તે વીર્યજનક, તૃપ્તિકારક અને દાહને નાશ કરનાર છે. વળી કાંઈક ક્ષારયુક્ત, મધુર રસવાળી, શોષને હરનારી અને વ્રણ તથા સોજને ઉત્પન્ન કરનારી છે.

યંત્રથી કાઢેલા સેરડીના રસના ગુણ.

યન્ત્રેણ પીડિતરસઃ કથિતો ગુરુઞ્ચ
વૃષ્યઃ કફં ચ કુરુતેઽથ સુશીતલઞ્ચ ।
પાકે વિદાહિ બલકૃષ્ણ સુશોભનઞ્ચ
સંસેવિતો રુધિરપિત્તરુજં નિહન્તિ ॥

इति यन्त्रद्वयसगुणाः ।

સેરડીનો રસ યંત્રથી કાઢેલો હોય તે ભારે છે, વીર્યબળક છે, ક-
ફને ઉત્પન્ન કરેછે, અતિ દંડો છે, પાચન થવામાં દાહકર્તા છે, બળ
આપે એવો છે, કાંતિ વધારે એવો છે, અને તેને નિયમ પ્રમાણે પીધો
હોય તો પિત્ત અને રક્તની પીડાને નાશ કરે એવો છે.

ચૂશીને ખાધેલી સેરડીના ગુણ.

દન્તૈર્નિપીડિતરસો રુચિક્કુરુઞ્ચ
સન્તર્પણો બલકરઃ કફકૃચ્છ્રમઘ્નઃ ।
વિષ્ટમ્બકારી રુધિરસ્ય તથૈવ પિત્ત-
દોષં નિહન્તિ સકલં વમનં ચ શોષમ્ ॥

इति दन्तनिष्पीडितरसगुणाः ।

દાંતવડે ચૂશીને ખાધેલો રસ રુચિ ઉત્પન્ન કરનારો છે, ભારે છે, ધા-
તુઓને તૃપ્ત કરનારો છે, બળ આપનારો છે, કફ ઉપબળવે એવો છે,
થાક મટાડે એવો છે, મળને અટકાવનાર છે, રક્ત અને પિત્તના સ-
વળા બગાડને નાશ કરનાર છે, તેમ ઉલટી અને શોષને પણ મટાડનાર છે.

રાખી મુકેલા રસના ગુણ.

રસઃ પર્યુષિતો નેષ્ટો હ્યમ્લો વાતાપહો ગુરુઃ ।
કફપિત્તકરઃ શોષી મેદનો વાથ મૂત્રલઃ ॥

इति पर्युषितरसगुणाः ।

સેરડીનો રસ એક વાસણમાં ભરીને કેટલીક વખત રાખી મૂક્યો
હોય તે પીવામાં હિતકર નથી. તે રસ ખાટો, વાયુને હરનાર, ભારે,
કફ અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર, શોષ ઉપબળવનાર, મળને તોડનાર તથા
મૂત્રને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

પકવેલા રસના ગુણ.

પક્વો ગુસ્તરઃ સ્निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातहा ।

पित्तघ्नोऽपि विशेषेण चाशौ'गुल्मातिसारहा ॥

इति पक्वसगुणाः ।

સેરડીનો પકવ કરેલો રસ વધારે ભારે, સ્નેહ ગુણુવાલો (ચીકણો), અતિશય તીક્ષ્ણ, કફ અને વાયુને હરનારો, વિશેષે કરીને પિત્તને નાશ કરનાર, તથા અર્શ, ગુલ્મ અને અતીસારને નાશ કરનારો છે.

કાકળના ગુણ.

फाणितं गुर्वभिष्यन्दि बृंहणं शुक्रलं च तत् ।

पित्तघ्नं च श्रमहरं रक्तदोषनिषूदनम् ॥

इति फाणितरसगुणाः ।

સેરડીના રસનો કાકળ ભારે, સલેખમ પેદા કરનાર, શરીરને પુષ્ટ કરનાર, વીર્યવૃદ્ધિ, પિત્તને નાશ કરનાર, થાકને દૂર કરનાર તથા લોહીના બિગાડને નાશ કરનાર છે.

ગોળના ગુણ.

बलयो वृष्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो मूलशोधनः ।

स पुराणोऽधिकगुणो गुल्मार्शो'रોचकापहः ॥

क्षये कासे क्षतक्षीणे पाण्डुरोगे'सृजः क्षये ।

हितो योग्येन संयुक्तो गुडः पथ्यतमो मतः ॥

इति गुडगुणाः ।

ગોળ બળ આપનારો, વીર્ય ઉત્પન્ન કરનારો, ભારે, સ્નિગ્ધ, વાયુને નાશ કરનારો અને મૂત્રને શુદ્ધ કરનારો છે. એ ગોળ જૂનો હોય તો ઘણો ગુણુ કરેછે તથા તે ગુલ્મ, અર્શ અને અરૂચિને મટાડે છે. ક્ષયરોગમાં, ખાંસીમાં, ઉરક્ષત ક્ષયમાં, ક્ષીણ થઈ ગયેલાં પુરુષને, પાંદુરોગમાં, અને લોહીનો ક્ષય થઈ ગયો હોય તે વ્યાધિમાં ગોળને જો યોગ્ય ઔષધ સાથે મેળવીને આપ્યો હોય તો હિતકર તથા માદ્રક આવે એવો છે એવું પ્રાચીન વૈદ્યોનું મત છે.

ગુડખંડના ગુણ.

ગુડખણ્ડશ્ચ મધુરઃ સિતશ્ચ વાતપિત્તહા ।

કિશ્ચિચ્છીતગુણોપેતો બલ્યો વૃણ્યો રુચિપ્રદઃ ॥

इति गुडखण्डगुणाः ।

ગોળમાંથી થયેલી ખાંડ મધુર, ઘોળી, વાયુ અને પિત્તને નાશ કરનારી, કાંઠક થંડી, બળ આપનારી, વીર્ય ઉત્પન્ન કરનારી તથા રૂચિ પેદા કરનારી છે.

ખાંડના ગુણ.

વાતપિત્તહરં શીતં સ્निग्धं बल्यं मुखप्रियम् ।

चक्षुष्यं श्लेष्मकृच्चोक्तं खण्डं वृष्यतमं मतम् ॥

इति खण्डगुणाः ।

ખાંડ વાયુ અને પિત્તને દરનારી, ઠંડી, સ્નિગ્ધ, બળ આપનારી, મુખને પ્રિય લાગનારી, નેત્રને દ્રાવ્યદો આપનારી, અને કંઠ કરનારી કહેલી છે. વળી તે વીર્યને ઉત્પન્ન કરનારી છે એમ પણ વૈદ્યોનું મત છે.

સાકરના ગુણ.

सिता सुमधुरा प्रोक्ता वृष्या शुक्रविवर्धनी ।

पित्तघ्नी मधुरा बलया शर्कराप्यायिनी नृणाम् ॥

शर्करान्या सुशीता च कासशूलसमुद्भवा ।

हिता पित्तासृजि शोષે मूर्च्छाभ्रममदापहा ॥

इति शर्करगुणाः ।

સાકર અત્યંત મધુર, ધાતુઓને ઉત્તેજન આપનાર, વીર્ય વૃદ્ધિ કરનારી, પિત્તને નાશ કરનારી, મધુર, બળ આપનારી, અને મનુષ્યોને તૃપ્તિ કરનારી છે. બીજા એક પ્રકારની સાકર થાય છે તે અતિ ઠંડી, ખાંસી અને શૂળને ઉત્પન્ન કરનારી, રક્તપિત્તમાં તથા શોષ રોગમાં હિત કરનારી, અને મૂર્છા, ભ્રમ તથા મદ (મીણા) ને દૂર કરનારી છે.

રોગપરત્વે ગોળની યોજના.

गुदामये कामलशोषमेहे गुल्मामये पाण्डुहलीमके च ।

वाते सपित्तासृजि राजरोगी रुचिप्रदो रोगहरो गुडः स्यात् ॥

અર્શ રોગમાં, કમળામાં, શોષ રોગમાં, પ્રમેહમાં, ગુદ્મ રોગમાં, પાંડુ રોગમાં, હલીમક નામે રોગમાં, વાયુમાં, પિત્તરક્તમાં અને રાજ-ક્ષયમાં ગોળ રૂચિ આપનારો અને રોગ દરનારો છે.

કાસે શોષે ગુડો નેષ્ટ અન્યત્રાપિ હિતો મતઃ ।

યોગયુક્તોઽપિ *સર્વત્ર હિતો ગુણગણાયઃ ।

ખાંસીમાં અને શોષ રોગમાં ગોળ હિતકર નથી; ખીબ રોગમાં તે હિતકર છે. ઘણા ગુણવાળો ગોળ ઔષધિના યોગ સાથે યોગ્યરોગો હોય ત્યારે તે સર્વ રોગોએ હિત કરનારો છે.

ક્ષીણઃ ક્ષામક્ષતગુદરુજાં શ્વાસમૂર્છાતુરાણા-

મધ્વશ્રાન્તિશ્રમમદવિપે મૂત્રકૃચ્છાદમરીણામ્ ।

જીર્ણક્ષામજ્વરવિષમગે રક્તપિત્તપ્રકોપે

તૃષ્ણાદાહક્ષયરુધિરગે સર્વરોગાન્ નિહન્તિ ॥

જે પુરુષો ક્ષીણ થઈ ગયા હોય, જેઓનાં શરીર સૂકાઈ ગયાં હોય, જેમને કાંઈ ક્ષત થયું હોય (વાયું હોય અને તેથી ઘા પડ્યો હોય), જેમને અર્શ રોગ થયો હોય, જેઓ શ્વાસ અને મૂર્છાથી પી-ગતા હોય, જેઓ માર્ગમાં ચાલવાથી થાકી ગયેલા હોય, જેમણે કાંઈ મેહનતનું કામ કર્યું હોય, જેમને મીણા કે કેદ્દ ચઢી હોય તથા ઝેર ચડ્યું હોય, જેમને મૂત્રકૃચ્છ કે અસ્મરી (પથરી) નો રોગ થયો હોય, જેઓ છૂર્ણ જ્વરથી મૂકાઈ ગયા હોય, જેમને વિષમજ્વર થયો હોય, જેમને રક્તપિત્તનો પ્રકોપ હોય, જેમને તૃષ્ણા (તરસ), દાહ, ક્ષય અને રુધિરનો રોગ થયો હોય, તેઓના એ સર્વ રોગને ગોળ નાશ કરે છે.

इति आत्रेयस्नापिते हारीतोत्तरे इक्षुवर्गो नाम दशमोऽध्यायः ।

एकादशोऽध्यायः ।

કાંછક વર્ગ.

सन्धानं शीतलं स्वादु महातीसारनाशनम् ।

सुस्वादु शीतलं चैव बृंहणं तण्डुलोदकम् ॥

કંદ, મૂળ, ફળ, વગેરેની કાંછતે સંધાન કહેછે. એ સંધાન દંડુ, મધુર અને બારે અતિસારને મટાડનારું છે. ચોખ્ખાનું પાણી અતિ મધુર, દંડુ તથા શરીરને પુષ્ટ કરનારું છે.

तुषोदकना गुणः.

तुषोदकं वातहरं तु रक्तपित्तप्रकोपं कुरुतेऽथ भेदि ॥

विपाचनं स्याज्जरणं किमिघ्नमजीर्णहन्तृ कटुकं विपाके ॥

इति तुषोदकगुणाः ।

તુષોદક અથવા કાંછ વાયુને દરેછે, રક્તપિત્તને ઢોપાવેછે, મળનો ભેદ કરેછે, મળનું પાયન કરેછે, અન્નાદિકને પચાવે છે, કૃમિનો નાશ કરેછે, અશ્વર્જનને દણેછે, અને પાયન થતી વખતે તીખો સ્વાદ આપેછે.

यवाम्लना गुणः.

जातं यवाम्लं कटुकं विपाके वातापहं श्लेष्महरं सरक्तम् ।

पित्तप्रकोपं कुरुते सभेदि विदूषणं पित्तगदासृजश्च ॥

इति यवाम्लगुणाः ।

ચવની કાંછ પાયન થતી વખતે તીખી છે, વાયુને દરનારી છે, કફને તથા કોહીના વિકારને દૂર કરનારી છે, પિત્તને ઢોપાવેછે, મળનું ભેદન કરેછે તથા રક્તપિત્તનો બિગાડ કરેછે.

धउनी कांछना गुणः.

सन्दीपनं शूलहरं रुचिप्रदं गोधूमजातं कटुकं कषायम् ।

सन्दीपनं स्याज्जरणं कफघ्नं समीरदोषं हरते ततोऽपि ॥

इति गोधूमकाञ्चिकगुणाः ।

ઘઉંની કાંજી જઠરાગ્નિને દીપાવનાર, શૂળને હરનાર, રૂચિ આપનાર, તીખી, તુરી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, અન્નાદિને પચાવનાર, કફને નાશ કરનાર અને વાયુના દોષને પણ હરનાર છે.

જવની તથા ઘઉંની કાંજીના વિશેષ ગુણ.

પીતં જરયતે વામં બાહ્યે દાઘશ્રમાપહમ્ ।

લેપેન કુષ્ઠકણ્ઠમ્ તૈલયુક્તં સમીરહત્ ॥

જવની અથવા ઘઉંની કાંજી પીધી હોય તો તે આમને પચાવે છે; શરીરના બાહ્યના ભાગ ઉપર લેપ કર્યો હોય તો દાઢ, થાક, ખસ અને કોઢને મટાડે છે. તેલ મેળવીને તે કાંજી પીધી હોય તો વાયુને મટાડે છે.

જરની કાંજીના ગુણ.

યુગન્ધરામ્લં કફવાતહન્ત્ શૂલામયાનાં જરણપ્રકર્ત્ ।

તીક્ષ્ણં તથામ્લં શ્રમદોષહન્ત્ મેહાર્શસાં વે હિતકૃન્મતં ચ ॥

इति युगन्धगम्लकगुणाः ।

જરની કાંજી કફ અને વાયુનું હરણુ કરનારી છે, શૂળ રોગને મટાડનારી છે, અન્નાદિકને પચાવનારી છે, તીક્ષ્ણ છે, ખાટી છે, થાક મટાડે છે, તેમજ પ્રમેહ અને અર્શને દિત કરનારી છે.

કાંજી ક્યાં ન વાપરવી.

શોષે મૂર્च्छाज्वरातर्णानां भ्रमकंठूविषादिते ।

कुष्ठानां रक्तपित्तानां काञ्जिकं न प्रशस्यते ॥

पाण्डुरोगे राजयक्ष्मे तथा शोफातुरेषु च ।

क्षतक्षीणे पथि श्रान्ते मन्दज्वरनिपीडिते ।

नरे नैव हितं प्रोक्तं काञ्जिकं दोषकारकम् ।

इति काञ्जिकपरिहारः ।

શોષ રોગમાં, મૂર્છામાં, તાવથી પીડાતા રોગીને આપવામાં, ભ્રમ-રોગવાળાને, ખસવાળાને, ઝેરથી પીડાતા રોગીને, કોઢવાળાને અને રક્તપિત્તવાળાને, કાંજી આપવી હિતકર નથી. વળી પાંડુરોગમાં, રાજ-

યક્ષ્મામાં, સોગ્નના રોગમાં, ક્ષતમાં (ધા વાગ્યો હોય તે રોગમાં), ક્ષીણ (દૂબળો) થઈ ગયો હોય તે રોગમાં, માર્ગે ચાલવાથી ઉપજેલા થાકમાં, અને ઝીણો તાવ આવવાથી રોગી પીડા પામતો હોય ત્યારે તેવા રોગી પુરુષોને કાંઈ હિતકારક કહેલી નથી, પણ દોષકારક કહેલી છે.

કાંઈ કયા રોગમાં હિતકર છે.

શૂલવાતાદિતાનાં તુ તથા જીર્ણવિબન્ધિનામ્ ।

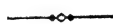
શ્રેષ્ઠં પ્રોક્તં તથામ્લં ચ ગુણાધિકં નરેષુ ચ ॥

જે રોગી શૂળ અને વાયુથી પીડાતા હોય, તથા જેમને અત્યંત અને મળ બદ્ધ થયાં હોય એવા રોગીને કાંઈ શ્રેષ્ઠ છે; તથા તે જેમ ખાટી હોય તેમ વધારે ગુણવાળી છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतित्तरे कामिकवक्त्रे नाम एकादशोऽध्यायः ।

દ્વાદશોઽધ્યાયઃ

મંડવર્ગ.

ધાન્ય મંડના ગુણ.

ધાન્યમણ્ડં પિત્તહરં શ્રમઘ્નં ચાદમરીહરમ્ ।

વાતલં રક્તશમનં ગ્રાહિ સન્દીપનં વરમ્ ॥

इति धान्यमण्डगुणाः ।

ધાન્યમાં ચૌદગણું પાણી નાંખીને તેને ઉકાળીને ઓસામણુ કાઢવું તેને મંડ કહેછે. ધાન્યનો મંડ પિત્તને હરનાર, શ્રમને નાશ કરનાર અને પથરીના રોગને હરનાર છે. વળી તે વાયુકારક, લોહીના વિકારને શમાવનાર, ગ્રાહી, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર અને શ્રેષ્ઠ છે.

રાત્રી શાળના મંડના ગુણ.

રક્તશાલ્યુદ્ધવં મણ્ડં મધુરં ગ્રાહિ શીતલમ્ ।

પ્રમેહાનદમરીં હન્તિ વાતલં પિત્તહરમ્ ॥

इति रक्तशालिमण्डगुणाः ।

રાત્રી ઝંગરના ચોખાનો મંડ મધુર, ઘાહી, દંડો, વાયુકારક, પિત્તહારક, તથા પ્રમેહ અને પથરીના રોગને મટાડનારો એવો શ્રેષ્ઠ છે.

ઘોળા ચોખાના મંડના ગુણ.

મધુરં શીતલં કિશ્ચિચ્છૂષ્મલં શોષનાશનમ્ ।

અશ્મરીમેહસંચ્છેદિ વાતલં શ્વેતતાण्डुलम् ॥

इति श्वेततण्डुलगुणाः ।

ઘોળા ચોખાનો મંડ મધુર, દંડો, લગાર કદ્દ કરનારો, શોષનો નાશ કરનારો, પથરી તથા પ્રમેહને મટાડનારો અને વાયુ ઉત્પન્ન કરનારો છે.

જવ તથા ધઉના મંડના ગુણ.

यवमण्डं कषायं स्याद्ग्राहि चोष्णं विपाकतः ॥

इति यवमण्डगुणाः ।

तद्वद्ગોધૂમસમ્ભૂતં મધુરં પિત્તવારણમ્ ॥

इति गोधूममण्डगुणाः ।

જવનો મંડ તુરો, ઘાહી અને વિપાકમાં એટલે પાચન થતી વખતે ગરમ છે. ધઉનું મંડ મધુર અને પિત્તને અટકાવનાર છે. એના ખીજ ગુણો જવના મંડના જેવાજ છે.

ક્ષુદ્ર ધાન્યમંડના ગુણ.

अन्येषां क्षुद्रधान्यानां मण्डं वातहरं स्मृतम् ॥

इति क्षुद्रधान्यमण्डगुणाः ।

ग्लानिमूर्च्छाकरं सद्यः कौद्रवं न हितं मतम् ॥

इति कौद्रवमण्डगुणाः ।

ખીજ આવડો વગેરે હલકાં ધાન્યોનો મંડ વાયુને હરણ કરે એવો હોયછે. તથા કોદરાનો મંડ તરતજ ગ્લાનિ તથા મૂર્છા ઉત્પન્ન કરે એવો છે માટે હિતકર નથી.

શુદ્ધ ધાન્યની ખાટાશનો ગુણ.

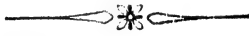
તદ્વચ્ચ શુદ્ધધાન્યામ્લં વાતલં પિત્તકારકમ્ ।

કરોતિ શ્લીપદં ગુલ્મં પ્રતિશ્યાયાદિકોપનમ્ ॥

इति शुद्धधान्याम्लगुणाः ।

ધાન્યોનાં ઓસામણુને ખાટાં થવા દીધાં હોય તેને ધાન્યામ્લ કહેછે. હલકાં ધાન્યોની ખાટાઈ વાયુને ઉત્પન્ન કરનારી, તથા પિત્તકારક છે. વળી તે શ્લીપદ નામનો (વાળાનો) રોગ, ગુલ્મ રોગ, સસ્ત્ર-ખમ, વગેરે ઉત્પન્ન કરેછે.

इति आत्रेयभाषिते द्वारीतोत्તरे मण्डवर्गो नाम द्वादशोऽध्यायः ।

ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ

યૂષવર્ગ.

કળથીનો યૂષ.

कुलत्थयूषो मधुरः कषायो भवेत्स रक्तस्य कफस्य हन्ता ।

मेहाश्मरीपायुजं वातहन्ता सन्दीपનો मेदविशोषणं च ॥

इति कुलत्थयूषगुणाः ।

ધાન્યમાં અદારગણું પાણી નાંખીને તેને ઉકાળવું તે યૂષ કહેવાયછે. કળથીનો યૂષ મધુર, તુરો, તથા કફ અને લોહીના બિગાડને નાશ કરનાર છે. વળી તે પ્રમેહ, પથરી, અર્શ અને વાયુના રોગને હણનાર, બદરાશ્મિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા મેદવું શોષણ કરનાર છે.

તુવરની ઢાળનો યૂષ.

भवेदाढक्या मधुरश्च यूषो विशोषणो वातनिवारणश्च ।

श्लेष्मापहः पित्तहरो ज्वरांश्च कृमीन्निहन्त्यादसृजं तथाच ॥

इति आढकीयूषगुणाः ।

તુવરની દાળનો યૂષ મધુર, ધાતુઓનું શોષણ કરનાર, વાયુનું નિ-
વારણ કરનાર, કફને દૂર કરનાર, પિત્તને હરનાર તથા જ્વર, કૃમી-
વિકાર અને લોહીના વિકારને નાશ કરનાર છે.

મગના યૂષના ગુણ.

શીતલં મધુરં મૌદ્રયૂષં પિત્તવિકારજિત્ ।

તચ્ચ વાતહરં પ્રોક્તં જ્વરાણાં શમનં પરમ્ ॥

इति मुद्गयूषगुणाः ।

મગનો યૂષ ઠંડો, મધુર, પિત્તવિકારને મટાડનાર, વાયુને હરનાર
અને તાવને શમાવવામાં શ્રેષ્ઠ છે.

ચણાના યૂષના ગુણ.

કપાયં કટુકં ચોષ્ણં વાતघ्नं कफदोषकृत् ।

रक्तपित्तं निहन्याशु चणानां यूषमुच्यते ॥

इति चणकयूषगुणाः ।

ચણાનો યૂષ તીખો, ગરમ, વાયુને હરનાર. કફના દોષને ઉત્પન્ન
કરનાર, તથા રક્તપિત્તને જલદી નાશ કરનાર છે એમ પ્રાચીન વૈદ્યો કહેછે.

અડદના યૂષના ગુણ.

घ्नं सवातं कफकृन्माषयूषं च पित्तनुत्^१ ।

अम्लं पर्युषितं तच्च शस्यते तैलपाचने^२ ॥

અડદનો યૂષ જાડો, વાયુકર્તા, કફકર્તા, તથા પિત્તનો નાશક છે.
તે ખાટો અને ઠંડો હોય ત્યારે તેલ પકવ કરવામાં તેનો ઉપયોગ સારો થાયછે.

વળ્ય કરવા જેવા યૂષ.

अन्यानि नैव^३ शस्तानि कुलत्थान्युषितानि च ।

मसूरास्त्रिपुटा बह्मः कलायाद्याश्च वर्जिताः ॥

કળાથીના અને એવા ખીજા યૂષ ઠંડા હોય ત્યારે હિતકર નથી.

૧ પિત્તકૃત્ પ્ર૦ ૧ ૨ તૈલપાને ચ શસ્યતે. પ્ર૦ ૧. ૩ અન્યાનિ ચ
પ્રશસ્તાનિ પ્ર૦ ૧. ચૈવ શસ્તાનિ પ્ર૦ ૨.

મસૂર, લાંગ, વાલ અને વટાણા વગેરેના યૂષ વાપરવા નહિ એવી વૈ-
ધશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे यूषवर्गो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

चतुर्दशोऽध्यायः

तैલवસાવર્ગ,

अथातः संप्रवक्ष्यामि तैलानां च गुणागुणान् ।

तच्च ज्ञेयं समासेन यथायोगं^१ यथाविधि ॥

હવે હું જૂદા જૂદા પ્રકારનાં તેલનાં ગુણ તથા દોષનું નિરૂપણ
કરું છું, માટે જેવા પ્રયોગમાં જેવી રીતે તેની યોજના કરવી ઘટે તે એ
ઉપરથી સમજવું.

તેલના તેલના ગુણ.

कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ।

पित्तकृद्वातશमनं श्लेष्मरोगादिवर्धनम् ॥

बल्यं रुचिकरं मेध्यं कण्डूकुष्ठविकारनुत् ।

वृष्यं श्रमापहं ज्ञेयं तिलतैलं विदुर्बुधाः ॥

छिन्ने भिन्ने च्युते घृष्टे^૨ क्षते भग्नेન્નિદાહકે ।

^૩વાતેભિષ્યન્દે સ્ફુટિતે ચાભ્યજ્ઞે તિલતૈલકમ્ ॥

विषे^૪ व्यालशुनो सर्पभेकयोश्चावगाहने ।

પાને વસ્તૌ ચ નસ્યે ચ તથા કર્ણપ્રપૂરણે ।

તિલતૈલં વિધેયં સ્યાત્ સર્વરોગનિવારણં ॥

इति तिलतैलगुणाः ।

૧ યોગ્ય. પ્ર૦ ૧. ૨ ભગ્નનિદાહકેપિ ચ. પ્ર૦ ૧. ૩ વાતાભિષ્યન્દિસ્ફુટને.
પ્ર. ૧ સ્ફુટિતે પ્ર. ૩. ૪ વ્યાલશુનઃ સર્પભેકાભ્યંગાવગાહને. પ્ર. ૧ વગાહિષુ.
પ્ર. ૨-૩.)

તલનું તેલ તુરં, મધુર, સ્ફુમ એટલે શરીરનાં છિદ્રોમાં ઝટ પ્ર-
વેશ કરે એવું, ગરમ, સંધિ અંધનને શિથિલ કરે એવું, પિત્તકારક, વા-
યુને મટાડનારૂં, કફના રોગ વગેરેની વૃદ્ધિ કરનારૂં, અળ આપનારૂં, રચિ
ઉત્પન્ન કરનારૂં, બુદ્ધિને વધારનારૂં, ખસ તથા કોઢના રોગને નાશ કર
નારૂં, શરીરને પુષ્ટ કરનારૂં તથા થાકને દૂર કરનારૂં છે એમ પંડિત વૈદ્યો
કહેછે. વળી કપાયું હોય ત્યારે, કોઈ અંગ જૂદું થઈ ગયું હોય ત્યારે,
ખરી પડયું હોય ત્યારે, ઘસાયું હોય ત્યારે કોઈ વાગવાથી ક્ષત થયું હોય
ત્યારે અને અગ્નિમાં દાઝયું હોય ત્યારે તલનું તેલ યોગ્યવાથી ગુણુ થાયછે.
તલનું તેલ વાત રોગમાં, સજેખમ રોગમાં, કોઈ અંગ ફાટયું હોય તેમાં
અને શરીરે મર્દન કરવામાં હિતકારક છે. શિકારી પશુના નખ કે દાદનું,
અથવા કૂતરાનું, અથવા સાપનું અથવા દેડકાના ઝેરમાં તેલ યોગીને
નાહવામાં, સ્નેહપાન કરવામાં, અસ્તિ પ્રયોગ કરવામાં, નાકે મૂંઘવામાં
(નાકમાં નાખવામાં), અને કાનમાં પૂરવામાં, તલનું તેલ યોગ્યવા જેવું
કે કેમકે તે સર્વ રોગને નિવારણુ કરવાવાળું છે.

સરસવના તેલના ગુણુ.

કટુ તિક્તં તથા ગ્રાહિ ઉષ્ણં સ્યાત્ કફવાતનુત્ ।

કૃમિકણ્ઠશોધનં સ્યાત્ પિત્તકૃત્ સાર્પપં શ્રુતમ્ ॥

કર્ણરોગે કૃમિરોગે તથા વાતામયેષુ ચ ।

કણ્ઠકુષ્ઠામયે ચૈવ કફમેદોગુણેષુ ચ ॥

પ્રશસ્યં સાર્પપં ચૈવ રોગાનાશુ વિનાશયેત્ ।

વસ્તિકર્મણિ નો શસ્ત્રં પિત્તદાહકરં મહત્ ॥

હિતં વાતામયે શ્વાસે વિદ્રધ્યાસ્તુ પ્રશસ્યતે ।

इति सार्षपतैलगुणाः ।

સરસવનું તેલ (સરશિયું) તીખું, કડવું, ગ્રાહિ, ગરમ, કફ અને
વાયુને નાશ કરનારૂં, કૃમિ અને ખસરોગને શુદ્ધ કરનારૂં, તથા પિત્ત
કરનારૂં છે. કાનના રોગમાં, કૃમિ રોગમાં, વાયુના રોગમાં, ખસ અને
કોઢના રોગમાં તથા કફ અને મેદના વિકારમાં, સરસવનું તેલ હિતકર

૧ કફમેદામયે ચૈવ શસ્યતે તૈલં સાર્ષપ. પ્ર. ૨-૩. ૨ રોગાણાં ચ વિભાવ-
યેત્ । પ્ર. ૧.

છે કેમકે તે રોગોને તત્કાલ મટાડે એવું છે. એ તેલ અસ્તિકર્મમાં હિ-
તકર નથી કેમકે તે અતિ પિત્તકર્તા તથા અતિ દાહકર્તા છે. એ
તેલ વાયુના રોગમાં, શ્વાસમાં, અને વિદ્રધિ રોગમાં ફાયદાકારક છે.

અળસીના તેલના ગુણ.

અલસીપ્રભવં તૈલં ઘનં મધુરપિચ્છિલમ્ ।

વિપાકે ચોષ્ણવીર્યં ચ વાતશ્લેષ્મનિવારણમ્ ॥

इति अलसीतैलगुणाः ।

અળસીનું તેલ જાડું, મધુર અને પિચ્છાવાળું છે; પાચન થવામાં
તે ગરમ વીર્યવાળું છે; તથા વાત અને કફને નિવારણ કરનાર છે.

એરંડીયાના ગુણ.

एरण्डजं घनं चापि स्वादु भेदि मृदु स्मृतम् ।

द्वद्वस्तिजङ्घाकटयूरुशूलानाहविवन्धनुत् ॥

आनाहाष्टीलवातासृक्प्लीहोदावर्तशूलिनाम् ।

हितं वातविकाराणां विद्रध्याश्च प्रशान्तये ॥

इति एरण्डतैलगुणाः ।

એરંડિયું તેલ (દીવેલ) જાડું, મધુર, મળનો ભેદ કરનાર અને
કોમળ છે. તે લ્હય, પેડું, વંધ, કટિ, સાથળ, એ જગોએ થતા
શૂળને નાશ કરનાર તથા પેટ ચઢવાના રોગને અને બદ્ધકોષ્ટને મટાડ-
નાર છે. વળી તે આદ્રશે, અષ્ટીલા નામે ગ્રંથિ, વાતરક્ત, પ્લીહા, ઉ-
દાવર્ત, અને શૂળ, એ રોગને મટાડેછે; વાયુના રોગવાળાને તે હિતકર
છે અને વિદ્રધિ નામે રોગને તે શમાવે છે.

રાતી એરંડિના એરંડિયાના ગુણ.

तैलमेरण्डजं बल्यं गुरूण्णं मधुरं तथा ।

तीक्ष्णोष्णं पिच्छलं विस्रं रक्तैरण्डोद्भवं भृशम् ॥

इति रक्तैरण्डतैलगुणाः ।

રાત્રી દીવેલીનું દીવેલ ભારે, ગરમ, બળ આપનારૂં, મધુર, તી-
ક્ષણુ તથા ઉષ્ણુ, પિચ્છાયુક્ત, અને અતિ દુર્ગંધવાળું છે.

કસુંબીના તેલના ગુણ.

કુસુમ્મતૈલમુષ્ણં તુ વિપાકે કટુકં ગુરુ ।

વિદાહકં વિશેષેણ સર્વદોષપ્રકોપનમ્ ॥

इति कुसुममैलगुणाः ।

કસુંબીનું તેલ ગરમ, વિપાકમાં તીખું, ભારે, દાહકારક, અને વિ-
શેષે કરીને સર્વ દોષને કોપાવનારૂં છે.

જૂદા જૂદા સ્થાવર તેલોના ગુણ.

સૌવર્ચલેજ્જુદીપીલુશંખિનીસંભવં તુ યત્ ।

સરલાગુરુદેવાદિશિશપાસારજન્મ ચ ॥

તુમ્બુરૂત્થં ^૧કરઞ્જોત્થં જ્યોતિષ્મત્યુદ્ભવં તથા ।

અર્શઃકુષ્ઠેઢ્ઠમિશ્લેષ્મશુક્રમેદોઽનિલાપહમ્ ॥

કરઞ્જારિષ્ટકે તિક્તે નાત્યુષ્ણે તદ્વિનિર્દિશેત્ ।

કષાયં મધુરં તિક્તં સારણં વ્રણશોધનમ્ ॥

અક્ષાતિમુક્તકાક્ષોડનાલિકેરમધૂકજમ્ ।

ત્રપુષ્યુર્વારૂક્ષમાણ્ડશ્લેષ્માતકપ્રિયાલુજમ્ ॥

વાતપિત્તોદરઘ્નં ચ શ્લેષ્મલં ગુરુ શીતલમ્ ।

પિત્તશ્લેષ્મપ્રશમનં શ્રીપર્ણીકેશુકોદ્ભવમ્ ॥

इति तैलवर्गः ।

^૧સુવર્યલા, હીંગોરી, પીલુડી, શંખાવલી, સરળ વૃક્ષ, અગર વૃક્ષ,
દેવદાર, શીશમ, ધાણા, કરંજ, અને માલ કાંકણી, એ વનસ્પતિઓનાં
તેલ અર્શ, કોઠ, કૃમિ, કફ, વીર્યદોષ, મેદ, વાયુ, એ રોગોને દૂર કર-

૧ તગરોત્થં. પ્ર. ૩. ૨ ભ્રમ. પ્ર. ૩.

* બ્રાહ્મી નામે વનસ્પતિ. કોઈ સૌવર્યલનો અર્થ સંચળનું તેલ એમ
પણ કહેછે, પણ તે બરાબર નથી; કેમકે વનસ્પતિઓના તેલની ગણનામાં
સંચળને ગણવો ઉચિત નથી.

નારાં છે. કરંજ અને અરીઠાનાં તેલ કડવાં છે અને અતિશય ગરમ નથી. ^૧સારણીનું તેલ તુરં, મધુર, કડવું અને વ્રણને સાફ કરનારૂં છે. બેહેડું, ^૨અતિમુક્તક, અખોડ, નાલિયેર, મહુડાં, ખડબૂચ, કાકડી, કોહોળું, શ્લેષ્માતક, ચારોલી, એ સહુનું તેલ વાયુ, પિત્ત અને ઉદર રોગને નાશ કરનારૂં, કફકર્તા, બારે અને ઠંડું છે. શ્રીપર્ણી અને ખાખરનું તેલ પિત્ત તથા કફને શમાવનારૂં છે.

જવ વગેરેના તેલના ગુણ.

દોષઘ્નં દીપનં મેઘ્યં કિંચિત્તિકં રસાયનમ્ ॥

યવચ્ચિંચમ્બવં તૈલં કટુ પાકે વિષાપહમ્ ।

કફવાતહરં રૂક્ષં કષાયં નાત્તિપિત્તહૃત્ ॥

સત્તિકં સહકારસ્ય તૈલં સ્વરવિશોધનમ્ ।

જવ અને આંબલીના ખીયાનું તેલ દોષને હરનારૂં, જઠરાગ્નિને પ્રદાપ્ત કરનારૂં, બુદ્ધિને વધારનારૂં, લગાર કડવું તથા વૃદ્ધપાણું અને રોગને મટાડનારૂં છે. વળી તે પાકાવસ્થામાં તીખું, ઝેરને હરનારૂં, કફ અને વાયુને નાશ કરનારૂં, રૂક્ષ, તુરં અને બહુ પિત્તને ઉપગ્રાવનારૂં નથી. કેરીની ગોઠલીનું તેલ કઠવું તથા સ્વરને શુદ્ધ કરનારૂં છે.

સ્થાવર તેલના સામાન્ય ગુણ.

યાવન્તઃ સ્થાવરાઃ સ્નેહાઃ સમાસેન પ્રકીર્તિતાઃ ।

સર્વે તૈલગુણા જ્ઞેયાઃ સર્વે ચાનિલનાશનાઃ ॥

સર્વેઽજ્યસ્તિવહ તૈલેઽજ્યસ્તિલતૈલં પ્રશસ્યતે ।

સ્થાવર પદાર્થોમાંથી જે તેલ નીકળે છે તેને સ્થાવર સ્નેહ કહેછે. તે સઘળા સ્થાવર સ્નેહના ગુણ સંક્ષેપમાં કહીએ તો એવા છે કે, તલના તેલના જે ગુણ છે તેવાજ ગુણ તે સર્વે સ્થાવર તેલોના છે તથા તે સર્વે તેલ વાયુને નાશ કરનારાં છે. અધા પ્રકારનાં તેલ કરતાં તલનું તેલ ગુણમાં ઉત્તમ છે.

૧ ચાંદવેલ અથવા રાતી સાટાડી. ૨ એને હિંદીમાં તેંદુ અને મરાઠીમાં ટેંબુરણી કહેછે.

વસાના શુભ.

વસા મજ્જા ચ વાતમ્ની બલપિત્તકફપ્રદા
શૌકરી 'માહિષોરમ્ના વાતલા શ્લેષ્મવર્ધની ।
સર્પનકુલગૌધેયા લેપને વ્રણકુષ્ટહા ॥

મત્સ્યશિશુમારમકરગ્રાહાદીનાં વસા તુ યા ।
સા વિસર્પહરા દૃઢ્યો કુષ્ઠરોગવિનાશિની ॥

इति वसावर्गः ।

વસા અને મજ્જા (એ બે શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા તેલ જેવા પદાર્થો છે જેને સાધારણ રીતે ચરબી કહેછે) વાયુને નાશ કરનારી તથા બળ આપનારી અને પિત્ત તથા કફને ઉત્પન્ન કરનારી છે. બુંડ, પાંચ અને થેડું, એ પ્રાણીઓની વસા અને મજ્જા વાયુ કરનારી તથા કફને વધારનારી છે. સાપ, નોળીયો અને ઘો, એ પ્રાણીઓની વસા તથા મજ્જાનો લેપ કરવાથી વ્રણ તથા કોઠ નાશ પામે છે. મત્સ્ય, શિશુમાર નામે મત્સ્ય, મધર અને ગ્રાહ, વગેરે જળચર પ્રાણીઓની વસા વિસર્પ રોગને હરનારી દૃઢ્યને હિતકર અને કોઠ રોગને નાશ કરનારી છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतौत्तरे तैलवसावर्गो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

પચ્ચદશોઽધ્યાયઃ

धान्यवर्ग.

ડાંગરના પ્રકાર.

रक्तशालिर्महाशालिः कलमा षष्टिकापरा ।
खजुरीटा प्रसाही च जीरकान्या कपिञ्जला ॥
सौगन्धी शूकला चान्या तिलवासी च कोरका ।
गरुडा रुक्मवन्ती च कलधान्या तथापरा ।
बिल्वजा मागधी पीता ता अष्टादश शालयः ॥

રાતી સાળ, મહાસાળ, કલમા, સાઠી, ખંજરીટા, પ્રસાહી, છરા-
સાળ, કર્પિજલા, સુગંધી સાળ, શૂકલા સાળ, તિલવાસી, ચક્રોરકા,
ગરૂડા, રક્તમવન્તી, કલધાન્યા, બિલ્વજા, માગધી, પીળી સાળ, એ અઠાર
જાતની સાળ કહેવાય છે.

અઠાર પ્રકારની ડાંગરના ગુણ.

રક્તશાલિભિદોષઘ્ની ચક્ષુષ્યા મૂત્રરોગહા ।

મહાશાલિર્ગુરુર્વૃષ્યા ચક્ષુષ્યા બલવર્ધિની ॥

શોતા ગુરુભિદોષઘ્ની મધુરાપરપષ્ટિકા ।

જીરકા વાતપિત્તઘ્ની કલમા શ્લેષ્મપિત્તહા ॥

કપિજ્વલા શ્લેષ્મલા ^૧સ્યામૌગંધી કફવાતલા ।

તિલવાસી ગુરુશ્વાપિ પિત્તઘ્ના શુક્રવર્ધિની ॥

શૂકલા પિત્તવાતઘ્ની ^૨ચકોરા પિત્તનાશિની ।

ગરુડાન્યા ચ વાતઘ્ની પિત્તમૂત્રગદાપહા ॥

રક્તમવન્તી લઘુરુચિબલપુષ્ટિકરા મતા ।

કલધાન્યા લઘુઃ પથ્યા વાતશ્લેષ્મવિવર્ધિની ॥

બિલ્વજા માગધી પીતા સામાન્યાસ્તા ગુણાગુણૈઃ ।

રુચિકૃદ્બલકૃન્મૂત્રદોષઘ્ની ચ શ્રમાપહા ॥

રાતી સાળ ત્રિદોષને હણુનારી, નેત્રને હિતકર અને મૂત્ર રોગને
નાશ કરનારી છે. મહાસાળ ભારે, વીર્ય વૃદ્ધિકર્ત્રી, નેત્રને હિતકર અને
અગ્નને વધારનારી છે. ખીજી જાતની જે સાઠી ડાંગર થાય છે તે
દંડી, ભારે, ત્રિદોષને મટાડનારી, અને મધુર છે. છરાસાળ વાયુ અને
પિત્તને નાશ કરનારી છે. કલમા નામે ડાંગર કઢ અને પિત્તને હણ-
નારી છે. કર્પિજલા નામે ડાંગર કઢ કર્તા છે. સુગંધી સાળ કઢ અને
વાયુને ઉત્પન્ન કરનારી છે. તિલવાસી નામે ડાંગર ભારે, પિત્તને હર-
નારી અને વીર્યને વધારનારી છે. શૂકલા ડાંગર પિત્ત અને વાયુને હ-
ણુનારી છે. ચક્રોરા નામે ડાંગર પિત્તનો નાશ કરનારી છે. ગરૂડા નામે
ડાંગર વાયુને હણુનારી, તથા પિત્ત અને મૂત્રના રોગને દૂર કરનારી છે.
રક્તમવન્તી ડાંગર હલકા છે તથા રૂચિ, અગ્ન અને પુષ્ટિ કરનારી છે.

કલ્પધાન્યા નામે ડાંગર હલકી, પથ્થ, તથા વાયુ અને કફને વધારનારી છે. બીલ્વજા, માગધી અને પીળી સાળ એ ત્રણના ગુણુ તથા દોષ સમાન છે. (એ ગુણુ દોષ કહેછે:) એ ત્રણે જાતની ડાંગરો રૂચિ ઉત્પન્ન કરનારી, બળ આપનારી, મૂત્ર દોષને નાશ કરનારી, અને શ્રમને દૂર કરનારી છે.

દગ્ધભૂમિમાં થયેલી ડાંગરના ગુણુ.

‘દગ્ધાયામવનૌ જાતાઃ શાલયો લઘુપાકિનઃ ।

સુપથ્યા બદ્ધવિષ્મૂત્રા રૂક્ષાઃ શ્લેષ્માપકર્ષિણઃ ॥

જે ડાંગર બળેલી ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થઈ હોય તે જલદી પાકેછે. વળી તે પથ્થ ગુણુવાળી, ઝાડને તથા મૂત્રને બંધ કરનારી, રૂક્ષ અને કફને દૂર કરનારી છે.

ક્યારડાની ડાંગરના ગુણુ.

કેદારપ્રભવા વૃષ્યા ચ્ચલ્યા પિત્તવિનાશિનઃ ।

રક્તપિત્તવિકારઘ્ના વાતલાઃ કફકારકાઃ ॥

ક્યારડામાં ઉત્પન્ન થયેલી ડાંગર વીર્યવર્ધક, બળ આપનારી, પિત્તને નાશ કરનારી, રક્તપિત્તના રોગને મટાડનારી, વાયુને કોષાવનારી, અને કફ ઉત્પન્ન કરનારી છે.

ડાંગરની ભિન્ન જાતોના ગુણુ.

વેશે વેશે વિભિન્નાનિ નામાનિ પરિલક્ષયેત્ ।

સમા ગુણૈશ્ચ સર્વાસ્તા ભૂમિમાગાદ્રસં વિદુઃ ॥

ડાંગરનાં નામ જૂદા જૂદા દેશમાં જૂદાં જૂદાં હોયછે, પણ તેમના ગુણુ સરખા હોય છે. અર્થાત્ સરખા સરખા ગુણુવાળી ડાંગરોને જૂદાં જૂદાં નામવાળી છતાં પણ સરખી સમજવી અને જેવી જેવી પૃથ્વીમાં તે થઈ હોય તે તે પૃથ્વીના ગુણુ પ્રમાણે તે ડાંગરનો રસ સમજવો. “સમાન્ ગુણૈશ્ચ સર્વોસ્તાન્ ભૂમિમાગાદ્રસાન્ વિદુઃ” એવો પાઠ પ્ર. ૧ લીમાં છે, તેનો અર્થ એવો કે જૂદાં જૂદાં નામની ડાંગરો જે સરખી ભૂમિમાં થયેલી હોય તેમના રસ સમાન ગુણુવાળા જાણવા.

ખીલ વારના ફાલની ડાંગરના ગુણ.

શાલયશિલ્બરોહાશ્ચ મૂત્રલા બદ્ધવર્ચસઃ ।

શ્લેષ્મલા લઘુપથ્યાશ્ચ મૂત્રલા વાતલા હિમાઃ ॥

इति शालिवर्गः ।

જે ડાંગરને એક વાર કાપી લીધા પછી તેમાંથી ફળુગા ફૂટીને જે ડાંગરના છોડ થાયછે તેની ડાંગર મૂત્ર ઉત્પન્ન કરનારી અને ઝાડાને ખાંધનારી છે. વળી તે કફ કરનારી, હલકી, પથ્ય, મૂત્રજનક, વાયુ કર્તા અને ઠંડી છે.

क्षुद्र धान्य वर्ग.

શુદ્ર ધાન્યની ગુણના.

श्यामाकः कोद्रवः कंगुर्मर्कटी कपिकच्छुरा ।

क्षुद्रधान्यमिदं प्रोक्तं शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यते ॥

સામો, કોદરા, કાંગ મર્કટી, કપિ કચ્છુ, એમને શુદ્ર ધાન્ય કહેછે. હે પુત્ર ! તે શુદ્ર ધાન્યોના ગુણ હું તને કહુંછું તે તું સાંભળ.

सामाना गुण.

श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः कफवारणः ।

સામો શોષક, રૂક્ષ, વાયુ કર્તા અને કફને અટકાવનારો છે.

कोदराना गुण.

कोद्रवो रूक्षो ग्राही स्याद्रक्तपित्तविशोषणः ।

नाधिकं कफकृत् प्रोक्तो रुच्यः स्वादुः प्रकीर्तितः ॥

इति क्षुद्रधान्यवर्गः ।

કોદરા રૂક્ષ, ગ્રાહી અને રક્તપિત્તનું શોષણ કરનારો છે. વળી તે વધારે કફ કર્તા નથી, પણ રચિજનક અને મધુર છે.

૧ મૂત્રકૃત. ૨ “મૂત્રલા (મૂત્રજનક)” પદ બધી પ્રતોમાં જે વાર છે. ૩ મર્કટી અને કપિકચ્છુ બન્નેનો અર્થ કવચળીજ થાયછે. એ નામનું કોઈ પ્રસિદ્ધ ધાન્ય નથી.

વિદલાન્ન વર્ગ.

વિદલાન્નાનિ વક્ષ્યામિ શૃણુ પુત્ર! યથાક્રમમ્ ।

યવગોધૂમચ્ચળકા માષો મુદ્રાઢકી તથા ॥

મકુટકઃ કુલત્થશ્ચ મસૂરશ્ચિપુટસ્તથા ।

નિષ્પાવકઃ કલાયશ્ચ વિદલાન્નં પ્રકીર્તિતમ્ ॥

હું પુત્ર! હવે હું તને વિદલાન્ન એટલે જેની દાળો પડી શકે તેના ગુણ દોષ કહું છું તે તું કામે કરીને સાંભળ. જવ, ધઉં, ચણા, અડદ, મગ, તુવર, મક, કળવી મસુર, લોંગ, વાલ, અને વટાણા, એટલાં આન્નને વિદલાન્ન કહેછે.

જવના ગુણ.

રુક્ષઃ શીતો ગુરુઃ સ્વાદુઃ કષાયો મધુરો યવઃ ।

વૃષ્યો ગ્રાહી કફઘ્નશ્ચ સ્યાત્ પિત્તશ્વાસકાસનુત્ ॥

इति यवगुणाः ।

જવ રુક્ષ, ઠંડો, ભારે, સ્વાદીય, તુરો અને મધુર છે. વળી તે વીર્યવર્ધક, ગ્રાહી, કફનો નાશ કરનાર તથા પિત્ત, શ્વાસ અને ખાંસીનો નાશ કરનાર છે.

ધઉંના ગુણ.

મધુરો ગુરુવિષ્ટમ્भी વૃષ્યો વલ્યોઽથ ચુંહનઃ ।

ઈષ્ટકષાયો મધુરો ગોધૂમઃ સ્યાન્નિદોષહા ॥

इति गोधूमगुणाः ।

ધઉં મધુર, ભારે, મળને રોકનાર, વીર્યવર્ધક, અળ આપનાર, પૌષ્ટિક, લગાર તુરો, સ્વાદીય, અને ત્રિદોષને હણનાર છે.

તલના ગુણ.

તિલો વિપાકે મધુરો બલિષ્ઠઃ સ્નિગ્ધો વ્રણાલેપનપથ્ય ઉક્તઃ ।

વલ્યોઽગ્નિમેધાજનનો વરેણ્યો મૂત્રસ્ય દોષહરણો ગુરુશ્ચ ॥

તિલેષુ સર્વેષ્વસિતઃ પ્રધાનો મધ્યઃ સિતો હીનતરાસ્તથાન્યે ॥

इति तिलगुणाः ।

તલ વિપાકમાં મધુર, બળ આપનારો, સ્તિગ્ધ, વાયુના ઉપર લેપ કરવામાં પથ્ય, બળ આપનારો, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારો, ખુદ્ધિને વધારનારો, શ્રેષ્ઠ, મૂત્રદોષને હરનારો, અને ભારે છે. સઘળી જાતના તલમાં કાળા તલ ઉત્તમ છે, ઘોળા તલ મધ્યમ છે અને બાકીના બધા તલ કનિષ્ઠ છે.

ચણાના ગુણ.

રક્તે કફે પીનસકે તુ કણ્ઠે ગલામયે વાતરુજે સપિત્તે ।

શીતઃ પ્રતિશ્યાયકૃમીન્નિહન્તિ શુષ્કસ્તર્ધાર્દ્રશ્વળકઃ પ્રશસ્તઃ ॥

इति चणकगुणाः ।

રક્તના રોગમાં, કફના રોગમાં, પીનસ રોગમાં, કંઠરોગમાં, ગ-
ળાના રોગમાં, વાયુના રોગમાં અને પિત્તના રોગમાં, સૂકા નેમ લીલા
ચણા ઉત્તમ છે. વળી તે હંડા છે તથા સજેષ્ઠમ અને કૃમિરોગને
નાશ કરનાર છે.

અડદના ગુણ.

સ્તિગ્ધોઽથ વૃષ્યો મધુરશ્ચ વલયો મરુત્કફાનાં પરિવૃંહણશ્ચ ।

પાકેઽમ્લકોષ્ણો વિદિતો હિમશ્ચ માપોઽથ હૃદયઃ કથિતો નરૈશ્ચ ॥

इति मापगुणाः ।

અડદ સ્તિગ્ધ, વીર્યવર્ધક, મધુર, બળ આપનાર, અને વાયુ તથા
કફને વધારનાર છે. વળી તે વિપાકમાં ખાટા તથા ગરમ છે. વૈદ્ય-
વિધાને જાણુનાર પુરુષો અડદને હંડા તથા હૃદયને લિપકર કહે છે.

મગના ગુણ.

શીતઃ કપાયો મધુરો લઘુઃ સ્યાત્ પૈત્તાન્નજદોષહરઃ સરશ્ચ ।

વિપાકતોઽસૌ કટુકપ્રધાનો મુદ્ગસ્તથાયં કથિતોઽવધેયઃ ॥

इति मुद्गगुणाः ।

મગ હંડા, તુરા, મધુર અને હલકા છે. તે પિત્તરક્તના દોષને
હરનારા અને રચક છે, વિપાકમાં તે મુખ્યત્વે કટીને તીખા છે. મગ
એવા ગુણવાળા કહેલા છે તે તારે ધ્યાન રાખીને જાણવું.

તુવરના ગુણ.

મૃદુઃ કષાયા ચ સરક્તપિત્તં વાતં કફં હન્તિ મુખવ્રણં ચ ।
ગુલ્મજ્વરારોચકકાસચ્છર્દિહૃદ્રોગદુર્નામહરાઢકી સ્યાત્ ॥

इत्याढकीगुणाः ।

તુવર કોમળ અને તુરી છે. તે રક્તપિત્તને, વાયુને, કફને, અને મુખના વ્રણને મટાડનારી તથા ગુલ્મ, જ્વર, અરશિ, ખાંસી, કસરી, વૃદ્ધ્યના રોગ, અને અર્શને હણનારી છે.

મઠના ગુણ.

સરક્તપિત્તં કફવાતહન્તા ચોષ્ણઃ કષાયો મધુરઃ પ્રદિષ્ટઃ ।
ગ્રાહી સુશીતો ગુદકીલગુલ્મં મકુષ્ઠકઃ સર્વગદાન્ નિહન્તિ ॥

इति मकुष्टकगुणाः ।

મઠ રક્તપિત્ત તથા કફ અને વાયુને હણનારા છે. વળી તે ગરમ, તુર, મધુર, ગ્રાહી અને અતિ દુઝ છે, તે અર્શ, શલ્મ, અને એવા એવા ખીલ્લ સઘળા રોગોનો નાશ કરનારા છે.

કળથીના ગુણ.

उष्णो जयेन्मारुतपीनसांस्तु कासप्रतिश्यायविवन्धगुल्मान् ।
हिक्कां सरक्तं तु बलासपित्तं निहन्ति मेदश्च कुलत्थकोऽयम्॥

इति कुलत्थगुणाः ।

કળથી ગરમ છે. તે વાયુ, પીનસ, ખાંસી, સજેખમ, બદ્ધકોષ્ટ, ગુલ્મ, હિક્કા, રક્તવિકાર, કફ અને પિત્તવિકાર, તથા મેદના વિકારને હણે છે.

સાંગના ગુણ.

रक्षो विशोयी मधुरः प्रदिष्टो वायुं करोत्यस्थिगतं बलिष्ठम् ।
शूलप्रबन्धभ्रमशोफकर्त्ता दाहार्शहृद्रोगविकारकारी ॥

इति त्रिपुटगुणाः ।

લાંગ રક્ષ, શોષણકર્તા, અને મધુર છે, તે ખાવાથી હાડકામાં ઘણો બળવાન વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી તે શૂળ, બદ્ધકોષ્ઠ, ભય અને સોળે એવા રોગને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ દાહ, અર્શ અને તદ્દ્રોગ, એવા વિકારને પણ ઉત્પન્ન કરે છે.

વટાણાના ગુણ.

કિશ્ચિત્કપાયા મધુરાઃ પ્રદિષ્ટા રક્તપ્રશાન્તિં જનયન્તિ બલ્યાઃ ।
કિશ્ચિત્સવાતં વિનિઘ્નન્તિ પિત્તં કલાયકા મુદ્ગસમાનરૂપાઃ ॥

કલાયકા ધાન્યવિશેષાઃ ।

વટાણા કાંઈક તુરા અને મધુર કરે છે. તે બળ આપે છે તથા રક્તના વિકારને શાંત કરે છે. વળી વાયુ સહિત પિત્તનો બે થોડોક પ્રકોપ હોય તો તેને તે મટાડે છે. બીજી રીતે વટાણાના ગુણ મગના જેવા છે.

મસૂરના ગુણ.

રૂક્ષો વિશોષી મધુરઃ પ્રદિષ્ટઃ શૂલાર્ત્તિગુલ્મગ્રહણીવિકારાન્ ।
કરોતિ વાતામયવર્ધનં ચ પિત્તાસૃજાં ગ્રાહહરો મસૂરઃ ॥

इति मसूरगुणाः ।

મસૂર રક્ષ, શોષણકર્તા અને મધુર છે. વસી તે શૂળની પીડા, ગુદમરોગ, અને ગ્રહણીના રોગને ઉત્પન્ન કરે છે, વાયુના રોગને વધારે છે, તથા રક્તપિત્તનો અટકાવ થયો હોય તેને નાશ કરે છે. અર્થાત્ રક્તપિત્તને ઉમેગે છે.

ઉપસંહાર.

इति प्रदिष्टो बहुधान्यवर्गो ग्रन्थस्य विस्तारभयाच्च किञ्चित् ।
ये ये प्रसिद्धाः सुतरां हि लोके तेषां गुणाः श्रेष्ठतमाः प्रदिष्टाः

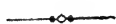
એવી રીતે ધાન્યવર્ગમાં ઘણાં ધાન્યોના ગુણ ઋષિઓએ કહેલા છે, પણ ગ્રંથ મોટો વધી જાય તે ભયથી અહીં થોડાંક ધાન્યોના ગુણ કહેલા છે. જે જે ધાન્ય લોકોમાં અતિશય પ્રસિદ્ધ છે તે તે ધાન્યોના

ગુણ સારા છે એમ કહેયું છે. અર્થાત્ લોકોમાં જેનો વાપર ઘણો થાય છે તે અલુધા હિતકારીજ હોયછે.

इति आत्रेयभाषिते हागीतोत्तरे धान्यवर्गो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

બોડશોઽધ્યાયઃ

શાક વર્ગ.

શાકના પ્રકાર.

शाकं चतुर्विधं प्रोक्तं पत्रं पुष्पं फलं तथा ।

कन्दं चापि समुद्दिष्टं वक्ष्याम्येतत् पृथक् पृथक् ॥

પત્ર, પુષ્પ, ફળ અને કંદ, એવા ચાર પ્રકારનું શાક કહેયું છે. હવે હું તને એ ચારેના જૂદા જૂદા ગુણ કહેયું.

શાકના ગુણને ઉદ્દેશીને પ્રકાર.

द्विविधं शाकमुद्दिष्टं गुरु विद्यात् यथोत्तरम् ।

प्रायः सर्वाणि शाकानि विष्टम्भीनि गुरुणि च ॥

रूक्षाणि बहुवर्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च ।

શાકમાં કેટલાંક હલકાં અને કેટલાંક ભારે છે. એવી રીતે એ પ્રકારનું શાક છે. ઉપર કહેલા શાકના ચાર પ્રકારમાંથી પૂર્વ પૂર્વ કરતાં પછીનું શાક ભારે છે. એટલે પત્રરૂપી શાક કરતાં પુષ્પરૂપી શાક ભારે છે; પુષ્પ કરતાં ફળરૂપી ભારે છે; અને ફળ કરતાં કંદરૂપી શાક ભારે છે. એ બધાંય શાક વિશેષે કરીને ઝાડને કબજ કરનારાં, ભારે, રક્ષ, ઘણો મળ ઉત્પન્ન કરનારાં, અને મળ તથા વાયુને ઉપજાવનારાં છે.

હરણુદોડીના ગુણ.

चक्षुष्या सर्वरोगघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा ॥

હરણુદોડી અથવા જેને કેટલાક રાહદોડી કહેછે તેનું શાક સર્વ રોગને નાશ કરનારું, મધુર અને હંદુ છે.

તાંદળબના ગુણ.

સ્વાદુપાકમસૂક્ષ્મપિત્તવિષમ્ તણ્ડુલીયકમ્ ।

તાંદળબે પાચન થતી વખતે મધુર, રક્તપિત્તને મટાડનાર તથા ઝેરને નાશ કરનાર છે.

કાસુંદરાના ગુણ.

વાતવિઙ્ગવિષ્મૂત્રગ્રહકાસારુચૌ હિતઃ ॥

મધુરઃ કફવાતમ્નઃ પાચનઃ કણ્ઠશોધનઃ ।

વિશેષતઃ પિત્તહર ઇત્યુક્તઃ કાસમર્દકઃ ॥

વાયુ કબજ થયો હોય, ઝાડો કબજ થયો હોય કે ઝાડો અને પિશાચ અને કબજ થયા હોય, તેવા રોગ ઉપર કાસુંદરો હિતકારક છે. વળી ખાંસી અને અશ્મીવાળાને પણ ફાયદાકારક છે. કાસુંદરો મધુર, કફવાયુને નાશ કરનાર, પાચન કરનાર, કંઠની શુદ્ધિ કરનાર, અને વિશેષે કરીને પિત્તને હરનાર છે.

અવંતીના ગુણ.

જીવન્તી વાતકફકૃત્ પિત્તસંશમની તથા ।

અવંતીનું શાક વાયુ તથા કફ ઉત્પન્ન કરેછે તથા પિત્તને શમાવે છે.

હાડિયાકર્ષણના ગુણ.

ત્રિદોષશમની વૃણ્યા કાકમાચી રસાયની ॥

હાડિયાકર્ષણ ત્રિદોષને શમાવનારું, વીર્યજનક અને રસાયન (જરા આધિનાશક) છે.

અથવાના ગુણ.

વાસ્તુકં મધુરં હૃદયં વાતપિત્તાર્શસાં હિતમ્ ।

અથવાનું શાક મધુર, હૃદયને હિતકર, તથા વાયુ, પિત્ત અને અર્શ, એ રોગવાળાને હિત કરનારું છે.

ચીલના ગુણ.

તદ્વચ્છિલી તુ વિજ્ઞેયા વાતપિત્તવિકારિણામ્ ॥

૧ ત્રિવિધવાતવિટ્હનતા મૂત્રવાતકર્ષે હિતઃ । પ્ર. ૧ લી.

ચીલ્લની ભાજના ગુણ અથવાના જેવાજ જાણવા. વાતપિત્ત વિકારવાળાને ચીલ્લની ભાજ મધુર તથા તદ્દયને હિતકર હોષને ક્ષાય-દાકારક છે.

પૌષ્ઠના ગુણ.

^૧પોતકી વાતલા વૃષ્ટ્યા તન્દ્રાનિદ્રાકરી મતા ।

પૌષ્ઠની ભાજ વાયુકારક, વીર્યજનક, તથા તંદ્રા અને ઊંઘને ઉત્પન્ન કરનારી છે.

મેથી તથા શણની ભાજના ગુણ.

મેથિકા વાતશમની ^૨શણિકા વાતલા મતા ॥

મેથીની ભાજ વાયુને શમાવનારી છે તથા શણની ભાજ વાયુને ઉત્પન્ન કરનારી છે.

સરસપની ભાજના ગુણ.

સાર્પયં ચ ત્રિદોષઘ્નં રુચિદં ચાગ્નિવર્ધનમ્ ।

સરસપની ભાજ ત્રિદોષને મટાડનારી, રૂચિ ઉત્પન્ન કરનારી અને બદરાશ્મિને પ્રયજ કરનારી છે.

સુવાની ભાજના ગુણ.

શતપુષ્પા ત્રિદોષઘ્ની મેઘ્યા પથ્યા રુચિપ્રદા ॥

જ્વરાશ્સાં હિતા પ્રોક્તા સાતીસારે પ્રશસ્યતે ।

સુવાની ભાજ ત્રિદોષને નાશ કરનારી, બુદ્ધિને હિતકર, શરીરને માફક આવનારી, રૂચિ ઉત્પન્ન કરનારી તથા તાવ અને અર્શરોગવાળાને ક્ષાયદોષ આપનારી છે. એ ભાજ અતિસારના રોગમાં હિતકારક છે.

કસુંબીની ભાજના ગુણ.

કુસુમ્બં રુચિકૃદ્ ઘાતં હન્તિ બલ્યં રુચિપ્રદમ્ ॥

કિશ્ત્રિદ્વાતહરં સ્વાદુ વિપાકે ચ કફાપહમ્ ।

૧ કેતકી. પ્ર. ૧ લી. પાતલી. પ્ર. ૩ જી. ૨ વેજિકા. પ્ર. ૧ લી. વાતપિત્તકરીમતા. પ્ર. ૩ જી.

કુંસુખીની ભાજી રૂચિ ઉત્પન્ન કરનારી, ઘા વાગ્યો હોય તેને રૂઝ-વનારી, બળ આપનારી તથા રૂચિ ઉત્પન્ન કરનારી છે. વળી તે લગાર વાયુનું હરણુ કરનારી, પાચન થવામાં મધુર, અને કફનો નાશ કરનારી છે.

અરણીની ભાજીના ગુણ.

કિચ્ચિચ્ચામ્લં ભવેત્ ક્ષારં પ્રશસ્તં ચાન્નિમંથનં ॥

ભેદનં રૂક્ષમધુરં કષાયમતિવાતલમ્ ।

અરણીની ભાજી લગાર ખાટી, ખારી, તથા હિતકર છે. એ ભાજી મળનું ભેદન કરનારી, લૂખી, મધુર, તુરી, તથા અતિશય વાયુ કરનારી છે.

લૂણીની ભાજીના ગુણ.

उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी वह्निदीपनी ॥

લૂણીની ભાજી ગરમ, તુરી અને મધુર, તથા જ્વરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારી છે.

વત્સાદની વગેરેના ગુણ.

वत्सादनी तथा फली तिलपर्णी तु मुंडिका ।

चक्रमर्दक इत्यन्ये दुर्जरा वातकोपनाः ॥

વત્સાદની (ગજો) ફાંદ, તલની ભાજી, કલાર, કુંવાડિયો, એ અને એવીજ બીજી ભાજીઓ પચવાને કઠણુ તથા વાયુને કોપાવનારી છે.

પિંડાળુ વગેરેના ગુણ.

पिण्डालुको बला मिण्डी चिञ्चुकान्या बलादनी ।

एते श्लेष्मकराः शाका वातलाग्निप्रशान्तकाः ॥

પિંડાળુ (શ્વેત રતાળુ), બલા, ભીંડી, આંમલી, બલાદની, એ સર્વેની ભાજીઓ કફ ઉત્પન્ન કરનારી, વાયુને કોપાવનારી અને જ્વરાગ્નિને મંદ કરી નાખનારી છે.

દષ્ટિનાશક શાક.

सर्वे शाका दृष्टिहरा वर्जित्वा तण्डुलीयकम् ।

तथैव शतपुष्पं च जयन्ती कासमर्दकम् ॥

તાંદળને, સુવા, જયંતી, અને કાસુંદરો, એ ચાર સિવાયનાં ખીજાં
અધાં શાક આંખોના તેજને હરનારાં છે.

પિત્તનાશક શાક.

आलूषकं च वेताग्रं गुडूची चापमर्दकम् ।

किराततिकसहितास्तिका : पित्तहरा मताः ॥

इति शाकवर्गः ।

અલુખડાં, નેતરના અંકુર, ગજો, ચાપમર્દક તથા કરિયાતું અને
કટુ સહિત કડવી વનસ્પતિઓની ભાણ, એ સર્વે પિત્તને હરનારી છે.

વેલાને થનારાં ફળ-શાકનાં નામ.

कूष्माण्डकालिङ्गकचिर्मटं तु तुवं पटोलं च त्रपूषकं च ।

तुंडीरककोटककारवेल्लं कोशातकीवल्लिफलानि चैव ॥

ફળશ્પી શાકમાંનાં કેટલાંક ફળ વેલાઓને આવે છે તે વસ્તીફળ
કહેવાય છે. કોહોળું, કાર્ળિંગડું, ચીભડું, તુંબડું, પટોળ, ખડખૂચ, ગિ-
લોડાં, કંટોલાં, કારેલાં, ગલકાં, એ વસ્તીફળ કહેવાય છે.

ઝાડને થનારાં ફળ-શાકનાં નામ.

वृंताकव्याघ्रीवृहतीफलानि करहाटकं स्यात्प्रवदंति धीराः ।

एतैस्तु शाकै रसवीर्यमुक्तमन्योन्यविज्ञानफलानि सम्यक् ॥

વંસાક, ગોળ રીંગણાં, ભોરીંગણાં, છતોલાં, એ ઝાડને થનારાં
શાક છે એમ ધીર એવા વૈદો કહેછે. એ સર્વે શાકના જે રસ અને
વીર્ય કહેલાં છે તેવડે ખીજાં શાકના રસ વીર્યનું જ્ઞાન સારી રીતે થાયછે.
તાત્પર્ય કે આ ગ્રંથમાં થોડાંક શાક વગેરેના ગુણદોષ કહ્યા છે તથાપિ
તેમના રસ વીર્યવડે તેવાંજ ખીજાં શાક આદિના ગુણદોષ જાણી લેવા.

કોહોળાના ગુણ.

કૂષ્માણ્ડં ત્રિવિધં જ્ઞેયં બાલ્યં મધ્યં તથોત્તમમ્ ।

વાતમ્નં રોચકં બાલ્યં મધ્યમં સ્યાત્રિદોષહત્ ॥

શેષં વાતકફૌ હન્તિ રક્તપિત્તનિર્બર્હણમ્ ।

इति कूष्माण्डगुणाः ।

કોહોળું ત્રણ પ્રકારનું છે. જે કોહોળું કાચું હોય છે તેને આળ કોહોળું કહેછે; બોડાયલું કોહોળું હોય તેને મધ્યમ કોહોળું કહેછે; અને પાકા કોહોળાને ઉત્તમ કોહોળું કહેછે. આળ કોહોળું વાયુને નાશ કરનાર અને રચિકર્તા છે; મધ્યમ કોહોળું ત્રિદોષને નાશ કરનાર છે; તથા ઉત્તમ કોહોળું વાયુ તથા કફને નાશ કરનાર અને રક્તપિત્તને હણનાર છે.

કાલિંગડાના ગુણ.

કલિઙ્ગં કફકૃદ્વાતકારકં પિત્તનાશનમ્ ॥

इति कलिङ्गगुणाः ।

કાલિંગડું કફને ઉત્પન્ન કરનાર, વાયુને કોપાવનાર અને પિત્તને નાશ કરનાર છે.

કારેલાના ગુણ.

કારવેલં ચ વાતમ્નં કફમ્નં પિત્તકારકમ્ ।

ઉષ્ણં રુચિકરં પ્રોક્તં રક્તદોષકરં નૃણામ્ ॥

કારેલું વાયુને નાશ કરનાર, કફને હણનાર અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે. વસી તે ગરમ, રચિજનક, અને મનુષ્યોને લોહીના રોગ ઉપજાવનાર છે.

અડબૂચ તથા ચીભડાના ગુણ.

ત્રણુષં ત્રિર્ભટશ્ચૈવ દોષત્રયકરં સ્મૃતમ્ ।

અપક્વં વાતકફકૃત્ પક્વં કિશ્ચિદ્વિશિષ્યતે ॥

इति कारवेल्लत्रिर्भटपुष्पगुणाः ।

* ગુણાગુણીમાં લખે છે કે “કોલિંગ ક્ષયકારિ ચ-કાળંગડું ક્ષયરોગ ઉપજાવનાર છે.”

પડખૂચ અને ચીમડું ત્રિદોષને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. તે કાચાં હોય ત્યારે વાયુ અને ક્ષત્રને ઉપજાવે છે અને પાકાં હોય ત્યારે કાંઈક વિશેષ કરેછે. અર્થાત્ પાકાં હોય ત્યારે વધારે વાયુ તથા ક્ષ ઉપજાવે છે.

ગિલોડાંના ગુણ.

તુળ્હીરમગ્નિરુચિકૃદ્વાતપિત્તનિવારણમ્ ।

ગિલોડાં જ્વરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારાં, રચિ ઉત્પન્ન કરનારાં, અને વાયુ તથા પિત્તને નાશ કરનારાં છે.

કંટોલાના ગુણ.

કર્કોટકં ત્રિદોષઘ્નં રુચિકૃન્મધુરં તથા ॥

કંટોલાં અથવા કંકોડાં ત્રિદોષને નાશ કરનારાં, રચિ ઉત્પન્ન કરનારાં અને મધુર છે.

ગલકાંના ગુણ.

કોશાતકીફલં સ્વાદુ મધુરં વાતપિત્તનુત્ ।

વિપાકે ચ કફં હન્તિ જ્વરે શસ્તં પ્રદિશ્યતે ॥

इति तुण्डीकर्कोटककोशातकीफलगुणाः ।

ગલકાં સ્વાદિષ્ઠ, મધુર, વાયુ તથા પિત્તને નાશ કર્તા, વિપાકમાં ક્ષત્રને નાશ કર્તા તથા જ્વરવાળાને હિતકારક છે, માટે તેને તે ખાવાની વૈદ્યો આજ્ઞા આપે છે.

પટોલના ગુણ.

પટોલપત્રં વિનિહન્તિ પિત્તં નાલં કફઘ્નં પ્રવદન્તિ ધીરાઃ ।

ફલં ચ તસ્યાસ્તુ ત્રિદોષશાન્તિં કરોતિ નૂનં જ્વરિણો હિતં સ્યાત્ ॥

इति पटोलगुणाः ।

इति वल्लीशाकानि ।

પટોલ અથવા જેને પડવળ કહેછે તેનાં પાંદડાં પિત્તને નાશ કરનારાં છે. તેના વેલા ક્ષત્રને હણનારા છે એમ ધીર એવા વૈદ્યાચાર્યો

કહેછે. તેનાં ફળ ત્રણે દોષને શમાવે છે એમાં સંદેહ નથી, અને તેથી તે તાવવાળાને હિતકારક છે.

વંત્યાકના ગુણ.

નિદ્રાકરં પ્રીતિકરં ગુરુ સ્યાત્સવાતલં ^૧કાસવિકારહારિ ।

શ્રેષ્ઠં ^૨સુવીર્યં ચ તથા ચ કૃષ્ણં શ્વેતં વિદાહ્યં ત્વચિ દોષકારિ ॥

શુધાકરં મારુતમર્દનં ચ વૃન્તાકમેકં ગુણસમ્પ્રયુક્તં ।

કાળાં અને ઘોળાં એ પ્રકારનાં વંત્યાક (રીંગણા) થાયછે. એ બન્નેવંત્યાક-માંથી કાળાં વંત્યાક નિદ્રા ઉત્પન્ન કરનારાં, પ્રીતિ (અર્થાત્ રશ્મિ) ઉપ-ગ્રવનારાં, ભારે, વાયુજનક, અને ખાંસીના વિકારને નાશ કરનારાં છે. વળી તે સારાં અને બળવાન છે. ઘોળાં વંત્યાક દાહજનક તથા ત્વ-ચામાં રોગ ઉત્પન્ન કરનારાં છે. સામાન્યતઃ વંત્યાક ભૂખ લગાડનારાં અને વાયુને હણનારાં છે. એવી રીતે એક વંત્યાક અનેક ગુણવાળું છે.

રીંગણાના ગુણ.

તથૈવ બૃહતીફલમેવ શસ્તં સન્દીપનં સ્યાત્ કફવાતનાશનમ્ ।

કણ્ઠૂવિસર્પજ્વરકામલાનાં તથારુચૌ શસ્તમિદં વદન્તિ ॥

મોટાં ગોળ રીંગણાં જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારાં અને કફ તથા વા-યુને નાશ કરનારાં છે તેથી હિતકર છે. વળી તે ખસ, રતવા, તાવ, કમળો અને અરશ્મિ, એટલા રોગોને નાશ કરેછે માટે તે રોગવાળાને પણ હિતકર છે એમ કહેછે.

ભોરીંગણીના ગુણ.

ફલોનિ ચ ક્ષુદ્રિકાણાં કટુતિક્તલઘૂનિ ચ ।

કંઠ્ઠકુષ્ઠકૃમિઘ્નાનિ કફવાતહરાણિ ચ ॥

ભોરીંગણીનાં ફળ તીખાં, કડવાં અને નાનાં હોયછે. તે ફળનું શાક ખસ, કોઢ, તથા કૃમિને નાશ કરનારૂં તથા કફ અને વાયુને હરનારૂં છે

૧ કાસવિકારકારિ. પ્ર. ૧ લી. ૨ સુવીર્યં કફવર્ધનં ચ સશ્વાસકાસાર-
ચિવર્ધનં ચ. પ્ર. ૧ લી. ૩ આ બે લીટી. પ્ર. ૧ લીમાં નથી.

ધોળી ભોરીંગણીના ગુણ.

શ્વેતસિંહી ત્રિદોષઘ્ની વંધ્યાનામપ્યપત્યદા ।

વાર્તાકી દીપની તિક્તા કફાજીર્ણામવાતજિત્ ॥

इति फलशाकगुणाः ।

ધોળી ભોરીંગણી ત્રિદોષને નાશ કરનારી તથા વાંઝણીને પણ છો-
કરાં આપનારી છે. વંથાકડી જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર, કડવી તથા
કદ્દ, અછર્ણ અને આમવાયુને મટાડનારી છે.

કંદશાકની ગણના.

कन्दशाकान् प्रवक्ष्यामि शृणु पुत्र ! पृथक् पृथक् ।

सूरणः पिण्डपिण्डात् पलाण्डुर्गृज्जनस्तथा ॥

ताम्बूलपर्णः कन्दः स्याद्भस्तिकन्दस्तथापरः ।

वराहकन्दश्चाप्यन्यः कन्दशाका इमे स्मृताः ॥

હે પુત્ર ! હવે હું જૂદાં જૂદાં કંદશાકના ગુણ કહું છું તે તું સાંભળ.
સૂરણ, અળવી, ધોળું રતાગું, ડુંગળી, ગાજર, રતાગું, હસ્તિકંદ, હુમ્મરકંદ,
અને એવાજ બીજા કંદ છે, એ સર્વેને કંદશાક કહે છે.

સૂરણના ગુણ.

दीपनः सूरणो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ।

विशेषादर्शसां पथ्यः ग्रीहगुल्मविनाशनः ॥

સૂરણ જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર, રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર, કફને
નાશ કરનાર, લોહીને સ્વચ્છ કરનાર અને હલકું છે. વિશેષે કરીને તે
અર્શ રોગ ઉપર માફક આવે એવું છે તથા પ્લીહા અને ગુદ્મ એ
રોગોને મટાડનાર છે.

અમ્લિકાકંદના ગુણ.

अम्लिकायाः स्मृतः कन्दो ग्रहण्यशौंहितो लघुः ।

नात्युष्णः कफवातघ्नो ग्राही शस्तो मदात्यये ॥

અમ્લિકાકંદ અથવા અમ્લનાલિકાનો કંદ ગ્રહણી અને અર્શના રોગ ઉપર હિતકર છે, અતિશય ગરમ નથી, કફ વાયુને નાશ કરનારો છે, ગ્રાહી છે અને મદાલય રોગમાં હિતકર છે.

અળવીકંદના ગુણ.

પિણ્ડકો વાતલઃ શ્લેષ્મી ગ્રાહી વૃષ્યો મહાગુરુઃ ।

પિંડક અથવા અળવીનો કંદ વાયુકર્તા, કફકર્તા, ગ્રાહી, પૌષ્ટિક અને અતિશય ભારે છે.

શ્વેત રતાણુકંદના ગુણ.

પિણ્ડાલુકઃ શ્લેષ્મકરઃ શુક્રવૃદ્ધિકરો મૃદુઃ ॥

પિંડાળુ અથવા શ્વેત રતાણુકંદ કફકર્તા, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનારો અને દ્રાવ્ય છે.

પલાંડુ કંદના ગુણ.

પલાણ્ડુર્વાતકફહા શુકલઃ શૂલગુલ્મનુત્ ।

પલાંડુ અથવા ડુંગળીનો કંદ વાયુ તથા કફને નાશ કરનારો, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનારો, તથા શૂળ અને ગુલ્મને નાશ કરનારો છે.

તાંબૂલપર્ણકંદના ગુણ.

તામ્બૂલપર્ણઃ કન્દઃ સ્યાચ્છુકલો વિશદો લઘુઃ ॥

રતાણુકંદ વીર્યને ઉત્પન્ન કરનારો, કોહીને સ્વચ્છ કરનારો અને હલકો છે.

હસ્તિકંદના ગુણ.

હસ્તિકન્દો ગુરુર્ગ્રાહી શુક્રવૃદ્ધિપ્રદો મતઃ ।

હસ્તિકંદ ભારે, ગ્રાહી, અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરનારો છે.

વરાહકંદના ગુણ.

વરાહકન્દઃશ્ચાર્શોમ્નો વાતગુલ્મનિવારણઃ ॥

વરાહકંદ અથવા ટુકરકંદ અર્શને નાશ કરનારો તથા વાતગુલ્મ રોગને દૂર કરનારો છે.

મૂળાના ગુણ.

મૂલકં ગુરુ વિષ્ટંભિ તીક્ષ્ણોષ્ણં ચ ત્રિદોષહૃત્ ।

સ્વિન્નં ત્રિદોષજિદ્વાલં મૂલકં વ્રણિનાં હિતમ્ ॥

મૂળા ભારે, મળને રોકનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ અને વાયુ, પિત્ત તથા કફના દોષને હત્પન્ન કરનારા છે. એ મૂળા રાંધેલા હોય સારે નિદ્રાને મટાડનારા છે. ક્રોમળ મૂળા, વણવાળા રોગીઓને હિતકર છે.

જાણીતા કંદોનું અકથન.

અન્યે યે જ્ઞાતકન્દાશ્ચ તે ન પ્રોક્તા મયાનય ! ।

હે પાપરહિત પુત્ર ! એ વગર બીજા જે જાણીતા કંદ છે તેમના ગુણ પણ જાણીતા છે માટે મેં (અંથવિસ્તાર બચી) આવી કહ્યા નથી.

સૂરણકંદની શ્રેષ્ઠતા.

સર્વેષાં કન્દશાકાનાં સૂરણઃ શ્રેષ્ઠ ઉચ્યતે ॥

દીપનોઽર્શસ્તથા ગુલ્મક્રિમિપ્તીહવિનાશનઃ ।

દદ્રૂણાં રક્તપિત્તાનાં કુષ્ઠાનાં ન પ્રશસ્યતે ॥

અર્થાં કંદ શાકોમાં સૂરણ સર્વેથી શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે તે જરૂરામિને પ્રદિપ્ત કરેછે, અને અર્શ, ગુલ્મ, કૃમિ તથા પ્તીલાને નાશ કરેછે. જે રોગીઓને દાદર (દરાઝ) થઈ હોય, રક્તપિત્ત થયું હોય, કે કોઈ અરોગ હોય, તેમને સૂરણ હિતકર નથી.

કંદશાકનો ઉપસંહાર.

પતે કન્દાઃ સમાખ્યાતાઃ શ્રીમતાં ચ મિષગ્વર ! ॥

હે શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય ! એ સર્વે કંદો શ્રીમાન્ પુરૂષોને માટે કહેલા છે અર્થાત્ તે પુરૂષો તેનો વિધિવત્ ઉપયોગ કરી શકેછે. એ કંદોમાંના ઘણાક મોંઘા હોવાથી ગરીબોને તે સુલભ નથી, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

इति कन्दशाकवर्गः ।

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे शाकवर्गो नाम षोडशोऽध्यायः ।

સત્તરશોઽધ્યાયઃ ।

ફળવર્ગ.

ફળની ગણના.

આમ્નં જમ્બૂશ્ચ કોલં ચ દાડિમામલકં તથા ।
 સ્વર્જૂરશ્ચ પરૂષં ચ માતુલુકં પ્રિયાલજમ્ ॥
 નારિક્કં ચામ્લિકા ચૈવ દ્રાક્ષા ચ કરમર્દકમ્ ।
 ક્ષીરિકા મધુરાશ્ચૈવ ફલવર્ગે પ્રકીર્તિતાઃ ॥

કેરી, જંબુ, બોર, દાડિમ, આમળાં, ખજૂર, દ્રાક્ષા, બીજેરાં, આરોળીનાં ફળ, નારંગી, આંબલી, દ્રાક્ષ, કરમદાં, રાણુ, મીઠાં લીંબુ, એ સર્વે ફળવર્ગમાં કહેલાં છે.

કેરીના ગુણ.

અપક્વમામ્નં ફલમેવ શસ્તં સંગ્રાહિ પિત્તાસૃજિ કોપનં ચ ।
 તથા વિપક્વં મધુરં તથામ્લં મેઘં સપિત્તામયનાશનં ચ ॥

કેરી ફળ કાચું હોય તે હિતકર છે. કાચી કેરી મળને કબજ કરનારી તથા રક્તપિત્તને કાપાવનારી છે. કેરી પાકી હોયછે ત્યારે તે મધુર અને ખાટી હોયછે. પાકી કેરી મળને ભેદનારી તથા પિત્તના રોગને નાશ કરનારી છે.

જંબુ વગેરે ફળના ગુણ.

જમ્બૂર્માહી મધુરકફહા રોચનો વાતહારી
 કોલં ચામ્લં મધુરમથવા શ્લેષ્મલં ગ્રાહિ શસ્તમ્ ।
 શ્રેષ્ઠં વાતાદિકરુજહરં દાડિમં ચાતિસારં
 હન્તિ પ્રોક્તં મધુરમથવા સ્વાદુ રાજાદનં ચ ॥

જંબુ મળને કબજ કરનાર, મધુર, કફને નાશ કરનાર, રૂચિ ઉત્પન્ન કરનાર અને વાયુને નાશ કરનાર છે. બોર મીઠું હોય અથવા

ખાટું હોય, તથાપિ તે કફને ઉત્પન્ન કરનાર, ઝાડને કબજ કરનાર અને હિતકર છે. દાડિમ ઘણું ઉત્તમ છે. તે વાયુ વગેરે દોષની પીડાને હરેછે, અતિસાર રોગને મટાડે છે તથા મધુર છે. રાણનું ફળ પણ મધુર છે અને ઉત્તમ છે.

ફાળસાં વગેરેના ગુણ.

પરુષસ્વર્જૂરકપીલુકાનાં પ્રિયાલસિંદીકરમર્દકાનામ્ ।

ફલાનિ મેહાન્ વિનિહન્તિ સર્વાન્ હન્યાચ્ચ પિત્તં રુધિરામવાતાં॥

ફાળસાં, ખજૂર, પીલૂડાં, ચારોળીનાં ફળ, સીંધણાં (સીંધણીનાં ફળ) અને કરમદાં, એ સઘળાં ફળ સર્વ પ્રકારના પ્રમેહને હણે છે તથા પિત્તને, રક્તને અને આમવાયુને નાશ કરેછે.

બીજોરાના ગુણ.

સ્થાન્માતુલુક્કઃ કફવાતહન્તા હન્તા ક્રિમીણાં જઠરામયમ્નઃ ।

સંદૂષિતે રક્તવિકારપિત્તે સન્દીપનઃ શૂલવિકારહારી ॥

શ્વાસકાસારુચિહરં તૃષ્ણામ્નં કઠશોધનમ્ ।

દીપનં લઘુ રુચ્યં ચ માતુલુક્કમુદાહતમ્ ॥

બીજોરું કફ અને વાયુને નાશ કરેછે. વળી તે કૃમિનો અને જઠરા રોગનો પણ નાશ કરેછે. રક્તપિત્તના વિકારથી દોષ પામેલા મનુષ્યને તે હિતકર છે. વળી તે જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર અને શૂળના રોગને હરનાર છે. બીજોરાનું ફળ શ્વાસ, ખાંસી, અરચિ, એ રોગોને હરનારું છે; તરસને નાશ કરનારું છે; કંઠની શુદ્ધિ કરનારું છે; જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારું છે, હલકું છે, અને રચિ ઉત્પાદક છે એમ કહેવું છે.

બીજોરાની છાલનો ગુણ.

ત્વક્ તિક્તા દુર્જરા તસ્ય ક્રિમિવાતકફાપહા ।

બીજોરાનું છોડું કડવું અને પચવાને કઠણુ છે. એ છોડું કૃમિ, વાયુ અને કફને દૂર કરનારું છે.

૧ ફલાનિ મેહે વિનિહન્તિ પિત્તં હન્યાચ્ચ સર્વાતુરસંધિવાતમ્. પ્ર. ૧ લી.
૨ રુધિરં સવાતમ્. પ્ર. ૩ જી.

બીજેરાના ગાભાનો ગુણ.

સ્વાદુ શીતં ગુરુ ક્ષિગ્ધં માંસં મારુતપિત્તજિત્ ॥

મેઘ્યં શૂલાનિલછર્દિકફારોચકનાશનમ્ ।

બીજેરાનો ગાભો મધુર, ટુંડો, ભારે, સ્નિગ્ધ, તથા વાયુ અને પિત્તને મટાડનારો છે. વળી તે બુદ્ધિને વધારનાર છે તથા શૂળ, વાયુથી ઉપજેલી બકારી, કફ અને અરચિને નાશ કરનારો છે.

બીજેરા કેશરનો ગુણ.

દીપનં લઘુ સંગ્રાહિ ગુલ્માર્શોઘ્નં તુ કેશરમ્ ॥

પિત્તમારુતકૃચ્છ્રઘ્નં પિત્તલં વદ્ધકેશરમ્ ।

હૃદ્યં વર્ણકરં રુચ્યં રક્તમાંસબલપ્રદમ્ ॥

બીજેરાનું કેશર (અંદરનો ગર્ભ) જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર, હલકું, બંધકોશ કરનાર, તથા ગુલ્મ અને અર્શનો નાશ કરનાર છે. જેમાં કેશર બંધાયેલું હોય એવું બીજેરું પિત્તવાયુનો અને મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે, તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરે છે. વળી તે તદ્દયને હિતકર, કાંતિ આપનાર, રચિજનક, તથા રક્ત, માંસ અને બળને આપનાર છે.

બીજેરાના સ્વરસનો ગુણ.

શૂલાર્જીર્ણવિબંધેષુ મન્દાગ્નૌ કફમારુતે ।

અરુચૌ શ્વાસકાસે ચ સ્વરસોઽસ્યોપદિશ્યતે ॥

શૂળ, અજીર્ણ, બદ્ધકોષ્ટ, મંદાગ્નિ, કફવાયુ, અરચિ, શ્વાસ, ખાંસી, એ રોગોમાં બીજેરાનો સ્વરસ આપવાની વૈધો ભલામણ કરે છે.

બીજેરાના કેશરના રસવીર્યાદિનું કથન.

રસોઽતિમધુરો હૃદ્યો વીર્યં પિત્તાનિલાપહમ્ ।

કફકૃદ્ધર્જરં પાકે'માતુલુક્કસ્ય કેશરમ્ ॥

બીજેરાના ગર્ભનો રસ અતિ મધુર અને તદ્દયને હિતકર છે; તેનું વીર્ય પિત્ત અને વાયુને હણનારું છે; તથા તેનો વિષાક કફકર્તા અને દુર્જર છે.

બીજેરાના કેશરના વિશેષ ગુણ.

ચેતોહારી રસેન પ્રથયતિ કટુતામમ્લતાં યાતિ પિત્તે
હૃદ્રોગાનાહગુલ્મશ્વસનકફહરો 'પ્લીહયકૃતોશ્ચ હન્તા ॥
વીર્યાદર્શોસિ કાસગ્રહણિમપહરત્યગ્નિકૃદ્ગુલ્મહંતા
ધત્તે રક્તં સપિત્તં પરિણતિસમયે કેસરો માનુલુંગે ॥

इति बीजपूगुणाः ।

બીજેરાના કેશરનો રસ મનને હરણુ કરે એવો છે; તે પિત્તને તીખું અને ખાટું કરેછે; હૃદ્રોગ, પેટ ચડવાનો રોગ, ગુલ્મ, શ્વાસ અને કફ એટલા રોગને તે હરેછે; પ્લીહ અને યકૃતનો તે નાશ કરેછે; તેનું વીર્ય એવું છે કે તેવડે તે અર્શ, ખાંસી, અને ગ્રહણીના રોગને હરેછે, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરેછે, અને ગુલ્મનો નાશ કરેછે. તેમજ તે જ્યારે પાચન થઈ જાયછે ત્યારે પિત્તસહિત રક્તને ધારણુ કરેછે અર્થાત્ રક્તપિત્તને વધારે છે.

લીંબુના ગુણ.

નિમ્બુકં ક્ષિમિસમૂહનાશનં તીક્ષ્ણમમ્લમુદરગ્રહાપહમ્ ।
વાતપિત્તકફશૂલિનાં હિતં નષ્ટધાત્વરુચિરોચનં પરમ્ ॥
ત્રિદોષસઘોજ્વરપીડિતાનાં દોષાશ્રિતાનાં વિષવિહ્વલનાં ।
મલગ્રહે બદ્ધગુદે હિતં ચ વિષૂચિકાયાં મુનયો વદન્તિ ॥

इति निम्बूकगुणाः ।

લીંબુ કૃમિઓના સમુદાયનો નાશ કરેછે. તે તીક્ષ્ણ અને ખાટું છે. તથા ઉદરગ્રહ (પેટ જકડાઈ ગયું હોય તે રોગ)ને દૂર કરેછે. વળી તે વાયુ, પિત્ત, કફ અને શૂળવાળાને હિતકારક છે તથા જેનો ધાતુ નાશ થયો હોય તેને તથા અશ્વિવાળાને તે ઉત્તમ શ્વિ ઉત્પન્ન કરનાર છે. જે પુરૂષને ત્રિદોષ થયો હોય, અથવા તત્કાળ જ્વર આવવાથી જે પીડિત હોય, વળી જેમના શરીરમાં વાતાદિ દોષ કોપતા હોય, જેઓ વિષવડે પીડાયલા હોય, જેમના મળ બંધાઈ ગયા હોય, જેમને બદ્ધગુદોદર નામે ઉદરરોગ થયો હોય તથા જેમને મૂર્ચ્છાના વ્યાધિ થયો હોય તેમને લીંબુ હિતકારક છે એમ પ્રાચીન વૈદ્યાચાર્યો કહેછે.

નારંગીના ગુણ.

નારઙ્ગજં સ્વાદુ ગુણોપપન્નં સન્દીપનં ^૧રોચનકારિ દ્યુમ્ ।
ત્રિદોષહૃત્ શૂલક્રિમીન્નિહન્તિ મન્દાગ્નિકાસશ્વસનાપહારિ ॥

इति नारङ्गगुणाः ।

નારંગી મધુર ગુણવાળી, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારી, રચિ કર-
નારી, તદ્દયને હિતકર, ત્રિદોષને નાશ કરનાર, શૂળ અને કૃમિને નાશ
કરનાર, તથા મંદાગ્નિ, ખાંસી અને શ્વાસને હણુનાર છે.

આંબલીના ગુણ.

अम्लं हि चाम्લીफलमाविषकं तदस्त्रपित्तामकरं विदाहि ।
वातामये शूलगदे प्रशस्तं पकं तथा शीतगुणोपपन्नम् ॥

इत्यम्लिकाफलगुणाः ।

*આંબલીનું કાચું ફળ, ખાટું હોયછે. એ કાચું ફળ ખાધું હોય
તો તે રક્તપિત્ત અને આમરોગ ઉપજાવેછે તથા જઠરમાં દાહ ઉત્પન્ન
કરેછે. આંબલીનું પાકું ફળ વાયુના રોગમાં અને શૂળ રોગમાં હિતકર
છે, કેમકે તે શીત ગુણવાળું છે.

દ્રાક્ષના ગુણ.

द्राक्षाफलं मधुरमग्लकषाययुक्तं
क्षारेण पित्तमरुतां कफहारि शीघ्रम् ।
श्रेष्ठं निहन्ति रुधिरामयदाहशोष-
मूर्च्छाज्वरश्वसनकासविनाशकारि ॥

इति द्राक्षागुणाः ।

દ્રાક્ષનું ફળ મધુર, ખાટું, અને તુરં છે. તે ક્ષાર સાથે ખાવાથી
પિત્ત, વાયુ અને કફને તડાળ હરણુ કરેછે. વળી તે લોહીનો રોગ,
દાહ, શોષ, મૂર્છા, તાવ, શ્વાસ અને ખાંસીને હણુ એવી શ્રેષ્ઠ છે.

૧ રોચકર્મર્જસાં ચ. પ્ર. ૧ લી.

* પ્ર. ૩ છ માં આ ગુણો આંબળાંના ગુણ ભેગા લખ્યા છે, તેમાં
આંબલીને ટેકાણે આંબળાં મહણુ કર્યાં છે.

નારિયેલના ગુણ.

નારિકેરં સુમધુરં ગુરુ સ્નિગ્ધં ચ શીતલમ્ ।
 દ્વયં સંવૃહણં વસ્તિશોધનં રક્તપિત્તનુત્ ॥
 વિષ્ટમ્ભિ પક્કં મતિમન્નપક્કં કફવાતલમ્ ।
 વૃંહણં શીતલં વૃપ્યં નારિકેરફલં વિદુઃ ॥

इति नारिकेरफलगुणाः ।

નારિયેલ અતિ મધુર, ભારે, સ્નિગ્ધ, દંડું, તદ્દયને હિતકર, પૌષ્ટિક, અસ્તિને શુદ્ધ કરનાર અને રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર છે. હે બુદ્ધિમાન પુત્ર! તે પાકું હોય ત્યારે મળને યંબાવનાઈ છે અને કાચું હોય ત્યારે કફ તથા વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે. વળી તે વીર્ય વધારનાર, દંડું અને પુષ્ટિ આપનાર છે.

કેળાંના ગુણ.

દ્વયં મનોજ્ઞં કફવૃદ્ધિકારિ શીતં ચ સન્તર્પણમેવ બલ્યમ્ ।
 રક્તં સપિત્તં શ્વસનં ચ દાહં રમ્ભાફલં હન્તિ સદા નરાણામ્ ॥
 અપક્કસંગ્રાહિ ચ શીતલં ચ કષાયકં વાતકફૌ કરોતિ ।
 વિષ્ટમ્ભિ બલ્યં ગુરુ દુર્જરં ચ આરણ્યરમ્ભાફલમેવ તદ્વત્ ॥

इति कदलीफलद्वयगुणाः ।

કેળાં તદ્દયને હિતકર, મનને આનંદ આપનાર, કફને વધારનાર, દંડાં, ધાતુઓને તૃપ્ત કરનાર, બળ આપનાર, તથા મનુષ્યોના રક્તપિત્તને, શ્વાસને અને દાહને હણનારાં છે. કાચાં કેળાં મળને ગ્રહણ કરનાર, દંડાં, તુરાં, અને વાયુ તથા કફને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. બંગલી કેળાં મળને શેકનાર, બળ આપનાર, ભારે, અને પચવાને કઠણુ છે.

કેઠના ગુણ.

કપિત્થં મધુરં ચામ્લં કષાયં વિશદં ગુરુ ।
 કાસાતિસારહૃદ્રોગચ્છર્દિકંઠામયાપહમ્ ।

इति कपित्थगुणाः ।

કેઠ મધુર, ખાટું, તુઈ, લોહીને નિર્મળ કરનાર, ભારે તથા ખાંસી,

અતિસાર, તદ્દયના રોગ, ઉલટીનો રોગ અને કંઠના રોગને નાશ કરનાર છે.

ખજૂરના ગુણ.

^૧મધુરં શીતલં ગ્રાહિ કષાયં વિશદં ગુરુ ।

અપક્વં खर्जूरफलं त्रिदोषशमनं मतम् ॥

स्निग्धं वृष्यं समधुरं खर्जूरं रक्तपित्तनुत् ।

पक्वमेव हितं श्रेष्ठं त्रिदोषशमनं परम् ॥

इति खर्जूरगुणाः ।

કાચું ખજૂર મધુર, દંડું, મળતું ગ્રહણ કરનાર, તુરું, લોહીને સાફ કરનાર અને બારેછે. વળી તે ત્રિદોષને નાશ કરનાર છે એમ પણ માનેલું છે. પાકું ખજૂર સ્નિગ્ધ, વીર્યજનક, મધુર, રક્તપિત્તને નાશ કરનાર, હિતકર, શ્રેષ્ઠ, અને ત્રિદોષનો નાશ કરવામાં ઉત્તમ છે.

સોપારીના ગુણ.

^૨કષાયમધુરં મેદિ પૂગં પિત્તકફાપહમ્ ॥

इति पूगगुणाः ।

સોપારી તુરી, મધુર, મળતું ભેદન કરનાર અને પિત્ત તથા કફને દૂર કરનારી છે.

નાગરવેલના ગુણ.

नागवल्लीदलं हृद्यं सुगन्धि कफवातजित् ॥

इति ताम्बूलगुणाः ।

નાગરવેલનાં પાન તદ્દયને હિતકર, સુગંધવાળાં તથા કફ અને વાયુને મટાડનારાં છે.

કાથાના ગુણ.

खदिरः कफपित्तघ्नः कण्ठयः कुष्ठनिबर्हणः ।

કાથો અથવા ખેરસાર કફ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર, કંઠની શુદ્ધિ કરનાર અને કોઠનો નાશ કરનાર છે.

૧ આ બે લીટી પ્રત ૧ લી માં નથી. ૨ આ અને આ પછીનો ખીજે સાગ પ્રત ૨-૩ માં નથી.

ચૂનાના તથા તાંબૂલના ગુણ.

ચૂર્ણકં પિત્તહત્ તીક્ષ્ણં તામ્બૂલં કફવાતજિત્ ॥

સંયોગાત્ સુરસં સ્વાદુ મુખવૈરસ્યનાશનમ્ ।

દન્તસ્થૈર્યકરં શોષપીનસામયશાન્તિકૃત્ ॥

રાગપાટવસંશુદ્ધિસ્વરકાન્તિકરં મતમ્ ।

કળ્થયં રુચ્યમુરસ્યં ચ ફલકર્પૂરસંયુતમ્ ॥

इति सचूर्णताम्बूलगुणाः ।

ચૂનો પિત્તને નાશ કરનારો તથા તીક્ષ્ણ છે. તાંબૂલ (પાનનું બીડું) કફ અને વાયુને નાશ કરનારું છે. કાથો, ચૂનો, સોપારી, વગેરેના સંયોગથી તાંબૂલ સારા રસવાળું, મધુર અને મુખની વિરસતાને નાશ કરનારું થાય છે. વળી તે દાંતને સ્થિર કરે છે અને શોષ તથા પીનસરોગની શાંતિ કરે છે. ફળ અને કપૂર સહિત તાંબૂલ મુખને રંગ આપે છે, ઘડિયોને ચમળતા આપે છે, કંઠ વગેરેની શુદ્ધિ કરે છે, સ્વરને સુધારે છે, કાંતિ આપે છે, કંઠને દ્વાયદો કરે છે, રચિ ઉત્પન્ન કરે છે અને દદ્યને હિત કરે છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे फलवर्गो नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

અષ્ટાદશોઽધ્યાયઃ ।

મધુ વર્ગ.

अतो वक्ष्यामि माक्षीकं त्रिविधं शृणु पुत्रक ! ।

आमरं सारघं क्षौद्रं तेषां वक्ष्मि गुणागुणम् ॥

હે પુત્ર ! હવે હું તને મધના ગુણદોષ કહું છું તે તું સાંભળ. મધ ત્રણ પ્રકારનું છે. વનના ભમરા જે મધ કરે છે તે આમર અથવા ભમરિયું મધ કહેવાય છે. સરઘા નામની મધમાંખોએ કરેલા મધને સારઘ અથવા મહુડિયું મધ કહે છે. અને ઝીણી મધમાંખોએ ઝાડના

પોલાણુમાં કરેલા મધને ક્ષૌદ્ર અથવા ધુશિયું કે કૃત્રિયું મધ કહેછે. એ ત્રણે પ્રકારના મધના ગુણદોષ હું તને કહું છું.

ભમરિયા મધના ગુણ.

શીતં કષાયં મધુરં લઘુ સ્યાત્ સન્દીપનં 'લેખનમેવ શસ્ત્રમ્ ।
સંશોધનં ચ વ્રણશોધનં ચ સરોપણં દ્યુતમં ચ બલ્યમ્ ॥
ત્રિદોષનાશં કુરુતે ચ પુષ્ટિં કાસક્ષયે વા ક્ષતજે ચ છર્દીં ।
હિક્કાભ્રમે શોષણપીનસાનાં રક્તપ્રમેહે 'શ્વસનાતિસારે ॥
રક્તાતિસારે ચ સપિત્તરક્તે તૃષ્ણમોહદ્વત્પાર્શ્વગદેऽપિ શસ્ત્રમ્ ।
નેત્રામયે વા ગ્રહણીગદે વા વિષે પ્રશસ્તં ભ્રમરૈશ્ચિતં યત્ ॥

इति भ्रमरमधुगुणाः ।

ભમરિયું મધ હુંડું, તુરું, મધુર અને હલકું છે. તે જઠરાગ્નિને પ્ર-
દિપ્ત કરવાવાળું તથા શરીરમાંના દોષનું લેખન કરવામાં ઉત્તમ છે. વળી
તે મળનું શોધન કરનાર, ત્રણને સાફ કરનાર અને અંકુર આણનાર,
તદ્દયને દિતકર અને બળ આપનાર છે. તે ત્રણે દોષનો નાશ કરેછે
અને પુષ્ટિ કરેછે. ખાંસીમાં, ક્ષયરોગમાં, ઉરઃક્ષત કાસમાં કે લોહીની
ઉલટી થતી હોય તે રોગમાં, હિક્કાના રોગમાં, ભ્રમરોગમાં, શોષરોગમાં,
પીનસરોગમાં, રક્તપ્રમેહમાં, શ્વાસરોગમાં, અતિસારમાં, રક્તાતિસારમાં,
પિત્તરક્તમાં, તૃષ્ણારોગમાં, મોહરોગમાં, તદ્દયના રોગમાં અને પાસાંના
રોગમાં દિતકર છે. વળી નેત્રરોગમાં, ગ્રહણીરોગમાં અને વિષ રોગમાં
પણ ભમરાઓએ એકુંડું કરેલું ભમરિયું મધ દિતકારક છે.

આમર અને ક્ષૌદ્ર મધમાં તફાવત.

ભ્રામરં સઘનં જાઙ્ઘ્યં ભૂયિષ્ઠં મધુરં ચ યત્ ।
ક્ષૌદ્રં વિશેષતો જ્ઞેયં શીતલં લઘુ લેખનમ્ ॥

ભમરિયું મધ જાડું, ઘન, અને અતિશય મધુર હોય છે. ક્ષૌદ્ર
અથવા ધુશિયું મધ હુંડું, હલકું અને દોષનું લેખન કરનારું છે.

સારઘ મધના ગુણ.

તસ્માલ્લઘુતરં રૂક્ષં સારઘં નાતિશીતલમ્ ।
કાસે ક્ષયે પ્રશસ્તં સ્યાત્ કામલાશૌંચિનાશનમ્ ॥
નાતિશીતં ન ચ લઘુ દીપનં બલકૃન્મતમ્ ।
અતીસારે નેત્રરોગે ક્ષતે વા ક્ષતજે હિતમ્ ॥

સરઘા નામની મધમાંખોએ કરેલું મહુડિયું મધ ક્ષૌંદ્ર મધ કરતાં હલકું અને રૂક્ષ હોય છે તથા અતિશય દંડું હોતું નથી. એ મધ ખાં-સીમાં અને ક્ષયરોગમાં હિતકર છે. વળી કમળાનો અને અર્શનો નાશ કરેછે. આ મધ અતિશય શીતળ નથી કે અતિશય હલકું નથી, પણ બદરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારું અને બળ આપવાવાળું છે. એ મધ અતિસારના રોગમાં, નેત્ર રોગમાં, ક્ષત રોગમાં અને લોહી વિકારમાં હિતકારક છે.

બ્રામરાદિ મધનાં ઉત્પત્તિ સ્થાન.

બ્રામરં વૃક્ષસંસ્થાને વિટપે સારઘં ભવેત્ ।
રન્ધ્રે તુ કોટરે વાપિ ક્ષૌંદ્રં તત્ર પ્રશસ્યતે ॥

ભમરિયું મધ ઝાડઉપર થાયછે. સારઘ મધ ઝાડની ડાળિયો ઉપર થાયછે. અને ધુશિયું મધ ઝાડના પોલાણમાં કે બાકાંમાં થાયછે. તે વખાણવા લાયક છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे मधुवर्गो नाम अष्टादशोऽध्यायः ।

एकोनविंशोऽध्यायः ।

મધ વર્ગ.

સુરાના પ્રકાર.

गौडी माध्वी तथा पैष्टी निर्यासा कथितापरा ।
इति चतुर्विधा ज्ञेयाः सुरास्तासां प्रभेदकाः ॥
भेदेन द्वादश प्रोक्ताः सुराः सौवीरकास्तथा^१ ।

સુરા અથવા મધના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે. ગોડી, માધ્વી, પૈટ્ટી અને નિર્માસા. ધાવડીનાં ફૂલ અને ગોળ વગેરેથી જે સુરા થાયછે તે ગોડી કહેવાય છે. મહુડાનાં ફૂલ વગેરેમાંથી જે થાયછે તે માધ્વી કહેવાય છે. જવ વગેરે ધાન્યમાંથી જે અને છે તે પૈટ્ટી કહેવાય છે. અને તાડ વગેરે ઝાડમાંથી જે રસ ઝરપેછે તે નિર્વાસરૂપ સુરા કહેવાય છે. એ સુરાના વિશેષ ભેદ હવે કહિયે છિયે. સુરા અને સૌવીર (જવની કાંછ વગેરે) ના બાર ભેદ છે.

ગોડી સુરાના ભેદ.

શીધુ ગોડી ચ મત્સ્યણ્ડી ગુડેન પ્રમવાસ્તયઃ ॥

ગોળથી ઉત્પન્ન થયેલી સુરાના ત્રણ ભેદ છે. શીધુ, ગોડી અને મત્સ્યંડી. સેરડીના રસને ખાટો કરીને જે સુરા બનાવે છે તેને શીધુ કહેછે. ગોળમાંથી બનાવેલી સુરાને ગોડી, અને સાકરમાંથી બનાવેલી સુરાને મત્સ્યંડી કહેછે.

માધ્વી સુરાના ભેદ.

માધ્વીકં મધુકં માધ્વં મધુના સંયુતાઃ સુરાઃ ।

માધ્વીક, મધુક અને માધ્વ, એ ત્રણ માધ્વી સુરાના ભેદ છે. એ સુરામાં પુષ્પરસ મિશ્રિત હોયછે. એ ત્રણે જાતની સુરાઓ મહુડાના પુષ્પમાંથી બનાવેછે પણ બનાવટમાં ફેર હોવાથી ત્રણ જૂદા પ્રકાર કથન કરેલા છે.

પૈટ્ટી સુરાના ભેદ.

પૈટ્ટીપ્વરિષ્ટજાતં તુ તળ્ડુલપ્રમવાસ્તયઃ ॥

પૈટ્ટી સુરામાં સઘળા પ્રકારના અરિષ્ટો સમાવેશ થાયછે, તથા ઓખા, જવ, વગેરેમાંથી બનાવેલી સુરાનો પણ સમાવેશ થાયછે. જૂદી જૂદી બનાવટ ઉપરથી એના ત્રણ ભેદ છે.

* જૂદાં જૂદાં ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેને ચંત્રમાં નાખીને તેમાંથી જે મધ કાઢવામાં આવેછે તેને પૈટ્ટી સુરા કહેછે.

નિર્યાસા સુરાના ભેદ.

મૃદ્ધીકારસસમ્ભૂતા તાડમાડરસોદ્ભવા ।

નિર્યાસા સા તુ વિજ્ઞેયા તાસાં વચ્ચિમ ગુણાગુણમ્ ॥

દ્રાક્ષના રસમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી, તાડના રસથી બનેલી અને તાડ અથવા નાળિયેરીના રસથી બનેલી, એ ત્રણ પ્રકારની સુરાને નિર્યાસ-રૂપ સુરા બાણુવી. હવે તે સુરાના ગુણુદોષનું કથન કરું છું.

શીધુ નામે મધના ગુણુ.

શીધુઃ કષાયામ્લકમાધુરો વા સન્દીપનો ભેદિ મલાપમર્દી ।

આમાતિસારાનિલપિત્તશૂલશ્લેષ્મામયાશોઘ્રહણીગદગ્નઃ ॥

इति शीधुसुरागुणाः ।

શીધુ નામે મધ તુરું, ખાટું, મધુર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, મળનું ભેદન કરનાર અને મળનો નાશ કરનાર છે. વળી તે આમાતી-સાર, વાયુ, પિત્ત, શૂળ, કફના રોગ, અર્શ, અને ગ્રહણીના રોગને નાશ કરવાવાળું છે.

ગૌડી સુરાના ગુણુ.

ગૌડી કષાયા મધુરામ્લશીતા સન્દીપની શૂલમલાપહન્ત્રી ।

હૃદ્યા ત્રિદોષં શમયત્યજીર્ણપાણ્ડ્વામયાર્શઃશ્વસનં નિહન્તિ ॥

इति गौडीसुरागुणाः ।

ગૌડી સુરા તુરી, મધુર, ખાટી, ઠંડી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, શૂળને અને મળને નાશ કરનાર, તદ્દયને હિતકર, ત્રિદોષને શમાવનારી અજીર્ણને શમાવનારી, તથા પાંડુરોગ, અર્શરોગ અને શ્વાસરોગને હણનારી છે.

સાકરની સુરાના ગુણુ.

हरति मलचयं वा दीपनी पाण्डुमेहान्

लघुमधुरसुशीता रोचना पित्तहन्त्री ।

जरयति सकलं वा पीतमन्नादिकं वा

श्वसनरुधिरकासान् हन्ति वा कामलां च ॥

इति शार्करसुरागुणाः ।

સાકરની બનાવેલી સુરા મળના સમૂહનો નાશ કરેછે, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરેછે તથા પાંડુરોગ, અને પ્રમેહને હરેછે, વળી તે હલકી, મધુર, અતિશય દુર્ડી, શ્વિકર અને પિત્તનાશક છે. આધેલું પીધેલું સર્વ તે પચાવી દેછે તથા શ્વાસ, રક્તના રોગ, ખાંસી અને કમળાને મટાડેછે.

માધ્વીક સુરાના ગુણ.

માધ્વીકં શીતલામ્લં મધુરમપિ કષાયોષ્ણકં નાતિચોક્તં
હન્યાત્પિત્તામયાર્શ્વસનમપિ તથા ચાતિસારપ્રમેહાન્ ।
શૂલાનાહોપમર્દં જરયતિ સકલં દીપયત્યગ્નિસાત્મ્યં
હન્યાદ્રાતામવાતં વમનમપિ તથા હન્તિ સર્વાંશ્ચ રોગાન્ ॥

इति माध्वीकादिगुणाः ।

માધ્વીક નામે મધ દંડું, ખાટું, મધુર અને તુરં છે. તે બહુ ગરમ નથી. તે પિત્તના રોગને, અર્શને, શ્વાસને, અતિસારને અને પ્રમેહને મટાડેછે. વળી તે શૂળ તથા પેટ ચઢવાના રોગનો નાશ કરેછે, તથા આધેલા સઘળા પદાર્થોને પચાવેછે. તે જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરી માફક કરેછે, આમવાતને હણેછે, વાયુને, વમનરોગને અને બીજા સઘળા રોગને હણેછે.

સામાન્ય સુરાના ગુણ.

કષાયા મધુરા ચામ્લા સુરા સંદીપની મતા ।
કાસાર્શોગ્રહણીશૂલમૂત્રરોગવિનાશિની ॥

इति सुगुणाः ।

સામાન્ય સુરા તુરી, મધુર, ખાટી, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારી, તથા ખાંસી, અર્શ, ગ્રહણી, શૂળ, અને મૂત્ર રોગનો નાશ કરનારી છે.

પૈષ્ઠી સુરાના ગુણ.

પૈષ્ઠી સંદીપની રુચ્યા કફકૃદ્રાતનાશિની ।
પિત્તલા પાણ્ડુરોગાણાં કારિણી बहुधा मता ॥

इति पैष्टीगुणाः ।

પૈષ્ઠી સુરા અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારી, શ્વિજનક, કફને કૃતપ્ત કર-

નારી, વાયુનો નાશ કરનારી, પિત્ત ઉપજવનારી અને ધણું કરીને પાંડુ રોગની ઉત્પત્તિ કરનારી છે.

મહુડાંની સુરાના ગુણ.

વાતપિત્તકરો રૂક્ષઃ કષાયો વિશદો ગુરુઃ ।

શ્લેષ્મલો મેદનો ગ્રાહી મૂત્રઘ્નચ્છશિરોઽર્તિકૃત્ ॥

इति मधूकवृक्षजमयगुणाः ।

મહુડાનાં ફૂલમાંથી જે સુરા બનાવવામાં આવેછે તે વાયુ તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારી, રૂક્ષ, તુરી, લોહીને સાફ કરનારી, ભારે, કઠ્ઠ કરનારી, મળતું ભેદન કરનારી, ઝાડને કપ્પળ કરનારી, તથા મૂત્રદૃઢ અને માથાની વેદનાને ઉત્પન્ન કરનારી છે.

તાડી વગેરેના ગુણ.

શ્લેષ્મદોષકરા વૃષ્યા વાતલા શ્લેષ્મવર્ધની ।

કાસહૃલાસવિધ્વંસીકરણા તાડમાડિકા ॥

તાડ, ખજૂરી, નાળિયેરી, વગેરે વૃક્ષોમાંથી જે રસ નીકળેછે તે ખાટો થવા પછી ફેરી થાયછે તેથી તેને સુરા નામ આપેલું છે. એ સુરા કફના રોગને ઉત્પન્ન કરનારી, વીર્યજનક, વાયુ ઉપજવનારી, કફ વધારનારી તથા તથા ખાંશી અને ઓડકારના રોગનો નાશ કરનારી છે.

ઔષધમાં યોજેલી સુરાના ગુણ.

चूर्णेपि च कषायेपि योगयुक्ता सुरा हिता ।

बहुदोषहरा चैव श्लेष्मरोगे विशेषतः ॥

સુરાને ઔષ્ણમાં કે ક્વાથમાં યુક્તિપૂર્વક મેળવેલી હોય ત્યારે તે ધણા દોષને હરનારી અને હિતકારક થાયછે. વિશેષે કરીને કફના રોગમાં તે ફાયદો આપેછે.

મધ કેને હિતકર નથી.

१ भ्रमज्वरातुरे शोषे शोफपाण्ड्यामये क्षये ।

३ तमः क्लमेऽपस्मारे ४ च पथि क्षीणे भ्रमेषु च ॥

૧ નુત્. પ્ર. ૧ લી. ૨ શ્રમ. પ્ર. ૧ લી. ૩ મતેઃ ક્રમે. પ્ર. ૧ લી.
૪ ચ પક્ષાણાં ચ ભ્રમિષુ ચ. પ્ર. ૩ જી.

શ્રાન્તે વા વિપરીતે વા સર્પદષ્ટે જલોદરે ।

રક્તપિત્તે તથા શ્વાસે ચારુણી ન હિતા મતા ॥

જે પુરુષને ફેર આવતા હોય તથા તે સાથે તાવ આવતો હોય, જેને શોષ રોગ થયો હોય, જેને સોજો, પાંડુ કે ક્ષયરોગ થયો હોય, જેને આંખે અંધારા આવતાં હોય, જે શરીરે શિથિલ થઇ ગયો હોય, જેને અપસ્મારનો રોગ હોય, જે માર્ગમાં થાકેલો હોય, જેને ચક્રીનો વ્યાધિ હોય, જે કામ કરીને શ્રમિત થઇ ગયો હોય, જેણે ઝેર પીધું હોય, જેને સાપ કરડ્યો હોય, જેને જળોદરનો વ્યાધિ થયો હોય, જેને રક્તપિત્તનો રોગ થયો હોય તથા જેને શ્વાસનો રોગ હોય તેને મધ હિતકારક નથી.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे मद्यवर्गो नाम एकोनविंशोऽध्यायः ।

વિંશોઽધ્યાયઃ ।

ચોપગાં પશુઓનો *માંસવર્ગ.

પશુપક્ષીઓની જાતો.

खुरिणः शृङ्गिणश्चैव नखिनोऽन्ये प्रकीर्तिताः ।

श्वापदाः पक्षिणश्चान्ये मत्स्याश्चान्येः सरीसृपाः ॥

जलेचरा जलाधारा ग्रामारण्यनिवासिनः ।

अनूपा जाङ्गला जीवास्तथा साधारणाः परे ॥

* વૈદ્યકની પદ્ધતિ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોના ગુણદોષના પ્રકરણમાં માંસના પણુ ગુણદોષ લખવા નેઈએ તેથી અહીં લખ્યા છે. પરંતુ સમજીએ તો નળુડું નેઈએ કે માંસ લક્ષણ મોટા પાપડપ છે. પારકા પ્રાણુ લઈને પોતાના પ્રાણુડું પોષણ કરવું એ જેવો ખીજો ક્યો અધર્મ હોય? સર્વ ધર્મોવાળા અને સર્વ શાસ્ત્રોવાળા દયાને સર્વોત્તમ ગણે છે. માંસ લક્ષણ દયાથી વિરુદ્ધ છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે. ખીજાં ધાન્ય વગેરે પદાર્થોમાં પણુ માંસ જેવા ગુણ રહેલા છે માટે તેથી નિર્વાહ કરીને માંસનો સર્વથા ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે.

કેટલાંક પશુ ખરીઓવાળા, કેટલાંક શીંગડાંવાળા અને કેટલાંક ન-ખવાળા છે. કેટલાંક શિકારી પશુઓ છે, કેટલાંક પાંખોવાળાં પ્રાણી છે, કેટલાંક માંછલાંની જાતનાં પ્રાણી છે, કેટલાંક પેટે ચાલનારાં પ્રાણી છે, કેટલાંક જળચર પ્રાણી છે, કેટલાંક જળમાંજ જીવનારાં પ્રાણી છે, કેટલાંક ગામમાં અને કેટલાંક અરણ્યમાં રહેનારાં પ્રાણી છે, તેમજ કેટલાંક આનૂપ દેશમાં, કેટલાંક જંગલદેશમાં અને કેટલાંક સાધારણ દેશમાં રહેનારાં પ્રાણી છે.

શીંગડાંવાળાં પ્રાણીઓ.

મૃગરુરથચિત્રાઙ્ગાસ્તથા ગણ્ડકાશ્ચ
વનગવયમહિષ્યાઃ શૂકરાદ્યાશ્ચ યેऽપિ ।
ભવંતિ વિવિધવર્ણાઃ શૃંગિણો ગ્રામવાસા
૧અપિ ગદિતગજાદ્યાઃ શૃંગિણો ગ્રામકાદ્યાઃ ॥

હરિણ, રેહિષ જાતનો મૃગ, ચિત્રવર્ણનો મૃગ, ગંડે, જંગલી સુવર, જંગલી પાડા, જંગલી બૂંડ, એ સર્વે જંગલના શીંગડાંવાળાં પ્રાણી છે, (તેમાં સુવર અને બૂંડ એ બે શીંગડાં વગરના છે). એ વિના બીજાં કેટલાંક પ્રાણી જેઓ ગામમાં વસેછે અને જેમને શીંગડાં છે તે જૂદા જૂદા વર્ણનાં હોયછે. તથા બકરા વગેરે શીંગડાંવાળાં પ્રાણી જે ગામમાં રહેછે તેમને પણ શીંગડાંવાળાં પ્રાણીઓના વર્ગમાં ગણેલા છે.

ખરીવાળાં પ્રાણીઓ.

શૂકરચ્છિક્કરાદ્યાશ્ચ શુરિણો વા ભવન્ત્યમી ।
સુવર અને છીંકારાં વગેરે પ્રાણીઓ ખરીવાળાં કહેવાયછે.

નખવાળાં પ્રાણીઓ.

શશકાઃ શલ્હકી ગોધામાર્જારાદ્યા નચ્ચાયુધાઃ ॥
સસલા, શાહુડી, ઘો, બિલાડી, વગેરે નખરૂપી આયુધવાળાં પ્રાણીઓ જાણવાં.

પેટે ચાલનારાં પ્રાણીઓ.

સર્પમત્સ્યાદિકા યે ચ તે વિજ્ઞેયાઃ સરીસૃપાઃ ।

સાપ, માછલાં, વગેરે પ્રાણીઓ પેટે ચાલનારાં જાણુવાં.

આનૂપ પ્રાણીઓ.

મત્સ્યમંગુરકાદ્યા યે કચ્છપા દર્દુરાદયઃ ॥

હંસસારસચક્રાદ્યાઃ ^૧કર્પિજલકમુદ્રલાઃ ।

આનૂપાસ્તે તુ વિજ્ઞેયાઃ શ્લેષ્મલા વાતકોપનાઃ ॥

જળથી વ્યાપ્ત પ્રદેશને આનૂપ કહેછે. માંછલાં, મંગુર નામે મત્સ્ય, કાચ્યા, દેડકા વગેરે, તેમજ હંસ, સારસ, ચક્રવાક, કર્પિજલ નામે પક્ષી અને મુદ્ગલ નામે મત્સ્ય, એ સર્વે પ્રાણી આનૂપ સ્થળમાં રહેનારાં તથા કદ્દ કરનારાં અને વાયુને કોપાવનારાં જાણુવાં.

જંગલદેશમાં વસનારાં પ્રાણીઓ.

શશલાવકવાર્તાકગોધાહરિણકૂટકાઃ ।

છિક્કરાદ્યાસ્તથાન્યેऽપિ તિત્તિરાદ્યાશ્ચ ^૨પક્ષિણઃ ॥

ભારદ્વાજાસ્તથા શ્યેના મૂષકા ^૩વનચારિણઃ ।

ઇત્યેતે જાઙ્ગલા જીવા યે જલેન વિના સ્થિતાઃ ॥

શશલાં, લાવરાં, વનચક્રાં, ઘે, હરણુ, સાવર, તથા છીંકારાં વગેરે ખીજાં પ્રાણીઓ અને તેતર વગેરે પક્ષીઓ એ જંગલ પ્રદેશમાં રહેનારાં પ્રાણી છે. વળી કોકડિયો કુંભાર, ખાજ, અને જંગલમાં ફરનારા ઉંદર એપણુ જંગલ પ્રાણીઓ છે. તેઓ જળ વગરના પ્રદેશમાં રહેછે.

સાધારણુ દેશમાં રહેનારાં પ્રાણી.

શૂકરા મૃગશલાદ્યાઃ સલિલાશયમાશ્રિતાઃ ।

મકરાદ્યાશ્ચ ગણ્ડાંગા ગવયાશ્ચ તથાપરે ।

મહિષાદ્યાશ્ચ યે ચૈવ તે ચ સાધારણા મતાઃ ॥

સૂવર, હરણુ, શાહુડી, જળાશયમાં રહેનારા મગર વગેરે, ગેંડા, ભૂંડ અને એવાંજ ખીજાં પ્રાણીઓ, તથા પાડા વગેરે, એ સર્વે સાધારણુ પ્રદેશમાં રહેનારાં પ્રાણી છે.

જળચર પ્રાણીઓ.

કુરુરબકમરાલાઃ કાકકંકાશ્ચકોરા-
શ્ચરટકપિકભૃંગા આદિદાત્યૂહહંસાઃ ।
જલકરટકપિંગાઃ સારસાષ્ટિટ્ટિમાઘા
જલચરકથિતાસ્તે માસકાઃ खंजरीटाः ॥

કરદોંક પક્ષી, અગલા, હંસ, કાગડા, કંકપક્ષી, ચકોરપક્ષી, ચરટ પક્ષી, કોયલ, ધૂમ્પાટપક્ષી, અગલી, જળ કાગડો, હંસ, જળમાં ફરનારો ખેકડો, કાળવટપક્ષી, સારસ, ટીંટાડી, ભાસ, અને ચાસપક્ષી વગેરે પ્રાણીઓ જળચર કહેવાયછે.

ગ્રામવાસી પશુઓ.

इत्येते जलजा जीवाः स्थलजाः स्थलचारिणः ॥
गजवाजितथोष्ट्राश्च माहिषाः सौरभेयकाः ।
खरशूकरमेषाश्च श्वानमार्जारमूषकाः ।
इत्येते पशवो ज्ञेया ग्रामवासनिवासिनः ॥

ઉપર કહ્યા તે જળમાં ઉત્પન્ન થયેલા (અને જળમાં નિર્વાહ કરનારા) પ્રાણી છે. હવે જે પ્રાણી સ્થળમાં ઉત્પન્ન થયેલા તથા સ્થળ ઉપર ફરનારા છે તે કહીએ છીએ, હાથી, ઘોડા, ઉંટ, પાગ (ભેશો), વાઝરડા, ગધેડા, બૂડ, ઘેટા, ફૂતરા, બિલાડા, ઉંદર, એ સર્વે પ્રાણીઓ ગ્રામમાં વસનારા પશુ જાણવા.

ગ્રામવાસી પક્ષીઓ.

कुकुटः कलविकश्च पारावतकपोतकाः ।
पक्षिणो ग्रामचाराश्च वच्मि चैषां गुणागुणम् ॥

કૂકડા, ચકલાં, કપૂતર, હોલા, એ વગેરે પક્ષીઓ ગ્રામમાં વસનારાં છે. હવે એ સર્વેના ગુણદોષનું કથન કરીએ છીએ.

૧ કુરુરબકમકરાઃ કંકચટકપિકભૃંગસારસાઃ આદિદાત્યૂહહંસા જલકરટકપિંગ-ટિટ્ટિમાઘાશ્ચ ॥ જલેચરાવિહંગાસ્તે खजरीटाश्च मासकाः प्र. १ ली.

હરણના માંસના ગુણ.

શ્ચક્ષિણાં હરિણઃ શ્રેષ્ઠો બલ્યો રોચનદીપનઃ ।
ત્રિદોષમ્નો લઘુઃ પાકે મધુરો જ્વરિણાં હિતઃ ॥
ક્ષતે ક્ષયાર્શસોઃ પાણ્ડાવરોચકનિપીડિતે ।
કાસશ્વાસાતુરાણાં ચ પળમાંસં સુખાવહમ્ ॥

इत्येणमांसगुणाः ।

શીંગડાવાળાં પ્રાણીઓમાં હરિણુ શ્રેષ્ઠ છે. તેનું માંસ યજ્ઞ આપે એવું, રૂચિજનક, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારૂં, ત્રિદોષને હરનારૂં, હલકું અને વિપાકાવસ્થામાં મધુર છે. તાવવાળાને હિતકર, ક્ષત થયેલાને, ક્ષયવાળાને, અર્શવાળાને, પાંડુરોગીને, અરોચક રોગથી પીડાયલાને, તથા ખાંસી અને શ્વાસ રોગવાળાને હરણનું માંસ સુખ ઉપજવનારૂં છે.

ચિત્રાંગના માંસના ગુણ.

ચિત્રાક્ષો વાતશમનો બૃહ્ણો બલકૃન્મતઃ ।
શ્લેષ્મલઃ કથિતો વાપિ દુર્જરો મેદવર્ધનઃ ॥

इति चित्राङ्गगुणाः ।

ચિત્રાંગ નામે હરણનું માંસ વાયુને શમાવનાર, શરીરને પુષ્ટ કરનાર, અને યજ્ઞ આપનાર છે. વળી તે કફને ઉત્પન્ન કરનાર, દુર્બર અને મેદને વધારનાર છે.

છીંકારાના ગુણ.

છિક્કરો લઘુ બૃહ્ની ચ મધુરો દોષનાશનઃ ।
તુલ્યો હરિણમાંસસ્ય જ્વરિષ્વપિ પ્રશસ્યતે ॥

इति छिकरगुणाः ।

છીંકારૂં નામે પ્રાણી છે, તેને ભેંકર કહેછે. એ હરણુ જેવું હોયછે પણ તેને શીંગડાં હોતાં નથી. તેનું માંસ હલકું, પૌષ્ટિક, મધુર, વાતાદિ દોષને નાશ કરનારૂં, હરણુના માંસ જેવા ગુણવાળું અને તાવમાં પણ હિતકર છે.

રોહિતના ગુણ.

રોહિતો બૃહણશ્ચૈવ વિબન્ધી દુર્જરો ઘનઃ ।
જ્વરિણાં વિષમાગ્નીનામતીસારેણ ત્રાસયેત્ ॥

इति रोहितगुणाः ।

રોહિત નામે એક જાતના મૃગનું માંસ પૌષ્ટિક છે. તે મળને ખાંધનાર, પચવાને કઠણુ અને ઘન છે. જે પુરુષને તાવ આવતો હોય તથા જેના જઠરાગ્નિમાં વિષમતા થઇ ગઈ હોય તેને એ માંસ અતિ-સારનો રોગ ઉત્પન્ન કરીને દુઃખ દેછે.

ગેંડા વગેરેના ગુણ.

તથૈવ ગण्डगवयमहिषोष्टुरङ्गकाः ।
विबन्धिगुरवः स्निग्धा वातलाश्च प्रकीर्तिताः ॥

તેજ પ્રમાણે ગેંડા, પાડા, ઉંટ, ઘેડા, વગેરેનાં માંસ પાણુ ઝાડાને કમળ કરનાર, ભારે, સ્નિગ્ધ અને વાયુ ઉત્પન્ન કરનારાં છે.

સૂવરના માંસના ગુણ.

शौकरं रोचनं वृष्यं दुर्जरं श्रमनाशनम् ।
वातलं पित्तशमनं रुचिदं धातुवर्धनम् ॥

इति शूकरमांसगुणाः ।

સૂવરનું માંસ શયિ ઉત્પન્ન કરનાર, વીર્યજનક, પચવાને કઠણુ, થા-કનો નાશ કરનાર, વાયુ ઉપજાવનાર, પિત્તને શમાવનાર, શયિ ઉત્પન્ન કરનાર અને ધાતુને વધારનાર છે.

સસલાના માંસના ગુણ.

शशको जाङ्गलश्रेष्ठो लघुर्वृष्यश्च दीपनः ।
रुचिकृत्तर्पणो बल्यस्त्रिदोषशमनो मतः ॥
ज्वरे च पाण्डुरोगे च क्षये कासे गुदामये ।
राजयक्ष्मणि पाण्डौ च तथातीसारिणां हितः ॥

इति शशकमांसगुणाः ।

ગંગલના પ્રાણીઓમાં સસલો શ્રેષ્ઠ છે. તેનું માંસ હલકું, વીર્ય-જનક, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારૂં, રૂચિ ઉત્પન્ન કરનારૂં, ધાતુઓને તૃપ્ત કરનારૂં, બળ આપનારૂં, અને ત્રિદોષને શમાવનારૂં છે. જ્વર રોગમાં, પાંડુરોગમાં, ક્ષયરોગમાં, ખાંસીમાં, ગુદાના રોગમાં, રાજ્યક્ષામાં, પાંડુ-રોગમાં અને અતીસારરોગમાં તે હિતકર છે.

શાહુડીના માંસના ગુણ.

શલ્યકો બુંહણો બલ્યઃ સ્નિગ્ધો વૃષ્યો રુચિપ્રદઃ ।

વાતશ્લેષ્મહરો દ્યૌ મધુરો ધાતુવર્ધનઃ ॥

इति शल्यकमांसगुणाः ।

શાહુડીનું માંસ પૌષ્ટિક, બળ આપનાર, સ્નિગ્ધ, વીર્યજનક, રૂચિ આપનાર, વાયુ તથા કફને હરનાર, તદ્દમાં હિતકર, મધુર અને ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર છે.

રીંછના માંસના ગુણ.

શલ્યકો બુંહણો બલ્યઃ સ્નિગ્ધો વૃષ્યો રુચિપ્રદઃ ।

વાતલઃ કિંચિદ્ધાતૂનાં વર્ધનો મધુરો ઘનઃ ॥

इति शल्यकमांसगुणाः ।

રીંછનું માંસ પૌષ્ટિક, બળ આપનારૂં, સ્નેહયુક્ત, વીર્ય ઉત્પન્ન કરનાર, રૂચિ ઉત્પન્નવનાર, લગાર વાયુજનક, ધાતુઓને વધારનાર, મધુર અને ઘન છે.

ઘાના માંસના ગુણ.

રક્તપિત્તહરા વૃષ્યા સ્નિગ્ધા મધુરશીતલા ।

શ્વાસકાસહરા પ્રોક્તા ગોધા ચાશૌહિતા બલા ॥

इति गोधामांसगुणाः ।

ઘાનું માંસ રક્તપિત્તને હરનાર, વીર્યજનક, સ્નિગ્ધ, મધુર, દંડું, શ્વાસ અને ખાંસીને હરનાર, અર્શ રોગવાળાને હિતકર અને બળ આપનારૂં છે.

ઉંદરના માંસના ગુણ.

ક્ષિગ્ધો બલકરઃ શુક્રવર્ધનો મધુરો લઘુઃ ।

દુર્નામક્રિમિદોષઘ્નો વાતહારી ચ મૂષકઃ ॥

इति मूषकगुणाः ।

ઉંદરનું માંસ સ્નિગ્ધ, બળ આપનારૂં, વીર્યને વધારનારૂં, મધુર, હલકું, અર્શ અને ક્રમિરોગને મટાડનારૂં તથા વાયુને હરનારૂં છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे चतुष्पदानां मांसवर्गो नाम त्रिंशोऽध्यायः ।

एकविंशोऽध्यायः ।

સ્થળચર પક્ષીઓનો માંસ વર્ગ .

લાવાના માંસના ગુણ.

પક્ષિણાં ચ મહાશ્રેષ્ઠો લાવકો જાઙ્ગલાત્મજઃ ।

સંગ્રાહી દીપનઃ પ્રોક્તઃ કષાયો મધુરો લઘુઃ ।

તથા વિપાકે મધુરઃ સન્નિપાતેઽતિપૂજિતઃ ॥

इति लावकमांसगुणाः ।

જાંગલના પુત્ર અર્થાત્ જાંગલમાં જન્મ પામેલા લાવ (લાવરૂં) નામે પક્ષીનું માંસ અતિ શ્રેષ્ઠ છે. તેનું માંસ મળતું મહાશુ કરનાર, જઠરાગ્નિને દીપાવનાર, તુરૂં, મધુર, હલકું, પાકાવસ્થામાં મધુર અને સન્નિપાત રોગમાં ઘણું વખાણવા લાયક છે.

તેતરના માંસના ગુણ.

તથૈવ તિત્તિરો વૃણ્યો મેધાગ્નિબલવર્ધનઃ ।

સર્વદોષહરો 'બલ્યો લાવતઃ સમતા ગુણૈઃ ॥

'વાર્તાકો વિશદો વૃણ્યો યથા લાવસ્તથૈવ ચ ।

કૃષ્ણગૌરપ્રભેદાશ્ચ શ્રેષ્ઠો ગૌરશ્ચ તિત્તિરઃ ॥

તૃતીયસ્તિત્તિરોઽન્યોઽપિ સામાન્યો ગુણલક્ષણૈઃ ।

इति तित्तिरगुणाः ।

લાવાની પેડે તેતર પક્ષીનું માંસ પણ પૌષ્ટિક છે. વળી તે બુદ્ધિને, જઠરાગ્નિને અને બળને વધારનારૂં, સર્વ દોષને હરનારૂં, અને લાવાના માંસના ગુણુ જેવા ગુણુવાલું છે. તેતરનું માંસ લોહીને સ્વચ્છ કરનાર, વીર્યજનક, તથા લાવાના જેવુંજ છે. કાળું અને ગોરૂં એવા બે પ્રકારનું તેતર થાયછે તેમાંથી ગોરૂં તેતર શ્રેષ્ઠ છે. ત્રીજું પણ એક પ્રકારનું તેતર થાયછે તેના ગુણુ ઉપર કહેલા તેતરના જેવાજ છે.

नीला भोरना गुण.

मेधावृद्धिं स्रोतसां च करोन्युद्धाटनं शिखी ।

सवातलोऽतिबलकृद्घनः किंचिद्रसायनः ॥

इति नीलमयूरगुणाः ।

ભોરનું માંસ બુદ્ધિને વધારે છે તથા શરીરનાં ઘન નાક વગેરે છિદ્રોને ખુલાં કરેછે. એ માંસ વાયુજનક, અતિબળ આપનારૂં, ઘન અને કાંઈક રસાયન (એટલે જરાવસ્થા અને વ્યાધિ એ બેને નાશ કરનારૂં) છે.

भीम भोरना गुण.

सुस्निग्धः श्लेष्मलो वृष्यो घनः शुक्रविवर्धनः ।

मांसवृद्धिकरो बल्यो द्वितीयश्च मयूरकः ॥

इति द्वितीयमयूरगुणाः ।

બીમ પ્રકારનો ભોર જે શરીરે વિચિત્ર હોયછે તેનું માંસ અતિ-શય સ્નિગ્ધ, કઠ્ઠ કર્તા, પૌષ્ટિક, ઘન અને વીર્યને વધારનારૂં છે. વળી તે માંસની વૃદ્ધિ કરનારૂં, અને બળ આપનારૂં છે.

हंकडाना मांसना गुण.

तथैव कुकुरो ज्ञेयो मधुरश्च गुणात्मकः ॥

इति कुकुरगुणाः ।

મોરની પેઠે કૂકડાનું માંસ પણ મધુર અને ગુણકારી છે.

હોસાના માંસના ગુણ.

કપોતો બુંહણો બલ્યો વાતપિત્તવિનાશનઃ ।

તર્પણઃ શુક્રજનનો હિતો નૃણાં રુચિપ્રદઃ ॥

इति कपोतगुणाः ।

હોસાનું માંસ શરીરને પુષ્ટ કરનાર, બળ આપનાર તથા વાયુ અને પિત્તને નાશ કરનાર છે. વળી તે ધાતુઓને તૃપ્ત કરનાર, વીર્યને ઉત્પન્ન કરનાર, પુરુષોને હિતકર અને રૂચિ આપનાર છે.

કબૂતરના માંસના ગુણ.

તથા પારાવતો જ્ઞેયો વાતશ્લેષ્મકરો ગુરુઃ ।

કબૂતરનું માંસ વાયુ અને કફ ઉપગ્રવનાર તથા ભારે છે.

હારીતના માંસના ગુણ.

बल्यो वृष्योऽतिरुचिकृत्तथा हारीतको मतः ॥

હારીત નામે પક્ષીનું માંસ બળ આપનાર, વીર્યજનક, અને અતિ રૂચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે.

પોતક વગેરેના ગુણ.

‘पोतकी भङ्गिका क्षुद्रा तथा च कुनटी मता ।

एते तुल्यगुणा ज्ञेया लघुवातापहारिणः ॥

પોતક, ભંગિકા, ક્ષુદ્રા તથા કુનટી, (એ નામનાં પક્ષીઓ છે, પણ પ્રસિદ્ધ નથી) એ સર્વે પક્ષીઓનું માંસ સમાન ગુણવાળું, હલકું અને વાયુનું દરણુ કરવાવાળું છે.

કકલિયાના ગુણ.

‘लघुश्च ककरो ज्ञेयः कायाग्नेर्वर्धनो भृशम् ।

तथा लघुर्वातहरः काष्ठकूटोऽग्निवर्धनः ॥

૧ આ વે લીટી. પ્ર. ૨-૩ માં નથી. ૨ લઘુશુક્રકરો જ્ઞેયઃ કાયામિ-
ધ્યુષિણો વૃષઃ પ્ર. ૨-૩

કકળિયો નામે પક્ષી જે લાકડાં કોચે છે, તેનું માંસ હલકું અને જઠરાગ્નિને અત્યંત વધારનારું છે. તેમજ કાષ્ટફૂટ નામે બીજી કકળિયાની જાત છે તેનું માંસ પણ હલકું, વાયુને હરનારું અને જઠરાગ્નિને વધારનારું છે.

ચક્રોર અને મેનાના ગુણ.

વાતશ્લેષ્માધિકો જ્ઞેયઃ શીતલઃ શુક્રવર્ધનઃ ।

અશ્મરીં હન્તિ વિશદો ^૧બલકૃન્માંસતક્ષણઃ ॥

ચકોરોઽથ તથા શારી સમો દોષગુણાગુણૈઃ ॥

इति चकोरशारीगुणाः ।

ચક્રોર પક્ષીનું માંસ વાયુ અને કફને વિશેષ ઉત્પન્ન કરેછે, વળી તે દુધ, વીર્યને વધારનારું, અને લોહીને સાફ કરનારું છે. એ માંસ પથરીના રોગને નાશ કરેછે, બળ ઉત્પન્ન કરેછે તથા માંસને કમી કરેછે. મેના નામે પક્ષીના માંસના ગુણ દોષ પણ ચક્રોરની બરાબર છે.

સરસડાંના ગુણ.

ક્રૌઞ્ચો વૃષ્યોઽતિરુચિકૃદશ્મરીં હન્તિ ^૨નિત્યશઃ ।

^૩શોષમૂર્છાંહરો વૃષ્યો હન્તિ કાસમરોચકમ્ ॥

इति क्राञ्चगुणाः ।

સરસડાં (ચક્રવાક) અથવા વહીલાં નામે પક્ષીનું માંસ વીર્યજનક અતિ રૂચિ ઉત્પન્ન કરનાર, અને પથરીના રોગને સદૈવ નાશ કરવાવાળું છે. વળી તે શોષ અને મૂર્છાને હરનાર, પુષ્ટિકારક અને ખાંસી તથા અરૂચિને નાશ કરનાર છે.

કોયલના ગુણ.

કોકિલઃ શ્લેષ્મલો જ્ઞેયઃ પિત્તસંશમનો મતઃ ।

इति कौकिलगुणाः ।

કોયલ પક્ષી કફ ઉત્પન્ન કરનાર અને પિત્તને શમાવનાર છે.

૧ શુક્રવર્ધનઃ પ્ર.- ૨-૩ ૨ શુકસારી પ્ર. ૧ લી. ૩ વૈ વૃણામ્ પ્ર. ૨-૩
૪ શોષમૂર્છાંકરો દીપ્યો પ્ર. ૨-૩.

વિવૃતાક્ષના ગુણ.

^૧વિવૃતાક્ષસ્ત્રિદોષઘ્નો વલ્યઃ શુક્રવિવર્ધનઃ ॥

इति विवृताक्षगुणाः ।

વિવૃતાક્ષ નામે પક્ષી (પ્રસિદ્ધ નથી)નું માંસ ત્રિદોષને નાશ કરનારૂં, બળ આપનારૂં અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરનારૂં છે.

धरयकलीना मांसना गुणः.

ग्रहस्य चटको वृष्यो बलशुक्रविवर्धनः ।

सर्वदोषहरश्चापि दीपनो मांसवर्धनः ॥

इति गृहचटकमांसगुणाः ।

ધરમાં ફરનારાં ચક્રાંનું માંસ પૌષ્ટિક તથા બળ અને વીર્યને વધારનારૂં છે. વળી તે સર્વે દોષનું હરણુ કરનાર, બરશમિનું દીપન કરનાર અને માંસની વૃદ્ધિ કરનાર છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतौत्तरे स्थलचराणां मांसवर्गो नाम एकविंशोऽध्यायः ।

દ્વાવિંશોઽધ્યાયઃ ।

જળચર પ્રાણીઓનો માંસ વર્ગ.

હંસ વગેરેના માંસના ગુણ.

हंसः श्लेष्मकरो बलातिरुचिदो वृष्यो गुरुः शीतल-

स्तद्वच्चक्रकશુકવૃદ્ધિજનનો વૃષ્યોઽતિરુચ્યો મૃદુઃ ।

क्षेयः सारसकः कफानिलहरो वृष्यो गुरुश्चोच्यते

વૃષ્યો વીર્યવિવર્ધનઃ કફહરઃ કઙ્કસ્તથા ભાસકઃ ॥

आडी वातविकारकासहननी बलया वृषा दीपनी

^૨કૌશ્ઠી ચાશ્મરિશુક્રદોષહનની તુલ્યસ્તથા કર્કટઃ ।

**દાત્યૂહો મરુતસ્ય નાશનકરો વૃષ્યો બલી શુક્રદો
મદ્નુઃ શ્રેષ્ઠગુણઃ શ્રમોપશમનઃ શુક્રપ્રદો વાતહા ॥**

इति जलपक्षिमांसगुणाः ।

હંસપક્ષીનું માંસ કફકર્તા, બળ આપનાર, અતિ રૂચિ આપનાર, પૌષ્ટિક, ભારે અને દૃઢ છે.

ચક્રવાક (સરસડાં) પક્ષીનું માંસ વીર્યની વૃદ્ધિ કરનારું, પુષ્ટિકારક, અતિ રૂચિ ઉત્પન્ન કરનારું અને ક્રોમળ છે.

સારસ પક્ષીનું માંસ કફ અને વાયુને દૂર કરનારું, પૌષ્ટિક, અને ભારે છે. કંક તથા આસ પક્ષીનાં માંસ પુષ્ટિ કરનારાં, વીર્યને વધારનારાં, તથા કફને દૂર કરનારાં છે.

આડી (બગલી)નું માંસ વાયુના વિકારને તથા આંસીને નાશ કરનારું, બળ આપનારું, પુષ્ટિ કરનારું તથા જઠરાગ્નિને પ્રદક્ષિ કરનારું છે.

ચક્રવાકીનું માંસ પથરીના રોગને તથા વીર્યના રોગને નાશ કરનારું છે, ખેકડા (કર્યકા)નું માંસ પણ તેના જેવું જ છે.

ચાતકનું માંસ વાયુનો નાશ કરનારું, પુષ્ટિ આપનારું, બળ આપનારું તથા વીર્ય ઉત્પન્ન કરનારું છે.

જળકાગડાનું માંસ ઉત્તમ ગુણવાળું, થાકને શમાવનારું, વીર્ય પેદા કરનારું તથા વાયુને હણનારું છે.

મોટા મત્સ્યના માંસના ગુણ.

મત્સ્યાનાં તુ ગુરુઃ શ્રેષ્ઠો દીપનો વાતનાશનઃ ।

રુચિપ્રદઃ શુક્રકરશ્ચાશ્મરીદોષનાશનઃ ॥

इति गुरुमत्स्यगुणाः ।

બધા મત્સ્યોમાં મોટા મત્સ્ય એ શ્રેષ્ઠ છે. એનું માંસ જઠરાગ્નિને પ્રદક્ષિ કરનારું, વાયુનો નાશ કરનારું, રૂચિ આપનારું, વીર્ય ઉત્પન્ન કરનારું અને પથરીના રોગને મટાડનારું છે.

શૃંગી વગેરેના ગુણ.

શૃંગી વાતવિનાશનો રુચિકરો વૃષ્યઃ કફઘ્નો મતઃ

કંટાકો વિશદો વૃષોઽનલકરો વાતોત્ક્રાનાં હિતઃ ।

**પાઠીનો બલવૃષ્યશુક્રજનનો શ્લેષ્માકરોતિ મૃશમ્
તસ્માદ્રોહિતકો હિતો બલકરો વાતાત્મકઃ શ્લેષ્મલઃ ॥**

શૃંગી (શીંગડાંવાળો મત્સ્ય) નામે મત્સ્ય વાયુનો નાશ કરવાવાળો. શયિ ઉત્પન્ન કરનારો, પુષ્ટિ કરનારો અને કફનો નાશ કરનારો છે.

રોહિતક નામે મત્સ્ય હિતકર, બળ આપનારો, વાયુજનક અને કફ કર્તા છે.

કંઠાક નામે મત્સ્ય લોહીને સ્વચ્છ કરનારો, પુષ્ટિ કરનારો, બલ-રાશિને પ્રદક્ષિ કરનારો તથા વાયુવાળાને અને કફવાળાને હિતકર છે.

પાઠીન નામે મત્સ્ય બળ આપનારો, પુષ્ટિ કરનારો, વીર્ય ઉત્પન્ન કરનારો, અને અત્યંત કફ ઉપગ્રવનારો છે.

નાની માછલી વગેરેના માંસના ગુણ.

**શ્લેષ્માકરી તુ શફરી નલમીનઃ કફાત્મકઃ ।
શકુલી ચ વિશાલા ચ જ્ઞેયૌ વાતકફાત્મકૌ ॥
‘ચિલિચીમિસ્તથા જ્ઞેયો વાતલઃ કફહૃન્મતઃ ।**

इति मत्स्यमांसगुणाः ।

નાની માછલીનું માંસ કફ ઉપગ્રવનારું છે. નળમીન નામે માછલાનું માંસ પણ કફકર્તા છે. શકુલી અને વિશાળા નામે માછલાંનાં માંસો વાયુ તથા કફ ઉપગ્રવનારાં છે. અને તેજ પ્રમાણે ચિલિચિમિ નામે માછલાનું માંસ વાયુકર્તા અને કફ ઉપગ્રવનારું છે.

કાચબાના માંસના ગુણ.

**કચ્છપો મધુરઃ સ્વાદુઃ શુક્રવૃદ્ધિકરો મતઃ ।
વાતશ્લેષ્મપ્રજનનો બૃંહણો રૂક્ષ ઇવ ચ ॥**

इति कच्छपगुणाः ।

કાચબાનું માંસ મધુર, સ્વાદીષ્ઠ, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનારૂં, વાયુ અને કફને ઉત્પન્ન કરનારૂં, પૌષ્ટિક તથા રક્ષ છે.

કુલીર (કરચલા) ના માંસના ગુણ.

કુલીરોઽતિવલો વૃષ્યઃ પાણ્ડુશ્વયવિનાશનઃ ।

શોફાતિસારગ્રહણીસ્થવિરાણાં સ્ત્રિયાં હિતઃ ॥

इति कुलीरगुणाः ।

કુલીર અથવા કરચલાનું માંસ અતિ બળ આપનારૂં, પુષ્ટિકારક, પાંડુ અને ક્ષયરોગને નાશ કરનારૂં તથા સોજાં, અતિસાર અને ગ્રહણી રોગને મટાડનારૂં છે. એ માંસ વૃદ્ધો અને સ્ત્રીઓને હિતકર છે.

મગરના માંસના ગુણ.

મકરો દીપનો દૃઢો ગ્રાહી ચોષ્ણવિકારહા ।

મૂત્રાશ્મરીણાં શ્મનો ગુલ્માતીસારનાશનઃ ॥

મગરનું માંસ બરહરાશિને પ્રદિપ્ત કરનારૂં, તદ્વ્યયને હિતકર, મળાનું ગ્રહણ કરનારૂં, અને ગરમીના વિકારને નાશ કરનારૂં છે. વળી તે મૂત્રના રોગને તથા પથરીના રોગને શમાવનારૂં અને ગુલ્મ રોગ તથા અતિસાર રોગને નાશ કરનારૂં છે.

નહિ ખાવાયોગ્ય પ્રાણીઓ.

કોકઃ કોકિલશ્યેનશૂકરખરોષ્ઠાઃ શ્વાદયો મહુકા

વ્યાહો વૈ શરભસ્તુરંગમગજાશ્ચાન્યેપિ જીવા નૃણામ્ ।

મળ્લુકાશ્ચ સરીસૃપાદિકગણા દૂકાઃ કલિજ્ઞાશ્ચ યે

કાકઃ સારસશારિકાઃ શુક દ્વમે મશ્યે ન શસ્તા ઇતિ ॥

ચક્રવાક પક્ષી, કોયલ, બાજ, બુંડ, ગધેદું, ઊંટ, દૂતરૂં, રીંછ, બગલો, શરભ પક્ષી, ઘોડો, હાથી અને એવાજ બીજા જીવો પુરૂષોએ ખાવા યોગ્ય નથી. વળી દેડકા, પેટે ચાલનારા પ્રાણીઓના વર્ગના બધા પ્રાણી, ઘૂવડ, કલિંગ પક્ષી, કાગડો, સારસ, મેના, અને પોપટ, એ પ્રાણીઓ પણ ભક્ષ્ય કરવામાં હિતકર નથી, એવું વૈદ્યાચાર્યોનું મત છે.

અભક્ષ્ય પ્રાણીઓની બીજા મુનિયે કરેલી ગણના.

ગૃહચટકચકોરાઃ કાકજાત્યશ્ચ શ્યેનાઃ
 પિકશુકશિંખિશારીમૃગ્ગદાત્યૂહમુદ્રાઃ ।
 જલકરટકપોતીપોટકીચ્છરીટાઃ
 કુકુર અથ કલિંગ્ગા મૂકપિંગ્ગાદયશ્ચ ॥
 एते भक्ष्या नैव भक्ष्या न चेष्टा
 ये चान्येऽप्यज्ञातनामाण्डजाश्च ।
 अन्ये चापि श्वापदा ये च निन्द्या-
 स्ते वै खाद्ये वर्जिताश्चात्र सर्वे ॥

ઘરમાંનાં ચક્ષાં, ચકોર પક્ષી, કાગડાની બધી જાતો, આજ, કો-
 થસ, પોપટ, મોર, મેના, ભૂંગ (ધૂમ્યાટ) પક્ષી, ચાતક, જળ કાગડો,
 જળા કરચ્છો, કાળી ચક્ષી, પોતકી નામે પ્રાણી, ચાસ પક્ષી, કૂતરો,
 કલિંગ પક્ષી, ધૂવડ, કોદર, એ વગેરે પ્રાણીઓનાં માંસ ભક્ષણ કર-
 વામાં હિતકર નથી માટે ખાવાં નહિ. તેમજ જે અંડજ (છામાંથી
 થનાર પ્રાણીઓ) પ્રાણીઓનાં નામ જાણવામાં નથી તેમજ જે શિ-
 હારી પશુઓ નિંદિત છે તે સર્વેનાં માંસ ખાવામાં વર્જવા જેવાં છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे मांसवर्गो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ।

ત્રયોવિંશોઽધ્યાયઃ ।

અન્નપાન વર્ગ.

ભોજન કરવા જેવાં ધાન્યાદિની પરીક્ષા.

धान्येषु मांसेषु फलेषु चैव शाकेषु चाभुक्तमिति प्रभेदान् ।
 आस्वादतो भूतगुणैर्गृहीत्वा तदादिशेद् द्रव्यमनल्पबुद्धिः ॥

ધાન્યોમાં, માંસમાં, ફળમાં, શાકમાં, અને બીજા પદાર્થોમાં, આ પદાર્થ ખાવા લાયક છે અને આ પદાર્થ ખાવા લાયક નથી, એવા ભેદનો નિર્ણય વૈદે તે તે પદાર્થના સ્વાદ ઉપરથી તથા જે ભૂતમાંથી તે ઉત્પન્ન થયા હોય તે ભૂતોના ગુણ ઉપરથી કરવો અને પછી તે મોટી સુદ્ધિવાળા વૈદે તે દ્રવ્ય રોગીને ખાવાને આજ્ઞા આપવી.

શ્રેષ્ઠ ધાન્યોની ગણના.

षष्ठिका यवगोधूमा लोहिता ये च शालयः ।

मुद्गाढकी मसूराश्च धान्येषु प्रवराः स्मृताः ॥

સાડી ચોખા, જવ, ઘઉં, રાતી ડાંગરો, મગ, તુવેર અને મસૂર, એ સઘળાં ધાન્યોમાં શ્રેષ્ઠ કહેવાં છે.

માંસ ખાવા જેવાં શ્રેષ્ઠ પ્રાણીઓ.

एणः कुरंगो हरिणस्तित्तिरो लावकस्तथा ।

कुक्कुटश्छागशशका अष्ट मांसं गुणोत्तमम् ॥

એણુ (કાળું હરણુ), કુરંગ (કાળું નહિ અને રાતું પણ નહિ એવું હરણુ), હરણુ (રાતા રંગનું), તેતર, લાવડું, કુકડો, અકરો, અને સસસો, એ આઠ પ્રાણીનું માંસ ગુણમાં ઉત્તમ છે.

શ્રેષ્ઠ ફળની ગણના.

दाडिमामलकं द्राक्षा खर्जूरं सपरूपकम् ।

राजादनं मातुलिंगं फलवर्गेषु शस्यते ॥

દાડિમ, આમળું, દ્રાક્ષ, ખજૂર, દ્રાણસાં, રાયણાં, બીજેઈ, એ સાત ફળ ફળવર્ગમાં ઉત્તમ છે.

ઉત્તમ શાકની ગણના.

कोशातकं च तुंडीरं कूष्माण्डं त्रपुषं तथा ।

कर्कोटकं सवृताकं पटोलं कारवेष्टकं ॥

* સઘળા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ પૃથ્વી આદિક પાંચ ભૂતમાંથી માનેલી છે અને તેથી તે તે ભૂતના ગુણ તે તે પદાર્થમાં આવેછે એમ પણ માનેલું છે. પ્રત્યેક પદાર્થમાં થોડા વત્તા અંશ પાંચે ભૂતના હોયછે પણ જેના અંશ ઘણા હોય તે ભૂતનો ગુણ તે પદાર્થમાં કહેવામાં આવેછે.

ચાંગેરી વાસ્તુકં ચામ્લી વહ્લી વાસ્તુકપોતકી ।

મંડૂકપર્ણી જીવંતી શાકવર્ગેષુ શસ્યતે ॥

ગવકું, ગિલોણં, કોહોળું, ખડખૂચ, કટોલાં, વંત્યાક, પરવળ, કારેલાં, લૂગી, બથો, ખાટી ભાજી, વેલી બથો, પોઈ, મંડૂકપર્ણી, અને રા-
દોડી, એ શાકવર્ગમાં ઉત્તમ શાક છે.

ઉત્તમ પદાર્થોની ગણના.

ગદ્યં ક્ષીરં ઘૃતં શ્રેષ્ઠં સૈંધવં લવણેષુ ચ ।

ધાત્રી દાહિમમ્લેષુ પિપ્પલી નાગરં કટૌ ॥

તિક્તે પટોલમમૃતામધુરે ઘૃતમુચ્યતે ।

ક્ષૌદ્રં મધૌ પૂગફલં શ્રેષ્ઠં રોહિતમેવ ચ ॥

શર્કરેશ્ચુચિકારેષુ પાનજાતૌ સુરાસવૌ ।

પરિસંવત્સરં ધાન્યં માંસં વયસિ મધ્યમે ॥

ફલં પર્યાગતં શાકં સમુક્તં તરુણં નવમ્ ॥*

ગાયનું દૂધ તથા ઘી શ્રેષ્ઠ છે. લવણનેવિષે સિંધવ શ્રેષ્ઠ છે, ખાટા
પદાર્થોમાં આંખળાં અને દાહિમ શ્રેષ્ઠ છે. તીખા પદાર્થમાં પીપર અને
શુંઠ ઉત્તમ છે. કડવા પદાર્થોમાં પટોલ અને ગળો શ્રેષ્ઠ છે. મધુર મ-
દાર્થોમાં ઘી શ્રેષ્ઠ છે, બધાં મધમાં ક્ષૌદ્ર મધ ઉત્તમ છે. બધી સોપા-
રીઓમાં લાલ સોપારી ઉત્તમ છે. સેરડીના વિકારોમાં સાકર ઉત્તમ છે.
મધપાન કરવામાં સુરા અને આસવ ઉત્તમ છે. એક વર્ષ વીસા પછીનું
ધાન્ય ઉત્તમ છે. મધ્યમ વયવાળા પ્રાણીનું માંસ ઉત્તમ છે. પરિપક્વ
બેયેલું ફળ ઉત્તમ છે અને તાજું અને નવું શાક ઉત્તમ છે.

ઓસામણ કાઢેલા ભાતના ગુણ.

મण्डां परिरुतो भक्तस्तर्पणो वातनाशनः ।

मूत्रमेहसमीरणो रुचिकृन्मूत्रलो मतः ॥

* આ દશ શ્લોક પ્ર૦ ૧ થી તથા પ્ર૦ ૩ ૭ માં નથી; માત્ર બીજી
પ્રતમાં છે. પણ ઉપયોગી હોવાથી અહીં દાખલ કર્યા છે.

૧ “રોહિતમેવ” આ અક્ષરો સંદિગ્ધ હોવાથી અનુમાન કરીને લખેલા છે.

જે ભાતમાંથી ઓસામણ કાઢી નાખેલું હોય તે ભાત ધાતુઓની તૃપ્તિ કરનાર અને વાયુનો નાશ કરનાર છે, વળી તે મૂત્રના વ્યાધિ, પ્રમેહ વ્યાધિ અને વાયુને નાશ કરનારો છે તથા રૂચિ ઉત્પન્ન કરનારો અને મૂત્ર ઉત્પન્ન કરનારો છે.

ઓસામણ નહિ કાઢેલા ભાતના ગુણ.

‘અસ્તુતમંડો ભવેદ્ગ્રાહી મધુરઃ કફવાતકૃત્ ।

તર્પણઃ ક્ષયદોષઘ્નઃ શુક્રવૃદ્ધિકરઃ પરઃ ॥

જે ભાતમાંથી ઓસામણ કાઢી નાખેલું નથી તે ભાત મળને પાંધનારો, મધુર, કફ તથા વાયુ કરનારો, તૃપ્તિ કરનારો, ક્ષય દોષને નાશ કરનારો અને અતિશય વીર્યવૃદ્ધિ કરનારો છે.

શેકેલા ચોખાના ભાતના ગુણ.

‘ઘ્રષ્ટતંડુલકશ્ચૈવ દ્વિત્રિવારં પરિચ્છુતઃ ।

યથોત્તરં લઘુર્વહ્નિમોદનં દીપયત્યપિ ॥

ચોખાને શેકીને તેનો ભાત કર્યો હોય અથવા તે ભાતમાં એ વાર કે ત્રણ વાર પાણી રેડીને તેને ઓસાવી કાઢ્યો હોય ત્યારે તે યથોત્તર હલકો થાય છે. એટલે એક વાર ઓસાવેલા કરતાં એ વાર ઓસાવેલો અને તે કરતાં ત્રણ વાર ઓસાવેલો હલકો થાય છે. વળી તે ભાત જઠરાગ્નિને પણ પ્રદિપ્ત કરે છે.

ચોખાના પિષ્તાન્નનો ગુણ.

સંધાનકૃચ્છ પિષ્તાન્નં તાંદૂલં કૃમિમેહનુત્ ।

ચોખાને દળીને લોટ કરીને તેનું ભોજન બનાવ્યું હોય તે પિષ્તાન્ન કહેવાય છે. એ પિષ્તાન્ન અસ્થિ વગેરેને સાંધનાર, તથા કૃમિ અને પ્રમેહને નાશ કરનાર છે.

નવા ચોખાનો ગુણ.

સુદુર્જરઃ સ્વાદુરસો બૃંહણસ્તંદુલો નવઃ ॥

નવા ચોખાનો ભાત કર્યો હોય તો અતિ મધુર તથા પૌષ્ટિક છે પણ પાચન થવામાં અતિ કઠણ છે.

સઘોત્રના ગુણ.

શીતલં મધુરં રૂક્ષં શ્રમઘ્નં તર્પણં પરમ્ ।

લંઘુ દ્રવં વિપાકે ચ સઘોડઙ્ગં વારિભાવિતમ્ ॥

પાણીમાં પલાળીને તૈયાર કરેલું તાલકાલિક અન્ન શીતળ, મધુર, રૂક્ષ, શ્રમને નાશ કરનારૂં, અત્યંત તૃપ્તિ કરનારૂં, દ્રવરૂપ અને વિપાકમાં ઘટકરૂં છે.

ખાંડભાતના ગુણ.

શીતલઃ પિત્તશમનો ભ્રમમૂર્છાતૃષાપહઃ ।

લંઘેન સંયુતઃ શ્રેષ્ઠઃ શિશિરે ચ વલાધિકઃ ॥

ખાંડની સાથે યુક્ત કરેલો ભાત શીતળ, પિત્તને શમાવનારો, ભ્રમ, મૂર્છા તથા તરસને દૂર કરનારો, શ્રેષ્ઠ તથા શિશિર ઋતુમાં અધિક બળ આપનારો છે.

ઘોસાયુક્ત ભાતના ગુણ.

શીતલં મધુરં સામ્લમશોઘ્નં દીપનં પરમ્ ।

શૂલઘ્નં તર્પણં દ્વયં ઘોલભક્તં રુચિપ્રદમ્ ॥

ઘોસાના મદા સાથે મિશ્ર કરેલો ભાત દંડો, મધુર, ખાટો, અર્શને મટાડનારો, જઠરાગ્નિને અતિ પ્રદિપ્ત કરનારો, શૂળને મટાડનારો, તૃપ્તિ કરનારો, લ્હલ્હયને હિતકર તથા રચિકારક છે.

જીવારના ભાતના ગુણ.

યુગંધરાણાં ભક્તશ્ચ ઘનો વિશદમાધુરઃ ।

કરોતિ દોષનાશં ચ કાસશ્વાસાગ્નિકસ્મૃતઃ ॥

જીવારનો ભાત ઘન, નિર્મલ તથા મધુર છે. તે દોષનો નાશ કરેછે તથા ખાંશી, શ્વાસ અને જઠરાગ્નિનું દીપન કરેછે.

આંબલીના ગુણ.

મધુરામ્લા ગુર્ભૃષ્ણા રુચિકૃદ્બલવર્ધની ।

દુર્જરા પિત્તકૃત્પ્રોક્તા રૂક્ષા વાતપ્રકોપિની ॥

ભાત સાથે આંબલીની ખટાઈ મેળવીને ખાવામાં આવેછે માટે પ્રસંગાનુસાર આંબલીના પણુ ગુણુ કહેછે:—આંબલી મધુર, ખાટી, ભારે, પૌષ્ટિક, રચિજનક, યજ્ઞ વધારનારી, પાચન શ્રવામાં કદળુ, પિત્ત ઉપબળવનારી, રક્ષ અને વાયુને કોપાવનારી છે.

યવાગૂના ગુણુ.

સન્દીપની સ્વેદંકરા ચ હૃદ્યાં સમ્પાચની દોષમલામયાનામ્ ।

સન્તર્પણી ધાતુચલેન્દ્રિયાણાં શસ્તા યવાગૂર્જ્વરોગિણાં ચ ॥

ઘણું પાણી નાખીને પાતળો ભાત કરવો તેને યવાગૂ કહેછે. યવાગૂ જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર, શરીરમાં પરસેવો આણનાર, તદ્વ્યત્ને દિતકર, દોષ, મળ તથા રોગનું પાચન કરનાર, ધાતુ, યજ્ઞ તથા ઈન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરનાર અને જ્વરના રોગવાળાને દિતકર છે.

યવાગૂની કીયા.

ભાગૈકં ચ ભવેત્ તત્રં દ્વિભાગં ચ જલં ક્ષિપેત્ ।

ચિત્રકં પિપ્પલીમૂલં પિપ્પલી ચઘ્યનાગરમ્ ॥

ધ્રાન્યકસ્ય સમાંશાનિ પિષ્ઠાઃ શ્વેતાશ્ચ તણ્ડુલાઃ ।

સંસિદ્ધા શિથિલા કિંચિત્ સા યવાગૂર્નિગદ્યતે ॥

એક ભાગ ઘાસ લેવી, તેમાં એ ભાગ પાણી નાખવું. પછી તેમાં ઘોળા ચોખ્ખા (છટ્ટે ભાગે) નાખીને તેમાં ચિત્રો, પીપળીમૂળ, પીપળ, ચવક, સુંઠ, અને ઘાણા, એ છ આંપઘો સમાન ભાગે સેઈને ખાંડીને નાખવાં. પછી તે ચોખ્ખાને પાણીમાં ચટવા દેવા તથા લગાર નરમ રહે એવી રીતે સીઝવવા. એવા નરમ ભાતને યવાગૂ કહેછે.

શાકાદિ યુક્ત યવાગૂના ગુણુ.

યવાગૂમુપમુજ્ઞાનો જનો નારુચિમાચરેત્ ।

શાકમાપ્પલૈર્યુક્તા યવાગૂઃ સ્યાચ્ચ દુર્જરા ॥

જે પુરૂષ યવાગૂ ખાયછે તેને અરુચિ ઉપજતી નથી. એ યવાગૂને શાક અથવા અડદ અથવા કોઈ દ્રવ્યયુક્ત કરીને ખનાવી હોય તો તે જલદી પાચન થઈ શકતી નથી.

૧ યવાગૂ. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ ભવેત્સા. પ્ર૦ ૧ લી. ૩ યવાગૂમુપમુજ્ઞાનો ધાતુવ્યંજનમાચરેત્ પ્ર૦ ૨ જી.

મંડના ગુણ.

પંચકોલકધાન્યાકૈર્યુક્તો રાસ્ત્રાન્વિતઃ પુનઃ ।

મણ્ડસ્ત્રિદોષશમનો જ્વરાણાં પાચનઃ પરઃ ॥

इति मण्डगुणाः ।

ચૌદગણુ પાણીમાં ચોખા નાખીને તેનું જાવડું કરવું તેને મંડ કહેછે. એ મંડમાં પીપળ, પીપળીમૂળ, ધાણા અને રસના નાખીને તે પીચો હોય તો તે ત્રિદોષને શમાવે છે તથા જ્વરનું પાચન કરવામાં કિતમ છે.

દૂધપાકના ગુણ.

पायसं गुरु विष्टम्भजननं श्लेष्मवातलम् ।

पित्तसंशमनं बल्यं वृष्यं श्रेष्ठं रसायनम् ॥

इति पायसगुणाः ।

દૂધપાક બારે, મળને ચંબાવનાર, ક્ષુદ્ર અને વાયુ ક્ષેપનવનાર, પિત્તને શમાવનાર, બળ આપનાર, પુષ્ટિ કરનાર અને જરા તથા વ્યાધિને હરનાર શ્રેષ્ઠ રસાયન છે.

ખીચડીના ગુણ.

गुरुर्विष्टम्भजननो वातश्लेष्मकरः स्मृतः ।

पित्तसंशमनो बल्यो वृष्यश्चैव बलप्रदः ॥

मुद्रतण्डुलसंयुक्तो माषमण्डुलवान् पुनः ।

अन्यथा धान्यगुणवान् लक्ष्यते च भिषग्वर ! ॥

तिलैश्च संयुतो हृद्यो धातुपुष्टिविवर्धनः ।

गुरुर्विष्टम्भमलकृद् दुर्जरः कृशरः स्मृतः ॥

इति कृशरगुणाः ।

ખીચડો અથવા ખીચડી બારે, મળને અટકાવનાર, વાયુ તથા ક્ષુદ્રને કોપાવનાર, પિત્તને શમાવનાર, વીર્ય કૃત્ત્વ કરનાર, પુષ્ટિ કરનાર અને બળ આપનાર, છે. એ ખીચડી મગ અને ચોખાની કરવામાં

આવેછે અને અડદ તથા ચોખાની પણ કરવામાં આવેછે. મગ અને અડદ વિના બીજાં ધાન્ય મેળવીને પણ કરવામાં આવેછે. હે વૈદ્ય શ્રેષ્ઠ! એમ હોય ત્યારે જે જે ધાન્ય તેમાં મેળવ્યાં હોય તેના ગુણુવાળી તેને જાણવી. જે ખીચડી તલ મેળવીને કરી હોય તે તદ્દયને હિતકર તથા ધાતુની પુષ્ટિ કરનાર અને તેને વધારનાર છે. વળી તે ભારે, મળને ચંભાવનાર અને ઉત્પન્ન કરનાર તથા પાચન થવામાં કંડણુ છે.

નરમ દાળના ગુણુ.

સૂપશ્ચોક્તિદોષમ્નો વ્યક્તિતશ્ચૈવ સર્પિષા ।

વાતપુષ્ટિકરઃ શ્રેષ્ઠો વૃંહણો બલવર્ધનઃ ॥

इति सूपगुणाः ।

ધીથી વધારીને કરેલી નરમ દાળ ત્રિદોષને હણનારી, ધાતુની પુષ્ટિ કરનારી, શ્રેષ્ઠ, શરીરને પુષ્ટ કરનારી અને જળને વધારનારી છે.

ખોળના ગુણુ.

કફવાતહરો હૃદયઃ खलको बलकारकः ।

इति खलगुणाः ।

ખોળ કફ અને વાયુને હરનાર, તદ્દયને હિતકર તથા જળ આપનાર છે.

દાડિમની ખટાર્થના ગુણુ.

कफानिलहरो हृद्यो दीपनो दाडिमांम्लकः ॥

इति दाडिमांम्लगुणाः ।

દાડિમની ખટાર્થ કફ અને વાયુને હરનાર, તદ્દયને હિત કરનાર, તથા જ્વરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર છે.

પાપડના ગુણુ.

पर्पटस्तैलसंभृष्टो दोषाणां च ज्वरापहः ।

रुचिकृद्बलकृच्चैव दाहशोषतृषापहः ॥

તેલમાં તળેલો પાપડ વાતાદિ દોષથી થયેલા જ્વરને દૂર કરનારો છે, વળી તે રૂચિ ઉત્પન્ન કરનાર, બળ આપનાર તથા દાહ, શોષ અને તરસને દૂર કરનાર છે.

શંડાકીના ગુણ.

શણ્ડાકી ગુરુસંક્ષિપ્તવા દુર્જરા ^૧ચાતિશીતલા ।

પિત્તશ્લેષ્મકરા બલ્યા ધાતૂનાં ચ બલપ્રદા ॥

સાઈ, મૂળાનાં પાંદડાંનું પાણી, સરશિયું તેલ, ચોખ્ખો લોટ, એ સર્વ એકઠાં કરીને તેમાં પાણી નાખીને તેને ખાટું થવા દેવું. એ ખાટાઈને શંડાકી કહે છે. શંડાકી બારે, સિન્ધ (ચીકણી), પાચન થવાને કદાળુ, અતિશય દંડી, પિત્ત તથા કફને ઉત્પન્ન કરનારી, બળ આપનારી અને ધાતુઓને બળ આપનારી છે.

વડીઓના ગુણ.

દુર્જરા મધુરા રુચ્યા વટિકા માષકાદિભિઃ ॥

इति वटिकागुणाः ।

અડદ વગેરેની વડીઓ કરી હોય તે પાચન થવામાં કદાળુ, મધુર અને રૂચિ ઉપજાવનારી છે.

શ્રીખંડના ગુણ.

ગુહદધિપ્રમૃદિતા હિતા શિશ્વરિણી નૃણામ્ ।

ધાતુવૃદ્ધિકરા વૃષ્યા વાતપિત્તવિનાશિની ॥

इति शिश्वरिणीगुणाः ।

ગોળ અને દહીં એકઠાં ચોળીને જે શ્રીખંડ બનાવ્યો હોય તે શ્રીખંડ પુરૂષોને હિતકર છે. વળી તે ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર, વીર્યજનક તથા વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરનારો છે.

સાથવાના ગુણ.

શીતલઃ પિત્તશમનો ભ્રમમૂર્છાતૃષાપહઃ ।

ક્ષણ્ડેન સંયુતઃ શ્રેષ્ઠો ઘૃતજુષ્ઠો જલાધિકઃ ॥

^૧ઈતિ સક્તુગુણાઃ ।

સાથવામાં ખાંડ મેળવીને, ધી નાખીને તથા ધણું પાણી નાખીને ખાધો હોય તો તે ઠંડો, પિત્તને શમાવનાર તથા ભ્રમ, મૂર્છા, અને તૃ-
પાને દૂર કરનારો થાયછે.

*** મંથના ગુણ.**

સક્તવઃ સર્પિષાભ્યક્તાઃ શીતવારિપરિપ્લુતાઃ ।

નાતિદ્રવા નાતિસાન્દ્રા મન્થા इत्यभिधीयते ॥

મન્થઃ સઘો બલચ્છર્દિપિપાસાદાહનાશનઃ ।

સામ્લઃ ક્ષેહશ્ચ સગુહો મૂત્રકૃચ્છ્રસ્ય સાધનઃ ॥

ઈતિ મન્થગુણાઃ ।

સાથવામાં ધી નાખીને તેમાં ઠંડું પાણી નાખવું. અને અતિશય
બરો નહિ કે અતિશય પાતળો નહિ એવો કરવો. એવા સાથવાને મંથ
કહેછે. મંથ તત્કાળ બળ આપનારો છે. તથા ઉલટી, તરસ અને દાહ,
એ વિકારોને પણ તરતજ મટાડે એવો છે, બે એ મંથ ખટાઈ, ગોળ
અને ધી મેળવીને બનાવ્યો હોય તો તે મૂત્રકૃચ્છ્ર નામે રોગનો હેતુ થાયછે.

માંસના ગુણ.

સિદ્ધં માંસં વેસવારેણ યુક્તં બલ્યં શ્રેષ્ઠં સ્વાદુ સંદીપનં ચ ।

દાર્વીલિતં ક્ષેહવદ્રોચનં ચ શ્રેષ્ઠં ધીમન્! શંસિતં રોગિણાં ચ ॥

મસાણો નાખીને જે માંસ પકવ કર્યું હોય તે માંસ બળ આપ-
નારું, શ્રેષ્ઠ, સ્વાદયુક્ત અને બરરાશિને પ્રદિત કરનારું થાયછે. વળી તેમાં

૧ ઇતિ શીધુગુણાઃ. પ્ર૦ ૧ લી.

* આ મંથ બૂદ્ધે બૂદ્ધે પ્રકારે કરવામાં આવેછે. જેમકે, સાથવો, ધી,
દાડિમ, અને ગોળ એકઠાં કરીને ચોળી નાખવાં તેને પણ મંથ કહેછે. વળી
સાકર, દ્રાક્ષ, સેરડીનો રસ, અને સાથવો, એ ચાર એકઠાં કરવાં તેને પણ
મંથ કહેછે.

ધી અને હળદર નાખીને તેને તૈયાર કર્યું હોય તો રચિકારી થાયછે અને હે બુદ્ધિમાન પુત્ર! તે રોગીઓને હિતકર અને શ્રેષ્ઠ છે.

માંસની શ્રેષ્ઠતા.

નહિ માંસસમં કિંચિદન્યદેહમહત્ત્વકૃત્ ।

માંસાદમાંસં માંસેન સંભૃતત્વાદ્વિશિષ્યતે ॥

इति मांसगुणाः ।

શરીરને વધારવામાં માંસના જેવું બીજું કંઈ અત્ત નથી. તેમાં પણ જે પ્રાણીઓ માંસ ખાઈને જીવેછે તેમનું માંસ માંસથી પાપાયકું હોયછે માટે તે વિશેષ ઉત્તમ છે.

શેકેલા માંસના ગુણ.

अंगारभृष्टं बल्यं च दीपनं श्लेष्मनाशनम् ।

लवणेन समायुक्तं त्रिदोषशमनं गुरु ॥

જે માંસ અંગારા ઉપર શેકાને તૈયાર કરેલું હોય તે જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારૂં અને કફને નાશ કરનારૂં છે. તેમાં લવણ મેળવ્યું હોય તો તે ત્રિદોષને શમાવનારૂં તથા ભારેછે.

પોળીના ગુણ.

अंगारैः परिपक्वा च पोलिका दीपनी लघुः ।

बल्या च स्नेहसंयुक्ता घनाघनगुणात्मिका ॥

અંગારાપર શેકાને કરેલી પોળી જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારી તથા હલકી છે. તેમાં ઘૂત નાખીને તે ખાધી હોય તો તે બળ આપે એવી છે, જો તે પોળી જડી હોય તો પાચન થવામાં પણ ભારે થાયછે.

મંડના ગુણ.

अत्युष्णं मण्डकं पथ्यं लघु चैव यथोत्तरम् ।

त्रिकशूलपार्श्वશूलपरिणामापहं तथा ।

तृष्णामारुतर्छर्दिघ्नमामाशयकरं तथा ॥

इति मण्डगुणाः ।

અતિશય પોહોળી અને મોટી રોટલીના આકારના મંડ થાયછે. અતિશય ગરમ મંડ પથ્થ (હિતકર) છે. તે જેમ જેમ ગરમ હોય તેમ તેમ પાચન થવામાં હલકા છે. એ મંડ ત્રિક (કેડની નીચેના હાડકાને ત્રિક કહેછે.) શૂળ, પાંસાંનું શૂળ તથા પરિણામ શૂળ (જે અન્ન પાચન થતી વખતે થાયછે તે) ને દૂર કરેછે. વળી તે તૂપા રોગ, ઉલ્લટીનો રોગ, અને વાયુનો રોગ, એમને નાશ કરેછે અને આ-માશયમાં આમને ઉત્પન્ન કરેછે.

શેકેલી પોળીના ગુણ.

તમસ્વર્પરપક્વા યા રોચની મધુરા ઘના ।

કફવૃદ્ધિકરી બલ્યા પિત્તરક્તપ્રદાયિની ॥

ગ્રન્થાન્તરલિખિતમણ્ડગુણાઃ ।

તપાવેલા માટીના ક્ષેદા ઉપર શેકેલી પોળી (રોટલી) રૂચિ કર્તા, મધુર અને ઘન છે. વળી તે કફની વૃદ્ધિ કરનારી, અળ આપનારી, તથા રક્તપિત્તને ઉત્પન્ન કરનારી છે.

પૂરી અને ઘેઅરના ગુણ.

પૂરિકા ઘૃતપૂરં તુ ત્રિદોષશમનં પરમ્ ।

વૃષ્યં સંબૃંહણં સ્વાદુ ક્ષતક્ષયનિવારણમ્ ॥

इति पूरिकागुणाः ।

પૂરી અને ઘેઅર ત્રિદોષને શમાવવામાં ઉત્તમ છે. વળી તે વીર્ય ઉત્પાદક, પૌષ્ટિક, મધુર અને ક્ષત (વાગેયું) તથા ક્ષયને દૂર કરનારાં છે.

પૂડાના ગુણ.

गुरूणो दुर्जरो ज्ञेयो वातश्लेष्मकरस्तथा ।

पूपकः श्लेष्मको हृद्यो वृष्यो वातानुलोमनः ॥

इति पूपकगुणाः ।

પૂડો ભારે, ગરમ, પાચન થવામાં કઠણ, વાયુ તથા કફને ઉત્પન્ન

કરનારો, કફને વધારનારો, તદ્દયને હિતકર, વીર્યને ઉત્પન્ન કરનાર અને વાયુને તેને સ્વભાવિક માર્ગે પ્રવર્તાવનાર છે.

સુંવાળીના ગુણ.

સોમાલિકા ઘના સ્વાદુ રોચની બલવર્ધની ।

દુર્જરા દોષશમની વૃષ્યામકરણી મતા ॥

इति सोमालिकागुणाः ।

સુંવાળી નામે પકવાન ધન, મધુર, રચિકારી, બળ વધારનાર, પાચન થવામાં કફલુ, વાતાદિ દોષને શમાવનાર, વીર્યજનક, અને આ-
મને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

સૂત્રેંદ્રીના ગુણ.

બુંદળી વાતપિત્તઘ્ની પથ્યા લઘુતરા મતા ।

ફેનિકા રોચની બલ્યા સર્વધાતુબલપ્રદા ॥

इति फेनिकागुणाः ।

સૂત્રેંદ્રી પુષ્ટિ કરનાર, વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર, હિતકર, અતિ દુઝડી, રચિકર, બળ આપનાર અને સર્વ ધાતુઓને પુષ્ટ કરનાર છે.

ભેદેલાં વડાંના ગુણ.

વિષ્ટમ્બી મધુરો હૃદ્યો ઘનો વાતકફાત્મકઃ ।

સંસિક્તો વા ત્રિદોષઘ્નો દુર્જરો વટકઃ પુનઃ ॥

इति भिन्नवटकगुणाः ।

વડાં મળને કબજ કરનાર, મધુર, તદ્દયને હિતકર, ઘન અને વાયુ તથા કફને ઉત્પન્ન કરનાર છે. તેને દહીં વગેરેમાં પત્રાળી મૂક્યાં હોય તો તે ત્રિદોષને નાશ કરનાર થાય છે તથા જઝડી પચતાં નથી.

કોરાં વડાંના ગુણ.

અભિન્નો દુર્જરો બલ્યો ઘનતૃણાપ્રદઃ સ્મૃતઃ ।

તીક્ષ્ણો વિપાકે વિષ્ટમ્બી વાતપિત્તકરો મતઃ ॥

इति अभिन्नवटकगुणाः ।

૧ તીક્ષ્ણો વિપાકે વિષ્ટમ્બી દુર્જરો જાયતે પુનઃ. પ્ર૦ ૧ લી.

દોરાં વડાં પાચન થવામાં કઠણુ, બળ આપનાર, ઘન તથા તરસ ઉત્પન્ન કરનારાં છે. વળી તે વિપાકમાં તીક્ષ્ણ અને મળને કબજ કરનાર છે તથા વાયુ અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરેછે.

લાડુના ગુણ.

લઙ્કાસ્તર્પણા બલ્યા દુર્જરાઃ શોષકારકાઃ ।

મન્દાગ્નૌ ન પ્રશસ્યન્તે મોદકા બહુવર્ણકાઃ ॥

દ્રવ્યગુણવિશેષેણ રસાસ્વાદેન વા પુનઃ ॥

इति मोदकगुणाः ।

લાડુ તૃપ્તિ કરનારા, બળ આપનારા, જલદી નહિ પચનારા અને શોષ ઉત્પન્ન કરનારા છે. જૂદા જૂદા પદાર્થોના જૂદા જૂદા ગુણને લીધે તથા જૂદા જૂદા રસ તથા સ્વાદને લીધે એ લાડુ ઘણી જાતના થાયછે તે સર્વે જોનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય તેને હિતકારક નથી.

જવની પોળીના ગુણ.

પોલિકા કથિતા બલ્યા કફદોષકરી મતા ।

વૃણ્યા વીર્યપ્રદા જ્ઞેયા દોષલા વીર્યવર્દની ॥

इति यवपोलिकागुणाः ।

જવની પોળી બળ આપનારી તથા કફ દોષને ઉત્પન્ન કરનારી કહેલી છે. વળી તે પુષ્ટિ કરનારી, વીર્ય આપનારી, વાતાદિ દોષને દોષાપનારી અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરનારી છે એમ જાણવું.

બીજાં અન્નના ગુણનું સંક્ષેપમાં કથન.

विदलान्नेन या जाता सिद्धा खर्परकेण तु ।

रुच्या चान्नविशेषेण दोषान् सर्वान् विभावयेत् ॥

કેટલીક જાતની શેટલીઓ વિદલાન્ન (જેની દાખ્યો પડેછે એવાં અન્ન) વડે થાયછે અને કેટલીક ક્ષેત્રાં ઉપર શેકાઈને તૈયાર થાયછે તે સર્વે શ્રેયિકારક છે, પણ તેમના બીજા સધળા ગુણદોષ તે જો જો જાતના અન્નમાંથી થઈ હોય તે તે ઉપરથી સમજી લેવા.

અન્નના ગુણોનો ઉપસંહાર.

અન્યાનિ ચાન્નપાનાનિ નૈવોક્તાનિ મહામતે ! ।

ગ્રાન્થવિસ્તરમીરુશ્ચ લોકો નો વાચનક્ષમઃ ॥

इति अन्नवर्गः ।

હે મોટી બુદ્ધિવાળા પુત્ર! ઉપર જે અન્નપાન કહ્યાં છે તે વિના બીજાં ઘણાક પ્રકારનાં અન્નપાન છે પણ તે સર્વેના ગુણદોષનું અહીં કથન કર્યું નથી; કેમકે તેમ કરવાથી ગ્રંથ મોટો વધી જાય એવો મને લગ્ય છે તથા (હમણાના) લોકો પણ એવો મોટો ગ્રંથ વાંચવાને શક્તિમાન નથી.

થાકેલા પુરૂષને ભોજનનો નિષેધ.

भ्रमातीं भोजनं यस्तु पानं वा कुरुते वरः ।

ज्वरः संजायते तस्य छर्दिर्वा तत्क्षणाद्भवेत् ॥

જે પુરૂષ થાકેલો હોઈને ભોજન કરેછે અથવા પાણી વગેરે પી-એછે, તે પુરૂષને તાવ ઉત્પન્ન થાયછે અથવા તત્કાળ હિંદી થાયછે.

ભોજન કર્યા પછી કસરત આદિનો નિષેધ.

कृत्वा तु भोजनं सद्यो व्यायामं सुरतं तथा ।

यः करोति विपत्तिः स्यात्तस्य गात्रस्य निश्चितम् ॥

જે પુરૂષ ભોજન કરીને તરતજ કસરત કરેછે અથવા મૈથુન કરેછે, તે પુરૂષના શરીરને રોગાદિ વિપત્તિ પ્રાપ્ત થાયછે એમાં સંદેહ નથી.

હંડા અને ગરમ ભોજનનો નિષેધ.

न चातिशीतं भुञ्जीत नात्युष्णं भोजने हितम् ।

कुर्याद्वातकफौ शीतमुष्णं भवति सारकम् ॥

ભોજનમાં અતિશય હંડુ અન્ન ખાવું નહિ, તેમ અતિશય ગરમ અન્ન પણ હિતકારી નથી માટે તેપણ ખાવું નહિ. અતિ હંડુ અન્ન ખાવાથી તે વાયુ અને કફ ઉત્પન્ન કરેછે તથા અતિ ગરમ અન્ન રેચ ઉત્પન્ન કરેછે.

શ્રમિત વગેરેને ભોજનનો નિષેધ.

ન શ્રાન્તો ભોજનં કુર્યાન્ન વ્યાયામસમાકુલઃ ।

વિષમાશનં ન ભોક્તવ્યં કરોતિ વિવિધાન્ ગદાન્ ॥

થાકી ગયેલા પુરૂષે અથવા કસરત કરવાથી આકુળ થયેલા પુરૂષે તુરત ભોજન કરવું નહિ, તેમજ વિષમ આસને (એટલે ઉંચા નીચાં કે વાંકા) બેસીને પણ ભોજન કરવું નહિ; કેમકે તેમ કરવાથી અનેક પ્રકારના રોગ ઉપજે છે.

ભોજનમાં કૃણાદિકનો નિયમ.

આદૌ ફલાનિ ભુજીત વર્જિયત્વા તુ કર્કટીમ્ ।

ન નક્તં દધિ ભુજીત ભોજનોર્ધ્વં ન ધાવનમ્ ॥

ભોજન કરતી વખતે કાકડી સિવાય બીજાં ફળ પ્રથમ ખાવાં. રાત્રે દહીં ખાવું નહિ. તથા ભોજન કર્યા પછી દોડવું નહિ.

ભોજન પછી બેસવા વગેરેનો નિયમ.

ભોક્તોપવિશતિ સ્થૌલ્યં બલમુત્તાનશાયિનઃ ।

આયુર્વામકટિસ્થસ્ય મૃત્યુર્ધાવતિ ધાવતિ ॥

ભોજન કર્યા પછી તરતજ બેસી રહેવાથી શરીર સ્થૂલ (ભારે) થાયછે; છતાં સૂઈ રહેવાથી બળ પ્રાપ્ત થાયછે; ડાખું પડખું દયાવીને સૂવાથી આયુષ્ય વધેછે; અને ભોજન કરીને દોડવાથી તે પુરૂષની પાછળ મૃત્યુ દોડેછે—અર્થાત્ તેનું મરણ થાય એવો રોગ ઉપજે છે.

ભોજનમાં ખાનપાનનો નિયમ.

ન ચાદૌ સલિલં પેયં ભોજને પાનમાચરેત્ ।

અર્ધાહારેણ ભુજીત તૃતીયં વ્યજ્જનેન તુ ।

ચતુર્થં તોયપાનેન પૂર્ણાહારઃ સુજાયતે ॥

ભોજન કરતાં પહેલાંજ પાણી પીવું નહિ, પણ ભોજન કરતાં વચમાંજ પાણી પીવું. આહારના ચાર ભાગ કરીને તેના બે ભાગ અન્ન ખાઈને પૂરા કરવા; ત્રીજો ભાગ શાક ભાજી ખાઈને પૂરા કરવો; અને એથો ભાગ પાણી પીવાવડે પૂરા કરવો, એવી રીતે આહાર સંપૂર્ણ કરવો.

ભોજન પછીના વ્યાયામ.

મોજનોર્ધ્વ ચંક્રમતે શતપાદં શનૈઃ શનૈઃ ।

પશ્ચાદુત્તાનશયનં તતો વામેક્ષણં સ્વપેત્ ॥

ભોજન કર્યા પછી સો ડગલાં ધીમે ધીમે ચાલવું. તે પછી ચનાં સૂઈ રહેવું અને તે પછી ક્ષણ વાર ડાબે પાસે સૂઈ રહેવું.

ભોજન પછી નેત્રાદિ માર્જન.

મુક્ત્વોપરિ સમાચમ્ય માર્જયેદક્ષિણી કરૈઃ ।

પુનર્દક્ષિણહસ્તેન માર્જયેદુદરં સુધીઃ ॥

ઉદ્ગીરયેત્સમુદ્ગારં નોદ્ગારસ્ય વિધારણમ્ ॥

ભોજન કરીને આચમન કર્યા પછી (હાથ મોઢું ઘોયા પછી) પોતાના હાથવડે બન્ને નેત્ર લુગાં તથા પછી જમણા હાથ પેટ ઉપર ફેરવવો. ભોજન કર્યા પછી ઓડકાર આવે તો આવવા દેવો, પણ ઓડકારને અટકાવી રાખવો નહિ.

ભોજન પછી વ્યાયામાદિકનો નિષેધ.

વ્યાયામં ચ વ્યવાયં ચ ધાવનં પાનમેવ ચ ।

યુદ્ધં ગીતં ચ પાટં ચ ક્ષણં ભુક્તો વિવર્જયેત્ ॥

ભોજન કર્યા પછી થોડીક વાર સુધી કસરત કરવી નહિ, મૈથુન કરવું નહિ, દોડવું નહિ, મઘપાન કરવું નહિ, યુદ્ધ કરવું નહિ, ગાવું નહિ અને પાઠ બલુવો નહિ.

મઘપાન કર્યા પછી પાઠાદિકનો નિષેધ.

ન સદ્યઃપીતે પઠનં^૧ ધાવનં ન ચ સંગરમ્ ।

ન યાનવાહનારોહં વિવાદં ન ચ કારયેત્ ॥

મઘપાન કર્યા પછી તરતજ પઠન ન કરવું, દોડવું નહિ, સંથામ કરવા જવું નહિ, પાત્રખીમાં કે ગાડી ઘોડે બેસવું નહિ, કે વિવાદ કરવો નહિ.

દિવસે શયન કરવાનો નિષેધ.

દિવાસ્વાપં ન કુર્યાન્તુ મુક્ત્વોપરિ ચ વિશ્રમેત્ ॥

અકાલશયનાત્ શ્લેષ્મા પ્રતિશ્યાયોઽથ પીનસઃ ।

ક્ષયશોફશિરોઽર્તિશ્ચ જાયતે ચાગ્નિમન્દતા ॥

દિવસે શયન કરવું નહિ, પણ ભોજન કર્યા પછી વિશ્રાંતિ લેવી. ઇવખતે સૂવાથી કફના રોગ, સળેખમ, પીનસ, ક્ષય, સોજો, માથાની પીડા, અને અગ્નિ માંધ, એવા રોગ ઉપજે છે.

દિવસે શયન કરવા જેવા રોગી.

મદ્યપીતે પરિશ્રાન્તે હિક્કાશ્વાસાતુરેષુ ચ ।

મયશોકશ્લુધાર્તાનાં^૧ પઠન઼્છમિતેન ચ ॥

વ્યવાયે વૃદ્ધવાતે^૩ ચ ભારાક્રાન્તે તથાતુરે ।

અતીસારે ચ શોફે ચ તૃષ્ણાપાનાત્યયેઽપિ ચ ।

ગ્રીષ્મે બાલ્યે નિશાદૃષ્ટે^૪ દિવાસ્વપ્નં હિતં મવેત્ ॥

જેણે મદ્યપાન કર્યું હોય, જે થાકી ગયેલો હોય, જેને હિક્કાનો અને શ્વાસનો રોગ થયો હોય, જે ભયથી, શોકથી કે શ્લુધાથી પીડિત હોય, જે પડન કરવાથી શ્રમિત થઈ ગયો હોય, જે મૈથુન કરવાથી શ્રમિત થઈ ગયો હોય, જેને વાયુનો રોગ થયો હોય, જે ભાર ઉપાડવાથી પીડિત થયો હોય, જે રોગી હોય, જેને અતિસારનો રોગ થયો હોય, જેને તૃષારોગ, કે પાનાત્ય (અતિશય મદ્ય પીવાથી થયેલો) રોગ થયો હોય, એ સર્વને તથા ગ્રીષ્મ ઋતુમાં, બાળકને અને જેણે રાત્રે ઉગ્મગરો કર્યો હોય તેને દિવસે શયન હિતકારક છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे अन्नपानवर्गो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ।

૧ રૂષાર્તાનાં. પ્ર૦ ૨-૩. ૨ મિશ્રિતેન ચ. પ્ર૦ ૨. મૈથુનેન ચ પ્ર૦ ૧ લી. ૩ વૃદ્ધવાલે ચ. પ્ર૦ ૧ ૪ નિશાં દૃષ્ટ. પ્ર૦ ૨-૩.

प्रथमस्थानं समाप्तम् ।

द्वितीयस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

स्वप्न तथा अरिष्टनो उपक्रम.

आत्रेय उवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि द्वितीयस्थानमुत्तमम् ।

शुभाशुभानि स्वप्नानि स्वास्थ्यारिष्टानि मानुषे ॥

शृणु पुत्र ! समासेन यथावत्संप्रकाशयते ।

आत्रेय કહેછે.- હવે હું ઉત્તમ એવા બીજા સ્થાનનું કથન કરું છું. એનેવિષે મનુષ્યને જે સારાં માહાં સ્વપ્ન આવેછે તથા તે સ્વપ્નોથી રોગીને આરામ થવાનું કે નહિ આરામ થવાનું સૂચન થાયછે તે કહેલું છે. હું પુત્ર ! સાંભળ; તે હું સંક્ષેપમાં યથાવત્ કરું છું.

કર્મજ વ્યાધિઓવિષે હારીતનું પ્રશ્ન.

હારીત ઉવાચ ।

જ્ઞાતં મયા મહાપ્રાજ્ઞ ! અન્નપાનં તથોત્તમમ્ ॥

इदानीं ज्ञातुमिच्छामि रोगाणां योगविज्ञताम् ।

कर्मजा व्याधयो ये च तान् वद त्वं महामते ! ॥

હારીત પૂછેછે.- હું મોટી બુદ્ધિવાળા આત્રેય ! તમેએ ઉત્તમ એવું અન્નપાનવિષે કથન કર્યું તે મેં જાણ્યું. હવે શા કારણથી કયો રોગ થાયછે તે જાણવાને ઇચ્છું છું. વળી કર્મ થકી કયા કયા વ્યાધિઓ થાયછે તે હું મોટી બુદ્ધિવાળા ઋષિ ! તમે કહો.

કર્મજ વ્યાધિના પ્રકાર.

આત્રેય ઉવાચ ।

कर्मजा व्याधयः सर्वे भवन्ति हि शरीरिणाम् ।

सर्वे नरकरूपाः स्युः साध्यासाध्या भवन्त्यमी ॥

આત્રેય કહે છે.— મનુષ્યોને સઘળા વ્યાધિઓ પોતપોતાના કર્મવડેજ ઉપજે છે. એ સર્વે વ્યાધિઓ નરકરૂપ છે. અર્થાત્ પાપાદિ કર્મ કરનાર જે નરકયાતના ભોગવે છે તેવુંજ કષ્ટ રોગી પણ ભોગવે છે. એ વ્યાધિમાંના કેટલાક સાધ્ય, કેટલાક કષ્ટસાધ્ય અને કેટલાક અસાધ્ય છે.

સાધ્ય વ્યાધિનું કારણ.

અજ્ઞાતં યત્કૃતં પાપં પશ્ચાત્ કુચ્છં સમાચરેત્ ।

પ્રાયશ્ચિત્તબલેનાપિ સાધ્યરૂપો ભવેદ્ભદઃ ॥

જે પાપ અજ્ઞાણે કર્યું હોય અને પછી જાણવામાં આવે ત્યારે કૃત્ત્ર્યચંદ્રાવણાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, તો તે પ્રાયશ્ચિત્તના બળથી સાધ્યરૂપ રોગ થાયછે. અર્થાત્ પાપકર્મના પરિણામરૂપ રોગ ઉપજે તો ખરે પણ તે સાધ્ય હોવાથી ઉપચાર કરતાં મટી શકેછે.

કષ્ટસાધ્ય રોગનું કારણ.

ક્રિયતે જ્ઞાતરૂપેણ યત્પશ્ચાત્ કુચ્છમાચરેત્ ।

પ્રાયશ્ચિત્તેન પ્રાન્તે તુ કષ્ટસાધ્યો ભવેદ્ભદઃ ॥

કોઈ પાપરૂપ કર્મ જાણી જોઈને કર્યું હોય અને પછી તે પાપ કર્મથી પરતાઈને કૃત્ત્ર્યચંદ્રાવણ વગેરે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો તે પ્રાયશ્ચિત્તના બળથી કષ્ટસાધ્ય રોગ થાયછે. અર્થાત્ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું માટે રોગ મટે તો ખરે પણ પાપકર્મ જાણી જોઈને કરેલું હોવાથી તે રોગ મટાડવાને ઘણો શ્રમ કરવો પડે.

અસાધ્ય રોગનું કારણ.

જ્ઞાતરૂપેણ યત્પાપં કુચ્છં નૈવ કરોતિ ચેત્ ।

તેનાસાધ્યો ભવેદ્રોગઃ પાપાદપ્રતિકર્મણઃ ॥

કોઈ પાપરૂપ કર્મ જાણી જોઈને કર્યું છતાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે નહિ તો તે પાપનેલીધે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ ઉપચાર ન કરનારને અસાધ્ય રોગ થાયછે.

મોટા રોગ ઉપજવનારાં પાપ.

બ્રહ્મગ્નગોમ્નધરણીપતિઘાતકશ્ચ આરામતોયધરનાશકપારદારઃ ।

સ્વામ્યક્કનાગુરુવધૂકુલજાભિગામી ઇતે દશ પ્રબલરૂપધરા ગદાશ્ચ ॥

જે પુરુષ બ્રહ્મહત્યા કરનારો, ગોવધ કરનારો, રાજની હત્યા કરનારો, બીજા કોઈની ઘાત કરનારો, વાડી કે જળાશયનો નાશ કરનારો, પરસ્ત્રી ગમન કરનારો, અને પોતાના સ્વામીની, ગુરુની કે સગોત્રીની (કુટુંબીની) સ્ત્રી સાથે ગમન કરનારો, એ દશ પુરુષોને મહાપાપવાન રૂપવાળા રોગ સમજવા. અર્થાત્ એ દશ મહાપાપ છે અને તે કરવાથી મોટા રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

પાપ૩૫ મોટા રોગની ગણના.

પાણ્ડુઃ કુષ્ઠં રાજયક્ષ્માતિસારો મેહો મૂત્રં ચાશ્મરી મૂત્રકુચ્છ્રમ્ ।

શૂલઃ શ્વાસઃ કાસશોફવ્રણાશ્ચ દોષાશ્ચૈતે પાપરૂપા નૃણાં સ્યુઃ ॥

પાંડુ રોગ, કોઠ, રાજ્યક્ષ્મા (ક્ષય), અતિસાર, પ્રમેહ, મૂત્રાઘાત, અશ્મરી (પથરી) રોગ, મૂત્રકુચ્છ્ર, શૂળ, શ્વાસ, ખાંસી, સોજો, વ્રણ, એ મનુષ્યને પાપ૩૫ રોગ છે. અર્થાત્ પાપકર્મ કરનારને એવા રોગ થાય છે.

ઉપરોગની ગણના.

જ્વરો જીર્ણં તથા છર્દિભ્રમમોહાગ્નિમાન્દ્યતાઃ ।

યકૃત્પ્લીહાર્શઃશોષાશ્ચ ઇતે ચૈવોપદૂષકાઃ ॥

તાવ, અછર્જ, ઉલટીનો રોગ, ભ્રમ (ચકરી) રોગ, મોહ, અગ્નિમાંદ, યકૃત નામે ગ્રંથિનો રોગ, પ્લીહા (પરલ) નો રોગ, અને શોષ રોગ, એટલા ઉપરોગ છે. અર્થાત્ પાછળ કહેલાં મહાપાતક કરતાં હલકાં પાપ કરનારને એ રોગ થાય છે.

શાપ દેવાથી ઉપજતા રોગ.

વ્રણં શૂલં શિરઃશૂલં રક્તપિત્તં તથોર્ધ્વગમ્ ।

ઇતે રોગા મહાપ્રાજ્ઞ ! અભિશાપાન્નવન્તિ હિ ॥

હું મોટી યુદ્ધિવાળા પુત્ર! વ્રણ, શૂળ, માથાનું શૂળ, અને મુખ તથા નાકવાટે પ્રવૃત્ત થનારું રક્તપિત્ત, એ રોગ કોઈને શાપ દેવાથી (ગાળો દેવાથી) ઉપજે છે.

પાપકર્મથી ઉપજતા બીજા રોગોના કથનનો ઉપક્રમ.

અન્યેऽપિ बहुधा रोगा जायन्ते दोषसम्भवाः ।

अतो वक्ष्ये समासेन शृणु त्वं च महामते ! ॥

બીજા પણ પાપકર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા ધણુ રોગ મનુષ્યોને થાયછે. મારે હું મોટી યુદ્ધિવાળા! તે હું તને સંક્ષેપમાં કહુંછું તે સાંભળ.

પાંડુ વગેરે રોગનાં પાપરૂપ કારણ.

ब्रह्मघ्नो जायते पाण्डुः कुप्टी गोवधकारकः ।

राजघ्नो राजयक्ष्मी स्यादतिसार्योपघातकः ॥

અક્ષહત્યા કરવાથી પાંડુ રોગ ઉપજે છે. ગાયનો વધ કરનાર કોઈ રોગી થાયછે. રાજાની હત્યા કરનારને રાજ્યક્ષમા ઉપજે છે બીજાનો ઘાત કરનારને અતિસારનો રોગ થાયછે.

પ્રમેહાદિ રોગનાં પાપરૂપ કારણ.

स्वाम्यङ्गनाभिगमने मेहरोगा भवन्ति हि ।

गुरुजायाप्रसङ्गेन सूत्ररोगोऽदमरीगदः ॥

स्वकुलजाप्रसङ्गाच्च जायते च भगन्दरः ।

પોતાના સ્વામી (શેઠ વગેરે) ની સ્ત્રીનો સંગ કરનારને પ્રમેહ રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. ગુરુની સ્ત્રીનો સંગ કરનારને મૂત્રાઘાત વગેરે મૂત્રરોગ અને પથરીનો રોગ થાયછે. પોતાના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી ભગંદર નામે રોગ ઉપજે છે.

શૂળાદિ રોગનાં પાપરૂપ કારણ.

शूली परोपतापी च पैशून्याच्छ्वासकासिनः ।

मार्गे विघ्नकरा ये तु जायन्ते पादरोगिणः ॥

ખીજને પરિતાપ ઉપજવનારને શૂળરોગ ઉપજે છે. ચાડીઆ-
પણું કરવાથી શ્વાસ તથા ખાંસી વગેરે રોગ ઉપજે છે. જે પુરૂષો ખી-
જઓને જવાના રસ્તાને હરકત કરેછે તેમને પગના રોગ ઉપજે છે.

વ્રણાદિ રોગનાં પાપરૂપ કારણ.

અભિશાપાદ્રુણોત્પત્તિર્યઠ્ઠાપિ પ્રજાયતે ।

સુરાલયે જલે ચાપિ શઠ્ઠૃષ્ટિં કરોતિ યઃ ।

ગુદરોગા ભવન્ત્યસ્ય પાપરૂપાતિદારુણાઃ ॥

ખીજને શાપ દેવાથી વ્રણ (નારો-ચાંદાં) ઉપજે છે, અથવા ય-
કૃત નામે પિત્તના આશયનો રોગ ઉપજે છે. જે પુરૂષ દેવાલયમાં અ-
થવા જળાશયમાં નરક નાખેછે તેને પાપરૂપ મહાકઠિન એવા ગુદાના
રોગ થાયછે.

જ્વરાદિ રોગનાં પાપરૂપ કારણ.

૧પરિતાપાદ્વિજાનાં ચ જાયન્તે હિ મહાજ્વરાઃ ।

પરાન્નવિમ્નજનનાદર્જીર્ણમપિ જાયતે ॥

ગરદશ્છર્દિરોગી સ્યાત્ ૨ભ્રામકો વિમ્નમી તથા ।

ધૂર્તોઽપસ્મારોગી સ્યાત્ કદન્નદોઽગ્નિમાન્ચકે ॥

આત્મણેને પરિતાપ ઉપજવવાથી મોટા તાવ ઉપજે છે. ખીજને
અન્ન મળતું હોય તેમાં વિમ્ન કરવાથી અજીર્ણરોગ ઉપજે છે. ખીજને
ઝેર આપનારને છર્દી (બકારી-ઉલટી) નો રોગ થાયછે. ખીજને ભ-
માવનારને ચક્રીનો વ્યાધિ થાયછે. ખીજને ઠગી લેનાર ધૂર્ત પુરૂષને
અપસ્માર (ફેફસું) રોગ થાયછે. જે પુરૂષ ખીજને બગડી ગયેલું અને
નહાઈ અન્ન ખાવાને આપેછે તેને અગ્નિમાંધ રોગ ઉપજે છે.

યકૃત વગેરે રોગનાં પાપરૂપ કારણ.

યકૃત્લીહો ભવેદ્રોગો ભ્રૂણપાતકપાતકાત્ ।

વ્રણં શૂલં શિરઃશૂલં પરતાપોપકારણાત્ ॥

ગર્ભહત્યાનું પાપ કરવાથી યકૃત અને બરહના રોગ ઉપજે છે. બીજાને પરિતાપ ઉપજવવાથી ત્રણ, શૂળ, અને માથાનું શૂળ, એવા રોગ ઉપજે છે.

રક્તપિત્તાદિ રોગનાં પાપરૂપ કારણ.

અપેયપાનરત્તકો રક્તપિત્તી પ્રજાયતે ।

દાવાગ્નિદાયકો યસ્તુ જાયતે ચ વિસર્પવાન્ ॥

જે પુરૂષ નહિ પીવા જેવા પદાર્થનું પાન કરવામાં પ્રીતિવાળો છે તેને રક્તપિત્તો બાધિ થાયછે. જે પુરૂષ દાવાગ્નિ સળગાવે છે તેને વીસર્પ અથવા રતવાનો રોગ થાયછે.

ત્રણાદિ રોગનાં પાપરૂપ કારણ.

બહુવૃક્ષોપચ્છેદી ચ જાયતે ચ બહુવ્રણઃ ।

પરદ્રવ્યાપહારાચ્ચ જાયતે ગ્રહણીગદઃ ॥

જે પુરૂષ ઘણાં વૃક્ષ કાપેછે તેને ઘણાં ત્રણ ઉત્પન્ન થાયછે. જે પુરૂષ બીજાના દ્રવ્યનું હરણ કરેછે તેને ગ્રહણી નામે રોગ ઉત્પન્ન થાયછે.

મુવર્ણની ચોરી વગેરેથી થનારા રોગ.

કુનલી સ્વર્ણસ્તેયાચ્ચ પ્રસૂતિસ્તસ્ય જાયતે ।

રૌપ્યસ્તેયાચ્ચિત્રકુટું તામ્રચૌરાદ્વિપાદિકા ॥

ત્રણુચૌરઃ સિધ્મલશ્ચ મુખરોગી ચ સીસહત્ ।

વિવર્ણો લોહચૌરઃ સ્યાત્ ક્ષીરચૌરોઽતિમૂત્રલઃ ॥

જે પુરૂષ સોનું ચોરેછે તેનો જન્મ નકારા નખવાળો થાયછે. અર્થાત્ તેને જન્મથીજ નકારા નખ હોય છે. રૂપાની ચોરી કરવાથી ચિત્રકોટ નીકળે છે. તાંબાની ચોરી કરવાથી વિપાદિકા નામે કોટ રોગ થાયછે. કાંચની ચોરી કરનારને સિધ્મા નામે કોટ થાયછે. સીસાની ચોરી કરનારને મુખના રોગ ઉપજે છે. લોહાની ચોરી કરનારના શરીરનો (મુખનો) રંગ બગડી જાયછે. જે દૂધની ચોરી કરેછે તેને બહુ મૂત્રતા નામે વાયુનો રોગ થાયછે.

ધી અને તેલ ચોરનારના રોગ.

घृतचौरोऽन्तरोगी च तैलचौरोऽतिकण्डुकः ।

ધીની ચોરી કરનારને આંતરડાંના વ્યાધિ થાયછે અને તેલની ચોરી કરનારને ઘણી ખસ નીકળે છે.

भीमनां छिद्र ज्ञेया पञ्चरेथी यथा रोग.

परच्छिद्रैस्तु काणाक्षो वक्रोक्तौ वक्रलोचनः ॥

दोषवान् स्याच्छयावदन्तो दुष्टवक्रोष्ठदूषणः ।

रसनाशी जिह्वरोगी गोत्रहा नृતिकाव्रणी ॥

બીમનાં છિદ્ર જ્ઞેવાવડે એક આંખે કાણો થાયછે. જે પુરૂષ વાંકું બોલેછે તેની આંખ વાંકી થાયછે (થરડાઈ જાયછે.) જે પુરૂષ પોતે દો-પવાળો હોય તેના દાંત કાળા થઈ જાયછે. જે પુરૂષ મોઢેથી દુષ્ટ ભા-પણુ કરતો હોય તેને હોઠના રોગ થાયછે. જે પુરૂષ રસનો નાશ કરેછે તેને જીભના રોગ ઉપજે છે અને જે પુત્ર ગોત્રની ધાત કરેછે તે પુરૂષને ઘૂતા (કરોળિયા) અને વ્રણ (ચાંદાં)ના રોગ થાયછે.

पापश्च रोगानो उपसंहार.

एते चैव महादोषा अतो वक्ष्यामि निष्कृतिम् ।

कृच्छ्रेण येन सिध्यन्ति पापरूपा इमे गदाः ॥

એ ઉપર જે રોગ ગણાવ્યા છે તે મોટા મોટા રોગ છે. હવે એ રોગની નિષ્કૃતિ અથવા જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી એ પાપશ્ચ મોટા રોગ નાશ પામે તે ઉપાય કહું છું.

पापरोगाना उपाय.

पांडु रोगानी निष्कृति.

गोदानं भूमिदानं च स्वर्णदानं सुरार्चनम् ।

कृत्वा पश्चात् प्रतीकारं कुर्यात् पाण्डूपशान्तये ॥

ને પુરુષને પાપરૂપ પાંડુરોગ થયો હોય તેણે ગાયોનું અથવા પૃ-
થ્વીનું અથવા સોનાનું દાન કરવું અને દેવતાઓનું પૂજન કરવું. અને
ને પત્ની પાંડુરોગ મટવાના પ્રતીકાર કરવા.

કોઠ રોગની નિષ્કૃતિ.

તદ્વત્પ્રતિકૃતં કર્મ કુષ્ઠરોગોપશાન્તયે ।

ગોમૂહિરણ્યદાનં ચ તથા મિષ્ટાન્નભોજનમ્ ॥

ચતુર્વિધં દાનમિદં દત્ત્વા કુર્યાત્ પ્રતિક્રિયામ્ ।

તથા પ્રતિક્રિયાં કુર્યાત્કદાચિદપિ સિદ્ધયતિ ॥

તેજ પ્રમાણે કોઠ રોગ થયો હોય તો તેની શાંતિને અર્થે ગાયનું,
મૂમિનું, સુવર્ણનું કે અન્નનું દાન કરવું. મિષ્ટાન્ન ભોજન આપવું. એ-
ટલે તેથી કોઠ રોગનો પ્રતીકાર થશે. એ રીતે ચાર પ્રકારનું દાન આ-
પીને પત્ની ઔષધોપચાર કરવા. ઔષધોપચાર કરવાનું કારણ એ છે કે
તેમ કરવાથી કદાચ રોગ મટી પણ જાય છે.

પ્રમેહાદિક ઉપર દાન.

મેહે સુવર્ણદાનં ચ શૂલે શ્વાસે ભગન્દરે ।

અશ્વાનડુહદાનેન શ્વાસકાસાદ્વિમુચ્યતે ॥

પ્રમેહ થયો હોય ત્યારે સોનાનું દાન કરવું. તેમજ શૂળ, શ્વાસ
અને ભગન્દર થયું હોય ત્યારે પણ સોનાનું દાન કરવું. વળી ઘોડા અને
અળદનું દાન કરવાથી શ્વાસ તથા ખાંસીના રોગથી રોગી મુક્ત થાય છે.

જ્વરાદિ રોગની નિષ્કૃતિ.

જ્વરે ચેશ્વરપૂજા ચ રુદ્રજાપ્યં સમાચરેત્ ।

શોકે વ્રણે શાંતિકં સ્યાદભિશાપાત્પ્રમુચ્યતે ।

તાવ આવતો હોય ત્યારે મહાદેવનું પૂજન કરવું તથા રૂદ્ર અષ્ટા-
ધ્યાયનો જપ કરવો. સોળમાં તથા વ્રણ રોગમાં ગ્રહાદિકની શાંતિ
કરવી અથવા સ્વસ્તિવાચનાદિ શાંતિક કર્મ કરવું. એ કરવાથી અ-
ભિશાપ થકી પણ મુક્ત થવાય છે.

છાદિ વગેરે રોગની નિષ્કૃતિ.

છદૌં ચામાન્નદાનં^૧ ચ શાસ્ત્રદાનં મ્રમાતુરે ॥

અગ્નિહોમં ચાગ્નિમાન્દ્યે કન્યાદાનં ચ ગુલ્મકે ।

ઉલટી અથવા બકારીનો રોગ થયો હોય ત્યારે કાચા અન્નનું દાન કરવું. બ્રમ રોગ થયો હોય ત્યારે શાસ્ત્રનું દાન કરવું. બહરામિ મંત્ર પડ્યો હોય ત્યારે અગ્નિમાં હોમ કરવો. ગુલ્મ રોગીએ કન્યાનું દાન આપવું.

પ્રમેહાશ્મરી વગેરેની નિષ્કૃતિ.

મેહાશ્મરીવિનાશાય લવણં ચ પ્રદીયતે ॥

બહુભોજનદાનેન શૂલરોગાદ્વિમુચ્યતે ।

પ્રમેહ અને અશ્મરી (પથરી) નો રોગ નાશ કરવા માટે લવણનું દાન કરવું. ઘણા ભોજનનું દાન કરવાથી શૂળ રોગ મટે છે.

રક્તપિત્ત વગેરેની નિષ્કૃતિ.

ઘૃતમધુપ્રદાનેન રક્તપિત્તં પ્રશામ્યતિ ।

વનસ્પતિસિઞ્ચનેન વિસર્પાત્ પરિમુચ્યતે ॥

^૨વિટપાસિઞ્ચનેનાથ નાશં યાંતિ બહુવ્રણાઃ ।

ઘી અને મધનું દાન કરવાથી રક્તપિત્ત શમે છે. વનસ્પતિને પાણી રેડવાથી વીસર્પ રોગથી મુક્ત થવાય છે. ઝાડને પાણી રેડવાથી ઘણાં વ્રણ થયાં હોય તે સર્વે મટી જાય છે.

અહણી વગેરે રોગનાં દાન.

ચતુર્વિધેન દાનેન સાધ્યઃ સ્યાદ્રહણીગદઃ ॥

સુવર્ણદાનાત્ કુનસ્રી શ્યાવદન્તઃ સુસ્રી ભવેત્ ।

રૌપ્યદાનાચ્ચિત્રકુપ્તં સાધ્યં વાપિ પ્રદિશ્યતે ॥

સિધ્ધમલે ત્રપુદાનં^૩ ચ વિવર્ણે લોહદાનકમ્ ।

ગાય, પૃથ્વી, સોનું અને અન્ન, એ ચાર પ્રકારના દાનથી અહણી રોગ મટે છે. સોનાનું દાન કરવાથી નહારા નખવાળો અને કાળા દા-

તવાળો રોગી સુખી થાયછે. રૂપાનું દાન કરવાથી ચિત્રકોટ મટે છે એમ કહેલું છે. સિંધના નામે કોટ થયો હોય તો કલ્પનું દાન કરવું; અને વિવર્ણતા ઉપશ્ચ હોય તો લોહાનું દાન કરવું.

મુખાદિ રોગ ઉપર દાન.

मुखव्रणे नागदानं गोदानं बहुमूत्रके ॥
नेत्ररोगे घृतं दद्यात् सुगन्धं नासिकागदे ।
तैलदानं च कण्डूके रसदानं च जिह्वके ॥
श्यावदन्तेन देवानां सत्कृतिः प्रविधीयते ।
ओष्ठरोगेऽपि तद्वच्च लूतारोगे ददेत गाः ॥

મુખમાં ચાંદીઓ પડી હોય તે રોગીએ સીસાનું દાન કરવું. બહુ મૂત્રનો રોગ થયો હોય ત્યારે ગાયનું દાન કરવું. નેત્રરોગ થયો હોય ત્યારે ઘીનું દાન કરવું. નાસીકાનો રોગ થયો હોય ત્યારે સુગંધિનું દાન કરવું. ખસનો રોગ થયો હોય તો તેલનું દાન કરવું. જીભનો રોગ થયો હોય ત્યારે રસનું દાન કરવું. જેના દાંત કાળા થઈ ગયાં હોય તેણે દેવોનું પૂજન કરવું. તેજ પ્રમાણે હોડના રોગમાં પણ દેવોનું પૂજન કરવું અને લૂતા (છાપા-કરોળિયા) ના રોગમાં ગાયોનું દાન કરવું.

દોષથી ઉપજેલા બીજા રોગોનું કથન.

अन्यांश्च कथयिष्यामि मनुष्याणां शरीरगान् ।
खल्वाटः परनिन्दायां परतर्केण काणकः ॥
परहास्याद्धकनासः ^१पक्षाघातेन पक्षहा ।
वामनः स्वप्रशंसायां परद्वेषातिपिङ्गलः ॥
परवैकुल्यकर्ता च जायते विकृतात्मकः ।

મનુષ્યોના શરીરમાં ઉત્પન્ન થનારા બીજા રોગોનું પણ હું કથન કરું. પારકા નિંદા કરનારાને માથે તાલ પડેછે. તર્કવટે બીજાને દોષી દરાવનાર કાણો થાયછે. બીજાનો ઘાત કરનારનું નાક વાંકું થઈ જાયછે. બીજાના પક્ષની હાનિ કરનાર પક્ષાઘાત રોગથી પીડાય છે. પોતાની પ્રશંસા પોતાને મોટે કરનાર પુરૂષ હીંગણો (વામન) થાયછે.

પારકો દ્રેપ કરનાર અતિશય માંજરો થાયછે. જે પુરૂષ બીજાનો બિ-
ગાડ કરેછે તે પુરૂષ અંગે બેરોળ થાયછે.

પ્રાયશ્ચિત્તનો ઉપસંહાર.

एते महागदाश्चान्ये जायन्ते पापसम्भवाः ॥
यदि वात्र न सिध्येत्तु परभावो भवेन्न च ।
अतो हि प्रायश्चित्तं तु कारयेद्भिषजां वरः ॥
भूयो जन्मान्तरे यावत् पापं रोग्यथ भुञ्जति ।
प्रायश्चित्ते कृते वापि न पुनर्जायते भवे ॥

ઉપર કહ્યા તે અને બીજા પણ મોટા રોગો પાપથી કલ્પના થા-
યછે. જે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા છતાં પણ આ દેહમાંથી તે મટે નહિ તોપણ
બીજાં જન્મ પ્રાપ્ત થતાં તે દેહમાં તો તે નહિજ પ્રકટે, માટે ઉત્તમ
વૈદ્યે રોગીને રોગનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવું. કેમકે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરા-
વવાથી બીજા જન્મમાં પણ રોગીને તે પાપનું દુર્ણ રોગરૂપે ભોગવવું
પડેછે; પણ જે સાતાજાત પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય તો બીજા જન્-
મમાં તે પાપના દુર્ણરૂપ રોગ ઉપજતો નથી.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे द्वितीयस्थाने पापदोष-

प्रतीकारो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ।

સ્વભાધ્યાય.

આત્રેય ઉવાચ ।

शृणु पुत्र ! समासेन यथावत्संप्रकाशयते ।

‘तथारिष्टपरिज्ञानं भेषजं संप्रवक्ष्यते ॥

આત્રેય કહેછે.- હે પુત્ર ! (સ્વપ્નના યોગથી) અરિષ્ટનું જ્ઞાન હું તને
યથાર્થ રીતે સક્ષેપમાં કહુંછું; તેમજ તેના પ્રતીકારરૂપ ઔષધ પણ કહુંછું.

ફળ ન આપે તેવાં સ્વપ્ન.

વાતિકઃ પૈત્તિકઃચૈવ મયાઙ્ગીનબલાદપિ ।

મૂત્રાન્વિષ્ટે સર્ચિતે ચ ષટ્સ્વપ્નાનિ ચ વર્જયેત્ ॥

વાયુના યોગથી, પિત્તના યોગથી, ભયથી, અળ કમી થઈ જવાથી,
અને પિશાચ ભરાઈ આવવાથી, એવાં છ કારણથી જે સ્વપ્નો આવેછે
તે ફળ આપતાં નથી માટે તેમને મિથ્યા જાણીને તજવાં. અર્થાત્ એ
છ કારણ સિવાય જે સ્વપ્ન ઉપજ્યું હોય તે સ્વપ્ન આ ગ્રંથમાં કહેલું
ફળ આપેછે એમ જાણવું.

સ્વપ્નનો ફળ આપવાનો કાળ.

સંવત્સરેણ ફલદો હિ ભવેન્નિશાયાં

‘યામે પ્રિયઃ પ્રથમ એવ શુભાશુભસ્ય ।

સ્યાદ્વત્સરાદ્દ્વિમિતિ યામ અથ દ્વિતીયે

માસત્રયેણ ફલદો ભવતિ તૃતીયે ॥

નિશાવસાને પ્રવદન્તિ કેચિ-

દ્વિશાહકઃ સ્યાત્ ફલદો મનુષ્યે ।

વર્ષે દિનસ્યાન્તમુશન્તિ સન્તઃ

વાળમાસિકો મધ્યદિને પ્રદિષ્ટઃ ॥

જે સ્વપ્ન રાત્રીના પહેલા પહોરમાં આવ્યું હોય તે સ્વપ્ન સાંઝે
કે માહું ફળ એક વર્ષે આપે છે. રાત્રીના બીજા પહોરમાં સ્વપ્ન થયું
હોય તો તે છ મહિને ફળ આપે છે. ત્રીજા પહોરમાં આવેલું સ્વપ્ન
ત્રણ મહિને ફળ આપે છે. રાત્રીના અંતમાં આવેલું સ્વપ્ન મનુષ્યને
દશ દિવસમાં ફળ આપે છે એવું કેટલાકનું મત છે. વળી ઉપર જે
વર્ષ કહ્યું છે તે દિવસનો અંત સમજવો. અર્થાત્ સાયંકાળે એક વર્ષ
પૂરું થયું એમ ડાહ્યા પુરૂષો માનેછે અને તેજ પ્રમાણે દિવસના મધ્ય-
ભાગને છ મહિના માને છે.

સ્વપ્નમાં શ્વેત પદાર્થના દર્શનનું ફળ.

સ્વપ્નેષુ શુભ્રાણિ શુભ્રાણિ ધીરાઃ સર્વોણિ ચેમાણિ વિવર્જયિત્વા ।
કાર્પાસમસ્માસ્થિકપાલશૂલં કુર્યાન્નરાણાં વિપદં રુજં વા ॥

સ્વપ્નમાં જે શ્વેત પદાર્થો જેવામાં આવે તો તે સઘળાં શુભ ફળ આપનારાં છે એમ ધીર પુરુષો કહે છે. એ શ્વેત પદાર્થોમાંથી આટલાં વર્ત્ય કરવાં:—કપાસ, રાખોડી, હાડકું, કાચલું અને શૂળ કેમકે એ પદાર્થો પૈકી કોઈ સ્વપ્નમાં જેવામાં આવે તો તે વિપત્તિ કે રોગને આણુનારું છે એમ જાણવું.

સ્વપ્નમાં કાળા પદાર્થના દર્શનનું ફળ.

સર્વોણિ કૃષ્ણાણિ વિનિન્દિતાણિ સ્વપ્ને નરાણાં વિપદં રુજં વા ।
કુર્વન્તિ ચૈતાણિ વિવર્જયિત્વા ગોવાજિરાજદ્વિજહસ્તિમત્સ્યાન્ ॥

સ્વપ્નમાં સઘળા કાળા પદાર્થ જેવામાં આવે તો તે સારા નથી, કેમકે તે વિપત્તિ અથવા રોગ ઉપજાવનારા છે. એ કાળા પદાર્થોમાંથી માત્ર ગાય, ઘોડો, રાજા, બ્રાહ્મણ, હાથી, અને મત્સ્ય, એટલાં જ વાનાં શુભ ફળને આપનારાં છે માટે તે જેવામાં આવે તો હરકત નથી.

સ્વપ્નમાં શુભ ફળ આપનારા પદાર્થ.

^૧મુકુરકુસુમમૃક્કારાતપત્રં ધ્વજં વા
દધિ ફલમથ વહ્નં ચાન્નતામ્બૂલપત્રમ્ ।
કમલકલશશૃંગં ભૂષણં કાશ્ચ્ચનસ્ય
^૨ભવતિ સકલસંપત્ત્યેયસે રોગિણાં ચ ॥

કાચનું દર્પણ, પુષ્પ, ઝારી (જળપાત્ર), છત્રી, ધ્વજ, દહીં, ફળ, વસ્ત્ર, અન્ન, નાગરવેલનાં પાન, કમળ, ઘડો (કળશ,) શંખ, અને સોનાનો અલંકાર, એ પદાર્થો સ્વપ્નમાં દીક્ષામાં આવે તો તે સાજા માણસને સઘળી સંપત્તિ આપનારા છે અને રોગીને નીરોગી કરનારા છે.

સ્વપ્નમાં સૂર્યાદિ દર્શનનું ફળ.

દિનકરનિશિનાથં મણ્ડલં તારકાણાં
વિકચકમલકુઞ્જૈઃ પૂર્ણપદ્માકરં વા ।

તરતિ સલિલરાશિં પ્રૌઢનદ્યાશ્ચ પારં
ધનસુખવિભવાસિર્વ્યાધિનાં રોગમુક્તિઃ ॥

સ્વપ્નમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, તારામંડળ, કે ખીલેલાં કમળના સમુદાયથી ભરેલાં સરોવર જોવામાં આવે, અથવા સમુદ્ર કે નદીની પાર તરીને જાય, તો એ સ્વપ્ન સ્વસ્થ મનુષ્યને ધન, સુખ અને વૈભવ આપે તથા રોગીને રોગમાંથી મુક્ત કરે.

સ્વપ્નમાં દેવાદિના વચનનું દ્રશ્ય.

દેવો દ્વિજો વા પિતરો નૃપો વા સ્વપ્નેષુ વાક્યં વદતે યથૈવ ।
તથૈવ નાન્યશ્ચ ભવેન્મનુષ્યે યદ્યસ્ય સૌખ્યં વિપદો રુજો વા ॥

સ્વપ્નમાં દેવ, બ્રાહ્મણ, પિતૃ કે રાજા આવીને જે પ્રમાણે વચન બોલે તેજ પ્રમાણે મનુષ્યને જે વિપત્તિ કે પીડા કે સુખ થવાનું હોય તે પ્રાપ્ત થાય, અન્યથા થાય નહિ.

સ્વપ્નમાં ગાય વગેરેના દર્શનનું દ્રશ્ય.

ગોવાજિકુઞ્જરનૃપાઃ સુમનઃ પ્રશસ્તં
સ્વપ્નેષુ પશ્યતિ નરઃ સરુજઃ સુખાય ।
શય્યાશ્વિતશ્ચ રુજનાશનસમ્ભવાય
વદ્ધોઽપિ વૈ સુદૃઢબન્ધવિમોચનાય ॥

સ્વપ્નમાં ગાય, ઘોડો, હાથી, રાજા, અથવા પ્રશસ્ત એવું પુષ્પ, એમાંથી કોઈ પદાર્થ જોવામાં આવે તો તેથી રોગીને આરામ થાયછે; ખાટલે પડેલો હોય તેનો વ્યાધિ મટે છે; અને બંધીખાને પડેલો પુરૂષ બંધનમાંથી મુક્ત થાયછે.

સ્વપ્નમાં અલંકારાદિના દર્શનનું દ્રશ્ય.

યો ભૂષણં પશ્યતિ મન્દિરં વા કૌમારરૂપં દધિમીનકન્યાઃ ।
સપુષ્પવહ્લીં ફલિતં દ્રુમં વા સ્વસ્થે ધનાસિ રુજનાશનાય ॥

જે પુરૂષ સ્વપ્નમાં અલંકાર, મંદિર, કૌમારરૂપ (પાંચ વર્ષનું બાળક,) દહીં, ગાછલું, કન્યા (દશ વર્ષની કુમારિકા,) સારાં પુષ્પવાળી વેલ, ફળવાળું ઝાડ, એમાંનું કોઈ દેખે તો તે પુરૂષ જે નીરોગી હોય તો તેને ધન પ્રાપ્તિ થાય અને રોગી હોય તો તેનો રોગ નાશ પામે.

સ્વપ્નમાં ખાનપાન વગેરેનું ક્ષણ.

સ્વપ્ને પયઃપાનમતિપ્રશસ્તં પાનં સુરાયા અથ મોજનં વા ।

ધૃતં ^૧યવાગૂઢશરોદનં વા ક્ષૈરેયકં મોજનકં સુખાય ॥

સ્વપ્નમાં દૂધ પીવામાં આવે તો તે ઘણું સાફ ક્ષણ આપનારું છે. તેમ મધ પીવામાં આવે અથવા ભોજન કરવામાં આવે, ઘી પીવામાં આવે, અથવા જાણી (પવાગૂ,) ખીચડી, કે ભાત ખાવામાં આવે, અથવા દૂધના પદાર્થનું ભોજન કરવામાં આવે તો તે રોગીને સુખ ઉપજાવનારું છે.

સ્વપ્નમાં સર્પદંશનું ક્ષણ.

સિતો ભુજક્ષો દશતે કરાગ્રે ^૨નરસ્ય સુપ્તસ્ય શરીરકેષુ ।

પુત્રસ્ય લાભં વદતે ધનં વા ^૩નાશં વિદધ્યાદચિરાદ્રુજાં વા ॥

જે પુરૂષને સ્વપ્નમાં ઘોળો સાપ આવીને હાથની આંગળીની ટોચ ઉપર અથવા શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં દંશ કરે તો તે મનુષ્યને પુત્ર પ્રાપ્તિ અથવા ધનનો લાભ થાય એમ કહે છે. તેમજ જો તે મનુષ્ય રોગી હોય તો તેનો રોગ પણ થોડા વખતમાં નાશ પામે.

સ્વપ્નમાં સ્ત્રીના આલિંગનનું ક્ષણ.

સશ્વેતવસ્ત્રાં રમણીં સુરમ્યાં સ્વપ્ને સમાલિંગતિ યો મનુષ્યઃ ।

તસ્ય પ્રકર્ષેણ સુખં શ્રિયઃ સ્યાત્ સુપુત્રલાભશ્ચ રુજાં વિનાશઃ॥

જે પુરૂષ સ્વપ્નમાં ઘોળાં વસ્ત્ર પહેરીને આવેલી સુંદર સ્ત્રીને આલિંગન કરે તો પુરૂષને અત્યંત સુખ અને લક્ષ્મી મળે; તેમજ તેને સુપુત્રનો પણ લાભ થાય જો તે પુરૂષ રોગી હોય તો તેના રોગનો નાશ થાય.

સ્વપ્નમાં ધાન્યદર્શનનું ક્ષણ.

યો ધાન્યપુઞ્જં તિલતણ્ડુલાનાં ગોધૂમસિદ્ધાર્થયવાદિકાનામ્ ।

ધાન્યાસિરસ્યામયનાશહેતુઃ સ્વપ્નેષુ શીઘ્રં મનુજે સુખાય ॥

૧ યવાગ્રં. પ્ર૦ ૩ જી. ૨ નરસ્ય સ્વસ્થસ્ય શરીરકેષુ. પ્ર૦ ૩.
૩ લક્ષ્મીં વિદધ્યાચ્છમનં રુજાં વા.

જે પુરુષ સ્વપ્નમાં ઘોળા ચોખા, ઘઉં, સરસવ, જવ, એ વગેરે ધાન્યોનાં પગલાં જુએ તો તે પુરુષને ધાન્યની પ્રાપ્તિ થાય. તથા તે જો રોગી હોય તો તેનો રોગ થોડાક કાળમાં નાશ પામે.

સ્વપ્નમાં વૃક્ષદર્શનનું ફળ.

સફલે ધનસમ્પત્તિર્દીપ્તે રોગવિનાશનમ્ ।

સુખં ચ પુષ્પિતે જ્ઞેયં સમ્પૂર્ણે વાઙ્મિત્તં ફલમ્ ॥

इति शुभानि स्वप्नानि ।

સ્વપ્નમાં જો ફળવાળું વૃક્ષ જોવામાં આવે તો તે ધનસંપત્તિ આપે છે; જો તે વૃક્ષ પ્રકાશિત જોવામાં આવે તો રોગનો નાશ કરે છે; જો તે પુષ્પવાળું જોવામાં આવે તો તે સુખ આપે છે; અને જો ફળ, પ્રકાશ અને પુષ્પ, એ ત્રણેથી ભરેલું જોવામાં આવે તો તે ઇચ્છિત ફળને આપે છે.

અશુભ સ્વપ્ન.

સ્વપ્નમાં કાગડા વગેરેના દર્શનનું ફળ.

કાકૈઃ કઙ્કૈઃ કરમભુજગૈઃ શૂકરોલૂકગૃઘૈ-

ર્જમ્બૂકૈઃ શ્વા વૃકચરમહિષ્યાંતરિક્ષૈશ્ચ જીવૈઃ ।

વ્યાઘ્રૈર્ગ્રાહૈર્મકરકપિભિર્ભક્ષ્યમાણં સ્વકાયં

પદ્યેયોઽસૌ ભજતિ નિતરાં હાનિમાપદ્વજં વા ॥

કાગડા, કંકપક્ષી, ઉંટ, સાપ, ભૂડ, ઘૂડ, ગીધ, શિયાળ, કૂતરા, વર, ગધેડા, પાડા, બીજા આકાશમાં ફરનારાં સમજી, ગરજાળુ વગેરે પક્ષીઓ, વાઘ, મચ્છ, મગર, વાંદરા, એ વગેરે પ્રાણીઓ પોતાના દેહને કરડી ખાય છે એવું જો સ્વપ્નમાં જુએ તો પુરુષને અત્યંત હાનિ, આપત્તિ, કે રોગ થાય.

સ્વપ્નમાં તેલ વગેરે ચોળવાનું ફળ.

યોઽખ્યજ્જિતં સ્વં મનુજઃ પ્રપદ્યેત્સર્પિર્વસાતૈલવિશેષણેન ।

શીઘ્રં રુજાત્તિર્ભવતીહ તસ્ય વદન્તિ ધીરા નિપુણં વિધેયમ્ ॥

જે પુરૂષ સ્વપ્નમાં પોતાને શરીરે ધી, વસા, તેલ કે ખીજ એવાજ પદાર્થ યોજેલા દેખે તે પુરૂષને જલદીથી રોગની પ્રાપ્તિ થાયછે એમ ધીર પુરૂષોનું કહેવું છે માટે તે અરિષ્ટ ટાળવાને જે સારો યત્ન હોય તે કરવો.

સ્વપ્નમાં દક્ષિણ દિશામાં જવાનું ફળ.

વ્યાघ્રોષ્ટ્રસ્વરસંયુક્તે રથે સૌરભસંયુતે ।

ઉહ્યમાનો દિશં યામ્યાં ગચ્છેચ્ચ સ મૃતિં ભજેત્ ॥

જે પુરૂષ સ્વપ્નમાં વાઘ, ઊંટ, ગધેડાં અથવા પાડા જોડેલા એવા રથમાં બેસીને દિશામાં વહન કરે તે પુરૂષ મૃત્યુ પામે.

દક્ષિણ દિશામાં સ્ત્રી દર્શનનું ફળ.

રક્તવસ્ત્રાં કૃષ્ણવસ્ત્રાં મુક્તકેશાં વિરૂપિણીમ્ ।

યામ્યાં સ્થિતાં રુદન્તીં વા ગાયન્તીમથ પદ્યતીમ્ ॥

અથાહ્વયતિ સંક્રુદ્ધા સમાલિङ્ગતિ ચુંવંતિ ।

યઃ પદ્યતિ સુખી સ સ્યાદ્વ્યાધિતો મૃત્યુમૃચ્છતિ ॥

જે પુરૂષ સ્વપ્નમાં રાતાં વસ્ત્ર પહેરેલી અથવા કાળાં લૂગડાંવાળી, જેના માથાના કેશ છૂટા છે એવી, વિકાળ આકૃતિવાળી, દક્ષિણ દિશામાં રહીને ત્યાં આગળ રહતી અથવા ગાતી હોય એવી સ્ત્રીને જુએ, અથવા જેને ક્રોધ કરીને બોલાવે, અથવા જેને તે સ્ત્રી આલિંગન કરે કે ચુંબન કરે, એવી રીતે સ્વપ્નમાં જોવાથી જે જોનાર પુરૂષ રોગગ્રસ્તિ હોય તો રોગી થાય અને રોગી હોય તો મરણ પામે.

સ્વપ્નમાં વમનાદિકના દર્શનનું ફળ.

યસ્ય સ્વપ્ને ૧વમિષ્ઠૈવ દન્તપાતઃ પ્રદૃશ્યતે ।

શીર્યન્તે કેશરોમાણિ સ સુખી ચાપદં વ્રજેત્ ॥

જે પુરૂષ સ્વપ્નમાં વમન અથવા દાંત પડી ગયેલા દેખે અથવા જેના કેશ અને શ્વાસાં સ્વપ્નમાં ખરી પડે તે પુરૂષ સુખી હોય તોપણ વિપત્તિ પામે.

સ્વપ્નમાં રક્તદર્શનનું ક્ષણ.

यस्य खङ्गासिकुंतैस्तु तोमरादिप्रहारतः ।

रक्तं च दृश्यते देहे स स्वस्थो व्याधिमृच्छति ॥

જે પુરુષના દેહ ઉપર સ્વપ્નમાં ખડ્ગ (ખાંડુ), તરવાર, ભાલા અને તોમર વગેરે હથિયારના પ્રહારથી લોહી જોવામાં આવે તે પુરુષ શરીરે નીરોગી હોય તથાપિ તે રોગી થાય.

ખાલી ધર વગેરેના દર્શનનું ક્ષણ.

शून्यागारं पश्यते यो मनुष्यः प्रासादं वा देवहीनं च पश्येत् ।

पातश्चान्દ्रे पुष्पितानां ह्यુમાणां तस्यानिष्टं मृत्यુमाशु प्रपद्येत् ॥

જે પુરુષ સ્વપ્નમાં ખાલી ધર જુએ અથવા દેવ રહિત દેવાલય જુએ, અથવા ચંદ્રનું ગ્રહણ જુએ, અથવા પુષ્પવાળાં ઝાડ પડી ગયેલાં જુએ, તો તે પુરુષને અનિષ્ટ છે એમ જાણવું. તથા તે યોગક કાળમાં મૃત્યુ પામે.

સ્વપ્નમાં ખંડિત દેવ વગેરેના દર્શનનું ક્ષણ.

प्रपश्येन्नरो भिन्नदेवं घटं वा तथा भग्नशाखं तदं मन्दिरं वा ।

विशीर्णं विपश्येत्सुखी व्याधिसंपत्स मृत्यું प्रपद्येद्रुजाग्रस्त आशु ॥

જે પુરુષ સ્વપ્નમાં ખંડિત થયેલા દેવ, ભાંગેલો ઘડો, ઝાળ ભાગી પડેલી એવું ઝાડ, અથવા પડી ગયેલું ધર જુએ તે મનુષ્ય સુખી હોય તો તેને વ્યાધિ પ્રાપ્ત થાય અને વ્યાધિગ્રસ્ત હોય તો યોગક કાળમાં મૃત્યુ પામે.

સ્વપ્નમાં પિતૃઓના દર્શનનું ક્ષણ.

यस्याह्वयन्ति पितरो दिशि दक्षिणस्या-

माश्रित्य चाशु तनुते मनुजस्य मृत्युम् ।

यश्चास्थિ शूललकुटोद्यतपाशपाणि-

राह्यते स मृतिमाशु मुपैति कष्टम् ॥

૧ તાપ. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ યસ્યાસ્તિ શૂલલકુટોદ્યતપાશપાણિરાહ્યતિ સ મૃતિમાશુ તનોતિ કષ્ટમ્ । પ્ર૦ ૧ લી.

જે પુરૂષને સ્વપ્નમાં દક્ષિણ દિશામાં રહીને પિતૃઓ બોલાવતા હોય અથવા જે પુરૂષને હાથમાં હાડકું, શૂલ, લાકડી, ફાસો, વગેરે ઝાલીને યમહૂત બોલાવતા હોય અથવા જે પુરૂષે પોતાના હાથમાં હાડકું વગેરે ઝાલેલું છતાં તેને બીજું કોઈ દક્ષિણ દિશામાં બોલાવતું હોય તે પુરૂષ થોડાક કાળમાં મૃત્યુ પામે છે એ દુઃખની વાત છે.

સ્વપ્નમાં કપાસ વગેરેના દર્શનનું ફળ.

કાર્પાસમસ્માથિકપાલશૂલં ચક્રં ચ પાશં નિશિયઃ પ્રપश्येत् ।

તસ્યાપદો રોગધનક્ષયૌ વા રોગી મૃતિં વા તનુતેऽતિકષ્ટમ્ ॥

જે પુરૂષ સ્વપ્નમાં કપાસ, રાખેડી, હાડકું, ઘડા વગેરેનાં કાચલાં, શળ, ચક્ર, પાશ (ફાંસો,) વગેરે જુએ છે તે પુરૂષને માથે કોઈ આપદ આવી પડે છે અથવા તેના ધનનો ક્ષય થાય છે, અથવા એથી પણ ખેદ-કારક એ છે કે, જે સ્વપ્નવાળો પુરૂષ રોગી હોય તો તે મૃત્યુ પામે છે.

સ્વપ્નનાં અરિષ્ટની પ્રતિક્રિયા કરવાનો ઉપદેશ.

इति प्रदिष्टानि शुभाशुभानि निशासु सुप्ते मनुजे विशेषात् ।

तथाशु विज्ञाय महामते ! त्वं गदस्य नाशाय विधेयमत्र ॥

ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે શુભ અને અશુભ ફળ આપનારાં લક્ષણો કહ્યાં છે અને વિશેષે કરીને રાત્રે સૂતેલા પુરૂષને સ્વપ્ન થવા ઉપરથી જે અરિષ્ટ જાણવામાં આવે છે તે કહ્યું છે. માટે હે મોટી બુદ્ધિવાળા પુત્ર ! એ સર્વને જાણીને રોગીના રોગના જેથી નાશ એવો ઉપાય તારે કરવો.

નહારા સ્વપ્નના પ્રતીકાર.

स्नानं च दानं च सुरार्चनं च होमं तथा भोज्यविधानकं च ।

दुःस्वપ्नमेषु विनाशमेति शुभं च सौख्यं च तनोति शीघ्रम् ॥

તીર્થાદિકમાં સ્નાન કરવું, સુપાત્રને દાન આપવું, દેવતાઓનું પૂજન કરવું, આગ્નિમાં હોમ કરવો, બ્રાહ્મણાદિકને વિધિ પુરઃસર ભોજન આપવું, એવાં એવાં કર્મ કરવાથી નહારાં સ્વપ્નનું નહાઈ ફળ નાશ પામે છે અને થોડાજ સમયમાં શુભ અને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे द्वितीयस्थाने स्वप्नाध्यायो नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

તૃતીયોઽધ્યાયઃ ।

સ્વસ્થ મનુષ્યનાં અરિષ્ટ.

આત્રેય ઉવાચ ।

શૃણુ પુત્ર ! મહાપ્રાજ્ઞ ! સર્વદેહાર્થસાધકમ્ ।

વૈદ્યશાસ્ત્રસ્ય સારં યત્ સ્વાસ્થ્યારિષ્ટં ચ માનવે ॥

આત્રેય કહેછે-હે મોટી બુદ્ધિવાળા પુત્ર ! સર્વ દેહના અર્થને સિદ્ધ કરનારા વૈદ્યશાસ્ત્રના સારને તથા મનુષ્યને સ્વસ્થપણામાં પણ જે અરિષ્ટ જોવામાં આવે છે તેને તું સાંભળ.

ધ્રુવાદિ ન દેખવારૂપ અરિષ્ટ.

યો ન પશ્યેદ્ ધ્રુવં સમ્યક્ સ્વર્ણદીં મનુજોઽબુધઃ ।

તસ્ય ષણ્માસમધ્યે તુ મૃતિશ્ચૈવોપપદ્યતે ॥

જે મૂર્ખ પુરૂષ સાંજે હોઠને ધ્રુવને અથવા આકાશગંગાને સારી રીતે (ખીજાએ દેખાડ્યા છતાં) જોઈ ન શકતો હોય તેનું છ મહિનામાં મરણ થાયછે.

દ્વિતીયા ચંદ્ર ન દેખવારૂપ અરિષ્ટ.

યો વૈ દ્વિતીયાં હિમધામલેખાં નરો ન પશ્યેદ્વિજહાતિ તસ્ય ।

માસત્રયં પ્રાપ્ય શરીરમાશુ જીવો વ્રજેત્તસ્ય યમસ્ય લોકમ્ ॥

જે પુરૂષ શુદ્ધ પક્ષના ખીજના ચંદ્રમાની રેખાને દેખે નહિ તે પુરૂષ ત્રણ મહિનામાં પોતાનું શરીર તજે છે અને તેનો જીવ તત્કાળ યમલોકમાં જાયછે.

કર્ણધોષ ન સાંભળવા વગેરે અરિષ્ટ.

યઃ કર્ણધોષં ન શૃણોતિ દક્ષો મૃતાશ્ચ ચૂકાઃ પ્રપતન્તિ ખાલાત્ ।

યો વૈપરીત્યં વિશૃણોતિ શબ્દં માસદ્વયં પ્રાપ્ય જહાતિ જીવમ્ ॥

જે મૂર્ખ માણસ કાનમાં થતો નાદ સાંભળતો નથી અથવા જેના કપાળથી મરી ગયેલી જુઓ પડે છે, તેમજ જે વિપરીત શબ્દ સાં-

ભજે છે એટલે મોટા શબ્દને ઝીણા હોય તેમ અને ઝીણા શબ્દને મોટો શબ્દ હોય તેમ સાંભળે છે તે પુરૂષ એ મહિને મૃત્યુ પામે છે.

મુખ ધ્યાસાદિ અરિષ્ટ.

यः स्वस्थदेहः श्वसते मुखेन नेत्रेऽरुणे श्यावमथैव वक्त्रम् ।

जिह्वा विवर्णा दशनाश्च कृष्णाः स्वस्थोऽपि शीघ्रं यमलोकगन्ता

જે પુરૂષ શરીરે સાજો તાજો હોઈને મુખવડે શ્વાસ લેછે; જેનાં નેત્ર રાતાં થઈ જાયછે અને મુખ કાળું થઈ જાયછે જેની જીભ વિવર્ણુ અને દાંત કાળા થઈ જાયછે તે મનુષ્ય નીરોગી છતાં પણ થોડા કાળમાં જ મલોકમાં જાયછે.

પ્રભાતે શિરોવ્યથાદિ અરિષ્ટ.

यस्य प्रभाते च शिरोव्यथा स्याद्दीपे परीवेषमवेक्ष्यमाणः ।

विपश्यते यः पटलं च रेणोः स वै मृतिं याति न दीर्घमायुः ॥

જે પુરૂષનું સવારમાં માથું દૂખે છે; વળી જે દીવાની પાછળ કુંડાળું જુએ છે તથા ધૂળનું પટલ હોય તેવું દેખે છે તે પુરૂષને આયુષ્ય લાંબો હોતો નથી તેથી તે મૃત્યુ પામે છે.

સૂર્ય ધિખાદિના દર્શનરૂપ અરિષ્ટ.

‘यः सूर्यबिम्बं शशिनं च पश्येद्विना परीवेषमवेक्ष्यमाणः ।

धूमावृतं वा रविमण्डलं च प्रपश्यते शीघ्रमृतिं स गन्ता ॥

જે પુરૂષ સૂર્ય કે ચંદ્રના ધિખને જુએ પણ તેની પાછળ તેજનું કુંડાળું હોયછે તેને ન દેખે, અથવા જે સૂર્યના મંડળને ધૂમાડથી વીંટા.યહું દેખે તે પુરૂષ મૃત્યુ પામે છે.

ઈંદ્રધનુષ્ય જોવારૂપ અરિષ્ટ.

स्वस्थे निरभ्रे गगने च पश्येद्यः शक्रचापं विदिशादिशासु ।

तथैव विद्यान्नयनाग्रतो यः शीघ्रं स वैवસ્વतલोकगन्ता ॥

જે પુરૂષ નિર્મળ અને વાદળાં વગરના આકાશમાં જોતો હોય ત્યારે દિશાઓમાં અને વિદિશાઓમાં ઈંદ્રધનુષ્ય દેખે, તેમજ તે ઈંદ્ર-

ધનુષ્ય પોતાની આંખો આગળ હોય તેમ દેખે તે થોડાક કાળમાં જન્મ-પુરીમાં જાય.

વિપરિત દર્શનાદિ અરિષ્ટ.

यो नेत्रे मीलितेऽपि द्युतिमथ चपलां पश्यते यः पुरस्तात्
कर्णे रन्ध्रं निरुध्य ध्वनिमथ मनुजो न शृणोति श्रुतिभ्याम् ।
तिक्तादीनां रसानां कथमपि रसना स्वादमात्रं न वेत्ति
सद्राग्वैवस्वतस्य प्रतिगमनमतिर्दृश्यते मानवेषु ॥

જે પુરુષ પોતાનાં નેત્ર મીલી રાખે તેમ છતાં તેની આંખો આગળ ચપળ પ્રકાશ જતો આવતો હોય એવું દેખે, જે પુરુષ પોતાના કાનનાં છિદ્ર બંધ કરીને પછી અંદરથી જે ધ્વનિ સંભળાય છે તેને સાંભળે નહિ, જે પુરુષ કડવા વગેરે રસને જલ ઉપર મૂકીને પણ તેનો સ્વાદ કોઈ પ્રકારે જાણી શકે નહિ, તે પુરુષ જલદીથી જન્મપુરમાં જનારો છે એમ જાણવું.

હંડક અને ગરમીથી જણાનારાં અરિષ્ટ.

यस्यात्युष्णं शरीरं शिशिरमथ मनुष्यस्य यस्याविलम्बं
शीतं नो वेत्ति चोष्णं हिमजलसिकते रोमहर्षो न यस्य ।
दण्डाघातेन 'राज्ञा न भवति स पुनः श्राद्धदेवस्य लोके
लोकानां दर्शनाय द्रुतमतिरुचिरां स्वस्थतां न प्रयाति ॥

જે પુરુષનું શરીર અતિશય ગરમ હોય તેમ છતાં થોડીક વારમાં તે એકદમ હંડું પડી જાય, જે પુરુષ શરીરના સ્પર્શવડે હંડક કે ગરમીને જાણી શકે નહિ, જે પુરુષને હંડા જળના બિંદુનો સ્પર્શ થવાથી રૂવાં ઉભાં થતાં ન હોય, તે પુરુષ જન્મરાજના હંડનો પ્રહાર થવાથી મૃત્યુ પામે છે અને પિતૃઓના દેવ યમના લોકને જોવાને જલદીથી ગમન કરે છે તથા અતિશય રૂચિર એવા નીરોગીપણાને તે પામતો નથી. તાત્પર્ય કે તે મૃત્યુ પામે છે.

પ્રતિબિંબ ન દેખવારૂપ અરિષ્ટ.

તેલે જલે દર્પણકે ઘૂટે વા પરસ્ય નેત્રે પ્રતિબિંબમાત્મનઃ ।
પશ્યેન્ન યોઽસૌ યમલોકગન્તા યાતીહિ તં જીવવિહીનમેવ ॥

જે પુરૂષ તેલમાં, પાણીમાં, દર્પણમાં, ધીમાં અથવા ખીબના ને-
ત્રમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ શકતો નથી તે પુરૂષ જન્મ લોકમાં જનારે
અને જીવ વગરનો મુડદારૂપ જાણવો અર્થાત્ તે તત્કાળ મૃત્યુ પામે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे द्वितीयस्थाने स्वास्थ्यारिष्टं
नाम तृतीयोऽध्यायः ।

ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ।

વ્યાધિરૂપ અરિષ્ટ.

આત્રેય ઉવાચ ।

उपद्रवैश्च ये पुष्टा व्याधयो यान्ति वार्यताम् ।
रसायनादिना वत्स ! तान्ममैकमनाः शृणु ॥

આત્રેય કહેછે-હું પુત્ર ! ઉપદ્રવોવડે પુષ્ટ થયેલા જે વ્યાધિઓ ર-
સાયનાદિવડે અટકાવી શકાય છે તે તું મારી પાસેથી એક ચિત્તે સાંભળ.

આહ મહાવ્યાધિનાં નામ.

वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरम् ।
अश्मरी मूढगर्भश्च तथा चोदरमष्टमम् ।
अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्स्या महागदाः ॥

વાતરોગ, પ્રમેહ, કોઠ, અર્શ, ભગંદર, પથરી, મૂઢગર્ભ, અને આ-
શ્મો ઉપર રોગ, એ આહ સ્વભાવથીજ જેની ચિકિત્સા કઠે કરીને થઇ
શકે એવા મોટા રોગ છે.

આઠ મહારોગના ઉપદ્રવો.

પ્રાણમાંસક્ષયશ્વાસતૃષ્ણાશોષવમિજ્વરૈઃ ।

મૂર્ચ્છાતીસારહિક્કામિઃ પુનરેતૈરુપદ્રુતાઃ ॥

વર્જનીયા વિશેષેણ મિષજા સિદ્ધિમિચ્છતા ॥

પ્રાણુક્ષય, માંસક્ષય, શ્વાસ, તૃષ્ણા, શોષ, ઉલટી, તાવ, મૂર્છા, અતીસાર, અને હિક્કા, એ ઉપદ્રવોવડે એ આઠ મહારોગ ઉપદ્રુત હોયછે. અર્થાત્ એ આઠ મહારોગની પાછળ ઉપર ગણાવેલા રોગ ઉપદ્રવરૂપે લાગુ થયેલા હોય છે. માટે જે વૈદ્ય પોતાના કર્મની સિદ્ધિ મુચ્છતો હોય તેણે એવા રોગનો વિશેષ કરીને સાગ કરવો.

જ્વર રોગીનાં અરિષ્ટ.

યસ્ય જિહ્વા ભવેચ્છંદ્યામા પીતા વા નીલસમ્ભવા ।

શ્વાસો ભવત્યતીવોષ્ણઃ શરીરં પુલકાક્રિતમ્ ॥

નીલનેત્રેઽરુણે પીતે કણ્ઠો ધુરધુરાયતે ।

ન જીવતિ જ્વરાત્તસ્તુ લક્ષણં યસ્ય ચેદ્દશમ્ ॥

જે જ્વરવાળા રોગની જીભ કાળી, પીળી અથવા નીલા વર્ણની થાય, જે પુરૂષનો શ્વાસ અતિશય ગરમ થઈ જાય, શરીરે રૂવાં ઊભાં થાય, આંખો નીલી, રાત્રી કે પીળી થાય, કંઠે ધરધર શબ્દ બોલે, એવાં જે રોગીનાં લક્ષણ હોય તે જ્વરરોગવાળો પુરૂષ જીવે નહિ.

જ્વર રોગીનું બીલું અરિષ્ટ.

મુલે શ્વાસો ભવેદસ્ય શ્વાવા દન્તાવલી પુનઃ ।

સ્તબ્ધનેત્રો બલાઢ્યઃ સ્યાજ્જ્વરાત્તો નૈવ જીવતિ ॥

જે તાવવાળા પુરૂષને મોઢે થઈને શ્વાસની પ્રવૃત્તિ થાય, દાંતની પંક્તિ કાળી પડી જાય, આંખો સ્તબ્ધ થઈ જવાથી એક સરખો ટગર ટગર બોઈ રહેતો હોય, જે પ્રથમ અશક્ત છતાં એકાએક બળવાન થઈ જાય, એવા તાવવાળો રોગી જીવતો નથી.

જ્વરરોગીનું ત્રીજું અરિષ્ટ.

बहुमूत्री बहुश्वासी क्षामोऽरोचकपीडितः ।

हतप्रभेन्द्रियो यश्च ज्वरी शीघ्रं विनश्यति ॥

જે તાવવાળો પુરૂષને બહુ પેશાબ થતો હોય, ઘણો શ્વાસ થતો હોય, શરીર સૂકાઈ ગયું હોય, અરૂચિથી પીડાતો હોય, શરીરની કાંતિ નાશ પામી હોય અને ઇન્દ્રિયોની શક્તિ નાશ પામી હોય, તે તાવવાળો રોગી ઉતાવળે નાશ પામેછે.

જ્વરરોગીનું ચોથું અરિષ્ટ.

यस्यास्ये स्रवते रक्तं शिरोऽर्त्तिर्यस्य दृश्यते ।

अन्तर्दाहो बहिःशीतो ज्वरस्तु मृत्युमृच्छति ॥

જે રોગીના મુખમાં લોહી સ્રવતું હોય તથા જેને માથાની વેદના થતી હોય, વળી તે સાથે જેને શરીરના અંદરના ભાગમાં દાહ થતો હોય અને જેનું શરીર બહારથી ઠંડું હોય, એવો તાવવાળો રોગી મરણ પામે.

જ્વરરોગીનું પાંચમું અરિષ્ટ.

यस्ताम्यति विसङ्गस्तु शेते विपतितोऽपि वा ।

शीतार्दितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः ॥

જે રોગી એકલો અથવા અવયવોને છૂટા પસારીને પડેલો હોય તથા દુઃખ પામતો હોય, અથવા ગમે તે સ્થિતિમાં પડી રહેતો હોય, અથવા બહારથી ટાઢવડે પીડાતો હોય અને અંદરથી ગરમીવડે પીડાતો હોય, એવો તાવવાળો પુરુષ મરણ પામે.

જ્વરનું છઠું અરિષ્ટ.

यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातशूलवान् ।

नित्यं च वक्त्रेणोच्छ्वासः स ज्वरो हन्ति मानवम् ॥

જે પુરૂષનાં રૂવાં ઊભાં થતાં હોય, આંખો રાતી થતી હોય, છાતીમાં કફનો ટુચો આઝીને શૂળ આવતું હોય, અને નિરંતર મુખવડે શ્વાસ લેતો હોય, એવો જ્વરના રોગવાળો પુરૂષ મૃત્યુ પામે.

જવરનું સાતમું અરિષ્ટ.

હિક્કાશ્વાસપિપાસાર્ત્તં મૂઢં વિધ્રાન્તલોચનમ્ ।

સન્તતોચ્છ્વાસિનં ક્ષીણં નરં ક્ષપયતિ જ્વરઃ ॥

જે પુરૂષ હિક્કા, શ્વાસ અને તરસવડે પીડાતો હોય, જે પુરૂષ મૂઢ અને ભ્રમિત નેત્રવાળો હોય, જે પુરૂષને નિરંતર શ્વાસ આવતો હોય, તથા જે પુરૂષનું શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું હોય તે પુરૂષનો તાવ મૃત્યુ ઉપજાવે છે.

જવરનું આઠમું અરિષ્ટ.

આવિલાક્ષં પ્રતામ્યન્તં તન્દ્રાયુક્તમતીવ ચ ।

ક્ષીણશોણિતમાંસં ચ નરં નાશયતિ જ્વરઃ ॥

જે પુરૂષનાં નેત્ર ભલિન થયાં હોય, જે દુઃખથી અકળાઈને આકુળ વ્યાકુળ થતો હોય, જેને અતિશય તંદ્રા (ઘેન) ઉપજતું હોય, જેનું શ્વિર અને માંસ ક્ષીણ થઈ ગયું હોય, એવા તાવવાળા રોગીને તાવ નાશ કરે છે.

જવરનું નવમું અરિષ્ટ.

ઘનં નિષ્ઠીવનં નેત્રં પ્લાવારોચકપીઢિતમ્ ।

અન્તર્દાહોઽસિતા જિહ્વા ક્ષીઘ્રં નાશયતિ જ્વરઃ ॥

જે મનુષ્યનું ઘંક બહુ જાડું હોય, નેત્ર જવરમાં રૂબેલાં રહેતાં હોય, જે અશ્વિથી પીડાયેલો હોય, જેને શરીરના અંદરના ભાગમાં દાહ થતો હોય, જેની જીભ કાળી થઈ ગઈ હોય, એવા રોગીને તાવ થોડાક વખતમાં મરણ પમાડે છે.

દાશુ ઉપદ્રવરૂપ અરિષ્ટ.

યસ્યૈકોપદ્રવસ્યાર્ત્તં શામ્યતા નોપદૃશ્યતે ।

દારુણોપદ્રવશ્ચાન્યો ભૂયિષ્ઠં બહુરૂપવાન્ ।

તેન મૃત્યોર્વશં યાતિ સિદ્ધિ નેચ્છતિ દારુણઃ ॥

જે એક ઉપદ્રવ થયો હોય તેની પીડા શમી ન હોય એટલામાં કોઈ મોટા અને ઘણા રૂપવાળો (ઘણાં લક્ષણવાળો) ઉપદ્રવ ઉપજે,

તો તે દારૂ ઉપદ્રવ સિદ્ધિને ધ્વંષીતો નથી. અર્થાત્ મટતો નથી અને તેથી રોગી મૃત્યુ પામે છે.

અતીસારનાં અરિષ્ટ.

यस्यादौ दृश्यते चैवाप्यतीसारस्तथा ज्वरः ।

श्वासः शोषश्च यस्य स्यात् सोऽपि शीघ्रं मृतिं व्रजेत् ॥

જે પુરૂષને પ્રથમ અતીસાર ઉત્પન્ન થાય, પછી તાવ ઉપજે, તથા તે પછી શ્વાસ અને શોષ ઉત્પન્ન થાય તે રોગી થોડા વખતમાં મૃત્યુ પામે.

અતીસારનું બીજું અરિષ્ટ.

श्वासशूलपिपासार्त्तं क्षीणं ज्वरनिपीडितम् ।

विशेषेण नरं वृद्धमतीसारो विनाशयेत् ॥

જે અતીસારના રોગવાળો પુરૂષ શ્વાસ, શૂળ અને તરસના ઉપ-દ્રવોથી પીડાતો હોય, શરીરે ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, તાવથી પીડાતો હોય, અને વિશેષે કરીને તે રોગી વૃદ્ધ હોય, તો તે અતીસારનો રોગ તેનો નાશ કરે છે.

અતીસારનું ત્રીજું અરિષ્ટ.

यस्यातिसारशोफाः स्युस्तथारोचकशूलवान् ।

सोऽपि शीघ्रं मृतिं याति बहुभिः प्रतिकर्मभिः ॥

જે રોગીને અતિસાર, સોજો, અરૂચિ અને શૂળ, એવા ઉપદ્રવ થયા હોય, તે પુરૂષ ઘણા ઉપાય કરે તથાપિ તે એક્રે ઉપાય સિદ્ધ ન થતાં તે ઉતાવળે મૃત્યુ પામે છે.

શોફ રોગીનાં અરિષ્ટ.

बालस्य चातिवृद्धस्य विकलस्य नरस्य च ।

सर्वाङ्गे जायते शोफः शोफी स म्रियते ध्रुवम् ।

જે શોફ (સોજો) રોગવાળો બાળક હોય, અતિ વૃદ્ધ હોય, કે વિકલ (દીવ્રિય વગેરેની ખોડવાળો) હોય, અને તેને આખે શરીરે સોજો થાય તો તે સોજાવાળો મરણ પામે છે.

શૂળ રોગીનાં અરિષ્ટ.

यस्याध्मानं च शूलं च श्वासतृष्णा विमूर्च्छिता ।

शिरोऽतिर्यस्य दृश्येत शूली मृत्युमवाप्नुयात् ॥

જે રોગીનું પેટ ચઢતું હોય, શૂળ આવતું હોય, શ્વાસ થતો હોય, તરસ લાગતી હોય, મૂર્છા થતી હોય, અને માથે પીડા થતી હોય, તે તો ઉપદ્રવવાળો શૂળ રોગી મૃત્યુ પામે.

પાંડુ રોગીનાં અરિષ્ટ.

पाण्डुदन्तनखो यश्च पाण्डुनेत्रश्च मानवः ।

पाण्डुसङ्घातवांश्चैव पाण्डुरोगी विनश्यति ॥

જે પુરૂષના નખ, અને નેત્ર પાંડુ (ધોળા) થઈ ગયા હોય તથા જેનાં અસ્થિ વગેરે પણ પાંડુ વર્ણનાં થઈ ગયાં હોય તે પાંડુ રોગવાળો મનુષ્ય મરણ પામે.

પાંડુ રોગીનું બીજું અરિષ્ટ.

पाण्डुत्वक् पाण्डुनेत्रे च मूत्रं वा पाण्डुरं भवेत् ।

पाण्डुसङ्घातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥

જે રોગીની ત્વચા, નેત્ર અને મૂત્ર પણ પાંડુ વર્ણનાં હોય, તેમ તે બીજા પદાર્થોને પણ પાંડુ વર્ણના દેખે તે પાંડુ રોગવાળો મનુષ્ય મરણ પામે.

ક્ષય રોગનાં અરિષ્ટ.

शुक्लाक्षमन्नद्वेषारमूर्ध्वश्वासनिपीडितम् ।

कृच्छ्रेण बहुमेहतं यस्मा हन्तीह मानवम् ॥

જે રોગીનાં નેત્ર ધોળાં થઈ જાય, જે અન્નનો દ્વેષ કરતો હોય, જેને ઊર્ધ્વશ્વાસ ઉપડ્યો હોય અને તેથી પીડાતો હોય, કષ્ટે કરીને ધણો પિશાચ કરતો હોય, એવા ઉપદ્રવવાળો ક્ષયરોગી મૃત્યુ પામેછે.

ક્ષય રોગનું બીજું અરિષ્ટ.

धातुहीनो भवेद्यस्तु शोफश्वासैर्निपीडितः ।

बहुभोज्यो घृणावांश्च राजयक्ष्मी विनश्यति ॥

જે ક્ષયરોગીનું શરીર ધાતુ રહિત થઈ ગયું હોય, જે સોજે અને શ્વાસ એ બે ઉપદ્રવથી પીડાતો હોય, જેને ખાવા બહુ જોઈતું હોય તથા જેને પ્રત્યેક વસ્તુનો કંટાળો ઉપજતો હોય તે ક્ષયરોગી મૃત્યુ પામે.

શ્વાસ રોગીનું અરિષ્ટ.

હકારઃ શીતલો यस્ય ફૂત્કારસ્યોષ્ણતા ભવેત્ ।

શીઘ્રનાડી ન નિર્વાહઃ શીઘ્રં યાતિ યમાલયમ્ ॥

શ્વાસ લેતી વખતે જે શ્વાસ પાછો ખેંચવામાં આવે છે તે ઠંડો હોય તથા જે શ્વાસ છોડવામાં આવે તે ગરમ હોય, નાડી ઉતાવળે ચાલતી હોય તથાપિ તેનું વહન નિયમિત ન થતું હોય તો તે પુરુષ ઉતાવળે જન્મલોકમાં જાય છે.

શ્વાસ રોગીનું બીજું અરિષ્ટ.

અક્લમ્પો ગતેર્મક્લો મુખં વા કુઙ્કમપ્રભમ્ ।

ઉચ્ચારે ચ ભવેદ્વાયુઃ સ ચ યાતિ યમાલયમ્ ॥

જે રોગીનું શરીર કંપતું હોય, જેની ગતિનો ભંગ થયો હોય, જેનું મુખ કંકુના સરખું રાતું થઈ ગયું હોય અને મુખમાંથી જે વાયુના ઇંદ્રાટા મારતો હોય, તે રોગી જન્મપુરમાં જાય.

લાંબા મંદવાડનાં અરિષ્ટ.

ચિરં પ્રવૃદ્ધરોગસ્તુ ભોજનેઽપ્યસમર્થકમ્ ।

મમ્નગાત્રમુપેક્ષેત મેષજોઽપ્યરહસ્યકમ્ ।

પ્રતાદૃશં નરં જ્ઞાત્વોપચારઃ ક્રિયતે બુધૈઃ ॥

જે રોગીને ઘણા કાળથી રોગ વધતો જતો હોય તથા જે ભોજન કરવાને પણ અશક્ત હોય, જેનાં અંગ ભાગી ગયાં હોય તથા જેને ઔષધની પણ ટાંકી લાગતી ન હોય, એવા રોગીની વૈદ્યે ઉપેક્ષા કરવી. અર્થાત્ તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. એવા પુરુષને જોઈને ડાહ્યા વૈદ્યો સારી રીતે તેની પરીક્ષા કર્યા પછીજ તેના ઉપચાર કરવા માંડે છે.

ઉદર રોગનાં અરિષ્ટ.

‘વિદ્બંધશ્વાસશોષાશ્ચ તથા જ્વરનિપીડનાત્ ।

ગમ્भीરં સઘનં યત્સ્યાદુદરં ક્ષયતે નરમ્ ॥

જે ઉદર રોગીનો ઝાડો બંધ થાય, શ્વાસ, સોળે અને તાવની પીડાથી જેનું પેટ ભડું (કટણુ) અને ગંભીર થાય, તે ઉદર રોગથી રોગી નાશ પામે છે.

ગુદમ રોગીનાં અરિષ્ટ.

શ્વાસશૂલપિપાસાન્નર્વિદ્વેષો ગ્રન્થિમૃદતા ।

ભવતિ દુર્બલત્વં ચ ગુલ્મિનો મૃત્યુમેષ્યતઃ ॥

જે ગુદમ રોગવાળાને શ્વાસ, શૂળ, તરસ, પીડા, અન્નનો દ્વેષ અને ગુદમના ગ્રંથિની મૃદતા ઉત્પન્ન થાયછે તેમજ રોગી દુર્બળ થઈ જાયછે ત્યારે તે ગુદમ રોગી મરણ પામશે એમ જાણવું.

રક્તપિત્તનાં અરિષ્ટ.

નેત્રે જિહ્વાધરૌ यस્ય રક્તૌ વા રુધિરં વમેત્ ।

રક્તમૂત્રી રક્તસારી રક્તપિત્તી વિનશ્યતિ ॥

જે રોગીનાં નેત્ર, જીભ, ઓઠ, એ સઘળાં રાતાં થઈ જાય, તે મુખમાંથી રુધિર ઓકતો હોય, મૂત્રને માર્ગે તથા ઝાડાને માર્ગે પણ રક્ત વેહેતું હોય, તે રક્તપિત્તના રોગવાળો પુરૂષ જીવે નહિ.

રક્તપિત્તનું ખીળું અરિષ્ટ.

લોહિતં હર્દયેઘસ્તુ બહુશો લોહિતેક્ષણઃ ।

રક્તાનાં ચ દિશાં દ્રષ્ટા રક્તપિત્તી વિનશ્યતિ ॥

જે રક્તપિત્તના રોગવાળો પુરૂષ લોહી ઓકતો હોય તથા જેનાં નેત્ર અતિશય રાતાં હોય, તેમ જે ત્યારે પાસે સર્વ કાંઈ રાતુંજ દેખતો હોય, તે રક્તપિત્તવાળો રોગી નાશ પામેછે.

અર્શ રોગીનું અરિષ્ટ.

મુક્ષશોષો ભવેઘસ્ય ભ્રમારોચકપીડિતઃ ।

વિબન્ધોદરશૂલી ચ ગુદજાઃ ક્ષપયંતિ તમ્ ॥

જે રોગીના મુખઉપર સોજો આવે, બ્રમ ઉત્પન્ન થાય, અશ્ચિથી પીડાય, ઝાડો બંધ થાય, અને પેટમાં શૂળ આવે તે રોગીના અર્શ તેનો પ્રાણ લેછે.

બ્રમ રોગીનું અરિષ્ટ.

यस्य तृष्णा भवेद्धोरा दाहो वापि वमिर्मवेत् ।

अमोपपन्नो भवति न स जीवति मानवः ॥

જે બ્રમ રોગીને ભયાનક તરસ ઉત્પન્ન થાય, દાહ થાય, ઉલટી થાય, એવો બ્રમરોગી એટલે ચકરીના રોગવાળો મનુષ્ય જીવતો નથી.

આર્તવનું અરિષ્ટ.

अपूर्णे दिवसे नारी ज्वरार्त्ता पुष्पमाप्नुयात् ।

सा न जीवेन्महाप्राज्ञ ! या चातीसारपीडिता ॥

હું મોટી બુદ્ધિવાળા પુત્ર ! જે સ્ત્રીને દિવસ પૂરા થયા પેહેલા આર્તવની પ્રાપ્તિ થાય, વળી તે તાવથી પીડિત હોય અને અતીસારના રોગથી પીડિત હોય તે સ્ત્રી જીવે નહિ.

કામલા રોગીનું અરિષ્ટ.

यः शोफश्वाससंयुक्तस्तृष्णायुक्तोऽथ शूलवान् ।

कामलापाण्डुरोगार्त्तो नरश्च स विपद्यते ॥

જે કમળાના રોગવાળા પુરુષને સોજો થયો હોય, શ્વાસ થયો હોય, તૃષ્ણા (તરસ) ઉપજતી હોય અને શૂળ થતું હોય, એવો કમળાના રોગવાળો અને પાંડુ રોગવાળો રોગી નાશ પામેછે.

ભગંદરનાં અરિષ્ટ.

वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च ।

भगन्दरात्प्रस्रवन्ति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥

જે ભગંદર રોગવાળા પુરુષના ભગંદરમાંથી વાયુ, મૂત્ર, ઝાડો, જીવડા અને વીર્ય નીકળતાં હોય તે ભગંદરવાળા રોગીને સાફ થતું નથી માટે વૈદ્યોએ તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

અશ્મરીનાં અરિષ્ટ.

પ્રસૂનનાભિવૃષણં રુદ્ધમૂત્રં રુગન્વિતમ્ ।

અશ્મરી ક્ષપયત્યાશુ સિકતાશર્કરાન્વિતા ॥

જે અશ્મરી (પથરી) ના રોગવાળાની ફૂંટી તથા વૃષણ સૂછ ગયાં હોય, જેનું મૂત્ર બંધાયું હોય, પીડા થતી હોય, અને અશ્મરીમાંથી પિશાબ દ્વારા રેતીના કણ જેવી બારીક કણીઓ અથવા કાંકરી નીકળતી હોય, તે અશ્મરી રોગીનો થોડાક દિવસમાં અંત આણે છે.

અપસ્મારનાં અરિષ્ટ.

પાર્શ્વભક્ષાન્નવિદ્વેષશોફાતીસારપીડિતમ્ ।

બહુશોડપસ્સરન્તં તુ ક્ષીણં ચ ચલિતન્નુવમ્ ।

નેત્રાભ્યાં ચ વિકુર્વાણમપસ્સારો વિનાશયેત્ ॥

પાસાંમાં ભંગ થવો, અન્નનો દ્રેષ થવો, સોજો થવો, અતીસારની પીડા ઉપજવી, ઘણે પ્રકારે સ્મૃતિનો નાશ થવો, શરીર ક્ષીણ થવું, આંખોની ભ્રમરો વળી જવી, નેત્ર વિકારવાળાં થવાં, એ સર્વે જે અપસ્માર (ફેફરા) ના રોગવાળાને થયું હોય તે અપસ્મારી નાશ પામે છે.

વાતવ્યાધિનાં અરિષ્ટ.

શૂનં સુસ્ત્વચં ભગ્નં કંપાધ્માનનિપીડિતમ્ ।

રુજાર્તિમન્તં ચ નરં વાતવ્યાધિર્વિનાશયેત્ ॥

જે વાયુના રોગવાળાનું શરીર સૂછ ગયું હોય, જેની ત્વચા ખેદેર મારી ગઈ હોય, જેનાં અંગ વાયુના રોગથી ભાંગી ગયાં હોય, જેનું શરીર વાયુના રોગથી કંપતું હોય, જે પેટ ચઢવાના રોગથી પીડાતો હોય, જેને શૂળ વગેરે પીડા થતી હોય, એવા વાયુના રોગવાળો મનુષ્ય નાશ પામે છે.

પ્રમેહનાં અરિષ્ટ.

યથોક્તોપદ્રવાવિષ્ટમતિપ્રસ્રુતમેષ ચ ।

પિડકપિડિતં ગાઢં પ્રમેહો હન્તિ માનવમ્ ॥

પ્રમેહના રોગના જે જે ઉપદ્રવ નિદાનમાં કહેલા છે તે ઉપદ્રવોથી યુક્ત પ્રમેહ રોગ જેને થયો હોય, પ્રમેહ અતિશય વેહેતો હોય, પ્રમેહને લીધે જે પિટિકા અથવા ફાલીઓ થાયછે તે પણ થઇ હોય, એવો રોગી પ્રમેહ રોગથી નાશ પામેછે.

કોઠ રોગનાં અરિષ્ટ.

કૃમિહ્રદ્રોગમંદાગ્નિસંયુક્તં ચ ત્રિદોષજમ્ ।

પ્રભિન્નં પ્રસ્નુતાઙ્ગં ચ રક્તનેત્રં હતસ્વરમ્ ।

પચ્ચકર્મગુણાતીતં કુષ્ઠં હન્ત્વાહ કુષ્ઠિનમ્ ॥

જે કોઠ રોગમાં રોગીનું અંગ ભેદાઇ ગયું હોય, શરીરમાંથી સ્વાવ ગળતો હોય, નેત્ર રાતાં થયાં હોય, રોગીનો સ્વર બેશી ગયો હોય, કોઠમાં કૃમિ ઉત્પન્ન થયા હોય, તદ્દયમાં રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય, જઠરાગ્નિ મંદ પડી ગયો હોય, જે કોઠ ત્રણે દોષ કોપવાથી થયો હોય, અને વ-મન વિરેચન વગેરે પાંચ કર્મથી જે મટી શકતો ન હોય, એવો કોઠ રોગ મટતો નથી, પણ રોગીનો જીવ લે છે.

ઉન્માદ રોગનાં અરિષ્ટ.

અવાઙ્મુખસ્તૂન્મુખો વા ક્ષીણમાંસબલો નરઃ ।

જાગરૂકસ્ત્વસન્દેહમુન્માદેન વિનશ્યતિ ॥

જે ઉન્માદ રોગવાળો રોગી નીચું જોઈને અથવા ઊંચું જોઈને બેશી રહેતો હોય, જેના શરીરમાંથી માંસ અને બળનો ક્ષય થયો હોય, અને જેને ઊંધ આવતી ન હોય, એવો ઉન્માદ રોગવાળો પુરુષ નિશ્ચય મરણ પામે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे द्वितीयस्थाने व्याख्यारितं

नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

પચ્ચમોઽધ્યાયઃ ।

પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિકાર.

પ્રકૃતિના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ.

આત્રેય ઉવાચ ।

યઃ શીલવાન્ ક્રોધનતામુપૈતિ યઃ ક્રોધવાન્ શીઘ્ર ગુણં ચ ધત્તે ।

દ્વાવેવ મૃત્યું તનુતો વિધિજ્ઞ ! સ્થૂલો નરઃ શીઘ્રારં કુશલઃ ॥

આત્રેય કહેછે:—જે પુરૂષ સદૈવ યંત્ર સ્વભાવનો છતાં એકાએક ક્રોધી સ્વભાવનો થઈ જાય, અથવા જે જન્મનો ક્રોધી હોઈને યંત્ર સ્વભાવવાળો થાય, તો હે વિધિને જાણનારા પુત્ર ! એ બન્નેવાનાં મૃત્યુ આણનારાં છે. તેમજ જે પુરૂષ પ્રથમ શરીરે જન્મે છતાં એકાએક પાતળો થઈ જાય તો તે પણ મૃત્યુ આણનારું અરિષ્ટ ચિન્હ છે એમ જાણવું.

યો ધર્મશીલો ભવતીહ પાપી પાપાત્મકો ધર્મગતો યદિ સ્યાત્ ।

સ મૃત્યુભાજી ભવતીહ શીઘ્રં યશ્ચ પ્રકૃત્યા વિકૃતિં પ્રયાતિ ॥

જે પુરૂષ ધર્મશીલ છતાં પાપકર્મ કરે અથવા પાપી છતાં ધર્મ આચરે, તેમજ એવી રીતે જે પોતાની હમેશની પ્રકૃતિ છોડીને વિકૃતિને પામે તે મનુષ્ય થોડાક કાળમાં મૃત્યુ પામે.

યો ગૌરવર્ણો વિદધાતિ કાળ્યર્થે કૃષ્ણોઽતિગૌરવમુપૈતિ યશ્ચ ।

તથા મૃતિં યાતિ નરઃ પ્રકૃત્યા શીઘ્રં વિકૃત્યા ભજતે વિયોગમ્ ॥

જે પુરૂષ ગૌરવર્ણનો હોઈને પછી કાળો થઈ જાય અથવા કાળો હોઈને ગૌરવર્ણનો થઈ જાય, તેમ જે પુરૂષ પોતાની હમેશની પ્રકૃતિમાં ફેરફાર થવાથી તે પ્રકૃતિ છોડી દે તે પુરૂષ મૃત્યુ પામેછે.

યો વૈપરીલ્યં શૃણુતેથ શબ્દં ગૃહ્ણાતિ વા ન શૃણુતે સ શીઘ્રમ્ ।

સ વૈ મૃતિં પશ્યતિ યો ન પશ્યેત્ છાયાં સ્વકીયાં ધરણીં પ્રપન્નામ્ ॥

જે પુરૂષ કોઈએ ઉચ્ચારેલા શબ્દને વિપરીતપણે સાંભળે, એટલે તે ધીમેથી બોલ્યો હોય તો ભારે અવાજ સાંભળે અને ભારે અવા-

જથી બોલ્યો હોય તો ધીમું બોલ્યો હોય તેવું સાંભળે, અથવા કોઈના બોલેલા શબ્દને ઝટ સાંભળી શકે નહિ કે સાંભળીને અર્થ મેહણ કરી શકે નહિ, તેમજ પૃથ્વી ઉપર પડેલા પોતાના શરીરના પડછાયાને જે જોઈ શકે નહિ તે મનુષ્ય મૃત્યુ પામે.

यो वेन्द्रियैः प्रतिहतः कृदातां प्रयाति
स्थूलोऽति निःप्रभवपुर्मरणं विपश्येत् ।
यो विस्त्रगन्धि च रसं च क्वचिन्न वेत्ति
स वै मृतिं प्रियतमां भजते मनुष्यः ॥

જે પુરૂષની ઇન્દ્રિયોની શક્તિ નામે તથા જે સ્થૂલ હોવા છતાં પાતળો અને છેક કાંતિરહિત શરીરવાળો થાય, તે પુરૂષ મરણ પામે. વળી જે મગ્દાના જેવા ઉગ્રગંધને કે રસને કોઈ સ્થળમાં જાણી શકે નહિ તે પુરૂષ પણ મરણરૂપી પ્રિયતમાનું સેવન કરે અર્થાત્ મૃત્યુ પામે.

यस्यास्यगन्धमाघ्राय भजन्ते नीलमक्षिकाः ।
नासिकायां शरीरे वा स चैव यमलोकगः ॥

જે પુરૂષના મુખના વાસને સુંધીને લીલી માંખ તેના નાક ઉપર અથવા તેને શરીરે બેસે તે પુરૂષ નિશ્ચય યમપુરીમાં જાય.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे द्वितीयस्थाने पञ्चेन्द्रिय-

विकारो नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

नक्षत्रોનું જ્ઞાન.

નક્ષત્રજ્ઞાન કથનનો ઉપક્રમ.

आत्रेय उवाच ।

अथ नक्षत्रयोगेन व्याधिर्यस्य प्रजायते ।

साध्यासाध्यं च याप्यं च वक्ष्यामि शृणु पुत्रक !

આત્રેય કહેછે:—જે પુરુષને જે નક્ષત્રમાં વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાયછે તે નક્ષત્ર ઉપરથી તે વ્યાધિ સાધ્ય છે કે અસાધ્ય છે કે યાપ્ય* તે હું તને કહુંછું, હે પુત્ર તે તું સાંભળ.

યમધંટયોગ.

આદિત્યયોગેન મઘા વિશાખા ચન્દ્રેણ યુક્તા કુજ આર્દ્રયા તુ ।
મૂલં પ્રબુદ્ધે ગુરુકૃત્તિકા ચ શુક્રેણ રોહિણ્યસિતેન હસ્તઃ ॥

एतान् वदन्ति निपुणा यमघण्टयोगात्
व्याधिप्रपन्नमनुजो यदि पुण्ययोगात् ।
जीवेद् यदा कथमसौ यमदंतयन्त्र-
घोरान्तरालपतनेन कथं सुखं स्यात् ॥

રવિવારે મઘા, સોમવારે વિશાખા, મંગળવારે આર્દ્રા, બુધવારે મૂળ, શુક્રવારે કૃત્તિકા, શુક્રવારે રોહિણી, અને શનિવારે હસ્ત, એ પ્રમાણે નક્ષત્રો આવે, ત્યારે બુદ્ધિમાન પુરુષો તેને યમધંટ યોગ કહેછે. એ યમધંટ યોગમાં વ્યાધિનો જેને આરંભ થયો હોય તેવો રોગી હોવે નહિ; અને કદાપિ પુણ્યબળથી હોવે તોપણ ભયંકર એવી યમની દાદનીવચ્ચે પડેલો તે રોગી સુખી તો શાનોજ થાય? અર્થાત્ ધણા દલાડા દુઃખ બોગવીને પણ મરે.

મૃત્યુયોગ.

આદિત્યેનાનુરાધા વસતિ હિમરુચિશ્ચોત્તરાસંપ્રયુક્તો
૧વારીશો મૌમયુક્તો બુધ इति तुरगीयुक्त^२ एतत् सुखं न ।
देवाचार्योर्मृगाख्ये शुभगणसहितेऽश्लेषया શુક્રસંજ્ઞો
हस्तो मंदेन युक्तो न तु वदति शुभं शास्त्रविन्मृत्युयोगे ॥

इति मृत्युयोगः ।

રવિવારે અનુરાધા, સોમવારે ઉત્તરા, મંગળવારે શતભીષા, બુધવારે અશ્વિની, શુક્રવારે મૃગશિર, શુક્રવારે આશ્લેષા, શનિવારે હસ્ત,

* જે વ્યાધિ કેવળ મટાડી શકાય નહિ પણ ઘણું દરજ્જે ઓછા કરી શકાય અથવા જેનું બળ નરમ પાડી શકાય તેને 'યાપ્ય' કહેછે.

૧ મૌમઃ સપ્તર્ષિયુક્તો. પ્ર૦ ૧-૩. ૨ કાલયોગં ચ જાયેત્. પ્ર૦ ૨.

એવી રીતે નક્ષત્રો આવીં હોય ત્યારે શાસ્ત્ર જાણનારા પુરૂષો તેને મૃત્યુયોગ કહેછે. એ યોગમાં જેને વ્યાધિનો આરંભ થયો હોય તે રોગીને આરામ થતો નથી, માટે એ યોગ નષ્ટ છે.

અમૃતયોગ.

દિનકરકરયુક્તઃ સોમસૌમ્યેન વાપિ
તુરગસહિતમૌમઃ સોમપુત્રેઽનુરાધા ।
સુરગુરુરપિ પુષ્યે રેવતી શુક્રવારે
દિનકરસુતયુક્તા રોહિણી સૌખ્યહેતુઃ ॥

इत्यमृतयोगः ।

રવિવારે હસ્ત, સોમવારે મૃગશિર, મંગળવારે અશ્વિની, બુધવારે અનુરાધા, ગુરૂવારે પુષ્ય, શુક્રવારે રેવતી, અને શનિવારે રોહિણી, એ નક્ષત્રોના યોગને અમૃતયોગ કહેછે. એ યોગમાં જેને વ્યાધિનો આરંભ થયો હોય તેને આરામ થાયછે.

કૂરયોગ.

શૂલે વજ્રેઽતિગણ્ડે વા વ્યાઘાતે વ્યતિપાતકે ।
વિષ્કમ્ભયોગયુક્તે ચ નક્ષત્રે કૂરદૈવતે ॥
एतैरसाध्या ज्वरिणस्तस्माद् योगान् परीक्षयेत् ।
योगे ऋक्षे तथा वारे कूरे प्राप्ते न जीवति ॥

इति कूरयोगः ।

શૂળયોગ, વજ્રયોગ, અતિગંડયોગ, વ્યાઘાતયોગ, વ્યતિપાતયોગ, વિષ્કંભયોગ, એમાંના કોઈ પણ યોગ સાથે, જેનો દેવતા કૂર હોય એવું કોઈ પણ નક્ષત્રયુક્ત થાય, તો તે કૂરયોગ કહેવાયછે. એ કૂરયોગમાં જેના વ્યાધિનો આરંભ થયો હોય તે વ્યાધિ અસાધ્ય થાયછે માટે વૈદ્યે પ્રથમ યોગની પરીક્ષા કરવી જોઈએ, કેમકે કૂરયોગ, કૂર નક્ષત્ર કે કૂર વારમાં વ્યાધિ થયો હોય તો તે રોગી જીવતો નથી.

શુભયોગ.

सिद्धिः शुक्लं शुभः प्रीतिर्वायुष्मत्सौम्यकर्मणः ।
धृतिर्वृद्धिर्ध्रुवो हर्षः सुखसाध्या इमे स्मृताः ॥

इति योगविज्ञानम् ।

સિદ્ધિયોગ, શુક્લયોગ, શુભયોગ, પ્રીતિયોગ, આયુષ્માન્યોગ, ધૃતિયોગ, વૃદ્ધિયોગ, ધ્રુવયોગ, હર્ષયોગ, એ સર્વે સૌમ્ય કર્મવાળા પુરુષને સુખસાધ્ય છે. અર્થાત્ એ યોગમાં પ્રાપ્ત થયેલો રોગ સુખે કરીને મટે છે.

અશુભ નક્ષત્ર.

મઘા વિશાખા મરણી તથાર્દ્રા મૂલં તથા કૃત્તિકાહસ્તઋક્ષાઃ ।

પિત્તે ન શસ્તા મુનયો વદન્તિ વારક્રમેણૈવ વિચિન્તનીયાઃ ॥

રવિવારે મઘા નક્ષત્ર, સોમવારે વિશાખા, મંગલવારે ભરણિ, બુધવારે આર્દ્રા, શુક્રવારે મૂળ, શુક્રવારે કૃત્તિકા અને શનિવારે હસ્ત, એ નક્ષત્રો સારાં નથી એમ મુનિઓ કહે છે.

અસાધ્ય નક્ષત્ર.

મઘામરણિહસ્તેષુ મૂલે વા જ્વરિતોઽપિ યઃ ।

મૃત્યુમાપચતે સોઽપિ નાત્ર કાર્યા વિચારણા ॥

મઘા, ભરણિ, હસ્ત, અને મૂળ, એ નક્ષત્રોને દિવસે જે રોગીને તાવ આવે તે રોગી મૃત્યુ પામે એમાં શંકા કરવી નહિ.

સાધ્ય નક્ષત્ર.

અશ્વિનીરોહિણીપુષ્યમૃગશિરઃ જ્યેષ્ઠાઃ પુનર્વસુઃ ।

एते साध्याश्च विज्ञेया ज्वरिणां च विशेषतः ॥

અશ્વિની, રોહિણી, પુષ્ય, મૃગશિર, જ્યેષ્ઠા, પુનર્વસુ, એ નક્ષત્રો સાધ્ય છે અર્થાત્ તે નક્ષત્રમાં ઉપજેલો રોગ થાય છે. અને જ્વરવાળાને તે તે વિશેષે કરીને સાધ્ય છે.

કષ્ટસાધ્ય નક્ષત્રો.

पूर्वात्रयं स्वातिरथापि चित्वा

त्रयोत्तरार्द्राश्रवणाधनिष्ठाઃ ।

મૂલં વિશાખા સહ કૃત્તિકાભિઃ

સાર્પોઽનુરાધા સહ જ્યેષ્ઠયા ચ ॥

एते सकष्टा गदपीडितानां

ऋक्षाः सुयाप्यान् कुरुते नराणाम् ।

**તસ્માત્ તુ વિજ્ઞાય બુધાશ્ચ સમ્યક્
રુજાં વિનાશં પ્રતિકર્મ કુર્યુઃ ॥**

પૂર્વાશ્લેષુની, પૂર્વાષાઢા, પૂર્વાભાદ્રપદ, સ્વાતિ, ચિત્રા, ઉત્તરાશ્લેષુની, ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરાભાદ્રપદ, આર્દ્રા, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, મૂળ, વિશાખા, કૃત્તિકા, અશ્લેષા, અનુરાધા, જ્યેષ્ઠા, એ સર્વે નક્ષત્રો રોગથી પીડાયલાં એને કષ્ટ આપનારાં છે. અર્થાત્ એ નક્ષત્રોમાં આરંભાયેલો કષ્ટ કરીને સાધ્ય કરી શકાય છે. તેમજ એ નક્ષત્રોમાં રોગ થાય તો તે ઘણું દિવસે કરીને શમાવી શકાય છે. અથવા રોગનું બળમાત્ર કમી કરી શકાય છે. એટલામાટે પંડિત વૈદ્યોએ એ નક્ષત્રોને સારી પેઠે જાણીને પણ રોગ મટાડવાનેમાટે કર્મનો આરંભ કરવો.

નક્ષત્રોની પીડાનો અવધિ.

અદિવન્યાં ચૈકરાત્તં તુ મરણ્યાં મૃત્યુમોક્ષતે ।

નવરાત્રં કૃત્તિકાયાં રોહિણ્યાં તુ દિનત્રયમ્ ॥

અશ્વિનીમાં રોગ થયો હોય તો એક રાત્રિ પીડા કરીને નાશ પામે છે. ભરણીમાં રોગ થયો હોય તો તે મૃત્યુ કરે છે. કૃત્તિકામાં થયેલો રોગ નવ રાતોમાં શમી જાય છે અને રોહિણીમાં થયેલો રોગ ત્રણ દિવસમાં મટે છે.

મૃગે માસં તુ પીઢા સ્યાદાર્દ્રાયાં મૃત્યુરેવ ચ ।

પુનર્વસૌ ચ પુષ્યે ચ સપ્તરાત્રં તુ પીઢ્યતે ॥

મૃગશિર નક્ષત્રમાં થયેલો રોગની પીડા એક માસ ભોગવવી પડે છે; આર્દ્રા નક્ષત્રમાં થયેલો રોગ મૃત્યુ આણે છે; તેમજ પુનર્વસુ અને પુષ્યમાં થયેલો રોગ સાત દિવસમાં મટે છે.

નવરાત્રં તથાશ્લેષા મઘા ચેતિ યમાલયમ્ ।

પૂર્વા માસત્રયં જ્ઞેયમુત્તરા પञ્ચકલ્પયમ્ ॥

અશ્લેષામાં થયેલો રોગ નવ દિવસમાં મટે છે, મઘામાં થયેલો રોગ ચમ લોકમાં લેઈ જાય છે, પૂર્વાશ્લેષુનીમાં થયેલો રોગ ત્રણ મહિને મટે છે, અને ઉત્તરાશ્લેષુનીમાં થયેલો રોગ પંદર દિવસે મટે છે.

પૂર્વાત્રયે ત્રયોઽશાશ્ચ શુભા જ્ઞેયા મનીષિભિઃ ।

एतेषां तुर्यगे चान्ते यदि रोगस्तदा मृतिः ॥

વળી ત્રણે જાતના પૂર્વા નક્ષત્રોની પેહેલા ત્રણ પાયા સારા છે એમ બુદ્ધિમાન વૈદ્યોએ જાણવું. પણ એ નક્ષત્રોના ચોથા અથવા છેલ્લા પાયામાં રોગની ઉત્પત્તિ થાય તો રોગીનું મરણ સમજવું.

હસ્તેન પ્રાપ્યતે સૌખ્યં ચિત્ત્વા પંચદશાહકમ્ ।

સ્વાતિઃ શોડશરાત્રં તુ વિશાખા વિંશરાત્રકમ્ ॥

હસ્ત નક્ષત્રમાં રોગ થયો હોય તો સુખપ્રાપ્તિ થાયછે. ચિત્રા નક્ષત્રમાં રોગ થયો હોય તો પંદર દિવસે મટેછે. સ્વાતિમાં થયેલો રોગ સોળ રાત્રીઓ લગી ચાલેછે અને વિશાખા નક્ષત્રમાં થયેલો રોગ વીશ રાત્રી સુધી ચાલેછે.

અનુરાધા પક્ષમેકં જ્યેષ્ઠા દશદિનાનિ તુ ।

મૂલેન મૃત્યુમાપ્નોતિ આષાઢાસુ ત્રિપચ્ચકમ્ ॥

અનુરાધા નક્ષત્રમાં રોગ થયો હોય તો એક પખવાડીયું ચાલેછે; જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં થયેલો રોગ દશ દિવસ ચાલેછે. મૂળ નક્ષત્રમાં રોગ થયો હોય તો રોગી મૃત્યુ પામેછે. અને પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રમાં થયેલો રોગ પંદર દિવસ ચાલેછે.

ઉત્તરા વિંશરાત્રેણ શ્રવણે માસકદ્વયમ્ ।

માસદ્વયં ધનિષ્ઠા સ્યાત્ સપ્તર્ષિદિનવિંશતિઃ ॥

ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમાં રોગ થયો હોય તો તે વીશ દિવસે મટેછે. શ્રવણમાં થયેલો રોગ બે માસે મટેછે. ધનિષ્ઠામાં થયેલો બે માસે અને શતભીષામાં થયેલો રોગ વીશ દહાડે મટેછે.

નવરાત્રં ભવેત્ પૂર્વા ઉત્તરા પંચકદ્વયમ્ ।

દશાહં રેવતીપીઢા મુચ્યતે વ્યાધિમિસ્તતઃ ॥

પૂર્વાભાદ્રપદમાં થયેલો રોગ નવ રાત્રીમાં મટેછે. ઉત્તરાભાદ્રપદમાં થયેલો રોગ પંદર દિવસમાં મટેછે. અને રેવતી નક્ષત્રમાં થયેલો રોગની પીઠા દશ દિવસ ભોગવીને પછી રોગી રોગપીઠામાંથી મુક્ત થાયછે.

નક્ષત્રોના તૃતીયાંશની પીઠાનો અવાધ.

કૃત્તિકા.

કૃત્તિકાસુ જ્વરસ્તીવ્રો વ્યાધિર્ભવતિ પૈત્તિકઃ ।

દિનાનિ દશ પ્રથમે ચરણે ચ વિનિર્દિશેત્ ।

દશૈવ દ્વિતીયે ભાગે તૃતીયે દિનપંચકમ્ ॥

કૃત્તિકાનક્ષત્રમાં તીવ્ર જ્વર અને પિત્તનો વ્યાધિ થાયછે. કૃત્તિકાના ત્રણ ભાગ કરીને તેના પેહેલા ભાગમાં વ્યાધિ થયો હોય તો તે દશ દિવસ પછી મટેછે; બીજા ભાગમાં થયેલો વ્યાધિ પણ દશ દિવસે મટેછે; અને ત્રીજા ભાગમાં થયેલો વ્યાધિ પાંચ દિવસમાં મટેછે, એમ કહેવું.

રૌહિણી.

રોહિણ્યાં નવરાત્રં તુ પ્રથમેઽશે પ્રકીર્તિતમ્ ।

દ્વિતીયે દ્વિગુણં પ્રોક્તં તૃતીયે દશરાત્રકમ્ ॥

રૌહિણીના પેહેલા અંશમાં થયેલો વ્યાધિ નવ રાત્રિમાં મટેછે; બીજા અંશમાં થયેલો અઢાર દિવસમાં અને ત્રીજા અંશમાં થયેલો દશ રાત્રિમાં મટેછે.

મૃગશિર.

નક્ષત્રે ચન્દ્રદૈવત્યે પક્ષં સ્યાત્પ્રથમેઽશકે ।

મધ્યમાંશે તથા વિદ્યાદવ્યાધિં દ્વાદશવાસરાન્ ।

તૃતીયાંશે તથા જ્ઞેયો મૃત્યુર્માસાદનન્તરમ્ ॥

મૃગશિર નક્ષત્રના પેહેલા અંશમાં થયેલો વ્યાધિ સાત દિવસમાં મટેછે; મધ્યમ અથવા બીજા અંશમાં થયેલો વ્યાધિ બાર દિવસમાં મટેછે; અને ત્રીજા અંશમાં વ્યાધિ થયો હોય તો એક માસ પછી રોગી મરણ પામશે એમ જાણવું.

આર્દ્રા.

નક્ષત્રે રુદ્રદૈવત્યે પક્ષં સ્યાત્પ્રથમેઽશકે ।

દ્વાદશાહં દ્વિતીયે ચ તૃતીયાંશે ન જીવતિ ॥

આર્દ્રા નક્ષત્રના પેહેલા અંશમાં થયેલો વ્યાધિ એક પચ્ચાવીઆમાં મટેછે; બીજા અંશમાં થયેલો વ્યાધિ બાર દિવસમાં મટેછે; અને જો ત્રીજા અંશમાં વ્યાધિ થયો હોય તો રોગી જીવતો નથી.

પુનર્વસુ.

પુનર્વસૌ જ્વરં વિદ્યાત્ પ્રથમાંશે ત્રિપક્ષકમ્ ।

મધ્યમે દિવસાન્ સપ્ત તૃતીયે પંચવિંશતિઃ ॥

૧ તૃતીયે મુનિભિઃ પ્રોક્તં દિનાનાં પંચવિંશતિઃ. પ્ર૦ ૨.

૨ આ પંદર લીટી. પ્ર૦ ૧ લી માં નથી.

પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં આવેલો જ્વર જો તેના પેહેલા અંશમાં આવ્યો હોય તો દોઢ મહિનો પીડા કરેછે; બીજા અંશમાં આવ્યો હોય તો સાત દિવસ, અને ત્રીજા અંશમાં આવ્યો હોય તો પચીસ દિવસ પીડા કરેછે.

પુખ્ય.

પુખ્યે સ્યાત્પ્રથમે સપ્ત દ્વિકે વિંશતિવાસરાન્ ।

તૃતીયાંશે તથા વિંદ્યાદિવસાનેકવિંશતિઃ ॥

પુખ્ય નક્ષત્રના પેહેલા અંશમાં થયેલો વ્યાધિ સાત દિવસ, બીજા અંશમાં થયેલો વ્યાધિ વીસ દિવસ, અને ત્રીજા અંશમાં થયેલો વ્યાધિ એકવીસ દિવસ પીડા કરેછે.

અશ્લેષા.

આશ્લેષાયાં ચ નક્ષત્રે यस્ય સંભવતિ જ્વરઃ ।

માસત્રયેણ પ્રાગંશે કષ્ટાઙ્ગીવતિ માનવઃ ॥

દ્વિતીયે ચ તૃતીયે ચ મૃત્યુરેવ ન સંશયઃ ।

અશ્લેષા નક્ષત્રમાં જે રોગીને જ્વર ઉત્પન્ન થાયછે, તે જો તેના પેહેલા અંશમાં થયો હોય તો ત્રણ માસ પીડા ભોગવીને રોગી મનુષ્ય કંઠે કરીને હવેછે. અને બીજા કે ત્રીજા અંશમાં જ્વર ઉપજ્યો હોય તો રોગીનું મૃત્યુ થાયછે એમાં સંશય નથી.

મઘા.

નક્ષત્રે પિતૃદૈવત્યે રોગો यस્ય પ્રવર્તતે ।

પ્રથમેઽશે સપ્તરાત્રિં દ્વિતીયે ધિષ્ણ્યતુલ્યતામ્ ।

વિંશત્તૃતીયે દિવસાન્ પીઙ્યતે કર્મણો બલાત્ ॥

મઘા નક્ષત્રના પેહેલા અંશમાં જે રોગીને રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તે રોગી સાત રાત્રિ પીડા ભોગવેછે; બીજા અંશમાં થયેલા રોગની પીડા સત્તાવીસ દિવસ ભોગવેછે; અને પોતાના કર્મના બળથી, જે ત્રીજા અંશમાં રોગ થયો હોય તો તેની પીડા વીસ દિવસ ભોગવેછે.

પૂર્વાફાલ્ગુની.

નક્ષત્રે મગદૈવત્યૈ यस્ય સંજાયતે જ્વરઃ ।

પ્રથમેઽશે પંચરાત્રિ મધ્યે દ્વાદશવાસરાન્ ।

તૃતીયાંશે તથા જ્ઞેયં મૃત્યુર્માસાદનંતરમ્ ॥

પૂર્વાક્ષાણુની નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં જોને વ્યાધિ થયો હોય તે પાંચ રાત્રી પીડા ભોગવેછે; મધ્યમ અંશમાં થયેલા વ્યાધિની પીડા બાર દિવસ ભોગવેછે; અને ત્રીજા અંશમાં વ્યાધિ થયો હોય તો એક માસ પીડા ભોગવ્યા પછી રોગીનું મરણ થાયછે એમ જાણવું.

ઉત્તરાક્ષાણુની.

उत्तरायाः प्रथमांशो वासराणि चतुर्दश ।

द्वितीये सप्तरात्रं तु तृतीये दिवसान् नव ॥

यदि हस्ते भवेद्रोगः प्रथमे सप्तरात्रकम् ।

ઉત્તરાક્ષાણુની નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં રોગ થયો હોય તો ચૌદ દિવસ પીડા થાયછે; બીજા અંશમાં થયો હોય તો સાત રાત્રી, અને ત્રીજા અંશમાં થયો હોય તો નવ દિવસ પીડા થાયછે.

હસ્ત.

चत्वार्यहानि द्वितीये तृतीये दिनपंचकम् ॥

मृत्युं विद्यात् तथा पूर्वं त्वाष्ट्रे यस्य भवेज्ज्वरः ।

જો હસ્ત નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં રોગ થયો હોય તો સાત રાત્રી, બીજા અંશમાં થયો હોય તો ચાર દિવસ અને ત્રીજા અંશમાં થયો હોય તો પાંચ દિવસ પીડા થાયછે.

ચિત્રા.

त्रिभिर्मासैर्द्वितीयांशे रोगो भवति दारुणः ।

तृतीयांशे तथा ज्ञेयं वासराणि त्रयोदश ॥

ચિત્રા નક્ષત્રના પૂર્વભાગમાં જે જ્વર ઉપજે તે રોગી મૃત્યુ પામે બીજા અંશમાં જોને જ્વર ઉપજે તેને દારૂણ રોગ થાય અને તે ત્રણ માસે મરણ પામે. ત્રીજા અંશમાં રોગ થયો હોય તો તેર દિવસ પછી મરણ પામે કે સાફ થાય.

સ્વાતિ.

वायव्ये प्राक् सप्तदश द्वितीये चैकविंशतिः ।

अस्यैव तु तृतीयांशे मृत्युमेव विनिर्दिशेत् ॥

સ્નાતિ નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં થયેલો રોગ સત્તર દિવસ, અને ખીન્ન અંશમાં થયેલો એકવીશ દિવસ પીડા કરેછે. ત્રીજા અંશમાં થયેલો રોગ રોગીનું મૃત્યુ કરેછે.

વિશાખા.

પ્રથમાંશે વિશાખાયાં ત્રિગુણાઃ ષોડશઃ સ્મૃતાઃ ।

દ્વિતીયે દ્વાદશ પ્રોક્તાસ્તૃતીયેઽપિ તથૈવ ચ ॥

વિશાખા નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં રોગ થયો હોય તો અરતાવીશ દિવસ પીડા કરેછે; ખીન્ન અંશમાં થયો હોય તો આર દિવસ અને ત્રીજા અંશમાં થયો હોય તોપણ તેટલાજ દિવસ પીડા કરેછે.

અનુરાધા.

મૈત્રાંશે પ્રથમે સપ્ત દ્વિતીયે પક્ષમાદિશેત્ ।

તૃતીયાંશે ચતુઃષ્ઠિર્વાસરાણાં મહામતે ॥

હે મોટી ખુદ્ધિવાળા! અનુરાધા નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં રોગ થયો હોય તો સાત દિવસ, ખીન્નમાં થયો હોય તો પંદર દિવસ, અને ત્રીજા અંશમાં થયો હોય તો ચોસઠ દિવસ પછી રોગ મટેછે.

જ્યેષ્ઠા.

ત્રિપક્ષમૈન્દ્રે પ્રથમે દ્વિત્રિભાગે ચ ષોડશ ।

જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રના પેહેલા અંશમાં વ્યાધિ થયો હોય તો પંદર અને ખીન્ન કે ત્રીજા અંશમાં વ્યાધિ થયો હોય તો સોળ દિવસ પછી મટેછે.

મૂલ.

મૂલેઽશે તૃતીયે જ્ઞેયઃ પક્ષ એવ મનીષિભિઃ ॥

મૂલ નક્ષત્રના ત્રીજા અંશમાં રોગ થયો હોય તો એક પચ્ચાડી-આમાં મટે છે એમ ખુદ્ધિમાન પુરૂષોએ જાણવું. (પ્રથમ અને દ્વિતીય અંશનું અંતમાં ક્યંત કયું નથી માટે તે અંશમાં થયેલો રોગ સુખસાધ્ય હોઇને મટી જાયછે એમ જાણવું).

પૂર્વાષાઢા.

આદ્યે પૂર્વે ત્રયો માસા મધ્યમેઽહાનિ ષોડશ ।

તૃતીયાંશે પુનર્મૃત્યુરતીસારઃ પ્રજાયતે ॥

પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં રોગ થયો હોય તો તે ત્રણ માસ પીડા કરેછે; ખીજા અંશમાં રોગ થયો હોય તો સોળ દિવસ પીડા કરેછે; અને ત્રીજા અંશમાં રોગ થયો હોય તો રોગીનું અતીસારથી મૃત્યુ નીપજે છે.

ઉત્તરાષાઢા.

વિશ્વેંશે પ્રથમે પક્ષં મધ્યે દ્વાદશરાત્રિકમ્ ।

દિનાનાં વિંશતિઃ પ્રોક્તા તૃતીયાંશે મહામુને ! ॥

ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રના પેહેલા અંશમાં થયેલો રોગ પંદર દિવસ પીડા કરેછે; ખીજા અંશમાં થયેલો રોગ આ દિવસ પીડા કરેછે; અને હું મહામુનિ! ત્રીજા અંશમાં થયેલો રોગ વીશ દિવસ પીડા કરેછે.

શ્રવણ.

સપ્તાહમાદૌ શ્રવણે વિંશતિર્મધ્યમે મતા ।

ષોડશાહં તૃતીયાંશે સત્યમેતદ્બ્રવીમ્યહમ્ ॥

શ્રવણ નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં થયેલો રોગ સાત દિવસ પીડા કરેછે; મધ્યમ અંશમાં થયેલો રોગ વીશ દિવસ પીડા કરેછે; અને ત્રીજા અંશમાં થયેલો રોગ સોળ દિવસ પીડા કરેછે; એ હું સાચું કહું છું.

ધનિષ્ઠા.

વિંશતિર્વાસવે પૂર્વે મધ્યમે માસયુગ્મકમ્ ।

માસસ્તૃતીયે વિજ્ઞેયો દૈવજ્ઞૈશ્ચ નિવેદિતમ્ ॥

ધનિષ્ઠા નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં થયેલો રોગ વીશ દિવસ પીડા કરેછે; ખીજા અંશમાં થયેલો રોગ એ માસ પીડા કરેછે; અને ત્રીજા અંશમાં થયેલો રોગ એક મહિના પીડા કરેછે; એમ જ્યોતિષ્યશાસ્ત્ર જ્ઞાનુનારાઓનું કહેવું છે.

પૂર્વાભાદ્રપદ.

વારુણે દારુણો રોગસ્ત્રિપક્ષં પ્રથમાંશકે ।

દ્વિતીયે માસષટ્કં તુ ષોડશાહં તૃતીયકે ॥

પૂર્વાભાદ્રપદ નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં થયેલો દારુણ રોગ ત્રણ પાંચવાડીઆં ચાલેછે; ખીજા અંશમાં થયેલો છ માસ ચાલેછે; અને ત્રીજા અંશમાં થયેલો રોગ સોળ દિવસ પીડા કરેછે.

ઉત્તરાભાદ્રપદ.

અહિર્વુધ્ને પક્ષમાદૌ મધ્યે માસં વિનિર્દિશેત્ ।

અન્તેઽષ્ટાવિંશતિર્જ્ઞેયા પીડા સ્યાત્ પાપકર્મણિ ॥

ઉત્તરાભાદ્રપદ નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં થયેલો રોગ એક પખવા-
ડિયું પીડા કરેછે; બીજા અંશમાં થયેલો રોગ એક મહિનો પીડા કરેછે;
અને ત્રીજા અંશમાં થયેલો રોગ પાપકર્મોને લીધે અઢાવીશ દિવસ
પીડા કરેછે.

રેવતી.

રેવત્યાઃ પ્રથમે ચાષ્ઠૌ દ્વિત્રિમાસે તુ ષોડશ ॥

રેવતીના પ્રથમ અંશમાં રોગ થયો હોય તો રોગી આઠ દિવસ
પીડા ભોગવેછે; અને જો બીજા કે ત્રીજા અંશમાં રોગ થયો હોય તે
સોળ દિવસ પીડા ભોગવેછે.

અશ્વિની.

અશ્વૌ દશાહં પૂર્વાંશે મધ્યે સપ્તદશસ્તથા ।

અન્તે ત્રિંશદિનાન્યેવં પ્રોક્તાનિ પૂર્વસૂરિભિઃ ॥

અન્યૈસ્તુ પ્રથમે ભાગે દિનમેકં પ્રકીર્તિતમ્ ।

દ્વિતીયે પંચરાત્રં તુ તૃતીયે સપ્તકં તથા ॥

અશ્વિની નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં રોગ થયો હોય તો રોગી દશ
દિવસ પીડા ભોગવેછે; બીજા અંશમાં થયો હોય તો સપ્તર દિવસ ભો-
ગવેછે અને છેલ્લા અંશમાં થયો હોય તો ત્રીશ દિવસ ભોગવેછે; એમ
પૂર્વાચાર્યોએ કહેલું છે. વળી બીજા કેટલાક આચાર્યો એમ કહેછે કે,
અશ્વિનીના પ્રથમ અંશમાં થયેલા રોગની પીડા એક દિવસ ભોગવેછે;
બીજા અંશમાં થયેલાની પાંચ રાત્રી, અને ત્રીજા અંશમાં થયેલાની સાત
દિવસ પીડા ભોગવેછે.

ભરણી.

ભરણ્યાઃ પ્રથમે ત્રિંશો સપ્તવાસરમેવ ચ ।

મધ્યે મૃત્યુસ્તથા ચાન્તે રોગો માસત્રયાવધિઃ ॥

ભરણીના પ્રથમ અંશમાં થયેલા રોગની પીડા સાત દિવસ ભોગ-
વેછે; ખીજા અંશમાં રોગ થયો હોય તો રોગીનું મૃત્યુ થાયછે તથા ત્રીજા
અંશમાં રોગ થયો હોય તો ત્રણ માસ પછી મટે છે.

ઉપસંહાર.

एवं ज्ञात्वा सुधीः सम्यक् कुर्यात् प्रशमनक्रियाम् ।

नक्षत्रस्य त्रयो भागा आत्रेयेण प्रकाशिताः ॥

એ પ્રમાણે આત્રેય મહામુનિએ નક્ષત્રના ત્રણ ભાગ કરીને રોગનું
જે વિજ્ઞાન કર્યું છે તે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા વૈદ્યે સમજીને પછી રોગીના
રોગને શમાવવાની ક્રિયા કરવી.

इति आत्रेयमाषिते हारीतौत्तरे द्वितीयस्थाने नक्षत्रज्ञानं

नाम षष्ठोऽध्यायः ।

સતમોઽધ્યાયઃ ।

હોમવિધિ.

હોમવાનાં સમિધ્ની ગણના.

આત્રેય ઉવાચ ।

अर्कः खदिरपालाशवदर्यः पारिमद्रकः ।

दूर्वा शमी कुशः काशः पिप्पलो वटचूतिकः ॥

जंबाघ्नः करहाटश्च सोमवल्कः कलिद्रुमः ।

रक्तसारश्चन्दनश्च जयन्त्यगुरुवृक्षकम् ॥

महोदरी शतावर्या सर्वौषधि निशायुगम् ।

समिद्धर्गः समग्रोऽपि समिद्धोमे प्रकाशितः ॥

इति समिद्धोमः ।

આત્રેય કહેછે:—આકડો, ખેર, ખાખર, ખોરડી, લીંબડો, દરો, શ-
મડી, દર્ભ, કાસ, પીપળો, વડ, આંખો, નળખૂડો, આંખો, (ખીજા જા-
તનો), મીઠાળવૃક્ષ, અરીહાતું વૃક્ષ, બેહેડાતું વૃક્ષ, રક્તચંદન (રતાંજલિ),

ચેતચંદન (સુખડ); જયંતીવૃક્ષ, (અરણિ), અગરચંદન, પીળો કાંટા-સળિયો, સતાવરી, સર્વૌષધિ^૧, હળદર, આંબાહળદર, એ સર્વે સમિધ્વર્ગ કહેવાયછે. અને સમિધ્નો હોમ કરવામાં એ સમિધ્વર્ગનું કથન કરેલું છે.

હોમ કરવાના સુગંધ પદાર્થ.

ચન્દનં રક્તચન્દનં ગોરોચના હરિદ્રા ગૈરિકનિમ્બબિલ્વં કદ-
મ્બં કુક્કુમમિશ્રિતકસ્તૂરિકા ઘનસારં શ્રીપર્ણં સુરદારુ હરિચન્દનં
પદ્મકં હરિદ્રાદ્વયં કાલીયકાગુરુ શિશપા શાલગોરોચના પલાશ
इति गन्धानि ।

ચંદન, રક્તચંદન, વંશરોચના, હળદર, ગેર, લીંબડો, ખીલી, કદ-
દંબ, કંકુસહિત કરતૂરી, કપૂર, કમળ, દેવદાર, પીળુંચંદન, પદ્મકાષ્ઠ, આં-
બાહળદર, દારૂહળદર, શિશાજીત, અગરચંદન, શીશમ. રાજવૃક્ષ, ગોર-
ચંદન, આખર, એ સુગંધ હોમવા જેવા છે.

હોમ કાર્યમાં લેવા જેવાં પુષ્પાદિ.

पद्मबिल्वसुरसादूर्वाकुशजयन्तीशमीपत्रार्ककिंशुककर्णिकार-
गिरिकर्णिकासहचराटरूपपुष्पाणि जङ्घाम्रपल्वानि, काञ्चनार-
पाटला बर्बरी अगस्तिः कल्हारी अशोकपुष्पमिति ।

કમળ, ખીલ્વપત્ર, તુલસી, દરો, દર્ભ, જયંતી, શમીપત્ર, આકાનાં
પુષ્પ, કેસડાં, કરેણનાં પુષ્પ, ઉંદરકની, કાંટાસળિયો, અરડૂસાનાં પુષ્પ,
જંઝૂડાનાં પત્ર, આંબાનાં પત્ર, કાંચનવૃક્ષ, પાડળ, કાળી આવચી, અગધિયાનાં
ફલ, કલ્હાર, આસોપાલવનાં પુષ્પ, એ પુષ્પપત્ર વગેરે હોમ કાર્યમાં લેવાં.

નક્ષત્રહોમનો વિધ.

धूपदीपादिभिरलङ्कारैरलङ्कृतं ^१मण्डलं कृत्वा ^३अश्विन्यादि-
क्रमेण नक्षत्रमण्डलं चार्चयेत् । तन्मण्डलकमध्ये आदित्यादीन्
ग्रहान् समभ्यर्च्य क्रमेण समिद्धिर्होमं कुर्यात् । तस्मात् पुनः
दधिमधुघृताक्ताभिः समिद्धिरश्विन्यादिक्रमेण जुहुयात् ।

૧ ઉપલેટ, મોરમાંસી, હળદર, વજ, શિશાજીત, મોરવેલ, ચંદન, કપૂર,
અને મોથ એ નવ ઔષધિઓના ગણને સર્વૌષધિગણ કહેછે.

૨ વાસ્તુમંડલ. પ્ર. ૧ લી. ૩ ઈશાનાદિ. પ્ર. ૧ લી.

પ્રથમ એક મંડળ કાઢીને તેમાં નક્ષત્રોનું સ્થાપન કરવું. પછી ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, આદિ ઉપચારથી અશ્વિની આદિ નક્ષત્રોના સમૂહનું પૂજન કરવું. એ મંડળની મધ્યમાં આદિત્ય વગેરે ગ્રહોનું સ્થાપન કરીને તેમનું પણ વિધિ પ્રમાણે પૂજન કરવું. પછી ક્રમે કરીને પૂર્વ કહેલી સમિધોવડે હોમ કરવો. એટલે ઉપર કહેલી સમિધોમાંથી એક એક લેધને તેને દહીં, મધ, તથા ધીમાં ઘોળીને અશ્વિની આદિ નક્ષત્રોનો ક્રમથી હોમ કરવો.

નક્ષત્રોના હોમના જૂદા જૂદા મંત્રો અને સમિધો.

આકૃષ્ણેતિ અર્કસમિદ્ધિરિદં અશ્વિન્યા । વિષ્ણોરરાટમસીતિ પલાશેન ભરણીમ્ इदं भरण्याः मधुमाध्वीति बदरीसमिद્ધिरि-
માં કૃત્તિકાં काण्डात्काण्डेति पारिभद्रकदूर्वाकुशसमिद्धिः रो-
हिणीमृगशिरार्द्रापुनर्वस्वादीन् काण्डात्काण्डेति होमयेत् इदं
देव इति पिप्पलसमिद्धिरिदं पुष्याय सप्तत्यग्निमन्त्रेण चूतसमि-
द्धिरिदं सार्षे अग्निर्मूर्द्धा इति जम्बूसमिद्धिर्मध्यां होमयेत् । स-
द्योजाताभिः ^१कह्लारसमिद्धिः पूर्वा होमयेत् । तत्पुरुषाय विद्महे
इति सोमवल्लीसमिद्धिरुत्तरां ^२ । नमो घोराय बिभीतकसमि-
द्धिर्हस्तं होमयेत् । नमो ज्योतिष्पतये रक्तसारसमिद्धिश्चित्रां
होमयेत् । नमो देवाय नमो ज्येष्ठायेति चन्दनसमिद्धिः स्वात्यै
होमं कुर्यात् । उद्गुद्धयस्वेति जयन्तीसमिद्धिर्विशाखां होमयेत् ।
वृस्पहते इति अगुरुवृक्षसमिद्धिरनुराधां होमयेत् । एतज्ज्यो-
तिःसहचरीसमिद्धिर्ज्येष्ठां काण्डत्काण्डेति शतावरीसमिद्धि-
र्मूलं इदं ज्योतिरितिनिशायुगसमिद्धिः पूर्वाषाढामुत्तराषाढां म-
धुवातेति उदुम्बरसमिद्धिः श्रवणं त्राम्बकमिति बिल्वसमिद्धि-
र्विवस्वत्प्रभृतीनि होमयेत् । घृतेन पूर्णाहुतिं दद्यात् । नवग्रह-
स्थापनं चतुरस्त्रेण होमकुण्डे होमयेत् । तस्मादभिषेकस्नानमाच-
रेत् । शुक्लवस्त्रोपवीतं यज्ञोपवीतसहितं रोगिणं कृत्वा वेदादिभि-
राशिष्य गोभूवस्त्रहिरण्यादिदानं कुर्यात् । इति विधाने कृते स-
म्यक् शान्तिर्भवति ।

આકૃષ્ણેતરજસાં એ મંત્ર ભણીને આકાંડાની સમિધવડે અશ્વિની નક્ષત્રનો હોમ કરવો. વિષ્ણોરગાટમસિં એ મંત્ર ભણીને ખાખરની સમિધવડે ભરણીનો હોમ કરવો. મધુમાધ્વીં એ મંત્ર ભણીને બોરડીની સમિધવડે કૃત્તિકાનો હોમ કરવો. કાંઢાત્કાંઢાત્ એ મંત્ર ભણીને લીમડો, દશે અને દર્ભની સમિધથી શેલિણી, મૃગશિર, આદ્રી અને પુનર્વસુ, વગેરે નક્ષત્રોનો હોમ કરવો. ઇન્દ્રદેવં એ મંત્ર ભણીને પીપળાના સમિધવડે પુષ્ય નક્ષત્રનો હોમ કરવો. સતત્યગ્નિં એ મંત્ર ભણીને આંખાના સમિધવડે અશ્વેષાનો હોમ કરવો. અગ્નિર્મૂર્ધાં એ મંત્ર ભણીને ગંગાની સમિધવડે મધ્યા નક્ષત્રનો હોમ કરવો. સર્વોજાતમ્ એ મંત્ર ભણીને કદલારની સમિધવડે પૂર્વાશ્વિનીનો હોમ કરવો. તપ્પરુણાવિગ્નહેં એ મંત્ર ભણીને સોમવક્ષીની સમિધવડે ઉત્તરાશ્વિનીનો હોમ કરવો. નમોઘોરાયં એ મંત્ર ભણીને બેહુડાની સમિધવડે હસ્ત નક્ષત્રનો હોમ કરવો. નમોજ્યોતિષ્પતયેં એ મંત્ર ભણીને રક્તચંદનની સમિધવડે ચિત્રાનો હોમ કરવો. નમોદેવાયનમોજ્યેષ્ઠાયં એ મંત્ર ભણીને ચંદનની સમિધવડે સ્વાતિ નક્ષત્રનો હોમ કરવો. ડદ્ધુધ્યસ્ત્વં એ મંત્ર ભણીને જ્યંતીની સમિધવડે વિશાખાનો હોમ કરવો. વૃહસ્પતેં એ મંત્ર ભણીને અગર ચંદનની સમિધવડે અનુરાધા નક્ષત્રનો હોમ કરવો. એતજ્જ્યોતિઃં એ મંત્ર ભણીને પીળા કાંઠાસળિયાની સમિધવડે જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રનો હોમ કરવો. કાંઢાત્કાંઢાત્ એ મંત્ર ભણીને શતાવરીની સમિધવડે મૂળ નક્ષત્રનો હોમ કરવો. ઇદંજ્યોતિઃં એ મંત્ર ભણીને હળદર તથા આંખાહળદરની સમિધવડે પૂર્વાષાઢા તથા ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રનો હોમ કરવો. મધુવાતાં એ મંત્ર ભણીને ઉમૈડાની સમિધવડે શ્રવણ નક્ષત્રનો હોમ કરવો. ઝ્યંબકં એ મંત્ર ભણીને ખીલીની સમિધવડે સૂર્યાદિ દેવોનો હોમ કરવો. ધીવડે પૂર્ણાહુતિ આપવી. પછી નવ ગ્રહોનું સ્થાપન કરીને ચાર ખૂણાવાળા હોમકુંડમાં હોમ કરવો. એ પછી રોગીને અભિષેક સ્નાન કરાવવું. પછી રોગીને ઘોળાં વસ્ત્ર પેહેરાવીને નવું યજ્ઞોપવીત પેહેરાવવું. તથા વેદના મંત્રો બોલીને તેને આશિર્વાદ આપવો. રોગીએ ગાય, પૃથ્વી, સોનું, વગેરેનું દાન કરવું. એવો વિધિ કરવાથી ૩૭ પ્રકારે રોગની શાંતિ થાયછે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे द्वितीयस्थाने होमविधि-

र्नाम सप्तमोऽध्यायः ।

અષ્ટમોઽધ્યાયઃ ।

દૂતપરીક્ષા.

દૂતપરીક્ષાનો ઉપક્રમ.

આત્રેય ઉવાચ ।

અથાતો ગદગ્રસ્તાનાં દૂતારિષ્ટં ભિષગ્વર ! ।

શુભં વાશુભમેવાન્યત્ સમાસેન પ્રચક્ષ્યતે ॥

આતુરસ્યોપકારાર્થં દૂતો યાતિ ભિષગ્ગૃહે ! ।

તસ્ય પરીક્ષણં કાર્યં યેન સંલક્ષ્યતે ગદઃ ॥

આત્રેય કહેછે:—હે ઉત્તમ વૈદ્ય! હવે રોગીઓએ મોકલેલા દૂતના લક્ષણ ઉપરથી રોગીનાં જે શુભ કે અશુભ અરિષ્ટ સમજવામાં આવેછે તે હું તને સંક્ષેપમાં કહુંછું. રોગીને અર્થે જે દૂત વૈદ્યને ઘેર જાયછે તેની પરીક્ષા વૈદ્યે કરવી જોઈએ; કેમકે તે ઉપરથી રોગ મટશે કે કેમ? તે વૈદ્યના સમજવામાં આવેછે.

અશુભ દૂતનાં લક્ષણો.

खज्जान्धमूकबधिरं रुजपीडितं वा

बालं स्त्रियं च विकलं तृषितं विजीर्णम् ।

श्रान्तं क्षुधातुरमपि भ्रમિતं च दीनं

दूतं न शस्तमिह वेदविदो वदन्ति ॥

જે દૂત ખોડો, આંધળો, મૂંગો, બેહેરો, રોગથી પીડાયેલો, બાળક, સ્ત્રી, ખોડખાંપણવાળો કે ગાંડો, તરસ્યો, અજીર્ણવાળો, થાકી ગયેલો, ભૂખ્યો, ભ્રમિત અને દીન હોય એવો દૂત સારો નથી એમ આયુર્વેદ જાણનારા વૈદ્યો કહેછે.

काषायकृष्णार्द्रकवाससा च तथैव वस्त्रावृतमस्तकेन ।

अश्रुप्लुतैर्वा नयनैश्च युक्तः केशैस्तथा मुण्डितमस्तकश्च ॥

समर्केटाक्षोर्ध्वशिरोरुहश्च खर्वस्तथा वामनकृत्तनासः ।

एतान् न शंसन्ति विदो मुनीन्द्रा दूतान् नराणां रुजनाशनाय ॥

જે દૂતે ભગવાં, કાળાં, કે ભીનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હોય, અથવા જેણે ભગવાવતી માથું ઢાંક્યું હોય, અથવા જેની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ હોય, અથવા જેના માથાના કેશ મુંડારી નાખ્યા હોય, અથવા જેની આંખો માંકડાની આંખો જેવી હોય, જેના માથાના કેશ ઉભા હોય, જે શરીરે ઠીંગણો હોય, જે વામણો હોય, જેનું નાક કપાયેલું હોય, એવા એવા દૂતોને આયુર્વેદ જાણનારા મુનિયો રોગીઓના રોગ નાશ કરવામાં હિતકર જાણતા નથી.

यः कर्कशः क्रोधनपाशपाणिर्भिषक्स्विदूषी तमसावृतश्च ।

एते न शस्ताः प्रवदन्ति धीरा दूता विकारं परिवर्धयन्ति ॥

જે દૂત કઠોર, ક્રોધી, હાથમાં પાશ (દ્રાંસો) ઝાલેલો એવા, વૈદ્યની નિંદા કરનારા તથા તમોચુલવડે યુક્ત એવા હોય તેમને ધીર-જવાન વૈદ્યો વખાણતા નથી; કેમકે એવા દૂતો રોગીના રોગમાં વધારો કરનારા છે.

यः काष्ठहस्तो धृतशस्त्रपाणिस्तथातुरो दीनवचो हि रोदिति ।

प्रक्लिन्ननेत्रો गमनोत्सુकोऽपि वज्र्यो रुगातौ शुभकारिदूतः ॥

જે દૂતના હાથમાં લાકડું હોય, જેણે હાથમાં હથિયાર ઝાલેલું હોય, જે દૂત પીડાયેલો તથા દીનવાણીવાળો થઈને રડતો હોય, જે દૂતની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું હોય તથા જે વૈદ્યની પાસેથી જવાને ઉત્કંઠાવાળો હોય, તેમજ જે દૂત રોગથી પીડાતો હોય, તેને અશુભકારી સમજીને તજવો.

यो रज्जुहस्तोद्धृतपाशपाणिर्याम्यां दिशं वा प्रतियाति तूर्णम् ।

ये वावदीति प्रचलंश्च रोषात्तथा समागच्छति शीघ्रमेव ॥

જે દૂતના હાથમાં દોરડી હોય, જેણે હાથમાં પાશ ઝાલીને તેને ઊંચો કર્યો હોય, જે ઉતાવળો ઉતાવળો દક્ષિણ દિશામાં જતો હોય, જે ક્રોધથી આમથી તેમ ચાલતો હોય તથા ક્રોધથી ખેલતો હોય, તેમજ વૈદ્યને ઘેર મોકલેલો છતાં જે તરતજ પાછો આવેછે, એ દૂતને અશુભ જાણવો.

લગુડં હસ્તેઽવષ્ટમ્ય વક્ત્રપાદેન તિષ્ઠતિ ।

તસાદાકુલવાદી યો ન શસ્તો વૈદ્યકર્મસુ ॥

જે હૂત હાથમાં લાકડી ઝાલીને તેના ઉપર ટેકો દધને પગ પાંકો રાખીને ઉભો રહ્યો હોય, તેમજ જે ગભરાઈને બોલતો હોય તે હૂતને બોઈને વૈદ્યે રોગીનો ઉપચાર કરવા જવું નહિ; કેમકે તે વૈદ્ય-કર્મમાં હિતકર નથી.

પથા ગચ્છતિ શીઘ્રેણ શ્વાસોચ્છ્વાસં પ્રમુંચતિ !

પાદૌ પ્રસાર્ય વિશતિ મસ્તકે વિન્યસેત્ કરમ્ ॥

મિનત્તિ લોષ્ટકાષ્ટં ચ તૃણં વા સ્ફોટતે ક્વચિત્ ।

પતતિ સ્પૃશતે નાસાં સ્તનં વા સ્પૃશતે પુનઃ ॥

ભૂમિં લિખતિ પાદેન રેખાં વાપિ કરોતિ યઃ ।

નિદ્રાં વા કુરુતે યસ્તુ સ દૂતોઽનિષ્ઠકારકઃ ॥

इत्यशुभदूतः ।

જે હૂત ઉતાવળો ઉતાવળો માર્ગમાં ચાલતો હોય, જેને મુખે શ્વાસ ભરાઈ ગયો હોય, વૈદ્યને ઘેર જઈને જે પગ લાંબા કરીને બેસે, જે માથે હાથ દેઈને બેસે, જે બેઠો બેઠો માટીનાં ઢેફાં કે લાકડાં ભાંગતો હોય, અથવા જે તરણાં તોડતો હોય, જે જમીન ઉપર પડી જતો હોય, પોતાના નાકને અડકતો હોય, અથવા વારંવાર પોતાના સ્તનને અડકતો હોય, જે પગપડે પૃથ્વી ખોતરતો હોય, જે પૃથ્વીઉપર લીટા કાઢતો હોય અથવા જે હૂત વૈદ્યને ઘેર જઈને ઊંધી જતો હોય તે હૂત રોગીનું અનિષ્ઠ કરનારો છે એમ જાણવું.

शुभ दूतनां लक्षणम्.

યઃ શ્વેતવસ્ત્રાવૃતપૂર્ણપાણિઃ સમ્પૂર્ણતામ્બૂલમુખઃ પ્રશસ્તઃ ।

દ્વિજસ્તથા માણવકઃ સુશીલઃ પ્રજ્ઞાધિકશ્ચાહ્યતે સુખાય ॥

જે હૂતે ધોળાં વસ્ત્ર પેહેરેલાં હોય, જે ખાલી હાથે વૈદ્યપાસે ન આવેલો હોય, જેનું મુખ તાંબૂલથી ભરેલું હોય, જે બ્રાહ્મણ અથવા સારા આચરણવાળો બટુક હોય, જે ઘણી મુદ્ધિવાળો હોય, એવો સારો હૂત જે વૈદ્યને બોલાવવા જાય તો રોગીને સુખ થશે એમ જાણવું.

કુસુમમુકુરવસ્ત્રં પૂગતાંબૂલપત્રમ્
મમલકમલજાતં રમ્યકિંજલકપુષ્પમ્ ।
કલશવસનપાણિસ્વર્ણમુદ્રાવિભૂષા
કરતલધૃતમેતત્ સૌખ્યકર્તા હિ દૂતઃ ॥

જે દૂતના હાથમાં ફૂલ, દર્પણ, વસ્ત્ર, સોપારી, નાગર વેલનાં પાન,
નિર્મલ કમળ, રમણિક પરાગવાળું પુષ્પ, કલશ, લૂગડું, સોનાની મોહોર,
અલંકાર, એમાંનું કાંઈ હોય તો તે દૂત રોગીને સુખકર્તા છે એમ જાણવું.

આગત્યોદીચ્યપૂર્વામથ વરુણદિશમૈશીમાશ્રિત્ય શાન્તિ
દૃષ્ટ્વા વૈદ્યં પ્રહસ્ય પ્રવદતિ નિપુણં નાતિનીચં નચોચ્છમ્ ।
ઉત્તિષ્ઠ ત્વં પ્રસાદં કુરુ વચનમિદં સૌખ્યવાક્યં તનોતિ
પ્રાજ્ઞઃ સ્વાર્થં પ્રકૃષ્ઠં સુખમગદકરં રોગિણાં વૈદ્યલાભઃ ॥

જે દૂત દક્ષિણ, ઉત્તર, પૂર્વ, પશ્ચિમ કે દક્ષિણ એ દિશામાં એ
સીને શાન્તપણે વૈદ્યને જોઈને હાસ્યયુક્ત સુખથી બહુ ગાલાપણથી
બોલે કે જે વચન અતિ ધીમું ન હોય તેમ અતિ મોટેથી કહેવું પણ
ન હોય. તે એવું બોલે કે, હે વૈદ્યરાજ! તમે ઉઠો અને અમારાઉપર
મેહોરઆની કરો. એવી રીતે જે બુદ્ધિમાન દૂત સુખ ઉપજાવનાર,
સારા અર્થવાળું અને ઉત્તમ વચન બોલે તો તેથી રોગીને સુખે કરીને
રોગનો નાશ થાય તથા વૈદ્યને પણ રોગીને આરોગ્ય થવાથી ધન પ્રાપ્તિ
વગેરેનો લાભ થાય અથવા એવા વચનથી રોગીને વૈદ્યનો લાભ થાય.

પૂર્વો દિશં સમાસાદ્ય પ્રશાન્તઃ શાન્તયા ગિરા ।

વૈદ્યો વદતિ લાભાય રોગિણાં ચ સુખાવહમ્ ॥

જે વૈદ્ય પૂર્વ દિશામાં બેસીને શાંત થઈને શાંત વાણીવડે બોલે
તો તે લાભકારક છે, અને તે રોગીઓને હિતકર છે.

યશ્ચાગત્યોપવિષ્ટોઽપિ શ્લોકં વાથ સુભાષિતમ્ ।

વદતે શાન્તયા વાચા સોઽપિ લાભાય શાન્તયે ॥

જે વૈદ્ય રોગીને ઘેર આવીને બેસે અને પછી શ્લોક અથવા
સુભાષિતવાચ્ય શાંતવાણીવડે બોલે તો તે પણ રોગીને લાભ કર્તા
અને શાંતિ કર્તા છે.

અભિવાદ્ય ચ વૈદ્યસ્ય ક્ષેમં પૃચ્છતિ યઃ પુનઃ ।

ફલં દદાતિ પુષ્પં વા રોગિણાં ચ સુખાવહમ્ ॥

જે દૂત વૈદ્યને નમસ્કાર કરીને પછી વૈદ્યને કુશળ સમાચાર પૂછે-
છે, તથા તેને ક્ષળ અથવા પુષ્પ આપેછે તે રોગીને હિતકર છે.

ઉપસંહાર.

યસ્ય સૌખ્યં વરં સિદ્ધિસ્તસ્ય દૂતા ઇમે વિદુઃ ।

કિમત્ર બહુનોક્તેન રમ્યો દૂતઃ સુખાવહઃ ॥

વિપમાન્ સ્ત્રીપુમાંશ્ચૈવ તસ્માન્તુ પરિવર્જયેત્ ।

एवं जानाति यो वैद्यस्तस्य सिद्धिः सुखं श्रियः ॥

જે રોગીને સુખ થવાનું હોય તથા ઉત્તમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાની
હોય તેના દૂત ઉપર કહ્યા તેવા હોય છે; એવિષે વિશેષ કહેવાનું પ્રયો-
જન નથી, પણ દ્રૂકામાં એટલું સમજવું કે સારો દૂત સુખકર્તી છે.
એટલામાટે જે સ્ત્રી કે પુરૂષ વિપમ હોય તેમને વૈદ્યે તજવાં. અથવા
રોગીના દૂતરૂપે આવેલાં સ્ત્રી કે પુરૂષ શુભ દૂતને યોગ્ય શુભવાણાં
હોય નહિ તેા રોગીનું અનિષ્ટ અનિવાર્ય સમજીને વૈદ્યે તે રોગીની
ચિકિત્સા કરવી નહિ. એપ્રમાણે જે વૈદ્ય જાણેછે તેને યોતાના કા-
ર્યની સિદ્ધિ, સુખ અને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાયછે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे द्वितीयस्थाने दूतपरीक्षण-

लक्षणं नाम अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

शकुनाध्याय.

आत्रेय उवाच ।

इदानीं निर्गमे पुत्र ! प्रवेशे वा गृहस्य च ।

शुभाशुभानि सर्वाणि वक्ष्यामि शकुनानि च ॥

આત્રેય કહેછે:—હે પુત્ર! હવે રેગીને ઘેરે જવાને નીકળેલા વૈધને ઘેરથી નીકળતાં તથા રેગીના ઘરમાં પેસતાં જે સારાં કે માદાં શકુન થાયછે તે સર્વે હું તને કહુંછું.

શુભશકુન.

રાજા ગજો દ્વિજમયૂરકલ્પજરીટા-

શ્વાપઃ શકુન્તરજકઃ સિતવસ્ત્રયુક્તઃ ।

પુત્રાન્વિતા ચ યુવતિર્ગણિકા ચ કન્યા

શ્રેયઃસુખાય યશસે પ્રતિદર્શયન્તિ ॥

રાજા, હાથી, બ્રાહ્મણ, મોર, ખંજરીટ પક્ષી, ચાપ પક્ષી, ભાસ પક્ષી, ધોળાં લૂગડાંસહિત ધોળી, પુત્રસહિત સ્ત્રી, ગણિકા અને કન્યા, એમાંથી કોઈ એકનું પણ રેગીને ઘેર જવાને નીકળતા વખતે દર્શન થાય તો તે કલ્યાણકારી, સુખકર્તા અને યશ આપનાર છે.

લટ્વા રથેનો ભાસહારીતચક્રો ભારદ્વાજશ્ચિહ્નકરશ્ચાગસંજ્ઞઃ ।

एते श्रेष्ठा दर्शने सव्यवामा वैद्यावेशे निर्गमे श्रेयसे च ॥

ચકલી, આજ, ભાસ પક્ષી, હારીત પક્ષી, ચક્રવાક પક્ષી, કાકડિયો કુંભાર નામે પક્ષી, છીકાગાં, બોકડો, એ પ્રાણીઓ શ્રેષ્ઠ છે. વૈધ રેગીના ઘરમાં પેસતો હોય ત્યારે વૈધની ડાબી આંખુએ તેમનું દર્શન થતું શ્રેષ્ઠ છે અને રેગીને ઘેર જવાને પોતાના ઘરમાંથી નીકળતો હોય ત્યારે તેમનું દર્શન જમણી આંખુએ શ્રેષ્ઠ છે.

દુષ્ટશકુન.

सर्पोलूको वानरः शूकरश्च गोधा ऋक्षः कृकलासः शशश्च ।

एते रिष्टा निर्गमे वा प्रवेशे कार्ये निंद्या नोपकारेषु शस्ताः ॥

સાપ, ધૂડ, વાંદરો, ભૂડ, ઘો, રીંછ, કાચડો, સસલો, એટલાં પ્રાણીઓનું દર્શન ઘરમાંથી નીકળતાં અથવા રેગીના ઘરમાં પેસતાં સાફ નથી. માટે ચિકિત્સાકાર્યમાં તે નિંદવા જેવાં છે તેમ ઉપકાર કરવાના કામમાં પણ તે સારાં નથી.

મૃગાદિનાં શુભશકુન.

મૃગો વા પિક્કલો વાપિ પ્રશસ્તો દક્ષિણે સદા ।

નિર્ગમે વા પ્રવેશે ચ દક્ષિણઃ શુભદાયકઃ ॥

મૃગ અથવા માંકડું વૈધના ધરમાંથી નીકળતાં અથવા રોગીના ધરમાં પેસતાં દક્ષિણ દિશાએ જોવામાં આવે તો તે નિરંતર શુભ ફળ આપનાર છે; કેમકે દક્ષિણ દિશામાં રહેલાં મૃગ તથા માંકડાં શુભ છે.

મૃગની સંખ્યાનાં શકુન.

एकस्तिस्त्रोथवा पञ्च सप्त ॥ नवसंख्यया ।

भाग्यकाले नराणां तु मृगा यान्ति प्रदक्षिणाः ॥

જો એક, અથવા ત્રણ, અથવા પાંચ, અથવા સાત, અથવા નવ, હરણુ નીકળતી વખતે વૈધની જમણી બાજુ તરફ થઈને વહી જાય તો તે શુભ છે. કેમકે મનુષ્યોનો ભાગ્યોદય હોય છે સારે જ એવો જોગ બને છે.

ભોર વગેરેનાં શકુન.

शिखी च भवनगोधा रासभो भृङ्गराजः

पिकभषणकपोताः पोतकी शूकरी वा ।

तदनु विहगराजो दीर्घकण्ठादयः स्यु-

र्वदति शकुनवेत्ता वामतो निर्गमे वः ॥

ભોર, ધરોળી, ગધેડો, ભમરો, કોયલ, કૂતરું, હોલો, કાળી ચકલી, ભૂંડણી, ગરૂડ, બગલો વગેરે પક્ષીઓ એ પ્રાણીઓ વૈધ ધરમાંથી નીકળતી વખતે ડાબે પાસે જોવામાં આવે તો તે શુભ છે એમ શકુન-શાસ્ત્ર જાણનારા કહે છે.

तित्तिरः कृकरः क्रौञ्चसारसाभासशूकराः ।

खराः किरीटी वामे तु सदा शुभतरा मताः ।

भवान्ति निर्गमे चैते सर्वकार्यसुसिद्धये ॥

તેતર, કકર (કરદોડ પક્ષી) ચકવાક, સારસ, ભાસ, ભૂંડ, ગધેડાં, ભોર, એ પ્રાણીઓ ડાબે પાસે સર્વદા શુભદારક છે. એ પ્રાણીઓ

ઘરમાંથી નીકળતી વખતે ડાબે પાસે જોવામાં આવે તો સર્વે કાર્યોમાં સિદ્ધિ આપનારા છે.

કાગંડાનાં શકુન.

કાકો દક્ષિણતઃ શ્રેષ્ઠો નિર્ગમે શુભદાયકઃ ।

પ્રવેશે ગદિતઃ શ્રેષ્ઠો વામતઃ કૃષ્ણવાયસઃ ॥

ઘરમાંથી નીકળતી વખતે કાગડો જમણી પાસે જોવામાં આવે તો તે શ્રેષ્ઠ છે અને પ્રવેશ કરતી વખતે કાળો કાગડો જો ડાબે પાસે જોવામાં આવે તો તે શ્રેષ્ઠ છે.

જાહકોઽપિ શશકોઽપિ મર્કટઃ કીર્તનં ચ ગદિતં ન સુખાય ।

નૈવ નામ નચ દર્શનમેષાં સર્પગોઘઠકલાસચિડાલાઃ ॥

કાળો કાંચીડો, સસલો, માંકડું, એ પ્રાણીઓનો અવાજ શુભ-સૂચક નથી; તેમજ સાપ, ઘો, કાચંગો (સરડો), અને બિલાડો, એ પ્રાણીઓનો અવાજ, તેમનું નામ કે તેમનું દર્શન પણ સુખ કરનારું નથી. અર્થાત્ ઘરમાંથી નીકળતાં કે પ્રવેશ કરતાં એ અશુભ શકુન છે.

દર્શનં હિતકરં પ્રવદન્તિ સ્વજીરીટકમરાલકમૈળમ્ ।

નામતઃ શુભકરાઃ પ્રવદન્તિ દાર્વઘાટવરટે ચ શુકશ્ચ ॥

इति शुभाशुभशकुनानि ।

ચાસ, હંસ, હરણુ, એ પ્રાણીઓમાંથી કોઈ પણ પ્રાણી નીકળતી વખતે જોવામાં આવે તો તે હિતકર છે. તેમજ લક્ષ્મી, ભમરી (મધમાખ) અને પોપટ એ પ્રાણીનાં નામ નીકળતી કે પ્રવેશ કરતી વખતે શુભકર છે.

નિર્ગમે વિવિધકાર્યસિદ્ધયે મૃજ્જરાજરજતં પયો જલમ્ ।

મત્સ્યમાંસરુધિરં મૃતકં વા ધૌતવસ્ત્રમુકુરં ચ પિધાનમ્ ॥

ઘરમાંથી નીકળતાં ભાંગરો, રૂપું, દૂધ, પાણી, માંછલાં, માંસ, લોહી, મુઠું, ઘોષેલું વસ્ત્ર, દર્પણુ, આચ્છાદન, એમાંનું કોઈ સામું મળે તો તેથી અનેક પ્રકારનાં કાર્ય સિદ્ધ થાયછે.

માર્ગં છિન્દન્તિ માર્જારાઃ સર્પા વા કૃકલાસકાઃ ।

ગોધા વાપિ પ્રવેશે ચ પદમેકં તુ ન વ્રજેત્ ॥

ઘરમાં પેસતાં કે ઘરમાંથી નીકળતાં બિલાડું, સાપ, કાર્યડો (કાર્યડો-સરડો) કે ઘો, એમાંનું કોઈ પ્રાણી રસ્તામાં આડું ઉતરે, તો એક ડગલું પણ આગળ ચાલવું નહિ.

સ્થલને પાદશિરસોર્વસનાનિ સ્થલન્તિ વા ।

વિક્રુષ્ટં વચનં શ્રુત્વા પદમેકં તુ ન વ્રજેત્ ॥

ઘરમાંથી નીકળતાં પગમાં ઢોકર લાગે અથવા માથામાં કાંઈ અથડાય, અથવા લૂગડાં કહીં ભરાયાર્થી ખેંચાય કે નીકડી પડે, અથવા કોઈ કડોર વચન બોલે તે સાંભળવામાં આવે, તો એક ડગલું પણ ચાલવું નહિ.

ગૃહાણાં જ્વલનં દૃષ્ટ્વા મિદ્યંતં સજલં ઘટમ્ ।

પતનં ભૂરુહાણાં ચ દૃષ્ટ્વા કુર્યાન્ન ચઙ્કમમ્ ॥

આક્રોશવચનં શ્રુત્વા માર્જારાણાં રુતં તથા ।

કલહં ગૃહલોકસ્ય દૃષ્ટ્વા ચઙ્કમણં નચ ॥

इति दर्शनारिष्टम् ।

ઘરમાંથી નીકળતી વખતે કોઈનું ઘર સળગતું જોવામાં આવે, અથવા પ્રાણી ભરેલો ઘડો ફૂટી જતો જોવામાં આવે, અથવા ઝાડ પડતાં જોવામાં આવે, તો ચાલવા માંડવું નહિ. વળી તેજ પ્રમાણે કોઈ ચીસો પાડતું હોય કે ગાળો દેતું હોય તેનું વચન સાંભળવામાં આવે, અથવા બિલાડાં બોલતાં હોય તે સાંભળવામાં આવે, અથવા ઘરમાં રહેનારાં માણસોની વઢવાડ સાંભળવામાં આવે તો ચાલવા માંડવું નહિ.

કનકકઙ્કળમેવ વિભૂષણં સફલપુષ્પમથાસવચારુણી ॥

ફલમશોકકરં જ્વરિણાં તદા શુભકરો હિ ભવેચ્ચ મિષગ્ધરઃ ॥

इति शकुनाध्यायः ।

સોનાનું કંકણ, અલંકાર, ફળસહિત પુષ્પ, આસવ, મધ, એમાંનું કાંઈ નીકળતી વખતે જોવામાં આવે તો રોગીઓને તે આનંદદાયક ફળ આપે છે અને તે વૈધ પણ રોગીનું ભડું કરનારો નીવડે છે.

દ્વિતીયસ્થાનનો ઉપસંહાર.

एवं ज्ञात्वा परमनिपुणं पानमन्नादिकानां
वीर्यं चैषां गुणमपि तथा कोपनं कोपवेगम् ।
आदानं वा पुनरपि चर्यं कोपनस्योपचारं
वैद्यो विद्वान् भवति भवने पूजितो राजलोकैः ॥

એ પ્રમાણે અન્ન પાનાદિકનું વીર્ય, તેમના શુભ, તેઓ કયા કયા દોષોને દોષાવે છે તે, તેમના દોષનો વેગ, દોષના દોષનું કારણ, દોષનો સંગ્રહ, દોષદોષના પ્રતીકાર, એ સર્વે સારી રીતે જાણીને વૈદ્ય વિદ્વાન્ થાયછે તથા તેથી તેને રાજ્ય કોટી ખોતાને ઘેર ઓલાવાને સન્માન આપેછે.

इति आत्रेयभाषिते हार्गिनोत्तरे द्वितीयस्थाने शकुनाध्यायो
नाम नवमोऽध्यायः ।

દ્વિતીયસ્થાનં સમાપ્તમ્ ।

તૃતીયસ્થાનમ્ ।

પ્રથમોઽધ્યાયઃ ।

ઔષધના જ્ઞાનનો વિધિ.

આત્રેય ઉવાચ ।

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ રોગમકુરકારણમ્ ।

શ્રમાદ વ્યાયામરોધાદ્વા ચિન્તાશોકમયાદપિ ॥

ક્રોધાદૌષધગન્ધેન ક્ષયાદ્ધાતોર્વિશેષતઃ ।

ઉદીર્ય કોષ્ઠાદગ્નિં ચ રક્તપિત્તં તથા બહિઃ ॥

ત્વચાશ્રિતં ચ સમ્ભૂય જ્વરં તસ્માત્ કરોતિ હિ ।

આત્રેય કહેછે.—હવે હું એક રોગમાંથી બીજો રોગ, એમ જે ઘણા રોગો થાયછે તેનું કારણ કહુંછું. અતિશય મેહેનત કરવાથી, કસરત ન કરવાથી, ચિંતા કરવાથી, શોકથી, ભયથી, ક્રોધથી, ઔષધિના ગંધથી, અને વિશેષ કરીને ધાતુઓનો ક્ષય થવાથી, (વાતાદિક દોષ ક્ષોભ પામીને) જઠરમાંથી અગ્નિને બાહ્ય કાઢી નાખેછે તથા રક્તને અને પિત્તને ક્રોધાવે છે તે અગ્નિ તથા રક્તપિત્ત જે ત્વચામાં રહ્યું હોય છે તે એકત્ર થઈને જ્વર (તાવ) ને ઉત્પન્ન કરેછે.

જ્વરમાંથી ઉપજતા રોગ.

ઉક્તહેતુર્જ્વરો વાપિ જ્વરાન્મન્દજ્વરો ભવેત્ ॥

મન્દાન્મન્દતમો જ્ઞેયસ્તસ્માદ્મ્લાતિસેવનાત્ ।

જાયતે કામલસ્તસ્માત્ પ્રરૂઢે સ્યાદ્હલીમકમ્ ॥

હલીમકાદ્ભવેત્ પાણ્ડુસ્તસ્માદ્યક્ષ્મા પ્રકીર્તિતઃ ।

યક્ષ્મણો જાયતે શોફઃ શોફાદુદરમેવ ચ ॥

તસ્માદ્ગુલ્મં ચ વાતાઢ્યં ગુલ્માચ્છ્વાસોઽથ શૂલિતા ।

મન્દાગ્નિત્વં ભવેત્તસ્માત્સ્વરભેદોઽથ રોધનમ્ ॥

एतेषां सर्वरोगाणामुत्पत्तिः स्याज्ज्वरेण तु ।

ज्वरेण मृत्युर्विज्ञेयो न मृत्युः स्याज्ज्वरं विना ।

પાછળ જે હેતુ કહ્યા તેમાંથી જ્વર પેદા થાયછે. જ્વરમાંથી મંદજ્વર થાયછે. એ મંદજ્વરમાંથી અતિશય મંદજ્વર (હાડજ્વર) થાયછે. એવા હાડકચરિયા તાવમાં અતિશય ખાટો પદાર્થ ખાવામાં આવે તો તેથી કમજો થાયછે. એ કમજો વધીને હલીમક નામે રોગ થાયછે. હલીમક રોગ વધીને પાંડુરોગ થાયછે અને પાંડુરોગમાંથી ક્ષયરોગ થાયછે. ક્ષયથી સોજો થાયછે, સોજાથી ઉદર વ્યાધિ થાયછે, ઉદરરોગમાંથી વાતગુદમરોગ થાયછે, વાતગુદમમાંથી શ્વાસ અને તેમાંથી શૂળરોગ ઉપજે છે. શૂળમાંથી અગ્નિમાંધ રોગ થાયછે, અગ્નિમાંધમાંથી સ્વરભેદ અને તેમાંથી કંઠરોધન થાયછે, એવી રીતે એ સર્વ રોગની ઉત્પત્તિ તાવમાંથી થાયછે. તાવથી મૃત્યુ થાયછે; તાવવિના મૃત્યુ થતું નથી.

જ્વરમાંથી ઉપજતા બીજા પ્રકારના રોગ.

शृणु भैषजवेदज्ञ ! द्वितीयं रोगसङ्करम् ।

मन्दज्वरो भवेन्नृणामतीसारस्तथा ज्वरः ॥

तेन चापि भवेद्वિક्रा शोषो मोहो भ्रमोऽरुचिः ।

एतेषां शोफतो मृत्युस्तृतीयः कथ्यतेऽधुना ॥

આયુર્વેદને જાણનારા હે પુત્ર ! સાંભળ; હું તને તાવમાંથી ઉપજતા બીજા રોગોની પરંપરા કહુંછું. મનુષ્યને પ્રથમ મંદજ્વર આવેછે, તેમાંથી તેને અતિસાર અને જ્વર ઉપજે છે; તેમાંથી હિક્કા નામે રોગ ઉપજે છે; તેમાંથી શોષ, મોહ, ભ્રમ અને અરુચિ, એવા રોગ થાયછે. એ રોગવાળાઓને છેવટે સોજા ચડેછે અને તેમનું મરણ થાયછે. હવે હું તને ત્રીજો પ્રકાર કહુંછું.

દિવસે સૂવા વગેરેથી ઉપજતા રોગો.

દિવાસ્વપ્નાદિદોષૈર્વા પ્રતિશ્યાયશ્ચ જાયતે ।

તસ્માત્ કાસઃ સમુદિષ્ટઃ કાસાતર્ચ્છાસશ્ચ જાયતે ।

તસ્માત્ ક્ષયઃ ક્ષયાત્ શોફો જ્વરેણાપિ મૃતિં વ્રજેત્ ॥

દિવસે શયન કરવા વગેરે દોષથી સળેખમ ઉત્પન્ન થાયછે. તે-
માંથી ખાંસી ઉપજે છે; ખાંસીમાંથી શ્વાસ ઉપજે છે; તેમાંથી ક્ષય ઉ-
ત્પન્ન થાયછે. ક્ષયમાંથી સોજો ઉપજે છે અને તેમાંથી તાવ ઉપજીને
રોગી મરણ પામેછે.

ભયંકર વ્યાધિઓ.

જ્વરઃ ક્ષયશ્ચ યક્ષ્મા ચ કુષ્ઠગુલમાર્શઃસંગ્રહાઃ ।

શર્કરા મેહ ઉન્માદ અપસ્મારો મગ્નદરઃ ।

एते महाघोरतरा याप्यं कुर्वन्ति मानवम् ॥

તાવ, ક્ષય, રાગ્યક્ષ્મા, કોઠ, ગુલ્મ, અર્શ, પથરીનો રોગ, પ્રમેહ,
ઉન્માદ, અપસ્માર, ભગંદર, એ મહાભયંકર વ્યાધિઓ છે. એ વ્યા-
ધિઓ એક વાર ઉપજ્યા એટલે નિર્મૂળ થતા નથી અને મનુષ્યને યાપ્ય
કરેછે. અર્થાત્ ઔષધાદિવડે તે રોગીની વેદના કમી કરીને તેમને મ-
ર્યાદામાં રાખી શકાય છે પણ તે બિલકુલ મટી જતા નથી.

સર્વે વ્યાધિઓના હેતુરૂપ દોષ.

વાતપિત્તાદયો દોષાસ્તથા શ્લેષ્મસમુદ્ભવાઃ ।

જાયન્તે વ્યાધયઃ સર્વે તેષાં વક્ષ્યામ્યુપક્રમમ્ ॥

વાત, પિત્ત, વગેરે દોષો રોગના હેતુ છે. તેમજ કેટલાક વ્યા-
ધિઓ કફથી ઉત્પન્ન થાયછે. એવી રીતે વાતાદિક દોષથી સર્વે વ્યા-
ધિઓ ઉત્પન્ન થાયછે, માટે હું તે વાતાદિક દોષના ઉપચાર કહીશ.

વાતાદિ દોષનો પાચન કાળ.

વાતઃ પચતિ સપ્તાહાત્ ત્રિરાત્રાત્ પિત્તમેવ ચ ।

શ્લેષ્મા સાર્ધદિનેનાપિ વિપચેદ્વિષજાં વર ! ॥

ઘ્નઘ્નજં વાતપિત્તં ચ નવરાત્રેણ પચ્યતે ।
 શ્લેષ્મવાતૌ દશાહેન પચ્ચાહાત્ પિત્તશ્લેષ્મિકમ્ ॥
 ઘ્નઘ્નજાનાં ચ મર્યાદા પાચનાય શમાય ચ ।
 ત્રિદોષસ્ય ચ ઘોરસ્ય પાચનં દ્વાદશે દિને ॥
 સન્નિપાતશ્ચ પચ્યેત ચતુર્દશદિનૈરપિ ।

વાયુ નામે દોષ સાત દિવસમાં પકવ થાયછે; પિત્ત ત્રણ દિવસમાં પાકેછે; અને હે ઉત્તમ વૈદ! કફ દોઢ દિવસમાં પકવ થાયછે. વાયુ અને પિત્ત મિશ્ર હોય તો તે નવ રાત્રિમાં પકવ થાયછે. કફ અને વાયુ દશ દિવસમાં પકવ થાયછે. પિત્ત અને કફ પાંચ દિવસમાં પાકે છે, એવી રીતે ઘ્નઘ્ન (એ એ દોષ એકઠા મળ્યા હોય તે) નું પાચન અને શમન થવાની મર્યાદા જણાવી. હવે ભયાનક એવા ત્રિદોષનું પાચન આરમે દિવસે થાયછે. તથા સન્નિપાતનું ચૌદ દિવસે પાચન થાયછે.

પાચનાદિ ક્રિયાનો સમય.

જ્ઞાત્વા દોષબલં પક્વે તસ્માદેયં તુ પાચનમ્ ।

યુક્તં નિદાનલક્ષૈસ્તુ તસ્માત્ સંશમનક્રિયા ॥

પકવ થયેલા દોષમાં તેમનું કેટલું બળ છે તે પ્રથમ જાણીને પછી પાચન ઔષધ આપવું. અને પાચન ઔષધ આપતાં આપતાં બ્યારે રોગનાં તેના નિદાનમાં કહેલાં લક્ષણો માત્રમ પડે ત્યારે શમનક્રિયા (રોગ શમાવવાની ક્રિયા) કરવી.

ધાતુગત દોષનો પાચન કાળ.

સપ્તાહેનાપિ પચ્યન્તે સપ્ત ધાતુગતા મલાઃ ।

ચિરાદપિ હિ પચ્યન્તે સન્નિપાતજ્વરે મલાઃ ॥

નિરામશ્ચાપ્યતઃ પ્રોક્તો જ્વરઃ પ્રાયોઽષ્ટમેઽહનિ ।

નવમિર્વાસરૈશ્ચૈવ નિરામજ્વરલક્ષણમ્ ॥

સાત ધાતુઓમાં રહેલા મળ સાત દિવસે પકવ થાયછે તથા સન્નિપાત જ્વરના મળ (વાતાદિક દોષ) તો ઘણે દિવસે પકવ થાયછે. સાત દિવસે સાત ધાતુના મળ પકવ થયા પછી આઠમે દિવસે જ્વર

‘આમ’ વિનાનો થવાથી તે ‘નિરામ’ કહેવાય છે. તથા નિરામ જ્વ-
રનાં લક્ષણુ નવ દિવસે જોવામાં આવેછે.

અપકવ દોષમાં ઔષધ આપવાની મનાઇ.

‘વિચાર્ય મેષજં દદ્યાદજીર્ણે મતિમાન્ મિષક્ ।

મન્દો હિ સુતરામન્નિર્મેષજં ન વિપાચયેત્ ॥

વાતાદિ દોષ પકવ ન થાય હોય ત્યારે શુદ્ધિમાન્ વૈદે ધણો વિ-
ચાર કરીને ઔષધ આપવું; કેમકે અતિશય મંદ થઇ ગયલો અગ્નિ
ઔષધને પચાવી શકતો નથી.

લંધનના પ્રકાર.

સર્વેષુ સામદોષેષુ પાચનં લક્ષ્ણં સ્મૃતમ્ ॥

લક્ષિતં મધ્યલક્ષિ સ્યાદતિલક્ષિતમેવ ચ ।

લક્ષણં વક્ષ્યતે ચૈષાં મનુષ્યાणां શૃણુષ્વ મે ॥

વાતાદિ દોષ જ્યારે સામ (પકવ નહિ થયેલા) હોય ત્યારે તે
રોગીએ લંધણુ કરવી; કેમકે લંધન (ઉપવાસ) કરવાથી દોષનું પાચન
થાયછે. લંધન ત્રણ પ્રકારનું છે; લંધિત, મધ્યલંધિત, અને અતિલંધિત.
એ ત્રણ પ્રકારનાં લંધન કરવાવાળા મનુષ્યનાં લક્ષણુ હું તને કહું તે
સાંભળ.

શુદ્ધલંધિતનું લક્ષણ.

ગતક્લ્મ્બો રુજાં ગ્લાનિરિન્દ્રિયાણાં પ્રસન્નતા ।

લક્ષ્ણે દોષપાકસ્તુ શુદ્ધલક્ષિતલક્ષણમ્ ॥

જ્યારે લંધન કરવાથી શરીરનો ખેદ નાશ પામે, પીડાઓ ઓછી
થાય, ઇન્દ્રિઓ નિર્મળ થાય, દોષ પરિપકવ થાય, ત્યારે તે પુરૂષ શુદ્ધલં-
ધિત છે એટલે તેણે જોઇએ તે પ્રમાણે લંધન કરેલું છે એમ જાણવું.

મધ્યલંધિતનું લક્ષણ.

કિञ્ચિત્ક્લ્મ્બો રુજાં ગ્લાનિરિન્દ્રિયાણાં વિવર્ણતા ।

બહુતૃણાલ્પક્ષુદપિ શ્રમશ્ચૈવ મિષગ્વર ! ॥

૧કિશ્ચિત્સંસ્થિગ્ધતા ગાત્રે રુચિવાધો વિબન્ધતા ।

મધ્યપાકી ચ દોષઃ સ્યાન્મધ્યલક્ષ્ણિતલક્ષણમ્ ॥

ન્યારે લંધન કરવાથી રોગીના શરીરનો ખેદ કાંઈક અંશે રહે, પીડાઓ ઓછી થાય, ઇન્દ્રિયો વિવર્ણ થઈ જાય, તરસ ઘણી લાગે, ભૂખ થોડી લાગે, અંગ થાક્યા જેવાં જણાય, શરીર ઉપર થોડિક સ્થિગ્ધતા જણાય, અન્નાદિકની રૂચિ પૂરેપૂરી ન ઉપજી હોય, ઝાડાનો અંધકોષ્ટ હોય, તથા વાતાદિ દોષ મધ્યમસર પડવ થયા હોય ત્યારે રોગી મધ્ય-લંધિત છે એમ જણવું.

અતિલંધિતનું લક્ષણ.

વૈકલ્યં જાયતે તન્દ્રા વિદ્ભેદશ્ચ ચિનિદ્રતા ।

વેપથુશ્ચ શિરોઽર્તિશ્ચ શ્ચુત્ક્ષામં શૂલમેવ ચ ॥

શ્યાવાસ્યં પ્લાવનં નેત્રે મૂર્છામોહશ્રમાતુરમ્ ।

અતિલક્ષ્ણિતમેતૈસ્તુ લક્ષણં સંવિભાવયેત્ ॥

ન્યારે લંધન કરનારા રોગીને જોઈએ તે કરતાં વધારે લાંબણો થઈ જાય ત્યારે તેની ઇન્દ્રિયો વિકળ (પોતાનું કાર્ય બજાવવાને અસમર્થ,) થઈ જાય છે; તેને ઘેન ઉપજે છે; ઝાડાનો ભેદ થાય છે; ઊંધ આવતી નથી; શરીર કંપે છે; માથું દુખે છે; ભૂખવડે શરીર કૃશ થઈ જાય છે; પેટમાં શૂળ ઉપજે છે; મોઢું કાળું પડી જાય છે; આંખો તરી જાય છે; રોગીને મૂર્છા આવે છે; તેને મોહ થાય છે; અને તે શ્રમથી પીડાય છે. એ લક્ષણોવડે રોગીને અતિલંધિત સમજવો.

લંધન નહિ કરવા જેવા રોગીઓ.

વેલાજ્વરે ભૂતજ્વરે તથા પિત્તજ્વરેઽપિ ચ ।

આયાસે ક્રોધજે વાપિ મયેકામજ્વરેઽપિ ચ ।

एतेषां लङ्घनं नैव कारयेद्भिषगुत्तमः ॥

बालं वृद्धं कृशं क्षीणमतीसारव्रणानुरम् ।

गुर्विणीं सुकुमारं च लङ्घयेन्न कदाचन ॥

જેને વેલાજ્વર એટલે દરરોજ અમુક સમયે તાવ આવતો હોય, જેને ભૂતપીડાથી તાવ ઉપજ્યો હોય, જેને પિત્તજ્વર આવતો હોય, તથા જેને શ્રમ, ક્રોધ, ભય કે કામવિકારથી જ્વર આવતો હોય, એવા તાવવાળાઓને સારા વૈદ્યે લંધન કરાવવું નહિ. વળી બાળક, વૃદ્ધ, કૃશ, ક્ષીણ, અતિસારના રોગવાળો, વ્રણરોગવાળો, ગર્ભવતી સ્ત્રી અને સુક-માર, એટલા રોગીઓને વૈદ્યે કદાપિ ઉપવાસ કરાવવો નહિ.

લંધન કરાવવા જેવા રોગીઓ.

સામે મન્દજ્વરે તીવ્રે રુચિ વિદ્વબન્ધકેऽપિ ચ ।

અજીર્ણે તુ પ્રશસ્તં ચ લક્ષ્ણં માત્રયાન્વિતમ્ ॥

સ્નિગ્ધત્વં ચાતિગાત્રાણામુદરં ગર્જયેદ્દૃશમ્ ।

શિરોઽર્તિર્જઠરાધ્માનં તુષ્ણા ચ કણ્ઠકૂજનમ્ ॥

અરુચિઃ પ્રીતતા મૂત્રે નિદ્રાતન્દ્રાતુરં નરમ્ ।

સામજ્વરં ચ વિજ્ઞાય લક્ષ્યેદ્વિષગુત્તમઃ ॥

इति लङ्घनयोग्याः ।

જેને સામજ્વર, મંદજ્વર, કે તીવ્રજ્વર થયો હોય, તથા જેને અરુચિ ઝાડાનો કબજો કે અજીર્ણ થયું હોય, તેને માત્રાસહિત લંધન કરાવવું હિતકર છે. જે પુરુષનાં અંગ અતિ સ્નિગ્ધ હોય, જેના પેટ-માં અતિશય ગગડાટ થતો હોય, જેનું માથું દ્રુખતું હોય, જેનું પેટ ચ-ઢતું હોય, જેને તરસ બહુ લાગતી હોય, જેના કંઠમાં અવાજ બોલતો હોય, જેને અન્ન ઉપર રુચિ ન થતી હોય, જેનું મૂત્ર પિળા વર્ણનું હોય, જે પુરુષને નિદ્રા આવતી હોય, જેને ઘેન થતું હોય, તથા જેને સા-મજ્વર હોય, એવા રોગીઓને જાણીને ઉત્તમ વૈદ્યે તેમને લંધન કરાવવું.

લંધનના ૭ પ્રકાર.

अनशनवमनविरेचनरक्तस्रुतितप्ततोयपानैश्च ।

स्वेदनकर्मसमेतैः सुषड्विधं लङ्घनं गदितम् ॥

ભોજન ન કરાવવું, વમન કરાવવું, વિરેચન આપવું, લોહી વેઢે-વડાવવું, ગરમ પાણી પીવા આપવું, પરસેવો કાઢવો, એ ૭ પ્રકારનું લં-ધન કહેલું છે. અર્થાત્ ઉપવાસ કરવાને અશક્ત રોગીને ઉપવાસ ન કરા-

વતાં રોગને ઘટે તેવા આ છમાંના એકાદ કર્મથી પણ લંઘનનું કાર્ય થાયછે.

નિરામ જ્વરનું લક્ષણ.

ધુત્ક્ષામં શ્રમશૈથિલ્યં મ્રમવેગજ્વરાનુરમ્ ।

અન્તર્દાહં રક્તમૂત્રં નિરામજ્વરલક્ષણમ્ ॥

જે રોગી ભૂખથી કૃશ થઇ ગયો હોય, શ્રમથી શિથિલ થઈ ગયો હોય, જેને (ઉભા થતાં) ચક્રી આવતી હોય, તાવ આવતો હોય, શરીરની અંદરના ભાગમાં દાહ બળતો હોય, અને તેના મૂત્રનો વર્ણ રાતો હોય, તેને નિરામ જ્વરવાળો જાણવો.

દોષપરત્વે લંઘનનો અવધિ.

વાતિકો લઙ્ગનૈઃ ષટ્ત્વિઃ પૈત્તિકસ્તુ દિનત્રયમ્ ।

સપ્તભિઃ પચ્ચતે શ્લેષ્મા દૃષ્ટ્વા લઙ્ગનમાચરેત્ ॥

ત્રિદોષો દશરાત્રાણિ પચ્ચતે લઙ્ગનૈસ્તુ સઃ ।

દિને પચ્ચદશે પ્રાપ્તે પચ્ચતે સાન્નિપાતિકઃ ॥

મુચ્ચેદ્વા મનુર્જં હન્તિ ભવેદ્વા વિષમજ્વરઃ ।

વાતજ્વરવાળાને છ લાંઘણ કરાવવી, કેમકે તેટલી મુદતમાં વાત દોષ પકવ થાયછે; પિત્તવાળાને ત્રણ લાંઘણ કરાવવી, અને કફવાળાને સાત લાંઘણ કરાવવી. એવી રીતે વાતાદિક દોષ જોઈને લાંઘણ કરાવવી. ત્રણ દોષ એકત્ર થઈને કોપ્યા હોય હોય તો દશ દિવસ લાંઘણ કરાવવી; કેમકે તે દોષોને પકવ થવાને તેટલી મુદત લાગે છે. સન્નિપાત જ્વરને પકવ થવાને પંદર દિવસ લાગે છે. એટલા દિવસમાં સન્નિપાત કાંતો મટી જાયછે અથવા રોગીનો નાશ કરેછે અથવા વિષમજ્વર ઉત્પન્ન થાયછે.

વય પરત્વે દોષ કોપનો પ્રકાર.

બાલ્યે રક્તામયા દોષાઃ કફપિત્તાદનંતરમ્ ॥

બોડશે તુ સમે પ્રાપ્તે ત્રિદોષપ્રભવા ગદાઃ ।

પચ્ચવિંશતિમે પ્રાપ્તે જ્વરો વૈમાનિપાતિકઃ ॥

આત્યાવસ્થામાં લોહીના વિકારસંબંધી રોગ ઉપજે છે; તે પછી પંદર વર્ષ સુધી કફ અને પિત્તનારોગ બહુધા ઉપજે છે; સોળ વર્ષ થયા પછી ત્રિદોષ (ત્રણે દોષ) ના રોગ ઉત્પન્ન થાયછે, પચીશ વર્ષનું વય થયા પછી સન્નિપાતજ્વર થાયછે.

જ્વરવાળાને ક્વાથ આપવાનો સમય.

વાતપિત્તકફૈરેવ રસરક્તસમુચ્ચયાત્ ।

જાયતે યો જ્વરઃ સમ્યક્ પક્વે ક્વાથં તુ દાપયેત્ ॥

વાયુ, પિત્ત, કફ, રસ અને રક્ત, એ સર્વના સમુદાયથી જે જ્વર ઉત્પન્ન થાયછે તે જ્યારે સારી રીતે પકવ થાય ત્યારે રોગીને ક્વાથ આપવો. અર્થાત્ જ્વર પકવ થયાંત્યા ક્વાથ આપવો નહિ.

ક્વાથના પ્રકાર.

ક્વાથઃ સપ્તવિધઃ પ્રોક્તઃ પાચનઃ શમનસ્તથા ।

દીપનઃ ક્ષેદનો ભેદી સન્તર્પણો વિશોષણઃ ।

ક્વાથ સાત પ્રકારનો કહેલો છે. પાચન (મળને પકવ કરનાર;) શમન (દોષને શમાવી દેનાર;) દીપન (અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરીને મળને પચાવનાર;) ક્ષેદન (મળને પલાળીને બહાર કાઢનાર;) ભેદી (મળને તોડીને બહાર કાઢનાર;) સંતર્પણ (ધાતુઓને તૃપ્ત કરીને મળનું બળ કમી કરનાર;) અને શોષણ (મળને સૂકવીને બહાર કાઢી નાખનાર.)

સાત પ્રકારનો ક્વાથ આપવાનો કાળ.

પાચનં ચ ૧નરે દેયં નિશાસુ પ્રવિજાનતા ।

પૂર્વાહ્ને શમનો દેયોઽપરાહ્ને દીપનઃ સ્મૃતઃ ॥

સન્તર્પણો ભેદનશ્ચ કલ્યે પાનાય દાપયેત્ ।

૩શોષણોઽપિ પ્રભાતે ચ ક્વાથઃ પાને પ્રકીર્તિતઃ ॥

વૈદ્યશાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળા વૈદ્યે રોગીને પાચન ક્વાથ રાત્રીએ આપવો; શમનક્વાથ દિવસના પેહેલા પોહોરમાં આપવો; દીપનક્વાથ દિવ-

૧ વિમોહનઃ. પ્ર૦ ૩ જી. વિશેષતઃ. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ નવૈ પ્ર૦ ૩ જી. ૩ મોહનોપિ. પ્ર૦ ૧ લી

સના પાછલા પોહોરમાં આપવો; સંતર્પણ અને બેદન ક્વાથ પ્રભાત કાળમાં શેગીને પીવામાટે આપવો; શોપણ ક્વાથ પણ પ્રભાતમાંજ પીવો એમ કહેલું છે.

ઔપધાદિક આપવાના સમયની સંજ્ઞા.

રાત્રૌ યઃ પ્રથમો યામો ભૂતચેલા પ્રકીર્તિતા ।

દ્વિતીયં નિશિ इत्याहुर्निशीथं च ततः परम् ॥

ગુણરાત્રં તતો જ્ઞેયં કલ્યમપ્રાતરાશનમ્ ।

पूर्वापरारह्ममध्याह्नाः परार्धदिनशेषकाः ॥

पूर्वे दिनावसाने च भेषजानामुपक्रमः ।

રાત્રીના પહેલા પોહોરને ભૂત વેળા કહેછે; ઋત્ન પોહોરને રાત્રી (નિશા) કહેછે; તે પછીના પોહોરને નિશીથ (મધ્યરાત્ર) કહેછે; તે પછીની રાત્રી (રાત્રીનો ત્રીજો પોહોર) ને ગુણરાત્ર કહેછે; સવારના ભોજનને સમય થયા પહેલાંના કાળને કલ્પ કહેછે. રાત્રી અને દિવસના બે ભાગ કરતાં બાકી રહેલા અરધા ભાગમાં (દિવસમાં) પૂર્વાણ્ડ (પહેલો પોહોર.) પરાણ્ડ (પાછળો પોહોર,) અને મધ્યાણ્ડ (વચ્ચેનો પોહોર,) એ ત્રણ વિભાગ આવેછે. એ સર્વમાંથી દિવસના પહેલા પોહોરમાં અને દિવસના છેલ્લા પોહોરમાં (દહાડો આથમવાની વખતે) ઔપધા આપવું એ બહુધા શ્રેષ્ઠ છે.

ક્વાથના સાત પ્રકાર.

पाचनो दीपनीयश्च शोधनः शमनस्तथा ।

तर्पणः क्लेदनः शोषी काथः सप्तविधः स्मृतः ॥

પાચન, દીપન, શોધન, શમન, તર્પણ, ક્લેદન, અને શોપણ, એવો સાત પ્રકારનો ક્વાથ છે. (પાછળ સાત પ્રકાર ક્વાથના કહ્યા છે તેજ અહીં ફરી કહેલા છે; તેમાં જોને બેદી કહ્યો છે તેને અહીં શોધન કહ્યો છે.)

સાત પ્રકારના ક્વાથનાં લક્ષણ.

पाचनोऽर्धावशेषी स्याच्छोधनो द्वादशांशकः ।

क्लेदनश्चतुरङ्गश्च शमनोऽष्टावशेषितः ॥

દીપનીયો દશાંશસ્તુ તર્પણશ્ચ સમાંશકઃ ।

વિશોષી પોઢશાંશશ્ચ ક્વાથભેદાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

અરધું પાણી રહેતાં સુધી પાણીને આળવું તે પાચન ક્વાથ કહેવાય છે, આરમ્ભ ભાગ શેષ રહેતાં સુધી ક્વાથ ઉકાળવો તેને શોધન ક્વાથ કહે છે. યોગ્ય ભાગ શેષ રહેતાં સુધી કરેલા ક્વાથને ક્ષેદન કહે છે. આરમ્ભ ભાગ શેષ રહેતાં સુધી કરેલા ક્વાથને શમન કહે છે. દશમ ભાગ શેષ રહેતાં સુધી કરેલા ક્વાથને દીપન કહે છે. સમાન (દીપનના) ભાગ શેષ રહેતાં સુધી કરેલા ક્વાથને તર્પણ કહે છે. સોળમ ભાગ શેષ રહેતાં સુધી કરેલા ક્વાથને વિશોષી કહે છે. એવી રીતે ક્વાથના ભેદ કહેલા છે.

સાત પ્રકારના ક્વાથનાં કાર્ય.

પાચનઃ પચતે દોષાન્ દીપનૈર્દીપ્યતે મલઃ ।

શોધનો મલશોધી સ્યાત્ શમનઃ શમયેત્ ગદાન્ ॥

તર્પણસ્તર્પયેદ્ ધાતૂન્ ક્લેદી દૃત્ક્લેદકારકઃ ।

વિશોષી શોષમાધત્તે તસ્માત્ ક્વાથં પરીક્ષયેત્ ॥

ક્લેદી વિશોષી વિજ્ઞાય વમનં કારયેન્નરમ્ ।

પાચન ક્વાથ વાતાદિક દોષને પકવ કરે છે. દીપન ક્વાથ જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરીને મળને દૂર કરે છે. શોધન ક્વાથ મળને સાફ કરે છે. શમન ક્વાથ રોગને શમાવે છે. તર્પણ ક્વાથ ધાતુઓને તૃપ્ત કરે છે. ક્ષેદન ક્વાથ તદ્દયમાં ભીનાશ ઉત્પન્ન કરે છે. શોષણ ક્વાથ મળનું શોષણ કરે છે. એટલા માટે કયા પ્રકારનો ક્વાથ છે, તેની પરીક્ષા કરવી. ક્વાથ ક્ષેદન છે કે શોષણ છે તેની પરીક્ષા કર્યા પછી રોગીને વમન કરાવવું હોય તો કરાવવું. અર્થાત્ જે ક્વાથથી જે કાર્ય થતું હોય તે ન કરતાં અન્યથા કાર્ય કરવાથી હાનિ ઉપજે છે.

ક્વાથની સંભાળ રાખવાની આજ્ઞા.

ન લઙ્ઘયેત્ કૃતં ક્વાથં નાન્યત્રાન્યત્ર ચાલયેત્ ॥

ન કુત્સિતે પુનઃ સ્થાપ્યો નાશુચૌ ન ચ કાંસ્યકે ।

સ ચ ક્વાથો ન શસ્તઃ સ્યાદ્રોગસંક્રારકારણમ્ ॥

ન શોષયેત્ પુનઃ કાથં ન ચ ભૂમિગતં પુનઃ ।

દોષસંશમનેનૈતે પ્રશસ્તા ગદકર્મણિ ॥

કરેલા ક્વાથને ઓળંધીને જવું નહિ; તે ક્વાથને અહીંથી તહીં એમ ફેરવેો નહિ; નહારી જગોમાં તેને મૂકવો નહિ; અપવિત્ર જગો-માં અથવા કાંસાના વાંસણમાં તેને રેડવો નહિ. કેમકે એમ કરવાથી તે ક્વાથ નાના પ્રકારના રોગ કરનારો થાયછે, માટે તે હિતકારક નથી. ક્વાથ પૃથ્વીપર ઢળી ગયો હોય તો તેને ફરીને સોષી લેવો નહિ; કેમકે એવી રીતે લીધેલા ક્વાથ રોગ મટાડવાના કામમાં તથા દોષને શમાવવાના કામમાં ગુણુકારક મનાયલા નથી.

ક્વાથસંબંધી અનિષ્ટ ચિન્હ.

વિદીર્યેત પતેતાઽપિ સ્ફુટેત કાથમાજનમ્ ।

પતેઽનિષ્ટકરાઃ કાથા ન દોષશમનાય ચ ॥

જો ક્વાથ કરતાં ક્વાથનું વાસણ ફાટી જાય, પડી જાય, કે ફૂટી જાય, તો એ ક્વાથ રોગીનું અનિષ્ટ કરનારો છે અને દોષને શમાવનારો નથી એમ જાણીને તેને ઉપયોગમાં લેવો નહિ.

હીન ક્વાથનાં લક્ષણ.

एतैर्विलक्षणैर्हीनं काथं दृष्ट्वा परीक्षयेत् ।

कृष्णं नीलं घनं रक्तं पिच्छिलं शिथिलं च यत् ॥

दग्धं कुण्ठगन्धं च विस्त्रगन्धं विवर्जयेत् ।

एतैरसाध्यं जानीयाद्रोगिणां नात्र संशयः ॥

જે ક્વાથ પીવા લાયક નથી એવા હીન ક્વાથનાં લક્ષણ કહીએ છીએ; એ લક્ષણો જોઈને ક્વાથની પરીક્ષા કરવી. જે ક્વાથનો રંગ કાળો, લીલો કે રાતો થઈ ગયો હોય, જે જાડો અને પિચ્છાવાળો અથવા ઢીલો (તેજદાર નહિ એવો) હોય, જે બળી ગયેલો, મુડદાના જેવો ગંધાતો અથવા કાચા માંસ જેવો ગંધાતો હોય, તે તે ક્વાથ રોગીએ પીવો નહિ. એવા ક્વાથવડે રોગીઓનો રોગ મટવાનો નથી એમ જાણવું.

ઉત્તમ ક્વાથનાં લક્ષણ.

द्रव्यगुणानुवर्णेन द्रव्यगन्धं विनिर्दिशेत् ।

तद्विशुद्धं च संस्थाप्यं कषायममृतोपमम् ॥

ક્વાથમાં જે જે દ્રવ્યો (ઔષધો વગેરે) નાખ્યાં હોય તેને અનુ-
રૂપ જે ક્વાથનો રંગ અને વાસ આવતો હોય તે ક્વાથને શુદ્ધ તથા
અમૃત સરખો જાણીને ગ્રહણ કરવો તથા પીવો.

વાતજ્વરમાં પાચનનો વિધિ.

वातज्वरे लङ्घनान्ते दत्त्वा चान्नं तथोपरि ।

निशासु पाचनं देयं ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ॥

વાતજ્વરવાળા રોગીને પાછળ કહ્યા પ્રમાણે પ્રથમ લંઘન કરાવીને
લંઘનનો કાળ પૂરો થયે તેને અન્ન ખાવાને આપવું. તથા તે પછી વા-
તાદિ દોષવું જળ તથા નિર્મળતા જોઈને ઘટે તેવું પાચન ઔષધ (ક્વાથ)
આપવું.

પિત્ત અને કફમાં પાચનનો વિધિ.

त्रिरात्रे पैत्तिके देयं श्लेष्मिके प्रथमेऽहनि ।

अविज्ञाते च दोषे च पाचनं न प्रदापयेत् ॥

પિત્તજ્વરવાળાને ત્રણ દિવસ પછી ક્વાથ આપવો; કફવાળાને પે-
હેલેજ દિવસે ક્વાથ આપવો. પણ વાતાદિ દોષ જાણવામાં ન આવે તો
રોગીને પાચન ક્વાથ આપવો નહિ.

જ્વરની મર્યાદા.

सप्तरात्राद्धि मर्यादा ज्वरेणैवोपलक्ष्यते ।

तस्मान्नवજ્વरे पीतं दोषकृन्न च दोषहृत् ॥

નવા તાવની મર્યાદા સાત દિવસની કહેલી છે; માટે તેટલી મુદ્દ-
તનો તાવ એ નવો જ્વર કહેવાય છે. એ નવા જ્વરમાં જે ક્વાથ
પીવામાં આવે તે દોષને કૃત્તન કરનારો છે; પણ દોષને હરનારો નથી.

જ્વરમાં પાચનાદિ આપવાનો અવધિ.

તસ્માદાદૌ પ્રદેયં તુ પાચનં ચ દિનત્રયમ્ ।

શમનીયં પ્રદેયં તુ પચ્ચરાત્રં તતઃ પરમ્ ।

શોધનં દીપનીયં તુ એકરાત્રં પ્રદાપયેત્ ॥

એટલા માટે જ્વરવાળાને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી પાચન ક્વાથ આપવો; તે પછી પાંચ રાત્રી સુધી શમન ક્વાથ આપવો; તે પછી શોધન ક્વાથ એક રાત્રી આપવો અને તે પછી દીપન ક્વાથ એક રાત્રી આપવો.

ક્વાથની વિપત્તિનો પ્રતીકાર.

કાથપાને ક્લમો મૂર્છા વૈક્લવ્યં ચ પ્રદશ્યતે ।

વમનં ચ તદા પ્રોક્તં શમનં પથ્યકેઽપિ વા ॥

જ્વરવાળાને ક્વાથ પાયા પછી તેને ગભરામણ થાય, મૂર્છા થાય, કે વિક્લવતા થાય, તો તે રોગીને વમન ઔષધ આપીને તે ક્વાથ પાછો કાઢી નાખવો. અથવા શમન ક્વાથ પથ્ય હોય તો તે આપીને ગભરામણ વગેરે શમાવડું.

પથ્યની જરૂરીયાત.

સદા પથ્યં પ્રયોક્તવ્યં નાપથ્યેન ચ સિધ્યતિ ।

ઔષધં ન વિના પથ્યૈઃ સિધ્યતે મિષગુત્તમૈઃ ॥

વિના પથ્યં ન સાધ્યઃ સ્યાદૌષધાનાં શતૈરપિ ।

રોગીને સદૈવ પથ્ય ભોજનાદિ આપવું, કેમકે અપથ્ય આપવાથી રોગ મટતો નથી; વૈધ ગમે તેવો હોશિયાર હોય તથાપિ તેણે આપેલું ઔષધ પથ્ય પાળ્યા વિના લાગુ પડતું તથી. કદાપિ સંકટો ઔષધ આપે તથાપિ પથ્ય વિના રોગ મટી શકતો નથી.

જ્વરવાળાને અન્ન ખાવાની આજ્ઞા.

જ્વરિતો હિતમશ્રીયાદ્યપ્યસ્યારુચિર્ભવેત્ ॥

અન્નકાલેષ્વભુજ્ઞાનો હીયતે મ્રિયતેઽપિવા ।

સ ક્ષીણઃ કૃચ્છ્રતાં યાતિ યાત્યસાધ્યત્વમેવ ચ ।

તસ્માદ્રક્ષેદ્ભૂલં પુંસાં બલે સતિ હિ જીવિતમ્ ॥

જ્વરવાળાને અન્ન ખાવાની રૂચિ ન હોય તથાપિ હિતકારક અન્ન તો તેણે ખાવુંજ નેઈએ. કેમકે ખાવાને વખતે જે ખાતો નથી તેના શરીરની શક્તિ કમી થઈ જાયછે અને વખતે તેથી મરી પણ જાયછે. અન્ન ન ખાવાથી શરીર ક્ષીણ થઈ જાયછે અને તેથી રોગ કષ્ટસાધ્ય થાયછે કે વખતે અસાધ્ય પણ થઈ જાયછે. એટલામાટે રોગીને અન્ન ખાવા આપીને તેના બળનું રક્ષણ કરવું; કેમકે શરીરમાં બળ હોય તોજ ઉચિત ટકી શકેછે.

લંઘન કરાવેલા રોગીને અન્ન આપવાનો વિધિ.

લક્ષિતે ચૈવ દોષે ચ યવાગૂપાનમાચરેત્ ।

શાલિષષ્ટિકમુદ્રં ચ યૃષં શસ્તં વદન્તિ હિ ॥

જે રોગીના વાતાદિક દોષ પકવ કરવાને તેને ઉપવાસ કરાવ્યા હોય તેને ઉપવાસનો અવધિ પૂરો થયે યવાગૂ પીવાને આપવી અથવા સાડીચોખા અને મગનો યૃષ પીવાને આપવો તે હિતકર છે.

મધ્યલંઘિતનો અન્ન વિધિ.

પञ्चકોલકસંસિद्धા યવાગૂર્મધ્યલક્ષિતે ।

મહેત્ પ્રશસ્તા સતતં તસ્ય સન્તર્પણં હિતમ્ ॥

પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક અને સુંદ, એ પાંચને પંચકોલ કહેછે. એ પંચકોલને આખાં પાખાં ખાંડીને તેનો ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથમાં મગ ચોખાની યવાગૂ રાંધવી. મધ્યલંઘિતને એ યવાગૂ પીવાને આપવી; કેમકે એવી યવાગૂ તેને સદા હિતકર છે. તેમજ તેને સંતર્પણ ક્વાથ આપવો. (અથવા ધાતુઓને તૃપ્ત કરનારી બીજી ક્રિયા પણ તેને હિતકર છે.)

કલમ (ખેદ) શાંતિનો વિધિ.

આજં દુગ્ધં ગુડોપેતં પાનાય જ્વરશાન્તયે ।

તેન ક્લમવિનાશઃ સ્યાત્ સુખમાશુ પ્રપદ્યતે ॥

જ્વરવાળાને શરીરે કલમ (ખેદ-ગભરામણ) થાયછે. એમ થાય સારે તેને બકરીનું દૂધ અને ગોળ પીવાને આપવાં; તેથી જ્વર પણ શાંત પડેછે, અને કલમ પણ નાશ પામેછે. તથા રોગીને તરતજ સુખ ઉપજે છે.

કવાથ પીવાનો વિધિ.

उदीच्यां वा पूर्वस्यां वाभिमुखं चोपवेशयेत् ।

पाययेत् काथपानं च कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥

पानपात्रमधः कृत्वा शयीतोत्तानमेव च ।

पीत्वा चैव तृषार्तोऽपि न जलं पाययेत् क्षणम् ।

गतक्लमं नरं दृष्ट्वा तदा संपद्यते सुखम् ॥

કવાથ પીનારા રોગીને ઉત્તર દિશા તરફ કે પૂર્વ દિશા તરફ સુખ કરીને બેસાડવો. પછી બ્રાહ્મણોની પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવીને તેને કવાથ પાનો. કવાથ પીધા પછી કવાથ પીવાનું વાસણ નીચે મૂકીને ચતાં સૂઈ રહેવું. કવાથ પીધા પછી તરસ લાગે તથાપિ એકક્ષણવાર તેને પાણી પીવાને આપવું નહિ, પછી જ્યારે રોગીની કવાથ પીવાથી થયેલી ગભરામણુ શમે સારે તેને જરૂર હોય તો પાણી વગેરે આપવું. અને તેથી તેને સુખ ઉપજે છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने भैषज्यपरिज्ञान-

विधिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ ચિકિત્સા.

વૈદ્ય થવાની યોગ્યતા.

આત્રેય ઉવાચ ।

अनभिज्ञश्चिकित्सायां शास्त्राणां पठनेन किम् ।

यथा पलालं बीजैस्तु रहितं निष्प्रयोजनम् ॥

આત્રેય કહેછે.—જો કોઈ પુરૂષ વૈદ્યશાસ્ત્ર ભણેલો હોય તથાપિ રોગીની ચિકિત્સા કરવાના કામમાં તે માહિતગાર ન હોય તો તે જે

શાસ્ત્ર ભણેલો છે તેથી શું કળ છે? જેમ દાણા કાઢી પછીનું પરાળ નિરૂપયોગી છે તેમ તેવો વૈદ્ય પણ નિરૂપયોગી છે.

કુવૈદ્યની નિંદા.

वरमाशीविषविषं कथितं ताम्रमेव च ।

पीतमत्यग्निसन्तप्ता भक्षिता वाप्ययोगुडाः ॥

न तु श्रुतवतां वेशं विभ्रतः शरणागतात् ।

ग्रहीतुमन्नપાનં वा वित्तं वा रोगपीडितात् ॥

જે વૈદ્ય પોતે વૈદ્યશાસ્ત્ર ભણેલો થી તથાપિ પોતાની શરણે આવેલા રોગથી પીડાયેલા રોગીઓ પાસેથી અન્નપાન અથવા ધન મેળવવામાટેજ જે વિદ્વાન વૈદ્યનું ડોળ ધારણ કરેછે, તેમની પાસેથી ઔષધ ખાવા કરતાં સાપનું ઝેર અથવા ઉકાળેલું ત્રાણું પીવું સાફ છે અથવા અગ્નિમાં તપાવેલી લોઢાની ગોળીઓ ખાવી સારી છે. તાત્પર્ય કે એવા અભણ વૈદ્ય પાસેથી કદાપિ પીવાનું કે ખાવાનું ઔષધ લેવું નહિ તથા ખીચ પણ ચિકિત્સા કરાવવી નહિ.

વૈદ્યનું લક્ષણ.

तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय जायते ।

स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यो विमोक्षयेत् ॥

જે ઔષધ ખાવાથી રોગ નાશ પામે તેજ યોગ્ય ઔષધ જાણવું; અને જે પુરૂષ રોગ થકી રોગીને નિર્મુક્ત કરે તેજ ઉત્તમ વૈદ્ય જાણવો.

વૈદ્યશાસ્ત્ર ભણવાની જરૂર.

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन रोगवारणहेतुना ।

युक्ता निदानलक्षैस्तु संहितोपायसंयुता ॥

पठितव्या समासेन संहिता ज्ञानहेतवे ।

ज्ञात्वा रोगप्रतीकारं ततः कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ॥

એટલા માટે જેને રોગ અટકાવવાની ઇચ્છા હોય તેણે ધણા પ્રયત્નથી, જેમાં રોગનું નિદાન, લક્ષણ, તથા ઉપાય કહ્યા હોય એવી વૈદ્યકની સંહિતાનું અધ્યયન કરવું. એવી સંહિતાનું પોતાને જ્ઞાન થવા-

માટે તેને સંક્ષેપમાં પણ બજુવી અને તે ઉપરથી રોગના પ્રતીકાર નાણીને પછી રોગીની ચિકિત્સા કરવી.

વૈદ્યશાસ્ત્ર ન બજુવાથી હાનિ.

અવિજ્ઞાય રુજં સમ્યક્ મોહાદારભતે ક્રિયાઃ ।

વિધાનજ્ઞોઽપ્યશાસ્ત્રજ્ઞો ન તત્સિદ્ધિઃ પ્રજાયતે ॥

જે પુરુષ રોગને બરાબર જાણખ્યા વિના મૂઢપણથી તેની ચિકિત્સા કરવા માંડે છે, તે પુરુષ કદાપિ ચિકિત્સા વિધિમાં નિપુણ હોય, છતાં શાસ્ત્ર ન બજુલો હોય, તો તેના કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી.

વૈદ્યશાસ્ત્ર બજુનાર સફળ થાયછે.

નિદાનં રોગવિજ્ઞાનં મેષજાનાં ગુણાગુણમ્ ।

વિજ્ઞાય કુરુતે યસ્તુ તસ્ય સિદ્ધિર્ન દૂરતઃ ॥

જે પુરુષ રોગનું નિદાન, રોગનું વિશેષ જ્ઞાન, ઔષધોના ગુણ અવગુણ, એ સર્વે બજુને ચિકિત્સા કરેછે તેને સિદ્ધિ દૂર નથી. અર્થાત્ તેની ચિકિત્સા સફળ થાયછે.

રોગાદિકના જ્ઞાનની જરૂર.

આદાવેવ રુજાં જ્ઞાનં સાધ્યાસાધ્યં વિચક્ષણઃ ।

યાપ્યં સર્વરુજાં ચૈવ તતઃ કુર્યાત્ પ્રતિક્રિયામ્ ॥

વૈદ્યે પ્રથમ નાના પ્રકારના રોગનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. તે પછી અમુક રોગ સાધ્ય છે કે અસાધ્ય છે તેનું જ્ઞાન પણ વિચક્ષણ વૈદ્યે મેળવવું જોઈએ. પછી બધા રોગોમાંથી યાપ્ય રોગ કયા છે તે જાણવું જોઈએ. અને તે પછી પ્રતીકાર કરવો જોઈએ.

દેશકાળાદિના જ્ઞાનની જરૂર.

દેશં કાલં વયો વહ્નિસાત્મ્યં પ્રકૃતિમેષજમ્ ।

एवं विज्ञाय सदैवस्ततઃ કુર્યાત્ પ્રતિક્રિયામ્ ॥

પાછળ આનુષ વગેરે દેશ કહ્યા છે તે દેશ, ગ્રીષ્મ, મધ્યાહ્ન, વગેરે કાળ, બાલ્યાદિ વય, મંદ વગેરે અગ્નિ, ઔષધાદિકનું માફક આવવું ન આવવું તે. રોગીની વાતાદિ પ્રકૃતિ, ઔષધનું બળ, વગેરે જાણીને પછી સારા વૈદ્યે ઉપચાર કરવા.

વાતાદિ દોષ રોગના હેતુ છે.

નાસ્તિ રોગો વિના દોષૈર્દોષા વાતાદયઃ સ્મૃતાઃ ।

જ્વરાદયઃ સ્મૃતા રોગાસ્તાન્ સમ્યક્ પરિલક્ષયેત્ ॥

કોઈ પણ રોગ વાતાદિ દોષના બિગાડ વગર ઉપજતો નથી. વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણને દોષ નામ આપેલું છે. અંથમાં કોઈ કોઈવાર તેને ‘મળ’ નામ પણ આપવામાં આવેછે, માટે ‘મળ’ અથવા ‘દોષ’ શબ્દ આવે ત્યાં એ વાતાદિ સમજવા. એ દોષના બિગાડવાથી જ્વર વગેરે ઉપજે છે તે રોગ કહેવાયછે. વૈદ્યે એ રોગને સારી રીતે ઓળખવા જોઈએ.

રોગની પરીક્ષા કરવાના પ્રકાર.

આત્માનાં ચોપદેશેન પ્રત્યક્ષીकरणेन च ।

अनुमानेन च व्याधिं सम्यग्विद्याच्चिकित्सकः ॥

दर्शनस्पर्शनप्रश्नै रोगज्ञानं त्रिधा मतम् ।

मुखाक्षिदर्शनात् स्पर्शात् शीतादिप्रश्नतः परम् ॥

રોગીનાં સગાં વાહાણાંના કહેવા ઉપરથી, પ્રત્યક્ષ રોગીને જોવા ઉપરથી, તથા ખીજ અવ્યભિચારી હેતુઓથી અનુમાન કરવા ઉપરથી, વૈદ્યે વ્યાધિની સારી રીતે પરીક્ષા કરવી. દર્શન, સ્પર્શન અને પ્રશ્ન, એ ત્રણ પ્રકારે રોગનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. રોગીનું મુખ અથવા નેત્ર જોઈને રોગનું જ્ઞાન થવું એ દર્શન જ્ઞાન જાણવું; રોગીના શરીરને સ્પર્શ કરીને ઠંડું, ગરમ, વગેરે જાણવું તે સ્પર્શન જ્ઞાન કહેવાયછે; અને ખીજું જે જ્ઞાન પૂછવા ઉપરથી થાયછે તે પ્રશ્નજ્ઞાન કહેવાયછે.

સાધ્યાસાધ્યનું લક્ષણ.

कृच्छ्रयाप्यसुखोपायो द्विविधः साध्य उच्यते ।

असाध्यो द्विविधो ज्ञेयो याप्यः कृच्छ्रतमोऽपरः ॥

રોગીનો વ્યાધિ સાધ્ય (મટી શકે એવો) અથવા અસાધ્ય (ન મટી શકે એવો) હોયછે. સાધ્ય વ્યાધિ બે પ્રકારનો છે. જે રોગ કષ્ટ કરીને પણ બિલકુલ મટાડી શકાતો નથી પણ તેનું દુઃખ ઓછું કરી

શકાય છે તેને કૃચ્છ્ર્યાપ્ય કહેછે. અને જે રોગને સેહેલથી મટાડી શકાય છે તેને સુખોપાય કહેછે. એ કૃચ્છ્ર્યાપ્ય અને સુખોપાય એ બંને જ્ઞાતના વ્યાધિઓ સાધ્ય કહેવાય છે. અસાધ્ય વ્યાધિ પણ એ પ્રકારનો છે. જે અત્યંત કઠે કરીને ચાપ્ય થઈ શકે તે અને જે નજ મટી શકે તે, એ એ પ્રકાર અસાધ્યના છે.

સાધ્યાદિ થવાનાં કારણ.

યાપ્યાઃ કેચિત્ પ્રકૃત્યૈવ યાપ્યાઃ સાધ્યા ઉપેક્ષ્યા ।
સ્વભાવાદ્વ્યાધયઃ સાધ્યાઃ કેચિત્ સાધ્યા ઉપેક્ષિતાઃ ॥
સાધ્યા યાપ્યત્વમાયાન્તિ યાપ્યાશ્ચાસાધ્યતાં તથા ।
મ્રન્તિ પ્રાણાંશ્ચ સાધ્યાસ્તુ નરાણામક્રિયાવતામ્ ॥

કેટલાક રોગ સ્વભાવથીજ ચાપ્ય હોયછે; અને કેટલાક રોગ પ્રથમ સાધ્ય છતાં તેની દરકાર ન કરવાથી તે ચાપ્ય થઈ જાયછે. કેટલાક વ્યાધિ સ્વભાવથીજ સાધ્ય હોયછે; અને કેટલાક વ્યાધિ કષ્ટસાધ્ય છતાં તેની દરકાર ન કરવાથી તે સાધ્ય થઈ જાયછે. કેટલીકવાર વ્યાધિઓ સાધ્ય છતાં તેની દરકાર ન કરવાથી તેઓ ચાપ્ય થઈ જાયછે અને એજ પ્રમાણે ચાપ્ય વ્યાધિઓ અસાધ્ય થઈ જાયછે. એવી રીતે મૂળમાં વ્યાધિઓ સાધ્ય છતાં પણ જે પુરુષો તેનો પ્રતીકાર કરતા નથી તેના પ્રાણનો તેઓ નાશ કરેછે.

ઉપદ્રવનું લક્ષણ.

વ્યાધેરુપરિ યો વ્યાધિઃ સોપદ્રવ ઉદાહૃતઃ ।
સોપદ્રવા ન જીવન્તિ જીવન્તિ નિરુપદ્રવાઃ ॥

એક વ્યાધિ છતાં તેઉપર વળી બીજો વ્યાધિ થાય ત્યારે તે બીજા થયેલા વ્યાધિને ઉપદ્રવ કહેછે. જે રોગીને ઘણા ઉપદ્રવ હોય તે રોગી જીવતા નથી; પણ જે રોગી નિરુપદ્રવ હોયછે તેઓ જીવે છે.

રોગની ઉપેક્ષા ન કરવાનો ઉપદેશ.

જ્ઞાત્વાલ્પકોઽપિ મિષજા પરિચિન્તનીયો
નોપેક્ષણીય इति रोगगणो ह्यसह्यः ।

સ્વલ્પોઽપ્યરિસ્તુ વિષવાહ્નિસમાનરૂપઃ

પ્રાસ્વાબલં ન શમતામુપયાતિ કાલે ॥

જેમ શત્રુ નાનો હોય તથાપિ તે ઝેર અને અગ્નિ જેવો છે. અર્થાત્ ઝેર કે અગ્નિ જેમ થોડાં હોય તથાપિ પ્રસંગ મળતાં મોટું રૂપ ધારણ કરીને મોટો અનર્થ કરેછે અને શત્રુ પણ નાનો હોય તથાપિ કાળ પ્રાપ્ત થતાં મોટો થઈને વિનાશ કરેછે તથાપિ પછી શમાવતાં શમનો નથી, તેમ રોગનો સમુદાય પણ પ્રથમ નાનો છતાં પાછળથી તેને અનુકૂળ સાહિત્ય મળતાં તે અસહ્ય થઈ જાયછે માટે વૈદ્યે તેને નાનો સરખો જોઈને તેની ઉપેક્ષા કરવી નહિ, પણ તરતજ તેને ઘટતા ધ-લાજથી નિર્મૂળ કરવો.

શત્રુઃ સ્થાનબલં પ્રાપ્ય વિક્રિયાં કુરુતે બલી ।

તથા ધાત્વન્તરં પ્રાપ્ય વિક્રમં કુરુતે ગદઃ ॥

જેમ શત્રુ પોતાને અનુકૂળ સ્થાન પ્રાપ્ત થયા પછી બળવાન થઈને પરાક્રમ કરેછે તેમ રોગ પણ એક ધાતુમાંથી બીજા ધાતુમાં પ્રવેશ કરીને બળવાન થાયછે અને મોટો અનર્થ કરેછે.

રોગને નિર્મૂળ કરવાનો ઉપદેશ.

**બહુવિધપરિકર્મેણાપિ નીતં શમં યત્
કૃશમપિ હિ ન ધાર્યં રોગમૂલં વિધિજ્ઞૈઃ ।**

**કથમપિ બહુપથ્યૈર્વાવૃતો વા બલિષ્ઠો
ન શમયતિ હિ રોગં બાલ્યમાત્રેણ સમ્યક્ ॥**

રોગનો નાશ કરવાનો વિધિ જાણનારા વૈદ્યોએ અનેક પ્રકારના પ્રતીકાર કરીને જે રોગ શમાવ્યો હોય તે રોગનું લગાર જેટલું મૂળ પણ શેષ રહેવા દેવું નહિ. કેમકે જે રોગ થોડો પણ શેષ રહ્યો હોય તે બળવાન થયા પછી અનેક પ્રકારના પથ્યવડે તેને નિવૃત્ત કરવાથી તે નિવૃત્ત થતો નથી.

સૂક્ષ્મરોગ પણ શત્રુ જેવો છે.

યથા સ્વલ્પં વિષં તીવ્રં યથા સ્વલ્પો ભુજંગમઃ ।

યથા સ્વલ્પતરશ્ચાગ્નિસ્તથા સૂક્ષ્મોઽપિ રુગ્નિપુઃ ॥

ઝેર જેમ લગાર જેટલું છતાં પણ તે તીવ્ર હોયછે, સાપ નાનો છતાં પણ તે ભયંકર હોયછે, અગ્નિનો તણખો સૂક્ષ્મ છતાં પણ તે મોટી વસ્તુઓને બાળી નાખવાને સમર્થ છે, તેમજ રોગપણુ નાનો છતાં શત્રુ જેવો દુઃખકર છે.

રોગ દેહાતાં પેહેલાં તેનો ઉપાય કરવો.

યાવત્ સ્થાનં સમાશ્રિત્ય વિકારં કુરુતે ગદઃ ।

તાવત્તસ્ય પ્રતીકારઃ સ્થાનત્યાગાદ્વલીયસઃ ॥

રોગ જ્યાંસુધી તેના સ્થાનમાંજ રહીને વિકાર કરતો હોય ત્યાં-સુધી તેનો પ્રતીકાર કરવો; કેમકે પોતાનું સ્થાન છોડીને જ્યારે રોગ આખા શરીરમાં પસરે છે ત્યારે તે બળવાન થયેલા રોગનો પ્રતીકાર કરવો કઠણ થઈ પડેછે.

વ્યાધિના પ્રકાર.

કર્મજા વ્યાધયઃ કેચિદ્દોષજાઃ સન્તિ ચાપરે ।

સહજાઃ કથિતાશ્ચાન્યે વ્યાધયસ્ત્રિવિધા મતાઃ ॥

કેટલાક વ્યાધિ પૂર્વે કરેલાં કર્મના બળથી ઉત્પન્ન થાયછે તેમને કર્મજ વ્યાધિઓ કહેછે; કેટલાક વ્યાધિઓ વાતાદિ દોષ કોપવાથી થાયછે તેમને દોષજ વ્યાધિઓ કહેછે; અને કેટલાક જન્મ થવાની સાથે વ્યાધિ ઉપજે છે તેમને સહજ વ્યાધિઓ કહેછે. એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના વ્યાધિઓ છે.

ત્રણ પ્રકારના વ્યાધિનાં લક્ષણ.

बहुभिरुपचारैस्तु ये न यान्ति शमं ततः ।

ते कर्मजा समुद्दिष्टा व्याधयो दारुणाः पुनः ।

दोषजा वातपित्ताद्याः सहजाः क्षुत्तषादयः ॥

જે વ્યાધિ ઘણા ઉપચાર કરવાથી પણ શમતા નથી તેમને કર્મજ વ્યાધિઓ કહેછે; એ વ્યાધિઓ મહા દારૂણ છે. વાત, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ, ત્રિદોષ, વગેરેથી થયેલા વ્યાધિઓ દોષજ જાણવા અને ભૂખ, તરસ, વગેરે વ્યાધિઓ સહજ જાણવા.

જવરની વ્યાપકતા.

તસ્માદ્દશ્યામિ ચાદૌ જ્વરમતુલગદં વાજિનાં કુઞ્જરાણાં
માનુષ્યાણાં પશૂનાં મૃગમહિષખરોષ્ઠાંદિવાનસ્પતીનામ્ ।
વહ્લીનામોષધીનાં ક્ષિતિધરફણિનાં પત્રિણાં મૂષકાણાં
एष प्राणापहारी ज्वर इति गदितो दुर्निवारो हि लोके ॥

એ ત્રણ પ્રકારના વ્યાધિઓમાંથી હું પ્રથમ જ્વરનું વર્ણન કરું છું. જ્વરે એ સર્વથી મોટો રોગ છે. એ ઘોડાને, હાથીને, મનુષ્યોને, પશુઓને, હરણોને, પાડાઓને, ગંધેડાઓને, ઊંટ વગેરેને, વનસ્પતિને, વેલીઓને, ઓપધીઓને, પર્યંતોને, સર્પોને, પક્ષીઓને અને ઊંદરોને, એ સર્વને થાય છે. એ સર્વના પ્રાણને હરનારો જે રોગ જ્વર નામનો કહેવાય છે તે લોકમાં દુર્નિવાર છે.

જવરની જાતિ પરત્વે અસાધ્યતા.

असाध्योऽयं ज्वरो व्याधिर्गोमहिष्यश्वकुञ्जरे ।

किञ्चित्कृच्छृतमो नृणामन्येषां जीवघातकः ॥

અળદ, પાડા, ઘોડા અને હાથી, એ પ્રાણીઓને થયેલો જ્વર નામે રોગ અસાધ્ય છે; મનુષ્યોને એ રોગ કષ્ટસાધ્ય છે, પરંતુ બીજા પ્રાણીઓને તો તે જીવ લેનારો વ્યાધિ છે.

જવરનું અળવાનપણું.

यथा मृगाणां मृगयुर्बलिष्ठस्तथा गदानां प्रबलो ज्वरोऽयम् ।

नान्योऽपि शक्तो मनुजं विहाय सोढुं भुवि प्राणभृतः सुराद्याः ॥

अथ ज्वरकारणम् ।

જેમ હરણોમાં તેનો શિકાર કરનારો સિંહ અળવાન છે તેમ અથા રોગોમાં તાવ અળવાન છે. દેવ વગેરે સમથ પ્રાણુ ધારણુ કરનારા જીવોમાં મનુષ્ય શિવાય એ તાવને સહન કરવાને બીજો કોઈ શક્તિમાન નથી.

મનુષ્ય જવરને સહન કરે છે તેનું કારણ.

कर्मणा लभते यस्माद्देवत्वं मानुषो दिवि ।

ततश्चैव च्युतः स्वर्गान्માનુષ્યમભિવર્તते ॥

તસ્માત્ સ દેવભાવાત્ તુ સહતે માનુષો જ્વરમ્ ।

શેષાઃ સર્વે વિપદ્યન્તે પશુવર્ગા જ્વરાદિતાઃ ॥

મનુષ્ય પોતાનાં સુકૃતવરે સ્વર્ગમાં દેવપણું પામેછે, અને ત્યાં પોતાનાં સત્કર્મનું ફળ ભોગવી રહ્યા પછી સ્વર્ગમાંથી પાછો પૃથ્વી ઉપર પડેછે અને મનુષ્ય થાયછે. એવા મનુષ્યમાં દેવભાવ રહેલો હોવાના કારણથી તે જ્વરને સહી શકેછે; એ વિના બીજા પશુવર્ગના પ્રાણીઓ વગેરે જ્વરના વેગથી નાશ પામેછે.

જ્વરની રોગોમાં શ્રેષ્ઠતા.

રોગાણાં રોગરાજોઽયં યથા મૃગપતિર્મૃગે ।

દાહાત્મસુ યથા વહ્નિસ્તથા રોગોજ્વરોઽધિકઃ ॥

રુદ્રક્રોધાગ્નિસમ્ભૂતઃ સર્વભૂતપ્રતાપનઃ ।

જેમ પશુઓમાં સિંહ રાજ છે તેમ સધળા રોગોનો જ્વર એ રાજ છે. જેમ બધા દાહક પદાર્થોમાં અગ્નિ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ બીજા રોગોમાં તાવ શ્રેષ્ઠ છે. એ જ્વર રુદ્રદેવના ક્રોધાગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે અને તેથી તે સર્વે પ્રાણીઓને પરિતાપ કરનારો છે.

બૂદ્ધાં બૂદ્ધાં પ્રાણી પ્રતિ જ્વરનાં બૂદ્ધાં બૂદ્ધાં નામ.

પાતકઃ સ તુ નાગાનામભિતાપસ્તુ વાજિનામ્ ॥

ગવામીશ્વરસંક્ષસ્તુ માનવાનાં જ્વરો મતઃ ।

દારિદ્રો મહિષાણાં તુ મૃગરોગો મૃગેષુ ચ ॥

અજાવીનાં પ્રલાપાલ્યઃ કરમેષ્વલસો ભવેત્ ।

શૂનોઽલર્કઃ સમાલ્યાતો મત્સ્યેષ્વિન્દ્રતમો મતઃ ॥

પક્ષિણામભિઘાતસ્તુ વ્યાલેષ્વૈક્ષિતસંક્ષિતઃ ।

જલસ્ય નાલિકા પ્રાયો ભૂમાવૃષરનામતઃ ॥

વૃક્ષસ્ય કોટરાલ્યસ્તુ જ્વરઃ સર્વત્ર દૃશ્યતે ॥

હાથીઓને જે જ્વર આવે છે તે પાતક કહેવાય છે; ઘોડાઓને અભિતાપ કહેવાયછે; બળદને ઇશ્વર કહેવાયછે; મનુષ્યોને જ્વર કહેવાયછે; પાડા અને ભેંસોને દારિદ્ર કહેવાયછે; હરણોને મૃગરોગ કહેવાય

છે; બકરાં અને ઘેટાંને પ્રલાપ કહેવાયછે; ગંડને અલસ કહેવાયછે; કૂતરાંને હડખવા કહેવાયછે; માંછલાને ઇંદ્રિતમ કહેવાયછે; પક્ષીઓને અભિધાત કહેવાયછે; સર્પને ઐક્ષિત કહેવાયછે; જળને નાલિકા (નાળો) કહેવાયછે; પૃથ્વીને ઉપર (ગસ) કહેવાયછે; અને જાડને તે કોટર કહેવાય છે. એવી રીતે જૂદે જૂદે રૂપે અને જૂદે જૂદે નામે જવર સર્વત્ર જોવામાં આવેછે.

જવરનું મૂર્તિમાન ૩૫.

ત્રિપાદ્મસપ્રહરણસ્થિશિરાઃ સુમહોદરઃ ।

વૈયાઘ્રચર્મવસનઃ કપિલોજ્જ્વલવિગ્રહઃ ॥

પિન્કેક્ષણો હ્રસ્વજઙ્ગો વીમત્સો વલવાનયમ્ ।

પુરુષો લોકનાશાય ચાસૌ જ્વર ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

દગ્ધેન્ધનો યથા વહ્નિર્ધાતૂન્ હત્વા યથાવિષમ્ ।

કૃતકૃત્યો વ્રજેચ્છાન્તિ દેહં હત્વા તથા જ્વરઃ ।

જવરદેવતાને ત્રણ પગ છે, ભસ્મરૂપી આયુધ છે, ત્રણ માથાં છે, અતિ મોટું પેટ છે, વાઘનું ચામડું તેણે પહેરેલું છે, તેના શરીરનો વર્ણ બદામી અને અને ઉજળો છે, તેની આંખો પીળચટ્ટી છે, તેની નંધા ટૂંકી છે, તેનો દેખાવ બીભત્સ છે, તથા તે અતિ બળવાન છે. લોકના નાશને અર્થે ઉત્પન્ન કરેલો એવો પુરુષ તે આ જવર છે. જેમ અગ્નિ બળતણને બાળીને શમી જાય છે, તથા ધાતુઓનો નાશ કરીને વિષ જેમ સમી જાય છે તેમ આ જવર પણ મનુષ્યના દેહનો નાશ કરીને કૃત કૃત્ય થઈને શમી જાય છે.

જવરની ઉત્પત્તિ.

તસ્માત્ તસ્ય સમુત્પત્તિં વક્ષ્યામિ શ્રુણુ પુત્રક ! ॥

ચતુર્વિધો મહાઘોરો જાતો યેન તુ ચાષ્ટધા ।

દક્ષાધરપ્રશમનઃ કુપિતો મહેશઃ

શ્વાસં સુમોચ દયિતાવિધુરશ્ચ તીવ્રમ્ ।

તેન જ્વરો હ્યનિલમુખ્યવિકારજાતઃ

૧સોપ્યષ્ટધા જગતિ જંતુગણેતિદુષ્ટઃ ॥

૧ તેન જ્વરોષ્ટવિધસંભવતોષ્ટધા સ્યાત્. પ્ર૦૧ લી.

હે પુત્ર! એટલા માટે એ જવરની ઉત્પત્તિ હું તને કહું તે તું સાંભળ. તેમજ એ મહાધોર ચાર પ્રકારનો જવર જે રીતે આઠ પ્રકારનો થયો છે તે પણ કહુંછું તે સાંભળ. જ્યારે દક્ષપ્રજાપતિના યજ્ઞમાં શિવની પત્ની સતી બળી ગઈ ત્યારે દ્રોણ પામેલા અને સ્ત્રી વિયોગી મહાદેવે તેના યજ્ઞનો ભંગ કરતાં તીવ્ર શ્વાસ મૂક્યો. એ શ્વાસમાંથી વાતાદિ વિકારવાળો આઠ પ્રકારનો જવર ઉત્પન્ન થયો અને તે અતિ પુષ્ટ જવર પૃથ્વીના પ્રાણીઓમાં પ્રસર્યો.

જવરની નિદાનસહિત સંપ્રાપ્તિ.

વાતાદિપિત્તકફશોણિતસન્નિધાનાત્
સ્વેચ્છાન્નપાનનિરતાદૃતુવૈપરીત્યાત્ ।
દોષા મલાશયગતા જઠરાગ્નિમેવં
સંપ્રેરયન્તિ રુધિરાશ્રિતદોષસંઘમ્ ॥

મનુષ્ય નિયમ છોડીને મરજી મુજબ ભોજન કરે તથા પાન કરે તેથી, તેમ ઋતુઓના ફેરફારથી શરીરમાં રહેલા વાયુ, પિત્ત, કફ, રૂધિર, વગેરે વિકાર પામેછે. તેથી મળાશયમાં રહેલા વાતાદિ દોષ જઠરાગ્નિને જઠરમાંથી બાહાર કાઢી નાખે છે અને રૂધિરમાં રહેલા વાતપિત્તાદિ દોષમાં તે અગ્નિને પ્રેરેછે. તાત્પર્ય કે બિગાડ પામેલા દોષ જઠરાગ્નિને લેધને લોહીમાં મળી બનયછે તેથી જવર ઉત્પન્ન થાયછે.

જવરના હેતુ.

વ્યાયામાધ્યશનાત્ક્રોધાચ્છીતસંધારણાદપિ ।
વિરુદ્ધાન્નવિશેષેણ પાનનિર્ઝરવારિણા ।
કૂપોદકેન દુષ્ટેન તિગ્મતીવ્રાંશુરશ્મિભિઃ ॥
ગન્ધવાતેન દોષાણામભિઘાતાભિશાપતઃ ।
જ્વરો નામ મહાઘોરો જાયતે મનુજે મૃશમ્ ॥

અતિશય કસરત કરવાથી, ખાધા ઉપર ખાધાથી, ક્રોધથી, શી-
તનો સંરોધ થવાથી, વિરૂદ્ધ અન્ન ખાવાથી, ઝરણુનાં પાણી પીવાથી
કૂવાનાં બગડેલાં પાણી પીવાથી, સૂર્યનાં તીવ્ર કિરણોનો તાપ વેઠવાથી,

દુષ્ટ પદાર્થોના ગંધવાળો વાયુ લેવાથી, વાગવાથી, અથવા કોઈનો શાપ લાગવાથી જ્વર નામે મહાભયાનક રોગ મનુષ્યને થાયછે.

જ્વરનાં પૂર્વરૂપ.

શ્રમો જડત્વં નયનપ્લવઃ સ્યાત્ રોમોદ્રમો ઘુર્ધુરકં ચ જૃમ્ભા ।
વૈવર્ણ્યતા દ્વેપસશોષતાસ્યે જ્વરસ્ય ચાવ્યક્તકલક્ષણાનિ ॥

જે પુરુષને જ્વર આવવાનો હોય તેને પ્રથમ શરીરે થાક લાગ્યા જેવું થાયછે, પછી શરીરમાં જડતા માલમ પડેછે, આંખો તરેછે, શરીરનાં રૂવાં ઉભાં થાયછે, કંઠમાં ખાંશીનો અવાજ થાયછે, બગાસું આવેછે, શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જાયછે, તમામ પદાર્થોપર અપ્રીતિ થાયછે, અને મુખમાં શોષ પડેછે. એ સર્વે જ્વરનાં સ્પષ્ટ લક્ષણો છે.

ચાર પ્રકારના જ્વરનાં સંક્ષિપ્ત લક્ષણો.

સમીરણે ચ વૈ જૃમ્ભા કફાદન્ને વિપીદતિ ।
પિત્તાન્નયનસન્તાપઃ સર્વે વૈ સાન્નિપાતિકે ।
તસ્માદ્વક્ષ્યે પ્રતીકારં યેન સમ્પદ્યતે સુખમ્ ॥

વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલો જ્વર હોય ત્યારે તાવવાળાને બગાસાં બહુ આવેછે; કફથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો અન્ન ભાવતું નથી; પિત્તથી ઉત્પન્ન થયો હોય તો આંખે અગ્નિ બળેછે; અને સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલો જ્વર હોય તો સર્વે લક્ષણ થાયછે. હવે એ જ્વરોનો ઉપાય કહું છું કે જેથી રોગીને સુખ થાય.

વાતજ્વરમાં પાચન ક્વાથ.

વચ્ચા યવાની ધ્રનિકા સવિશ્વં
પિબેત્ કષાયં નિશિ સોળ્ણમેવમ્ ।
સપાતિકે વાતરુજે જ્વરાણા
સમ્પાચનં સ્યાન્મનુજે સુખાય ॥

વજ, યવાની અજમો, ધાણા, સુંક, એ ચાર ઔષધ સમાન ભાગે લેઈને તેનો ચાર તોલા વજનનો ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથ લગાર

ગરમ હોય ત્યારે રાત્રે વાતજ્વરવાળા રોગીએ પીવે, તેથી વાયુનું પાચન થઈને રોગીને સુખ થશે.*

પિત્તજ્વરમાં પાચન ક્વાથ.

**નિશાસનિમ્બામૃતવલ્લિકાચ ધાન્યં ચ વિશ્વા સગુડઃ કષાયઃ ।
નિશાસુ વા ક્ષીરમિદં સકોલં પાનં સપિત્તજ્વરપાચનાય ॥**

હળદર, લીંબડાની છાલ, ગળો (સૂકી હોય તો બમણી લેવી,) ઘાણા, સુંઠ, એ પાંચ ઔષધ સમાન લેઈ તેમને આખાંપાખાં કચરીને તેમાંથી ચાર તોલાનો ક્વાથ કરીને રોગીએ સવારમાં પીવે. અથવા રાત્રે ગાયના દૂધમાં મરી નાખી ઉકાળીને તે દૂધ લગાર ગરમ હોય ત્યારે પીવું. એ બન્ને પિત્તજ્વરનું પાચન કરનારાં છે.

કફજ્વરમાં પાચન ક્વાથ.

**વચાયવાનીત્રિફલાસવિશ્વાકાથો નિશાયાં કફજે જ્વરે વા ।
સંપાચનં સ્યાન્મનુજસ્ય દોષે શૂલે પ્રતિશ્યાયકપીનસેષુ ॥**

વજ, વવાની અજમો, ત્રિફળા (હરડે, ખેડાં, આમળાં,) સુંઠ, એ ઔષધોનો ક્વાથ રાત્રે પીવાથી કફજ્વરમાં રોગીના શરીરમાં જે દોષ હોયછે તેનું પાચન થાયછે. તેમ શૂળ, સળેખમ, અને પીનસ, એ વ્યાધિઓ પણ એ ક્વાથથી મટેછે.

સન્નિપાતજ્વરનું પાચન.

શઠીવચ્ચાનાગરકટ્ફલાનાં વત્સાદનીધન્વયવાસકાનામ્ ।

કાથો હિતઃ સર્વભવે જ્વરે ચ સમ્પાચનં સ્યાન્મનુજે ત્રિદોષે ॥

૫૮ કચુરો, વજ, સુંઠ, કાયફળ, ગળો, ધમાસો, એ ઔષધોનો ક્વાથ સર્વે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રિદોષજ્વરમાં હિતકર છે અને દોષનું પાચન કરનાર છે.

* વાયુ વગેરેના જ્વરમાં પાચન ક્વાથ કરતાં કેટલું પાણી શેષ રાખવું તે પાછળ બતાવ્યું છે માટે અહીં ફરીને કહ્યું નથી; જ્યાં ક્વાથ કેટલો પીવે એ પ્રમાણ ન બતાવ્યું હોય ત્યાં આશરે આઠ તોલા ક્વાથનું પાણી પીવું, એવો સામાન્ય નિયમ છે.

અંગસ્વેદન પ્રયોગ.

રાત્રૌ સુસ્થોષ્ણતોયેન પ્રચુરેણ ચ ધીમતામ્ ।

અક્લસંસ્વેદનં પથ્યં નિદ્રાવ્યાયામર્વાર્જિતમ્ ॥

અથ જ્વરચિકિત્સા ।

જે જ્વરવાળાને નિદ્રા ન આવતી હોય તથા વ્યાયામવિના જેમનું શરીર જડ થઈ ગયું હોય તેમને રાત્રે ખમી શકાય તેવા ગરમ પુષ્કળ પાણીથી શરીરનો પરસેવો કાઢવો તે હિતકર છે.

વાતજ્વરનાં લક્ષણ.

વેપથુર્વિષમવેગશોષણં કણ્ઠતાલુવદને વિરસ્યતા ।

રુક્ષતા ક્ષવથુબંધનં ક્ષયો જૃમ્ભણં શિરસિ રુગ્વિનિદ્રતા ॥

કૃણ્ણતા કરુહાં પ્રલાપકો ગાત્રમક્લમ્ભતુલાચલવ્યથા ।

ભીતવત્ સ્વપિતિ જાગ્રતો નરો લક્ષણૈર્ભવતિ વાતકૃજ્જ્વરઃ ॥

વાતજ્વરવાળા રોગીનું શરીર કંપવા લાગેછે, તાવનો વેગ વિષમ હોયછે, કંઠ અને તાળવું સૂકાઈ જાયછે, મુખ વિરસ થઈ જાયછે, શરીર લૂખું પડી જાયછે, છીંક આવતી નથી, બગાસાં બહુ આવેછે, માથું દુખે છે, ઊંધ આવતી નથી, નખ કાળા પડી જાયછે, રોગી તાવમાં બવરી કરેછે, અંગ ભાગી જાયછે, વાયુની અત્યંત પીડા થાયછે, રોગી જેમ બીધેલો હોય તેમ ઊંધમાંથી એકાએક જાગી ઊઠે છે, એવાં લક્ષણો ઉપરથી વાતજ્વર જાણવો.

વાતજ્વરમાં સુંઠ્યાદિ પાચન.

નાગરં સુરતરુશ્ચ ધાન્યકં કુણ્ઠલી વૃહતિકાયુગં નિશિ ।

સસમેઽહ્નિ પ્રશસ્યતે જ્વરે ચાષ્ટમાંશકૃતવારિકોષ્ણવાન્ ॥

સર્વજ્વરેષુ નાગરાદિપાચનં દેયમ્ ।

સુંઠ, દેવદાર, ધાણા, ગજો, રીંગણી મોટી, નાની રીંગણી, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને આઠમે ભાગે પાણી બાફી રહે ત્યારે જ્વર આવ્યા પછી સાતમે દિવસે રાત્રે લગાર ગરમ હોય એવો તે ક્વાથ પીવો.

એ ક્વાથ તાવવાળાને પાચન કરનાર હોવાથી હિતકર છે. એ ઔષધને નાગરાદિ પાચન કહેછે અને એ સર્વે જ્વરનું પાચન કરવામાં ઉપયોગી છે.

અન્ન હીન ઔષધના ગુણ.

वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं

हन्यात् तदामयमसंशयमाशु चैव ।

तद्बालवृद्धयुवतीमृदुभिश्च पीतं

ग्लानिं परां नयति चाशु बलक्षयं च ॥

અન્ન ખાધા પેહેલાં જો ઔષધ ખવરાવવામાં આવે અને તે ઔષધ અધિક વીર્યવાળું હોય તો તે રોગને નિશ્ચય હણે છે. એવું ઔષધ બાળક, વૃદ્ધ, સ્ત્રી, અને કોમળ પ્રકૃતિના મનુષ્યે ખાધા પેહેલાં પીધું હોય તો તે ઔષધ તેવા રોગીને ઘણી ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરેછે તથા બળનો પણ ક્ષય કરેછે.

પાચન થયેલા ઔષધનું લક્ષણ.

इन्द्रियाणां लघुत्वं च नेत्रास्यस्य प्रसादता ।

सोद्गारमुष्णता कोष्ठे जीर्णभेषजलक्षणम् ॥

ઔષધ પીવા પછી ઈન્દ્રિયો હલકા થાય, નેત્ર અને મુખ નિર્મળ થાય, સારા ઓડકાર આવે, અને જઠરાગ્નિમાં ઉજ્જ્વળતા થાય, એવાં લક્ષણથી જાણવું કે રોગીએ ખાધેલું કે પીધેલું ઔષધ પચી ગયું છે.

ઉછાળા મારતા ઔષધનું લક્ષણ.

कमहलाससदनं शिरोरुक्मंशमेव च ।

उत्क्लेदो जायते यस्य विद्यादुत्क्रमौषधम् ॥

જો પુરૂષને ઔષધ ખાધા પછી થાક લાગે, ઓડકાર આવે, શરીર શિથિલ થઈ જાય, માથું દુખે, ઉમેથી પડી જવાય, મુખમાં પાણી છૂટવા માંડે, એ પુરૂષે ખાધેલા કે પીધેલા ઔષધનો પાછો ઉછાળો થયો છે એમ જાણવું.

પાચન થતાં શેષ રહેલા ઔષધનું લક્ષણ.

દાહાક્લસદનં મૂર્છાં શિરોરુક્કમદીનતા ।

ભ્રમો રતિવિશેષેણ સાવશેષૌષધાકૃતિઃ ॥

તસ્માદૌષધશેષે તુ ન દોષશમનં ક્વચિત્ ।

કુપ્યન્ત્યનેકધા દોષા ન દેયં પાચનંવિના ॥

દાહ, અંગતી શિથિલતા, મૂર્છા, માથામાં પીડા, થાક, દીનપણું, ભ્રમ, અને વિશેષે કરીને આણુગમો, એ ચિન્હ અવશેષ રહેલા ઔષધનાં છે. એવી રીતે ઔષધ પાચન ન થતાં શેષ રહેલું હોય તો વાતાદિ દોષ શમતા નથી; પણ તે દોષ ઉત્તરા અનેક પ્રકારે ક્રોધી ઉઠે છે, માટે ઔષધ પૂરેપૂરું પચી ગયાવિના બીજું ઔષધ આપવું નહિ.

ભોજન કર્યા પછી આપવાના ઔષધના ગુણ.

શીઘ્રં વિપાકમુપયાતિ બલં નિહન્યા-

દન્નાવૃતં નચ મુહુર્વદનાન્નિરેતિ ।

પ્રાગ્ભક્તસેવિતમહૌષધમેતદેવ

દયાચ્ચ વૃદ્ધશિશુમીરુવરાક્લનાખ્યઃ ॥

પ્રથમ ભોજન કરાવીને પછી ઔષધ આપવાથી તે ઔષધ જલ-દાયી પચી જાયછે; રોગના બળનો નાશ કરેછે; તથા તે અન્નથી વીટેલું હોવાથી ઔષધ જેમ વારંવાર મુખમાંથી બહાર નીકળી જાયછે તેમ બહાર નીકળી જતું નથી. પ્રથમ ભોજન કરાવીને પછી આપેલા મોટા ઔષધથી એવા ગુણ થાયછે માટે વૃદ્ધ, બાળક, બીડીકણ, અને સ્ત્રીઓ, એમને એવી રીતે અન્ન ખાધા પછી કે અન્નની સાથે ઔષધ આપવું.

વાતજ્વરમાં પંચભૂળનો ક્વાથ.

વિલ્વાગ્નિમન્થશુકનાસકપાટલીનાં

કુમ્ભારિકાપરિયુતઃ કથિતઃ કપાયઃ ।

દન્તાન્ વિશોઘ્યતિ વાર્યતે સમીરં

નાશં કરોતિ મરુતજ્વરમાશુ પુંસામ્ ॥

બીલીમૂળ, અરણીમૂળ, મોટા અટડૂસાનું અથવા અરણુનું મૂળ,

પાડળ મૂળ, શ્રીપર્ણી^૧ અથવા સીવલુમૂળ, એ પાંચ ઔષધોનો ક્વાથ દાંતને સ્વચ્છ કરેછે, વાયુને દૂર કરેછે, તથા મનુષ્યોના વાતજ્વરનો તત્કાળ નાશ કરેછે.

કિરાતમુસ્તામૃતવલ્લિકણાસવિશ્વા
ગોકણ્ટકો બૃહતિયુગ્મમુદીચ્યતિક્તાઃ ।
સ્યાચ્છાલિર્પાણિકલસીકથિતઃ સમન્તા-
ત્કાથઃ સમીરણભવં જ્વરમાશુ હન્તિ ॥

કરિયાતું, મોથ, ગળો, પીપર, સુંદ, ગોખરૂં, મોટી રીંગણી, ભોંય-
રીંગણી (નાની રીંગણી,) વીરણવાળો, કડુ, શાલિપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, એ
ઔષધોથી કરેલો ક્વાથ વાયુના જ્વરને તત્કાળ મટાડે છે.

ગુડ્ડચી શતપુષ્પા ચ^૨ દ્રાક્ષા રાક્ષા પુનર્નવા ।
^૩ત્રાયમાણકક્ષાથશ્ચ ગુડૈર્વાતજ્વરાપહઃ ॥

इति वातज्वरचिकित्सा.

ગળો, સવા, દ્રાક્ષ, રાસ્ના, સાટોડી, અને ત્રાયમાણ, એ ઔષ-
ધોનો ક્વાથ કરી તેમાં ગોળ નાખીને પાવાથી વાતજ્વર નાશ પામેછે.

पित्तज्वरनां लक्षण.

મૂર્છા દાહો ભ્રમમદતૃષ્ણાવેગતીક્ષ્ણોઽતિસાર-
^૪સ્તન્દ્રાલસ્યં પ્રલપનવમિપાકતા ચોષ્ઠવક્રે ।
સ્વેદઃ શ્વાસો ભવતિ કટુકં વિહ્વલત્વં ક્ષુધા વા
एतैर्लिङ्गैर्भवति मनुजे पैत्तिको वै ज्वरस्तु ॥

પિત્તજ્વરવાળાને મૂર્છા, દાહ, ભ્રમ, મદ અને તરસ, એવા ઉપ-
દ્રવ થાયછે. તાવનો વેગ તીક્ષ્ણ હોયછે રોગીને અતીસાર, ઘેન અને
આળસ થાયછે. તે લવારી કરેછે તેને ઉલટી થાયછે અને ઓઠ તથા
મોઢામાં ઝીણી ઝીણી ફેક્ષીઓ થઈ તેને પાકે છે. વળી તેને પરસેવો
વધારે થાયછે, શ્વાસ થાયછે અને મોઢું કડવું થઈ જાયછે. વળી તે

૧ કુંભારિકા-શ્રીપર્ણી-શીવલી, એ પ્રમાણે પ્રત ૩૭ માં ટીપ્પણ કરવા
પરથી એ અર્થ લખ્યો છે. ૨ પ્લક્ષી. પ્ર૦ ૧ લી. ૩ સારિવા. પ્ર૦
૩ જી. ૪ તંદ્રાલ્પત્વં. પ્ર૦ ૧ લી.

ભૂખવડે આકુળ થાયછે. એવાં ચિન્હ ઉપરથી જાણવું કે તે મનુષ્યને પિત્તજ્વર થયો છે.

પિત્તજ્વરના ઉપાય-રોધાદિ ક્વાથ.

રોધોત્પલામૃતલતાકમલં સિતાઢ્યં
તત્ સારિવાસહિતમેવ હિ પાચનેષુ ।

નિઃકાથ્ય ક્વાથમિતિ ચાશુ નિહન્તિ પિત્તં
પિત્તજ્વરપ્રશમનં પ્રકરોતિ પુંસામ્ ॥

લોધર, કાળું કમળ, ગળો, શ્વેતકમળ, અને સારિવા, એ ઔષ્ધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં સાકર નાખીને એ ક્વાથ પીવો. એ ક્વાથ પિત્તજ્વરને પાચન કરનાર છે. એ ક્વાથ પીવાથી તે તત્કાળ પિત્તનો નાશ કરેછે તથા મનુષ્યોના પિત્તજ્વરને તે શમાવે છે.

બીજો ઉપાય-શકાહ્વાદિ ક્વાથ.

કથિતં તણ્ડુલપયસા શક્રાહ્વકદુરૌહિણીસહિતમ્ ।
ક્વાથં યદ્રીમધુના વિનાશનં પિત્તજ્વરાણાં તુ ॥

ચોખ્ખાના ઘોવરામણ સાથે ઇંદ્રજવ, કુટકી, અને જોડીમધ, એ ત્રણનો ક્વાથ પીવામાં આવે તો તે પિત્તજ્વરનો નાશ કરેછે.

ત્રીજો ઉપાય-દુરાલભાદિ ક્વાથ.

દુરાલભાવાસકર્પટાનાં પ્રિયજ્ઞુનિમ્બકદુરોહિણીનામ્ ।
કિરાતતિક્તં કથિતં કષાયં સર્કરાઢ્યં કથિતં ચ પિત્તે ॥
સદાહપિત્તજ્વરમાશુ હન્તિ તૃષ્ણામ્રમં શોષવિકારયુક્તમ્ ।

ધમાસો, અરડૂસી, પિત્તપાપડો, (ધાસીઓ પિત્તપાપડો-ખડસ-લીઓ,) કાંગનાં મૂળ, લીમડાની અંતરછાળ, કુટકી, કરિયાતુ, કડુ, એ ઔષ્ધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં સાકર નાખીને પીવાથી પિત્તજ્વર નાશ પામેછે, દાહયુક્ત પિત્તજ્વર હોય તો તે પણ એજ ક્વાથથી મટે છે. વળી તરસ, ભ્રમ, અને શોષ, એવા ઉપદ્રવો સહિત પિત્તજ્વર પણ એ ક્વાથથી નાશ પામે છે.

ચોથો ઉપાય-પિત્તપાપડાનો ક્વાથ.

एकोऽपि वै पर्पटको वरिष्ठः पित्तज्वराणां शमनाय योग्यः ।

तस्मात् पुनर्नागरबालकाढ्यः सिंहो यथा कङ्कटकप्रवृत्तः ॥

પિત્તજ્વરને મટાડવાને એકથો પિત્તપાપડાનો ક્વાથ પણ શ્રેષ્ઠ છે. એજ પિત્તપાપડામાં જો સુંઠ અને વીરણુવાળો મેળવીને એ ત્રણનો ક્વાથ કર્યો હોય તો, જેમ સિંહને વળી અખતર પેહેરાન્યું હોય, તેની પેરે પિત્તજ્વરનો અવશ્ય નાશ કરેછે.

પાંચમો ઉપાય-સુંઠ્યાદિ ક્વાથ.

नागरोशीरमुस्ता च चन्दनं कटुरोहिणी ।

धान्यकानां तु काथश्च पित्तज्वरविनाशनः ॥

સુંઠ, વીરણુવાળો, મોથ, રક્તચંદન, કુટપ્પા (કડાજાલ,) ધાણુ, એ ઔષધોનો ક્વાથ પિત્તજ્વરને નાશ કરનારો છે.

છઠ્ઠો ઉપાય-અમૃતાદિ ક્વાથ.

अमृतापर्पटी धात्री काथः पित्तज्वरं हरेत् ।

ગળો, પિત્તપાપડો, આમળાં, એ ઔષધોનાં ક્વાથ પિત્તજ્વરને મટાડે છે.

સાતમો ઉપાય-દ્રાક્ષાદિ ક્વાથ.

द्राक्षार्पण्टकं तिक्ता पथ्यारग्वधमुस्तकैः ॥

काथस्तृषाभ्रमोदाहरक्तपित्तज्वरापहः ॥

દ્રાક્ષ, પિત્તપાપડો, કકુ, હરડે, ગરમાળો, મોથ, એ ઔષધોનો ક્વાથ તરસ, ભ્રમ, દાહ, રક્તપિત્ત અને જ્વર, એ રોગોને મટાડે છે.

દાહાદી ઉપર વિદાર્યાદિ લેપ.

विदारिकारोध्रदधित्थकानां स्यान्मातुलुङ्गस्य च दाडिमानाम् ।

यथानुलाभेन च 'तालुलेपे निहन्ति दाहं तृषामूर्छनं च ॥

વિદારિકા (શીવણી,) લોધર, કોહું, ખીજોડું, દાડિમ, એમાંથી નેટલાં મળે તેટલાં લેધને તેને વાટીને તેનો તાળવા ઉપર લેપ કરવાથી દાહ, તરસ અને મૂર્છા એટલા રોગ મટે છે.

દાહજ્વરનો ઉપાય.

उत्तानस्य प्रसुप्तस्य कांस्यं वा ताम्रभाजनम् ।

नाभौ निधाय धारांबु पित्तदाहं निवारयेत् ॥

દાહજ્વરવાળાને છતો સુવાડીને તેની ડૂટીઉપર કાંસાનું કે તાંબાનું વાસણ મૂકવું. પછી તે વાસણમાં દંડ પાણીની ધારા કરવી, એમ કરવાથી પિત્તજ્વરથી થયેલો દાહ મટે છે.

દાહજ્વરના બીજા ઉપાય.

रम्यारामाकुचभरनतालिकनं चेष्टसङ्गा-

द्राक्षापानं निगदितम... शीतलं सेवनं स्यात् ।

शुभ्राम्भोजं मलयजजलासिक्तसंशीतवासो

मुक्ताहारो विशदतुहिनं कौमुदी स्यात्सुखाय ॥

एभिर्हन्याद् द्रुततरमहો मानुषाणां तु पित्तं

दाहं शोषं क्लમमपि तथा तृद्भ્રમं मूर्च्छनां च ।

एतैर्यોગैર્જયति नितरां पित्तदाहस्य शान्ति-

योग्या चैषા भवति सततं सत्क्रिया श्रीमतां च ॥

દાહજ્વરવાળાએ સ્તનના ભારથી નમેલી એવી રમણિક સ્ત્રીઓનું આલિંગન કરવું; ઈષ્ટ મિત્રોની સાથે એશીને દ્રાક્ષાપાન કરવું; ડ્રાઇ બીજા શીતળ પદાર્થોનું સેવન કરવું; ઘોળાં કમળના હાર પેહેરવા; મળયચંદ્રના પાણીથી છાંટેલાં દંડાં વસ્ત્ર પેહેરવા; મોતીના હાર ધારણ કરવા; નિર્મળ કપૂરનો લેપ કરવો; ચંદ્રના ચાંદરણામાં એસવું; એ ઉપાય સુખ-કારક છે. ઉપર કહેલા ઉપાયોથી મનુષ્યોનો પિત્તસંબંધી દાહ, શોષ, થાક, તરસ, ભ્રમ અને મૂર્છા, મટે છે. એ યોગોથી પિત્તના દાહની શાંતિ તો થાયછે પણ એ સત્ક્રિયા શ્રીમંત પુરુષોને યોગ્ય છે.

જ્વરમાં શોષનો ઉપાય.

यदि जिह्वागलतालुशोषश्चेन्मनुजस्य च ।

केसरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ।

संपिप्य तालुलेपेन सद्यः पित्तज्वरापहम् ॥

इति पित्तज्वरचिकित्सा ।

ને મનુષ્યને જીભ, ગળું કે તાળવે શોષ પડતો હોય તો ખીન્ને-
રાના ગર્ભને મધ તથા સિંધવમાં વાટીને તેનો તાળવે લેપ કરવો.
એમ કરવાથી તરત પિત્તજ્વર મટે છે.

કફજ્વરનાં લક્ષણ.

સ્તૈમિત્યં મધુરાસ્યતા ચ જડતા નિદ્રા ચ તન્દ્રા મૃશં
ગાત્રાણાં ગુરુતારુચિર્વિરસતા રોમોદ્રમઃ શીતતા ।
'પ્રસ્વેદસ્તુતિરોધનં ચ કરજે નેત્રે ચ પાણ્ડુચ્છવિ-
મૂત્રં ચંદનસન્નિભં ચ વંમનં શ્લેષ્મજ્વરે તે વિદુઃ ॥

કફથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરમાં રોગીનું શરીર જડ થઈ જાય છે,
મુખ મધુર થાય છે, તેને મંદપાણું પ્રાપ્ત થાય છે, નિદ્રા આવે છે, અત્યંત
ઘેન થાય છે, અંગ ભારે થાય છે, અરચિ ઉપજે છે, મુખ વિરસ થાય છે,
શરીરનાં ર્વાં ઉભાં થાય છે, શરીર ઠંડુ થઈ જાય છે, પરસેવો નીકળતાં
અટકી જાય છે, નખ અને નેત્રની આકૃતિ શ્વેતવર્ણની થાય છે, મૂત્ર ચંદ-
નના સરખું શ્વેત અને ઠંડું થાય છે, અને ઉલટી થાય છે.

કફજ્વરના ઉપાય-પાયન કલ્ક.

પિપ્પલ્યાદિકકલ્કં તુ કફજે પાચનં હિતમ્ ।

પીપરનું કલ્ક કરીને તેમાં મધ નાખીને ચાટવું; અથવા પીપર,
હરડાં, ખેડાં, આમળાં, એ ચારના ચૂર્ણમાં મધ તથા ઘી નાખીને
ચાટવું. એથી કફજ્વરનું પાયન થાય છે.

ખીન્ને ઉપાય.

તદ્વદ્યઘ્ની ગૃહ્ણી ચ રોધ્નં કુષ્ઠં પટોલકમ્ ।

જ્વરે કફાત્મજે ચૈતત્ પાચનં સ્યાત્ તદુત્તમમ્ ॥

રીંગણી, ગળો, લોધર, ઉપલેટ અને પટોલ, એ ઔષધોનો ક્વાથ
કરીને કફજ્વરવાળાને પાવો; કેમકે કફજ્વરનું એ સારી રીતે પાયન કરે છે.

ત્રીન્ને ઉપાય-વાસાદિ ક્વાથ.

વાસા ગુહ્ણી ત્રિફલા પટોલી

સઠી ચ તિક્તા મધુના કષાયમ્ ।

શ્લેષ્મપ્રભૂતેષુ રુજેષુ સમ્યક્

જ્વરં નિહન્યાત્ કફજં ચ શીઘ્રમ્ ॥

અરુસો, ગળો, ત્રિફળા (હરડે, બહેડાં, આમળાં,) પટોલી, પડ-
કન્યુરો, કડુ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં મધ નાખીને પીવું. એ
ક્વાથ કફ જેમાં બળવાન હોય એવા રોગમાં હિતકર છે તથા કફજ્વ-
રનો તે જલદીથી નાશ કરેછે.

ચોથો ઉપાય-આમલક્યાદિ ક્વાથ.

આમલક્યમયા કૃષ્ણા ષ ઇન્દ્રિયા ચિત્રકં તથા ।

મલભેદી કફાતંકજ્વરનાશનદીપનઃ ॥

આમળાં, હરડે, પીપર, વજ, ચિત્રો, એ ઔષધોનો ક્વાથ મ-
ળને તોડનાર, તથા કફના પ્રકોપથી થયેલા જ્વરનો નાશ કરનાર અને
જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર છે.

પાંચમો ઉપાય-પિપ્પલ્યાદિ ક્વાથ.

પિપ્પલી શૃઙ્ગવેરં ચ ષ ઇન્દ્રિયા વત્સકં ફલમ્ ।

કાથો મધુપ્રગાઢઃ સ્યાચ્છ્લેષ્મજ્વરવિનાશનઃ ॥

પીપર, આદુ, વજ, કડાછાલ, કાયફળ, એ ઔષધોના ક્વાથમાં
મધ નાખીને પાવાથી તે કફજ્વરનો નાશ કરેછે.

છઠો ઉપાય-પિપ્પલ્યવલેહ.

ક્ષૌદ્રેણ પપ્પલીચૂર્ણં લિહ્યાચ્છ્લેષ્મજ્વરાપહમ્ ।

મ્લીહાનાહવિવંધાર્ચિકાસશ્વાસાવમર્દનમ્ ॥

इति श्लेष्मज्जरचिकित्सा ।

મધ સાથે પીપરનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરીને ચાટવાથી તે કફજ્વરનો
નાશ કરેછે. વળી તે બરોળ, પેટ ચઢવાનો રોગ, બહુ કોષ્ટનું દરદ,
આંસી, અને શ્વાસ, એ વ્યાધિઓને પણ મટાડે છે.

વાતપિત્ત જ્વરનું લક્ષણ.

તૃષ્ણા મૂર્ચ્છા વમનકટુકં ચાનનં રુક્ષતા સ્યા-
દન્તર્દાહો નયનવદને પીતતા કण्ठशोषः ॥

નિદ્રાનાશઃ શ્વસનશિરસો રુક્ષપ્રમેદોઽક્લમ્બો
રોમોદ્ધર્ષ તમકમિતિ ચેદ્વાતપિત્તજ્વરઃ સ્યાત્ ॥

વાતપિત્ત જ્વરવાળાને તરસ ઘણી લાગે છે, મૂર્છા થાયછે, ઉલટી થાયછે, મુખ કડવું થઈ જાયછે, શરીર લૂખું પડી જાયછે, શરીરની અંદરના ભાગમાં દાદ બળે છે, આંખો તથા મોઢું પીળું થઈ જાયછે, કંઠે શોષ પડેછે, ઊંધ નાશ પામે છે, શ્વાસ ચઢે છે, માથું દુખે છે, અંગમાં કળતર થાયછે તથા તે ભાંગી જતાં હોય તેમ વેદના થાયછે, રૂવાંટાં ઊભાં થાયછે, તથા આંખે અંધારાં આવે છે, એ લક્ષણોથી જાણવું કે આ રોગીને વાયુ તથા પિત્ત બન્ને દોષ પામીને જ્વર ઉપજેલો છે.

વાતપિત્ત જ્વરનું પાચન-ત્રિક્ષ્ણાદિ અવાય.

સંસૃષ્ટદોષૈર્વિહિતં ચ સમ્યક્ વિપાચનં પિત્તમરુજ્જ્વરે ચ ।

ફલત્રિકં શાલ્મલિસંપ્રયુક્તં રાક્ષાકિરાતસ્ય પિબેત્ કપાયમ્ ॥

પિત્ત અને વાયુ બે દોષ એકઠા મળ્યા હોય એવા જ્વરમાં હરડે, બહેડાં, આમળાં, શીમલાની અંતરછાલ, રાસ્ના, અને કરિયાતું, એ ઔષ્ધોનો ક્વાથ પીવો; કેમકે વાતપિત્ત જ્વર એ પાચન કરનારો છે.

બીજો ઉપાય.

દ્વિપञ्चमूली सह नागरेण गुडचिभूनिम्बघ्नैः समेता ।

કલ્કઃ પ્રશસ્તઃ સગુડો મરુત્સુ સપિત્તવાતજ્વરનાશહેતુઃ ॥

શાલિપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, રિંગણી, ભોંયરિંગણી, ગોખર, બિલી-મૂળ, અરણીમૂળ, અરલુ (અલવો,) પાડળ, શિવણ, સુંક, ગળો, કરિયાતું, મોથ એ ઔષ્ધોતું કલ્ક કરીને તેમાં ગોળ ભેળવીને વાયુરોગનાં રોગીને ખવરાવવું. એ કલ્ક વાતપિત્ત જ્વરને નાશ કરનાર છે.

૧ વપુષિ નયને રક્તતા. પ્ર. ૧ લી. ૨ આ લીટીમાં શ્વસન છે ત્યાં શ્વસન નોઈએ, પણ તેમ કરવાથી છેદો ભંગ થાય છે તથા બધી પ્રતોમાં એમ છે. માટે કાયમ રાખ્યું છે.

ત્રીજો ઉપાય.

કિરાતતિક્તાઽમલકીસઠીનાં દ્રાક્ષોષણાનાગરકામૃતાનામ્ ।

કાથઃ સુશીતો ગુડસંયુતઃ સ્યાત્ સ પિત્તવાતજ્વરનાશકારી ॥

કરિયાતુ, કડુ, આમળાં, પરુકચુરો, દ્રાક્ષ, મરી, શુંદ, ગળો, એ ઔષધો ક્વાથ કરી તેને હંડો પડવા દેઈ તેમાં ગોળ મેળવીને રોગીને આપવો એ ક્વાથ વાતપિત્ત જ્વરનો નાશ કરનારો છે.

ચોથો ઉપાય-પંચભદ્રક્રવાથ.

અમૃતામુસ્તકવાસાપર્પટવિશ્વાજલેન નિઃકાથઃ ।

પાનં પિત્તમરુત્સુ જ્વરં નિહન્યાન્ન પંચભદ્રમિદમ્ ॥

इति वातपित्तज्वरचिकित्सा ।

ગળો, મોથ, અરુસો, પિત્તપાપડો, શુંદ, એ ઔષધોનો પાણીમાં ક્વાથ કરીને વાતપિત્ત જ્વરવાળાને આપવો. એ ક્વાથ ‘પંચભદ્ર’ કહેવાયછે, તે જ્વરનો નાશ કરેછે.

પિત્તકંઠજ્વરના લક્ષણ.

નિદ્રાગૌરવકાસસન્ધિશિરસશ્ચાર્તિસ્તથા પર્વણાં

ભેદો મધ્યમવેગમત્ર નયને સ્નાવાન્વિતે શ્લેષ્મણઃ ।

સન્તાપઃ શ્વસનં રુજઃ શ્રુતિપથે કણ્ઠોષ્મશૂકાવૃત-

સ્તન્દ્રામોહમરોચકભ્રમમથ શ્લેષ્મજ્વરે પિત્તલે ॥

પિત્તકંઠ જ્વરવાળા રોગીને નિદ્રા ઘણી આવેછે, શરીર ભારે થાયછે, ખાંસી થાયછે, સાંધા અને માથામાં પીડા થાયછે, હાથ પગ તૂટી પડતા હોય તેવી વેદના થાયછે, તાવનો વેગ મધ્યમ હોયછે, આંખમાંથી કંઈનો સ્રાવ નીકળે છે, શરીરે બળતરા બળે છે, શ્વાસ થાયછે, કાનમાં દરદ થાયછે, કંઠમાં ગરમ કંઈ એકઠો થાયછે, રોગીને ઘેન, મૂર્છા-અર્થિ અને ભ્રમ થાયછે.

પિત્તકંઠજ્વરનો પાચનક્રવાથ.

નાગરં ભદ્રમુસ્તા વા ગુઢચ્યામલકાહૃયમ્ ।

પાઠામૃણાલોદીચ્યાશ્ચ કાથઃ પિત્તજ્વરે કફે ॥

પાચનો દીપનીયઃ સ્યાદ્રક્તશોષનિવારણઃ ।

શુંઠ અને ભદ્રમેથ અથવા ગળો અને આમળાં, અથવા પાદા-
ડમૂળ, કમળના દાંડા, વાળો, એમનો ક્વાથ અથવા શુંઠ વગેરે સધળા એકઠાં
કરીને તેનો ક્વાથ પિત્તકૃન્નવરમાં આપવો. એ ક્વાથ જ્વરનું પાચન
કરનારો, અગ્નિનું દીપન કરનારો તથા રક્તવિકારને અને શોષને દૂર
કરનારો છે.

દ્રાક્ષાદિ ક્વાથ.

દ્રાક્ષામૃતાવાસકતિક્તકૌશ્ચ ભૂનિમ્બતિકેન્દ્રયવા પટોલમ્ ।

મુસ્તા સમાર્ગી કથિતઃ કષાયઃ સપિત્તશ્લેષ્મજ્વરનાશનાય ॥

કાળી દ્રાક્ષ, ગળો, અરડૂસો, લીમડાની છાલ, કરિયાતું, કડુ, ઈંદ્ર-
જવ, પટોળ, મેથ, ભારંગ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પાવાથી પિત્ત-
કૃન્ન જ્વર નાશ પામે છે.

બીજો ઉપાય-ગુડૂચિકાદિ ક્વાથ.

ગુડૂચિકા નિમ્બદલાનિ શુળ્લી મુસ્તં ચ કુસ્તુમ્બુરુ ચન્દનાનિ ।

કાથં વિદધ્યાત્ કફપિત્તવાતજ્વરં નિહન્યાઞ્ચ ગુડૂચિકાઘઃ ॥

પપ્પ સર્વજ્વરાન્ હન્તિ હૃદ્યાસાધાનરોચકાન્ ।

પ્રતિઙ્યાયપિપાસામ્નઃ શોષદાહનિવારણઃ ॥

ગળો, લીમડાનાં પાંદડાં, શુંઠ, મેથ, ધાણા, રક્તચંદન, એ ઔષ્ધ-
ધોનો ક્વાથ કરીને રોગીને પાવાથી તે પિત્તકૃન્ન ઉપજેલા તાવને
મટાડેછે. એ ક્વાથને ગુડૂચિકાદિ ક્વાથ કહેછે. વળી એ ક્વાથ બીજા
બધા તાવને પણ નાશ કરેછે (તેમજ આડકાર વગેરે, અશ્ચિ, સજે-
ખમ, તરસ, શોષ અને દાહ, એ ઉપદ્રવોને પણ એજ ક્વાથ દૂર કરેછે.

ત્રીજો ઉપાય-બીજો ગુડૂચ્યાદિ ક્વાથ.

ગુડૂચીનિમ્બત્વચવાસકં ચ સટી કિરાતં મગધાવૃહત્યૌ ।

દાર્વી પટોલીકથિતં કષાયં પિબેન્નરઃ પિત્તકફજ્વરે ચ ॥

ગળો, લીમડાની અંતરછાલ, અરડૂસો, પડકચુરો, કરિયાતુ, પીપર, રીંગણી, ભાંચ રીંગણી, દારૂ હળદર, પટોળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ રોગી મનુષ્યે પીવો; કેમકે તે પિત્તકફ જ્વરનો નાશ કરેછે.

ચોથો ઉપાય-પટોલાદિ ક્વાથ.

પટોલી ચન્દનં તિક્તા મૂર્વા પાઠામૃતાગણઃ ।

પિત્તશ્લેષ્મજ્વરચ્છર્દિદાહકણ્ઠનિવારણઃ ॥

પટોળ, ચંદન, કડુ, મોરવેલ, પાહાડમૂળ, ગળો, એ ઔષધોનો ક્વાથ પિત્ત કફજ્વર, ઉલટી, દાહ અને ગળા, એ રોગને દૂર કરનારો છે.

પાંચમો ઉપાય-ખીન્ને પટોલાદિ ક્વાથ.

પટોલવાસાપિચુમન્દકસ્ય દલ્લાનિ યષ્ઠી મધુકં કળા ચ ।

કષાયમેતત્ પ્રતિસાધિતં તુ જ્વરે કફે પિત્તયુતે પ્રશસ્તઃ ॥

સન્દીપનો વાતકફાત્મકે ચ તથૈવ પિત્તાસૃજસમ્ભવે ચ ।

જ્વરે મલાનાં પ્રતિભેદનઃ સ્યાત્ પટોલધાન્યામૃતકલ્કયુક્તઃ ॥

इति पित्तश्लेष्मज्ज्वरचिकित्सा ।

પટોળ, અરડૂસો, લીમડાનાં મૂળાં પાંદડાં, જેઠીમધ, પીપર, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પિત્ત કફજ્વરવાળા રોગીને પાવો; કેમકે એ ક્વાથ સારો છે. વળી એ ક્વાથમાં પટોળ, ધાણા તથા ગળો, એ ઔષધોનું કલક કરીને નાખ્યું હોય તો તે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વાયુ તથા કફના જ્વરમાં તેમજ રક્તપિત્તના કોપથી થયેલા જ્વરમાં મળોનું ભેદન કરનાર છે.

કફવાતજ્વરનાં લક્ષણ.

શીતં વેપથુર્પર્વમક્લ્લવમથુર્ગાત્રે જડત્વં રુજા

મન્દોષ્મારુચિબન્ધનં પરુષતા કાસસ્તમઃ શૂલવાન્ ।

તન્દ્રા કૂજનમાસ્યગૌલ્યમથવા સ્તૈમિત્યજૃમ્ભારુજઃ

પ્રસ્વેદો મલમૂત્રરોધસહિતઃ સ્યાચ્છેષ્મવાતજ્વરઃ ॥

વાતકફજ્વરવાળા રોગીને અંગે શીત, કંપારી, પર્વલંગ (હાવ પગ ભાંગી જતા હોય તેવી વેદના.) ઉલટી, અને પીડાઓસહિત જડપણું થાયછે; તાવની ગરમી મંદ હોયછે તેમ ખીછ ગરમી પણ કમી હોયછે; રોગીને અરચિ, અને બદ્ધકોષ્ઠ થાયછે; શરીરપર સુંવાળાપણું રહેતું નથી; ખાંશી થાયછે; સંજા ઊંડી જતી રહેછે; શૂળ થાયછે; ઘેન થાયછે; પેટમાં આંતરડાંનો શબ્દ થાયછે; મુખમાં મધુરતા ઉપજે છે; શરીર સ્તંભી જાયછે; બગાસાંપર બગાસાં આવેછે અને વેદના થાયછે; પરસેવો વળે છે; મળ અને મૂત્રનો રોધ થાયછે; એવા લક્ષણવાળા રોગીને કફવાતજ્વરયુક્ત જાણવો.

કફ વાતજ્વરમાં પાચનક્રવાથ.

આરગ્વધસ્તિક્તકરોહિણી ચ હરીતકી પિપ્પલિમૂલમુસ્તા ।

નિઃકાશ્યકલકઃ કફવાતયુક્તે જ્વરે સશૂલેપિ હિ પાચનોઽયમ્ ॥

इति आरग्वधपञ्चकम् ।

ગરમાળો, કડુ, હરડે, પીપરીમૂળ, મોથ, એમનું કદક કરીને તેનો ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથ શૂળસહિત કફવાતજ્વરમાં આપવો. કેમકે તે એ જ્વરને પાચન કરનારો છે, એ ક્વાથને આરગ્વધપંચક કહેછે.

ખીજો ઉપાય-મુસ્તાદિ ક્વાથ.

मुस्ता गुडूची सहनागरेण वासाजलं पर्पटकं च पथ्या ।

क्षुद्रा च दुःस्पर्शयुतः कषायः पाने हितो वातकफज्वरस्य ॥

મોથ, ગળો, શુંદ, અરડૂસો, વાળો, પિત્તપાપડો, હરડે. બોંયરી-ગણી, ધમાસો, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પાવો એ વાતકફજ્વરમાં હિતકારી છે.

ત્રીજો ઉપાય-ક્ષુદ્રાદિ ક્વાથ.

क्षुद्रामृतानागरपुष्कराद्यैः कृतः कषायः कफमारुते ज्वरे ।

सश्वासकासारुचिपार्श्वशूले ज्वरे त्रिदोषप्रभवेपि शस्यते ॥

इति क्षुद्राद्यं पाचनम् ।

ભૌયરિંગણી, ગળો, શુંક, પુષ્કરમૂળ (એરંડાનું મૂળ,) એ ઔષ-
ધોનો ક્વાથ કરીને કફવાત જ્વરમાં આપવો. એ ક્વાથ પીવાથી વળી
શ્વાસ, ખાંસી, અશ્વિ અને પાસાંમાંનું શૂળ મટે છે. તેમજ ત્રિદો-
ષના જ્વરમાં પણ એ ક્વાથ હિતકારી છે.

ચોથો ઉપાય-દશમૂળ ક્વાથ.

द्विपञ्चमूलकः काथः कणाचूर्णेन भावितः ।

देयो वातकफे शूले ज्वरे श्वासे च पीनसे ॥

इति वातकफज्वरचिकित्सा ।

દશમૂળનો ક્વાથ કરીને તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને પીવો તેથી
શૂળ, ખાંસી અને સળેખમસહિત વાત કફજ્વર નાશ પામશે. શાલી-
પર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, રિંગણી, ભૌયરિંગણી, ગોખરૂં, બીલીમૂળ, અરણી-
મૂળ, અરણુ, પાડળ, શીવણુ, એ ઔષધો દશમૂળ કહેવાયછે.

ત્રિદોષનાં લક્ષણ.

तन्द्रालस्यं मुखमधुरता घृवनं कण्ठशोषो

निद्रानाशः श्वसनविकलो मूर्च्छना शोचना च ।

जिह्वाजाड्यं परुषमथवा पृष्ठशीर्षे व्यथा स्या-

दन्तर्दाहो भवति यदि वा विद्धिदोषं त्रिदोषम् ॥

જ્યારે રોગીને ઘેન થાય, આગસ થાય, તેનું મુખ મધુર થાય,
તે વારંવાર થૂંકે, કંઠે શોષ પડે, ઊંઘ આવે નહિ, શ્વાસથી ગભરાયલો
દેખાય, મૂર્છા થાય, તેના મનમાં શોયના થતી હોય તેમ લાગે, તેની
જીભ જડ થઈ જાય, શરીર કરકરૂં લાગે, પીઠે અને માથે પીડા થાય,
તથા તેને અંદરના ભાગમાં દાહ થાય ત્યારે તેને ત્રિદોષનો રોગ થયો
છે એમ જાણવું.

ત્રિદોષજ્વરની ચિકિત્સા.

दृष्ट्वा त्रिदोषजं घोरं ज्वरं प्राणापहारकम् ।

तस्मादादौ कफस्यास्य शोषणं परिकीर्तितम् ॥

न कुर्यात् पित्तशमनं यदीच्छेदात्मनो यशः ।

कफवातैर्बलवतः सद्यो हन्ति रुजातुरम् ॥

લઙ્ઘનં વમનં વાપિ ઘ્રીવનં સ્યાન્નિદોષજે ।
 ત્રિરાત્રં પञ્ચરાત્રં વા સપ્તરાત્રમથાપિ વા ॥
 લઙ્ઘનં ચ સમુદિષ્ટં જ્ઞાત્વા દોષબલાબલમ્ ।
 કફં વિશોષિતં જ્ઞાત્વા તતો વાતનિવારણમ્ ॥
 પિત્તસંશમનં કાર્યં જ્ઞાત્વા પિત્તસ્ય કોપનમ્ ।
 શોષણીયૌ વાતકફૌ ન તુ પિત્તં વિનાશયેત્ ॥
 લઙ્ઘનં સ્વેદનં નસ્યં મર્દનં કવલગ્રહઃ ।
 ઇતાન્યાદૌ પ્રકુર્વીત સન્નિપાતેષુ બુદ્ધિમાનૃ ॥

ઇતિ ત્રિદોષચિકિત્સા ।

પ્રાણુનું હરણુ કરનાર અને ભયાનક એવા ત્રિદોષના તાવને બેઠને વેંચે પ્રથમ ત્રણ દોષમાંથી કફનું શોષણ કરવું એમ કહેલું છે; પણ બે વેંચ પોતાને યશ મળે એમ ધારતો હોય તો તેણે પ્રથમ પિત્તનું શમન કરવું નહિ; કેમકે પિત્તનું શમન પ્રથમ કરવાથી એકલા રહેલા કફ અને વાયુ બળવાન થાયછે તથા તે રોગીને તત્કાળ પ્રાણ લેછે. ત્રિદોષના તાવમાં રોગીને લંઘન કરાવવું, વમન આપવું અથવા ઝૂંકાવવાનું^૧ ઔષધ આપવું. દોષનું બળ અને નિર્બળતા ઉપર વિચાર કરીને ત્રણ દિવસ, પાંચ દિવસ, કે સાત દિવસસુધી લંઘન કરાવવું. પ્રથમ કફનું શોષણ કર્યા પછી વાયુનું નિવારણ કરવું. તથા પિત્તનો કોપ અધિક હોય તો તે બેઠને પિત્તને પણ શમાવવું. ત્રિદોષ જ્વરમાં વાયુ અને કફનું શોષણ કરવું પણ પિત્તને શમાવવાનો ઉપાય તો પ્રથમ નજ કરવો.

સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણ.

તૃષ્ણાહૃત્ શૂલશોષઃ શ્વસનમથ નિશાજાગરો વાસરે સ્યાત્
 તન્દ્રા મોહશ્ચ શોષો ભવતિ ચ વદનં ઘ્રાણજિહ્વાધરાણામ્ ।

૧ જે ઔષધ આપવાથી રોગી બહુવાર ઝૂંકે છે અને તે દ્વારા કફ વગેરે નીકળી જાયછે તેને ઝૂંકાવવાનું ઔષધ કહેછે. જેમ મધમાં દ્રાક્ષ વાટીને તેમાં ધી નાખીને રોગીને તાળવે લેપ કરવો અથવા આદાના રસમાં શુંક, પીપર, મરી અને સિંધવનું ચૂર્ણ નાખીને તેનો ગળા સુધી રાખવું અને મોંમાં પાણી છટચેથી ઝૂંકવું. (ભાવપ્રકાશ.)

રક્તં નિષ્ઠીવતે યો ભવતિ કૃશતનુર્મણ્ડલાનાં ચ દેહે
સમ્ભૂતિઃ શ્યાવનેત્રાધરવદનમથ સ્વેદ આધ્માનશોષઃ ॥
શુન્નાશો વાપ્યસૌખ્યં ભ્રમણમપિ શિરોલોડનં મૂત્રતા વા
સ્તોતોરોધો વમિર્વા ગલકધુરધુરાશૂકલૈર્વા વૃતાસ્યમ્ ।
एतैर्लिङ्गैः प्रयुक्तः प्रभवति च नृणां सन्निपातेति संज्ञा
रोगाणामाशुકારી प्रबलतरनृणां वाजિनां वा द्विपानाम् ॥

इति सन्निपातज्वरलक्षणम् ।

સન્નિપાત રોગવાળાને તરસ બહુ લાગે છે; છાતીમાં શૂળ આવેછે અને શોષ થાયછે; શ્વાસ ઉપડે છે; રાત્રે ઉંઘ આવતી નથી—નળે છે; દિવસે ઘેન બહુ થાયછે. મૂર્છા આવેછે; મુખ, નાક, જીભ અને ઓઠ સૂકાઈ જાયછે; થૂક ભેગું લોહી પડે છે; શરીર સૂકાઈને પાતળું થઈ જાયછે; શરીર ઉપર મંડળ (ચક્રમાં) ઉત્પન્ન થાયછે; નેત્ર, ઓઠ અને મુખનો વર્ણ શામ થઈ જાયછે; શરીરે પરસેવો થાયછે; પેટ ચઢે છે; કંઠે શોષ પડે છે; ભૂખનો નાશ થઈ જાયછે; શરીરને ચેન પડતું નથી, ભ્રમ થાયછે; માથું ગોઠતું નથી (રોગી માથું ફેરવ્યા કરેછે;) વારંવાર પિશાબ થાયછે; મળમૂત્રાદિને વહન કરનારાં સ્રોતસંગ્રંથ થાયછે; ઉલટી થાયછે; ગળામાં ધરધર શબ્દ બોલે છે; અને મુખમાં કફ લેવાઈ રહેછે; એવાં ચિન્હો યુક્ત જ્વરવાળાને સન્નિપાતજ્વર થયો છે એમ કહેવામાં આવેછે. એ જ્વર મનુષ્યને અતિ બળવાન અને તત્કાળ પ્રાણ લેનારો છે તેમજ ઘોડા અને હાથીને પણ તે પ્રાણઘાતક છે.

સન્નિપાત જ્વરની ચિકિત્સા.

સન્નિપાતજ્વરે પૂર્વે કુર્યાદામકફાપહમ્ ।
પશ્ચાચ્છેષ્મણિ સંક્ષીણે નિરામે પિત્તમારુતૌ ॥
સન્નિપાતજ્વરે યત્નં કૃત્વા તન્દ્રાં જયેત્ પરામ્ ।
उपद्रवः कष्टतमो ज्वराणां स विशेषतः ॥
पथ्यं कारयते यस्तु रोगिणां कफपूरितम् ।
स एव तस्य शत्रुः स्यान्न पथ्यं नच भेषजम् ॥

સન્નિપાતના તાવમાં પ્રથમ આમ અને કફને દૂર કરવો. કફનો ક્ષય થયાપછી પિત્ત અને વાયુ આમ વગરના રહેશે. વળી સન્નિપાતના તાવમાં યને કરીને તંદ્રા છતવી-મટાડવી, કેમકે એ ઉપદ્રવ ઝટ-લેછને મટે એવો નથી તથા તાવમાં તો વિશેષ ભયંકર છે. જે મનુષ્ય એવા રોગીને કફયુક્ત આહારવિહારાદિકનું પથ્ય બતાવે છે તેને તે રોગીનો શત્રુ સમજવો; પણ તેણે એવું બતાવેલું પથ્ય તે પથ્ય નથી કે ઔષધ પણ નથી. માટે કફ ઉપન્નવનારું પથ્ય કે ઔષધ આપવું નહિ.

અષ્ટાદશાંગક્રવાથ.

સઠી દ્વિપञ्चમૂલં ચ દુરાલમ્મા ચ કૌટજમ્ ।

પટોલં પૌષ્કરં શ્રૃંગી યુક્તા ભાર્ગવિપ્પલ્લી ।

નિહન્તિ સન્નિપાતોત્થં જ્વરમેષ દશાંગકઃ ॥

इति अष्टादशाङ्गो नाम व्रतः ।

પડકચરો, દશમૂળ (શાંતિપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, રીંગણી, ભોંયરીંગણી, ગોખરૂં, ખીલીમૂળ, અરણીમૂળ, અરલુ, પાડળ, શિવણ) ધમાસા, ઇંદ્રજવ, પટોલ, પુષ્કરમૂળ (એરંડાનું મૂળ), કાકડા સીંગ, ભારંગ, પાપર, એ અઠાર ઔષધીના ગણને અષ્ટાદશાંગ કહેછે. એ અષ્ટાદશાંગ ક્રવાથ પીવાથી સન્નિપાત જ્વર મટે છે.

ભૂનિખાદિક્રવાથ.

ભૂનિમ્બદારુદશમૂલમહૌષધાહ-

તિકૈન્દ્રવીજધનિકેમકણાકપાયઃ ।

તંદ્રાપ્રલાપકસનારુચિદાહમોહ-

શ્વાસત્રિદોષજનિતજ્વરમાશુ હન્તિ ॥

કરિયાતું, દેવદાર, દશમૂળ (ઉપર અષ્ટાદશાંગક્રવાથમાં કહ્યાં છે તે) શુંદ, કડુ, ઇંદ્રજવ, ધાણા, ગજપીપર, એ ઔષધોનો ક્રવાથ કરીને પીવાથી ઘેન, લવારી, ખાંશી, અરિચિ, દાહ, મોહ, શ્વાસ, એ ઉપદ્રવો-સહિત ત્રિદોષનો જ્વર થયો હોય તે નાશ થાય છે.

શુંડયાદિક્વાથ.

શુण्ठीघनागजकणासुरदारुधान्या-

તિક્તાકલિક્કદશમૂલસમોઽપિ કલકઃ ।

શ્રેષ્ઠસ્ત્રિદોષજનિતજ્વરનાશનાય

શ્વાસભ્રમારુચિવિબન્ધહૃદામયમ્નઃ ॥

શુંદ, મોથ, ગજપીપર, દેવદાર, ધાણા, કડુ, ઇંદ્રબૃવ, દશમૂળ, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને પાણીમાં વાટીને તેનું કલ્ક કરવું. એ કલ્ક ત્રિદોષથી ઉપજેલા જ્વરનો નાશ કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે. વળી તે શ્વાસ, ખાંસી, બ્રમ, અરુચિ, બદ્ધકોષ્ટ અને છાતીનાં દરદોને નાશ કરનારું છે.

મુસ્તાદિ ક્વાથ.

मुस्तोशीरनिशाविशालकटुकं पाठा बला रोहिणी

નીલી ધન્વવાસર્વાસકસઠી શુણ્ઠી સમજ્ઞા ત્રિવૃત્ ।

यष्टीपिप्पलिमूलपर्पटफलं^१ कपिलकं दारु च

શ્યામાહેમગુદ્ધુચિકાસમપયઃકાથો જ્વરાન્તઃ સ્મૃતઃ ॥

મોથ, વાળો, હળદર, મોરમાંસી, કડાછાલ, પાહાડમૂળ, બલબીજ, હરડે, ગળીનાં મૂળ, ધમાસો, અરડસો, પડકચુરો, શુંદ, મજ્જા, નિસોતર, જેઠીમધ, પીપરીમૂળ, પિત્તપાપરો, કાયફળ, કપિલો, દેવદાર, કાળું નસોત્તર અથવા પીપર, નાગકેસર, ગળો, એ ઔષધોમાં પાણીના બરોબર દૂધ નાખીને તેનો ક્વાથ કરીને પીવાથી જ્વર નાશ પામે છે.

બૃહત્યાદિપાચન.

द्वौ बृहत्यौ सठी शृङ्गी किरातं कटुरोहिणी ।

પટોલં પૌષ્કરં માર્જી^૧ વત્સકં ચ દુરાલભા ॥

एतद् बृहत्यादिकपाचनं स्यात् कासादिकोपद्रवनाशनं च ।

શીઘ્રં નિહન્તિ જ્વરસન્નિપાતં શૂલાર્તિતન્દ્રાશમને પ્રશસ્તમ્ ॥

इति बृहत्यादिपाचनम् ।

રીંગણી, ભોયરીંગણી, પડક્યુરો, કાકડાસીંગ, કરિયાતું, કડુ, પ-
ટાળ, પુષ્કરમૂળ (દીવેલાતું મૂળ), ભારંગમૂળ, ઇંદ્રજવ, ધમાસો, એ
ઔષધોનો ક્વાથ ખાંશી વગેરે ઉપદ્રવોને નાશ કરનારો છે. એને ઔદ-
ત્સાદિક પાચન કહે છે, તે જ્વર, સન્નિપાત, શૂણની પીડા, અને તંદ્રા
શમાવવામાં વખાણવા યોગ્ય છે.

શઙ્યાદિપાચન.

સઠી કિરાતં કટુકા વિશાલા ગુઢ્ઘચિશ્ટઙ્ગી બૃહતીદ્વયં ચ ।
મહૌષધં પૌષ્કરધન્વયાસરાસ્નાસુરાહં ગજપિપ્પલી ચ ॥
પીતં તુ નિઃકાથ્ય હિતં નરાણાં સઠ્યાદિચાતુર્દશકં પ્રશસ્તમ્ ।
હિનસ્તિ તન્દ્રાશ્વસનં શિરોઽર્તિં જાઙ્યં સશૂલં જ્વરમાશુ હન્તિ ॥

इति सख्यादिपाचनम् ।

પડક્યુરો, કરિયાતું, કડુ, ઇંદ્રવારણી, ગજો, કાકડાસીંગ, રીંગણી,
ભોયરીંગણી, શુઠ, પુષ્કરમૂળ, ધમાસો, રાસના, દેવદાર, ગજપીપર, એ
ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પીવો સન્નિપાત જ્વર વાળાને હિનકારક છે.
એ ક્વાથ શઙ્યાદિ ચાતુર્દશક કહેવાય છે અને તે વખાણવાલાયક છે.
તંદ્રા, શ્વાસ, માથાની પીડા, જડતાં, શૂળ, અને જ્વર એ સર્વને એ
ક્વાથ મટાડે છે.

ભૂનિખાદિક્વાથ.

भूनिम्बःसुरदारुनागरघनातिकाकलिङ्गानि च
?तद्वद्धस्तिकणाद्विपश्चकगणैर्युक्तः कषायो हितः ।
पीतः सर्वरुजां विनाशनकरः स्यात् सन्निपातज्वरं
हन्ति श्वासविशोषवक्षसि रुजं तन्द्रां हिनस्ति द्रुतम् ॥

કરિયાતું, દેવદાર, શુઠ, મોથ, કડુ, ઇંદ્રજવ, ગજપીપર, અને
દશમૂળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પીવાથી સર્વ રોગનો થાય છે.
વળી તે સન્નિપાતનો જ્વર, શ્વાસ, શોષ, છાતીની પીડા, અને તંદ્રા,
એ સર્વનો જલદીથી નાશ કરે છે.

બૃહદ્રાસ્નાદિ ક્વાથ.

રાસ્ના ગુઢ્ઘિ ઘનપર્પટકં પટોલી
 મૂનિમ્બવત્સકસટીયુતનાગરાણામ્ ।
 તિક્તાસુરાહ્વગજમાગધિકાયવાસ-
 વાસાવલાગજવલાક્થિતઃ સમાંશઃ ॥
 ક્વાથો નિહન્તિ મરુતપ્રભવામયાનાં
 સશ્વાસકાસજઠરાતિવિષૂચિકાનામ્ ।
 શ્રેષ્ઠો નૃણાં ભવતિ દારુણસન્નિપાતે
 રોગેઽથવા કફસમીરણકે પ્રદેયઃ ॥

इति बृहद्रास्नादि ।

રાસના, ગજો, મોથ, પિત્તપાપટો, પટોળ, કરિયાતું, ઇંદ્રજવ, પૂંકચુરો, સુંદ, કડૂ, દેવદાર, ગજપીપર, ધમાસો, ગરૂસો, બલબીજ, ગજબલા, એ ઔષધોને સરખે ભાગે લેઈને તેનો ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથ પીવાથી વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગ નાશ પામે છે. વળી શ્વાસ, ખાંસી, જઠરના રોગ, વિપ્લવિકારોગ, મદાકકણ એવો સન્નિપાત રોગ, તેમજ કફ અને વાયુના રોગ, એ સર્વે એ ક્વાથ પીવાથી મટે છે માટે એ રોગોમાં એ ક્વાથ આપવો.

લઘુરાસ્નાદિ ક્વાથ.

રાસ્નાત્રિકણ્ટશતપર્વમહૌષધૈશ્ચ
 માર્ગી સપુષ્કરઘના સુરદારુધાન્યૈઃ ।
 ક્વાથો હિતઃ સકલમારુતજિજ્વરેષુ
 સ્યાત્ સન્નિપાતપ્રભવેષ્વતિદારુણેષુ ॥

इति लघुरास्नादि ।

રાસના, ગોખરૂં, વજ, સુંદ, ભારંગ, પુષ્કરમૂળ, મોથ, દેવદાર, ધાણા, એ ઔષધોનો ક્વાથ સઘળા સન્નિપાતના અતિદાશણ જ્યરોમાં વાયુને હણનાર છે અને ઘણો હિતકર છે.

ત્રિવૃદ્ધાદિ ક્વાથ.

ત્રિવૃદ્ધિશાલા ત્રિફલા સુરાહ્નમારગ્વધસ્તિકકરોહિણી ચ ।

ક્વાથો ભવેદ્દેદનકો મલાનાં ^૧સ્વાદ્યાવશૂકેન યુતો જ્વરઘ્નઃ ॥

इति त्रिवृतादिमलभेदनः ।

નસોતર, દંદ્રવારણી, ત્રિદ્રણા (હરડે, બહેડાં, આમળાં,) દેવદાર, ગરમાળો, કરિયાતું, કડુ, એ ઔષધોનો ક્વાથ મળતું ભેદન કરનારો છે. એ ક્વાથમાં જવખાર નાખીને આખો હોય તો તે જ્વરને મટાડે છે.

વચાદિચૂર્ણ મર્દન.

वचा यवानी च महौषधं च शुष्कं च चूर्णं तनुलेपनाय ।

शस्त्रं वदन्ति ज्वरघर्मशान्तिं करोति नूनं परिमर्दनेन ॥

વજ, યવાન, અજમો, સુંઠ, એ ત્રણ ઔષધનું ખારીક ચૂર્ણ કરીને તે સૂકા ચૂર્ણવડે શરીરે મર્દન કરવું; તે હિતકારક છે. એ ચૂર્ણનું મર્દન કરવાથી સન્નિપાત જ્વરમાં જે અતિશય પરસેવો થાય છે તેની શાંતિ થાય છે. (શરીરે શીત આવતું મટે છે).

માગધીઆદિ ચૂર્ણ મર્દન.

इयामा तथैव सुरदारु सविश्वकं च

તિક્તા ચ દીપ્યકયુતં તનુલેપનાય ।

चूर्णं प्रशस्तमपि वारयते शरीरे

स्वेदं च शीतलतनुत्वमथाशु नूनम् ॥

इति सन्निपातस्वेदोन्मूलनम् ।

પીપર, દેવદાર, સુંઠ, કડુ, અજમોદ, એ સઘળાનું ચૂર્ણ કરીને તેનો શરીરે લેપ કરવો (એ કોરું, ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું, એવું ટૂંક વેંઘોનું કહેવું છે). એ ચૂર્ણ સાફ છે; અને તે શરીરે થનારો અત્યંત પરસેવો તથા શરીરનું ઠંડું પડી જવું એ બે ઉપદ્રવને જાલદી અટકાવે છે (શીત મટાડે છે).

૧ સ્વાદ્યાતશૂલેન યતો ભયઘ્નઃ. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ માગધિ ચ સુરદારુ તથા ચ વિશ્વકં. પ્ર૦ ૧ લી.

મૂર્છા (સન્નિપાતની)નો ઉપાય.

મધૂકસારં સમહૌષધેન વચ્ચોષણે સૈન્ધવસંયુતે ચ ।

મૂત્રેણ વા ચોષ્ણજલેન પિષ્ટં પ્રનષ્ટજ્ઞાનપ્રતિબોધનાય ॥

મહુડાંનો સાર, સુંઠ, વજ, મરી, સિંધવ, એ ઔષધોને ગાયના મૂત્રમાં અથવા ગરમ પાણીમાં વાટીને તેને કપડાથી ગાળી લેઈને તેનાં ટીપાં નાકમાં નાખવાથી સન્નિપાત જ્વરમાં જે રોગીની સંજ્ઞા નાશ પામી હોય તે પાછી પ્રાપ્ત થાય છે.

શોભાંજનઆદિ નસ્ય.

સોમાંજનકમૂલસ્ય રસં ચ મરિચાન્વિતમ્ ।

વિસંજ્ઞિતાનાં નસ્યં સ્યાદ્બોધનં ચાશુ રોગિણામ્ ॥

इति नस्यविधानम् ।

સરગવાના મૂળના રસમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખીને તેનાં ટીપાં નાકમાં નાખવાથી બેભાન થઇ ગયેલા રોગીને સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રથમન વિધિ.

एकं बृहत्याः फलपिप्पलीकं शुण्ठीयुतं चूर्णमिदं प्रशस्तम् ।

प्रधामयेत् घ्राणपुटे विसंज्ञं चेष्टां करोति क्षवथुप्रबोधः ॥

इति प्रथमनविधिः ।

રિંગણીનું ફળ અને પીપરના ચૂર્ણમાં સુંઠનું ચૂર્ણ મેળવીને સં-
ગ્રારહિત થઇ ગયેલા રોગીના નાકમાં ડૂકવું. એથી છીંકા આવશે અને
રોગીને સંજ્ઞા પાછી પ્રાપ્ત થશે. એ ચૂર્ણ પ્રથમન કરવાને (નાકમાં
ડૂકવાને) સારું છે.

અંજન વિધિ.

शिरीषबीजं मरिचोपकुल्यामूत्रेण घृष्टं सह सैन्धवेन ।

नेत्रांજનं સ્યાન્નયને નરાણાં પ્રનષ્ટસંજ્ઞં પ્રકરોતિ બોધઃ ॥

સરસવનાં ખીજ, મરી, પીપર, એ ઔષધોમાં સિંધવ નાખીને
તેને ગાયના મૂત્રમાં વાટવું. પછી તેનું નેત્રમાં અંજન કરવાથી સંજ્ઞા-
રહિત રોગીને ભાન આવીને તે જાગૃત થાય છે.

તંદ્રાનાશક વર્તિ.

ત્રિકટુ ચ કરજ્જવીજં ત્રિફલા સુરદાર સૈન્ધવં સુરસા ।
વર્તિર્નયનાઞ્જનકં તંદ્રાનાશં કરોતિ નયનાનામ્ ॥

इति अंजनविधिः ।

સુંઠ, પીપર, મરી, કરંજનાં ખીજ, હરડે, અહોડાં, આમળાં, દેવદાર, સિંધવ, તુલસીનાં પાન, એ સર્વને ખારીક ઘૂંટીને તેની વર્તિ બનાવવી. એ વર્તિ (વાટ-સળી) વડે નેત્રમાં અંજન કરવાથી આંખોનું ઘેન દૂર થાય છે.

નિષ્ઠીવન વિધિ.

केसरं मातुलुङ्गस्य शृङ्गवेरं ससैन्धवम् ।
त्रिकटुः संयुतं कृत्वा आकण्ठाद्धारयेन्मुखे ॥
दन्तजिह्वामुखं तालुघर्षणं कारयेद्बुधः ।
कुर्यान्निष्ठीवनं सर्वं वारंवारं विधानतः ॥
तेन कण्ठविशुद्धिः स्याच्छ्लेष्माणं चापकर्षति ।
जिह्वापटुत्वरुचिकृत् कासः श्वासश्च शाम्भति ॥

ખાંતેરાનો ગર્ભ, આદું, સિંધવ, સુંઠ, પીપર, મરી, એ સઘળાંને વાટીને તેનું કડક કરીને તેને ગળાસુધી મોઢામાં રાખવું. તથા તે વડે દાંત, જીભ, મુખ, અને તાળવું ડાહ્યા પુરૂષે ઘસવું. એમ કરવાથી મોંમાં ઘણું થૂંક ઉત્પન્ન થશે તેને વારંવાર થૂંકી નાખવું. એવીરીતે વિધિપૂર્વક થૂંકવાથી કંઠ સાફ થાય છે અને કફ નીકળી જાય છે. એ થૂંકવાનો વિધિ જીભને ચંચળતા આપે છે, રચિ ઉત્પન્ન કરે છે, તથા ખાંસી અને શ્વાસને શમાવે છે.

ત્રિકટુઆદિ નિષ્ઠીવન.

त्रिकटुश्चविकापथ्याचूर्णं सैन्धवसंयुतम् ।
तेन दन्तांस्तथा जिह्वां घर्षयेत् तालुकामलम् ॥
निष्ठीवनं मलशुद्धिरुचिकृत् कफसूदनम् ।
हलासो नाशमाप्नोति पटुत्वं कुरुते भृशम् ॥

इति निष्ठीवनविधिः ।

સુંઠ, પીપર, મરી, ચવક, હરડે, એ ઔષધોના ચૂર્ણમાં સિંધવ મેળવીને તે દાંતે, જીભે તથા તાળવે સારીપેઠે ધસવું અને થુંકવું. તેથી ગળું સાફ થાયછે, રચિ ઉપજેછે, કફ નાશ પામેછે, ઓડકાર મટેછે અને સારી રીતે જીભ વગેરેમાં ચંચળતા આવેછે.

સ્વેદના પ્રકાર.

यदि वा शीतता गात्रे तदा स्वेदो विधीयते ।

स्वेदास्त्रयोदश ज्ञेयाः स्वेदचारणकारणाः ॥

शङ्करः प्रस्तरो नाडी परिषेकोऽवगाहनः ।

‘जंताकोऽश्मघनः कर्षः कुटीभूः कुम्भरेव च ।

कूपो होलाक इत्येते स्वेदा एते त्रयोदश ॥

જો શરીરે શીત આવતું હોય, તો અથવા શરીર ઠંડું પડી જતું હોય તો સ્વેદવિધિ એટલે શેક કરવાનો વિધિ જાવો. પરસેવાને અટકાવવાના કારણરૂપ એવા તેર પ્રકારના સ્વેદ છે. શંકર, પ્રસ્તર, નાડી, પરિષેક, અવગાહન, જંતાક, અશ્મ, ઘન, કર્ષ, કુટીભૂ, કુંભિ, કૂપ, હોલાક, એ તેર પ્રકારના સ્વેદ છે.

સ્વેદની જરૂર.

‘अथ स्वेदाः प्रचक्ष्यन्ते यैर्यथावत्प्रयोजितैः ।

स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति दोषा वातकफात्मकाः ॥

स्नेહपूर्वं પ્રયત્નેન સ્વેદેનાર્વજિતેનિલે ।

પુરીષમૂત્રરેતાંસિ ન સજ્જંતે કદાચન ॥

શુષ્કાન્યપિચ્ચકાષ્ઠાનિ સ્નેહસ્વેદોપપાદનૈઃ ।

નમયન્તિ યથાન્યાયં કિં પુનર્જીવતો નરાન્ ॥

શીતસ્થૌલ્યોપરામે ચ સ્તંભગૌરવનિગ્રહે ।

સંજાતે માર્દવૈંગાનાં વિરામઃ સ્વેદનાદ્વિતઃ ॥

પિત્તપ્રકોપો મૂર્છા ચ ગાત્રસાદસ્તૃષા તથા ।

દાહઃ સ્વરાંગદૌર્બલ્યમસ્વિન્નસ્ય પ્રજાયતે ॥

હવે સ્વેદવિષે કહીએ છીએ. એ સ્વેદ ઘટે તેમ યોજ્યા હોય તો સ્વેદથી મટે એવા વાત અને કદાત્મક દોષ નાશ પામેછે. જે રોગીને સ્વેદ યોજવો હોય તેનો વાયુ પ્રથમ સ્નેહથી છૂતવો. અર્થાત્ જે જગોએ શેક કરવો હોય ત્યાં પ્રથમ સ્નેહ ચોપડવો. સ્નેહપૂર્વક સ્વેદ યોજતે વાયુને દૂર કરવાથી વિષા, મૂત્ર અને વીર્ય, બાઝી જતો નથી. જે સ્નેહ અને સ્વેદની યોજના કરવામાં આવે તો સૂકાં લાકડાં પણ મરજીમાં આવે તેમ નમાવી શકાયછે તો પછી છવતા માણુમોના અંગને ઇચ્છાપ્રમાણે કરી શકાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે? બ્યારે શરીરનું શીત, સ્થૂળપાણું, સ્તંભ (અકડપાણું), ભારેપાણું, એ સર્વે મટી જાય તથા અંગ કોમળ થાય ત્યારેજ સ્વેદ યોજવો બંધ કરવો હિતકારક છે. સ્વેદ કરવાયોગ્ય રોગીને સ્વેદ કરવામાં નથી આવતો ત્યારે તેને પિત્તનો પ્રકોપ થાયછે. વળી મૂર્છા થાયછે, શરીર સૂકાઈ જાયછે, તરસ લાગેછે, દાહ થાયછે, ઘાંટે બેશી જાયછે, અને અંગ દુર્બળ થઈ જાયછે.

સ્વેદ ન યોજવા જેવા રોગી.

કૃશાનાં સદ્યસ્તિગ્ધાનાં ગુર્વિણીરક્તપિત્તિનામ્ ।
 ન ચાતિસારિણાં નૃણાં રૂક્ષાણાં મધુમેહિનામ્ ॥
 વિદગ્ધઘ્ર્ણ્ણુધ્નાનાં વિષમદ્યવિકારિણામ્ ।
 સંતાપાન્નષ્ટસંજ્ઞાનાં સ્થૂલાનાં પિત્તમેહિનામ્ ॥
 તૃપ્યતાં શ્વત્પીડિતાનાં કુદ્ધાનાં શોચતામપિ ।
 કામલારુગ્વતાં ચૈવ ક્ષતાનામામરોગિણામ્ ॥
 દુર્બલાનાં વિશુષ્કાનામુપક્ષીણૌજસાં તથા ।
 મિષજો તૈમિરિણાં ચ ન સ્વેદમવકારયેત્ ॥

જે પુરવો શરીરે કૃશ (પાતળા) હોય, જેમને સ્નેહપાન કરાવ્યે ઘણો વખત ન વીત્યો હોય, ગર્ભવતી, રક્તપિત્તવાળા, અતિસારના રોગવાળા, રૂક્ષ, મધુમેહવાળા, ક્ષારાદિકથી જેમની ગુદા દગ્ધ કરી હોય એવા, જેમની ગુદા બાહાર નીકળી હોય એવા, ઝેરના કે મધના વિકારવાળા, સંતાપથી જેમનું ભાન નાશ પામ્યું હોય એવા, સ્થૂળ શરીરવાળા, પિત્તપ્રમેહવાળા, તૃપારોગવાળા, ભૂખથી પીડાયલા, કોધી, શોક-

વાળા, કમળારોગવાળા, ક્ષત થયું હોય એવા, આમરોગી, દુર્બળ, સુકા (શોષરોગવાળા), બળનો ક્ષય થયો હોય એવા તિમિર નામે નેત્રના રોગવાળા, એવા રોગીએને સ્વેદ આપવો નહિ,

સ્વેદ આપવા જેવા રોગી.

પ્રતિશ્યાયે ચ કાસેષુ હિક્કાશ્વાસેથ લાઘવે ।

કર્ણમન્યાશિરઃશૂલે સ્વરભેદે ગલગ્રહે ॥

અર્દિતૈકાંગસર્વાંગે પક્ષાઘાતૈર્ગૌરવે ।

કોષ્ઠાનાહવિબંધેષુ શુક્રાઘાતાદિજુંભકે ॥

પાર્શ્વપૃષ્ઠકટીકુક્ષિસંગ્રહે ગૃધ્રસીષુ ચ ।

મૂત્રકચ્છ્રે મહત્ત્વે ચ મુષ્કાનામંગમર્દકે ॥

પાદજાનૂરુજંઘાર્તિસંગ્રહે શ્વયથાવપિ ।

ખલ્લીજ્વામેષુ શીતે ચ વેપથૌ વાતકંટકે ॥

સંકોચાયામશૂલેષુ સ્તંભગૌરવસુષિષુ ।

સર્વેષ્વેષુ વિકારેષુ સ્વેદનં હિતમુચ્યતે ॥

જે રોગીને સળેખમ, ખાંશી, હિક્કા, હલકો શ્વાસ, કાનનું શુળ, મન્યાશુળ, માથાનું શુળ, સ્વરભેદ, ગલગ્રહ (ગળું પકડવાનો રોગ), અર્દિતવાયુ, એકાંગવાયુ, સર્વાંગવાયુ, પક્ષાઘાત, શરીરનું ભારેપણું, પેટ ચઢ્યું, બદ્ધકોષ્ઠ, વીર્યનું વારંવાર ટપકવું વગેરે વીર્યના રોગ, બગાસાંનો રોગ, પાસાં-પીઠ-કટિ-દ્રૂખ એ જગોની વાયુથી પકડ, ગૃધ્રસી નામે વાયુનો રોગ, મૂત્રકચ્છ્ર, અંડકોશની વૃદ્ધિ, અંગમર્દ, પગ-ઘૂંટણ-ઉર-જંઘા એ જગોએ પીગા અને પકડ, સોળે, ખલ્લી નામે વાયુનો રોગ, આમરોગ, શીતરોગ, શૂળરોગ, કંપારી, વાતકંટક રોગ, સંકોચ અને આયાળ નામે વાયુના રોગ, શૂળરોગ, સ્તંભરોગ, ભારેપણું, ઉંચ, અને એવાજ બીજા રોગ હોય તેમાં સ્વેદ આપવો હિતકર છે.

બીજા પ્રકારના સ્વેદ.

ફલસ્વેદં ઘટીસ્વેદં વાલુકાસ્વેદમેવ ચ ।

કારયેદ્ધસ્તપાદાઞ્ચાં તથા શિરસિ ચાતુરે ॥

एवं नो शान्तिर्यदि वा दहेल्लोहशलाकया ।

પાદૌ દગ્ધેન ચેચ્છાંતિર્દહેદ્વાઙ્ગુષ્ઠમૂઢકે ।

તથા ચ મણિબન્ધે ચ હૃદિ મૂર્ધ્નિ તથાપિ વા ॥

દ્વાપસ્વેદ, ઘટ્ટીસ્વેદ અને વાલુકા (રેતીનો) સ્વેદ, એવા સ્વેદ સન્નિપાતવાળા રોગીને હાથે, પગે, અને માથે કરવા. એથી પણ જો સન્નિપાત મટે નહિ તો લોઢાની શળીવડે ડામ દેવો. અને પગે ડામ દેવાથી જો શાંતિ થાય નહિ તો અંગુઠાના મૂળમાં, હાથનાં કાંડામાં, તદ્દયઉપર તથા માથે ડામ દેવા.

સન્નિપાતનાં અરિષ્ટ.

સ્વેદો લલાટે હિમવન્નરસ્ય શીતાદિતસ્યાપિ સુપિચ્છલશ્ચ ।

કળ્ઠસ્થિતો યસ્ય ન યાતિ 'વક્રે નૂનં સમખ્યેતિ ગૃહં સ મૃત્યોઃ ॥

જો રોગીના કપાળમાં બરફ જેવો ઠંડો પરસેવો આવે અને તેમ છતાં તે રોગી શીતથી પીડાતો હોય. વળી ચીકણો અને પીચ્છાવાળો કફ જેના કંઠમાં રહેલો છતાં મોઢામાં ન આવતો હોય (આહાર ન લેવાની શક્તિ હોય) તે રોગી જરૂર મૃત્યુ પામે.

ત્રિદોષની મર્યાદા.

પવનકફયુતં વા પિત્તમંતર્જ્વરસ્ય

દશમિતદિવસેયં સપ્તકે દ્વાદશે વા ।

ભવતિ હિ મરણં વા મોચનં વામયસ્ય

દ્રુતતરમપિ ચોક્તં કારણં વૈ ત્રિદોષે ॥

સમાહે વા દશાહે વા દ્વાદશાહેઽથવા પુનઃ ।

ત્રયોદશે પચ્ચદશે પ્રશમં યાતિ હન્તિ વા ॥

અથ પચ્ચદશાહે વા યન્તિ રક્ષતિ માનવમ્ ।

સન્નિપાતો મહાઘોરો જ્વરઃ કાલાગ્નિસન્નિભઃ ॥

एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ।

સન્નિપાતસ્ય દોષસ્ય નરસ્યાસ્ય ભિષગ્વર ! ॥

જે રોગીને વાયુ તથા કફની સાથે પિત્ત મળીને અંતઃજ્વર પેદા કરે તે રોગી સાત, દશ કે બાર દિવસમાં મરણ પામે અથવા તેટલી મુદતમાં તે રોગથી મુક્ત થાય. વળી ત્રિદોષમાં એથી પણ ઉતાવળે વાતાદિક દોષનું કારણ કહેલું છે. અર્થાત્ એથી વેહેલું પણ મરણ થાય. પણ સામાન્ય નિયમ તો એવો છે કે, વાયુ પ્રચળ હોય તો સાત દિવસમાં, પિત્ત પ્રચળ હોય તો દશ દિવસમાં, અને કફ પ્રચળ હોય તો બાર દિવસમાં રોગી મરે કે રોગથી છૂટે. વળી તેર દિવસ કે પંદર દિવસની પણ મર્યાદા કહેલી છે. મહાધોર અને પ્રલયકાળના અગ્નિસરખો સન્નિપાતનો જ્વર મનુષ્યને પંદર દિવસે મારે છે અથવા બચાવે છે. હે ઉત્તમ વૈદ્ય ! સન્નિપાતના રોગવાળા મનુષ્યને ત્રણે દોષથી મુક્ત થવાની કે મૃત્યુ પામવાની એ મર્યાદા છે.

સન્નિપાતમાં ઠંડા જળનો નિષેધ.

**સન્નિપાતેऽન્તર્દાહે મનુજં યઃ શીતવારિણા સિઞ્ચેત્ ।
રોગી કથમપિ જીવેદ્વૈદ્યશ્ચાસૌ કથં પૂજ્યઃ ॥**

શરીરની અંદરના ભાગમાં દાહ થતો હોય એવા સન્નિપાતવાળા રોગીઉપર જે ઠંડુ પાણી છાંટે તે રોગી શી રીતે જીવે? અને તે વૈદ્યનું પણ શી રીતે સન્માન કરવું? અર્થાત્ તે રોગી જીવે નહિ અને તે વૈદ્ય સન્માન પામે નહિ.

સન્નિપાત રોગની કઠિનતા.

**યઃ સન્નિપાતજલધૌ પતિતં મનુષ્યં
વૈદ્યઃ સમુદ્ધરતિ કિં ન કૃતં હિ તેન ।
ધર્મેણ વાથ યશસા વિનયેન યુક્તઃ
પૂજાં ચ કાં ભુવિતલે ન લભેત્ સુ વૈદ્યઃ**

इति सन्निपातज्वरचिकित्सा ।

સન્નિપાત રોગરૂપી સમુદ્રમાં પડેલા મનુષ્યને જે વૈદ્ય બચાવે તેણે કયું સુકૃત નથી કર્યું? અર્થાત્ સઘળાંજ સુકૃત તેણે કયો એમ સમજવું. વળી તે વૈદ્ય ધર્મ, યશ અને વિનયથી યુક્ત થઈને પૃથ્વી-માં કયી પૂજા ન પામે? અર્થાત્ સઘળી પૂજાને તે યોગ્ય છે.

સન્નિપાતસંબંધી કર્ણશોથનું નિદાન અને ત્રિકિત્સા.

વાતપિત્તકફૈશ્નિભિર્યુક્તસ્તથા ત્રિદોષજઃ ।

સ ચ રક્તેન સંયુક્તો જ્વરઃ સ્યાત્ સાન્નિપાતિકઃ ॥

ન રક્તેન વિના વિદ્ધિ જ્વરં વૈ સાન્નિપાતિકમ્ ।

ક્રાથૈઃ પાચનકૈર્દોષાઃ પ્રશમં યાન્તિ માનવે ॥

તસ્માત્ પ્રશમિતે દોષે રક્તં નૈવ વિલીયતે ।

તેનૈવ જાયતે શોફઃ કર્ણમૂલે તુ દારુણઃ ॥

તસ્માત્ તસ્ય પ્રતીકારં કુર્યાદ્રક્તવિરેચનમ્ ।

જલૌકાલાબુશ્ટકૈસ્તુ તતશ્ચ લેપનં હિતમ્ ॥

વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણ દોષથી યુક્ત જ્વરને ત્રિદોષને જ્વર કહે છે. અને તેમાં રક્તનો પ્રકોપ મળેલો હોય ત્યારે તે સન્નિપાત જ્વર કહેવાય છે. રક્તના પ્રકોપવિના સન્નિપાતનો જ્વર હોતો નથી. દોષનું પાચન કરનારા કયાય આપવાથી રોગીના વસ્ત્રાદિ દોષનો શમી જાય છે; પણ એવી રીતે દોષો શમ્યા છતાં પણ લોહી શમી જતું નથી. અને તેથી કાનના મૂળ આગળ મહાકકણ સોળે કિપ્ત થાય છે. માટે તે સોળમાંથી જળો મૂકીને, રૂમડી મૂકીને શીંગણવતી લોહી બાહાર કાઢી નાખીને તેનો ઉપાય કરવો. લોહી કાઢી નાખ્યા પછી તે ઉપર લેપ કરવા હિતકારી છે.

કર્ણશોથ ઉપર લેપ.

बीजपूरकमूलानि अग्निमन्थस्तथैव च ।

आलेपनमिदं चास्य कर्णमूलस्य नाशनम् ॥

બીજપૂરનાં મૂળ અને અગ્નિનાં પાંદડાં વાટીને કાનના મૂળ આગળ થયેલા સોળઉપર લેપ કરવો. એ લેપથી કાનમૂળિયાનો નાશ થાય છે.

ખીન્ને લેપ.

‘આગારધૂમરજનીસુમહૌષધેન
સિદ્ધાર્થસૈન્ધવવચાપયસા વિમર્ષ ।
લેપો હિતો રુધિરનાશકરઃ પ્રતીતઃ
શોફવ્રણસ્ય શમનો મનુજસ્ય કર્ણે ॥

ધરનો ધૂમાસ, હળદર, સુંદ, સરસવ, સિંધવ, વજ, એ સહુને પાણી સાથે વાટીને કાનના સોજા ઉપર લેપ કરવો હિતકારક છે. એ લેપ કાનમૂળિયાના લોહીનો નાશ કરનાર તથા સોજા અને વણુને શમાવનાર છે,

વ્રણને રૂઝ આણવાનો લેપ.

यदा पाको भवेत् तस्य कार्या तत्र प्रतिक्रिया ।
ध्वार्जुनकदम्बत्वक्क्लेदनं व्रणरोहणम् ॥

જ્યારે સોજા પાકી જાય ત્યારે તેનાઉપર આ ઉપાય કરવો:—
ધાવડાની અંતરછાલ, સાદડાની અંતરછાલ, કદંબની અંતરછાલ, એ સહુને એકઠી વાટીને તેનો લેપ કરવો, તેથી વ્રણ રૂઝી જશે.

રૂઝવાનો ખીન્ને લેપ.

निम्बार्गवधमूलानां निशायुक्तं प्रलेपनम् ।
स्नावनं पूयगन्धानां रोहणं स्याद्ब्रणेषु च ॥

લીમડાનાં અને ગરમાળાનાં મૂળને ધરીને તેમાં હળદર નાખીને તેનો લેપ કરવાથી ગંધાતું પર નીકળી જશે તથા વ્રણને અંકુર આવશે.

કર્ણમૂળવાળાને આહારવિહારાદિકનું પથ્યાપથ્ય.

वर्जयेच्च दिवास्वप्नं योषित्सङ्गं बह्वदकम् ।
जलं शीतं निशाजाग्र्यं व्यायामं शोचनं तथा ॥
माषांश्च यवगोधूमतिलपिण्याकमेव च ।
मसूरत्रिपुटांश्चैतान् तैलं च दूरतस्त्यजेत् ॥

માસમેકં વ્યવાયં ચ પક્ષૈકં ચાતિભોજનમ્ ।
 વર્જયેત્ કર્ણશૂલેપિ સુખં તેનોપપદ્યતે ॥
 ષષ્ટિકાન્નં પુરાણં વા ચાલ્પં સર્પિસ્તથાઢકી ।
 કુલત્થમુદ્ગયૂષં વા ભોજને ચ પ્રશસ્યતે ॥
 વાર્તાકં ચ પલાણ્ડું ચ કન્દશાકાન્ પરિત્યજેત્ ।
 एनेन સુખમાપ્નોતિ શીઘ્રં રોગાદ્વિમુચ્યતે ॥

इति कर्णमूलविधिः ।

કર્ણમૂળવાળાએ દિવસે સૂઈ રહેવું નહિ; સ્ત્રીનો સંગ કરવો નહિ, વાળું પાણી પીવું નહિ; દંડુ જળા સેવવું નહિ; રાત્રે જાગવું નહિ; કસ-રત કરવી નહિ; શોક કરવો નહિ; અડદ, જવ, ઘઉં, તલ, ખેાળ (અથવા તલનો ખેાળ), મસુર, લાંગ, અને તેલ, એ પદાર્થોને ખિલકલ અડવું નહિ; એક મહિનાસુધી સ્ત્રીસંગ ન કરવો; એક પખવાડિયાસુધી અતિભોજન ન કરવું; કર્ણગુળમાં એવા નિયમ પાળવાથી સુખ થાયછે જૂના સાદી ચોખા તથા જૂનું થોડું ઘી, તુવેરની દાળ, રૂળથી, મગનું આસામણ, એટલાં વાનાં ખાવાં હિતકર છે. વંતાક, ઢુંગળી અને કંદ-શાક ખાવાં નહિ. એવું પથ્ય પાળવાથી સુખ થાયછે અને રોગમાંથી જલદી મુક્ત થવાય છે.

અંતર્દાહનું કારણ.

अन्ते पित्तं यदा तिष्ठेद्वाह्ये श्रेष्मसमीरणौ ।

तदान्तर्दाहशोषः स्याद्वाह્યે सस्वेदशीतता ॥

જ્યારે પિત્ત શરીરની અંદર હોય અને વાયુ તથા કફ બહાર હોય ત્યારે અંતર્દાહ અને શોષ ઉપજે છે તથા બહારથી પરસેવો અને શીતળતા માલમ પડેછે.

અંતર્દાહની ચિકિત્સા.

तस्यामृतापयःकाथं मधुपिप्पलिसंयुतम् ।

पाययेदाशु मुच्येत ज्वराद्वै सान्निपातिकात् ॥

સન્નિપાત જ્વરમાં જ્યારે શરીરની અંદરના ભાગમાં દાહ થાય અને શરીરની ઉપરના ભાગમાં શીતળતા હોય ત્યારે, ગજો અને વીર-

જીવાળો, એ બે ઔષ્ધોના ક્વાથમાં મધ તથા પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને પાવો તેથી સન્નિપાતનો જ્વર મટેછે.

બીજો ઉપાય.

અથવાતિવિષાબિલ્વં નાગરં ઘનપર્પટમ્ ।

કાથો વા શર્કરાયુક્ત અન્તર્દાહોપશાન્તયે ॥

અથવા, અતિવિષ, બીલી, સુંઠ, મોથ, પિત્તપાપડો, એ ઔષ્ધોના ક્વાથ સાકર નાખીને પાવોથી અંતર્દાહ શાંત થાયછે.

બાહ્યારથી ગરમ અને અંદરથી શીત એવા જ્વરનું

કારણ તથા ચિકિત્સા.

बाह्ये पित्तं यदा तिष्ठेदन्ते वा कफमारुतौ ।

तेनोष्णत्वं शरीरस्य अन्ते शैत्यं च जायते ।

तस्य सध्यादિકं काથं प्रयुञ्जीयात्કफપહમ્ ॥

જ્યારે શરીરની બાહ્યર પિત્ત હોય અને કફ તથા વાયુ માંદે હોય ત્યારે શરીર બાહ્યરથી ગરમ થાય છે તથા અંદરથી ઠાંડ વાય છે. એવા રોગીને પાછળ કહેલો શરીર આદિક ઔષ્ધોનો ક્વાથ પાવો, તેથી તેનો કફ નાશ થશે.

અર્ધું શરીર શીતળ અને અર્ધું ગરમ હોવાનું

કારણ તથા ચિકિત્સા.

यस्योर्ध्वगौ वातकफावधोगं पित्तमेव च ।

तेनાર્દ્રં શીતલં ગાત્રમર્ધે ચોષ્ણં ચ જાયતે ।

तस्य रास्त्रादिकं काથं प्रयुञ्जीयात्तथોष्णकम् ।

यस्योर्ध्वं रक्तपित्तं च मध्ये वातकफाबुभौ ॥

तेनોર્ધ્વં જાયતે ચોષ્ણમધ્યઃ શીતં પ્રજાયતે ।

तस्य नागरादिकाथं युञ्जीयाद्भिषगुत्तमः ॥

જે પુરૂષના શરીરમાં વાયુ અને કફ ઉપરના ભાગમાં ગયેલા હોય તથા પિત્ત નીચેના ભાગમાં ગયેલું હોય તો તેથી તેનું અર્ધું (ઉપરનું) શરીર શીતળ અને અર્ધું (નીચેનું) ગરમ હોય છે. એવા

રોગીને રાસ્નાદિક ક્વાથ ગરમ પાવો. જે પુરૂષને રક્ત તથા પિત્ત ઉપરના ભાગમાં ગચું હોય તથા વાયુ અને કફ બન્ને મધ્યે (નીચે) રહેલા હોય તો તેથી શરીરનો ઉપરનો ભાગ ગરમ થાય છે અને નીચેનો ભાગ શીતળ થાય છે. એવા રોગીને ઉત્તમ વૈદે શુક્રાદિ ક્વાથ યોગ્યો.

બાહ્યવેગી, અંતર્વેગી વગેરે જ્વરનાં લક્ષણ.

यस्योष्मा दृश्यते चाति मन्दतृष्णा च जायते ।

बाह्यवेगं विजानियाज्ज्वरः साध्यो विजानता ॥

यस्यान्ते जायते चोष्मा तृष्णा दाहः शिरोव्यथा ।

तृष्णाविह्वलता यस्य सौંતर्वેગો भवेज्ज्वरः ॥

यस्योच्छ्वासो भवेदुष्णो रक्तनेत्रોऽतिविह्वलः ।

अंतर्दाहो भवेद्यस्य शरीरं पुलकांकितम् ॥

रक्तमूत्रमरोचार्तं प्रलापं भ्रમमेव च ।

गम्भीरवेगं जानीयात् कृच्छ्रसाध्यो नृणामपि ॥

तस्य कुर्यात्प्रतीकारं योगोऽष्टादशको नृणाम् ।

જે પુરૂષને તાવની ગરમી અતિશય હોય તથા તરસ થોડી લાગતી હોય, તો તે પુરૂષને બાહ્યવેગી જ્વર થયો છે એમ નાણુવું; એ જ્વર સાધ્ય છે એ બે ઉપચાર વગેરેથી તેને જલદી આરામ કરી શકાય એવો છે. જે તાવવાળા રોગીને શરીરની અંદર ગરમી થાય, તરસ લાગે, દાહ થાય, માથું દુખે, તથા તે સાથે તરસવડે તે આકુળ વ્યાકુળ થતો હોય, તે પુરૂષને અંતર્વેગી જ્વર છે એમ નાણુવું. જે રોગીનો શ્વાસ ગરમ હોય, આંખો રાતી હોય, તાવથી અતિશય આકુળ વ્યાકુળ થતો હોય, શરીરની માંહેલા ભાગમાં દાહ થતો હોય, શરીરે શ્વાં ઉભાં થતાં હોય, પિશાબ રાતો થતો હોય, અશ્ચિ થકી પીડાતો હોય, લવારી અને ભ્રમ થતો હોય, એવા તાવને ગંભીર વેગવાળો નાણુવો. એ તાવ પુરૂષોને પણ કષ્ટસાધ્ય છે. ગંભીર વેગી જ્વર ઉપર ભૂનિંઆદિ અષ્ટાદશાંગ ક્વાથ જે પાછળ કહેલો છે તે કરવો.

અમુક અંગ શીતળ છતાં અમુક અંગ ગરમ
હોવાનું કારણ તથા ચિકિત્સા.

અન્તે પિત્તં યદા તિષ્ઠેત્ દેહે વાતકફાબુભૌ ॥
તેન શૈત્યં શરીરસ્ય ઉષ્ણત્વં કરપાદયોઃ ।
તસ્ય રાક્ષાદિકઃ ક્ષાથઃ પ્રદેયઃ પિપ્પલીયુતઃ ॥
દેહે પિત્તં યદા તિષ્ઠેચ્છાન્તે વાતકફાબુભૌ ।
તસ્યૌષ્ણ્યં જાયતે દેહે શીતત્વં કરપાદયોઃ ।
તસ્ય દ્રાક્ષાદિકઃ ક્ષાથઃ પ્રદેયો ગુડકાન્વિતઃ ॥

જ્યારે શરીરના અંતભાગમાં પિત્ત હોય તથા વાયુ અને કફ શરીરમાં વ્યાપી રહ્યા હોય ત્યારે હાથ અને પગ ગરમ થાય છે તથા શરીર ઠંડું હોય છે. એવા રોગીને રાક્ષાદિ ક્ષાથ કરીને તેમાં પીપરનું મૂર્છુ નાખીને આપવો. જ્યારે શરીરમાં પિત્ત હોય અને શરીરના અંત ભાગમાં વાયુ તથા કફ હોય ત્યારે શરીર ગરમ થાય અને હાથ તથા પગ ઠંડા થાય છે. એવા રોગીને દ્રાક્ષાદિક ક્ષાથમાં ગોળ નાંખીને પીવાને આપવો.

શીતનો ઉપચાર.

યત્ર યત્ર ભવેચ્છૈત્યં તત્ર સ્વેદો વિધીયતે ।
નાત્યુષ્ણં સ્વેદનં કાર્યં જ્વરસ્યાસ્ય વિજ્ઞાનતા ॥

રોગીના શરીરમાં જ્યાં જ્યાં શીત થઇ આવે ત્યાં ત્યાં સ્વેદના ઉપચાર કરવા; પણ વિદ્વાન વૈદ્યે જ્વરવાળાને અતિશય સ્વેદન કરવું નહિ.

જ્વરાદિનું કારણ વાયુ છે.

કફપિત્તેઽતિનિશ્ચેષ્ટો ચેષ્ટયત્યનિલઃ સદા ।
તસ્માદેવાનિલાદ્રોગાઃ સમ્ભવન્તિ જ્વરાદયઃ ॥

કફ અને પિત્ત એ બન્ને કાંઈ પણ એકા કરી શકે એવાં નથી, પરંતુ વાયુ તેમની સાથે મળીને તેમને એકાવાળાં કરેછે; માટે જ્વરાદિ રોગ વાયુ થકીજ ઉપજેછે, એમ સમજવું.

જ્વરમુક્તિનાં લક્ષણ.

ભ્રમઃ શૈલ્યં વિહ્વલતા કમ્પો વિદ્ભેદનં ક્રમઃ ।

શ્રમઃ સ્વેદો જલપનં ચ જ્વરમોક્ષે ભવન્તિ ચ ॥

તાવવાળાને જ્યારે તાવ ઉતરી જાયછે ત્યારે ભ્રમ, શીતળતા, વિહ્વલતા, કમ્પ, નરમ ઝાડો, થાક, શ્રમ, પરસેવો, અને લવારી, એવાં ચિન્હ થાયછે.

જ્વર ઉતર્યાનાં લક્ષણ.

પ્રસ્વેદકણૂ ચ વપુઃશિરસ્સુ પાકો મુખેષુ ક્ષવથુર્લઘુત્વમ્ ।

અન્નાભિલાષો વિમલેન્દ્રિયત્વં ગતક્રમો વીતરુજો મનુષ્યઃ ॥

વિમુક્તસ્યાપિ હિ શિરો ગુરુત્વં નૈવ મુચ્ચતિ ।

અવિમુક્તં વિજાનીયાજ્વરઃ પુનરુપૈતિ તમ્ ॥

શરીરે પરસેવો થાય, શરીરે તથા માથે ચળ આવવા લાગે, મોટે થાક થાય, છીંક આવે, શરીર હલકું માલમ પડે, અન્ન ખાવાની રુચિ થાય, દંદ્રિયો નિર્મળ થાય અને થાક નાશ પામે ત્યારે તે રોગીના તાવ ગયો એમ જાણવું. તાવ મટ્યા છતાં જ્યાંસુધી રોગીનું માથું ભારે રહે (અને તે હુખતું મટે નહિ) ત્યાંસુધી તેનો તાવ બિલકુલ ગયો છે એમ જાણવું નહિ; કેમકે એવો ગયેલો તાવ પાછો ફરીને આવેછે.

વિષમજ્વરનું લક્ષણ અને પ્રકાર.

યદિ ધાતુગતશ્ચૈવ જ્વરો દેહે પ્રપચતે ।

વિષમજ્વરં જાનીયાત્સ ચ જ્ઞેયશ્ચતુર્વિધઃ ॥

एकाहिकरूयाहिकश्च चातुर्थिकस्तथापरः ।

वेलाज्वरश्चतुर्थोऽपि विजानीयाद्विचक्षणः ॥

જ્યારે જ્વર શરીરના રસાદિક ધાતુઓમાં જાયછે ત્યારે વિષમ-જ્વર ઉત્પન્ન થાયછે. એ વિષમજ્વર ચાર પ્રકારનો છે. એકાંતરિયો, તરિયો, ચોથિયો અને વેળાજ્વર, એવાં તેનાં નામ છે તે વિચક્ષણ પુરૂષે જાણવાં.

‘એકાહિકનું લક્ષણ.

શીતશ્ચ પૂર્વં ભવતિ પશ્ચાદુષ્ણશ્ચ જાયતે ।

સ સાધ્યો મનુજે પ્રોક્તઃ શીઘ્રં સિધ્યતિ મેષજૈઃ ॥

યશ્ચાદૌ દાહમાપ્નોતિ જ્વરો ભવતિ દારુણઃ ।

સોઽપિ ન મુચ્યતે શીઘ્રં જ્વરો ધાતુક્ષયક્કરઃ ॥

જે જ્વરમાં પ્રથમ ઠાઠ આવે અને પછી ગરમી થાય તે તાવ મનુષ્યને આવ્યો હોય તો સાધ્ય સમજવો; કેમકે તે ઔષધઉપચારથી જલદી મટેછે. પણ જે તાવમાં પ્રથમ દાહ શરૂ થાયછે તે જ્વરને મહાકહણ સમજવો. કેમકે એ જ્વર ઝટ લેધને મટતો નથી તથા તે ધાતુઓનો ક્ષય કરેછે.

તૃતીયજ્વરનું લક્ષણ.

ત્રિકોરુકટ્યાં રુજમેવ વાતાત્સ્યાત્ પિત્તતો મસ્તકરુક્ ભ્રમશ્ચ ।

પૃષ્ઠે તનો શ્લેષ્મરુજાકરં સ્યાત્ ત્રિધા તૃતીયજ્વરલક્ષણં તત્ ॥

કફપિત્તાત્રિકગ્રાહી પૃષ્ઠં વાતકફાત્તથા ।

વાતપિત્તાત્ શિરોગ્રાહી ત્રિવિધઃ સ્મૃતૃતીયકઃ ।

વાતિકઃ શિરસોગ્રાહી જંઘાગ્રાહી કફાત્મકઃ ॥

પિત્તાત્મકસ્ત્રિકગ્રાહી ત્રિવિધઃ સ્મૃતૃતીયકઃ ।

इति तृतीयज्वरलक्षणम् ।

તૃતીયજ્વરમાં જે વાયુ કોપેલો હોય તો બરડાની કરોડનું નીચેનું હાડકું જે ત્રિક કહેવાય છે તેમાં, ઉડ્માં અને કટિમાં પીડા થાયછે; પિત્ત કોપેલું હોય તો માથામાં પીડા અને ભ્રમ થાયછે; કફ કોપેલો હોય તો પીઠમાં અને શરીરમાં પીડા થાયછે. એવી રીતે તૃતીયજ્વરનું લક્ષણ ત્રણ પ્રકારનું છે. કફ અને પિત્ત બન્ને કોપેલા હોય તો ત્રિક નામે હાડકામાં પીડા થાયછે; વાયુ અને કફ બન્ને કોપેલા હોય તો પીઠમાં પીડા થાયછે; વાયુ અને પિત્ત બન્ને કોપેલા હોય તો

૧ મૂળમાં એકાહિકનું નામ લખેલું નથી, પણ ક્રમ પ્રાપ્ત છે માટે લખ્યો છે.

માથામાં પીડા થાયછે; એવી રીતે તૃતીયજ્વર ત્રણ પ્રકારનો છે. વળી વાયુથી ઉપજેલો તૃતીયજ્વર માથાને કઢથી ઉપજેલો નંધાને, અને પિત્તથી ઉપજેલો ત્રિકને પકડેછે. આં પીડા કરેછે, એવો ત્રણ પ્રકારનો તૃતીયજ્વર છે.

આતુર્થિકજ્વરના પ્રકાર.

અતુર્થો દિવિધો જ્વેયો વાતશ્લેષ્માત્મકો જ્વરઃ ॥

જઙ્ઘાભ્યાં શ્લેષ્મકો જ્વેયઃ શિરસોઽનિલસમ્ભવઃ ।

एवं विज्ञाय सदैवः कुर्यात्तत्र प्रतिक्रियाम् ॥

આતુર્થિક અથવા ચોથિયો તાવ બે પ્રકારનો છે; એક વાયુથી ઉપજેલો અને બીજો કઢથી ઉપજેલો. જે ચોથીઓ તાવ બન્ને નંધા-ઓને પકડેછે તે કઢથી ઉપજેલો જાણવો, અને જે માથાને પકડેછે તે વાયુથી ઉપજેલો જાણવો. એવીરીતે તાવનાં લક્ષણ જાણીને સારા વૈદે આં ઘટે તેવા ઉપચાર કરવા.

વેલાજ્વરાદિકનાં નિદાન.

वेलाज्वरो रसगते रक्ते चैकाहिकस्तथा ।

मांसगोऽपि तृतीयः स्याच्चतुर्थोऽस्थिसमाश्रितः ॥

सर्वधातुगतो ज्वेयो जीर्णो धातुक्षयङ्करः ।

જ્યારે રસ નામના ધાતુમાં જ્વર ગયો હોય ત્યારે વેલાજ્વર ઉત્પન્ન થાયછે; જ્યારે રક્તમાં જ્વર ગયો ત્યારે એકાંતરિયો તાવ ઉપજે-છે; જ્યારે માંસમાં તાવ ગયો હોય ત્યારે તૃતીયક તાવ ઉપજેછે; તાવ અસ્થિ (હાડકાં)માં જાયછે ત્યારે ચોથિયો થાય છે. જે તાવ સર્વ ધા-તુમાં ગયો હોય તેને જીર્ણજ્વર કહેછે. એ જ્વર ધાતુનો ક્ષય કરનારો છે.

ભૂતાદિકથી ઉપજેલા જ્વર.

भूतजे भूतविद्या स्याद्वंधावेशनताडनम् ॥

अभिशापाज्ज्वरो यस्य तस्य शान्तिः प्रतिक्रिया ।

कामजे कामनापत्तिर्नयैर्वा श्वासनं हितम् ॥

क्रोधजे पित्तजित्कार्यं सद्वाक्यैरुपशामयेत् ।

औषधिगन्धजेर्मूर्च्छा कषायसेवनं हितम् ॥

ભૂત વગેરેના વળગાડથી ઉપજેલા તાવને ભૂતજ્વર કહેછે. એ તાવને ભૂતવિદા, અંધન, આવેશન અને તાડન, એવા ઉપચારથી મટાડવો. જે પુરૂષને કોઈનો શાપ લાગવાથી જ્વર આવ્યો હોય તો તેને શાંત કરવાના ઉપચાર કરવા. કામથી ઉપજેલા તાવમાં કામવાળી વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરી આપવી અથવા નીતિનાં વચનોથી યુક્તિપૂર્વક તેના મનનું સમાધાન કરી આશ્વાસન કરવું, એ હિતકારક છે. ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા તાવમાં પિત્તને મટાડનારા ઉપાય યોજવા તથા સારાં વચનોવડે તેની શાંતિ કરવી. ઔષધિના ગંધથી ઉપજેલા તાવમાં મૂર્છા થાયછે, એવા તાવમાં ક્વાથાદિકનું સેવન હિતકારી છે.

નિદિગ્ધિકાદિ ક્વાથ.

નિદિગ્ધિકાનાગરિકામૃતાનાં કાથં પિબેન્મિશ્રિતપિપ્પલીકમ્ ।
જીર્ણજ્વરારોચનકાસશૂલશ્વાસાગ્નિમાન્દ્યારિતપીનસેષુ ॥

इति निदिग्धिकादि ।

રિંગણી, સુંક, ગજો, એ ત્રણ ઔષ્ધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને પીવું. એ ક્વાથ પીવાથી શૂર્ણજ્વર, અરચિ, ખાંસી, શૂળ, શ્વાસ, અગ્નિમાંધ, અર્દિતવાયુ અને પીનસ, એ રોગ મટે છે.

ગોળ અને પીપરનો યોગ.

कासाजीर्णे श्वासहृत् पाण्डुरोगे मन्दे वाग्नौ कामलारोचके च ।
तेषां शस्ता पिप्पली स्याद्गुडेन हन्ति नृणां जीर्णमाशु ज्वरं च ॥

ગોળની સાથે પીપરનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરીને ખાવાથી ખાંસી, અશૂર્ણ, શ્વાસ, હૃદયના રોગ, પાંડુરોગ, મંદાગ્નિ, કમજો, અરચિ, એ રોગો મટે છે. વળી તે મનુષ્યોના શૂર્ણજ્વરને પણ જલદી મટાડે છે.

લઘુ પંચમૂળીનો ક્વાથ.

लघुपञ्चमूलीकथितः कषायः छिन्नोद्भवायाः सह पिप्पलीभिः ।
जीर्णज्वरे श्वासकफामयघ्नो मन्दाग्निशूलारुचिपीनसानाम् ॥

લઘુ પંચમૂળીનો અથવા ગળોનો અથવા બન્નેનો ક્વાથ પીપરના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી છર્ણજ્વર, જ્વાસ, ખાંસી, મંદાગ્નિ, શૂળ અશ્મિ, અને પીનસ, એ રોગ મટે છે.

છર્ણજ્વર ઉપર પટોળાદિ ક્વાથ.

પટોલપાટાકટુરોહિણીનાં ફલત્રયં વત્સકનિમ્બમોઘઃ ।

દ્રાક્ષામૃતાચન્દનનાગરણાં ક્વાથઃ પુરાણજ્વરનાશનાય ॥

પટોળ, પાલ્કમૂળ, કટુ, હરડે, બેડાં, આમળાં, કડાછાલ, લીંબુ-ગાંઠી છાલ, મોથ, દ્રાક્ષ, ગળો, ચંદન, સુંદ, એ ઔષધોનો ક્વાથ છર્ણજ્વરનો નાશ કરે છે.

વિષમજ્વરના ઉપાય.

સજીરકં ગુડં ભક્ષેત્ સગુડાં વા હરીતકીમ્ ।

સગુડાન્ વા તિલાન્ ભક્ષેજ્જ્વરે ચ વિષમાનુગે ॥

ગુડાર્દ્રકં વા સંભક્ષેત્ સ ગુડાસ્ત્રિફલાકૃતઃ ।

ક્વાથોડપિ વિષમાણાં તુ જ્વરાણાં નાશકારકઃ ॥

વિષમ જ્વરવાળા રોગીએ ગોળ અને છરાનું ચૂર્ણ ખાવું; અથવા ગોળ અને હરડે ખાવી; અથવા ગોળ અને તલ ખાવા; અથવા ગોળ અને આદુ ખાવું; અથવા હરડે, બેડાં અને આમળાંના ક્વાથમાં ગોળ નાખીને તે પીવો; એમાંનો ગમે તે એક પ્રયોગ વિષમજ્વરનો નાશ કરનારો છે.

ચોથિયા તાવનો ઉપાય.

વાસાધાત્રીફલાદારુપથ્યાનાગરસાધિતઃ ।

મધુના સંયુતઃ ક્વાથશ્ચાતુર્થકનિવારણઃ ॥

અરૂંસો, આમળાં, દેવદાર, હરડે, સુંદ, એ ઔષધોના ક્વાથમાં મધ નાખીને તે પીવાથી ચોથિયો તાવ મટે છે.

ચોથિયા તાવનું નસ્ય.

અગસ્તિપત્રસ્વરસૈર્નિહન્તિ નસ્યેન ચાતુર્થકરોગમુગ્રમ્ ।

કાસં ભ્રમં હન્તિ શિરોરુજં ચ નાશાય નસ્યં ચ હિતં નરાણામ્ ॥

અગધિયાનાં પાંદડાંને રસ કાઢીને તેનાં ટીપાં નાકમાં નાખવાથી મહાભયાનક એવો ચોથો તાવ મટે છે. વળી એ નસ્ય ખાંસી અને બ્રમને હણે છે તથા માથાની પીડાનો નાશ કરવાને પણ એ નસ્ય પુ-
રોને હિતકારી છે.

વિષમજ્વરમાં લશુન કટક.

रसोनकल्कं तिलतैलमिश्रं योऽश्नाति नित्यं विषमज्वरार्त्तः ।
विमुच्यतेऽसौ विषमज्वरेभ्यो वातामयैश्चाप्यतिघोररूपैः ॥

જે પુરૂષ વિષમજ્વરથી પીડિતો હોય તેણે તલના તેલમાં મિશ્ર કરીને લસણનું કલક (ચટણી) નિલ ખાવું. એ ઉપાયથી તેના પથ્થા પ્રકારના વિષમજ્વર મટે છે તથા મહાભયાનક એવા વાયુના રોગ પણ મટે છે.

विषमज्वरमां अष्टांगधृप.

पलं च निम्बस्य दलानि कुष्ठं वचा गुडं गुग्गुलुसर्षपानाम् ।
हरीतकी सर्पिर्युतं च धूपं विनाशनं वै विषमज्वराणाम् ॥

इति अष्टांगधूपः ।

લીંબડાનાં સૂકાં પાનાં, ઉપલેટ, વજ, ગોળ, ગુગળ, સરસવ,
હરડે, અને ઘી, એ આઠ વસ્તુઓ ચાર ચાર તોલા લેઈને તેનો ધૂપ
કરવો તેથી વિપમન્યરનો નાશ થશે.

વેલાજવર વગેરેના ઉપાય.

सुरसामूलमाहृत्य हस्ते बद्धः शुभे दिने ।

वेलाज्वरादिकान् हन्ति भूतज्वरनिवारणः ॥

मुस्तामृतामलक्यश्च नागरं कण्टकारिका ।

कणाचूर्णान्वितः क्वाथस्तथा मधुसमन्वितः ॥

एकाहिकं वा वेलोत्थं ज्वरं जातं व्यपोहति ।

रसोनबीजान्यादाय खण्डं कृत्वा निशासु च ॥

તક્રમધ્યે વિનિશ્ચિપ્ય પ્રમાતે ઘૃતસંયુતમ્ ।
 સેવિતં ચ જ્વરાન્ હન્તિ લેલાયાન્ દેહધાતુગાન્ ॥
 પિપ્પલીવર્ધમાનં ચ પિબેત્ક્ષીરરસાશનઃ ।
 રસાયનમિદં શ્રેષ્ઠં તૃતીયકજ્વરાપહમ્ ॥
 મહૌષધં સધાન્યકં સચન્દનં સવાલુકમ્ ।
 ગુદ્ગચિકાપયઃ પિબેત્ તૃતીયકજ્વરાપહમ્ ॥
 અપામાર્ગસ્ય મૂલં ચ નીલીમૂલમથાપિ વા ।
 લોહિતેન તુ સૂત્રેણ આમસ્તકપ્રમાણતઃ ॥
 વામકર્ણે કટૌ વદ્ધ્વા જ્વરં હન્તિ તૃતીયકમ્ ।
 વાનરેન્દ્રમુખં દૃષ્ટ્વા તરુણાદિત્યતેજસમ્ ॥
 જ્વરમેકાહિકં ઘોરં તત્ક્ષણાદેવ નશ્યતિ ॥

તુલસીનું મૂળ સારે દિવસ બેઠીને આણીને તેને હાથે ખાંધવું. તથા વેળાજ્વર વગેરે સર્વે પ્રકારના જ્વર તથા ભૂતજ્વર પણ નાશ પામેછે.

મોથ, ગજો, આમલી, સુંઠ, રીંગણી, એ ઔષધો ॥ ક્વાથમાં પી-
 પરનું ચૂર્ણ તથા મધ નાખીને પીવાથી એકાંતરિયો અને વેળાજ્વર
 નાશ પામેછે.

લસણનાં બીજ લેઈને તેના કકડા કરીને રાત્રે તેને છાશમાં નાખી
 મૂક્યાં. પછી સવારે કાઢીને તેમાં ધી મેળવીને ખાવાં. એ ખાવાથી
 વેળાજ્વર વગેરે અથવા પ્રકારના તાવ, દેહના ધાતુઓમાં રહેલા તાવ, એ
 સર્વે મટીછે.

આજ એક, કાલે એ, પરમદહાડે ત્રણ, એમ એક એક વધતી;
 અથવા એક, ત્રણ, પાંચ, એમ એ એ વધતી, અને એવીજ રીતે યથા-
 યોગ્ય વધતી પીપર પંદર દિવસસુધી ખાવી અને પછી તેજ ક્રમથી
 પંદર દિવસસુધી ઉતરતાં જવું. એ પીપર ખાધને તે ઉપર દૂધ પીવું
 અથવા માંસરસ પીવો. એ મોટું રસાયન છે, તથા તૃતીયક જ્વરને
 મટીછે.

સુંઠ, ધાણા, ચંદન, વાજો, ગજો. એ ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી
 તૃતીયક જ્વર નાશ પામેછે.

રોગીના પગથી તે માથાસુધી લાંબો રાતો સૂત્રનો દોરો લેઈને તેવડે અધાડાનું અથવા ગજોનું મૂળ ડાબે કાને અથવા કડે બાંધવું. એ ઉપાયથી તૃતીયકબ્દર નાશ પામેછે.

ઉગતા સૂર્યના જેવું તેજસ્વી હનૂમાનનું મુખ જોવાથી (હનુમાનનાં દર્શન કરવાથી) મહાભયાનક એકાંતરિયો તાવ તત્કાળ નાશ પામેછે.

જ્વરનાશક હનૂમાનનું પૂજન.

વાનરાકૃતિમાલિખ્ય લટિકાયાઃ પુનઃ શૃણુ ।

ગન્ધપુષ્પાક્ષતૈર્ધૂપૈર્ચયેત્તં મિષગ્વરઃ ॥

ખડીનો કાંકરો લેઈને પૃથ્વી ઉપર વાનરની આકૃત કાઢવી. પછી ઉત્તમ વૈદ્યે ગંધ, પુષ્પ, અક્ષત, ધૂપ, વગેરે સાહિચર્ય તેનું પૂજન કરવું. અને પછી નીચે લખેલા મંત્રનો જપ કરવો.

મંત્ર.

ઓં હાં હ્રીં શ્રીં સુગ્રીવાય મહાબલપરાક્રમાય સૂર્યપુત્રાયા-
મિતતેજસે एकाहिकद्वयाहिकत्रयाहिकचातुर्थिकमहाज्वरभूतज्व-
रभयज्वरक्रोधज्वरवेलाज्वरप्रभृतिज्वराणां दह दह पच पच अ-
वतर अवतर वानरराज ज्वराणां बन्ध बन्ध हां ह्रीं हुं फट् स्वाहा ।
नास्ति ज्वरः । ज्वरापगमनसमये ज्वरस्त्रास्यते ।

“ઓમ્ હાં હ્રીં શ્રીં મહા બળ પરાક્રમવાળા અને અપાર તેજવાળા સૂર્યપુત્ર સુગ્રીવને નમસ્કાર. એક દિવસને આંતરે, બે દિવસને આંતરે ત્રણ દિવસને આંતરે અને ચાર દિવસને આંતરે આવનારા જ્વર, મહાજ્વર, ભૂતજ્વર, ભયજ્વર, ક્રોધજ્વર, વેળાજ્વર, વગેરે જ્વરોને દગ્ધ કરે, દગ્ધ કરે; પાચન કરે પાચન કરે; ઉતર, ઉતર; હે વાનરરાજ ! જ્વરોને બાંધ બાંધ. હાં, હ્રીં, હું, ફટ્સ્વાહા. જ્વર નથી.” એ મંત્રનો જ્વર આવતી વખતે જપ કરવાથી જ્વર ત્રાસ પામેછે.

ચાર વર્ણ૩૫ જવરોનાં ૩૫.

અથ ચાતુર્વર્ણરૂપજ્વરાણાં ચિહ્નાનિ ।

પુનશ્ચાત્ર પ્રવક્ષ્યામિ જ્વરાણાં રૂપલક્ષણમ્ ।

સંતપ્તકાશ્વનાભાસો હુતાશનસમપ્રભઃ ॥

દળ્ડયજ્ઞોપવીતી ચ રૌદ્રો બ્રાહ્મણરૂપકઃ ।

જપાકુસુમસન્કાશો રૌદ્રદંષ્ટ્રાન્વિતસ્તથા ।

ચ્છઙ્ગહસ્તો મહારૌદ્રો માહેન્દ્રઃ ક્ષત્રિયો મતઃ ॥

ચંપકપ્રસવાભાસતપ્તકાશ્વનભૂષિતઃ ।

દળ્ડહસ્તો મધ્યવેગી વૈશ્યો જ્વરેશ્વરો મતઃ ॥

કૃષ્ણમેઘાઙ્ગનાકારસ્તીક્ષ્ણદંષ્ટ્રોજ્જ્વલાનનઃ ।

ત્રિનેત્રો જ્વલનપ્રચ્ચયઃ કાલઃ શૂદ્રો મતસ્તથા ॥

હવે ફરીને આ જગોએ હું જવરનાં ૩૫ તથા લક્ષણ કહું છું, તપાવેલા સોનાના જેવી આકૃતિવાળો, અગ્નિના સરખો તેજસ્વી, દંડ અને યજ્ઞોપવીતને ધારણ કરનારો જવર આલ્પણ૩૫ છે અને તેનો દેવતા ૩૬ છે. બસવંદના ફૂલના સરખો રાતો, ક્રોધયુક્ત દાઢવાળો, હાથમાં તરવાર ઝાલેલી એવો અને મહાક્રોધી જવર ક્ષત્રિય૩૫ બાણુવો. તથા તેનો દેવતા ઇંદ્ર છે. ચંપાના ફૂલ જેવા રંગનો, તપાવેલા (શુદ્ધ) સોનાથી અલંકૃત, હાથમાં દંડ ઝાલેલો અને મધ્યમ વેગવાળો જવર વૈશ્ય૩૫ બાણુવો. એનો દેવતા ઇશ્વર છે. કાળા મેઘના સરખા આકારવાળો, તીક્ષ્ણ દાઢવાળો, ઉબળ મુખવાળો, ત્રણ નેત્રવાળો અને અગ્નિ સરખો જવર શૂદ્ર૩૫ બાણુવો. એનો દેવતા કાળ છે.

ચાર વર્ણ૩૫ જવરોનાં લક્ષણ.

આલ્પણ જવર.

અથ ચિહ્નાનિ ।

તીક્ષ્ણવેગઃ શુધાયુક્તઃ શુચિર્દ્વેષા વ્રતપ્રિયઃ ।

મૂત્રં ચ કિંશુકાભાસં પાઠશીલોઽતિજલ્પકઃ ॥

બહુશ્વાસી તૃષાક્રાન્તો રૌદ્રબ્રાહ્મણપીડિતઃ ।

તસ્ય સ્નાનં જપં હોમં કૃત્વા શાન્તિઃ પ્રપદ્યતે ॥

જવરનો વેગ તીક્ષ્ણ હોય, રોગીને ભૂખ લાગતી હોય, તે પવિત્ર હોય, તેને વ્રત વાહાલાં હોય, તેનું મૂળ કેસુડાના રંગ જેવું હોય, તે પાઠ કરવાના આચરણવાળો હોય, બહુ બોલતો હોય, તેને શ્વાસ ઘણો થતો હોય, તરસ ઘણી લાગતી હોય, ત્યારે તે રોગી શ્દ્ર દેવતાવાળા બ્રાહ્મણ જવરથી પીડાયલો છે એમ જાણવું. એ જવરવાળાને સ્નાન કરાવવું. જપ કરાવવા, હોમ કરાવવો, એવી ક્રિયા કરવાથી એ જવર મટે છે.

ક્ષત્રિય જવર.

તીક્ષ્ણજ્વરોઽતિતૃષ્ણશ્ચ રક્તમૂત્રં ચ મૂચ્યતે ॥

કુરુતે યુદ્ધવાર્તાં ચ ઉત્તિષ્ઠતિ બલાતુરઃ ॥

દક્ષનેત્રો મહાશ્વાસઃ શુદ્ધયા પીડિતસ્તથા ।

મધુગન્ધો મુખે સ્વેદો માહેન્દ્રઃ ક્ષત્રિયાર્દિતઃ ॥

તસ્યાદૌ ગ્રહહોમં તુ દેવતાસ્તવનં શુચિઃ ।

દાનજાપ્યાદિભિઃ કાર્યૈઃ પ્રાપ્યતે સિદ્ધિસક્તમઃ ॥

જવરનો વેગ તીક્ષ્ણ હોય, તરસ ઘણી લાગતી હોય, મૂત્રનો રંગ રાતો હોય, યુદ્ધની વાર્તા કરતો હોય, યજ્ઞવાનની પેઠે ઉભો થતો હોય, કરડી આંખવાળો હોય, મોટો શ્વાસ થતો હોય, ભૂખથી પીડા થતી હોય, મુખમાંથી મધના જેવો વાસ નીકળતો હોય, શરીરમાંથી પરસેવો નીકળતો હોય, એને ઇન્દ્ર દેવતાવાળા ક્ષત્રિય જવરથી પીડાયલો સમજવો, એ જવરનો પ્રતીકાર કરવામાં પ્રથમ હોમ કરીને ગ્રહોને બલિદાન આપવાં, દેવતાઓનું સ્તવન કરવું. પવિત્ર રહેવું, અને દાન તથા જળ વગેરે કર્મ કરવાં, કેમકે તેથી એ જવર મટે છે.

વૈશ્ય જવર.

મધ્યવેગઃ પીતગાત્રઃ સ્વપ્નશીલોઽરુચિસ્તથા ।

શીતપલ્લવહ્નુદુષ્ણઃ કઠ્ઠસ્વેદોઽતિવિહ્વલઃ ॥

બહુમૂત્રો ભક્તિયુક્તો મૌની પીતાન્તલોચનઃ ।

નાતિતૃષ્ણાતુરઃ સ્નિગ્ધઃ સ વિજ્ઞેયો જ્વરેશ્વરઃ ॥

તત્ર સ્વસ્ત્યયનાતિથ્યં દ્વિજદૈવતપૂજનમ્ ।

જપહોમાદિકં સર્વં કર્તવ્યં શાન્તિहेतुना ॥

જે રોગીના જ્વરનો વેગ મધ્યમ હોય, શરીરનો વર્ણ પીળો થઈ જાય, ઉધિ ઘણી આવે, અન્નપાનની અરચિ થાય, હાથ પગ ટાઢા હોય, છાતી ગરમ હોય, કંઠે પરસેવો થાય, અતિશય આકુળ વ્યાકુળ થાય, પિશાબ ઘણો થાય, ભક્તિમાન હોય, મૌન રાખનારો હોય, આંખોનાં છેડ પીળા હોય, અતિશય તરસ લાગે નહિ, શરીર સ્નિગ્ધ હોય તેને ઈશ્વર દેવતાવાળા વૈશ્યજ્વરથી પીડાયલો જાણવો. એ જ્વરમાં સ્થિતિવાચન વગેરે માંગલિક કાર્ય કરવાં, અતિથિનું પૂજન કરવું, આહાર અને દેવોનું પૂજન કરવું, જપ અને હોમ વગેરે સધળું કાર્ય કરવું, કેમકે એવાં કર્મ કરવાથી જ્વરની શાંતિ થાયછે.

શૂદ્ર જ્વર.

हृच्छूलश्चातिसारी वा मत्स्यगन्धाङ्गलेपनः ।

उन्मादी चातिरक्ताक्षो रतेच्छुर्विकलेन्द्रियः ॥

प्रणयी क्रोधनो भीरुर्रासे चैवाभिकांक्षता ।

कालगंभीरकेणापि शूद्रे सिद्धिर्न जायते ॥

આ જ્વરવાળાને છાતીમાં શૂળ થાયછે, અતિસાર થાયછે, અંગનો ક્ષેપ માંછલાંના જેવો ગંધાય છે, ઉન્માદ પેદા થાયછે, નેત્ર અતિશય રાતાં થાય છે, સ્ત્રીસંગની ઇચ્છા ઉપજે છે. ઇન્દ્રિયો વિકળ થાયછે, અતિશય વિનયવાન અને વળી ક્રોધી થાય છે અને ભય પામવાના સ્વભાવવાળો થાય છે, એવા રોગીનો ગ્રાસ કરવામાં ગંભીર એવો કાળ ઇચ્છા કરે છે અને એ કાળ દેવતાવાળા શૂદ્ર જ્વરથી પીડાયલા રોગીને સાફ થવું નથી.

સર્વરોગ ઉપર સામાન્ય ઉપચાર.

स्नानं दानजपं सुरार्चनविधिर्होमं दया प्रीतता

भूतानां च विशेषणेन बहुधा तृप्तिं च कुर्यात् ततः ।

गौभूम्यन्नजलैः सुवर्णविधिना दानेन शान्तिर्भवेत्

सर्वेषां च रुजां विनाशनमिदं शंसन्ति सत्यव्रताः ॥

સ્નાન, દાન, જપ, દેવપૂજન, હોમ, દયા, પ્રીતિ, પ્રાણીમાત્રની

વિશેષે કરીને તૃપ્તિ કરવી, ગાય પૃથ્વી અન્ન જળ સુવર્ણ વગેરેનું વિધિપૂર્વક દાન કરવું, એથી કરીને શાંતિ થાયછે. સર્વે રોગની શાંતિ કરવાના એ હેતુઓ છે એમ સત્ય વ્રતવાળા મુનિઓએ કહેલું છે.

જ્વરવાળાને પથ્ય આહારાદિ.

વેગં કૃત્વા વિષં યદ્વદાશયે લીયતે બલમ્ ।
 કુપ્યતે પ્રવલં ભૂયઃ કાલે દોષો વિષં તથા ॥
 શાલિષષ્ટિકમક્તાનાં યૂષં મુદ્રાઢકીષુ ચ ।
 પૂર્વોક્તાનિ ચ શાકાનિ વાતમ્નાનિ ભવન્તિ હિ ॥
 શતપુષ્પા ચ જીવન્તી તણ્ડુલીયકવાસ્તુકમ્ ।
 ઘૃતેન ભાજિકા સિદ્ધા શાકપત્રાણીમાનિ ચ ॥
 લાવતિત્તિરમાંસાદિ વાર્તાકાનાં તથાતુરે ।
 મૃગછિક્કરિકાદ્યાનિ જાઙ્ગલાનિ પ્રયોજ્યેત્ ॥
 કોશાતકી પટોલં ચ શુળ્કીકં રહિતં ભવેત્ ।

ઝેર જેમ વેગ ઉત્પન્ન કરીને નિર્બળ થાય છે ત્યારે આશયમાં લીન થઈ જાયછે; વળી પાણું પ્રયજ્ઞ થાયછે. ત્યારે ફરીને ડોપે છે. તેજ પ્રમાણે વાતાદિ કે જ્વરાદિ દોષ પણ વખત આવ્યે ડોપે છે અને પાછા લીન થઈ જાય છે. (માટે તે ફરીને પ્રયજ્ઞ ન થાય એવાં અન્નપાનાદિ યોજવાં જોઈએ). સાડી ચોખ્ખા અને શાકી ડાંગરનો ભાત, મગ અને તુવેરની દાળનું પાણી, તથા જે પૂર્વે વાયુને નાશ કરનારાં શાક કઢ્યાં છે તે શાક, સુવાની ભાજી, હરણુ દોડીની ભાજી, તાંદળજીની ભાજી, વથુઆની ભાજી, એ સર્વે ભાજીઓને ધીમાં વધારીને રોગીને આપવી, તેમજ શાકપાન પણ ધીમાં વધારીને આપવાં જોઈએ. લાવરાં અને તેતરનાં માંસ, ચકલાંનાં માંસ, તથા હરણુ અને છીકારાં વગેરે જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસ પણ આપવાં. વળી ગલકાં, પરવળ, અને ગિલોડાંનું શાક પણ દિતકારી છે.

જ્વરવાળાને અપથ્ય આહારાદિ.

વર્જયેદ્વિદલાન્નાનિ વિદાહીનિ ગુરુણિ ચ ॥
 ન પિચ્છિલ્લાનિ તૈલાનિ તથામ્લાનિ ચ વર્જયેત્ ।

વધિમસ્તુવિશાલાનિ ક્ષુદ્રાન્નાનિ મિષગ્વર ॥

બહુદકં ચ તામ્બૂલં ઘૃતં વાપિ સુરામપિ ।

ક્રોધં શોકં ચ ત્યક્ત્વા વૈ સદા સૌખ્યં વિબુઙ્ગતે ।

ન કુર્યાજ્જાગરં રાત્રૌ દિવાસ્વપ્નં ચ વર્જયેત્ ॥

શકટવાજિરથદ્વિપિવાહનં પ્રચલનં પરિવર્જિતમેવ તત્ ।

જ્વરિતઆશુ સુખં બુભુજે સુધીઃ શુભવિધાનનિધાન ઉપસ્થિતઃ॥

જ્વરવાળાએ જે કઠોળ વિદાહી અને બારે હોય તે ખાવું નહિ. તેમજ પિચ્છવાળા પદાર્થો (જેવાં કે દહીં વગેરે), તેલ, અને ખાટા-રસ પણ ખાવા નહિ, દહીં, દહીંની તર, શીખંડ, અને કુદ્ર અન્ન પણ તેણે ખાવાં નહિ. હે ઉત્તમ વૈદ્ય! તેણે બહુ પાણી પણ પીવું નહિ, તાંબૂલ ખાવું નહિ, ઘી ખાવું નહિ કે દારૂ પીવો નહિ. જ્વરવાળો રોગી જો ક્રોધ અને શોકનો ત્યાગ કરે તો તેને સદા સુખ થાયછે. તેણે રાત્રે ઉગ્મગરો કરવો નહિ અને દિવસે ઉઘ્રવું નહિ. તેણે ગાડામાં, ઘોડાઉપર, રથમાં કે હાથી ઉપર બેસીને અથવા પગે ચાલીને મુસાફરી કરવી નહિ. એવી રીતે સારા વિધિરૂપી નિધિને પ્રાપ્ત થયેલો સમગ્ર જ્વરવાળો પુરૂષ થોડા વખતમાં સુખી થાયછે.

જ્વર મુક્તનું આચરણ.

વ્યાયામં ચ વ્યવાયં ચ અશનં રાત્રિજાગરમ્ ॥

જ્વરમુક્તો ન સેવેત તદા સમ્પદ્યતે સુખમ્ ॥

જે પુરૂષને જ્વર આવીને મટી ગયો હોય તેણે પણ સારી શક્તિ આવતા સુધી કસરત, સ્ત્રીસંભોગ, અતિશય ભોજન, રાત્રે ઉગ્મગરો, એટલાં વાનાં તળવાં, તેથી તેને સુખ પ્રાપ્ત થાયછે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने

ज्वरचिकित्सा नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

તૃતીયોઽધ્યાયઃ ।

અતિસારની ચિકિત્સા.

આત્રેય ઉવાચ

અથાતીસારવિજ્ઞાનં ભેષજં શૃણુ પુત્રક ! ।

જ્વરશ્ચૈવાતિસારશ્ચ ભેષજં યુગપદ્ભુવે ।

આત્રેય કહેછે-હૈ પુત્ર! હવે અતિસાર નામે રોગનું વિજ્ઞાન તથા ઔષધ હું તને કહું તે તું સાંભળ. જ્વર તથા અતિસાર અને રોગ બેઠે થયા હોય તેનું ઔષધ હું તને સામઠું કહું છું.

ઔષધના ત્રણ પ્રકાર.

ભેષજં ત્રિવિધં પ્રોક્તમ્ ।

કિશ્ચિદ્દોષપ્રશમનં કિશ્ચિદ્ધાતુદૂષણમ્ ।

સ્વસ્થવૃત્તૌ મતં કિશ્ચિદ્ દ્રવ્યં ત્રિવિધમુચ્યતે ॥

તત્ત્વ દૈવપથાશ્રયં યુક્તિપથાશ્રયં સત્ત્વાવજયં ચ । મન્ત્રૌ-
પધમણિમઙ્ગલબલ્યુપહારહોમનિયમપ્રાયશ્ચિત્તોપવાસસ્વસ્ત્યયન-
પ્રણિધાનાદીતિ દૈવપથાશ્રયમ્ । આહારવિહારોપધદ્રવ્યાણાં યો-
જનેતિ યુક્તિપથાશ્રયમ્ । અહિતેભ્યોઽર્થેભ્યો મનોનિગ્રહ ઇતિ
સત્ત્વાવજયં ચ ।

કોઈક ઔષધ દોષને શમાવવાવાળું હોય છે. કોઈક ઔષધ ધાતુ-
ઓને દૂષણ આપનારું હોયછે, અને કોઈક ઔષધ સ્વસ્થવૃત્તિમાં હિત-
કર હોય છે. એવીરીતે ઔષધ ત્રણ પ્રકારનું કહેવાય છે. એ ત્રણ પ્રકાર-
ના ઔષધના ત્રણ પ્રકાર છે. દૈવપથાશ્રય, યુક્તિપથાશ્રય અને સત્ત્વા-
વજય. મન્ત્ર, ઔષધ, મણિ, મંગળ, બલિ આપવા, ભેટ ધરવી, હોમ
કરવો, નિયમ લેવો, પ્રાયશ્ચિત્ત કરવો, ઉપવાસ કરવો, સ્વસ્ત્યયન કરવું,
પ્રણિધાન કરવું, વગેરે ઔષધ દૈવપથાશ્રય કહેવાયછે. આહાર, વિહાર,
ઔષધ વગેરેની યોજના તે યુક્તિપથાશ્રય કહેવાય છે. તથા અહિત
પદાર્થોથકી મનને કબજે રાખવું તે સત્ત્વાવજય કહેવાય છે.

અતિસારનું નિદાન.

સ્નિગ્ધાતિશીતગુરુશીતલપિચ્છિલાન્નં
 દુષ્ટાશનાતિવિષમાશનપાનમશ્યમ્ ।
 મદ્યાદજીર્ણમથ શાકવિષૈર્મયૈર્વા
 શોકાતિદુષ્ટપયસર્તુવિપર્યવેષુ ॥

સ્નિગ્ધ, અતિ ઠંડું, ભારે, ઠાંડું પડી ગયેલું, પિચ્છિલાળું, ખગડી ગયેલું, એવું અન્ન ખાવાથી, અતિશય ખાવાથી, વિષમ આસન કરવાથી, વિષમ પાન કરવાથી, વિષમ ભોજન કરવાથી, મદ્યથી, અશુભુંથી, સ્નિગ્ધાદિ ગુણુવાળાં શાક ખાવાથી, ઝેરથી, ભયથી, શોકથી, ખગડી ગયેલાં પાણી પીવાથી અને ઋતુઓનો ફેરફાર થવાથી અતિસાર (ઝાડનો) નામે રોગ થાય છે.

અતિસારની સંપ્રાપ્તિ.

દૌર્બલ્યતાં વિષમભોજનકેન ચાશુ
 સંચીયતે बहुमलो विनिहन्ति चाग्निम् ।
 सञ्जायते हि मनुजस्य तदातिसारी
 हृत्वोदराग्निमतुलं हि तदातिसारः ॥

દુર્બળ મનુષ્ય જ્યારે વિષમ ભોજન કરે છે ત્યારે તેના મળાશયમાં ઘણા મળ એકઠો થાય છે. તે મળ જઠરાગ્નિને મંદ કરી નાખે છે ત્યારે મનુષ્યના ઉદરમાં રહેલા અગ્નિનો છેકળ નાશ કરીને અતિસાર નામે રોગ ઉપજે છે. એ રોગમાં (મળ પાતળો થઈને) અતિશય વેઠું છે.

અતિસારના પ્રકાર.

सञ्जायते स तु पुनर्बहलो मलेन
 स्यात् पञ्चधा निगदितो मुनिभिर्विधिज्ञैः ॥
 दोषैः पृथग्युगपदेव च शोकतो न्यो
 वक्ष्ये समासत उदीर्णरुजस्य नाशं ॥

એ અતિસારનો રોગ જે ઘણા મળથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને વૈધ, શાસ્ત્રને જાણનાર મુનિઓએ પાંચ પ્રકારનો કહ્યો છે. વાત, પિત્ત અને કફથી ઉપજેલો ત્રણ પ્રકારનો અતિસાર, સર્વ દોષ એકઠા મળવાથી

ઉપજેલો ચોથા પ્રકારનો અને શોકથી ઉપજેલો પાંચમા પ્રકારનો. એ અતિસારની પીડા જેને ઉપજી હોય તેની તે પીડા શી રીતે મટે તે હું કહું છું.

જ્વરાતિસારનું લક્ષણ.

યુગપજ્જાયતે यस્ય જ્વરશ્ચૈવાતિસારકૈઃ ।
જ્વરાતિસારો ઘોરોઽસૌ કષ્ટસાધ્યો મનીષિનામ્ ॥
ન પિત્તેન વિના સોઽપિ જાયતે શ્વણુ પુત્રક ! ।
તસ્ય નો લક્ષ્મનં શ્રેષ્ઠં જ્વરે ચૈવાતિસારકે ॥

જે પુરૂષને જ્વર અને અતિસાર બન્ને એકેજ વખતે ઉપજ્યા હોય તેને જ્વરાતિસાર કહેછે. એ મહાભયાનક વ્યાધિ છે તથા તેને યુદ્ધિમાન વૈદ્યો પણ દુઃખેકરીને મટાડી શકે છે. હે પુત્ર, સાંભળ; એ અતિસાર પણ પિત્તવિના તો ઉત્પન્ન થતો નથી, મારે એ જ્વરાતિસારમાં લંઘન કરાવવું હિતાવહ નથી.

આમાતિસારની ચિકિત્સા.

સુવર્ચલાસાતિવિષાહિહ્નુપથ્યાકલિહ્નુકૈઃ ।
શુણ્ઠીવામાતિસારઘ્ની શૂલઘ્ની ગ્રાહિપાચની ॥

સુવર્ચલા, અતિવિષ્મ, હીંગ, હરદે, ઇંદ્રજવ, અને સુંઠ, એ ઔષધોનું સૂચ્છ અથવા ક્વાથ પીવાથી આમાતિસાર અને શૂળ મટે છે. વળી તે મળને બાંધે છે તથા પાચન પણ કરે છે.

બીજો ઉપાય.

પથ્યાદારુવચામુસ્તાનાગરાતિવિષાયુતૈઃ ।
આમાતિસારનાશાય ક્વાથમેભિઃ પિબેન્નરઃ ॥

હરદે, દેવદાર, વજ, મોથ, સુંઠ, અતિવિષ્મ, એ ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી મનુષ્યનો આમાતિસાર નાશ પામે છે.

જ્વરાતીસારનો ઉપાય.

ઉત્પલં ધાન્યકં શુણ્ઠી પૃશ્નિપર્ણીં બલાયુતમ્ ।
 બાલબિલ્વં ગવાં તંક્રેણાત્યમ્લેન ચ પેષયેત્ ॥
 તેન લાજાકૃતં મણ્ડં દેયં પાનાય શીતલમ્ ।
 જ્વરાતિસારશમનં હૃતાશનબલપ્રદમ્ ॥

इत्युत्पलषट्कम्

કમળ, ધાણા, સુંઠ, પૃશ્નિપર્ણી, બલબીજ, નાની ખીલીઓ, એ સર્વને બહુ ખાટી નહિ એવી ગાયત્રી છાશમાં વાટવાં. પછી તે કલ્ક નાખીને ડાંગરની ધાણીનો મંડ (પ્રવાહી પીવા જેવો) બનાવવો. તે મંડ હંડો થયા પછી પીવાને આપવો. એ મંડ જ્વર અને અતીસારને શમાવનારો, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારો તથા બળ આપનારો છે.

સુંઠ્યાદિ ક્વાથ.

શુણ્ઠીવિષાજલધરામૃતવત્સકાનાં
 તિક્તાહ્વયં ચ કૃતંશીતલકઃ કષાયઃ ।
 પાને વિધેયમધુના પ્રતિસાધિતસ્તુ
 જ્વરાતિસારશમનાય સદા પ્રદેયઃ ॥

સુંઠ, અતિવિષ, મોથ, ગજો, કડાછાળ, કડુ, એ ઔષ્ધોનો ક્વાથ કરી તે હંડો થાય ત્યારે તેમાં મધ નાખવું, એવી રીતે તૈયાર કરેલો ક્વાથ જ્વરાતિસારના રોગવાળાને સદૈવ આપવો. અર્થાત્ તેથી જ્વરાતીસાર મટે છે.

પાઠાદિ ક્વાથ.

પાઠેન્દ્રભૂનિમ્બઘનામૃતાનાં સનાંગરાપર્પટકઃ કષાયઃ ।
 આમાતિસારં ચ જયેદ્ દ્રુતં વા જ્વરેણ યુક્તં સરુજં ચ તીવ્રમ્ ॥

૧ તત્ક્રેણાત્યુષ્ણેન. પ્ર. ૧ લી. ૨ કનકશીતલકઃ. પ્ર૦ ૧ લી. ૩ સ-પર્પટઃ ક્વાથઃ નરે પ્રશસ્તઃ. પ્ર૦ ૧ લી.

પાહાડમૂળ, ઈંદ્રજવ, કરિયાતું, મોથ, ગજો, સુંઠ અને પિત્તપાપડો, એ ઔષધોનો ક્વાથ ત્રીવ પીડવાળા આમાતીસારને જલદીથી મટાડે છે. વળી તેની સાથે તાવ હોય તો તે તાવને પણ એજ ક્વાથ મટાડે છે.

સુંઠ્યાદિ પાચન.

શુण्ठी बालकमुस्ता बिल्वं पाठा विषा च धान्यानि ।

पाचनमरुचौ छर्दिज्वरातिसारं विनाशयति ॥

સુંઠ, વાજો, મોથ, ખીલી, પાહાડમૂળ, અતિવિષ, ધાણા, એ ઔષધોનો ક્વાથ મળતું પાચન કરનાર છે. વળી તે અરચિ, ઉલટી અને જ્વરાતીસારનો નાશ કરે છે.

વત્સકાદિ ક્વાથ.

वत्सकश्च सुरदारुरोहिणी धान्यबिल्वमगधात्रिकण्टकम् ।

निम्बवीजगजपिप्पलीवृकीकाथ एष सरणज्वरापहः ॥

કડાછાલ, દેવદાર, હરડે, ધાણા, ખીલી, પીપર, ગોખરું, લીંબોળી, ગજપીપર, પાહાડમૂળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ અતિસાર તથા જ્વરને મટાડે છે.

પંચમૂલી ક્વાથ.

पञ्चमूलीबलाबिल्वगुडूचीमुस्तनागरैः ।

पाठाभूनिम्बहीवेरकुटजत्वक्फलैः शृतम् ।

हन्ति सर्वानतीसारान् वमिश्वासज्वरार्दितान् ।

सशूलोपद्रवंश्वासं हन्याच्चाशु सुदारुणम् ।

पञ्चमूल्यतिसामान्या योज्या पित्ते कनीयसी ।

महती पञ्चमूली तु वातश्लेष्मज्वरे हिता ॥

इति पञ्चमूलीकाथः ।

પંચમૂલી (પાછળ કહેવામાં આવી છે,) બળખીજ, ખીલી, ગજો, મોથ, સુંઠ, પાહાડમૂળ, કરિયાતું, વીરણવાજો, કડાછાળ, ઈંદ્રજવ, એ ઔષધોનો ક્વાથ સઘળા પ્રકારના અતિસારને મટાડે છે. વળી તે સાથે

ઉલટી, શ્વાસ, અને જ્વરથી પીડાયલા રોગીઓને પણ તે આરામ કરે છે. શ્વળના ઉપદ્રવ સહિત મહાદાશણ શ્વાસને પણ તે મટાડે છે. જો પિત્તનો પ્રકોપ હોય તો સાધારણ પંચમૂલી જે લઘુ પંચમૂલી કહેવાય છે તે કામમાં લેવી; અને વાયુ તથા કફનો જ્વર હોય તો મોટી પંચમૂલી ઉપયોગમાં લેવી.

ઉત્પલાદિ પાન.

उत्पल दाडिम त्वक् केशरं च मधु पद्मकं तथा धात्री ।
पिष्टा तण्डुलतोयैः पानं तस्या ज्वरातिसारघ्नम् ॥

કમળ, દાડિમની છાલ (અથવા દાડિમ અને તજ), કેસર, મધ, પદ્મકાષ્ઠ, (કે કમળકાકડી) આમળાં, એ સર્વને ઓખાના ધોવણમાં વાટીને પાવું. એથી જ્વર તથા અતિસાર મટે છે.

ઉશીરાદિ ક્વાથ.

उशीर धान्यकं घनं सबिन्बवालकं बला ।
तथाच धातकीसुमं कषायमेव शस्यते ॥
ज्वरातिसारनाशनः सशोणितः सपैत्तिकः ।
निहन्ति शोफकामलं रुचिप्रदं विपाचनम् ॥

इति ज्वरातिसारचिकित्सा ।

કાળો વીરણવાળો, ધાણુ, મોથ, પીળો વીરણવાળો, બલબીજ, ધાવડીનાં ફૂલ, એ ઔષધોનો ક્વાથ જ્વર અને અતિસાર નાશ કરનામાં ફાયદો આપનારો છે. તે અતિસારમાં લોહી પડતું હોય અથવા તે પિત્તના પ્રકોપવાળો હોય તો તેને પણ આ ઔષધ મટાડે છે. વળી સોજો અને કમળો, એ રોગ પણ એજ ક્વાથથી મટે છે. આ ક્વાથ રુચિ આપનારો તથા મળનું પાચન કરનારો છે.

અરણુ પુટપાક.

विगतामातीसारं चिरोत्थितं रक्तसहितमतिवृद्धम् ।
मधुना सहितः शमयत्यरलुकपुटपाकनिर्यासः ॥

આમાતીસાર મટયા પછી જો અતિસાર ધણો વધી જાય, તેમાં લોહી પડતું હોય અને તે ધણા દિવસથી મટતો ન હોય તો અરજીનો પુટપાક કરીને તેનો રસ મધ સાથે આપવો; તેથી એ અતિસાર મટે છે.

(અરજીને અલવો કહેછે. અને અમદાવાદ તરફ મોટો અરજીસો કહેછે. એની છાલ લીલી આણીને કચરવી. તથા તેને જાંબૂડા કે વડનાં પાંદડાંમાં વીંટીને ઉપર માટી તથા કપડાનો જાડો લેપ કરવો. તેને અગ્નિમાં પકાવવો. ગોળા અગ્નિવર્ણ થાય ત્યારે તેને કાઢી લેઈ દૂધે પડવા દેઈ ફેડવો. અંદર બકાચડું જે છાળતું કડક હોય તેને નીચોવીને રસ કાઢવો. એ રસ રોગીને મધ સાથે પીવા આપવો.)

જાંબૂવાદિ સ્વરસ.

जम्बूवटोदुम्बरप्लक्षको हि नागश्च^१ प्रियोदुंबरिका शमी च ।
गुन्दी सचूतौऽम्बुदजीविकाया आसां हि छर्लकुटनं विदध्यात् ।
प्रस्थद्वयेपां प्रपचेद्धि तावत् यावद्विशेषांशमिदं प्रजायते ।
पुनः कटाहे विपचेच्च सम्यक् दार्वीप्रलेपः स्वरसश्च यावत् ॥
उत्तार्य नूनं भिषगुत्तमेन क्षौद्रेण मिश्रं हरतेऽतिसारम् ॥

જાંબૂડો, વડ, ઉમૈડો (ઉંબર), પીપળો, નાગવૃક્ષ, કદંબવૃક્ષ, કાળો ઉંબર, શમીવૃક્ષ, ગુંદીનો વૃક્ષ, આંખાનો વૃક્ષ, મોથ, હરણદોડી, એ ઔષધિઓની છાલ એકઠી કરીને તેને કચરવી. અને તેને બે પ્રસ્થ પાણીમાં નાખીને તેનો ક્વાથ કરવો. ક્વાથ થયા પછી તેને ગાળી લેઈને ફરીને કઢાઈમાં નાંખવું અને તેને પકાવવું. કડકીએ ચોટે એવો સ્વરસ થાય ત્યારે તેને ઉતારી લેવો. પછી તે વેલે તે સ્વરસને સારા મધ સાથે મેળવીને રોગીને આપવો તેથી અતિસારનો રોગ મટેછે.

કાકમાચીનો પ્રયોગ.

हारीतेन तथा प्रोक्ता काकमाची सुपूजिता ।
आलोक्यानेकशास्त्राणि आत्रेयेणापि पूजिता ॥

અતિસારના રોગ ઉપર કાકમાત્રી અતિશય વખાણવા યોગ્ય છે એમ હારીતે કહ્યું છે. તથા અનેક શાસ્ત્રો જોઈને તે વાત આત્રેય મુનિએ પણ પસંદ કરી છે.

જંબૂત્વચાદિ અવલેહ.

જમ્બુત્વચં વત્સકવલ્કલં ચ નિઃક્રાથ્ય નૂનં સલિલે સમીરણમ્ ।

ચતુર્વિભાગેષ્વપિ શેષિતેષુ ઉત્તાર્ય વસ્ત્રેષ્વથ ગાલયેચ્ચ ॥

પુનઃ કટાદે વિપચેચ્ચ સમ્યક્ દાર્વીપ્રલેપઃ સ્વરસસ્તુ યાવત્ ।

ઉત્તાર્ય શીતે મધુના વિમિશ્રં લીઢં હરેદપ્યતિસારમુગ્રમ્ ॥

આમં સપિત્તં કુળપં જલામં પૂયસન્નિમમ્ ।

નાશયેત્પીતમાત્રેણ તમઃ સૂર્યોદયે યથા ॥

જંબૂડાની છાલ અને કડાછાલ, એમને પાણીમાં ઉકાળવાં અને ચોથે ભાગે પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને નીચે ઉતારી વસ્ત્રથી ગાળી લેઈને તે ગાળેલા ક્વાથને ફરીને કઢાઈમાં રેડવો તથા તેનો સારી રીતે પાક કરવો. જ્યારે તે સ્વરસ કડછીએ ચોટે એવો થાય ત્યારે તેને નીચે ઉતારી ઠંડો પડવા દેવો. પછી ઠંડા પડેલા તે સ્વરસમાં મધ મેળવીને ચાટવો તેથી ભયાનક અતિસાર હશે તો તેપણુ મટીજશે, વળી અતિસાર જો આમવાળો, પિત્તવાળો, મુડદાના ગંધજેવા ગંધવાળો, પાણી સરખો કે પરં સરખો હશે તથાપિ સૂર્યનો ઉદય અંધકારનો નાશ કરેછે તેમ એ ક્વાથ પીવામાત્રથીજ તે નાશ પામશે.

અતિસારનાં પૂર્વરૂપ.

કુક્ષૌદરે વક્ષસિ નાભિદેશે પાયુપ્રદેશે સતતં પ્રતોદઃ ।

વાતશ્ચ રોધશ્ચ શક્તદ્વિમજ્જો ભવન્તિ સર્વેષ્વતિસારકેષુ ॥

કૂખ, પેટ, છાતી, નાભિ અને ગુદા એ જગોએ નિરંતર કળતર થાયછે. તથા વાયુનો રોધ થાય છે. મળ ભાગેલો (નરમ-પાતળો) થાયછે. બધાય અતિસાર થતા પેહેલાં એવાં ચિન્હ સામાન્યપણે જોવામાં આવે છે, અને તેથી તેને અતિસારનું પૂર્વરૂપ કહેછે.

વાતાતીસારનાં લક્ષણ.

સપેનિલં પિચ્છિલમેવ રૂક્ષમલપં શઙ્કચ્ચામસશબ્દશૂલમ્ ।

કૃષ્ણં ભવેદ્રાત્રવિચેષ્ટનં ચ વાતાતિસારં પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥

વાયુદોષ અગડવાથી અતિસાર થયો હોય તો ઝાડો શીણવાળો, પિચ્છાવાળો, રૂક્ષ, થોડો, શબ્દસહિત, શળયુક્ત, અને કાળો થાયછે. વર્ણી શરીરને પણ એન પડતું નથી. નિદાનને જાણનારા આચાર્યો એ અતીસારને વાતાતીસાર કહે છે.

વાતાતીસારની ચિકિત્સા.

તસ્યાદૌ લઙ્ઘનં ચૈકમલ્પે વા નૈવ લઙ્ઘનમ્ ।

તસ્માદેયં કષાયં તુ પાનં ભોજનમેવ ચ ॥

વાતાતીસારવાળાએ પ્રથમ એક લંઘન કરવું. અથવા જો અતીસાર અદ્ય હોય તો લંઘન કરવાની જરૂર નથી. પછી તે રોગીને ક્વાથ પીવાને આપવો તથા અતીસારને રોકનારા પાન અને ભોજન આપવાં.

અતિસારનું પાચક કટક.

ઉદીચ્યધાનસ્ય જલેન કલકં પાને હિતં પાચયતેઽતિસારમ્ ।

તૃષ્ણાપહં દાહવિનાશનં ચ સશૂલહિક્કાસુ વિનાશનં સ્યાત્ ॥

વાળો અને ધાણા એ એ ઔષ્ધોને સમભાગે લેઈને તેનું પાણીમાં વાટીને કટક કરવું. પછી તેમાં પાણી નાખીને તેને ગાળી લેવું. એ પાણી અતિસારવાળા રોગીને પીવામાં હિતકર છે, કેમ કે તે અતિસારને પકડે છે. વર્ણી તે તરસને દૂર કરે છે, દાહનો નાશ કરે છે, તથા શૂળ સહિત હિક્કાના રોગનો પણ નાશ કરે છે.

વાલકાદિ ક્વાથ.

બાલકદ્વયમોચહરીતકીર્પપટેન સહિતં જલેન ચ ।

કાથપાનમિદમેવાતિસારે નાશમાશુ કુરુતે ચ વિદ્વશાન્તિમ્ ॥

અન્ને પ્રકારના વાળા, મોચરસ, હીમ, હરડે, પિત્તપાપડો, એ સર્વ નો પાણીમાં ક્વાથ કરીને પીવાથી અતિસારના રોગને જલદી મટાડે છે તથા મળને સમાપ્તે છે.

શાલિપર્ણ્યાદિ ક્વાથ.

શાલિપર્ણી પૃશ્નિપર્ણી વૃહતી કણ્ટકારિકા ।

ચાલાશ્વદંટ્રા ચિલ્વાનિ પાઠા નાગરધાન્યકમ્ ।

एतदाहारसंयोगे हितं सर्वातिसारिणाम् ॥

શાલિપર્ણી, પૃશ્નિપર્ણી, રીંગણી, ભોંયરીંગણી, બલખીજ, ગોખંડ, ખાલીઓ, પાહાડમૂળ, સુંદ, ધાણા, એ સર્વનો ક્વાથ કરીને ભોજનની સાથે રોગીને આપવો, તેથી તે સર્વે અતિસારને મટાડે છે.

ટિંદુકાદિ પુટપાક.

†ટિંદુકત્વચમાહृत્ય કાશ્મરીપત્રવેષ્ટિતમ્ ।

मृदा चिलिप्य विधिवद्दहेन्मृद्वग्निना भिषक् ।

रसं गृहीत्वा मधुसंयुतं पानं सर्वातिसारघ्नं च ॥

પીળા લોઘરની છાલને લાવીને તેને કચરીને તેને કાશ્મરીનાં પાંદડાંમાં વીંટવી. પછી તેની ઉપર માટી વગેરે ચોપડીને વિધિપૂર્વક ધીમા અગ્નિમાં મૂકી તેનો પુટપાક કરવો. પુટપાક તૈયાર થાય એટલે વેંચે તે ઔષધ બહાર કાઢી તેને નીચોવી લેવું. એ સ્વરસમાં મધ મેળવીને રોગીને પીવા આપવો. કેમકે તે સર્વે પ્રકારના અતિસારને મટાડે એવો છે.

કુટજ પુટપાક.

तुलामथार्थगिरिमल्लिकायाः संकुट्य पक्त्वा रसमाददीत ।

तस्मिन् सपूते पलसंमितं च देयं च पिष्ट्वा सह शाल्मलेन ।

पाठा समङ्गातिविषा समुस्ता बिल्वं च पुष्पाणि च धातकीनाम् ।

प्रक्षिप्य भूयो विपचेच्च तावत् दार्वीप्रलेपः स्वरसस्तु यावत् ॥

पीतस्त्वसौ कालविदा जलेन मण्डेन वाऽजापयसाथवापि ।

निहन्ति सर्वं त्वतिसारमुग्रं कृष्णं सितं लोहितपीतकं च ॥

दोषं ग्रहिण्या विविधं च रक्तपित्तं तथार्શસિ સશોણિતાનિ ।

અસૃગ્દરં ચૈવમસાધ્યરૂપં નિહન્ત્યવશ્યં કુટજાષ્ટકોઽયમ્ ॥

इति वातातिसारः ।

ધોળા કડાનાં લીલાં ફૂલ અથવા છાલ ચારસો તોલા લેઈને તેને કચરીને પુટપાકની રીતે તેને પકવવું અને પછી તેનો રસ કાઢીને ગાળી લેવો. પછી તેમાં મેચરસ, પાહાડમૂળ, મજ્જા, અતિવીખની કળી, મેથ, આળખીલીઓ, તથા ધાવડીનાં ફૂલ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ નાંખવું. એ નાખ્યા પછી ફરી તેને ચૂલે ચઢાવીને કડછીએ ચોટે એવો સ્વરસ થતાં સુધી પકવ કરવું. પછી પીવાનો સમય જાણુનારા રોગીએ તેને પાણી સાથે, મંડ સાથે કે બકરીના દૂધ સાથે પીવું. એ સ્વરસ સર્વે પ્રકારના બચકર અતિસારનો નાશ કરે છે, કાળો, ધોળો, રાતો કે પીળો એવો વિચિત્ર વર્ણનો અતિસાર પણ એથી મટે છે; ગ્રહણીનો નાના પ્રકારનો દોષ નાશ થાયછે; રક્તપિત્ત, અર્શ, લોહીના રોગ અને અસાધ્ય લક્ષણોવાળો પ્રદરરોગ, એ સર્વે આ કુટજાષ્ટક પીવાથી જરૂર નાશ પામેછે.

ધતિ વાતાતિસાર.

પિત્તાતિસારના હેતુ.

घमेंण चोष्णान्नविभोजनेन 'पित्तेन तप्तोदकसेवनेन ।

शोकेन तापेन रुषा कटुत्वात् क्षारेण पित्तासृगसारकः स्यात् ॥

અતિશય પરસેવો કાઢવાની ગરમીથી, ગરમ (જનું) અન્ન ખાવાથી, પિત્તના પ્રકોપથી, ગરમ પાણીથી નહાવાથી, શોકથી, સંતાપ કે સૂર્ય વગેરેના તાપથી, ક્રોધથી, અતી તીવ્રો પદાર્થ ખાવાથી અને ક્ષારથી પિત્ત તથા લોહીનો અતિસાર થાયછે.

પિત્તાતિસારનાં લક્ષણ.

तेनारुणं पीतमथातिनीलं दुर्गन्धशोषज्वरपाण्डुयुक्तम् ।

भ्रमार्तिमूर्च्छा च तृषाङ्गदाहः पित्तातिसारस्य च लक्षणानि ॥

ઉપર કહ્યાં તેવાં કારણોથી રાતો, પીળો, અતિશય નીલા રંગનો અને દુર્ગંધવાળો, ઝાડો થાયછે; અને રોગીને શોષ, તાવ, પાંડુ, ભ્રમ (ફેર), પીડા, મૂચ્છા, તરસ, શરીરે દાહ, એવા ઉપદ્રવ થાયછે. એ લક્ષણો ઉપરથી તે અતિસાર પિત્તના કોપથી થયોછે એમ જાણવું.

શાલીપર્ણાદિ પાન.

શાલિપર્ણી પૃશ્નિપર્ણીબલાબિલ્વૈસ્તુ સાધિતઃ ।

દાડિમામ્લો હિતઃ પેયઃ પિત્તાતીસારશાન્તયે ॥

શાલીપર્ણી, પૃશ્નિપર્ણી, બળખીજ, ખીલીઓ, એ ઔષ્ધોના ક્વાથથી સિદ્ધ કરેલી દાડિમની ખટાઈ પાવાથી પિત્તાતીસાર મટે છે. અથવા “દાડિમામ્લાહિતાપિયા” એ પાઠ લખએ તો “ઉપર કહેલા ઔષ્ધોના ક્વાથમાં સિદ્ધ કરેલી પેયામાં દાડિમની ખટાઈ નાખીને પાવાથી તે પિત્તાતીસારને મટાડે છે,” એવો અર્થ થાય.

કુશભૂલાદિ ક્વાથ.

કુશકાશેશ્વમૂલાનાં શાલીલૈનદવંજુલૈઃ ।

મૂલાનાં કાથમાહૃત્ય શસ્ત્ર-પિત્તાતિસારિણામ્ ।

દામનાં મૂળ, કાસનાં મૂળ, સેરડીનાં મૂળ, ડાંગરનાં મૂળ, વીર-જીવાળાનાં મૂળ, નેતરનાં મૂળ, એ સઘળાં મૂળોનો ક્વાથ કરીને પાવાથી પિત્તાતીસાર મટે છે. એ ક્વાથ હિતકર છે.

ધાન્યપંચકાદિ ક્વાથ.

ધાન્યપંચકમૂલાનાં કાથઃ પિત્તાતિસારિણામ્ ॥

ધાણા, મેથ, સુંદ, બાળખીલી, અને વીરજીવાળો, એ ધાન્યપંચક કહેવાય છે. એ ધાન્યપંચક તથા શાલીપર્ણી, પૃશ્નિપર્ણી, રીંગણી, ભોરીંગણી, જોખર એ પંચમૂળ, એ ઔષ્ધોનો ક્વાથ પિત્તાતીસારને મટાડે છે.

શાલ્મલીમૂલ કલ્ક.

શાલ્મલીમૂલત્વક્કુડુગ્ધેન ચ પેષિતં પાનમ્ ।

પિત્તાતિસારશમનં સરક્તદાહેન શોષહરમ્ ॥

इति पित्तातिसारः ।

શીમળાના મૂળનું છોડું લાવીને તેને ગોળ તથા દૂધમાં વાટવું અને પીવાય એવું પાતળું કરીને તેને પીવું. એ ઔષધ પિત્તાતીસારને શમાવનારું તથા રક્ત, દાહ અને શોષ એ વિકારો પણ મટાડનારું છે.

ધતિ પિત્તાતીસાર.

કફાતીસારના હેતુ.

દુઃસ્વપ્નાદિશ્રમાદ્વૈ સહજજડતયા શીતસંસેવનેન
ક્ષિગ્ધાહારાતિમોજ્યાત્ સતિલપલગુદૈશ્ચેશુસ્વળદૈર્ગુરૂણામ્ ।
શીતાતિક્ષ્ણાનગૌલ્યાત્ પયસિ દધિયુતાહારસંસેવનાચ્ચ
જાતઃ શ્લેષ્માતિસારો જઠરજહુતમુકૃધ્વંસકારી ચ રૌદ્રઃ ॥

નદારા સ્વપ્ન આવવાથી (અથવા દિવસે સૂવાથી), શ્રમથી, સદૃજ જડપણથી, અતિ શીતળતા સેવવાથી, સ્નિગ્ધ (ચીકણા) આહાર ખાવાથી, અતિશય ખાવાથી, તણ, માંસ અને ગોળ ખાવાથી, સેરડી અને ખાંડના પદાર્થો ખાવાથી, ભારે પદાર્થો ખાવાથી, અતિ શીતળ પાણીથી સ્નાન કરવાવડે, ગોળથી બનાવેલું મધ પીવાથી, દૂધ અને દહીં મિશ્ર થાય એમ ભોજન કરવાથી, એવા કારણોથી કફ ક્રોધીને અતિસાર ઉત્પન્ન કરેછે તેને કફાતીસાર કહેછે. એ અતીસાર જઠરાગ્નિનો નાશ કરનારો અને ભયંકર છે.

કફાતીસારનાં લક્ષણો.

તેન શ્લેષ્મા યુક્તમેવારુચિઃ સ્યાત્

સાન્દ્રં વિસ્ત્રં જાડયતા રોમહર્ષઃ ।

મન્દાગ્નિત્વં મન્દવેગો વિચેષ્ટઃ

સાલસ્યોડયં વિદ્ધિ સારઃ કફોત્થઃ ॥

કફાતીસારથી કફસંહિત, ઘાડો અને કાચા માંસ સરખો ગંધાતો ઝાડો થાયછે. રોગીને અન્નાદિકની અરુચિ થાયછે; શરીર જડ થાયછે; રૂવાં ઉભાં થાયછે; જઠરાગ્નિ મંદ થાયછે; તેનો વેગ મંદ થાયછે; તે એષ્ટાઓ કરતો નથી; હાલચાલ કરતો નથી; અને તેના શરીરમાં આગસ ભરાય છે; એ લક્ષણોથી કફથી ઉત્પન્ન થયેલો અતિસાર જાણવો.

કફાતીસારની ચિકિત્સા.

તસ્યાદૌ લક્ષ્મનં પ્રોક્તં જ્ઞાત્વા દેહબલાબલમ્ ।

પાચનં ચ વિધાતવ્યં ઝ્યૂષણાદ્યં મિષગ્વર ! ॥

હે વૈધરાજ ! કફાતીસારવાળા રોગીને તેના દેહનું બળ કે નિર્બળતા જોઈને પ્રથમ ઉપવાસ કરાવવો. તથા પછી સુંઠ પીપર અને મરીનો ઉકાળો પાઈને તેના મળતું પાચન કરવું. અથવા નીચે કહેલું ઝ્યૂષણાદિ પાચન આપવું.

ઝ્યૂષણાદિ પાચન.

ઝ્યૂષણમભયા હિઙ્ગુ મતિવિષ રુચકં વચાયુક્તમ્ ।

મધુના સહિતં લીઢં ગઙ્ગામપિ વાહિનીં રુન્ધ્યાત્ ॥

સુંઠ, પીપર, મરી, હરડે, હીંગ, અતિવિષ, સંચળ, વજ, એ ઔષધોનું ઝૂણું કરીને તેને મધ સાથે ચાટવું. એ અવલેહથી ગંગાનો પ્રવાહ પણ અટકેછે તો કફાતીસાર અટકે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

કલિંગાદિ કલ્ક.

કલિઙ્ગપાઠાતિવિષા બલા ચ સોદીચ્યમુસ્તામરિચાનિ શુણ્ઠી ।

ગુડેન ક્ષૌદ્રેણ પ્રશસ્તકલ્કો રક્તાતિસારે કફજે શમાય ॥

ઈંદ્રજવ, પાહાડમૂળ, અતિવિષ, બળખીજ, વાળો, મોથ, મરી, સુંઠ, એ ઔષધોનું ગોળસાથે કલ્ક કરીને તેને મધસાથે ખવરાવવું. એ ઔષધ રક્તાતીસારને અને કફાતીસારને મટાડવામાં સાફ છે.

વત્સકાદિ ક્વાથ.

વત્સકાતિવિષબિલ્વમુસ્તકા બાલકેન સહિતં જલેન તુ ।

કાથમાનમતિશૂલરક્તયુક્ નાશનં જ્વરયુતેઽતિસારકેન ॥

इति श्लेष्मातिसारः ।

કડાછાલ, અતિવિષ, ખીલી, મોથ, વાળો, એ ઔષધોનો પાણીમાં ક્વાથ કરીને પાવાથી શૂળ અને લોહી સહિત જ્વરાતીસાર નાશ પામેછે.

ઇતિ શ્લેષ્માતીસાર.

રક્તાતીસારનું લક્ષણ.

રક્તં ચ યસ્તુ શુદ્ધં વિરેચને શોષદાહમતિરિચ્ચેત્ ।

રક્તાતીસાર ઇતિ ક્ષેયો વૈદ્યૈર્મહામતિભિઃ ॥

જે અતિસારમાં શુદ્ધ રક્ત પડતું હોય તથા રોગીને શોષ અને દાહ થયો થતો હોય તો મોટી બુદ્ધિવાળા વૈદ્યોએ તેને રક્તાતીસાર જાણવો.

રક્તાતીસારની ચિકિત્સા.

ધાન્યનાગરમુસ્તા ચ બાલકં બાલબિલ્વકમ્ ।

બલા નાગબલા ચેતિ ક્વાથો રક્તાતિસારિણામ્ ॥

ધાણા, સુંદ, મોથ, વાળો, બાળખીલી, બળખીજ, નાગખસા, એ ઔષધોનો ક્વાથ રક્તાતીસારવાળાને પાવો.

દાડિમાદિ ક્વાથ.

દાડિમં ચ કપિત્થં ચ પથ્યાજઞ્વામ્નપલ્લવાન્ ।

પિપ્પ્લા દેયા મસ્તુયુક્તા રક્તાતીસારવારણાઃ ।

દાડિમ, કૌરું, હરડે, જંબૂડાનાં અને આંબાનાં ફળાં પાંદડાં, એ સર્વને વાટીને દહીંની તર સાથે ખવરાવવું. એથી રક્તાતીસાર અટકેછે.

ગુડબિટ્વયોગ.

પક્કં ગુડેન દેયં બિલ્વં રક્તાતિસારિણે ભિષજા ॥

પથ્યા મધુયુક્તાનાં દધ્ના રક્તાતિસારઘ્નાઃ ॥

ખીલીને ગોળમાં પકવ કરીને વૈદ્યે રક્તાતીસારવાળા રોગીને આપવી; અથવા મધસહિત કે દહીંસાથે હરડે આપવી. તેથી રક્તાતીસાર નાશ થાયછે.

વત્સકાવલેહ.

વત્સકાતિવિષનાગરાભયા પેષિતં ચ મધુ મસ્તુસંયુતમ્ ।

લેહૈ એવ નિયતં ચ માનવં રક્તવાહમતિવારયત્વપિ ॥

કડાઝાલ, અતિવિખની કળી, સુંદ, હરડે, એ ઔષધોને મધ અને

દહીની તર સાથે વાટીને ચાટવાને આપવાં. એ અવલેહ નિયમપ્રમાણે આપવાથી મનુષ્યનો ગમે તેવો રક્તાતીસાર હોય તથાપિ મટેછે.

કુટખદિ ચૂર્ણ.

કુટજત્વક્ ચ પાઠા ચ વિશ્વં ચિલ્વં ચ ધાતર્કાકુસુમમ્
દધ્મા સહિતં ચૂર્ણં દેયં રક્તાતીસારમ્ ॥

इति रक्तातिसारः ।

ઈન્દ્રજવના છોડની છાલ, પાહાડમૂળ, સુંક, ખીલી, ધાવડીનાં ફૂલ,
એ સર્વનું ચૂર્ણ દહીં સાથે આપવું; કેમકે તે રક્તાતીસારને મટાડનારું છે.

ધતિ રક્તાતીસાર.

સન્નિપાતાતીસારનું લક્ષણ.

વારાહવસાસદૃશં તૈલામં માંસધાવનાભાસમ્ ।

પક્વજમ્બુફલસદૃશં સન્નિપાતપ્રવાહોયમ્ ॥

બુંડની વસાસરખો, તેલસરખો, માંસના ધોવરામણ સરખો, અને
પાકા જંથૂડાના ફળના રસસરખો જે અતિસારમાં ઝડો થતો હોય તેને
સન્નિપાતાતીસાર બાળવો.

કુટખાષ્ટક.

તુલામથાર્દ્રાગિરિમલ્લિકાયાઃ સંકુટ્યપત્ત્વા રસમાદધીત ।

તસ્મિન્ સપૂતે પલસંમિતં ચ દેયં ચ પિષ્ટ્વા સહશાલ્મલેન ॥

પાઠા સમઙ્ગાતિવિષા સમુસ્તા ચિલ્વં ચ પુષ્પાણિ ચ ધાતર્કૌનામ્

પ્રક્ષિપ્ય ભૂયો વિપચ્ચેચ્ચ તાવત્ દાર્વીપ્રલેપઃ સરસસ્તુ યાવત્ ॥

પીતસ્તતઃ કાલવિદા જલેન મળ્ડેન ચ ક્ષૌદ્રયુતેન વાપિ ।

નિહન્તિ સર્વં ત્વતિસારમુગ્રં કૃષ્ણં સિતં લોહિતપીતકં ચ ॥

દોષં ગ્રહિण्या વિવિધં ચ રક્તં પિત્તં તથાર્શૌસિ સશોણિતાનિ

અસુગ્દરં ચૈવમસાધ્યરૂપં નિહન્ત્યવશ્યં કુટજાષ્ટકોડયમ્ ॥

इति कुटजाष्टकः

ધોળા કડાનાં લીલાં ફૂલ અથવા છાલ ચારસો તોલા લેઈને તેને કચરીને પુટપાકની રીતે તેને પકવવું, અને પછી તેનો રસ કાઢીને ગાળી લેવો. પછી તેમાં મોચરસ, પાહાડમૂળ, મજ્જક, અતિવિખની કળી, મોથ, બાળબીલીઓ, તથા ઘાવડીનાં ફૂલ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું; એ નાખ્યા પછી તેને ફરી ચૂલે ચઢાવીને કઢીએ ચોટે એવો સ્વરસ થતાં સુધી પકવ કરવું, પછી પીવાનો સમય બાણુનારા રોગીએ તેને પાણી સાથે, મંડ સાથે, કે મધ સાથે પીવું. એ સ્વરસ સર્વે પ્રકારના ભયંકર અતિસારનો નાશ કરેછે; ધોળો, કાળો, રાતો કે પીળો એવો વિચિત્ર વર્ણનો અતિસાર પણ એથી મટેછે; ગ્રહણીનો નાનાપ્રકારનો દોષ નાશ થાયછે; રક્તપિત્ત, અર્શ, લોહીના રોગ, અને અસાધ્ય લક્ષણવાળો પ્રદરરોગ, એ સર્વે આ કુટખટક પીવાથી જરૂર નાશ પામેછે.

અમૃતવટક.

પૃથ્વાપञ्चશતं काथ्य चतुर्भागावशेषितम् ।
 तत्र काथे पुनश्चूर्णमौषधानां विनिःक्षिपेत् ।
 शृङ्गवेरं तथा लाक्षा पिप्पली कटुरोहिणी ।
 दाडिमफलत्वक्चूर्णे दार्वी सवत्सकं विषम् ॥
 आटरूषकचूर्णानि संक्षिप्यात्र निघट्टयेम् ।
 आजं दुग्धं तदर्धेन घृतं चाष्टांશकं क्षिपेत् ॥
 दार्व्या विलेपितं ज्ञાત્વા गुडस्य षोडशानि तु ।
 पलानि मिश्रितं तत्र देयमप्रातराशिने ॥
 त्रिदोषः सन्निपातोत्थः अतिसारश्च दारुणः ।
 शुभमूर्च्छाभ्रमानाहकामलानां विपानचनः ।
 क्षतक्षीणक्षयाणां तु हितोऽयममृतो वटः ॥

इत्यमृतवटकः ।

પાંચસો હરડે લાવીને તેનો સોળગણા પાણીમાં ક્વાથ કરીને ચોથે ભાગે પાણી બાકી રહે સારે તેને ગાળી લેવું. પછી તે ક્વાથમાં નીચેનાં ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું. સુંદ, લાખ, પીપર, કડુ, દાડિમના ફળનું

તથા છાલનું ચૂર્ણ, દારૂહળદર, કડાછાલ, અતિવિષ્મ, અરૂસો, એ ઔષ્ધોનું ચૂર્ણ નાખીને તેને ફરી ચૂલે ચઢાવી ઘાડો કરવો. વળી તેમાં ક્વાથથી અરધું બકરીનું દૂધ તથા દૂધથી આઠમે ભાગે ધી નાખીને કડળીએ ચોટે એવો પાક થતાંસુધી પાક કરવો. પછી તેમાં ચોસડ તોડા ગોળ નાખવો. એ પાકની ગોળીઓ વાળીને સવારમાં ભોજન કર્યાવિનાના રોગીને યોગ્ય પ્રમાણમાં (એક તોલો) ખાવા આપવી. એથી ત્રિદોષ એકઠા થઈને કોપવાથી ઉપજેલો મહા ભયંકર અતીસાર, શૂળ, મૂર્છા, ભ્રમ, પેટ ચદવું, અને કમળો, એ રોગોને મટાડે છે. વાગવાથી થયેલું અથવા શરીરની અંદર થયેલું ક્ષત અને તેથી જોનો દેહ સૂકાઈ ગયો હોય એવા રોગીને તથા ક્ષયવાળા રોગીને કે ઉરઃક્ષત ક્ષયવાળા રોગીને આ અમૃતવટક હિતકર છે.

ખિટવાદિ ચૂર્ણ.

પૃક્કવિલ્વાગુરુરોધ્રચૂર્ણે મધ્વાદિયોજિતમ્ ।

રક્તાતિસારશમનં બાલાનાં ક્ષીણદેહિનામ્ ॥

इति संनिपातातिसारः ।

પાકું ખીલું, અગર અને લોધર, એ ઔષ્ધોનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવાથી ખાળક અને ક્ષીણદેહવાળા રક્તાતીસારના રોગીઓનો રક્તાતીસાર મટે છે.

ગુદભ્રંશની ચિકિત્સા.

यदा गुदं निरस्येत् तु तदा कुर्यात् क्रियामिमाम् ।

सहचर्या बलानां च रसो ग्राह्यो घृतं पयः ॥

पक्वघृतेन लेपः स्यात् तस्य चेदं प्रशस्यते ।

अरणीपल्लवकाથो बौष्पसंस्वेदनं हितम् ॥

लोष्ठं प्रतप्तमथવાग्નિનિભં નિરસ્ય

निर्वाप्य काञ्जिकजेले विदधीत तद्वत् ।

૧ એક. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ સાહચર્યા: ફલાનાં ચરસો ગ્રાહ્ય: ગૃતં પયઃ પ્ર૦ ૩૧. ૩ વાષ્પલોઠ્ઠસંચંદનમ્ પ્ર૦ લી.

સાખ્યાયૈ તસ્ય ગુદસેકમતિપ્રશસ્તં

ઞ્રષ્ટં ગુદં હિ વિનિવેશ્ય ચ બંધનં સ્યાત્ ॥

इति गुदभ्रंशः ।

જ્યારે અતિસારના જોરથી રોગીની ગુદ આહાર નીકળે ત્યારે આ ક્રિયા કરવી; પીળા કાંટાસળીયાનો તથા બકા નામે વનસ્પતિનો રસ લેવો. (પાંદાતરમાં, કાંટાસળીયાના ફળનો રસ લેવો એમ છે.) તથા તે રસમાં દૂધ અને ગાયનું ધી નાખવું. પછી પકવ કરીને તે ધી આહાર નીકળેલી ગુદ ઉપર ચોપડવું. વળી એ રોગીની ગુદને અરણીના પાંદડાંના ક્વાથની વરાળ વતી આદ્ર આપવો, તે હિતકારક છે. અથવા માટીનો ગોળો અગ્નિમાં લાલચોળ તપાવીને તેને કાંજમાં નાંખીને તેની વરાળવડે ગુદને આદ્ર આપવો. તથા તે કાંજ ના સેહેવાય એવા ગરમ પાણીવડે તેના ગુદ ઉપર સિંચન કરવું. તે રોગીને સુખ ઉપજાવે છે તથા તેના રોગને દ્રાયદાકારક છે. પછી આહાર નીકળેલી ગુદને શરીરની અંદર મૂકીને પાટા બાંધવો.

અસાધ્ય અતિસારનાં લક્ષણો.

लशुनकुणपगन्धं पूयगन्धं घनं वा

पललजलसमानं पक्कजम्बूनिभं वा ।

घृतमधुपयसाभं तैलशैवालनीलं

सघनदधिसवर्णं वर्जयेच्चातिसारम् ॥

भ्रममदतमकार्शं शूलमूर्च्छाविदाहं

श्वसनमतिविवर्णं छर्दिमूर्च्छातृडार्त्तम् ।

विकलमतिशयेनासौख्यशोफज्वरार्त्तिः

तमपहरतु दूरं सिद्धिदाता न दृष्टः ॥

શોફં શૂલં જ્વરં તૃષ્ણાં શ્વાસં કાસમરોચકમ્

છર્દિં મૂર્ચ્છાં ચ હિકાં ચ દૃષ્ટ્વાતીસારિણં ત્યજેત્ ॥

દૃષ્ટ્વા શોફં તથાધ્માનં હિકાં છર્દિમરોચકમ્ ।

તથાચ પાણ્ડુરોગાર્ત્તમતિસારયુતં ત્યજેત્ ॥

इत्यतिसारचिकित्सा ।

જે અતીસારના ઝાડાનો વાસ લસણ જેવો, મુડદા જેવો અને પર જેવો હોય; જે ઝાડો ઘન (ઘાડો) હોય; જેનો રંગ માંસના રસ જેવો, પાકા જાંબૂના રસ જેવો, ધી જેવો, દૂધ જેવો, મધ જેવો, તેલ જેવો, શેવાળ જેવો કે કાળો (નીલો) હોય; અથવા જેનો રંગ ઘાડા દહીં જેવો હોય; એવા અતીસારના રોગવાળાને સાંઝે થશે નહિ એમ જાણી તેને વૈદ્યોએ છોડી દેવો.

જે અતિસારવાળાને ફેર આવતા હોય, મીણો ચઢતો હોય અને અંધારાં આવતાં હોય; જેનું શરીર પાતળું થઇ ગયું હોય; જેને શૂળ, મૂર્છા અને દાહ થતો હોય; જેને અતિશય શ્વાસ ચાલતો હોય; જેના મુખની કાંતિ બદલાઈ ગઈ હોય; જે ઉલટી, મૂર્છા, અને તરસથી પીડાતો હોય; જે અતિશય વિકળ થઈ ગયો હોય; જેને એન ન પડતું હોય; તથા જેને સોજા ચઢ્યા હોય અને જ્વરની પીડા હોય; એવા અતિસારના રોગીને વૈદ્યોએ વેગળેથીજ પડ્યો મૂકવો; કેમકે તેવા રોગીને સારો કરનારો કોઈ જોવામાં આવ્યો નથી.

જે અતિસારના રોગવાળાને સોજો, શૂળ, તાવ, તરસ, શ્વાસ, ખાંસી, અરુચિ, ઉલટી, મૂર્છા, અને હેડકી, એવા ઉપદ્રવ થયા હોય તેને વૈદ્યે પડ્યો મૂકવો; કેમકે તેને સાંઝે થતું નથી.

વળી જેને સોજો, પેટ ચઢતું, હેડકી, ઉલટી, અરુચિ, એવા ઉપદ્રવ થયા હોય, તથા જે પાંડુ રોગથી પીડિત હોય, એવા અતિસારના રોગવાળાને જોઈને વૈદ્યે પડ્યો મૂકવો. અર્થાત્ એવો અતિસાર મટતો નથી.

ઘતિ અતિસાર ચિકિત્સા.

ગૃહણી રોગની ચિકિત્સા.

ગૃહણીનું લક્ષણ.

यदल्पमल्पं क्रमशो निषिक्तं मलं मलाधारगतं च नित्यम् ।

हत्वान्तराग्निं कुरुते नरस्य विकारमाहुर्ग्रहणीति संज्ञा ॥

જે રોગમાં મળાશયમાં રહેલો મળ નિત્ય નિત્ય વારંવાર થોડો થોડો યુદ્ધારા બાહાર પડે છે તથા જઠરાગ્નિનો નાશ કરીને વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે તે રોગને ગ્રહણી કરીને કહેણું.

ગ્રહણીનું બીજે પ્રકારે લક્ષણ.

નિર્વૃત્તે ચાતિસારે શમયતિ દહનં ભૂયસા દોષતોઽપિ
મુક્તાન્નં વા મલાંશં बहुदिनमनिशं सञ्चयित्वा तिसर्त्ति ।

વારં વારં વિગૃહ્ય સહજમથ મલં પચ્યમાનં ઘનં વા
તં ચાદુર્વ્યાધિઘોરં મનુજરુજકરં સ્યાચ્ચ ગ્રહણીતિ સંજ્ઞા ॥

અતિસાર નિવૃત્ત થયા પછી જઠરાગ્નિ અત્યંત દૂષિત થવાથી શાંત પડી જાય છે; આધેલા અન્નને અને મળના અંશને બહુ દિવસ-સુધી આમાશય કે મળાશયમાં સંચિત કરી રાખીને પછી નિરંતર અતિ-સારરૂપે બાહાર પાડે છે. તે મળને વાતાદિ દોષ વારંવાર અટકાવે છે અને વળી સહજ પાચન થતી અવસ્થામાં કે ઘનરૂપ અવસ્થામાં તે મળ પડે છે. એવા ધોરરૂપ તથા મનુષ્યને પીડા કરનાર વ્યાધિને ગ્રહણી એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ગ્રહણીના પ્રકાર.

લक्षणं चातिसारस्य विज्ञेयं ग्रहणीगदे ।

वातिकं पैत्तिकं चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ।

नैव चैकेन दोषेण जायते ग्रहणीगदः ।

तेन संक्षीयते देहमन्तर्दाहो विपाकता ॥

જે લક્ષણ વાતાદિ અતિસારનાં કહેલાં છે તેજ લક્ષણો વાતાદિ ગ્રહ-ણીનાં પણ જાણવાં. અને તેથી વાતિક, પૈત્તિક, કફાત્મક અને સન્નિ-પાતાત્મક, એવા ગ્રહણીના પ્રકાર થાયછે. એકજ દોષવડે ગ્રહણી રોગ ઉપજે છે એમ નથી; પણ અનેક દોષથી ગ્રહણી રોગ ઉપજે છે, તેથી દિવસાનુ દિવસ દેહ સૂકાતો જાય છે, શરીરની અંદર દાહ થાયછે અને ધાતુઓ વગેરે પાકી ઉઠે છે.

અહુણીના ઉપદ્રવ૩૫ ગુહમાદિની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો.

તિત્તૈઃ કષાયઃ કટુકામ્લવિદાહિરુક્ષૈઃ

શીતાલ્પભોજનપરૈઃ શ્રમમૈથુનૈશ્ચ ।

ભારાધ્વહસ્તિ રથધાવન વાહનૈશ્ચ

સંકુદ્રવાયુરિતિ હન્યનલસ્ય વેગમ્ ॥

તસ્માત્ તદન્નમનિલેન તુ લિહ્યમાનં

રક્તેન યુક્તમનિલે પરિપાકમેતિ ।

સંજાયતેઽપિ મનુજસ્ય તથા ગદોયં

ગુલ્મેતિ નામ સ ચ પંચવિધો બભૂવ ॥

પ્લીહા યદ્વજ્જઠરકં તુ મલાંચિવન્ધો-

ઽપ્લીલા ક્ષમિર્જઠરરોગભવો હિ તસ્ય ।

પૈતૈર્ભવન્તિ ગ્રહણીપરિવર્તમાના

ઘોરાશ્ચ દુઃસ્વજનની મનુજસ્ય ચિત્તે ॥

કળ્તાસ્યશોષતિમિરં હૃદિ પાર્શ્વશૂલં

નાભૌ વ્યથાતિકૃશતાતિવિપ્રૂચિકા ચ ।

કર્ણે સ્વનોઽતિવમનં ક્લમશૂલમોહઃ

૩૬વાસશ્ચ ગુલ્મમિતિ લક્ષણમેવ વિદ્ધિ ॥

યસ્યૈતાનિ ચ લિક્કાનિ ગુલ્મૌશંકી સવિદ્ગ્રહઃ ।

ગૃહણીનામ દુઃસાધ્યસ્તસ્ય વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ॥

કડવાં, તુરાં, તીખાં, ખાટાં, પાકાવસ્થામાં દાહ ઉત્પન્ન કરે એવાં-
લૂખાં, ઠંડાં, અને થોડાં ભોજન કરવાથી; થાકથી; મૈથુનથી; ભાર વાહન
કરવાથી; માર્ગમાં મુસાફરી કરવાથી; હાથી, રથ કે વાહન ઉપર બેસીને
વેગથી જવાથી; અને દોડવાથી; એવાં કારણોથી વાયુ દોષ વિકાર પા-
મીને જઠરાગ્નિના વેગનો નાશ કરે છે. એ રીતે અગ્નિના વેગનો નાશ
થવાથી વાયુ તેમાંના અન્નના વિભાગ કરે છે અને તે લોહીમાં મળીને

૧ સંકુદ્રવાયુહનને ડનલવેગમેનમ્ પ્ર૦ ૧ લી. સંકુદ્રવાયુહનને સ્થિલમગ્નિભૂ-
મિમ્ પ્ર૦ ૩ જી. ૨ મનલે પ્ર૦ ૩ જી. ૩ મલપ્રબંધો પ્ર૦ ૧ લી. ૪ સાધ્યં
ન ગુલ્મમિતિ પ્રત ૩ જી. ૫ ગુલ્મિનં તં વિદુર્બુધાઃ પ્ર૦ ૧ લી.

વાયુમાં પરિપાક પામે છે. એવી રીતે વાયુના કારણથી મનુષ્યને જે આ રોગ પેદા થાય છે તેને ગુદ્મ કહે છે. એ જઠર રોગ પાંચ પ્રકારનો છે. પાંચ પ્રકાર આ પ્રમાણે:—પ્લીહા (ડાળા પડખાની ગ્રંથિ ફૂલવાથી થયેલો જઠરોગ), યકૃત (જમણા પડખાની ગ્રંથિ ફૂલવાથી થયેલો જઠરોગ), મલાનિબંધ (અતિસાર) અથવા મલપ્રવંધો એવે પાક હોય તો મળનું રોકાણ અટકીલા અને કૃમિ, એ પાંચ વ્યાધિથી ગ્રહણી રોગમાં થાય છે. એ ગ્રહણી મહા ભયંકર અને મનુષ્યના ચિત્તમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારી છે. એવી રીતે ગુદ્માદિ વ્યાધિઓથી યુક્ત ગ્રહણી રોગમાં ફરે તથા મુખે શોષ પડે છે; આંખે અંધારા આવે છે; છાતીમાં અને પાસાંમાં શૂળ મારે છે; નાભિમાં વ્યથા થાય છે; શરીર અતિશય કૃશ થઈ જાય છે; ઝાડો તથા ઓકારીરૂપ વિસૂચિકા થાય છે; કાનમાં અવાજ થાય છે; ઉલટીનું જેર બહુ હોય છે; શરીર શ્રમિત થયેલું લાગે છે; પેટમાં ચૂંક કે આંકડી આવે છે; રોગી બેભાન થઈ જાય છે; શ્વાસ ઉપડે છે; અને ગુદ્મ કોપે છે. એમાં ચિન્હ જેને યતાં હોય, ગુદ્મરોગની શંકા ઉપજતી હોય, વખતે ઝાડો કબજ થઈ જતો હોય, તેને ગ્રહણી નામે દુઃખે કરીને મટે એવો વ્યાધિ થયો છે એમ જાણવું. હવે એ રોગનાં લક્ષણ કહું.

પાતગ્રહણીનાં લક્ષણ.

चित्रं सशब्दं सृजतेतिवर्चः सफेनिलं मंदमतीव रुक्षम् ।

श्वासात्तिયુક્તं तनुशैथिलं च स्त्रावो ग्रहण्यां पवनप्रकोपात् ॥

વાયુથી થયેલા ગ્રહણી રોગમાં રોગીનો ઝાડો વિવિધ રંગવાળો, શીણવાળો, અતિશય લૂખો અને પાતળો કે ઢીલો થાય છે. ઝાડો થતી વખતે રોગીની ગુદામાંથી અવાજ થાય છે. ઝાડો ધણો થાય છે; અને ધીમે ધીમે થાય છે. વળી ઝાડોનો સ્ત્રાવ પણ થાય છે.

પિત્તગ્રહણીનાં લક્ષણ.

विदाहि शीर्णं सरुजं-तृपात्तं दुर्गन्धपीतारुणनीलकालम् ।

संसृज्यते यस्य मलैर्विमिश्रं पित्तोद्भवा सा ग्रहणीति संज्ञा ॥

પિત્તથી થયેલી ગ્રહણીમાં રોગીનો ઝાડો દાહ ઉત્પન્ન કરે એવો

ગરમ, પાતળો, પીડા કરે એવો, દુર્ગંધવાળો, પીળો રાતો લીલો કે કાળો, અને મળ સાથે મળેલો હોયછે, એ રોગમાં રોગી તરસથી પીડા પામેછે.

કફ ગ્રહણીનાં લક્ષણ.

હૃદાસશ્છર્દિ સ્વસનં ચ શોફઃ કાસો જડત્વં ચ સશીતતા ચ ।
વૈરસ્યમાસ્યે ગુરુગાત્રતા સ્યાદરોચકં વૈ સકફગ્રહિણ્યામ્ ॥

કફથીયુક્ત ગ્રહણી રોગમાં રોગીને છાતીમાં પીડા થાયછે; તેમજ શ્વાસ, મોંઘો, ખાંસી, જડપણું, શીતળતા, મુખમાં વિરસતા, શરીરનું ભારેપણું અને અરુચિ, એવાં ચિન્હ થાયછે.

ત્રિદોષ ગ્રહણીનાં લક્ષણ.

ત્રિભિઃ સમેતં ગદિતં ચ ચિહ્નમેતસ્ય કોપો મધુરાસ્યતા વા ।
દાહોઽથ મૂર્છા સ્વસનં જડત્વં સસન્નિપાતગ્રહણીગદઃ સ્યાત્ ।

વાતાદિ ત્રણે દોષ દોષવાથી ગ્રહણી રોગ થયો હોય તો જે જે ચિન્હ વાતાદિ પ્રત્યેક દોષની ગ્રહણીમાં માત્રમ પડેછે તે બધાં અહીં સામટાં જણાય છે. વળી વિશેષમાં—રોગીનું મુખ મધુર થાયછે, શરીરે દાહ થાયછે, મૂર્છા આવેછે, શ્વાસ થાયછે અને જડતા ઉપજે છે.

વાત સંગ્રહણીમાં પાચન ક્વાથ.

દારુનાગરનિશા સવાસકા કુણ્ડલી મગધજા સઠી ઘનમ્ ।
રાક્ષા માર્ગિ સરલાહ્વૈષ્ણકરં પાચનં ભવતિ વાતિકગ્રહે ।

દેવદાર, સુંક, હળદર, અરૂસો, ગળો, પીપર, ષડ્ચુરો, મોથ, રાસના, ભારંગ, સરલ દેવદાર, પુષ્કરમૂલ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પાવાથી વાયુથી થયેલી ગ્રહણીની પીડા મટેછે; કેમકે એ ઔષધોનો ક્વાથ કાચા મળને પકવે છે.

પિત્તગ્રહણીમાં પાચન.

નલવેણુકુશાનાં ચ કાશેક્ષુણાં ચ મૂલકમ્ ।
નિઃકાથ્ય પાનં હિતં ચાસ્ય પાચનં પૈત્તિકે ગ્રહે ।

૧ સાધ્યં નગુલ્મમિતિ. પ્ર૦ ૩ જી. ૨ ગુલ્મિતં તં ત્રિદુર્બુધાઃ. પ્ર૦ ૧ લી.
૩ દરોચકં શંખશક્રુદગ્રહસ્તુ. પ્ર૦ ૧ લી.

લઘુ દેવનલ, વાંસ, ઝાભ, કાસ, સેરડી, એ સર્વનાં મૂળ લઈને તેનો ક્વાથ કરીને રોગીને પાવો. એ ક્વાથ પિત્તગ્રહણીમાં હિતકારક છે.

કફગ્રહણીમાં પાચન ક્વાથ.

વ્યાઘ્રીગ્રન્થિકચવ્યં સુરસા શુણ્ઠી સદાહિમં રજની ।

ઘનચિત્રકમેવં હિ ક્વાથો ગ્રહણીકફં હન્તિ ॥

રીંગણી, પીપરીમૂળના ગંઢોડા, ચવક, તુળસી, સુંઠ, દાડિમ, હળદર, મોથ, ચિત્રો, એ ઔષધોનો ક્વાથ કફથી થયેલા ગ્રહણી રોગને નાશ કરેછે.

સુંઠ્યાદિ અમૃત પ્રાશન.

શુણ્ઠી કણા દ્વિરજની ઘનચિત્રકં ચ
પર્ણાં ચતુર્ગુણમિતા ત્રિફલા સમાંશા ।

કલ્કં ઘનં ન શિથિલં પરિવાપ્ય તસ્માત્
મહાતકાનિ શતકં પરિયોજ્ય તસ્માન્ ॥

યોજ્યઃ પુનઃ પ્રતિવિષં ત્રિફલા વિઢક્ક-
સિન્ધૂત્થવહ્નિત્રિકટુ ત્રિસુગન્ધિયુક્તં ।

ચૂર્ણં પુનર્ગુડયુતં ઘૃતમિશ્રિતં ચ
કૃત્વા વિડાલપદમાત્રકમોદકાંશ્ર ॥

મક્ષેદ્યથાબલમપિ ગ્રહણીગદે ચ
અર્શોભગન્દરમરોચકગુલ્મમેહાન્ ।

શૂલાશ્મરીકૃમિજરોગહરં ચ પાણ્ડૌ
શ્રેષ્ઠં રસાયનમિદં વલિનાશનં સ્યાત્ ॥

વૃષ્યં બલં વિદધતેऽપ્યતિકૃચ્છ્રદોષમ્
વર્ણેન્દ્રિયપ્રબલદીપ્તિકરં રુજોઘ્નં ।

કુષ્ઠભ્રમાપહરણં કુરુતે સદૈવ
યુક્તોપભુક્તમિતિ સર્વગુણાનુવૃદ્ધિઃ ॥

इति शुण्ठ्याद्यमृतप्राशनम् ।

સુંઠ, પીપર, હળદર, આંબાહળદર, મોથ, ચિત્રો, એ સર્વે ઔ-

પધેથી યોગણી ત્રિફલા લેવી. ત્રિફલાના ત્રણે ભાગ સરખા લેવા, એટલે હરડે, ખેડાં, અને આમળાં એ ત્રણે સરખા વજનમાં લેવાં. એ સર્વનું ઘાંતું કલ્ક કરવું, ઢીલું કરવું નહિ. એ કલ્કમાં સો ભીલામાં નાખવાં. અને પછી તેમાં કાળું અતિવિષ, ત્રિફળા, વાવડીંગ, સિંધવ, ચિત્રો, સુંઠ, પીપર, તળ, તમાલપત્ર, એલચી, એ સર્વે મેળવીને તેનું ચૂર્ણ કરવું એ ચૂર્ણમાં ઘી અને ગોળ નાખીને એક એક તોલાની તેની ગોળીઓ કરવી. પછી ચલણી રોગવાળાએ પાતાની શક્તિના પ્રમાણમાં તે ગોળીઓ ખાવી એ ગોળીઓ અશી, ભગદર, અરચિ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, શૂળરોગ, પથરીનો રોગ અને કૃમિરોગ, એ સર્વને મટાડનારી છે. વળી તે પાંદુ રોગમાં ઉત્તમ રસાયનરૂપ છે. એના સેવનથી શરીર ઉપર વળેલી કરચલીઓ નાશ પામે છે. તે વીર્યને વધારે છે, બળ આપે છે, મૂત્રકૃચ્છ્રને કે બીજા કષ્ટર વ્યાધિને મટાડે છે. શરીરના વર્ણને અને ઇન્દ્રિયોને સુધારે છે તથા શોભાયમાન કરેછે, શરીરની પીડાઓને હરેછે, કાઠ અને બ્રમ રોગને સદૈવ નાશ કરેછે, અને એવી રીતે યુક્તિપૂર્વક તેનું સેવન કર્યું હોય તો સર્વ પ્રકારના ગુણની વૃદ્ધિ થાયછે.

અભયાદિ અવલેહુ.

હરીતકીપશ્ચશતાનિ ધીમાન્
 ગોમૂત્રદ્રોણેન સકૃદ્વિપાચ્ય ।
 મૃદ્વગ્નિના યાવદશેષમેવ
 મૂત્રં વિજીર્ણં વિધિવદ્ વિધિજ્ઞઃ ॥
 નિર્વાપ્ય ચૂર્ણં પ્રતિશોષ્ય શીતે
 છાયાવિશુષ્કાન્ પ્રવિદાર્ય ચાણીન્ ।
 ચૂર્ણં ચ શુણ્ઠીમગધાવિષાશ્ચ
 ત્રિંગ્લંધમૂર્વાચવિકાન્વિતાશ્ચ ॥
 નિઃકાથ્ય છલ્લીં કુટ્જસ્ય તાવત્
 દર્વ્યોપલેપી ભવતીતિ યાવત્ ।
 તસ્યાર્દ્ધભાગેન ગુઢં વિદંદ્યાત્
 ક્ષીરં તદર્દ્ધેન ગવાજકં વા ॥

નિર્વાપિતં તં ઘૃતભાજને ચ
 સંસ્થાપિતં ચૂર્ણમિદં પ્રશસ્તમ્ ।
 સિન્ધૂત્થવહ્નિત્રિકટુ ત્રિસુગન્ધિયુક્તં
 ચૂર્ણં પુનર્ગુડયુતં ઘૃતમિશ્રિતં ચ ॥
 ચૂર્ણેન તેન સકલગ્રહણી ચ પાણ્ડુ
 શોષાશ્મરીકૃમિજગુલ્મમથાતિસારાન્
 ઘ્રીહાયકૃચ્છાસિષુ માનવેષુ
 વિષ્ણુચિકાપીનસમસ્તકાર્તિમ્
 વિનાશનઃ સદ્યસ્તથા જ્વરાણામ્ ॥
 અધ્વશ્રમક્ષીણબલોદરાણામ્
 ઇકાહિકાદિજ્વરનાશનઃ સ્યાત્
 લેહોઽભયાદ્યોઽમૃતવન્નરાણામ્ ॥

इत्यमयाद्योऽवलेहः ।

એક હળર ચોવીસ તોલા અથવા એક દ્રોણ ગાયના મૂત્રમાં પાં-
 ચસો હરડે નાખવી, અને તેને ધીમા તાપથી જ્યાંસુધી તમામ મૂત્ર
 હરડેમાં પચી જાય ત્યાંસુધી પકવ કરવી. પછી વિધિને જાણનારા વૈદ્યે
 વિધિ પ્રમાણે તેને છાંયડામાં સૂકવીને સૂકાયા પછી તેને ચીરીને તેમાંના
 દળિયા કાઢી નાખવા અને પછી તેમાં આ પ્રમાણે ચૂર્ણ નાખવું:-સુંઠ,
 પીપર, અતિવિખની કળી, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, મોરવેલ, ચવડ,
 એ ઔષધનું ચૂર્ણ નાખીને તે હરડેના દળ સાથે મિશ્ર કરવું. પછી
 દિવ્રજવની છાલને પાણીમાં ઉકાળવી અને તેનો ક્વાથ થયે તે ગાળી લેવો
 એ ક્વાથમાં ઉપરનું ચૂર્ણ નાખીને તેનો કુકળીએ ચોટે એવો પાક
 કરવો. એ પાકથી અર્ધભાગે ગોળ તેમાં નાખવો તથા તેથી અરધું
 ગાયનું કે બકરીનું દૂધ નાખવું. પછી તેનો પાક કરીને તેને ધી ભરવાના
 વાસણમાં નાખવું, અને તેમાં આ ચૂર્ણ મેળવવું; સિંધવ, ચિત્રો, સુંઠ,
 પીપર, મરી, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, એ ચૂર્ણ તેમાં નાખવું. એ
 સઘળું એકઠું થયેલું ચૂર્ણ એ અભયાદિ અવલેહ કહેવાયછે. એમાં ગોળ
 અને ધી મેળવીને યુક્તિપૂર્વક ખાવાથી સઘળા પ્રકારના ગ્રહણીના રોગ,

પાંડુ રોગ, શોષ, પથરી, કૃમિરોગ, ગુલ્મ, અતિસાર, અરોહ, યકૃત (પિત્તની ગાંઠ), શ્વાસરોગ, વિસ્મૃત્તિકા રોગ, પીનસ, માથાની પીડા, એ સર્વ રોગ નટેછે, વળી તેથી સધળા પ્રકારના તાવ નાશ પામે છે. માર્ગે ચાલવાથી થાકેલા તથા જ્વેભનું બળ નાશ પામ્યું છે એવા, તેમજ ઉદર રોગવાળા, અને એકાંતરિયા વગેરે વિષમ જ્વરવાળા, એ સર્વને આ અભયાદિ અવલેહ અમૃત સરખો છે.

દ્રાક્ષાદિ ક્ષીર.

દ્રાક્ષાક્ષીરેણ પક્ત્વા યાવદ્દનં દાવ્યુપલેડપિ ચ ।
 દૃષ્ટા પશ્ચાત્તૈઃ સમાલોચ્ય ચેમાન્યૌષધાનિ મતિમાન્ ॥
 પર્પટાતિવિષા મૂર્વા પટોલં ઘનબાલકમ્ ।
 તથામયાનાં ચૂર્ણં તુ સમશર્કરયા યુતમ્ ॥
 તેન ક્ષીરેણ સંયોજ્ય વિદાર્યાઃ કન્દમેવ ચ ।
 ઘૃતેન નવનીતેન પિણ્ડં કૃત્વાડથ ભક્ષયેત્ ॥
 સપિત્તગ્રહણીપાણ્ડુકામલાર્તિતૃષાપહમ્ ।
 ભ્રમમૂર્છાં તથા હિક્કાં તમકોન્માદમશ્મરીમ્ ।
 મેહપિત્તાસૃજં કુષ્ઠં નાશયત્યાશુ નિશ્ચિતમ્ ॥

इति द्राक्षादिक्षीरम् ।

ગાયના કે બકરીના દૂધમાં દ્રાક્ષ નાખીને જ્યાંસુધી તે દૂધ જાડું તથા કડઠીએ ચોટે એવું થાય ત્યાંસુધી તેનો પાક કરવો. પાક થયો જોઈને તે દ્રાક્ષાને તેમાં લગાવી નાખીને બુદ્ધિમાન વૈદે આ ઔષધો તેમાં નાખવાં. પિત્તપાપડો, અતિવિખની કળી, મોરવેલ, પટોલ, મોથ, ગાજો, સાકર તથા હરડેનું ચૂર્ણ સમાન ભાગે, વિદારીકંદનું ચૂર્ણ, એ સર્વ તે પાકમાં નાખવું. પછી તેને એકત્ર કરી ઘી અથવા માખણ સાથે મેળવી ગોળી કરીને ખાવી. એ ઔષધ ખાધાથી પિત્તથી ઉપ-જેલો થહણી રોગ, પાંડુરોગ, કમજો, તરસ, ભ્રમ, મૂર્છા, હેડકીનો રોગ, તમક નામે શ્વાસ, ઉન્માદરોગ, પથરીનો રોગ, પ્રમેહ, પિત્તરક્ત, કોદ, એ સર્વ રોગ નશ્વર મટે છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने अर्तिसारचिकित्सा

नाम तृतीयोऽध्यायः ।

ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ।

આત્રેય ઉવાચ ।

ગુલ્મની ચિકિત્સા.

શૃણુ પુત્ર ! પ્રવક્ષ્યામિ ગુલ્માનાં ચૈવ લક્ષણમ્ ।

તસ્માત્ તેષાં પ્રતીકારમૌષધાનિ વિશેષતઃ ॥

આત્રેય કહે છે.—હે પુત્ર ! હું તને ગુલ્મનાં લક્ષણ કહું છું તે તું સાંભળ. અને તે પછી તેની ચિકિત્સા તથા તેનાં ઔષધો વિશેષે કરીને કહું છું તે સાંભળ.

ગુલ્મના પાંચ પ્રકાર.

પञ्चधा સંભવંત્યેતે ગુલ્મા જઠરસંસૃતાઃ ।

હૃત્કુક્ષૌ નાભિવસ્તૌ ચ મધ્યે ચ પञ્ચમઃ સ્મૃતઃ ॥

હૃદયસ્યો યકૃન્નામ કુક્ષૌ સાષ્ટીલિકોચ્યતે ।

મધ્યે પ્લીહા સમાખ્યાતો વસ્તૌ ચણ્ડવિવૃદ્ધકઃ ॥

નાભૌ સંલક્ષ્યતે ગ્રન્થી નામાન્યેષાં પૃથક્ પૃથક્ ।

જઠરમાં ઉત્પન્ન થયેલા ગુલ્મ પાંચ પ્રકારના થાય છે. એક હૃદય-માં, બીજાં કુખમાં, ત્રીજાં નાભિમાં, ચોથાં બસ્તિમાં, અને પાંચમો પેટની વચમાં, એ પાંચ જગ્યાએ ગુલ્મ થાય છે. જે ગુલ્મ હૃદયમાં થાય છે તેને યકૃત્ કરીને કહે છે; જે ગુલ્મ કુખમાં થાય છે તેને અષ્ટીલા કરીને કહે છે; જે ગુલ્મ પેટની વચમાં થાય છે તેને પ્લીહા (અરોળ) કરીને કહે છે; જે ગુલ્મ પેડુમાં થાય છે તેને ચંડવિવૃદ્ધક કરીને કહે છે; અને જે ગુલ્મ નાભિમાં થાય છે તેને ગ્રંથી કરીને કહે છે. એવાં તેમનાં જૂદાં જૂદાં નામ છે.

ગુદ્મના હેતુ અને સંપ્રાપ્તિ.

અતઃ પ્રકોપં વક્ષ્યામિ येन कुर्वन्ति बाधकम् ॥

સ્વભાવાત્ પિત્તરક્તાદ્યાઃ સેવંતેऽમ્લવિદાહિકમ્ ।

उष्णं च क्षारमद्यं वा चोष्णपानातिसेवनात् ॥

તથા શોકઃ શ્રમોઽધ્વાનાં શોષાત્ સંક્ષોભનાદપિ ।

उच्चभाषणगानेन धनुर्ज्याकर्षणेन च ।

પૃષ્ઠે મુષ્ટયાભિઘાતેન હૃદયે તાડનેન વા ॥

ભારેણોદ્ધરણાદ્વાપિ રક્તં શોષયતે હૃદિ ।

तेन गुल्मेति नाम तु जायते रक्तपित्तकम् ॥

કદાચિત્ ત્રિષુ દોષેષુ સમ્ભવશ્ચાસ્ય દૃશ્યતે ॥

વાતેનોદીરિતં ચૈવ કફેન ચ ઘનીકૃતમ્ ।

पित्तेन पाकतां प्राप्तं त्रिदोषसंभवं यकृतम् ॥

હવે એ ગુદ્મ જેણે કરીને કોપીને શરીરને પીડા કરે છે તે હું કહું છું. જે માણસના શરીરમાં સ્વભાવથીજ પિત્તનો કે રક્તનો કે એવાજ બીજા દોષનો પ્રકોપ છે તે માણસો બ્યારે ખાટા કે દાહકર્તા પદાર્થોનું સેવન કરેછે, અથવા ગરમ પદાર્થ, કે ક્ષાર, કે મધ, અથવા અતિશય ગરમ પાણીનું સેવન કરેછે, તેમજ રોગીને શોક કે માર્ગમાં ચાલવાનો શ્રમ, કે શોષ થાયછે, ત્યારે રક્ત અને પિત્તથી ગુદ્મ ઉપજે છે. વળી સંક્ષોભ કરનારાં કારણોથી, ઘણા ધાંટા તાણીને બોલવાથી કે ગાવાથી, ધનુષ્ય પણુછ ખેંચવાથી, ખરડામાં મુક્કીઓ વાગવાથી, છાતીમાં મુક્કી વગેરે વાગવાથી, ઘણા ભાર ઉપાડવાથી અને કોઈ પદાર્થ જોરથી ખેંચી કાઢવાથી, છાતીમાંનું રક્ત શોષાય છે અને તેથી રક્ત તથા પિત્ત વિકાર પામીને ગુદ્મ ઉત્પન્ન કરેછે. કોઈ વખત ત્રણ દોષવડે પણ ગુદ્મ ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુ યકૃતને સ્થાનથી ચલાયમાન કરે છે, કફ-વડે તે ઘટ થાય છે, અને પિત્તવડે તે પાકે છે. એવી રીતે યકૃત ગુદ્મ ત્રિદોષથી પેદા થાયછે.

ગુદ્મનાં લક્ષણો.

લક્ષણં તસ્ય વક્ષ્યામિ યેન તદ્વાપિ લક્ષ્યતે ।
 ક્ષીયતે યેન મનુજો મૃત્યુમાશુ પ્રપચતે ॥
 વમિઃ ક્લમસ્તથોદ્ધારો હૃદાસઃ શ્વસનં ભ્રમઃ ।
 દાહોઽરુચિસ્તૃષા મૂર્છા કળ્થે દાહઃ શિરોવ્યથા ॥
 હૃદ્ગૂલં ચ પ્રતિશ્યાયઃ ધ્રીવનં કટુકાસ્યતા ।
 સશલ્યં હૃદિ શૂલં ચ નિદ્રાનાશઃ પ્રલાપતા ॥
 હૃદયે મન્યતે જાઙ્ગમુદરં ગર્જતે મૃશમ્ ।
 ઇતૈર્લિઙ્ગૈર્વિજાનીયાત્ યદ્વત્ કોષ્ઠાન્તવક્ષસિ ॥
 યદ્યસૌ ક્ષતજાઘ્રદૃક્ષ્તેન શ્વાસોતિદુર્બલઃ ।
 સદાઘં ચ સશૂલં ચ કાસશ્ચોદ્ધારતા વમિઃ ॥
 પૂયામઃ પતતે શ્લેષ્મા પૂતિગંધોતિવિસ્રકઃ ।
 રક્તામં શુક્રસંકાશં ધ્રીવતે ચ મુહુર્મુહુઃ ॥
 તથાતિસાર્યતે રક્તં શ્રમાત્સંક્ષીયતે વપુઃ ।
 ક્ષતજઃ સ મહાવ્યાધિર્યદ્વક્ષસિ સંસૃતઃ ॥

હવે હું તે ગુદ્મનાં લક્ષણો કહું છું કે જેવડે તે ગુદ્મ સમજવા-
 માં આવશે. વળી જે કારણોથી ગુદ્મરોગીનું શરીર ક્ષીણ થતું જાય છે
 તથા જેથી તે મૃત્યુ પામે છે તે કારણો અને લક્ષણો પણ કહું છું. જ્યારે
 કોઈના અંદર છાતીમાં યદ્વત્ ગુદ્મ હોય ત્યારે રોગીને ઉલટી, થાક,
 ઓડકાર, છાતીમાં પીડા, શ્વાસ, ભ્રમ, દાહ, અરુચિ, તરસ, મૂર્છા,
 ગળામાં બળતરા, માથામાં પીડા, છાતીમાં શૂળ, સલેખમ, મુખમાંથી
 ગળદ્રા પડવા, મુખનો સ્વાદ તીવ્રો થઈ જવો, છાતીમાં કાંઈ ભરાયું
 હોય તેવું લાગવું તથા તેથી શૂળ જેવી પીડા થવી, ઉંઘનો નાશ થવો,
 લવારી થવી, એવાં એવાં ચિન્હ થાય છે. રોગીના તદ્દયમાં જડતા
 માત્રમ પડે છે, તથા તેના પેટમાં અત્યંત ઘડ્ઘટ થાય છે. એવાં ચિન્હો
 ઉપરથી જાણવું કે યદ્વતનો ગોળો કોઈના છાતીના ભાગમાં છે.

જે એ ગુદમ લોહીથી વૃદ્ધિ પામ્યો હોય તો તેથી રોગીને શ્વાસ થાય છે, તે અતિશય દુર્બલ થઈ જાય છે, દાહ અને શૂળ સહિત તેને ખાંસી થાય છે, ઓડકાર આવે છે અને ઉલટી પણ થાય છે, મુખમાંથી પણ સરખો કફ પડે છે તથા તેનો ગંધ ખરાબ મુઠ્ઠા જેવો આવે છે, તે વારંવાર મુખમાંથી લોહીસરખું અને વીર્યના જેવું થૂંકે છે, તેને અતિસારવાટે લોહી પડે છે અને શ્રમ થયો હોય એમ લાગીને તેનું શરીર ક્ષીણ થવા લાગે છે, એ યકૃત ગુદમ લોહીથી થયો છે એમ જાણવું. એ ગુદમ છાતીમાં રહેલો હોય છે અને તે મોટો ભયંકર વ્યાધિ છે.

અસાધ્યત્વ.

શ્વાસસ્તુષ્ણાવમિર્મોહ શોફઃ સ્યાત્કરપાદયોઃ ।

રુચિબઘોતિસારશ્ચ યકૃદૂરે પરિત્યજેત્ ॥

જે ગુદમરોગના રોગીને શ્વાસ, તરસ, ઉલટી, મોહ, હાથે પગે સોજો, અશ્ચિ, અતિસાર, એવા ઉપદ્રવ થાય, તે રોગીની વૈદ્યે ચિકિત્સા કરવી નહિ.

ગુદમની ચિકિત્સા.

અતો વક્ષ્યામિ ભૈષજ્યં યેન સંપદ્યતે સુખમ્ ।

તસ્યાદૌ લંઘનં ચૈકં પાચનં તદનંતરમ્ ॥

ગુદમરોગ એવો ભયંકર છે માટે એ રોગીને જેથી સુખ થાય એવાં ઔષધ કહું છું. પ્રથમ એ રોગીને એક ઉપવાસ કરાવવો તથા તે પછી પાચન ઔષધ આપવાં.

વિંધાદિ ક્વાથ.

વિશ્વોપકુલ્યામરિચં શઢીનાં યવાનિકાચિત્રહરીતકીનામ્ ।

કાથો યકૃતપાચનકેપિ શસ્તઃ આનાહગુલ્માર્તિવિષૂચિકાનામ્ ॥

સુંદ, પીપર, મરી, પડકચુરો, જવાની અજમો, ચિત્રો, હરડે, એ ઔષધોનો ક્વાથ યકૃત ગુદમનું પાચન કરવામાં હિતકર છે, તેમ પેટ ચડવાનો ઉપદ્રવ, ગુદમની પીડા, અને વિષૂચિકા (મૂર્છાનો રોગ) એ રોગને પણ ક્ષાયદા કરક છે.

સુંઠ્યાદિ ચૂર્ણ.

ભાગોપકુલ્યાદ્યયગૃંગવેરં પથ્યાત્રિભાગાન્નિફલા ચતુર્થઃ ।
 મક્ષેષ્ચ નસ્યોપરિ તક્રપાનં નિઃક્રાધ્ય તોયં ચ પિબેષ્ચ વામ્લમ્ ॥
 સૌધીરકં વા વિનિહન્તિ શીઘ્રં યકૃદ્વિબંધોદરશૂલકાસાન્ ।
 વિષ્ણુચિકાજીર્ણકફામયઘ્નં પાણ્ડ્યામયાર્તિં ગ્રહર્ણીં સગુલ્મામ્ ॥
 શુન્ઠ્યાદિચૂર્ણં ત્વરિતં નિહન્તિ ॥

इति शुण्ठ्यादिचूर्णम् ।

એક ભાગ પીપર, એ ભાગ સુંઠ, ત્રણ ભાગ હરડે, ચાર ભાગ મોટી માલકાંકણી, પાંચ ભાગ ઉપલેટ, છ ભાગ સિંધવ સાથે મેળવેલો જવાની અજમો, એ સર્વમાં હિંગ મેળવીને તેનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરવું અને તેમાંથી એક તોલો ચૂર્ણ ખાઈને તે ઉપર છાસ પીવી, અથવા ખાટા પદાર્થોના ક્વાથ કરીને તે ક્વાથ પીવો, અથવા સૌધીર નામે ખાટું મધ પીવું, એ ઔષધ યકૃતના ગોળાનો રોગ, બદ્ધકોષ્ઠ, પેશાંતું શૂળ, ખાંસી, મૂર્છા, અજીર્ણ, કફના રોગ, પાંડુરોગ, શુદ્ધમસહિત ગ્રહણી રોગ, એ સર્વ રોગને મટાડે છે. આ સુંઠ્યાદિ ચૂર્ણ ત્વરાથી એ સર્વ રોગને મટાડે છે.

ક્ષારામૃત.

ક્ષારં મુષ્કકર્કિશુકાર્જુનધવાપામાર્ગરમ્ભાતિલા
 જીવન્તીકનકાહ્લયં ચ રજની કૂષ્માણ્ડવહ્ની તથા ।
 વાસાસૂરણમેવ તીવ્રદહને પ્રજ્વાલ્ય ભસ્મીકૃતં
 તોયેન પ્રતિસેવ્ય નિમૃતપયઃપાનં વિધેયં યકૃત્ ॥

શૂલાનાહવિબન્ધગુલ્મકફજાન્ રોગાન્ જયેત્ કામલાન્
 વિદ્રઘ્યો દૃદિ શૂલપાણ્ડુગ્રહર્ણીશોફાર્શસાં પીનસામ્ ।
 મંદામ્નો જ્વરપીડને કૃમિગુદ્મંશે પ્રમેહે તથા
 શેસ્તં વૃદ્ધિષુ દાહશૂલકસનોદ્વારે વમૌ પ્લીહિ ચ ॥

મુષ્કક અથવા મોક્ષકવૃક્ષ જેને 'ધંટાપાતલી' કહેછે તેનાં પાંદડાં, ખાખરાનાં પાંદડાં, સાદડ, ધાવડો, અધાડો, કેળ, તલ, હરણ્ડોડી,

૧ અમ્લિકા. પ્ર૦ ૨. ૨ પાષાણાનુદરે ભવંતિ बहुधा भस्मीभवेत्काष्ठ-
 वत्. પ્ર૦ ૨.

ધંતૂરો, હળદર, કોહોળાનો વેશો, અરડૂસાનાં પાંદડાં, સૂરણ, એ સર્વને તીવ્ર અગ્નિમાં બાળીને ભસ્મ કરવાં. પછી તે ભસ્મને પાણીમાં ઓગાળીને તેમાંથી નીરતું પાણી લેધને તેને બાળવું અને છેવટે જે ક્ષાર રહે તે લેધ લેવો. આ ક્ષારને પાણીમાં ઓગાળીને પીવો તથા તે ઉપર સારી રીતે દૂધ પીવું. એ ક્ષાર શૂળ, પેટ ચઢવાનો વ્યાધિ, બદ્ધકોષ્ઠ, ગુદ્મ, કફના વ્યાધિ, અને કમળો એ રોગોને મટાડે છે. વળી તે વિદ્રધિ રોગમાં, છાતીના શૂળમાં, પાંડુરોગમાં, ગ્રહણીમાં, સોજના વ્યાધિમાં, અર્શ રોગમાં, પીનસ રોગમાં, જઠરાગ્નિ મંદ થઇ ગયો હોય તે રોગમાં, તાવની પીડામાં, કૃમિ રોગમાં, ગુદબ્રંશ રોગમાં, પ્રમેહમાં, અંડ-વૃદ્ધિ રોગમાં, દાહ રોગમાં, શૂળ રોગમાં, ખાંસીના રોગમાં, ઓડકાર થણા આવવાના રોગમાં, ઉલ્લટીમાં અને બરોજના રોગમાં હિતકારક છે.

યકૃત ગુદ્મભાદિકમાં પથ્ય.

ક્ષતે ક્ષયે યકૃતપૂર્વે સોપવાસં ચ પાચનમ્ ।

ન દેયં હિઙ્ગુ સંયુક્તં ચૂર્ણં હંતિ તદાતુરમ્ ॥

રોગીને વાગ્યું હોય અથવા ઉરક્ષત ક્ષય થયો હોય તેમાં અથવા યકૃતનો રોગ થયો હોય તેમાં પ્રથમ રોગીને ઉપવાસ કરાવ્યા પછી જે પાચન ચૂર્ણ આપવામાં આવેછે તે ચૂર્ણ હિંગ સાથે ન આપવું; કેમકે જો હિંગ સાથે આપવામાં આવે તો તે ચૂર્ણ રોગીને હણે છે.

તિંબાદિ ક્વાથ.

નિમ્બનીપધવવેતસં નિશા કાશ્મરી ચ તુલસી ચ હિંસિકા ।

કાથ એવ હૃદયમયાપહઃ શૂલમાશુ યકૃતશ્ચ નાશકૃત્ ॥

લીંબડો, કદંબ વૃક્ષ, ધાવડો, નેતર, હળદર, કાશ્મરી, તુલસી, રીંગણી, એ ઔષધોનો ક્વાથ હૃદયના રોગને નાશ કરનારો છે; તેમ તે શૂળ અને યકૃતના રોગને પણ જલદી મટાડનારો છે.

સૌરાષ્ટ્રિકાદિ ક્વાથ.

સૌરાષ્ટ્રિકાસીસમહૌષધાનિ દુરાલભાજાજિપ્રવાલકં ચ ।

દાર્વી યવાની કકુભં સમક્ષા કાથઃ સસર્પિર્યકૃદાશુ હન્તિ ॥

સોરડી માટી, હીરાકસી, સુંદ, ધમાસો, જાઈનાં પાંદડાં, દારૂહળ-

દર, જવાની અજમો, સાદડ, મજાડ, એ ઔષધોના ક્વાથમાં ધી નાખીને પીવાથી તે યકૃતના રોગને તત્કાળ મટાડે છે.

અષ્ટીલા નામની ગાંઠનું નિદાન.

શ્રમાતુરેણ પાનીયં પીત્વા ધાવતિ વેગતઃ ।

ધાવિતો વા પિબેત્તોયં મુક્તં વાતિવિદાહિ ચ ॥

તથા ચામાંબુપાનાદ્વા દુર્જરઃ પલ્લેન વા ।

સાષ્ટીલાનામ વિખ્યાતો ગુલ્મોંબુકાશ્રિતોપિવા ॥

કોઈ મનુષ્ય શ્રમાતુર હોઈને તરત પાણી પીએ અથવા પાણી પીને તરત વેગથી દોડે, અથવા દોડી આવીને તરતજ પાણી પીએ, અથવા અતિશય દાહ કરે એવું કાંઈ ખાય, અથવા કાચું પાણી પીએ, અથવા ન પચે એવું માંસ ખાય, તો તેથી અષ્ટીલા નામે ગાંઠ ઉત્પન્ન થાયછે તે કોઈ વખત પાણીથીજ ઉત્પન્ન થાયછે.

અષ્ટીલાનાં લક્ષણ.

તેન હૃદ્લાસદૂલં વા રોધાધ્માનં ચ વેપથુઃ ।

સહ્યતે ચંક્રમણાચ્ચ મુક્તં ચાન્નં ન જીર્યતિ ॥

તૃષ્ણાર્તીસારવમનં ગાત્રાણાં દાઘમેવ ચ ।

પૈતૈલિંગૈઃ સમાયુક્તં જાનીયાદ્ગુલ્મપીડિતમ્ ॥

તસ્માત્તસ્ય પ્રતીકારં વક્ષ્યામિ શૃણુ પુત્રક ।

અષ્ટીલા નામે શુદ્ધને લીધે રોગીને છાતીમાં ગભરાટ થાય છે, શૂળ આવે છે, છાતીમાં અટકાવ થઈ આવે છે, પેટ ચઢે છે, શરીર કંપે છે, ચાલતી વખતે ગાંઠ હાલે છે, ખાધેલું અન્ન પચતું નથી, તરસ લાગે છે, અતીસાર થાયછે, ઉઘટી થાયછે, શરીરે દાહ થાયછે, એવાં ચિન્હવડે યુક્ત રોગીને અષ્ટીલા નામે શુદ્ધથી પીડિત છે એમ જાણવું. માટે હે પુત્ર ! એ રોગના ઉપાય હું તને કહું તે સાંભળ.

પથ્યાદિ પાચન ક્વાથ.

પથ્યાસમંગાકલસીસરાસ્ના મહૌષધં ચાતિવિષાસુરાહ્નમ્ ।

જલેન નિઃક્રાથ્ય તતઃ પાનં ગુલ્મામયાનાં પ્રતિપાચનં ચ ॥

હરડે, મજ્જા, કલસી (પૃષ્ઠીપર્ણી), રાસના, સુંક, અતિવિષ્, દેવદાર, એ ઔષધોનો પાણીમાં ક્વાથ કરીને પછી તે પીવાથી શુભ રોગોનું પાચન થાયછે.

સૂરણાદિ ક્ષાર.

કૃત્વા તુ ગર્ભવિવરં પૃથુસૂરણસ્ય
સસ્તુકપયોલગ્નનર્હિગુકટુત્રિકામ્નિઃ ।
સિંધૂદ્ભવાદિલવણૈઃ પરિપૂર્ય દગ્ધં
સ્વાદન્ દહત્યુપચિતાનપિ સર્વગુલ્માન્ ॥

એક મોટી સૂરણની ગાંઠ લાવીને તેને વચમાં કોરીને ખાડો કરવો. તે ખાડામાં થોરતું દૂધ, લસણ, હીંગ, સુંક, પીપર, મરી, ચિત્રો, સિંધવ, સંચળ, વરાગડું મીઠું, કાચલવણ, ખીડલવણ, એ સઘળાં ભરીને તે ઉપર ડગળી ભરીને પછી તે સૂરણની ગાંઠને અગ્નિમાં બાળવી. બાળી બાળે ત્યારે તેનું ચૂર્ણ કરીને તેમાંથી એક તોલા પ્રમાણમાં વિધિપૂર્વક ખાવાથી વૃદ્ધિ પામેલા સઘળા શુભોને તે બાળીને ભરમ કરે છે.

ક્ષારાદ્ય ચૂર્ણ.

ક્ષારઃ પલાશાર્જુનસૂરણસ્ય તથૈવ સર્જીયવક્ષારમિશ્રમ્ ।
સૌવર્ચલં સિંધુભવોદ્ભવં ચ સામુદ્રજં ચાપિ વિમિશ્રયેષ્ચ ॥
તોયં પરિસ્નાવ્ય વિધાનતોપિ યુક્તં તથેમાનિ મહૌષધાનિ ।
પથ્યાગ્નિશુંઠીરજનીસુરાહ્વાઃ કુષ્ઠં વિશાલા ચ યવાનિકા ચ ॥
તથાજમોદાસહજીરકે દ્વે । ષડ્ગ્રંથિકાર્હિગુયુતં ચ ચૂર્ણમ્ ।
ક્ષારોદકેનાથ વિમિશ્રયસ્વાદન્ નિહન્તિ સર્વાણ્યપિ કોપજાનિ ॥
ગુલ્માનિ સર્વાણિ વિષૂચિકાનાં મંદાગ્નિશૂલામયકામલાનામ્ ।
મગંદરાનાહવિબંધકાશૌં વિનાશનં સર્વરુજાં કરોતિ ॥

इति क्षारीयं चूर्णम्.

ખાખર, સાદડ અને સૂરણ, એ ત્રણેની ભરમ કરીને તેનું પાણી કરીને તે પાણી નીતરતું નીતરતું ગાળી લેતું અને પછી વિધિપૂર્વક તેને

કડાયામાં નાખી નીચે અગ્નિ કરી પાણી બાળી મૂકીને જે ક્ષાર રહે તે અહણુ કરવો. તેજ પ્રમાણે સાજાખાર, જવખાર, સંચળ, સિંધવ, જમીન ઉપર જે ખારની સફેદ ઢગલીઓ વળેછે તે ઉદ્ભિદખાર, સમુદ્રનું મીઠું, એ સર્વ ખાર તેમાં એકઠા કરવા. અને પછી તેનું વિધિપૂર્વક પાણી કરવું. તે પછી તેમાં આ નીચે લખેલાં ઔષધો મેળવવાં:— હરડે, ચિત્રો, સુંક, હળદર, દેવદાર, ઉપલેટ, ઈંદ્રિવારણી, જવાની અજમો, અજમોદ, જીરું, શાહજીરું, આંબાહળદર, હીંગ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરવું. અને તેમાં ઉપર કહેલું ક્ષારોદક મેળવીને તે ચૂર્ણ ખાવું. એથી કરીને પેટના સઘળા રોગ નાશ પામે છે. સઘળા ગુદમ મટે છે. વળી વિસ્ત્રગિકા (મૂછી), મંદાગ્નિ, શૂળ, કમળો, ભગંદર, પેટ ચડવાનો બાધિ, અદ્ધકોટ, અર્શ, એ રોગોની સઘળી પીડાઓનો પણ એ ચૂર્ણ નાશ કરે છે.

અજીર્ણ રોગનું નિદાન અને ઉપાય.

અજીર્ણના હેતુ.

અધાજીર્ણં પ્રવક્ષ્યામિ તચ્ચાજીર્ણં ચતુર્વિધમ્ ।

જાયતે યેન હે પુત્ર તચ્છૃણુષ્વં સમાસતઃ ॥

નિશાજાગરવ્યાયામાત્ શીતપાનાશનાદિમિઃ ।

મુક્ત્ત્વોર્ધ્વશ્રમવ્યાયામાત્ ગૌલ્યપિચ્છિલસેવનાત્ ॥

પતૈસ્તુ જાયતે જીર્ણં વિજ્ઞેયં તચ્ચતુર્વિધમ્ ।

હવે હું અજીર્ણનું નિરૂપણ કરું છું; હે પુત્ર! તે અજીર્ણ જેથી ચાર પ્રકારનું થાય છે તે હું તને સંક્ષેપમાં કહું છું તે તું સામળ. રાત્રે જાગવાથી, અતિશય કસરત કરવાથી, ઠંડું પાણી પીવાથી અને ઠંડું ખાવા વગેરેથી, ખાધા પછી તરતજ શ્રમ કે કસરત કરવાથી, ગોળનું બનાવેલું મધ કે ચીકણા ફેદાવાળા પદાર્થ ખાવાથી, એવાં એવાં કારણોથી અજીર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે.

અજીર્ણના પ્રકાર.

આમં વિપક્કં વિષ્ણ્યં રસશેષં ચતુર્થકમ્ ॥

અજીર્ણં પંચમં કેચિન્નિર્દોષં દિનપાકિ ચ ।

षष्ठं च संभवेच्चान्यदजीर्णं प्राप्तवासरम् ॥

सप्तमं विषमं वापि दोषभूतं तथाष्टकम् ।

એ અળ્લુ ચાર પ્રકારનું જાણવું. તે ચાર પ્રકારના અળ્લુનાં નામ:—આમ, વિષમ, વિષ્મધ અને રસશેષ, એવું ચાર પ્રકારનું અળ્લું છે. દરરોજ જે અન્ન ખાવામાં આવે છે તે અમુક સમય પછી પચી જાય છે, પણ પચી જતાં સુધી પચ્યા વિનાનું અળ્લું કહેવાય છે માટે તેને કેટલાક વૈદ્યો ‘દિનપાકી’ એવા નામનું પાંચમું અળ્લું કહે છે. એ અળ્લું નિર્દોષ એટલે વાતાદિ દોષના કોપ વગરનું છે. પ્રાપ્તવાસર નામનું છઠું અળ્લું પણ સંભવી શકે છે. વિષમાળ્લું નામનું સાતમું અળ્લું છે; અને દોષભૂત એટલે દોષના કોપવાથી થયેલું આદમું અળ્લું છે.

અળ્લુની સંપ્રાપ્તિ.

हत्वा सर्वेपि कोष्ठाग्निमजीर्णाः संभवन्ति हि ॥

अत्यशनादंबुपानात्तथा विषमभोजनात् ।

अतितૈલાત્ મૃતશ્નાચ્ચ સોઽગ્નિઃ સંછાદ્યતે મૃશમ્ ॥

तेन संजायते जीर्णं क्षणादग्निर्विनश्यति ।

इदानीं संप्रवक्ष्यामि त्वजीर्णानां पृथक् पृथक् ॥

લક્ષણં ચ સમાસેન ચોપચારાઞ્છૂણ્ણવ મે ॥

સઘળાં અળ્લું કોષામાંના અગ્નિનો નાશ કરીને ઉત્પન્ન થાય છે. અતિશય ખાવાથી, અતિશય પાણી પીવાથી, વિષમ ભોજન કરવાથી, અતિશય તેલ ખાવાથી, અને અતિશય ધીવાળું અન્ન ખાવાથી, જઠર-માંનો અગ્નિ છેકજ દંકાર્ધ જાય છે. તેથી અળ્લું ઉત્પન્ન થાય છે અને અળ્લું ઉત્પન્ન થયું કે ખીજ ક્ષણે જઠરાગ્નિ નાશ પામે છે. હવે હું એ સઘળા અળ્લુનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો અને તેના જપચાર સંક્ષેપમાં કહું છું તે સાંભળ.

આમાળ્લુનું લક્ષણ.

आमे क्लेदः शोफगंडाक्षिकूटे सद्यश्चांगोद्वेष्टनं मोहतृष्णा ।

આમાશ્લુમાં શરીરમાં ભીનાશ અને ગાલ તથા આંખની ભમ-
રો ઉપર થાયર આવે છે, હાથપગમાં ગોઠલા ચરે છે, બેભાનપણું થાય
છે અને તરસ લાગે છે.

વિદગ્ધાશ્લુનું લક્ષણ.

શૂલાધ્માનં વેપથુઃ કંઠશોષો મૂર્છાનિદ્રોદ્ગીર્ણસ્વેદપ્રયુક્તઃ ॥

ગાત્રાણાં વૈ પીડનં વિદ્વિવિબંધો લિંગાન્યેવં વિદ્યજીર્ણે વિદગ્ધે ।

વિદગ્ધાશ્લુનેજ પાછળ પડ્યાશ્લુ કહ્યું છે. એ અશ્લુમાં
રોગી બેભાન થાય છે, ઊઘે છે, શરીરમાંથી પરસેવો નિકળે છે, અંગ
પીડાય છે અને ઝાડો કપળ થાય છે. વિદગ્ધાશ્લુનાં એવાં ચિન્હ છે
એમ જાણવું.

વિષ્ટગ્ધાશ્લુનું લક્ષણ.

મૂર્છાજુંભા ગૌરવં વિદ્વિવિબંધઃ શૂલસ્વેદો નેત્રગંભીરતા ચ ।

આ અશ્લુમાં રોગી બેભાન થાય છે, બગાસાં આવે છે, શરીર
ભારે થાય છે, ઝાડો કપળ થાય છે, શળ ઉત્પન્ન થાય છે, પરસેવો વળે
છે, અને આંખો ડાંડી જતી રહે છે.

રસશેષાશ્લુનું લક્ષણ.

તંદ્રાદ્વેષો મોજને વા ભ્રમશ્ચ શીર્ષે પીડા જાયતે વૈ રસાંશૈઃ ॥

રસશેષ અશ્લુમાં રોગીને ઘેન થાય છે, અન્ન ઉપર દ્વેષ થાય છે,
દેર આવે છે, અને માથામાં પીડા થાય છે.

દિનપાકી અશ્લુનું લક્ષણ.

બહુભુક્તેન ચાન્નેન જઠરાધ્માનમેવ ચ ।

નિર્દોષં દિનપાક્યં ચ ભુક્તાજીર્ણં નિગદ્યતે ॥

અન્ન ઘણું ખાવાથી જઠર ફૂલે છે, પણ કોઈ દોષનો પ્રકાશ થતો
નથી; એ રીતે ખાધેલું અન્ન એક દિવસમાં પચી જાય છે. એને કોઈ
ભુક્તાશ્લુ કહે છે.

પ્રાપ્તવાસર અશ્વર્ણનું લક્ષણ.

પ્રાપ્તવાસરકં ચાન્યતૃષ્ણાનિદ્રાંગમંગકમ્ ।

ગંભીરનેત્રો હૃદ્દાસઃ કંઠે દાહશ્ચ જાયતે ॥

જે અશ્વર્ણમાં રોગીને તરસ બહુ લાગે છે, ઊંધ ઘણી આવે છે, શરીર ભાગેલા જેવું થઈ જાય છે, આંખો ઊંડી જતી રહે છે, છાતીમાં અકળામણ થાય છે, અને ગળામાં બળત્રા બળે છે, તેને પ્રાપ્તવાસરક નામે અશ્વર્ણ કહે છે.

વિષમાશ્વર્ણનું લક્ષણ.

મુક્તોપરિ વિમુક્તેન્ને વક્ષ્યમાણાશનાદિભિઃ ।

જાયતે તેન તૃષ્ણા ચ ક્લમો મૂર્છા ચ વેપથુઃ ॥

વિજ્ઞેયં વિષમાજીર્ણં સપ્તમં ચ મિષગ્વર ।

તેન ક્રમો વિવંધાર્તિર્જાયતે ચ શિરોવ્યથા ॥

એક વાર કરેલું ભોજન પાચન થયું નથી તેમ છતાં જે દૂરીને ખાય છે અથવા જે વિરહ ભોજન હવે પછી કહેવાશે તે ખાવા વગેરે કારણથી તરસ, શ્રમિતપણું (થાક), બેભાનપણું, કંપારી, એવાં ચિન્હ થાય છે તેને વિષમાશ્વર્ણ નામે સાતમું અશ્વર્ણ જાણવું. એ વિષમાશ્વર્ણવડે થાક, બંધકોશ, અને માથું દુખવું, વગેરે પીડા થાય છે.

દોષાશ્વર્ણનું લક્ષણ.

વ્રણંજ્વરાદિભિઃ ક્ષીણે શોષરોષાશનાદિભિઃ ।

તેન મ્રમો વિવર્ણત્વં જાયતે મંદવેદના ॥

પ્રણુ થવાથી કે તાવ આવવાથી જેનું શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું હોય તેને શોષ છતાં કે ક્રોધ છતાં ખાવાથી ભ્રમ, મુખની કાંતિનું બદલાઈ જવું, અને ધીમી ધીમી વેદના એવાં ચિન્હ થાય છે, તેને દોષાશ્વર્ણ કહે છે.

અશ્વર્ણની ચિકિત્સા.

इति प्रोक्तो निदानार्थं अतो वक्ष्यामि भेषजम् ।

तेन संजायते सौख्यं तच्छृणुष्व महामते ॥

दृष्ट्वा चामं तथा जीर्णं वमनं चाशु कारयेत् ।

स्वयं वा वमने जाते तदा कोष्ठविशोधनम् ॥

હે મોટી બુદ્ધિવાળા પુત્ર ! એ પ્રમાણે મેં તને અજીર્ણનું નિદાન કહ્યું; હવે હું તને ઔષધ કહું છું. એ ઔષધોવડે વ્યાધિ મટીને સુખ ઉત્પન્ન થાયછે માટે તે સાંભળ. જો કોઈ માણસને આમાજીર્ણ થયું છે એમ માલમ્ પડે તો તેને તરત વમન કરાવવું. અથવા તેની મેજેજ તેને વમન થાય તો પછી તેના કોઠાનું શોધન કરવું એટલે તેને સ્વચ્છ કરવાના વમન વિરેચનાદિ ઉપાય યોગ્યવા.

કોઠાનું શોધન કરવાના ઉપાય.

પીત્વા સુખોષ્ણં લવણં પ્રગાઢં નીરં વિધેયં ચ મુદુર્મુદુશ્ચ ।
પરંડજં વા કમલોદ્ભવં વા આકંઠનાલં વિનિવેદય વમ્યેત્ ॥
ન ધારયેદ્દુષ્ટરસસ્ય શેષં યાવદ્ભવેત્કોષ્ટવિશુદ્ધિધીરઃ ।
યાવદ્ભવેદ્દુષ્ટરસસ્ય શેષમુપદ્રવાન્ ભૂરિ કરોતિ ભૂયઃ ॥

પાણીમાં ખૂબ મીઠું નાખીને તેને થોડુંક ગઝમ કરીને તે કોશરીયું હોય તે વખતે તે ખૂબ પીવું તથા પછી દીનલાનો લીસો દાંડો અથવા કમળનો દાંડો ગળામાં નાખીને વારંવાર હલાવવો અને ઉલટી કરવી. એવી રીતે ઉલટી કરવાથી બગડેલો રસ નીકળી જાયછે માટે જ્યાંસુધી કોઠાની શુદ્ધિ થાય ત્યાંસુધી ધીરજ રાખીને (ધીર પુરુષે) વમન કરવું અને દુષ્ટ રસનો કાંઈ ભાગ કોઠામાં શેષ રહેવા દેવો નહિ. કેમકે જો એ દુષ્ટ રસનો શેષ ભાગ કોઠામાં રહે તો ફરીને પણ તે ઘણા પ્રકારના ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન કરેછે.

રસશેષ કોઠામાં રહેવાથી હાનિ.

વરં વિપનિપીતં ચ વરં કાલેન દષ્ટકમ્ ।
તન્મહદુઃખદં પ્રોક્તં રસશેષં ચ ધારયેત્ ॥
શમનં લંઘનં વાપિ સુવિરેકં વિજાનતા ।
કુર્યાત્પશ્ચાત્પ્રતીકારં યેનામ્નિઃ સંપ્રદીપ્યતે ॥

જો કદાચિત્ ઝેર પીવામાં આવ્યું હોય તો તે પણ હીક છે; અને કદાચિત્ કાળે દૃષ્ટિ કરી હોય તો તે પણ હીક છે; પણ પચ્યા વિનાના અન્ન રસનો કાંઈ ભાગ પેટમાં બાકી રહી ગયો તો તે મોટું દુઃખ આપનારો છે. અર્થાત્ ઝેર અને કાળ કરતાં પણ રસશેષ ઘણો ભય-

કરે છે. માટે દોષનું શમન કે લંઘન (ઉપવાસ) કે વિરેચનનો પ્રકાર બાણુનારા પુરૂષે તે તે ઉપાય કર્યા પછી જોથી જરૂરાશિ પ્રદિષ્ઠ થાય એવા ઉપાય કરવા.

ધાન્યાદિ પાચન.

ધાન્યનાગરકલ્કં વા પાનાત્પાચયતે ધ્રુવમ્ ।

ગોધૂમવિદલોદ્ઘૂતં વિઘ્નમં ચ વિષૂચિકામ્ ॥

ધઉ અથવા કઠોળથી ઉત્પન્ન થયેલા વિષ્ઠ્ઠધાત્તુર્ણમાં તથા વિસૂચિકા નામે ભયંકર અત્તુર્ણમાં અત્તુર્ણીશનું પાચન કરવાને ધાણા અને સુંઠના કલ્કને પાણી સાથે પીવું; કેમકે તે જરૂર પાચન કરે એવું ઔષધ છે. (આ ઉપાય આમાત્તુર્ણમાં ક્ષયદો આપે છે)

સુંઠ્યાદિ પાચન.

વિશ્વોષધં ચ રુચકં ચ સઠી યવાની

કુપ્તં વર્ચાનિશિ સુતસજલેન પેયમ્ ।

પાનં હિતં સકલમામવિષૂચિકાયાં

દુષ્ટાન્ન શેષમપિ પાચયતે દ્રુતં ચ ॥

સુંઠ, સંયલ, પડકચુરો, જવાની અજમો, ઉપલેટ, વજ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને રાત્રે ગરમ પાણી સાથે પીવું. એ ઔષધ સધળા પ્રકારના આમસંબંધી રોગોમાં અને વિસૂચિકામાં હિતકારક છે, તથા બગડેલા અન્નરસના શેષ ભાગને પણ તે જલદી પચાવે છે.

સુંઠ્યાદિ ક્વાથ.

વિશ્વોષધામૃતલતા સુરદારુ ચિત્રં

ધાન્યાજમોદરુચકં ચ જલેન પક્વમ્ ।

કાથં સુસ્વોષ્ણમિતિ પાનમર્જીર્ણહેતોઃ

સંપાચનં ત્વનલવૃદ્ધિકરં પરં ચ ॥

સુંઠ, ગજો, દેવદાર, ચિત્રો, ધાણા, અજમોદ, સંયળ, એ ઔષધોનો પાણીમાં ક્વાથ કરીને તે ક્વાથ થોડો થોડો ગરમ હોય ત્યારે

પીવો. એ ક્વાથ અશ્વર્ણને મટાડે છે અને રસશેષનું પાચન કરેછે.
વળી તે જઠરાગ્નિની અત્યંત વૃદ્ધિ કરનારો છે.

હરીતક્યાદિ ચૂર્ણ.

હરીતકી પિપ્પલિદીપ્યકં સઠી
સનાગરં તુંબુરુ હિંગુ સૈંધવમ્ ।
સૌવર્ચલેનાપિ યુતં તુ ચૂર્ણકં
ત્વજીર્ણકં હન્તિ સદૈવ સેવિતમ્ ॥

હરડે, પીપર, અજમોદ, પડકચુરો, સુંદ, ધાણા, હીંગ, સિંધવ,
સંયળ, એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ સદૈવ સેવવામાં આવે તો તે અશ્વર્ણને
મટાડે છે.

વિસૂચિકા (મૂર્છી) નો ઉપાય.

યવકોલકુલત્થામ્લં હિંગુ સૌવર્ચલૈર્યુતમ્ ॥
પીતં વિષૂચિકાં હન્તિ શૂલં चापि सुदारुणम् ॥

જવ, ખોર અને કળાથીની ખટાઈ સાથે હીંગ તથા સંયળનું ચૂર્ણ
પીવામાં આવે તો વિસૂચિકા તથા મહા પીડાકારી શૂળ મટે છે.

ધવાદિ ક્વાથ.

ધવાર્જુનકદમ્બાનાં શિરીષવદરીસહ ।
નિઃકાથ્ય પાનમામઘ્નં વિષૂચ્યાઃ શૂલવારણમ્ ॥

ધાવડો, સાદડ, કદંબ, સરસ વૃક્ષ, ખોરડી, એ વૃક્ષોની અંતઃકીલનો
ક્વાથ કરીને પીધાથી તે આમનો નાશ કરેછે અને વિપૂચિનું શૂળ
મટાડે છે.

ક્ષારપાન-આમાદિક ઉપર.

કદલીક્ષારમાદાય શકુક્ષારમથાપિ વા ।
પ્રસ્નાવ્ય જલપાનં તુ હિઙ્ગુ સૌવર્ચલાન્વિતમ્ ॥
આમં હરતિ વિસૃષ્ટં શૂલં चाशु नियच्छति ।
વિષૂચિકાનાં શમનમજીર્ણં જરયત્યપિ ॥

કેળનો તથા શંખનો ક્ષાર લેઈને તેનું પાણી કરી તેમાં હીંગ તથા

સંયળ નાખવો અને પીવો. એ પીવાથી આમ નાશ થાયછે, શૂળ મટે છે, વિષૂચિ શમે છે અને અછર્જુનું પાચન થાયછે.

માતુલુંગાદિ પાન.

માતુલુક્કરસં ગ્રાહ્યં દ્વિગુણં તત્ર કાઙ્ગિકમ્ ।

હિઙ્ગુસૌવર્ચલયુતં પાનં હન્તિ વિષૂચિકામ્ ॥

ખીન્નેરાનો રસ લેધને તેમાં બમણી કાંછ નાખવી તથા તેમાં હીંગ અને સંયળ નાખીને પીવાથી વિષૂચિકા નાશ પામેછે.

દાહાવાળા અછર્જુનો ઉપાય.

ક્ષીરં તોયં ચ પાનાય દાહસ્યોપરિ પાયયેત્ ।

શૂલાધ્માનં નિહન્ત્યાશુ કુરુતે ચાન્નિદીપનમ્ ॥

જો અછર્જુના રોગીને ઝામ દેવામાં આવ્યો હોય તો તે ઝામ ઉપર તેને દૂધ અને પાણી પાવું. તેથી તેનું શૂળ અને પેટચઢવું મટે છે તથા જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાયછે.

અછર્જુના સામાન્ય ઉપચાર.

આમેષુ વમનં કુર્યાદ્વિપકે ચૈવ લઙ્ગનમ્ ।

વિષ્ટઘ્ને સ્વેદનં નિદ્રા રસશેષે વિરેચનમ્ ॥

આમાછર્જુમાં રોગીએ ઉલટી કરવી; વિષ્ટઘાછર્જુમાં ઉપવાસ કરવો; વિષ્ટઘાછર્જુમાં શેક નાખીને પરસેવો કાઢવો; રસશેષ અછર્જુમાં રોગીને ઝાંધવા દેવો તથા વિરેચન આપવું.

દિવસે સૂવું કેાને હિતકર છે ?

ઉન્મત્તે ચાતિસારે ચ વમૌ ક્રીડાતુરેષુ ચ ।

અજીર્ણે તુ વિષૂચ્યાં ચ દિવાસ્વપ્નં હિતં ભવેત્ ॥

ગાંડો કે દારૂ વગેરેના કેફથી ઉન્મત્ત થયેલાને, અતિસારના રોગવાળાને, ઉલટીવાળાને, કોધી થયેલાને, અછર્જુવાળાને અને વિષૂચિકા (મૂર્છા) ના રોગવાળાને, દિવસે સૂવું હિતકારક છે.

દિવસે સૂવું કેાને હિતકારક નથી ?

ન હિતં શ્લેષ્મણઞ્ચૈવ હૃદ્રોગે તુ શિરોરુજિ ।

હૃદ્ગ્રાસે ચ પ્રતિદયાયે દિવાસ્વપ્નં ચ વર્જયેત્ ॥

કફના રોગવાળાને, તદ્દયના રોગવાળાને, માથાના રોગવાળાને છાતીમાં ગબરાટ થતો હોય તેને અને સળેખમવાળાને, દિવસે સૂવું હિતકર નથી માટે તેમણે દિવસે સૂવું નહિ.

વિસૂચિકા ઉપર અંગન વર્તિ.

फलत्रयं व्योषकरञ्जबीजं रसं तथा दाडिममातुलुङ्गयाः ।

निशायुतं पेप्य कृता च वर्तिस्तदञ्जने हन्ति विषूचिकां च ॥

હરદે, અહોડાં, આમળાં, સુંદ, પીપર, ભરી, કરંજનાં બીજ, દાડિમનો અને બીજોરાનો રસ, હળદર, એ સધળાંને વાટીને તેની વાટ ખનાવી તે આંખમાં આંજવાથી વિસૂચિકા મટે છે.

રાસનાદિ મર્દન.

रास्ना विशाला च सुराह्णकुष्ठं शिग्रू वचानागरकं शताह्वम् ।

अम्लेन पिष्टा वपुषं विमर्द्य खल्लीं विषूचीषु निवारयन्ति ॥

રાસના, ઈંદ્રવારણી, દેવદાર, ઉપલેટ, સરગવો, વજ, સુંદ, સુવા, એ સર્વને ખાટી કાંજમાં વાટીને તે શરીરે ચોળવાથી હાથ વગે ખાલીઓ ચઢી જતી હોય કે ગોડસા ચઢતા હોય તે તથા વિસૂચિ રોગ મટે છે.

વિસૂચિમાં સ્વેદ વિધિ.

स्वेदो विधेयो घटबाष्पधान्यैर्धूमैर्घटीभिर्वसनैस्तथोष्णैः ।

तयोष्णपाणिप्रतिसेक एवं जयेद्विषूचीं जटरामयांश्च ॥

ઘડામાં પાણી ભરી તેની વરાળથી, ધાન્યાદિ આશીને તે પેટ વગેરે ફેંકાણે આંધવાથી, દેવતામાં સુવા વગેરે નાખી તેનો ધૂમાડો દેવાથી, ઘડામાં પાણી ભરીને તેવડે, કપડાં ગરમ કરીને તેવડે, અથવા હાથ ગરમ કરીને તેવડે, રોગીને શેક કરવાથી વિસૂચિ અને જઠરના વ્યાધિઓ મટે છે.

ગંધકાદિ ગુટિકા.

गन्धकं सैन्धवं व्योषं निम्बूरसविमर्दितम् ।

आतुरો भक्षयेच्छीघ्रं विषूचीनां निवारणम् ॥

इत्यजीर्णचिकित्सा ।

ગંધક, સિંધવ, સુંદ, પીપર, ભરી, એ સર્વને લીંચુના રસમાં વાટીને તેની ગોળી કરીને રોગીએ તરતજ ખાવી; કેમ કે તે વિસૂચિના રોગને મટાડનારું ઔષધ છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने गुल्मचिकित्सा नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

પञ્ચમોઽધ્યાયઃ ।

આત્રેય ઉવાચ

કૃમિ રોગની ચિકિત્સા.

કૃમિના પ્રકાર.

ક્રિમયો દ્વિવિધાઃ પ્રોક્તા બાહ્યાભ્યંતરસમ્ભવાઃ ।

બાહ્યા યૂકાઽપ્રસિદ્ધાઃ સ્યુઃ કંકાદ્યાભ્યંતરાન્ વિદુઃ॥

આત્રેય કહેછે.—કૃમિ એ પ્રકારના છે એક બાહ્ય કૃમિ એટલે બાહ્ય-
રના કૃમિ અને બીજા શરીરની અંદર ઉપજનારા કૃમિ, જેમને આભ્યંતર
કૃમિ કહેછે. બાહ્યરના કૃમિ જે જૂ વગેરે છે તે પ્રસિદ્ધ છે અને
એક વગેરે અંદરના કૃમિ જાણવા.

એ પ્રકારના કૃમિના ભેદ.

સપ્તવિધા ભવેદ્વાહ્યાઃ પદ્ધિવિધાઽન્તઃસમુદ્ભવાઃ ।

તયોર્વેશ્યામિ સમ્ભૂતિં બાહ્યાભ્યંતરયોર્નૃણામ્ ॥

બાહ્યરના કૃમિ સાત પ્રકારના છે. અને અંદરના કૃમિ છ પ્રકારના છે. એ બાહ્યરના તથા અંદરના કૃમિ જે પુરૂષના શરીરમાં ઉપજે
છે તેમની ઉત્પત્તિ કેવે પ્રકારે થાયછે તે હું કહું છું.

લીળ અને જૂની ઉત્પત્તિ.

રૌક્ષ્યાદતિમલાત્ સ્વેદાચ્ચિન્તયા શોચનાદપિ ।

કફધાતુસમુદ્ભૂતા લીક્ષા યૂકા ભવન્તિ હિ ॥

યૂકા કૃષ્ણા પરા શ્વેતા તૃતીયા ચર્મણિ સ્થિતા ।

સૂક્ષ્માતિચ્ચિપિટા રૂક્ષા ચર્માભા ચર્મયૂકિકા ॥

ચતુર્થા વિન્દુકી નામ વર્તુલા મૂત્રસમ્ભવા ।

મત્કુળા સ્યાત્ પશ્ચમિકા બાહ્યોપદ્રવકારિણી ॥

યૂકા મસ્તકસંસ્થાને શ્વેતા વલ્લનિવાસિની ।

ચર્મયૂકા નેત્રચર્મે સૂક્ષ્મે રોમણિ ષષ્ટિકા ॥

તનુપ્લવંગિકાયૂકા સપ્તમી ચ ભવેન્નૃણામ્ ॥

શરીર કે શરીરના વાળ રક્ષ રાખવાથી, અતિ મેલા રાખવાથી, પરસેવાથી, ચિંતા કરવાથી અને અતિશોકથી, કદ નામના ધાતુમાંથી લીખ અને જૂ નામનાં જીવડાં ઉત્પન્ન થાયછે. જૂનો રંગ કાળો હોયછે. પણ બીજા એક પ્રકારની જૂ થાયછે તે ઘોળી હોયછે અને તે ચામડી સાથે વળગી રહે છે. એ ત્રીજા પ્રકારનો કૃમિ જાણવો ચોથી એક ચામજૂ કરીને થાયછે તે ઘણી સૂક્ષ્મ અને ચપટી હોયછે. તે જૂ રક્ષ હોયછે અને તેનો રંગ ચામડીના જેવો હોયછે. ચોથી જૂ બિંદુકા નામે થાયછે તે મૂત્રમાંથી ઉત્પન્ન થાયછે અને તેનો આકાર ગોળ હોયછે. માકણ એ પણ જૂનોજ એક પ્રકાર છે માટે તેને પાંચમા પ્રકારની જૂ ગણી છે તથા તે શરીરથી અલગ રહીને ઉપદ્રવ કરેછે. કાળી જૂ માથામાં (માથાના વાળમાં) રહેછે. ઘોળી જૂ વસ્ત્રમાં રહેછે. ચામજૂ નેત્રની પાંપણોમાં વળગી રહેછે. એક પ્રકારની છટ્ટી જૂ થાયછે તે શરીરનાં સૂક્ષ્મ રંગમાં વળગી રહેછે. તથા તનુપ્લવંગા નામની સાતમી જૂ પણ મનુષ્યોને ઉપદ્રવ કરનારી થાયછે.

કૃમિ ઉત્પન્ન થવાનો હેતુ.

રૂક્ષાન્નગોધૂમયવાન્નપિષ્ઠૈર્ગુડેન વા ક્ષીરવિપર્યયેણ ।

દિવાશયાનેન સપિચ્છલેન પાપોદકાસેવનયાશરત્સુ ॥

ઘર્મેણ તાપોદકસેવનેન સંજાયતે તેન મલાશયેષુ ।

ક્રિમિવ્રજં કોષ્ટવિકારકારિ ॥

રક્ષ અન્ન ખાવાથી, ઘઉંના કે જવના લોટના પદાર્થો ખાવાવડે, ગોળ ખાવાથી, દૂધના વિકાર ખાવાથી, દિવસે ઊંઘવાથી, ચીકણા (પિચ્છલ) પદાર્થો ખાવાથી, બગડેલાં પાણી વાપરવાથી, પરસેવાથી કે તાપથી, તપેલાં પાણી પીવાથી, એવાં એવાં કારણોથી મલાશયમાં કૃમિનો સમુદાય ઉત્પન્ન થાયછે તથા તે કોષ્ઠમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરેછે.

છ પ્રકારના અંદરના કૃમિનાં નામ.

ખટ્વિધાસ્તે સમુદ્દિષ્ટાસ્તેષાં વશ્યામિ લક્ષણમ્ ।

કફકોષ્ટા મલાધારં કોષ્ઠે સર્પન્તિ સર્પવત્ ॥

પૃથુમુખા ભવન્ત્યેકે કેચિત્ કિશ્ચુકસન્નિભાઃ ।

ધાન્યાકુરનિભાઃ કેચિત્ કેચિત્ સૂક્ષ્માસ્તથાણવઃ ॥

સૂત્રીમુખાઃ પરિજ્ઞેયાશ્ચાન્ત્રાણિ સીદયન્તિ તે ।

વક્ષ્યામિ લક્ષણં તેષાં ચિકિત્સાશ્ચ શૃણુષ્વ મે ॥

કોઠાનાં થનારા કૃમિ છ પ્રકારના છે. તેમનાં લક્ષણ હું તને કહું છું. કેટલાક કદકોટ નામના કૃમિઓ થાયછે તે કોઠાના મળને ધારણ કરનારા ભાગમાં સાપની પેઠે ફરેછે. કેટલાક પૃથુમુખ નામે કૃમિઓ થાયછે. કેટલાક અળસીઓ જેવા થાયછે. કેટલાક ધાન્યના અંકુર જેવા થાયછે અને કેટલાક ચાણુ જેવા સૂક્ષ્મ થાયછે. વળી જે કૃમિઓ આંતરડાને ઢાંલાં કરી નાખેછે તેમને સૂત્રીમુખ બાણવા. હવે તેમનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સા કહું છું તે સાંભળ.

કૃમિરોગનું લક્ષણ.

જ્વરો હૃદ્રોગશૂલં વા વમિહૃત્ક્લેદનં ધ્રમઃ ।

રુચિવન્ધો વિવર્ણત્વમતીસારઃ સપેનિલઃ ॥

ગર્જનં જઠરે ચૈવ મન્દાગ્નિત્વં ચ જાયતે ।

પિપાસા પીતતા નેત્રે કિશ્ચુકૈઃ પીડિતસ્ય ચ ॥

इति गण्डूपदलक्षणम् ।

તાવ, છાતીમાં પીડા, શૂળ, ઉલ્લટી, છાતીમાં ડચૂરે ભરાઈ આવવો, ફેર આવવા, અરુચિ ઉત્પન્ન થવી, શરીરનો વર્ણ ફરી જવો, શીણવાળો અતીસાર થવો; પેટમાં ઘડાટ થવો, જઠરાગ્નિ મંદ થવો, તરસ લાગવી, નેત્ર પીળાં થવાં, એવાં લક્ષણ કિશ્ચુક અથવા અળશિયા જેવા કૃમિથી પીડાયલા મનુષ્યનાં થાયછે.

સૂત્રીમુખ કૃમિનું લક્ષણ.

સૂત્રીવત્ તુઘટેન્ત્રાણિ રક્તં ચૈવાતિસાર્યતે ।

યદ્વદ્ધા મક્ષયન્ત્યન્યે રક્તં વા વમતે મૃશમ્ ॥

ક્લેદો મુખેડરુચિર્જાઙ્યં મન્દાગ્નિત્વં ચ વેપથુઃ ।

તૃષ્ણા મંદજ્વરો જ્ઞેયઃ સૂત્રીમુખકિમીરુજામ્ ॥

इति सूत्रीमुखलक्षणम् ।

સૂચિમુખ નામે કૃમિના ઉપદ્રવવાળાનાં આંતરડાંમાં જાણે સોયો ભોંકાતી હોય તેવી વેદના થાયછે. જાડામાં લોહી પડેછે. અથવા કેટલાંક કૃમિઓ યકૃતને ખાવા માંડે છે. અથવા અતિશય લોહીની ઉલટી થાયછે. મોઢામાં મોળ આવે છે. અશ્ચિ ઉપજે છે, જડતા પ્રાપ્ત થાયછે, અગ્નિમંદ થાયછે, શરીર કંપે છે, તૃષા ઉત્પન્ન થાયછે અને ઝીણો તાવ આવે છે, એ લક્ષણો સૂચિમુખ નામે કૃમિની પીડાનાં છે.

ધાન્યાંકુર કૃમિનું લક્ષણ.

ये च धान्याङ्कुरास्तेषां वक्ष्याम्यथ च लक्षणम् ।

मलाशयस्थाः क्रिमयो मलं जग्धन्ति ते भृशम् ॥

तैस्तु संपीडिते देहे कृशत्वं विड्विभेदनम् ।

विष्टंભં रोમહર્ષં च व्यवाये वैमनस्यता ॥

गुदे कंङ्कः श्रमो ग्लानिर्नेत्रे क्लेदः परूषता ।

गात्रे रुजत्वं हृत्કુદો લઘવઃ ક્રમયો વિદુઃ ॥

હવે જે કૃમિ ધાન્યના અંકુર જેવા ઝીણા થાયછે તેમનું લક્ષણ કહુંછું. એ કૃમિઓ મળાશયમાં રહેછે અને તે અત્યંત મળને ખાયછે. એ કૃમિઓથી જ્યારે દેહ પીડિત થયો હોય ત્યારે શરીર કૃશ થાયછે અને જાડો નરમ થાયછે. વળી જાડાનો અટકાવ થાયછે એટલે ખુલાસાથી જાંઘ થતો નથી, રૂપાં ઉભાં થાયછે, મૈથુનાદિ ઉપર પ્રીતિ થતી નથી, ગુદામાં ચળ આવેછે. શરીર શ્રમિત થયું હોય એમ લાગેછે, રોગી દીન સરખો થાયછે, આંખોમાં પાણી ભરાય છે, શરીર ખરસટ થાયછે, અંગોમાં પીડા થાયછે અને છાતીમાં ગભરાટ થાયછે. એ ઝીણા કૃમિઓનાં લક્ષણ છે.

હારીતે કરેલી શંકા.

हारीतः संशयापन्नः पादौ संगृह्य पृच्छति ।

कथं देहे मनुष्यस्य मलमूत्ररसाशये ॥

संभवन्ति कथं चादौ वर्धयन्ति कथं पुनः ।

कथं च जीर्णेऽन्नरसे नानाहारविभक्षणे ॥

જાયન્તે કેન ક્રિમયઃ સૂક્ષ્મા વા ગુદગામિનઃ ।

નાનામયં કુમક્ષ્યાન્નં દહતે વા હુતાશનઃ ॥

કથં તે ક્રિમયશ્ચાન્તે ન દહ્યન્તેઽન્તરાગ્નિના ।

एवं पृष्ठो महाचार्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ॥

કૃમિનું ત્રક્ષણુ સાંભળીને સંશયમાં પડેલા હારીત તેના બે ચરણનું
અહણુ કરીને અર્થાત્ પગે લાગીને પૂછે છે કે:—મનુષ્યનો દેહ તો મળ,
મૂત્ર તથા અન્તરસ વગેરેનું સ્થાન છે તેમાં પેહેલ વેહેલા કૃમિ શી રીતે
ઉત્પન્ન થાયછે? ઉત્પન્ન થયા પછી તે શી રીતે વૃદ્ધિ પામેછે? વળી
જ્યાં અન્નનો રસ તથા અનેક પ્રકારનો આહાર આધો હોય તે પગી
નયછે એવી જગ્યાએ એ કૃમિઓ શા થકી (શામાંથી) ઉત્પન્ન થાય છે?
અને ગુદામાં જનારા સૂક્ષ્મ કૃમિઓ શામાંથી ઉત્પન્ન થાયછે? વળી
જઠરાગ્નિ એવો છે કે તે ભાતભાતનું સાફ કે માફું અન્ન પચાવી દેછે, એમ
છતાં તે જઠરમાં રહેલા કૃમિઓને જઠરાગ્નિ કેમ પચાવી દેતો નથી?
હારીતનો એવો સંશય સાંભળીને મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મોટા આચાર્ય
આત્રેય મુનિ બોલ્યા.

સંશયનું સમાધાન.

शृणु पुत्र ! महाबाहो ! क्रिमिसम्भवकारणम् ।

विरुद्धान्नरसैः पुत्र ! रक्तं चैवास्य कुप्यति ॥

कफात् कठिनतां याति शुक्रेणाकारितां व्रजेत् ।

पञ्चभૂतात्मके वायौ ते तु जाताः सचेतनाः ।

कोष्ठાગ્નિના ન દહ્યન્તે ન જીર્યન્તે રસાન્નવત્ ॥

विषे जातो यथा कीटो न विषेण मृतिं व्रजेत् ।

तथा हुताशसंभूतं तद्हुताशे न जीर्यते ॥

મેષજં સંપ્રવક્ષ્યામિ યેન તેઽપિ મ્રિયન્તિ વૈ ।

पतन्ति वा शमं यान्ति भेषजानि शृणुष्व मे ॥

આત્રેય કહેછે,—હે મહાબાહો! હે પુત્ર! કૃમિ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ
હું તને કહું તે સાંભળ. હે પુત્ર! પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણવાળાં અન્ન અને

રસ ખાવાથી મનુષ્યોનું લોહી બગડે છે. એ બગડેલું લોહી કફવટે ક-
ઠણુ થાયછે અને વીર્યના યોગથી તેનો આકાર બંધાય છે. પછી પંચ-
ભૂતાત્મક વાયુના યોગથી તે સચેતન થાયછે. એવી રીતે સચેતન થ-
એલા કૃમિઓ રસ તથા અન્નની પેટે પચી જતા નથી કે કોઠામાંના
અગ્નિથી તે બળતા પણ નથી. જેમ ઝેરમાં ઉત્પન્ન થએલો છવડો
ઝેરથી મરતો નથી, તેજ પ્રમાણે અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કૃમિ તે
અગ્નિવટે પચી જતા નથી. એમ છતાં એવા તે કૃમિઓ પણ જેથી
મરી જાય એવું ઔષધ તને કહુંછું. અથવા તે કૃમિ શુદ્ધ માર્ગે નીચે
પડે અથવા શમી જાય એવાં ઔષધ તું મારી પાસેથી સાંભળ.

કૃમિ પાડવાનું ઔષધ.

वचाजमोदा किमिजित् पलाशबीजं सठी रामठकं त्रिवृच्च ।

उष्णोदके तत् परिपिष्य पेयं पाताय शीघ्रं शतधाकृमीणाम् ॥

વજ્ર, અજમોદ, વાવડીંગ, પલાશખીજ, પડકચુરો, હીંગ, નસોત્તર,
એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને ગરમ પાણી સાથે પીવું તેથી સંકટો પ્રકારે
તત્કાળ કૃમિઓ નીચે પડેછે.

કૃમિઓને નાશ કરવાનો ઉપાય.

सठी यवानी पिचुमन्दपत्रं विडङ्गकृष्णातिविषा रसोनम् ।

संपिष्य मूत्रेण त्रिवृत्प्रयुक्तं विनाशनं सर्वक्रिमीरुजानाम् ॥

પડકચુરો, જવાન અજમો, લીમડાનાં પાનાં, વાવડીંગ, પીપર,
અતિવિષ્ણની કળી, લસણ, એ સઘળાંને ગાયના મૂત્ર સાથે વાટીને તેમાં
નસોત્તરનું ચૂર્ણ મેળવવું અને પછી પીવું, એ પીવાથી સર્વ પ્રકારના
કૃમિઓની પીડાનો નાશ થાયછે.

બીજો ઉપાય.

मरिचं पिप्पलिमूलं विडङ्गशिग्रु यवानिकात्रिवृतः ।

गोमूत्रेण तु पेय्यं पानं शीघ्रं क्रिमीन् हन्ति ॥

ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ।

આત્રેય ઉવાચ

મંદાગ્નિની ચિકિત્સા.

અગ્નિના પ્રકાર.

અગ્નિશ્ચતુર્વિધઃ પ્રોક્તઃ સમો વિષમતીક્ષ્ણકઃ ।

મન્દસ્તદાપરઃ પ્રોક્તઃ શ્રુણુ ચિહ્નાનિ સામ્પ્રતમ્ ॥

વાતપિત્તકફૈઃ સામ્યાત્સમઃ સંજાયતેઽનલઃ ।

તૈરેવ વિષમૈઃ પ્રાપ્તૈર્વિષમો જાયતેઽનલઃ ॥

તીક્ષ્ણઃ પિત્તાધિકત્વેન જાયતે જઠરાગ્નિકઃ ।

વાતશ્લેષ્માધિકત્વેન જાયતે મન્દસંજ્ઞકઃ ॥

આત્રેય કહેછે.—સમ, વિષમ, તીક્ષ્ણ, અને મંદ એવો ચાર પ્રકારનો અગ્નિ કહેલો છે. હવે એ ચાર પ્રકારના અગ્નિનાં ચિન્હ હું તને કહું છું તે તું સાંભળ. વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષ સમાન હોય ત્યારે જઠરાગ્નિ સમ કહેવાય છે, પણ જ્યારે તેજ ત્રણે દોષ વિષમ હોય ત્યારે જઠરાગ્નિ વિષમ થાય છે. જો પિત્ત અધિક હોય તો જઠરાગ્નિ તીક્ષ્ણ થાય છે. જો વાયુ અને કફ અધિક હોય તો જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે.

ચાર પ્રકારના અગ્નિનાં લક્ષણ.

યદ્ભુક્તં પ્રકૃતિસ્થં તુ પાચયત્યપિ ચાનલઃ ।

સ સમો નામ નિર્દોષઃ સર્વધાતુવિવર્ધનઃ ॥

કદાચિત્પચ્યતે ભક્ષ્યં કદાચિદવિષકમ્ ।

વાતેન વાતવિષમાં કરોત્યપિ વિસૂચિકામ્ ॥

પ્રકૃત્યાધિકમશ્રાતિ તૃપ્તિં ન લભતેઽપિ ચ ।

સદાઘં પીતતા નેત્રે તીક્ષ્ણો વૈ ક્ષયકૃદ્બલે ॥

યદૂ ભુક્તં નૈવ શક્નોતિ પક્તું શ્લેષ્મબલાધિકાત્ ।

સોઽપિ મન્દાનલો નામ ગુલ્મોદરપરો મતઃ ॥

પોતાની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિમાં રહેલા પુરૂષે આધેલું અન્ન જે બદરાશિ પચાવે છે, તે અગ્નિ દોપરહિત ‘સમ’ કહેવાય છે. એ અગ્નિ સર્વે ધાતુઓની વૃદ્ધિ કરેછે. જે અગ્નિ કોઈ વખત અન્નનું પાચન કરેછે અને કોઈ વખત પાચન કરતો નથી; તથા વાયુવડે વિસૃચિકા નામનો વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરેછે તથા તે વિસૃચિકામાં વાયુ વિષમ હોયછે. જે પુરૂષ પોતે સ્વાભાવિકપણે બંટલું ખાતો હોય તેના કરતાં વધારે ખાયછે તથા વધારે ખાધા છતાં પણ તૃપ્તિ પામતો નથી; વળી જેની આંખો પીળી થઈ જાયછે અને તેમાં અળત્રા બનેછે, ત્યારે તે માણસનો અગ્નિ તીક્ષ્ણ છે એમ જાણવું. એ તીક્ષ્ણ અગ્નિ અળત્રા ક્ષય કરનારો છે. જે અગ્નિ કદના અળની અધિકતાનેલીધે આધેલું પચાવી શકતો નથી, તેને મંદાગ્નિ કહેવા. એ મંદાગ્નિ ગુસ્મોદર રોગવાળાને હોયછે.

ચાર પ્રકારના અગ્નિનાં પરિણામ.

સમેન સમતા દેહે દેહધાતુવલેન્દ્રિયૈઃ ।

દૃષ્ટઃ સંપૂર્ણગાત્રસ્તુ સચેષ્ઠો વર્તતે નરઃ ॥

વિષમે વાનિલાદ્યાશ્ચ ગ્રહણી ચાતિસારકાઃ ।

ઘ્રીહા ગુલ્મો વિસૂચી ચ શૂલોદાવર્તસંજ્ઞકઃ ।

આનાહો મન્દચેષ્ટત્વં જાયતે વિષમાગ્નિના ॥

વાતકફાબુઘૌ ક્ષીણૌ તીવ્રો ભવતિ પિત્તકઃ ।

ભોજને લભતે પ્રીતિ મુક્ત્વા ચૈવ ચ જીર્યતે ।

તેન મસ્યકસંજ્ઞસ્તુ જાયતે જઠરાનલઃ ॥

પાણ્ડુઃ પિત્તાતિસારસ્તુ રાજયક્ષ્મા હલીમકઃ ।

ભ્રમઃ ક્લમોઽતિવૈકલ્યં ચક્રદ્વાપિ પ્રમેહકાઃ ॥

શૂલમૂર્ચ્છા રક્તપિત્તં પિત્તામ્લં મૂત્રકૃચ્છ્રકમ્ ।

તેન સંક્ષીયતે ગાત્રં જાયતેઽન્નસ્ય લૌલ્યતા ।

મક્ષિતાઃ કાષ્ઠપાપાણા જીર્યન્તે તસ્ય દેહિનઃ ॥

ઇતિ પ્રોક્તં નિદાનં ચ નરસ્યાગ્નિપ્રકોપનમ્ ।

વહુધાપિ ન ચોક્તં તુ ગ્રન્થવિસ્તારશઙ્કયા ॥

જે બદરાશિ સમ હોય તેો દેહના ધાતુ, અળ અને ઇન્દ્રિયો વગે-

રેની શરીરમાં સમાનતા રહેછે. તેમજ સમાશ્નિવાળો મનુષ્ય હર્ષયુક્ત સંપૂર્ણ અંગવાળો, અને અંગની હલાવવા ચલાવવાની અથવા ઉઠવા બેસવા વગેરેની એટલામાં ચપળતાવાળો હોય છે. અગ્નિ વિષમ હોય તો વાયુ વગેરે દોષ ક્રોધેછે અને ગ્રહણી, અતિસાર, ખરણ, ગોળો, વિસ્ફ્રિ, ચૂંક, ઉદાવર્ત, પેટ ચઢવું, મંદ એટલા થવી, એવા ઉપદ્રવ પ્રકટ થાય છે. જ્યારે વાયુ અને કફ બન્ને ક્ષીણ થઈ જાય છે અને પિત્ત એકલું બળવાન થાયછે ત્યારે જઠરાગ્નિ તીવ્ર થાય છે. જઠરાગ્નિવાળાને ખાવામાં બહુ પ્રીતિ ઉપજે છે, અને ખાધેલું પચી જાય છે. એ કારણથી એવા અશ્નિવાળાનો જઠરાગ્નિ ભસ્મક નામે જઠરાગ્નિનો રોગ ઉપજે છે. ભસ્મક રોગવાળાને પાંદુરોગ, પિત્તનો અતિસાર, રાજ્યક્ષમા (ક્ષય) હસી-મક નામે રોગ, ભ્રમ, થાક, વિકળતા, યદુત્તનો રોગ, પ્રમેહ, શૂળ, મૂર્છા, રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, મુત્રકૃચ્છ્ર, વગેરે ઉપદ્રવો કે વ્યાધિઓ ઉપજે છે એ જઠરાગ્નિના રોગથી અંગનો ક્ષય થતો જાય છે તથા અન્ન ખાવાની લગ્નતા બહુ વધેછે. એ રોગવાળાને ખાધેલા પચના કલાકડાં સુદ્ધાં પચી જાય છે. એવી રીતે મનુષ્યના અગ્નિને ક્રોધાવનારું નિદાન કહ્યું; પણ ગ્રંથ વધી જાય એવા બચથી તેણે ઘણું પ્રકારે કહ્યું નથી.

જઠરાગ્નિની ચિકિત્સા.

અનો વક્ષ્યે સમાસેન મેષજાનિ પૃથક્ પૃથક્ ।

પાચનં શમનં ચૈવ દીપનં ચ તથોપરિ ॥

હવે હું તને સંક્ષેપમાં તે પ્રત્યેક પ્રકારના જઠરાગ્નિનાં ગૃહાં ગૃહાં પાચનરૂપ, શમન અને દીપનરૂપ ઔષધ કહું છું.

વિષમાગ્નિની ચિકિત્સા.

રાક્ષા સઠી પ્રતિવિષા સુરસા ચ શુળ્ઠી

સિન્ધૂત્થહિહ્નુ મગધા ચ સુવર્ચલં ચ ।

ચૂર્ણં કૃતં સગુડમોદકમશ્ચમાણં

વાતાત્મકં તુ વિષમાગ્નિ સમીકરોતિ ॥

શૂલાદ્યજીર્ણવિષમાગ્નિવિસૂચિકાસુ

વાતાદિપુ સકલગુલ્મવિનાશનં સ્યાત્ ।

મુક્તોપરિ કથિતમેવ પિવેત્ સુસ્થોષ્ણં
તોયં તથોપરિ સમસ્તરસાનુભોજ્યમ્ ॥

इति विषमाम्निचिकित्सा ।

રાસના, પડકચુરો, કાળું અતિવિખ, તુળસી, સુંઠ, સિંધવ, હીંગ, પીપર, સંચળ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી તેની ગોળમાં ગોળીઓ વાળવી. પછી તે ગોળીઓ ખાવાથી વાયુથી ઉપજેલો વિષમાગ્નિ, મટીને તે સમ થાયછે વળી શુળ વગેરેથી યુક્ત અછળું, વિષમાગ્નિ, વિસચિકિત્સા, અને વાત ગુદમાદિક સકળ ગુદમ, એ સૌને એ ઔષધ મટાડે છે. એ ઔષધ ખાઈને તે ઉપર ઉકાળેલું અને લગાર લગાર ગરમ હોય તેવું પાણી પીવું, તથા તે ઉપર સમસ્ત રસવાળું ભોજન કરવું.

तीव्राग्निनी ચિકિત્સા.

દ્રાક્ષાભયાતિક્તકરોહિણી ચ વિદારિકા ચન્દનવાસકં ચ ।
મુસ્તા પટોલં ચ કિરાતકાનાં કૃષ્ણા વંલા મૂસલિકાવિષાણામ્ ॥
પલાલવજ્ઞાદલપદ્મકં ચ યોજ્યા ચ શૃંગી ધનિકા સમાંશા ।
ચૂર્ણં સર્વજૂરસિતાસમેતં ઘૃતેન તં ચાર્ધપલપ્રમાણમ્ ।
મક્ષેત્ પ્રભાતે મનુજઃ પયશ્ચ નિઃકાથ્ય પાનં સઘૃતં વિધેયમ્ ।
કરોતિ તીવ્રાગ્નિસમં પ્રકૃષ્ટં કૃશસ્ય પુષ્ટિં તનુતેઽપિ નૂનમ્ ॥
ક્લમન્નમાશોષવિનાશનં સ્યાત્ તૃષ્ણાતિલૌલ્યશમનં કરોતિ ।
સરક્તપિત્તં ક્ષયપાણ્ડુરોગં હલીમકં કામલમાશુ નશ્યેત્ ॥

દ્રાક્ષ, હરંડ, કટુ, વિદારીકંડ, ચંદન, અરડુસો, મેથ, પટોળ, કરિયાતું, પીપર, બલખીજ, મૂસળી, અતિવિખની કળી, એળચી, લવિંગ, તમાલપત્ર, પદ્મકાષ, કાકડાસીંગ, ધાણા, એ સર્વે સમાન ભાગે લઈને તેવું ચૂર્ણ કરવું; પછી ખનૂર અને સાકર તેમાં મેળવવાં. પછી તેમાંથી એ તોલા લેઈને ધી સાથે સવારમાં ખાવું. તથા તે ઉપર દૂધમાં ઘી નાંખીને ઉકાળીને પીવું. એથી કરીને તીવ્રાગ્નિ હોય તો તે સમાગ્નિ થાય છે. અને જે પુરુષ શરીરે કૃશ હોય તો તે પુષ્ટ થાય છે. વળી શ્રમ, ભ્રમ, અને શોષ, એ રોગનો એ ઔષધથી નાશ થાય છે. અતિશય તરસ લાગતી હોય અથવા ખાવાની અતિશય લલુતા થતી હોય

તેનો પણ એથી નાશ થાય છે. વળી રક્તપિત્ત, ક્ષય, પાંડુરોગ, હૃદી-મક અને કમળો, એ રોગ પણ એ ઔષધનું સેવન કરવાથી જલદી થી મટે છે.

બીજો ઉપાય.

તण्डुला रक्तशालीनां भागद्वयेन धीमता ।
 भृष्टा तिलांश्च संकुट्य तदर्धेन विमिश्रितान् ॥
 भृष्टा तत्सममुद्रांश्च चैकीकृत्वा तु साधयेत् ।
 सिद्धां च कृशरां सम्यक् घृतेन सह भोजयेत् ।
 एकाहान्तारतं यस्तु तीव્રाम्निस्तस्य नश्यति ॥

इति तीव्राम्निचिकित्सा ।

રાત્રી ઝાંગરના ચોખાના એ ભાગ લઈને ખુદ્ધિમાન વૈદ્યે તેને શે-કવા; તેનાથી અરધા તક લઈને તેને શેકીને કચડવા તથા ચોખામાં મેળવવા. તથા તક જેટલાજ મગ શેકીને તેને પણ તેમાં મેળવવા. પછી તે સઘળાની ખીચડી રાંધવી. એ ખીચડી તીવ્રામ્નિના રોગવાળાને એક એક દિવસને આંતરે ખવરાવવી. તેથી તેનો તીવ્રામ્નિ નાશ પામે છે.

હરીતક્યાદિ રસાયન.

हरीतकी हरिहरतुल्यषड्गुणा चतुर्गुणा चतुर्विंशालपिप्पली ।
 हुताशनं सैन्धवहिगुसंयुतं रसायनं हे नृप वह्निदीपनम् ॥

इति हरीतक्यादि ।

હે વિષ્ણુ અને શંકર સરખા રાખ! હરડેના છ ભાગ લેવા; છાતી, હાથ, નેત્ર અને કપાળ એ ચાર જેનાં વિશાળ છે એવા હે રાખ! ચાર ભાગ પીપરના લેવા; ચિત્રાના ત્રણ ભાગ લેવા; સિંધવના એ ભાગ લેવા; અને હીંગનો એક ભાગ લેવો. હે રાજન્! જઠરામ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર આ ઔષધ રસાયનરૂપ છે. અર્થાત્ એ સર્વ ચૂર્ણ કરીને ખાવાથી જઠરામ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે.

અગ્નિભુખ ચૂર્ણ.

હિંકુ પિપ્પલિસનાગરા વચા દીપ્યકાગ્નિસહરીતકી મંદઃ ।
 ભાગવૃદ્ધિ વિનિયોજ્ય ચૂર્ણિતં ક્ષારયોગલવણત્રયૈર્યુતં ॥
 પીતમાત્રસુરયા ચ કાઞ્જિકૈર્મસ્તુનોષ્ણસલિલેન વા પુનઃ ।
 મ્લીહશૂલગુદજાવિબન્ધકં હન્તિ દીપયતિ વન્દિમૌદરમ્ ॥

इत्यग्निमुखम् ।

હીંગનો એક ભાગ, પીપરના બે ભાગ, સુંઠના ત્રણ ભાગ, વ-
 નના ચાર ભાગ, અજમોદના પાંચ ભાગ, ચિત્રાના છ ભાગ, હરડેના
 સાત ભાગ, ઉપલેટના આઠ ભાગ, એવી રીતે એક એક ભાગ વધારે લેઈને
 તે સઘળાં ઔષ્ધોનું ચૂર્ણ કરવું. પછી તેમાં જવખાર, સાંછખાર, સિંધવ,
 સંચળ અને વરાગું, એવા બે ખાર તથા ત્રણ લવણનો એક એક ભાગ
 લેઈને મેળવવો. એ ચૂર્ણને સુરા (મધ) સાથે અથવા કાંઈ સાથે અ-
 થવા દહીંના પાણી સાથે અથવા ગરમ પાણી સાથે પીધાથી ગરલની
 ગાંઠ, શળ, અર્શ, અતિસાર, એ સર્વે રોગ મટે છે તથા જઠરાગ્નિ
 પ્રદિપ્ત થાયછે.

બૃહદ્ અગ્નિભુખ ચૂર્ણ.

ક્ષારૌ દ્વૌ લવણાનિ ચિત્રમભયા પાઠા કરંજા શઠી
 સૂક્ષ્મૈલા કૃમિશત્રુપુષ્કરવચાવૃક્ષામ્લજીરદ્વયમ્ ।
 ધાત્રીપત્રકર્તિતિડીકહપુષ્પા ગૃંગી ત્રિવૃત્ દારુ ચ
 પેંદ્રારગ્વધનાગરામ્લકરસશ્યામા જવાની સમમ્ ॥
 તસ્માત્ શિશુ પલાશમુષ્કકતિલાસત્કોકિલાક્ષસ્ય ચ
 ક્ષારાણિ સમલોહકિટ્મસમં મૂત્રેણ નિર્વાપિતમ્ ।
 એવં તાનિ સમાનિ સૂક્ષ્મકરણાચ્છૂર્ણં પુનર્ભાવયેદ્
 ગોમૂત્રેણ દિનત્રયં તદનુ ચ સ્યાન્માતુલિંગૈરસૈઃ ॥
 ભાવેત્તપુનરેવ લોચનદિનં સદ્ગંગરાજો રસૈઃ
 સિદ્ધં સર્વગુણાત્મકં રુજહરં વૈડાલપન્માત્રકમ્ ॥

મક્ષેદ્દિગુસમં સદા પ્રથમકે ગ્રાસેન યુક્તં હિતં
મંદાગ્નિં વિનિહન્તિ ગુલ્મનિચયં ચૌદર્યરોગાનપિ ॥

इति बृहदग्निमुखं नाम ।

જવખાર, સાજખાર, સિંધવ, સંચળ, વરાગડું, ખિડ લવણ, કાય લવણ, ચિત્રો, હરડે, પાહાડમૂળ, કરંજવૃક્ષની છાલ, પડક્યુરો, નાની એ-લચી, વાવડીંગ, પુષ્કરમૂળ, વજ, આમચૂર, જીરું, કાળીજીરી, આંમળાં, તમાલપત્ર, આમલી, છીણી, કાકડાસીંગ, નસોતર, દેવદાર, ઈંદ્રજવ, ગર-માળો, સુંક, આમ્લવેતસ, હીંગ, પીપર, (કાંગ પણ લેછે), જવાની અજમો, એટલાં ઔષધો સમાન ભાગે લેવાં. પછી સરગવો, ખાખર, મુષ્કકૃત્ત, (ઘંટા પાટલી), તલ, એખરો, એ પાંચનો ક્ષાર કાઢીને તે સમાન ભાગે લેઈને તેમાં મેળવવો. તેમાં તે સૌની યરાયર લોઢાનું કીકું લે-ઈને તેને તપાવીને ગાયના મૂત્રમાં નાખવું અને એવી રીતે તેને શુદ્ધ કરીને પછી સઘળાં સમાન ભાગે લેઈ તેમનું સૂતું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણને ત્રણ દિવસ સૂંધી ગાયના મૂત્રની ભાવના આપવી. તે પછી ખીજેરાના રસમાં ત્રણ દિવસ ભાવના આપવી; પછી બે દિવસ સૂંધી ભાંગરાના રસની ભાવના આપવી. એવી રીતે તૈયાર કરેલું તે ચૂર્ણ સર્વ ગુણવાળું અને રોગને હરનારૂં થાય છે. પછી જમતી વખતે પ્ર-થમ ગ્રાસની સાથે એ ચૂર્ણ એક તોડો લેઈને તેમાં હીંગ મેળવીને ખાવું, તેથી તે મંદાગ્નિનો નાશ કરે છે અને બધા પ્રકારના ગુલ્મ તથા પેટના રોગોને તે પણ મટાડે છે.

अगरस्त्य धृत.

पिप्पली चित्रकं चैव चव्यं पिप्पलिमूलकम् ।
अजमोदा गजकणा क्षारौ द्वौ लवणानि च ॥
एतान्यर्धपली मात्रा प्रस्थं चापि तुषोदकं ।
प्रस्थमत्रघृतं देयं प्रस्थं चैवार्द्रकं रसम् ॥
भृंगराजरसप्रस्थं प्रस्थं तु मातुलिगकम् ।
दधि प्रस्थद्वयं क्षिपवा द्वौ प्रस्थौ नवनीतकम् ॥

પચેન્મૃદ્ધગ્નિના તાવદ્દૃતં યાઘત્પ્રદશ્યતે ।
 અવતાર્ય પ્રયોક્તવ્યં પાને ભોજનકેપિ વા ॥
 મંદાગ્નીનાં ચ ગુલ્માનામજીર્ણાનાં વિનાશનમ્ ।
 ગ્રંથ્યર્વુદાપચીકાસશૂલશ્વાસનિવારણમ્ ॥
 ગ્રહણોશ્વયથૂનાં ચ કૃમીણાં ગુદકીલકમ્ ।
 અર્શસાં વસ્તિશૂલાનાં હૃદ્રોગાણાં વિશેષતઃ ॥
 નાશયેચ્છાશુ યોગાચ્ચ ભાસ્કરાત્તિમિરં યથા ।
 મંદાગ્નીન્ નાશયત્યેવ કૃતં ચેતિ હ્યગસ્તિના ॥

॥ इत्यगस्त्यघृतम् ॥

પીપર, ચિત્રો, ચવક, પીપરીમૂળ, અન્નમોદ, ગજપીપર, જવ-
 ખાર, સાંજખાર, સિંધવ, સંચળ, વરાગડું, કાચ લવણ, ખાંડ લવણ,
 એ સર્વે એ એ તોલા લેવાં. પછી એ સર્વમાં ચોસઠ તોલા જવની કાંચ,
 ચોસઠ તોલા ધી, ચોસઠ તોલા આદાનો રસ, ચોસઠ તોલા ભાંગરાનો રસ,
 ચોસઠ તોલા બીજોરાનો રસ, ૧૨૮ તોલા દહીં અને તેટલુંજ
 માખણ નાખવું. પછી એ સર્વને ચુલે ચઢાવીને ધીમાં તાપથી પકવવું.
 જ્યારે ધી માત્ર શેષ રહે ત્યારે તેને નીચે ઉતારીને ગાળી લેવું. તથા
 એ ધી ખાવામાં પીવામાં વાપરવું. એ ધી મંદાગ્નિનો, શુદ્ધ રોગનો,
 તથા અજીર્ણનો નાશ કરનાર છે. વળી તે ગ્રંથી, અર્મુદ, ન
 પાકે એવી ગાંઠ, ખાંસી, શળ અને શ્વાસને મટાડે છે. અહણી, સાંઘો,
 કૃમિરોગ, શુદ્ધકીલક નામે અર્શ રોગનો એક પ્રકાર, પેદુંમાં થતું શળ અને
 વિશેષ કરીને તદ્દયના રોગ, એ સર્વને જેમ સૂર્ય અંધકારનો નાશ કરે
 છે તેમ, નાશ કરે છે. આ ઘૃત અગસ્ત્ય મુનિએ કરેલું છે તે મંદા-
 ગ્નિને તો મટાડેજ છે.

सिंहराज सूर्य.

एकः प्रदेशो रुचकस्य भागो ह्यर्धोजमोदस्य च सैन्धवस्य ।
 शुंख्याख्यं वा मरिचस्य भागौ चूर्णं चतुर्थं सितजीरकस्य ॥
 तत्रेण पानात्कफवातरोगांस्तद्भोजनांते पटुदीपनाह्नौ ।
 श्रीसिंहराज्ञा कथितं तु चूर्णं ग्रीहोदराजीर्णविसूचिकायाम् ॥

એક ભાગ સંયળ, અર્ધો ભાગ અજમોદ, અર્ધો ભાગ સિંધવ, ત્રણ ભાગ મુંઠ, બે ભાગ મરી, ઘોળું છઠ્ઠે ચાર ભાગ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને છાસ સાથે તે પીવામાં આવે તો જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરવામાં એ ચૂર્ણ ઘણું ઉત્તમ છે. એ ચૂર્ણ શ્રીસિંહરાજે કહેલું છે તથા તે પ્લીહિદર (અરલ), અજીણ અને વિસૂચિકા, એ રોગને મટાડે છે.

અમ્નિધૂત.

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ચિત્રકો ગજપિપ્પલી ।
 હિંગુ ચવ્યાજમોદં ચ પંચૈવ લવણાનિ ચ ॥
 દ્વૌ ક્ષારૌ હપુષા ચૈવ દદ્યાદર્ધપલોન્મિતાન્ ।
 દધિકાંજિકસૂક્તાનિ ઘૃતમત્ર સમાનિ ચ ॥
 આર્દ્રકસ્ય રસપ્રસ્થે ઘૃતપ્રસ્થં વિપાચयेत् ।
 एतदग्निघृतं नाम मंदाग्नीनां प्रशस्यते ।
 अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं तथा गुल्मोदरापहम् ॥
 ग्रन्थ्यर्बुदापचीकासकफमेदोनिलानपि ।
 नाशयेद्गुणीदौषं श्वयथुं सभगंदरम् ॥
 ये च बस्तिगता रोगा ये च कुक्षिसमाश्रिताः ।
 सर्वास्तान्नाशयत्येव सूर्यस्तમ इवोदितः ॥

इत्यમिधृतम् ॥

॥ इति मंदाग्नितीव્રામિવિષમામિચિકિત્સા ॥

પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ગજપીપર, લીંગ, ચવક, અજમોદ, સિંધવ, સંયળ, વરાગડું, કાચ લવણ, ખિડ લવણ, જવખાર, સાજખાર, છીણી, એ પ્રત્યેક બે બે તોલા લેવાં. દહીં, કાંજી, સૂકત અને ધી, એ સર્વે સમાન એટલે ચોસઠ ચોસઠ તોલા લેવાં. પછી આદાનો રસ ચોસઠ તોલા લેઈને તેમાં મેળવવો. અને તે સર્વમાં ચોસઠ તોલા ધી નાખીને પકવ કરવું. એ પકવ થયેલા ધીને અમ્નિધૂત કહેછે. એ ઘૃત મંદાગ્નિવાળાને ક્ષયદાકારક છે. વળી તે અર્શરોગનો નાશ કરવામાં ઉત્તમ છે. વળી તે શુદ્ધ અને ઉદરરોગને દૂર કરનાર છે. તેમજ તે ગ્રંથી, અ-

મુંદ, ન પાકે એવી ગાંઠ, ખાંસી, કફ, મેદરોગ, વાયુના રોગ, ગ્રહણીનો રોગ, સોજો, ભગંદર, એ સર્વનો નાશ કરે છે. વળી જેમ ઉદય પામેસો સૂર્ય અંધકારનો નાશ કરે છે તેમ એ ઘૂત જે રોગ પેદુમાં થાય છે તથા જે રોગ કૂખમાં થાય છે તે સર્વનો નાશ કરે છે.

મંદાગ્નિ, તીવ્રાગ્નિ, વિષમાગ્નિની ચિકિત્સા સમાપ્ત.

અરોચક રોગના ચિકિત્સા.

અરોચક રોગની હેતુ.

વાતાદિદોષત્રયકોપનૈસ્તુ શોકેન રોષાદતિવૈમનસ્યૈઃ ।
કાસાતિસારેણ વિરૂપગંધૈઃ સંજાયતેડરોચકનામરોગઃ ॥

વાયુ આદિ ત્રણ દોષ ક્રોધવાથી, શોકથી, ક્રોધથી, અતિશય મનની અપ્રીતિથી, ખાંસીથી, અતિસારથી, અને વિરૂપણ ગંધથી અરોચક નામે રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

અરોચકના પ્રકાર તથા લક્ષણો.

ક્ષારં તથામ્લં કટુકં તથોષ્ણં પિત્તેન વક્ત્રસ્ય ભવેદરોચઃ ।
ગૌલ્યં ગુરુઃ શીતલપિચ્છિલં ચ દૌર્ગંધતાસ્યે કફજસ્ત્વરોચઃ॥
ક્ષણેન શીતં ચ ક્ષણેન ચોષ્ણં વૈરસ્યમાસ્યે પરુષં શિરોરુક્ ।
અરોચકં વાતમયં વિધિજ્ઞૈઃ સંલક્ષણીયં મનુજસ્ય ચાસ્યે ॥
અન્યો ભવેત્ક્રોધભયેન કામાત્તેનાસ્ય જાઙ્યં કટુકં વિરસ્યં ।
કંપોથ રોમોદ્ગમકં શિરોર્તિશ્ચિત્તન્નમં તદ્વ્યકામુકાઢ્યં ॥

પિત્તના બગડવાથી અરોચક રોગ થયો હોય તો મુખ ખાંડ, ખાંડ, તીખું અને કડવું થઈ જાય છે. કફથી થયેલા અરોચકમાં મુખ મધુર, ભારે, ચંદુ, ચીકણું, અને દુર્ગંધીવાળું થાય છે. વાયુથી થયેલા અરોચકમાં મુખમાં ફાણમાં ચંડક અને ફાણમાં ગરમી માલમ પડે છે; મુખ વિરસ થઈ જાય છે; માથામાં પીડા થાય છે; એવા લક્ષણોથી નિદાનના વિધિને જાણનારા વૈદ્યે મનુષ્યના મુખમાં વાયુથી અશ્ચિ ઉત્પન્ન થઈ છે એમ જાણવું. એ ત્રણ વિના એક એવા પ્રકારનો અરો-

અક રોગ થાય છે, તે ક્રોધ, ભય કે કામવાસનાથી થાય છે. તેવો અ-
રોચક થયો હોય ત્યારે મુખમાં જડતા ઉપજે છે, તથા તે તીખું અને
વિરસ થાય છે. વળી ભય કે કામથી અરોચક થયો હોય ત્યારે રો-
ગીને કંપ, શ્વાં ઉભાં થવાં, માથામાં પીડા, ચિત્તનો ભ્રમ, એવા વિ-
કાર થાય છે.

અરોચકની ચિકિત્સા.

પિત્તાન્નરસ્ય રુચિકૃદ્વમનં પ્રશસ્તં,
પશ્ચાત્કળાદિકમિદં વિલિહેતુ ચૂર્ણમ્ ।
કૃષ્ણાહરેણુયવમસ્રવિડંગહિંગુ
ચૂર્ણેન દંતમુખઘર્ષણમેવ શસ્ત્રમ્ ॥
અંગારવલ્લિરસના લવણં ચ શુઠી
કાથઃ પ્રશસ્તઃ સગુડો વમનાય પુંસામ્ ।
નિક્કાથ્ય ધાન્યમધુયષ્ટિગુડેન યુક્તં
શસ્ત્રં નૃણાં વમનમેવમરોચકેષુ ॥
શ્લેષ્મોદ્ભવેષુ સકલેષુ તથૈવ ચૂર્ણેઃ
ગૃંગીચિવામધુયુતૈશ્ચ નિઘર્ષણં સ્યાત્ ।
રાજદ્રુમાર્જુનધવં લવણોત્તમાઢ્યં
કાથં પિવેદ્રુચિકરં વમનસ્ય હેતોઃ ॥
વાતોદ્ભવેરુચિગદે કથિતોઽગદસ્તુ
યુક્તં વચ્ચા લવણકામ્લકકાંજિકેન ।
ચૂર્ણં નિઘર્ષણમિદં મરુતાતિયુક્તમ્
ક્ષારામ્લતકકવલગ્રહમેવ શસ્ત્રમ્ ॥
સાધારણેષ્વરુચકેષુ શુભં પ્રદિષ્ટં
ષડ્ગ્રંથિજા મગધજા સુરસા પટોલમ્ ।
નિઃક્કાથ્યમેવ વિધિના પ્રતિપાનકં સ્યાત્
ચૂર્ણં સટીજલદમાગધિકાવિઘર્ષઃ ॥

જે પિત્તથી અરોચક થયો હોય તો રોગીને પ્રથમ વમન કરાવવું એ રૂચિ ઉપન્નવનારું છે. વમન કરાવ્યા પછી આ નીચે કહેલું પીપર વગેરેનું ચૂર્ણ ચાટવું. તે ચૂર્ણ આ પ્રમાણે—પીપર, પિત્તપાપટો, જવની ભરમ, વાવડીંગ, અને હાંગ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેવડે દાંત તથા મુખની અંદર ધસવું; કેમકે તે ક્ષાયદો કરે છે. પિત્તના અરોચકવાળાને વમન કરાવવામાટે હસ્તી કરંજ, રાસ્ના, સિંધવ અને મુંડ એ ઔષધોના ચૂર્ણમાં ગોળ નાખીને રોગીને પાવું; કેમકે તેથી વમન થઈને ખગડેલું પિત્ત નીકળી જવાથી અરૂચિ મટે છે. કફથી ઉત્પન્ન થયેલા સધળા અરોચક રોગમાં ધાણા, જેઠીમધ, અને ગોળનો ક્વાથ કરીને રોગીએ વમન કરવામાટે પીવો એ હિતકારક છે. તેમજ કાકડાસીંગ, અતિવિખ, એ બેના ચૂર્ણમાં મધ મેળવીને મોઢામાં ધસવું. જે વાયુથી થયેલો અરોચક રોગ હોય તો, ગરમાજો, સાદડ અને ધાવડો એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં સિંધવ નાખીને તે પીવો અને વમન કરવું તેથી રૂચિ ઉત્પન્ન થશે. તથા વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા અરૂચિ રોગમાં વજ અને સિંધવનું ચૂર્ણ ખાટી કાંજીમાં મેળવીને તે રોમાં ધસવું. જે વાયુનું જોર વધારે હોય તો ખાટી ઝાસમાં જવખાર નાખીને તેના કોગળા ભરવા તે હિતકારક છે. ક્રોધાદિકથી થનારા સાધારણ અરોચકમાં વજ, પીપર, તુળસી, અને પટોળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને વિધિપૂર્વક પીવો. તથા પડકચુરો, મોથ, અને પીપરનું ચૂર્ણ મુખમાં ધસવું.

અરોચક નાશક ક્રિયા.

સ્વેદાઃ સમીરણે ચોક્તા વમનં કફજે સ્મરમ્ ।

પિત્તે વિરેકં વિહિતં ત્રિદોષે તુ ત્રયં મતમ્ ॥

ક્રિયા શસ્તા મનુષ્યાણાં ત્રિદોષારોચકાપહા ॥

વાયુથી થયેલા અરોચકમાં નાનાપ્રકારના સ્વેદ (પરસેવો) કાઢવાના વિધિ યોજવા; કફથી થયેલા અરોચકમાં વમન કરાવવું; પિત્તના અરોચકમાં વિરેચન આપવું એ હિતકારક છે; અને ત્રણે દોષથી કોપેલા અરોચકમાં ત્રણે વાનાં કરવાં જોઈએ. એ પ્રમાણે વાતાદિ ત્રણ દોષના અરોચકને દૂર કરનારી ક્રિયા છે અને તે હિતકારી છે.

અરોચકમાં તજવા જેવા પદાર્થો.

નાત્યમ્લં વિશદં ચાપિ રુક્ષં પર્યુષિતં નિશિ ।

વિદલં સ્નિગ્ધં દ્રવં ચાતિકથિતં ભોજનેષુ ચ ॥

અતિશય ખાટું, અતિ પાતળું, લૂખું, રાતનું વાશી, કઠોળ, અત્યંત સ્નિગ્ધ, અને પ્રવાહી, એવું ભોજન અરોચકવાળાએ ન કરવું.

અરોચકમાં કવલગ્રહ.

ત્વગેલા મરિચં ચૈવ તિતિડીકં ગુડાન્વિતમ્ ।

ચૂર્ણમુષ્ણાંબુના પીતમરોચે કવલગ્રહઃ ॥

સૌવર્ચલાજીરકકુટ્ટશર્કરા કળોત્પલૈલાસિતચંદનાનિ ।

પથ્યોષણૌ રોધ્રયવાગ્રજઃ સઠી અજાજિના ચાર્દ્રકચંદનાનિ ॥

પાદેન પાદેન ચ યોગયુક્તૈશ્ચત્વાર પતે કવલગ્રહાઃ સ્યુઃ ।

ગોતક્રદુગ્ધેન ચ માક્ષિકેણ તે તૈલેન વારોચક નાશહેતવઃ ॥

પાતાદિકાનાં ચ સમસ્તજાનામરોચકાનાં પ્રકરોતિ નાશમ્ ।

સકાસહિકાસ્વરભંગશોષાન્ ઘ્નન્તિ પ્રતિદયાયકપીનસં ચ ॥

इति कवलग्रहः ।

તજ, એલચી, મરી એ ત્રણનું ચૂર્ણ આંખલી અને ગોળ સાથે પીવું, તેને અરોચકમાં કવલગ્રહ કહેછે. વળી સંચળ, શરૂં, ઉપલેટ અને સાકરનું ચૂર્ણ; અથવા પીપર, કમળ, એલચી, સાકર અને ચંદન; અથવા હરડે, મરી, લોખર, દંદ્રિજવ અને પડકચુરો, એમનું ચૂર્ણ; અથવા શરૂં, આદું અને ચંદન, એમનું ચૂર્ણ (કલક) એ ચાર કવલગ્રહ કહેવાય છે. એ ચારમાંનો હરડોઈ એક ગાયત્રી છાશ સાથે, અથવા ગાયના દૂધ સાથે, અથવા મધ સાથે, અથવા તેલ સાથે આપવાથી અરોચકનો નાશ કરેછે. વળી તે વાયુ આદિક સઘળા દોષથી થયેલા અરોચકનો તથા ખાંસી, હિકા, સ્વરભંગ, શોષ, સળખમ અને પીનસ એ સર્વે રોગનો પણ નાશ કરેછે.

યવાની ખાંડવ ચૂર્ણ.

યવાનિકા નાગરચામ્લવેતસં કોલં તથા દાહિમતિતિડીકમ્ ।

સમાનિ ચેમાનિ ચ કર્ષમાત્રં ભૂયોપિ કર્ષાર્દ્રયુતાન્યમૂનિ ॥

જાજી વરાઙ્ગં ચ સુવર્ચલં ચ કળાશતૈકં મરિચાત્ શતે દ્વે ।
 પલ્લાનિ ચત્વાર્યપિ શર્કરાયાઃ સમં ચ ચૂર્ણં વદનપ્રિયં ચ ॥
 મક્ષેદદેદં રુચિકૃદ્વિબન્ધં સપ્તીહશૂલં જયતે સકાસમ્ ।
 શ્વાસં વિનશ્યેત્ હૃદયામયઘ્નં જિહ્વાસ્યકણ્ઠામયશોધનં ચ ॥
 ગ્રાહ્યગ્રહણ્યાર્શવિકારમન્દાનલસ્ય સન્દીપનમેવ ચૂર્ણમ્ ।
 યવાનિકાષાણ્ડવિકાભિધાનમરોચકનાં શમનં પ્રશસ્તમ્ ॥

इति यवानीखाण्डवर्चणम् ।

જવાની અજમો, ચુંક, આમ્લવેતસ, ખેર, દાડમ, આંબલી, એ સર્વે સમાન ભાગે એટલે એક એક તોલો લેવાં; પછી છરં, તજ, સંચળ, એ અરધો અરધો તોલો લેવો; પીપર એકસો લેવી; મરી બસો લેવાં; સોળ તોલા સાકર લેવી; એ સઘળું ચૂર્ણ કરીને એકત્ર કરવું. એ ચૂર્ણ મુખને પ્રીતિ ઉપગવનાર થાયછે. એ ચૂર્ણ ખાવાથી રચિ ઉપજે છે; બંધકાશ, બરેણ, શૂળ અને ખાંસીને મટાડેછે; શ્વાસનો નાશ કરેછે; છાતીના રોગનો નાશ કરેછે; જીભ, મુખ, અને કંઠના રોગનું શોધન કરેછે; મળનો અટકાવ, ગ્રહણી રોગ અને અર્શરોગ એ સર્વેને મટાડીને મંદાગ્નિને તે પ્રદિપ્ત કરેછે. એ ચૂર્ણને યવાનિક ખાંડવ કરીને કહેછે અને તે સઘળા પ્રકારના અરચિના રોગને મટાડેછે.

यवागू वगेरे.

यवागूः पञ्चकोलस्य कुलत्थाढकययूषकम् ।
 मुद्रयूषेण वा सम्यक् भक्तानां भोजनं हितम् ॥
 सहिङ्गु त्र्यूषणाढ्यं च व्यञ्जनं संप्रशस्यते ।
 अगस्तिघृतवत् श्रेष्ठं भोजनारोचकेष्वपि ॥
 कारवेल्लपटोलं च पलाण्डुः सूरणं सठी ।
 लवणं धान्यकं श्रेष्ठं प्रलेहश्च कटुत्विकम् ॥
 सिंही सर्षपवास्तुकं शतपुष्पा काकमाचिका ।
 तुण्डारस्य च मूलानां शाकं श्रेष्ठं प्रशस्यते ॥

ગોધૂમપોલિકાઃ શ્રેષ્ઠા મૃષ્ટાક્કારૈરરોચકે ।

જાઙ્ગલોનિ ચ માંસાનિ ભોજયેષિઙ્ગુત્તમઃ ॥

ઇત્યરોચકચિકિત્સા ।

પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રે, ચવક અને સુંઠ, એ પાંચને પંચકોલ કહેછે. એ પંચકોલના ક્વાથમાં સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ અરિચિને મટાડનારી છે. અથવા કળથીના કે તુવેરની દાળના કે મગની દાળના ચૂષ (ઉકા-ળેલા પાતળા પાણી) સાથે ભાતનું ભોજન એ રિચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે. અથવા હિંગ, સુંઠ, પીપર, મરી, એ ચાર વાનાનાં ચૂર્ણસહિત હરકોઈ અથાણું પણ રિચિ ઉત્પન્ન કરવામાં વખાણવા યોગ્ય છે. અગસ્તિ ધૃત જે પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે તે ધી સહિત કરેલું ભોજન અરોચકમાં શ્રેષ્ઠ છે. કારેલાં, પરવળ, ટુંગળી, સૂરણ, ષડકચુરો, મીઠું, ધાણા, એ અરોચકમાં શ્રેષ્ઠ છે. સુંઠ, પીપર અને મરી, એ ત્રણનો અવલેહ પણ હિતકર છે. રીંગણીની ભાજ, સરસવની ભાજ, વથુઆની ભાજ, સુવાની ભાજ, હાડીઆકર્પણની ભાજ, તુંડીરની ભાજ, અને મૂળાની ભાજ એ અરોચકવાળાને ઉત્તમ છે. વળી અંગારાપર શેકેલી ધજની પોળીયો શ્રેષ્ઠ છે. તથા તેજ પ્રમાણે અરોચક રોગવાળાને જંગલી પશુઓનાં માંસ આપવાં હિતકર છે.

ઇતિ અરોચક ચિકિત્સા.

ઇત્યાત્રેયમાર્ષિતે હારીતોત્તરે તૃતીયસ્થાને મન્દામિ-

ચિકિત્સા નામ ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ।

સપ્તમોઽધ્યાયઃ ।

આત્રેય ઉવાચ

શૂલરોગની ચિકિત્સા.

વિના વાતેન નો શૂલં વિના પિત્તેન નો બ્રમઃ ।

ન કફેન વિના છર્દિઃ ન રક્તેન વિના તમઃ ॥

વ્યાયામયાનનિશિજાગરણવ્યવાય-
 શોકાતિભારગતિધાવનકશ્વમેણ ।
 વૈષમ્યપાનશયનેન ચ ભોજનેન
 શીતેન વાયુઃ કુપિતઃ પ્રકરોતિ શૂલમ્ ॥
 વિષ્ટમ્ભિરુક્ષયવમાષકલાયમુદ્ગ-
 નિષ્પાવકત્રિપુટકોદ્રવકૈર્મસૂરૈઃ ।
 ગોધૂમશ્ચુદ્રકણરુક્ષવિભોજનેન
 ચૈતૈરપાનમલરોધનમૂત્રરોધૈઃ ॥
 વાયુસ્ત્વધ્રોગતપથા પ્રવિરુહ્ય શૂલં
 વાતાત્મકં પ્રકુરુતેઽન્તરવહ્નિમાંઘમ્ ।
 તેનાંગૌરવમતીવ તથા ચ કુક્ષૌ
 શૂલં કરોતિ ગુદમાર્ગનિરોધિતેઽપિ ॥
 ગાત્રેઽતિતોદમરતિર્મલિનાતિદીના
 વાતાતિપીડિતનરસ્ય મુખચ્છવિઃ સ્યાન્ ॥

इति वातशूलोत्पत्तिः ।

આત્રેય કહેછે.—વાયુ વિના શૂળ નથી; પિત્ત વિના બ્રમ (ચક્રી) નથી; કફ વિના ઉલટી નથી; અને લોહી વિના અંધારાં (મૂર્છા) નથી.

શૂળ રોગનાં સામાન્ય નિદાન.

કસરત, ગાડીધોડામાં બેસીને જવું, રાત્રે ઉગ્નગરો કરવો, અતિશય સ્ત્રીસંગ કરવો; શોક, અતિશય ભાર, ગમન, દોડવું, શ્રમ કરવો, વિષમ રીતે પાન કરવું; વિષમ રીતે શયન કરવું; વિષમ ભોજન કરવું; એ વગેરે કારણોથી અને દંડકથી વાયુ કોપીને શૂળ ઉત્પન્ન કરેછે.

વાતશૂળની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ.

જે પદાર્થ ઝાડનો અંધકોશ કરનારા હોય તે, રક્ષ પદાર્થો, જવ, અડદ, વટાણા, મગ, વાલ, લાંગ, કોદરા, મસૂર, ઘઉં, ખીજાં કાંગ વગેરે હલકાં અને રક્ષધાન્ય, એવા પદાર્થનું ભોજન કરવાથી અપાન વાયુનો, મળનો તથા મૂત્રનો, રોધ થાયછે. અને રોધાયલો અપાનવાયુ નીચેને માંજથી ઉંચે ચઢીને વાતાત્મક શૂળ ઉત્પન્ન કરેછે, અને જઠરાગ્નિને પણ મંદ

કરેછે. તેથી કરીને શરીર અતિશય ભારે (જડ) થાયછે; કૂખોમાં શૂળ આવેછે; યુદાનો માર્ગ બંદ થવાથી અંગમાં સોમો ભોંકાતી હોય એવી અતિશય વેદના થાયછે; કોઈ પદાર્થ ઉપર પ્રીતિ રહેતી નથી; મુખની કાંતિ મલિન અને દીન થઈ જાયછે. વાયુના શૂલથી પીડાયલાનાં એવાં લક્ષણુ છે.

પિત્તશૂળનાં વિદાન.

ક્રોધાતપાદનલસેવનહેતુના ચ
શોકાન્ન્યાર્તિગતિધાવનઘર્મયોગાત્ ।
ક્ષારામ્લમઘકટુકોષ્ણવિદાહિરૂક્ષ-
સૌવીરશુષ્કપલલેન ચ રાજિકામિઃ ॥
સંકુપ્યતેઽનિલસમીરિતં તત્તુ પિત્તં
શૂલં કરોતિ જઠરે મનુજસ્ય તીવ્રમ્ ।
તેનાઙ્ગદાહબહુઘર્મતૃષાર્તિમૂચ્છાં
ર્ચાભ્યન્તરે દહતિ શોષઃ સપિત્તતાચ્ચ ॥

इति पित्तशूललक्षणम् ।

ક્રોધથી, તડકાથી, અતિશય અગ્નિ સેવવાથી, શોકથી, ભયની પીડાથી, ઉતાવળે ચાલવાથી, દોડવાથી, અતિશય પરસેવો થવાથી, ક્ષારથી, ખટાઈથી, મઘથી, તીખા પદાર્થથી, ગરમ પદાર્થથી, વિદાહી અને રૂક્ષ પદાર્થથી, સૌવીર નામના મઘથી, સૂકા માંસથી અને રાઈથી, વાયુએ પ્રેરેલું પિત્ત કોષ પામેછે અને મનુષ્યના જઠરમાં તીવ્ર શૂળ ઉત્પન્ન કરેછે. તેથી કરીને અંગમાં બળતરા બળેછે, અતિશય પરસેવો થાયછે, તરસની પીડા થાયછે, મૂર્છા થાયછે, આભ્યંતરમાં દાહ થાયછે, મુખમાં શોષ થાયછે તથા તે પિત્તવાળું ખાલૂમ પડે છે.

કફશૂળનાં નિદાન.

अव्यायामैः स्निग्धसंसेवनेन
गौल्याहारैश्चेक्षुतैलैः पयोमिः ।
अत्याहारैर्निद्रया वासरे स्यात्
शीतैरेतैः कोपयेच्छेषमस्तु ॥

१ नाभ्यंतरे. प्र० १ ला.

કસરત ન કરવાથી, સ્નિગ્ધ ભોજન કરવાથી, ગૌલ્ય નામના મધ-
સહિત આહાર કરવાથી, એરડીના વિકાર ખાવા પીવાથી, તેલથી, ભેંસ
વગેરેનાં દૂધથી, અતિશય ખાવાથી, દિવસે ઉધવાથી, અને ચંડકથી,
એટલાં કારણોથી કફનું શૂળ કોપ પામે છે.

કફશૂળની સંપ્રાપ્તિ.

માપાતિશીતલપયોદધિभिः सुशीतै-

र्मत्स्यैस्त्वनूनपल्लैरतिसेवितैस्तु ।

श्लेष्मा मृशं शमयतेऽनलमाशु શૂલં

कोष्ठे करोति मनुजस्य विकारमुग्रम् ॥

અડદ, અતિ દંડા પદાર્થો, અતિ દંડાં દૂધ અને દહીં, ઘણા ખાંસ-
વાળા મત્સ્ય, ઇલાદિ પદાર્થો ખાવાથી અત્યંત કફ ઉત્પન્ન થઈને જલ-
શક્તિને શમાવી દેછે તથા મનુષ્યના કોષામાં શૂળ નામનો ભયંકર વ્યાધિ
ઉત્પન્ન કરેછે.

કફશૂળનાં લક્ષણ.

हृत्तासकासवमिजाज्यशिरोगुरुत्वं

स्तैमित्यशीतलतनૂरुચિबन्धनं च ।

भुक्तप्रसेकमधुरास्यतयाभिरामं

स्निग्धं मुखं भवति यस्य कफात्मकोऽसौ ॥

જે રોગીને છાતીમાં પીડા, ખાંસી, ઉલટી, જડતા, માથાનું ભારે-
પણું, શરીરનું ભીનાપણું, શરીરની શીતળતા, અરચિ, ખાધા પછી
મુખમાં પાણી છૂટવું, મોઢું મધુર થઈ જવું, અને મુખ ચીકણું થવું,
એવાં લક્ષણો થાય તેને કફશૂળ થયું છે એમ જાણવું.

આમ અને નિરામ શૂળનાં લક્ષણ.

श्लेष्मोद्भवान्येव भवन्ति यस्य

चिह्नानि तच्चाમभवं तु શૂલમ્ ।

सपैत्तिकानीव भवन्ति यस्य

तमाहुर्जीर्णेऽपि निरामશૂલમ્ ॥

જે રોગીને અન્ન પચી ગયા છતાં કફશૂળનાં લક્ષણો જેવાં ચિન્હ થાય તેને આમશૂળ જાણવું. અને જે રોગીને અન્ન પચી ગયા છતાં પિત્તશૂળના જેવાં ચિન્હ થાય તેને નિરામશૂળ જાણવું.

એ એ દોષથી થયેલાં શૂળનાં લક્ષણ.

હૃત્કણ્ઠપાશ્વે કફઃ પૈત્તિકસ્તુ

હૃન્નાભિમધ્યે કફવાતશૂલઃ ।

વસ્તૌ ચ શૂલં ત્વથ નાભિદેશે

વિલોલમાનઃ સ તુ વાતપિત્તાત્ ॥

કફ અને પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલું શૂળ છાતીમાં, કંઠમાં અને પાસામાં વેદના ઉત્પન્ન કરેછે; કફ અને વાયુથી થયેલું શૂળ છાતી અને નાભિની વચ્ચે વેદના કરેછે; વાયુ અને પિત્તથી થયેલું શૂળ અસ્તિમાં (પેદુમાં) અને નાભિમાં અથવા નાભિ તથા પેદુ એ બેની વચ્ચે વેદના કરેછે.

સાધ્યાસાધ્ય પરીક્ષા.

एकोऽपि सुखसाध्योऽसौ द्वन्द्वः कष्टेन सिध्यति ।

त्रिदोषजस्त्वसाध्यस्तु बह्वपद्रवसंयुतः ॥

એક દોષથી ઉત્પન્ન થયેલું શૂળ સાધ્ય છે; એ દોષથી થયેલું કટ-સાધ્ય છે, અને જે શૂળ ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયું હોય તથા જે ઘણા ઉપદ્રવોવાળું હોય તે અસાધ્ય છે.

શૂળ રોગની સંખ્યા.

निदानैः कुपितो वायुर्वर्तते जठरान्तरे ।

तेनेति संख्या दश स्युः शूलस्य परिगीयते ॥

त्रयो वातादिका ज्ञेया द्वन्द्वजास्तु पुनस्त्रयः ।

सामो निरामको द्वौ च शूलाश्चाष्टाविमे स्मृताः ॥

अजीर्णाभवमः प्रोक्तो दशमः परिणामजः ।

एवं दशप्रकारेण शूलं संभवते नृणाम् ॥

भुक्तोपरि भवेद्यस्तु सोऽपि ज्ञेयः कफात्मकः ।

जीर्णेऽन्ने च भवेद्यस्तु स ज्ञेयः परिणामजः ॥

વાયુ પોતાનાં કારણથી ડોષ પામીને જઠરમાં રહેછે તેથી શૂળ રોગની સંખ્યા દશ થાયછે, તેમાં ત્રણ પ્રકારનાં શૂળ વાતાદિક એક

એક દોષથી થાયછે; ત્રણ પ્રકારનાં શળ એ એ દોષ એકલા મળવાથી થાયછે; આમશળ અને નિરામશળ એવાં એ પ્રકારનાં શળ થાયછે; એવાં આઠ પ્રકારનાં શળ છે. અને અછર્ણથી જે શળ થાયછે તે નવમું કહેવાય છે; તથા પરિણામશળ એ દશમું કહેવાયછે. એ પ્રમાણે મનુષ્યોને દશ પ્રકારનાં શળ ઉપજે છે. જે શળ આઠા પછી થાયછે તે શળ ક્ષાત્મક સમજવું; અને જે શળ અત્ર પચી ગયા પછી થાયછે તેને પરિણામશળ સમજવું.

વાતશૂળનાં લક્ષણ.

આધ્માનમૂર્ધ્વં મલબન્ધનં ચ જૃમ્ભા તથા વેપથુર્મદવહ્નિઃ ।

ઉદ્ગીરણં સ્નિગ્ધમુખાતિજિહ્વા વાતેન શૂલં ભવતે વિધિજ્ઞઃ ॥

વાયુથી શળ થયું હોય સારે પેટ ચરેછે; વાયુ ઊંચે ચરેછે; ઝાડો પિશાળ રોકાય છે; બગાસાં આવે છે; શરીર કંપે છે; જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે; મુખમાંથી પાણી વગેરે નીકળે છે; મુખ ચીકણું થાયછે અને ઊભ ચીકણી થાયછે એ શળને વાયુથી થયેલું શળ કહેછે.

પિત્તશૂળનાં લક્ષણ.

વાહોડરતિમોંહસ્તથૈવ તૃષ્ણા કૃચ્છ્રેણ મૂત્રં કટુકાસ્યતા ચ ।

સ્વેદાતિશોષો વદનં ચ પીતં પિત્તાત્મકં તત્પ્રવદન્તિ ધીરાઃ ॥

દાહ, અણુગમો, મોહ, તરસ, પિશાળ કરતાં ઘણું કટુ થવું, મુખ કડવું થઈ જવું, પરસેવો થવો, અતિશોષ પડવો, મુખ પીળું થવું, એવા લક્ષણયુક્ત શળને ધીર પુરુષો પિત્તશળ કહેછે.

કફશૂળનાં લક્ષણ.

હૃદિસ્તથા કાસબલાસમોહ આલસ્યતન્દ્રા જડતાતિશૈત્યમ્ ।

કફાત્મકં તત્

કફથી થયેલા શળમાં રોગીને બકારી થાયછે; તેમ ખાંસી, કફ, મોહ, આળસ, થેન, જડતા અને અતિશય શીતળતા થાયછે.

દ્વિદોષ અને ત્રિદોષ શૂળનાં લક્ષણ.

મિષજાં વરિષ્ઠં શૂલં ભવેદ્બ્રન્ધજરોગસંજ્ઞમ્ ॥

ત્રિમિસ્તુ દોષસ્તુ ત્રિદોષૈજઃ સ્યાત્

હે વૈધોમાં ઉત્તમ એવા હારીત! એ એ દોષનાં ચિન્હ જે શૂળમાં માલમ પડે તે શૂળ દૂઢળ એટલે એ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલું જાણવું અને ત્રણ દોષવડે ઉત્પન્ન થયેલું શૂળ હોય તેને ત્રિદોષશૂળ કહેવું.

રક્તશૂળનું લક્ષણ.

રક્તેન ચૌકાદશમઃ પ્રદિષ્ટઃ ।

પિત્તાત્મકાનિ ચ ભવન્તિ યસ્ય ચિહ્નાનિ યસ્યાસ્ત્વગ્છર્દનં ચ ॥

શોષસ્તૃષા દાહસ્તથૈવ કાસઃ શ્વાસેન રક્તપ્રભવોઽતિશૂલઃ ।

इति शूलनिदानम् ।

લોહીથી અગિયારમું શૂળ થાયછે. તે રક્તશૂળનાં ચિન્હ પિત્ત-
ગ્નના જેવાં થાય છે. વિશેષમાં લોહીની ઉલટી થાયછે. વળી શોષ,
તરસ, દાહ, ખાંસી, અને શ્વાસ, એવાં ચિન્હ પણ થાયછે. તે ઉપરથી
રક્તના બિગારથી શૂળ ઉપજ્યું છે એમ જાણવું.

શૂલરોગની ચિકિત્સા.

इति शूलपरिज्ञानमतो वक्ष्यामि भेषजम् ।

येन शूलार्तिशमनं शूली संपद्यते सुखम् ॥

दृष्ट्वा शूलं लङ्घनं पाचनं च विरेचनं वान्तिस्वेदनं वा ।

क्षારं चूर्णं वर्त्तयः शूलशान्त्यै पानाभ्यङ्गात्કુશ્યતે वै મનુષ્યે ॥

પાછળ જે શૂળનું નિદાન કહ્યું તે ઉપરથી શૂળ રોગનું જ્ઞાન
થશે. હવે તે શૂળ રોગનું ઔષધ કહું છું, જેથી શૂળ રોગની પીડાનું
શમન થશે અને શૂળ રોગીને સુખ પ્રાપ્ત થશે. પ્રથમ શૂળ રોગીને
જોઈને તેને લંઘન કરાવવું, પાચન ક્વાથ આપવો, અથવા વિરેચન
આપવું, ઉલટીઓ આપવી, પરસેવો કાઢવો (શેક કરવો), ક્ષાર આ-
પવો, ચૂર્ણ આપવાં, શુદ્ધમાં વર્તિઓ મૂકવી, પીવાનાં ઔષધ આપવાં,
શરીરે તેજ વગેરેનું અભ્યંગ ચોળવું, એવા એવા ઉપચાર કરવાથી શૂળ-
રોગની શાંતિ થાયછે.

હિંગ્વાદિ ક્વાથ.

हिङ्गुनागरसठीसुवर्चलं दारुपौष्करघनं पुनर्नवा ।

काथपानमिति शूलिनां हितं पाचनं जठरगुल्मिनामपि ॥

હિંગ, સુંઠ, પડકચુરો, સંચળ, દેવદાર, પુષ્કરમૂળ, મોથ, સાટોડી, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને રોગીને પીવા આપવાથી શૂળરોગને ક્ષાયદો કરેછે તથા જઠરરોગ અને શુભ્રરોગ, એ રોગનું પાચન કરેછે.

વાતશૂળ ઉપર હિંગ્વાદિ ક્વાથ.

હિઙ્ગુ પૌષ્કરસઠીસુવર્ચલં ક્વાથમેવમપિ શૂલિનાં હિતમ્ ।

વાતશૂલશમનાય શસ્યતે પાચનં નિગદિતં ચ વર્ત્તતે ॥

હિંગ, પુષ્કરમૂળ, પડકચુરો, સંચળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ શૂળ-રોગવાળાને હિતકારક છે. એ ક્વાથ વાયુથી થયેલા શૂળને શમાવવામાં હિતકર છે તથા પાચન કરનાર પણ છે.

સૈંધવાદિ ચૂર્ણ.

સિન્ધૂત્થહિઙ્ગુરુચકં યવાની પથ્યા યવક્ષારસમં વિચૂર્ણમ્ ।

દેયં સુખોષ્ણેન નિહન્તિ શૂલં વાતાત્મકં વાપ્યચિરેણ શૂલમ્ ॥

સિંધવ, હિંગ, સંચળ, જવાની અજમો, હરડે, જવખાર, એ ઔષધો સમભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરવું અને થોડા ગરમ પાણી સાથે તેને પાવું. તેથી વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલું શૂળ થોડાક કાળમાં મટી જાય છે.

હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ.

હિઙ્ગુ સૌવર્ચલં પથ્યા યવાની સપુનર્નવા ।

વાલૈરણ્ડો બૃહત્યૌ દ્વે તુંબરં વ્યોષસંયુતમ્ ॥

ક્ષારસૌવર્ચલોપેતં ક્વાથં વા ચૂર્ણકં તથા ।

સઘો વાતાત્મકં શૂલં હન્તિ સઘો વિષૃચિકામ્ ॥

હિંગ, સંચળ, હરડે, જવાની અજમો, સાટોડી, નાના એરંડાનું મૂળ, રીંગણી, ભોંયરીંયણી, ધાણુ, સુંઠ, પીપર, મરી, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં જવખાર તથા સંચળખાર નાખીને પાવો અથવા એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને રોગીને ખાવા આપવું. એમ કરવાથી તત્કાળ વાયુથી થયેલું શૂળ મટાડે છે તથા વિસ્રચિકા રોગને પણ મટાડે છે.

તુંબુરૂઆદિ ચૂર્ણ.

તુમ્બુરૂપૌષ્કરહિઙ્ગુ જવાની વ્યોષયુતા ત્રિવૃતા ત્રિગુણેન ।

યુક્તમિદં લવણાષ્ટકચૂર્ણં શૂલનિવારણમેવ સુખં તુ ॥

ધાણા, પુષ્કરમૂળ, હિંગ, જવાની અજમો, સુંક, પીપર, મરી, એ પ્રત્યેક એક એક ભાગ લેઈને તેમાં ત્રણ ભાગ નસોત્તર મેળવી ચૂર્ણ કરવું. એ આઠ ઔષધના ચૂર્ણમાં એક ભાગ સિંધવ મેળવવો. એ ચૂર્ણ શળનો નાશ કરીને શળને મટાડે છે.

એરંડાદિ ક્વાથ.

કાથો નિહન્તિ મરુતોદ્ભવશૂલસંધાન્

પરણ્ડનાગરસુવર્ચલરામટેન ।

પથ્યાવચેન્દ્રયવનાગરતોયયુક્તં

હિઙ્ગુ સુવર્ચલયુતં ચ નિહન્તિ શૂલમ્ ॥

એરંડાનાં મૂળ, સુંક, સંયળ, હિંગ, હરડે, વજ, ઈંદ્રજય, સુંક, અને વીરણવાળો, એ ઔષધોના ક્વાથમાં હિંગ અને સંયળ નાખીને પાવાથી વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલાં તમામ શળ મટે છે.

બૃહદ્ હિંગુ ચૂર્ણ.

હિઙ્ગુનાગરપદ્મગ્રન્થા યવાની ચામયા ત્રિવૃત્ ।

વિડક્કં દારુ ચવ્યં ચ તુમ્બુરુકુષ્ઠમુસ્તકાઃ ॥

હપુષા કલશી રાક્ષા વત્સકા સદુરાલભા ।

શતાવરી બૃહત્યૌ ચ ત્વગેલા પત્રજીરકમ્ ॥

પુષ્કરં તિન્તિડીકં ચ વૃક્ષામ્લં ચામ્લવેતસમ્ ।

દ્વૌ ક્ષારૌ પશ્ચલવણં સમં ચૈકત્ર મિશ્રયેત્ ॥

મૂત્રેણ ભાવનાં ચૈકાં દત્ત્વા છાયાવિશોષિતમ્ ।

બીજપૂરકતોયેન ભાવયેચ્છ દિનત્રયમ્ ।

વિડાલપદિકાં માત્રાં યુક્તીત શૂલશાન્તયે ॥

વાતે ચોષ્ણોદકેનાપિ પિત્તે શર્કરયાન્વિતઃ ।

ત્રિફલાક્વાથમદ્યાભ્યાં શ્લેષ્મરોગે પ્રશસ્યતે ॥

શૂલાનાહવિબન્ધેષુ મન્દાગ્નૌ ગુલ્મવિદ્રઘૌ ।

પ્લીહોદરાણાં પાણ્ડૂનાં જ્વરિણાં ચ વિશેષતઃ ।

નિહન્તિ રોગસંજ્ઞાતં મેઘવૃન્દં મરુદ્ યથા ॥

इति बृहद्विङ्गुचूर्णम् । इति वातशूलचिकित्सा ।

લિંગ, સુંઠ, વજ, જવાનીઅજમો, હરડે, નસોતર, વાવડીંગ, દેવદાર, ચવક, ધાણુ, ઉપલેટ, મોથ, છીણીનાં મૂળ, શાલીપર્ણી, રાસના, કડાબાલ, ધમાસો, સતાવરી, રીંગણી, ભોયરીંગણી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, જીરું, પુષ્કર મૂળ, આંબલીની ખરવડ, આમચૂર, આમ્લ-વેતસ, જવખાર, સાજખાર, સિંધવ, સંચળ, વરાગડું, કાચલવણુ, ખિડખાર, એ સર્વને સમાન ભાગે લઈને એકડું કરી ચૂર્ણ કરવું. પછી ગાયના મૂત્રનો એક પટ દઈને તેને છાંયડામાં સૂકવવું. પછી ખીજોરાના રસના ત્રણ દિવસ સુધી પટ દેવા. પછી તે ચૂર્ણમાંથી એક તોલો ખાવું. તેથી શૂળરોગ મટી જશે. ગરમ પાણી સાથે એ ચૂર્ણ ખાવાથી વાયુનું શૂળ મટશે. સાકર સાથે ખાવાથી પિત્તશૂળ મટશે. ત્રિફળાનો ક્વાથ અને મધ સાથે પીવાથી કફનું શૂળ મટશે. જેમ વાયુ વરસાદનાં વાદળાના સમુદાયનો નાશ કરે છે તેમ આ ચૂર્ણ શૂળ, પેટ ચડવાનો રોગ, બંધકોશ, મંદામિત્રો રોગ, યુદ્ધરોગ, વિદ્રધિ (ગાંઠ) નો રોગ, ખરોળનો રોગ, ઉદરરોગ, પાંડુરોગ, વિશેષ કરીને તાવ, એ રોગોના સમુદાયનો નાશ કરેછે.

પિત્તશૂળની ચિકિત્સા.

ધાત્રીફળાદિ ચૂર્ણ.

ધાત્રીફલં લોહરજશ્ચ પથ્યા વ્યોષં સમાંશેન વિભાવ્ય તં તુ ।

રસેન વા દાડિમમાતુલુક્યશ્ચૂર્ણે સિતાલ્યં ચ સપિત્તશૂલે ॥

આમળાં, લોહચૂર્ણ, હરડે, સુંઠ, પીપર, મરી, એ સર્વે સરખે ભાગે લેઈને તેને દાડિમના તથા ખીજોરાના રસના પુટ દેવા. એવી રીતે પુટ આપેલા તે ચૂર્ણને સાકર સાથે ખાવાથી પિત્તશૂળ મટે છે.

દાડિમાદિ ચૂર્ણ.

બિડાલકં દાડિમપૂતના ચ ધાત્રીસમેતં વિદધીત ચૂર્ણમ્ ।

તન્માતુલુક્યસ્ય રસેન ભાવિતં સપિત્તશૂલે શમનાય મક્ષેત્ ॥

દાડિમ, હરડે, આમળાં, એ ત્રણનું ચૂર્ણ કરીને તેને ખીજોરાના રસનો પટ દેવો. એ ચૂર્ણ એક તોલો ખાવું તેથી પિત્તશૂળ શમે છે.

શુવંત્યાદિ ધૃત.

જીવંત્યાયં ધૃતં પાને ક્ષીરં વાપિ સિતાન્વિતમ્ ।

કર્તવ્યં રેચનં નિત્યં પિત્તશૂલનિવારણમ્ ॥

ગળો અથવા હરડે જેમાં પ્રથમ ગણુવેલી છે એવા ઔષધોના ગણુને શુવંત્યાદિ ગણુ કહેછે. એ શુવંત્યાદિ ગણુના ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું અર્થાત્ ગળો વિગેરેથી તૈયાર કરેલું ધી અથવા દૂધ સાકરસહિત પીવામાં આવે અથવા નિત્ય વિરેચન આપવામાં આવે તો પિત્તશૂળ મટે છે.

પિત્તશૂળના બીજા ઉપચાર.

શિશિરસરસતોયાગાહનં ચન્દનાનિ

વિશદપુલિનમધ્યે શાયનં વૈ નિશાસુ ।

કનકરજતકાંસ્યામ્ભોજહૈમં તુષારં

કૃતમિતિ વિધિરેષઃ પૈત્તિકે શૂલરોગે ॥

હંડા અને સરસ પાણીમાં સ્નાન કરવાથી, શરીરે ચંદન ચોપડવાથી, નિર્મળ રેતીના બાદમાં રાત્રે શયન કરવાથી, સોનાનું, રૂપાનું કે કાંસાનું પાત્ર લઈને તેમાં ભોજન કે પાન કરવાથી, કમળનાં પુષ્પની માળાઓ પેહેરવાથી, બરફનું કે ઝાકળનું પાણી પીવાથી પિત્તશૂળ મટેછે. મારે એ વિધિ પિત્તશૂળના રોગમાં કરવો.

પિત્તશૂળનું ભોજન.

સિતશાલ્યોદ્ભવા લાજાઃ સિતા મધુયુતં પયઃ ।

દાહં પિત્તજ્વરં છર્દિં સઘઃ શૂલં નિહન્તિ ચ ॥

જાઙ્ગલાનિ ચ માંસાનિ ભોજનાર્થે પ્રશસ્યતે ।

ધૃતં ક્ષીરં સમધુરં પ્રશસ્તં પિત્તશૂલિનામ્ ॥

इति पित्तशूलचिकित्सा ।

ઘોળી ડાંગરની ધાણી, સાકર, અને મધ, એ સૌની સાથે દૂધ પીવાથી તે દાહને, પિત્તજ્વરને, ઉલટીને અને શૂળને તત્કાળ મટાડે છે. પિત્તશૂળવાળાના ભોજનને અર્થે જંગલી પશુઓનાં માંસ હિતકારક છે, તેજ પ્રમાણે સાકર સાથે ધી અને દૂધ પણ પિત્તશૂળવાળાને યુક્તકારી છે.

કદશૂળની ચિકિત્સા.

લક્ષ્મણ વમનં ચૈવ પાચનં શ્લેષ્મશૂલિનામ્ ।

ન ઘનં નાતિમધુરં શયનં નો વિધેયકમ્ ॥

કદશૂળવાળાને ઉલટી કરાવવી, ઉપવાસ કરાવવો અને દોષને પકડ કરવાનાં ઔષધ આપવાં એ હિતકારક છે; પણ તેને ઘાણ કે મધુર ઔષધ હિત કરનારાં નથી તેમ દિવસે ઊંઘવું, એ પણ હિતકારી નથી.

બિલ્વાદિ ક્વાથ.

બિલ્વાગ્નિમન્થવૃષચિત્રકનાગરાશ્ચ
 ઇરણ્ડહિંકુ સહસૈન્ધવકં સમાંશમ્ ।
 ક્વાથો નિહન્તિ કફજોઙ્ગવશૂલસંઘં
 સદ્યસ્તથૈવ ગઠરાનલવર્ધનં ચ ॥

બાલી, અરણી, અરડૂસો, ચિત્રો, સુંદ, દીવેલાતું મૂળ, હિંગ, અને સિંધવ, એ સરખે ભાગે લેધને તેનો ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથ કદથી ઉપજેલાં તમામ પ્રકારનાં શૂળનો નાશ કરેછે તથા તરતજ જઠરાગ્નિને વધારે છે.

માતુલુંગાદિ રસ.

માતુલુક્કરસં ધાત્રીરસં સૈન્ધવસંયુતમ્ ।
 સૌભાજ્જનકમૂલસ્ય રસં ચ મરિચાન્વિતમ્ ॥
 સક્ષારમધુનોપેતં શ્લેષ્મશૂલનિવારણમ્ ।
 યક્ષ્મક્ષયોઙ્ગવં શૂલં નાશયત્યાશ્વસંશયમ્ ॥

બીજેરાનો રસ, આમળાંનો રસ, સિંધવ, સરગવાનો રસ, મરીનું ચૂર્ણ, જવખાર અને મધ, એ સર્વને એકત્ર કરીને પીવાથી કદનું શૂળ મટે છે. વળી તેથી પકૃત નામે જમણે પાસે જે ગ્રંથિ હોયછે તેનું શૂળ તથા ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલું શૂળ પણ મટેછે એમાં સંદેહ નથી.

તુંબરાદિ ચૂર્ણ.

તુંબરં પ્રન્થિકૈરણ્ડલ્યોષં પથ્યાજમોદકમ્ ।

સક્ષારલવણોપેતં ચૂર્ણં શૂલે કફાત્મકે ॥

ધાણા, પીપરીમૂળના ગંઠોડા, દીવેલાનું મૂળ, સુંઠ, પીપર, મરી, અજમોદ, જવખાર અને સિંધવ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કફશૂળને મટાડનારું છે.

એરંડાદિ ક્વાથ.

પરણ્ડબિલ્વબૃહતીદ્વયમાતુલુકં

પાપાણભિત્રિકટુમૂલકૃતઃ કષાયઃ ।

સક્ષારહિઙ્ગુલવણોરુષુતૈલમિશ્રં

શ્રોણ્યૂરુમેદ્ઘદયસ્તનરુક્ષુ દેયમ્ ॥

इति श्लेष्मशूलचिकित्सा ।

દિવેલો, લીલી રીંગણી, બોયરીંગણી, ખીજેર, પાપાણુમેદ, સુંઠ, પીપર, મરી, પીપરીમૂળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં જવખાર, હિંગ, સિંધવ, અને એરંડીનું તેલ નાખીને પાવું. એ ઔષધથી નંધ, સાથળ, લિંગ, તદ્દય અને સ્તન, એ જગોએ પીડાયતી હોય તે મટે છે.

વાતપિત્ત શૂળની ચિકિત્સા.

પટોલાદિ ક્વાથ.

પટોલારિષ્ટપત્તાણિ ત્રિફલાસંયુતાનિ ચ ।

કાથો મધુયુતઃ પાનં શૂલે પિત્તસમીરણે ।

પિત્તજ્વરતૃષાદાહરક્તપિત્તનિવારણમ્ ॥

પટોળ, અને અરીઠાનાં પાંદડાંમાં ત્રિફળા (હરડાં, ખેડાં અને આમળાં) મેળવીને તેનો ક્વાથ કરી તે મધ સાથે પાવો તેથી પિત્ત અને વાયુનું શૂળ મટેછે. વળી પિત્તનો તાવ, તરસ, દાહ અને રક્તપિત્ત પણ મટે છે.

દુરાલભાદિ કલ્ક.

દુરાલભા પર્યટકં ચ વિશ્વા પટોલનિમ્બામ્બુદતિન્તિડીકમ્ ।
સશર્કરં કલ્કમિદં પ્રયોજ્ય સપિત્તવાતોદ્ગ્નવશૂલશાન્ત્યૈ ॥

इति वातपित्तशूलचिकित्सा ।

ધભાસો, પિત્તપાપડો, સુંઠ, પટોળ, લીંબડો, મોથ, આંબલી, એ
ઔષધોનું કલ્ક કરીને તેમાં સાકર નાખીને રોગીને ખાવા આપવું તેથી
વાયુ અને પિત્તનું શૂળ શાંત થાયછે.

વાત કફ શૂળ ચિકિત્સા.

સૌવર્ચલાદિ ચૂર્ણ.

સૌવર્ચલં સમસઠી સહનાગરા ચ
શુણ્ઠીયુતેન કથિતેન જલેન ચૂર્ણમ્ ।
પીતં નિહન્તિ મરુતાત્મબલાસશૂલં
પાર્શ્વતિશૂલજઠરાનલહૃત્ પ્રશસ્તમ્ ॥

સંચળ, પડકચુરો, સુંઠ, એ ત્રણ સમાન ભાગે લેઈને તેમનું ચૂર્ણ
કરવું. પછી સુંઠનો ક્વાથ કરીને તે ક્વાથ સાથે એ ચૂર્ણ પીવું. તેથી
વાયુ સહિત કફથી થયેલો શૂળ મટે છે. વળી પાસાંમાંનું શૂળ તથા
જઠરમાંનું શૂળ મટેછે. જઠરાગ્નિના રોગને મટાડવામાં એ ઔષધ સાફ છે.

દાર્વાદિ ક્વાથ.

દારુ નાગરકં વાસા હિઙ્ગુ સૌવર્ચલાન્વિતમ્ ।
કાથો વાતકફે શૂલે આમે જીર્ણે વિબન્ધકે ॥

દેવદાર, સુંઠ, અરડૂસો, હિંગ, સંચળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ વાયુ
અને કફથી થયેલું શૂળ મટાડેછે. વળી આમથી થયેલા શૂળને,
અન્ન પચી ગયા પછી થનારા શૂળને તથા બંધકોશ થવાથી થયેલા
શૂળને પણ એ ક્વાથ મટાડે છે.

ત્રિદોષશૂળની ચિકિત્સા.

પક્ષાશાદિ શૃત.

પલાશકદલીવાસાપામાર્ગે કોકિલાહ્વયમ્ ।

ગોમૂત્રેણ શૃતં તત્તુ હિહ્વનાગરસંયુતમ્ ॥

હિતં ત્રિદોષજે શૂલે કામલાવિઙ્ગવિવન્ધકે ।

ગુલ્મોદરાણાં શમનં મન્દાગ્રીનાં નિયચ્છતિ ॥

ખાખર, કેળનો કંદ, અરડસો, અધાડો, એખરો, એ ઔષધોનાં ગાયના મૂત્રમાં નાખીને ઉકાળીને થંબું કરવું. પછી તેમાં લિંગ અને સુંદનું ચૂર્ણ નાખીને રોળીને પીવાને આપવું. એ પાન ત્રિદોષથી ઉપદ્રેશો શૂળમાં, કમળામાં અને અંધકોશમાં હિતકારક છે. વળી તે શુદ્ધ અને ઉદર રોગને શમાવે છે તથા મંદાગ્રિને કમી કરે છે. અર્થાત્ ગરમાગ્રિની વૃદ્ધિ કરે છે.

સર્વ શૂળ ઉપર ઉપાય.

एकएव कुबेराक्षः सर्वशूलापहारकः ।

किंपुनः स त्रिभिर्युक्तः पथ्यारुचिकरामटैः ॥

એકલી સાગરગોટીનું ચૂર્ણ ખાવાને આપવાથી સર્વ પ્રકારનાં શૂળ મટી જાય છે તો પછી જો તેની સાથે હરડે, સંયળ અને લિંગ મળેલા હોય તો શું બાકી રહે! અર્થાત્ સાગરગોટી સાથે હરડે વગેરે ઔષધો ભેળવીને આપવાથી તમામ પ્રકારનાં શૂળ મટે છે.

શંખક્ષાર.

शङ्खक्षारं च लवणं हिङ्गुव्योषसमन्वितम् ।

उष्णोदकेन तत् पीतं हन्ति શૂલં ત્રિદોષજમ્ ॥

इति त्रिदोषशूलचिकित्सा ।

શંખનો ક્ષાર, સિંધવ, લિંગ, સુંદ, પીપર, મરી, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરીને તેને ગરમ પાણી સાથે પાવાથી ત્રિદોષનું શૂળ શાંત થાય છે.

પરિણામશૂળની ચિકિત્સા.

લક્ષ્મનં વમનં ચૈવ વિરેકશ્ચાનુવાસનમ્ ।

નિરૂહો વસ્તિકર્માણિ પરિણામે ત્રિદોષજે ॥

ત્રિદોષથી ઉપજેલા પરિણામ શૂળમાં લંઘન, વમન, વિરેચન, અનુવાસન અસ્તિ અને નિરૂહ અસ્તિ, એવી ક્રિયાઓ કરવી હિતકાર છે.

ચિત્રકાદિ મોદક.

ચિત્રકં ત્રિવૃતા દન્તી વિઙ્કં કટુકત્વયમ્ ।

સમં ચૂર્ણં ગુડેનાથ કારયેન્મોદકાન્ સુધીઃ ॥

મક્ષયેત્ પ્રાતરુત્થાય પશ્ચાદુષ્ણોદકં પિબેત્ ।

પરિણામોદ્ભવં શૂલં હન્તિ શૂલં નરસ્ય ચ ॥

ચિત્રો, નસોતર, દંતીમૂળ, વાયવિઙ્ગ, સુંક, પીપર, મરી, એ સર્વે ઔષ્ધો સમાન લઈને તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં ગોળ નાખીને મોટી મોટી ગોળીઓ કરવી. પછી ગાંધા પુરૂષે સવારમાં ઉડીને તે ગોળીઓ માપ-પ્રમાણે ખાવી અને તે ઉપર ગરમ પાણી પીવું. એથી કરીને પરિણામશૂળ તથા બીજાં શૂળ પણ નાશ પામે છે.

યવાન્યાદિ ચૂર્ણ.

યવાની હિઙ્ગુ સિન્ધૂત્થં ક્ષારં સૌવર્ચલામયા ।

સુરામણ્ડેન પાતવ્યા પરિણામે ત્રિદોષજે ॥

જવાની અજમો, હિંગ, સિંધવ, જવખાર, સંચળ, હરડે, એ ઔષ્ધોનું ચૂર્ણ કરીને મધનું ઉપરનું નીતરનું પાણી લેઈને તે સાથે તે ચૂર્ણ પીવું; તેથી ત્રિદોષથી ઉપજેલું પરિણામશૂળ મટે છે.

હિંગ્યાદિ ગુટિ.

હિઙ્ગુ વ્યોષવચાજમોદહપુષા પથ્યા યવાની સડી

જાજીપિપ્પલિમૂલદાડિમવૃકોચવ્યામ્નિકં તિન્તિડી ।

તસ્માન્નામ્લરસં સુવર્ચલયવક્ષારં તથા સર્જિકા

સિન્ધૂત્થં વિઙ્કચૂર્ણકં સમઘૃતં સ્યાદ્વીજપૂરે રસે ॥

કુર્યાન્નીર્ણગુડે વિમર્ચ ગુટિકાં ચાક્ષપ્રમાણામિમાં
કલ્કો વાતવિકારિણાં પ્રદદતઃ શૂલાર્શસપ્તીહકાન્ ।
કાસાનાહવિબન્ધમેહહૃદયં શૂલં નિહન્ત્યાશુ વૈ ॥
एष हिंवादिको नाम सर्वशूलार्तिनाशनः ।
सर्ववातविकारघ्नः सर्वक्षयनिवारणः ॥

હિંગ, સુંક, પીપર, મરી,વજ, અજમોદ, ધીણીનાં મૂળ, હરડે, જવાની અજમો, પડકચુરો, છરૂં, પીપરીમૂળ, દાડીમ, પાદાડમૂળ, ચવક, ચિત્રો, આંબલી, આમ્લવેતસ, (કે ખાટો રસ,) સંચળ, જવ-ખાર, સાંજખાર, સિંધવ, ગિડલવણુ, એ સર્વને સમાન ભાગે લઈને તેનું ચૂર્ણ કરવું. પછી બીજોરોના રસમાં તેને ભાવના દેવી અને તેની બૂના ગોળમાં ગોળી કરવી. એ ગોળી એક તોલાની માત્રા પ્રમાણે કરવી. અથવા તેજ પ્રમાણે તેનું કલ્ક કરીને વાયુના રોગવાળાને આપવું. તેથી શૂળ, અર્શ, બરત્ત, ખાંસી, પેટ ચડવું, બંધકોશ, પ્રમેહ, છાતીનું શૂળ, એ સર્વ રોગ મટે છે. એ ગોળી કે કલ્કને હિંગ્વાદિક કહે છે અને તે સર્વ પ્રકારના શૂળની પીડાને નાશ કરે છે. વળી તે સર્વ પ્રકારના વાયુના રોગ તથા સર્વ પ્રકારના ક્ષયના રોગને પણ મટાડે છે.

શૂળના ઉપદ્રવ.

अतीसारस्तृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवोऽरुचिः ।
श्वासकासौ वमिर्हिक्का शूलस्योपद्रवा दश ॥
શૂલં સોપદ્રવં દષ્ટ્વા ભિષગ્ દૂરે પરિત્યજેત્ ।
अनुपद्रवे क्रिया प्रोक्ता भिषजां सिद्धिमिच्छताम् ॥

અતિસાર, તરસ, મૂર્છા, પેટ ચડવું, ભારેપણું, અરુચિ, શ્વાસ, ખાંસી, ઉલટી, અને હિક્કા એ દશ શૂળના ઉપદ્રવો જાણવા. એવા ઉપદ્રવોવાળા શૂળને જોઈને વૈદ્યે તેને દૂરથીજ તથા દેવું; કેમ કે જે વૈદ્ય પોતાના કર્મની સિદ્ધિ ઇચ્છતા હોય તેણે ઉપદ્રવવિનાના શૂળ ઉપર ક્રિયા કરવી એવી આયુર્વેદાચાર્યોની આજ્ઞા છે.

પથ્યાપથ્ય વિચાર.

વર્જयेद् द्विदलं शूली तथा सघनशीतलम् ।
 पिच्छिलं च दधि चैव दिवानिद्रां च वर्जयेत् ॥
 शालिषष्टिकसिन्धूत्थहिङ्गुसौवीरकं तथा ।
 सुरा वा गुडशुण्ठी वा पाने श्रेष्ठा भिषग्वरैः ! ।
 शतपुष्पा वास्तुकं च हितं प्रोक्तं प्रशस्यते ॥
 एणतित્તિરિલાવાશ્ચ ક્રૌશ્ચશશકસારસાઃ ।
 एषां मांसानि शस्तानि कथितानि भिषग्वरैः ! ॥

શળરોગવાળાએ કઠોળ ખાવું નહિ. તેજ પ્રમાણે ઘાસ અને ફળ પદાર્થો પણ ખાવા નહિ. વળી પિચ્છિલાવાળા પદાર્થો જેવા કે દહીં વગરને વર્જવા; તેમ દિવસે શયન પણ કરવું નહિ. હે ઉત્તમ વૈદ્ય! સારી ચોખ્ખાનો ભાત, સિંધવ, હિંગ, સૌવીર નામે મધ, મુરા, ગોળ અને સુંદ, એ પદાર્થો ખાવાપીવામાં ફાયદાકારક છે. સુવાતી ભાજી અને બથવાનું શાક પણ શળ રોગીને હિતકારક છે. હે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ! હરણુ, તેતર, લાવરાં, વહીલાં, સસલાં, સારસ, એ જનાવરોનાં માંસ પણ જળવાળાને હિતકારક છે એમ કહ્યું છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने शूल-
 चिकित्सा नाम सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

પાંડુરોગની ચિકિત્સા.
 પાંડુરોગની સંખ્યા.

आत्रेय उवाच ।

शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि पाण्डुरोगमहागदम् ।
 पञ्चैव पाण्डुरोगास्ते सम्भवन्तीह मानुषे ॥

વાતિકઃ પૈત્તિકશ્ચૈવ શ્લેષ્મિકઃ સાન્નિપાતિકઃ ।

પञ्चમો મૃદ્ધક્ષણેન વક્ષ્યે ચૈષાં તુ સમ્ભવમ્ ॥

આત્રેય કહેછે.—હે પુત્ર ! પાંડુ નામે જે મોટો રોગ છે તે-
યિંયં તું સાંભળ; હું તને કહું છું. મનુષ્યને પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ
થાયછે; એક વાયુથી, બીજો પિત્તથી, ત્રીજો કફથી, ચોથો સન્નિપાતથી,
અને પાંચમો માટી ખાવાથી, એમ પાંચ પ્રકારના પાંડુરોગ થાયછે.
તેને એ પાંડુરોગ જે કારણોથી ઉત્પન્ન થાયછે તે કહુંછું.

પાંડુરોગનું નિદાન.

દીર્ઘાધ્વના પીડિતો વા જ્વરેણ

રક્તસ્રાવાત્પીડિતો વા વ્રણેન ।

ચિન્તાયાસાદ્રોધનાદ્વૈ મનુષ્ય-

સ્યાયં પાણ્ડુર્જાયતે સેવતે યઃ ॥

ક્ષારં ચામ્લં કલ્યમૈરેયસેવા

અવ્યાયામાન્મૈથુનાતિશ્રમેણ ।

નિદ્રાનાશેનાતિનિદ્રા દિવાપિ

યોગૈશ્ચૈતૈર્મૃત્તિકામક્ષણેન ॥

પથિ શિથિલશરીરે રોગસંપીડિતે વા

લવણકટુકષાયાસેવનામ્લેન મૃદ્ધિઃ ।

અતિસુરતમજસ્રં સેવનાતિક્રમેણ

નયતિ રુધિરશોષં તેન વૈ પાણ્ડુરોગમ્ ॥

ઘણું લાંબે પંથે ચાલવાની પીડાથી; તાવથી; લોહી વહી જવાથી;
ત્રણ અથવા નાઈ પડીને તેમાંથી લોહી વગેરે વહી જવાથી, ચિંતા કર-
વાથી, બહુ પરિશ્રમ કરવાથી; અને શરીરના મળમૂત્ર વગેરેના વેગ
અટકાવવાથી પાંડુરોગ થાયછે. વળી ખાઈ, ખાટું, મધ, આસવનું
મધ એ વગેરેનો અતિ ઉપયોગ કરવાથી, કસરત ન કરવાથી; મૈથુન
કરવાથી, અતિશય શ્રમથી; બિલકુલ ઉંઘ ન આવવાથી; દિવસે અતિ-
શય ઊંઘવાથી; માટી ખાવાથી, માર્ગમાં ચાલવાથી, શરીર શિથિલ થઈ
જવાથી; રોગવડે પીડાવાથી; ખાઈ, તીખું, તુરું, ખાટું વગેરે ખાવાથી;

મારી ખાવાથી; અને મૈથુન કરવાના જે નિયમો શાસ્ત્રોએ બતાવ્યા છે તેનું ઉલ્લંઘન કરીને નિરંતર અતિશય મૈથુન કરવાથી શરીરમાંનું લોહી સૂકાય છે અને તેથી પાંડુરોગ ઉત્પન્ન થાયછે.

પાંડુરોગનાં પૂર્વરૂપ.

તેનાક્ષકૂટે શ્વયથુઃ શરીરે પાણ્ડુત્વમાયાતિ ચ પીતમૂત્રઃ ।

નિષ્ઠીવતે ત્વક્ પ્રવિદીર્યતે ચ સંજાયતે તસ્ય પુરઃસરાણિ ॥

પાંડુરોગ થતાં પેહેલાં પાછળ કહેલાં કારણોવડે આંખોની ચારે આગુએ સોજો આવે છે; શરીરનો રંગ પીળો પડી જાયછે; પેશાબ પીળો થાયછે. થુંકેછે તે પણ પીળા રંગનું હોય છે; શરીરની ત્વચા ફાટેછે; એવાં ચિન્હ પાંડુરોગ થતા પેહેલાં થાયછે.

વાતપાંડુનાં લક્ષણ.

તોદશ્ચ પારુષ્યશિરોગુરુત્વં

ત્વઙ્મૂત્રનેત્રે નલ્લકાલિમા સ્યાત્ ।

વાતાત્મકં તં મનુજસ્ય વિદ્ધિ

લિઙ્ગરુપેતાનિલપાણ્ડુરોગમ્ ॥

શરીરમાં સોજો ઘોચાતી હોય એવી વેદના થાયછે; શરીરનો સ્પર્શ કરકરો થાયછે; માથું ભારે થાયછે; ત્વચા, મૂત્ર, નેત્ર અને નખ કાળાં પડી જાયછે; એવાં ચિન્હથી યુક્ત પાંડુરોગ જે મનુષ્યને થયો હોય તે મનુષ્યને વાયુથી થયેલો પાંડુ રોગ છે એમ જાણવું.

પિત્તપાંડુનાં લક્ષણ.

આમત્વપીતત્વકરો હિ લોકે

વિભર્તિ શોકં કટુકાસ્યતાં ચ ।

મન્દજ્વરો વૈ તૃષામોહશોષઃ

પીતચ્છવિઃ પિત્તમ્બો હિ પાણ્ડુઃ ॥

પિત્તથી ઉપજેલા પાંડુરોગમાં પિત્તને લીધે આમ અને પીળાપણું ઉત્પન્ન થાયછે. રોગીનું મુખ કડવું થઈ જાયછે તથા તેને શરીરે સોજો ચડેછે રોગીને ઝીણા તાવ આવે છે, તરસ લાગેછે, મૂર્છા થાયછે અને

કંઠે શોષ પડેછે; તેના શરીરનો રંગ પીળો થઇ જાયછે. એવાં લક્ષણોથી પિત્તપાંડુ ઓળખવો.

કફપાંડુનાં લક્ષણ.

તન્દ્રા ચ શોફઃ કફકાસયુક્ત
આલસ્યપ્રસ્વેદગુરુત્વમેવમ્ ।
સંજાયતે તસ્ય કફાત્મકોઽસૌ
નરસ્ય પાણ્ડુત્વમ્બવો વિકારઃ ॥

કફથી થયેલા પાંડુરોગમાં ઘેન, સોળે, કફથી થયેલી ખાંસી, આળસ, પરસેવો, શરીરનું ભારેપણું, એવાં ચિન્હ થાયછે. એવાં ચિન્હ ઉપરથી મનુષ્યને થયેલાં પાંડુરોગનો વિકાર કફથી થયેલો છે એમ જાણવું.

ત્રિદોષપાંડુનાં લક્ષણ.

તન્દ્રાલસ્યં શ્વેચ્છુવમથૂ કાસહૃલાસશોષા
વિદ્ભેદાલસ્યં પરુષનયને સજ્વરો વૈ ક્ષુધાર્તઃ ।
મોહસ્તૃષ્ણાક્લમમથ નરસ્યાશુ પશ્યેત્સુદૂરં
ત્યાજ્યો વૈદ્યૈર્નિપુણમતિભિઃ સાન્નિપાતોત્થપાણ્ડુઃ ॥

ત્રણે દોષ કોષવાથી થયેલા પાંડુરોગમાં રોગીને ઘેન, આળસ, સોળે, ઉલટી, ખાંસી, છાતીમાં પીડા, શોષ, ઝાડો નરમ થવો, આળસ, આંખો કરકરી થવી, તાવ આવવો, અને અતિ ભૂખથી પીડા પામવી એવાં ચિન્હ થાયછે. વળી તે રોગીને મોહ, તરસ અને થાક ઉપજે છે. વળી ઘણી દૂરની વસ્તુ તે રોગીના જોવામાં એકાએક આવે છે. એવા પાંડુરોગને સન્નિપાતથી ઉપજેલો પાંડુ કહેછે. નિપુણ બુદ્ધિવાળા વૈદ્યોએ પાંડુરોગને તથા દેવો. અર્થાત્ એ રોગ અસાધ્ય છે એમ જાણીને તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

માદી ખાવાથી થયેલા પાંડુનાં લક્ષણ.

મૃત્તિકામક્ષણેનાથ શૃણુ પુત્ર ! ગદો મહાન્ ।
પાણ્ડુરોગો ગરિષ્ઠોઽપિ મવેદ્ધાતુક્ષયક્કરઃ ॥

મૃદ્ધક્ષણાચ્ચૈવ મલં પ્રકીર્ય
 સ્વોતાંસિ દુષ્યન્તિ તન્મૃત્તિકાયાઃ ।
 તેનૈવ નાસૃક્ પરિવર્તયન્તિ
 ન તર્પયેત્તં વપુષં રસેન ॥
 ક્ષારા કષાયા મરુતં ચ પિત્તં
 સંકોપયત્યાશુ નરસ્ય મૃત્સા ।
 શ્લેષ્મપ્રકોપં મધુરા કરોતિ
 મૃત્સા ન જગ્ધા હિતકારિણી સ્યાત્ ॥
 વિકૃતિગતબલિષ્ઠા મારુતાઘાત્રયસ્તુ
 દ્યુતિબલમધમોજો નાશયન્ત્યાશુ દોષાઃ ।
 ભવતિ વિકલમેવં પાણ્ડુરોગે શરીરં
 હરતિ જઠરવન્નિંહ મૃત્તિકાભક્ષણેન ॥

હે પુત્ર ! માટી ખાવાથી જે મોટો રોગ ઉપજે છે તે વિષે હું
 તને કહું છું તે તું સાંભળ. માટી ખાવાથી મહામોટો અને ધાતુનો
 ક્ષય કરનારો પાંડુરોગ ઉત્પન્ન થાયછે. માટી ખાવાવડે ખાધેલી માટી
 વાતાદિક દોષને વેહેવાનાં સ્વોતસ (મોટી શિરાઓ) ને યગાડે (બંધ
 કરે) છે અને વાતાદિક દોષને શરીરમાં ફેલાવી દેછે. તથા તેથીજ
 કરીને લોહી પણ શરીરમાં સઘળે ફરી શકતું નથી તથા પોતાનામાં રહેલા
 રસવડે શરીરનું પોષણ પણ કરી શકતું નથી. ખારી તથા તુરી માટી
 ખાધી હોય તો તે વાયુ અને પિત્તને યગાડે છે. મીઠી માટી કફનો
 પ્રકોપ કરેછે. માટે માટી ખાવી હિતકારક નથી, વાયુ આદિ ત્રણ દોષ
 વિકાર પામીને બળવાન થાયછે તથા તેથી તેઓ શરીરની કાંતિ, બળ
 અને ઓજસનો નાશ કરે છે. એવી રીતે માટી ખાવાવડે પાંડુરોગ
 ઉત્પન્ન થઈ રોગીનું શરીર બેતાલ થઈ જાયછે તથા તેના જઠરનો અગ્નિ
 પણ નાશ પામે છે.

પાંડુરોગની અસાધ્યતા.

તેનાદ્વિમેહનમુલ્ખોદરનાભિદેશે
 શોથઃ કફાસુગનિલેન કૃતાતિસારઃ ।

યસ્યાતિકાલચિરસંભવપાણ્ડુરોગઃ

સિદ્ધિં ન યાતિ યદિ નાહમુપાચરામિ ॥

શીર્ણો મિન્નમલોતિસાર્યતિહરિદ્રામઃ સરક્તપ્રભ-

સ્તૃષ્ણમૂર્છાવમિપૂતિગન્ધવદનઃ શીતત્વશોષો જ્વરઃ ॥

પાણ્ડુત્વં નયને નલેષુ વપુષિ દંતેઽધરાણાં ભવેત્

સોયં પાણ્ડુગદો ન સિધ્યતિ વયં કુર્મઃ ક્રિયાં સાદરાત્ ॥

કરચરણશૂનમનુજં મધ્યે ક્ષામં ચ શૂનમુદરં વા ।

શુષ્કૌ વા કરચરણૌ ત્યાજ્યૌ પાણ્ડુર્જ્વરાતિસારયુતઃ ॥

માટી ખાવાથી જે પાંડુરોગ ઉત્પન્ન થાયછે તેથી પગ, મૂત્રદ્વાર, મુખ, ઉદર, અને નાભિક્વર સોજી આવે છે તથા કફ, શ્વિત્ર અને વાયુનેલીધે અતિશય અતિસાર થાયછે. એવી રીતનો પાંડુરોગ જેને ઘણા કાળથી થયો હોય તેને તે રોગ મટી શકતો નથી એમ જાણીને હું તેનો ઉપચાર કરતો નથી, વળી જે રોગીનો મળ છિન્ન ભિન્ન થઈને હળદર સરખો કે લોહી સરખો ઝાડો થતો હોય, જે રોગીને તરસ ઘણી લાગતી હોય, મૂર્છા આવતી હોય, ઉલટી થતી હોય, જેના મુખમાંથી દુર્ગંધ નીકળતો હોય, શરીરે શીત આવતું હોય, કંકે શોષ પડતો હોય, તાવ આવતો હોય, જેની આંખો, નખ, શરીર, દાંત અને ઓઠ, એ ઠેકાણે પીળાપણું થઈ ગયું હોય, એવા પાંડુરોગીની ચિકિત્સા કદાપિ આપણે ઘણા આદરથી કરીએ તથાપિ તે સારો થતો નથી. જે રોગીને હાથે અને પગે સોજી આવ્યો હોય તથા શરીરના વચલા ભાગમાં જે કૃશ હોય, અથવા પેટ ઉપર સોજી ચડ્યો હોય અને હાથ પગ સૂકાઈ ગયેલા હોય, તેમ જેને તાવ અને અતિસાર પણ થયો હોય, એવા પાંડુરોગવાળાને તજવો.

પાંડુરોગની ચિકિત્સા.

સાધ્યસ્ય चादौ प्रतिपाचनं तु विरेचनं चास्य ततो विधेयम् ।

पानानि चूर्णान्यबलेहकानि विरेचयेद्भोगविनाशनानि ॥

પાંડુરોગ સાધ્ય છે કે અસાધ્ય તેનો નિર્ણય કરીને પછી જે તે સાધ્ય માલમ પડે તો પ્રથમ તેને પાચન ઔષધો આપવાં, અને પછી

તેને વિરેચન ઔષધ આપવાં. રોગનો નાશ કરે એવાં પાન (પીવાનાં ઔષધો) ચૂર્ણ, અવલેહ, વગેરે ઔષધો આપવાં કે જે રોગીને વિરેચન કરીને રોગને મટાડે છે.

વાતાદિ પાંડુઉપર સામાન્ય ચિકિત્સા.

વાતિકે પાચનં કુર્યાત્પૈત્તિકે ચાતિરેચનમ્ ।

શ્લેષ્મકે વમનં શ્રેષ્ઠં ક્રિયા ચેમા ભિષગ્વરઃ ॥

વાયુથી થયેલા પાંડુરોગ ઉપર પાચન ઔષધ આપવું; પિત્તથી થયેલા પાંડુરોગ ઉપર વિરેચન ઔષધ આપવું; કફથી થયેલા પાંડુરોગ ઉપર વમન ઔષધ આપવું. હે ઉત્તમ વૈદ્ય ! ત્રણે પ્રકારના પાંડુરોગ ઉપર આ ક્રિયા સમજવી.

વાતાદિ પાંડુઉપર ધૃત.

વાતેન શુળ્લીસુરસાન્વિતં તુ પિત્તેન યષ્ટીમધુકુષ્ઠયુક્તમ્ ।

સત્ર્યૂપણં ત્રૈફલમેવ પક્કં ઘૃતં ચ વાતાદિપદક્રમેણ ॥

વિપાચને વા વમનેતિરેકે યોજ્યં ઘૃતં દોષાનિર્વહ્ણાય ।

પાને ચ વસ્તૌ ચ હિતં નરાણાં પાંડ્વામયં કામલનાશનં સ્યાત્ ॥

વાયુથી થયેલા પાંડુરોગમાં સુંઠ, અને તુળસીથી પકવ કરેલું ઘી ખાવાને આપવું, પિત્તથી થયેલા પાંડુમાં જેડીમધ અને ઉપલેટથી પકવ કરેલું ઘી આપવું, તથા કફથી થયેલા પાંડુરોગમાં સુંઠ, પીપર, મરી, હરડે, બેડાં, આમળાં, એ ઔષધોમાં પકવ કરેલું ઘી આપવું. એ રીતે વાતાદિ દોષમાં ઉપર કહેલું જૂદાં જૂદાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પાચન કરવામાં, વમન કરવામાં અને વિરેચન કરવામાં યોજવું તેથી વાતાદિ દોષનો નાશ થાય છે. વળી એ ઘી પીવામાં તથા અસ્તિ આપવામાં પણ મનુષ્યોને હિતકારી છે. અર્થાત્ તે પાવાથી તથા તેનો અસ્તિ આપવાથી પાંડુરોગ અને કમળો મટે છે.

પિત્તપાંડુઉપર વિરેચન.

સશર્કરાં વા ત્રિવૃતં પિવેદ્યો

વિરેચયેત્તં કથિતાંબુનાપિ ॥

નસોતરનું ચૂર્ણ અને સાકર ખાઈને ઉપર ઉકાળેલું પાણી પીએ તો તેને વિરેચન થઈને તેનું પિત્ત નીકળી જાય છે અને તેથી પિત્તપાંડુ-રોગ મટે છે.

કફપાંડુઉપર વમન.

વચોળ્ળતોયેન ચ સૈન્ધવેન ।

કફોદ્ભવે વા વમને પ્રયોજ્યા ॥

કફથી થયેલા પાંડુરોગવાળાએ વજ તથા સિંધવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખીને પીવું તેથી વમન થઈને કફ નીકળી જશે.

વાતપાંડુઉપર પાચન.

દશમૂલસનાગરકં કથિતં પિબ પાણ્ડુગદે મરુદુદ્ભવકે ।

પિપ્પલિકાપ્રતિવાપવિમિશ્રં પાચનકં હિતમેવ નૃણાં સ્યાત્ ॥

દશમૂળ (પાછળ ઘણીવાર કહેવામાં આવ્યાં છે) અને મુંઠનો ક્વાથ કરીને તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને તે પીવું. વાયુથી ઉપજેલા પાંડુ-રોગમાં એ પાચન ઔષધ છે. એ ઔષધ વાયુથી થયેલા પાંડુરોગ-વાળાઓને હિતકારી છે.

ત્રિક્ષ્ણાદિ ક્વાથ.

ત્રિફલકટુકશુક્તા નિંબમૂર્નિંબમેઘ

ત્રિવૃદમૃતલતાભિશ્ચેતકી નાગરા ચ ।

કથિતમપિ વિધેયં સારઘેણ પ્રયુક્તં

હરતિ ચ મનુજાનાં પાણ્ડુરોગં પ્રદિષ્ટમ્ ॥

ત્રિક્ષ્ણા (હરડાં, બેડાં, આમળાં), કુટકી, ઘોળા દીવેળાનાં મૂળ, લીંબડાની અંતરછાલ, કરિયાતું, નસોતર, ગળો, હરડે, મુંઠ, એ સર્વ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં ગધ નાંખીને પીવું. એ ક્વાથ મનુષ્યોનો પાંડુરોગ હરે છે એમ મુનિઓએ કહેલું છે.

ધાતુમાક્ષિકાદિ ચૂર્ણ.

ધાતુમાક્ષિકકટુત્રયં તથા લોહચૂર્ણમપિ હેમ માક્ષિકમ્ ।

ચૂર્ણમેવ મધુના ઘૃતેન ચ ભક્ષ્યગોમથિતપાનકં પુનઃ ॥

પાણ્ડુરોગમથ વા હલીમકં કામલાં જયતિ દારુણાં પુનઃ ।

હીરાક્રસી, સુંઠ, પીપર, મરી, લોહચૂર્ણ, સુવર્ણમાક્ષિકા, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરીને મધ તથા ઘી સાથે ખાવું તથા તે ઉપર ગાયના દહીંનો મઠો પીવો. એથી પાંડુરોગ, હૃદયીમક નામે રોગ, અને મહાદારણ એવો કમળાનો રોગ મટે છે. (લોહ તથા સુવર્ણમાક્ષિકાની ભરમ લેવી.)

દૂધપીપળીનો પ્રયોગ.

સેવિતા હિ કુરુતે બલં યતઃ

પિપ્પલી ચ પયસા યુતા નિશિ ॥

દૂધ સાથે રાત્રે પીપર નીચમપૂર્વક કેટલાક દિવસ ખાવાથી તે શરીરમાં બળ આવે છે અને પાંડુરોગને મટાડે છે.

લોહકાટનો પ્રયોગ.

લોહકિટ્તં સુસન્તપ્તં વાપયેચ્ચ પુનઃ પુનઃ ।

ગોમૂત્રમધ્યે મતિમાન્ સ્થાપયેત્ સત્તરાત્નકમ્ ।

તસ્માચ્ચૂર્ણં તુ મધુના દેયં પાણ્ડ્રામયાપહમ્ ॥

લોહાના કીટાને સારી પેટે તપાવીને બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે તેને ગાયના મૂત્રમાં નાખીને ઠંડું કરવું. પછી પાછું તપાવીને ફરી ગોમૂત્રમાં નાખવું એમ વારંવાર કરવું. પછી તેને ગાયના મૂત્રમાં સાત દિવસ રાખી મુકવું. સાત દિવસ પછી ચૂર્ણ કરીને તેને મધ સાથે ખાવું તેથી પાંડુરોગ મટે છે.

લોહચૂર્ણવટ.

ત્ર્યૂષણં ત્રિફલમુસ્તિબિડ્ગ્નચ્ચિત્રકં તુ સમભાગત ષ્ઠ ।

ભાવયેચ્ચ સ્વલુ સપ્તદિનાનિ લોહચૂર્ણમપિ વેશ્મુરસેન ॥

સ્વલ્પિતં પુનરપિ પ્રવરં સ્યાત્ શીલિતં તુ મધુનાપિ ઘૃતેન ।

પાણ્ડુરોગહૃદયામયકુષ્ઠકામલાર્શઃસહલીમકહારિ ॥

इति लोहचूर्णवटः ।

સુંઠ, પીપર, મરી, હરડે, બેહડાં, આમળાં, મેથ, વાવડીંગ, ચિત્રો, એટલાં વાનાં સમભાગે લેવાં. તેમાં લોહાનું ચૂર્ણ નાખવું. અને એ

સૌને સેરડીના રસનો પુટ સાત દિવસ દેવો. સાત દિવસ પછી એ સર્વનો એકઠો ખલ કરવો તેથી તે ઉત્તમ ચૂર્ણ થાયછે. એ ચૂર્ણને મધ તથા ધી સાથે ખાવું તેમ તે પાંડુરોગ, છાતીના રોગ, કોઢ, કમળો, અર્શ અને હલીમક નામે રોગ, એ સર્વનો નાશ કરે છે.

મંડૂરવટક.

ત્ર્યૂષણં ત્રિફલયા સચિત્રકં મેઘચવ્યસુરદારુમાક્ષિકમ્ ।
 પ્રન્થિકં ચ શિખિભૃક્કરાજકં યોજયેત્ પલિકભાગિકાનિમાન્ ॥
 ચૂર્ણિતાદ્વિગુણમેવ યોજયેત્ લોહચૂર્ણમપિ કજ્જલપ્રભમ્ ।
 અષ્ટભાગસમમૂત્રકલ્પિતં પાચિતં પુનરિદં વરપ્રભમ્ ॥
 સેવયેદ્વલમુપક્રમં તથા તક્રસંયુતમિહાસ્તિ શોભનમ્ ।
 નાશયેચ્ચ કફકામલાન્ કૃમીન્ પાણ્ડુકુષ્ઠગુદજાન્ હલીમકમ્ ॥

इति मण्डूकवटकः ।

સુંઠ, પીપર, મરી, હરડે, બેડાં, આમળાં, ચિત્રો, મેઘ, ચવક, દેવદાર, સુવર્ણમાક્ષિક, પીપરીમૂળ, અન્નમોહ, ભાંગરો, એ ઔષધો ચાર ચાર તોલા લેવાં, અને તેનું ચૂર્ણ કરવું. પછી તે સર્વ ચૂર્ણથી બમણું કાજળ જેવું લોઢાનું ચૂર્ણ તેમાં નાખવું. તેને આઠ ગણા ગાયનાં મૂત્રમાં પકવ કરવું. પકવ થયેલા એ ઔષધને મંડૂરવટક કહેછે. ઉમૈડાનાં ફળ જેવા રંગનું તે ઔષધ થયા પછી તેને પોતાના શરીરના બળપ્રમાણે માત્રાથી ખાવું અને તે ઉપર છાસ પીવી. એ અનુપાન સાઈ છે. આ ઔષધ કફ, કમળો, કૃમિરોગ, પાંડુરોગ, કોઢ, અર્શ, અને હલીમક, એ રોગોને નાશ કરેછે.

પુનર્નવાદિ ગુટિકા.

પુનર્નવાવ્યોષત્રિવૃત્સુરાહ્વયં નિશાહ્વયં ચવ્યફલત્રયં તથા ।
 ઘના યવા તિક્તકરોહિણીસમા દ્વિભાગિકં લોહરજો વિમિશ્રયેત્ ॥
 ગવાં પયો વા દ્વિગુણં નિયોજ્ય દાર્વ્યા પ્રલેપં પ્રણિધાય ધીમાન્ ।
 છાયાવિશુષ્કા ગુટિકા વિધેયા ક્ષૌદ્રેણ વા ગોમથિતેન ભક્ષ્યેત્ ॥
 જ્ઞાત્વા બલં રોગબલં નરસ્ય પાણ્ડ્વામયે કામલસર્વમેહે ।
 ગુલ્મોદરાર્જીર્ણવિસૂચિકાનાં શોફાતિસારપ્રહ્ણીવિબન્ધાન્ ॥
 શૂલક્રિમીનર્શવિકારહેતોર્દઘાત્નુર્ટીં પાણ્ડુગદે પ્રશસ્તામ્ ॥

સાટોડી, સુંઠ, પીપર, મરી, નસોતર, દેવદાર, હળદર, ચવક, હરડે, ખેડાં, આમળાં, મેથ, ઈંદ્રજવ, કડુ, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેવાં. એ ભાગ લોહચૂર્ણના લેવા. પછી સર્વને એકત્ર કરવા. પછી ગાયનું દૂધ એ સર્વથી બમણું લઈને તેમાં તે સર્વ ચૂર્ણ નાખીને કડછીએ ચોટતાં સુધી તેનો પાક કરવો. એ પાકની ગુટિકાઓ કરીને તેને હાથમાં સૂકાવવી. અને તેને મધ સાથે અથવા ગાયના મદા સાથે રોગનું બળ તથા રોગીની શક્તિનો વિચાર કરીને ખાવી. એ ગોળીથી પાંડુરોગ, કમળો, પ્રમેહ, ગુહમરોગ, ઉદરરોગ, અજીર્ણ, વિસ્પ્રિકા, સોજો, અતિસાર, ગ્રહણી, બંધક્રોશ, શૂળરોગ, કૃમિરોગ, અર્શરોગ, એ સર્વ મટે છે. એ ગોળી પાંડુરોગ ઉપર બહુ ગુણકારી છે માટે તે રોગવાળાને આપવી.

વજ્રમંડૂકવટક.

પञ्चકોલકફલત્રિકં घना देवदारुकृमिशत्रुकोलकम् ।
 एष भागसमयोजितस्तथा मिश्रयेत् तदनु चायसं रजः ॥
 तत्र चाष्टगुणमूत्रमध्यतो दर्विलेपमवलोक्य पाचयेत् ।
 कारयेद्दरमात्रया पुनःश्छाययापि विहितं विशोषणम् ॥
 कारयेत् सुरभिर्मयितेन तत् पानकं च शमयेत् सकामलम् ।
 पाण्डुमर्शमतिसारमन्दभुक् शोषमेहमुदरान् क्रिमीनपि ॥

इति वज्रमण्डूकवटकः ।

પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, સુંઠ, હરડે, ખેડાં, આમળાં, દેવદાર, વાવડીંગ, મરી, એ સર્વ ઔષધો સમાન ભાગે લેવાં. પછી તેમાં લોહાનું ચૂર્ણ મેળવવું. તેને આઠગણા ગાયના મૂત્રમાં નાખીને કડછીએ ચોટે લાંસુધી પકવવું. પછી તેની બોર જવડી ગોળીઓ કરીને હાથડે સૂકવવી. એ ગોળી ગાયની છાસ સાથે પાવી, તેથી કમળો, પાંડુ, અતિસાર, મંદાગ્નિ, શોષ, પ્રમેહ, ઉદરરોગ, અને કૃમિરોગ એ સર્વ મટે છે.

અમૃતવટક.

घात्रीफलानां रसप्रस्थमेकं प्रस्थं तथा चेश्वरसं विदध्यात् ।
 प्रस्थं तु कूष्माण्डरसप्रदिष्टमार्कं रसं प्रस्थविमिश्रमेकम् ॥

એકીકૃતં મન્દહુતાશનેન પાચ્યં ભવેત્પાદમશેષમેતિ ।
 વિમિશ્રયેદૌષધસંઘમેતત્ પલૈકમાત્રં વિપચ્ચેષ્ઠ પચ્ચાત્ ॥
 મૃક્તી સુરાહ્નં શતપુષ્પધાન્યં સુગન્ધગુણ્થી મધુકં વિશાલા ।
 સપિપ્પલોકં સકટુત્તયં ચ વિડક્કમુસ્તા હપુષાંફલાનિ ॥
 મૂર્વાહરિદ્રાકટુરોહિણીનાં દુરાલભાપૌષ્કરવત્સકાનામ્ ।
 કુષ્ઠાજમોદાસુરસાદલાનિ ચૂર્ણં ત્વમોષાં વિનિયોજનીયમ્ ॥
 ગુડં પુરાણં દ્વિગુણં તુ મધ્યે ઘૃતેન ચાક્તં વટિકાં વિવન્ધ્યેત્ ।
 મક્ષણાજ્જયતિ કામલાર્શસં પાણ્ડુરોગમતિદારુણજ્વરાન્ ॥
 શોફશોષમ્નહર્ણીં વિજગ્નતિ વિદ્રઘ્નીન્ હરતિ કુષ્ઠમેહકાન્ ।

इयमृतवटकः ।

આમળાનો રસ ચોસઠ તોલા, સેરડીનો રસ ચોસઠ તોલા, કાળાનો
 રસ ચોસઠ તોલા, આકડાનો રસ ચોસઠ તોલા, એ સર્વને એકઠાં
 કરીને ધીમા તાપથી ચોથો ભાગ બાકી રહેતાં સુધી પાક કરવો.
 પછી તેમાં નીચેનાં ઔષધ ચાર ચાર તોલા નાખીને પછી તેનો પાક
 કરવો. તે ઔષધો આ પ્રમાણે:—ભાંગ, દેવદાર, સવા, ધાણા, શેહિસ-
 ધાસ, સુંઠ, જેડીમધ, ઇંદ્રવારિણી, લીંડીપીપર, સુંઠ, પીપર (મોટી)
 મરી, વાયવિડંગ, મોથ, છીણીનાં મૂળ, જયફળ, મોરવેલ, હળદર, કડુ,
 ધમાસો, પુષ્કરમૂળ, કડાછાલ, ઉપલેટ, અજમોદ, તુલસીનાં પાનડાં, એ
 સર્વતું ચૂર્ણ કરીને પાછળ કહેલા રસના પાકમાં નાખીને તેનો પાક
 કરવો. પછી તેમાં જૂનો ગોળ બમણો નાખવો અને ધી નાખવું, તથા
 તેની ગોળીઓ બાંધવી. એ ગોળીઓ ખાવાથી કમળો, અર્શ, પાંડુ-
 રોગ, મહા કંઠશ્વ એવા તાવ, સોજો, શોષરોગ, ગ્રહણી, વિદ્રધિ, કોઠ
 અને પ્રમેહ, એ સર્વ રોગો નાશ પામેછે.

પાંડુરોગમાં પથ્યાપથ્ય.

ગોધૂમશાલિયવષટિકમુદ્ગકાનાં
 ડ્યામાઢકીઘૃતયુતં પયસા સતક્રમ્ ।
 ગોજીવવાસ્તુકમથોશતપુષ્પવર્તી-
 પથ્યં હિતં નિગદિતં મનુજસ્ય પાણ્ડૌ ॥

જાઙ્ગલાનિ ચ માંસાનિ મોજને ચ પ્રશસ્યતે ।
 તિક્તાનિ રૂક્ષાણિ કષાયકાનિ
 તીવ્રાણિ દાહાન્યપિ કાઙ્ગિકાનિ ।
 સુરામ્લસૌવીરકબીજપૂરાન્
 તૈલાનિ વર્જ્યાનિ ચ પાણ્ડુરોગે ॥

પાંડુરોગવાળાએ ઘઉં, ડાંગર, જવ, સાઠી ચોખા, મગ, કાંગ, તુવેરની દાળ, એ પદાર્થોનું ભોજન ધી સાથે, દૂધ સાથે કે છાસ સાથે કરવું. ગળજીલી (ભોંયપાંચરી,) વથુઓ, સવા, વંત્યાક, એ શાક પાંડુરોગમાં પથ્ય અને હિતકારક છે. જંગલી પશુઓનાં માંસ ભોજન કરવામાં હિતકારક છે.

કડવા, લૂખા, તુરા, તીવ્ર અને દાહ કરનારા એવા પદાર્થો, કાંઈ, સુરા, ખટાઈ, સૌવીર નામે મધ, ખીન્નેરૂં, અને તેલ, એ પદાર્થો પાંડુ-રોગમાં ખાવા નહિ.

इति आत्रेयभाषिते हारीतसूत्रे तृतीयस्थाने पाण्डुरोग-
 चिकित्सा नाम अष्टमोऽध्यायः ।

—○—
 નવમોઽધ્યાયઃ ।

—●—
 ક્ષયરોગની ચિકિત્સા.

આત્રેય ઉવાચ ।

शृणुत विबुधदक्षा ! व्याधिघोरो नराणां
 भवति विहितचेष्टो नाशनः प्राणिनां वै ।
 चिरनिरयकरोऽयं प्राकृतैः कर्मपाकै-
 रिह परिभवकारी मानुषस्य क्षयोऽयम् ॥

આત્રેય કહેછે.—હે પંડિતો અને જાણી પુરૂષો ! સાંભળો; જે રોગ મહાભયંકર છે તથા જેનાં કર્મ પણ મહાભયંકર છે એવો પ્રાણી-ઓનો નાશ કરનારો વ્યાધિ જે ક્ષય તે વિષે હું તમને કહું છું. પ્રકૃતિ-

જન્ય પાપ કર્મના વિપાકવડે ઘણા કાળ સુધી જેથી મનુષ્યને નરક-
માં રહેવું પડે છે તેજ પાપનો વિપાક આ લોકમાં ક્ષયરોગ રૂપે ઉપજીને
મનુષ્યનો નાશ કરે છે.

ક્ષયરોગનાં પાપરૂપ કારણો.

દેવાનાં પ્રકરોતિ મહ્નમથવા ધ્રૂણસ્ય સંપાતનં
ગોપૃથ્વી પતિવિપ્રબાલહનનં ચારામવિધ્વંસનમ્ ।
સોડયં સ્થાનવિનાશનં ચ કુરુતે સ્ત્રીણાં વધં યો નર-
સ્તસ્યૈતૈર્ગુરુકર્મભિઃ ક્ષયગદો દેહાર્થહારી મહાન્ ॥
દાવાનાદહતો ધનં ચ હરતો ધ્રૂણપ્રપાતેન ચ
દેવસ્વં હરતો વિષં ચ દદતો હ્યારામકં નિઘ્નતઃ ।
તેનાસૌ નિયમેન સમ્ભવતિ વૈ નૃણાં હિ તીવ્રા રજા
ધાતૂનાં ક્ષયકારિણી ચ મનુજસ્યાત્માપહા શરુણા ॥

જે પુરૂષ દેવતાઓની મૂર્તિઓનું ખંડન કરે છે, ગર્ભનો પાત કરે છે,
ગાયોને હણે છે, રાજાનો ઘાત કરે છે, બ્રાહ્મણ કે બાળકની હત્યા કરે છે,
બાગબગીચા કે વાડીઓને ભાંગી નાખે છે, બીજાઓનાં રહેઠાણોનો નાશ
કરે છે, સ્ત્રીની હત્યા કરે છે, એવા પુરૂષના મોટા પાપરૂપ કર્મથી તેના
દેહનો અને દ્રવ્યાદિકનો નાશ કરનાર મહાક્ષય નામનો રોગ તેને પ્રાપ્ત
થાય છે. વળી, જે પુરૂષ વનમાં અગ્નિ સળગાવી વન બાળે છે, ગર્ભપાત
કરાવીને બીજા પાસેથી પૈસા મેળવે છે, દેવનો પૈસો ખાઈ જાય છે,
બીજાને ઝેર દે છે, બગીચાઓને ભાંગી નાખે છે, એવાં એવાં કર્મથી
મનુષ્યને જરૂર ધાતુઓનો ક્ષય કરનારી અને તેનો પ્રાણ લેનારી તીવ્ર
પીડા ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્ષયરોગના હેતુઓ.

આમાહારાદ્વિષમશયનૈર્દીર્ઘમાર્ગવ્રજૈર્વા
સંશીર્ષે વા સુરતમધિકં સેવનાત્કાસતો વા ।
રોગાક્રાન્તાદ્વિષમમશનાત્ તસ્ય મન્દજ્વરાદ્વા
સ્ત્રેષ્મા પિત્તં ચ મરુદથવા યાતિ દેહક્ષયં વા ॥

કાચું અન્ન ખાવાથી, વિષમ રીતે શયન કરવાથી, લાંબી મુસાફરી કરવાથી, નાડી વ્રણ વગેરે કે ભગંદર, બદ, વગેરે વ્રણ થવાથી, ધાત્વાદિક વહી જવાથી, અતિશય સ્ત્રી-સંગ કરવાથી, નિરંતર રોગ ચાલુ રહેવાથી, ઓછું વસ્તુ કે વેહેલું મોટું ખાવાથી, શરીરમાં જીર્ણીજ્વર થવા દિવસ રહેવાથી, અને એવાંજ બીજાં કારણોથી કફ, પિત્ત, વાયુ કે દેહ પણ ક્ષય પામેછે.

ક્ષયરોગના પ્રકાર.

રસરક્તમાંસમેદસ્થાશ્ચિમજ્જા ચ શુક્રમિતિ સપ્ત ।

ધાતુક્ષયવિશેષદ્વા તાદ્યયે પરે ત્રય इति दश ॥

ક્ષયો દશવિધઃસ્ત્રૈવ વિજ્ઞાતવ્યો ભિષગ્વરૈઃ ।

પુનર્લક્ષણમેતેષાં વક્ષ્યતે તત્ત્વઘ્નજ્વમે ॥

રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા, વીર્ય, એ સાત ધાતુઓનો ક્ષય થવાથી વિશેષે કરીને ક્ષયરોગ થાયછે; અને વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ ધાતુઓનો ક્ષય થવાથી પણ ક્ષયરોગ થાયછે એમ એકંદર દશ પ્રકારનો ક્ષય થાયછે. માટે ઉત્તમ વૈદ્યોએ ક્ષયરોગ દશ પ્રકારનો છે એમ જાણવું. હવે તેમનાં લક્ષણ હું કહું છું તે સાંભળ

વાતક્ષયના લેહુ.

અંતિસ્વેદાતિઘર્મેણ ચિન્તાશોષમયાદિના ।

વાતાદ્યૈઃ સેવિતૈશ્ચાપિ જાયતે મારુતક્ષયઃ ॥

અતિક્ષય પરસેવો કાઢવાથી, અતિશય તાપથી, ચિંતાથી, શોકથી, ભય વગેરેથી, અને વાયુ વગેરેનું સેવન કરવાથી, પણ વાયુનો ક્ષય ઉત્પન્ન થાયછે.

વાતક્ષયનાં લક્ષણ.

તેન તન્દ્રાક્લદાહશ્ચ પિપાસારુચિવેપથુઃ ।

તમઃ ક્લમો ભ્રમશ્ચૈવ ભવેશ્ચ મારુતક્ષયે ॥

વાયુનો ક્ષય થવાથી શરીરે ઘેન, અંગનો દાહ, તરસ, અરૂચિ, કંપારી, થાક, અને ભ્રમ (ચક્રી,) એવાં ચિન્હ થાયછે.

વાતક્ષયની ચિકિત્સા.

તસ્યાનૂપાનિ સેવ્યાનિ રસાનિ પલ્લભાનિ ચ ।

રસોનાદિકકલ્પકં ચ સેવયેદ્ વાતવર્ધનમ્ ॥

વાતક્ષયવાળા રોગીને બહુ પાણીવાળા પ્રદેશમાં રહેનારા પ્રાણીઓનાં માંસ, તથા તેવા દેશમાં ઉપજતી વનસ્પતિઓના રસ ખાવા પીવાને આપવા. વળી લસણ વગેરે ઔષધોનું કટક કરીને તેને ખાવા આપ્યા કરવું તેથી વાયુની વૃદ્ધિ થશે.

પિત્તક્ષયના હેતુ વગેરે.

પિત્તક્ષયેઽગ્નિમાન્દ્યે ચ જાયતેઽરુચિજાઘ્રતા ।

કાસહૃણાસશોફશ્ચ જાયતે મન્દચેષ્ટતા ॥

સ્વેદાભ્યક્ષાન્નપાનાનિ દીપનાનિ પ્રયોજયેત્ ।

જાઙ્ગલાનિ રસાન્નાનિ સેવયેત્ પિત્તકૃત્ ક્ષયે ॥

પિત્તનો ક્ષય થવાથી જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે, અશ્વિ થાયછે, શરીરમાં જડપણું ઉપજે છે, ખાંસી, છાતીમાં પીડા, સોળે અને ચેષ્ટાઓનું (હાલવા ચાલવા વગેરેનું) મંદપણું ઉપજે છે. એવાં લક્ષણ ઉપરથી પિત્તનો ક્ષય જાણીને રોગીને પરસેવો કાઢવો; શરીરે તેલ ચોળવાં; જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે એવાં અન્નપાન ખાવાને આપવાં; જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસ અને જંગલમાંની વનસ્પતિઓના રસ સેવવા.

કફક્ષયના હેતુ વગેરે.

વ્યાયામૈશ્ચ વ્યવાયૈશ્ચ રુક્ષાન્નાહારસેવનૈઃ ।

સન્તાપક્રોધનૈશ્ચૈવ જાયતે કફસંક્ષયઃ ॥

તેન દાહોઽથવા પાણ્ડુઃ શોફો નિઃશ્વસનં ભ્રમઃ ।

વિનિદ્રતા ક્ષુત્તૃષ્ણા ચ સ્ત્રીસક્રેનાપિ નન્દતિ ॥

તસ્ય શીતાન્નપાનાનિ કન્દશાકાદિકૈ રસૈઃ ।

અનૂપૈર્દધિદુગ્ધૈર્વા સેવનં તુ સમીહિતમ્ ॥

અતિશય કસરત કરવાથી, સ્ત્રીસંગ કરવાથી, રક્ષ અન્ન ખાવાથી, રક્ષ આહાર જમવાથી, સંતાપથી અને ક્રોધથી કફનો ક્ષય થાયછે. કફનો ક્ષય થવાથી શરીરે દાહ ઉપજે છે, અથવા પાંડુરોગ થાયછે, સોજો ચઢે છે, શ્વાસ ઉપજે છે, ફેર આવે છે, ઊંઘ આવતી નથી, ભૂખ તરસ ઘણી લાગે છે, તથા સ્ત્રીસંગથી હર્ષ થતો નથી. એવા રોગીને દંડાં અન્ન અને દંડાં પાન ખાવા પીવાને આપવાં; કંદનાં શ્લોક આપવાં; પાણુથળ પ્રદેશમાં થયેલા રસ આપવા; તથા દહીં દૂધ વગેરે પદાર્થોનું સેવન કરાવવું.

ત્રિદોષક્ષયની ચિકિત્સા.

ત્રિભિર્દોષૈઃ ક્ષયં પ્રાપ્તૈસ્તદા હિ મરણં ધ્રુવમ્ ।

તસ્ય ક્રિયા પ્રયોક્તવ્યા સાધારણં મહામતે ! ॥

ત્રણે દોષ ક્ષય પામવાથી ક્ષય ઉપજ્યો હોય તો રોગીનું જરૂર મરણ થાયછે. હે મોટી બુદ્ધિવાળા વૈદ ! એવા રોગીને જે ક્રિયા ત્રણે દોષને સાધારણ હોય તે લાગુ કરવી.

ધાતુક્ષયનો ઉપક્રમ.

અથ ધાતુક્ષયં વક્ષ્યે હારીત ! શ્રુણુ સામ્પ્રતમ્ ।

રસરક્તમાંસમેદઃ પ્રત્યેકં ક્ષયલક્ષણમ્ ॥

હે હારીત ! હવે તું સાંભળ; હું તને ધાતુક્ષયનું પ્રકરણ કહું છું. રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને વીર્ય, તેમાંનો પ્રત્યેક ધાતુ જ્યારે ક્ષય પામેછે ત્યારે કેવાં કેવાં ચિન્હ થાયછે તે હું તને કહું છું.

રસક્ષયનાં લક્ષણ.

રસક્ષયેऽપિ શોષશ્ચ મન્દાગ્નિત્વં ચ વેપથુઃ ।

શિરોરુક્ષ્ મન્દચેષ્ટત્વં જાયતે ચ ક્લમન્નમૌ ॥

શરીરમાંથી જ્યારે રસ નામે ધાતુનો ક્ષય થાય છે ત્યારે રોગીને ઘણો શોષ પડે છે, જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે, શરીર કંપે છે, માથામાં વેદના થાય છે, ચેષ્ટાઓ મંદ થાય છે, શરીરે થાક લાગે છે અને રોગીને ફેર આવેછે.

રક્તક્ષયનાં લક્ષણ.

રક્તક્ષયે ક્ષયઃ પાણ્ડુમન્દચેષ્ઠો ભવેન્નરઃ ।

શ્વાસો નિષ્ઠીવનં શોષો મન્દાગ્નિત્વં ચ જાયતે ॥

હોહીનો ક્ષય થવાથી શરીર ક્ષીણ થાયછે, અને પીણું (રીકું) પડી જાય છે, હાલચાલ વગેરે ચેષ્ઠાઓ કમી થઈ જાય છે, શ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે, ધણું થુંકે છે શોષ ઉપજે છે અને જઠરાગ્નિ મંદ થાયછે.

માંસક્ષયનાં લક્ષણ.

માંસક્ષયેઽતિકૃશતા ચેષ્ટનં ચાક્ષ્મજ્જતા ।

નિદ્રાનાશોઽપિ નિદ્રાસ્ય વિસંજ્ઞો લઘુવિક્રમઃ ॥

માંસનો ક્ષય થવાથી શરીર અતિશય કૃશ થાયછે, ચેષ્ઠાઓ કમી થાયછે અંગ ભાગેલા જેવું લાગે છે અથવા વળી જાય છે, ઊંઘ આવતી નથી અથવા આવે છે તો અતિશય ઊંઘ આવે છે, રોગી ખેભાન થઈ જાય છે અને શરીરનું સામર્થ્ય કમી થઈ જાય છે.

મેદક્ષયનાં લક્ષણ.

મંદવીર્યં ઇતિ મેદસઃ ક્ષયે સંજ્ઞતાવિગલતા ચ કંપતા ।

અંગભંગવમનં પરૂષતા શોષરોષસદનં ચ શોકતા ॥

મેદનો ક્ષય થવાથી રોગી અલ્પવીર્યવાળો થાયછે. બાન રહેતું નથી, શરીર સૂકાઈને ગળી જાય છે, અંગ કંપે છે, અંગ ભાગી જાયછે, લૂલાં થઈ જાય છે, ઉલટી થાયછે, શરીરની ત્વચા કરકરી થઈ જાય છે, શોષ પડે છે, રીસ ચડે છે અથવા સ્વભાવ ચીડિયો થઈ જાય છે, શરીર ઢીલું પડી જાય છે અને સોજો આવે છે,

અસ્થિક્ષયનું લક્ષણ.

અસ્થિક્ષયે સ્યાદતિમન્દેચ્છતા બલક્ષયો મંગશરીરરૂક્ષતા ।

વિકમ્પનં શોષરૂષશ્ચ જાયતે મિષગ્વર ! ત્વં પરિવેદ લક્ષણં ॥

હાડકાનો ક્ષય થવાથી શરીરની ચેષ્ઠા અતિમંદ થાયછે, બળનો ક્ષય થાયછે, શરીર ભાગી જાયછે અને લૂખું પડી જાયછે, શરીર કંપે છે, સૂકાય છે અને સ્વભાવ ક્રોધી થઈ જાયછે, હે વૈદ્ય શ્રેષ્ઠ ! એવાં એવાં લક્ષણ હાડકાનો ધાતુ ક્ષય થવાથી માલમ પડે છે તે તું જાણ.

મજ્જાક્ષયનું લક્ષણ.

મજ્જાક્ષયે કમ્પનમેવ વાસ્તિ ભ્રમઃ ક્લમઃ સ્યાદતિ મન્દચેષ્ટઃ
શોષો નિશાજાગરણં ચ તન્દ્રા મન્દજ્વરઃ શોષસમો મનુષ્યે ॥

મજ્જાનો ક્ષય થવાથી શરીર કંપે છે, ભ્રમ થાયછે, શરીરે થાક લાગે છે, ચેષ્ટાઓ મંદ થાયછે સોળે ચડેછે, રાત્રે ઊંઘ આવતી નથી, ધેન થાયછે, ઝીણો તાવ આવે છે અને શોષ ઉપજે છે.

વીર્યક્ષયનું લક્ષણ.

શુક્રક્ષયે ચાલ્પવિચેષ્ટિતાનિ રૌક્ષ્યં ભ્રમઃ કમ્પનશોષરોષાઃ ।
સ્ત્રીદ્વેષિતાદીનિ વિરૂપતા ચ વૈકલ્પતા સંધિષુ જાતશોષઃ ॥

વીર્યનો ક્ષય થવાથી શરીરની ચેષ્ટાઓ મંદ પડે છે, શરીર લૂખું પડી જાયછે, ભ્રમ થાયછે, શરીર કંપે છે, શરીર સૂકાય છે, સ્વભાવ તામસી થઈ જાયછે, સ્ત્રી સંગ ગમતો નથી, શરીરનું રૂપ બગડી જાયછે, અંગ ખોડવાળાં થઈ જાયછે અને શરીરના સાંધા સૂકાઈ જાયછે.

ધાતુક્ષયની ચિકિત્સા.

इदानीं संप्रवक्ष्यामि भेषजानि यथाक्रमम् ।
स्नेहनं रूक्षणं चैव तथा विम्लापनं हितम् ॥

રસ વગેરે ધાતુઓના ક્ષયનાં ઔષધો હવે હું તને કહું છું; એ ક્ષયના રોગીઓને કોઈવાર સ્નેહન એટલે સ્નેહ પાઈને ચીકણા કરવા; કોઈવાર રૂક્ષણ એટલે તેમનો કોઠો વગેરે લૂખાં થાય એવાં ઔષધ આપવાં; કોઈવાર વિમ્લાપન એટલે ક્ષીણ થયેલી ધાતુઓને તાજી કરનારાં ઔષધ આપવાં. કેમ કે એવાં ઔષધો તેમને હિતકારક છે.

રસની વૃદ્ધિ કરનારાં ઔષધ.

जाङ्गलानि च मांसानि भोजनानि च सेवयेत्
गुडूची गृङ्गवेरं च यवानीकथितं जलम् ॥
मरिचैः कथितं दुग्धं पाने रात्रौ प्रशस्यते ।
रसानां तेन वृद्धिः स्यात् क्षयाच्छीघ्रं विमुच्यते ॥

રસાનાં વૃદ્ધિકરણં ગોધૂમયવશાલિનામ્ ।

કથિતાનિ મિષકૃષ્ણૈર્જાઙ્ગલાનિ વિશેષતઃ ॥

જંગલનાં પ્રાણીઓનાં માંસ અને તે માંસથી બનાવેલાં ભોજનની સેવના કરવાથી રસની વૃદ્ધિ થાયછે. ગજો, આદુ, જવાની અજમો, એ ત્રણ ઔષ્ધોનો પાણીમાં ક્વાથ કરીને પીવાથી રસની વૃદ્ધિ થાયછે; દૂધમાં મરી નાખીને ઉકાળીને તે દૂધ રાત્રે પીવું એ હિતકારક છે. કેમકે તેથી રસની વૃદ્ધિ થાયછે અને રસ ક્ષયથી જલદી મુક્ત થવાય છે. ઘઉં, જવ અને ચોખાનાં ભોજન તથા વિશેષે કરીને જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસ રસની વૃદ્ધિ કરનારાં છે એમ ઉત્તમ વૈદ્યોનું કહેવું છે.

રક્તની વૃદ્ધિ કરનારાં ઔષધ.

ઘૃતદુગ્ધસિતાક્ષૌદ્રમરિચાનિ ચ પિપ્પલી ।

પાનં શસ્ત્રં મનુષ્યાણાં રક્તવૃદ્ધિકરં પરમ્ ॥

इति रक्तवृद्धिकरम् ।

ધી, દૂધ, સાકર, મધ, મરી, પીપર, એ ઔષ્ધોનું પાન કરવું એ હિતકારક છે તથા મનુષ્યોના રક્તની વૃદ્ધિ કરનારું છે.

માંસ વૃદ્ધિ કરનારાં ઔષધ.

આનૂપાનિ ચ ધાન્યાનિ લશુનાદિષુ કલ્પયેત્ ।

મધુદુગ્ધઘૃતાર્દીશ્ચ સેવયેન્મધુરાણિ ચ ॥

इति मांसवृद्धिकरम् ।

પાણ્યજન પ્રદેશમાં થયેલાં ધાન્ય, લશુનાદિક ઔષ્ધોનો કંદક, મધ, દૂધ અને ધીવગેરે તથા ખીજ મધુર પદાર્થો સેવવાથી માંસની વૃદ્ધિ થાયછે.

મેદની વૃદ્ધિ કરનારાં ઔષધ.

રસાશ્ચ જાઙ્ગલાનિ સ્યુઃ સેવનાર્થે મિષગ્વર ! ॥

સિતોપલાદિકં ચૂર્ણમજાક્ષીરં સકોલકમ્ ।

હિતં પાનં ક્ષયે ચૈવ કલ્પ્યમપ્રાતરાશને ॥

इति मेदोवृद्धिकरणम् ।

હે ઉત્તમ વૈદ્ય ! જંગલી પ્રાણીઓના માંસરસ સેવવાથી મેદની વૃદ્ધિ થાયછે. તેમજ સિતોપલાદિક ચૂર્ણુ ખાવાથી તથા મરી નાખીને ઉકાળેલું બકરીનું દૂધ પીવાથી તેમજ સાંજના ભોજન વખતે મધ પીવાથી મેદની વૃદ્ધિ થાયછે.

અસ્થિની વૃદ્ધિ કરનારાં ઔષધ.

પક્વાનિ ઘૃતશસ્તાનિ ક્ષીરાણિ વિવિધાનિ ચ ।

ચન્દનાનિ ચ દ્રાક્ષાદિચૂર્ણાનિ ચ ભિષગ્વર ! ॥

इत्यस्थिवृद्धिकरणम् ।

અનેક પ્રકારનાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલાં ધી ક્ષય રોગવાળાને હિત-કર છે. તેમજ હે વૈદ્યોત્તમ ! નાના પ્રકારનાં દૂધ, ચંદનો અને દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણો પણ અસ્થિની વૃદ્ધિ કરવામાં સારાં છે.

મળજની વૃદ્ધિ કરનારાં ઔષધ.

જાઙ્ગલાનિ ચ સર્વાણિ સેવનીયાનિ પુત્રક ! ।

અન્નાનિ ચ મધુરાણિ સર્વાણિ ચ પ્રયોજયેત્ ॥

इति मज्जावृद्धिकरणम् ।

હે પુત્ર ! મળજની વૃદ્ધિ કરવામાટે જંગલી પ્રાણીઓનાં સર્વે પ્રકારનાં માંસ સેવવાં યોગ્ય છે; તેમજ સર્વે પ્રકારનાં મધુર અન્ન પણ ખાવાં હિતકારક છે.

વીર્યક્ષયની વૃદ્ધિ કરનારાં ઔષધ.

શુક્રક્ષયે પ્રપાકાનિ રસાનિ ચ વિશેષતઃ ।

નવનીતં તથા ક્ષીરં મધુરાણિ ચ સેવયેત્ ॥

મર્કટીમૂલપયસા વિદારી કન્દશાલ્મલી ।

સિતાલ્કપાનં ચ હિતં શસ્યન્તે મધુરાણિ ચ ॥

વીર્યનો ક્ષય થયો હોય તો પાકેલાં ફળના રસ ખાવા એ વિશેષે કરીને હિતકારક છે. તેમજ માખણ, દૂધ અને સાકર વગેરે મધુર પદાર્થો સેવવા. કૌચનું મૂળ દુધમાં ઉકાળીને સાકરસહિત પીવું; અથવા વિદારીકંદને કે શાલમને દૂધમાં ઉકાળીને સાકર નાખીને પીવું; અથવા કૌવચનું મૂળ, વિદારીકંદ અને શાલમ, એ ત્રણેને એકઠાં ખાંડીને દૂધમાં

ઉકાળીને સાકર નાખીને પીવું, તેથી વીર્યની વૃદ્ધિ થાયછે. તેમજ મધુર પદાર્થો વીર્યવૃદ્ધિ કરવામાં સારા છે.

હવે વીર્યવૃદ્ધિ કરનારાં ચૂર્ણ કહિયે છિયે.

બલાદિ ચૂર્ણ.

શુક્રક્ષયવૃદ્ધિકરણમિદાનીં ચૂર્ણાનિ વક્ષ્યન્તે ॥
 બલા વિદારી લઘુપચ્ચમૂલી પચ્ચૈવ ક્ષીરદુમત્વક્ પ્રયોજ્યા ।
 પુનર્નવામેઘતુગારજશ્ચ સઙ્ગીવનીચૈર્મધુકૈઃ સમાંશૈઃ ॥
 અક્ષપ્રમાણાનિ સમાનિ કાનિ સર્વાણિ ચૈતાનિ વિચૂર્ણયિત્વા ।
 વિમિશ્રયેત્ તત્ર કળાશતાનિ પંચાશતોધૂમયવાંશ્ચ પિષ્ઠા ॥
 તુગાસમાંશં સિતતણ્ડુલાનાં પિષ્ઠં સગૃક્ષાટકમિશ્રિતં તુ ।
 પ્રાક્ચૂર્ણકાર્ધેન વિયોજનીયં સર્વાંશકેનાથ સિતા પ્રયોજ્યા ॥
 વિભાવયેચ્છામલકીરસેન વારત્તયં ગોપયસા વિભાવ્ય ।
 તતોઽસ્ય સર્વૈઃ સહશર્કરૈર્વા ઘૃતેન ચૈવં પુનરેવ ભાવ્યમ્ ॥
 તં મક્ષયેત્ ક્ષૌદ્રયુતં પલાર્ધં જીર્ણં ચ ભોજ્યં કટુકામ્લવર્જમ્ ।
 ક્ષીરં ઘૃતં વા સિતશર્કરાં વા યવાન્નગોધૂમકશાલિમાષાન્ ॥
 જ્ઞાત્વાગ્નિપાકં જઠરે નરસ્ય દેયો વિધિજ્ઞૈઃ ક્ષયરોગશાન્ત્યૈ ।
 પથ્યઃ ક્ષયે શ્રાન્તચિરામિતાપસંપીડિતાનાં ચ તથા શિરોઽતૈર્
 પિત્તાતુરાણાં રુધિરક્ષયાણાં શ્રમાધ્વસંપીડિતકામલાનામ્ ।
 શ્વાસાતુરાણાં મધુમેહિનાં ચ ક્ષીણેન્દ્રિયાણાં બલકારિ શસ્ત્રમ્
 ગર્ભો ગૃહીતશ્ચ યયા સ્ત્રિયા ચ તસ્યાઃ પ્રશસ્તં તુ બલાદિચૂર્ણમ્

इति बलादिचूर्णम् ।

બળખીજ, વિદારીકંદ, લઘુ પંચમૂળ (શાલિપર્ણી, પૃષ્ઠીપર્ણી, રીંગણી, ભોયરીંગણી, ગોખર), વડની છાલ, ઉમૈડાની છાલ, પીપળાની છાલ, પીપરની છાલ, વડની છાલ, સાટોડી, મેથ, વાંસકપૂર, એ

સર્વેનું ચૂર્ણ કરવું, પછી *જીવનીયગણનાં ઔષધ (હરણદોડી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, મેદા, મહામેદા, મુદ્ગપર્ણી, માપપર્ણી, જીવક, ઋષભક) તથા જેડીમધ એ ઔષધો એક એક તોલો લઈને તેમાં મેળવવાં. અને પછી તેનું ચૂર્ણ કરી એકત્ર કરવું. તેમાં સો પીપરોનું ચૂર્ણ કરીને મેળવવું. અને પચાસ દાણા ખારીક ધઉના તથા તેટલાજ જવના લઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને મેળવવું. તેમજ વાંસકપૂરની બરોબર ઘોળા ચોખ્ખા તથા તેટલાંજ શીંગોડાં એ બન્નેનું ચૂર્ણ કરીને તે પ્રથમ કરેલા ચૂર્ણના અર્ધા ભાગમાં મેળવવું. તથા તે સઘળાંની બરોબર સાકર નાખવી, સાકર સિવાય આ બધા ચૂર્ણને એકત્ર કરીને આંબલીના રસનો તેને પટ દેવો તથા તે પછી ત્રણ વાર દૂધની ભાવના દેવી. પછી પાછળ કહેલી સાકર તેમાં મેળવીને એક વાર તેને ધીની ભાવના દેવી. એવી રીતે તૈયાર થયેલા ચૂર્ણને કાચના વાસણમાં કે ધીના રીઠા વાસણમાં ભરી મૂકવું તથા તેમાંથી એ તોલા ચૂર્ણ લઈને મધ સાથે ખાવું. એ ચૂર્ણ પચી જાય ત્યારે નિત્યનું ભોજન કરવું અને તેમાં ખાટું તથા તીખું ખાવું નહિ. જવ, ઘઉં, ડાંગરના ચોખ્ખા, અડદ, એ અન્ન રોગીને પથ્ય છે. માટે રોગીના જરૂરામિતું બળ જોઈને ઔષધ યોજવાનો વિધિ જાણનાર વેદે તે અન્નનો ખોરાક તે રોગીને આપવો. તેથી ક્ષયરોગ મટે છે. આ બલાદિ ચૂર્ણ ક્ષયરોગમાં શ્રમથી થયેલી અશક્તિમાં ઘણાક કાળથી શરીર સંતપ્ત રહેતું હોય તે રોગમાં, માથું દુખવાના રોગમાં, પિત્તના વ્યાધિવાળાને, શ્વિર મટી ગયું હોય તેમને, માર્ગમાં ચાલવાના થાકથી પીડાયલા મનુષ્યોને, કમળાના રોગવાળાને, શ્વાસરોગવાળાને, મધુમેહ નામે જે મીઠો પ્રમેહ થાય છે તે રોગવાળાને અને જેની ઇંદ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય તેમને માફક આવે તેવું છે, તથા બળ આપનારું છે. વળી જે સ્ત્રીને ગર્ભ રહેલો હોય તેને તથા તેના ગર્ભને પણ આ બલાદિ ચૂર્ણ પુષ્ટિ કરનારું છે,

અયવનપ્રાશાવલેહ.

बिल्वाग्निमन्थस्योनाकाः काश्मरी पाटली तथा ।

शालिपर्णी पृश्निपर्णी श्वदंष्ट्रा बृहतीद्वयम् ॥

* એ ગણનાં ઘણાંક ઔષધ પ્રસિદ્ધ નથી; પણ જે જે ઔષધો મધુર, સ્નિગ્ધ અને ઠંડાં છે, તે સર્વને જીવનીયગણમાં ગણેલાં છે માટે દ્રાક્ષ, અખોડ, બદામ વગેરે ઔષધો પણ તેમાં લઈ શકાય.

शृङ्गी बला चामलकी जीवन्ती पुष्कराङ्गयम् ।
 द्राक्षाभयामृता मेदा चन्दनागरपद्मकम् ॥
 बैलाङ्गयं तु पण्यौ द्वे जीवकर्षभकाङ्बुदा ।
 काकोली क्षीरकाकोली विदार्याः कन्द एव च ॥
 सर्वेषां पलिका मात्रा योजयेद् भिषजां वरः ! ।
 धात्रीफलं पञ्चशतं सुपकरससंयुतम् ॥
 जलद्रोणे विपक्तव्यं चतुर्भागावशेषितम् ।
 तच्च निर्वाप्य मतिमानामलकानि समुद्धरेत् ॥
 तत् काथं कल्कयेत् तावत् यावद्वर्षप्रलेपकः ।
 पुनस्तैलेन वाज्येन पक्त्वा चामलकीफलान् ॥
 पाचितान् चूर्णितान् सर्वान् समशर्करया युतान् ।
 चतुःपलातुगाक्षीरैर्योजयेद् भिषजां वरः ॥
 पिप्पलीनां सहस्रैकं त्वगेलापत्रकं तथा ।
 एषां द्विपलिकां मात्रां विदध्यात् तत्र सत्तमः ॥
 सर्वं प्राक् कथिते लेहे योजयेच्च विचूर्णितम् ।
 सारघेण समं लिह्यात् नराणां च रसायनम् ॥
 श्वासकासक्षयपाण्डुकामलानां विशोषणम् ।
 क्षीणक्षतानां बालानां वृद्धानां देहवर्धनम् ॥
 स्वरभङ्गपिपासानां हृद्रोगं पित्तशोणितम् ।
 शुक्रदोषं शिरोरोगं पीनसं चापकर्षति ॥
 जीर्णज्वरं च मन्दार्मि कुष्ठं दुष्टं भगन्दरम् ।
 मेहं कृच्छ्राश्मरीं हन्ति तथा रोचनवारणम् ॥
 हृद्रोगशूलमानाहं नाशयत्यविसंशयम् ।
 वन्ध्यानां पुत्रजननं वृद्धानामल्परेतसाम् ॥
 षण्ढोऽपि जायते चैव सदा ऋतुकरः परः ।

મેઘાસ્મૃતી તથા તેજો વર્ધયત્યાશુ નિશ્ચિતમ્ ॥

સૌખ્યસૌભાગ્યદર્શી ચ વૃદ્ધોઽપિ તરુણાયતે ।

ક્ષયરોગવિનાશાય કથિતં ચાત્રિણા મહત્ ।

ચ્યવનપ્રાશનં નામ લેહો હ્યાત્રેયભાષિતઃ ॥

इति च्यवनप्राशनं नामावलेहः ।

ખીલીનું મૂળ, અરણીનું મૂળ, અલવાનું મૂળ, કાશ્મરીનું મૂળ, પાડળમૂળ, શાલિપર્ણી, પૃષ્ઠીપર્ણી, ગોખર, રીંગણી, ભોંયરીંગણી, કાક-ડાસીંગ, બળખીજ, આમળાં, હરણુદોડી, પુષ્કરમૂળ, દ્રાક્ષ, હરડે, ગજો, મેદા, ચંદન, અગર, પદ્મકાષ્ઠ (કમળકાકડી), અતિબલા, નાગ-બલા, જીવક, ઋષભક, મોથ, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, વિદારીકંદ, એ સર્વે ઔષધો ચાર ચાર તોલા લેવાં. હે વૈદ્યોમાં ઉત્તમ વૈદ્ય! સારાં પાકેલાં અને રસભરિત આમળાં પાંચસો લેવાં. પછી ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં પાછળ કહેલાં ઔષધો તથા પાંચસો આમળાં નાખવાં અને એથે ભાગે પાણી શેષ રહેતાં સુધી તેનો ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથ તૈયાર થયેથી ગાળી લેવો તથા તેમાંથી આમળાં વીણી કાઢવાં. ગાળી લીધેલા ક્વાથને ફરી ચુલે ચઢાવીને ઉકાળવો અને કુડ્છીએ ગોટ એ-ટલો ઘાટો થાય ત્યારે તેને નીચે ઉતારી ઠંડો થવા દેવો. પછી પેલાં આમળાંને તેલમાં અથવા ધીમાં પકાવવાં અને સારી રીતે પકવ થાય ત્યારે તેને બાહાર કાઢીને ભાંગી નાખવાં અને અંદરથી હળિયા કાઢી નાખવા. એ પકવ થયેલા આમળાંના કલક બરોબર સાકરનું ચૂર્ણ તેમાં નાખવું તથા સોળ તોલા વાંસકપૂર તેમાં નાખવું. વળી એક હળર પીપરનું ચૂર્ણ, તજ, એલચી, અને તમાલપત્ર, એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ એ એ તોલા નાખવું. હે ઉત્તમ વૈદ્ય! પછી એ સર્વે મિશ્રણ પાછળ કહેલા ક્વાથના લેહમાં નાખવું, અને એકત્ર કરવું. આ અવલેહને ધીના રીઠા વાસણમાં ભરી રાખીને મધની સાથે ચાટવો, તેથી તે મનુષ્યોને રસાયણ જેવો ગુણ આપે છે. એ અવલેહરૂપ રસાયન શ્વાસ, ખાંસી, ક્ષય, પાંડુ અને કમળો, એ રોગોનો નાશ કરે છે. જેમનું શરીર રોગા-દિક્ષી ક્ષીણ થઈ ગયું હોય કે જેમને ક્ષત થવાથી શરીરની ક્ષીણતા થઈ હોય તેમને, બાળકોને અને વૃદ્ધોને એ અવલેહ દેહની વૃદ્ધિ કરનારો છે. વળી તે સ્વરભંગ, તરસ, છાતીનાં દરદ, રક્તપિત્ત, વીર્યનો બિગાડ,

માથાનો રોગ, અને પીનસ, એ રોગોને દૂર કરે છે. ચોથીઓ તાવ, જઠરાગ્નિની મંદતા, કોઠ, ન મટે એવું ભગંદર, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરીનો રોગ, અને અરૂચિ, એ રોગોનો એ અવલેહથી નાશ થાયછે. તદ્દયના રોગ, શૂળ અને પેટ ચઢવાનો રોગ, એમને તો એ અવલેહ નાશ કરે છે એમાં સંશય નથી. એ અવલેહ વાંઝણીઓને પુત્ર ઉત્પન્ન કરે છે, ધરડા અને અલ્પવીર્યવાળાને વીર્ય આપે છે, અને કિંબહુના નપુંસક પુરુષ પણ જો એ અવલેહનો ઉપયોગ કરે તો તે ઉત્તમ સંતાન ઉત્પન્ન કરનારો થાય. વળી બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, અને તેજને પણ વધારે એ નિશ્ચય છે. વૃદ્ધ માણસ પણ એના સેવનથી સુખ અને સૌભાગ્યને જોનારો થઈને જીવાન સરખો બને છે. ક્ષયરોગનો નાશ કરવાને અત્રિઋષિએ જે મોટું ઔષધ કહ્યું છે તે આ અ્યવનપ્રાશ નામે અવલેહ છે, અને તે અત્રિયમુનિનો કહેલો છે.

અગસ્તિ હરીતકી પાક.

ભાર્ગીપુસ્કરમૂલચિત્રકકણામૂલં ગજાહ્વા સટી
શઙ્ખાહ્વાદશમૂલંચિત્રકબલા યાસૌત્મગુપ્તાસ્તથા ।
એતેષાં દ્વિપલાંશકી યતિવર પ્રકાથ્ય પશ્ચાદ્દેકે
પથ્યાનાં શતકં વિપાચ્ય બહુધા મન્દાગ્નિના તત્પુનઃ ॥
નિર્વાપ્યં પુનરેવ પૂતસુરસં ચોદૃત્ય પથ્યાશતં
સંશોષ્યામતિશીતલે સુભવને કાથે પ્રશસ્તે પુનઃ ।
દત્વા જીર્ણગુડસ્ય ચૈકતુલયા કુંડવં ચ ક્ષૌદ્રં ઘૃતં
સ્નેહસ્યાર્ધમથાપ્યનેન મગધા યોજ્યં શતં પશ્ચકમ્ ॥
ચૂર્ણં તત્ર નિધાપયેત્ પુનરપિ સંઘટ્ટયેચ્ચૈકતઃ ।
પથ્યે દ્વે મધુના લિહેચ્ચ હિતકૃત્ સર્વામયચ્છેદને ।
પાણ્ડુકાસહલીમકં ગુદરુજો હૃદ્રોગહિકાભ્રમાન્
હન્યાત્ પીનસમેહપિત્તરુધિરં કુષ્ઠં ગ્રહણ્યામયમ્ ॥
પૃષ્ઠિં ચૈવ તનોતિ શોફમરુચિં ગુલ્માર્તિરાજક્ષય-
મેહાનાહવિબન્ધરોગશમના ક્ષીણેન્દ્રિયાણાં હિતા ।

૧ ચિલ્વક પ્ર૦ ૩ જી. ૨ શ્યામા. પ્ર૦ ૩જી. ૩ કુંડવં તથાજં
પૂતમ્. પ્ર૦ ૩ જી. ૪ પુષ્પં. પ્ર૦ ૩ જી.

મન્દાગ્નેઃ પ્રશમં કરોતિ વડવાતુલ્યો રુચેર્બન્ધકાન્
નાશં વા વિદધાતિ દેહસુખદાગસ્તિપ્રણીતામયા ॥

इत्यगस्तिहरीतकीपाकः ।

ભારંગ, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રો, પિપરમૂળ, ગળપીપર, પડકચુરો, શંખાવળી, દશમૂળ (શાલીપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, રીંગણી, ભૌયરીંગણી, ગોખર, ખીલીમૂળ, અરણીમૂળ, અલવાનું મૂળ, પાડળમૂળ અને કાશ્મરી,) ચિત્રો, બળખીજ, ધમાસો, કૌવચમૂળ, એ સર્વે ઔષધો આઠ તોલા લેવાં. અને ૧૨૮૦ તોલા પાણીમાં તેમનો ક્વાથ કરવો. તેમાં એક સો હરડે પણ નાખવી અને ધીમા તાપથી ઘણે પ્રકારે તેને પકવવી. હરડે પકવ થયા પછી હરડે કાઢી લઈને તેનું પાણી ગાળી લેવું. તથા ઘરના દંડા ભાગમાં (છાયામાં) તે હરડેને સૂકવીને તેને કોરી કરવી. પછી પેલા ક્વાથમાં ૪૦૦ તોલા જૂનો ગોળ, ૧૬ તોલા મધ અને આઠ તોલા ધી નાખવું. તે સર્વમાં પાંચસો પીપરનું ચૂર્ણ નાખવું. તેમાં પેસી સો હરડે નાખીને ફરીને સાંડે ઘાડું થતાં લગી પાક કરવો. એવી રીતે પકવ થયેલી હરડેમાંથી રોજ એ હરડે મધ સાથે ખાતી. એ હરડે સર્વે રોગનો નાશ કરવામાં હિતકારક છે. વળી પાંદુરોગ, ખાંસી, હલીમકરોગ, અર્શરોગ, ત્વદ્રોગ, હેડકોનો રોગ, બ્રમરોગ, પીનસ, પ્રમેહ, રક્તપિત્ત, કોઠ, ગ્રહણીરોગ, એ સર્વ રોગનો એ હરડે નાશ કરે છે. એ હરડે ખાવાથી શરીરની પુષ્ટિ થાય છે, સોજો મટે છે, અશ્વિ નાશ થાય છે, ગુલ્મની પીડા, રાજક્ષય, પ્રમેહ, પેટ ચડવાનો રોગ, બદ્ધકોષ્ઠ, એ રોગો શમી જાય છે અને જેની ઇન્દ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણ થઈ હોય છે તેને ફાયદો થાય છે. જઠરાગ્નિ મંદ હોય તો તે આ હરડે ખાવાથી વડવાનલ જેવો વૃદ્ધિ પામે છે, શ્વિ ઉત્પન્ન થવામાં જે વ્યાધિઓ અડચણ કરતા હોય તેમનો નાશ થાય છે, અને દેહને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, આ હરડે પાક અગસ્તિ મુનિએ નિર્માણ કર્યો છે.

બસા ક્વાથ.

बलाह्वयं गोकुुरको बृहत्यौ निःकाथ्य दुग्धेन कणासमेतम् ।
पानं हितं स्यान्मधुना सिताढ्यं विनाशनं कामलकं क्षयं वा ।
मेहस्य तृष्णाचयनाशकारि क्षीणेन्द्रियाणां बलमातनोति ॥

બળખીજ, ગોખરૂ, રીંગણી, ભોંયરીંગણી, એ ઔષધોનો દૂધમાં ક્વાથ કરીને તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને તથા મધ અને સાકર નાખીને પીવું. એ પાન પીવાથી ક્ષયાદિ રોગવાળાને ફાયદો થાયછે. કમળાનો ક્ષયનો, પ્રમેહનો અને તમામ પ્રકારના તરસના વ્યાધિનો, એથી નાશ થાયછે અને જેની ઈંદ્રિયો ક્ષીણ થઈ હોય તેને બળ પ્રાપ્ત થાયછે.

પિપ્પલી વર્ધમાનયોગ.

પિપ્પલી વર્ધમાનં વા કારયેદુગ્ધસર્પિષા ।

આદ્યઃ પચ્ચ પુનઃ સપ્ત પુનરેવ નવ ક્રમાત્ ॥

एकादशस्त्रयोदशः पञ्चदशस्तथा सप्तदशः स्मृतः ॥

एकोनविंश एकविंशः पृथक् पृथक् यथाक्रमम् ।

एवं क्रमेण वृद्धिः स्यात् कारयेत् शतमात्रया ॥

ततः क्रमेण पुनः पश्चात् यावत् शेषं च पञ्चकम् ।

भोजयेत् षष्टિકાનં તુ સર્પિષા મુદ્ગસંયુતમ્ ।

हन्ति पलितवार्धक्यं नरो नागबलो भवेत् ।

पिप्पली वर्धमानं तु ज्वरे जीर्णं प्रशस्यते ।

मन्दाग्नौ पीनसेवाथ गुदजे वा तथा पुनः ॥

इति पिप्पलीवर्धमानम् ।

ક્ષયરોગવાળાએ દૂધ અને ધી સાથે વધતી જતી પીપરો ખાવાનો યોગ કરવો. તે એવી રીતે કે, પેહેલે દિવસે પાંચ, પછી સાત, પછી નવ, અગિયાર, તેર, પંદર, સત્તર, ઓગણીશ, એકવીશ, એવી રીતે દરરોજ એ એ વધારે લેવી અને એવી રીતે સો પીપરો એક દિવસે ખાવામાં આવે ત્યાંસુધી વધતાં જવું. પછી પાછા એજ ક્રમે એ એ પીપર કમી કરતાં કરતાં પાંચ પીપર સુધી આવી રહે ત્યાંસુધી ઉતરતાં જવું. એ પીપરનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું તથા તે ઉપર દૂધ અને ધી પીવું. પિપ્પલી વર્ધમાનયોગ કરનારે સાઠી ચોખાનો ભાત, મગ અને ધી ખાવાં એ પથ્ય છે. એ યોગવડે વૃદ્ધાવસ્થાનાં પતિયાં આવ્યાં હોય તે તથા વૃદ્ધાવસ્થા સંબંધી નિર્બળતા નાશ પામે છે અને પુરુષનામાં હાથીના જેટલું બળ આવે છે. જીર્ણવરમાં આ વર્ધમાન પિપ્પલીનો યોગ કરવામાં આવે તો ઘણો ફાયદો આપે છે, તેમજ જઠ-

રાશિ મંદ હોય, પીનસરોગ થયો હોય અથવા અર્શરોગ થયો હોય તો તેમાં પણ એ યોગ ફાયદો આપે છે.

શિલાજતુ ચૂર્ણ.

દ્વે પલે માર્કવં ધાતુ માક્ષિકં ચ પુનર્નવા ।
 તુગાસ્પૃક્કા શાલિપર્ણી વાસકં ચ દુરાલભા ॥
 ચૂર્ણાર્ધેન સમં યોજ્યં ત્રિગન્ધં મરિચાનિ ચ ।
 તાલીસં મગધા ચૈવ તદર્ધેન શિલોદ્ભવમ્ ॥
 શિલાભેદં તદર્ધેન સર્વં ચૈકત્ર મિશ્રયેત્ ।
 સમેન તિલચૂર્ણં તુ શર્કરા સમભાગિકમ્ ॥
 ભુક્ત્વા પશ્ચાત્ ક્ષીરપાનં શસ્યતે ઘૃતસંયુતમ્ ।
 તેન ક્ષયો રાજયક્ષ્મા કામલા ચ વિનશ્યતિ ॥
 અપસારં જયત્યાશુ બલવીર્યાધિકો ભવેત્ ।
 શામ્યન્તિ ચ મહારોગાઃ શુક્રાલ્ભ્યો જાયતે નરઃ ॥

इति शिलाजतुचूर्णम् ।

બાંગરો, સુવર્ણમાક્ષિક, સાટોડી, વાંસકપુર, આહ્લી, શાલિપર્ણી, અરૂસો, ધમાસો, એ ઔષધો આઠ આઠ તોલા લેવાં. તજ, તમાલપત્ર, એલચી, મરી, તાલીસપત્ર, પીપર, એ ઔષધો મળીને બત્રીસ તોલા સમાન ભાગે લેવાં. શિલાજિત એમના અર્ધ જટલો એટલે સોળ તોલા લેવો. આઠ તોલા પાષાણુભેદ લેવો. પછી એ સર્વને એકત્ર કરવું. એ સર્વની બરાબર તલનું ચૂર્ણ લેવું અને તેટલી સાકર લેવી. એ સર્વનું એકઠું ચૂર્ણ કરીને ખાવું તથા તે પછી ધી સહિત દૂધ પીવું હિતકારક છે. એ ઔષધથી ક્ષય, રાજયક્ષ્મા, અને કમળો એ રોગ નાશ પામે છે. વળી અપરમાર પણ જલદીથી મટે છે અને મનુષ્ય બળવાન તથા વીર્યવાન થાયછે. એ ચૂર્ણથી મોટા મોટા રોગ શમે છે તથા મનુષ્યના શરીરમાં વીર્યની અતિશય વૃદ્ધિ થાયછે.

अयं त्यादिकं धृत.

जीवन्तिकावत्सकयष्टिकानां सपौष्करं गोश्वुरकं बले द्वे ।
 नीलोत्पलं तामलकी यवासं सत्रायमाणा मगधा च कुष्ठम् ॥

દ્રાક્ષામલકયા રસપ્રસ્થમેકં પ્રસ્થદ્વયં છાગલકં પયશ્ચ ।
 પ્રસ્થં તુ દધ્નો વિપચેદ્ ઘૃતં વૈ પાને પ્રશસ્તં ચ તથૈવ ભોજ્યે ॥
 નસ્યે ચ બસ્તાવપિ યોજયેત્ તત્ વિનાશમેત્યાશુ ચ રાજયક્ષ્મા ।
 હલીમકઃ કામલપાણ્ડુરોગો મૂર્છા ભ્રમઃ કમ્પશિરોઽર્તિશૂલમ્ ॥
 મેહાશ્મરી વા ગુદકીલકુષ્ઠં શિરોગતો નાશમુપૈતિ રોગઃ ।
 નસ્યપ્રદાનેન વિયોજિતેન પાનેન પાણ્ડુમયરાજયક્ષ્મા ॥
 નાશં શમં યાતિ હલીમકો વા બસ્તિપ્રદાનેન ગુદોદ્ગ્રવશ્ચ ।
 રોગો વિનાશં સમુપૈતિ પુંસાં વિસર્પિવિસ્ફોટકપ્રોક્ષણેન ॥
 इति जीवन्त्याद्यं घृतम् ।

હરણુદોડી, કડાછાલ, જેડીમધ, પુષ્કરમૂળ, ગોખર, બલા, અતિ-
 બલા, કાળું કમળ, ભોંય આમલી, ધમાસો, ત્રાયમાણુ, પીપર, ઉપલેટ,
 દ્રાક્ષ, એ ઔષધો ચાર ચાર તોલા લઈને ચોથો ભાગ ખાદી રહે
 એવો ક્વાથ કરવો. પછી તેમાં આમળાંનો રસ ૬૪ તેા, બકરીનું દૂધ
 ૧૨૮ તેાલા, દહીં ૬૪ તેાલા, એ સર્વ એકત્રું કરીને ગાયનું ધી પકવ કરવું.
 ધી પકવ કરતી વખતે ઉપર કહેલાં હરણુ દોડી વગેરે ઔષધોનું કલક તેમાં
 નાખવું. ધી માત્ર શેષ રહે ત્યારે તે ધી ઉતારી લેવું અને ગાળી લેવું.
 એ ધી પીવામાં તથા ખાવામાં સાંડે છે તેમ નાકમાં ટીપાં મૂકવામાં
 તથા અસ્તિમાં મૂકવામાં પણ સાંડે છે. એ ધીનો ખાવા પીવા વગે-
 રેમાં યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવાથી રાજયક્ષ્મા, હલીમક, કમળો, પાંડુ-
 રોગ, મૂર્છા, ભ્રમ, કંપ, માથાની પીડા, શૂળ, પ્રમેહ, પથરીનો રોગ,
 અર્શ, કોઢ, એ સર્વે રોગ નાશ પામે છે. એ ધીનાં ટીપાં નાકમાં
 નાખવાથી માથાનો રોગ નાશ પામે છે. ધી પીવાથી પાંડુરોગ, રાજ-
 યક્ષ્મા, અને હલીમક રોગ નાશ પામે છે. એ ધીનો અસ્તિ આપ-
 વાથી મનુષ્યોના ગુદાના રોગ નાશ પામે છે તથા એ ધી ચોપડવાથી
 વિસર્પ તથા વિસ્ફોટક રોગ મટી જાયછે.

पिप्पल्यादि घृत.

કળા પલં પશ્ચગુણં પયશ્ચ આજં ઘૃતં વૈ વિપચેત્ સમાંશમ્ ।
 પાનેઽથવા ભોજનકે પ્રશસ્તં દેયં ચ રાજક્ષયનાશહેતોઃ ॥
 इति पिप्पलाद्यं घृतम् ।

ચાર તોલા પીપરનું કલ્ક તથા વીસ તોલા બકરીનું દૂધ લેઈને તેમાં તેટલુંજ ધી નાખીને તેને પકવ કરવું. એ પકવ થયેલું ધી પીવામાં તથા ખાવામાં હિતકારક છે માટે રાજયક્ષમાનો નાશ કરવાને માટે એ ધી આપવું.

પંચકોલાદિ ધૂત.

પञ्चકોलं यवाग्रं च क्षीरं दध्ना घृतं पुनः ।
 समांशेन तु योज्यानि भार्गी कुष्ठं तु पौष्करम् ॥
 शतं तत्र हरीतक्या जले चैव चतुर्गुणे ।
 काथं चैकत्रयं योज्यं काथयेन्मृदुवहिना ॥
 मृदुपाकं घृतं सिद्धं पाने नस्ये च वस्तिषु ।
 गुणाधिक्यं भवेन्नृणां पाण्डुरोगे हलीमके ।
 राजयक्ष्मणि क्षये चैव शस्तं चोक्तं भिषग्वर ! ॥

इति पञ्चकोलायं ધૂતમ્ ।

ગુંદ, પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવડ, જવ, ભારંગ, ઉવસેર, પુષ્કરમૂળ, એ સર્વે સમાન ભાગે લેવાં. એ સર્વથી ચાર ગાળું પાણી લેવું અને તેમાં સો હરટે નાખવી. પછી તે સર્વનો ક્વાથ કરવો. એથે ભાગે બાકી રહેલા ક્વાથમાં તેટલુંજ દૂધ, તેટલુંજ દહીં તથા તેટલુંજ ધી નાખીને ધીમા તાપથી ધી પકવવું. ધીમા તાપથી સિદ્ધ થયેલું એ ધી પીવામાં, નસ્યમાં તથા બસ્તિમાં યોગ્યવું. એ ધી પાંડુરોગમાં તથા હલીમક રોગમાં બીજા ધી કરતાં વધારે ગુણુ આપે છે. તેમજ હે વૈદ્ય શ્રેષ્ઠ! રાજયક્ષમામાં તથા ક્ષયમાં પણ એ ધી ઘણું ઉત્તમ કહેલું છે.

પારાશર ધૂત.

यष्टी बला गुडूची च पञ्चमूलं समांशकम् ।
 काथेन सदृशं धात्रीरसं चैश्वरसं तथा ॥
 विदार्याश्च रसं चैव घृतं च समभागिकम् ।
 क्षीरं दधिसमं चात्र नवनीतं तु तत्समम् ॥
 द्राक्षातालीससंयुक्तं यथालाभेन योजयेत् ।
 सिद्धं घृतं च पानाय नस्ये बस्तौ प्रदापयेत् ॥

જયતિ રાજયક્ષમાણં પાણ્ડુરોગં સુદારુણમ્ ।

હલીમકં ચાર્શસં ચ રક્તપિત્તનિવારણમ્ ।

લેપેન દુષ્ટવીસર્પપિત્તદગ્ધવ્રણાપહમ્ ॥

इति पाराशरं घृतम् ।

જેહીમક, બળખીજ, ગજો, પંચમૂળ, એ ઔષધો સમભાગે લેવાં અને તેમનો ક્વાથ કરવો. તે ક્વાથની બરોબર આમળાંનો રસ, તેટલોજ સેરડીનો રસ, તેટલોજ વિદારીકંદનો રસ અને તેટલુંજ ધી લેધને તેમાં મેળવવું. વળી દૂધ, દહીં અને માખણ, એમાંથી જે મજે તે ક્વાથની બરોબર લેધને તેમાં મેળવવું. પછી તેમાં દ્રાક્ષ અને તાલી-સપત્રનું કલ્ક નાખવું અને ઘૂત પકવ કરવું. ઘૂત માત્ર શેષ રહે ત્યારે સિદ્ધ થયેલું ધી ગાળી લેવું. એ ધી પીવામાં, નસ્યમાં અને અસ્તિમાં ચોળવું. એ ઘૂત રાજ્યક્ષમાને અને મહાભયંકર પાંડુરોગને ઠાડે છે. વળી તે હલીમક નામે રોગ, ચાર્શ રોગ, અને રક્તપિત્ત, એ રોગને પણ મટાડે છે એ ઘૂતનો લેપ કરવાથી દુષ્ટ એવો વીસર્પરોગ, પિત્તરોગ, અને દાઝવાથી થયેલું વ્રણ, એ પણ દૂર થાયછે.

अला घृत.

बलाश्वदंष्ट्रा बृहतीद्वयं च पर्णीद्वयं गोक्षुरकं स्थिरा च ।

पटोलनिम्बस्य दलानि मुस्तं सत्रायमाणा च दुरालभा च ॥

कृत्वा कषायं च पदावशेषं पश्चात्ततश्चૂणमिदं प्रयुज्यात् ।

द्राक्षा सठी पुष्करमूलधात्री तमालकी दुग्धसमं कषायम् ॥

सर्पिः प्रयुक्तं नवनीतकं च सर्पिस्तदग्धेन वियोजनीयम् ।

सिद्धं घृतं पानमथैव वस्तौ नस्ये तथाभ्यञ्जनभोजनेन ॥

निहन्ति काસક્ષયકામલાનાં રાજક્ષયે ક્ષીણબલેન્દ્રિયાણામ્ ।

ક્ષતેષુ શોફેષુ વ્રણેષુ શસ્તં શિરોઽર્તિપાર્શ્વર્તિગુદામયગ્નમ્ ॥

इति बलायं घृतम् ।

બળખીજ, નાનાં ગોખરૂ, રીંગણી, ભોંયરીંગણી, સુદગપણી, (જંગલી મગ), માખપણી (જંગલી અડદ), મોટાં ગોખરૂ, શાલિ-

પણી, પટોલ, લીંબડાનાં પાંદડાં, મોથ, ત્રાયમાણ, ધમાસો, એ સર્વે ઔષધોને પાણીમાં નાખીને ચતુર્થાંશ પાણી શેષ રહે ત્યાં લગી ક્વાથ કરવો. તે પછી આ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં નાખવું. તે ઔષધો આ પ્રમાણે:—દ્રાક્ષ, વડચુરો પુષ્કરમૂળ, આમળાં અને ભોંયઆમળી. પછી આ ક્વાથની બરોબર દૂધ તેમાં નાખવું અને તેમાં ધી અને માખણ નાખવું. માખણ દૂધની બરોબર લેવું તથા ધી માખણથી અડધું લેવું. એ ઘૃત સિદ્ધ થાય એટલે તેને પીવાના તથા બસ્તિના ઉપયોગમાં લેવું. તેમજ નસ્યમાં, શરીરે યોગવામાં અને ખાવાના ઉપયોગમાં લેવું. એ ઘૃત ખાંસી, ક્ષય, કમળો, રાજ્યક્ષમા, એ રોગોનો નાશ કરેછે. જે પુરુષની દંદ્રિયો અને બળ ક્ષીણ થઈ ગયું છે તેમને એ ઘૃત દ્વાયદાકારક છે. ક્ષતવાળાને, સોજવાળાને, અને વ્રણવાળાને દિતકર છે. માથાની પીડા, પાસાંની પીડા, અને શુદ્ધાના રોગ, એ સર્વનો એ નાશ કરે છે.

ચંદનાદિ તેલ.

ચન્દનં સરલં દારુ યદ્યથલો બાલકં સટી ।
 નલશૈલેયકં સ્પૃક્ષા પદ્મકં વનકેસરમ્ ॥
 કક્કોલકં મુરમાંસી સૈરેયં દ્વિહરીતકી ।
 રેણુકાત્વક્ કુકુમં ચ સારિવા તિત્તકાગુરુઃ ॥
 નલિકા ચ તથા દ્રાક્ષા કપાયં સુપરિસ્તુતમ્ ।
 તૈલમસ્તુ તથા લાક્ષા રસેન સમભાગિકમ્ ॥
 મન્દાગ્નિના પચેત્ તૈલં સિદ્ધં પાને ચ વસ્તિષુ ।
 નસ્યે ચાભ્યજ્ઞને ચૈવ યોજયેત્ તં મિષગ્વરઃ ॥
 હન્તિ પાણ્ડુક્ષયં કાસં ગ્રહણં બલવર્ણકૃત્ ।
 મન્દજ્વરમપસ્મારકુષ્ઠપામાહરં પુનઃ ॥
 કરોતિ બલપુષ્ટયોજો મેધાપ્રજ્ઞાયુર્વર્ધનમ્ ।
 રૂપસૌભાગ્યદં પ્રોક્તં સર્વભૂતયશસ્કરમ્ ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

મુખડ, સરળવૃક્ષ, દેવદાર, જેઠીમધ, એલચી, વીરણુવાળો, પડક-
ચુરો, તાલીસપત્ર, શિલાબિત, પૃક્ષા નામે વનસ્પતી, કમળકાકડી, વન-
કેસર, કંકાલ, મુરામાંસી, કાંટાસળિયો, હરડે, હીમની હરડે, રેણુકખીજ,
તજ, કેસર, સારિવા, કડૂ, અગર, નલિકા, દ્રાક્ષ, એ ઔષધોનો ક્વાથ
કરવો અને સારી રીતે ગાળી લેવો. પછી આખી લાખનો રસ તથા
તેલ સમાન ભાગે (ક્વાથની બરાબર દરેક) લઈને તે ક્વાથમાં મેળ-
વ્યું અને ધીમા તાપથી તેલ માત્ર શેષ રહે ત્યાંલગી તેનો પાક કરવો.
એ સિદ્ધ થયેલા તેલનો પીવામાં, અસ્તિ આપવામાં, નસ્ય લેવામાં,
અને શરીરે યોગવામાં ઉત્તમ વૈદ્ય ઉપયોગ કરવો. એ તેલ પાંદુરોગને
હજીંછે. ક્ષયરોગને મટાડે છે. ખાંસીને અને ગલગ્રહ (ગળું ખેશી
ગયું હોય તે રોગને) નાશ કરેછે, શરીરે કાંતિ અને બળ આપે છે.
દર્બરૂતાવ, અપસ્માર (ફેફરાનો વ્યાધિ), કોઠ અને ખસ, એ રોગોને
હરેછે. બળ, પુષ્ટિ અને ઓળને ઉત્પન્ન કરેછે, બુદ્ધિ, જ્ઞાન, શક્તિ
અને આયુષ્યને વધારે છે, રૂપ અને સૌભાગ્યને આપેછે તથા સર્વ
પ્રાણીમાનને યશ ઉત્પન્ન કરી દેછે.

રાજયક્ષ્મારોગની ચિકિત્સા.

રાજયક્ષ્માનાં કારણા.

સ્વામિભાર્યાભિગમને ગુરુપત્ન્યમિલાષણાત્ ।

રાજસ્વહેમચૌર્યાદ્વા રાજયક્ષ્મા ભવેદ્ભદઃ ॥

અથવા દુષ્ટદોષેણ જાયતે શ્વણુ પુત્રક ! ।

ચતુર્મિર્હેતુર્મિર્યક્ષ્મા જાયતે શ્વણુ સાંપ્રતમ્ ॥

વ્યાયામયાનસુરતાંગનિપીડિતેન

રોગેણ વા વ્રણનિપીડિતક્ષીણદેહાત્ ।

ક્રોધાચ્છુચો હ્યનશનાદિભયોપવાસૈઃ

સંજાયતે ચ મનુજસ્ય મહાગદોઽયમ્ ॥

વાર્ધક્યાદૌ ભવતિ નિતરાં જ્યાધનુઃકર્ષણેન

મારોત્યર્થે ભવતિ વહનોત્પાતેનોહ્નંધનેન ।

दूराध्मानात् कदशनवशाच्चिन्तयातिव्यवायात्
संभूतिः स्यान्मनुजबलद्वैराजयक्ष्मागदस्य ॥

પોતાના સ્વામિની સ્ત્રીસાથે ગમન કરવાથી, ગુરૂપત્નીની અભિ-
ભાષા કરવાથી, રાજનું ધન ચોરવાથી અને સોનું ચોરવાથી રાજ્યક્ષમા
રોગ ઉપજે છે. અથવા, હે પુત્ર! વાતાદિક દોષ બગડવાથી પણ
રાજ્યક્ષમારોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ચાર હેતુથી રાજ્યક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય
છે. હવે હું તને ખીજાં કારણ કહું તે સાંભળ. અતિશય કસરત કર-
વાથી; હાથી, ઘોડા વગેરે ઉપર બેસીને સુસાદરી કરવાથી; અતિશય
સ્ત્રીસંગ કરવાથી; શરીર ઉપર દયાણુ થવાથી; શરીરનો ક્ષય કરે એવા
કોઈ રોગથી; અદ વગેરે ત્રણની પીડાથી, દેહ ક્ષીણ થઈ જવાથી; ક્રોધથી,
શોકથી, ન ખાવાથી, ભયથી અને ઉપવાસથી મનુષ્યને આ મોટો રોગ
ઉત્પન્ન થાય છે. વળી એ રાજ્યક્ષમારોગ વિશેષ કરીને વૃદ્ધાવસ્થામાં
થાય છે. તેમજ ધનુષની પલ્લુ છ નેરથી ખેંચવાથી; અતિશય ભાર વહન
કરવાથી; અતિશય ઉંચે કૂદવાથી; અતિશય હિંમત કરવાથી; દૂર
રહેલા મનુષ્ય વગેરેને ઘાંટો કાઢી બોલાવવાથી; ખરાબ અન્ન ખાવાથી;
ચિંતાથી અને અતિશય સ્ત્રીસંગ કરવાથી મનુષ્યના બળનો નાશ કરનાર
રાજ્યક્ષમારોગની ઉત્પત્તિ થાય છે.

‘રાજ્યકર્માનાં લક્ષણો.

क्षतक्षयात् श्रमाद्वापि सहसोपप्लवादपि ।

व्यवायातिप्रसंगेन तथा रूक्षातिसेवनात् ॥

तेन संक्षीयते गात्रं ज्वरो मन्दश्च जायते ।

ज्वरान्ते जायते शोफो बद्धविट् चातिमूत्रता ॥

अतिसारश्च भवति भक्षणेनातिशोषिता ।

कासते ष्ठीवतेऽत्यर्थं शोषं च कुरुते भृशम् ॥

स्त्रियोऽभिलाषतेऽत्यर्थं वार्तायां द्विषते पुनः ।

राजयक्ष्मेति विज्ञेयो नरः साध्यो न विद्यते ॥

શરીરમાં ચાંદી વગેરે ક્ષત થવાથી, ધાતુઓનો ક્ષય થવાથી, મહેનતથી, એકાએક કુદવાથી, અતિશય સ્ત્રી સેવવાથી, અતિશય રૂક્ષ

ભોજન કરવાથી, એવાં કારણોથી અંગની ક્ષીણતા થાયછે તથા શુભ્રજ્વર ઉત્પન્ન થાયછે. જ્વર આવતાં આવતાં તેની અંતે સોજને ઉપજે છે અને ઝાડો બંધાય છે તથા મૂત્ર ઘણું થાયછે. વળી કોઈવાર અતિસાર પણ થાયછે તથા ખાંધા પછી અતિશોષ પડેછે. અતિશય ઉષ્નરસ થાયછે તથા અતિશય થુંકે છે તેમ મુખ અતિશય સૂકાય છે. તેના મનમાં સ્ત્રીઓની અભિલાષા બહુ હોયછે અને સ્ત્રીઓની વાર્તાનો તે લેખ કરેછે. એવા રોગને રાજયક્ષમા કહેછે અને તે રોગ અસાધ્ય છે.

રાજયક્ષમાના પ્રતીકાર.

यदन्नं यत्समाहारं यादृशं प्रतियाचते ।
तत् तस्य च प्रदातव्यं मधुरं घनमेव च ॥
यद् यदाहारमिच्छेद्वा व्याधितो राजयक्ष्मातः ।
तस्य तस्याप्यलाभेन क्षीयन्ते तस्य धातवः ॥
यदा सरक्ताः शोकाः स्युः पाकतां याति मानवे ।
तदा पुनर्नवा काथः स्वेदो लेपो विधीयते ॥

રાજયક્ષમાના રોગી જે જે અન્ન જેવું જેવું માગે તેવું તેવું અન્ન તેને આપવું અને વિશેષે કરીને મધુર તથા ઘાંતું અન્ન આપવું. કેમકે રાજયક્ષમાના વ્યાધિવાળો જે જે આહારની ઇચ્છા કરેછે તે તે આહાર તેને ન આપવામાં આવે તો તેથી તેની ધાતુઓનો ક્ષય થવા લાગે છે, જે ક્ષયરોગવાળા રોગીને રક્તસહિત સોજાઓ થાય તો તેને સ્વેદ તથા લેપ કરવો.

રાજયક્ષમાની શુચિતમર્યાદા.

संजीवेच्चतुरो मासान् षण्मासं वा बलाधिकः ।
उत्कृष्टैश्च प्रतोकारैः सहस्राहं तु जीवति ।
सहस्रात् परतो नास्ति जीवितं राजयक्ष्मिणः ॥
गतप्राणौजोवीर्यश्च क्षीणश्च विकलेन्द्रियः ।
न भवेत् पुनरुच्छ्रायो याप्यरोगश्च मुञ्चति ॥

યસ્તદાયાસસમ્પન્નો મૂયોઽપિ ક્રોપિતો ભવેત્ ।

તસ્ય પ્રાણાપહારી સ્યાદ્રાજ્યક્ષમાતિદારુણઃ ॥

ત્રિમિર્માસૈશ્ચ ષण्मासैर्बर्षैश्चापि त्रिभिः पुनः ।

રાજ્યક્ષયના વ્યાધિવાળો રોગી ચાર માસ જીવે અને વધારે વળ-
વાળો હોય તો છ માસ જીવે. તથા જો ઘણા ઉત્તમ ઉપાય ચેત-
વામાં આવે તો એક હજાર દિવસ જીવે; પણ રાજ્યક્ષમાના વ્યાધિવા-
ળાનું આયુષ્ય હજાર દિવસ કરતાં વધારે હોતું નથી. જે રોગીનું બળ,
ઓજા, વીર્ય નાશ પામ્યું હોય, શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું હોય, ઇન્દ્રિયાની
શક્તિ નાશ પામી હોય, તે રોગીને ફરી તે પ્રાપ્ત થઈને વૃદ્ધિ પામતાં
નથી, એવી ક્ષયરોગની પ્રકૃતિ છે. પણ જો ક્ષયરોગ યાપ્ય (કટ-
સાધ્ય) હોય તો કદાચિત્ રોગી બચે છે. પણ એવી રીતે આપદ્યા-
પચારથી બચેલો રોગી જો ઘણો પરિશ્રમ લે તો, ફરીને પણ એ રોગ
ક્રોધ છે અને તે વખતે મહાદારુણ રાજ્યક્ષમા ત્રણ મહિને, ૮ મહિને
અથવા ત્રણ વર્ષે પણ તેનો પ્રાણ લેછે.

અમૃતપ્રાશાવલેહ.

शतमूलैरसः प्रस्थं गुडूचीकल्कप्रस्थकम् ।

हरीतकी शतं चान्यत् कुटजस्य त्वचस्तुलाम् ॥

निःकाથ्यं च पृथक्ત્વેન પૂતાંશ્ચૈકત્ર મિશ્રયેત્ ।

દાર્ઘીપ્રલેપનં દૃઢ્વા કૃણ્ણાનાં શતપશ્ચકમ્ ॥

શતં ચામલકીચૂર્ણં ત્વગેલા ચિત્રકં સઠી ।

દ્રાક્ષા કુઠું શિલાજિશ્ચ શિલાભેદસ્તુ તાલકમ્ ॥

યોજ્યં તત્રાક્ષમાનેન બ્રક્ષયેત્ સિતસર્પિષા ।

તસ્યોપરિ પિબેત્ ક્ષીરં ભોજનં ચ તતઃ પરમ્ ॥

રાજ્યક્ષ્મી લભેત્ સૌખ્યં પાણ્ડુકામલકાન્ જયેત્ ।

અતીસારો વિનશ્યેત્તુ બલે નાગબલો ભવેત્ ॥

इत्यमृतप्राशनं घृतम् ।

ચોસઠ તોલા શતાવરીનો રસ લેવો; ચોસઠ તોલા ગળોનું કલ્ક લેવું; સો હરડે લેવી; ચારસો તોલા કઝાછાળ લેવી. સો હરડેને ખોખરી કરીને તેનો ક્વાથ કરવો; તથા કઝાછાળનો પણ જૂદો ક્વાથ કરવો. તેમજ ગળોના કલ્કનો પણ જૂદો ક્વાથ કરવો. એ ત્રણેને જૂદા જૂદા ગાળી લેઈને પછી તેમાં શતાવરીનો રસ ગાળીને નાખવો. (શતાવરી લીલી ન હોય તો તેનો ક્વાથ કરીને ગાળીને નાખવો.) પછી એ સર્વનો કડઈએ ચોટે લાંબગી પાક કરવો. પછી તેમાં પાંચસો પીપરનું ચૂર્ણ નાખવું. સો આમળાંનું ચૂર્ણ નાખવું. તજ, એલચી, પડકચુરો, દ્રાક્ષ, ઉપચેટ, શિલાનિત, પાપાણભેદ, હરતાળ, એ સર્વે એક એક તોલો નાખવાં. પછી તેને સાકર તથા ધી સાથે ખાવું. તે ઉપર દૂધ પીવું અને તે ઉપર ભોજન કરવું. આ ઉપાયથી રાજા મા રોગીને સુખ પ્રાપ્ત થાયછે તથા પાંડુ અને કમળો મટે છે. આ સારનો રોગ પણ નાશ પામેછે તથા તેને હાથીના જેટલું બળ પ્રાપ્ત થાયછે.

તાલકામૃતકં.

તાલકં ચ શિલાભેદસ્તથા ચૈવ શિલાજતુઃ ।
 જીરકે દ્વે સમજ્ઞા ચ કુપ્તં નાગવલા બલા ॥
 एलापत्रकतालीसं तमालं हरिचन्दनम् ।
 मुस्ता द्राक्षा च रास्ना च मुण्डी सैरेयकं पुंरः ॥
 सुरसा चैव संयोज्या कृष्णाश्च द्विगुणास्तिलाः ।
 चूर्णं सूक्ष्मं प्रयुञ्जीत गुडेन मधुना युतम् ॥
 पश्चाद् गोक्षीरपानं स्यात् क्षીरेण सह भोजनम् ।
 राजयश्मादिभिः क्षीणा ग्रहणीपीडिताश्च ये ॥
 धातुक्षीणबला ये च तेषां संयोजयेद् भृशम् ।
 वृद्धोऽपि तरुणो भूत्वा नरो नार्याभिनन्दति ॥
 वन्ध्यापि लभते पुत्रं षण्ढोऽपि पुरुषायते ।
 तालकाम्रातकं नाम कृष्णात्रेयविभाषितम् ॥

इति तालकाम्रतकम् ।

હરતાળ, પાપાણ્વબેદ, શિલાન્નિત, છર્ડ, સાહાછર્ડ, મછડ, ઉપ-
લેટ, નાગબળા, બળખીજ, એલચી, તજ, તાલીસપત્ર, તમાલપત્ર,
હરિચંદન (પીજું,) મેથ, દ્રાક્ષ, રાસના, બોડીઓકલાર (મુંડી,) કાંટા-
સળિયો, તુલસી, એ સર્વેને એકત્ર કરવાં. કાળા તલ એ સર્વથી બ-
મણા લેવા. એ સર્વનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને ગોળ તથા મધ સાથે ખાવું
અને તે ઉપર ગાયતું દૂધ પીવું અને તે પછી દૂધ સાથે ભાત વગેરે
બોજન કરવું. જે પુરુષો રાજ્યક્ષમા વગેરે રોગથી ક્ષીણ થઈ ગયા
હોય, જે ગ્રહણી રોગથી પીડિત હોય, તથા જેમની ધાતુના ક્ષય થ-
યલો હોય, તેમને આ ઔષધ અત્યંત લાગુ થાયછે. આ ઔષધ ખાનાર
પુરુષ વૃદ્ધ હોય તથાપિ તરણ થઈને તે પુરુષ સ્ત્રીવડે આનંદ પામે છે.
વાંઝણી સ્ત્રી એ ઔષધના પ્રભાવથી પુત્ર પામે છે અને નપુંસક હોય
તથાપિ તેથી પુરુષત્વ પામે છે. આ ઔષધને તાલકામૃતક કહેછે અને
તે કૃષ્ણાત્રેય મુનિએ કહેલ છે.

ગુદ્ગચ્ચાદિ ચૂર્ણ.

ગુદ્ગચી ચ બલે દ્વે ચ ધાત્રી ચ મરિચાનિ ચ ।

ચૂર્ણં ગુડેન સંયુક્તં રાજયક્ષમાપહં નૃણામ્ ॥

શાલિષષ્ટિકગોધૂમવાસ્તુકં જાઙ્ગલાનિ ચ ।

મુદ્રાંશ્ચ ગોપયશ્ચૈવ શશકૈણકુરક્ષિણામ્ ॥

ગજો, બળખીજ, નાગબળા, આમળાં, મરી, એ ઔષધનું ચૂર્ણ
ગોળમાં મેળવીને ખવરાવવાથી મનુષ્યોનો રાજ્યક્ષમા રોગ મટે છે.

ક્ષયરોગ ઉપર પથ્યાપથ્ય.

તિત્તિરક્રૌંચલાવાનાં માંસાનિ ચ પ્રલેહકાન્ ।

વિમોજયેત્ ક્ષીરસર્પિઃ ક્ષયે વા રાજયક્ષમણિ ॥

ક્ષારામ્લકટુકં તીક્ષ્ણં તૈલં સૌવીરકં સુરા ।

રાજિકાવર્જિતાશ્ચૈતે ક્ષયે વા રાજયક્ષમણિ ॥

તેતર, વડીલાં, લાવરાં, એ પક્ષીઓનાં માંસ તથા મધુર અને
શીતળ અવલેહ તેમજ દૂધ અને ધી, એવા પદાર્થો ક્ષયરોગમાં કે

રાજ્યક્ષમા રોગમાં ખવરાવવા. વળી ખાંડ, ખાંડું, તીખું, તીક્ષ્ણ, તેલ, સૌવીરક, સુરા, રાઈ, એ પદાર્થો ક્ષયરોગમાં કે રાજ્યક્ષમા રોગમાં વર્જવા જેવા છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने क्षयरोग-
चिकित्सा नाम नवमोऽध्यायः ।

દશમોઽધ્યાયઃ ।

आत्रेय उवाच ।

रक्तपित्तनी चिकित्सा.

अतिघर्मतया वापि तीक्ष्णोष्णकटुसेवनात् ।
क्षाराम्लसेवनाद्वापि मद्यपानादिसेवनात् ॥
अतिव्यवायाच्छीतेन शुष्कशाकादिसेवनात् ।
एतैस्तु कुपितं पित्तं रक्तेन सह मूर्च्छितम् ॥
पुनस्तु संशयापन्नः पप्रच्छ पितरं पुनः ॥

આત્રેય કહેછે.—અતિશય તાપનું સેવન કરવાથી, અતિશય તીક્ષ્ણ પદાર્થ ખાવાથી, અતિશય ગરમ, તીખા, ખારા, ખાટા, પદાર્થોનું સેવન કરવાથી, મદ્યપાન કરવાથી, અતિશય સ્ત્રીસંગ કરવાથી, અતિશય શીતળતાથી, શાકની સૂકવણીઓ વગેરેનું ઘણું સેવન કરવાથી, અને એવાજ બીજા પદાર્થોનું સેવન કરવાથી પિત્ત બગડીને રક્તની સાથે મળે છે અને તેને અગાડે છે. આ સાંભળીને આત્રેય મુનિના પુત્ર હારીતને સંશય થયો તેથી તે ફરીને પિતાને પૂછવા લાગ્યા.

हारीत उवाच ।

कथं पित्तं प्रकुतं च केन वापि प्रचाल्यते ।
तद्वद्रक्तस्य कुपनं जायते केन हेतुना ॥
युगपद् दृश्यते केन कथं वापि प्रवर्तते ।
एवं पृष्टो महाचार्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ॥

હારિત કહેછે.—પિત્ત કેવી રીતે કોપ પામે છે તથા પિત્તને તેના સ્થાનમાંથી કોણ ચળાવે છે? તેમજ રક્તનું કોપવું ક્યા હેતુથી થાયછે? રક્ત અને પિત્ત બન્નેનો કોપ એકે વખતે શા કારણથી બેવામાં આવે છે? તથા તે કેવી રીતે પ્રવૃત્ત થાયછે? એવા પુત્રના પ્રશ્ન સાંભળીને મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાચાર્ય આત્રેય મુનિ આ પ્રમાણે બોલ્યા.

આત્રેય ઉવાચ ।

શૃણુ પ્રાજ્ઞ ! મહાતેજા ચિકિત્સાગમપારગ ! ।

યેનૈવ કુપ્યતે પિત્તં રક્તં તેનૈવ કુપ્યતે ॥

તાવપિ કુપિતે કોષ્ઠે વાયુનોદીર્યતે મૃશમ્ ।

ઊર્ધ્વં ચ નયતે પ્રાણોઽપાનચ્ચાધઃ સમીરયેત્ ॥

મધ્યે સમાનઃ કુરુતે રક્તપિત્તસ્ય કોપનમ્ ।

एवं युगपत् पित्तं च रक्तेन सह कुप्यति ॥

આત્રેય કહેછે.—હે ખુદ્ધિમાન, મોટા તેજવાળા તથા ચિકિત્સા શાસ્ત્રને સંપૂર્ણ જાણનારા પુત્ર ! સાંભળ; જે કારણોથી પિત્ત કોપે છે તેજ કારણોથી રક્ત પણ કોપે છે. કોષમાં રહેલાં રક્ત અને પિત્ત બન્ને કોપે છે તેને વાયુ ઉપર કે નીચેની તરફ પ્રેરે છે. પ્રાણવાયુ તેમને ઉપરની તરફ લેઈ જાયછે અને અપાનવાયુ તેમને નીચેની તરફ લેઈ જાયછે. મધ્યમાં સમાનવાયુ તેમને કોપાવે છે. એ રીતે પિત્તસંહિત રક્ત એકે કાળે કોપે છે.

રક્તપિત્તના કોપવાના પ્રકાર.

चतुर्धा दृश्यते कोपो गतिश्चास्य द्विधा मता ।

ऊर्ध्वं श्लेष्मणि संસृष्टं नासास्ये कर्णरन्ध्रयोः ॥

रक्तं प्रवर्तते यस्य साध्यस्तु विजिगीषुणा ।

अधोवातेन संસृष्टं गुदेनापि प्रवर्तते ॥

संज्ञेयं रक्तपित्तं तु कृच्छ्रेण सिद्धिमिच्छति ।

उभाभ्यामध ऊर्ध्वाभ्यां वातश्लेष्मणि वर्तते ।

तमसाध्यं विजानीयात् कृच्छ्रेण यदि सिध्यति ॥

एकमार्गं बलवतो नातिवेगं न बोत्थितम् ।
रक्तपित्तं सुखेनापि साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥
एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्ये ।
असाध्यस्तु त्रिदोषेषु रक्तपित्तः प्रवर्तते ॥
ऊर्ध्वगरक्तपित्तेषु विरेकं कारयेत् सुधीः ।
अधोभागगते रक्ते तदास्य वमनं हितम् ॥

રક્તપિત્તનો પ્રકોપ ચાર પ્રકારનો જોવામાં આવેછે અને તેની ગતિ બે પ્રકારની છે. જે રક્તપિત્ત ઉપરના ભાગમાં કોપ પામેછે તે કફ સાથે મળેછે અને નાક, મુખ, તથા કાનનાં છિદ્રદ્વારા બાહ્યાર પડેછે. એવી રીતે ઉપરના દ્વારથી જેને રક્ત પડેછે તે રક્તપિત્તને શમાવવા ઇચ્છનાર વૈદ્યને તે સાધ્ય છે. જે રક્તપિત્ત નીચેને ભાગે યુદ્ધદ્વારા પ્રવૃત્ત થાયછે તે વાયુથી મળેલું જાણવું. એ રક્તપિત્ત કષ્ટવટે મટાડી શકાય છે માટે તેને કષ્ટસાધ્ય જાણવું. જે રક્તપિત્ત ઉપર અને નીચે બન્ને ભાગે થઈને પ્રવૃત્ત થતું હોય તેને વાયુ તથા કફ બન્ને સાથે મિશ્ર થયેલું જાણવું. એ રક્તપિત્તને અસાધ્ય જાણવું; અને કદાપિ એવું રક્તપિત્ત મટે તો પણ અત્યંત મેહેનતથીજ મટેછે. જે રક્તપિત્ત ઉપર કે નીચેને એકજ ભાગેથી પ્રવૃત્ત થતું હોય, તેમજ જે બળવાન પુરૂષને થયું હોય, નવું એટલે થોડા દિવસથી થયું હોય, તેનો વેગ અતિશય હોય નહિ, તથા ઉપદ્રવ રહિત હોય તો એ રક્તપિત્ત સુખે કરીને સાધ્ય કરી શકાય છે. જે રક્તપિત્ત એક દોષયુક્ત હોય તેને સાધ્ય જાણવું; જે બે દોષયુક્ત હોય તેને કષ્ટસાધ્ય અથવા યાપ્ય જાણવું; અને જે ત્રણ દોષ યુક્ત હોય તે રક્તપિત્તને અસાધ્ય જાણવું. જે રક્તપિત્ત ઉપરને ભાગે એટલે મુખાદિદ્વારા ગતિ કરનારું હોય તો ગદ્ધા માણસે રોગીને વિરેચન કરાવવું; અને જે રક્તપિત્ત અધોભાગે એટલે નીચેના દ્વારથી ગતિ કરનારું હોય તો રોગીને વમન કરાવવું એ હિતકર છે.

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવ.

રોગક્ષીણે સ્થવિરચિકલે હીનદૌર્બલ્યકાયે
મન્દાગ્નિર્વા ક્ષવથુરથવા પાણ્ડુતા દાહશોષઃ ।

તૃષ્ણા હર્દિઃ શ્વસનમધૃતિર્ભક્તવિદ્વેષમોહો
 દૃત્પીડા સ્યાદ્ ભ્રમમથ ભવેદ્રક્તપિત્તોપસર્ગાત્ ॥
 અષ્ટાદશ ઇમ પ્રોક્તા રક્તપિત્ત ઉપદ્રવાઃ ।
 ઉપદ્રવૈર્ધિના સાધ્યોઽસાધ્યઃ સોપદ્રવસ્તથા ॥
 રક્તનિષ્ઠીવનોપેતો રક્તનેત્રો ભ્રમાતુરઃ ।
 રક્તમૂત્રશ્ચ વમતેરક્ષપિત્તી ન જીવતિ ॥

મેગથી શરીરની ક્ષીણતા થવી; શરીરને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થવી; શરીરને વિકળતા (ખોડખાંપણ) પ્રાપ્ત થવી; અંગતું હીનપણું; દુર્બળતા; મંદાગ્નિ; હીંક; પાંડુપણું; દાહ; શોષ; તરસ; ઉલટી; શ્વાસ; અધીરતા; બોબ્બનનો દોષ; મોહ; તદ્દયની પીડા; અને ભ્રમ; એવા ઉપદ્રવ રક્તપિત્તને લીધે થાયછે. એ અદ્વાર રક્તપિત્તના ઉપદ્રવ કહેલા છે. જે રક્તપિત્તમાં ઉપદ્રવ હોય નહિ તેને સાધ્ય બાણુવો; અને જેમાં ઉપદ્રવ હોય તેને અસાધ્ય બાણુવો. જે રક્તપિત્તવાળાને થૂંકતાં લોહી પડતું હોય, તેનાં નેત્ર પણ રક્ત થયાં હોય, જેને ભ્રમ થયો હોય, મૂત્ર પણ રાતું થતું હોય, ઉલટી રાતી થતી હોય, એવો રક્તપિત્તવાળો જીવતો નથી.

રક્તપિત્તનાં લક્ષણ.

एवं प्रोक्तो निदानार्थस्ततो वक्ष्यामि लक्षणम् ।
 सुलक्षणसमायुक्तं रक्तपित्तं सुखावहम् ॥
 यस्यारुणं भवति फेनयुतं च वातात्
 पित्तातिपीतमथ कृष्णकुसुम्भकाभम् ।
 पित्तेन पित्तमिति तं प्रवदन्ति धीराः
 सान्द्रं सपाण्डुरनिभं सघनं कफेन ॥

इति रक्तपित्तलक्षणम् ।

એપ્રમાણે રક્તપિત્તના હેતુ અને સંપ્રાપ્તિ વગેરે નિદાનનો અર્થ મેં કહ્યો; હવે હું તેનાં લક્ષણ કહું છું; કેમ કે સારાં લક્ષણે યુક્ત એવો રક્તપિત્ત સુખ ઉપજાવે એવો છે. જે પુરુષનું રક્તપિત્ત રાતું અને શીણવાળું હોય તે રક્તપિત્ત વાયુથી થયું છે એમ બાણુવું. પિત્તથી

થયેલું રક્તપિત્ત અતિશય પીળું, અથવા કાળું અથવા કસુંબાના જેવા રંગનું હોય છે; પિત્તવડે કેવળ પિળાજ રંગનું રક્તપિત્ત હોય છે એવો પણ કેટલાક ધીર વૈદોનો મત છે. કદ્દથી થયેલું રક્તપિત્ત ધાડું, શ્વેત અને ધન હોયછે.

રક્તપિત્તની ચિકિત્સા.

ક્ષીણમાંસં કૃશં વૃદ્ધં બાલં વા જ્વરપીડિતમ્ ।

શોષમૂર્છાભ્રમાપન્નમ્વિરિચ્યમુપાચરેત્ ॥

જે મનુષ્યનું માંસ ક્ષીણ થઈ ગયું હોય, જેનું શરીર કૃશ હોય, જે શરીરે વૃદ્ધ હોય, જે બાળક હોય, જે જ્વરથી પીડાયેલો હોય, જેને શોષ, મૂર્છા, કે ભ્રમ થયો હોય, એવા ઉપદ્રવવાળા રક્તપિત્તની ચિકિત્સા કરવી હોય તો તેને વિરેચન ન આપતાં ચિકિત્સા કરવી.

ઉર્ધ્વરક્તપિત્તનો ઉપાય.

નિષ્પીઙ્ઘ્ય વા સારસમાદદીત ક્ષૌદ્રેણ खण्डेन युतं च पानम् ।

नासास्यकर्णे नयने प्रवृत्तं रक्तं तु शीघ्रं शमतां प्रयाति ॥

અરૂસાનાં પાંદડાંને કચરીને તેનો રસ કાઢીને તેમાં મધ તથા સાકર નાખીને પાવાથી જે રક્તપિત્ત નાક, મુખ, કાન, તથા નેત્રને નાગે પ્રવૃત્ત થયું હોય તે જલદીથી શમી જાયછે.

વાસાદિક ક્વાથ.

वासाकषायोत्पलमृत्प्रियङ्गुरोधांजनाम्भोरुहकेसराणि ।

पीत्वा समध्वासितया च लिह्यात् पित्तासृजं चैवमुदीर्णमाशु॥

અરૂસાનો ક્વાથ મધ તથા સાકર સાથે પીવો. અથવા કમળની રજ, કાંગનાં મૂળ, લોધર, કાળા કમળની કેસર, એ સર્વને મધ અને સાકર સાથે ચાટવું. તેથી રક્તપિત્ત કોપેલું હશે તે શાંત થશે.

અરૂસાનો ગુણ.

प्रविद्यमानेपिच वासकेन कथं नरः सीदति रक्तपित्ते ।

क्षये च कासे श्वसनेऽपि यक्ष्मे वैद्याः कथं नातुरमादरन्ति ॥

ને પૃથ્વીપર અરૂસો હયાત છે, તો પછી મનુષ્ય રક્તપિત્તથી દુઃખી શા માટે થાયછે? અને વૈદ્યો રોગીઓના ક્ષયરોગ, ખાંસી, શ્વાસ અને રાજક્ષય, એ રોગો ને શા માટે મટાડતા નથી.

મિષજો મિષજાં માતાં પુરસ્કૃત્ય ક્રિયાં યદિ ।

કુર્વન્તિ રક્તપિત્તે તાં ક્ષયે કાસે ચ સિદ્ધિદા ॥

વૈદ્યમાતા (અરૂસો) તેને આગળ કરીને ને વૈદ્યો ક્રિયા કરે અર્થાત્ અરૂસાનો ઉપયોગ કરે તો રક્તપિત્ત, ક્ષય અને ખાંસી, એ રોગ તે મટાડે.

વાસાયાં વિદ્યમાનાયામાશાયાં જીવિતસ્ય ચ ।

રક્તપિત્તી ક્ષયી કાસી કિમર્થમવસીદતિ ॥

ને અરૂસો હાજર છે અને ઊવવાની આશા પણ અમર છે, તો રક્તપિત્તવાળા, ક્ષયરોગવાળા અને ખાંસીના રોગવાળા શા માટે દુઃખી થાયછે?

તાલીસચૂર્ણ.

તાલીસચૂર્ણં વૃષપત્રરસેન યુક્તં

પેયં ચ સારઘયુતં કફપિત્તકાસે ।

હન્તિ ભ્રમં શ્વસનમાશુતરં શિરોર્ત્તિં

મજ્જસ્વરે ત્વરિતમાશુ સુખં દદાતિ ॥

તાલીસ પત્રનું ચૂર્ણ અરૂસાનાં પાનાંમાં મેળવીને તેમાં મધ નાખીને પીવું. તેથી કફ તથા પિત્તની ખાંસી, ભ્રમ, શ્વાસ, અને માથાની પીડા જલદીથી મટે છે તેમ જ્ઞેનો ધાંટો ખેંચી ગયો હોય તે રોગવાળાને પણ એ ઔષધથી ઉતાવળે સુખ થાયછે.

અરૂસાનો ખીન્ને ક્વાથ.

આટરૂપકમૃદ્વીકાપથ્યાકાથઃ સશર્કરઃ ।

ક્ષૌદ્રાઢ્યઃ શ્વસનકાસરક્તપિત્તનિવારણઃ ॥

અરૂસો, દ્રાક્ષ, હરડે, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં સાકર નાખીને તથા મધ નાખીને પીવો. તેથી શ્વાસ, ખાંસી અને રક્તપિત્ત મટે છે.

છાગં પયો વા સુરभीपयो वा चतुर्गुणेनापि जलेन कल्कः ।

सशर्करं पानमिदं प्रशस्तं सरक्तपित्तं विनिहन्ति चाशु ॥

બકરીનું કે ગાયનું દૂધ અથવા પાણી એમાંનું હરકાંઈ યોગણું લેઈને તેમાં અરડૂસાનાં પાનાંનું કલક કરીને તેમાં સાકર નાખીને પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે.

બલાદિ દૂધ.

बलाश्वदंष्ट्रामलकीफलानि द्राक्षा मधूकं मधुयष्टिकानाम् ।

सिद्धं पयःपानमिदं हितं स्यात् पित्ते सरक्ते मनुजस्य शान्त्यै ॥

બળખીજ, ગોખર, આમળાં, દ્રાક્ષ, મધુકાં, જેઠીમધ, એ ઔષધો નાખીને સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવાથી રક્તપિત્તવાળાનો રોગ મટીને તેને શાંતિ થાયછે.

ખદિર વગેરેનું ચૂર્ણ.

खदिरस्य प्रियङ्गूनां कोविदारस्य शाल्मलेः ।

पुष्पं चूर्णं तु मधुना लिहन्नारोग्यमश्नुते ॥

ખેર, કાંગ, કોવિદાર (ગરમાળો) અને શીમળાનાં ફૂલ, એમનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી રક્તપિત્ત મટીને આરોગ્ય થાયછે.

હરડેનો પ્રયોગ.

आटरूपकरसेन सप्तधा भाविता च पुनरेव शोषिता ।

पिप्पलीमधुसमन्विताऽभया रक्तपित्तमतिदुर्जयं जयेत् ॥

હરડેનું ચૂર્ણ કરીને તેને અરડૂસાના રસના સાત પટ દેવા. પછી તેને મધ તથા પીપર સાથે ખાવી તેથી ન મટે એવું રક્તપિત્ત પણ મટી શકેછે. કેટલાકને મટે એમ છે કે આખી હરડેને અરડૂસાના રસમાં પલાળી મૂકી પછી સૂકાવા દેવી. એવી રીતે સાત પટ તથા પછી તેનું ચૂર્ણ કરીને મધ પીપર સાથે ખાવાથી ઉક્ત ગુણુ આપેછે.

એલાદિ અવલેહ.

एलादलानि सहपद्मकनागकेशरै-

र्द्राक्षा घना च मधुपिप्पलिका समांशा ।

एषां समांशसितशर्करयुक्तेषुः
 खर्जूरिकां समभिहन्ति च रक्तपित्तम् ।
 दाहं ज्वरान्ति श्वंसनं च विमोहतृष्णा
 मूर्च्छां निहन्ति रुधिरं वमिजित् तथैव ॥

એલચી, તમાલપત્ર, કમળકાકડી, નાગકેસર, દ્રાક્ષ, મોથ, મધ, પીપર, એ સર્વે સમ ભાગે લેધને તે સધળાની બરેબર સાકર તેમાં મેળવવી. પછી તેમાં ખજૂર મેળવવું. એ અવલેહ રક્તપિત્તને મટાડે છે. વળી તે દાહને, તાવની પીડાને, શ્વાસને, મોહને, તરસને, મૂર્છાને, લોહીને અને ઉલટીને અટકાવે છે.

નાસાપ્રવૃત્ત રુધિરનો ઉપચાર.

घ्राणे प्रवृत्तं रुधिरं यदि स्यात् तदा घृतेनामलकीफलानि ।
 तोयेन पिष्ट्वा शिरसि प्रलेपः सरक्तपित्तं सहसा रुणद्धि ॥

જો નાકમાંથી લોહી વેહેતું હોય તો આમળાને પાણીમાં ઘસીને તેમાં ઘી મેળવીને માથે લેપ કરવો તેથી રક્તપિત્ત એકદમ અટકે છે.

દ્રાક્ષારસાદિ ઉપચાર.

द्राक्षारसं वा घृतशर्कराढ्यं जलं सिताढ्यं च सरक्तपित्ते ।
 पानेऽथवा चेश्वरसं सिताढ्यं क्षयं च कासं क्षतजं निहन्ति ॥

ધી અને સાકરસહિત દ્રાક્ષનો રસ, અથવા સાકરનું પાણી, અથવા સેરડીનો રસ અને સાકર, એમાંથી હરકોઈ એક ઉપાય ક્ષયને, ખાંસીને, તથા રક્તપિત્તને મટાડે એવો છે.

હરિતાલિકાદિ નસ્ય.

नस्यं विदध्यात् हरितालिकाया रसेन वालकरसेन वापि ।
 स्याद् दाडिमस्य प्रसवोद्भवेन रसेन नस्यं रुधिरस्रुतेऽपि ॥

દરેના વેલાને વાટીને તેનો રસ કાઢીને તેનો નાસ લેવો, અથવા અળતાના રસનો નાસ લેવો, અથવા દાડીમનાં પાંદડાંના રસનો નાસ લેવો. એથી નાકમાંથી પડતું લોહી બંધ થાય છે.

આમ્રાદિ નસ્ય.

આમ્રાથિજામ્બોદ્ધવશર્કરાલ્યં નસ્યં સિતાલ્યં હિતકૃન્નરાણામ્ ।
નાસાપ્રવૃત્તં રુધિરં નિહન્તિ હિકાસચ્છર્દિશ્વસનાપમર્દિ ॥

કેરીની ગોટલી, જંબૂડાના દલિયાનાં ખીજ, એ એનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં સાકરનું ચૂર્ણ મેળવવું. પછી તેને સૂંધવાથી તે મનુષ્યને ફાયદો કરેછે. નાકમાંથી નીકળતા લોહીને તે બંધ કરેછે તથા હેડકી, ઉલટી અને શ્વાસ એનો નાશ કરેછે.

પલાંડુ આદિ નસ્ય.

પલાણ્ડુપત્રનિર્યાસં નસ્યં નાસાસ્ત્રજાપહમ્ ।

યષ્ઠીમધુમધુયતં ચાપિ નસ્યં પિત્તાસ્ત્રજં જયેત્ ॥

ડુંગળીનાં પાંનાંના રસનો નાસ લેવાથી નાકમાંથી નીકળતું લોહી મટેછે. તથા જેડીમધનું ચૂર્ણ મધમાં નાખીને તે સૂંધવાથી રક્તપિત્ત મટેછે.

વાસાદિ પાનક.

વાસાપત્રરસં વિધાય મતિમાન યોજ્યાનિ ચેમાનિ તુ
રોઘ્રં ચોત્પલમૃત્તિકાસમધુકં કુષ્ઠં પ્રિયઙ્ગવન્વિતમ્ ।

ચૂર્ણં પુષ્પરસેન પાનકમિદં પિત્તાશ્રયાણાં હિતં

કાસંકામલપાણ્ડુરોગક્ષતજશ્વાસાપમર્દી ભવેત્ ॥

અરૂસાનાં પાંદડાંનો રસ કઢીને તેમાં યુક્તિમાન વૈદે આ ઔષધો નાખવાં; લોધર, કમળની રજ, જેડીમધ, ઉપલેટ, ધઉલા, એ પાંચનું ચૂર્ણ નાખવું. પછી તેમાં મધ નાખીને પીવાથી તે પાનક પિત્તરોગવાળાને ફાયદો આપેછે. વળી ખાંસી, કમળો, પાંડુરોગ, રક્તપિત્ત અને શ્વાસ એ રોગોને તે મટાડેછે.

દાડિમ પુષ્પાદિ નસ્ય.

રસો હિતો દાડિમપુષ્પકસ્ય તથૈવ કિઞ્જલકરસોત્પલસ્ય ।

લાક્ષારસો વા પયસા ચ નસ્યાત્ ઘ્રાણપ્રવૃત્તં રુધિરં રુણદ્ધિ ॥

इति नासाप्रवृत्तरुधिरचिकित्सा ।

જો નાકમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો દાડિમનાં ફૂલના રસનો નાસ આપવો. અથવા કમળના મકરંદનો નાસ આપવો. અથવા

લાખના રસમાં દૂધ નાખીને તેનો નાસ આપવો. એ ત્રણમાંથી ગમે તે એક ઉપાયથી નાકમાંથી નીકળતું લોહી બંધ થાયછે.

મુખમાંથી નીકળતા લોહીની ચિકિત્સા.

यदि वदनपथेऽसृक् वर्तते तस्य कुर्यात्
प्रतिविधिर्विहितः स्याद् वक्ष्यते मानुषस्य ।

भवति न सुखसाध्यं लोहितं मानुषेषु

तदनु युवतियोन्यां रक्तवाहस्त्वसाध्यः ॥

જે મનુષ્યને મોઢામાં થઇને લોહી નીકળતું હોય તો જે વિધિ હવે પછી કહેવામાં આવશે તે કરવો. મનુષ્યને મોઢામાંથી લોહી નીકળતું હોય તે સુખસાધ્ય નથી; અથવા સ્ત્રીને યોનિદ્વારમાંથી લોહી વેહેતું હોય તો તે અસાધ્ય છે.

મુખરક્તના ઉપાય.

मधु मधुकमुशीरं कञ्जकिञ्जल्कदूर्वा-

रसमिह परिपीतं दाडिमस्य प्रसूतम् ।

मलयजसितकुष्ठं पद्मकं चैलवालं

त्वचमधुकमधूकौ बालकौ द्वौ समन्तात् ॥

समसुरभिपयो वा धावनं तण्डुलानां

परिकलितसमग्रं तुर्यभागेन योज्यम् ।

लघुतरમપિ વહ્નૌ ધાવિતં સિદ્ધમેવ

भवति वदनवृत्ते लोहिते पानमस्य ॥

શ્રુતિપથમપિ રક્તે વા પ્રવૃત્તે તુ નાસં

विहितमपि तदा स्यात् पूरणं कर्णनासे ।

રુધિરમપિ રુણદ્વિ શ્વાસમાશુ ક્ષતં વા

श्वसितरुधिरच्छर्दिर्मौहमुन्मादरोगम् ॥

મધ, જેઠીમધ, વાળો, કમળનો પરાગ, દરો, અને દાડીમનાં પાનાં, એ સર્વનો રસ પીવાથી મુખવાટે વેહેનારું રક્ત મટેછે.

મલયાગર, ધોળાતલ, ઉપલેટ, પરીકાષ્ઠ, ઐલવાલુક (કપુરકાયલી) તજ, જેઠીમધ, મહુડાં, વીરણવાળો, પીળો વાળો, એ સર્વ ઔષધની

અરોઅર ગાયનું દૂધ લેવું તથા તે અરોઅર ચોખ્ખાનું ધોવરામણુ લેવું. પછી ધીમા તાપથી ઉકાળીને ચોથે ભાગે દૂધ રહે સારે ઉતારી ગાળી લેઈને ઠંડુ પાડવું. એ સિદ્ધ થયેલું દૂધ મુખમાર્ગે પડતા લોહીવાળા રોગીને પાવું. જો કાનને માર્ગે અથવા નાકને માર્ગે લોહી પડતું હોય તો કાનમાં કે નાકમાં તે ઔષધનાં ટીપાં નાખવાં. એ ઔષધ લોહીને અટકાવેછે, ખાંસીને મટાડેછે, ધા વાગવાથી લોહી નીકળતું હોય તેને અટકાવેછે, તેમજ શ્વાસ, લોહીની ઉલટી, મોઢ અને ભયંકર ઉન્માદ, એ રોગોને મટાડેછે.

રક્તપિત્તનો સામાન્ય વિાધ.

નાસાપ્રવૃત્તે નસ્યં સ્યાન્મુખે પાનં વિધેયકમ્ ।

કર્ણે નેત્રે પૂરણં ચ ગુદમાર્ગે નિરૂહણમ્ ॥

દાડિમફલત્વચં વા ચૂર્ણં લિહ્યાત્ સિતાયુતમ્ ।

પન્નકિઞ્જલ્કચૂર્ણં વા લિહ્યાદ્વા સિતયા પુનઃ ॥

સુખપ્રવૃત્તરુધિરં રુણઙ્ગ્યાશુ વમિ ક્લમમ્ ।

શ્વાસશોષૌ બ્રમં તૃષ્ણાં નાશયત્યાશુ નિશ્ચયમ્ ॥

નાકથી રૂધિર પ્રવૃત્ત થતું હોય તો નસ્ય આપવું; મુખથી વેહેતું હોય તો ઔષધ પીવું; કાન કે નેત્રથી વેહેતું હોય તો તેમાં ઔષધ પૂરવું; ગુદમાર્ગે વેહેતું હોય તો નિરૂહ્યસ્તિ આપવો.

દાડિમના ફળની છાલનું ચૂર્ણુ સાકરસાથે ચાટવું. અથવા કમળના પરાગનું ચૂર્ણુ સાકર સાથે ચાટવું; તેથી મુખમાર્ગે પ્રવૃત્ત થયેલું રૂધિર અટકે છે; ઉલટી મટેછે અને શ્રમ દૂર થાયછે. વળી શ્વાસ, શોષ, બ્રમ, તરસ, એ સર્વે રોગ પણ એ ઔષધથી મટેછે એમાં સંદેહ નથી.

જંબુપલ્લવાદિ.

જંમ્બામ્નપલ્લવાનિ સ્યુર્હેરીતક્યા યુતાનિ તુ ।

મધુશર્કરયા યુક્તમાસ્યલોહિતવારણમ્ ॥

જંબુડાનાં પાંદડાં, આંખાનાં પાંદડાં અને હરડે, એ સર્વેનું કદક મધ અને સાકરસાથે ખાવાથી મુખમાર્ગે નીકળતું રક્ત અટકેછે.

વટાદિ અવલેહુ.

વટપ્રવાલાન્ કકુભસ્ય નીપજઙ્ગામ્રકાળાં ચદિરસ્ય વાપિ ।
યથાપ્રપન્નો મધુનાવલેહ આસ્યાસ્રજં વારયતે ક્ષણેન ॥

इति मुखप्रवृत्तरुधिरचिकित्सा ।

વડનાં કુમળાં કુમળાં પાંદડાં, સાદડનાં પાંદડાં, કદંબનાં પાંદડાં, જંબૂડનાં પાંદડાં, આંબાનાં પાંદડાં, ખેરનાં પાંદડાં, એમાંથી જે મળે તેનાં પાંદડાં લેધને વાટીને મધ સાથે ચાટવાથી મુખદ્વારા પડતું લોહી ક્ષણમાં બંધ થાયછે.

શતાવર્યાદિ ધૂત.

શતાવરી મધુકં બલા વસુમતી કાકોલિકા દાડિમા
મેદઃ ક્ષીરવિદારિકા ચ ફલિની સ્યાત્ તિન્તિડીકં બલા ।
સિદ્ધં ગોપયસાજ્યકં હિતમિદં પાને તથા વસ્તિષુ
યોનૌ ગેદ્રગુદપ્રવૃત્તરુધિરં હન્યાત્ સકાસક્ષયમ્ ॥

इति शतावरीघृतम् ।

શતાવરી, જેહીમધ, બલખીજ, વસુમતી (ખજૂરી), કાકોલી, દાડિમડી, મેદ (સુગંધી પદાર્થ) શ્વેત ભૌંચ કોહોળું, ઘઉંલા, આંબલી, નાગબળ, એ ઔષધોવડે ગાયતું દૂધ સિદ્ધ કરવું. અને તે દૂધતું ધી કરવું. અથવા ઉપર કહેલાં ઔષધોનો ક્વાથ કરી તેમાં ગાયતું દૂધ તથા ધી નાખીને ધી માત્ર શેષ રહેતાં લગી ધી પકવવું. એ ધી પીવામાં તથા બસ્તિ આપવામાં સાફ છે. યોનિમાંથી રક્ત વેહેતું હોય, અથવા લિંગમાંથી કે ગુદમાંથી રક્ત વેહેતું હોય તેને, તથા ખાંસી સહિત ક્ષયરોગને એ ધૂત મટાડેછે.

દ્રાક્ષાદિ ધૂત.

મૃદ્વીકા મધુકં વિદારિ વસુધા નીલી સમઙ્ગાફલા
કાકોલ્યૌ બૃહતીયુગં વૃષસહામેદા સિતં ચન્દનમ્ ।
જાતીપલ્લવર્નિવપલ્લવશિવાશ્યામામૃતાઙ્ગીવકૌ

મેદે દ્વે મૃગુચન્દનં મધુરસાઃ શ્યામાઃ સમાંશાસ્ત્વમી ॥
 પક્ત્વા ગોપયસા દધી ચ તુલિતં ચાજ્યં ચતુર્થાંશકં
 મત્સ્યણ્ડી મધુરં ચ સિદ્ધમિતિ ચેત્ પાનં પ્રશસ્તં નૃણામ્ ।
 સ્ત્રીणां चापि हितं निहन्ति रुधिरं पित्तं गुदे वा भगे
 मेद्रे चापि च रोमकूपकपथे वृत्तं निहंत्यखजम् ॥
 एतद् द्राक्षामिधानं घृतमपि विहितं रक्तपित्ते ज्वरे वा
 वातासृग्योनिशूले भ्रममदशिरसोन्मादरक्तप्रमेहे ।
 पित्तासृगूजातकुष्ठे क्षयक्षतरुधिरे राजयक्ष्मघ्न पाण्डौ
 पानेवस्तौ च नस्ये हितमपि मनुजे क्षાશ્ચિત चाત્રિणा ચ ॥

इति द्राक्षादिघृतम् ।

દ્રાક્ષ, જેડીમધ, વિદારીકંદ, ખજૂરી, ગળીનાં મૂળ, મજૂદ, ત્રિ-
 ફળા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, રીંગણી, ભોંયરીંગણી, અરડૂસો, સેવતીચુ-
 લાખ, મેદા, સફેદ ચંદન, નાઈનાં પાંદડાં, લીમડાનાં પાંદડાં, હરડે,
 ઘઉંસા, ગળો, છવક, ઝપભક, મેદા, મહામેદા, ભૂગુચંદન, વરિયાળી,
 કાળી દરો, એ સર્વે ઔષધો સમ ભાગે લેવાં. પછી તેમને તે સૌની
 બરોબર ગાયતું દૂધ તથા તેટલુંજ દહીં તથા તેથી થોથે ભાગે ધી
 નાખીને પકવ કરવું. ધી માત્ર શેષ રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું, એ
 ધીને સાકર નાખીને મધુર કરીને પીવાથી પુરૂષોને ક્ષાયદો આપેછે,
 તેમ સ્ત્રીઓને પણ ક્ષાયદો આપેછે, જે ગુદમાર્ગે કે યોનિમાર્ગે લોહી
 પડતું હોય તો તે આ ધી ખાવાથી મટેછે, તેમજ લિંગદ્વારા અથવા
 રૂવાંટાનાં છિદ્રમાંથી લોહી નીકળતું હોય તેને પણ આ ધી અટકાવેછે.
 આ દ્રાક્ષાઘૃત નામે ધી રક્તપિત્ત, જ્વર, વાતરક્ત, યોનિશૂળ, બ્રમ,
 મદ, માથાના રોગ, ઉન્માદરોગ, રક્તપ્રમેહ, રક્તપિત્તથી થયેલા કોઠ,
 ક્ષયરોગ, વાગવાથી રૂધિર વેહેતું હોય તે રોગ, રાજક્ષય અને પાંડુરોગ,
 એ સર્વને મટાડેછે. વળી તે પીવામાં, બસ્તિ આપવામાં, તથા નસ્ય
 આપવામાં પણ મનુષ્યને હિતકર છે એમ આત્રેયમુનિએ કહેલું છે.

કુખમાંડકાપલેહ.

છર્હિ નિષ્કૃપ્ય કૂષ્માણ્ડચ્છન્દાનિ પ્રતિકલ્પयेत् ।

કાઝિકેન સુધૌતાનિ પુનરેવ જલેન તુ ॥

પશ્ચાત્ક્ષીરસ્ય પ્રથ્વેન કલ્પયેત્ પુનરેવ ચ ।

ઘૃતેન પુનરેવૈતત્ પાચયેત્ સુવિધાનતઃ ॥

યદા મધુનિમાનિ સ્યુસ્તદા શર્કરયા સહ ।

નિધાય તત્ર ચેમાનિ મેષજાનિ પ્રકલ્પયેત્ ॥

પિપ્પલીશ્ચટ્કવેરાભ્યાં દ્વે પલે મરિચાનિ ચ ।

જીરકે દ્વે તથા ધાત્રી ત્વગેલાપત્રકં તથા ॥

પલાધેન વિયુઙ્ગીયાત્ ચૂર્ણં તત્ર વિનિઃક્ષિપેત્ ।

દર્વ્યા વિઘટ્ટયેત્ તાવત્ લેહીભૂતં યદા ભવેત્ ॥

તદા મધુઘૃતેનાપિ લિહ્યાત્ ક્ષાત્વા બલાબલમ્ ।

રક્તપિત્તં ક્ષયં કાસં કામલં તમકં ભ્રમમ્ ॥

છર્દિત્વૃષ્ણાજ્વરશ્વાસપાણ્ડુરોગાન્ ક્ષતક્ષયમ્ ।

અપસ્મારં શિરોઽર્તિં ચ યોનિશૂલં ચ દારુણમ્ ॥

ચિરં યોનૌ રક્તવાહં મન્દજ્વરનિપીડનમ્ ।

વૃદ્ધોઽપિ ચ યુવા કામી વન્ધ્યા ભવતિ પુત્રિણી ॥

અવીર્યો વીર્યમાપ્નોતિ ભવેત્ સ્ત્રીણાં પ્રિયો નરઃ ।

एष कूष्माण्डको लेहः सर्वरोगनिवारणः ॥

કોળાની છાલ છોલી નાખીને તેના નાના કકડા કરવા. પછી તેને પ્રથમ કાંજવડે સારી રીતે ઘોઈ નાખવા અને પછી પાણીવડે ઘોઈ નાખવા. પછી ચોસઠ તોલા દૂધ લેઈને તેમાં તેનું કલ્ક કરવું, પછી તે કલ્ક ધીમાં નાખીને સારી રીતે તળવું, બ્યારે તે કોહોળું મધના સરખું રાતું થાય ત્યારે તેને નીચે ઉતારી ઠંડુ પડવા દેઈ તેમાં સાકર નાખવી અને પછી નીચે ખતાવેલાં ઔષધો નાંખવાં; પીપર અને સુંઠ આઠ તોલા, મરી, જીરું, શાહાજીરું, આમળાં, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, એ દરેક બે બે તોલા નાખવાં, એ સર્વે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને નાખવું. પછી કડછી વતી તેને એવું હલાવવું કે જેથી તે સધળું

એકત્ર મળી જાય અને અવલેહ જેવું બને. પછી એ અવલેહને ધી અને મધ સાથે પોતાના શરીરની શક્તિ જોધને ચાટવો. એ અવલેહથી રક્તપિત્ત, ક્ષય, ખાંસી, કમળો, તમક નામે શ્વાસ, બ્રમ, ઉલટી, તરસ, તાવ, શ્વાસ, પાંડુરોગ, ક્ષત, ક્ષય, અપસ્માર, માથાની પીડા, મહા કઠણુ એવું યોનિશૂળ, યોનિભાગે ધણુ દિવસથી વેહેતું રક્ત, જીણુ તાવની પીડા, એ સર્વ મટે છે, વળી આ અવલેહ જો વૃદ્ધ પુરુષ ચાટે તો તે જુવાન અને કામી થાય; વાંઝણી સ્ત્રી ખાય તો તેને પુત્ર થાય; વીર્ય રહિત પુરુષ ખાય તો તેને વીર્ય પ્રાપ્ત થાય અને તે પુરુષ સ્ત્રીને વાહાલો થાય એવો એ કુખાંડક નામનો અવલેહ સર્વ રોગને દૂર કરનારો છે.

બીજો કુખાંડાવલેહ.

સુસ્વિન્નકૂપ્માણ્ડકલ્પકાનિ
પલ્લાનિ પશ્ચાદ્દયો સિતાયાઃ ।
યુક્ત્યાત્ શતે દ્વે પ્રણિધાય યુક્ત્યા
ઘૃતસ્ય પ્રસ્થં પરિમીતમેવ ॥
વિજ્ઞાય પક્કં પુનરેવ તત્ર
વાસાકર્ષાયં ચ વિમિશ્રયેચ્છ ।
પશ્ચાત્ પચેદ્ય યાવન્તુ દર્વીલેપો
જ્ઞાત્વા તુ ચેમાનિ પુનર્વિયુક્ત્યાત્ ॥
ધાત્રી ઘના માર્ગી ગન્ધત્રયં ચ
યુક્ત્યાત્ સમસ્તાનિ ચ કર્ષમાત્રમ્ ।
તસ્માત્પુનર્મરિચનાગરધાન્યકાનિ
પષાં પલસ્ય તુલિતા કથિતાનુમાત્રા ॥
શ્યામાપલાષ્ટકમિદં વિદધીત ચૂર્ણં
સંઘટ્ટયેત્ સકલમેવ પુનસ્તુ દાર્ઘ્યા ।
યુક્ત્યાત્ સમં મધુયુતં સકલામયઘ્નં

કાસં જ્વરં ક્ષતજમાશુ નિહન્તિ હિકામ્ ॥
 દુદ્રોગપિત્તરુધિરં ક્ષયપીનસં ચ
 પિત્તામ્લકં વિજયતે શ્વસનં ચ મૂર્છામ્ ।
 સ્ત્રીણાં હિતં ભવતિ બાલકવૃદ્ધકેષુ
 શ્રેષ્ઠં સમસ્તરુજનાશબલપ્રદં ચ ॥

इति कृष्माण्डावलेहः ।

કોહોળાને છોલીને તેના કકડા કરીને તેને સારી રીતે બાફવા અને એવી રીતે બાફેલા કોહોળાના કકડા બસો તોડા બેટલા લેવા તેમાં આદસો તોડા સાકર નાખવી અને પાકશાસ્ત્રમાં કહેલી યુક્તિથી તેને ચોસક તોડા ધીમાં પકવવું. એ પકવ થયેલું માલમ પડે એટલે તેમાં અરડસાનો ક્વાથ (૨૫૬ તોડા) નાખવો. પછી બ્યાંસુધી કડઠીએ ચોટે ત્યાંસુધી તેનો પાક કરવો. પાક થયો એમ નક્કી થાય ત્યારે તેમાં આ આપધો બેળવવાં:—આમળાં, મોથ, ભારંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, એ સઘળાં એક તોડાપ્રમાણે નાખવાં. મરી, સુંક, ધાણુ, એ ત્રણ ચાર ચાર તોડાપ્રમાણે નાખવાં. પીપરનું ચૂર્ણ બત્રીસ તોડા નાખવું. પછી તે સર્વને કડઠી વતે હલાતીને એકરૂપ કરી દેવું. પછી એ અવલેહને મધ સાથે ખાવો, તેથી આ બધા રોગ મટશે. ખાંસી, તાવ, લોહીના વિકાર, હેડકીનો રોગ, છાતીનો રોગ, રક્તપિત્ત, ક્ષયરોગ, પીનસરોગ, અમ્લપિત્ત, શ્વાસ, મૂર્છા, એ સર્વ રોગનો તેથી નાશ થાયછે. સ્ત્રીઓને, બાલકને અને વૃદ્ધને એ હિતકારક છે. તથા તમામ પ્રકારની પીડાનો નાશ કરીને બળ આપનારૂં છે,

અંડખાદ્ય રસાયન.

शतावरी मुण्डितिकामृता बला फलत्रयं पुष्करमूलमार्गी ।
 वृषो बृहत्या खदिरं च मौशली पृथक् पृथक् पञ्चपलैकमात्रया ॥
 पक्वं दहेत्तज्जलमष्टमांशं यावद्भवेच्छेषमथैव पूतम् ।
 विमूर्च्छितं तत्र निधाय धीमान् पलं तथा द्वादशमैक्षिकेण ॥
 तथासुचूर्णस्य च लोहकस्य विघट्टितं खण्डघृतेन तुल्यम् ।

દેયં પલ ષોડશકં વિધિજ્ઞો વિપાચયેહોહમયે ચ પાત્રે ॥
 ગુડેન તુલ્યોઽપિ વિભાતિ યાવત્ તુગા વિડઙ્ગ મગધા ચ શુણ્ઠી ।
 દ્વે જીરકે કર્કટકં ફલાનાં ત્રિગંધધાન્યૈર્મેરિચં સકેસરમ્ ॥
 પલેન માત્રાં વિદધીત વૈ પૃથક્ સુઘટ્ઠિતં ચૂર્ણમિદં ઘૃતસ્ય ।
 સ્નિગ્ધે કટાહે પ્રણિધાય યુક્ત્યાત્ કર્ષપ્રમાણં વિદધીત ચૂર્ણમ્ ॥
 સક્ષીરપાનં ચ કૃતં પ્રભાતે ગુરૂણિ ચાન્નાનિ ચ ઘંહણાનિ ।
 ભગન્દરાદિશ્વયથૂન્ નિહન્તિ પિત્તામ્લકં વા શ્વસનંચ યક્ષિમણમ્
 વિશોષણં કુષ્ઠજજાં ચ ગુલ્માન્ બલપ્રદં વૃષ્યતમં પ્રદિષ્ટમ્ ।
 રક્તં સપિત્તં સહસા નિહન્તિ યોનિપ્રવાહં ચ સરક્તશૂલમ્ ॥
 રક્તાતિસારં સ્થિરપ્રમેહં સમેદ્વબસ્તૌ વિહિતં નરાણામ્ ।
 સૌભાગ્યદં કાન્તિકરં પ્રદિષ્ટં તેજોજઃપુષ્ટિં બલમાતનોતિ ॥

इति खण्डखाद्यं रसायनम् ।

શતાવરી, ગોરખમુંડી, ગળો, બળખીજ, હરડે, બેડાં આમળાં,
 પુષ્કરમૂળ, ભારંગ, અરડૂસો, રીંગણી, ખેરસાર, કાળીમુશળી, એ પ્રત્યેક
 ઔષધ વીસ વીસ તોલા લેવું. પછી તે સર્વથી ચાર ગણા પાણીમાં
 તેને કચરીને નાખીને અષ્ટમાંશ શેષ રહેતાં લગી તેનો ક્વાથ કરવો,
 અને શેષ રહેલું આદમા ભાગનું પાણી ગાળી લેવું પછી તેમાં સુવર્ણ-
 માક્ષિકવડે મારેલું લોઢાનું ચૂર્ણ અડતાળીસ તોલા નાખવું. અને ચોસઠ
 તોલા સાકર તથા ચોસઠ તોલા ગાયનું ધી નાખવું. તે સર્વને લોઢાના
 વાસણમાં નાખીને ઘટ ગોળ જેવો થાય એવો પાક કરવો.* પછી તેમાં
 છૂંદ, શાહાછૂંદ, કાકડાસીંગ, હરડે, બેડાં, આમળાં, તજ, તમાલપત્ર,
 એલચી, ધાણા, મરી અને કેસર, એ સર્વે ચાર ચાર તોલા લેઈને તેનું
 ચૂર્ણ કરીને તેમાં નાખવું. પછી સારી રીતે તેને હલાવીને તે સર્વને
 ધીના રીઢા વાસણમાં ભરી મૂકવું અને તેમાંથી એક તોલા પ્રમાણે
 માત્રા સવારમાં ખાવી તથા તે ઉપર દૂધ પીવું, તથા ભારે અને પૌષ્ટિક

* પાક કર્યાપછી તેમાં બત્રીશ તોલાભાર મધ અને તેટલોજ શિલાનિત
 નાખવો, એમ કહ્યું છે જેમ, “પ્રસ્થાર્થ મધુનો દેયં શુભાશ્મજતુકસ્ય ચ”—
 માવપ્રકાશ.

અન્ન ખાવાં. એ ઔષધ ભગંદર વગેરે રોગ, સોજો, અમ્લપિત્ત, શ્વાસ, ક્ષય, એ રોગોનો નાશ કરેછે; કોઢ અને ગુલ્મરોગને મટાડેછે; બળ આપેછે; અત્યંત પુષ્ટિ કરેછે; રક્તપિત્તને એકદમ ખેસાડી દેછે; લોહી અને શૂળસહિત યોનિમાંથી નીકળતો પ્રવાહ, રક્તાતિસાર, રક્તપ્રમેહ, લિંગના અને બસ્તિ (પેદુ)ના રોગ, એ સર્વેમાં એ લોહ મનુષ્યને વાપરવા જેવું છે. તે સૌભાગ્યને આપનારૂં, કાંતિને વધારનારૂં, તથા તેજ, ઓજ, પુષ્ટિ અને બળને આપનારૂં છે.

ત્રિક્ષ્ણાદિ અવલેહ.

રક્તાતિસારે ચ પ્રયોજનીયં રક્તપ્રવાહે સરુજે સદાહે ।
 ફલત્રિકઞ્ચૈવ વિષા સમજ્ઞા સપર્પટં દાડિમધાતુકીનામ્ ॥
 ચૂર્ણં મધુશર્કરયા સમેતં તથૈવ દધ્વા સઘૃતં સલેહમ્ ।
 રક્તાતિસારં રુધિરપ્રવાહં યોનિપ્રવાહં સતતં સ્ત્રિયશ્ચ ॥
 નિવારયત્યાશુ હિતં નરાણાં બલાતિસારે પ્રશમાય યોગ્યમ્ ॥

इति रक्तातिसारचिकित्सा ।

જો અતિસારમાં લોહી વેહેતું હોય, તેમાં પીડા થતી હોય અને દાહ થતો હોય તો નીચેના ઔષધની યોજના કરવી. હરડે, ખેડાં, આમળાં, અતિવિષ, મજ્જા, પિત્તપાપડો, દાડિમ, ધાવડીનાં ફૂલ, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરીને મધ તથા સાકર સાથે ચાટવું. અથવા ઘી અને દહીંસાથે ચાટવું. તેથી લોહીનો અતિસાર, લોહીનો પ્રવાહ, અને સ્ત્રીઓને નિરંતર યોનિમાંથી લોહી વેહેતું હોય તે રોગ, એ સર્વને આ ઔષધ જલદીથી અટકાવેછે. એ મનુષ્યને હિતકારક છે તથા બાળકોના અતિસારને પણ શમાવનારૂં છે.

યોનિપ્રવાહનો ઉપાય.

યોનિપ્રવાહે મધુકં સમજ્ઞા પલાદલં નિમ્બદલાનિ પથ્યા ।
 મુસ્તા વિશાલા કદુરોહિણી ચ કલ્કો હિતો શર્કરયા યુતોઽયમ્
 યોનિપ્રવાહં વિનિવારયેચ્ચ સયોનિશૂલં સરુજાં તૃષાર્તિમ્ ॥

યોનિમાંથી લોહી વેહેતું હોય તો જેઠીમધ, મજ્જા, એલચી, તમાલપત્ર, (અથવા એલાદલ-ગળીનાં પાંદડાં) લીમડાનાં પાનાં, હરડે, મોથ, ઇંદ્રવારણી, કડૂ, એ સર્વેનું કલ્ક કરીને સાકરસાથે આપવો એ

હિતકારી છે, તથા વળી યોનિશૂળ, પીડા અને તરસની પીડાસહિત યોનિમાંથી વેહેતા લોહીને અટકાવે છે.

એલાદિ ક્વાથ.

एला समङ्गा सहशाल्मलीनां हरीतकी मागधिका समांशा ।
काथो हितः शर्करया समध्व्या योनिप्रवाहं विनिवारयेच्च ॥

इति योनिप्रवाहचिकित्सा ।

એળચી, મજી, શીમળાની અંતર્છાલ, હરડે, પીપર, એ સર્વે સમ ભાગે લેઈને તેનો ક્વાથ સાકર તથા મધ સાથે પીવે તેથી યોનિ-પ્રવાહ મટે છે.

રક્તપિત્તમાં પથ્યાપથ્ય.

घर्मातपान्तौ च विदाहि चाम्लं सौवीरकं वा कुंकुं कषायम् ।
क्षारं सुरा वा परिवर्जनीयं सरक्तपित्ते मनुजे हिताय ॥
वास्तूकचिल्ली सुनिषण्णकं च जीवन्तिका वा शतपुष्पिका वा ।
शाके हिता रक्तभवे च पित्ते मुद्गस्तथा लोहिततण्डुलाश्च ॥

यवगोधूमचणकाः कोशातक्याः पटोलकम् ।

मुद्गा माषा हिताश्चैव रक्तपित्तनिवारणे ॥

हरिणशशकलावास्तित्तिरास्ते कुलिङ्गाः

क्रकरकपिमयूराः क्रौञ्चपारावतानाम् ।

पल्लमनिलपित्तोद्वर्हणं वै हितं चे-

द्भवति बलमમોઘં સર્વતેજશ્ચ કાન્તિઃ ॥

રક્તપિત્તવાળા માણસે તાપ, તડકા સેવવાં નહિ; દાહ કરે એવું તથા ખાટું, સૌવીર અથવા ખાટી કાંઠ, તીખું, તુરું, ક્ષાર, સુરા, એ સર્વે તજવું. કેમકે રક્તપિત્તવાળાને તે વસ્તુઓ ક્ષાયદાકારક નથી.

*વધુઆનું શાક, ચીલની ભાજી, સુનિષણ્ણક નામે શાક હરણુ-દોડીની ભાજી, સુવાની ભાજી, એ સર્વે શાક રક્તપિત્તવાળાને હિતકર

* વધુઓ અને સુનિષણ્ણક, વગેરે શાક તજવાં, એમ ભાવપ્રકાશમાં લખે છે.

છે. અન્નમાં મગ તથા રાતા ચોખા ફાયદાકારક છે. વળી જવ, ઘઉં, ચણા, ગલકાં, પડવલ, મગ, અડદ, એ સર્વે રક્તપિત્ત મટાડવામાં સારાં છે. હરણુ, સસલાં, લાવરાં, તેતર, (કાળી) ચકલી, કળકળીયો, મોર, વહીલાં, ખયુતર, એ પ્રાણીઓનાં માંસ વાયુ તથા પિત્તને નાશ કરનારાં છે માટે સેવવાં. કેમકે તેથી અપાર બળ, સત્વ, તેજ અને ક્રાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने रक्तपित्त-
चिकित्सा नाम दशमोऽध्यायः ।

एकादशोऽध्यायः ।

आत्रेय उवाच ।

अर्शरोगिनी ચિકિત્સા.

अथातो वक्ष्यते पुत्र ! अर्शसां च चिकित्सितम् ।

षट्प्रकारेण ये प्रोक्तास्तेषां च शृणु लक्षणम् ॥

આત્રેય કહે છે—હું પુત્ર ! હવે હું તને અર્શરોગિની ચિકિત્સા કહું છું. એ અર્શના છ પ્રકાર કહેલા છે, તેમનાં લક્ષણ હું તને કહું તે સાંભળ.

અર્શના પ્રકાર.

जाता दोषैस्त्रिभिरपि वातपित्तकफादिकैः ।

सन्निपाते चतुर्थः स्यात् पञ्चमो रक्तसम्भवः ॥

षष्ठकः सहजो ज्ञेयश्चार्शसां षड्विधो भवः ।

एवं च षट्प्रकारेण जायन्ते गुदजा रुजः ॥

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા અર્શ ત્રણ પ્રકારના થાય છે. ત્રણે દોષ એકઠા મળવાથી જે અર્શ થાય છે તેને

સન્નિપાતારી કહેછે તે ચોથો પ્રકાર છે. લોહીથી ઉત્પન્ન થનારા અર્શ પાંચમા પ્રકારના અને સહજ એટલે જન્મ સાથેજ ઉત્પન્ન થયેલા અર્શ છઠ્ઠા પ્રકારના છે. એવી રીતે અર્શની ઉત્પત્તિ છ પ્રકારથી છે. ગુદા ઉપર ઉત્પન્ન થયેલી અર્શની પીડાના એમ છ પ્રકાર જાણવા.

વાતાર્શના હેતુ તથા સંપ્રાપ્તિ.

અનશનલઘુરુક્ષાહારસંસેવનેન
કટુલવણવિદાહીસેવયા વાતરોધાત્ ।
ભવતિ સતતવિષ્ટા વિષ્ટરેણૈવ હીના
કુપિતમરુતવેગાદર્શસાં ભૂતિરાસીત્ ॥
અનશનોપવિષ્ટસ્ય મલમૂત્રાવધારણે ।
શીતસંસેવનેનાપિ ગુદજઃ સંપ્રકુપ્યતિ
લવણકટુકષાયાતિક્તસંસેવનેન
અતિલઘુતરભોજ્યાચ્છીતલેનાનુરોધાત્ ।
કુપિતમનિલનાનાપાનમાર્ગેશ્વપાનં
વિતરતિ રુધિરં વા પાનમાર્ગે મરુત્સુ ॥

ઉપવાસ કરવાથી, ઓધું ખાવાથી, રૂક્ષ ખાવાથી, કડવું-ખાંસ-દાહ કરે એવું અન્નપાન ખાવા પીવાથી, વાયુનો રોધ થવાથી, નિરંતર વિષાવડે મલિન રહેવાથી અથવા વિદ્યનો સંયય થવાથી વાયુ પ્રક્રોધ પામે છે અને તેના બળથી અર્શની દુઃખકારક ઉત્પત્તિ થાય છે. વળી જે માણસથી ખવાતું નથી તથાપિ ઝાડાની હાજત લાગવાથી તે માટે જે જાય છે, અથવા જે માણસ મળ અને મૂત્રના વેગને રોકે છે, અથવા જે ઠંડા પદાર્થોનું સેવન કરે છે, તેના અર્શ ક્રોધે છે. વળી ખાંસ, તીખું, તુરું અને કડવું ખાવા પીવાથી, અતિશય થોડું ખાવાથી, શીતલ પદાર્થનું અતિ સેવન કરવાથી, અને એવાંજ બીજાં કારણોથી અપાન-વાયુ ક્રોધે છે અને તેથી અપાનવાયુના જૂદા જૂદા માર્ગમાં વાયુ ફરીને તે અપાન સ્થાનમાં લોહીને આણે છે. એવી રીતે અર્શમાં લોહી ઉત્પન્ન થાય છે.

પિત્તાર્શના હેતુ.

કટુમ્લલવળોષ્ણાનિ વિદાહીનિ ગુરુણિ ચ ।

સેવનાનિલતાપેન શ્રમાધ્વયાનપીડયા ।

યાનવ્યાયામદોષાદ્વા દુર્નામ પિત્તસમ્ભવઃ ॥

તીખા, ખાટા, ખારા, ગરમ, દાહકારક અને ભારે, એવા રસોતું સવન કરવાથી, વાયુ તથા તડકાતું સેવન કરવાથી, અતિ મહેનત કરવાથી, માર્ગમાં ચાલીને વાહનમાં બેશીને મુસાફરી કરવાની પીડાથી, તથા વાહન ઉપર બેશીને કસરત કરવાના દોષથી પિત્તના અર્શ ઉત્પન્ન થાય છે.

કફાર્શના હેતુ.

અવ્યાયામાત્સ્વપ્નશીલાદજસ્રં શીતાદ્યાન્યાદ્વાતસંસેવનાચ્ચ ।

ગૌલ્યાત્યમ્લાત્ તૈલસંપિચ્છલેન દુર્નામા સંજાયતે શ્લેષ્મરોગાત્ ।

શરીરને કસરત ન આપવાથી, આખો દહાડો ઊંધ ઊંધ કરવાથી, દંડું અન્ન ખાવાથી, ખૂબ પવન ખાવાથી, ગૌલ્ય નામે એક જાતનું મદ પીવાથી, અતિશય ખાટું ખાવાથી, અને તેલથી બનાવેલા ચીકણા પદાર્થો ખાવાથી કફ કોપીને અર્શ (કફના અર્શ) ઉત્પન્ન કરે છે.

વાતાર્શનાં લક્ષણ.

શીતત્વતોદં પરુષં વિનિદ્રા ગુલ્મોદરાષ્ટીલવિષૂચિકા વા ।

શોફોદ્ભવો કૃષ્ણનિશ્વાસ્ય નેત્રે લિઙ્ગાનિ વાતપ્રભવાર્શસાનામ્ ॥

વાયુ કોપવાથી જે અર્શ થાય છે તે અર્શ દંડા હોય છે; તેમાં સોય ઘોચાતી હોય તેવી વેદના થાય છે; તેનો સ્પર્શ કરકરો હોય છે; રોગીને નિદ્રા આવતી નથી; તેને ગોળાનો વ્યાધિ અટ્ટીલા નામે ગાંઠ, વિસ્ફુચિકા, સોળે, એવા રોગ થાય છે, તથા તેનું મુખ, નખ અને નેત્ર કાળાં પડી જાય છે. વાયુથી ઉપજેલાં અર્શનાં એવાં લક્ષણો જાણવાં.

પિત્તાર્શનાં લક્ષણ.

દાહભ્રમૌ જ્વરપિપાસિશરીરતોદા

મૂર્છારુચિર્નયનદન્તમુખાનિ યસ્ય ।

પીત્તચ્છવિર્ભવતિ વા વિટમેદનં ચ
પિત્તેન જાતગુદજસ્ય ચ લક્ષણાનિ ॥

પિત્તથી અર્શ થયા હોય તો શરીરે તથા અર્શની જગોએ દાહ થાય છે, રોગીને ફેર આવે છે, તાવ આવે છે, તરસ લાગે છે, શરીરમાં સોયો ઘોચાતી હોય તેવી વેદના થાય છે, મોહ થાય છે, ખાવાની રૂચિ નાશ પામે છે, નેત્ર, દાંત તથા મુખની કાંતિ પીળી થઈ જાય છે અને ઝાડો નરમ થાય છે. પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા અર્શનાં એવાં લક્ષણો છે.
કંદૂર્શનાં લક્ષણ.

નિદ્રા ચ જાડ્યઘનમન્દરુજા ચ શોફ-
શૂલાતિગુલ્મગુદમજ્જુરકાસ્તથા સ્યુઃ ।
વિઙ્ગ્વન્ધતોદમરુચિર્ગતિમન્દતા ચ
સ્તેષ્મોઙ્ગવા ગુદરુજઃ સ્વલુ મેષજઙ્ગાઃ ॥

કંદૂથી ઉત્પન્ન થયેલા અર્શવાળાને ઊંઘ ઘણી આવે છે, અર્શ જડ, ઘડ અને ઘોડી પીડાવાળા હોય છે, શરીરે સોજો માલમ પડે છે, અર્શની જગોએ શૂળ મારે છે, ગુદમ થાય છે, ઝાડો ફરતાં ગુદા બહાર નીકળે છે, ઝાડાનો કબજો રહે છે, સોયો ઘોચવા જેવી વેદના થાય છે, રૂચિ નાશ પામે છે અને ગતિ મંદ પડી જાય છે. હે વૈદો! એવાં લક્ષણ કંદૂથી ઉત્પન્ન થયેલા અર્શનાં છે.

ત્રિદોષાર્શનાં લક્ષણ.

શૂળાનાહારુચિઃ કાસો હૃહાસો રતિતોદતા ।
સ્કન્ધયોર્જાડ્યતા સર્વેષ્વર્શઃસુ સંભવન્તિ હિ ॥
ઇત્યર્શોલક્ષણમ્ ।

શૂળ, પેટ ચઢવું, અરુચિ, ખાંસી, છાતીમાં પીડા, અણુગમો, સોયો ઘોચાવા જેવી વેદના, બન્ને ખભાઓનું જડ થવું, એવાં લક્ષણો ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા અર્શમાં થાય છે.

અર્શની આકૃતિ.

ગુદે કણ્ઠૂરસૂક્ષ્માવો મ્લાનાસ્યં ચાતિરુક્ષતા ।
પરુષા વિષમા દીર્ઘા વાતેન ગુદજા મતાઃ ॥

નરાણાં મઘેષ્ઠેફસિ ત્વેષ રોગો

ન સાધ્યઃ સુખેન ક્રિયા યત્નતઃ સ્યાત્ ॥

ગુદામાં, નાસિકામાં, કાનના છિદ્રમાં, મુખમાં, આંખોની પાપણો-માં, આંખોની વચમાં, યોનિની વચમાં અને લિંગમાં, એવી રીતે પુરુ-ષોને તથા સ્ત્રીઓને અર્શ રોગ થાય છે. એ રોગ સુખસાધ્ય નથી. અર્થાત્ કષ્ટસાધ્ય છે માટે તેનો પ્રતીકાર યત્ને કરીને કરવો.

અર્શનાં ગુદામાં સ્થાન.

ત્રિવલી ગુદમધ્યે તુ બાહ્યતોઽખ્યન્તરેષુ ચ ।

અર્શસાં તુ વિજાનીયાત્ ત્રીણિ સ્થાનાનિ ચૈવ હિ ॥

બાહ્યતઃ સુખસાધ્યઃ સ્યાન્મધ્યે કપ્ટેન સિધ્યતિ ।

અસાધ્યોઽન્તર્બલી જાતો ગુદજો મિષજાં વરઃ ॥

ગુદામાં ત્રણ આવર્ત છે. તે આવર્ત પૈકી બાહ્યરના આવર્તમાં, મધ્યના આવર્તમાં, તથા અંદરના આવર્તમાં અર્શ થાય છે માટે અર્શનાં એ ત્રણ સ્થાન જાણવાં જે અર્શ બાહ્યરના આવર્તમાં થાય છે તેમને સુખસાધ્ય જાણવા; જે અર્શ મધ્યના આવર્તમાં થાય છે તેમને કષ્ટ-સાધ્ય જાણવા; અને હે વૈદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ હારીત ! જે અર્શ અંદરના આવર્તમાં થાય છે તેને અસાધ્ય જાણવા.

અર્શની ચિકિત્સાના પ્રકાર.

પ્રલેપવર્તિભિઃ સ્વેદૈર્બાહ્યાઃ સિધ્યન્તિ ચોત્તમઃ ।

યન્ત્રશસ્ત્રેણ મધ્યસ્તુ અન્તર્જાશ્ચાન્તરૌપધૈઃ ॥

તસ્યાત્ પુત્ર ! પ્રયત્નેન ક્રિયા કાર્યા વિજાનતા ।

યેનાતુરસ્ય રક્ષા સ્યાદ્યેન રોગો નિવર્તતે ॥

હે ઉત્તમ વૈદ્ય ! જે અર્શ બાહ્યરના આવર્ત ઉપર થયા હોય તે-મને લેપ કરીને, વાટો મૂકીને તથા સ્વેદ આપીને મટાડવા; મધ્યના આવર્ત ઉપર થયા હોય તેમને મંત્ર કે શસ્ત્રવડે મટાડવા; અને અંદર થયા હોય તેમને અંદર મૂકવાનાં ઔષધોવડે મટાડવા. હે પુત્ર ! એ અર્શ એમ ત્રણ પ્રકારની ચિકિત્સાથી મટાડાય છે માટે તેવા ચિકિત્સા-

ના પ્રકાર જાણનાર વૈદ્યે એ રોગ ઉપર ક્રિયા કરવી; તે એવી કે જેથી રોગીનું રક્ષણ થાય તથા રોગ નાશ પામે.

અર્શરોગના ઉપદ્રવ.

કરચરણમુખે વા નાભિમેદ્દે ગુદે વા
ભવન્તિ હિ યદિ પુંસાં શોફશોષૌ જ્વરશ્ચ ।
શ્વસનતમકચ્છર્દિર્મોહહૃત્પાશ્વશૂલં
કૃશમરુચિવિબન્ધશ્ચાતિસારોપસર્ગાઃ ॥
इत्येवं द्वादशार्शसां संभवन्ति ह्युपद्रवाः ।
उपद्रवैर्विना साध्या न साध्या बहूपद्रवाः ॥

इत्यर्शोपद्रवाः ।

અર્શરોગમાં રોગીને હાથે, પગે, મોઢે, નાભિ ઉપર, લિંગ ઉપર કે ગુદ ઉપર સોજો થાય છે; શોષ થાય છે; તાપ આવે છે, તમક નામે શ્વાસ ઉપજે છે; ઉલટી થાય છે; મોહ થાય છે; છાતીમાં શૂળ આવે છે; પાસાંમાં શૂળ આવે છે; શરીર સૂકાઈ જાય છે; અરૂચિ ઉપજે છે; ઝાડો કળજ થાય છે; અને અતિસાર થાય છે. એવા એવા ઉપદ્રવ અર્શરોગવાળાને થાય છે, માટે એ ઉપર કહ્યા તે બાર અર્શ રોગના ઉપદ્રવ જાણવા. જે અર્શ ઉપદ્રવ વિનાના હોય તે મટાડી શકાય છે, પણ જે અર્શમાં ઘણા ઉપદ્રવ લાગુ થયા હોય તે મટાડી શકાતા નથી.

અર્શનું અસાધ્યત્વ.

शूलारोचकतृष्णार्तश्चातिरक्तप्रवाहवान् ।
शूलशोफातिसारातो ध्रुवं नो जीवतेऽर्शसाम् ॥

इत्यर्शलक्षणानि ।

જે અર્શવાળા રોગીને શૂળ, અરૂચિ, અને તરસની અતિશય પીડા હોય; જેના અર્શમાં અતિશય લોહીનો પ્રવાહ વેહેતો હોય; જેના અર્શમાં શૂળ ધોયાવા જેવી વેદના થતી હોય; જેને સોજો અઢ્યો હોય; તથા જે અતિસારથી પીડાતો હોય તે અર્શનો રોગી નિશ્ચય જીવતો નથી.

અર્શરોગની ક્રિયાઓ.

અતોઽર્શસાં પ્રવક્ષ્યામિ ક્રિયાં ચૈવ મિષગ્વર ! ।

વટ્કા ક્ષારશસ્ત્રાણિ યેન સંપદ્યતે સુખમ્ ॥

અર્શસાં ચ ક્રિયાઃ પ્રોક્તાશ્ચાર્શોમ્ના બલવર્ધનાઃ ।

પિત્તશોણિતશમના ન ચ વાતપ્રકોપનાઃ ॥

તસ્યાદૌ પાચનં શ્રેષ્ઠં તતો મેષજમાહરેત્ ।

પથ્યામૃતા ચ ધનિકા પાને કાથો ગુડાન્વિતઃ ॥

इति पाचनकाथः ।

હે વૈધ શ્રેષ્ઠ ! હવે હું અર્શરોગની ક્રિયા કહું છું. ગોળીઓ, ક્ષાર અને શસ્ત્ર, એ ક્રિયાઓમાંથી જેનાવડે રોગીને સુખ ઉપજે તે ક્રિયાઓ અર્શ રોગ ઉપર લાગુ કરવી. બળને વધારનારી તથા અર્શનો નાશ કરનારી અને પિત્ત તથા રક્તને શમાવનારી અને વાયુને નહિ કોપાવનારી એવી ક્રિયા અર્શરોગ ઉપર કહેલી છે. અર્શરોગમાં પ્રથમ પાચન ક્વાથ આપવો હિતકર છે તથા તે પછી ઔષધ આપવું એ શ્રેષ્ઠ છે. હરડે, ગજો, અને ધાણા, એ ઔષધોના ક્વાથમાં ગોળ નાખીને તે પીવાથી અર્શનું પાચન થાય છે.

અર્શપાચક કલક.

દન્તી વિડક્કં મગધા તુ ધાન્યા મહાતકાનાં તિલકુષ્ઠયુક્તઃ ।

સંશ્લુષ્ણિતો વૈ પયસાપિ કલ્કો નિહન્તિ પાને ગુદજાંશ્ચ રોગાન્ ॥

इति कल्कयोगः ।

દન્તીમૂળ, વાવવિડંગ, પીપર, ધાણા, ભીલામાં, તલ, ઉપલેટ, એ ઔષધીઓને દૂધમાં કચરીને કલક કરવું. એ કલક પીવાથી અર્શરોગ નાશ પામે છે.

નાગરાદિ કલક.

નાગરપિપ્પલીબિલ્વવિડક્કં દન્તી ચ સઘ્યમયા ત્રિવૃતા ચ ।

કલ્કમિદં સગુડં પ્રતિપાને ચાર્શસાં નાશનકારિ નરાણામ્ ॥

સુંદ, પીપર, ખીલી, વાવવિડંગ, દંતીમૂળ, ષડકચુરો, હરડે, નસો-

તર, એ ઔષધોનું કલક કરીને ગોળસહિત પીવાથી તે મનુષ્યોના અર્શ રોગને નાશ કરે છે.

પત્રકાદિ ક્વાથ.

પત્રકકેસરશુण्ठीसमैलानुम्बुरुधान्यविडङ्गतिलानाम् ।

काथो हरीतकीसर्पिर्गुडेन पीतो निहन्ति गदजानि ॥

તમાલપત્ર, કેસર, સુંદ, એલચી, ધાણા, વાવડિંગ, તલ એ ઔષધોનો ક્વાથ હરડે, ઘી, અને ગોળસાથે પીવાથી ગુદા ઉપરના અર્શ મટે છે.

પિપ્પલ્યાદિ યોગ.

पिप्पलिकामभयां गुडयुक्तां प्रातर्भवे नरो भक्षति चैताम् ।

तस्य गुदे गुदकीलकमाशु हन्ति सकामलपाण्डुरोगान् ॥

પિપર અને હરડેના ચૂર્ણને ગોળમાં મેળવીને ને મનુષ્ય સવારમાં નિલ ખાય, તો તેની ગુદમાં થયેલા અર્શ મટે છે. વળી કમળો અને પાંદુરોગ પણ એજ ઔષધથી મટે છે.

વાર્તાક યોગ.

मुस्विन्नवार्ताकफलस्य तोयं दध्ना सिताह्वासलिलस्रुतेन ।

पाने विधेयं गुदकीलकानां क्रिमीन्निह्न्यात् क्रिमिजांश्च रोगान्

વંતાકના ફળને લાવીને સારી રીતે આફતું અને પછી તેને નીચો-વીને પાણી કાઢવું. તેમાં દહીં તથા ઘોળી તુળસીનો રસ નાખવો. એ મિશ્રણનું પાન કરવાથી અર્શરોગ, ક્રિમિ અને કૃમિથી ઉપજેલા રોગ નાશ પામે છે.

ભદ્રાતક ચતુષ્ઠય.

भद्रातकाः कृष्णतिलाश्च पथ्या चूर्णे गुडेनापि नरस्य सेव्यम् ।

ह्न्यादपाने गुदकीलमेहशूलार्शकासान् विनिहन्ति तस्य ॥

इति भद्रातकचतुष्टयम् ।

ભીલામાં, કાળા તલ, હરડે, એ ત્રણનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવીને મનુષ્યોએ ખાવું. એથી કરીને ગુદામાં થયેલા ગુદકીલ, પ્રમેહ, શળ, અર્શ, ખાંસી એ સર્વે રોગ નાશ પામે છે.

સૂરણુનો પ્રયોગ.

શૂરણકન્દકમર્કદલૈસ્તુ વેષ્ટિતમેવ હિ કર્દમલિસમ્ ।
 ઋષ્ટમતોઽનલવર્ણસમાનં તં ચ સસૈન્ધવતૈલવિમિશ્રમ્ ॥
 મક્ષતિ ચાર્શ્વિનાશનહેતોર્વાતવિકારહિતોઽપિ નરસ્ય ।

સૂરણુના કંદને લાવીને તે ઉપર આકડાનાં પાંદડાં વીંટવાં તથા તે ઉપર કાદવ ચોપડવો, પછી અગ્નિમાં તેને મૂકવો, તે ગાળો જ્યારે અગ્નિના જ્વેલો થાય ત્યારે કાઢી લેઈને કંડો પાડી ઉપરનાં પાંદડાં વગેરે કાઢી નાખીને બદાયલા સૂરણુમાં સિંધવ તથા તેલ મેળવવું. અર્થાત્ તેલમાં સૂરણુના કટકા નાખીને તેમાં સિંધવ નાખીને તે ખાવું. એથી અર્શરોગ મટેછે અને વાયુના રોગવાળાને પણ ફાયદો થાયછે.

કલ્યાણુ લવણુ.

ચિત્રકપુષ્કરમૂલસડીનાં તેષુ સમાંશાસ્તિલા વિનિયોજ્યાઃ ।
 સૂરણકન્દકલગ્નસમેતં તેષુ સમાઽગ્નિફલા ચ વિદધ્યાત્ ॥
 સૈન્ધવં તસ્ય ચતુર્ગુણકં ચ ભાવિતમર્કદલેન સમસ્તમ્ ।
 તં ચ ઘૃતસ્ય ઘટે વિનિધાય કાનનગોમયવહ્નિવિપક્વમ્ ॥
 ક્ષારમિદં લવણઘૃતપક્વં તક્રયુતં પ્રતિપાનમતોઽપિ ।
 નાશયતિ ગુદકીલકકીલાન્ શૂલવિસૂચિમગન્દરકાનિ ॥
 કામલપાણ્ડ્વાનાહવિબન્ધાન્ ગુલ્મમરોચકનાશનકારિ ।
 મૂત્રગદગલગ્નક્રિમીણાં નાશનમદ્રકસૈન્ધવનામા ॥

इति कल्याणनामलवणम् ।

ચિત્રો, પુષ્કરમૂળ, પડકચુરો, એ ત્રણુમાં સમાન ભાગે તલ નાખવા. તેથી બરોબર સૂરણુના કંદના કટકા કરીને નાખવા. તથા તેની બરોબર મોટી માળકાંકણી નાખવી. એ સર્વથી ચાર ગણો સિંધવ નાખવો અને પછી તે સધળાના ચૂર્ણને આકડાનાં પાંદડાંના રસનો પુટ દેવો. પછી તે સધળું ચૂર્ણ ધીના ગાડવામાં ભરીને જંગલનાં અડાયાંના તાપમાં પકવ કરવું. એ રીતે સિંધવ અને ધીમાં પકવ થયેલું તે ચૂર્ણ ક્ષારરૂપ થાય એટલે તેને છાશથી સાથે પીવું. એ ક્ષારવડે અર્શરોગ, શલ, વિસૂચિરોગ, ભગંદર, કમળો, પાંડુરોગ, પેટ ચઢવાનો રોગ, ઝાડાનો

અંધક્રોશ, ગુદ્મરોગ, અશ્ચિ, એ સર્વરોગ નાશ પામેછે. એ ક્ષારને કસ્યાણુ કવણુ કહેછે અને તે ભૂતકૃચ્છ્ર તથા કૃમિને પણ નાશ કરેછે.

ભદ્રાતક વટક.

ત્રિકટુકમગધાનાં મૂલચિત્રં વિઙ્ગં
સમતુલિતમમીષાં તુલ્યમભ્રાતકાનિ ।
સકલમિદં સમન્તાદેકતઃ સંપ્રચૂર્ણ્ય
દ્વિગુણતુલિતમાત્રં યોજનીયો ગુડસ્તુ ॥
સકલમપિ વિકૃત્ય સ્નિગ્ધમાણ્ડે નિધાય
પ્રતિદિનમપિ સેવ્યં ચાક્ષમાત્રં સુધીરૈઃ ।
ગુદજજઠરરોગં શૂલગુલ્માન્ ક્રિમીંસ્તુ
જનયતિ વડવાર્મિં હન્તિ પાણ્ડું ક્ષયં વા ॥

इति भद्रातकवटकः ।

સુંઠ, પીપર, ભરી, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, વાવડિંગ, એ સર્વેની અ-
રાખર ભીલામાં લેઈને એ સર્વને એકઠું ચૂર્ણ કરવું. પછી તેમાં અ-
મણો ગોળ નાખવો. એ સર્વનું એકત્ર કચરીને તેને રીઠા વાસણમાં
ભરી રાખવું તથા તેમાંથી એક એક તોલાના પ્રમાણમાં લેઈને ધીરજથી
દરરોજ ખાવું. એ ઔષધ અશ્મરોગને, જઠરરોગને, શૂળરોગને, ગુદ્મને,
કૃમિરોગને, પાંડુરોગને અને ક્ષયરોગને નાશ કરેછે તથા વડવાનળની
પેટે જઠરાગ્નિને વધારેછે.

પ્રાણદ ભેદક.

નાગરં ત્રિફલા ચૈવ પલાન્ત્રીંશ્ચ પ્રયોજયેત્ ।
ચતુઃપલાનિ મરિચાનાં પિપ્પલીનાં પલદ્વયમ્ ।
પલમેકં તુ ચવ્યસ્ય યોજ્યં તત્ર મિષગ્વરૈઃ ॥
તાલીસાર્ધં પલં દેયં પલાર્ધં પદ્મકસ્ય ચ ।
જીરકસ્ય સમં માત્રા સમેન તુલિતો ગુડઃ ॥
સુપક્વા સુઘના શ્યામા પિપ્પલીનાં શતત્રયમ્ ।
ઉલ્લુખલે ક્ષોદયિત્વા સ્નિગ્ધમાણ્ડે નિધાયેત્ ॥

અક્ષપ્રમાણા ગુટિકા નરાણાં પ્રાતઃ પ્રદેયા સકલામયગ્ની ।
 નિહન્તિ ચાર્શોસિ ચ પાણ્ડુરોગં હલીમકં કામલકં ભ્રમં વા ॥
 ગુલ્માતિસારં ચ સરક્તપિત્તં ક્ષયં ક્ષતં ચાપિ તુ રાજયક્ષ્મા ।
 જીર્ણજ્વરારોચકપીનસાનાં હિતો ભવેત્પ્રાણદમોદકોઽયમ્ ॥

इति प्राणदमोदकः ।

સુંઠ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, એ પ્રત્યેક ઔષધ બાર બાર તોલા લેવું; સોળ તોલા ભરી લેવાં; આઠ તોલા પીપરો લેવી; ઉત્તમ વૈદ્યોએ તેમાં ચાર તોલા ચવક ઉમેરવાં; તાલીસપત્ર બે તોલા અને પદ્મકાષ બે તોલા લેવું; એ સર્વની બરોબર છઠ્ઠે લેવું અને તે સઘળાંની બરોબર ગોળ લેવો. પછી સારી પકવ થયેલી, સારી ઘટ્ટ અને કાળી એવી ત્રણસો પીપર લેવી. એ સર્વને ખાંડણીમાં ખાંડીને ધીના રીઢા વાસણમાં ભરી મૂકવું. પછી તેની એક ગોળી એક તોલા ભારની કરીને રોગીને સવારના પોહોરમાં આપવી તેથી સઘળા રોગ નાશ પામશે. અર્શી, પાંડુરોગ, હલીમક, કમળો, ફેર આવવાનો રોગ, શુદ્ધ, અતિ-સાર, રક્તપિત્ત, ક્ષય, ક્ષત, રાજક્ષય, જીર્ણજ્વર, અરચિ, પીનસ, એ સર્વ રોગને મટાડવામાં આ પ્રાણુદા (પ્રાણુ આપનાર) મોદક હિતકારક છે.

कांकायन गुटिका.

जाजीपिप्पलिमूलकोलमगधापथ्याग्निकं नागराः
 सूक्ष्मैला च पलद्वयेऽपि क्रमशः कृत्वा पलैः सैन्धवम् ।
 भल्ल्हातक्यफलानि पञ्चशतकं तेन समस्तेन तु
 द्विगुणोऽपि पुराणसूरणस्ततः सर्वस्य तुल्यो गुडः ॥
 क्षोदित्वा वटकाक्षमात्रमुपयुञ्जानं विशेषं गुणं
 कुर्वत्यर्शनिवारणं क्षयहरं पुष्टिं नयेत् सुप्रभाम् ।
 मन्दाग्नौ वडवासमो भ्रमहरी हृद्रोगपाण्ड्यामय-
 शूलानाहभगन्दरामयहरोदावर्त्तनिर्नाशनः ॥
 कृतोऽप्यर्शोविकारेऽपि ऋषिणा योगयुक्तिना ।
 काङ्कायनेन मतिमन् तेन सौख्यमभीप्सति ॥

इति काङ्कायनगुटिका ।

જૂં, પીપરીમૂળ, ખોર, પીપર, હરડે, ચિત્રો, સુંઠ, ઝીણી એલચી, એ પ્રત્યેક ઔષધ આઠ આઠ તોલા લેવું; સિંધવ ચાર તોલા લેવો; ભીલામાં પાંચસો લેવાં; એ સર્વથી બમણું જૂનું સૂરણ લેવું; અને તે સઘળાંની બરોબર ગોળ લેવો. પાછળ કહેલાં સઘળાં ઔષધને વાટીને તેની ગોળમાં એક તોલાભાર ગોળી કરીને ખાવાથી તે અર્શને મટાડવામાં વિશેષ યુક્ત કરે છે. વળી એ ગોળી ક્ષયને મટાડે છે, પુષ્ટિ કરે છે, અને ઉત્તમ કાંતિ આપે છે. જે મનુષ્યનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય તેને એ ઔષધ વડવાનલ જેવો કરે છે. બ્રમરોગને મટાડે છે. તદ્દ્રોગ, પાંદુરોગ, શૂળ, પેટ ચડવાનો રોગ, ભગંદર, અને ઉદાવર્ત રોગનો એ ઔષધથી નાશ થાય છે. હે બુદ્ધિમાન પુત્ર! કાંકાયન ઋષિએ યોગ-યુક્તિથી અર્શરોગને માટે આ ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે તેથી પ્રાણીઓ સુખની ઇચ્છા રાખી શકે છે.

લવણોત્તમાઘ ચૂર્ણ.

લવણોત્તમવહ્નિકલિક્કર્યવાચિરબિલ્વમહત્ પિચુમન્દયુતમ્ ।
પિબ સપ્તદિનં મથિતા લુલિતં યદિ મર્દિતુમિચ્છસિ પાયુરુજમ્ ॥

इति लवणोत्तमाघं चूर्णम् ।

સિંધવ, ચિત્રો, ઇંદ્રજવ, કરંજ, અને બકામ લીંબડાનાં પાંદડાં, એ સર્વને વાટીને છાસમાં ઓગાળીને સાત દિવસ પીવું તેથી અર્શરોગ મટી જાય છે.

એલાદિ ચૂર્ણ.

विश्वोपकुल्या मरिचानि केसरं पत्रं त्वगेलाक्रमवर्धितं स्यात् ।
चूर्णं हितं शर्करयुक्तमेतत् गुदामयानामुदरार्तिशान्तये ॥

इत्येलादिचूर्णम् ।

સુંઠ સાત ભાગ, પીપર છ ભાગ, મરી પાંચ ભાગ, નાગકેસર ચાર ભાગ, તમાલપત્ર ત્રણ ભાગ, તજ બે ભાગ, એલચી એક ભાગ, એવી રીતે ઉલટે ક્રમે કરીને એક એક ભાગ વધતો લઈને તેનું ચૂર્ણ

કરવું. એ ચૂર્ણમાં સાકર મેળવીને ખાવાથી તે અર્શરોગને તથા ઉદર રોગને મટાડવામાં હિતકારક થાય છે.

ચતુઃસમ મોદક.

સનાગરં પુષ્કરવૃદ્ધદારુકં ગુડેન યો મોદકમત્યુદારકમ્ ।
અશેષદુર્નામકરોગદારકં કરોતિ વૃદ્ધં સહસૈવ દારકમ્ ॥

इति चतुःसमो मोदकः ।

મુંઠ, પુષ્કરમૂળ વરધારા, અને ગોળ એ ચાર સમાન ભાગે લે-
ધને તેમની ગોળી એક તોલા ભારની કરીને જે દારૂ ખાય તેના
તમામ અર્શના રોગ નાશ પામે, કેમકે એ ઔષધ અર્શરોગ મટાડ-
વામાં ધણું ઉત્તમ છે તથા તે વૃદ્ધ પુરુષ ખાય તો તેને એકાએક જીવાન
બનાવી દે છે.

ત્રિકટુકાદિ મોદક.

ત્રિકટુકમભયાનાં પુષ્કરં ચિત્રકાણાં
કૃમિરિપુતિલચૂર્ણં કારયેત્ સંગુડેન ।
ઉષસિ વટકમેકં બ્રક્ષયેદ્યો મનુષ્યો
વિનિહિતગુદરોગં ચાગ્નિવૃદ્ધિં કરોતિ ॥

इति त्रिकटुकाद्यो मोदकः ।

મુંઠ, પીપર, મરી, હરડે, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રો, વાવડિંગ, તલ,
એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેની ગોળની સાથે ગોળી કરવી. એ ગોળી
જો મનુષ્ય સવારમાં એક એક ખાય તો તેના તમામ પ્રકારના અર્શ-
રોગ મટેછે તથા તેના જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાયછે.

મરિચાદ્યો મોદક.

મરિચં નાગરચિત્રં સૂરણભાગોત્તરેણ સંકુટ્ય ।
સર્વસમો ગુડયુક્તો વટકો બિલ્વપ્રમાણ આસેવ્યઃ ॥
વિનિહિત સકલગુદામયજઠરજગુલ્માન્નિહંતિ શૂલાનિ ।
લોહિત પિત્તવિકારં નુદતિ નરાણાં તનોતિ તનુપુષ્ટિમ્ ॥

इति मरिचाद्यो मोदकः ।

મરી એક ભાગ, સુંઠ બે ભાગ, ચિત્રો ત્રણ ભાગ, સૂરણ ચાર ભાગ, એવી રીતે ક્રમે કરીને વધતા વધતા ભાગ લેધને તેનું ચૂર્ણ કરવું. પછી તે સર્વની બરોબર ગોળ તેમાં નાખવો, અને તેની એક એક તોલાની ગોળાઓ કરીને ખાવી. એ ગોળાઓ સઘળા પ્રકારના અર્શરોગનો નાશ કરેછે; ઉદરના કે જઠરાગ્નિસંબંધી રોગને પણ નાશ કરેછે; યુલ્મરોગને મટાડે છે; શૂળને મટાડે છે; મનુષ્યોના રક્તપિત્તને દૂર કરેછે; તથા શરીરે પુષ્ટિ કરેછે.

સૂરણપિંડ.

શુષ્કઃ સૂરણકન્દો લોહિતવર્ણેન યો ભવેન્મતિમન્ ।

खंडं खंडं कृतमपि संशुष्कान् षोडशान् भागान् ॥

तस्यार्धेन च तुलिता चित्रकशुण्ठी च तत्र संयोज्या ।

मरिचस्य चैકभागो गुडेन बद्धस्तु मोदको मनुजैः ॥

भक्षित एव हि गुणवान् निहन्ति सकलान् गुदामयान् त्वरितम् ।

अग्नेर्दीपनमुक्तं हन्ति च गुल्मांश्च जठररुजम् ।

इति सૂરણપિંડઃ ।

તીખા સૂરણનો કંદ રાતાવર્ણનો હોય તેને લાવવો. પછી હે બુદ્ધિશાળી વૈધ ! તેના નાના કટકા કરીને સૂકવવા અને સૂકાયલા કટકાના સોળ ભાગ લેવા. તેના અર્ધ પ્રમાણમાં એટલે આઠ ભાગ ચિત્રો તથા સુંઠ લેઈને તેમાં મેળવવાં. એક ભાગ મરી તેમાં મેળવવાં. એ સર્વના ચૂર્ણમાં બમણો ગોળ નાખીને તેના લાડુ એક એક તોલાના કરવા. એમાંનો એક એક લાડુ ખાવાથી તે યુણુ આપેછે તથા સઘળા પ્રકારના યુદ્ધના રોગને જલદીથી નાશ કરેછે. વળી તે જઠરાગ્નિનું ઉદ્દીપન કરેછે અને યુલ્મ તથા જઠરરોગનો તે નાશ કરેછે.

લીમ વટક.

त्रिफलमगधजानां मूलतालीसपत्रं

कमिरिपुमगधनां पुष्करं चेत् समांशः ।

મરિચદહનભાગશ્ચૈકભાગેન શુણ્ઠી
 સકલતુલિતતુલ્યઃ સૂરણસૈકભાગઃ ॥
 તદનુ ચ પલયુક્તં વૃદ્ધદારૈભૃક્કં
 કૃતમિહ પરિચૂર્ણં દ્વિગુણો જીર્ણશ્લેષ્ઠઃ ।
 કૃતવટકમુખં તુ પ્રાશતે યો મનુષ્યો
 હરતિ જઠરરોગં તસ્ય ચાશુ પ્રકર્ષમ્ ॥
 ગુદજરુધિરપિત્તં કાસમન્દાગ્નિશૂલાન્
 ક્ષયતમકહલીમાન્ કામલાંશ્ચ કૃમીંશ્ચ ।
 વિદધતિ બલપુષ્ટિં દીપયેદાશુ ચાગ્નિ
 પ્રબલયતિ હુતાશં યોગરાજપ્રસિદ્ધઃ ॥
 યોગરાજેન યુક્તીત ઘસ્રેણાપ્યગસ્તિના ।
 અસ્ય યોગસ્ય યોગેન ભીમોઽપિ બહુમશ્નકઃ ॥

इति भीमवटको नाम ।

હરડે, બહેડાં, આમળાં, પીપરીમૂળ, તાલીસપત્ર, વાયવિડંગ, પીપર, પુષ્કરમૂળ, એ સર્વે સમાન ભાગે લેવાં. મરી અને ચિત્રો મળીને એક ભાગ તથા સુંઠ એક ભાગ લેવી. એ સર્વની બરોબર સૂરણનો એક ભાગ લેવો. પછી વરધારા, એલચી, અને તજ ચાર તોલા લેવાં. પછી એ સર્વનું ચૂર્ણ કરવું તથા તે સર્વથી બમણી જૂતી^૧ સાકર નાખવી. એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેની ગોળી કરવી. એ શ્રેષ્ઠ ગોળી જે મનુષ્ય ખાય છે તેનો જઠરરોગ જલદી નાશ પામેછે. વળી અર્શરોગ, રક્તપિત્ત, ખાંસી, મંદાગ્નિ, શૂળ, ક્ષય, તમકરોગ, હલીમક રોગ, કમળો, કૃમિરોગ, એ સર્વ રોગને તે મટાડેછે. તે બળ અને પુષ્ટિ આપે છે; જઠરાગ્નિને તત્કાળ પ્રદિપ્ત કરેછે, તથા તેની વૃદ્ધિ કરેછે. આ યોગ સર્વે યોગનો રાજ છે અને તે પ્રસિદ્ધ છે. આ યોગનું સેવન કરવાથી અગસ્તિમુનિ જે ખાતા તે પચી જતું હતું તથા એજ યોગના સેવનથી ભીમ ઘણું ખાનારો થયો હતો.

૧ ‘જીર્ણગૃહ:—જૂનો ગોળ’ એવો પાઠ પણ એક પ્રતમાં છે, પણ તે છકાને કરેલો છે અને ત્રણે પ્રતોમાં ખંડ શબ્દ છે માટે અમે તે પાઠ રાખ્યો છે.

ચવ્યાદિ ધૂત.

ચવ્યં પાઠા ત્રિકટુ મગધા મૂલકસ્તુમ્બરૂણાં
બિલ્વાજાજીરજનિસુરસાપથ્યયા સૈન્ધવં ચ ।
પિષ્ઠા ચૈતત્ સમગવિઘૃતં પાચયેત્ સુપ્રયુક્તં
પાનાખ્યક્તે હરતિ ગુદજાન્ વાતરોગાશ્મરીં ચ ॥

इति चव्याद्यं घृतम् ।

ચવક, પાહાડમૂળ, સુંક, પીપર, મરી, પીપરીમૂળ, ધાણા, ખીલી, જીરું, હળદર, તુળસી, હરડે, સિંધવ, એ સર્વને વાટીને તેને ગાયના ધીમાં નાખીને ધીને સારી રીતે પકવ કરવું. એ ધી પીવાથી તથા ચોપડવાથી વાયુનો રોગ અને પથરીનો રોગ મટેછે.

पिप्पल्यादि तैल.

શ્યામા કુટું મધુકમદનં પુષ્કરં ચિત્રકશ્ચ
વિલ્વં દારુ પ્રતિવિષશતાઘ્વાકલિઙ્ગાસઠીનામ્ ।
પિષ્ઠા તૈલં દ્વિગુણપયસા પાચિતં ચાનુવાસે
ચાખ્યક્તે વા હિતમપિ ગુદવ્યાધિર્નાશહેતોઃ ॥
વાતવ્યાધિશ્રવણરુધિરે કર્ણશૂલેઽશ્મરીણાં
જઙ્ગાપૃષ્ઠે કટિશિરસિ વા વંક્ષણે વાતતોદે ।
વિષ્ટાવન્ધે ગ્રહણિગુદજાસારકે મૂઢગર્ભે
શ્રેષ્ઠં તૈલં સકલગુદજવ્યાધિસંદારણે ચ ॥

इति पिप्पल्याद्यं तैलम् ।

પીપર, ઉપલેટ, જીરીમધ, મીઠાળ, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રો, ખીલી, દેવદાર, કાળું અતિવિખ, સુવા, ઇંદ્રજવ, પડકચુરો, એ સર્વે ઔષધો વાટીને તેનું કલ્ક કરીને તેલમાં નાખવું તથા તેલથી બનાવેલું દૂધ લેવું. પછી વિધિપ્રમાણે તેલ પકવવું. એ પકવેલું તેલ અનુવાસન અસ્તિ આપવામાં અથવા શરીરે ચોપડવામાં (અર્શઉપર) હિતકારક છે અને તે અર્શના વ્યાધિને નાશ કરનાર છે. વળી એ તેલ વાયુના વ્યાધિને

મઠાડે છે; કાનમાંથી રૂધિર વેહેતું હોય તેને બંધ કરેછે; કાનના શૂળને અને પથરીને મઠાડે છે; બંધ, પીઠ, કેડ, માથું કે વંક્ષણમાં વાયુને લીધે તોદ થતો હોય તેને પણ એ દૂર કરેછે. ઝાડો કપ્પળ થયો હોય; શ્રલણીરોગ થયો હોય, અર્શ થયો હોય અતિસાર થયો હોય કે મૂઢગર્ભ નામનો ગર્ભસંબંધી વ્યાધિ થયો હોય, તો તે સધળા વ્યાધિઓનો નાશ કરવામાં આ તેલ શ્રેષ્ઠ છે.

ભીમસેનવટક.

મુસ્તા વિશ્વવિડફ્નચવ્યકસટી પથ્યા ચ તેજોવતી
દન્તીન્દ્રા ત્રિવૃતા સમાંશકપલી માત્રા ચ પ્રત્યેકશઃ ।
તસ્માચ્છાષ્ટપલાનિ રુપ્કરમપિ ષદ્ વૃદ્ધદારોઃપલાન્
યુઙ્ગ્યાત્ ષોડશ સૂરણસ્ય સલિલદ્રોણેઽખિલં કલ્પિતમ્ ॥
પૂતં મૂયઃ પચેત્ ગુડત્રિગુણિતં યુઙ્ગ્યાદ્ મધ્વા ઘનં
ઝઢૃત્ય પુનરેવ ચિત્રકત્રિવૃત્તેજોવતીસૂરણમ્ ।
પલાપત્રકનાગકેશરલવજ્જાનાં સમં ચૂર્ણિતં
પપ્પાં ષોડશભાગયોગ્યવિહિતં સર્વશ્ચ તં ચૈકતઃ ॥
સ્થાપ્યં સ્નિગ્ધઘટે પ્રભાતસમયે સ્યાદક્ષમાત્રાશનઃ
જીર્ણે ક્ષીરમપિ પ્રભૂતમતિમાન્ પાને તથા ભોજને ।
અર્શોપાણ્ડુભગન્દરગ્રહણિકાશોષં કૃતં નાશયેત્ ।
શૂલાનાહવિવન્ધગુલ્મકફજાત્રોગાન્ જયેત્ કામલાન્ ॥

इति भीमसेनो नाम वटकः ।

મોથ, સુંક, વાયવિંગ, ચવક, પડક્યુરો, હરડે, તેજબળ, દંતીમૂળ, ઇંદ્રવારણું, નસોત્તર, એ સર્વ ઔષધો સમાન ભાગે એટલે ચાર ચાર તોલા લેવાં; બત્રીશ તોલા બિલાંમાં લેવાં; ચોવીશ તોલા વરધારો લેવો. ચોસઠ તોલા સૂરણ લેવું. એ સર્વનું કલ્ક કરીને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં નાખીને તેનો ક્વાથ કરવો. ક્વાથ થાય એટલે પાણી ગાળી લઈને તેમાં ત્રણગણો ગોળ નાખીને બ્યાંસુધી ઘાટું થાય ત્યાંસુધી પાક કરવો. પાક થયા પછી તેને નીચે ઉતારીને તેમાં ચિત્રો, નસોત્તર, તેજબળ, સૂરણ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, લવંગ, એ સર્વે સ-

માન સોળભાગ, લેઈને (દરેક ઔષધ આઠ આઠ તોલા લેઈને) તેનું ચૂર્ણ કરીને નાખવું અને સધળું હલાવીને એકત્ર કરવું. પછી તેને ધીના રીઠા વાસણમાં નાખીને સવારમાં એક તોલાની ગોળી કરીને ખાવી. અને તે પચી જાય ત્યારે પુષ્કળ દૂધ પીવું તથા ખાવું. એ ઔષધ અર્શ, પાંડુ, ભગંદર, ગ્રહણીરોગ, શોષરોગ એ સર્વનો નાશ કરેછે; તથા શૂળ, પેટ ચઢવાનો રોગ, બંધકોશનો રોગ, ગુદ્મ, કફથી થયેલા વ્યાધિ તથા કમળો, એ રોગોને મટાડે છે.

ભદ્લાતક ગુડ.

મહ્લાતકાનાં દ્વિસહસ્ત્રકાણાં દ્રોણે જલે પાચ્ય પદાવશેષમ્ ।
 કાથે તુ તસ્મિન્ વિપચ્ચેદ્ ગુડસ્ય તુલાપ્રમાણં પુનરેવ તત્ર ॥
 મહ્લાતકાનાં શતપશ્ચકાનિ તત્રૈવ સંયોજ્ય ફલત્રિકં વા ।
 વ્યોષં યવાનીઘનસૈન્ધવાનામેલાલવક્ત્રં દલનાગકેશરમ્ ॥
 પ્રત્યેકકર્ષં તુલિતં નિયોજ્યં સંકુટ્ય તૈલે ઘૃતમાજને વા ।
 સ્થાપ્યં પ્રમાતે વટકપ્રમાણં મક્ષેદ્ ગુડં તત્તુ નિહન્તિ રોગાન્ ॥
 મગન્દરાશ્ઃક્રિમિયક્ષ્મપાણ્ડૂન્ ગુલ્માશ્મરીમેહહલીમકં વા ।
 સરક્તપિત્તં ગ્રહણીં નિહન્તિ કરોતિ પુષ્ટિં બલમાતનોતિ ॥

इति भल्लातकगुडः ।

એ હજાર ભીલાંમાંને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં આઠમે ભાગે પાણી બાકી રહે ત્યાંલગી ઉકાળવાં. પછી એ ક્વાથમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખીને ગોળનો પાક કરવો. પછી તેમાં પાંચસો ભીલાંમાંનું ચૂર્ણ નાખવું. અને હરડે, ખેડાં, આમળાં, સુંઠ, પીપર, મરી, જવાન, મોથ, સિંધવ, એલચી, લવંગ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એ પ્રત્યેક ઔષધનું ચૂર્ણ એક એક તોલો નાખવું, તથા એકત્ર કરવું. પછી તેને તેલથી કે ધીથી રીઠા થયેલા વાસણમાં ભરી રાખવું. અને સવારે એક તોલો ગોળ તેમાંથી લેઈને ખાવો, તેથી ભગંદર, અર્શ, કૃમિરોગ, ક્ષયરોગ, પાંડુરોગ, ગુદ્મ, પથરીનો રોગ, પ્રમેહ, હલીમકરોગ, રક્તપિત્ત, અને ગ્રહણી, એ રોગોનો નાશ થાયછે. વળી એ ઔષધ પુષ્ટિ કરેછે અને બળ વધારે છે.

દ્વિતીય ભટલાતક ગુડ.

દશમૂલગુડ્ઝચિસઠીધુરકં સહચિત્રકભાર્ગ્ગિપલેન મિતમ્ ।
 પ્રદિશેત્ શતપચ્ચકમમ્નિમુખાન્ વિપચેજ્જલદ્રોણમિતેન તતઃ ॥
 ગુડજીર્ણશતં પ્રદદેત્ કથિતમવતાર્યં સુશીતલકં ચ તતઃ ।
 દલકેસરમૃજ્જલવજ્જયુતં કૃતચૂર્ણમિદં સકલૈકમિતિ ॥
 ઘૃતભાવિતમેકદિનં ચ પુનર્ઘૃતભાજનકે દિનસપ્તમિદમ્ ।
 સ્નિગ્ધઘટે વિદધીત મનુષ્યો દત્તમિદં ચ ગુદામયસન્ને ॥
 મોદકમેકમુષાસુ ગ્રસેત્ વિનિહન્તિ ગુદામયમેહરુજઃ ।
 ઘતિ કાસહલીમકકામલકં દ્રુતમેવ દુતાશનદીપ્તિકરમ્ ॥

इति भल्लातकगुडः ।

દશમૂળ, ગળો, પડકચુરો, ગોખર, ચિત્રો, ભારંગ, એ સર્વે ચાર-ચાર તોલા લેવાં. તેમાં પાંચસો બીઝાંમાં નાખવાં તથા તે સર્વને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં પકવ કરવાં. ચતુર્થાંશ ક્વાથ રહે ત્યારે તેને ગાળી લેખને તે ક્વાથમાં જૂનો ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખીને તેનો પાક કરવો. પાક થયા પછી નીચે ઉતારીને સારી પેઠે ઠંડો પડવા દઈ તેમાં તમાલપત્ર, નાગકેસર, તજ, લવંગ, એ ઔષ્ધોનું ચૂર્ણ નાખીને એકત્ર કરવું. પછી તેમાં ધી નાખીને તેને એક દિવસ રહેવા દેવું અને પછી ધીના વાસણમાં સાત દિવસ રહેવા દેવું. પછી તેને બાહાર કાઢી હલાવીને રીઠા વાસણમાં ભરી મુકવું. એ ભલાતક ગુડ કહેવાય છે. અને તે અર્શરોગ ઉપર આપવામાં આવે છે. એમાંથી એક તોલાનો એક લાડુ સવારમાં ખાવાથી તે અર્શરોગ, પ્રમેહરોગ, ખાંસી, હલીમક, કમળો, એ સર્વ રોગને મટાડે છે તથા તત્કાળ જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે.

ગાળના પાકની પરીક્ષા.

न तरेद्यो जले क्षिप्तो जलेनैव विलीयते ।

लोलितो लोलतां याति चैष पाको गुडस्य च ॥

ગાળનો પાક સારો થયો હોય તો તે પાણીમાં નાખવાથી તેમાં

તરતો નથી તેમ જળમાં ઓગળી જતો નથી; જે તેને પાણીમાં હ-
લાવીને એકત્ર કરવામાં આવે તો તેમ થઈ શકે છે. એવો પાક ગા-
ળનો થયો હોય તો તેને સારો જાણવો.

ભદ્રાતકાવલેહ.

ગ્રન્થિકં ચિત્રકં મુસ્તં ચવિકં ત્રિફલામૃતા ।
સહદેવી ગજકણાપામાર્ગશ્ચ કુઠેરકમ્ ॥
પ્રત્યેકં ચતુઃપલિકં કલ્કો દ્રોણામ્ભસા સુધીઃ ।
દ્વે સહસ્રે સમે પુષ્ટે ભદ્રાતક્યાઃ ફલાનિ તુ ॥
પાદાવશેષે કલ્કે ચ લોહચૂર્ણં તુલાર્ધકમ્ ।
ક્ષિપેત્ કુડવદ્વયં સર્પિઃ સર્વં ચૈકત્ર ઘટ્ટયેત્ ॥
ફલત્રિકં તથા વ્યોષં ચિત્રકં લવણાષ્ટકમ્ ।
વિડઙ્ગાનિ સમાંશાનિ સર્વાણિ પલમાત્રયા ।
ચતુઃપલં વૃદ્ધદારોર્મુશંલ્યાસ્તુ ચતુઃપલાન્ ।
સંશુષ્કસૂરણં કન્દં ચૂર્ણં ચાષ્ટપલોન્મિતમ્ ॥
સંક્ષિપ્ય ઘટ્ટયેચૂર્ણમવતાર્ય સુશીતલમ્ ।
સ્થાપિતં મધુ સંયોજ્યં કુડવદ્વયમાત્રયા ॥
દેયં ગુદામયે પાણ્ડૌ કલ્કમપ્રાતરાશને ।
અર્શોસિ ગ્રહણીરોગં કામલારાજયક્ષ્મણઃ ॥
ગુલ્મક્રિમીનશ્મરીં ચ મન્દાગ્નિ મેહશોણિતમ્ ।
નાશયત્યાશુ યક્ષ્માણં કરોતિ બલમાકૃતેઃ ॥
આયુર્વૃદ્ધિં પ્રકુરુતે વલીપલિતનાશનમ્ ।
રસાયનસ્ય યોગેન નરો નાગબલો ભવેત્ ॥

इति भद्रातकावलेहः ।

પીપરીમૂળ, ચિત્રા, મોથ, ચવક, હરડે, બેડાં આમળાં, ગળો, સ-
હદેવી, ગજપીપર, અધાડો, આવચી, એ પ્રત્યેક ઔષધ સોળ સોળ
તોલા લેઈને તેનું કલ્ક કરીને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં નાખવું. પછી
તેમાં સરખાં અને પુષ્ટ એવાં ભીલામાં જે હજાર ખાંડીને નાખવાં,

અને તે સર્વને અગ્નિ ઉપર ચડાવીને ઉકાળવું. જ્યારે ચતુર્થાંશ પાણી રહે ત્યારે તે પાણીને ગાળી લેઇને તેમાં ૨૦૦ તોલા લોહચૂર્ણ અને ૩૨ તોલા ધી નાખવું; તથા તે સર્વને એકઠું હલાવી દેવું. પછી તેમાં હરડે, બહેડાં, આમળાં, સુંઠ, પીપર, મરી, ચિત્રો, સિંધવ, સંચળ, વરા-ગડુ, કાચલવણુ, ગિડલવણુ, સમુદ્રલવણુ, જવખાર, સાજખાર, વાય-વિડંગ, એ પ્રત્યેક ઔષધ સરખે ભાગે એટલે ચાર ચાર તોલા નાખવાં. સોળ તોલા વરધારા અને સોળ તોલા કાળી મુસળીનું ચૂર્ણ નાખવું. તીખા સૂરણના કંદનું સૂકું ચૂર્ણ બત્રીસ તોલા નાખવું. એ સર્વ નાખીને તે અવલેહને સારી રીતે હલાવીને એકત્ર કરવો તથા પછી ચુલાપરથી નીચે ઉતારીને ઠંડો પડવો દેવો. ઠંડો પડ્યા પછી તેમાં બત્રીસ તોલા મધ નાખવું. આ તૈયાર થયેલા અવલેહને રીઠા વાસ-ણમાં ભરી નાખીને દરરોજ સવારમાં બીજું કાંઇ ખાતાં પેહેલાં તે-માંથી એક તોલા જેટલી માત્રા લઈને અર્શ રોગનાં આણે ખાવું. એ ખાવાથી બધા પ્રકારના અર્શ, ગ્રહણીરોગ, કમળો, રાજક્ષય, શુદ્ધ, કૃમિરોગ, પથરી, મંદાગ્નિરોગ, પ્રમેહરોગ, લોહીવિકાર, તથા ક્ષય, એ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે અને બળની તથા કાંતિની વૃદ્ધિ થાય છે. વળી આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે; વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે શરીર ઉપર ત્વચામાં જે કરચલીઓ પડી હોય છે તથા પળિયાં આવ્યાં હોય છે તે પણ મરી જાય છે; તથા એ રસાયનના યોગથી મનુષ્યમાં હાથીના જેટલું બળ આવે છે.

રક્તાર્શના ઉપાય.

રક્તાર્શસામુપાચારં વક્ષ્યામિ શ્રુણુ પુત્રક ! ।

પ્રાતસ્તિલાન્ મક્ષયેચ્ચ નવનીતવિમિશ્રિતાન્ ॥

સિતાર્નાગરકૈર્યુક્તં નવનીતં સર્કરમ્ ।

કેસરં માતુલુક્કસ્ય વિડક્કં શર્કરાયુતમ્ ॥

મક્ષેત્ કૂષ્માણ્ડકાલેહં નવનીતેન શર્કરામ્ ।

एतेन रक्तगुदजान् शमयन्ति विचक्षणाः ॥

હે પુત્ર ! હું તને રક્તાર્શના ઉપાય કહું છું તે સાંભળ. સવારના

પોહોરમાં માખણ અને તલનું કલ્ક ખાવું. અથવા ખાવચી, નારીંગ, માખણ અને સાકરચુકત કરીને ખાવાં અથવા ખીજેરાનો ગર્ભ, વાયવિડંગ અને સાકર ખાવી. કુખમાંડક અવલેહ નામે અવલેહ પાછળ કહેવામાં આવ્યો છે તે ખાવો. અથવા માખણ સાથે સાકર ખાવી. ઉપર જે ઉપાય કહ્યા તેવડે ડાહ્યા પુરુષો અર્શરોગને મટાડે છે.

સમંગાદિ કલ્ક.

સમક્ષા શાલ્મલીપુષ્પં ચન્દનં કકુભત્વચમ્ ।

નીલોત્પલમજાક્ષીરં પિષ્ટ્વા પાનમસ્ટ્ગદાન્ ॥

રીસામણી (લાળળ), ^૧શીમળાનાં ફૂલ, ચંદન, સાદડની છાલ, કાળું કમળ, એ સર્વને બકરીના દૂધમાં વાટીને પીવાથી લોહીથી થયેલા અર્શ મટે છે.

કુટળાદિ દુગ્ધ.

કુટ્જમૂલસકેસરમુત્પલં ચ્વદિરધાતુકિમૂલશ્વતં પયઃ ।

પિવતિ બ્રક્ષણયોગમસ્ટ્ગમ્ભવં ગુદજનાશનકારિ વિચારિતમ્ ॥

इति रक्ताश्विकित्सितम् ।

કમળનું મૂળ, નાગકેસર, કમળ, ખેરસાર, ધાવડીનું મૂળ, એ ઔષધોને કચરીને તેને દૂધમાં નાખીને ઉકાળીને તે દૂધને પીએ; અથવા એ ઔષધોના કલ્કને માખણમાં ચાટે તો તેના રક્તાર્શ મટે છે.

વર્તિ યોગ.

કુકુટસ્ય પુરીષં ચ તથા પારાવતસ્ય ચ ।

બ્રહ્મધૂમં ચ સિદ્ધાર્થ ધત્તૂરકદલાનિ ચ ।

કાઞ્જિકેન ચ સંપિષ્ય વર્તિ સજ્જારયેદ્રુદે ॥

કૂકડાની હગાર, કચુતરની હગાર, ઘરનો ધૂમાસ, સરસવ, ધંતુરાનાં પાંદડાં, એ સર્વને ખાટી કાંજમાં વાટીને તેની વર્તિ (વાટ) બનાવવી. એ વાટ ગુદામાં મૂકવાથી અર્શ નાશ પામે છે.

૧ શીમળાનાં ફૂળ, ચંદન, અને સાદડની છાલ, એ ત્રણને ઠામે અનુક્રમે મોચરસ, રતાંજલી, લોધર, એ ત્રણ લેવાં એવા પછુ કેટલાક વૈદ્યોના મત છે. તથા બકરીના દૂધમાં વાટવાને બદલે ઉકાળીને તે દૂધ પીવું એવા પછુ મત છે.

સૂરણવર્તી.

સૂરણકન્દકવર્તિવિધેયા ચામ્લરસેન ઘૃતેન ચ લિપ્ત્વા ।

રોગગુદે ગુદકીલકમાશુ નાશયતે ગુદજાંશ્ચ ક્રિર્મીશ્ચ ॥

સૂરણનો કંદ વાટીને તેની વર્તિ અનાવવી તથા તેને ખાટી કાંઠામાં ઓળીને ધીનો લેપ કરવો. એ વર્તિ ગુદામાં મૂકવાથી અર્શનો રોગ ને ગુદામાં થયો હોયછે તે તથા કૃમિનો રોગ, એ સર્વે મટે છે.

હરિદ્રાવર્તિ.

હરિદ્રા માર્કવં કુષ્ઠં ગૃહધૂમં સુવર્ચલા ।

સિદ્ધાર્થકરસશ્ચૈવ કાઞ્જિકેન ચ પિષ્યતે ॥

મધુના સહ વર્તિઃ સ્યાદ્ ગુદે સશ્ચારિતા યદિ ।

અર્શસાં નાશનં ચૈવ કરોતિ સહસા નૃણામ્ ॥

इति वर्तियोगः ।

હરિદ્ર, ભાંગરો, ઉપલેટ, ધરનો ધૂમાસ, અળશીનાં બીજ, સર-સવનો રસ, એ સર્વને કાંઠામાં વાટીને તેની વાટ અનાવવી. અને તે ઉપર મધ ચોપડીને ગુદામાં મૂકવી. તેા તેથી અર્શરોગનો તત્કાળ નાશ થાય છે.

અર્શ ઉપર શસ્ત્રકર્મ વગેરે.

યંત્રશસ્ત્રાગ્નિકર્મ ચ કથિતં તત્તુ શલ્યકે ।

યથા યન્ત્રેણ છિદ્યન્તે દાહસ્ત્ર વિધેયકઃ ॥

ચર્મકીલં તથા છિત્ત્વા દગ્ધં ક્ષારેણ ધીમતા ।

પક્વજમ્બૂસમો વર્ણો ક્ષારદગ્ધે પ્રશસ્યતે ॥

દગ્ધં વા સૂરણક્ષારં કદલીર્નીપપુષ્કરૈઃ ।

પલાશકોકિલાક્ષારમપાર્માગઘૃતાન્વિતમ્ ॥

ક્ષારદાહે પ્રશસ્યેત નવનીતઘૃતેન વા ।

અર્શ ઉપર યંત્રકર્મ, શસ્ત્રકર્મ કે અગ્નિકર્મ કેવી રીતે કરવું એ શલ્યના પ્રકરણમાં કહેલું છે. એવી રીતે કે જે અર્શને યંત્રથી કાપવામાં આવે તેા કાપ્યા પછી તેને ડાખવા જોઈએ. ચર્મકીલને શસ્ત્ર-

દિથી કાપીને પછી બુદ્ધિમાન વૈદ્યે ક્ષારથી તેને ઝામવા. ક્ષારવડે ઝામેલી જગોનો રંગ પાકા જાંબૂડા જેવો થાય તે સારો ગણાય છે. ચંત્રથી કાપેલી જગોએ સૂરણનો ક્ષાર અથવા કેળનો ક્ષાર અથવા કદંબ અથવા કમળ અથવા ખાખર અથવા કાંકાલી અથવા અધાડો, એમાંથી કોઈપણ ઔષધીના ક્ષારથી ઝામવું, તથા તે ઉપર ધી ચોપડવું. ક્ષારથી દગ્ધ કરેલી જગોએ ધી અથવા માખણ ચોપડવું હિતકારક છે.

અર્શને ધૂણી દેવાનો પ્રકાર.

કુષ્ઠં પથ્યા તથા નિમ્બપત્રાણિ ચ મનઃશિલા ॥

તસ્માન્મધુ ઘૃતં મિશ્રં નિર્ધૂમાક્ષારકે ક્ષિપેત્ ।

ધૂપયેદ્ ગુદજાંસ્તેન યથા સમ્પચતે સુખમ્ ॥

ઉપલેટ, હરડે, લીંબડાનાં પાંદડાં, મનશીલ, મધ અને ધી, એ સર્વને એકત્ર કરીને ધૂમાડા વગરના અંગારા ઉપર નાખવું તથા અર્શ-રોગવાળાએ અર્શને ધૂમાડો લાગે એવી રીતે ખેસવું અને ધૂણી લેવી. તેથી અર્શ મટે છે અને સુખ થાયછે.

મનશીલ વગેરેનો ધૂપ.

મનઃશિલા સનાગરં સગુગુલં સસાર્ષપમ્ ।

સદેવદારુ પૌષ્કરં વિશલ્યસર્જિકૈ રસમ્ ॥

ઘૃતેન ધૂપયેદ્ ગુદં ગુદામયં મગન્દરમ્ ।

નિહન્તિ દુષ્ટપીનસં વ્રણં સપૂયગન્ધિકમ્ ॥

મનશીલ, સુંઠ, ગુગળ, સરસવ, દેવદાર, પુષ્કરમૂળ, વિશલ્યા, રાણ, એ ઔષધોમાં ધી મેળવીને ગુદાએ ધૂમાડો દેવો. એથી ગુદાનો અર્શરોગ, ભગંદર, પીનસ અને ગંધાતું તથા પડવાળું વ્રણ, એ સર્વે મટે છે.

નિર્ગુડી વગેરેનો ધૂપ.

નિર્ગુણ્ડીદલનિમ્બપત્રહરિતાલં સાર્ષપં ચૂર્ણકં

દેવાહ્નં ઘૃતશર્કરામધુઘૃતં ધૂપં મગદારકે ।

દુર્નામે સરુજે વ્રણે ચ વિષમે દુષ્ટે વિસર્પેષુ ચ

પામાપીનસકાસનાશનકરો ધૂપો ગ્રહોચ્છેદનઃ ॥

નગોડાનાં પાંદડાં, લીંબડાનાં પાંદડાં, હરતાલ, સરસવતું ચૂર્ણ, દેવદાર,

એ ઔષધોનો ધૂપ બનાવીને તેમાં ધી, સાકર અને મધ મેળવીને તેનો ધૂમાડો આપવાથી ભગંદર, અર્શ, પીડવાળું વ્રણ, વિષમ અને દુષ્ટ એવો વીસર્પરોગ, ખસ, પીનસ અને ખાંસી, એ સર્વ રોગનો નાશ થાયછે. વળી એ ધૂપ સ્કંદાદિ ગ્રહપીડાનો પણ નાશ કરે છે.

અર્શરોગ ઉપર પથ્ય.

एवं क्रियाविधिः प्रोक्तश्चातः पथ्यानि मे शृणु ।

शालिषष्टिकमुद्राश्च कुलत्थाढक्यवास्तुकम् ।

चिल्ली च शतपुष्पा च कूष्माण्डकपटोलकम् ॥

कारवेह्लं च तुण्डीरं सूरणो राजिकार्जकम् ।

गुडस्तकं घृतं चैतत् प्रशस्यन्तेऽर्शसां सदा ॥

शूकरः शल्लकी गोधा मूषको वा सरीसृपाः ।

लावतित्तिरिवार्ताका मांसानि कथितानि च ॥

वह्लूरमत्स्यदधिपिच्छलतैલबिल्व-

वार्ताકભોજનમતિપ્રતિવર્જનીયમ્ ।

निद्राहृतिर्निशि दिवा शयनं च शीतं

शीतान्नमेव परिवर्जितमादरेण ॥

અર્શરોગ મટાડવાને જે ક્રિયા કરવી જોઈએ તેનો વિધિ ઉપર પ્રમાણે કહ્યો; હવે તેનાં પથ્ય હું કહું તે સાંભળો. સાઠી ચોખા, મગ, કળથી, તુવર, વયુઆનું શાક, ચીલની બાજી, સુવાની બાજી, કોહોલાનું શાક, પરવળનું શાક, કારેલાનું શાક, ગિલેડાનું શાક, સૂરણ, રાધ, આવચી, ગોળ, છાશ, ધી, એટલા પદાર્થો અર્શરોગવાળાને હિતકારક છે. બૂંડ, શાહુડી, ઘેા, ઉંદર, ખીજ પેટે ચાલનારા પ્રાણી, લાવરાં, તેતર, ચકલાં, એ પ્રાણીઓનાં માંસ અર્શવાળાને હિતકારક છે. સૂકું માંસ, માંછલાં, દહીં, પિચ્છાવાળા (ચીકણા) પદાર્થો, તેલ, ખીલી, વંસાક, અને અતિ ભોજન, એટલાં વાનાં અર્શવાળાએ તજવાં. રાત્રે ઉગ્ગરો, દિવસે શયન (ઊંધવું), ઠંડા પદાર્થો અને ઠંડું અન્ન, એટલાં વાનાં અર્શવાળાએ યત્ને કરીને છોડી દેવાં.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने अर्श-

श्चिकित्सा नाम एकादशोऽध्यायः ।

દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ।

—ॐ—
આત્રેય ઉવાચ ।

કાસરોગની ચિકિત્સા.

અથ વક્ષ્યામિ કાસાનાં નિદાનં સચ્ચિકિત્સિતમ્ ।

ઔશ્ધધાન્નવિહારાણિ શ્વૃણુ પુત્ર ! મહામતે ! ॥

આત્રેય કહેછે.—હે મોટી બુદ્ધિવાળા પુત્ર ! સાંભળ. હવે હું કાસ એટલે ખાંસીના રોગનું નિદાન તથા તેની ચિકિત્સા તથા તે રોગ-વાળાએ કેવાં ઔષધ, અન્ન, તથા વિહારનું સેવન કરવું તે કહું છું.

કાસરોગના હેતુ.

હાસ્યાદ્દહાસ્યરજસશ્ચ તથૈવ રોધાત્
વ્યાયામધૂમક્ષવથોઃ પ્રતિરોધનાશ્ચ ।
પાનાન્નરૂક્ષવિપથોદ્રતશીતસેવ્યાત્
સંજાયતેઽપિ મનુજાં પ્રતિધામ કાસઃ ॥
સંસેવનાન્મધુરપિચ્છિલજાગરેણ
સ્વપ્નૈર્દિવાતિદધિગૌલ્યગુડાશનેન ।
સંજાયતે વદરતૈલમથાલ્પકન્દૈ-
ર્મથેન વા ભવતિ સંજનનં કફસ્ય ॥

હસવાથી તથા મોટેથી હસવાથી, ઉડતી રજ ગળામાં જવાવડે શ્વાસ રોકાવાથી, અતિ કસરતથી, છીંકના વેગને અટકાવવાથી, રક્ષ અન્નપાનથી, અન્નપાન ઉલટે માર્ગે (શ્વાસ નાળ વગેરેમાં) જવાથી અને દંડા પદાર્થના અતિ સેવનથી મનુષ્યને ખાંસી ઉત્પન્ન થાય છે. વળી મધુર અને પિચ્છાવાળા પદાર્થો ખાવાથી, ઉન્નગરાથી, દિવસે ઊંઘવાથી, અતિશય દહીં, ગૌલ્પ નામનું મધ અથવા ગોળ ખાવાથી, ભોર, તેલ અથવા શકરિયાં વગેરે નાના કંદ ખાવાથી, અથવા મધથી કફ ઉત્પન્ન થાય છે.

ખાંસીની સંપ્રાપ્તિ.

उदान ऊर्ध्वगतिवैपरीत्यात् कफेन प्राणानुगतेन दीर्घः ।

हृदो निरेत्य कफवातकण्ठे करोति तेनापि च काससंज्ञा ॥

ઉદાનવાયુ ઉડદી ગતિ કરીને ઊંચે ચઢે છે અને કફ તથા પ્રાણુ-વાયુની સાથે મળીને લાંબો થાય છે. એવી રીતે ઉદાનવાયુ તદ્દયમાંથી નીકળીને કફ તથા વાયુને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તેનું નામ કાસ અથવા ખાંસી એવું પડે છે.

ખાંસીના પ્રકાર.

कासाश्चाष्टौ समुद्दिष्टाः क्षतजोऽन्यः प्रकीर्तितः ।

વાતિકઃ પૈત્તિકઃ શ્લેષ્મિકઃ સાન્નિપાતિકઃ ॥

વાતપિત્તસમુદ્ભૂતઃ શ્લેષ્મપિત્તસમુદ્ભવઃ ।

सप्तमो लोहितेनात्र चाष्टमो जायते क्षयात् ॥

ન વાતેન વિના શ્વાસઃ કાસો ન શ્લેષ્મણા વિના ।

न रक्तेन विना पित्तं न पित्तरहितः क्षयः ॥

કથિતઃ સમ્ભવશ્ચાસ્યશ્ચાતો વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ।

येन संलक्ष्यते नृणां कासश्चाष्टविधः परः ॥

ખાંસી આઠ પ્રકારની છે. તથા ક્ષતજ એટલે છાતીમાં આંદી પડવાથી કે વાગાથી થયેલો કાસ નવમા પ્રકારનો છે. (એને ઉરઃક્ષત કાસ કહે છે). ૧ વાયુની ખાંસી, ૨ પિત્તની ખાંસી, ૩ કફની ખાંસી, ૪ સન્નિપાતની ખાંસી, ૫ વાતપિત્તની ખાંસી, ૬ કફપિત્તની ખાંસી, ૭ રક્તની ખાંસી, ૮ ક્ષયની ખાંસી, એવી આઠ પ્રકારની ખાંસી છે. વાયુ વગર શ્વાસ ઉપજતો નથી, અને કફ વિના ઉધરસ થતી નથી; તેમજ લોહી વગર પિત્ત હોતું નથી કે પિત્ત વગર ક્ષય હોતો નથી. અર્થાત્ વાયુનો બિગાડ શ્વાસને, કફનો બિગાડ ઉધરસને, લોહીનો બિગાડ પિત્તરોગને, અને પિત્તનો બિગાડ ક્ષયરોગને ઉત્પન્ન કરવાના હેતુ છે, એવી રીતે ખાંસીઓ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે તે મેં તને કહ્યું; હવે તેનાં લક્ષણ તને કહું છું કે જેથી મનુષ્યોને થયેલો આઠ પ્રકારનો તથા બીજો નવમા પ્રકારનો ખાંસીનો રોગ સમજવામાં આવશે.

વાતકાસનું લક્ષણ.

ક્ષીણેન્દ્રિયઃ પાર્શ્વરુજોઽતિવેગઃ શૂકાવૃતો વૈ ગલકે ચ કંઙ્કઃ ।
નિદ્રાહૃતિર્ભિન્નરવો મનુષ્યો વાતેન કાસસ્ય ભવેત્ પ્રકાશઃ ॥

इति वातकासलक्षणम् ।

વાયુથી ખાંસી થઇ હોય તો રોગીની ઇન્દ્રિયોની શક્તિઓ ક્ષીણ થઈ જાય છે. પાસાંમાં પીડા થાય છે; ખાંસીનો વેગ ઘણો હોય છે; ગળામાં સુંખળાં જેવો કફ ભરાય છે અને તેથી મોળ આવે છે; ઉંઘ જતી રહે છે; મનુષ્યોનો સ્વર ખોખરો થઈ જાય છે. એ લક્ષણો ઉપરથી વાયુની ખાંસી સમજવામાં આવે છે.

પિત્તકાસનું લક્ષણ.

કળ્થે વિદાહો જ્વરશોષમૂર્च्छातृष्णाभ्रमः पित्तभवे च कासे ।
आस्ये कटुत्वं च शिरोऽतिपीतं निष्ठीवनं पीतनखानि नेत्रे ॥

इति पित्तकासलक्षणम् ।

પિત્તની ખાંસી થઇ હોય ત્યારે રોગીના ગળામાં અગ્નિ બળે છે; તાપ આવે છે; શોષ પડે છે; મૂર્છા થાય છે; તરસ લાગે છે; ફેર આવે છે; મોઢું તીખું થઈ જાય છે; માથામાં પીડા થાય છે; પીળા ગળકા પડે છે; તથા નખ અને આંખો પીળી થઈ જાય છે.

કફની ખાંસીનું લક્ષણ.

जाड्यं वमिः पाण्डुभवं च कासं निष्ठीवते यः सघ्नं कफं वा ।
भक्तारुचिर्वा कफपूर्णदेहे घनः स्वरः श्लेष्मभवे च कासे ॥

इति श्लेष्मभवासलक्षणम् ।

શરીરમાં જડતા ઉપજે છે; ઉઘટી થાય છે; પાંડુ રોગના જેવું શરીર ઘોળું થઈ જાય છે; ખાંસીમાં જડો અને કફવાળો ગળકા પડે છે; ખાવાની રુચિ નાશ પામે છે; શરીર કફથી ભરાયલું રહે છે; અને સ્વર જડો થાય છે. એ લક્ષણો કફથી ઉત્પન્ન થયેલી ખાંસીનાં છે.

ત્રિદોષ ખાંસીનું લક્ષણ.

कण्डूवाहश्वासच्छर्दिशोषारोचकपीडिताः ।
शिरोऽर्तिशोफहृत्तासः कासे त्रिदोषसम्भवे ॥

ગળામાં ચેળ, દાહ, શ્વાસ, ઉલટી, શોષ, અશ્ચિ, એવા ઉપદ્રવોથી રોગીઓ પીડિત થાયછે તથા માથામાં પીડા, સોજો, છાતીમાં દરદ એવાં ચિન્હ થાયછે, તે ઉપરથી ત્રિદોષની ખાંસી સમજવી.

વાતપિત્ત ખાંસીનું લક્ષણ.

કંઠે કળ્કઃ પિપાસા ચ કુક્ષિશૂલો વિનિદ્રતા ।

શુષ્કકાસઃ પિપાસા ચ વાતપિત્તોદ્ભવઃ કફઃ ॥

ગળામાં ચેળ, તરસ, કૂખમાં શૂળ, ઊંધનો નાશ, સૂઈ ખાંસી, તરસ, એ લક્ષણો વાયુ તથા પિત્તથી ઉપજેલી ખાંસીનાં છે.

પિત્તકફ ખાંસીનું લક્ષણ.

ધૂમગન્ધઃ પીતવર્ણોઽક્ષિપ્રપાકી સરક્તકઃ ।

રક્તનેત્રઃ પિપાસાહ્યઃ પિત્તશ્લેષ્માન્વિતઃ કફઃ ॥

જે ખાંસીનો ગંધ ધૂમાડા જેવો હોય, જેના ગળદાનો રંગ પીળો હોય તથા તેમાં લોહી મળેજું છે એમ જણાય, જે ખાંસી જલદી પાકે નહિ, જેથી રોગીનાં નેત્ર લાલ થઈ જાય તથા રોગીને તરસ લાગે તે ખાંસી પિત્તકફની જાણવી.

ક્ષતથી થયેલી ખાંસીનું નિદાન.

વ્યવાયાતિપ્રસક્તેન વેગરુદ્ધાભિઘાતતઃ ।

મારોદ્ધરણપાતેન જાયતે ક્ષતજઃ કફઃ ॥

તેન હૃદિ વ્યથા રુક્ષં કાસતે ચ સશોણિતમ્ ।

શ્વાસઃ સંક્ષીયતે ગાત્રં દીનો મન્દજ્વરાતુરઃ ॥

વેપતે પર્વભેદશ્ચ મોહમ્રમનિપીડિતઃ ।

एवं ક્ષતજનિર્દિષ્ટો નૃણાં પ્રાણાપહારકઃ ॥

इति ક્ષતજકાસલક્ષણમ્ ।

અતિશય સ્ત્રીસંગ કરવાથી, મળમૂત્ર વગેરેના વેગને રોકવાથી,

* આ શ્લોકમાં ‘પિપાસા’ શબ્દની પુનરુક્તિ જણાય છે તે લેખક પ્રમાદ હશે એમ લાગે છે પણ ત્રણે પ્રતોમાં તેવાજ પાઠ હોવાથી તે પાઠ કાયમ રાખ્યો છે.

વાગવાથી, તથા ભાર ઉચકીને ચાલવાથી, છાતીમાં ચાંદી પડે છે અને તેથી ઉધરસ થાય છે. ક્ષત કે ચાંદીથી ઉધરસ થાય છે સારે છાતીમાં પીડા થાય છે. લૂખી ઉધરસ આવે છે તથા વખતે ઉધરસની સાથે લોહી પડે છે, શ્વાસ ચડે છે, અંગ ગળે છે, દીનપણું પ્રાપ્ત થાય છે તથા ત્રીણો તાવ આવે છે. શરીર કંપે છે, સાંધાઓ ફાટી જતા હોય તેવી વેદના થાય છે, મૂર્છા થાય છે, અને ફેર આવે છે. એવાં લક્ષણવાળા કાસ ક્ષતથી થયેલો જાણવો. એ કાસ જે મનુષ્યને થયો હોય તેના ને પ્રાણ લે છે.

રક્તકાસનું લક્ષણ.

અત્યાયાસાત્ક્ષતાત્ક્ષીણાત્સંતાપાદ્રૂક્ષભોજનાત્ ।

પતનાઘાતયોગેન જાયતે રક્તજઃ કફઃ ॥

વિસ્ત્રગન્ધાસ્યહૃચ્છૂલદીનો વૈ વિકલેન્દ્રિયઃ ।

રક્તનિષ્ઠીવનોપેતઃ સશ્વાસોપિ મદાતુરઃ ॥

ક્ષીયતે સતતં ગાત્રં મોહસ્તૃષ્ણા ચ જાયતે ।

इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तं रक्तकासं विनिर्दिशेत् ॥

इति रक्तकासलक्षणम् ।

જે માણસ અતિશય શ્રમ કરે છે, જેની છાતીમાં ક્ષત થવું હોય છે, જે ઘાતુક્ષય થવાથી ક્ષીણ થઈ ગયો હોય છે, જે અતિધણો સંતાપ કરે છે, જે રક્ષ ભોજન કરે છે તથા જે પડવાથી પછડાય છે, તેને રક્તથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉધરસ થાય છે. તે માણસના મુખનો વાસ લોહીવાળુ જેવો આવે છે, તેની છાતીમાં શૂળ થાય છે, તેની આકૃતિ દીન કે કિસાદ વગરની હોય છે, તેની ઇન્દ્રિયોની શક્તિ ઘટી જવા લાગે છે, તેને ગળદ્ લોહી પડે છે, બોલતાં ચાલતાં શ્વાસ ચડે છે અને અમથો ખેડો હોય સારે પણ હાંફ્યા કરે છે, તેણે કેફ કરી હોય તેમ તે ઘેરાયલો રહે છે, તેનું શરીર રાતદિવસ ઘટતું જાય છે, તેને મૂર્છા આવે છે અને તરસ લાગે છે. એવાં એવાં લક્ષણો ઉપરથી વૈદે જાણવું કે એ રોગીને રક્તકાસ અથવા લોહીની ઉધરસ થયેલી છે.

ક્ષયકાસનું લક્ષણ.

अथ क्षयानुमानेन लक्ष्यते कासलक्षणम् ।

पाण्डुरोगे तथा यक्ष्मे गुल्मे वापि क्षતक्षये ॥

શોફાર્શસોઃ પ્રતિદયાયે ચાવશ્યં કાસસમ્ભવઃ ।

एतेषां चानुमानेन कासं संलक्षयेद्भृशम् ॥

ક્ષયરોગનાં ચિન્હ જે ખાંસીમાં હોય તેને ક્ષયની ઉધરસ જાણવી. અર્થાત્ ક્ષયરોગવાળાને થયેલી ખાંસી તે ક્ષયકાસ કહેવાય છે. તેમજ પાંડુરોગમાં, રાજક્ષયમાં, શુદ્ધમાં, ઉરઃક્ષત ક્ષયમાં, સોજના રોગમાં, અર્શરોગમાં અને સલેખમાં અવશ્ય ખાંસી ઉત્પન્ન થાયછે. માટે તે તે રોગમાં જે જે દોષનો પ્રકોપ હોય તે ઉપરથી તે રોગની ખાંસી પણ કયા દોષથી ઉત્પન્ન થઈ છે તેનું અનુમાન કરવું.

કાસના બીજા પ્રકાર.

स्थविराणां जरत्कासः सोऽपि याप्यः प्रकीर्तितः ।

बालानां जायते कासो धातुवैकल्ययोगत ॥

एते कासाः समुद्दिष्टा दशधा भिषगुत्तमैः ।

तेषां कार्यः प्रतीकारः पथ्यं भेषजमेव च ॥

इति कासलक्षणम् ।

વૃદ્ધ અવસ્થાવાળાને જે ખાંસી થાયછે તેને જરત્કાસ કહેછે, અને એ ખાંસી યાપ્ય છે. એટલે તે બિલકુલ મટી શકતી નથી, પરંતુ ઔષધાદિકથી તેની વેદના ઓછી કરી શકાય છે. બાળકોના શરીરની ધાતુમાં ઘટાડો થવાથી તેમને ખાંસી ઉત્પન્ન થાયછે, એ બાળખાંસી પણ ખાંસીનો એક પ્રકાર છે. એવી રીતે ઉત્તમ વૈદ્યોએ દશ પ્રકારની ખાંસી કહેલી છે. એ સર્વે ખાંસીઓવાળાને પથ્ય આહાર વિહાર આપીને તથા માદ્રક ઔષધ આપીને તેમનો પ્રતીકાર કરવો.

શતભૂલી ક્વાથ.

शतमूलिकायाः कथितः कषायः पीतः कणाचूर्णयुतः सुखोष्णः ।
नृणां निहन्यान्मरुतोद्भवं तु कासं सशूलं च विपाचनं स्यात् ॥

શતભૂળીનો ક્વાથ કરીને તે થોડો થોડો ગરમ હોય સારે તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને પીવો; એ ક્વાથ મનુષ્યોનો વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલો કાસ મટાડે છે, શૂળ મટાડે છે અને પાચન કરેછે.

ભાર્ગી આદિ ક્વાથ.

ભાર્ગીસઠીગોસ્તનીગૃક્ષવેરગૃક્ષીકણાચૂર્ણયુતોઽવલેહઃ ।

ગુડેન તૈલેન હિતો વિનાશયેત્ મરુદ્ધવં કાસવિકારમાશુ ॥

ભારંગ, પડકચુરો, દ્રાક્ષ, આદું (સુંઠ), કાકડાસીંગ, પીપર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં ગોળ તથા તેલ નાખીને ચાટવા આપવું. એ ચાટણથી વાયુની ખાંસી નાશ પામે છે.

વિદ્યાદિ ચૂર્ણ.

વિશ્વદુઃસ્પર્શગૃક્ષીસઠીપુષ્કરં

દારુભાર્ગીકણામુસ્ત્રાસ્ત્રાયુતમ્ ।

શર્કરાયુક્તમેતં હિતં ચૂર્ણિતં

કાસનિઃશ્વાસવાતોદ્ધવં હન્તિ વૈ ॥

इति वातकासचिकित्सा ।

સુંઠ, ધમાસો, કાકડાસીંગ, પડકચુરો, પુષ્કરમળ, દેવદાર, ભારંગ, પીપર, મોથ, રાસના, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં સાકર મેળવીને ખાવાથી વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉધરસ તથા શ્વાસ મટે છે.

કટુફળાદિ કંઠક.

કટુફલં કતૃણં મુસ્તા વચ્ચા ધાન્યકં પર્પટં દેવદારુસ્તથા ।

દાર્ધિવિશ્વાયુતં કર્કટં કલ્કયેત્ પાનમેતન્મધુસંયુતં માનવઃ ।

કાસિનાં કાસમાશુ પ્રતીકારયેચ્છેષ્મસંભૂતતાપક્ષયં પીનસં ॥

શોષકણ્ઠમ્હં શ્લેષ્મવાતાત્મકં નાશયત્યાશુ હિક્કાજ્વરં શ્લેષ્મિકમ્ ।

इति कटुफलादि ।

કાચફળ, રોહિસધાસ, ભારંગ, મોથ, વજ, ધાણુ, પિત્તપાપટો. દેવદાર, દારૂળદર, સુંઠ, કાકડાસીંગ, એ સર્વનું કંઠક કરીને તેમાં મધ નાખીને તે પીવું. એ ઔષધથી ખાંસીના રોગવાળાની ખાંસી જલ્દી મટે છે. કફથી થયેલો તાવ, ક્ષય, પીનસ, શોષ, કફ અને વાયુથી થયેલો કંઠગ્રહ, કફથી થયેલી હિક્કા અને જ્વર એ સર્વે રોગ મટે છે.

દ્રાક્ષાદિ અવલેહ.

દ્રાક્ષામલક્યાઃ ફલપિપ્પલીનાં કોલં સસ્તર્જૂરયુતોઽવલેહઃ ।

સપિત્તકાસક્ષયનાશકારી સકામલં પાણ્ડુહલીમકં ચ ॥

દ્રાક્ષ, આમળાં, કાયફળ, પીપર, બોર, ખજૂર, એ સર્વને એકત્ર કરીને તેનું ચાટણુ બનાવવું. એ ચાટણુ ચાટવાથી પિત્તની ખાંસી, ક્ષય, પાંડુરોગ અને હલીમક, એ સર્વે નાશ થાયછે.

બલાદિ કલ્ક.

બલાવૃહત્યૌ મધુકં વૃષં ચ તથૈવ કુષ્ઠં પિચુમન્દકં ચ ।

ગવાં સ્તનીસંયુતકલ્કમેતત્ પાનં હિતં પિત્તકફાત્મકે ચ ॥

બળખીજ, રીંગણી, જેઠીમધ, અરડૂસો, ઉપલેટ, લીંબડો, દ્રાક્ષ, એ સર્વને એકત્ર કરીને તેનું કલ્ક કરવું. એ કલ્કને પાણીમાં ઓગાળીને પીવાથી પિત્ત તથા કફથી થયેલી ખાંસી મટે છે.

મુસ્તાદિ ચૂર્ણ.

મુસ્તાટરુષકફલત્રિકદારુભાર્ગી

વ્યાઘ્રી સપુષ્પફલમૂલદલૈરુપેતા ।

રાક્ષા વિષા મધુરસા સુરસાદલાનિ

ચૂર્ણં નિહન્તિ કથિતેન જલેન કાસમ્ ॥

વદ્વાથવા ચ ગુટિકા મધુના ગુડેન

સિન્ધૂદ્રવેન મગધાસમહૌષધેન ।

આસ્યે ધૃતા નિશિ વિશાલગુણા ભવન્તિ

શ્વાસં ક્ષયં ક્ષતજકાસમિયં નિહન્તિ ॥

इति मुस्तादिचूर्णम् ।

મોથ, અરડૂસો, ત્રિફળા, દારૂદળદર, બારંગ, તથા ફૂલ ફલ, પાંદડાં અને મૂળ સહિત રીંગણીનો આખો છોડ, રાસના; અતિવિખની કળી, મૂર્વા, તુળસીનાં પાંદડાં, એ સઘળાનું ચૂર્ણ કરીને ઉકાળેલા પાણી સાથે પીવાથી ઉધરસ મટે છે.

અથવા ઉપર કહેલાં મોથ આદિ ઔષધોમાં સિંધવ, પીપર અને સુંઠ, એ ત્રણ ઔષધો મેળવીને તેની મધથી અથવા ગોળથી ગોળા

ખાંધવી. અને ખાંસીના રોગવાળાએ તે ગોળી રાત્રે મુખમાં રાખવી તેથી તે ઘણો ગુણુ આપે છે તથા તે શ્વાસ, ક્ષય અને લોહીથી થયેલી ઉધરસને મટાડે છે.

પિત્તકાસ ઉગર શર્કરાદિ લેહ.

શર્કરા ચૈવ खर्जूरं द्राक्षा लाजः कषा मधु ।

सर्पिर्युतो हितो लेहः पित्तकासनिवारणः ॥

इति पित्तकासचिकित्सा ।

સાકર, ખજૂર, દ્રાક્ષ, ડાંગરની ઘાણી, પીપર, મધ, એ સર્વમાં ઘી નાખીને ચાટવાથી પિત્તથી થયેલી ખાંસી મટે છે.

આટરૂપાદિ અવલેહ.

आटरूपकपत्राणि पिचुमंददलानि च ।

तुलसीस्वरसं चैव सटी भृङ्गी मरीचकम् ।

गुण्ठी गुडयुतं लिह्यात्काસે वातकफात्मके ॥

અરડૂસાનાં પાંદડાં, લિંબડાનાં પાંદડાં, તુળસીનાં પાંદડાંનો રસ, પડકચુરો, ભારંગ, મરી, સુંક, એ સર્વને ગોળમાં નાખીને તેને ચાટવાથી વાયુ તથા કફથી થયેલી ઉધરસ મટે છે.

ભાગ્યાર્દિ ક્વાથ.

भाग्याश्च नागपिप्पल्याः पिबेत् काथं सुखोष्णकम् ।

कफे कासे प्रतिश्याये श्वासे हृद्रोगसंज्ञिके ॥

ભારંગ અને નાગપીપરનો ક્વાથ કરીને તે થોડો થોડો ગરમ હોય ત્યારે પીવો, તેથી કફની ખાંસી, સળેખમ, શ્વાસ, છાતીનો રોગ એ સર્વ મટે છે.

આર્દ્રક રસનો પ્રયોગ.

आर्द्रकस्य रसं नीत्वा मधुना च पिबेत् सुधीः ।

कासे श्वासे प्रतिश्याये ज्वरे श्लेष्मसमुद्भवे ॥

આદાનો રસ કાઢીને તેમાં મધ નાખીને ડાહ્યા પુરુષે તે પીવો.
એ પીવાથી ખાંસી, શ્વાસ, સળખમ, તથા કફથી ઉત્પન્ન થયેલો તાવ,
એ સર્વે મટે છે.

કટ્ફલાદિ ક્વાથ.

કટ્ફલં ભૂતૃણં ભાર્ગી મુસ્તં ગુંગી વચામયા ।

શુંઠી પર્યટકં ચૈવ સુરાહ્નં ચ જલે ગૃતમ્ ॥

મધુના સંયુતં પાનં કાસે ઘાતકફાત્મકે ।

શ્વાસે હિક્કાજ્વરે શોષે મહાકાસે ચ દારુણે ॥

इति कफकासचिकित्सा ।

કાયફલ, રોહિસ, ભારંગ, મોથ, કાકડાસીંગ, વળ, હરડે, સુંઠ,
પિત્તપાપડો, દેવદાર, એ સર્વને પાણીમાં ઉકાળીને તેમાં મધ મેળવીને
પીવું, તેથી વાયુ તથા કફથી થયેલી ખાંસી, શ્વાસ, હેડકી, તાવ, શોષ
અને મહાદારુણ એવી ઉધરસ એ સર્વ મટે છે.

લઘુતાલીસાદિ ચૂર્ણ.

તાલીસપત્રં મરિચં ચ વિશ્વા શ્યામાયુતં ચોત્તરભાગવૃદ્ધ્યા ।

ત્વક્પત્રકેનાપિ લવઙ્ગમેલા ક્ષૌદ્રં કળા ચાષ્ટુળા સિતા ચ ॥

લિહ્યાત્ પ્રભાતે શ્વસને ચ કાસે પ્લીહારુચી પીનસર્છર્દિહિકામ્ ।

શોફાતિસારં ગ્રહણીં ચ પાણ્ડું ક્ષયં નિહન્યાત્ ક્ષતજં ચ યક્ષમ્ ॥

इति लघुतालीसादि ।

તાલીસપત્ર, મરી, સુંઠ, પીપર, એ ચાર આપધ ઉત્તરોત્તર એક
એક ભાગ વધતાં લેવાં, પછી તેમાં એક ભાગ તળ, એક ભાગ
તમાલપત્ર, એક ભાગ લવંગ અને એક ભાગ એલચી, મેળવવાં. આઠ
ભાગ સાકર લેવી. એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને સવારના પોહોરમાં મધ
સાથે ચાટવું. એથી કરીને શ્વાસ, ખાંસી, પ્લીહ (બરોળ), અરૂચિ,
પીનસરોગ, ઉલટીનો રોગ, હેડકીનો રોગ, સોળનો રોગ અતિસારનો
રોગ, ગ્રહણીનો રોગ, પાંડુરોગ, ક્ષયરોગ, અને ઉરઃક્ષતરોગ, એ સર્વે
નાશ પામે છે.

બૃહત્તાલીસાદિ ચૂર્ણ.

તાલીસં ત્રિફલાપ્રિયકુમગધામૂલં ચ મુસ્તા સદી
 દાર્વેલાદલનાગકેસરલવંગાનાં તથા નાગરાઃ ।
 કૃષ્ણાકોલકબાલકં સંચવિકા મૂર્વા વિષા કર્કટં
 દ્રાક્ષા કુષ્ઠનિશામ્બિવત્સકવૃષં ગોકણ્ટતિક્તા તથા ॥
 વૃક્ષામ્લં ચ સદાહિમામ્લકરસં પક્વાનિ બદરાણિ ચ
 પ્તેપાં સમભાગચૂર્ણવિહિતં યોજ્યા સમા શર્કરા ।
 યોજ્યં ચાર્ધપલં નિહન્તિ ક્ષતજં કાર્સ તથા શ્વાસકં
 પાણ્ડૌ કામલમેહશોષગુદજે શસ્તં સદા યક્ષિણામ્ ॥

इति बृहत्तालीसाद्यं क्षयकासहरम् ।

તાલીસપત્ર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, કાંગ, પીપરીમૂળ, મોથ,
 પડકચુરો, દારહળદર, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, લવંગ, સુંદ,
 પીપર, ખેર, વીરણવાળો, ચવક, મૂર્વા, અતિવિષ, કાકડાસીંગ, ઉપ-
 લેટ, હળદર, ચિત્રો, કડાછાલ, અરુસો, ગોખર, કફૂ, આમચૂર; દાડિમ,
 બીજેરાનો રસ, પાકાં ખેર, એ સર્વે સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ
 કરવું તથા તેમાં તે સર્વના સમાન ભાગે સાકર નાખવી. પછી એ
 ચૂર્ણ એ તોલા ખાવું. તેથી ઉરઃક્ષત કાસ, શ્વાસ, પાંડુ, કમળો, પ્રમેહ,
 શોષરોગ, અર્શરોગ, અને ક્ષયરોગ, એ સર્વે મટે છે.

મધુયષ્ટિકાદિ ચૂર્ણ.

મધુયષ્ટિકયા લાક્ષા શતાઘ્ના કર્કટાહ્વયમ્ ।
 દ્રાક્ષા શતાવરી ચૈવ દ્વિગુણા વંશરોચના ॥
 સર્વૈઃ સિતા સમા યોજ્યા યુક્તં ચ મધુસર્પિષા ।
 ક્ષતકાસે રક્તપિત્તે રાજક્ષયે વિશેષતઃ ॥

જેઠીમધ, લાખ, સુવા, કાકડાસીંગ, દ્રાક્ષ, સતાવરી, અને એ
 સર્વથી બમણું વંશલોચન લેવું. એ સર્વે ઔષધિઓનું ચૂર્ણ કરીને તે
 ચૂર્ણમાં (ચોગણી) સાકર મેળવવી. પછી તેમાં મધ અને ધી મેળ-

૧ ચરજની. પ્ર૦ ૨ જી. ૨ લાવપ્રકાશમાં સેલડી, ઇક્ષુવાલિકા
 નામની સેરડી, પદ્મકાષ્ઠ, કમળનું મૂળાલ, કમળ, અને સુખડ, એટલાં ઔષધ
 વધારે લેવાનાં હતાં છે.

વીને તે ચૂર્ણ ખાવું. એ ચૂર્ણ ઉરઃક્ષત કાસને રક્તપિત્તને અને વિશેષે કરીને રાજક્ષયને મટાડે છે.

ધવાદિ ક્વાથ.

ધવાર્જુનકદંબાનાં જંબામ્રત્વકૃચ તત્સમ્ ।

મનઃશિલાસકાસીસં ક્વાથં કૃત્વા સસૈંધવમ્ ।

ગુડેન સર્પિષા યુક્તં હન્તિ કાસં ક્ષતોદ્ભવમ્ ॥

ધાવડો, સાદડ, કદંબ, જંબૂડો, આંબો એ સધળાની છાલ સમાન લેવી. તથા તેની સમાન મનશિલ તથા હીરાકસી લેવી. એ સર્વેના ક્વાથમાં ગોળ તથા ધી નાખીને પીવાથી ઉરઃક્ષત કાસ મટે છે.

કેટલાક વૈદ્યોનું એમ કહેવું છે કે ધાવડો, સાદડ, કદંબ, જંબૂડો અને આંબો, એમની છાલ વિશેષે કરીને રાજ્યક્ષમાને મટાડનારી છે માટે તેનો યોગ પાછલ કહેલા મધુયષ્ઠિકાદિ ચૂર્ણ ભેગો કરવો; અને મનશિલ, હીરાકસી તથા સિંધવ, એ ત્રણનું ચૂર્ણ ગોળ તથા ધી સાથે ચાટવું તેથીજ ઉરઃક્ષત મટેછે, એવો અર્થ કરવો. અને મૂળમાં ક્વાથ છે ત્યાં ચૂર્ણ એમ જોઈએ. એ બેમાંથી કયું મત ગ્રહણ કરવા જોવું છે એ બુદ્ધિમાન વૈદ્યોએ વિચારી લેવું.

વમનના પ્રયોગ.

इति कासप्रतीकारो वमनं वक्ष्यतेऽधुना ।

वचासैंधवतोयेन वमनं वातकासिनाम् ॥

दशमूलजलं वापि सैंधवेन युतं पिबेत् ।

वमनं वातकासानां नाशनं कंठशोधनम् ॥

स्वरे पटुत्वं भवति वाંतिर्नरेऽवशिष्यते ।

आकंઠં પીત્વા દુગ્ધં તુ વમનાર્થં તતઃ પુનઃ ॥

देवदाली जलं क्षौद्रं स्वल्पं पीत्वा तु वामयेत् ।

मदनक्वाथं पिबेद्वापि वमनार्थं विचक्षणः ॥

નિરવશેષે તુ વમિતે પિબેત્ ક્ષીરં સુશીતલમ્ ।

इति पैत्तिके वमनम् ।

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ખાંસીના ઉપાય કહ્યા; હવે વમન કરાવીને ખાંસી મટાડવાના ઉપાય કહિયે છીએ. જેમને વાયુની ખાંસી થઈ હોય તેમને વજ તથા સિંધવનું પાણી પાછને ઉલટી કરાવવી. અથવા સૈંધવ નાખીને દશમૂળનો ક્વાથ પાવો. એ બેમાંથી ગમે તે એક ઉપાય કરવાથી વાયુની ખાંસીવાળાને વમન થઈને ઉધરસ મટશે, કંઠ સ્વચ્છ થશે, અને સ્વર સારો થશે. જે વમન કરાવેલા માણસને વમન સારું ન થતાં વમન થવાનો કાંઈક ભાગ પેટમાં રહી જાય તો ફરીને ગળા સુધી દૂધ પીવું અને પછી કુકડવેલાના ફળનું પાણી મધ સાથે થોડુંક પીવું તેથી ઉલટી થશે. અથવા ડાહ્યા પુરૂષે મીઠાળનો ક્વાથ કરીને તે પીવો, તેથી પણ સંપૂર્ણ ઉલટી થશે. જ્યારે કાંઈ બાકી ન રહે એવી ઉલટી થાય ત્યારે અતિ દુંડું દૂધ પીવું એવી રીતે કરેલું વમન પિત્તના રોગવાળાને ફાયદો આપે છે.

કંકારા ઉપર વમન ઔષધ.

અંકોલુકસ્ય મૂલં વા યૃષ્ઠા ચોષ્ણેન વારિણા ।

વમનાર્થં પિબેચ્છીઘ્રં વમયત્યતિમાનયમ્ ॥

તંદુલીયકમૂલં વા પિબેચ્છોષ્ણેન વારિણા ।

વમનં જાયતે તેન કટુતુંબીજલેન વા ॥

દેવદારીફલજલં પિબેત્સ્વલ્પં સશર્કરમ્ ।

તેન વામયતે શીઘ્રં કાસે તક્કસમુદ્ભવે ॥

નિરવશેષે ચ વમિતે પયઃપાનં વિધીયતે ।

ક્લેદો યદિ નોપશમેત્તદા દેયં સશર્કરમ્ ॥

વમનાત્પરતો મક્ષેત્પથ્યા સગુડનાગરા ।

વાતકાસવિનાશાય ગૃંગી વાપિ ગુડાન્વિતા ॥

અંકોલીનું મૂળ ગરમ પાણી સાથે ધસીને વમન કરવા માટે પીવું; તેથી મનુષ્યને જલદી વમન થાય છે. તાંદુલજનું મૂળ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી અથવા કડવી તુંબીને ઉકાળીને તેનું પાણી પીવાથી ઉલટી થાય છે. કંકરી થયેલી ઉધરસવાળાને કુકડવેલાના ફળનું પાણી સાકર સાથે થોડું પાવું તેથી જલદી ઉલટી થાય છે. અને જ્યારે સંપૂર્ણ ઉલટી થાય ત્યારે તેને દૂધ પાવું યોગ્ય છે. જે ઉલટીના ઉછાળા શમે નહિ તો

સાકર સાથે દૂધ પાતું. ઉલટી કર્યા પછી હરડે, ગોળ અને સુંઠ ખાવી, તેથી વાયુની ખાંસી મટેછે; અથવા કાકડાસીંગ ગોળ સાથે ખાવાથી પણ વાયુની ઉધરસ મટી જાયછે, આમળાં, દ્રાક્ષ, મધ અને સાકર એ ઔષધને પૂર્યે કહ્યું છે તેમ યોજવાથી પિત્તની ખાંસી નાશ પામેછે.

કંકાસ ઉપર અવલેહ.

આમલકયાઃ ફલં દ્રાક્ષામધુશર્કરયા યુતમ્ ।

પિત્તકાસવિનાશાય પુરા પ્રોક્તં વિધેયકમ્ ॥

આટરૂષરસં મૂત્રં તથા કુટ્જમૂલકમ્ ।

સોભાંજનકમૂલસ્ય રસં ચ મરિચાન્વિતમ્ ॥

ચૂર્ણં ચિમ્બીતકસમં ગુડેન સર્પિષા યુતમ્ ।

મૃદ્વગ્નિના વિપક્વં ચ લિહેત્કાસે કફોદ્ભવે ॥

અરડૂસાનાં પાંદડાંનો રસ, ગાયનું મૂત્ર, ઈંદ્રજલા છોડનું મૂળ, સરગવાના મૂળનો રસ, મરીનું ચૂર્ણ, ખેહુડાના ફલની છાલ, એ સર્વે સમાન ભાગે એકતું કરીને ગોળ તથા ધીમાં નાખીને ધીમા તાપથી પકવ કરવું. તથા કફથી ઉત્પન્ન થયેલી ખાંસી ઉપર તે ચાટવું.

મહાકાસનો ઉપાય.

મનઃશિલાસમાલિતં બદરીદલમાતપે ।

શોષિતં પયસા પિષ્ટ્વા પાનં મધુસમન્વિતમ્ ।

एष हन्ति महाकासं श्वासं वापि सुदारुणम् ॥

બોરડીનાં પાંદડાં લાવીને તેના ઉપર મનશિલનો લેપ કરવો, અને તેને તડકે સૂકવવાં. પછી તેને દૂધમાં વાટીને મધ સાથે પીવાં. એ ઔષધ મોટી ઉધરસને તથા મહાકફથી શ્વાસને મટાડે છે.

મરીચાદિ ચૂર્ણ.

कर्षमेकं मरीचस्य कर्षार्धं पिप्पली तथा ।

दाडिमस्य पलं योज्यं निर्गुडीनां पलद्वयम् ॥

क्षारं तथार्धकर्षं तु संयोज्यं यावश्શૂકજમ્ ।

ચૂર્ણં ચોળ્ણજલેનૈવ યોજયેન્મતિમાન્ મિષક્ ॥

એક તોલો મરી, અરધો તોલો પીપર, ચાર તોલો દાડિમ, આઠ તોલો નગોડ, અરધો તોલો જવખાર, એ સર્વને એકત્ર મેળવીને ચૂર્ણ કરીને તેને બુદ્ધિમાન વૈદે ગરમ પાણી સાથે પાવું.

અસાધ્ય ઉધરસ.

ये चौषधिभिरसाध्या ये वा वैद्यैरुपेक्षिताः कासाः ।

ये वा वमन्ति पूयं तेषां नैबૌષધં શ્રેષ્ઠમ્ ॥

જે ઉધરસ ઔષધિવડે મટી શકતી ન હોય, તેમજ જે ઉધરસનો ઉપાય કરવાની વૈદોએ ના પાડી હોય, અથવા જેમને ગળાદા સાથે પડે પડતું હોય, તેવા રોગીઓને ઔષધ આપવું એ શ્રેષ્ઠ નથી.

બેહુડાનો પુટપાક.

बिभीतकं घृतभृष्टं चूर्णं कृत्वा भिषग्वरः ।

भावितं चाटूरुषस्य दलानां च रसेन तु ॥

वेष्टितं चार्कपत्रैस्तु कर्दमेन तु लेपयेत् ।

स्विन्नमग्नौ मुखे कार्यं कासं नाशयते ध्रुवम् ॥

બેહુડાના ફળની છાલને ધીમાં શેકીને ઉત્તમ વૈદે તેનું ચૂર્ણ કરવું. તે ચૂર્ણને અરડૂસાનાં પાંદડાંના રસની ભાવના દેવી. પછી તેના ઉપર આકડાનાં પાંદડાં વીટીને તેને કાઢવનો લેપ કરવો. એ ગોળાને અગ્નિમાં મૂકીને પકવવો. જ્યારે માંહેલું ઔષધ બકાય ત્યારે તેને આહાર કાઢીને તે ચૂર્ણ પાવું. એ ઔષધ જરૂર ઉધરસનો નાશ કરેછે.

વાતકફ ઉધરસનો ઉપાય.

पुष्कराहं सठी बिल्वं सुरसा व्योषर्हिगुभिः ।

पयःपानं तु तप्तं च कासे वातकफात्मके ॥

પુષ્કરમૂળ, પડકચુરો, બીલી, તુલસી, સુંઠ, પીપર, મરી, હિંગ એ ઔષધોના ચૂર્ણ સાથે ગરમ કરેલું દૂધ પીવાથી વાયુ તથા કફની ખાંસી મટી જાય છે.

કંટકારી ધૂત.

पंचांगं कंटकार्याश्च रसं गृह्याढकं पुनः ।

घृतप्रस्थं समायोज्यं तथा काथः प्रचक्ष्यते ॥

સઠી વિહંગબિલ્વાન્નિવ્યોષં પથ્યાસુદાહિમમ્ ।
 વૃશ્ચિકાલી વૃહત્યૌ દ્વૌ પૌષ્કરં યાવશૂકજમ્ ॥
 દુરાલભા ચ દ્રાક્ષા ચ પૃથ્વીકા ચામ્લવેતસમ્ ।
 રાક્ષા ગોક્ષુરકં માર્ગી શૃંગી દારુયુતં તથા ।
 કાંથં પાદાવશેષં તુ ઘૃતં તુલ્યં વિપાચયેત્ ॥
 કાસે શ્વાસે પ્રતિશ્યાયે કફવ્યાધૌ પ્રશસ્યતે ।
 પાનેન સહિતં ચૈતત્ સર્વશ્લેષ્મગદાપહમ્ ॥

રીંગણીનાં મૂળ, છાલ, પાનાં, ફૂલ અને ફળ સહિત રીંગણીનો છોડ લેઈને તેનો રસ ૨૫૬ તોલા લેવો. ધી ચાસઠ તોલા લેવું. હવે કયી ઔષધિઓનો ક્વાથ લેવો તે કહિયે છિએ:—પડકચુરો, વાયવિહંગ, ખીલી, ચિત્રો, સુંઠ, પીપર, મરી, હરડે, દાડિમ, લઘુ મહિડાસીંગ, રીંગણી, ભોયરીંગણી, પુષ્કરમૂળ, જવખાર, ધમાસો, જખ, કાળીજીરી, આમ્લવેતસ, રાસ્ના, ગોખર, ભારંગ, કાકડાસીંગ, દેવદાર, એ સર્વે ઔષધિઓનો ચતુર્થાંશ પાણી રહેતાં સુધી ક્વાથ કરીને તેમાં ઉપર કહેલું ધી નાખીને પકવવું. એ પકવ થયેલું ધી ઉધરસના રોગવાળાને, શ્વાસવાળાને, સળેખમવાળાને, અને કફના રોગમાં હિતકારક છે, એ ધી પીવામાત્રથી સર્વે કફના રોગ દૂર થાય છે.

શુવનીયગણનાં ઔષધો.

जीवकर्षभकौ मेदे काकोलयौ मधुकं सहे ।
 जीवन्ती जीवनीया च मधुरो जीवको गणः ॥

अथ धूमपानम् ।

શુવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, કાંકોલી, ક્ષીરકાંકોલી, જેઠીમધ, સેવંતી, ગુલાબ, હરણુદોડી, લઘુ હરણુદોડી, એટલા મધુર ઔષધોને શુવક અથવા શુવનીયગણ કહેછે.

धूमपानना प्रकार.

मनःशिला सकासीसं मरिचं मांसी सुराह्वयम् ।
 गंधकं निबपत्रं च निर्गुंडी सुरदारु च ॥

ગુહસર્પિઃ સમં લિસં નિર્ધૂમાંગારકોપરિ ।

ઘટસ્વર્પરકં દેયં તત્ર છિદ્રં તુ કારયેત્ ॥

તેન છિદ્રેણ તં ધૂમં નાડીયંત્રેણ પાયયેત્ ।

મનશિલ, હીરાક્રસ્તી, મરી, મોરમાંસી, દેવદાર, ગંધક, લીમડાનાં પાંદડાં, નગોડ, તેલીયો દેવદાર, એ ઔષધિઓને સમભાગે લેવી તથા તેમને એકઠી કચરીને તેમાં ગોળ તથા ધી ભેળાવવાં. પછી ધૂમાડા વિનાના દેવતાના અંગારા એક ઘડાની ઠીય ઉપર લેઈને તેમાં એક કાણું પાડવું અને કાણામાં એક લાકડાની નળી અથવા નેહુ બેસાડવી. પછી દેવતાના અંગારા પાછળ કહેલું ગોળ ધી ચોપડેલું ઔષધ નાખીને નેહુવાટે ધૂમાડો પાવો.

બીજો પ્રકાર.

અર્કદલં મનઃશિલા તુલ્યં તતોર્ધે કટુત્રિકચૂર્ણમ્ ।

નિર્ધૂમાંગારપ્રક્ષિપ્તં પૂર્વવત્પાયયેદ્ધૂમમ્ ॥

एते निहन्ति कासं जीर्णं नृणां च कालोत्थम् ।

अथवा चणकक्षारवर्त्ति त्रिकटुघृतयुतां पिबेद्ધૂમમ્ ॥

इति धूमपानविधिः ।

આકડાનાં પાંદડાં અને મનશિલ બરોબર વજનમાં લેવાં અને સુંઠ, પીપર, મરી, એ ત્રણનું ચૂર્ણ તેમનાથી અર્ધું લેવું. એ સર્વને ધૂમાડા વગરના અંગારાપર નાખીને પાછળ કહેલું તેમ ધૂમાડો પાવો. એ સઘળા ધૂમપાનના ઉપાયથી મનુષ્યને ઘણા દિવસનો જૂનો કાસ (ઉધરસ) થયો તે મટી જાય છે. વળી ચણાના ક્ષારની દીવેટ કરીને તે ઉપર સુંઠ, પીપર, મરીનું ચૂર્ણ અને ધી ચોપડીને તેનું ધૂમપાન કરવાથી પણ જૂની ઉધરસ મટી જાય છે.

ખાંસીવાળાનું પથ્થ.

जीर्णतंडुलकानां तु सर्पिः सैध्वकं तथा ।

सामुद्रं लवणं चैव युक्तं पथ्यं च कासिनाम् ॥

કુલત્યાઢક્યમુદ્રાનાં યૂષં શસ્તં મિષગ્ધર ।
 શતપુષ્પા તથા કાસમર્દ્વં ચ તંડુલીયકમ્ ॥
 અંગારબ્રષ્ટમાંસાનિ જાંગલાનિ મતાનિ ચ ।
 દિવા સ્પર્શં ન કુર્વીત ન કુર્યાત્તૈલભોજનમ્ ॥
 ન નક્તં દધિ મુંજીત ન સેવેચ્છાતિશીતલમ્ ॥

જૂના ઓખા, ઘી, સિંધવ, સમુદ્રનું મીઠું, એટલાં વાનાં ઉધરસના રોગવાળાને માફક આવે એવાં છે. હે વૈદ્યોત્તમ ! કળથી, તુવેર અને મગનું પાતળું પાણી અથવા ઓસામણ હિતકારક છે. સુવા, કાસોદરો, તાંદળજો, અગ્નિના અંગારાપર શેકેલું જંગલના પ્રાણીઓનું માંસ, એ સર્વે પણ પથ્ય છે. ખાંસીના રોગવાળાએ દિવસે ઉંધવું નહિ; તેલયુક્ત ભોજન કરવું નહિ; રાત્રે દહીં ખાવું નહિ તેમ અતિ શીતળ પદાર્થોનું સેવન કરવું નહિ.

इति आत्रेयमाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने कास-
 चिकित्सा नाम द्वादशोऽध्यायः ।

ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ ।

હેડકીના રોગની ચિકિત્સા.

હેડકી રોગના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

રૂક્ષાતિશીતલવિદાહિતભોજનૈર્વા
 વ્યાયામભારપથવેગવિઘાતતશ્ચ ।
 તૃષ્ણાતિભોજનરજોતિરતિપ્રસંગા-
 દ્વિક્કાન્વિતસ્ય શ્વસનં ભવતે નરસ્વ ॥

આત્રેય કહે છે—અતિ રૂક્ષ (લૂખું), દંડું અને દાહ કરે એવું ભોજન કરવાથી, કસરત કરવાથી, ભાર વહન કરવાથી, મુસાફરી કર-

વાથી, વેગવટે વાગવાથી, તરસ રોકવાથી, અતિશય બોજન કરવાથી, ગળામાં રજ જવાથી અને અતિશય મૈથુન કરવાથી મનુષ્યને હિક્કા (હેડકોનો રોગ) તથા શ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે.

હેડકોના પ્રકાર.

ત્રીવ્રજ્વરેત્યશનક્ષીણતનોસ્તુ મંદં
પ્રાણાત્યયે ભવતિ વા ચલિતે હ્યુદાને ।
સા પંચધા નિગદિતા યમલા ચ ક્ષુદ્રા
ગંભીરિકાથ મહતીતિ ભવન્તિ પંચ ॥

ત્રીવ્રજ્વરના વેગથી અથવા અતિશય ખાવાથી અથવા શરીર ક્ષીણ થઇ જવાથી ધીમા વેગવાળી હેડકો ઉત્પન્ન થાયછે; તેમજ પ્રાણ જતી વખતે ઉદાનવાયુ પોતાના સ્થાનમાંથી ચલિત થાય છે તેથી પણ હેડકો ઉત્પન્ન થાય છે. એવી હેડકોના પ્રકાર પાંચ છે. ૧ યમલા, ૨ ક્ષુદ્રા, ૩ ગંભીર, ૪ મહતી, અને ૫ આહારજ્વ (ખાવાથી ઉત્પન્ન થયેલી) એવા પાંચ તેના પ્રકાર છે.

આહારજ્વનું લક્ષણ.

સહસા હારપાનેન મધ્યે સંકુચિતોઽનલઃ ।
ઊર્ધ્વમુદ્ગિરતે વાયું તેન ચાહારજ્વા સ્મૃતા ॥
इत्याहारजा हिक्का ।

આહાર કરવાથી કે પીવાથી વાયુ એકાએક વચમાંજ સંકોચ પામી જાય છે તે પછી રહી રહીને આહાર નીકળે છે તે ‘આહારજ્વ’ હેડકો કહેવાય છે.

યમલાનું લક્ષણ.

चिरं स्थित्वातिवेगेन कंपयन्ति शिरोगलम् ।
युग्मकेन भवेद्या तु सा युग्मेत्यभिधीयते ॥

इति यमलानामहिक्का ।

જે હેડકો એકવાર આવ્યા પછી ઘણી વારે આવે; તથા આવતી વખતે માથું અને ડોકું કંપાવી નાખે; તેમ જ બંને સાથે આવે તેને યમલા નામે હેડકો કહેછે.

ક્ષુદ્રાહિકાનું લક્ષણ.

હૃદયાન્નિર્ગતા યા ચ મંદેનાપિ પ્રવર્તતે ।

સા ચ ક્ષુદ્રા ભવેદ્વિકા યા મર્મ બાધતે ન ચ ॥

इति क्षुद्रानामहिका ।

જે હેડકી છાતીમાંથી ઉપડે છે તથા ધીમા વેગથી પ્રવૃત્ત થાય છે. તથા જે હેડકી મર્મસ્થાનને આધ કરતી નથી તેને ક્ષુદ્રા નામે હેડકી કહે છે.

ગંભીરા હેડકીનું લક્ષણ.

નાભેઃ સમુત્થિતા યા ચ શ્વાસેન સહ ધાવતિ ।

ગંભીરનાદિની યા ચ ગંભીરા બહુપદ્રવા ॥

इति गंभीराहिका ।

જે હેડકી નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થઈને શ્વાસ સહિત આહાર નીકળે છે તથા જેનો નાદ ગંભીર (ઊંડાણમાંથી થતો હોય તેવો) હોય, તેને ગંભીરા હિક્કા કહેવી. એ હેડકી ઘણા ઉપદ્રવોવાળી હોય છે.

મહતી હેડકીનું લક્ષણ.

સમૂલા શ્વાસસંયુક્તા સંપીડયતિ મર્મણિ ।

ઉલ્લોલવદ્રાત્રંકંપો મહતી સા નિગદ્યતે ॥

इति महतीनाम हिका ।

જે હેડકી મૂળવાળી હોય એટલે જેને ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ ઊંડું હોય, જે ઉપજતાં શ્વાસ થતો હોય, જેથી મર્મમાં પીડા થતી હોય, તથા જે આંતરડાં ઉચે ચઢતાં હોય તેમ કરીને શરીરને કંપાવે છે તેને મહતી હેડકી કહે છે.

હિકાનું સાધ્યાસાધ્યત્વ.

આહારજા યમલજા દ્વે સાધ્યે મિષજાં વર ।

ગંભીરા કષ્ટસાધ્યા ચ ન સાધ્યાં મહર્તીં વિદુઃ ।

હે વૈદ્યૌત્તમ, આહારથી ઉત્પન્ન થયેલી હેડકી તથા યમલા એટલે

જે હેડકી એ એ સાથે આવે છે તે એ સાધ્ય છે. ગંભીરા હેડકી કદ-સાધ્ય છે અને મહતી નામે હેડકી અસાધ્ય છે.

આહારજ્ઞ હિક્કાની ચિકિત્સા.

આહારજ્ઞાયાં વમનં કુર્યાદ્વા સ્વપ્રકં નરઃ ।

મયાદ્વીમત્સકાદ્વાપિ સિધ્યતે સા દ્વિજોત્તમ ॥

આહારજ્ઞ હેડકીવાળાને ઉલટી કરાવવી, અથવા ઉંઘાડી દેવો; અથવા હે દ્વિજોત્તમ! ભયથી કે બીમત્સ પદાર્થોના દર્શન વગેરેથી પણ એ હેડકી મટે છે.

યમલા હેડકીની ચિકિત્સા.

યમલા યા મવેદ્દિક્કા તસ્યાં ક્ષીરં તુ પાયયેત્ ।

વમનં વા પ્રશસ્તં સ્યાન્નાસ્વસ્થે વમનં હિતમ્ ॥

યમલા હેડકી કે જે એ એ જોડે આવે છે તેમાં રોગીને દૂધ પાવું. અથવા ઉલટી કરાવવી એ પણ હિતકારક છે. પણ રોગી અસ્વસ્થ હોય એટલે તેના શરીરને ઠીક ન લાગતું હોય-ધણે હેરાન હોય તો વમન કરાવતું હિતકર નથી.

બીજો ઉપાય.

કોલાશ્ચિમજ્ઞાંજનલાજકાનાં ભૂર્નિબઠ્ઠણામલકીફલાનામ્ ।

વિશ્વૌષધં વા કથિતં સિતાદ્યં પાનં ચ હિક્કાશમનાય દેયમ્ ॥

ખોરના ઠળિયાની મીઠ, કાળા સરગવાતું છોડું, ઝાંગરની ધાણી, કરિયાતું, પીપર, આમળાં અને સુંઠ એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને તેનો ક્વાથ કરીને તેમાં સાકર નાખીને પીવાને આપવું તેથી હિક્કાતું દરદ શમે છે.

ત્રીજો ઉપાય.

પટોલાનાં ફલં વાપિ સ્વજૂરી ક્રમુકં તથા ।

લેહો હિક્કાવિનાશાય હિતોયં મધુના યુતઃ ॥

મધુકં મધુસંયુક્તં હિક્કાશ્વાસનિવારણમ્ ।

પટાળનું ફળ અથવા ખજૂર અને મોથ, એમાંથી હરકોઈ એકને મધ સાથે ચાટવાથી હિક્કા મટે છે. જેહીમધને મધ સાથે ચાટવાથી હિક્કા તથા શ્વાસ મટે છે.

ચોથો ઉપાય.

स्त्रन्येन वा लोहितचंदने च दुग्धेन वा नागरमाक्षिकं च ।

क्षीरेण वालत्करसः प्रयोज्यः पानेन हिक्कां जयते नराणाम् ॥

સ્ત્રીના ધાવણુ સાથે રતાંબલિ (રક્તચંદન) ધરીને પીવું; અથવા દૂધ સાથે સુંઠ તથા મધ પીવું, અથવા દૂધ સાથે લાખનો રસ (અળતો) પીવો. એમાંથી હરકોઈ એક ઔષધ પીવાથી મનુષ્યોની હેડકીની પીડા નાશ પામે છે.

પાંચમો ઉપાય.

बीजप्रपूरस्य रसं गृहीत्वा पथ्यासिताढ्यं मधुना द्रवंती ।

पानेन हिक्कां शमयेच्च मोहं भ्रમं च कासं श्वसनं निहन्यात् ॥

બીજપ્રપૂરસ રસ લેઇને તેમાં હરડેનું ચૂર્ણ તથા સાકર મેળવીને તે પીવું; અથવા ઉદરકણીનો રસ લેઇને તેને મધ સાથે પીવો. એ એમાંથી ગમે તે એક અથવા બન્નેને એકત્ર કરીને પીવાથી હિક્કા શમી જાય છે; તથા મોહ, ચક્રી, ઉધરસ, અને શ્વાસ નાશ પામે છે.

છઠ્ઠો ઉપાય.

शुंठी शित्रा मागधिकाथवापि कृष्णामलक्या सह गुंगवेरम् ।

चूर्णं सिताक्षौद्रयुतोऽवलेहो हिक्काविनाशाय नरस्य शीघ्रम् ॥

સુંઠ, હરડે અને પીપર; અથવા પીપર, આંબળાં અને સુંઠ; એ એમાંથી ગમે તે એકના ચૂર્ણને સાકર અને મધસાથે મેળવીને ચટાડવાથી મનુષ્યની હેડકીની પીડા જલદીથી નાશ થાય છે.

હેડકીની સામાન્ય ક્રિયાઓ.

वारंवारं योजयेत्लेहपानं हिक्काशांतिर्दृश्यते यावदेव ।

वायो रोधं तर्जयेत्सिचयेद्वा बीभत्सं वा कौतुकं दर्शयेद्वा ॥

एतैः शान्तिं प्राप्यते वै मनुष्यो नाभेरूर्ध्वं बन्धयेद्वा दृढेन ।
वक्षो मर्देत्स्वेदयेद्वा मनुष्यमेतैर्वापि प्रेक्ष्यते शान्तिहेतुः ॥

હેડકીના રોગવાળાને બ્યાંસુધી હેડકીઓ શમે ત્યાંસુધી વારંવાર ચઢવાનાં અને પીવાનાં ઔષધ વારંવાર આપ્યા કરવાં. વળી તે રોગ-વાળાનો વાયુ અટકાવવો એ હવે તેનાથી ખમી શકાય ત્યાંસુધી તેનો શ્વાસોશ્વાસ બંધ રખાવવો, તેને બીહીવરાવવો, તેનાઉપર દંડ પાણી છાંટવું, તેને કાંઈ ચીતરી ચઢે એવા બીભત્સ પદાર્થો દેખાડવા, અથવા તેને કાંઈ કૌતુક દેખાડવું. એવા એવા ઉપાયોથી હેડકી શમી જાય છે. વળી નાભિથી ઉપર મળ્મૂત બંધન બાંધવું; રોગી મનુષ્યની છાતી ચોળવી; અથવા રોગીનો પરમેવો કાઢવો. કેમકે એવા ઉપચાર કરવાથી પણ હેડકી શમી જાય છે એવું જોવામાં આવ્યું છે.

અસાધ્ય હિક્કારોગીનાં લક્ષણ.

क्षतजं शस्त्रनिर्भिन्नं व्याध्यतीसारपीडितम् ।
अतिव्यवायिनं चापि हिक्कार्तं दूरतस्त्यजेत् ॥

જે હિક્કારોગ છાતીમાં ચાંદી પડવાથી થયો હોય, અથવા કાંઈ હથિયાર વાગવાથી થયો હોય, અથવા હિક્કાવાળો રોગી કાંઈ બીજા વ્યાધિથી કે અતિસારથી પીડા પામતો હોય, અથવા જે હિક્કારોગવાળો હાથને અતિશય સ્ત્રીસંભોગમાં આસક્ત હોય, તો તેવા હિક્કારોગવાળાને વૈદ્ય વેગજેથીજ છોડી દેવો. અર્થાત્ તેની ચિકિત્સા કરવાથી કાંઈ ફળ નથી એમ જાણવું.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने हिक्का-

चिकित्सा नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

ચતુર્દશોઽધ્યાયઃ ।

શ્વાસરોગની ચિકિત્સા.

આત્રેય ઉવાચ ।

વ્યવાયશીતાધ્યશનાતિસારસંરોધનોદ્વાહનયાનતો વા ।

તે પંચધા મેદવિભિન્નરૂપાઃ શ્વાસાસ્તુ તેષાં ગૃણુ લક્ષણાનિ ॥

આત્રેય કહેછે.—શ્વીસંગથી, ઠંડા પદાર્થો ખાવાથી, અતિસારથી, શ્વાસાદિના વેગને રોકવાથી, વાહન ઉપર બેસીને અથવા પગે ચાલીને વેગથી જવાથી પાંચ પ્રકારના જૂદા જૂદા ભેદવડે જૂદાં જૂદાં રૂપવાળા શ્વાસ નામે રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તેનાં લક્ષણો હું તને કહું તે સાંભળ.

શ્વાસના પ્રકાર.

મહાશ્વાસોર્ધ્વશ્વાસઞ્ચ છિન્નશ્વાસસ્તથાપરઃ ।

તમકઃ શુદ્રકઞ્ચૈવ શ્વાસઃ પંચવિધઃ સ્મૃતઃ ॥

મહાશ્વાસ, ઉર્ધ્વશ્વાસ, છિન્નશ્વાસ, તમકશ્વાસ અને શુદ્રશ્વાસ, એવા શ્વાસના પાંચ પ્રકાર છે.

શ્વાસરોગની સંપ્રાપ્તિ.

સંરુદ્ધમાર્ગાત્કફરુદ્ધવાયુર્ધાત્વંતરં ગમ્યસમાનમૂલમ્ ।

ઉદાનયોગાદ્બલવન્નિરેતિ પ્રાણો બલીયાન્નયતે તમૂર્ધ્વમ્ ॥

જ્યારે કફ વાયુને વેહેવાના માર્ગને રોકી નાખે છે, ત્યારે કફવડે રોકાયેલો વાયુ ખીણ ધાતુઓને વેહેવાના માર્ગમાં ગમન કરીને સમાન-વાયુનું મૂળ જે નાભિસ્થાન તે પ્રતિ જાય છે. અને ત્યાંથી પાછો વળીને કંઠમાના ઉદાનવાયુની સાથે જોરથી બહાર નીકળે છે. એવી રીતે બહાર નીકળતા વાયુને બળવાન એવો પ્રાણ જાયે ચડાવે છે.

મહાશ્વાસનું લક્ષણ.

ઉદ્ઘૂયમાનોથ કરોતિ શબ્દં વિભ્રાંતનેષ્ઠો વિવૃતાસ્યવાંઞ્ચ ।

દીનો વિચ્છેષ્ઠો ગતમોહચેત આધ્માયતે વાપિ મહાશ્વસઃ સ્યાત્ ॥

इति महाश्वसः ।

ઉંચે આવતી વખતે તે વાયુને લીધે સાપના ડુંદવાડા જેવો કે ધમણ જેવો શબ્દ થાય છે; રોગીની આંખો ફરી નય છે; મોઢું પોહાણું થઈ નય છે; રોગી દીન અને ચેષ્ટારહિત થઈ નય છે; તે મોહ પામી નય છે અને તેથી તેની ચેતનાશક્તિ પણ ગયા જેવી થઈ નય છે; તથા ધમણ જેમ વાયુ ભરાવાથી ફૂલે છે તેમ તેનું પેટ ફૂલે છે. એવા શ્વાસવાળાને મહાશ્વાસ થયો છે એમ જાણવું.

ઉર્ધ્વશ્વાસનું લક્ષણ.

ऊर्ध्वं श्वसन् दीर्घमथोन्नतास्यो न चैव दीनोतिकफावृतश्च ।
स्रोतःसु रुद्धेषु च भ्रांतनेत्रःसतूर्ध्वकश्वासनिपीडितः स्यात् ॥

इति ऊर्ध्वश्वासः ।

ઉર્ધ્વશ્વાસવાળો રોગી લાંબો અને ઉંચો શ્વાસ મૂકે છે. શ્વાસ લેતાં તેનું નાક ઉંચું થાય છે. તે દીન થયેલો હોતો નથી, પણ તેની શિરાઓ અતિશય કફથી વીંટાયેલી હોય છે. જ્યારે વાયુને વેહેવાની શિરાઓ કફથી રોકાઈ જાય છે ત્યારે તેનાં નેત્ર ફરી નય છે. એવા રોગીને ઉર્ધ્વશ્વાસથી પીડાયેલો જાણવો.

છિન્નશ્વાસનું લક્ષણ.

शुष्कास्यो दप्तनेत्रश्च छिन्नश्वासोपि यो नरः ।

दाहमूर्छातृषापन्नो र्दक्षणं क्षिपते पुनः ।

स्वस्थाने नो लयं याति छिन्नश्वासो नरस्य तु ॥

છિન્નશ્વાસવાળા રોગીનું મોઢું સૂકાઈ જાય છે; તેની આંખો પાણીથી ભરાઈ જાય છે; તેને અસ્તિમાં દાહ થાય છે; તે ખેભાન થઈ જાય છે; તરસ ધણી લાગે છે; અને એક ટસે કોઈ વસ્તુને જોઈ રહે છે. જે માણસને છિન્નશ્વાસ થયો હોય તે શ્વાસ જ્યાંથી ઉપજ્યો હોય તે સ્થાનમાં પાછો જઈને સમાતો નથી. એવાં લક્ષણોથી છિન્નશ્વાસ ઓળખવો.

અસાધ્યશ્વાસ.

एते त्रयोप्यसाध्यास्तु महाश्वासस्तथोर्ध्वगः ।

छिन्नश्वासस्तथान्योपि नरप्राणापहारकः ॥

ઉપર કહેલા ત્રણે એટલે મહાશ્વાસ, બર્ધશ્વાસ અને છિન્નશ્વાસ એ ત્રણે શ્વાસ અસાધ્ય છે તથા તેથી એ ત્રણે રોગીના પ્રાણ હરનાર છે એમ જાણવું.

તમકશ્વાસનું લક્ષણ.

મોહતૃષ્ણાપ્રપન્નश्च प्रताम्यति विनिद्रितः ।

શયને વાસને વાપિ^૧ ન સુખં શીતલે ભવેત્ ॥

શુષ્કાસ્યો લાલાં વમતે લલાટે સ્વેદમામુયાત્ ।

ઉદ્ઘ્ર્તાક્ષો ભવેદ્દીનસ્તમઃ કષ્ટેન સિધ્યતિ ॥

તમક શ્વાસવાળાને મૂર્છા થાયછે, તરસ ઘણી લાગે છે, સૂતો હોય ત્યારે પણ શ્વાસની વેદનાથી આકુળ વ્યાકુળ થાયછે અને તેથી ઉંઘ આવતી નથી. દંડી જગોમાં અથવા દંડા વખતમાં તે રોગની વૃદ્ધિ થાયછે અને બિછાના ઉપર સૂતાં કે આસન ઉપર બેસતાં પણ તેને સુખ ઉપભવતું નથી. તેનું મોઢું સૂકાઈ જાયછે; તેમાંથી લાળ અથવા પાતળો અને ચીકણો કદ નીકળે છે. તેના કપાળ ઉપર પરસેવો થાયછે. તેની આંખો ઊંચી ચઢી જાયછે. તથા તે રોગી દીન થઈ જાયછે. એવાં લક્ષણવાળો તમકશ્વાસ મહાકષ્ટે કરીને મરી શકે એવો છે.

શુદ્રશ્વાસનું નિદાન.

ત્રાસાત્ક્રોધાંચ્ચ વયસા શીતવાતાતપાદિષુ ।

જ્વરેણ વેદનાર્તોપિ જલે મજ્જંસ્તથા પુનઃ ॥

દાહાત્પ્રધાવનેનાપિ રૂક્ષાન્નાત્યશનાદપિ ।

કોષ્ઠેડત્યુદીર્યતે વાયુસ્તેન શુદ્રઃ પ્રજાયતે ॥

इति श्वासनिदानम् ।

ત્રાસથી, ક્રોધથી, વૃદ્ધ અવસ્થા થવાથી, દંડા વાયુથી, તડકામાં ફરવાથી કે બેસવા વગેરેથી, તાવથી, ક્રોધ પ્રકારની વેદના થવાથી, પાણીમાં ડૂબીને નીકળવાથી, દાઝવાથી, દોડવાથી અને રક્ષ અન્ન ઘણું ખાવાથી, ક્રોધમાં વાયુ ક્રોધે છે તેથી શુદ્રશ્વાસ ઉત્પન્ન થાયછે.

શ્વાસરોગની ચિકિત્સા.

શ્વાસે ચ નાગરં માર્ગી પિબેચ્છોષ્ણેન વારિણા ।

અથવા શર્કરાયુક્તં જયેચ્છ્વાસં સુદારુણમ્ ॥

શ્વાસ રોગ થયો હોય ત્યારે સુંદ અને ભારંગનું ચૂર્ણ કરીને તેને ગરમ પાણી સાથે પીવું. અથવા સાકર સાથે સુંદ અને ભારંગનું ચૂર્ણ ખાવું. એથી કરીને અતિદારુણ શ્વાસ મટી જાયછે.

ભાર્ગીઆદિ ચૂર્ણ.

માર્ગીફલત્રિકકટુત્રયપુષ્કરાશ્ચં

માંસીસબિલ્વલઘણાનિ ચ કંટકારિઃ ।

ચૂર્ણં જલેન કથિતેન નિહન્તિ હિક્કાં

શ્વાસં યકૃદ્ધિવિધકાસવિકારહારી ॥

ભારંગ, હરદે, બહેડાં, આમળાં, સુંદ, પીપર, મરી, પુષ્કરમૂળ, જટામાંસી, ખીલી, સિંધવ, સંચળ, વરાગદું, કાચલવણુ, બિલ્વવણુ, રીંગણી એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી હેડકા, શ્વાસ, યકૃતરોગ, અને જૂદા જૂદા પ્રકારની ઉધરસના વિકાર, એ સર્વને મટાડે છે.

એલાદિ ચૂર્ણ.

પ્લાતમાલદલનાગરવાલકૌ દ્વૌ

કૃષ્ણાં ચ માર્ગિસુરસાગુરુચંદનાનિ ।

ચૂર્ણં સિતાધિકમિદં પિબ શીતતોયૈઃ

શ્વાસોર્ધ્વકં તમકમેવ નિહન્તિ ચાશુ ॥

એલચી, તમાલપત્ર, સુંદ, પીળો વાળો, કાળો વાળો, પીપર, ભારંગ, તુળસી, અગર, ચંદન, એ ઔષધોના ચૂર્ણમાં સાકર મેળવીને તેને ઠંડા પાણી સાથે પીવું તેથી ઊર્ધ્વશ્વાસ અને તમકશ્વાસ જલ્દીથી મટે છે.

ગુદૂચ્યાદિ ક્વાથ.

ગુદૂચી નાગરં માર્ગી વ્યાઘ્રીક્વાથઃ કણાયુતઃ ।

કાસશ્વાસૌ જયત્યાશુ ગુડેન સૈંધવેન ચ ॥

ગજો, સુંદ, ભારંગ, રીંગણી, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને તથા તેમાં ગોળ અને સિંધવ નાખીને પીવો. એ ક્વાથ શ્વાસને જલદી મટાડે છે.

હરીતકી સુંઠી ચૂર્ણ.

હરીતકી સનાગરં પિબેત્ સુખોષ્ણવારિણા ।

નિહન્તિ કાસશ્વાસૌ ચ જયેચ્ચ કામલામયમ્ ॥

હરડે અને સુંઠનું ચૂર્ણ કરીને તેને થોડા થોડા ગરમ પાણીસાથે પીવું. એ ચૂર્ણ ખાંસી અને શ્વાસનો નાશ કરે છે તથા કમળાનો રોગ પણ મટાડે છે.

સાર્પપ તૈલનો પ્રયોગ.

ગુડેન સંયુતં પેયં તૈલં સાર્પપસંભવમ્ ।

एकविंशाहयोगेन श्वासं मूलान्निकृंतति ॥

ગોળની સાથે સરસવનું તેલ (સરશિયું તેલ) એકવીંશ દિવસ લગી પીવું. એ પ્રયોગ કરવાવડે શ્વાસરોગ મૂળમાંથી મટી જાય છે.

હિંસ્રાધૃત.

हिंस्त्रात्रिगंधकमिश्रचुकरंजकाश्च

व्योषं फलत्रिकमथाजपयोजलेन ॥

पैकाज्यपानकविधानमपि प्रशस्तं

श्वासं च पंचविधमाशु निहन्ति हिक्काम् ।

इति हिंस्त्राद्यं घृतम् ।

જઠામાંસી, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, વાયવિડંગ, કરંજ, સુંદ, પીપર, મરી, હરડે, બહેડાં, આમળાં, એ સર્વે ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં બકરીનું દૂધ નાખવું. પછી તેમાં બકરીનું ઘી નાખીને ઉપર

કહેલાં ઔષધોનું કદક તેમાં નાખીને ધીને પકવ કરવું. એ ધી પીવાના કામમાં ઘણું સાફ છે. એ ધી પીવાથી પાંચ પ્રકારનો શ્વાસ તથા હેડની નાશ પામે છે.

ભાગ્યાર્ધિ લેહ.

માર્ગી ચ વિશ્વદશમૂલસમા ચ પથ્યા
પાદાવશેષિતજલેન પરિસ્તુતેષુ ।
ક્ષિપ્ત્વા ગુડં ચ પુનરેવ તતોભયાયા-
શ્રૂર્ણં તુ તત્ર વિપચેદ્ વિનિયોજિતં ચ ॥
ઉત્તાર્યશીતલમતસ્ત્રિસુગંધકાનિ
સઙ્ચૂષણાનિ સયવાગ્રજસંયુતાનિ ।
લેહઃ સસારઘ્યુતોપ્યભયાન્વિતોપિ
સંહારકઃ શ્વસનકાસકરોગયોગાન્ ॥

ભારંગ, સુંદ, દશમૂળ, તથા તે સર્વની અરોબર હરડે, એટલાં ઔષધો લેધને તેનો પાણીમાં ચતુર્થાંશ પાણી રહેતાં સુધા ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથમાં ગોળ નાખીને તેમાં ફરીને હરડેનું ચૂર્ણ નાખીને પાછું તેને ચૂસે ચડાવવું અને પાક કરવો. એ પાક બડો થાય ત્યારે નીચે ઉતારી ઠંડા પડવા દેધને તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, સુંદ, પીપર, મરી, અને જવખાર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ભેળવવું. પછી તે અવલેહમાં મધ તથા હરડેનું ચૂર્ણ નાખીને ચાટવો, તેથી તે શ્વાસ અને ખાંસીના રોગનો નાશ કરે છે.

શ્વાસમાં પથ્યાપથ્ય.

શ્વાસેન વિદલં સેવ્યં ન શીતં ન વિદાહિ ચ ।

જ્વરે પ્રોક્તાનિ પથ્યાનિ કાસે પ્રોક્તાનિ તાનિ ચ ॥

શ્વાસરોગમાં કડોળ ખાવું નહિ; ઠંડા પદાર્થ ખાવા નહિ; દાહ કરે એવા પદાર્થો ખાવા નહિ. વળી તાવના રોગમાં જે જે પદાર્થો પથ્ય ગણીને વાપરવાના કહ્યા છે તથા જે જે પદાર્થો ઉધરસના રોગમાં પથ્ય ગણેલા છે તે તે પદાર્થો શ્વાસરોગમાં પણ પથ્યતરિકે ગણીને વાપરવા.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थानि श्वास-

चिकित्सा नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

પંચદશોઽધ્યાયઃ ।

સ્વરભેદરોગની ચિકિત્સા.

સ્વરભેદરોગના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

અત્યુચ્ચભાષણાદ્વ્યાયામાત્ક્રાન્ત શીતસેવનાત્ ।

માર્ગે નિરુદ્ધતે શ્લેષ્મા તસ્માત્સંબાધ્યતે સ્વરઃ ॥

આત્રેય કહેછે.—અહુ ધાંડો કાઢીને બોલવાથી, કસરત કરવાથી, કફથી અને ઠંડા પદાર્થોનું સેવન કરવાથી, કફ સ્વરવાદિની શિરાઓને રોકે છે અને તેથી સ્વર બેધએ તેવો નીકળતાં બગડે છે.

સ્વરભેદના પ્રકાર.

સ ચાપિ પઙ્કવિધઃ પ્રોક્તઃ સ્વરઘાતઃ સમીરણાત્ ।

પિત્તાન્ન શ્લેષ્મણા ચૈવ સન્નિપાતાત્ ક્ષતાત્ ક્ષયાત્ ॥

એ સ્વરભેદ છ પ્રકારનો છે. ૧ વાયુથી થયેલો, ૨ પિત્તથી થયેલો, ૩ કફથી થયેલો, ૪ સન્નિપાતથી થયેલો, ૫ ક્ષતથી છાતીમાં ચાંદી પડવાથી કે વાગવાથી થયેલો, ૬ ક્ષયરોગથી થયેલો.

સ્વરભેદનાં લક્ષણ.

વાતેન કૃષ્ણદઙ્કવર્ચા ઘુર્ધુરો વા વિદીર્યતે ।

પિત્તેન કંકરાવઃ સ્યાત્ પીતવિષ્મૂત્રનેત્રતા ॥

શ્લેષ્મિકે ઘુર્ધુરાયેત શ્વેતમૂત્રી કફાતુરઃ ।

સમાનઃ સર્વલિંગૈસ્તુ જાયતે સાન્નિપાતિકઃ ॥

ક્ષયાદ્ ઘર્ઘરરાવસ્તુ કફઃ પતતિ પિચ્છિલઃ ।

ક્ષતજે શૂલહૃદ્રોગા ઘર્ઘરઃ શ્વસતે તથા ॥

વાયુથી સ્વરભેદ થયો હોય તો રોગીનાં નેત્ર તથા ઝાડો કાળાં થઈ જાય છે અને તેનો શબ્દ ઘોષરો અથવા ફાટી ગયેલો હોય છે. પિત્તથી થયેલા સ્વરભેદવાળાનો સ્વર ચક્રવાકપક્ષીની ચીસ જેવો હોય છે તથા તેનો ઝાડો, પીશાબ અને નેત્ર પીળાં હોય છે. કફથી થયેલા સ્વર-

ભેદવાળાનો સ્વર ધોગરો (ગંભીર) હોય છે, તેનો પિશાબ ધોળો હોયછે તથા તે કફથી પીડાય છે. ઉપર જે વાત, પિત્ત અને કફના સ્વરભેદનાં ચિન્હ કહ્યાં તે સર્વે લક્ષણોથી યુક્ત જે સ્વરભેદ હોય તે સન્નિપાતિક સ્વરભેદ કહેવાય છે. ક્ષયથી થયેલો સ્વરભેદ હોય તો રોગીનો સ્વર ધોગરો નીકળે છે તથા ચીકણા કફના ગળાદ્વાર પડે છે. ઉરઃક્ષતથી જે સ્વરભેદ થયો હોય તો શૂળ અને છાતીમાં પીડા થાય છે, તથા રોગીનો સ્વર ધોગરો થઈને હાંફે છે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર.

इति लक्षणविज्ञानमतो वक्ष्यामि भेषजम् ।

वमनं लंघनं चैव पानं चैव विरेचनम् ॥

वातपित्तकफः साध्यो द्वन्द्वः कृच्छ्रेण सिध्यति ।

असाध्यः सन्निपातोत्थः क्षतजः क्षयजस्तथा ॥

ઉપર કહ્યાપ્રમાણે સ્વરભેદનું લક્ષણ કહ્યું. હવે હું તે રોગનાં ઔષધ કહું છું. તે ઔષધ વમનરૂપ, લંઘનરૂપ, પાન (પીવાનું) રૂપ, અને વિરેચનરૂપ જાણવું. એ છ પ્રકારના સ્વરભેદમાંથી વાત, પિત્ત અને કફનો સ્વરભેદ તો વમનાદિ ઔષધ લાગુ કરવાવડે મટી શકે છે માટે સાધ્ય છે; જે એ દોષ મિશ્ર થઈને જે સ્વરભેદ થયો હોય તે કેટલીક મેહેનત કર્યા પછી મટી શકે છે માટે કષ્ટસાધ્ય છે; અને સન્નિપાતથી, ક્ષયથી તથા ક્ષતથી થયેલો સ્વરભેદ અસાધ્ય છે.

વાતસ્વરભેદની ચિકિત્સા.

यवानी गृगवेरं च काथस्योष्णं पिबेज्जलम् ।

सनागरं पिप्पलिमूलरान्ना वचा कणा दारुजलेन कल्कः ॥

सुखोष्णपानं कथितं निशासु स्वरोपघातेऽनिलजे कषायः ।

स्वरोપघातेऽनिलजे भुक्तोपरिघृतं पिबેત્ ।

तैलं वा गुडसंयुक्तं ગૃગવેરરસાન્વિતમ્ ॥

इति वातिकस्वरोपघातचिकित्सा ।

જવાની અજ્જો અને સુંઠ, એ ઔષધનો ક્વાથ કરીને તેનું ગરમ ગરમ પાણી પીવું, તેથી વાયુથી થયેલો સ્વરભેદ મટી જાય છે.

સુંઠ, પીપરીમૂળ, રાસ્ના, તજ, પીપર, દારહળદર, એ ઔષધોનું પાણી કઢક કરીને તેને થોડા થોડા ગરમ પાણી સાથે રાત્રે સૂતી વખતે પીવું. અથવા એજ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તે પીવો. તેથી વાયુનો સ્વરભેદ મટી જાય છે.

વાયુના સ્વરભેદમાં ભોજન કર્યા પછી થી પીવું; અથવા આદનો રસ તેજ અને ગોળ, એકત્ર કરીને પીવું.

પિત્તસ્વરભેદના ઉપાય.

ક્ષીરપાનં નિશિ શસ્તં પીતં વા શર્કરાન્વિતમ્ ।

ગુડઃ પયઃ સમરિચં પાનં વાપિ પ્રશસ્યતે ॥

કુષ્ઠં મધૂકં દ્વયકંટકારી ગુઢ્ઢચિકા બાલકકલ્કમેવમ્ ।

સશર્કરં પાનમિદં પ્રશસ્તં પિત્તપ્રસૂતસ્વરઘાતશાંતયે ॥

इति पित्तस्वरोपघातचिकित्सा ।

પિત્તથી થયેલા સ્વરભેદવાળાએ સાકર નાખીને દૂધ રાત્રે પીવું એ દ્રાવદાકારક છે. અથવા દૂધ, ગોળ અને મરીનું ચૂર્ણ એ ત્રણને એકત્ર કરીને તે પીવું એ પણ હિતકારક છે.

ઉપલેટ, નેહીમધ, રીંગણી, બોંયરીંગણી, ગળો, વીરણુવાળો, એ ઔષધનું કઢક કરીને તેમાં સાકર મેળવીને પીવું, એ પિત્તથી થયેલા સ્વરભેદને મટાડવામાં ધણો સારો ઉપાય છે.

કફસ્વરભેદના ઉપાય.

पिप्पली मरिचं विश्वा पिप्पलीमूलमेव च ।

पिबेन्मूत्रेण वा कल्कः श्लेष्मभूते स्वरापहे ॥

कुलत्थाढकीयूषं वा पानं समृतसैन्धवम् ।

स्वरोपघाते कफजे पिबेदुष्णोदकं निશિ ॥

व्याघ्रीफलं च कुटजं मरिचानि शुंठी

रात्रिद्वयं सुरतरुर्विहितं च कल्कम् ।

પાનં હિતં નિશિ સુખોષ્ણમિદં નરાણામ્
શ્લેષ્મોદ્ભવસ્વરવિઘાતવિનાશહેતોઃ ॥

इति श्लेष्मस्वरोपघातचिकित्सा ।

પીપર, મરી, સુંદ, પીપરીમૂળ, એ ઔષધોનું ગાયના મૂત્રમાં કઢક કરવું અને ગોમૂત્ર સાથે પીવું, તેથી કફથી થયેલો સ્વરભેદ મટે છે.

કળથી અથવા તુવેરની દાળનું ઓસામણ કાઢીને તેમાં ધી તથા સિંધવ નાખીને તે ગરમ હોય તેવું રાત્રે પીવું, તેથી કફનો સ્વરભેદ મટે છે.

બોંયરીગણીનાં ફળ, ઇંદ્રજવ, મરી, સુંદ, હળદર, આંબાહળદર, દેવદાર એ ઔષધોનું કઢક કરીને રાત્રે કોશિરિયા (થોડું ગરમ) પાણી સાથે પીવું તે ક્ષાયદાકારક છે. એ ઔષધ કફથી થયેલા સ્વરભેદનો નાશ કરે છે.

ચવ્યાદિ ચૂર્ણ.

चव्याम्लवेतसकटुत्रिकर्तितंडिक-

तालीसजीरकतुगादहनैः समांशैः ।

चूर्णं गुडप्रमृदितं त्रिसुगंधियुक्तं

वैस्वर्यपीनसकफारुचिषु प्रशस्तम् ॥

ચવક, આમ્લવેતસ, સુંદ, પીપર, મરી, આંબલી, તાલીસપત્ર, ઇંદ્ર, વંશલોચન, ચિત્રો, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરવું તથા તેમાં તજ, તમાલપત્ર અને એલચીનું ચૂર્ણ ભેળવીને તે ગોળમાં ચોળીને ખાવું. એ ચૂર્ણ સ્વરભંગ, પીનસ, કફ અને અરચિ એ રોગોમાં ક્ષાયદાકારક છે.

બદરીપત્ર લેહ.

बदरीपत्रकल्कं वा घृतभ्रष्टं ससैधवम् ।

स्वरभिन्ने तु मनुजे लेह एषः प्रशस्यते ॥

स्वरोપघाते क्षतजे क्षयजे च भिषग्वर ।

प्रत्याख्येयाः क्रियाः कार्या नृणां कष्टनिवृत्तये ॥

બોરડીનાં પાંદડાંનું કઢક કરીને તેને ધીમાં શેકવું. પછી તેમાં સિંધવ નાખીને તેને ધી સાથે ચાટવું. સ્વરભેદ વ્યાધિમાં એ ચાટણુ થણું સાફ ગણાય છે.

હે વૈદોત્તમ ! ક્ષતથી અને ક્ષયથી થયેલા સ્વરભંગ રોગમાં રોગીની ઔષધ ઉપચાર વગેરે ક્રિયા કરવાથી કાંઈ ફાયદો થતો નથી; એમ છતાં પણ રોગીની વેદના દૂર કરવાને કાંઈ ક્રિયા કરવી યોગ્ય છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने स्वरोप-
घातचिकित्सा नाम पंचदशोऽध्यायः ।

ષોડશોઽધ્યાયઃ ।

ઉલટીના રોગની ચિકિત્સા.

ઉલટીનેા હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

भोजनादौ पयःपानादजीर्णात्कृमिदोषतः ।

अतिद्रवैरतिस्निग्धैरत्यंबुलवणादपि ॥

तथा गर्भवतीनां च द्रुतभोजनकेन च ।

भयभ્રમાभ्यां गुल्मेन क्षये व्यायामसेविते ॥

जायन्ते बलिनो दोषा आस्ये धावन्ति चोर्ध्वतः ॥

આત્રેય કહેછે.—જન્મતાં પેહેલાં અતિશય પાણી પીવાથી, અભ-
જીથી, પેટમાં કૃમિ હ્રપ્ત થવાથી, અતિશય પાતળા પદાર્થો ખાવાથી,
અતિશય સ્નિગ્ધ પદાર્થ ખાવાથી, અતિશય પાણી પીવાથી, અતિખાટા
પદાર્થ ખાવાથી, ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને ગર્ભના કારણથી, ઘણું ઉતાવળે
ભોજન કરવાથી, ભયથી, મેહેનતથી, ગુસ્સારોગથી, ક્ષયથી અને
અતિશય કસરત કરવાથી, બળવાન એવા વાતાદિ દોષ પોતાના સ્થાનથી
ચલાયમાન થાયછે અને ઉપરની તરફ મુખવાટે ધસીને બહાર નીકળે
છે (તેને ઉલટી કહેછે.)

ઉલટીના પ્રકાર.

वमयो विविधाः प्रोक्ताः पंचधा भेदलक्षणैः ।

त्रयः पृथग्विधैर्दोषैर्द्विजाः सन्निपातजाः ॥

અત્યંબુપાનાદ્ભવતિ પંચમી ચ વમિસ્તથા ।

કદશનાદ્ભવતે ચાન્યા શૃણુ તાસાં હિ લક્ષણમ્ ॥

ઉલ્લીઓના પ્રકાર અનેક છે તથાપિ તેના ભેદનાં લક્ષણો ઉપરથી તેના પાંચ પ્રકાર કરેલા છે. વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષ જૂદા જૂદા દોષવાથી થયેલી ઉલ્લીના ત્રણ પ્રકાર છે. એ દોષોમાંના એ એ દોષ મળવાથી થયેલી ઉલ્લી દૂઢળ કહેવાય છે, અને ત્રણ દોષ એકઠા મળવાથી થયેલી ઉલ્લી સન્નિપાત ઉલ્લી કહેવાય છે. ઘણું પાણી પીવાથી ને ઉલ્લી થાય છે તે પાંચમા પ્રકારની છે. વળી એક જાતની ઉલ્લી નસાઈ અન્ન ખાવાથી થાય છે. હવે એ ઉલ્લીઓનાં લક્ષણો સાંભળો.

વાતછર્દિનું લક્ષણ.

હૃત્પાર્શ્વશૂલં સોદ્ધારં તથા ચ बहुफेनिलम् ।

कृच्छ्रेण वम्यं वमते मुखे वैरस्यमावहन् ॥

श्यावास्यनखमुत्क्लेदं रोमहर्षं च वेपते ।

एतैर्लिङ्गैस्तु विज्ञेया वातछर्दिभिष्ग्वर ॥

વાયુના દોષથી થયેલી ઉલ્લીવાળાને છાતીમાં અને પાસાંમાં અળ થાય છે; ઓડકાર આવે છે; ને પદાર્થની ઉલ્લી થાય છે તે ઘણા શીણવાળો હોય છે અને તેની ઉલ્લી મહાકષ્ટે કરીને થાય છે; તેનું મુખ વિરસ અથવા શીકું થઈ જાય છે; તેના નખ અને મોઢાની કાંતિ કાળી પડી જાય છે; તેને ઉલ્લીના ઉછાળા વારંવાર આવે છે; તેનાં શ્વાં ઉભાં થાય છે તથા તેનું શરીર કંપે છે. હે વૈદ્ય શ્રેષ્ઠ! એવાં ચિન્હ ઉપરથી વાયુની ઉલ્લી ઓળખવી.

પિત્તછર્દિનું લક્ષણ.

सपित्तं हरितं चाम्लं पिपासाम्नमशोषयुक् ।

सन्तापदाहहृद्रોगाच्छर्दि वै पित्तिकीं विदुः ॥

પિત્તની ઉલ્લીવાળાને પિત્તસહિત લીલું તથા ખાટું વમન થાય છે. તેને તરસ લાગે છે; ફેર આવે છે; તથા મોઢામાં શોષ પડે છે. વળી તેનું શરીર તપી ઉઠે છે; દાહ થાય છે; અને છાતીમાં દરદ થાય છે. એવાં લક્ષણો ઉપરથી પિત્તની ઉલ્લી જાણવી.

કક્ર્છર્દિનું લક્ષણ.

તંદ્રાલસ્યં સમધુરં ઘનં ચ સકપં વમેત્ ।

સશ્વેતં પિચ્છિલં વાપિ સા વાંતિઃ કફસંભવા ॥

જે મનુષ્યને ઘેન અને આળસ થતું હોય; તથા જેને મધુર, જાડું, કક્ર્ચુક્ત, ઘોળું અને ચીકણું, વમન થતું હોય, તેને કક્ર્ચી થયેલી ઉલટી થઇ છે એમ જાણવું.

ત્રિદોષ છર્દિનું લક્ષણ.

શૂલદાહારુચિસ્વેદં વૈરસ્યં ધૂમગંધતા ।

તોદમૂર્છાં ચ પ્રસ્વેદો જાયતે સા ત્રિદોષજા ॥

જે ઉલટીમાં રોગીને શૂળ, દાહ, અરુચિ, પરસ્પેશ, વિરસતા, ધૂમાડા જેવો વાસ, તોદ (સોયો ઘોચાતી હોય એવી વેદના,) મૂર્છા, અને મુખમાંથી પાણી છૂટવું, એવાં ચિન્હ થતાં હોય તેને ત્રિદોષથી થયેલી ઉલટી જાણવી.

આમથી થયેલી છર્દિનું લક્ષણ.

આમજે શૂલરોગાર્તિઃ પર્વભેદો ભ્રમઃ ક્રમઃ ।

શોષઃ શિરોવ્યથા ક્ષેદો નેત્રે ગમ્भीરમૃચ્છતિ ॥

આમથી ઉલટી થઇ હોય તો ઉલટીવાળાને શૂળરોગની પીડા થાયછે, સાંધામાં ફાટ થાયછે, ફેર આવે છે, થાક લાગે છે, શોષ પડે છે, માથામાં વેદના થાયછે, મુખમાં પાણી છૂટે છે અને આંખો ઊંડી પેશી જાયછે.

અજીર્ણથી થયેલી છર્દિનું લક્ષણ.

સહ્યી વા વેષ્ટનં વાપિ અજીર્ણાજ્ઞાયતે વમિઃ ।

સાપિ સ્નિગ્ધા ચ રુક્ષા ચ દ્વિવિધા જાયતે વમિઃ ॥

ગમ્भीરનેત્રો વમતે વિદ્વબન્ધો વાતિસાર્યતે ।

ગાત્રે સ્વલ્પદુરે શૂલં તથા શોષાતિમૂર્ચ્છના ॥

વિકલાક્કો ભ્રમાર્તશ્ચ ભ્રમન્તં પશ્યતે જગત્ ।

શિરોઽર્તિર્વૈપતેઽત્યર્થં કરપાદૌ હિમોપમૌ ॥

एतैर्लिङ्गैस्तु संयुक्तां छर्दि दूरे परित्यजेत् ।

असाध्या सर्वयोगैस्तु साप्यजीर्णात्सुधीमता ॥

इति छर्दिलक्षणम् ।

જેને અભૂંથળી ઉલટી થઇ હોય તેને હાથે પગે ખાલી ચઢે છે તથા ગોટલા ચઢે છે. અભૂંથળીની ઉલટી સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ એવા બે પ્રકારની છે. એ ઉલટીમાં રોગીની આંખો ઊંડી ઉતરી જાય છે અને તે ઓઢે છે. તેને ઝાડો બંધ રહે છે કે કાંતો અતિસાર થાય છે. શરીરે ખાલીઓ ચઢી જાય છે અને પેટમાં ચુંક આવે છે. મોઢે શોષ પડે છે, રોગી ખેભાન થઈ જાય છે. તેનાં અંગ વિકળ થઈ જાય છે તેને ફેર આવે છે તથા તે પોતાની આસપાસના આખા જગતને ફરતું દેખે છે. તેના માથામાં પીડા થાય છે. તે અત્યંત ધ્રુજે છે તેના હાથ તથા પગ ટાટા હીમ જેવા થઇ જાય છે. એવાં ચિન્હથી યુક્ત ઉલટીવાળા રોગીને આધે-થીજ પડતો મૂકવો, અર્થાત્ તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. એ ઉલટી ગમે તેવા ઉપાયથી પણ મટતી નથી, તેને યુદ્ધિમાન વૈદ્યે અભૂંથળી થયેલી છે એમ જાણવું.

વાયુની છર્દિનો ઉપાય.

सपञ्चमूलीकथितः कषायः ससैन्धवं चामलकं च कल्कः ।

काथं पिबेन्મिश्रितपिप्पलीकं सवातच्छर्દેर्विनिवारणं च ॥

પંચમૂળીનો ક્ષવાથ કરીને તેમાં આમળાં તથા સિંધવનું કલ્ક નાખવું. તથા પીપરનું ચૂર્ણ નાખવું. એ ક્ષવાથ પીવાથી વાયુની ઉલટી મટી જાય છે.

પિત્તની છર્દિનો ઉપાય.

दैद्यात् क्षीरं शर्करया नरस्य

पित्तोद्भूतां वांतिं शीघ्रं निहन्ति ।

द्राक्षा वापि क्षीरविदार्या विचूर्णे

लेहो हन्ति सारघेणापि वांतिम् ॥

પિત્તથી ઉલટી થઇ હોય તેને સાકર સાથે દૂધ પાવું; તેથી તેની પિત્તથી થયેલી ઉલટી તરત બેસી જાય છે, અથવા દ્રાક્ષ અને સફેત બોંય ડોહોળાનું ચૂર્ણ કરીને તેને મધ સાથે ચાટવાથી પિત્તની ઉલટી શમે છે.

કફછર્દિનેા ઉપાય.

ફલત્રિકં પુષ્કરકં વર્ષાં ચ તથામયાસૈન્ધવકં ગુડેન ।

ચૂર્ણં વિલિહ્યાત્ કફવાન્તિહંતૃ નરસ્ય મૂત્રેણ યુતં ચ પાનમ્ ॥

હરડે, બહેડાં, આમળાં, પુષ્કરમૂળ અને વજ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ગાયના મૂત્ર સાથે પાવું; અથવા હરડે, સિંધવ અને ગોળ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ગાયના મૂત્ર સાથે પાવું; તેથી કફથી થયેલી ઉલટી નાશ પામે છે.

ત્રિદોષ છર્દિનેા ઉપાય.

સટી દાર્વ્યમયા શુળ્લી માગધી મૃતસંયુતા ।

ચૂર્ણં તક્રેણ સંયુક્તં હન્તિ છર્દિં ત્રિદોષજામ્ ॥

પડકચુરો, દારૂહળદર, હરડે, સુંઠ, પીપર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં ધી નાખવું, અને પછી તેને ખાધને ઉપર છાશ પીવી, એવી રીતે છાશ તથા ધી સાથે એ ચૂર્ણ પીવાથી ત્રિદોષની ઉલટી દૂર થાય છે.

તાવવાળાની ઉલટીનેા ઉપાય.

રક્તશાલ્યોદ્ભવા લાજા મધુશર્કરયાન્વિતા ।

જ્વરાત્સ્ય વર્મિ શીઘ્રં નાશયત્યેવ મે મતમ્ ॥

રાતી ડાંગરની ધાણી મધ તથા સાકર સાથે ખાવાથી તાવવાળાની ઉલટી તત્કાળ મટી જાય છે એમ અમારું માનવું છે.

આમલકી લેહ.

આમલકયા રસેનાથ મૃષ્ટં ચન્દનકં મધુ ।

ગુટિકામલમાનેન લેહો હન્તિ વર્મિ ધ્રુવમ્ ॥

આમળીનાં રસમાં સફેદ ચંદન ધસવું તથા તેમાં મધ અને આમળાનાં પ્રમાણમાં સાકર નાખીને ચાટણ કરવું. એ ચાટણ ઉલટીને નિશ્ચય મટાડે છે.

આર્દ્રં દાડિમનિર્યાસશ્ચાજાજી શર્કરાન્વિતા ।

સતૈલમાક્ષિકં વાપિ ચત્વારઃ કવલગ્રહાઃ ॥

ચત્વારો રોચકાન્ હન્તિ વાતાઘાન્ દ્વન્દ્વજાંશ્ચયઃ ।

સાકર સાથે આદાનો રસ, અથવા દાડીમનો રસ અને સાકર, અથવા જીરું અને સાકર, અથવા તેલ અને મધ, એ ચારના કવલ

ત્રેવાથી ચાર પ્રકારના અરોચક મટે છે; અને વાયુ આદિ ત્રણ દોષ તથા એ એ દોષ મળવાથી ત્રણેલા દ્વંદ્વૃષ ત્રણ દોષના વિકારે પણ નાશ થાય છે.

વાયુની ઉલટીના ઉપાય.

રંજનીદ્વયં ચ ત્રિકટુ ત્રિફલા મધુકં ચ યાવશૂકં ચ ।

સમકૃતમિતિ ચૂર્ણમિદં મધુના યુક્તં વર્મિ નિવારયતિ ॥

હળદર, દારૂહળદર, સુંડ, પીપર, મરી, હરરે, બહેડાં, આમળાં તંડીનધ, જવખાર, એ સર્વે સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી ઉલટી મટે છે.

બીજે ઉપાય.

સગુડં દાડિમં દ્રાક્ષા પથ્યા વા નાગરં ચ ગુડયુક્તમ્ ।

ત્રિવૃતા નાગરમથવા ગુડેન યુક્તં વર્મિ હરતિ ॥

इति वातच्छर्दिचिकित्सा ।

ગોળ સાથે દાડિમ અને દ્રાક્ષનું કંક આવાથી; અથવા હરરે અને સુંડનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે આવાથી, અથવા નસોત્તર તથા સુંડનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે આવાથી ઉલટી મટે છે.

પિત્તની ઉલટીની ચિકિત્સા.

પર્પટં સગુડં ક્વાથં શીતલં પાયયેષ્વૃણામ્ ।

હન્તિ વર્મિ મહાઘોરાં સપિત્તાં ભ્રમસંયુતામ્ ॥

કાકોલી કાકમાચી ચ ક્વાથં શર્કરયા યુતમ્ ।

લાજા શર્કરસંયુક્તા હન્તિ પિત્તવર્મિ નૃણામ્ ॥

માતુલુક્કરસશ્રૈવ પથ્યા શર્કરયા યુતઃ ।

હન્તિ કાસં પિત્તભવં વર્મિ શીઘ્રં નિયચ્છતિ ॥

દૃષ્ટ્વા પિત્તવર્મિ ઘોરાં સદાહ્રમદાયિનીમ્ ।

તસ્યારગ્વધ્રપત્રાણિ મધુશર્કરયાન્વિતમ્ ।

ક્ષીરપાનં પ્રશસ્તં વા મુસ્તાશર્કરયાન્વિતમ્ ॥

इति पित्तच्छर्दिचिकित्सा ।

પિત્તપાપડના ક્વાથમાં ગોળ નાખીને તેને દંડો પડવા દેધને પાવાથી પિત્ત યુક્ત અને બ્રમવાળી મલાબ્યાનક ઉલટી નાશ પામે છે.

કાકોલી અને કાકમાચી નો ક્વાથ કરીને તેમાં સાકર નાખીને પાવાથી પિત્તની ઉલટી મટે છે.

ડાંગરની ધાણીમાં સાકર નાખીને તે પાવાથી પિત્તની ઉલટી મટે છે.

બીન્નેરાના રસમાં હરેંતું ચૂર્ણ તથા સાકર નાખીને પાવાથી પિત્તથી થયેલી ઉધરસ તથા ઉલટી એ બન્ને જલદીથી મટી જાય છે.

જો કાઈ મનુષ્યને દાહ અને ફેર સહિત બ્યાનક પિત્તની ઉલટી થયેલી જોવામાં આવે તો તેને ગરમાળાનાં પાંદડાંનો ક્વાથ પાવો; અથવા તે ક્વાથમાં મધ સાકર નાખીને તે પાવો; અથવા મધ સાકર સાથે દૂધ પીવું; અથવા મોથ અને સાકરની સાથે દૂધ પાવું.

કફની ઉલટીની ચિકિત્સા.

जम्बाम्रकप्रवालानि दाडिमामलकं तथा ।

मस्तुनापेषितं पानं हन्याच्छ्लेष्मवर्मिं नृणाम् ॥

सर्जार्जुनधवकदम्बककोलचूर्णं

धन्याकशुण्ठिसहितं सगुडं प्रदद्यात् ।

श्लेष्मोद्भवं वमनमाशु निहन्ति पुंसां

शुंठीकणामधुविडङ्गयुतोऽपि लेहः ॥

इति श्लेष्मच्छर्दिचિકित्सा ।

જામ્બૂડો અને આંબો, એ બેનાં કુમળાં કુમળાં પાંદડાં, દાડમ, અને આમળાં, એ ઔષધો લાવીને તેને દહીંના પાણી સાથે વાટીને પાવાથી મનુષ્યોની કફની થયેલી ઉલટી નાશ પામે છે.

સર્જ અથવા રાજના ઝાડની છાલ, સાદડની છાલ, ધાવડાની છાલ, કદંબની છાલ, બોરડીની છાલ, ધાણા, સુંઠ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તે ગોળ સાથે આપવું તેથી કફથી થયેલી ઉલટી જલદી મટે છે.

સુંઠ, પીપર અને વાયવિડંગ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેને મધમાં ચાટવાથી કફની ઉલટી મટે છે.

ત્રિદોષ છર્દિની ચિકિત્સા.

एलालवङ्गगजकेसरकोलसर्ज-

लाजाप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम् ।

चूर्णानि मार्कवसितासहितानि लिङ्वा

छर्दि निहन्ति कफमारुतपित्तजां च ॥

एलादलानि गजकेसरकत्वचं वा

लामज्जकं बदरमज्ज घनं प्रियङ्गुम् ।

स्यात् चन्दनं मगधजासमचूर्णितं च

लिङ्वा सितासमं त्रिदोषवर्मि जघान ॥

इत्येलाद्यं भेषजम् ।

એલચી, લવંગ, નાગકેસર, બોર, સર્જ (રાળતું ઝાડ), ડાંગરની ધાણી, નખલા, મોથ, ચંદન, પીપર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને ભાંગ-રાનો રસ તથા સાકર એ બેની સાથે ચાટવાથી ત્રિદોષથી થયેલી ઉલટી નાશ પામે છે.

એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તળ, પીળા વાળો, બોરની મીઠ, મોથ, નખલા, ચંદન, પીપર, એ સર્વેને સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને તેને સાકર સાથે ચાટવાથી ત્રિદોષની ઉલટી નાશ પામે છે.

ઉલટીની શમનાદિ ક્રિયા.

ऊर्ध्वभागगते दोषे विरेकश्च प्रशस्यते ।

तस्मिन् यातेऽप्यधोभागे वमनं शाम्यति ध्रुवम् ॥

अथवा द्विभागगते तदा देयाभया मधु ।

ક્રિમિજં વમનં જ્ઞાત્વા ક્રિમીણાં શમનક્રિયા ॥

જો વાતાદિ દોષ ઉપરના ભાગમાં ગયા હોય એટલે મુખાદિદ્વારા ઉલટી કરતા હોય તો તે રોગીને વિરેચન આપવું એ હિતકારક છે; કેમકે વાતાદિ દોષ તેથી કરીને નીચેની તરફ જાય છે અને તેથી ઉલટી શમે છે. પણ જો વાતાદિ દોષ ઉપર અને નીચે બન્ને ભાગમાં ગયા હોય, એટલેજ ઉલટી અને ઝાડો બન્ને થયાં હોય, તો હરડે તથા મધ ચટાડવાં. જો કૃમિના ઉપદ્રવથી ઉલટી થઈ હોય તો જેથી કૃમિ શમે એવું ઔષધ આપવું.

ઉલટીવાળાનું પથ્યાપથ્ય.

ન ચોષ્ણં નાતિચામ્લં ચ ન તીક્ષ્ણં ન તથા લઘુ ।
 તન્દુલીયકશાકં વા ન મયં કાઞ્જિકં ન તુ ॥
 વમિદોષે ચ કથિતં પથ્યં ચાત્ર શૃણુષ્વ મે ।
 આનૂપં શાલિભક્તં ચ શતપુષ્પા ચ વાસ્તુકમ્ ॥
 આઢકી મુદ્રયૂષં ચ દધિ ગુહધૃતાન્વિતમ્ ।
 અક્કારમણ્ડકા ચાથ વમૌ પથ્યં પ્રશસ્યતે ॥
 યથાબલં યથાકાલં યથારોગં યથાનલમ્ ।
 તથા દૃષ્ટ્વા પ્રકુર્વીત પથ્યાનાં સમુપક્રમમ્ ॥
 દિવા નિદ્રાં પ્રયુઞ્જીયાત્ વમૌ શ્વાસેઽતિસારકે ।
 હિક્કાશોષે તથાજીર્ણે વમિહ્નેદેઽથવા પુનઃ ॥
 ન ચોષ્ણતોયપાનં ચ નાતિભોજનમેવ ચ ।
 ન ધાવનં ન વક્તવ્યં વર્જયેદ્વમનાર્દિતે ॥

ઉલટીના રોગીને ગરમ, અતિશય ખાદું, તીક્ષ્ણ, હલકું, તાંદળખનું શાક, મધ, કાંજી, એમાંનું કાંઈ આપવું નહિ. હવે એ રોગવાળાને શું પથ્ય આપવું તે હું કહું છું; તું સાંભળ. પાણ્યથળ પ્રદેશનાં જનવરોનાં માંસ, શાલિખતની ઝાંગરના ચોખાનો ભાત, સુવાની ભાજી, વથુઆનું શાક, તુવરની અને મગની દાળનું પાણી, દહીં, ગોળ અને ધી સાથે અંગારાપર શેકેલા માંડા, એવા પદાર્થો ઉલટીના રોગવાળાને પથ્ય છે. એ પથ્ય કહ્યાં છે તેમાં પણ રોગીનું બળ જોઈને તેને પાચન થઈ શકે તેટલા વજનમાં એ પદાર્થો આપવા; વસંતાદિ સમય જોઈને તે ઋતુમાં દોષ દોષ ન કરે એવા પદાર્થો આપવા; અને એજ પ્રમાણે રોગ અને જઠરાગ્નિ ઉપર વિચાર કરીને પથ્ય આપવું. ઉલટીના રોગમાં, શ્વાસ-રોગમાં, અતિસારના રોગમાં, હેડકીના રોગમાં, શોષ રોગમાં, અજીર્ણમાં અને ઉલટીની મેળ આવતી હોય ત્યારે રોગીને ઉંધ ફાયદાકારક છે માટે તેને દિવસે ઉંધવાની આજ્ઞા આપવી. ઉલટીવાળાએ ગરમ પાણી પીવું નહિ; અતિશય ખાવું નહિ; દોડવું નહિ; અથવા અતિશય બોલવું નહિ. એટલાં વાનાં ઉલટીથી પીડાયેલા માણસે તજવાં જેવાં છે.

શ્વાત્રેયમાષિતે હારીતોત્તરે તૃતીયસ્થાને છર્દિ-

ચિકિત્સા નામ ષોડશોઽધ્યાયઃ ।

સપ્તદશોઽધ્યાયઃ ।

તરસ અને તાલુશોષની ચિકિત્સા.

તૃપાના હેતુ અને પ્રકાર.

આત્રેય ઉવાચ ।

ભયશ્રમાદ્વલ્હીનાદ્વિદલાત્ રૂક્ષસેવનાત્ ।

આતપે વા જ્વરે જીર્ણે ક્ષયાચ્ચૈવ ક્ષતાત્ તથા ॥

તતઃ સંકુપિતા દોષા વાતપિત્તકફાશ્રયઃ ।

ચતુર્થી ક્ષતજા પ્રોક્તા પञ્ચમી ક્ષયજા સ્મૃતા ॥

પષ્ટ્યજીર્ણા તથા પ્રોક્તા સપ્તમી રૂક્ષસેવનાત્ ।

અષ્ટમી સ્યાજ્જવરોત્પન્ના લક્ષણાનિ શૃણુશ્વ મે ॥

આત્રેય કહેછે:—ભયથી, શ્રમથી, બસહીન થવાથી, કંટોળાવાવાથી, લૂખા પદાર્થ ખાવાથી, તડકામાં ફરવાથી, તાવથી, અશુભ્ધથી, ક્ષયથી, ક્ષતથી, એ કારણોથી વાયુ, પિત્ત, અને કફ, એ ત્રણ દોષ ક્રોધ પામે છે, અને તે ત્રણ પ્રકારની તરસને ઉત્પન્ન કરે છે. હથિયાર વગેરે કાંઈ વાગવાથી લોહી વહી જાય છે તેથી જે તરસ ઉત્પન્ન થાય છે તે ક્ષતબ્ધ નામે એવા પ્રકારની કહેવાય છે. ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલી તરસ પાંચમા પ્રકારની છે. અશુભ્ધથી ઉત્પન્ન થયેલી તરસ છઠ્ઠા પ્રકારની છે. રૂક્ષ પદાર્થોના સેવનથી થયેલી તરસ સાતમા પ્રકારની છે. તાવથી ઉત્પન્ન થયેલી તરસ આઠમા પ્રકારની છે. હવે તે તરસનાં લક્ષણો સાંભળો.

વાયુની તૃપાનાં લક્ષણ.

ક્ષામઃ શ્યાવાસ્યતા ચાથ વૈરસ્યં વેપથુસ્તથા ।

વાતેન સા મચેત્ તૃષ્ણા વિજ્ઞેયા મિષજાં વરૈઃ ॥

વાયુથી થયેલી તરસવાળાનું મોટું સૂકાઈ જાય છે—લેવાઈ જાય છે, તથા તેનો વર્ણ શ્યામ થઈ જાય છે; મોઢાનો સ્વાદ શીઠો થઈ જાય છે; શરીર કંપે છે; એવાં એવાં (વાયુનાં) લક્ષણોથી ઊત્તમ વૈદ્યોએ વાયુની તરસ ઓળખવી.

પિત્તની તરસનાં લક્ષણ.

શીતતોયામિલાષં ચ ભ્રમો દાહો પ્રલાપતા ।

મૂર્છાં ચ લોહિતે નેત્રે તૃષ્ણા પિત્તોદ્ભવા મતા ॥

જે તરસવાળા રોગીને હંડું પાણી પીવાની ઇચ્છા થતી હોય, ફેર આવતી હોય, છાતીમાં દાહ થતો હોય, મોઢે લવારી થતી હોય બેભાનપણું થઈ જતું હોય, અને આંખો લાલચોળ થઈ જતી હોય, ત્યારે તેને પિત્તથી થયેલી તરસવાળો જાણવો.

કફની તરસનાં લક્ષણ.

નિદ્રા શ્યાવાસ્યતાલસ્યં બલાસોષ્ણામિલાષતા ।

પ્રતિશ્યાયાઙ્ગશૈત્યં ચ શ્લેષ્મણો જાયતે તૃષ્ણા ॥

કફથી ઉત્પન્ન થયેલી તરસવાળાને ઊંધ આવે છે, સુખની કાંતિ કાળી થઈ જાય છે, શરીરમાં આળસ આવે છે, કફો વધારો માત્રમ પડે છે, ગરમ વસ્તુઓની ઇચ્છા થાય છે, સળેખમ વાય છે અને શરીર હંડું પડી જાય છે.

ત્રિદોષની તરસનાં લક્ષણ.

દૃઢચૂલં વમનં દાહો ભ્રમો વા શિરસો વ્યથા ।

વેપથુશ્ચાઙ્ગશૈત્યં ચ ત્રિદોષપ્રભવા તૃષ્ણા ॥

इति त्रिदोषतृष्णालक्षणम् ।

છાતીમાં શૂળ, ઉલટી, દાહ, ફેર આવવા, માથું દુઃખવું, શરીર કંપવું અને શરીર હંડું થવું, એવાં ચિન્હોપરથી ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલી તરસ જાણવી.

અજીર્ણ તૃષ્ણાનાં લક્ષણ.

વક્રે શોષો ભવેઙ્ગૃમ્ભા શિરોઽર્તિર્ગુરુતોદરે ।

અજીર્ણેનાથ મનુજે તૃષ્ણા સંલક્ષ્યતે ગદઃ ॥

જે પુરુષને અજીર્ણથી તરસ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેના મોઢામાં પાણીનો શોષ પડે છે, બગાસાં આવે છે, માથું દુખે છે અને પેટમાં ભાર લાગે છે. એવાં લક્ષણોપરથી રોગીએ જાણવું કે અજીર્ણથી તરસનો રોગ થયો છે.

રસક્ષય તૃષ્ણાનાં લક્ષણ.

રસક્ષયે યદા તૃષ્ણા તથા ક્ષામઃ ક્ષુધાતુરઃ ।

ગ્લાનિઃ શોષો મ્રમઃ શ્વાસો દૈન્યમાશુ પ્રવર્તેતે ॥

રસ નામના ધાતુનો ક્ષય થવાથી જ્યારે તરસ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે રોગીનું શરીર સૂકાઈ જાય છે અને ભૂખથી પીડાય છે. વળી તેને ગ્લાનિ, શોષ, મ્રમ, શ્વાસ, અને દીનતા, એવાં ચિન્હો જલદી પ્રકટ થાય છે.

ક્ષતક્ષય વગેરે તૃષ્ણાનાં લક્ષણ.

ક્ષતક્ષયેષુ યા તૃષ્ણા તસ્યાં નાન્નાભિનન્દનમ્ ।

અન્યા જ્વરાતુરે પ્રોક્તા તૃષ્ણા સા જ્વરવેગજા ।

અન્યાતિસારે શૂલે વા તૃષ્ણા ક્ષેયા ભિષગ્વરૈઃ ॥

કાંઈ હથિયાર વગેરે વાગવાથી તથા ક્ષયથી જે તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં રોગીને ખોરાક ખાવાની પ્રીતિ થતી નથી. તાવવાળાને જે તરસ લાગે છે તે ખીજી જાતની તૃષ્ણા છે; તેને જ્વર વેગથી અથવા તાવના વેગથી ઉત્પન્ન થયેલી કહે છે. વળી વૈદ્યોએ જાણવું કે અતિસારમાં તથા શૂળ રોગમાં જે તરસ લાગે છે તે પણ એક તૃષ્ણા-રોગનો પ્રકાર છે.

અસાધ્ય તૃષ્ણાનાં લક્ષણ.

તૃષ્ણાતિસારવમનં દાહો મૂર્છા મ્રમશ્ચ શોષશ્ચ ।

તોયેન યાતિ તૃપ્તિં તાં ચાસાધ્યાં વિજાનીહિ ॥

इति तृष्णालक्षणम् ।

જે તૃષ્ણાના રોગીને પાણીની તરસ ઘણી લાગતી હોય, અતિસાર થયો હોય, ઉલટી થઈ હોય, દાહ થયો હોય, મૂર્છા થતી હોય, ફેર આવતા હોય, મોઢું સૂકાઈ જતું હોય અને પાણી પીવાથી તૃપ્તિ ન થતી હોય, તે તરસને અસાધ્ય તરસ જાણવી. અર્થાત્ ઔષધોપચાર કરવાથી પણ તે તરસ મટતી નથી.

વાયુની તરસનો ઉપાય.

તૃષ્ણાં વાતોદ્ભવાં દૃષ્ટ્વા શસ્યતે સગુડં દધિ ।

સગુડં વામૃતાક્રાથં પીતં વાતતૃષ્ણાપહમ્ ॥

વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી તરસવાળાને ગોળ સાથે દહીં ખવરાવવું એ હિતકારક છે. અથવા ગળોનો ક્વાથ કરીને તેમાં ગોળ નાખીને પીવાથી પણ વાયુની તરસ દૂર થાય છે.

બીજો ઉપાય.

શુण્ઠીં ચ જાજ્યા સહ શ્ટક્કવેરં
જલેન સૌવર્ચલયુક્તકલ્કઃ ।
પિબેત્ કષાયં ચ સુશીતલં વા
વાતોદ્ભવાં ચાશુ નિહન્તિ તૃષ્ણામ્ ॥
इति वाततृष्णा ।

સુંઠ, છરૂં, આદું, અને સંચળ, એ ઔષધોનું પાણીમાં કદક કરીને તે પીવું. અથવા એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને સારી રીતે ઠંડો પડવા દઈને પછી તે પીવો તેથી વાયુની તરસ મટી જાય છે.

પિત્તની તરસનો ઉપાય.

કાશ્મર્યં પદ્મકોશીરં દ્રાક્ષા મધુકચન્દનમ્ ।
વાલકં શર્કરાયુક્તં કાથં પિત્તતૃષ્ણાપહમ્ ॥

લઘુશીવણુ, પદ્મકાષ, કાળો વાળો, દ્રાક્ષ, જ્ઞેહીમધ, ચંદન, વીરણુ-વાળો, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં સાકર નાખીને પાવાથી પિત્તની તરસ મટે છે.

બીજો ઉપાય.

રવદ્રુમો રોધ્રસિતા ચ ચન્દનં સદાડિમં તણ્ડુલધાવનેન ।
પિપ્પ્લુ ચ શીતેન જલેન વાપિ પીતં ચ પિત્તોત્થતૃષ્ણાપહં ચ ॥

વડની વડવાઈના અંકુર, અથવા વડના ઝાડની છાલ, લોધર, સાકર, ચંદન, દાડિમ, એ સર્વને ચોખાના ધોવરામણમાં વાટીને ઠંડો પાણી સાથે પીવાથી પિત્તની તરસ મટે છે.

ત્રીજો ઉપાય.

કુપ્તમુત્પલલાજાં ચ ન્યગ્રોધસ્ય પ્રરોહકાન્ ।
સચ્ચૂના શર્કરાયુક્તા ગુટી તૃષ્ણાનિવારણી ॥

ઉપલેટ, કમળ, ડાંગરની ધાણી, વડની વડવાઈના અંકુર, એ

સર્વને બારીક વાટીને તેની ગોળા સાકર સાથે કરવી. એ ગોળા ખાવાથી પિત્તની તરસ મટે છે.

ચોથો ઉપાય.

દ્રાક્ષોત્પલં સયષ્ટીકં શસ્તં ચેશ્વરસેન હિ ।

પીતં પિત્તોદ્ભવાં તૃષ્ણાં હન્તિ દાહં ચ પિત્તજમ્ ॥

દ્રાક્ષ, કમળ, જેઠીમધ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને શેરડીના રસ સાથે પીવાથી પિત્તની તરસ મટે છે તથા પિત્તથી થયેલો દાહ પણ મટે છે.

પાંચમો ઉપાય.

આકળં શર્કરાયુતં ક્ષીરં યુક્ત્યા પિબેન્નરઃ ।

વમનં ચ તદા કુર્યાદ્દન્તિ તૃષ્ણાં ચ પૈત્તિકીમ્ ॥

સાકર અને દૂધ એકતું કરીને તેને તરસવાળા મનુષ્યે વિધિ પ્રમાણે ગળાસુધી ખૂળ પીવું અને પછી ઉલટી કરવી. એવી રીતે ઉલટી થયાથી પિત્તની તરસ મટી જશે.

છઠ્ઠો ઉપાય.

લોષ્ટપ્રતપ્તતોયં ચ નિર્વાપ્ય શીતલં કૃતમ્ ।

પિબેત્ તૃષ્ણાવિનાશાય જલં વા ચન્દનાન્વિતત્ ॥

इति पित्ततृष्णा ।

માટીનો ગોળો ગરમ લાલચોળ તપાવીને તેને પાણીમાં નાખવો. પછી તે પાણી ઠંડું થયા પછી પીવું અથવા તે પાણીમાં ચંદન નાખીને પીવું તેથી પિત્તની તરસ મટે છે.

કેન્દની તરસના ઉપાય.

जम्ब्वाम्रकप्रवालानि तथा लाजा सचन्दनम् ।

धातकीकुसुमानि स्युः पिष्ट्वा सारघसंयुतः ॥

श्लेष्मतृष्णापहो लेहो दाहमूर्च्छाभ्रमापहः ।

पिबेच्चाढकियूषं च लाजाशर्करयान्वितम् ॥

ક્ષીરપાનં સમરિચં જલં વા મરિચાન્વિમ્ ।

શ્લેષ્મતૃષ્ણાવિનાશાય પિબેદ્વા કોલકં પયઃ ॥

इति श्लेष्मतृष्णा ।

જાંબૂડો તથા આંબો, એ બે ઝાડનાં ફૂંમળાં ફૂંમળાં પાંદડાં, ઝાંગરની ધાણી, ચંદન, ધાવડીનાં ફૂલ, એ સર્વને બારીક વાટીને તેને મધ સાથે મેળવીને ચાટવું. એ અવલેહ કફની તરસને મટાડનારો છે તથા દાહ, મૂર્છા અને બ્રમ, એ ઉપદ્રવોને દૂર કરનારો છે.

તુવેરની દાળનું ઓસામણ, ઝાંગરની ધાણી અને સાકર સાથે પીવું. અથવા મરીનું ચૂર્ણ નાખીને દૂધ પીવું. અથવા મરીનું ચૂર્ણ નાખીને પાણી પીવું. અથવા બેરને પાણીમાં ઉકાળીને તે પાણી પીવું. એ સધળા ઉપાય કફની તરસને મટાડનારા છે.

त्रिदोष तृष्णानी चिकित्सा.

दुरालभा पर्यटकं प्रियङ्गु लोघ्नद्रुमंज्यूषणकं सकुष्ठम् ।

काथः सुशीतो मधुशर्करायास्तृष्णां त्रिदोषप्रभवां निहन्ति ॥

कोलदाडिमवृक्षाम्लाः सारिवा समशर्करा ।

पथ्या दाडिमचूर्णं वा मातुलुङ्गरसान्वितम् ॥

इति त्रिदोषतृष्णा ।

ધમાસો, પિત્તપાપડો, નખલા, લોધર, સુંઠ, પીપર, મરી, ઉપલેટ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરી તેને સારી પેટે ઠંડો થવા દેધને મધ તથા સાકર સાથે પીવો. એ ક્વાથ ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલી તરસને મટાડે છે.

બેર, દાડિમ, આમચૂર, સારિવા, સાકર, એ સર્વે સમાન ભાગે લેધને તેનું ચૂર્ણ ખાવું. અથવા હરડે અને દાડિમ, એ બે ઔષધનું ચૂર્ણ બીજેરાના રસમાં પીવું. એ બન્ને ઉપાયથી ત્રિદોષસંબંધી તરસ મટે છે.

ताणुशोष तथा क्षतक्षय तृष्णाना उपाय.

काष्ठपात्रे घृतं सम्यक् शीतलं सलिलं तथा ।

मर्दितं बहुवेलां तु तत् पानीयं च पाययेत् ॥

તાલુશોષે ઘૃતં તદ્ધ દાપયેદ્ધ મિષગ્વરઃ ।
 તૃષ્ણાદાહબ્રમચ્છર્દિશોષમૂર્છાં વ્યપોહતિ ।
 ક્ષતજાં ક્ષયજાં તૃષ્ણાં વારયત્યાશુ નિશ્ચિતમ્ ॥
 દાડિમં કોલચુક્રીકા વૃક્ષામ્લં ચામ્લવેતસમ્ ।
 રસં ચૈવ તથા પથ્યાયુક્તં તાલુપ્રલેપનમ્ ॥

इति दाडिमकोलम् ।

લાડિમના વાસણુમાં અતિશય ઠંડું પાણી તથા ધી નાખીને ઘણી-
 વાર હાથવડે તે ધીને ચોળવું. પછી વૈધે તાલુશોષવાળા રોગીને તે
 પાણી પાવું અને તે ધી તાળવે ચોપડવું. એ ઉપાયથી તરસ, દાહ,
 બ્રમ, ઉલટી, શોષ અને મૂર્છા નાશ પામે છે. તેમ વાગવાથી થયેલી
 તથા ક્ષયથી થયેલી તરસ પણ નિશ્ચય મટે છે.

દાડિમ, ખેર, ખાટી કાંઈ, આમચૂર, આમ્લવેતસ, એ ઔષધોના
 રસમાં હરડે વાટીને તેનો તાળવે લેપ કરવાથી તાલુશોષ મટે છે.

તરસ વગેરેના સામાન્ય ઉપચાર.

વારયત્યાશુ શોષં ચ તૃષ્ણાં હન્તિ ચ સજ્જરામ્ ।
 કેસરં માતુલુક્કસ્ય પિષ્ટં તણ્ડુલવારિણા ॥
 પ્રલિપ્તો મધુના તાલુલેપ एष सुखावहः ।
 मधुशर्करया तालुलेपो शोषनिवारणः ॥
 पद्मकन्दमृणालौ च शीतौ शीतलवारिणा ॥
 તાલુશોષં નિહન્યાશુ જમ્બવામ્રપલ્લવાનિ ચ ॥
 નિમ્બાન્ વા માતુલુક્કાન્ વા સૌવીરં નાગરાણિ ચ ।
 શોષાર્તે પુરતો મક્ષેત્ ન દેયં તસ્ય ધીમતા ॥
 દર્શનાત્ તસ્ય ચાસ્યે ચ લાલા પ્રસ્રવતે ભૃશમ્ ।
 તેનાસ્યશોષં હરતિ તૃષ્ણામપિ નિયચ્છતિ ॥

पद्मकंदशृतालपः शीतः शीतलवारिणा. प्र० १ ली. पद्मकंद मृदालेप्य
 शीतं शीतलवारिणा. प्र० २ जी.

રક્તશાલ્યોદનં શસ્ત્રં દધિશર્કરયાન્વિતમ્ ।

ભોજનં ચ પ્રશસ્તં ચ ન ક્ષારં કટુકં પુનઃ ॥

શોષે ચ છર્દિતૃષ્ણાયાં શ્રમે પાનાત્યયેऽપિ ચ ।

અતીસારે ચ શોષે ચ દિવાનિદ્રા સુસ્વાવહા ॥

બીજેરાના ગર્ભને ચોખાના ધોવરામણમાં વાટીને પાવાથી શોષ શમી જાય છે અને તાવ સહિત તરસ નાશ પામે છે. એજ ઔષધનો તાળવે લેપ કરવાથી તાણુશોષ મટે છે અને સુખ ઉપજે છે. મધ અને સાકર એકઠી મેળવીને તેનો તાળવે લેપ કરવાથી શોષ મટે છે.

કમળનો કંદ તથા કમળનો મૃણાલ (દાંડો), એ બેને ઠંડા પાણીથી શીતળ કરીને અર્થાત્ વાટીને તેનો તાળવે લેપ કરવાથી અથવા નંચુડનાં અને આંખનાં કૃમણાં પાંદડાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી તાણુશોષ જલદીથી મટે છે.

શોષરોગવાળા રોગીના મોઢા આગળ બીજા કોઈએ ખાટાં લીંચું અથવા બીજેરાં, અથવા સૌવીર (ખાટી કાંજી), અથવા સુંઠ, એમાંથી કોઈપણ એક કે ઘણા પદાર્થ ખાવા, પણ બુદ્ધિમાન પુરૂષે રોગીને ખાવા આપવા નહિ; કેમકે એવી રીતે ખાટા તીખા પદાર્થો બીજાને ખાતો જોઈને તેના મુખમાં પુષ્કળ પાણી છૂટે છે અને તેથી કરીને તેની તરસ મટી જાય છે તથા શોષ પણ મટે છે. રાત્રી ડાંગરના ચોખાનો ભાત, દહીં અને સાકર સાથે ખવરાવવો એ પણ ઘણો સારો છે. પણ ખારું તથા તીખું ભોજન આપવું હિતકારક નથી. શોષરોગમાં, ઉલ્લટીના વ્યાધિમાં, તરસના રોગમાં, થાક લાગ્યો હોય ત્યારે, મધપાન અતિશય થવાથી વ્યાધિ થયો હોય ત્યારે, અતિસારમાં અને શોષરોગમાં દિવસે ઉંઘવું એ હિતકારક છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने तृष्णा-
तालुशोषचिकित्सा नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

અષ્ટાદશોઽધ્યાયઃ ।

મૂર્છા રોગની ચિકિત્સા.

મૂર્છાના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

વેગાભિઘાતેન નિરોધકેન ક્ષીણક્ષતાદ્વા તૃપિતેન વાપિ ।

વિરુદ્ધભક્તાન્નવિમક્ષણેન દોષઃ પ્રદુષ્ટઃ પ્રકરોતિ મૂર્ચ્છામ્ ॥

આત્રેય કહે છે.—વેગવડે વાગવાથી, શ્વાસાદિકના વેગ રોકાવાથી, ધાતુઓ વગેરેનો ક્ષય થઈ જવાથી, શસ્ત્રઆદિનો ધા વાગવાથી, તરસથી તથા વિરુદ્ધ ભોજન કે અન્ય વગેરે ખાવાથી વાતાદિ દોષ બિગાડ પામીને મૂર્છા ઉત્પન્ન કરે છે.

મૂર્છાની સંપ્રાપ્તિ.

પચ્ચેન્દ્રિયાણાં સંલગ્નાઃ પ્રત્યેકં દ્વાદશાદયઃ ।

પચ્ચેન્દ્રિયાણાં સહિતા નાડિકા ષીઘ્રસંખ્યયા ॥

સ્પન્ધન્તિ નાડિકાદ્ધારં તેન ચેતો વિમૂર્ચ્છતિ ।

સંજ્ઞાનાશો ભવેચ્છીઘ્રં નિશ્ચેતી ભવતે નરઃ ॥

પતતે કાષ્ટવત્ તૂર્ણં મોહો મૂર્છા નિગદ્યતે ॥

પાંચ ઇન્દ્રિયોમાંથી પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયની સાથે બારબાર મુખ્ય નાડીઓ સંબંધ રાખીને રહેલી છે. અને તેથી પાંચે ઇન્દ્રિયોની સામગ્રી મળીને સાઠ નાડીઓ થાયછે. વાતાદિક દોષ એ નાડીઓનાં દ્વારને રોકે છે, તેથી મન મૂર્છિત થઈ જાય છે. મન મૂર્છિત થાય છે એટલે તરતજ મનુષ્યની જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાની શક્તિનો નાશ થાય છે અને મનુષ્ય એતના રહિત થઈને તત્કાલ લાકડાની પેઠે પૃથ્વી ઉપર પડે છે. એવી રીતે જે સંજ્ઞા નાશ થવો તેને મોહ કે મૂર્છા કહે છે.

મૂર્છાના પ્રકાર.

સા ષડ્વિધા સમુદિષ્ટા વાતપિત્તકફાત્ તથા ।

શોણિતાદભિઘાતેન મધેનાથ વિષેણ વા ॥

एतेषां कोपयेत् पित्तं मरुद्रक्तसमीरितम् ।

संज्ञादौर्बल्यकं तेन मूर्च्छामोहः प्रकथ्यते ॥

कथयामि समासेन लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥

એ મૂર્છા વાત, પિત્ત, કફ એ ત્રણ દોષથી ત્રણ પ્રકારની થાય છે; તથા લોહી વહી જવાથી કે વાગવાથી, મદ્યથી અને ઝેરથી, એવા ખીબ ત્રણ પ્રકારની થાય છે. એમ બધી મળીને મૂર્છા છ પ્રકારની છે. એ સર્વેમાંથી વાયુ અને લોહીએ પ્રેરેલું પિત્ત કોપે છે તેથી સંગ્રાસકિત દુર્બળ થઈ જાય છે. અને તે કારણથી તેને મૂર્છા કે મોહ કહે છે. હવે એ જૂદાં જૂદાં મૂર્છાનાં લક્ષણો હું કહું છું.

વાતમૂર્છાનું લક્ષણ.

नीलं कृष्णारुणं पश्येत् तमः प्रविशति क्षणात् ।

कम्पो मार्दवमुच्छ्वासं क्षणेन प्रतिबुध्यति ॥

वातेन मूर्च्छा भवति कृशता कलुषास्यता ।

नेत्रप्लावश्च भवति आध्मानं च भवेत् क्षणम् ॥

મૂર્છા આવતી વખતે પ્રથમ મનુષ્યને આંસમાની, કાળા કે રાતા રંગ દેખાય છે અને પછી તરતજ અંધકાર પથરાય છે. તેનું શરીર કંપે છે, મૂર્છાનો વેગ કમી હોય છે, અને ક્ષણવારમાંજ શ્વાસોશ્વાસ લેધને પાછો જાગે છે. એ મૂર્છા વાયુથી થયેલી જાણી. એમાં શેગીનું શરીર સૂકાધને પાતળું થઈ જાય છે, તેનું મુખ મલિન માલમ પડે છે, તેની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવે છે, તથા ક્ષણમા તેનું પેટ ચઢે છે.

પિત્તમૂર્છાનું લક્ષણ.

पीतं च नीलहरितं तमः प्रविशते भृशम् ।

सन्तापश्च पिपासा च रक्ते पीते च लोचने ॥

सस्वेदं शरीरं चापि श्रमः संभिन्नवर्चसः ।

पित्ताद्भवति मूर्च्छात्वं जायते च शिरोव्यથा ।

પિત્તની મૂર્છાવાળાને પ્રથમ પીળાં, આંસમાની કે લીલા રંગનાં અંધારાં આવે છે અને પછી અંધકાર પથરાય છે. શેગીને પરિતાપ બહુ થાય છે તથા તેને તરસ લાગે છે. તેનાં નેત્ર રાતાં તથા પીળાં

થઈ જાય છે. તેને શરીરે પરમેવો થાય છે, થાક લાગે છે અને ઝાડો થાય છે તો નરમ થાય છે. વળી તેનું માથું દુખે છે. એ લક્ષણો ઉપરથી પિત્તની મૂર્છા ઓળખવી.

કફની મૂર્છાનું લક્ષણ.

ધૂમાકુલાં દિશં પश्येत् तमः पश्यति यः पुरः ।

कासते शुक्लनेत्रत्वं मन्दाग्र्यङ्गेषु शीतता ॥

चिरात् प्रबुध्यतेऽत्यर्थं कण्ठं च घुर्घुरायते ।

हृष्टासो मूर्च्छा विज्ञेया कफजा च विचक्षणैः ॥

કફની મૂર્છાવાળો રોગી પ્રથમ સઘળી દિશાઓને ધૂમાડાથી ભરાઈ ગયેલી દેખે છે તથા પછી અંધકારમય દેખે છે, તેની આંખો સફેદ દેખાય છે, તેનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય છે, તેનાં અંગ હંડાં થઈ ગયાં હોય છે, મૂર્છામાંથી ઘણીવારે જાગે છે, કંદમાં ધરૂધર અવાજ થાય છે, છાતીમાં દરદ થાય છે. એ મૂર્છા કફથી થયેલી છે એમ વિલક્ષણ પુરૂષોએ જાણવું.

સન્નિપાત મૂર્છા.

सन्निपातादपसारो दृश्यते म्रिपजांवर ! ।

स प्राणिनं घातयति रक्तेन सहितो यदि ॥

सप्राणिघातं कुरुते नरं चाशु तमोवृतः ।

હે વૈદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ હારીત ! વાત, પિત્ત, કફ, એ ત્રણે દોષ દોષવાથી જે અપસ્માર (મૂર્છા) થતો જણાય છે, તેમાં જે લોહીનો પ્રદોષ હોય તો તે પ્રાણીનો નાશ કરે છે. એ અપસ્મારમાં તત્કાળ અંધકાર પથરાઈ જાય છે અને પ્રાણી મરણ પામે છે.

રક્તગંધની મૂર્છા.

रक्तगन्धेन मूर्च्छन्ति तेन मूर्च्छा शिरोव्यथा ।

कम्पते नष्टचेष्टश्च जल्पते वमते पुनः ॥

લોહીનો વાસ આવવાથી મનુષ્યને મૂર્છા થાય છે, તેમાં મનુષ્ય ખેભાન થઈ જાય છે, તેનું માથું દુખે છે, તેનું અંગ કંપે છે, તેની ચેષ્ટાઓ નાશ પામી જાય છે તે લવારો કરે છે અને ઉલટી કરે છે.

મધ વગેરેની મૂર્છાઓ.

વિભ્રાન્તચેતા રક્તાક્ષઃ સુગ્રાવશઃ ।

ક્ષતક્ષયાદ્ભવેચ્છાન્યા કોદ્રવાન્નવિસેવનાત્ ।

જાયતે મોહમૂર્ચ્છા ચ તેન નિદ્રાતિદુર્મનાઃ ॥

મધ પીવાથી થયેલી મૂર્છામાં રોગીનું ચિત્ત ભ્રમિત થઈ જાય છે, તેની આંખો લાળચોળ થઈ જાય છે, અને તેને ઉંઘ આવે છે. એવિના ખીજ ઘા વાગવાથી કે ધાતુક્ષય થવાથી મૂર્છા થાય છે તથા ઝીણા કોદરા ખાવાથી મૂર્છા થાય છે તેથી રોગીનું મન ઉદાસ થઈ જાય છે અને તે ઉંઘતો પડ્યો રહે છે.

મૂર્છા, ભ્રમ, નિદ્રા તથા તંદ્રાના મુખ્ય હેતુઓ.

પિત્તોત્તમાદ્ભવતિ વૈ મનુજસ્ય મૂર્ચ્છા

પિત્તપ્રમજ્જનમવં ભ્રમમેવ પુંસામ્ ।

પિત્તાત્ કફાત્ ભવતિ વૈ મનુજસ્ય તન્દ્રા

નિદ્રાં કફાનિલતમો ભજતે નરશ્ચ ॥

इति मूर्च्छालक्षणानि ।

મનુષ્યને મૂર્છા થવામાં સૌથી મુખ્ય કારણ પિત્ત છે; પિત્ત અને વાયુથી મનુષ્યોને ભ્રમ થાય છે; પિત્ત અને કફથી મનુષ્યને તંદ્રા અથવા અર્ધ જાગ્રત અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. તથા વાયુ અને કફથી તમોગુણ-યુક્ત થયેલા મનુષ્યને નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે.

મૂર્છાની સામાન્ય ચિકિત્સા.

સ્વેદાંભિષદ્ભવિધ્રિમર્દનવાતશાન્ત્યૈ

શીતાન્નપાનવ્યજનાનિલપિત્તશાન્ત્યૈ ।

કાષાયપાનમપિત્ર સદા પ્રશસ્તં

શ્લેષ્મોદ્ભવા વિનિહતા ભ્રમમૂર્ચ્છના વા ॥

વાયુની મૂર્છાવાળાને વાયુની શાંતિ કરવાને પરસેવો કાઢવો, તેલ ચોળવું, વિધિપ્રમાણે મર્દન કરવું, વગેરે ઉપાય યોજવા. તેજ પ્રમાણે

હંડાં અન્ન, હંડાં પાન, અને પંખાના વાયુવટે પિત્તની શાંતિ થાય છે. કફથી ઉત્પન્ન થયેલી મૂર્છાવાળાને ક્વાથ પાવા એ સદૈવ ગુણુકારી છે કેમકે તેથી કફની મૂર્છા અને ભ્રમ મટે છે.

મૂર્છાના બીજા ઉપચાર.

પાયयेत् त्रिफलाकाथं शीतं शर्करया युतम् ।

दुरालभायाः काथं च पाययेत् शर्करान्वितम् ॥

कणां कोलस्य मज्जां च केसरोशीरचन्दनम् ।

पिष्ट्वा शीताम्बुना खण्डपानं हन्ति विमूर्च्छनाम् ॥

ત્રિફળાના ક્વાથને હંડા કરીને તેમાં સાકર નાખીને પાવો; અથવા ધમાસાના ક્વાથને સાકર સાથે પાવો; અથવા પીપર, બોરના દળિયાની મીઠ, નાગકેસર, વીરણુવાળો, ચંદન એ સર્વને હંડા પાણી સાથે વાટીને તેમાં સાકર નાખીને પાતું, તેથી મૂર્છા મટે છે.

રક્તમૂર્છા વગેરેની ચિકિત્સા.

रक्तजां मूर्च्छनां दृष्ट्वा विधेयः शीतलो विधिः ।

क्षयजे दुर्बले क्षीणे मूर्च्छां षोपणकारणम् ॥

नष्टचेष्टत्वमापन्ने नरे संचेतनक्रिया ।

संपीड्य च नखाङ्गुष्ठं नासिकां च प्रपीडयेत् ॥

दन्तैर्वा सन्दशैर्वापि शनैर्गात्रं प्रपीडयेत् ।

दाहयेद्वा ललाटे तु पृष्ठदेशे च तालુके ॥

एवं न सिध्यते वापि तदा चान्दोलनं हितम् ।

જે લોહીથી મૂર્છા ઉત્પન્ન થયેલી જેવામાં આવે તો તે ઉપર કંડા ઉપચાર કરવા. જે ક્ષયની મૂર્છા હોય અથવા દુર્બળતાની કે ક્ષીણતાની મૂર્છા હોય તો પૌષ્ટિક ઉપચાર લાગુ કરવા.

મૂર્છામાં ચેષ્ટા નાશ પામી હોય તેની ચિકિત્સા.

मूर्च्छातुरं विमलशीतजलेन सिञ्चेत्

संवीजयेच्च शिखिपिच्छकवीजनैस्तु ।

દોલાયનં વિહિતં મનુજસ્ય મૂર્છો-

મોહં ભ્રમં ચ હરતે ચ મદાત્યયં વા ॥

इति मूर्च्छोचिकित्सा ।

ને મૂર્છા થયાથી ચેષ્ટા બિલકુલ નાશ પામી હોય તો તે પુરુષને ચેતન કરવાના ઉપાય લાગુ કરવા. અંગૂઠો અને તેના નખની વચ્ચે કાંઈ દબાવીને તેને વેદના ઉત્પન્ન કરવી, તેનું નાક ઘાબી રાખીને તેને ગુંગળાવવો. કપાળમાં, પીઠ ઉપર કે તાળવા ઉપર ઝામ દેવો. દાંતવડે શરીર ઉપર ધીમે બચકાં ભરવાં અથવા સાણુશીવતી શરીરના ભાગને ધીમેથી દબાવવો. એમ કરતાં પણ મૂર્છાવાળાને ચેતના આવે નહિ તો તેને હિંચકા ખવરાવવા, એ ફાયદા કારક છે.

મૂર્છાથી પીડાયલા માણસને નિર્મળ એવું દંડુ પાણી છાંટવું. તથા મોરના પીંછાંના પંખાવતી વાયુ નાખવો. હિંચકા ખવરાવવાથી પણ મનુષ્યની મૂર્છા, મોહ, ભ્રમ, અને મદાત્યય રોગ મટે છે.

તંદ્રાની ચિકિત્સા.

करञ्जबीजं सह सैन्धवेन रसोनपत्रस्य रसं च यत्र ।

मार्कवं पथ्यां च वचां जलेन पिष्ट्वाञ्जनं हन्ति दिनस्य तन्द्राम्॥

કરંજનાં બીજ અને સિંધવ વાટીને તેમાં લસણનાં પાંદડાંનો રસ નાખીને તેનું અંજન કરવાથી તંદ્રા (ઘેન) મટે છે. તેમજ હરડે, વજ, ભાંગરો, એ સૌને પાણીમાં વાટીને તેનું અંજન કરવાથી પણ દિવસે જે તંદ્રા થાયછે તે મટે છે.

૧ નાર્કપથ્યા ચ વચા ચ પિપ્પલી. પ્ર૦ ૨ જી. સાર્કેન પથ્યાચયકેન પિષ્ટા નેત્રાંજનં. પ્ર૦ ૩ જી.

* પ્ર. ૧ લીમાં 'માર્કે' પદ છે તેનો અર્થ ભાંગરો થતો નથી; માટે વૃદ્ધ વૈદ્યોના અનુમતથી સુધારીને 'માર્કવં' પદ કર્યું છે. એવો સુધારો કરતાં છંદોભંગ થાયછે; પણ વૈદકના ગ્રંથોમાં આપઘિના પદોની શુદ્ધિ કરતાં છંદ શુદ્ધિ તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપવું ઘટિત નથી, એ પંડિતોને અવગતજ છે. બીજા બે પાઠોમાંથી 'સાર્કેન' વાળો પાઠ કેટલાક ઠીક તરીકે અટકળે છે, પણ બહુમતથી અમે ઉપરનો પાઠ રાખ્યો છે.

તંદ્રા તથા નિદ્રાનો ઉપાય.

ઘોટકલલામરિચં લવણયુતં નેત્રયોરજ્જનં શસ્ત્રમ્ ।

વિનિહન્તિ દિવસતન્દ્રાં નિદ્રાં વા માનુષસ્યાશુ ॥

ઘોડાની લાદ, મરી, અને સિંધવ, એ ઔષધોને ખૂબ ખારીક ખાટીને તેનું નેત્રમાં અંજન કરવું એ ક્ષયદાકારક છે. એ ઉપાયથી રોગીને દિવસે થતું ઘેન તથા નિદ્રા તરફના નાશ પામે છે.

મૂર્છામાં રક્તકર્ષણ.

રક્તકર્ષણમિચ્છન્તિ મોહમૂર્ચ્છાપ્રશાન્તયે ।

તસ્માદવહિતઃ કુર્યાત્ તાસુ રક્તાવસેચનમ્ ॥

इति मूर्च्छामदभ्रमचिकित्सा ।

મોહ અને મૂર્છાને શાંત કરવાને માટે રોગીને જ્યેષ્ઠ ક્રેડમી વગેરે મૂર્છાને તેનું લોહી ખેંચાવવું એ હિતકારક છે. માટે સાવધાનીથી રાખીને તેવા રોગીઓનું લોહી ખેંચી કઢાવવું.

મૂર્છાદિકના સામાન્ય ઉપચાર.

शीतसेकावगाहाद्यान् श्रीखण्डं व्यजनानिलान् ।

शीतानि चान्नपानानि सर्वमूर्च्छासु योजयेत् ॥

शर्करेश्चुरसद्राक्षावातमूर्च्छां प्रपानकैः ।

काश्मर्य मधुकैरेव पित्तमूर्च्छां जयेन्नरः ॥

यष्ट्याः काथे शृतं सर्पिः कफे वामलकीरसे ।

पिबेद् वासा सितालाजायुक्तं चाज्यं च शीतलम् ॥

मधुना हन्ति च મૂર્ચ્છામાલાપૈશ્ચ પ્રવોધયેત્ જ્વરિણમ્ ।

ગીતૈર્નૃત્યૈર્હાસ્યૈસ્તદ્રાંનિદ્રાં દિવા હન્તિ ॥

મૂર્છાવાળાને ઠંડું પાણી છાંટવું, ઠંડા પાણીમાં નવરાવવો; તેને અંજે અંદન ચોપડવું; વીંજણાના વાયુ નાખવા; અને ઠંડાં અન્નપાન ખાવા- પીવાને આપવાં, આ ઉપાય સર્વે મૂર્છાઓમાં સામાન્ય છે માટે મૂર્છામાં સધળે ઠેકાણે યોજવા. સાકર દ્રાક્ષ અને સેરડીનો રસ, એ ઔષધો

પાઈને વાયુની મૂર્છા મટાડવી; કાશ્મર્ય (શીવણ) અને જેઠીમધ, એ જે ઔષધ આપીને પિત્તની મૂર્છાનો નાશ કરવો; જેઠીમધના ક્વાથમાં કે આમળાના રસમાં સિદ્ધ કરેલું ધી આપીને કફની મૂર્છાનો નાશ કરવો. અરુસો, સાકર અને ડાંગરની ધાણી, એ સર્વેમાંથી નાખીને તેને દંડુ કરીને પીવું. રોગીને મધ પાવાથી પણ મૂર્છા મટેછે. જે જ્યર કે બીજા રોગવાળો હોય તેની તંદ્રા કે નિદ્રા મટાડવી હોય તો અનેક પ્રકારના આલાપ કરીને, ગાઈને, નૃત્ય કરીને અને હાસ્ય કરીને, તેની દિવસની નિદ્રા તથા તંદ્રા મટાડવી.

નિદ્રાની ચિકિત્સા.

यदा रात्रौ न निद्रा स्यात् तदा कुर्यादिमां क्रियाम् ।

काकमाच्यास्तु मूलं च शिखां बद्धा भिषग्तरः ।

अधोमुखीं शिखां बद्धा निद्रां जनयते निशि ॥

मस्तुना पादतलकौ मर्दयेन्निद्रणार्थिनाम् ।

यस्य नो दिवसे निद्रा तस्य निद्रा निशासु च ॥

भयात् चिन्तया लोभेन या निद्रा न भवेन्नિશિ ।

तत् ચિન્તાદિ પરિત્યજ્ય નિદ્રા સંજાયતે ક્ષણાત્ ॥

सिंही व्याघ्री सिंहमुखी काकमाची पुनर्नवा ।

चार्ताकानां च मूलानां काथो निद्राकरो नृणाम् ॥

કાકજઙ્ગા ચાપામાર્ગઃ કોકિલાક્ષઃ સુપર્ણિકા ।

કાથો નિદ્રાકરઃ શીઘ્રં મૂલં વા બન્ધયેચ્છિસ્વામ્ ॥

જે રાત્રે ઊંઘ ન આવતી હોય તો આ નીચે કહેલી ક્રિયા કરવી:—
કાકમાચી (હાડિયા કરસણ) ના મૂળને વૈદ્ય રોગીની ચોટલી સાથે બાંધવું; એવી રીતે કે મૂળ નીચે મોઢે રહે. એ ઉપાયથી રોગીને રાત્રે નિદ્રા આવેછે. અથવા જેને ઊંઘવાની જરૂર હોય તે મનુષ્યના પગનાં તળિયાંને દહીંની તરવડે મર્દન કરવું, તેથી જેને દિવસે ઊંઘ નહિ આવતી હોય તેને રાત્રે નિદ્રા આવશે. ભયથી, ચિંતાથી કે લોભથી જેને રાત્રે ઊંઘ ન આવતી હોય તો તે ભય, ચિંતા કે લોભનો સાગ કર-

વાધી તરત નિદ્રા આવેછે. રીંગણી, ભોંયરીંગણી, અરડૂસો, કાકભાસી (હાડિયા કરસણ), સાટોડી, તેમ વંતાક અને તેનાં મૂળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ મનુષ્યોને નિદ્રા ઉત્પન્ન કરનારો છે. કાકજંધા (હાડિયા કરસણ), અપામાર્ગ (અધાડો), એખરો, બાવચી, એ ઔષધોનો ક્વાથ જલદી ઊંધ આણનારો છે. અથવા એ ઔષધોનાં મૂળ માથે બાંધવાથી પણ ઊંધ આવે છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने मूर्च्छानिद्रा-
तन्द्राचिकित्सा नाम अष्टादशोऽध्यायः ।

ऊनविंशोऽध्यायः ।

મદાત્મય રોગની ચિકિત્સા.

મધ સેવનથી ક્ષાયદા અને ગેરક્ષાયદા.

આત્રેય ઉવાચ ।

हालाहलाहलसमाभवते वियोगात्
सेव्या न शिष्टमनुजैः कथिता मुनीन्द्रैः ।

मूर्च्छा वमिः श्वसनमोहनदाहतृष्णा
संजायतेऽतिसरणं विकलेन्द्रियत्वम् ॥

ये नित्यं सेवने जुष्टा मद्यस्य मनुजा भृशम् ।

‘वषमाहारसदृशी सुरा मोहनकारिणी ॥

यथा विषं प्राणहरं वियोगात्

योगેન તં ચાપ્યમૃતં વદન્તિ ।

તથા સુરા યોગયુતા હિતા સ્યાત્

અયોગતોમારયતેઽતિકષ્ણમ્ ॥

આત્રેય કહેછે.—જો મધનું યુક્તિવિના સેવન કરવામાં આવે તો તે હાળાહળ એર જેવું નુકસાન કરેછે. માટે તેને શિષ્ટ પુરુષોએ

સેવવી નહિ એમ મહામુનિઓનું કહેવું છે. યુક્તિવગર મધને સેવવાથી મૂર્છા, ઉલટી, શ્વાસ, મોહ, દાહ, તરસ, અતિસાર અને ઇન્દ્રિયોની વિકળતા, એવા ઉપદ્રવ પેદા થાયછે. જે પુરુષો મધનું નિરંતર અતિ-શય સેવન કરે છે, તેમને વિષમ આહારના જેવું મધ મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. જેમ યુક્તિવગર સેવવાથી ઝેર પ્રાણનું હરણ કરે છે તેમ તેજ ઝેર જે યુક્તિપૂર્વક સેવ્યું હોય તો અમૃત સરખો ગુણ કરે છે; તેમજ મધ પણ યુક્તિપૂર્વક વાપરવામાં આવે તો હિત કરે છે અને યુક્તિવિના વાપરવામાં આવે તો મોટું કષ્ટ ઉત્પન્ન કરીને અંતે તેનો પ્રાણ લઈ લેછે.

મધ ક્યારે ન પીવું.

શ્લુઘાતુરે તૃષાક્રાન્તે સુરા વા ભોજનં વિના ।

ન ચ ક્ષીણૈર્વિના ભક્તં વિનાહારાતિપાનકમ્ ॥

અત્યશનેઽપ્યજીર્ણેઽપિ સુરા પીતા રુજાકરી ।

જે માણસ ભૂખ્યો હોય કે તરસ્યો હોય તેણે મધ પીવું નહિ. અથવા ભોજનવિના મધ પીવું નહિ. એટલે મધ પીધા પછી તરતજ ભોજન કરવું જોઈએ.. ક્ષીણ પુરુષોએ ખોરાક વિના મધ પીવું નહિ, તેમ ખીન્નઓએ પણ આહાર વિના અતિપાન કરવું નહિ. જેણે અતિશય ખાધું હોય અથવા જેને અજીર્ણ હોય, તેણે મધ પીવું એ પીડા કરનારું છે.

મદાત્પયનાં લક્ષણો.

યસ્ય પ્રલપનં ચાપિ સ ચ વાતમદાત્પયઃ ।

દાહમૂર્ચ્છાતિસારશ્ચ જ્વરઃ પિત્તમદાત્પયે ॥

છર્ધરોચકઢહલાસતન્દ્રાસ્તૈમિત્યગૌરવમ્ ।

શીતતા ચ પ્રતિશ્યાયઃ કફજે ચ મદાત્પયે ॥

ત્રિષુ દોષેષુ સમતા લિઙ્ગૈર્યેષામુપક્રમઃ ।

સ ત્રિદોષસમુદ્ભૂતો મદાત્પયો મિષગ્વર ! ॥

જે માણસ મધ પીધા પછી લવારો કરે છે તેને વાતમદાત્પય રોગ સમજવો. જે મનુષ્યને મધ પીધા પછી દાહ, મૂર્છા, અતિસાર અને જ્વર, એમાંનાં થોડાં કે બધાં ચિન્હ માલમ પડે તેને પિત્તમદા-

ત્યય કહેવો. જેને મધ પીધા પછી ઉલટી, અરચિ, છાતીમાં દરદ, ઘેન, જડતા, ભારેપણું, અંગનું દંડાપણું, અને સળેખમ થાય, તેને કફનો મદાત્યય થયો છે એમ જાણવું. એ ત્રણે દોષના મદાત્યયમાં જે ચિન્હ થાય છે તે સધળાં જે મદાત્યય રોગમાં હોય તેને, હે વૈધરાજ ! ત્રિદોષ મદાત્યય જાણવો. ત્રિદોષ મદાત્યયની ચિકિત્સા પણ એ ત્રણ દોષના સ્વરૂપ ઉપર નજર રાખીને કરવી.

મદાત્યયની ચિકિત્સા.

વમનં ચ પ્રશસ્તં ચ નિદ્રાસંસેવનં પુનઃ ।
 સ્નાનં હિતં પયઃપાનં ભોજને સગુહં દધિ ॥
 મસ્તુલ્ખણં સખર્જૂરં મૃદ્વીકા દાડિમામ્લિકા ।
 આમલક્યા પરૂષં ચ લેહો હન્તિ મદાત્યયમ્ ॥
 દ્રાક્ષામલકખર્જૂરં પરૂષકરસેન વા ।
 કલકયેત્ પયસા તત્ તુ પાનં સર્વમદાત્યયે ॥
 પથ્યાકાથેન સંયુક્તં પયઃપાનં મદાત્યયે ॥

इति मदात्ययचिकित्सा ।

મદાત્યય રોગમાં રોગીને ઉલટી કરાવવી હિતકારક છે. રોગીને ઊંઘાડવો એ પણ સુખકારક છે. તેને સ્નાન કરાવવું, દૂધ પાવું, તથા દહીં અને ગોળ ખાવાને આપવાં, એ પણ ફાયદાકારક છે. મદાત્યયના રોગીને દહીંની તર, સાકર, ખજૂર, દ્રાક્ષ, દાડિમ, આમલી, આમળાં, ફાળસાં, એ સર્વનો અવલેહ કરીને પાવો તેથી મદાત્યય રોગ મટે છે. દ્રાક્ષ, આમળાં અને ખજૂર એ ત્રણને ફાળસાંના રસમાં આરીક વાટીને તેનું કલક કરવું. એ કલકને દૂધ સાથે પીવાથી સર્વ પ્રકારના મદાત્યય રોગ મટે છે. હરડેના ક્વાથની સાથે દૂધ પીવાથી મદાત્યય રોગ મટે છે.

સોપારીના મદાત્યયની ચિકિત્સા.

સોપારીના મદનાં લક્ષણ.

पूगीफलमदे कम्पो मोहो मूर्च्छा क्लमस्तमः ।
 प्रस्वेदो विधुरत्वं च लालास्रावश्च जायते ॥
 भ्रमक्लमपरीतत्वं विज्ञेयं पूगमूर्च्छिते ।
 मानवो लक्षणैरेभिर्ज्ञेयः पूगविमूर्च्छितः ॥

સોપારી ખાવાથી મીણો ચઢ્યો હોય ત્યારે રોગીનું શરીર ધ્રુજે છે, તેને મોઢ કે મૂર્છા થાય છે, થાક લાગે છે, આંખે અંધારા આવે છે, શરીરે પરસેવો થાય છે, ગભરાટ કે આકુળ વ્યાકુલપણું થાય છે, મોઢામાંથી લાળ નીકળી પડે છે, ફેર આવે છે તથા શ્રમ થાય છે. એવાં લક્ષણોપડે જાણવું કે એ માણસને સોપારી ખાવાથી મીણો ચઢેલો છે.

સોપારી વગેરેના મદના ઉપાય.

तस्य शीतं जलं पीतं वस्त्रवातो हितो भवेत् ।

शर्करा भक्षणे देया मस्तु वा शर्करान्वितम् ॥

कोद्रवाणां भवेन्मूर्च्छा देयं क्षीरं सुशीतलम् ।

धनूरकમદે देयं शर्करासहितं दधि ॥

हलिनी करवीरं च मोहिनी मदयन्तिका ।

अन्येषामपि कन्दानां वमनं चाशु कारयेत् ॥

पाययेत् शर्करायुक्तं क्षीरं वा दधिशर्कराम् ॥

સોપારીના મદવાળાને હંદું પાણી પાવું; કપડાવતી વાયુ નાખવો; ખાવાને સાકર આપવી અથવા સાકર સાથે દહીંનું પાણી પીવા આપવું. એ ઉપાય સોપારીના મદવાળાને ફાયદા કારક છે.

કોદરા ખાવાથી મીણો ચઢ્યો હોય તો તેને અતિશય હંદું દૂધ પાવું. ધંતુરો ખાવાથી મદ થયો હોય તો તેને સાકર સાથે દહીં આપવું. હલિની (કળલાવી,) કરેણુ, ભાંગ, મોગરો, અને ખીજ એવાજ કંદોનો તથા મૂળિયાંનો મદ ચઢ્યો હોય તો રોગીને તરત ઉલટી કરાવવી. તથા તે ઉપર સાકર સાથે દૂધ કે દહીં અને સાકર પાવી.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने मदात्मय-

चिकित्सा नाम ऊनविंशोऽध्यायः ।

૧ મુસ્તા. પ્ર૦ ૧ લી.

* સાકર સાથે દૂધ આપવું એવું પણ ગ્રંથાંતરમાં કહેલ છે. જેમ, “सगुमः कुष्माण्डरतः शमयति मदमाशुकोद्रवजम् । धनूरजं च दुग्धं स शर्करं चा-
शुषानेन-” ભાવપ્રકાશ. અર્થ—“ગોળની સાથે કોહોળાનો રસ પીવાથી કોદ-
રાનો મદ ઉતરે છે અને સાકર સાથે દૂધ પીવાથી ધંતુરાનો મદ ઉતરે છે.

વિંશોઽધ્યાયઃ ।

દાહ ચિકિત્સા.

દાહની સંપ્રાપ્તિ વગેરે.

આત્રેય ઉવાચ ।

સમાને સંક્રુદ્ધે રુધિરસહપિત્તે ત્વચિ ગતે
વરસ્યાન્ને દાઘો ભવતિ નિતરાં ઘોરમપિ ચ ।
કદાચિદ્વાંતસ્થે ભવતિ મનુજો દગ્ધહૃદયો
ભવેત્ શીતસ્યાર્તિઃ શ્વસનમપિ વા શોષમરતિઃ ॥
પિત્તજ્વરસમાનાનિ લક્ષણાનિ મિષગ્વર ।
પિત્તજ્વરવદારજ્ય ક્રિયા દાઘોપશાન્તયે ॥

આત્રેય કહેછે.—સમાન વાયુ કોપ પામવાથી લોહીની સાથે પિત્ત ત્વચામાં જાયછે અને તેથી મનુષ્યના શરીરમાં અત્યંત બળકર દાહ (બળત્રા) ઉત્પન્ન થાયછે. કોઈક વખત અંતરદાહ વાયછે ત્યારે મનુષ્યની છાતીની માંહેલે પાસે બળત્રા બળે છે, તથા બાહ્યરના અંગને દંડકની પીડા થાયછે. અર્થાત્ બાહ્યર ટાઢ વાયછે અને અંદરથી બળત્રા બળે છે. તે કારણથી મનુષ્યને શ્વાસ, શોષ અને અણુગમો પણ થાયછે. હે વૈદ્યોત્તમ ! એ દાહનાં લક્ષણો પિત્તજ્વરના જેવાં છે માટે તેની ચિકિત્સા પણ પિત્તજ્વરની પેઠે મૂળથી માંડીને કરવી તેથી દાહ શાંત થશે.

દાહના ઉપાય.

કુશકાસેક્ષુમૂલનામુશીરં ઘનવાલુકૌ ।
કાથઃ શર્કરયા યુક્તઃ શીતો દાહં નિયચ્છતિ ॥
પર્પટઃ સઘનોશીરઃ કથિતઃ શર્કરાન્વિતઃ ।
શીતપાનં નિહન્ત્યાશુ દાઘં પિત્તજ્વરં નૃણામ્ ॥

૧ સમનઃ સંક્રુદ્ધો રુધિરમપિ પિત્તં ત્વચિ ગેત. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ દાઘં.
પ્ર૦ ૧ લી.

લામજ્જચન્દનોશીરૈલેપનં દાહશાન્તયે ।
 વીજયેત્ તાલવૃન્તૈશ્ચ કદલ્યમ્મોજસંસ્તરે ॥
 કાલીયકરસોપેતં દાહે શસ્તં પ્રલેપનમ્ ।
 શસ્યતે શીતલં વારિ દાહતૃષ્ણાનિવારણમ્ ॥
 ઉત્તાનસ્ય પ્રસુપ્તસ્ય નામેરુપરિ સંદવેત્ ।
 કાંસ્યપાત્રમયે સૌખ્યં ધારાભિઃ શીતવારિણા ॥
 પૂરયેત્ તદ્વિદ્યુતં યત્નાત્ તેન સૌખ્યં સમાશ્રુતે ।
 શતધ્રૌતં ધૃતમપિ તદ્દાહોપરિ ધારયેત્ ॥
 ધાત્રીફલં વા સિતયા જલે પિષ્ઠા પ્રલેપનમ્ ।
 દાહશોષાતુરસ્યાપિ લેહ્યં વા સુખકારકમ્ ॥
 જમ્બવામ્નપલ્લવાન્ નિમ્બં બીજપૂરરસેન તુ ।
 પિષ્ઠા પ્રલેપનં દાહે શીઘ્રં સુખમભીપ્સતે ॥

દાળ, કાસ, સેરડી, એ ત્રણનાં મૂળ, કાળો વાળો, મોથ, પીળો વાળો, એ સર્વેના ક્વાથમાં સાકર નાખીને તેને ઠંડો થવા દેઈને પાવો તેથી દાહ મટે છે.

પિત્તપાપડો, મોથ, કાળો વાળો, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં સાકર નાખી તેને ઠંડો થવા દેઈને પીવાથી મનુષ્યોનો દાહ તથા પિત્તજ્વર મટે છે.

પીળો વાળો, ચંદન અને કાળો વાળો, એ ત્રણ ઔષધોને પાણી સાથે બારીક ધસીને તેનું લેપન કરવાથી દાહ શમે છે.

દાહવાળા રોગીને તાડનાં પાંદડાંના વીંજણાવતી વાયુ નાખવો તથા કેળ કે કમળનાં પાંદડાં બિછાવીને તે ઉપર સુવાડવો.

દાહવાળાને મલયાગરનો લેપ શરીરે કરવો તે ગુણુકારી છે અથવા ઠંડું પાણી પણ દાહ અને તરસને મટાડનારું છે માટે તે પણ હિતકારી છે.

દાહવાળાને છતો સુવાડીને તેની નાભિ ઉપર કાંસાનું વાસણ મૂકવું. તથા તે વાસણમાં ઠંડા પાણીની ધાર કરવી. અને એવી રીતે તે વાસણ બરાતાં સુધી પાણી રેખા કરવું. આવા પ્રકારની ક્રિયા પણ યત્ને કરીને કરવામાં આવે તો તેથી રોગીને સુખ થાયછે.

સો વખત ધી ધોઈને દાહવાળાને અંગે ચોપડવું. અથવા આમળાં અને *ધોળી દરે પાણીમાં વાટીને તેનો શરીરે લેપ કરવો. અથવા આમળાં અને સાકરને પાણીમાં વાટીને તેનું ચાટણું કરવું એ પણ દાહ અને શોષથી પીડાતા રોગીને સુખ કરનારું ઔષધ છે.

વનખૂડનાં તથા આંખાનાં પાંદડાં, અને લીમડાનાં પાંદડાં, એ સર્વે ખીન્નોરાના રસમાં વાટીને તેનો શરીરે લેપ કરવાથી તત્કાળ દાહ મટીને સુખ થાયછે.

દાહના સામાન્ય ઉપચાર.

ધારાગારનુષારશીતલશશી જ્યોત્સ્ના મૃણાલાનિ ચ
વાતઃ શીતલચન્દનં ચ કમલં પ્રેમાનુબન્ધઃ સખા ।
રામાગૂહનમર્દનં સ્તનયુગે શુક્લાર્દ્રવસ્ત્રાણિ ચ
ક્ષીરં શર્કરશઙ્ખલોહરજતં દાહપ્રશાન્ત્યૈ હિતમ્ ॥

જે ધરમાં પાણીના ડુંવારા છૂટતા હોય તે ધર, ગરક, ચંદનું ઠંડું ચાંદરણું, કમળનાં મૃણાલ, દંડો વાયુ, ઠંડું ચંદન, કમળ, પ્રેમાનુબન્ધ, મિત્ર, સ્ત્રીઓનું આલિંગન, સ્ત્રીઓના બન્ને સ્તનનું મર્દન, સંદૂક તથા ભીનાં વસ્ત્ર, દૂધ, સાકર, રાંખ, લોહ, રૂપું, એ સર્વે પદાર્થો દાહની શાંતિ કરનારા છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने दाह-

चिकित्सा नाम विंशोऽध्यायः ।

* મૂળમાં સિતા પદ છે, તે ઉપરથી કેટલાક આમળાં અને સાકર વાટીને અંગે ચોપડવી એવા અર્થ કરે છે; પણ વૃદ્ધ વૈદ્યો કહે છે કે જો દાહના સંબંધમાં ચોપડવાનું હોય તો સિતાનો અર્થ ‘શ્વેત દૂર્વા’ કરવો એ વધારે યોગ્ય છે; અને ખાવાનું હોય તો તેનો અર્થ સાકર કરવો. માટે અમે તેવો અર્થ કર્યો છે.

एकविंशोऽध्यायः ।

અપરમારની ચિકિત્સા.

અપરમારની સંપ્રાપ્તિ.

આત્રેય ઉવાચ ।

पित्तं मरुच्च श्लेष्मा च उदानः कुपितो भृशम् !

प्राणं शिरसि संकुप्य कुरुते नष्टचेष्टताम् ॥

प्राणो नयत्यचैतन्यं नाडीं चेन्द्रियरोधनात् ।

આત્રેય કહેછે.—પિત્ત, વાયુ અને કફ તથા ઉદાન વાયુ અત્યંત ક્રોધીને માથાને વિષે ગયેલા પ્રાણવાયુને કોપાવે છે અને મનુષ્યની ચેષ્ટાનો નાશ કરે છે. કોપેલો પ્રાણવાયુ ઇન્દ્રિયોને તથા તેનો સંબંધ રાખનારી નાડીને રોકે છે તેથી મનુષ્ય અચેત થાયછે.

અપરમારનાં લક્ષણ.

पतते काष्ठवच्छीघ्रं मुखे लालां विमुञ्चति ।

कण्ठं च घुर्घुरાયેत फेनमुद्गिरतेऽथवा ॥

कम्पेते हस्तपादौ च रक्तव्यावृत्तलोचने ।

अपसारे च लिङ्गानि जायन्ते भिषजां वर ! ॥

અપરમાર રોગને લોકો વાયુ અથવા ફેફડું કહે છે. એ રોગમાં રોગી ઉભો હોય તો લાંથી એકાએક લાકડાની પેઠે પડી જાયછે, તેના મોંમાંથી લાળ નીકળવા માંડે છે, તેના ગળામાં ધરગડો બોલે છે, મોંમાંથી શીશુ નીકળે છે, તેના હાથ અને પગ ધ્રુજે છે (તણાઇ જાયછે) અને તેની આંખો રાતી થઇને ફરી જાયછે. હે ઉત્તમ વૈદ ! અપરમારના રોગમાં એવાં ચિન્હ થાયછે.

અસાધ્ય અપરમારનાં લક્ષણ.

व्यावृत्तं लोचनं क्षामस्तमो दाहः शिरोव्यथा ।

हतप्रभेन्द्रियोसंज्ञश्चापसारी विनश्यति ॥

જે અપસ્મારના રોગવાળાની આંખો ફરી ગઈ હોય, જે રોગના કારણથી સૂકાઈ ગયો હોય, જેને આંખે અંધારાં આવતાં હોય, જેને દાહ થતો હોય, જેનું માથું બહુ દુખતું હોય, જેના શરીરની કાંતિ તથા ઇન્દ્રિયોની શક્તિ નાશ પામી હોય, જેની જ્ઞાનશક્તિ પણ નાશ પામી હોય, એવો અપસ્મારના રોગવાળો મનુષ્ય જીવતો નથી.

અપસ્મારની ચિકિત્સા.

તસ્ય પાનાઙ્ગનાલેપમર્દનં દાહમેવ ચ ।

અપ્સારે ચોપચાર્યં ઘૃતં તૈલં ચ ધીમતા ॥

અપસ્મારના રોગીને પીવાનાં ઔષધ આપીને, અંજન કરીને, લેપ કરીને, મર્દન કરીને, ડામ દેધને તેના ઉપાય કરવા તથા યુક્તિમાન વૈદે ધી અને તેલ પણ યોજવાં.

અપસ્મારમાં નસ્ય.

અગસ્તિપત્રં મરિચં મૂત્રેણ પરિપેપિતમ્ ।

નસ્યે શસ્ત્રમપ્સારં હન્તિ શીઘ્રં નરસ્ય તુ ॥

અગથિયાનાં પાનાં અને મરી, એ બેને ગાયના મૂત્રમાં વાટીને અપસ્મારવાળા રોગીના નાકમાં તેનાં ટીપાં નાખવાં, તેથી તત્કાળ અપસ્માર નાશ પામે છે.

બીજું નસ્ય.

વન્ધ્યાકર્કોટિકામૂલં ઘૃતશર્કરયાન્વિતમ્ ।

નસ્યે વાપિ પ્રયોક્તવ્યમપ્સારપ્રશાન્તયે ॥

વાંઝણી કંટોલીનું મૂળ લાવીને તેના રસમાં ધી તથા સાકર નાખીને તેનાં ટીપાં નાકમાં નાખવાં તેથી અપસ્માર શાંત થાય છે.

કુખમાંડ લેહ.

કૂષ્માણ્ડલ્લઙ્ગાનિ ગુડેન પક્ત્વા સત્ર્યૂષ્ણૈલાદલનાગકેશરમ્ ।

ત્વગ્મેધિકાગ્રંથિકધાન્યકાનાં સમાંશકેનાપિ સિતા પ્રયોજ્યા ॥

પ્રત્યૂષસે ભક્ષણકં વિધેયં તસ્યોપરિ ક્ષીરમિદં પ્રશસ્તમ્ ।

નિહન્યપ્સારવિકારમાશુ વિનાશયેત્ શીઘ્રમસૃગ્વિકારમ્ ॥

કેળાના નાના નાના કકડા કરીને તેને ગોળમાં પકવ કરવા. પછી તેમાં સુંદ, પીપર, મરી, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તજ, મેથી, પીપરીમૂળના ગંઠોડા, ધાણા, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું તથા તે સધ-
ળાંની બરેશખર સાકર નાખવી. એ ઔષધ દરરોજ સવારમાં ખાવું
તથા તે ઉપર દૂધ પીવું હિતકાર છે. આ ઔષધ અપસ્મારના વ્યાધિનો
જલદી નાશ કરેછે તથા લોહીના વિકારને પણ ઉતાવળે શમાવી દે છે.

કુખમાંડ ચૂર્ણ.

કૂખાળડબ્રહ્મી ષડ્ગ્રન્થા શતપુષ્પી પુનર્નવા ।

સુરસાસહિતં ચૂર્ણં શર્કરામધુસંયુતમ્ ॥

અપસ્મારવિનાશાય ભક્ષણે હિતમેવ ચ ।

ઉન્માદે પિત્તરક્તે તુ વન્ધ્યાયા ગર્ભદાયકમ્ ॥

કેળું, બ્રાહ્મી, વજ, શંખાવળી, સાટોડી, તુળસી, એ સર્વનું ચૂર્ણ
કરીને તેમાં મધ તથા સાકર નાખીને ખાવાથી તે અપસ્મારના રોગનો
નાશ કરેછે. તથા ઉન્માદ રોગમાં અને રક્તપિત્તમાં પણ શુભ કરે છે.
એ ચૂર્ણ વાંઝણીને ગર્ભ આપનાર છે.

સૂર્યોદય ધૂત.

રાક્ષામાગધિકામૂલં દશમૂલં શતીવરા ।

શણત્રિવૃત્તથૈરણ્ડો ભાગાન્ દ્વિપલિકાન્ ક્ષિપેત્ ॥

તથાવિદારી મધુકં મેદે દ્વે સપુનર્નવા ।

કાકોલ્યૌ દ્વે શિવા ચૈવ ભાગાત્રિપલિકાનિ ચ ॥

ખર્જૂરી મીરુ મૃદ્ધીકા ગોશ્વરુશ્ચ સશર્કરઃ ।

ણ્યાં ચતુઃપલી માત્રા દુગ્ધં પ્રશ્યં વિનિક્ષિપેત્ ॥

પ્રસ્થાર્થં નવનીતં ચ ઘૃતપ્રસ્થાર્થકં ક્ષિપેત્ ।

પચેન્મૃદ્ધાગ્નિના તાવત્સિદ્ધં યાવત્પ્રદર્શયેત્ ॥

પરિશ્રિતં શુભે માંડે શીતસ્થાને તુ ધારયેત્ ।

સર્વદા ભોજનાશ્યંગે નસ્યે વસ્તૌ પ્રદાપયેત્ ॥

હન્ત્યપસ્મારકં ઘોરમુન્માદં ચ નિયચ્છતિ ।

તમકં ભ્રમકં શોષં સદાર્થં ચ સપીનસમ્ ॥

ક્ષયં ચ રાજક્ષમાણં છર્દિં જયતિ દારુણામ્ ।
હન્તિ વિસર્પે વિષં ઘોરં વ્રણશોષહરં પરમ્ ॥

લૂતાભૂતપિશાચાનાં પામાકુષ્ટવિનાશનમ્ ।
ત્રાસનં સર્વદોષાણાં પ્રાશનં વૈ ઘૃતસ્ય ચ ॥

મંદાગ્નિવિષમાગ્નીનાં સામ્યં પ્રકુરુતે મૃશમ્ ।
હન્તિ રોગં તમસ્તોમં શીઘ્રં સૂર્યોદયો યથા ॥

રાસ્ના, પીપરીમૂળ, દશમૂળ, (શાલીપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, રીંગણી, બોંયરીંગણી, ગોખર, ખીલી, અરણી, અલવો, પાહાડમૂળ, શીવણ,) શતાવરી, શણ, નસોતર, દીવેલાનું મૂળ, એ પ્રત્યેક ઔષધ આઠ આઠ તોલા લેવું; વિદારીકંદ, જેઠીમધ, મેદા, મહામેદા, સાટોડી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, આમળાં, એ ઔષધો બાર બાર તોલા લેવાં; ખજૂરી, લઘુ-શતાવરી, દ્રાક્ષ, ગોખર, સાકર, એ પ્રત્યેક ઔષધિ સોળ સોળ તોલા લેવી, એ સર્વને ખાંડીને તેમાં ચોસઠ તોલા દૂધ નાખવું; બત્રીસ તોલા માખણ નાખવું; બત્રીસ તોલા ધી નાખવું; પછી તેને ધામા તાપથી પકવ કરવું. બ્યારે ધી સિદ્ધ થાય ત્યારે તેને સારા વાસણમાં ભરીને ઠંડી જગાએ મૂકી છાંડવું, આ ધી અપરમારના રોગીને નિત્ય ખાવાને, ચોળવાને, નાકમાં મૂકવાને તથા બરિત દેવાને આપવું. એ ધી મહાભયાનક અપરમારનો નાશ કરે છે; ઉન્માદ રોગને દબાવે છે; તમક શ્વાસને, બ્રમને, શોષને, દાહને, પીનસને, ક્ષયને, રાજ્યક્ષમાને, તથા ભયંકર ઉલટીને મટાડે છે. વળી તે વિસર્પ રોગને, ભયંકર ઝેરની પીડાને, અને વ્રણથી થયેલા શોષ-રોગને નાશ કરે છે. લૂતરોગ, ભૂતરોગ, પિશાચરોગ, ખસ અને કોહને તે હણે છે. એ ઘૃત ખાવાથી સર્વે રોગ દોષ ત્રાસ પામે છે. જેનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય તેને તે પ્રદિત્ત કરીને સમાન કરે છે. જેમ સૂર્યનો ઉદય અંધકારના સમુદાયનો નાશ કરે છે તેમ આ ઘૃત રોગના સમુદાયને હણે છે.

કુખાંડ ઘૃત.

કૂખ્માંડકરસં ચૈવ ઘૃતં ચાષ્ટાંશકં ક્ષિપેત્ ।
યષ્ઠીમધુકમૃદ્વીકા શતપુષ્પી શતાવરી ।

રાક્ષા સમક્ષામૃતજા ત્રિગન્ધં મીરુપુષ્કરમ્ ॥

કુષ્ઠં ચૈતદ્વીપનં ચ ઘૃતં યોજ્યં મિષગ્વરૈઃ ।

હન્યપસ્મારમુન્માદં રક્તપિત્તં ગુદામયમ્ ॥

इति कूष्माण्डकं नाम घृतम् ।

કોહોળાના રસમાં તેથી આદમે ભાગે ધી નાખવું તથા જેઠીમધ, દ્રાક્ષ, શંખપુષ્પી (શંખાવળી,) શતાવરી, રાસના, મજ્જા, હરડે, તળ, તમાલપત્ર, એલચી, લઘુશતાવરી, પુષ્કરમૂળ, ઉપલેટ, એ ઔષધોનું કલક નાખવું. પછી ધી પકવ કરવું. એ રીતે તૈયાર થયેલું ધી ઉત્તમ વૈદ્યોએ રોગીને આપવું તેથી અપસ્માર, ઉન્માદ, રક્તપિત્ત અને ગુદ-રોગ, એટલા રોગ મટે છે.

ब्राह्मीधृत.

ब्राह्मीरसं वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च ।

पचेत् घृतं पुराणं च अपस्मारं नियच्छति ॥

इति ब्राह्मीघृतम् ।

બ્રાહ્મીના વેલાનો રસ, વજ, ઉપલેટ, શંખાવળી, એ ઔષધોમાં નૂનું ધી નાખીને પકવવું. એ ધી અપસ્મારને દવાવી દે છે.

બીજા ઉપચાર.

महाबलाद्यं तैलं च बस्तौ नस्ये प्रशस्यते ।

शतावर्यादिकं चापि सदैव च हितं भवेत् ॥

चन्दनाद्यं घृतं चैवं प्रयोज्यं चात्र चोत्तमैઃ ।

अपसारं वाप्युन्माદं वातरोगेऽथवा हितम् ॥

મહાબલાદિ તેલ અસ્તિ આપવામાં તથા નસ્ય આપવામાં સાદું છે, તેજ પ્રમાણે શતાવર્યાદિ તેલ પણ સદૈવ હિતકારક છે. ઉત્તમ વૈદ્યોએ આ રોગમાં ચંદનાદિક ઘૃતની યોગના કરવી. એ ધી અપ-સ્મારમાં, ઉન્માદરોગમાં તથા વાયુના રોગમાં હિતકારક છે.

अथेतनी गुटी.

ज्यूषणं त्रिफला हिङ्गु सैन्धवं कटुका वचा ।

नक्तमालकबीजानि तथा च गौरसर्षपाः ॥

વસ્તમૂત્રેણ પિષ્ઠા તુ ગુટી છાયાવિશોષિતા ।
 અઙ્ગનં હન્ત્યપસ્સારમુન્માદં ચૈવ દારુણમ્ ॥
 સ્મૃતિભ્રંશમ્મીદોષભૂતદોષવિનાશનમ્ ।
 એકાહિકં દ્વ્યાહિકં ચ ચાતુર્થકં જ્વરં હરેત્ ॥
 હન્તિ તિમિરપટલં રાત્ર્યન્ધં ચ શિરોરુજમ્ ।
 સન્નિપાતવિસ્મરણં ચેતયત્યાશુ માનવમ્ ॥
 इति प्रचेतनीनामगुटिका ।

સુંદ, પીપર, મરી, હરદે, બહેડાં, આમળાં, હીંગ, સિંધવ, કુટકા, વજ, કરંજનાં બીજ, ઘોળા સરસવ, એ ઔષધોને બેકડાના મૂત્રમાં આરીક વાટીને તેની ગોળી કરીને તેને છાંયડામાં સૂકવવી. એ ગોળી આંખમાં આંજવાથી અપસ્માર અને દારૂણ એવો ઉન્માદ રોગ મટે છે. વળી જેને સ્મૃતિભ્રંશ થયો હોય એટલે સ્મરણશક્તિ નાશ પામી હોય, જેને ભ્રમ થયો હોય તથા જેને ભૂત વળગ્યું હોય તેને આ અંજનથી બહુ ગુણુ કરે છે. એકાંતરિયો, બે દિવસે આવનારો (હ્યાલિક) તાવ અને ચોથીઓ તાવ, એ તાવ નાશ પામે છે, આંખે અંધારાં આવતાં હોય તે, પડળ, રતાંધળાપણું. અને માથાની પીડા એ પણ એ અંજનથી મટી જાય છે. સન્નિપાતમાં મનુષ્યને જે વિસ્મરણ થાય છે તેને એ મટાડે છે અને મનુષ્યમાં જલદી ચેતના આણે છે.

ચંદનાઘવલેહુ.

ચન્દનં તગરં કુષ્ઠં યષ્ટીત્રિગન્ધવાસકમ્ ।
 મઝિષ્ઠામીરુમ્હીકાપાઠાદ્યામાપ્રિયકુમ્ભિઃ ॥
 સ્વયંગુપ્તા પીલુપર્ણી વિષા રાક્ષા ગવાદની ।
 કાકોલ્યૌ જીરકં મેદે પુષ્કરં ઘનવાલુકમ્ ॥
 વિદારી ચાંશુમતી ચ ત્રિવૃદ્ધન્તી વિડક્કમ્ ।
 પન્નકં ચૈન્દ્રવૃક્ષશ્ચ તથારઘ્વચિત્રકમ્ ॥
 ધાન્યકં પન્નજીરાણિ તથા તાલીસપન્નકમ્ ।
 સ્વદિરસ્ય ચ નિર્યાસરુજા કાલીયકં તથા ॥

तित्तिडीकं च वृक्षाम्लं त्रिफलाकाश्मरीफलम् ।
 कंकोलं च जातिफलं तथा च नागकेसरम् ॥
 परुषं च सखर्जूरं समं चैकत्र मर्दयेत् ।
 भावितं बीजपूरस्य रसेनैव तु सप्तधा ॥
 समशर्करया युक्तं चाटूरुषरसेन वा ।
 भावितं पुनरेवं च मधुना सघृतेन च ॥
 लेहोऽयं च सदा शस्तश्चापस्सारेऽतिदारुणे ।
 उन्मादे कामलारोगे पाण्डुरोगे हलीमके ॥
 राजयक्ष्मे रक्तपित्ते पित्तातिसारपीडिते ।
 रक्तातिसारे शोषे च शिरोरोगे सदाज्वरे ॥
 तमकभ्रमके छर्दिदाहे च समदात्यये ।
 अश्मर्यां च प्रमेहेषु कासे श्वासे च पीनसे ॥
 एतेषां च प्रयोक्तव्यः सर्वरोगनिवारणः ।
 वन्ध्यानां च प्रयोक्तव्यो वृद्धानां च विशेषतः ॥
 बालानां च हितश्चैव शृणु चात्र प्रमाणकम् ।
 उत्तमे कर्षमात्रं च पादहीनं तु मध्यमे ॥
 दद्यात् क्षीरयुतं स्त्रीणां बालानां क्षीरसंयुतम् ।
 एवं प्रयोजितो योगे महाकल्पो गुणाधिकः ॥
 बलवान् गुणवांश्चैव भवतीह फलप्रदः ।
 नरकुञ्जरवाहानामुपयुक्तो हितो मतः ॥
 चन्दनाद्यो महायोगः कृष्णात्रेयेण पूजितः ॥

इति चन्दनाद्यं चूर्णम् ।

चंदन, तगर, उपलेट, जेडीमध, तण, तमालपत्र, ज्येष्ठा, अर-
 द्रूसा, मञ्ज, सतावरी, द्राक्ष, पाडाऽमूण, पीपर, नमला, कौवयमूण,
 पीलुपर्णी (मोरवेला,) अतिविष, रास्ना, गवाक्षी (चारोली,) डाडोली,
 क्षीरडाडोली, अंशु, मेदा, मलाभेदा, पुण्डरमूण, मोथ, वीरलुवाजो, विदा-
 रीकंद, अंशुमती (साववणु,) नसोतर, हंतीमूण, वायविङ्ग, पद्मडाड,
 सदेद डडु, गरमाजो, यित्रो, धाणु, पंचशूरक (अंशु, शाडुअंशु, काणी-

છરી, યવાન, અજમોદ,) તાલીસપત્ર, ખેરસાર, ઉપલેટ, કૃષ્ણાગર, આમલી, આમચૂર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, કાશ્મરી (શીવણુ) નું ફળ, કંકોલ, જયફળ, નાગકેસર, ફાળસાં, અને ખજૂર, એ સર્વને સમાન ભાગે લેઈને તેમનું ચૂર્ણ કરી એકત્ર કરવાં. પછી તે ચૂર્ણને બીજ્જે-રાના રસના સાતપટ દેવા અથવા અરડૂસાના રસના સાતપટ દેવા. પછી એ ચૂર્ણની બરોબર સાકર તેમાં નાખીને મધ તથા ધી માથે ચાટવું. એ અવલેહ મદ્દાબયંકર અપરમારને મટાડવામાં સદૈવ ઉત્તમ ઔષધ છે. તેમજ ઉન્માદ રોગમાં, કમળામાં, પાંડુરોગમાં, હલીમક રોગમાં, રાજ્યક્ષમા રોગમાં, રક્તપિત્તમાં, પિત્તાત્તિસારની પીડામાં, રક્તાત્તિસારમાં, શોષ રોગમાં, નિરંતર તાવ શરીરમાં ભર્યો રહેતો હોય તે રોગમાં, તમકશ્વાસમાં, બ્રમ (ચક્રી) ના રોગમાં, ઉલ્લીના રોગમાં, દાહરોગમાં, મદાલય રોગમાં, પથરીના રોગમાં, પ્રમેહમાં, ખાંસીમાં, શ્વાસમાં, પીનસ (નાકમાં છોડ બાજે છે તે) રોગમાં, એ સર્વ રોગમાં આ અવલેહ યોગ્યો તેથી કરીને તે સર્વ રોગોને તે મટાડે છે. વાંઝણી સ્ત્રીઓને એ અવલેહ આપવાથી તેમને સંતાન પ્રાપ્તિ થાય છે. વિશેષે કરીને એ અવલેહ વૃદ્ધ પુરુષોને બહુ ગુણુ આપે છે. બાળકોને આ અવલેહ સારો ગુણુ કરે છે. એ અવલેહ કેટલો આવો તેનું પ્રમાણ કહું તે સાંભળો. ઉત્તમ જઠરાગ્નિવાળાને એક તોલો અને મધ્યમ જઠરાગ્નિ-વાળાને પોણો તોલો આપવો બાળકોને અને સ્ત્રીઓને એ અવલેહ દૂધની સાથે આપવો. એ પ્રમાણે આ યોગની યોજના કરવામાં આવે તો તે મોટો ગુણુ કરે છે, એ યોગ બળવાન અને ગુણવાન છે તથા મોટું ફળ આપે છે, જે પુરુષો પાલખી, મ્યાના, ઘોડા કે હાથી ઉપર બેસવાના અભ્યાસવાળા હોય તેમને આ અવલેહ અતિ ઉપયોગી અને હિતકારક છે. આ અવલેહને ચંદનાદિ અવલેહ કહે છે, તે મોટો ગુણુ-વાન યોગ છે અને કૃષ્ણાત્રેય મુનિએ તેનાં વખાણુ કરેલાં છે.

દ્રાક્ષાદિ અવલેહ.

દ્રાક્ષા દારુ તથા નિશા ચ મધુકં કૃષ્ણા કલિક્કા ત્રિવૃત્ત
યષ્ટીકા ત્રિફલા વિડક્કકંડુકાસ્ટુકચન્દનં ચંદનમ્ ।

ચાતુર્જાતકનિમ્બકં ચ તુરગીતાલીસપત્રં ઘના
મેદે દ્વે સુરદારુ કુષ્ઠકમલં રોધ્રં સમક્ષા વરી ॥
ભાર્ગીકોલકદાહિમામ્લસહિતં કાશ્મર્યશૃંગાટકં
કામ્બોજા શણઘણ્ટિકા લઘુતરા ક્ષુદ્રા ચ રાક્ષાયુતમ્ ।
ચૂર્ણં શર્કરયા સમં મધુ ઘૃતં સર્જૂરકે સંયુતમ્
લિહ્યાત્ કર્ષમિદં સમસ્તબલકૃત્ હન્ટ્યાશ્વપસારકમ્ ।
ઉન્માદં ચ સુદારુણં ક્ષયમથો યક્ષ્મા ચ પાંડુશ્વસન્
કાસાસૃક્સકલપ્રમેહગુદજં સ્ત્રીણાં હિતં શસ્યતે ॥

इति द्राक्षावलेहः ।

દ્રાક્ષ, દારૂહળદર, હળદર, મહુડાં, પીપર, કાકડાસીંગ, નસોતર,
નેહીમધ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, વાયવિંગ, કુટકી, રક્તચંદન (રતાં-
જળી,) સંદેહ ચંદન, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, આસંધ,
તાલીસપત્ર, મોથ, મેદા, મહામેદા, દેવદાર, ઉપલેટ, કમળ, લોધર, મજ્જા,
સતાવરી, ભારંગ, ખોર, દાડિમની ખટારી, પુષ્કરમૂળ, શીંગોડાં, પદ્મ-
કાષ્ઠ, શણ, ભોંયરીંગણી, રાસના, એ ઔષધોનું એક તોલો ચૂર્ણ સાકર,
મધ, ધી અને ખનૂર, એમાં મેળવીને ચાટવું. એ ચૂર્ણ સધળા પ્રકાર-
નું બળ આપે છે, અપસ્મારને મટાડે છે, દારૂણ એવા ઉન્માદ રોગને
મટાડે છે, ક્ષય રોગને મટાડે છે, રાજક્ષયને મટાડે છે; પાંડુ રોગને,
શ્વાસને, ખાંસીને, લોહી વિકારને, તમામ પ્રમેહને અને અર્શને મટાડે
છે. એ અવલેહ સ્ત્રીઓને હિતકારી તથા ઘણો સારો છે.

દાહ ક્રિયા.

एतैर्यदि न सौख्यं स्यात् दहेल्लोहशलाकया ।

ललाटे च भुवोर्मध्ये दहेद्वा मूर्ध्नि मानवम् ॥

ઉપર કહ્યાં તે ઔષધો કરવાથી પણ જો અપસ્મારના રોગીને
કાયદો થાય નહિ તો તેને લોહાની શળીવડે કપાળમાં, એ ભમરની
વચ્ચે, અથવા માથા ઉપર ડામ દેવો.

અપરમારમાં પથ્યાપથ્ય.

વર્જयेत् कटुकं चाम्लं रक्तपित्तविकारिणाम् ।

विशेषेण वर्जनीयं सुरापूगकषायकम् ।

न सेव्यानि ह्यपसारे मोहमूर्च्छाकराणि वा ॥

અપરમારવાળા રોગીએ તીખું, ખાટું, અને રક્તપિત્તના વિકાર-
વાળા માણસે તજવા જેવા સઘળા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો; અને વિશેષે
કરીને મધ, સોપારી અને તુરા પદાર્થો તજવા, તેમ જે પદાર્થો મોહ
કે મૂર્છા ઉત્પન્ન કરે એવા હોય તેવા પદાર્થો પણ સેવવા નહિ.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने अपस्मार-

चिकित्सा नाम एकविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

ઉન્માદ રોગનું નિદાન.

ઉન્માદની સંપ્રાપ્તિ.

આત્રેય ઉવાચ ।

अयं मानसको व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः ।

प्रमत्ता ऊर्ध्वगा दोषा ऊर्ध्वं गच्छन्त्यमार्गताम् ॥

उन्मादो नाम दोषोऽयं कष्टसाध्यो भिषग्वरैः ॥

આત્રેય કહેછે—આ ઉન્માદ રોગ મનનો વ્યાધિ છે. શરીર
ઉપરની તરફ જનારા દોષ વિકાર પામી ઉન્મત્ત થઈને ઉચેની તરફ
પોતાનો સ્વાભાવિક માર્ગ છોડીને ઉલટે માર્ગે પ્રવૃત્ત થાય છે તેથી આ
ઉન્માદ નામે રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ રોગ સારા સારા વૈદ્યોથી પણ
મહા મહેનતે મટી શકે એવો છે.

ઉન્માદના પ્રકાર.

सोऽपि पृथग्विधैर्दोषैर्द्वन्द्वजोऽन्यः प्रकीर्तितः ।

तथान्यः सन्निपातेन विषाद्भवति चापरः ॥

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી,* એ બે દોષ મળવાથી, ત્રિદોષથી અને વિષથી, એ છ પ્રકારથી ઉન્માદ રોગ થાય છે.

ઉન્માદના હેતુ.

અગુચિવિપથશૂન્યાગારકેડરણ્યમધ્યે

સમયગહનવીથીદેવતાગારકે ચ ।

અથ કથમપિ મીત્યાશઙ્કયા ચિન્નચેતઃ-

ક્ષુભિતમનઃ સ્વમાર્ગં ત્યાજ્યમુન્માર્ગમેતિ ॥

ચિન્તાવ્યથાસુભયહર્ષવિમર્ષલોભાત્

દેવાતિથિદ્વિજનરેન્દ્રગુરૂપમાનાત્ ।

પ્રેમાધિકાયુવતિજનસ્ય વિપ્રયોગાત્

ઉન્માદહેતુ ચ નૃણાં કથિતં વરિષ્ઠૈઃ ॥

અપવિત્ર જગોમાં જવાથી, ઉન્માર્ગે ચઢી જવાથી, શૂન્ય ઘરમાં રહેવાથી, અરણ્યમાં ચાલવાથી, ભયવાળી જગોમાં જવાથી કે રહેવાથી, ગહન માર્ગમાં જવાથી, દેવાલયમાં એકલાં રહેવાથી, અથવા બીજે કોઈપણ પ્રકારે ભય ઉત્પન્ન થવાથી કે શંકા થવાથી મન ખિન્ન થઈને ક્ષોભ પામે છે તથા તેથી તે પોતાનો માર્ગ તજીને ઉન્માર્ગે ચઢી જાય છે. વળી ચિંતા થવાથી, પીડા થવાથી, અતિ ભય થવાથી, હર્ષથી, અહુ વિચાર કર્યા કરવાથી, લોભથી, દેવ-અતિથિ-પ્રાણીય કે ગુરૂનું અપમાન કરવાથી અથવા અતિશય વાહાલી સ્ત્રીના વિયોગથી મનુષ્યોને ઉન્માદરોગ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ મોટા આચાર્યોનું કહેવું છે.

ઉન્માદનાં લક્ષણ.

તેન ગાયતિ વા રૌતિ નૃત્યતે પઠતે તથા ।

લોલતે હર્દતે વાપિ કમ્પતે હસતે તથા ॥

ધ્રાવતે હનતે ચૈવ તથા હિક્કાં નિરસ્યતિ ।

નેત્રે બ્રામયતેડત્યર્થં દૃશ્યતે વા મદાનુરઃ ॥

* બે બે દોષથી એક ઉન્માદનો પ્રકાર ન ગણતાં માધવે ‘માનસ-દોષથી’ ઉન્માદનો એક પ્રકાર માન્યો છે.

ઉપર કહેલા હેતુઓથી મનુષ્ય ગાવા લાગે છે, રડે છે, નાચે છે, શ્લોક વગેરે બણે છે, જમીન ઉપર આળોટે છે, ઉલટી કરે છે, ધુળે છે, હસે છે, દોડે છે, મારે છે, હેડકીઓ ખાય છે, આંખો અતિશય ફેરવે છે, અથવા કેટ્ટ ચઢી હોય તેવો દેખાવ છે. (એ લક્ષણો ઉપથી એ રોગીને ઉન્માદ રોગ થયો છે એમ જાણવું.)

ઉન્માદની ચિકિત્સા.

તસ્યાપસ્મારકં કર્મ કર્તવ્યં મિજાં વરૈઃ ।

વિશેષેણ ભૂતવિદ્યામચ્ચે વક્ષ્યામિ ચાગ્રતઃ ॥

ઉન્માદના રોગવાળાને, જે ચિકિત્સાઓ અપસ્મારના વ્યાધિમાં કરવાની કહી છે તે સધળી કરવી. અને વિશેષે કરીને હું જે આગળ ભૂતવિદ્યામાં ચિકિત્સાઓ કહીશ તે સધળી પણ ઉત્તમ વૈધોએ કરવી.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने मूर्च्छा-

निदानं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ।

ત્રયોવિંશોઽધ્યાયઃ ।

વાત વ્યાધિની ચિકિત્સા.

આત્રેય ઉવાચ ।

चतुरशीतिर्विख्याता वाता नृणां रुजाकराः ।

तेषां निदानं वक्ष्यामि समासेन पृथक् पृथक् ॥

આત્રેય કહે છે.—મનુષ્યોને પીડા કરનારા વાયુના પ્રસિદ્ધ રોગ ચોરાશી પ્રકારના છે; તે સર્વે રોગનું જૂદું જૂદું નિદાન હું સંક્ષેપમાં કહું છું.

સધળા વાત વ્યાધિઓના હેતુ.

विरुद्धशीताशनजागराच्च 'व्यायामतो वातवतोऽभिषङ्गात् ।

असृग्बिरेकाद्विषमाशनेन संघारणाद्वेगविघातनाच्च ॥

અધ્વશ્રમે ક્ષીણબલેન્દ્રિયાણામામાશયે ધાતુગતોઽપિ વાયુઃ ॥

પ્રાણોપાનઃસમાનશ્ચ ઉદાનો વ્યાન એવ ચ ।

एषां दोषाद्भवन्त्येते वातदोषाः पृथक् पृथक् ॥

વિરૂદ્ધ અને દંડું ભોજન કરવાથી, ઉગ્ગરાથી, અતિશય કસરત કરવાથી, વાયુવાળા પદાર્થનો પ્રસંગ કરવાથી અથવા વાતરોગવાળા મનુષ્યના પ્રસંગથી, શરીરમાંથી લોહી વહી જવાથી, વિષમ ખેસવા સૂવાથી, ઝાડો-પિશાબ-છીંક-બગાસું-ઉધરસ-હાસ્ય-આંસુ વગેરેના વેગને અટકાવવાથી, જોરથી વાગવાથી, મુસાફરીમાં ચાલવાના શ્રમથી, બળ અને ઇંદ્રિયો ક્ષીણ થવાથી, વાયુ આમાશયમાં જવાથી કે ધાતુઓમાં જવાથી, તેમજ પ્રાણ-આપાન-વ્યાન-સમાન અને ઉદાન એ વાયુઓ બગડવાથી જૂદા જૂદા પ્રકારના વાતવ્યાધિ થાય છે.

પ્રાણ કોપવાથી થયેલા રોગ.

शिरःशूलं कर्णशूलं शङ्खशूलमसृग्गदः ।

अर्धशीर्षविकारश्च दिनवृद्धिसमुद्भवः ॥

नासिकोपद्रवो वापि मन्यास्तम्भो हनुग्रहः ।

जिह्वास्तम्भस्तालुशूलं तथा च तमकं भ्रમः ॥

तन्द्राश्वासगलोष्ठाद्याः षोडशैते शिरोगताः ।

प्राणापकोપतो યાન્તિ પિત્તેન સમમીરિતાઃ ॥

इति षोडशविधशिरोगतप्राणवायुप्रकोपः ।

માથાનું શૂળ, કાનનું શૂળ, લમણાનું શૂળ, લોહીનો વિકાર, આધાસીસી (અરધું માથું દુખવાનો રોગ જેમાં જેમ જેમ દિવસ ચઢે તેમ તેમ માથું દુખે છે અને દિવસ નમે તેમ તેમ માથું ઉત્તરતું જાય છે) નાકનો રોગ, મન્યાસ્તંભ (બોચીનું રહી જવું,) હનુગ્રહ (હડપચીનું રહી જવું,) જિહ્વાસ્તંભ, તાળવામાં થતું શૂળ, તમકશ્વાસ, ભ્રમ, તંદ્રા (ઘેન,) શ્વાસ, ગળાના રોગ, ઓઠના રોગ, એ વગેરે સોળ રોગ માથામાં થાય છે. એ રોગ પ્રાણવાયુ કોપીને પિત્તની સાથે માથામાં જાય છે તેથી ઉપજે છે.

ઉદાનવાયુનો પ્રકોપ થવાથી થએલા રોગ.

હિક્કા શ્વાસઃ પરિશ્વાસઃ કાસઃ શોષાર્તિઘણ્ટિકા ।

હૃદાસો હૃદિ શૂલં ચ યદ્દહાતાદિકા વમિઃ ॥

ક્ષવથુર્જુમ્ભણં ચૈવ તથા વૈસ્વર્યપીનસઃ ।

અરુચિં ચ પ્રતિશ્યાય ણ્તે પ્રોક્તા ઉદાનતઃ ॥

ઉદાનઃ શ્લેષ્મસંયુક્તો દોષાન્ હૃદિ પ્રકુર્વતે ।

इति षोडशविधोदानप्रकोपः ।

હેડકાનો રોગ, શ્વાસરોગ, પરિશ્વાસ, ખાંસી, શોષરોગ, ઘંટિકા રોગ, હૃદાસ નામે છાતીમાંનું દરદ, છાતીમાંનું શૂળ, યદ્દહાતામાં વાયુનો રોગ, ઉલટી, હીક, બગાસું, સ્વરબંગ, પીનસરોગ, અરુચિ, સ્વપ્ન, એ શોષ રોગ ઉદાન વાયુથી થાય છે. ઉદાનવાયુ કફમાં મળીને છાતીમાં એવા રોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

વ્યાનવાયુના કોપથી થએલા રોગ.

વક્ષ્યામો વ્યાનકોપેન મારુતસ્ય પ્રકોપનમ્ ।

વાતઃ સર્વાઙ્ગકો ધાતુવિકારં કુરુતે ભૃશમ્ ॥

સ ચ ધાતુગતો જ્ઞેયસ્તથા પ્રોક્તઃ પૃથક્ પૃથક્ ।

ત્વગ્વાતે રોમહર્ષશ્ચ મન્યાયાં શ્વાસ એવ ચ ॥

માંસગે શોથતોદશ્ચ મેદઃસંસ્રે ચ કમ્પતા ।

મજ્જતાસ્થિગતે વાતે પતનં મજ્જગે ભવેત્ ॥

શુક્રગે સન્ધિશોથશ્ચ તસ્માત્ તં ચાપિ લક્ષયેત્ ।

एतैर्धातुगता वाता साध्याऽसाध्यान् निबोध मे ॥

ત્વગ્રક્તમાંસમેદઃસ્થો વાયુઃ સિધ્યતિ ભેષજૈઃ ।

अन्ये कष्टेन सिध्यन्ति न सिध्यन्त्यथवा पुनः ॥

વ્યાન વાયુના કોપવાથી જે વાયુનો પ્રકોપ થઈને રોગ ઉપજે છે તે હવે કરીશું. વ્યાનવાયુ આખા શરીરમાં રહે છે માટે તે બ્યારે કોપે છે સારે અત્યંત ધાતુવિકાર ઉત્પન્ન કરે છે. એવી રીતે ધાતુમાં રહેલો

વ્યાનવાયુ જાણવો. હવે તે જૂદા જૂદા ધાતુઓમાં શેા શેા વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે તે કહિયે છીએ. વ્યાનવાયુ ત્વચામાં રહીને કોપે ત્યારે શ્વાં ઊભાં થાય છે, માંસમાં હોય ત્યારે સોજે અને તોદ (સોયો ઘોંચાવા જેવી વેદના) થાય છે; મેદમાં હોય ત્યારે શરીર કંપે છે; અશ્ચિ (હાડકાં) માં વાયુ રહ્યો હોય ત્યારે અંગભંગ થાય છે; મજ્જામાં વાયુ હોય ત્યારે પડી જવાનો વ્યાધિ થાય છે; અને વીર્યમાં વાયુ કોપ્યો હોય છે ત્યારે સાંધાઓમાં સોજે થાય છે; એ લક્ષણોથી ધાતુગત વ્યાનવાયુ કોપે છે એમ જાણવું. એ પ્રમાણે ધાતુઓમાં રહેલા વાયુના વિકાર મેં તને કહ્યા; હવે તેમાંથી કયા સાધ્ય છે અને કયા અસાધ્ય છે તે તને કહું છું તે સાંભળ. ત્વચા, રક્ત, માંસ અને મેદ, એ ધાતુઓમાં રહેલા વ્યાનવાયુનો પ્રકોપ ઔષધોથી દૂર કરી શકાય છે, એ વિના બીજા ધાતુઓમાં રહેલા વાયુ મેહેનત કરવાથી મળી શકે છે કે નથી પણ મળતા.

વાયુનાં સામાન્ય લક્ષણો.

લોમહર્ષો ભવેત્ તોદો નિદ્રાનાશોऽરુચિસ્તમઃ ।

ગાત્રં સૂચ્યેવ વિધ્યેત ઝ્રમન્ત્યેવ પિપીલિકાઃ ॥

રૂક્ષત્વં ત્વઙ્નચ નેત્રે કૃશત્વં જાયતે પુનઃ ।

ગર્ભરજસા શુક્રસ્ય નાશો ભવતિ વેપથુઃ ॥

મન્દાગ્નિત્વં ચ ભવતિ સ્વપ્નાનિ ચ સ પશ્યતિ ।

નિદ્રાનાશઃચ ભવતિ સામાન્યં વાતલક્ષણમ્ ॥

શરીરનાં શ્વાંટાં ઊભાં થાય, શરીરે તોડ થાય, નિદ્રાનો નાશ થાય, અશ્ચિ થાય, આંખે અંધારાં આવે, અંગ સોયોથી વીંધાતું હોય જેવી વેદના થાય, શરીર ઉપર ડીડીઓ ફરતી હોય એવું લાગે, ત્વચા, નખ અને નેત્રમાં લુપ્તાપણું આવે, શરીરનાં અંગ સૂકાઈ જાય કે પાતળાં થઈ જાય, ગર્ભનો-આર્તવનો કે વીર્યનો નાશ થાય, શરીર કંપે, જઠરાગ્નિ મંદ થાય, ઊંઘમાં અનેક સ્વપ્ન આવે, અને નિદ્રાનો નાશ થાય, એ વાયુનાં સામાન્ય લક્ષણો છે. અર્થાત્ એમાંનું કાંઈ થાય ત્યારે જાણવું કે વાયુ કોપ્યો છે.

આક્ષેપક વાયુનું લક્ષણ.

મુહુરાક્ષેપયેદ્રાત્રં ભેદસ્તોદો બહિઃસ્વરઃ ।
સ ચૈવાક્ષેપકો નામ જાતો વ્યાનપ્રકોપતઃ ॥

इत्याक्षेपको वायुः ।

જે મનુષ્ય વારંવાર પોતાનાં અંગને લાંબાં ટુકાં કર્યા કરે છે અથવા જેથી અકસ્માત્ અંગ લાંબા થઇ જાય છે, અંગમાં ફાટ અને તોડ થાય છે અને સ્વર ફાટી જાય છે, સારે તે માણસને વ્યાનવાયુના કોપથી આક્ષેપક નામે વાયુ થયો છે એમ જાણવું.

અપતંત્રક વાયુનું લક્ષણ.

ધનુર્વન્નામ્યતે ગાત્રમાક્ષિપ્યેષ્ઠ મુહુર્મુહુઃ ।
પ્રક્લિન્નનેત્રસ્તન્ધાક્ષઃ કપોત ઇવ કૂજતિ ॥
તમાહુર્ભિષજાં શ્રેષ્ઠા અપતન્ત્રકનામતઃ ।
મતાન્તરે વદન્ત્યન્યે પ્રહ્વપતાનકો મતઃ ॥

इत्यपतंत्रको वायुः ।

જે વાયુના રોગવાળાનું શરીર ધનુષ્યની પેઠે નમી જતું હોય તથા વારંવાર તણાઇ જતું હોય; નેત્રમાં પાણી ભરાઈ આવતું હોય તથા આંખ જડ જેવી થઇ ગઈ હોય; અને હોલાની પેઠે ગળું ખેલતું હોય; તેા ઉત્તમ વૈદ્યો તેને અપતંત્રક નામે વાયુનો રોગ કહે છે. એ વાયુના રોગને પ્રહ્વપતાનક કહેવો, એવું કેટલાક વૈદ્યાચાર્યોનું મતાંતર છે.

અપતાનક વાયુનું લક્ષણ.

ગૃહીતાર્ધે તતો વાયુરપતાનકઃ સંસ્મૃતઃ ।
સોઽપિ કફાશ્રિતો વાયુઃ સંપીડયતિ દળ્ડવત્ ।
સ્તમ્ભયત્યાશુ ગાત્રાણિ સોઽપિ દળ્ડાપતાનકઃ ॥
દ્વદ્વક્રાંઘ્રિકરાઙ્ગુલીગુલ્ફસન્ધૌ સમાશ્રિતઃ ।
સ્નાયું પ્રતાનયેદ્ યસ્તુ સોઽપિ સ્નાયુપ્રતાનકઃ ॥
બાહ્યાનામથ નાડીનાં પ્રતાનયતિ મારુતઃ ।
કઠ્યાશ્રિતો વા ભવતિ સશલ્યમિવ કુર્વતે ॥

તમસાધ્યં બુધાઃ પ્રાહુસ્તં ચ વાતં પ્રતાનકમ્ ।

અન્યં ચતુર્થમાક્ષેપમભિઘાતસમુદ્ભવમ્ ॥

અભિઘાતેન યો જાતો ન સ સાધ્યઃ પ્રતાનકઃ ।

ઋર્ધ્વં તાનયતે યસ્તુ વિશોષયતિ ગાત્રકમ્ ॥

વિશોષયેચ્છાસ્થિસંધિ સંધિસંશુષ્કકો મતઃ ।

કૃત્સ્નાર્ધકાયં ભવતિ શુષ્કતાં ચ પ્રકુચ્ચતિ ।

પૃષ્ઠં ચ નાર્ધં યો વેત્તિ સ તથૈકાઙ્ગિકો મતઃ ॥

इत्येकाङ्गिकपक्षघातवायुः ।

एकाङ्गपक्षघातश्च भवत्यन्यतमो यदि ।

वातघ्नैरौષધैः सर्वैर्वायुः कष्टेन सिध्यति ॥

इत्येकाङ्गरोगपक्षघातः ।

ન્યારે વાયુ અર્ધા અંગને પકડી લેછે ત્યારે તે વાયુ અપતાનક કહે-
વાય છે. એ વાયુ કફની સાથે મળીને લાકડીની પેઠે રોગીના અંગને
અક્કડ કરી નાખે છે અને પીડા કરે છે, તેને દંડાપતાનક નામે વાયુ
કહે છે. છાતી, મુખ, પગની અને હાથની આંગળિયો, ઘુંટીનો સંધિ,
એ સ્થળમાં રહેલો વાયુ તે તે સ્થળના સ્નાયુનો ન્યારે સંકોચ કરે છે
ત્યારે તે રોગને સ્નાયુ પ્રતાનક કહે છે, કોઈ વખત વાયુ બાહ્યરની
નાડીઓનો સંકોચ કરે છે, તે પણ પ્રતાનક વાયુ કહેવાય છે. કોઈ વખત
વાયુ કેડમાં રહીને તેમાં બળે શલ્ય (લાકડું વગેરે) ઘાટ્યું હોય તેમ
તેને પીડિત કરે છે; પંડિતો એ પ્રતાનક વાયુને અસાધ્ય કહે છે. એક
એથો પ્રતાનક વાયુ વાગવાથી થાય છે, તેમાં રોગીને તાણ થાય છે;
એ વાગવાથી થયેલો પ્રતાનક રોગ અસાધ્ય છે. જે વાયુ અંગને ઉપ-
રની બાજુએ (માથાની તરફ) આકર્ષે છે તથા શરીરને શોષી લેછે,
તેમજ હાડકાંના સાંધાનું પણ શોષણ કરે છે, તેને ‘સંધિસંશુષ્ક’
કહે છે. જે માણસનું સઘળું અરધું અંગ સંકોચાઈને સૂકાઈ જાય છે
તથા અરધો પીડનો ભાગ પણ તેવોજ મુડદાલ થવાથી જેને માલમ
પડતો નથી તેને ‘એકાંગવાયુ’ કહે છે, એક બીજા પ્રકારનો એકાંગ
પક્ષાઘાત થાય છે, તે જે થયો હોય તો વાયુને નાશ કરનારાં સઘળાં
ઔષધોથી પણ તે વાયુ કષ્ટે કરીને મટે છે.

તૂની પ્રતિતૂની વાયુ.

તોદમૂર્છાં વેપનં સ્યાત્ વૈષ્ટનં સ્પર્શનાશ્વતા ।

પ્રતૂનયતિ ગાત્રાણિ વાયુસ્તૂનીતિ શબ્દિતઃ ॥

વેપનં તોદવૈષ્ટત્વં સ્પર્શનં વૈસિ યઃ પુનઃ ।

પ્રતૂનયતિ ગાત્રાણિ પ્રતિતૂનીતિ નિગદ્યતે ॥

इति प्रतितूनीवायुः ।

જે વાયુના રોગમાં તોડ, મૂર્છા, કંપ, ગોટલા ચઢવા, સ્પર્શ માલમ ન પડતો, એવાં ચિન્હ થાય તથા જે વાયુથી અંગ પાતળાં થઈ જાય તેને તૂની નામે વાયુ રોગ કહે છે. કંપ, તોડ, ગોટલા ચઢવા, એ ચિન્હો થતાં પણ જેને સ્પર્શ માલમ પડતો હોય તેને પ્રતિતૂની નામે વાયુ કહે છે.

ત્વષ્ટિસ્તંભાદિ વાયુના રોગ.

હૃદિ સ્તમ્ભઃ પૃષ્ઠસ્તમ્ભઃ ઝરુસ્તમ્ભઃ ગૃધ્રસી ।

પૃથક્ત્વેનૈવ કથિતમગ્રે શૃણુષ્વ કોવિદ ! ॥

एते व्यानप्रकोपेन षोडशधा प्रकीर्तिताः ॥

इति व्यानप्रकोपः ।

છાતીમાં સ્તંભ (છાતી જડ થઈ જવી,) પૃષ્ઠસ્તંભ, ઝરુસ્તંભ, ગૃધ્રસી, એ વાયુના વ્યાધિઓ વ્યાન વાયુના કોપથીજ ઉપજે છે; પરંતુ આગળ તેમને જૂદા રોગ તરિકે કહેવામાં આવ્યા છે માટે અહીં તેમનો વિસ્તાર કર્યો નથી. હે પંડિત! સાંભળ; વ્યાન વાયુના કોપથી થયેલા સોળ પ્રકારના વાયુના રોગ મેં તને કહ્યા.

સમાનવાયુના રોગ.

શૂલં ગુલ્મ ઉદાવર્ત આધ્માનોદ્ગાર एव च ।

परिणामो विषमाग्निरजीर्णं वातगुल्मकः ॥

परिक्षेदी रसशोषी रसश्च मलचालकः ।

बन्धी मेदी किलासी च षोडशैते समानतः ॥

इति षोडशविधसमानप्रकोपः ।

શૂળ, ગુલ્મ, ઉદાવર્ત, પેટ ચઢવું, ઓડકાર, પરિણામશૂળ, વિષ-માગ્નિ, અજીર્ણ, વાતગુલ્મ, બીનાશ ઉત્પન્ન કરનાર રોગ, રસશોષ,

મળને ચલિત કરનાર રસ, બદ્ધકોષ કરનાર રોગ, મળબેદ કરનાર રોગ, કિલાસ નામે કોઢને ઉત્પન્ન કરનાર વાયુ, એ સોળ રોગ સમાન વાયુથી ઉત્પન્ન થાય છે.

અપાનવાયુથી ઉત્પન્ન થતા રોગ.

મગન્દ્રો વસ્તિશૂલો મેહાર્શ્વાતિકોઠકઃ ।

લિઙ્ગદોષો ગુદમ્નંશસ્તથાન્યો ગુદશૂલકઃ ॥

મૂત્રરોધો વિદૂરોધશ્ચ ષોઢશૈતે વિજાનતા ।

અપાનસ્ય પ્રકોપેન વિજ્ઞેયાસ્તુ પ્રધાનતઃ ॥

एते विकाराः कथिता विस्तरात्ते प्रकीर्तिताः ॥

બગંદર, વસ્તિશૂળ, પ્રમેહ, અર્શી, કોઠ (શરીર ઉપર કુડાળાં જેવાં મંડળ નીકળવાનો રોગ), લિંગરોગ, ગુદમ્નંશ, ગુદશૂળ, મૂત્રરોધ, ઝાડાનો અટકાવ, એ સોળ* મુખ્ય રોગ, અપાનવાયુના પ્રકોપથી થાય છે એમ જ્ઞાનવાન પંડિતે જાણવું. વાયુના એટલા રોગ થાય છે તે સમજા તે તે જગોએ વિસ્તારથી પણ કહેવામાં આવ્યા છે.

બીજા દોષ સાથે મળેલા વાયુનો પ્રકોપ.

दाहः सन्तापः शोषश्च मूर्च्छा पित्तान्वितो मरुत् ।

शैत्यं शोफारुचिर्जाड्यं वातश्लेष्मसमन्वितः ॥

વાયુ જ્યારે પિત્તની સાથે મળેલો હોય ત્યારે તે દાહ, સંતાપ, શોષ, અને મૂર્છા એવા વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે. વાયુ જ્યારે કફની સાથે મળેલો હોય, ત્યારે શીત, સોજો, અરુચિ અને જડપણું એ રોગને ઉત્પન્નવે છે.

સાધ્ય અને અસાધ્ય વાયુ.

यो ह्रन्द्वाश्रितो धीरस्तंसाध्यं मारुतं विदुः ।

केवलोऽपि समीरोऽपि सोऽपि साध्यतमः स्मृतः ॥

જે વાયુથી બીજા દોષને આશરીને રહેલો છે એટલે કોઈ બીજા

* શ્લોકમાં દશ રોગ ગણાવ્યા છે માટે શ્લોકની એકાદ લીટી અંકિત થયેલી લાગે છે.

દોષની સાથે મળીને રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, તે વાયુ સાધ્ય છે, તેમ વાયુ એકલોજ હોય તે પણ અત્યંત સાધ્ય છે.

અર્દિતવાયુનું સામાન્ય લક્ષણ.

वक्रं भवति वक्रार्धं ग्रीवा चाप्यपवर्तते ।
वैकृत्यं नयनानां च वाग्भङ्गो वेदनातुरः ॥
ग्रीवायां गण्डयोर्दन्तपार्श्वे यस्यातिवेदना ।
तमर्दितमिति प्राहुर्वातव्याधिं विचक्षणाः ॥

इत्यर्दितं नाम ।

વાયુને લીધે અરધું મોઢું વાંકું થઈ જાય છે; અથવા ડોકું ફરી જાય છે; અથવા આંખો થરડાઈ જાય છે, વાંકી થઈ જાય છે કે તેવીજ ડોકાઈ ખીજ વિકૃતિ થાય છે; વાણી સ્પષ્ટ બોલી શકાતી નથી; અત્યંત વેદના થાય છે; ડોકામાં, બન્ને ગલોડાંમાં, અને દાંતની બાજુઓ ઉપર અત્યંત વેદના થાય છે; આ રોગને વાયુનો રોગ જાણવામાં અતુર એવા વૈદો અર્દિતવાયુ કહે છે.

કેવળ તથા દ્વંદ્વજ અર્દિતનાં લક્ષણ.

लालास्रावोऽथ शोषश्च हनुग्रहः शिरोव्यथा ।

दन्तशूलं भवेद्यस्य वातेनार्दितमेव च ॥

पीताङ्गं सज्वरं तृष्णा पित्तजो मोह एव च ।

शोफस्तम्भोऽस्य भवति कफोज्झूतेऽथવાર્दिते ॥

भाविनो लक्षणं यस्य वेपथुर्नेत्रमाविलम् ।

કેવળ વાયુથી જ્યારે અર્દિત રોગ થયો હોય ત્યારે રોગીના મુખ-માંથી લાળ ગળે છે, કંઠે શોષ પડે છે, હડપચી જડ થઈ જાય છે, માથામાં વેદના થાય છે અને દાંતમાં કળતર થાય છે. પિત્તથી અર્દિત રોગ થયો હોય તો રોગીનું શરીર પીળું થઈ જાય છે, તાવ આવે છે, તરસ લાગે છે અને મૂર્છા પણ થાય છે. કફથી અર્દિત રોગ થયો હોય તો સોજો ચઢે છે તથા મોઢું જડ થઈ જાય છે, જ્યારે અર્દિત-

વાયુનો રોગ થવાનો હોય સારે તે રોગ થતાં આગમ્ય મોટું કંપે છે અને આંખો મલિન થાય છે.

અર્દિતની અસાધ્યતા.

ક્ષીણસ્યાનિમિષાક્ષસ્ય પ્રસક્તાવ્યક્તભાષિણઃ ॥

ન સિધ્યત્યર્દિતં ગાઢં ત્રિવર્ષં વેપનસ્ય ચ ।

જે માણસનું શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું હોય તથા જેની આંખોએ નિમિષાન્મિષ થતું ન હોય એટલે આંખે પલકારો ન થઈ શકતો હોય, તેમજ બોલતાં બોલતાં જેની જીભ ચોટી જતી હોય અથવા જેનાથી સ્પષ્ટ બોલી શકાતું ન હોય, અથવા જેનો અર્દિત રોગ થયાને ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં હોય તથા જેનું મુખ હાલ્યા કરતું હોય, એવા રોગીનો અર્દિતરોગ મટતો નથી.

હનુગ્રહરોગ.

કંઠોરલક્ષણાત્યર્થં જૃમ્ભા પ્રસ્તારિતો મુષ્ઠે ॥

હનુસ્તમ્ભો ભવત્તેન કૃચ્છ્રાદ્વદતિ ચર્વતિ ।

કોઈ વખત અતિ કઠોર બગાસું આવવાથી મોટું પોહોળું થાય છે અને તેથી હડપચી રહી જાય છે. એ રોગને હનુગ્રહ કે હનુસ્તંભ વાયુ કહે છે. એ રોગમાં રોગીને બોલતાં તથા આવતાં મોટું દુઃખ થાય છે.

મન્યાસ્તંભરોગ.

વિષમે વા દિવાસ્વપ્ને ચિર્વાતિતનિરીક્ષણે ॥

મન્યાસ્તમ્ભં જનયતિ કૃચ્છ્રાત્ પાર્શ્વં વિલોકતે ।

દિવસે (કે રાત્રે) વિષમ પ્રકારે સૂવાથી અથવા વાંકી ડોક કરીને જોવાથી બોચી રહી જાય છે; એ રોગમાં રોગી મોટી મેહુનતે બાજુ ઉપર જોઈ શકે છે.

જીહ્વાસ્તંભ અને શિરોગ્રહ.

વાગ્વાદિર્નીં શિરાં રુધ્વા જિહ્વાં સ્તંભયતેનિલમ્ ।

રક્તાશ્રિતોઽપિ પવનઃ શિરોનાઙ્ગ્યાં સમાશ્રિતઃ ।

શિરોઽર્તિ કુરુતે યસ્તુ સોઽપ્યસાધ્યઃ શિરોગ્રહઃ ॥

इति लक्षणम् ।

વાણીને બોલનારી સિરાને શેકાને વાયુ જીભને અટકાવે છે તેને જીવહાસ્તંભ કહે છે; તથા રક્ત સાથે મળીને રહેલો વાયુ જે માથાની નસામાં રહેલો છે, તે માથામાં પીડા કરે છે, તેને શિરોગ્રહ કહે છે. એ અને રોગ અસાધ્ય છે.

વાતરોગની ચિકિત્સા.

अतः प्रतिक्रियां वक्ष्ये यथा सिध्यति मारुतः ।

स्नेहनं रूक्षणं कार्यं पाचनं शमनानि च ॥

स्वेदनं मर्दनाभ्यङ्गो बस्तिस्नेહो निरૂહणम् ।

विरेचनं च कर्तव्यं वातव्याधिनिवारणम् ॥

હવે જે પ્રકારે વાયુના રોગ મટે એવા ઉપાય કહીશું. વાયુના રોગમાં સ્નેહન (ચિકાશ આણુનારી,) રૂક્ષણ (ચિકાગનો નાશ કરનારી,) પાચન (મળને પકવનારી,) શમન (મળને શમાવનારી,) સ્વેદન (પરસેવો કાઢનારી,) મર્દન (ચોળવાની,) અભ્યંગ (તેલ ચોળવાની,) અસ્તિ (પિચકારી મારવાની,) સ્નેહ (સ્નેહઅસ્તિ,) નિરૂહણ (નિરૂહઅસ્તિ,) અને વિરેચન, એવી ક્રિયાઓ કરવી.

ધાતુગત વાયુની ચિકિત્સા.

त्वक्स्थे तु मर्दनाभ्यङ्गं रक्तस्थे रक्तमोक्षणम् ।

मांसस्थे स्वेदनं वापि कषायमपि स्नेहनम् ॥

रूक्षणं चास्य कर्तव्यं बस्तिस्नेહनिरूहणम् ।

स्नायुसन्ध्यस्थिसंप्राप्ते भेदनं कारयेत् सुधीः ॥

स्नेહોપનાહાગ્નિકર્મબંધનોન્મર્દનાનિ ચ ।

असाध्ये शुक्रगे वाते बीजकृत्समुपाचरेत् ॥

જે વાયુ ત્વચામાં રહ્યો હોય તેા મર્દન અને અભ્યંગ (તેલ

ચોળવું વગેરે) કરવો; જો વાયુ રક્તમાં રહ્યો હોય તો રક્તમોક્ષ (લોહી કાઢી નાખવાનો વિધિ) કરવો; માંસમાં વાયુ હોય તો શેક કરીને પર-સેવો કાઢવો, ક્વાથ પાવો, સ્નેહન વિધિ, રક્ષણવિધિ (લૂખાપણું આણ-વાનો વિધિ,) સ્નેહબસ્તિ આપવો, અથવા નિરૂબસ્તિ આપવો; જો સ્નાયુ કે સાંધા કે હાડકાંમાં વાયુ રહેલો હોય તો બુદ્ધિમાન વૈદે ભેદન ક્રિયા કરવી; તથા સ્નેહવાળાં બંધારણ બાંધવાં, ઝામ દેવા, પાટા બાંધવા, અને તેલ લેઈને મર્દન કરવું. જો વાયુ વીર્યમાં રહ્યો હોય અને તે અઆધ્ય હોય તો તેમાં વીર્યને ઉત્પન્ન કરનારા ઉપચાર યોગવા.

સ્નેહન ધૃત.

- મુળડી ગુહ્ની વૃહતીદ્વયં ચ રાક્ષા સમજ્ઞા કથિતઃ કષાયઃ ।
સમં ચ તેનાપિ વિમિશ્રિતં ચ દુગ્ધં દધિ સ્યાન્નવનીતકં ચ ॥
પચેત્ સુધીમાન્ સૃદુવહ્નિના ચ સિદ્ધં ઘૃતં સ્નેહનમેવ પુંસામ્ ।
કર્મપ્રમાણં વિહિતં ચ પાને ચાખ્યજ્ઞને ભોજનકં તથૈવ ॥
વસ્તૌ હિતં સ્નેહનમેવ પુંસાં સપ્તાહકં વાતવિકારિણાં ચ ॥

इति स्नेहनं नाम धृतम् ।

ગોરખમુંડી, ગળો, રીંગણી, બોયરીંગણી. રાસ્ના, મજ્જા, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથમાં સમાન ભાગે દૂધ, દહીં અને નાખણ નાખવું. પછી તેનો ધીમા તાપથી બુદ્ધિમાન વૈદે પાક કરવો-એ રીતે સિદ્ધ થયેલા ધૃતને સ્નેહન ધૃત કહે છે. રોગી પુરૂષોએ એ ધીમાંથી એક તોલા પ્રમાણે લેઈને પીવું; તથા ચોળવામાં અને ખા-વામાં પણ એ ધીનોજ ઉપયોગ કરવો. એ ધી બસ્તિ આપવામાં પણ હિતકારક છે. વાયુના રોગવાળા પુરૂષોને સાત દિવસમાં એ ધી ક્ષાયદો આપે છે.

રક્ષણ પ્રયોગ.

રાક્ષાવિડક્કરજની સહ નાગરેણ
સૌવીરકેણ સુરસા સહ સૈન્ધવેન ।
સોળ્ળં ચ પાનમિદમેવ વિરુક્ષણં સ્યા-
ન્નનાં ચ પશ્ચદિનપાનકર્ષમાત્રમ્ ॥

રાસ્ના, વાયવિડંગ, હળદર, સુંઠ, ખારી કાંજી, તુલસી, સિંધવ એ ઔષધોને લગાર ગરમ પાણી સાથે એક તોલા પ્રમાણે પાંચ દિવસ પીવાથી મનુષ્યોનું રક્ષણ થાય છે. આ પ્રયોગ લૂખાપણું ઉત્પન્ન કરનાર છે માટે તેને રક્ષણ કહે છે.

પાયન સમનનો ઉપદેશ.

अतः स्थात् पाचनं सम्यक् दिनसप्तकमेव तत् ।

पाचिते चैव दोषे च तस्मात् संशमनं पुनः ॥

સ્નેહન અને રક્ષણ પ્રયોગ કર્યા પછી વાત રોગવાળાને સાત દિવસ સુધી સારી રીતે પાયન ઔષધ આપીને દોષનું પાયન કરવું; દોષ પાયન થયા પછી શમન ઔષધ આપીને દોષ શમાવવો.

છાતી વગેરેના વાયુનો ઉપચાર.

वक्षस्त्रिकपृष्ठगतो धमन्यां समाश्रितोत्यर्थहुताशनेन ।

संस्वेदितो नाशयते समीरं सप्ताहकं चोष्णजलेन सेकः ॥

છાતી, ત્રિક (કટિના છેડાનો ભાગ), પીઠ અને ધમની, એ જગ્યાએ વાયુ રહ્યો હોય તો ખૂબ અગ્નિ કરીને રોગીને સાત દિવસ સુધી શેક કરવો તથા ગરમ પાણીથી પણ શેક કરવો, તેથી વાયુ મરી જાય છે.

સર્વાંગવાયુની ચિકિત્સા.

रास्नात्रिकण्टकैरण्डशतपुष्पा पुनर्नवा ।

क्वाथो वातामयं हन्ति सर्वाङ्गगतमाशु च ॥

રાસ્નાગુડ્ડચિકાદારુનાગરૈરણ્ડસંયુતઃ ।

क्वाथः सर्वाङ्गवातेऽपि आमे धातुगते हितः ॥

રાસ્નાશ્વગન્ધા કાસીસં વચા ચ કપિકચ્છુકમ્ ।

क्वाथस्त्वेरण्डतैलेन पीतो हन्ति समीरणम् ॥

રાસ્નાધાન્યકશુણ્ઠી ચ યવાની દશમૂલકમ્ ।

क्वाथः पाचनके प्रोक्तो नरे वातविकारिणि ॥

રાસ્નાદ્યાનિ પાચનાનિ હિતાનિ કથિતાનિ ચ ॥

રાસ્ના, ગોખર, દીવેલાનું મૂળ, સુવા, સાટોડી, એ ઔષધોનો ક્વાથ સર્વ શરીરમાં વા આવ્યો હોય તેને તત્કાળ મટાડે છે.

રાસ્ના, ગળો, દેવદાર, સુંઠ, દીવેલાનું મૂળ, એનો ક્વાથ કરીને પીવાથી સર્વોગવાત, આમાશયમાં રહેલો વાયુ, અને ધાતુગત વાયુ, એ સર્વ રોગને મટાડે છે.

રાસ્ના, આસંધ, હીરાકસી, વજ, કવચમૂળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ દીવેલ સાથે પીવાથી વાતરોગ નાશ પામે છે.

રાસ્ના, ધાણા, સુંઠ, જવાન, દશમૂળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ વાત-રોગવાળા માણસોને પાચન ઔષધ તરીકે આપવાને મુનિઓએ કહેલો છે. એ રાસ્નાઆદિક અધાય ક્વાથ પાચનરૂપ છે તથા હિતકારક પણ છે.

લસણનો પ્રયોગ.

અર્ધપલં રસોનં ચ હિઙ્ગુસૈન્ધવજીરકૈઃ ।
સૌવર્ચલેન સંયુક્તં તથૈવ કટુકત્રિકમ્ ॥
ઘૃતેન સંયુતં ષક્ષેત્ માસમેકં દિને દિને ।
નિહન્તિ વાતરોગં ચ અર્દિતં ચ પ્રતાનકમ્ ॥
एकाङ्गरोगिणां चापि तथा सर्वाङ्गरोगिणाम् ।
ऊरुस्तम्भं क्रिमेदौषं गृध्रसीं चापकर्षति ॥

એ તોલા લસણ લેવું; તથા હીંગ, સિંધવ, જીરું, સંયળ, સુંઠ, પીપર, મરી, એ સર્વને સમાન ભાગે લઈને લસણ જેટલું ચૂર્ણ લસણમાં મેળવીને તેનું કદક કરવું. તથા તેમાંથી (એ તોલા લેઈને) નિત્ય-પ્રતિ એક મહિના સુધી ધી સાથે ખાવું. એવી રીતે લસણ ખાવાથી વાયુના તમામ રોગ મટે છે. અર્દિતવાયુ, પ્રતાનકવાયુ, એકાંગવાયુ, સર્વાંગવાયુ, ઊરસ્તંભ, કૃમિરોગ, અને ગૃધ્રસી નામે વાયુનો રોગ, એ સર્વે મટે છે.

લસણનો બીજો પ્રયોગ.

પલાર્ધં ચ પલં ચાપિ રસોનં ચ સુકુટ્ટિતમ્ ।
હિઙ્ગુજીરકસિન્ધૂત્થં સૌવર્ચલકટુત્રયમ્ ॥

ઇમિઃ સંચૂર્ણિતૈઃ સર્વેસ્તુલ્યં તૈલેન સંયુતમ્ ।
 યથાગ્નિ મક્ષયેત્ પ્રાતઃ રુઘુક્ષાથાનુપાનઘત્ ॥
 માસમેકં પ્રયોગેન સર્વવાતામયાન્ જયેત્ ।
 એકાઙ્ગં ચૈવ સર્વાઙ્ગમૂરુસ્તમ્ભં ચ ગૃધ્રસીમ્ ॥
 કટિપૃષ્ઠાશ્વિસન્ધિસ્થમર્દિતં ચાપતન્ત્રકમ્ ।
 જ્વરં ધાતુગતં જીર્ણં નાશયેન્નિત્યસેવનાત્ ॥

इति रसोनप्रयोगः ।

એ તોલા કે ચાર તોલા લસણ લેધને તેને સારી રીતે ડ્રુવું.
 પછી હીંગ, શુદ્ધ, સિંધવ, સચળ, સુંદ, પીપર, મરી, એ સર્વે ઔષધો
 સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને લસણની અરાઅર ચૂર્ણ લસણમાં
 મેળવવું, પછી તેમાં તેલ મેળવવું, પછી પોતાના જઠરાગ્નિના અગ્નિ
 ઉપર વિચાર કરીને દરરોજ સવારમાં તેને ખાવું અને તે ઉપર દીવેલા
 મૂળના ક્વાથનું અનુપાન પીવું. એવી રીતે એક માસનો પ્રયોગ કર-
 વાથી સર્વ પ્રકારના વાતરોગ મટી જાય છે, એકાંગવાયુ, સર્વાંગવાયુ,
 ઉરસ્તંભવાયુ, ગૃધ્રસી નામે વાયુનો રોગ, કેડ, પીઠ, હાડકાં, સાંધા, એ
 જગાએ રહેલો વાયુ, અર્દિતવાયુ, અપતંત્રક નામે વાયુનો રોગ, ધાતુ-
 ગત જ્વર, શુભ્રજ્વર, વગેરે રોગો એ ઔષધનું નિત્ય સેવન કરવાથી
 નાશ પામે છે.

नागरादि लेह.

नागरा च हरिद्रा च कणा जाज्यजमोदिका ।
 वचा सैन्धवरास्ना च मधुकं समभागिकम् ॥
 ऋक्षचूर्णं पिबेच्चैव सर्पिषा प्रत्यहं नरः ।
 एकविंशदिनैर्वातरोगान् हन्ति न संशयः ॥
 भवेच्छ्रुतिधरः श्रीमान् मेघदुन्दुभिनिस्वनः ।
 हन्ति वातामयान् सर्वान् लेहो यश्च सुखावहः ॥

સુંદ, હળદર, પીપર, શુદ્ધ, અજમોદ, વજ, સિંધવ, રાસ્ના, જેડી-
 મધ, એ સરવે સમભાગે લેવું. પછી તેનું ખૂબ આરીક ચૂર્ણ કરીને
 મનુષ્યે દરરોજ ધી સાથે પીવું. એ પ્રમાણે એકવીસ દિવસ પીવાથી

ના સંબંધી રોગ મટે છે એમાં સંદેહ નથી. વળી ધી સાથે એ ચૂર્ણ ચાટનારો વિદ્વાન અને શ્રીમાન્ થાયછે અથવા તેના કાનના રોગ દૂર થવાથી તે સાફ સાંભળે છે તથા તેની શરીરની કાંતિ વધે છે. તેનો સ્વર મેઘની ગર્જના જેવો ગંભીર થાયછે, આ સુખ આપનારો અવશેષ (ચાટણુ) સર્વે પ્રકારના વાયુના રોગનો નાશ કરે છે.

શતાવરી કલ્ક.

શતાવરી વચ્ચા શુણ્ઠી રાસ્ના કદરશલ્કી ।

દશમૂલી બલા બિલ્વસ્તુમ્બુરુ ચ ગુઢચિકા ।

પષ્પ કલ્કો ઘૃતૈર્યુક્તો હન્તિ વાતં શરીરગમ્ ॥

શતાવરી, વજ, સુંઠ, રાસ્ના, ઘોળો ખેરસાર, શલ્કી, દશમૂળ, બળાખીજ, ખીલી, ધાણા, ગળો એ ઔષધનું કલ્ક કરીને ધી સાથે ચાટવાથી શરીરમાં રહેલા વાયુનો તે નાશ કરે છે.

શલ્કી ક્વાથ.

શલ્કીચિન્નિત્વક્ત્વક્ કાથસ્તૈલેન સંયુતઃ ।

કુર્યાદ્વાતાદિતં સ્વસ્થમેકાવિંશદિનૈર્નરમ્ ॥

શલ્કી, આંબલીની છાલ, તળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરાને તેમાં, તેલ નાખીને એકવીશ દિવસ પાવાથી વાયુથી ખીડાયેલો રોગી રોગરહિત થાય છે.

અભ્યંગાદિ પ્રયોગ.

આતોઽભ્યક્ષ્મ કર્તવ્યસ્તૈલૈરપિ ઘૃતૈરપિ ।

ગુગ્ગુલં ચ રસોનં ચ કારયેદ્વિધિપૂર્વકમ્ ॥

इति संशमनीयः काथः ।

વાતરોગવાળાને ધી અને તેલ શરીરે ઝોળવાં તથા ગુગળના અને લસણના જે જે પ્રયોગ થાય છે તે સર્વે વિધિપૂર્વક કરવા.

મહાખલાધ તૈલ.

માગાશ્ચાષ્ઠી બલામૂલં ચત્વારો દશમૂલકમ્ ।

કાથશ્ચતુર્ગુણે તોયેઽથવા દ્રોણસ્ય સંખ્યયા ॥

तत्राढकं क्षिपेत् क्षीरमाढकं मिश्रयेद्दधि ।
 आढकं माषकुल्माषयूषं पर्युषितं क्षिपेत् ॥
 तैलं तिष्ठानां द्रोणं तु कटाहे पाचयेच्छनैः ।
 जीवन्ती जीवनीया च काकोल्यौ जीवकर्षभौ ॥
 मेदे द्वे सरलं दारु शल्लकश्च कुचन्दनम् ।
 कालीयकं सर्जरसं मञ्जिष्ठा त्रिसुगन्धिकम् ॥
 मांसी शैलेयकं कुष्ठं वचा कालानुसारिवा ।
 शतावरी चाश्वगन्धा शतपुष्पा पुनर्नवा ॥
 किण्वकं च सुरा मुस्ता तथा तालीसपत्रकम् ।
 कटुत्रयं वालुकौ च सर्वे तत्रैव मिश्रयेत् ॥
 सिद्धं सर्वगुणं श्रेष्ठं कृत्वा मङ्गलवाचनम् ।
 सौवर्णे राजते कुम्भे वाथवा मृण्मयायसे ॥
 सुगुप्तं धारयित्वा तु पानाभ्यङ्गे निरूहके ।
 वस्तौ वापि प्रयोक्तव्यं मनुष्यस्य यथाबलम् ॥
 वातार्तिदतेऽथवा भग्ने भिन्ने वापि प्रदापयेत् ।
 या वन्ध्या च भवेन्नारी पुरुषाश्चालपरेतसः ॥
 क्षीणो वा दुर्बलो वापि तथा जीर्णज्वरातुरः ।
 आमवातातुराणां च तथा पक्षप्रकुञ्चके ॥
 प्रतानके प्रयोक्तव्यं तथा शुष्के हनुग्रहे ।
 कर्णशूले चाक्षिशूले मन्यास्तम्भे च पार्श्वगे ॥
 सर्ववातविकाराणां हितं तैलं यथामृतम् ।
 हन्ति श्वासं च कासं च गुल्माशौ ग्रहणीगदम् ।
 अष्टादशानि कुष्ठानि शीघ्रं वापि नियच्छति ।
 ग्रहभूतपिशाचाश्च डाकिनी शाकिनी तथा ॥
 दूरदेशे पलायन्ते बलातैलस्य दर्शनात् ।
 अपस्मारादिदोषांश्च तच्च दूरे नियच्छति ॥

વૃદ્ધા યુવાનો ભવન્તિ વન્ધ્યા ચ લભતે સુતમ્ ।

તૈલં મહાબલાદ્યં ચ મહાવાતહરં સ્મૃતમ્ ॥

इति महाबलाद्यं तैलम् ।

બલા (કાંસકી) નાં મૂળના આઠ ભાગ અને દશમૂળના ચાર ભાગ, લઈને તેમાં ચારગણું અથવા ૧૦૨૪ તોલા પાણી નાખી તેનો ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથમાં ૨૫૬ તોલા દૂધ તથા ૨૫૬ તોલા દહીં નાખવું. તથા અડદને બાણીને તેનું પાણી ૨૫૬ તોલા નાખવું. એ સર્વેમાં ૧૦૨૪ તોલા તલનું તેલ નાખીને તેને લોઢાની કઢાઈમાં ધીમા તાપથી પકવ કરવું. પછી હરણુદોડી, હરડે, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, સરલવૃક્ષની જાલ, દેવદાર, શલ્ક વૃક્ષની જાલ, રંકતચંદન (રતાંજલી), કૃષ્ણાગર, રાજ, મજ્જા, તજ, તમાલપત્ર, એળચી, જટામાંસી, શિલાજિત, ઉપલેટ, વજ, તગર, શતાવરી, આસંધ, સુવા, સાટોડી, સુરાખીજ, સુરા, મોચ, પાલીસપત્ર, સુંઠ, પીપર, ભરી, પીજો વાજો, કાજો વાજો, એ સર્વે ઔષધોનું કલ્ક કરીને તે તેલમાં નાખવું. અને તેલ માત્ર રહેતાં સુધી પકવ કરવું. એવી રીતે સિદ્ધ થયેલું એ તેલ સર્વ ગુણુવાળું અને શ્રેષ્ઠ થાય છે. એ તેલ તૈયાર થાય ત્યારે સ્વસ્તિવાચન વગેરે મંગળ ઉપચાર કરીને સોનાના અથવા રૂપાના અથવા માટીના અથવા લોઢાના કુંભમાં તેને સારી રીતે રક્ષણ કરીને ભરી દેવું. તથા પછી મનુષ્યની શક્તિ જોઈને તે પીવામાં, યોગવામાં, નિરૂહબસ્તિમાં કે સ્નેહબસ્તિમાં યોજવું. જે માણસને અર્હિતવાયુ થયો હોય, અસ્થિભંગ હોય, સાંધો છૂટો પડ્યો હોય, તેને એ તેલ આપવું. જે સ્ત્રી વાંઝણી હોય તથા જે પુરુષ અદ્યપવીર્ય-વાજો હોય, અથવા જે આમવાતથી પીડાતો હોય, તથા જેને એક પાસુ સંકોચાઈ જવાનો વાતરોગ (જેને પક્ષપ્રકુંચક કહેછે તે) થયો હોય, જેનું શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું હોય, જે શરીરે દુર્બળ, જીર્ણવરથી પીડાતો હોય, તે સર્વને એ તેલ યથાવિધિ યોજવું. વળી પ્રતાનક રોગમાં વાયુથી શરીરનું કાંઈ અંગ સૂકાઈ ગયું હોય તેમાં, હનુગ્રહ રોગમાં, કાનના શળમાં, નેત્રશળમાં, મન્યાસ્તંભમાં, પાસાના વાયુમાં, એ સર્વે વાયુના વિકારોમાં આ તેલ અમૃતના સરખું હિતકારક છે. વળી એ તેલ શ્વાસ, ખાંસી, ગુદમ, અર્શ અને ગ્રહણી રોગનો નાશ કરે છે.

તે અદાર પ્રકારના કોઢનો જલદી નાશ કરે છે. આ બલા તૈલના દર્શનથી મઠ, ભૂત, પિશાચ, ઝાકણુ, શાકણી, એ સર્વે દૂર દેશમાં પલા-યન કરી જાય છે. વળી અપરમાર વગેરે દોષોને આ તેલ દૂર કરે છે. ધરડા હોય તેમને જીવાન કરે છે; તથા વાંઝણી હોય તેને છોકરો આપે છે. એ તેલને મહાબલાદિ તેલ કહે છે. એ તેલ મોટા મોટા વાયુના રોગને મટાડે છે.

બલાદિ તૈલ.

बलाक्वाथाढकं क्षिप्त्वा क्षिपेत् तत्राढकं दधि ।
कुलत्थाढकयूपं तु सौवीरस्याढकं तथा ॥
तिलतैलं तथा द्रोणं योजयेन्मतिमान् भिषक् ।
एकत्र कृत्वा विपचेद्योजयेदौषधं च तत् ॥
शतपुष्पा देवदारु पिप्पली गजपिप्पली ।
त्रिसुगन्धि सुरामांसी कुष्ठं च दशमूलकम् ॥
चूर्णकं निक्षिपेत् तत्र सिद्धं तदवतारयेत् ।
योज्यं पाने तथाभ्यङ्गे निरूहे नस्यकर्मणि ॥
हन्ति वातामयाशीतिं श्रेष्ठं गुणगणात्मकम् ।
यथा महाबलं तैलं तथेदं गुणवर्धनम् ॥

इति बलाद्यं तैलम् ।

બલા (કાંસડીમૂળ) નો ક્વાથ ૨૫૬ તોલા લઈને તેમાં ૨૫૬ તોલા દહીં નાખવું; કળથીનો યૂષ ૨૫૬ તોલા નાંખવો; ૨૫૬ તોલા સૌવીર નામે ખાટું મધ નાખવું; એ સર્વમાં તલનું તેલ ૧૦૨૪ તોલા બુદ્ધિ-માન વૈદ્યે નાખવું. એ સર્વેને એકત્ર કરીને તેનો પાક કરવો તથા તેમાં નીચે કહેલાં ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું; સવા, દેવદાર, પીપર, ગજપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, સુરા નામે મધ, જટામાંસી, ઉપલેટ, દશમૂળ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ તેમાં નાખીને તેલ સિદ્ધ થાય સારે નીચે ઉતારવું. એ તેલ પીવામાં, ચોળવામાં, નિરૂહ્યસ્તિમાં તથા નસ્યકર્મમાં (નાકમાં ટીપાં નાખવામાં) વાપરવું. એ તેલ સઘળા પ્રકારના ગુણુવાળું છે તેથી તે એંશી પ્રકારના વાયુના રોગને મટાડે છે. જેવું મહાબલા તેલ ગુણુ-કારક છે તેવુંજ આ બલા તેલ પણ ગુણુમાં વધારો કરે એવું છે.

ભાંગરાજ તેલ.

મૃક્કરાજરસં ચૈવ કટુતુમ્બીરસં તથા ।
 સૌવીરકરસં ચૈવ ક્વાથં વૈ દશમૂલકમ્ ॥
 માષકુલમાષયૂષં ચ તથાજં દધિ મિશ્રયેત્ ।
 સમાંશકાનિ સર્વાણિ તૈલં ચાર્ધં પ્રયોજયેત્ ॥
 મૃદ્વગ્નિના પાચનીયં સિદ્ધં ચૈવાવતારયેત્ ।
 અભ્યક્તે ચ પ્રયોક્તવ્યં ન પાને વસ્તિકર્મણિ ॥
 પૂરણં કર્ણરોગેષુ શિરઃશૂલે ચ દારુણે ।
 અર્ધશીર્ષવિકારેષુ મુવઃ શઙ્ખાક્ષિશૂલકે ।
 તસ્ય યોગેન મનુજઃ સુસ્વમાપદ્યતે દ્રુતમ્ ॥
 હન્તિ કુષ્ઠં ચ પામાં ત્વગ્રોગાંશ્ચાભ્યઞ્જનેન નુ ।
 શીઘ્રં વિનાશમાયાન્તિ હન્યપસ્મારમુત્કટમ્ ॥

इति भृंगराजतैलम् ।

ભાંગરાનો રસ, કડવી તુંબીનો રસ, કાંઠનો રસ, દશમૂળનો ક્વાથ, અડદના ફેતરાતું ઓસામણ, તથા બકરીનું ધી, એ સર્વે સમાન ભાગે લેઈને તેનું મિશ્રણ કરવું. એ મિશ્રણમાં સર્પથી અરધું તેલ મિશ્ર કરવું. પછી ધીમા તાપથી તેનું પાચન કરીને બ્યારે તેલ સિદ્ધ થાય ત્યારે તેને ભોંએ ઉતારીને સારા વાસણમાં ભરી રાખવું. એ તેલ ચોળવાના કામમાં, પીવાના કામમાં તથા અસ્તિ આપવાના કામમાં યોગ્યું. વળી કાનના રોગમાં એ તેલનાં ટીપાં કાનમાં નાખવાં. ભયાનક માથાના રોગમાં, આધાસીસીના રોગમાં, તથા ભમર લમણા અને આંખમાં શૂળ થતું હોય તેવા રોગમાં, આ તેલ ચોળવાથી મનુષ્યને જલદી સુખ થાય છે. એ તેલ ચોળવાથી કોઠ અને ખસ, એ રોગ મટે છે; તથા ત્વચાના રોગ પણ જલદીથી નાશ પામે છે. એ તેલ મહા કઠણ અપસ્મારને મટાડે છે.

નારાયણ તેલ.

स्योनाकः पाटला बिल्वं तर्कारी पारिभद्रकम् ।
 अश्वगन्धा कण्टकारी प्रसारिणी पुनर्नवा ॥

श्वदंष्ट्रातिबला चैव बला च समभागिकी ।
 पादशेषं जलद्रोणे कथितं परिस्त्रावयेत् ॥
 ततश्चेमानि योज्यानि भेषजानि भिषग्वरैः ।
 शतपुष्पा वचा मांसी दारु शैलेयकं बला ॥
 पतङ्गं चन्दनं कुष्ठं तथान्यं रक्तचन्दनम् ।
 करञ्जबीजांशुमती त्रिसुगन्धि पुनर्नवा ॥
 रास्ना तुरङ्गगन्धा च सैन्धवं च दुरालभा ।
 मंजिष्ठा सुरसा चैतत् प्रत्येकं तु पलद्वयम् ॥
 चूर्णं कृत्वा क्षिपेत् तत्र क्षिपेत्लाक्षारसाढकम् ।
 शतावरीरसं चैव अजाक्षीरं चतुर्गुणम् ॥
 दधि तत्राढकं गव्यं तिलतैलं प्रयोजयेत् ।
 सिद्धं तत्र प्रदृश्येत ततो मङ्गलवाचनम् ॥
 प्रतिह्येनं प्रतिष्ठाप्य नारायणमिति स्मृतम् ।
 हन्ति वातविकारांश्च अपस्मारं ग्रहांस्तथा ॥
 शिरोरोगान् कर्णरोगान् कुष्ठान्यष्टादशान्यपि ।
 वन्ध्या च लभते पुत्रं षण्डोऽपि पुरुषायते ॥
 वृद्धो युवायते मूर्खो विद्याराधनतत्परः ।
 नारायणमिदं तैलं कृष्णात्रेयेण भाषितम् ॥

इति नारायणं नाम तैलम् ।

अलवो (अरबु), पाउण, पीलीभूण, अरणीभूण, लीमडानी छाल,
 आसंध, रींगणी, प्रसारणी (नारी), साटोडी, गोअर, अतिथला, थला,
 ओ सर्वे सभान भागे लेधने तेनो क्वाथ १०२४ तोला पाणीमां कुरीने
 तेमांथी अतुर्थीश पाणी शेष राखवुं. पछी नीचे कहेलां औषधानुं कडक
 तेमां उत्तम वैद्योअे नाखवुं. सुवा, वज, जटाभांसी, देवदार, शिलानित,
 थला (अपाठ), पतंग, यंदन, उपलेट, रक्तयंदन, करंजनां थीज, शालि-
 पर्णी, तज, तमालपत्र, अेलयी, साटोडी, रासना, आसंध, सिंधव,
 धमासो, भञ्ज, तुलसी, ओ प्रत्येक औषध आठ आठ तोला लेधने तेनुं
 कडक कुरीने नाखवुं. लायनो रस योसठ तोला नायवो. शतावरीनो

રસ અને બકરીનું દૂધ ચારગણું એટલે ૨૫૬ તોલા પ્રમાણે નાખવું. ગાયનું દહીં ચોસઠ તોલા નાખવું અને તલનું તેલ પણ તેટલુંજ નાખવું. પછી એ તેલ પકવ કરીને સિદ્ધ કરવું. જ્યારે તેલ સિદ્ધ થાય ત્યારે એ નારાયણ નામના તેલને રોગીની સામે મૂકીને સ્વસ્તિવાચન વગેરે મંગળ કર્મ કરવું. એ તેલ વાયુના વિકારોનો, અપસ્મારનો, ગ્રહોનો, માથાના રોગોનો, કાનના રોગોનો, તથા અઢાર પ્રકારના કોઢનો નાશ કરે છે. એ તેલનું સેવન કરવાથી વાંઝણી સ્ત્રીને પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય છે અને નપુંસકને મદ્દઈ પ્રાપ્ત થાય છે. ઘરડો માણસ જુવાનના જેવો અને છે, તથા મૂર્ખ હોય છે તે વિદ્યાભ્યાસ કરવા લાગે છે. આ તેલને ‘નારાયણ તૈલ’ કહે છે અને તે કૃષ્ણાત્રેય મુનિએ કહેલું છે.

પૃથ્વાપૃથ્થ વગેરે.

अन्यानि घृततैलानि तानि चात्र प्रयोजयेत् ।

शालिषष्टिकमुद्राश्च कुलत्थाढक्य एव तु ॥

शतपुष्पातन्दुलीयं तिलपर्णी च रामठम् ।

हितान्यन्यानि शाकानि घृतं तैलं च योजयेत् ॥

एतेन जायते सौख्यं वातरोगं नियच्छति ॥

ઉપર કહ્યાં તે વિના ગ્રંથાંતરોમાં બીજાં પણ ઘણાંક ધી અને તેલ કહેલાં છે તે આ રોગમાં લાગુ કરવાં. શાલ જતની ડાંગર, સાદી-ચોખ્ખા, મગ, કળથી, તુવેરની દાળ, સુવાની ભાજી, તાંદળજી, તલવણીની ભાજી, હીંગ અને બીજાં પણ વાતહારક શાક હિતકારક છે. તેમ ધી અને તેલ પણ ફાયદાકારક છે માટે તે યોજવું.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने वातव्याधि-

चिकित्सा नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ।

ચતુર્વિંશોઽધ્યાયઃ ।

આમવાતની ચિકિત્સા.

આમવાતના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

લક્ષણં શૃણુ પુત્ર ! ત્વં સમાસેન વદામ્યહમ્ ।

ગુર્વન્નાહારપુષ્ટેન મન્દાગ્નિના શ્રિતેન ચ ॥

સેવિતૈઃ કન્દશાકૈસ્તુ આમો વાયુસમીરિતઃ ।

શ્લેષ્મસ્થાનં પ્રપચેત જાયતે બહુવેદનઃ ॥

આત્રેય કહે છે.—હે પુત્ર ! આમવાયુનું લક્ષણ હું તને હુંકામાં કહું તે સાંભળ. ભારે ખોરાક ખાવાથી વિશેષ મંદ પડી ગયેલા બદ-
રાગ્નિવાળો પુરુષ બ્યારે કંદશાક વગેરેનું સેવન કરે છે ત્યારે વાયુએ
પ્રેરેલો આમ કફના સ્થાનને પામે છે અને ઘણી વેદના ઉત્પન્ન કરે છે.

આમવાતનું લક્ષણ.

આમાતિસારો વર્તેત સન્ધૌ શોફઃ પ્રજાયતે ।

જરત્વં ચૈવ ગાત્રાણાં બલાસપતનં મુચ્ચે ॥

પૃષ્ઠમન્યાત્રિકે જાનૌ વેદનાર્તો વિષીદતિ ।

અક્લં^૧ વૈકલ્યમાયાતિ આમવાતે ળિષગ્વર ! ॥

તસ્ય નો સ્નેહનં કાર્યં પાચનં ચ વિધીયતે ।

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે થવાથી મનુષ્યને આમાતીસાર થાય છે; સાં-
ધાઓમાં સોજો ચઢે છે; શરીરમાં તાવ ભરાયલો કહે છે; મોઢેથી કફ
પડે છે; પીઠ, ડોકી, ત્રિક (કેડની નીચેનો સાંધો), ઘૂંટણ, એ જગ્યાએ
વેદનાથી પીડિત થાય છે અને તેનાં ગાત્ર શિથિળ થાય છે. હે વૈદ્ય
શ્રેષ્ઠ ! આમવાતના રોગીનાં અંગ વિકળતા પામે છે. એવા આમવા-
તના રોગીને સ્નેહન ઔષધ કરવું નહિ, પણ પાચન ઔષધ કરવું.

આમવાતના ભેદ.

આમં સંલક્ષયેત્ પ્રાજ્ઞશ્ચતુર્ધા ભેદલક્ષણૈઃ ॥
વિષ્ટમ્ભી ગુલ્મકૃત્સ્નેહી આમઃ પક્કામ એવ ચ ।
સર્વાઙ્ગો ભવેચ્છાન્યો વક્ષ્યે તસ્યાપિ લક્ષણમ્ ॥

આમવાયુના ચાર ભેદ છે, તે ભેદનાં લક્ષણો હવે પછી કહેવાશે, તે ઉપરથી આમવાયુને ઓળખવો. ૧ વિષ્ટમ્ભી, ૨ ગુલ્મકૃત, ૩ સ્નેહી આમ, ૪ પક્કામ, એ વિના એક પાંચમો સર્વાંગ આમ પણ થાય છે, તેનું લક્ષણ પણ હવે પછી કહેવામાં આવશે.

વિષ્ટમ્ભી આમનું લક્ષણ.

વિષ્ટમ્ભી ગુરુરાધ્માનં વસ્તિશૂલં ચ જાયતે ।
તસ્યાપિ પાચનં કાર્યં સ્નેહનં ચૈવ કારયેત્ ॥
इति विष्टम्भ्यामलक्षणम् ।

વિષ્ટમ્ભી આમ ભારે હોય છે. તથા એ આમ રોગીને પેદામાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તથા તે આમથી રોગીનું પેટ ચઢે છે. (એ આમ જાડનો કબજો રાખે છે માટે લેને વિષ્ટમ્ભી કહે છે.) એ આમવાળા રોગીને પાચન ઔષધ આપવાં; સ્નેહન ઔષધ આપવાં નહિ.

ગુલ્મશંકી આમનું લક્ષણ.

जठरं गर्जते यस्य गुल्मवत् परिपीड्यते ।
कटिदेशे जडत्वं च आमो गुल्माभिश्चङ्कितः ॥
तस्यादौ लङ्घनानि स्युर्ज्ञात्वा देहबलाबलम् ।
पाचनं नैव कर्तव्यं गुल्मपाके विमूर्च्छति ।
पाचिते चापि गुल्मामे तदाशु मरणं ध्रुवम् ॥
गुल्माशङ्क्यामलक्षणम् ।

જે આમરોગવાળાના જઠરમાં ગરગડાટ થતો હોય તથા જેને ગુલ્મની પેઠે વેદના થતી હોય, તેમજ જેની કેડના ભાગમાં જડતા હોય તે આમને ગુલ્મશંકી એટલે ગોળાની શંકા ઉત્પન્ન કરે એવો જાણવો. એ ગુલ્મશંકી આમવાતના રોગીને આરંભમાં ઉપવાસ

કરાવવા, પણ તે રોગીની શક્તિ કે અશક્તિ જોધને તેના પ્રમાણમાં કરાવવા. એ રોગીને પાચન ઔષધ આપવાં નહિ; કેમકે તેમ કરવાથી જો શુદ્ધ પાકે તો રોગી મોટી મૂર્છા પામે. શુદ્ધરૂપ આમનું જો પાચન કરવામાં આવે તો રોગીનું મરણ તત્કાળ થાય એમાં સંદેહ નથી.

સ્નેહ્યામનું લક્ષણ.

यस्य स्यात् स्निग्धता गात्रे जाड्यं मन्दाशिकोऽबली ।

श्वेतामो विजलो यश्च स्नेही चामः प्रकीर्तितः ॥

तस्य नो स्नेहनं कार्यं चोपवासं च कारयेत् ।

पाचनं चैव कर्तव्यमामं चैવાतिसारयेत् ॥

यस्य शोफाक્રતા जाड्यं तथा चैव घनोदरम् ।

अरुच्यामातिसारश्च तमसाध्यं विजानता ॥

अत्याख्येया क्रिया कार्या जीवितस्यापि संशये ।

पाचनैः पाचितं ज्ञાત્વા તસ્માઞ્ચૂર્ણાનિ દાપયેત્ ॥

इति स्नेह्यामलक्षणम् ।

જે રોગીના આમમાં સ્નિગ્ધતા એટલે તેલ જેવી ચિકાશ હોય, જેનાં અંગ જડ થઈ ગયાં હોય, જેનો જઠરાગ્નિ મંદ પડી ગયો હોય, જે નિર્મળ હોય, જેનો આમ ઘોળા રંગનો હોય, જેના આમની સાથે પાણી પડતું ન હોય, તેને સ્નેહવાળો આમ કહે છે. એવા આમવાતના રોગીને સ્નેહ ઔષધ આપવાં નહિ કે સ્નેહન ક્રિયા કરવી નહિ. તેને ઉપવાસ કરાવવા, અને પાચન ક્રિયા કરવી તથા પાચન ઔષધ આપવાં. તેમ તેનો આમ ઝાડવાટે નીકળી જાય એવાં રેચક ઔષધો આપવાં. જે આમવાતના રોગીને અંગે સોજો ચઢ્યો હોય, જેનાં અંગ જડ થઈ ગયાં હોય, જેનું પેટ કઠણ થયું હોય, જેને અરૂચિ અને આમાતીસાર થયા હોય તે આમવાતને અસાધ્ય જાણવો. અને રોગીને તે રોગ મટશે નહિ તથા તેનું જીવનું સંશય ભરેલું છે એમ જાણીને તેની ચિકિત્સા કરવી. પાચન ઔષધોવડે સ્નેહી આમવાતને પકવ કરીને પછી ચૂર્ણરૂપ ઔષધો આપવાં.

પક્વામનું લક્ષણ.

સપિત્તો વિજલશ્રામઃ પક્વામઃ પતતે ત્વધઃ ।

ન વસ્તિશૂલં ભવતિ આમપાકે મ્રમઃ ક્રમઃ ॥

આમપાકીતિ વિજ્ઞેયો ન કુર્યાત્ તસ્ય પાચનમ્ ।

વિરેચનં ન કર્તવ્યં સ્તમ્ભનં તસ્ય કારયેત્ ॥

इति पक्वामलक्षणम् ।

જે આમ પિત્તસહિત તથા પાણી વિનાનો ગુદમાર્ગે નીચે પડે છે તેને પક્વ આમ જાણવો. જ્યારે આમ પાકે છે ત્યારે પેટમાં શૂળ થતું નથી તથા રોગીને શ્રમ અને થાક માલમ પડે છે. એવા આમવાતના રોગીને આમપાકી એટલે જોતો આમ પાક્યો છે એવો જાણવો. તેને પાચન ઔષધ આપવું નહિ તેમ તેને વિરેચન પણ આપવું નહિ; પણ તેને સ્તંભન ઔષધ આપીને તે આમને અટકાવવો.

સર્વાંગ આમવાતનું લક્ષણ.

કટિપૃષ્ઠે વક્ષોદેશે તોદનં વસ્તિશૂલંવાન્ ।

ગુલ્મવત્ જઠરં ગર્જેત્ તથાન્તઃશોફ એવ ચ ॥

શિરોગુરુત્વં ભવતિ આમશ્ચ પતતે મૃશમ્ ।

સર્વાંગગો ભવેત્ સોઽપિ વિજ્ઞેયોઽસૌ વિજાનતા ॥

તસ્ય પાચનકં કુર્યાદ્વિરેચનમનન્તરમ્ ॥

इति सर्वाङ्गआमवातलक्षणम् ।

કેડમાં, પીઠમાં અને છાતીમાં તોડ થાય, પેટમાં શૂળ થાય, પેટમાં ગોળો ચઢ્યો હોય તેમ પેટમાં ગરગડાટ થાય, અંદરને પાસે સોજા થાય, માથું ભારે થાય, આમ પુષ્કળ પડે એવા આમવાતને સર્વાંગ આમવાત જાણવો. એ રોગને જાણનારા વૈદ્યે તેનું પ્રથમ પાચન કરવું અને તે પછી વિરેચન કરવું.

સાધ્યાસાધ્ય વિભાગ.

વિષ્ટમ્भी ગુલ્મપાકી ચ અન્યઃ સર્વાંગગો મતઃ ।

વિજ્ઞેયાત્ર ત્રયોઽસાધ્યાશ્ચાન્યૌ દ્વૌ કષ્ટસાધ્યકૌ ॥

ક્ષેહી આમશ્ચ કથિતઃ કૃચ્છ્રસાધ્યં દ્વયં મતમ્ ।

પક્વામઃ સુખસાધ્યસ્તુ જ્ઞાત્વા કર્મ સમાચરેત્ ॥

વિઠ્ઠલી, ગુલ્મપાકી, તથા સર્વાંગ આમવાત, એ ત્રણે આમવાત અસાધ્ય નાણવા. ખીજા બે કષ્ટસાધ્ય છે એટલે આમગુલ્મશંકી અને સ્તેહી આમવાત, એ બે કષ્ટસાધ્ય નાણવા. પકવામ આમવાત સુખસાધ્ય છે, એમ નાણીને તે ઉપર ચિકિત્સારૂપ કર્મ કરવું.

આમવાતમાં પાચન.

રાક્ષાત્રિકણ્ટમેરણં શતપુષ્પા પુનર્નવા ।

પાનં પાચનકે શસ્તં આમવાતોપશાન્તયે ॥

રાક્ષા સ્યોનાર્કકાશ્મીરં ચિચિણીકં ચ પુષ્કરમ્ ।

કાથં શસ્તં સુસ્વોષ્ણં ચ પાચનં કારયેન્નિશિ ॥

एतत् पाचनकं विद्धि प्रोक्तं चामे सवातिके ॥

इति पाचनविधिः ।

રાસ્ના, ગોખર, દીવેલાનું મૂળ, સુવા, સાટોડી, એ ઔષધોનો ક્વાથ પીવો. એ આમવાતની શાંતિ કરવાને ઉત્તમ પાચન ઔષધ છે.

રાસના, અલવો, શીવણુમૂળ, આંબલીનું છોડું, પુષ્કરમૂળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ લગાર લગાર ગરમ હોય તેવો રાત્રે પીવો, કેમકે એ પાચન ક્વાથ છે. ઉપર કહ્યા તે બન્ને ક્વાથ આમવાતને પાચન કરનારા કહેલા છે એમ નાણવું.

આમવાતના ખીજા ઉપાય.

आमवाते कणायुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ।

गुडूची नागरं पथ्या चूर्णमेतद्गुडान्वितम् ॥

धान्यनागरराजाम्लदेवदारुवचाभयाः ।

पाचनं चामवाते च श्रेष्ठमेतत् सुखावहम् ॥

तथा कोलकचूर्णं वा पिबेदुष्णेन वारिणा ।

आमवातं च मन्दाग्निं शूलं गुल्मं च नाशयेत् ॥

દશમૂલીના ક્વાથમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને પીવાથી આમવાત મટે છે.

ગળા, સુંઠ, હરડે, એ ત્રણને સમભાગે લેધને તેનું ચૂર્ણ કરીને ગોળની સાથે ખાવાથી આમવાત મટે છે.

ધાણા, સુંઠ, અમ્લવેતસ, દેવદાર, વજ, હરડે, એ ઔષધોનો ક્વાથ અથવા ચૂર્ણ આમવાતને પાચન કરનારું, શ્રેષ્ઠ અને સુખ ઉપજવનારું છે.

તેમજ મરીનું અથવા પીપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવું; કેમકે તે આમવાયુને, મંદાગ્નિને, શૂળને અને ગુદ્મને નાશ કરે છે.

બલાદિ તૈલ.

बलाकाथाढकं क्षिप्त्वा दधिं तत्राढकं क्षिपेत् ।

कुलत्थाढकयूषं तु सौवीरकरसाढकम् ॥

*आढकं च तथैरण्डतैलं तत्र प्रदापयेत् ।

एकत्र कृत्वा विपचेत् योजयेदौषधं च तत् ॥

शतपुष्पा देवदारु पिप्पली गजपिप्पली ।

त्रिसुगन्धि सुरामांसी कुष्ठं द्वિपंचमूलकम् ॥

चूर्णं विनिक्षिपेत् तत्र सिद्धं तदवतारयेत् ।

पाने चाभ्यंगे च योज्यं निरूहे बस्तिकर्मणि ।

हन्ति वाताમયं सर्वं શ્રેષ્ઠં ગુણગણપ્રદમ્ ॥

બલા (ખપાટ) નો ક્વાથ ૨૫૬ તોલા, ૨૫૬ તોલા દહી, કળા-
થીનો યૂષ ૨૫૬ તોલા, સૌવીર (ખાટી કાંજ) નો રસ ૨૫૬ તોલા,
૨૫૬ તોલા એરંડિનું તેલ, એ સર્વને એકત્ર કરીને પકવ કરવું. પાક
કરતી વખતે આ નીચે કહેલાં ઔષધનું ચૂર્ણ તેમાં નાખવું; સવા, દેવ-
દાર, પીપર, ગજપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, સુરાનામે મધ,
જટામાંસી, ઉપલેટ, દશમૂળ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખીને તેલ સિદ્ધ

૧ સ્તકાઢકં. પ્ર૦ ૩ જી.

* આ ચરણ પ્ર૦ ૧ લી તથ પ્ર૦ ૨ જી. માં નથી. તથા પ્રત ત્રીજામાં
પણ 'શૈરંડ' એ ત્રણ અક્ષરો લગલગ જતા રહેલા છે જેથી અનુમાનથી
લખ્યું છે.

યાય ત્યારે તેને નીચે ઉતારવું. એ તેલ પીવામાં તથા યોગવામાં યોગ્યું. તેમ નિરુદ્ધસ્તિ આપવામાં યોગ્યું. આ તેલ સઘળા પ્રકારના વાયુના રોગને પણ મટાડે છે, કેમકે તે ધણાક ગુણોવાળું અને ઉત્તમ છે.

આમવાતમાં વિરેચન ઔષધો.

પિબેદેરણડજં તૈલં ગુડક્ષીરેણ સંયુતમ્ ।
 સર્વાઙ્ગે ચામવાતે હિ શ્રેષ્ઠમેતદ્વિરેચનમ્ ॥
 નાગરસ્ય ભાગમેકં દ્વૌ ભાગૌ કિમિજસ્ય તુ ।
 ત્રિવૃદ્ધાગત્રયં ક્ષિપ્ત્વા ચૂર્ણં ગુડસમં વટમ્ ॥
 મક્ષેત્ તથોષ્ણતોયેન પુનઃશોષ્ણં પયઃ પિબેત્ ।
 પતેન જાયતે ત્વામે વિરેકઃ સુખકારકઃ ॥
 વિડક્કશુળ્લી રાસ્ના ચ પથ્યા ત્રિકટુકાન્વિતા ।
 કાથમષ્ટાવશેષં ચ કારયેદ્દિષજાં વરઃ ॥
 દુગ્ધં ક્વાથાર્દ્રકં તૈલં તથૈવેરણડજં ક્ષિપેત્ ।
 કર્ષમાત્રં તુ પાતવ્યો વિરેકશ્ચામશાંતયે ॥
 ગુડ્ઝીત્રિફલાપથ્યા ગુડેન સહ મક્ષયેત્ ।
 વિરેકો હ્યામવાતેષુ શ્રેષ્ઠમેષઃ સુસ્વાવહઃ ॥

એરંડિયા તેલમાં ગોળ તથા દૂધ યુક્ત કરીને તે પીવું, સર્વોગ-વાયુમાં તથા આમવાતમાં આ વિરેચન ખીજાં કરતાં સાફ છે.

એક ભાગ સુંઠ, એ ભાગ વાવડીંગ, ત્રણ ભાગ નસોતર, એ સર્વતું ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણની અરેખર વજનમાં ગોળ લેઈને તેની ગોળી કરવી. પછી તે ગોળી ગરમ પાણી સાથે ખાવી, અને તે ઉપર ગરમ કરેલું દૂધ પીવું. એ ઔષધવડે આમવાતવાળાને સુખકારક વિરેચન થાય છે.

વાયવિડંગ, સુંઠ, રાસ્ના, હરડે, પીપર, મરી, એ ઔષધો-નો ઉત્તમ વૈધોએ આઠમે હિરસે પાણી રહે એવો ક્વાથ કરવો. ક્વા-થથી અરધા પ્રમાણમાં દૂધ નાખવું તથા એક તોલા એરંડિયું તેલ નાખવું. એ ક્વાથ પીવાથી વિરેચન થઈને આમની શાંતિ થાય છે.

ગજો, હરડે, અહેડાં, આમળાં, હીમળ હરડે, એ સર્વતું ચૂર્ણ ગોળની સાથે ખાવું, તેથી વિરેચન થશે. આમવાયુવાળાને એ વિરેચન સુખ આપે એવું અને ઉત્તમ છે.

आमातीसार शभावनां औषधौ.

अभया मस्तुना पिष्टा मधुशर्करयान्विता ।
 आमातिसारं स्तम्भयति गुडामलकमेव च ।
 वत्सकं जीरके द्वे च दध्ना पिष्टं तु दापयेत् ।
 आमातिसारशमनं वस्तिशूलं नियच्छति ॥
 गुग्गुलं च रसोनं च हिङ्गु नागरसंयुतम् ।
 काथं वामविनाशाय शमनं मारुतस्य च ॥
 अजमोदोग्रगन्धा च कुष्ठं त्रिकटुकं सठी ।
 फलत्रिकं च भार्गी च पुष्करं लवणाष्टकम् ॥
 जीरके द्वे विडङ्गानि तुम्बुरु देवदारु च ॥
 तथा बिल्वा शिलाभेदो रोध्नं वत्सकवासकम् ।
 धातकीकुसुमं चैव शाल्मलीत्वक् च दाडिमम् ।
 एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 घृतेन संयुतं वातं नाशयत्याशु निश्चितम् ।
 सहिङ्गु चारनालं तु पीतं शूलार्तिनाशनम् ॥
 तथा चोष्णजलेनापि वामवातं नियच्छति ।
 गृध्रसीकटिशूले च दशमूलजलेन तु ॥
 विबन्ध एरण्डतैलेन शोफे वापि सुदारुणे ।
 गुल्मे गोमूत्रसंयुक्तं गुडेन पाण्डुरोगजित् ॥
 प्रमेहे मधुसंयुक्तं यक्ष्मणि शर्करायुतम् ।
 हन्ति सर्वामयान् घोरान् यथायोगेन योजितम् ॥

हरउते दृढीना पाण्डीमां वाटीने तेमां मध तथा साइर नाप्पीने
 पावाथी आमातीसार अंध थायछे.

आमणाना यर्लुमां गोण भेणवीने ते आवाथी आमातीसार
 अथवा भरडा अंध थायछे.

કડાછાલ અને જીંદ એ બેને દહીં સાથે વાટીને આપવાથી આમા-
તીસાર શમે છે તથા પેદુમાં આંકડી આવતી પણ બંધ થાયછે.

ગુગળ, લસણ, હિંગ, સુંઠ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પાવો.
એ ક્વાથ આમ (ગરસ) નો નાશ કરે છે તથા વાયુને શમાવે છે.

અનંગોદ, વજ, કપલેટ, સુંઠ, પીપર, મરી, ષડક્યુરો, હરડે,
મેઝાં, આમળાં, ભારંગ, પુષ્કરમૂળ, સિંધવ, સંચળ, વરાગડું, ખિડલવણુ,
બંગડીખાર, જવખાર, સાહખાર, ટંકણખાર, જીંદ, શાહજીંદ, વાયવિંગ,
ધાણુ, દેવદાર, ખીલી, પાપાણુભેદ, લોધર, કડાછાલ, અરકુસો, વાવડીનાં ફૂલ,
શીમલાની છાલ, દાડિમ, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને તેનું મધ્યમ
ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ધીની સાથે ખાવાથી આમવાયુને નરર મટાડે છે,
તેમજ હિંગ અને કાંજ સાથે પીવાથી મરડાની ચુંક મટે છે. ગરમ
પાણી સાથે એ ચૂર્ણ પીવાથી આમવાયુ મટે છે દશમૂળના ક્વાથ સાથે
પીવાથી ગૃધ્રસી વાયુ અને કઠિશળ મટે છે. એરંડિયા તેલ સાથે પી-
વાથી બંધકોશ મટે છે, તેમ અત્યંત કઠણુ સોજો પણ મટે છે. ગાયના
મૂત્ર સાથે પીવાથી ગુદમ મટે છે. ગોળ સાથે ખાવાથી પાદુરોગ મટે
છે. મધ સાથે ખાવાથી પ્રમેહ મટે છે. સાકર સાથે ખાવાથી ક્ષયરોગ
મટે છે. એવી રીતે ઘટે તેવા અનુપાન સાથે એ ચૂર્ણની યોજના કર-
વાથી મલાભયાનક એવા સઘળા વ્યાધીઓ નાશ પામે છે.

પથ્યાપથ્ય.

वर्जयेद्विदलं गौल्यं तैलं पिच्छलमेव च ।

शीतोदकेन च स्नानमामवाते भिषग्वर ॥

पाचिते चामदोषे चाप्यामे प्रशमितेपि च ।

न सेवनीयं चोष्णं च द्रवं દ્રાવં विशेषतઃ ॥

ज्वरे प्रोक्तानि पथ्यानि तानि चात्र प्रयोजयेत् ॥

આમવાતવાળાએ કઠોળ ખાવું નહિ; ગોળનું મધ અથવા ગોળની
વિકૃતિઓ ખાવી નહિ; તેલ ખાવું નહિ; ચિકણા પદાર્થો ખાવા નહિ,
દંડા પાણીથી નહાવું નહિ. હે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ! આમદોષનું પાચન થયા પછી
અથવા આમને સમાવ્યા પછી ગરમ, પ્રવાહી, અને પાતળા પદાર્થો

આવા નહિ, તેમજ તાવના રોગમાં જે જે પદાર્થો પથ્ય તરિકે વાપરવાની આજ્ઞા આપી છે તે તે પથ્ય અહીં પણ સમજીને લાગુ કરવા.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने आमवात-
चिकित्सा नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ।

પચ્ચવિંશોઽધ્યાયઃ ।

ગૃધ્રસીની ચિકિત્સા.

ગૃધ્રસીનું સામાન્ય લક્ષણ.

આત્રેય ઉવાચ ।

एकवातसमुद्भूतान् दोषान् शृणु महामते ।

कट्यूरुजानुमध्ये तु जायते बहुवेदना ॥

गृध्रसीति विजानियात् तेन नोत्क्रमे क्षमः ।

जानुमध्ये भवेत् शोफो जायते तीव्रवेदना ।

वातरक्तसमुद्भूता विज्ञेया कोष्ठशोर्षके ॥

कण्डरा बाहुपृष्ठे च अङ्गुल्यभ्यन्तरेषु च ।

बाह्वोः कर्मक्षयकरी सा विज्ञेया विपश्चिता ॥

पादहर्षો भवेच्चात्र पादयोर्लोमहर्षणम् ।

कफवातप्रकोपान्ते प्रस्वेदः करपादयोः ॥

पित्तवातान्वિતं चान्ते उष्णत्वं करपादयोः ।

આત્રેય કહેછે.—હું મોટી બુદ્ધિવાળા! વાયુ તથા લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગ વિષે હું તને કહું છું તે તું સાંભળ, જેથી કટિ, ગંઘ્ર અને ઘૂંટણુ મધ્યે ઘણી વેદના થાયછે તે રોગને ગૃધ્રસી કહે છે. એ રોગ ત્રવાથી રોગીથી ચાલી શકાતું નથી કે ઉઠીને એક જગોએથી બીજી જગોએ જઈ શકાતું નથી. ઘૂંટણુમાં સોજી થાયછે અને વાતરક્તથી

થયેલી તીવ્ર વેદના થાયછે. વળી કોઠામાં, માથામાં, બાહુઓમાં, પાંડમાં અને આંગળીઓમાં જે કંડરા છે તેમાં વાતરક્તના પ્રકોપથી ગૃધ્રસી થાયછે તેથી બન્ને હાથે કાંઈ કામ થઈ શકતું નથી, તેને પણ ગાંઠા માણસે ગૃધ્રસીનો વ્યાધિ જાણવો. આ રોગમાં પાદહર્ષ થાયછે તેથી પગ જમીન ઉપર મૂકાતો નથી. બન્ને પગનાં રૂવાં ઊભાં થાયછે. કફ અને વાયુનો પ્રકોપ થવાથી હાથે તથા પગનાં કાંડામાં, આંગળીઓમાં અને તળિયાંમાં પરસેવો થાયછે. વાયુ અને પિત્તનો પ્રકોપ થવાથી હાથ અને પગના છેડા ગરમ થાયછે.

ગૃધ્રસીની ચિકિત્સા.

અમોષાં સ્થિરસ્નાવં તતઃ સ્વેદં ચ કારयेत् ॥
 અભ્યક્તે વાતહૃત્ તૈલં પાનં રાસ્નાદિ પञ्चકમ્ ।
 શતાવરી બલે દ્વે ચ પિપ્પલી પુષ્કરાહ્વયમ્ ॥
 ચૂર્ણમેરણ્ડતૈલેન ગૃધ્રસીમપકર્ષતિ ।
 અજમોદાદિકં ચૂર્ણમામવાતે પ્રકીર્તિતમ્ ॥
 તદત્ર યોજનીયં ચ ગૃધ્રસીનાં નિવારણમ્ ।
 एतैर्न जायते सौख्यं दहेल्लोहशलाकया ॥
 પાદરોગેષુ સર્વેષુ ગુલ્ફોર્ધ્વં ચતુરજ્જલે ।
 तिर्यग्दाहं प्रकुर्वीत दृष्ट्वा पादे शिरां दहेत् ॥
 વાતરોગેષુ પ્રોક્તાનિ પથ્યાનિ ચાત્ર યોજયેત્ ॥

આ રોગવાળાઓને પ્રથમ સ્થિરસ્નાવ કરાવવો અને તે પછી સ્વેદ આપવો. વાયુનું હરણુ કરનારાં તેલનો અભ્યંગ (મર્દન) કરાવવો. રાસ્નાપંચક ક્વાથ પાવો. (રાસ્નાપંચક પાછળ કહેવામાં આવ્યો છે.) શતાવરી, બલા, અતિબલા, પીપર, પુષ્કરમૂળ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ એરંડિયા તેલ સાથે પીવાથી ગૃધ્રસીનો સોજો કમી થઈ મટી જાયછે. આમવાતના પ્રકરણમાં અજમોદાદિ ચૂર્ણ કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ આ રોગમાં યોજવું; કેમકે તે ગૃધ્રસી રોગનું નિવારણ કરે છે. જે

એ ઉપાયો કરવાથી રોગીને સુખ ન થાય તો લોઠાની શળી વતી ઝમ દેવો. પગના સધળા રોગમાં પગની ધૂંટીની ઉપર ચાર આંગળ પગની નસ જોઈને તે ઉપર આડો (તિર્યક્) ઝમ દેવો. વાયુના રોગમાં જ પથ્ય કલાં છે તે આ રોગમાં પણ સમજવાં.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने गृध्रमी-

चिकित्सा नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ।

પઙ્ચવિંશોઽધ્યાયઃ ।

વાતરક્તની ચિકિત્સા.

વાતરક્તના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

કટુક્ષારામ્લલવણૈ રક્તં દેહે પ્રકુપ્યતિ ।

રોધાત્ સંધારણાત્ક્રોધાદ્ દિવાસ્વપ્નાદિસેવનૈઃ ॥

સમીરકોપઃ પ્રત્યક્ષે યુગપદ્વિશ્યતે નૃણામ્ ।

વાતરક્તમિતિ પ્રોક્તં નૃણાં દેહે પ્રવર્તતે ॥

જાયતે સુકુમારાણાં તથા સ્ત્રીણાં ભિષગ્વર ॥

સ્થૂલાનાં ચ વિશેષેણ કુપ્યતે વાતશોણિતમ્ ॥

આત્રેય કહેછે.—કડવું, ખારું, ખાટું, અને ક્ષારથી શરીરમાં ઘોલી બગડે છે; તથા વાયુ વગેરેના વેગને અટકાવવાથી, ઝાડા પિશાબ વગેરેને ધારણ કરી રાખવાથી, ક્રોધથી, દિવસે ઊંઘવાથી, મનુષ્યના પ્રત્યેક અંગમાં વાયુનો કોપ જોવામાં આવે છે. એવી રીતે વાયુ તથા લોહી બન્ને કોપે છે તેને વાતરક્ત કહે છે. એ વાતરક્ત મનુષ્યોના શરીરમાં પ્રવર્તે છે. હે ઉત્તમ વૈદ્ય ! સુકુમાર પુરુષો તથા સ્ત્રીઓને એ રોગ થાયછે, અને વિશેષે કરીને સ્થૂળ શરીરવાળાને વાતરક્ત કોપે છે.

वातरक्तनां लक्षणम्.

आलस्यं च तथा कण्डूर्मण्डलानां च दर्शनम् ।
वैवर्ण्यं स्फुरणं शोफशोषौ दाहश्च मार्दवम् ॥
वातरक्तं विजानीयात् इयावतां दन्तनेत्रयोः ।

वातरक्त रोगवाणाने व्याणस, येण, शरीरे भण्ड (रातां गेण
कुण्ठां) देणावां, शरीरतो रंग अद्वारा नवो, स्फुरण थवुं, सोणे अद्वो,
शोष थवो, भण्डभां अग्न अणवी, डोभणता हवी, तथा दांत अने
व्याणो दाणी पटी नवी, अने वातरक्त नामे रोग कहे छे.

वातरक्तनी चिकित्सा.

एतच्च लक्षणं दृष्ट्वा कर्तव्या च प्रतिक्रिया ॥
विरेकं रक्तमोक्षं च पानलेपनलेहकान् ।
धान्यनागरसंयुक्तं क्षीरं चास्य प्रदापयेत् ॥
पटोलीनिम्बपत्राणि कथित्वा मधुसंयुतम् ।
पाचनं वातरक्तानां तथा च शमनानि च ॥
काञ्जिकेन च संपिप्य पिचुमन्ददलानि च ।
लेपनं शस्यते तस्य वातरक्तप्रशान्तये ॥
दूर्वा मूर्वा सठी गुण्ठी धान्यकं मधुयष्टिका ।
वर्तितं शीततोयेन वातरक्तप्रलेपनम् ॥
धान्यकं मिसि जीरे द्वे गुडेन परिपाचितम् ।
भक्षणे वातरक्तानां दापयेद्दोषशान्तये ॥
आमलक्याःफलानां च चूर्णं शर्करया युतम् ।
कृष्माण्डं पाचितं देयं गुडं कल्याणकं हितम् ॥
कटुत्रिकयुतं क्षीरं वातरक्तप्रशान्तये ।
एतैर्यदि न सौख्यं स्यात् तदा रक्तावसेचनम् ।
ज्वरे प्रोक्तानि पथ्यानि तानि चात्र प्रदापयेत् ॥

ઉપર કહ્યાં એવાં લક્ષણો જોઈને વાતરક્ત રોગ ઓળખીને તેનો પ્રતીકાર કરવો. વાતરક્તવાળાને વિરેચન આપવાં, શરીરમાંથી બગડેલું લોહી બાહાર કાઢી નખાવવું, ક્વાથાદિક પાવા, તૈલાદિકના લેપ કરવા અને ચૂર્ણાદિકના અવલેહ ચરાડવા. વાતરક્તવાળાને ધાણા અને સુંદ નાખીને દૂધ પાવું.

પટ્ટાલીનાં પાંદડાં અને લીમડાનાં પાંદડાં એ બેનો ક્વાથ કરીને તેમાં મધ નાખીને પાવું, તેથી વાતરક્તનું પાચન તથા શમન થાયછે.

લીમડાનાં પાંદડાંને કાંઈમાં, વાટીને તેનો લેપ કરવાથી વાતરક્ત શમી જાયછે. આ ઉપાય સારો છે.

દરો, મોરવેલ, પડકચુરો, સુંદ, ધાણા, જોઠીમધ, એ સર્વને દંડા પાણીમાં વાટવું અને વાતરક્તનાં મંડળ ઉપર તેનો લેપ કરવો.

ધાણા, સુવા, જીરું, શાલજીરું, એ ચાર ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને ગોળમાં તેને પકવ કરવું (ગોળ ગરમ કરીને તેમાં નાખીને તેની સુખડી કરવી.) તથા તે વાતરક્તવાળા રોગીને ખાવાને આપવું તેથી તેના દોષની શાંતિ થશે.

આમળાનું ચૂર્ણ સાકર સાથે આપવાથી વાતરક્ત મટે છે.

કોહેળાનો પાક કરીને તે ખવરાવવાથી વાતરક્ત મટે છે.

કલ્યાણુક ગુડ (પાછળ કહેવામાં આવ્યો છે) પણ વાતરક્તવાળાને દિતકારક છે.

સુંદ, પીપર અને મરીનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાખીને તે પાવાથી વાતરક્ત શમે છે.

ઉપર કહ્યા તે ઉપાયો કરવાથી પણ જો વાતરક્તવાળાનાં સુખ થાય નહિ તો પછી તેના શરીરમાંથી બગડેલું લોહી કાઢી નખાવવું. તાવના રોગમાં જે પથ્ય કહેવામાં આવ્યાં છે તે આ રોગમ પણ આપવાં.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने रक्तवात-

चिकित्सा नाम षड्विंशोऽध्यायः ।

સપ્તવિંશોઽધ્યાયઃ ।

અમ્લપિત્તની ચિકિત્સા.

અમ્લપિત્તના હેતુ અને લક્ષણો.

આત્રેય ઉવાચ ।

ગુડતિસેવનાચ્ચામ્લાદ્વિરુદ્ધાહારસેવનાત્ ।

કુપિતં ચામ્લપિત્તં ચ કણ્ઠસ્તેન વિદહ્યતે ॥

દાહો વા હૃદયે તસ્ય શિરોઽર્તિશ્ચૈવ જાયતે ।

ઉદ્ગારાનમ્લકાન્ કણ્ઠે હિક્કામ્લાનિ પ્રધાવતિ ।

આત્રેય કહે છે.—અતિશય ગોળ ખાવાથી, ખટાર્થ ખાવાથી, કે વિરુદ્ધ ભોજન કરવાથી અમ્લપિત્ત કોપે છે અને તે વડે ગળામાં અગ્નિ બળે છે—દાહ થાય છે તથા છાતીમાં પણ દાહ થાય છે. વળી માર્યું દુખવા લાગે છે, ખાટા ઓડકાર તથા હેડકી આવે છે અને તે સાથે ખાટું (પિત્ત) પેટમાંથી ગળામાં ચઢી આવે છે.

અમ્લપિત્તના ઉપાય.

શૃણુ તસ્ય પ્રતીકારં વમનં કારયેદ્દુતમ્ ।

અધોગતે ચામ્લપિત્તે વિરેકશ્ચ પ્રદીયતે ॥

પારિભદ્રદલાનીતિ આમલક્યાઃ ફલોનિ ચ ।

કાથપાનં પ્રયોક્તવ્યમ્લપિત્તં વ્યપોહતિ ॥

પટોલપાટલાકાથો ધાન્યનાગરકાન્વિતઃ ।

જલેન હિતકઃ પ્રોક્તશ્ચામ્લપિત્તનિવારણે ॥

પટોલવિશ્વામૃતવહ્નિતિક્તા

પત્રાણિ નિમ્બસ્ય ચ વત્સકાનામ્ ।

કથો વિસર્પકૃતમ્લપિત્તં

વિનાશયેન્મળંડલકાનિ દદ્રૂન્ ॥

રાત્રૌ સંપાચનં દેયં ધાન્યનાગરકલ્પિતમ્ ॥

હવે એમ અમ્લપિત્તના ઉપાય સાંભળઃ અમ્લપિત્તના રોગીને જલદીથી વમન કરાવવું અને જો અમ્લપિત્ત નીચેના ભાગમાં ગયું હોય તો તેને જુલાબ આપવો.

લીમડાનાં પાંદડાં અને આમળાં એ બેનો ક્વાથ કરીને રોગીને તે પીવાને આપવો તેથી અમ્લપિત્ત મટે છે.

કડવાં પરવળ, પાડળ, ધાણા, સુંદ, એ ઔષધોનો ક્વાથ પાણીમાં કરીને આપવાથી તે અમ્લપિત્ત મટાડવામાં હિતકારક છે.

કડવાં પરવળ, સુંદ, ગજો, કડુ, લીમડાનાં પાંદડાં, કડનાં પાંદડાં, એ ઔષધોનો ક્વાથ વિસર્પરોગે કરેલા અમ્લપિત્તને, શરીર ઉપર થયેલાં મંડળને અને દાદરને મટાડે છે.

અમ્લપિત્તના રોગીને ધાણા તથા સુંદનું કલ્ક કરીને તેનું પાચન ઔષધ આપવું.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने द्वा-

चिकित्सा नाम सप्तविंशोऽध्यायः ।

અષ્ટવિંશોઽધ્યાયઃ ।

શોફરોગની ચિકિત્સા.

શોફરોગના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

शोफो भवेच्च विकलेन्द्रियरोममार्गात्

क्षीणे बले वपुषि चाम्लकद्रूष्णसेवया ।

शैत्यात् तथा विशदपिच्छलसेवनेन

रूक्षामिघातपतनेन च धारणाद्वा ॥

આત્રેય કહેછે.—ઇન્દ્રિયોના માર્ગ તથા રોમ માર્ગ (ફાટાનાં છિદ્રો) તેની બરોબર સ્થિતિમાં ન હોવાથી એટલે તેમાં કાંઈ મળ

વગેરે બરાઈને તે બંધ થવાથી સોળે થાય છે, વળી શરીરનું બળ ક્ષીણ થવાથી, ખાદું તીખું તથા ગરમ ખાવાથી, હંડકથી, પાતળા અને પીચ્છાવાળા (ચીકણા) પદાર્થનું સેવન કરવાથી, રૂક્ષપદાર્થનું સેવન કરવાથી, વાગવાથી અથવા પડી જવાપડે વાગવાથી અને મળમૂત્રાદિકન વેગને રોકવાથી સોળે ઉત્પન્ન થાય છે.

શોફરોગની સંપ્રાપ્તિ.

આમાશયે ગતવતો મરુતોદયસ્ય
વાન્તે પ્રધાવતિ તતો રસશેષદોષાઃ ।
કુર્વન્તિ પાણિચરણેષુ પૃથક્ પ્રભૂતો
ઘ્નઘ્નેન વા ભવતિ શોફવિકારચારઃ ॥

વાયુ દોષ પામીને આમાશયમાં જાય છે તેથી આમાશયમાં પાચન થતાં રહેશે શેષ રસ તથા બીજા પિત્તકફાદિક દોષ એ સર્વ હાય પણ તરફ દોડી જાય છે અને હાથ પગમાં સોળે ઉત્પન્ન કરે છે. એ સોળનો પ્રસાર વાતાદિક ત્રણે બૂદ્ધા બૂદ્ધા દોષથી, જે જે દોષ એકલા મળવાથી અને ત્રણે દોષ એકલા મળવાથી થાય છે.

સાધ્યાસાધ્ય શોફ.

નરસ્ય ચાન્તઃપ્રભવાશ્ચ શોફાઃ
સાધ્યા ભવેયુર્વિનતા મુખેષુ ।
અસાધ્યકાઃ સર્વશરીરગાશ્ચ
પાદે સ્ત્રિયો વા વદને નરસ્ય ॥
ક્ષયે ક્ષતે વાપિ ચ ગુલ્મદેશે
સ્યાદ્રાજયક્ષ્મણિ તથોદરેષુ ।
રક્તેન જાતોઽપ્યયમેવ શોફો
ઘ્રણે તથા શોફવિકારચારઃ ॥
અન્યે ચોર્ધ્વગતાઃ શોફાઃ શ્લેષ્મપિત્તસમુદ્ભવાઃ ।
કષ્ટસાધ્યાશ્ચ વિજ્ઞેયા બહુપદ્રવસંયુતાઃ ॥
શ્લેષ્મણિ શિરશિ પ્રાપ્તે ઔર્ધ્વશોફઃ પ્રજાયતે ।

મધ્યઃ પક્કાશયસ્તેऽપિ મલસ્થાનગતે ત્વઘઃ ॥
 રસે સર્વાનુગઃ શોફઃ સર્વદેહાનુગો રસઃ ॥
 સર્વાક્લશોફોપ્યથ મધ્યશોફાઃ
 સર્વાક્લશોફાઃપરિવર્જનીયાઃ ।
 વૃદ્ધે ચ બાલે ક્ષતજાઃ ક્ષયોત્થા-
 શ્ચર્ચતિસારશ્વસનેન યુક્તાઃ ॥
 ઋમજ્વરક્ષીણશરીરજાતાઃ
 શોફોદ્ભવો યો ભવતે નરસ્ય ।
 સાધ્યા ન વૈદ્યસ્ય નચાન્યદોષા
 સા નૈવ સાધ્યા મિષજાં વરિષ્ઠ ॥

પુરુષને હાથે તથા પગે આવેલો સોળે સાધ્ય એટલે મરી શકે
 અંધા છે, અને સ્ત્રીઓને મુખ ઉપર આવેલો સોળે સાધ્ય છે. જે
 સોળે આખે શરીરે આવ્યો હોય તે અસાધ્ય છે. તેમ સ્ત્રીઓને પગે
 આવેલો સોળે તથા પુરુષને મોઢે આવેલો સોળે પણ અસાધ્ય છે.
 ક્ષયરોગમાં થયેલો, ક્ષત (વાગવા) થી થયેલો, ગુદમની જગોએ થયેલો,
 મગજમાં થયેલો, ઉદરરોગમાં થયેલો, લોહીથી થયેલો અને ત્રણથી
 થયેલો સોળે કષ્ટસાધ્ય છે, અને તે વિના ખીજ સોળ જે શરીરના
 ઉપરના ભાગમાં થયેલા હોય છે તથા જે કફ અને પિત્તથી થયેલા હોય
 છે, તેમજ ઘણા ઉપદ્રવથી યુક્ત હોય છે, તે સમગ્ર સોળ કષ્ટસાધ્ય
 બાબત. કફ દોષ માથામાં જવાથી ગ્રંધર્વશોફ થાય છે. એટલે શરીર-
 ના ઉપરના ભાગમાં મુખ વગેરે ઠેકાણે સોળે આવે છે. કફ પક્વાશયમાં
 જવાથી શરીરના મધ્ય ભાગમાં પેટ વગેરે ઠેકાણે સોળ આવે છે. મગ-
 જસ્થાનમાં જવાથી શરીરના નીચા ભાગમાં ગુદ વગેરે ઠેકાણે સોળે આવે
 છે. કફ રસસ્થાનમાં જવાથી એટલે રસમાં મળવાથી આખે શરીરે
 સોળે થાય છે કેમ કે રસ આખા શરીરમાં ફરનારો છે એ સોળને
 સર્વાંગશોફ કહે છે. શરીરના મધ્ય ભાગમાં થયેલો સોળે અને સર્વા-
 ન્ગશોફ, એ સોળ અસાધ્ય છે માટે વેદે તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ.
 તેમજ વૃદ્ધને અને બાળકને થયેલો સોળે, ઉરઃક્ષતવાળાને અને ક્ષય-

વાળાને થયેલો સોળે, ઉલટીના રોગવાળાને, અતિસારવાળાને અને શ્વાસ-
વાળાને થયેલો સોળે, બ્રમ (ચક્રી) ના રોગવાળાને, અને તાવથી
ક્ષીણ થયેલા રોગીને થયેલો સોળે, એ સોળ અસાધ્ય છે. હે વૈદ્યોમાં
એક હારીત ! એ સોળ વૈદ્યથી મટાડી શકાતા નથી.

સોળનાં લક્ષણ.

તોદશ્ચ રૂક્ષં શ્વસનંચ વાતાત્
પિત્તાચ્છ્રૂમઃ શોફવિદાહતાપઃ ।
શીતો ઘન શ્લેષ્મણિ વદ્ધકણ્ઠુઃ
સ્યાદ્દ્વન્દ્વજો દ્વન્દ્વજલક્ષણેન ॥

વાયુથી જે સોળે થાય છે તેમાં રોગીને તોદ (સોયો ધોવાવા
નંતી વેદના) થાય છે, સોળે રૂક્ષ હોય છે અને રોગીને શ્વાસ થાય
છે; પિત્તથી થયેલા સોળમાં રોગીને શરીરે થાક, સોળમાં દાહ (તાણખા),
અને તાવ હોય છે; કફથી થયેલા સોળમાં સોળે દંડો અને ઘન (કઠણ)
હોય તે તથા તેમાં શ્લેષ્મ (ખરજ) આવે છે. એ દોષનાં લક્ષણો જે
સોળમાં એકઠાં જણાતાં હોય તેને દ્વન્દ્વ શોફ કહે છે, એટલે તે વાત-
પિત્ત, વાતકફ કે પિત્તકફનો સોળે કહેવાય છે.

સોળના ઉપચાર.

अथ प्रवक्ष्याम्यु पचारमस्य संस्वेदनं पाचनशोधनं वा ।
विरेचनं रक्तविमोक्षणं च कषायचूर्णानिविधिः प्रदिष्टः ॥
न चास्य स्नेहनं कार्यं नैव कार्यं विरूक्षणम् ॥

હવે એ શોફ રોગના કેવા ઉપાય કરવા તે હું કહું છું. સોળના
રોગવાળાને સંસ્વેદન કરવું એટલે તાપવડે પરસેવો કાઢવો, પાચન
ઔષધ કરવું, દોષાદિકને શુદ્ધ કરનાર શોધન ઔષધ કરવું, વિરેચન
આપવું, જળો, રમટી કે બીજા કોઈ યંત્રથી લોહી કાઢવું, ક્વાથ પાવા
અને ચૂર્ણ ખવરાવવાં. સોળના રોગવાળાને એવો વિધિ કરવાનું કહ્યું
છે. પણ સોળના રોગવાળાને સ્નેહન ઉપચાર કરવા નહિ તેમ રૂક્ષણ
ઉપચાર પણ કરવા નહિ.

કવાથાદિ ઉપચાર.

પુનર્નવા મગધજા ચ કદુત્રયં ચ
નિમ્બામયા ચ કદુકા ચ પટોલદાર્વી ।
કાથઃ સુસ્ત્રોણકથિતસ્તુ વિપાચનેન
શોફો જહાતિ જઠરં ચ નરસ્ય શીઘ્રમ્ ॥

પુનર્નવા ગુઢૂચી ચ ગુગ્ગુલં સમકલિકતમ્ ।
શોફદોષાંશ્ચ ગુલ્મં ચ હન્ત્યુદરં કફામહમ્ ॥

ગોજામહિષ્યા વૃષભસ્ય મૂત્રં તૈથૈવ લાવં સકલં પ્રયોજ્યમ્ ।
પાનેન શોફો વિજહાતિ શીઘ્રમેરણ્ડતૈલેન યુતં પયો વા ॥

સાટોડી, પીપર, સુંઠ, પીપર, મરી, લીંમડો, હરડે, કુટકી, પડવલ, દારૂળદર, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તે થોડો થોડો ગરમ હોય ત્યારે પાવો, એ પાચન ક્વાથ છે માટે તે દોષને પકવ કરીને સોળને અને જઠરના રોગને ઉતાવળે મટાડે છે.

સાટોડી, ગજો, અને ગુગળ, એ સમાન ભાગે લેધને તેનું કલ્ક કરવું. એ કલ્ક તમામ પ્રકારના સોળના રોગને અને ગુદમને તથા ઉદર રોગને અને કફના વ્યાધિને નાશ કરે છે.

ગાયનું મૂત્ર, બકરીનું મૂત્ર, ભેંશનું મૂત્ર, બળદનું મૂત્ર, એ સઘ-
ળામાંથી જેટલાનું મળે તેટલાનું મૂત્ર એકતું કરીને પીવું. અર્થાત્ એ-
કનું મળે તો એકનું, બેનું મળે તો બેનું, ત્રણનું મળે તો ત્રણનું અને
સઘળાનું મળે તો સઘળાં મૂત્ર ગાળીને પીવાં. એ પીવાથી સોળને
જલદી ઉતરી જાય છે.

અથવા દિવેલ અને દૂધ પીવાથી પણ સોળે ઉતરી જાય છે.

સોળ ઉપર સ્વેદન ક્રિયા.

સંસ્વેદનક્રિયા કાર્યા તૈર્કારી ચ પુનર્નવા ।
પરણ્ડપત્રકૈર્વાપિ અથવા તિન્તિડોચ્છદૈઃ ॥

૧ ગજ. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ તૈથૈવ લાજં મક્કળં પ્રયોજ્યમ્. પ્ર૦ ૧ લી.

૩ સાર્યા ચ પુનઃ પુનઃ પ્ર૦ ૧ લી.

કોકિલાક્ષસ્ત્વપામાર્ગં બ્રાહ્મી વાપિ જલને ચ ।

લૌમશા કટુતુમ્બી ચ કાઞ્જિકેન જલેન વા ॥

નિઃક્રાથ્ય ચાપિ સંસ્વેદસ્તથૈવોષ્ણજલેન ચ ।

પૃશ્નાચ્ચૈવારનાલં ચ યથાલાભેન યોજયેત્ ॥

અરણીનાં પાંદડાં, સાટોડીનાં પાંદડાં, દીવેલાનાં પાંદડાં, આંબડીનાં પાંદડાં, એખરાનાં પાંદડાં, અધેડાનાં પાંદડાં, વજ, કડવી તુંબડીનાં પાંદડાં, એમાંથી જે મળે તે લાવીને તેને કાંજીમાં અથવા પાણીમાં આપીને તેનો આદ આપવો. તેમજ એકલા ગરમ પાણીનો પણ આદ આપવો. તે પછી કાંજીનો આદ આપવો. એવી રીતે એ સધળામાંથી જે મળે તેનો આદ આપવો તેથી સોજે ઉતરી નથ છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने शोफ-

चिकित्सा नाम अष्टविंशोऽध्यायः ।

ऊनविंशोऽध्यायः ।

ગુદમરોગની ચિકિત્સા.

ગુદમરોગના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

श्वयथूत्थैरैषचारैस्तैश्च संकुप्यतेऽनिलः ।

मन्दाग्निना विषमेण गुल्मं जठरे जायते ॥

આત્રેય કહે છે.—સોજના રોગમાં થયેલા અપચારથી વાયુ-ક્રોધ પામે છે તેથી તથા જઠરાગ્નિ મંદ પડવાથી અથવા જઠરાગ્નિ વિષમ થઈ જવાથી જઠરમાં ગુદમરોગ ઉત્પન્ન થાયછે.

૧ મયયઃ કોકિલાક્ષ બ્રાહ્મી ચાપિ જલને ચ. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ ચે-વદાલી કટુતુંબી. પ્ર૦ ૩ લી. ૩ તથૈવોષ્ણેન તેન ચ. પ્ર૦ ૧ લી. ૪ પૃશ્નાચ્ચૈ-વોપનાહં ચ. પ્ર૦ ૧ લી. ૫ રુપચારૈ. પ્ર૦ ૧ લી.

વાતગુદ્મનાં લક્ષણ.

उदरं गर्जते यस्य विषमाम्निश्च दृश्यते ।

तोदो वपुषि शूलं च वातगुल्मं विनिर्दिशेत् ॥

જે રોગીના પેટમાં ગર્જના થતી હોય, તથા જેનો જઠરાગ્નિ વિષમ હોય, જેના શરીરમાં (પેટમાં) સોયો ઘોચાવા જેવી વેદના થતી હોય તથા પેટમાં શૂળ થતું હોય તેને વાયુનો ગુદ્મ કહેવો.

पित्तगुदमनां लक्षण.

शोषोऽरतिः सपीतत्वं मन्दज्वरनिपीडिनम् ।

तमोभ्रમपिपासार्तिर्गुल्મं તત્ પિત્તસમ્ભવम् ॥

જે રોગીના મોઢામાં શોષ પડતો હોય, જેને આણુગમે થતો હોય, શરીરનો વર્ણ વગેરે પીળાં માલમ પડતાં હોય, જે ઝીણા તાવથી પીડાતો હોય, જેને આંખે અંધારાં આવતાં હોય, જેને ફેર આવતા હોય, જેને તરસ બહુ લાગતી હોય, એવા રોગીના ગુદ્મને પિત્તગુદ્મ કહેવો.

કફગુદમનાં લક્ષણ.

शोषो जाड्यं च हृत्तासस्तन्द्रालस्यं सशीतकम् ।

मन्दाग्निर्विड्विबन्धश्च गुल्મं તત્ શ્લેષ્મસમ્ભવम् ॥

જેને શોષ, જડતા, છાતીમાં પીડા, ઘેન અને આળસ થતું હોય, ગોળાની જગોએ સ્પર્શ કરવાથી તે ભાગ શીતળ લાગતો હોય, જઠરાગ્નિ મંદ હોય, ઝાડનો કબજો હોય, એ રોગીના ગુદ્મને કફગુદ્મ કહેવો.

કફવાત ગુદમનાં લક્ષણ.

हृत्तासः शूलमाध्मानं तोदनं विषमाम्निकम् ।

वैवर्ण्यवेषथुः श्वासः सगुल्मः कफवातिकः ॥

જે રોગીને છાતીમાં પીડા, શૂળ, પેટ ચડતું, તોદ (સોયો ઘોચાવાજેવી વેદના,) વિષમાગ્નિપણું, શરીરની કાંતિ બદલાઈ જવી, કંપ અને શ્વાસ થતો હોય તેને કફ તથા વાયુનો ગુદ્મ બાણુવો.

કફપિત્ત ગુદ્મનાં લક્ષણ.

મોહો વિભ્રમતા જાઙ્ગમરતિઃ ક્ષુત્પિપાસકમ્ ।

આલસ્યં નિદ્રતાવેદ્યં ગુલ્મં તત્ કફપૈત્તિકમ્ ॥

જે રોગીને મોહ, વિભ્રમ (ફેર,) જડતા, અણુગમો, ભૂખ, તરસ, આળસ અને નિદ્રાનો આવેશ માલમ પડે તેને કફપિત્તથી થયેલો ગુદ્મ જાણવો.

વાતપિત્ત ગુદ્મનાં લક્ષણ.

પિપાસારતિતોદત્વં શિરોતિભ્રમપીડનમ્ ।

સદાઘં સબલં ચૈવ સ ગુલ્મો વાતપૈત્તિકઃ ॥

જે રોગીને તરસ, અણુગમો, તોદ, માથામાં પીડા, ભ્રમ (ફેર આવવા) ની પીડા, અને ગુદ્મની જગોએ દાહ થતો હોય, તથા જે રોગીને ગુદ્મની વેદના ઘણી હોય તેને વાતપિત્તથી થયેલો ગુદ્મ જાણવો.

સાન્નિપાતિક ગુદ્મનાં લક્ષણ.

નિદ્રાલસ્યં ચ દાહશ્ચ શોફાચ્છૂલં ચ સજ્વરમ્ ।

વૈવર્ણ્યમરતિર્જાઙ્ગ્યં વિદ્વબન્ધો વિકલાઙ્ગતા ॥

તથાતિસારો મૂર્છા ચ તૃદ્દ્વહ્લાસશ્ચ વેપથુઃ ।

શ્વાસોઽરુચિરજીર્ણત્વં ગુલ્મં તત્ સાન્નિપાતિકમ્ ॥

જે રોગીને ઊંઘ ઘણી આવતી હોય, આળસ થતું હોય, ગુદ્મની જગોએ દાહ થતો હોય, ગુદ્મની જગોએ સોળે ચઢ્યો હોય, શૂળ થતું હોય, તાવ આવતો હોય, શરીરનો વર્ણ બદલાઈ ગયો હોય, અણુગમો થતો હોય, અંગ જડ થઈ ગયાં હોય, ઝાડાનો બંધકોષ્ટ હોય, અંગ વિકળ (પોતપોતાની ક્રિયા કરવાને અસમર્થ) થઈ ગયાં હોય, અતિસાર થયો હોય, મૂર્છા થઈ હોય, તરસ લાગતી હોય, છાતીમાં પીડા થતી હોય, શરીર કંપતું હોય, શ્વાસ થતો હોય, અરુચિ થઈ હોય, અને આધેલું પચતું ન હોય તેને સન્નિપાતથી થયેલો ગુદ્મ કહેવો.

સાધ્યાસાધ્ય.

સાધ્યં કેવલદોષોત્થં દ્વન્દ્વં કષ્ટેન સિધ્યતિ ।

અસાધ્યં સાન્નિપાતોત્થં વક્ષ્યામસ્તત્પ્રતિક્રિયામ્ ॥

જે ગુદ્મ એક દોષથી ઉત્પન્ન થયો હોય તેને સાધ્ય જાણવો;
જે ગુદ્મ બે દોષથી થયો હોય તેને કષ્ટસાધ્ય જાણવો; અને સન્નિપા-
તથી થયેલા ગુદ્મને અસાધ્ય જાણવો. હવે એ ગુદ્મની ચિકિત્સા
અમે કહિયે છીએ.

ગુદ્મના ઉપચાર.

યકૃદ્બ્રહ્મણીચિકિત્સૈવ કથિતં ચોપવારણમ્ ।

તદ્વત્ પ્લીહા સમારૂયાતો ન ચાત્ર કથિતા પુનઃ ॥

ચિકિત્સોદરગુલ્મસ્ય વક્ષ્યતે શ્વૃણુ સામ્પ્રતમ્ ।

સ્નેહનં રૂક્ષણં ચૈવ પાચનં શોધનાનિ ચ ॥

સંશમનં વિરેકશ્ચ વર્તિત્ત્વે સ્નેહનિરૂહણમ્ ।

ક્ષારપાનં ચ ચૂર્ણાનિ ગુલ્મોપચરણક્રિયા ॥

યકૃત અને બ્રહ્મણીની ચિકિત્સા તથા તે રોગને -વટકાવવાના ઉપાય
કહેવામાં આવ્યા છે. તેમજ બરોળના રોગવિષે પણ કહ્યું છે. પણ આ
ગ્રંથમાં પેટમાં થનારા ગુદ્મની ચિકિત્સા અત્યાર સુધી કહી નથી તે હવે
કહિયે છીએ માટે સાંભળ. ગુદ્મરોગવાળાને સ્નેહન, રૂક્ષણ, પાચન,
શોધન, સંશમન અને વિરેચન ઔષધો આપવાં. જે ઔષધ જે દોષને
શિત્ત કરીને તેનો નિકાસ કરે છે તેને સ્નેહન કહે છે; જે દોષને રૂક્ષ
કરે છે તેને રૂક્ષણ કહે છે; જે પકવ કરે છે તેને પાચન કહે છે; જે
દોષને સાદુ કરે છે તેને શોધન કહે છે; જે શમાવી દે છે તેને શમન કહે
છે; અને જે વિરેચનદ્વારા દોષને બહાર કાઢી નાખે છે તેને વિરેચન
કહે છે. વળી ગુદ્મ રોગવાળાને સ્નેહઅસ્તિ અને નિરૂહઅસ્તિ આપવા.
તેમજ તેને ક્ષારરૂપ ઔષધો પાવાં અને ચૂર્ણ ખવરાવવાં એવી એવી
ક્રિયાઓ કરીને ગુદ્મના ઉપચાર કરવા.

ગુદ્મ ઉપર સ્નેહન અને રૂક્ષણ ક્રિયા.

શુણ્ઠી દારુશ્ચ સુરસા મૂર્વા ચ પંચમૂલકમ્ ।

કાથોઽસ્યાષ્ટાવશેષઃ સ્યાત્ તત્સમં ક્ષીરમેવ ચ ॥

દધિ તત્સમમેવં તુ પાચયેત્ તત્સમાગ્નિના ।

ઘૃતં યાવત્ પ્રદૃશ્યેત્ સિદ્ધમુત્તારયેત્ તતઃ ॥

તત્ ઘૃતં પાનકેઽભ્યક્તે ભોજને ચ પ્રદાપયેત્ ।

સ્નેહનં તુ સપ્તદિનં તસ્માન્ન રૂક્ષણં હિતમ્ ॥

દિનત્રયં ચ કર્તવ્યં કથયામ્યત્ર કોવિદ ! ।

શુળ્મી સૌવર્ચલં જીરે દ્વે વા હિઙ્ગુસમન્વિતમ્ ॥

કાઙ્ગિકં પાનમેતેષાં રૂક્ષણં ગુલ્મશાન્તયે ।

ગુલ્મત્રિકિત્સિતે ક્ષારપાકોઽન્ન પ્રતિયુજ્યતે ॥

સુંઠ, દેવદાર, તુળસી, મોરવેલ, લઘુ પંચમૂળ (શાલિપર્ણી, પૃષ્ઠિ-
પર્ણી, રીંગળી, બોયરીંગળી, ગોખર) એ ઔષધોનો ક્વાથ આઠમે દિવસે
પાણી રહે એવી રીતે કરીને તેમાં ક્વાથની અરોબર દૂધ નાખવું તથા
રૂઢી પાણુ તેડકુંડ નાખવું. પછી તેને સરખા તાપથી પકવ કરવું ત્યારે
તેમાં થી ત્રણેકું નાલમ પડે ત્યારે તે સિદ્ધ થયું એમ જાણીને નીચે
ઉતારવું. એ થી રોગીને પીવાને, એળવાને તથા ખાવાને આપવું. એવી
રીતે સાત દિવસ સુધી તેને સ્નેહન ઉપચાર કરવો. તે પછી ત્રણ
દિવસ સુધી રક્ષણ ઉપાય કરવા હિતકારક છે. હે પંડિત ! તે રક્ષણ
ઉપાય હું તને કહું છું. સુંઠ, સંચળ, જીરું, શાદજીરું, હિંગ, એ ઔષધો
રોગીને પીવા આપવાં તેથી રક્ષણ થઈને ગુલ્મરોગ શાંત થાય છે. હવે
ગુલ્મની ત્રિકિત્સામાં ક્ષારપાક કેવી રીતે કરવો તે કહિયે છીએ.

ક્ષારપાકની ક્રિયા.

ક્ષારં પાલાશાર્જુનસૂરણસ્ય તથૈવ ક્ષારં સહયાવશૂલકમ્ ।

સૌવર્ચલં સિન્ધુભવૌદ્ભિદં ચ સામુદ્રજં વાપિ વિમિશ્રયેચ્ચ ॥

તૌયં પરિસ્નાવ્ય વિધાનતોઽપિ યુક્તં તથૈતાનિ સદૌષધાનિ ।

પથ્યાન્નિશુળ્મીરજનીસુરાદ્ધં કુષ્ઠં વિશાલા ચ યવાનિકા ચ ॥

તથાજમોદા સહ જીરકે દ્વે પદ્મગ્રન્થિકા હિઙ્ગુયુતં ચ ચૂર્ણમ્ ।

ક્ષારોદકપાનવિમિશ્રપાનં નિહન્તિ સર્વાણ્યપિ કોષ્ઠજાનિ ॥

ગુલ્માનિ સર્વાણિ વિસૂચિકાનાં મન્દાન્નિશૂલાનિ ભગન્દરાણામ્ ।

પ્રીહોદરાનાહં ચ વિદ્વિબન્ધં વિનાશયેદ્રોગચયં નરાણામ્ ॥

इति विरूक्षणम् ।

ખાખરનો ક્ષાર, જવખાર, સંચળ, સિંધવ, સુરોખાર, સમુદ્ર લવણ એ સર્વને એકત્ર કરીને તેનું વિધિપૂર્વક પાણી કરવું. પછી તેમાં નીચે કહેલાં ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું. હરડે, ચિત્રો, સુંઠ, હળદર, દેવદાર, ઉપથેટ, ઇંદ્રવારણી, જવાન, અજમોદ, જીરું, શાહજીરું, વજ, હિંગ, એ ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં નાખવું. એવી રીતે ઉપર કહેલું ક્ષારનું પાણી અને ચૂર્ણ મિશ્ર કરીને પીવું. એથી કરીને કોઠામાંના સઘળા રોગ નાશ પામે છે. સઘળા ગુદમ મટે છે. વિસ્પ્રચિકા સંબંધી સઘળા વ્યાધિઓ મટે છે. મંદાગ્નિ, શૂળ અને ભગંદર રોગ પણ મટે છે. પ્લીહા (અરોળ), ઉદરરોગ, પેટ ચઢવાનો રોગ, બંધકોળનો રોગ, એવા એવા ઘણા રોગ એ ઔષધથી નાશ થાય છે.

ગુદમરોગનું પાચન.

પથ્યા સમજ્ઞા કલશી વૃષં ચ મહૌષધં વાતિવિ । સુરાદ્ધમ્ ।

જલેન નિઃકાથ્યમિદં હિ પાનં ગુલ્મામયાનાં પ્રાંતિપાચનં ચ ॥

વચાયવાનીત્રિકટુદશમૂલીજલં સ્મૃતમ્ ।

કાથશ્ચોષ્ણો હિતઃ પાને ધાન્યનાગરયાથવા ॥

વાતગુલ્મેષુ સર્વેષુ જ્વરેષુ વિષમેષુ ચ ॥

રાસ્નાયં પશ્ચકં વાપિ વાતગુલ્મપ્રપાચનમ્ ।

સઠી સૌવર્ચલં શુણ્ઠી પાચનં વાથ ગુલ્મિને ॥

इति वातगुल्मपानम् ।

હરડે, મજીહ, કળશી (પૃષ્ઠીપર્ણી,) અરદૂસો, સુંઠ, અતિવિખ, દેવદાર, એ ઔષધોને આખાં પાખાં કચરીને તેને પાણીમાં આદમે ભાગે પાણી રહેતાં સુધી ઉકાળવાં પછી એ ક્વાથ પીવો. એ ક્વાથ ગુદમ-રોગનું પાચન કરે છે.

વજ, જવાન, સુંઠ, પીપર, મરી, દશમૂળ (શાન્તિપર્ણી, પૃષ્ઠી-પર્ણી, રીંગણી, બૌયરીંગણી, ગોખર, ખીલી, અરણી, અરલુ (અલવો,) પાડળ, (શીવણુ) એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તે ગરમ હોય ત્યારે પીવો તે વાયુના ગુદમને અને સઘળા વિષમજ્વરને પાચન કરવામાં હિતકારક છે.

ધાણા અને સુંદનો ક્વાથ ગુદ્ધમને પાચન કરવામાં સારો છે તેમ જ્યરનું પણ તે પાચન કરે છે.

રાસ્નાપંચક પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. એ પણ વાયુના ગુદ્ધમનું પાચન કરે છે.

પરકચુરો, સંયળ, સુંઠ, એ ત્રણ ઔષધનો ક્વાથ કે ચૂર્ણ આપવાથી વાતગુદ્ધમનું પાચન થાયછે.

પિત્તગુદ્ધમનું પાચન.

વિદારી દ્રાક્ષા કટુકા નિમ્બપત્રાણિ ચૈવ તુ ।

સગુડં પાચનં દેયં પૈત્તિકગુલ્મરોગિણિ ॥

ધાત્રીકલકં સિતોપેતં પાચનં પિત્તગુલ્મિને ।

વિદારીકંદ, દ્રાક્ષ, કુટકી, લિંબડાનાં પાંદડાં, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને કે ક્વાથ કરીને તેમાં ગોળ નાખીને પિત્તના ગુદ્ધ રોગવાળાને પાચન માટે આપવું.

આમળાનું કલક કરીને તેમાં સાકર નાખીને પિત્તગુદ્ધવાળાને પાચન માટે આપવું.

કફગુદ્ધમનું પાચન.

યવાની ચોમ્રગન્ધા ચ તથા ચ કટુકત્રયમ્ ।

પાચનં શ્લેષ્મિકે ગુલ્મે પીતં ચોષ્ણં નિશાસુ ચ ॥

इति श्लेष्मगुल्मपाचनम् ।

જવાન, વજ, સુંઠ, પીપર, મરી, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ પાણી સાથે ત્રણે પીવાથી તે કફગુદ્ધમનું પાચન કરે છે.

હવે વિરેચનો કહિયે છીએ.

વાતગુદ્ધમનાં વિરેચન.

નાગરા કિમિજિત્ પથ્યા ત્રિવૃતા ત્રિગુણાયુતા ।

ચૂર્ણં ગુડાન્વિતં દેયં વાતગુલ્મવિરેચનમ્ ॥

દન્તી ચ ભાગમેકં ચ દ્વી ભાગૌ ચ હરીતકી ।
 ત્રિવૃતો ભાગત્રયં સ્યાત્ શુણ્ઠ્યાશ્ચત્વાર યવ ચ ॥
 પ્રક્ષિપ્ય સર્વમેકત્ર સર્વતુલ્યગુડેન તુ ।
 વટકં ભક્ષયેત્ પ્રાતસ્તસ્યોપરિ જલં પિબેત્ ॥
 કથિતં ચ વિરેકાય વાતગુલ્મોપશાન્તયે ॥

इति वातगुल्मविरेकः ।

સુંઠ, વાવડીંગ, હરડે, એ ત્રણનો એક એક ભાગ લેવો; અને નસોતર ત્રણ ભાગ લેવું. એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં ગોળ નાખીને વાતગુલ્મવાળાને વિરેચન માટે આપવું.

દંતીમૂળ એક ભાગ, હરડે એ ભાગ, નસોતર ત્રણ ભાગ, સુંઠ ચાર ભાગ, એ સર્વનું એકતું ચૂર્ણ કરીને સઘળાની યરોઅર ગોળ લેઈ તેની ગોળી કરવી. એ ગોળી સવારમાં ખાવી તથા તે ઉપર ઉકાળેલું (ગરમ) પાણી પીવું. એ ઔષધથી વિરેચન થઈને વાયુનો ગુલ્મ શમી જશે.

पित्तगुल्ममुं विरेचन.

પિબેદેરણ્ડતૈલં ચ શર્કરાક્ષીરસંયુતમ્ ।
 પિત્તગુલ્મવિરેકાય શ્રેષ્ઠમેતત્ સુસ્વાવહમ્ ॥
 પરંડસ્ય પ્રવાલાનિ તથૈવારગ્વધાનિ ચ ।
 વિભાઘૈરણ્ડતૈલેનૈરણ્ડપત્રૈસ્તુ વેષ્ટયેત્ ॥
 કર્દમેન પ્રલિપ્યાથ અઙ્ગારેષુ ચ સ્થાપયેત્ ।
 સુસ્વિન્નમર્જિતાં તાં ચ ભક્ષયેત્ કર્કરાન્વિતાત્ ॥
 વિરેકઃ પૈત્તિકે ગુલ્મે હિતં શુદ્ધવિરેચનમ્ ॥

इति पित्तविरेचनम् ।

એરંડિયા તેલમાં સાકર તથા દૂધ મેળવીને પિત્તગુલ્મવાળાએ વિરેચનને અર્થે પીવું. પિત્તગુલ્મ મટાડવાને એ વિરેચન ઉત્તમ છે.

ગરમાળાનાં કુમળાં કુમળાં પાંદડાં તથા દીવેલાનાં કુમળાં કુમળાં પાંદડાં લેવાં. પછી તે પાંદડાંને એરંડિયા તેલની ભાવના આપવી, અને

એરડનાં પાંદડામાં તેમને વીંટવાં. તે ઉપર માટીનો લેપ કરીને તે ગોળાને અંગારામાં મૂકવો. જ્યારે તે સારી રીતે અક્ષાઇ જાય ત્યારે તે ગોળાને બાહાર કાઢી તેમાંથી પેલાં પાંદડાં કાઢીને તેને સાકર સાથે ખાવાં. એથી કરીને પિત્તગુદ્મમાં વિરેચન થશે. એ વિવેચન હિતકારક છે તથા શુદ્ધ છે.

કક્ટગુદ્મનું વિરેચન.

ત્રિફલાસુરસાશુણ્ઠીચૂર્ણ કૃત્વા વિભાવयेत् ।

ક્ષુહિક્ષીરેણ વારૈકં ગુડેન સહ મિશ્રિતમ્ ॥

વિરેકઃ શ્લેષ્મકે ગુલ્મે સર્વોદરવિનાશનઃ ।

શુણ્ઠી સૌવર્ચલં પથ્યા વિડઙ્ગં ચ પુનર્નવા ॥

ચૂર્ણેપામાર્ગબીજાનાં ક્ષુહિક્ષીરેણ ભાવિતે ।

ગુડેન સંયુતં खादेत् पश्चादुष्णं जलं पिबेत् ।

વિરેકઃ સર્વગુલ્મેષુ પ્રશસ્તો હિતકારકઃ ॥

इति विरेचनम् ।

હરડે, બહેડાં, આમળાં, તુળસી, સુંઠ, એનું ચૂર્ણ કરીને તેને ઘેરના દૂધની એક વાર ભાવના દેવી. પછી તે ચૂર્ણને ગોળનાં માથે મેળવીને ખાવું. એ ઔષધથી વિરેચન થઈને કક્ટનો ગુદ્મ મટે છે તથા સર્વે પ્રકારના ઉદરના રોગ પણ મટી જાય છે.

સુંઠ, સંયળ, હરડે, વાવડીંગ, સાટોડી, અધેડાનાં બીજ, એનું ચૂર્ણ કરીને તેને ઘેરના દૂધની ભાવના દેવી. પછી એ ચૂર્ણને ગોળમાં મેળવીને ખાવું તથા તે ઉપર ગરમ પાણી પીવું. એ વિરેચન ત્રણે દોષથી થયેલા ગુદ્મ ઉપર હિતકારક અને ધણું વખાણવા જેવું છે.

ક્ષારપાન.

શુક્તિક્ષારનિશાવિશાલકદલી સ્યાત્ સૂરણં કોકિલા

પાલાશં દહનાર્જુનં સઠિજયાપામાર્ગકૂષ્માણ્ડકમ્ ।

દગ્ધ્વા ક્ષારવિપાચિતં પરિસ્તુતં હિઙ્ગુ ત્રિકટ્વન્વિતં

ગુલમાનાહવિબન્ધશૂલહરણં સર્વોદરાણાં હિતમ્ ॥

इति क्षारपानम् ।

છીંપનો ખાર, હળદર, વિશાલ, કેળ, સૂરણ, કાકોલી, આખર, ચિત્રો, સાદડ, પડકચુરો, વિજયા, અધેડો, કોહોળ, એ સર્વને

આળીને તેની રાખોડી એકઠી કરીને પાણીમાં ડોહોળી નાખવી પછી તે પાણીને આળવું. બળતાં ચારે આળુએ જે ઘોળો ક્ષાર આજે તેને લેઈને તેનું પાણી કરીને તેમાં હીંગ, સુંઠ, પીપર અને મરીનું ચૂર્ણ નાખીને પાવું એને ક્ષારપાન કહે છે. એ ક્ષારપાન ગુદમ, પેટ ચડવાનો રોગ, બંધકોષ, અને શૂળ, એ રોગને હરે છે, તથા તે સર્વે ઉદર રોગને મટાડે છે.

અજમોદાદિ ચૂર્ણ.

અજમોદા સઠી દન્તી વિડક્કં કુષ્ઠતુમ્બુરુ ।
ત્રિફલા ચિત્રકં ચૈવ શુણ્ઠી કર્કટશ્ચક્લિકા ॥
ભિવૃતા ચ સુરાદ્યા ચ પુષ્કરં વૃદ્ધદારુકમ્ ।
તથામ્લવેતસં ચૈવ તિન્તિડીકરસસ્તથા ॥
સમં તુ માતુલુક્કેન વિભાવ્યમેકતઃ કૃતમ્ ।
ત્રિમાગહિહ્નુસંયુક્તં ઘૃતેન ચ પરિપ્લુતમ્ ।
નિહન્તિ વાતગુલ્મં ચ સશૂલમુદરં તથા ॥

इत्यजमोदादि ।

અજમોદ, પડચુરો, દંતીમૂળ, વાયવિડંગ, ઉપત્રેટ, ધાણા, ત્રિક-
ળા, ચિત્રો, સુંઠ, કાકડાસીંગ, નસોત્તર, દેવદાર, પુષ્કરમૂળ, વરધારો,
અમ્લવેતસ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને આંમલીના રસમાં તથા
ખીજોરાના રસમાં ભાવના દેવી. પછી એ ચૂર્ણમાં ત્રણ ભાગ હિંગના
નાખીને તેને એકત્ર કરવું. એ ચૂર્ણ ધી સાથે ખાવાથી શૂળ સહિત
ઉદરરોગને તથા વાયુના ગુદમરોગને મટાડે છે.

હિંગ્યાદિ ચૂર્ણ.

હિહ્નુફલત્રિકજીરકયુગ્મં ચિત્રકમાર્ગીં સકુષ્ઠવિડક્કમ્ ।
તુમ્બુરુપુષ્કરવિશ્વસુરાદ્યં ક્ષારયુગં લવણાનિ ચ પંચ ॥
વાતિકગુલ્મવિનાશનહેતોઃ શૂલરુજશ્ચ નિહન્તિ નરાણામ્ ।
હિહ્નુસૌવર્ચલાજાજી વિશ્વા કુષ્ઠં વિડક્કમ્ ।
આરનાલેન પીતં ચ હન્તિ ગુલ્મં સવાતિકમ્ ॥

इत्यजमोदात्रिलवर्णम् ।

હિંગ, હરડે, ખલેડાં, આમળાં, જીરું, શાહજીરું, ચિત્રો, ભારંગ, ઉપ-
લેટ, વાવડીંગ, ધાણા, પુષ્કરમૂળ, મુંઠ, દેવદાર, જવખાર, સાજખાર,
સિંધવ, સંચળ, વરાગડું, કાચલવણ, બિડખાર, એ સર્વતું ચૂર્ણ વાયુના
ગુદ્મને નાશ કરવા માટે ખવરાવવું. તેમજ એ મનુષ્યોના શળરોગનો
પણ નાશ કરે છે.

હિંગ, સંચળ, જીરું, મુંઠ, ઉપલેટ, વાવડીંગ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ
કાંજ સાથે પીવાથી વાયુના ગુદ્મને હણે છે.

પિત્તગુદ્મની ચિકિત્સા.

જીરે દ્વે ત્રિકટુ સઠી તુમ્બુરુ ચિત્રકં મધુ ।

લેહઃ પિત્તાત્મકે ગુલ્મે હિતઃ શોફનિવારણઃ ॥

યષ્ટિકં નિમ્બપત્રાણિ તથા ધાત્રીફલં સિતા ।

ચૂર્ણં મધ્વાવલીઢં ચ પિત્તગુલ્મનિવારણમ્ ॥

इति पित्तगुल्मोदरचिकित्सा ।

જીરું, શાહજીરું, મુંઠ, પીપર, મરી, પડક્યોરાં, ધાણા, ચિત્રો, એ
ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેને મધ સાથે ચાટવાથી પિત્તગુદ્મને કાયદો
આપે છે તથા સોજો દૂર થાયછે.

જેઠીમધ, લીખડાનાં પાંદડાં, આમળાં, સાકર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ
મધસાથે ચાટવાથી પિત્તગુદ્મ મટે છે.

કફગુદ્મની ચિકિત્સા.

ત્રિકટુત્રિફલાચિત્રવચાકટ્ફલસંયુતમ્ ।

ચૂર્ણં મધેન વા પીતં ફલકાથેન વા હિતમ્ ॥

શ્લેષ્મગુલ્મવિનાશાય હિતં ચૈતત્ સુસ્વાવહમ્ ।

રોષ્ઠ્રં ચ કેટ્ફલં વિશ્વા કુષ્ઠં ચિત્રકમેવ ચ ॥

નાગરં હિન્દુસંયુક્તં ચૂર્ણં મૂત્રેણ સંયુતમ્ ।

શ્લેષ્મગુલ્મવિનાશાય શૂલોદરવિનાશનમ્ ॥

ઉન્નગન્ધા ચ મરિચં ક્ષારચૂર્ણસમન્વિતમ્ ।

પિબેન્મૂત્રેણ સંયુક્તં શ્લેષ્મગુલ્મવિનાશનમ્ ॥

इति श्लेष्मगुल्मचिकित्सा ।

સુંઠ, પીપર, મરી, હરડે, બહેડાં, આમળાં, ચિત્રો, વજ, કાયફળ, એ ઔષધોનું એકત્ર ચૂર્ણ કરીને તેને મધની સાથે અથવા ત્રિફળાન ક્વાથની સાથે પીવું. એ ચૂર્ણ કફશુલ્મનો નાશ કરે છે તથા રોગીને સુખ ઉપજાવે છે. એ હિતકારક છે.

લોધર, કાયફળ, સુંઠ, ઉપલેટ, ચિત્રો, નાગરમોથ, હિંગ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને ગાયના મૂત્રની સાથે પીવું એ ઔષધ કફના શુલ્મનો વિનાશ કરે છે તથા શૂળરોગ અને ઉદરરોગ મટાડે છે.

વજ, મરી, અને જવખાર, એ ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને એકત્ર કરવું. તેને ગાયના મૂત્ર સાથે પીવાથી કફશુલ્મ નાશ પામે છે.

વાતકફશુલ્મની ચિકિત્સા.

શુષ્ઠી સૌવર્ચલં भार्गी वत्सकं यावश्कजम् ।

जीरे द्वे चाटूरूपं च यवानी हिङ्गु सैन्धवम् ॥

आरग्वधेन संयुक्तं चूर्णं सघृतमेव च ।

वातश्लेष्मोद्भवे गुल्मे सुखमाशु प्रपद्यते ॥

उग्रगन्धा फलविकं देवदारु पुनर्नवा ।

त्रिवृत्સૌવર્ચલોપેતં ક્ષારોદકસમન્વિતમ્ ।

पीतं वातकफे गुल्मे सुखकारि परं मतम् ॥

इति वातगुल्मचिकित्सा ।

સુંઠ, સંયળ, બારંગ, કડાછાલ, જવખાર, જીરું, શાહજીરું, અર-ડસો, જવાન, હિંગ, સિંધવ, ગરમાળો, એ સર્વ એકત્ર કરીને તે ચૂર્ણને ઘી સાથે ખાવું. એ ચૂર્ણથી વાયુ કફનો શુલ્મ મટીને તત્કાળ સુખ થાયછે.

વજ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, દેવદાર, સાટોડી, નસોતર, સંયળ એ સર્વના ચૂર્ણને જવખારના પાણીમાં નાખીને પીવાથી વાયુ કફનો શુલ્મ મટીને અત્યંત સુખ ઉપજે છે.

સન્નિપાતશુલ્મની ચિકિત્સા.

ग्रहणीगुल्मक्रिया या च सा चैवात्र प्रयोजयेत् ।

शोफोदरेषु सवेषु कार्यं चात्र विरेचनम् ॥

શોફાતિસારસંયુક્તં હન્તિ ગુલ્મોદરં તથા ।
 તસ્ય ક્ષારોદપાનં ચ વૃહદ્દિઙ્ગવાદિ ચૂર્ણકમ્ ॥
 અજમોદાદિકં વાપિ શોફાતીસારશાન્તયે ।
 વમિશ્ચૈવાતિસારશ્ચ ગુલ્મરોગેષુ યદ્યપિ ॥
 તમસાધ્યં વિજાનીયાત્ પ્રત્યાચ્છેયા ક્રિયા હિતા ।
 ગુડ્ડદાદિમપથ્યાં ચ મધુના સહિતાં પિબેત્ ॥
 વર્મિ ચ વાતિસારં ચ વારંવારં પ્રયોજયેત્ ।
 સર્વલક્ષણસંયુક્તં ગુલ્મં તત્ સાન્નિપાતિકમ્ ॥
 તોદોઽરતિર્વિવર્ણત્વં મૂર્છાતીસારસંયુતમ્ ।
 વમિઃ ક્લેદશ્ચ તન્દ્રા ચ તદસાધ્યં ત્રિદોષજમ્ ।

इति सान्निपातिकगुल्मचिकित्सा ।

બ્રહ્મણી અને ગુલ્મની જે ક્રિયા શોફાદર વાળાને (જેને પેટે સોજો અથવા હોય તેને) કરવી. વળી સધળા શોફાદર રોગમાં વિરેચન આપવું.

સોજો અને અતિસાર એ બન્ને સહિત ગુલ્મોદર એટલે ગુલ્મ રોગને લીધે થયેલો ઉદરરોગ હોય તો તે રોગી મરે છે. એવા રોગીને જવખારનું પાણી કરીને પાવું તથા બૃહત્ દિઙ્ગવાદિ ચૂર્ણ જે પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે તે આપવું. તેમજ અજમોદાદિ ચૂર્ણ જે પાછળ કહ્યું છે તે આપવું. એ પણ શોફાતીસારની શાંતિ કરે છે.

જે ગુલ્મરોગવાળાને ઉલટી થતી હોય તથા અતિસાર પણ હોય, તેના ગુલ્મરોગ અસાધ્ય જાણવો. એવા રોગીની ચિકિત્સા કરતાં પેટેલાં તેના જીવવાની આશા છોડીનેજ ચિકિત્સા કરવી; કેમકે એવી ક્રિયાજ તેને ફાયદો આપે છે. ગોળ, દાડિમ, અને હરડે, એ ત્રણને મધની સાથે ચટાડવાં. (કેટલાક વૈદ્યો કહે છે કે મૂળમાં 'પિબેત્' પદ છે માટે મધુના એનો અર્થ મચેન એવો કરીને ગોળ વગેરે ત્રણ ઔષધને મધની સાથે પાવાં.)

જે ગુલ્મ રોગમાં ઉલટી અને અતિસાર વારંવાર થતો હોય, અને વાતાદિ સર્વે દોષનાં લક્ષણથી જે ગુલ્મયુક્ત હોય તેને સન્નિપાતનો ગુલ્મ જાણવો. ત્રિદોષના ગુલ્મમાં રોગીને તોદ (સોયો ધોચાવા જેવી વેદના),

અણુગમો, શરીરની ક્રાંતિનું બદલાઈ જવાપણું, મૂર્છા, અતિસાર, ઉલટી, મુખમાંથી પાણી નીકળવું. અને તંદ્રા (ઘેન) એવા ઉપદ્રવ થાય છે. એ ગુદમ અસાધ્ય છે.

શોફોદરની ચિકિત્સા.

શોફોદરક્રિયાં નૃણાં વશ્યતે ચ વિજાનતામ્ ।

ત્રિવૃત્તથા ગુગ્ગુલકો ગુડેન

બધ્વા વટઃ કોષ્ણજલેન પીતઃ ।

સ વૈ નિહન્યાદુદરં સશોફં

પિત્તાત્મકં વા વિજહાતિ પુંસામ્ ॥

હરીતકી ચ ત્રિવૃતા ચ શુણ્ઠી

ગુડેન યુક્તા ત્વથ હન્તિ શોફમ્ ।

દ્વિપક્ષમૂલં કથિતં સુખોષ્ણ-

મેરણ્ડતૈલેન જહાતિ શોફમ્ ॥

ગોમૂત્રયુક્તં વરુણસ્ય તૈલં

પાને હિતં નાશયતે ચ શોફમ્ ॥

શોફમરુષ્કરલેપો હન્તિ ચ તિલદુગ્ધમધુકનવનીતૈઃ ।

તત્તરુતલમૃદ્ધિર્વા સવીરણૈર્વાસકોદ્ભવદલૈશ્ચ ॥

જે પુરુષો શોફોદર રોગને બળે છે તેમને માટે તે રોગની ચિકિત્સા હું કહું છું. નસોતર તથા યુગળનું ચૂર્ણ કરીને તેની મોટી ગોળીઓ ગોળ સાથે બાંધીને થોડા થોડા ગરમ પાણી સાથે પીવી. એ ઔષધથી પિત્તના કોષને લીધે ઉત્પન્ન થયેલું શોફોદર મટી જાય છે.

હરડે, નસોતર, સુંઠ, એ ત્રણનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં ગોળ નાખીને ખાવાથી શોફોદરને મટાડે છે.

ખીલી, અરણી, શીવણ, પાડળ, અલવો, શાલીપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, રાંગણી, ભોંયરીંગણી, ગોખર, એનો ક્વાથ કરીને સુખ ઉપજે એવો ગરમ હોય તેવારે તેમાં એરંડિયું તેલ નાખીને પીવાથી શોફોદર મટે છે.

ગાયના મૂત્ર સાથે વાયવરણાનું તેલ પીવું એ હિતકારક છે. એ તેલ શોફને હણે છે.

ભીલામા સાથે તલ, દૂધ, જીરીમધ અને માખણ વાટીને તેનો લેપ કરવાથી શોષ મટે છે.

ઝાડના મૂળની માટી, વીરણવાળા અને અરસાનાં પાંદડાં, એકઠાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી શોષ મટે છે.

વિષાદિ નિમિત્તથી થયેલા શોષની ચિકિત્સા.

શોકે વિષનિમિત્તે તુ વિષોક્તા શમનક્રિયા ।

લક્ષ્મનં દીપનં સ્નિગ્ધમુષ્ણં વાતાનુલોમનમ્ ॥

વૃંહણં તુ ભવેદન્નં તદ્વિધં સર્વગુલ્મિનામ્ ।

વિષ વગેરેના કારણથી સોળે થયે હોય તો વિપના પ્રકરણમાં કહેલી શમન ક્રિયા કરવી. શોષવાળાને ઉપવાસ કરાવવા, અમ્લિને પ્રદિપ્ત કરે એવાં ઔષધ આપવાં, સ્નિગ્ધ અને ગરમ ઉપચાર કરવા, વાયુનું અનુલોમન કરવું એટલે વાયુ પોતાના સ્વાભાવિક માર્ગમાં ગતિ કરે એમ કરવું, ખોરાક પૌષ્ટિક આપવો, અને એજ પ્રમાણે ક્રિયા સર્વ ગુલ્મવાળાને પણ કરવી.

ગુલ્મવાળાનું પથ્યાપથ્ય.

વલ્લૂરં મૂલકં મત્સ્યાન્ શુષ્કશાકાદિ વૈદલમ્ ॥

ન શ્વાદેદ્વાલુકં ગુલ્મી મધુરાણિ સમાનિ ચ ।

इति शोफाधिकारचिकित्सा ।

સૂકું માંસ, મૂળા, માંછલાં, શાકની સૂકવણી, કઠોળ, વાલુક નામની કાકડી, મધુર અને એવાજ બીજ પદાર્થો ગુલ્મવાળાએ ખાવા નહિ.

રક્તગુલ્મની ચિકિત્સા.

સરક્તગુલ્મે ન તુ પાચનં તુ ન હિઙ્ગુ પાનં કથિતં તથૈવ ।

ન ચૈવ સંસ્વેદનમર્દનં ચ નોત્કામણં નોત્પ્લવનં હિતં ચ ॥

રક્તથી ગુલ્મ થયો હોય તો તેનું પાચન કરવું નહિ, તથા હિંગનું પાન કરવું નહિ, એમ વૈદ્યાચાર્યોએ કહેલું છે. વળી તેને તાપ આપીને સ્વેદન કર્મ કરવું નહિ કે તેનું મર્દન કરવું નહિ તથા તે ગુલ્મને જોયે ચઢાવવો નહિ કે ઉપાડવો નહિ.

રક્તગુલ્મ ઉપર રોધ્રાદિ ક્વાથ.

રોધ્રાર્જુનઃસ્વદિરમાગધિકાસમક્લા

ક્વાથોઽમ્લવેતસમધુઘૃતસંપ્રયુક્તઃ ।

ગુલ્મં સરક્તમપિ ચાથ નિહન્તિ ચાશુ

હૃત્કેદનં ચ વિનિહન્તિ યઠ્ઠત્સરક્તમ્ ॥

ક્ષારપાનં પ્રદાતવ્યં ઘૃતસૌવર્ચલાન્વિતમ્ ।

રક્તગુલ્મવિનાશાય યઠ્ઠતિ ક્ષતજેઽપિ વા ॥

લોધર, સાદડ, ખેર, પીપર, મછદ, અમ્લવેતસ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં મધ તથા ઘી નાખીને પીવો. એ ક્વાથ રક્ત-ગુલ્મને થોડા વખતમાં મટાડે છે. તેમજ છાતીમાં થતી પીડાને, અને રક્તના દ્રોપસહિત યઠ્ઠતને પણ મટાડે છે.

રક્તગુલ્મનો નાશ કરવા માટે તેમજ યઠ્ઠતના રોગમાં તથા લોહી-સંબંધી વિકારમાં ઘી અને સંચળ સાથે યુક્ત કરીને દૂધ પાવું.

રક્તગુલ્મમાં પથ્યાપથ્ય.

ન હિઙ્ગુસંયુતં પથ્યં ન ચોષ્ણં ન વિદાહિ ચ ।

રક્તજે ક્ષતજે ગુલ્મે માંસાનિ જાઙ્ગલાનિ ચ ॥

રક્તથી કે વાગવાથી થયેલા ગુલ્મરોગમાં હિંગ સાથે ઔષધ આપવું એ પથ્ય નથી; તેમજ ગરમ કે વિદાહી પદાર્થ આપવા પણ હિતકારક નથી. જંગલી પશુઓનાં માંસ પણ તેને આપવાં નહિ.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने गुल्म-

चिकित्सा नाम उन्नाविशोऽध्यायः ।

ત્રિંશોઽધ્યાયઃ ।

જળોદરની ચિકિત્સા.

જળોદરના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

વિષમાશનોપવિષ્ટેન પીતં તોયમથાપિ વઃ ।

શ્રમાધ્વશ્વાસનિષ્ક્રાન્તે અતિવ્યાયામિતેઽપિ વા ।

પીતં ત્રોદકમેવં ચ તસ્માજ્ઞાતં જલોદરમ્ ॥

આત્રેય કહે છે.—જે મનુષ્ય વિષમાસનથી બેશીને પાણી પીએ છે અથવા શ્રમિત થઈને, અથવા માર્ગમાંથી ચાલી આવીને તરત અથવા શ્વાસ નીકળતી વખતે, અથવા અતિશય કસરત કરીને તરત જે મનુષ્ય પાણી પીએ છે, તેને જળોદર થાય છે.

જળોદરનાં લક્ષણ.

ઉદરં સજલં यस્ય સઘોષમતિવર્ધિતમ્ ।

શ્વયથુઃ પાદયોઃ શોફો જલોદરસ્ય લક્ષણમ્ ॥

જે માણસનું પેટ બહુ મોટું થયું હોય તથા તેમાં પાણી ભરાયું હોય અને તેને વગાડીએ ત્યારે તે નગારાની પેઠે વાગતું હોય, તેમજ જે માણસને પગે સોળે ચઢ્યો હોય અને પેટ ઉપર પણ સોળે હોય, તેને જળોદરનો રોગ થયો છે એમ જાણવું.

જળોદરની ચિકિત્સા.

વિરેકં વમનં કુર્યાત્ પાચનાનિ ચ કારયેત્ ।

ક્ષારયોગશ્ચ વટકસ્તેન તદુપશામ્યતિ ॥

જળોદર રોગવાળાને વિરેચન આપવાં, વમન કરાવવું, પાચન ઔષધ આપવાં, ક્ષાર પાવા તથા ચોપડવા, ગોળીઓ ખવરાવવી. એવા એવા ઉપચાર કરવા તેથી જળોદર મટી જાય છે.

જલોદર ઉપર શસ્ત્રકર્મ.

તસ્માન્નાભેર્વામભાગે વર્જિત્વાક્કુલમાત્રકમ્ ।
 જલનાડીં ચાનુમાન્ય કુશમાત્રેણ વેધયેત્ ॥
 ઇરણ્ડદલનાલં ચ તત્ર સંચારયેદ્બુધઃ ।
 અન્તર્ગતં જલં સ્નાવ્યં તતઃ સંધારયેદ્દુતમ્ ॥
 યદા ન ધરતે તચ્ચ તદા દાહઃ પ્રશસ્યતે ।
 કળાકલકં પરિસ્નાવ્ય ઘૃતં દેયં ચતુર્ગુણમ્ ॥
 શુળ્લીવિષાસમં પાચ્યં પાનમાલેપનં હિતમ્ ।
 શસ્ત્રકર્મ ભિષ્વકશ્રેષ્ઠોઽવિજ્ઞાતો નૈવ કારયેત્ ॥
 દુષ્કરં શસ્ત્રકર્મૈવ ન કુર્યાદ્યત્ર તત્ર તુ ।
 અક્રિયાયાં ધ્રુવો મૃત્યુઃ ક્રિયાયાં સંશયો ભવેત્ ॥
 તસ્માદાપૃચ્છથ કર્તવ્યમીશ્વરં સાક્ષિકારિણા ॥

જલોદર રોગવાળાની નાભિને ડાબે પાસે એક આંગળ છોડીને જળને વેહેનારી નાડી જોઈ કાઢવી. જળ નાડીનો નિશ્ચય થાય એટલે કુશ નામે શસ્ત્રથી નાનોસરખો વેધ કરવો. પછી તે વેધમાં દીવેલાના પાંદડાનો દાંડો જે પોણો હોય છે તે દાખલ કરવો અને તે માર્ગે પેટમાંનું પાણી બહાર કાઢી નાખીને પછી તેને જલદીથી બંધ કરવું. જો એ વેધવાળી જગો બંધ ન થાય તો તે જગોએ દાહ કરવો (ડામ દેવો) એ હિતકારક છે, તથા તે ઉપર પીપરના કલ્કમાં ચોગાળું ધી સિદ્ધ કરીને પાવું તથા ચોપડવું. તેમજ સુંઠ અને અતિવિષ્ણ સમાન ભાગે લેઈને તેમાં સિદ્ધ કરેલું ધી પાવું તથા ચોપડવું એ દ્રાયદાકારક છે. શસ્ત્રકર્મ ધણું દુષ્કર છે માટે તે જ્યાં લ્યાં કરવું નહિ તથા કદાચ ઉત્તમ વેધ હોય તથાપિ તે શસ્ત્રકર્મ ન જાણતો હોય તો તે તેણે કરવું નહિ. કેમકે શસ્ત્રક્રિયા કરતાં કાંઈ ભૂલચૂક પડી તો રોગીનું મરણ થવાનું એમાં સંદેહ નથી; અને શસ્ત્ર કરતાં કાંઈ ચૂક ન પડી તોપણ રોગ મટશે કે નહિ એ સંશયવાળી વાત છે. એટલા માટે શસ્ત્રકર્મ કરવું

હોય ત્યારે તેના ઘરના મુખ્ય માણસની રજા લેઈને તથા રાજ અથવા
ગ્રામ તેવાજ સમર્થ માણસની સાક્ષી રાખીને શસ્ત્રકર્મ કરવું.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने जलोदर-

चिकित्सा नाम त्रिंशोऽध्यायः ।

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

પ્રમેહની ચિકિત્સા.

પ્રમેહના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

अमाद्यवायाच्च तथैव घर्मविरुद्धतीक्ष्णोष्णविभोजनेन ।

मद्येन वा क्षीरकटुप्रसेवनात् मेहप्रसूतिः कथिता मुनीन्द्रैः ॥

આત્રેય કહેછે.—શ્રમથી, કસરત કરવાથી, નાપથી, વિશ્દ્ધ
બોજનથી, તીક્ષ્ણ બોજનથી, ગરમ બોજનથી, મધ પીવાથી, (બગરેલું)
દૂધ ખાવાથી. અને અતિશય તીખું ખાવાથી પ્રમેહ ઉત્પન્ન થાય છે એમ
મુનિઓએ કહ્યું છે.

પ્રમેહનાં નામ.

जलप्रमेहो रुधिरप्रमेहः पूयप्रमेहो लवणप्रमेहः ।

તક્રપ્રમેહો રુદિકાપ્રમેહઃ શુક્રપ્રમેહઃ કથિતઃ પુરસ્તાત્ ॥

स्याच्छर्करामेहवसाप्रमेहौ रसप्रमेहश्च घृतप्रमेहः ।

પિત્તપ્રમેહી કફમેહિનશ્ચ મધુપ્રમેહીતિ વિભાવયેચ્ચ ॥

यथा च नामानि तथैव लक्षणं बलक्षयं वापि नरस्य देहे ।

कुर्वन्ति शीघ्रं भिषजां वरिष्ठः कुर्यात् क्रियैषां शमनाय हेतोः

જળનો પ્રમેહ, રૂધિરપ્રમેહ, પૂયપ્રમેહ (પર જેવો પ્રમેહ), લવણપ્રમેહ (ખારો પ્રમેહ), તક્રપ્રમેહ (છાશ જેવો પ્રમેહ), અટિકાપ્રમેહ (ખડી જેવો પ્રમેહ), શુક્રપ્રમેહ (વિર્ય જેવો પ્રમેહ) શર્કરામેહ (રેતી જેવો પ્રમેહ), વસાપ્રમેહ, રસપ્રમેહ, ધૂતપ્રમેહ, પિત્તપ્રમેહ, કફપ્રમેહ, મધુપ્રમેહ એવાં પ્રમેહનાં નામ પૂર્વે કહ્યાં છે. તથા જેવાં નામ છે તે નામના અર્થ પ્રમાણે તેનાં લક્ષણ પણ જાણવાં. હે શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય! એ પ્રમેહો મનુષ્યના દેહમાંથી બળનો ક્ષય કરે છે, માટે એ પ્રમેહને શમાવવાને માટે વૈદે ઘટે તેવી ક્રિયા કરવી જોઈએ.

પ્રમેહની ચિકિત્સા.

ધવાર્જુનં ચન્દનશાલછલીકાથો હિતઃ સ્યાચ્ચ જલપ્રમેહે ।
 રક્તપ્રમેહે શિશિરં પયશ્ચ દ્રાક્ષાન્વિતં યષ્ટિકચન્દનેન ॥
 સ્ત્રીસેવનં ચાલ્પતરં ચ પૂયમેહે હિતઃ કાથો ધવાર્જુનસ્ય ।
 દૂર્વાકસેરુકદલીનલિન્યા લવણસ્ય મેહે કષાય ઉક્તઃ ॥
 કદમ્બશાલાર્જુનદીપ્યકાનાં વિડક્કદાર્વીધવશંલુકીનામ્ ।
 સર્વે તથૈતે મધુના કષાયાઃ કફપ્રમેહેષુ નિષેવળીયાઃ ॥
 રોધ્રાર્જુનોશીરમરિષ્ટપત્રં તથૈવ ધાત્રીફલચન્દનાનિ ।
 તક્રપ્રમેહે સ્વટિકાપ્રમેહે દેયો હિતઃ કાથગુડાવગાઢઃ ॥
 દૂર્વા ચ મૂર્વા કુશકાશમૂલં દન્તી સમજ્ઞા સહશાલ્મલી ચ ।
 શુક્રપ્રમેહે કથિતં જલેન પાનં હિતં વા રુધિરપ્રમેહે ॥
 ફલત્રિકારગ્વધમૂલમૂર્વાશોભાઞ્જનારિષ્ટદલાનિ મોચા ।
 દ્રાક્ષાયુતો વા કથિતઃ કષાયઃ સર્પિઃ પ્રમેહસ્ય નિવારણાય ॥
 કુષ્ઠં તથા પર્યટકં ચ તિક્ત્વા સિતાપ્રગાઢઃ કથિતઃ કષાયઃ ।
 પિત્તપ્રમેહે સમશર્કરાયાઃ પાનં પયઃ શીતમપિ પ્રશસ્તમ્ ॥
 વસાપ્રમેહે કથિતઃ કષાયઃ તર્કારિકાપાટલિકાભિયુક્તઃ ।
 દુરાલભાર્કિશુકદુણ્ડુકાનાં રસપ્રમેહે ચ સદા હિતઃ સ્યાત્ ॥

જલપ્રમેહમાં—ધાવડો, સાદડ, ચંદન, અને શાલવૃક્ષ, એ વૃક્ષોની છાલનો ક્વાથ હિતકારક છે.

રક્તપ્રમેહમાં—કાળાવાળો, દ્રાક્ષ, જોડીમધ અને ચંદન સાથે દૂધ પાતું ફાયદા કારક છે.

પૂયપ્રમેહમાં—ધાવડો અને સાદડનો ક્વાથ હિતકારક છે. એ પ્રમેહમાં ત્રીસેવન ઘણું થોડું કરવું.

લવણપ્રમેહમાં—દરો, કસેર (કપૂરકાચલી) કેળ, કમળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરવાનો કલ્હો છે.

કફના પ્રમેહમાં—કફળ, શાલવૃક્ષ, સાદડ, અજમોદ, વાયવિ-
રૂગ દારૂળદર, ધાવડો, શાલીવૃક્ષ (શલ્લકી,) એ સર્વેનો ક્વાથ અથવા
એ પ્રત્યેકનો જૂદો જૂદો ક્વાથ મધ સાથે પીવો.

તકપ્રમેહ તથા ખટિકા પ્રમેહમાં—લોધર, સાદડ, વીરણવાળો,
અરીઠાનાં પાંદડાં, આમળાં, ચંદન, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં
ગોળ નાખીને આપવો.

શુક્રપ્રમેહ અને રક્તપ્રમેહમાં—દરો, મોરવેલ, દર્ભનું મૂળ,
કાસનું મૂળ, દંતીમૂળ, લાન્નળુ, શીમળાનું છોડું, એ ઔષધોનો પાણીમાં
ક્વાથ કરીને પાવો. એ ક્વાથ હિતકારક છે.

ધૃતપ્રમેહમાં—હરડે, બહેડાં, આમળાં, ગરમાળાનું મૂળ, મોર-
વેલ, સરગવો, અરીઠાનાં પાંદડાં, કેળ અને દ્રાક્ષ, એ સઘળાનો ક્વાથ
ઉકાળીને આપવો. એ ક્વાથ ધૃતપ્રમેહનું નિવારણ કરે છે.

પિત્તપ્રમેહમાં—ઉપલેટ, પિત્તપાપડો, કડુ એ ઔષધોનું ક્વાથ
કરીને તેમાં સાકર નાખીને પાવો. અથવા દૂધમાં સાકર નાખીને તેને
ઉકાળીને તે દૂધ ઠંડું થયા પછી પાતું, એ પણ સાફ છે.

વસાપ્રમેહમાં—અરણી અને પાડળનો ક્વાથ પાવો એમ
કહેલું છે.

રસપ્રમેહમાં—ધમાસો, ખાખર અને હુંદુક (ટીંડોરાં) નો
ક્વાથ સદા હિતકારક છે.

પિત્તપ્રમેહમાં નિલોત્પલાદિ ક્વાથ.

નીલોત્પલાર્જુનકલિન્નધવામ્લિકાનાં
ધાત્રીફલાનિ પિચ્ચુમન્દલોત્પલાનિ તોયે ।

નિઃકાથ્ય શર્કરયુતો મનુજસ્ય પાનાત્

પિત્તપ્રમેહશમનાય વદન્તિ ધીરાઃ ॥

પિત્તપ્રમેહમાં કાણું કમળ, સાદડ, ઈંદ્રજવ, ધાવડો, આમલી, આમળાં, કીંબડાનાં પાંદડાં, એ સર્વનો પાણીમાં ક્વાથ કરીને તેમાં સાકર નાખીને મનુષ્યને પાવો. ધૈર્યવાન વૈદો એવું કહેછે કે એ પિત્તના પ્રમેહને શમાવે છે.

કફપ્રમેહમાં વિડંગાદિ ક્વાથ.

વિડક્લસર્જાજુનકટ્ફલાનાં કદમ્બરોધ્રાસનવૃક્ષકાણામ્ ।

જલેન ક્વાથશ્ચ હિતો નારાણાં કફપ્રમેહં વિનિહન્તિ તેષામ્ ॥

વાયવિડંગ, રાણનું વૃક્ષ (સર્જ), સાદડ, કાયફળ, કદંબ, લોધર, અસનવૃક્ષ, એ ઔષધોનો પાણીમાં ક્વાથ કરીને પાવો એ મનુષ્યોને હિતકારક છે. આ ક્વાથ પ્રમેહને મટાડે છે.

સધળા પ્રમેહ ઉપર મુસ્તાદિ ક્વાથ.

મુસ્તા ફલત્રિકનિશા સુરદાર મૂર્વા

ઇન્દ્રા ચ રોધ્રસલિલેન કૃતઃ કષાયઃ ।

પાને હિતઃ સકલમેહમવે ગદે ચ

મૂત્રગ્રહેષુ સકલેષુ વિયોજનીયઃ ॥

યચ્ચામયાલોહરજોનિકુમ્ભ-

ચૂર્ણં હિતં શર્કરયા સમેતમ્ ।

ફલત્રિકાયા મધુના ચ લેહં

સર્વપ્રમેહેષુ હિતં વદન્તિ ॥

મોથ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, હળદર, દેવદાર, મોરવેલ, ઈંદ્રવા-રણી, લોધર, એ ઔષધોનો પાણીમાં ક્વાથ કરીને પાવો. એ ક્વાથ સધળા પ્રમેહના રોગમાં હિતકારક છે તથા સધળા મૂત્રગ્રહ (પિશાબનો અટકાવ) માં પણ યોજવા જોવો છે.

હરડે, લોહચૂર્ણ, નસોતર, એ ત્રણનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં સાકર મેળવીને ખાવું. અથવા ત્રિફળાનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું, એ સધળા પ્રમેહમાં હિતકારક છે એમ મહર્ષિઓનું કહેવું છે.

મધુમેહના ઉપાય.

મધુમેહે પ્રયોક્તવ્યં ઘૃતપાનં સુધીમતા ।

ક્ષીરં વા શર્કરાયુક્તં ક્વાથો વા ગુટિકાનિ ચ ॥

મધુમેહના રોગીને બુદ્ધિમાન વૈદે ધી પાવું અથવા સાકર સાથે
દૂધ પાવું, અથવા ક્વાથ કે ગુટિકાફળ પ્રયોગ કરવા.

ન્યગ્રોધાદિ ચૂર્ણ.

ન્યગ્રોધોદુમ્બરાશ્વત્થપ્લક્ષારગ્વધટુણ્ડુકમ્ ।

પ્રિયાલં કકુભં જમ્બૂકપિત્થામ્નાતકાનિ ચ ॥

મધુકં યષ્ઠીમધુકં રોઘ્નં વૈ પારિભદ્રકમ્ ।

પટોલં વૈરણા ચૈવ દન્તી મેષવિષાણિકા ॥

ચિત્રકં ચ કરઙ્ગં ચ શક્રાઢ્ઢં ત્રિફલાયુતમ્ ।

મહાતકાનાં ચ સમં ત્રિગન્ધં કટુકત્રયમ્ ॥

સૂક્ષ્મચૂર્ણં પ્રદાતવ્યં ન્યગ્રોધાદં ગુણાધિકમ્ ।

મધુના સંયુતં લેહો હન્યાચ્છ મધુમેહકમ્ ॥

ક્વાથો વા તૈલપાકો વા ઘૃતપાકોઽથવાપિ ચ ।

પાનાભ્યક્તે પ્રશસ્તઃ સ્યાત્ હન્તિ વૈ મૂત્રજં ગદમ્ ॥

ન્યગ્રોધાદ્યમિદં ચૂર્ણં પેયં વા ક્ષીરસંયુતમ્ ।

મધુપ્રમેહે નાન્યોઽસ્તિ યથાલાભેન યોજિતઃ ॥

માક્ષિકં ધાતુમાક્ષિકં શિલોદ્ઘેદં શિલાજતુ ।

વડની વડવાદના અંકુર અથવા વડની અંતરછાલ, ઉમૈડાની
(ગુહર) ની છાલ, પીપળાની છાલ, પીપર, ગરમાળો, ટીંડોરાના જા-
ડની છાલ, ચારોળી વૃક્ષ, સાદડ, જંબૂડો, આમચૂર, મહુડો, જોહીમધ,
સોધર, લીંબડો, પટોલ, તુવરનાં મૂળ, દંતીમૂળ, મહિડાસીંગ, ચિત્રો,
કરંજ, ઇંદ્રજવ, હરડો, ખેડાં, આમળાં બિલામાં, તળ, તમાલપત્ર, એ-
લચી, સુંડ, પીપર, મરી, એ સર્વે ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને તેનું
સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને મધુમેહવાળાને ખાવા આપવું. એને ન્યગ્રોધાદિ ચૂર્ણ

કહેછે અને તે ઘણો ગુણ કરે એવું છે. એ ઔષધોનો મધ સાથે અવલેહ કરીને ચાટવો, તેથી તે મધુમેહનો નાશ કરે છે. અથવા એજ ઔષધોનો કવાય કરીને પાવો. અથવા એ ઔષધોથી તેલ કે ધીનો પાક કરીને તે તેલ કે ધી પાવું અથવા રોગીને ચાટવાને આપવું તેથી પણ મૂત્રસંબંધી વ્યાધિઓ નાશ પામે છે. અથવા આ ન્યગ્રો-ધાદિક ચૂર્ણને દૂધ સાથે પીવું. એના જેવો ખીજો ઉપાય મધુપ્રમેહ મટાડવાનો નથી માટે એમાં જે જે ઔષધિ કહી છે તે તમામ ન મળે તો તેમાંથી જેટલી મળે તેટલી લેઈને પણ એ ઉપાય કરવો.

માક્ષિકાદિ ચૂર્ણ.

માક્ષીકં ધાતુમાક્ષીકં શિલોદ્ભેદં શિલાજતુ ।

ચન્દનં રક્તઘાતું ચ તથા કર્પૂરકં કળાઃ ॥

વંશરોચનકં ચૈવ ક્ષીરેણ સહિતં પિબેત્ ।

મધુપ્રમેહં હરતિ મૂત્રરોગાદ્વિમુચ્યતે ॥

હીરાકસી, સુવર્ણ માક્ષિક (ડાઝડી સોનામુખી), પાપાણુભેદ, શિલાજિત, ચંદન, સોનાગેર, પડકયોરાં, પીપર, વાંસકપૂર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેને દૂધ સાથે પીવું. એ ઔષધ મધુપ્રમેહનો નાશ કરેછે તથા મૂત્ર રોગથી રોગીને મુક્ત કરે છે.

પ્રમેહની શેદ્ધીઓની ચિકિત્સા.

પ્રમેહપીડકાનાં ચ વક્ષ્યામોઽથ ચિકિત્સિતમ્ ॥

પૈત્તિકાદૃશ્યતે તૃણા વાતેન વેપથુસ્તથા ॥

મૂત્રશૂલં જનયતિ તથા ચ વિકલો ભવેત્ ।

તથા રક્તેન પિત્તેન રક્તાભાસ્ફોટકાસ્તથા ॥

પીતવર્ણાઃ સદાઘાશ્ચ જ્વરઃ શોફશ્ચ જાયતે ।

શ્વેતા ચ શ્વચ્યુર્યસ્ય તથા ચ પિટ્તિકા ઘના ॥

શીતલાચિરપાકાસ્યાત્કફાન્મેહનપાકતઃ ।

સર્વલક્ષણસંયુક્તઃ પાકઃ સ્યાત્સાન્નિપાતિકઃ ॥

ધાવનાનિ ચ લેપાનિ પ્રવક્ષ્યામિ ચિકિત્સિતમ્ ॥

હવે અમે પ્રમેહની ફેફ્ફીઓની ચિકિત્સા કહિયે છીએ. પિત્તથી થયેલી ફેફ્ફીઓવાળાને તરસ લાગે છે. વાયુવડે થઇ હોય તો કંપારી થાયછે; પિશાબ કરતાં શૂળ ઉત્પન્ન થાયછે તથા રોગી વિકળ થાયછે. રક્ત તથા પિત્તવડે રાતા રંગના ફેફ્ફા થાયછે; ફેટલાક પીળા રંગના હોય છે તથા તેમાં અગ્નિ બળે છે અને રોગીને તાવ તથા સોજો થાયછે. કફથી તથા મૂત્ર ઇન્દ્રિયના પાકથી જે ફેફ્ફીઓ થાયછે તે ઘોળી હોય છે, તથા તેઉપર સોજો હોય છે; તે ફેફ્ફીઓ ધન (કઠણુ) હોય છે, દુડા હોય છે અને તે લાંબી મુદતે પાકે છે. સન્નિપાતથી થયેલી ફેફ્ફીઓમાં ઉપર કહેલાં સઘળા દોષોનાં લક્ષણો હોય છે. હવે એને ધોવાના તથા લેપ કરવાના ઉપચાર કહીશ.

મેહનને ધોવાના ઉપચાર.

ધવાર્જુનકદમ્બાનાં બદરી સ્વદિરશિશપે ।

પારિમદ્રકમેતેષાં મેહનસ્ય પ્રધાવનમ્ ॥

અર્જુનસ્ય કદમ્બસ્ય ટિણ્ડુકી વાન્તરત્વચ્ચા ।

પાકે પૂયવિશોધાર્થં મેહનસ્ય પ્રશસ્યતે ॥

ધાવડો, સાદડ, કદંબ, બોરડી, ખેર, સીશમ, અને લીમડો એ વૃક્ષોની અંતર્છાલ લાવીને તેનો ક્વાથ કરીને તેવડે મૂત્રઇન્દ્રિયને ધોવું અથવા સાદડ, કદંબ અને ડીમર, એ ઝાડની અંતર્છાલ લાવીને તેવડે મૂત્રઇન્દ્રિયને ધોવું. તેથી તે પાક્યું હશે તો તેમાંનું પર સાફ થઇ જશે.

વાતપિડકા ઉપર લેપ.

મૃક્કરાજરસં ગૃહ્ય તથા ચ સરસાદલમ્ ।

નિષ્પાવકપટોલનાં પત્રાણિ કાઙ્ગિકેન તુ ।

પિષ્ટ્વા વાતપીડકાનાં લેપનં મેહનસ્ય ચ ॥

ભાંગરાનો રસ, તુળસીનાં પાંદડાં, વાયવરણાનાં પાંદડાં, પટોળનાં પાંદડાં, એ સર્વને કાંઝમાં વાટીને વાયુથી થયેલી ફેફ્ફીઓ ઉપર લેપ કરવો.

પિત્તપિટિકા ઉપર લેપ.

યષ્ઠીમધુ તથા કુષ્ઠં ચન્દનં રક્તચન્દનમ્ ।

ઉશીરં કત્તૂણં ચૈવ રક્તધાતુમૃણાલકમ્ ॥

ક્ષીરમण्डकसंयुक्तं यथालામં મિષગ્ધર ! ।

લેપનં પિત્તરક્તાનાં મેહદાહઃ પ્રશામ્યતિ ॥

જેઠીમધ, ઉપલેટ, ચંદન, રક્તચંદન, વીરણુવાળો, શેલિસધાસ, ગેર, કમળના દાંડા, અદામ, લીમડાનાં પાંદડાં, મોટી ધોળી જાંઘનાં પાંદડાં, એમાંથી જેટલાં મળે તેટલાં વાનાં લાવીને પિત્ત તથા રક્તથી થયેલી પ્રમેહપિડિકાવાળાને લેપન કરવું. હે ઉત્તમ વૈદ્ય ! એ લેપથી પ્રમેહના દાહની શાંતિ થાય છે.

ધોવા વગેરે બીજા ઉપાય.

ધાવનં શીતપયસા નવનીતેન મર્દનમ્ ।

કર્ણં કદમ્બાર્જુનપિण्याકપત્રાણિ દાડિમસ્ય ચ ॥

સદિરસ્ય દલાનાં તુ તથા ચામલકીદલાન્ ।

ઉષ્ણેન વારિણા પિષ્ઠા સોમપાકે ચ મેહને ॥

ત્રિફલાયાશ્ચ વા ચૂર્ણં શુષ્કપૂયનિવારણમ્ ।

ધાવનં કાઞ્જિકેનાથ તક્રેણાથ તુયામ્બુના ।

અતિશીતેન તોયેન મેહપાકે ચ ધાવનમ્ ॥

મૂત્રધંદ્રિયને ઠંડા પાણીવડે ધોવું, તથા તે ઉપર માખણવડે મર્દન કરવું. મૂત્રધંદ્રિયનું ધૂલ પાકયું હોય તો કદંબ અને સાદડનાં પાંદડાં, દાડિમનાં પાંદડાં, ખેરનાં પાંદડાં, આમળીનાં પાંદડાં, એ સર્વને ગરમ પાણી સાથે વાટીને ચોપડવું. અથવા જો ૫૩ સૂકાર્જને બાઝી ગયું હોય તો તેને દૂર કરવાને ત્રિફળાનું ચૂર્ણ વાટીને ચોપડવું, તથા તેને કાંજીવડે કે તુષાંબુ (છોડાંવાળા જળની કાંજી) વડે ધોવું. પ્રમેહથી મૂત્રધંદ્રિય પાકયું હોય તો અતિ ઠંડા પાણીવડે ધોવું.

પ્રમેહવાળાનું પથ્યાપથ્ય.

રક્તશાલિશ્ચ શાષ્ટીકશ્ચાઢકી વા કુલતથકઃ ।

ઘૃતં ચ મધુરં કિશ્ચિત્ ભોજનાર્થે વિધીયતે ॥

ક્ષારામ્લકટુકં વાપિ દિવા સ્વપ્નં વિશેષતઃ ।

સ્ત્રીદર્શનં વ્યવાયં ચ તથા ચાત્યશનં તથા ॥

ચલનં ધાવનં ચેતિ તથા મૂત્રવિરોધનમ્ ।

વસ્ત્રવાતં રક્તવસ્ત્રં વર્જયેદ્વિષજાં વરઃ ॥

પ્રકાન્તે ગૃહમધ્યે તુ ન ચ સ્ત્રી બાલકં તતઃ ।

ન ચાભરણતામ્બૂલં કામસંજનનાનિ ચ ।

દૂરે ચૈતાનિ વર્જેત્તુ યદીચ્છેત્સુખમાત્મનઃ ॥

રાત્રીશાળ, સાઠી ચોખા, તુવરની દાળ, કળથી, ધી, અને કાંઈક (લગાર) મધુર પદાર્થ, એટલાં વાનાં પ્રમેહવાળાને ખાવાને માટે આપવાં. ખારા રસ, ખાટા રસ, તીખા રસ, વિશેષે કરીને દિવસની નિદ્રા, સ્ત્રીતું દર્શન, સ્ત્રીસંભોગ, અતિ ભોજન, ચાલવું, દોડવું, પિશાચ રોકવો, લૂગડાનો વા ખાવો, રાતું વસ્ત્ર, એટલાં વાનાં પ્રમેહવાળાને ઉત્તમ વૈદ્યે તળવવાં. વળી જે પ્રમેહ વાળો રોગી પોતાનું શુભ ઇચ્છતો હોય તો તેણે ધરમાં એકાંતમાં સ્ત્રી તથા બાળક સાથે રહેવું નહિ; અલંકાર ધારણ કરવા નહિ; તાંબૂલ ખાવું નહિ; અને એવાજ ખીન્ન પણ જે કામ ઉપજાવે એવા પદાર્થ હોય તેને પોતાનાથી દૂર રાખવા.

કફ પ્રમેહનો ઉપચાર.

હરિદ્રાદ્વિતયં શુળ્લી વિડક્કાનિ હરીતકી ।

કાપ્રમેહે વિહિતઃ કાથોઽયં મધુના સહ ॥

હળદર, આંબાહળદર, સુંક, વાવડીંગ, હરડે, એ આંપધોનો કવાય કરીને મધ સાથે પીવાથી કફ પ્રમેહ મટે છે.

પિત્તપ્રમેહના ઉપચાર.

નીલોત્પલમુશીરં ચ પથ્યામલકમુસ્તકમ્ ।

પિષેત્પિત્તપ્રમેહાર્તઃ ક્વાયં મધુવિમિશ્રિતમ્ ॥

કમલં ચ તથા રોઘ્રમુશીરમર્જુનાન્વિતમ્ ।

પિત્તપ્રમેહે વિહિતઃ કાથોઽયં મધુના સહ ॥

કાળું કમળ, વીરણુવાળો, હરડે, આમળાં, મોથ, એ આંપધોનો કવાય મધ સાથે પિત્તના પ્રમેહવાળાએ પીવો.

કમળ, લોધર, વીરણુવાળો, સાદડ, એ ઔષધોના ક્વાથમાં મધ નાખીને પીવાથી પિત્તપ્રમેહ મટે છે.

ત્રિદોષ પ્રમેહનો ઉપચાર.

આમલકસ્ય સ્વરસં મધુના ચ વિમિશ્રિતમ્ ।

હરીતકયાશ્ચ ચૂર્ણં વા સર્વમેહનિવારણમ્ ॥

खदिरं शर्करा दारु हरिद्रा मुस्तमेव च ।

पाठा च गुडमिश्रापि दोषं हरति मेहजम् ।

हरिद्रा त्रिफला तच्च पटोलं कुष्ठमेव च ।

चूर्णितं तु पिबेत्सर्वપ્રમેહगदशान्तये ॥

કોપ્તું હરિદ્રાદ્વયદેવદારુ પાઠા ગુડ્ડચી ત્રિફલા ચ મુસ્તમ્ ।

एषां हि चूर्णं मधुना विमिश्रं मूत्रप्रमेहं हरते व्यथां च ॥

આમળાનો સ્વરસ મધમાં મેળવીને પીવું, અથવા હરડેનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું, તેથી સર્વ દોષથી ઉપજેલો પ્રમેહ મટે છે.

ખેરસાર, સાકર, દારૂળદર, મોથ, પાહાડમૂળ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં ગોળ નાખીને ખાવાથી પ્રમેહસંબંધી રોગ મટે છે.

હળદર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, પટોત્ર, ઉપલેટ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ રોગ મટવાને માટે પાણી સાથે પીવું.

ઉપલેટ, હળદર, આંબાહળદર, દેવદાર, પાહાડમૂળ, ગળો, હરડે, બહેડાં, આમળાં, મોથ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં મધ મેળવીને ખવરાવવાથી મૂત્ર પ્રમેહ અને તે સંબંધી પીડા નાશ થાય છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने प्रमेह

चिकित्सा नाम एकत्रिंशोऽध्यायः ।

દ્વાત્રિંશોઽધ્યાયઃ ।

મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા.

એસાદિ ચૂર્ણ.

આત્રેય ઉવાચ ।

પલાશિલાજતુયુતં માગધિપાષાણભેદજં ચૂર્ણમ્ ।

તળ્લુલજલેન પીતં પ્રમેહરોગં હરત્યેવ ॥

આત્રેય કહે છે—એળચી, શિલાનિત, પીપર, પાપાણભેદ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને એખાના ધોવણ સાથે પીવાથી પ્રમેહરોગ નરે મટે છે.

એરંડમૂલાદિ ક્વાથ.

પરણ્ડમૂલપાષાણભેદગોક્ષુરકાસ્તથા ।

પલાટરૂષપિપ્પલ્યો યષ્ટીમધુસમન્વિતાઃ ॥

પષાં ક્વાથં વિબેજન્તુઃ 'શિલાજતુનિયોજિતમ્ ।

દીવેલાનું મૂળ, પાપણભેદ, ગોખરંડ, એલચી, અરડૂસો, પીપર, ડીમધ, એ સર્વે ઔષધોને એકત્ર કરી તેનો ક્વાથ શિલાનિત સાથે પીવો, તેથી પ્રમેહ મટે છે.

પથરીના ઉપાય.

અશ્મરીશર્કરાયાં ચ શર્કરાયાઃ પલ્લવ્યમ્ ॥

સુશીતલં જલં કર્ષમાત્રં સ્યાન્મૂત્રકૃચ્છ્રહત્ ।

પથરીના રોગમાં આઠ તોલા અતિશય ઠંડા પાણી સાથે એક તોલો સાકર પીવી, તેથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે. (આ ઔષધમાં સાકર આઠ તોલા તથા પાણી એક તોલો એવો અર્થ ગ્રંથ ઉપરથી નીકળે છે, પણ અનુભવી વૈદ્યોના કહેવા પરથી અમે અન્વય ફેરવીને અર્થ કર્યો છે.)

મૂત્રકૃચ્છ્રનો ઉપાય.

દધ્યમ્બુના ચ સંમિશ્રમયશ્ચૂર્ણં સુખપ્રદમ્ ।

મૂત્રકૃચ્છ્રે યવક્ષારચૂર્ણં હિઙ્ગુપ્રયોજિતમ્ ॥

દહીના પાણી સાથે લોઢાનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરીને તે પીવાથી મૂત્રકૃમ્હ મટીને સુખ ઉપજે છે. તેમજ જવખારના ચૂર્ણ સાથે હિંગ મેળવીને પીવાથી પણ મૂત્રકૃમ્હ મટે છે.

ત્રિદોષ મૂત્રકૃમ્હનો ઉપાય.

कुष्माण्डरसमादाय शर्करासहितं पिबेत् ।

यस्तु त्रिदोषसम्भूतमूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ॥

કોહોળાનો રસ સાકર સાથે પીવાથી ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલો મૂત્ર-કૃમ્હ મટે છે.

શર્કરા (પથરી) નો ઉપાય.

पिबेच्छतावरीमूलं शीतपानीयचूर्णितम् ।

अतः शर्कररोगार्तः शर्करासंप्रयोजितम् ॥

પથરીના રોગથી પીડાયલા માણસે શતાવરીના મૂળને ઠંડા પાણીમાં વાટીને તેમાં સાકર નાખીને પીવું.

મૂત્રકૃમ્હઉપર ક્વાથ.

आरग्वधफलगर्भं दुरालभाधान्यकशतावर्यः ।

पाषाणभेदपथ्याक्काथोऽयं मूत्रकृच्छ्रे स्यात् ॥

पाषाणभेदस्त्रिवृता च पथ्या दुरालभागोक्षुरपुष्करं वा ।

एला सकोरण्टककर्कटीजं बीजं कषायः सुनिवृद्धમૂત્રે ॥

ગરમાળાની શીંગોનો ગર્ભ, ધમાસો, ધાણુ, શતાવરી, પાષાણુભેદ, હરડે, એ ઔષધોનો ક્વાથ મૂત્રકૃમ્હવાળાને આપવો.

પાષાણુભેદ, નસોતર, હરડે, ધમાસો, ગોખરં, પુષ્કરમૂળ, એલચી, ખીજો કાંટાસળિયો, કાકડીનાં બીજ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને મૂત્ર બંધ થયું હોય તેને પાવો તેથી પિશાબ અત્યંત અટકી ગયો હોય તો પણ છૂટે છે.

પથરીના ઉપાય.

कुलत्थयुक्तपटोलीमूलकषायो दृषदः पाकः ।

पुष्करमूलमिश्रः प्रमेहपाषाणरोगे स्यात् ॥

૧ આરગ્વધફલં મલં. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ પ્રતિપાકઃ. પ્ર૦ ૧ લી.

યો માતુલુક્કિકામૂલં પિબેત્પર્યુષિતામ્બુના ।
 તસ્યાન્તઃ શર્કરોદ્ભૂતં દુઃખં સઘો વિલીયતે ॥
 ગવાં તક્રેણ સંપિષ્ટં ક્ષિપ્રનામકમૌષધમ્ ।
 'પિબેચ્ચિરંતનકૂરશર્કરાદોષદૂષિતઃ ॥

કળથી, પુષ્કરમૂળ, અને પટોળીના મૂળના ક્વાથમાં શિલાન્જિત ના-
 ખીને તે પ્રમેહ તથા પથરીના રોગવાળાએ પીવે. 'દ્રષદઃ' ને ઠામે 'દ્રષદ'
 એવો પણ પાઠ છે. જે એમ હોય તો કળથી અને પટોળીના મૂળનો ક્વાથ
 કરીને તે કાંઈ અપકવ હોય ત્યારે તેમાં પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ નાખીને પીવું.
 આ એ પાઠમાંથી પ્રથમ લખેલો પાઠ અમને ઠીક લાગે છે.

જે મનુષ્ય ખીજેરીના મૂળને વાશી પાણી સાથે ઘસીને પીએ તેનું
 પથરીસંબંધી અંદરનું દુઃખ તત્કાળ નાશ પામે છે.

જે માણસ 'ક્ષિપ્ર' નામનું ઔષધ (કાયકળ) ગાયત્રી છાસમાં
 વાટીને પીએ તેનો ઘણો જીવો અને કઠણ પથરીનો વ્યાધિ નાશ પામે છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने मूत्रकृच्छ्र-
 चिकित्सा नाम द्वाविंशोऽध्यायः ।

ત્રયસ્વિંશોઽધ્યાયઃ ।

મૂત્રરોધની ચિકિત્સા.

આત્રેય ઉવાચ ।

પિબેત્કર્કટિકાબીજં ત્રિફલાસૈન્ધવાન્વિતમ્ ।
 ઉષ્ણામ્બુચૂર્ણિતં પીતં મૂત્રરોધં શમં નયેત્ ॥
 યસ્તિલકાળકાન્ડક્ષારં દધિમધુસાંમિશ્રિતં પિબતિ ।
 સ નરશ્ચ મૂત્રરોધં હત્વા સઘઃ સુખમવાપ્નોતિ ।

અજાક્ષીરેણ સંમિશ્રં જાતીમૂલં પ્રપેષિતમ્ ।
પિબેત્સદાહમૂત્રોત્થવેદનાશમનં યતઃ ॥
તૈલેન પશ્ચિનીકન્દં પક્કં ગોમૂત્રમિશ્રિતમ્ ।
પિબેન્મૂત્રનિરોધે તુ સતીવ્રવેદનાન્વિતે ॥

इति मूत्रनिरोधः ।

આત્રેય કહે છે. — હરડે, બહેડાં, આમળાં અને સિંધવનું ચૂર્ણ, એની સાથે કાકડીનાં બીજ વાટીને તેનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી મૂત્રરોધ શમે છે, અર્થાત્ અટકેલો પીસાળ છૂટે છે.

તલના તલસરાનો ક્ષાર કાઢીને તેને દહીં અને મધ સાથે જે પુરૂષ પીએ છે, તે પુરૂષનો મૂત્રરોધ મટે છે અને પછી તે તત્કાળ સુખ પામે છે.

બકરીના દૂધ સાથે બાધનું મૂળ વાટીને મિશ્ર કરીને જે પીએ, તેની દાહ સહિત પિશાબ સંબંધી વેદના શમે છે.

કમળના કંદને તેલમાં પકવ કરીને તેને ગાયના મૂત્ર સાથે મિશ્ર કરીને તીવ્ર વેદનાયુક્ત મૂત્રનિરોધ (મૂત્રનો અટકાવ) થયો હોય તેને પાવો.

મૂત્રરોગની ચિકિત્સા.

પિત્તપ્રકોપનૈર્દ્રવ્યૈઃ કટુમ્લવૃષૈસ્તથા ।
ગૌરીસ્ત્રીસેવનેનાપિ રક્તસ્યાપિ પ્રવર્તનાત્ ॥
મધપાનેન ચોષ્ણેન શ્રમવ્યાયામપીડિતૈઃ ।
પિત્તં પ્રકોપયેચ્છીઘ્રં કરોતિ મૂત્રકૃચ્છ્રકમ્ ॥
તેન મૂત્રયતે કૃચ્છ્રં ચોષ્ણાધારા પ્રવર્તતે ।
મૂત્રસ્રોતશ્ચ વૈહતિ રક્તં ચાપિ પ્રવર્તતે ॥
તસ્ય વશ્યામિ મૈષજ્યં યેન સંપદ્યતે સુખમ્ ॥

જે પિદાથો પત્તનો પ્રકોપ કરે છે એવાં તીખા, ખાટા અને ખારા રસો ખાવાથી, ખાલ્ય વયની સ્ત્રીનું સેવન કરવાથી, રક્ત વેહેવાથી,

મધપાનથી, ગરમ પદાર્થનું સેવન કરવાથી, શ્રમથી અને અતિશય કસરતથી તત્કાળ પિત્તનો પ્રક્રોધ થાય છે અને તે મૂત્રકૃમ્હ ઉત્પન્ન કરેછે. મૂત્રકૃમ્હ થવાથી મનુષ્ય કષ્ટે કરીને પિશાબ કરી શકેછે, પિશાબની ધારા અતિશય ઉષ્ણ હોય છે અને મૂત્રના માર્ગમાંથી રક્ત વહે છે. હવે એ રોગનું હું ઔપધ કહું છું કે જેથી કરીને રોગીને સુખ ઉપજે.

મૂત્રકૃમ્હના ઉપાય.

યદ્દીમધુકમૃદ્ધીકાચન્દનં રક્તચન્દનમ્ ।

રક્તતણ્ડુલતોયેન મૂત્રકૃચ્છ્રરુજાપહમ્ ॥

વટપ્રરોહો નાલં ચ દ્રાક્ષાશર્કરયાન્વિતઃ ।

લેહોડયં મૂત્રકૃચ્છ્રસ્ય નાશનો મિષજાં વર ! ॥

દાહોપશમનં પ્રોક્તં શીતતોયાવગાહનમ્ ।

મૂત્રકૃચ્છ્રે તુ તત્પ્રોક્તં ભોજનં મધુરં હિતમ્ ॥

જેઠીમધ, દ્રાક્ષ, સફેદ ચંદન, રક્તચંદન એ ઔપધોનું ચૂર્ણ કરીને તેને રાત્રી ડાંગરનાં ચોખાના ધોવરામણ સાથે પીવું તેથી મૂત્રકૃમ્હની પીડા પડેછે.

હે ઉત્તમ વૈધ ! વડના અંકુર, કમળનું નાળ, અને દ્રાક્ષ, એ ત્રણને વાટીને સાકર સાથે ચાટવાથી મૂત્રકૃમ્હ નાશ થાય છે.

હંડા પાણીમાં સ્નાન કરવાથી મૂત્રકૃમ્હ સંબંધી દાહ શમે છે. તેમજ મૂત્રકૃમ્હ રોગમાં મધુર અને હિતકારક ભોજન કરવાનું કહેલું છે.

મૂત્રરોધનાં કારણો.

ઉત્તાનસ્ય રતૌ મજ્જાદ્વાહવ્યાયામજાતકે ।

મૂત્રરોધાદ્વિજાચર્યાદથવર્ચોનિરોધનાત્ ॥

અવ્યાયામે શુભે ભોજ્યે શીતગાહેથવા નૈરઃ ।

પૈતૈસ્તુ કુપિતો વાયુર્મૂત્રદ્વારં પ્રવૃન્ધતિ ॥

શ્લેષ્મણા સહિતો વાપિ સોપિ કષ્ટતમો ગદઃ ।

ચતાં સૂકને રતિમાં પ્રવૃત્ત થયાથી, મૈથુન અપૂર્ણ છતાં તેને તલ-વાથી, દાહ ઉત્પન્ન કરે એવા આહાર વિહારનું સેવન કરવાથી, કસરત

(અતિશય) કરવાથી, મૂત્ર રોકવાથી, મૂત્રમાર્ગમાં પીડા થઇ આવે એવું કાંઈ આચરણ કરવાથી, ઝાડો અટકાવવાથી, સાંઈ (ભારે) ભોજન કર્યા પછી વ્યાયામ (હાલચાલ) ન કરવાથી, ઠંડા પાણીમાં નાહાવાથી, એવાં એવાં કારણોથી કોપેશો વાયુ કફ સાથે મળીને મૂત્રના દ્વારને રોકેછે તેથી મૂત્ર બંધ થાય છે. એ વ્યાધિ મોટો કષ્ટ ઉપજાવનારો (ભયંકર) છે.

મૂત્રરોધની ચિકિત્સા.

शृणु तस्य प्रतीकारं कषायं चानुवासनम् ॥
 वस्तिनिरूहकाथं च मूत्ररोधे हितो विधिः ।
 मर्दनं स्वेदनं चैव स्थानं चंक्रमणाविधिः ॥
 तुरङ्गशकटारोहैर्धावनं च हितं मतम् ।
 फलत्रिकं समगुडं काथः क्षीरेण संयुतम् ॥
 पानं मूत्रनिरोधेषु पिबेद्वा लवणाम्लिकम् ।
 पाटला दुण्डुका निम्बनिशागोक्षुरकं तथा ॥
 एला त्वक् च तथा पत्रं काथस्त्रिफलयान्वितः ।
 गुडेन संयुतो पीतो हन्ति मूत्रनिरोधकम् ॥
 दाडिमाम्लयुतं चैव हितं मूत्ररुजां नृणाम् ।
 त्रिफलेक्षुसिताकाथगुडेन सह सैन्धवम् ।
 मूत्ररोधं वारयति पथ्या वा गुडसंयुता ॥
 अथवा चातुरैर्નારીમૈથુનં ચ વિધેયકમ્ ।
 તેન સૌખ્યં ભવેચ્છીઘં છોળાં ચ યોનિમર્દનમ્ ॥

હવે એ મૂત્રરોધના ઉપાય સાંભળ. મૂત્રરોધવાળાને કાથ આપવા, અનુવાસન અસ્તિ આપવો, કાથવડે નિરૂહ અસ્તિ આપવો, એવો વિધિ મૂત્રરોધમાં હિતકર છે. વળી મર્દન કરવું, તાપવડે પરસેવો આણવો, એસારવો, ફેરવવો, ઘોડા કે ગાડીમાં એસાડીને વાહન દોડાવવું, એ વિધિ પણ મૂત્રરોધમાં હિતકારક છે.

હરડે, અહેડાં, આમળાં, એ ઔષધોમાં તેના જોડેલો ગોળ નાખીને

તેનો ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથમાં ગાયનું દૂધ નાખીને તે પીવો, તેથી રોગ-
યલો પિશાબ છૂટશે.

અથવા ખારા અને ખાટા રસ મિશ્ર કરીને પીવાથી પણ મૂત્રરોધ
મટશે.

પાડળ, અલવો, લીંબડો, હળદર, ગોખરૂં, એલચી, તજ, તમાલ-
પત્ર, એનો ક્વાથ કરીને તેમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ તથા ગોળ નાખીને પીવાથી
મૂત્રરોધ મટે છે. એજ ક્વાથમાં દાડિમની ખટાઈ નાખીને પીવાથી મનુ-
ષ્યોની મૂત્રની પીડા મટે છે.

ત્રિફળા, સેરડી અને બાવચીનો ક્વાથ કરીને તેમાં ગોળ તથા સિંધવ
નાખીને પીવાથી તે મૂત્રરોધને મટાડે છે.

અથવા ગોળ અને હરડે ખાવાથી મૂત્રરોધ મટે છે. અથવા રોગી
પુરૂષે સ્ત્રી સાથે મૈથુન કરવું. સ્ત્રીને મૂત્રરોધ થયો હોય તો તેની યોનિનું
મર્દન કરવું.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने मूत्ररोध-
चिकित्सा नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

અશ્મરી રોગની ચિકિત્સા.

અશ્મરી (પથરી) ના રોગના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

પિતૃમાતૃકદોષેણ અથવા મૂત્રરોધનાત્ ।

અત્યપથ્યાભિચારૈશ્ચ જાયતે આશ્મરીગદઃ ॥

આત્રેય કહેછે.—પિતાના અથવા માતાના દોષથી અથવા મૂત્ર
રોગવાથી અથવા અતિશય કુપથ્ય કરવાથી એટલે દેહને માદ્ધક ન આવે
એવા આહાર વિહાર કરવાથી પથરીનો વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે.

બાળકને પથરી થવાનું કારણ.

મૂત્રાવિઘ્નૌ ચ પિતરૌ સુરતં કુરુતો યદિ ।

મૂત્રેણ સહિતં શુક્રં ચ્યવતે ગર્ભસમ્ભવે ॥

યં ચ યસ્ય ચ દેહસ્ય સ ચ તત્ર પ્રજાયતે ।

મૂત્રં મૂત્રસ્ય સંસ્થાને કરોતિ બન્ધનં નૃષુ ॥

સોઽપ્યસાધ્યો મૂત્રગદો બાલ્યાઢ્ઢવતિ માનુષે ।

માતા કે પિતા પિશાબ કરવાની હાજતવાળાં છતાં વિષયભોગ કરે છે ત્યારે ગર્ભની ઉત્પત્તિ કરનારૂં વીર્ય મૂત્રસહિત પડે છે. એ વીર્યથી જે ગર્ભ ઉત્પન્ન થાયછે તે ગર્ભના મૂત્રસ્થાનમાં આ વીર્ય સાથે આવેલા મૂત્રના યોગથી પથરી બંધાય છે. એવી રીતે બાળપણથી જે પથરીનો રોગ થાય છે તે અસાધ્ય છે.

તરૂણપણમાં થયેલી પથરી.

તારુણ્યે ચાપિ સાધ્યશ્ચ જાયતે મૂત્રશર્કરા ।

વિપરીતેન ચોત્તાને સ્ત્રિયા ચ પુરુષેણ વા ॥

શુક્રં ચ પ્રચલેત્તસ્ય સ્ત્રી શુક્રં ચ પ્રમુચ્ચતિ ।

પુનશ્ચ મેહને વાસો વાતેન શોષિતં ચ તત્ ॥

દ્વયં દત્તં પ્રપચેત મૂત્રદ્વારં પ્રરંધતિ ।

તેન મૂત્રપ્રરોધશ્ચ જાયતે તીવ્રવેદનઃ ॥

અળ્હસન્ધિસ્થિતા યાતિ શર્કરા શસ્ત્રસાધ્યકા ॥

તરૂણપણમાં જે પથરીનો રોગ થાય છે તે સાધ્ય છે. પુરૂષ ઉત્તાનશયન કરીને સ્ત્રી સાથે વિપરીત મૈથુન કરે છે ત્યારે તેનું વીર્ય બાહ્ય નીકળવાને ચળાયમાન થાય છે અને સ્ત્રી પણ તેજ વખતે વીર્ય મૂકે છે. એ વીર્ય પાછું મૂત્ર ઇન્દ્રિયમાં જાય છે અને વાયુ તેનું શોષણ કરે છે. એવી રીતે બનેનું વીર્ય મૂત્ર ઇન્દ્રિયને પામે છે અને મૂત્રના દ્વારને બંધ કરે છે. તેથી કરીને મૂત્રનો અટકાવ થાય છે અને તેમાં તીવ્ર વેદના થાય છે. જે પથરી બંડના સંધિમાં રહેલી હોય તે શસ્ત્રસાધ્ય છે એટલે શસ્ત્રવડે છેદ કરીને તેને કાઢી નાખવામાં આવે છે ત્યારે આરામ થાય છે.

પથરીના ઉપચાર.

અતો વક્ષ્યામિ મૈષજ્યં ઋણુ પુત્ર ! મહામતે ! ॥

શુળ્લી ગોક્ષુરકં ચૈવ વરુણસ્ય ત્વચસ્તથા ॥

કાથો ગુહ્યવક્ષારયુક્તશ્ચાશ્મરિનાશનઃ ॥

હે મોટી બુદ્ધિવાળા પુત્ર ! હવે એ પથરીના રોગનાં હું ઔષધ કહું છું તે સાંભળ. શુંઠ, ગોખરૂં, વાયવરણાની છાલ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં ગોળ અને જવખાર નાખીને પાવાથી તે પથરીને મટાડે છે.

કુશાદિ ક્વાથ.

કુશકાશનલં વેણુ અગ્નિમન્થાશ્મરોઘ્રકમ્ ।

શ્વદંટ્રા મોરટા વાપિ તથા પાષાણભેદકમ્ ॥

પલાશસ્ત્રિફલાકાથો ગુહેન પરિમિશ્રિતઃ ।

પાનાન્મૂત્રાશ્મરીં હન્તિ શૂલં વસ્તૌ વ્યપોહતિ ॥

દર્ભનું મૂળ, કાસનું મૂળ, નવ (નાળાનું મૂળ), વાસનું મૂળ, અર-
ણીનું મૂળ, વાયવરણાના મૂળની છાલ, ગોખરૂં, મોરવેલ, પાષાણુભેદ,
પલાશપાપડો, હરડે, બહેડાં, આમળાં, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં
ગોળ મિશ્ર કરીને પાવો. એ ક્વાથ પીવાથી મૂત્રપથરી નાશ પામે
છે તથા પેદુમાં થતું શૂળ મટે છે.

એલાદિ ક્વાથ.

પલાકળાવૃષત્રિકણ્ટકરેણુકા ચ

પાષાણભેદમધુકં ચ ફલત્રિકં ચ ।

પરણડતૈલકશિલાજતુશર્કરાઘં

કાથોઽશ્મરીં ચ વિનિહન્તિ તથોષ્ણવાતમ્ ॥

એલચી, પીપર, અરડુસો, ગોખરૂં, રેણુકખીજ, પાષાણુભેદ, જેઠી-
મધ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં દીવેલ,
શિલાજિત, તથા સાકર નાખીને પાવાથી પથરી તથા ઉષ્ણવાત મટે છે.

ગોક્ષુરશદિ ચૂર્ણ.

ગોક્ષુરકસ્ય बीजानां धातुमाक्षीकसंयुतम् ।

चूर्णं महिषीदुग्धेन पानं चाश्मरिपातनम् ॥

शस्त्रविधिरुत्तरीये सूत्रस्थाने प्रणोदितः ।

तैलं तु तૈલાધ્યાયે ચ ઘૃતાધ્યાયે ઘૃતં સ્મૃતમ્ ॥

બોડગોખરનાં બીજ અને સુવર્ણમાક્ષિક, એ બેનું ચૂર્ણ કરીને બેંશના દૂધ સાથે પાવાથી પથરી નીકળી પડે છે. પથરીને માટે જે શસ્ત્રક્રિયા કરવી પડે છે તે ગ્રંથના ઉત્તરાર્ધમાં સૂત્રસ્થાન છે તેમાં કહેલી છે. તૈલાધ્યાયમાં તેલ કહ્યાં છે અને ઘૃતાધ્યાયમાં ઘૃત કહ્યાં છે (ત્યાં જોઈને તેની યોજના કરવી).

અશ્મરી રોગમાં પથ્યાપથ્ય.

पुराणषष्टिकाशालिरक्ततंडुलकास्तथा ।

इयामाकः कोद्रवो दालिः मर्कटी तृणधान्यकम् ।

यवगोधूमकुलत्थास्तथा चैवाढकी भिषक् ॥

सर्वे वातहराः प्रोक्ताः प्रयोक्तव्याश्च भोजने ।

क्रोश्चाद्यानि च मांसानि पथ्यान्यश्मरिनाशने ॥

જૂના સાડી ચોખા, રાતા ચોખા, સામો, કોદરા, દાલ, મર્કટી નામે તૃણ ધાન્ય, જવ, ઘઉં, કળથી, તુવેરની દાળ, એ સર્વે વાયુને હરનારા છે માટે તેમને ભોજનમાં આપવા. વળી વહીલાં (સારસડાં) વગેરે પ્રાણીનાં માંસ પણ પથરીનો રોગ નાશ કરવામાં પથ્ય છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने अश्मरी-

चिकित्सा नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ।

પંચત્રિશોઽધ્યાયઃ ।

વૃષણ્વૃદ્ધિની ચિકિત્સા.

વૃષણ્વૃદ્ધિના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

અતઃ કર્ણ્વમણ્ડવૃદ્ધિર્દૃશ્યતે ભિષજાં વર । ।

બાલ્યે માતુઃ પિતૃદોષાઙ્ગાયતે વૃષણાનુગા ॥

દુષ્ટદારાવિહારાચ્ચ વાતો બસ્તિગતો મૃશમ્ ।

અણ્ડસ્થાનં ચ સંપ્રાપ્ય તસ્ય વૃદ્ધિં કરોતિ વૈ ॥

આત્રેય કહે છે—હું ઉત્તમ વૈદ! હવે અંડવૃદ્ધિની ચિકિત્સા કહીએ છીએ. એ અંડવૃદ્ધિ આલ્યાવસ્થામાં થાય છે તે માતા તથા પિતાના દોષથી થાય છે. મોટી ઉંમરમાં થાય છે તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે. દુષ્ટ સ્ત્રીસાથે વિહાર કરવાથી અસ્તિસ્થાનમાં રહેલો વાયુ અંડસ્થાનને પામીને તે અંડસ્થાનની વૃદ્ધિ કરે છે.

વૃષણ્વૃદ્ધિના પ્રકાર.

एकैकतः सन्निपाताश्च ते पृथक् सान्निपातिकाः ।

પિતૃદોષાત્સન્નિપાતાઙ્ગાવસાધ્યાવિમૌ સ્મૃતૌ ॥

શેષાણામથ વશ્યામિ મેષજાનિ ભિષગ્વર ! ॥

તે વૃષણ્વૃદ્ધિ ચાર પ્રકારની છે. વાયુ, પિત્ત અને કફ દોષ નૂદા નૂદા કોપવાથી જે થાય છે તે વાતવૃષણ્વૃદ્ધિ, પિત્તવૃષણ્વૃદ્ધિ અને કફવૃષણ્વૃદ્ધિ કહેવાય છે. તથા જે સઘળા દોષ કોપવાથી થાય છે તેને સન્નિપાત વૃષણ્વૃદ્ધિ કહે છે. એ બધી વૃષણ્વૃદ્ધિઓમાંથી જે વૃષણ્વૃદ્ધિ પિતાના દોષથી તથા સન્નિપાતથી થયેલી હોય તે બે અસાધ્ય છે. હે વૈદ! હવે આજની ત્રણ વૃષણ્વૃદ્ધિઓ જે એક એક દોષથી થયેલી છે તે સાધ્ય છે તેનાં ઔષધો કહું છું.

ચિકિત્સાના પ્રકાર.

સ્વેદનાન્યભ્યજ્ઞનાનિ કાથપાનં વિધીયતે ।

શિરાસ્નાવો મિષક્રથ્રેષ્ઠ ! તેષાં વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ॥

વૃષણવૃદ્ધિવાળા રોગીને પરસેવો આણવો (જ્યાં રોગ હોય ત્યાં). તેણ વગેરે યોગવાં, ક્વાથ પાવા, અને સિરા ફેડીને તેમાંથી દોષરૂપ પદાર્થને વેહેવરાવવો. હે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ ! હવે તે વૃષણવૃદ્ધિનાં લક્ષણ કહું છું.

લક્ષણો.

કમ્પતે મૃદુવાતેન પિત્તેન દાહકૃજ્જ્વરઃ ।

કફાદ્ધનશ્ચ શૂનશ્ચ કઠિનો વૃષણો ભવેત્ ॥

વાયુની વૃષણવૃદ્ધિમાં વૃષણ ધીમા ધીમા કંપે છે; પિત્તની હોય તો તેમાં દાહ થાય છે તથા શરીરમાં તાવ ભરાય છે; કફની વૃષણવૃદ્ધિ હોય તો વૃષણ ધન, સુન્દેલા, અને કઠણ થાય છે.

વાતવૃષણવૃદ્ધિના ઉપાય.

સુરસા શલ્લકીકાથસ્તર્કારી કટુતુમ્બિકા ।

કાથઃ સંસ્વેદનાર્થેષુ વાતમુષ્કે સમીરિતઃ ॥

શીતતોયાવગાહો વા શીતસંસેવનં તથા ।

તુળસી અને શલ્લકીનો ક્વાથ અથવા અરણી અને કડવી તુંબકીનો ક્વાથ કરીને તેવડે વાયુની વૃષણવૃદ્ધિવાળાને શેક કરવો એમ કહેલું છે.

પિત્તવૃષણવૃદ્ધિની ચિકિત્સા.

શીતશીતપ્રલેપશ્ચ પિત્તમુષ્કે પ્રશસ્યતે ॥

પિત્તથી ઉપજેલી વૃષણવૃદ્ધિવાળાએ ઠંડા પાણીમાં સ્નાન કરવું; ઠંડા પદાર્થોનું સેવન કરવું અને ઠંડા ઠંડા લેપ કરવા.

કફવૃષણવૃદ્ધિની ચિકિત્સા.

વચ્ચાલવળતોયેન કદમ્બાર્જુનસર્ષપૈઃ ।

કષાયસેવનં પ્રોક્તં કફમુષ્કેઽહિતાવહમ્ ॥

કદંબ, સાદડ અને અને સરસવૃક્ષ, એ ત્રણનાં ક્વાથમાં વળ અને સિંધવનું ચૂર્ણ નાખીને તે ક્વાથનું સેવન કરવું. એ કફની વૃદ્ધિવાળાને હિતકારક છે

સન્નિપાત વૃષણવૃદ્ધિની ચિકિત્સા.

વરુણાગરુકીલં ચ શાલિપર્ણી શતાવરી ।

કાથસ્તુ સન્નિપાતોત્થમુષ્કવૃદ્ધૌ વિદાં વર ! ॥

વાયવરણા, અગર, ખેર, શાલીપર્ણી, શતાવરી, એ ઔષધોને ક્વાથ સન્નિપાતથી ઉપજેલી વૃષણવૃદ્ધિમાં આપવો.

વાતવૃદ્ધિ ઉપર ક્વાથ.

વરુણા વૃક્ષાદની ચૈવ દશમૂલી શતાવરી ।

કાથપાનં વાતિકે ચ મુષ્કવૃદ્ધૌ હિતાવહમ્ ।

एतैर्न भवते सौख्यं तदा कर्म च कारयेत् ॥

વાયવરણા, ગુંદી, દશમૂળ, શતાવરી. એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પીવો એ વાયુથી થયેલી અંડવૃદ્ધિમાં હિતકારક છે. જો એ ઉપાય પ્રવાથી સુખ ન ઉપજે તો શસ્ત્ર કર્મ કરાવવું.

શિરાવેધ.

कर्णकोषस्य मध्ये तु रक्तां विव्यधयेच्छिराम् ।

वाममुष्कस्य वृद्धौ तु दक्षिणां व्यधयेच्छिराम् ॥

उमाभ्यां द्वे शिरे विध्येत्तेन वा तत्सुखं भवेत् ।

इति चाण्डક્રिया પ્રોક્તા સા ચૈવાતીવ રોગિણે ॥

दृष्ट्वा चोन्नीतरोगं च कुर्यात्स्त्रीसेवनं भृशम् ।

तेन भङ्गो भवेत्तस्मादुपचारः सुखावहः ॥

જો જમણા પાસા અંડકોશની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો ડાબા કાન પટાની મધ્યે જે રાતી શિરા છે તેનો વેધ કરવો. અને ડાબા અંડકોશની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો જમણા પાસના કાનપટાની મધ્યની સિરાનો વેધ કરવો. જો બન્ને અંડની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો બન્ને કાનનાં કાનપટાંની શિરાઓ વેધવી, તેથી સુખ થાય છે. એવી રીતે અંડકોશની ક્રિયા કહેલી છે તે અંડકોશના બારે રોગવાળાને કરવી. જો વ્યાધિ ઉઘે ચડેલો માલમ પડે તો પુષ્કળ સ્ત્રીસેવન કરવું, તેથી કરીને વ્યાધિ નરમ પડે છે અને ઔષધોપચાર સુખકારક થાય છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने वृषणवृद्धि- •

चिकित्सा नाम पंचत्रिंशोऽध्यायः ।

ષટ્ત્રિંશોઽધ્યાયઃ ।

વિસર્પરોગની ચિકિત્સા.
વિસર્પનું લક્ષણ અને પ્રકાર.
આત્રેય ઉવાચ ।

લવણામ્લક્ષારકટુકૈરુષ્ણસ્વેદાતિદોષતઃ ।
રક્તપિત્તં પ્રકુપ્યેત સ વિસર્પો મિષગ્વર ! ॥
સ સમઘા પરિજ્ઞેયઃ પૃથગ્દોષૈશ્ચ દ્વન્દ્વજૈઃ
કેવલો રક્તજસ્ત્વન્યઃ સન્નિપાતેન સત્તમઃ ।

આત્રેય કહે છે—ખાંડ, ખાટું, ક્ષાર, તીખું, ગરમ, એવા પદાર્થો ખાવાથી અને અતિશય શેક કરવારૂપ દોષથી રક્તપિત્ત કોપે છે તેને વિસર્પ નામે રોગ કહે છે. એ રોગ વાતપિત્તાદિ દોષ જૂદા જૂદા કોપવાથી ત્રણ પ્રકારનો થાય છે; એ એ દોષ એકઠા મળીને કોપવાથી ત્રણ પ્રકારનો અને ત્રણે દોષ એકઠા મળવાથી એક પ્રકારનો, એમ સાત પ્રકારનો છે. વળી કેવળ રક્તથી થાય છે તેને રક્તજ વિસર્પ કહે છે તે જૂદા પ્રકારનો છે.

આગ્નેયાદિ ચાર પ્રકારના વિસર્પ.

તથાપરે પ્રવક્ષ્યન્તે નામાનિ ચ પૃથક્ પૃથક્ ।
આગ્નેયો ગ્રન્થિકો ઘોરઃ કર્દમશ્ચ તથાપરઃ ॥
આગ્નેયો વાતપિત્તેન ગ્રન્થિકઃ પિત્તશ્લેષ્મણા ।
કર્દમો વાતશ્લેષ્મોત્થો ઘોરઃ સ્યાત્સાન્નિપાતિકઃ ॥
વાતજ્વરસમો વાતાત્પિત્તાત્પિત્તજ્વરોપમઃ ।
શ્લેષ્મણા શીતલઘનઃ સન્નિપાતાત્સમસ્તથા ॥

આગ્નેય, ગ્રંથિ, ઘોર અને કર્દમ, એવા ચાર પ્રકારનો વિસર્પ વાતાદિક એ એ દોષ મળવાથી થાય છે. વાયુ અને પિત્તવડે આગ્નેય

નામનો વિસર્પ થાય છે; પિત્ત અને કફથી ગ્રંથિ નામે વિસર્પ થાય છે. વાયુ અને કફવડે કદંબ નામે વિસર્પ થાય છે; અને ત્રણે દોષ કોપવાથી ઘોર નામે વિસર્પ થાય છે. કેવળ વાયુથી વિસર્પ થયો હોય તે વાતજ્વર જેવો હોય છે. પિત્તથી થયેલો વિસર્પ પિત્તજ્વર જેવો હોય છે; કફથી થયેલો વિસર્પ શીતળ અને ધન હોય છે. સન્નિપાતથી થયેલો વિસર્પ ત્રણે દોષનાં લક્ષણોથી યુક્ત વિસર્પ થાય છે.

વિસર્પમાં ધાવન ઔષધ.

ન્યગ્રોધબિલ્વચ્છદિરકણાયો ધાવને હિતઃ ।
 કાઙ્ગિકામ્લૈઃ કપિત્થામ્લૈઃ સૌવીરકરસેન વા ।
 માતુલુક્કરસેનાપિ ધાવનં વાતસર્પિણુ ॥
 ક્ષીરેણ શીતતોયેન ધાવનં પિત્તસર્પિણિ ।
 શ્લેષ્મવિસર્પિણે વાથ ધવાર્જુનકદમ્બકમ્ ॥
 ધાવનં સર્પિણે શસ્તં સુરાસૌવીરકેણ વા ।
 ધાવનં ચ હિતં તસ્ય સન્નિપાતવિસર્પિણે ॥
 યવાગ્નિમન્થૈશ્ચ સઠીન્યગ્રોધૈશ્ચ સસર્ષપૈઃ ।
 ક્વાથઃ સ્યાત્સન્નિપાતોત્થવિસર્પધાવને હિતઃ ॥

વડ, ખીલી, ખેર એ વનરપતિઓનાં છોડાં લાવીને તેનો ક્વાથ કરીને વિસર્પ ઉપર તેનું સિંચન કરવું તે હિતકારક છે. અથવા કાંછનું, ખટાઇનું અથવા કોઠાંની ખટાઇનું અથવા સૌવીરની ખટાઇનું સેચન પણ હિતકારક છે. વાતવિસર્પ રોગમાં ખીજેરાના રસનું સેચન કરવું. પિત્તવિસર્પ રોગમાં દૂધથી અથવા ઠંડા પાણીથી સેચન કરવું. કફના વિસર્પમાં ધાવડો, સાદડ અને કદંબના ક્વાથથી સેચન કરવું. સુરા કે સૌવીર વડે સેચન કરવું એ સન્નિપાત વિસર્પમાં હિતકારક છે. સન્નિપાતથી થયેલા વિસર્પ રોગમાં જવ, અરણી, પડકચુરો, વડ અને સરસવના ક્વાથનું સેચન કરવું હિતકારક છે.

વિસર્પમાં લેપન ઔષધ.

પञ्चजीरकपित्थांश्च काङ्गिकेन तु पेपयेत् ।
 માતુલુક્કરસેનાપિ લેપનં વાતસર્પિણે ॥

ધવા રોધ્રતિલાઞ્ચૈવ વિદારીકંદકં તથા ।

લેપઃ પિત્તવિસર્પે વા ગુઝાપત્રૈસ્તુ લેપનમ્ ॥

સૈન્ધવારિષ્ટતુમ્બીકાપટોલપત્રકૈર્ઘૃતમ્ ।

પાચિતં લેપને શસ્તં વિસર્પાણાં નિવારણમ્ ॥

જીરું, શાહજીરું, પીજું જીરું, ઝિંધતું જીરું, કાળી જીરી, કોઠાંનો ગર્ભ, એ સર્વને કાંજ સાથે અથવા ખીજેરાના રસ સાથે વાટીને તેનો લેપ કરવાથી વાતવિસર્પ રોગ મટે છે.

ધાવડો, લોધર, તલ, વિદારીકંદ, એ ચારને વાટીને તેનો લેપ કરવાથી અથવા એકલાં ચણાડીનાં પાંદડાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી પિત્તવિસર્પ રોગ મટે છે.

સિંધવં, અરીઠાનાં પાંદડાં, તુંબીડીનાં પાંદડાં, પટોલનાં પાંદડાં, એ ઔષધોવડે પકવ કરેલા ધીનું લેપન કરવાથી તે વિસર્પ રોગને દૂર કરે છે. એ ધી સાં છે.

રક્તવિસર્પના ઉપાય.

રક્તજેષુ વિસર્પેષુ કુર્યાદ્રક્તાવસેચનમ્ ।

પશ્ચાદ્ધવકદમ્બાનાં સર્ષપાગૃહધૂમકમ્ ।

લેપને હિતકૃત્પ્રોક્તં ધ્રાવનં કાઞ્જિકેન તુ ॥

કુટેરકાશ્ચ સુરસા ચક્રમર્દો નિશાયુગમ્ ।

સર્ષપાઃ કાઞ્જિકેનાપિ પિષ્ટ્વા ચ લેપનં હિતમ્ ॥

રક્તથી થયેલાં વિસર્પ રોગમાં જળો વગેરેથી લોહી કઢાવવાના ઉપાય કરવા. અને લોહી કાઢી નંખાવ્યા પછી ધાવડો, કદંબ, સરસવ, ધરનો ધૂમસ, એ ઔષધોનો લેપ કરવો તથા કાંજવડે સેચન કરવું એ હિતકારક છે.

ખાવચી, તુળસી, કુંવાડિયો, હળદર, આંખાહળદર, સરસવ, એ સર્વને કાંજસાથે વાટીને તેનો લેપ કરવો તે પણ હિતકારક છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने वि सर्प-

चिकित्सा नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

સપ્તત્રિંશોઽધ્યાયઃ ।

ઉપસર્ગ ચિકિત્સા.

આત્રેય ઉવાચ ।

ચતુર્વિધો ભવેદ્દોષો વાતરક્તસમુદ્ભવઃ ।

ગન્ધદોષેણ જાયન્તે નામાન્યેષાં પૃથક્ પૃથક્ ॥

ક્ષુદ્રકશ્ચામ્નિકો ઘોરસ્તથા ચાન્યા મસૂરિકા ॥

આત્રેય કહેછે—વાયુ અને રક્તથી ઉપજેલો દોષ ચાર પ્રકારનો થાય છે. તથા તે કોઈ વખત ગંધના દોષથી પણ ઉપજે છે. તેનાં નામ હું જૂદાં જૂદાં કહું છું. ક્ષુદ્રક, આમ્નિક, ઘોર અને મસૂરિકા, એવા ચાર પ્રકારનો તે આધિ થાય છે.

ક્ષુદ્રકનું લક્ષણ.

સઘનાઃ સર્ષપાકારા પિટ્તકા યસ્ય દૃશ્યતે ।

સોઽપિ ક્ષુદ્રતરઃ પ્રોક્તઃ પિત્તરક્તપ્રદોષતઃ ॥

જે ઉપસર્ગ રોગમાં ધન અને સરસવના આકારની ફેણી જોવામાં આવે તેને ક્ષુદ્રક નામે ઉપસર્ગ કહેવો. એ રોગ પિત્ત તથા રક્તના દોષથી ઉપજે છે.

આમ્નિકનું લક્ષણ.

અમ્નિદ્ગ્ધવત્ સદાઘા પિટ્તિકા યસ્ય દૃશ્યતે ।

સોઽપ્યામ્નિકો વિસર્પઃ સ્યાદુપસર્ગસ્તથાપરઃ ।

જે ઉપસર્ગ રોગમાં થયેલી ફેણીમાં, અમ્નિથી દાઝવાવડે થયેલા ફેણામાં જેવી બળતરા બળે છે, તેવી બળતરા બળતી હોય તેને આમ્નિક નામે બીજા પ્રકારનો ઉપસર્ગ જાણવો.

ઘોર ઉપસર્ગનું લક્ષણ.

સઘનાઃ પીડકા યસ્ય પાકં યાતિ સંશોફકા ॥

દાહોઽરતિર્ધિવર્ણત્વં સોપિ ઘોરઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

જે રોગમાં ધન એવી ફેલ્લી થઈને તે ઉપર સોજે ચઢે તથા પછી તે પાકે, વળી તેમાં દાહ થાય, રોગીને તેની વેદનાથી કાંઈ એન પડે નહિ અને તેનો વર્ણુ બદલાઈ જાય તેને ઘેર નામે ઉપસર્ગ કહે છે.

મસૂરિકાનું લક્ષણ.

વર્તુલા મસૂરિકાવત્પિટકા यस્ય દૃશ્યતે ।

શામ્યતિ શીઘ્રપાકેન સા વિજ્ઞેયા મસૂરિકા ॥

મસૂરના દાણા જેવી ગોળ ફેલ્લી જેને થયેલી જોવામાં આવે તથા તે ફેલ્લી થઈને જલદી પાકે અને સમાઈ જાય તેને મસૂરિકા નામે ઉપસર્ગ જાણવો. જેને બળિયાકાકા કહે છે. તે વ્યાધિ આજ સમજવો.

ઉપસર્ગની ચિકિત્સા.

તસ્ય વક્ષ્યામિ મૈષજ્યં યથાવિધિ મહામતે ! ।

ગુપ્તાકારં સુરક્ષેચ્ચ રક્ષાયોગવિધાનતઃ ॥

ન સ્ત્રીણાં નાધમાનાં ચ સંસર્ગે વા પ્રસક્તકમ્ ।

સુશીતં શીતલં સ્થાનં કારયેત્સુપ્રયત્નતઃ ॥

હે મોટી બુદ્ધિવાળા! તે રોગની ચિકિત્સા હું તને વિધિ પ્રમાણે કહું છું. ઉપસર્ગ રોગવાળાને ગુપ્ત જગાએ રાખવો તથા શાસ્ત્રમાં અને લોકમાં જે રીતે તેનું રક્ષણ કરવાનો વિધિ કહેલો હોય તે પ્રમાણે તેનું રક્ષણ કરવું. તેને સ્ત્રીઓનો અથવા અધમ પુરૂષોનો સંસર્ગ કે પ્રસંગ થવા દેવો નહિ. તેને સૂવા એસવા માટે અતિશય ઠંડું અને શીતળ સ્થાન મોટા બળથી કરવું. અર્થાત્ તેને ઠંડકની જગાએ રાખવો.

ક્ષુદ્રક ઉપસર્ગની ચિકિત્સા.

ક્ષુદ્રકસ્યોપસર્ગસ્ય લેપનં ચાત્ર કારયેત્ ।

કુપ્તં સૌશીરન્યપ્રોધસ્તથોદુમ્બરિકત્વચઃ ॥

પ્રલેપનં પ્રશસ્તં સ્યાત્ ક્ષુદ્રોપસર્ગવારણઃ ।

ક્ષીરં ચ મધુશર્કરાયુક્તં પાનં સુખાવહમ્ ॥

પ્રિયાલદાડિમીપત્રં તથોદુંબરકત્વચમ્ ।

પ્રલેપે ચ પ્રશસ્તં સ્યાત્ ક્ષુદ્રોપસર્ગવારણમ્ ॥

જમ્બામ્નપલ્લવાનાં ચ પિષ્ટં દધિમધુયુતમ્ ।
 પાયયેત્ શુદ્રકસ્યાસ્ય અતિસારાગ્નિનાશનમ્ ॥
 ગોશ્ચુરશ્ચાતિવિષા ચ કર્કટાદ્યં સપર્પટમ્ ।
 કલ્કમેતત્પ્રયોક્તવ્યં મધુના શર્કરાયુતમ્ ॥
 હરીતકીમાતુલુક્કસ્વરસં શર્કરાયુતમ્ ।
 શુદ્રકસ્યોપસર્ગસ્ય વમિશોષનિવારણમ્ ॥

इति क्षुद्रोपसर्गः ।

શુદ્રક નામે ઉપસર્ગવાળાને આ ઔષધોનું લેપન કરવું; ઉપલેટ, વીર-
 ણુવાળો, વડની અંતરછાલ, ઉમૈડા (ગુધ્વર) ની અંતરછાલ, એ ચારને પાણી
 સાથે વાટીને તેનો લેપ કરવાથી શુદ્ર નામે ઉપસર્ગ મટે છે.

મધ અને સાકર સહિત દૂધ પાવું, એ પણ શુદ્રક ઉપસર્ગવાળાને
 મુખ આપનારું છે.

ચારોળી, દાડિમનાં પાંદડાં, ઉમૈડા (ગુધ્વર) ની અંતરછાલ, એ સર્પને
 પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો હિતકારક છે. એ લેપ શુદ્રક નામે ઉપ-
 સર્ગને મટાડે છે.

ગંબૂડાનાં તથા આંખાનાં કૂમળાં કૂમળાં પાંદડાં લાવીને તેને ખારીક
 વાટીને તેને દહીં તથા મધ સાથે પાવાં. એથી કરીને શુદ્રક ઉપસર્ગમાં
 અતિસાર અને બળતરા થતી હશે તેનો નાશ થશે.

ગોખરૂં, અતિવિષ, કાકડાસીંગ, પિત્તપાપડો, એ ઔષધોનું કઠક
 કરીને મધ તથા સાકર સાથે આપવું.

હરડેનું ચૂર્ણ અને ખીજોરાના સ્વરસ એ બેને એકત્ર કરીને તેમાં
 સાકર નાખીને પાવો. એથી કરીને શુદ્રક ઉપસર્ગમાં ઉલટી અને શોષ થતાં
 હશે તો તે દૂર થશે.

આગ્નિક ઉપસર્ગની ચિકિત્સા.

આગ્નિકેऽપ્યુપસર્ગે ચ યોજ્યં ચૈતત્પ્રલેપનમ્ ।
 રક્તચન્દનં મઙ્ગિષ્ઠા નિમ્બપત્રાણિ ચાર્જુનમ્ ।
 ક્ષીરેણ નવનીતેન દ્વિતં સ્યાલ્લેપનં તથા ॥

इत्याग्निकः ।

આમિક નામે ઉપસર્ગમાં પણ ઉપર કહ્યાં છે તે લેપન યોગવાં. વળી તે સિવાય, રાતું ચંદન (રતાંજળી), મજીઠ, લીંબડાનાં પાંદડાં, સાદડની અંતર છાલ, એ ઔષધોને દૂધમાં વાટીને તેમાં માખણ મેળવીને તેનો લેપ કરવો હિતકારક છે.

ધોર ઉપસર્ગની ચિકિત્સા.

ઘોરં ચોપદ્રવં દૃઢ્ઠા ન સ્વેદં ન ચ મર્દનમ્ ।

ન લેપનં પ્રકુર્વન્તિ યથાયોગેન પણ્ડિતાઃ ॥

અરણ્યગોમયક્ષારસ્તેન ચોદ્ધૂલનં હિતમ્ ।

ન તૈલેનાપિ ચાખ્યઙ્ગં લેપનં નૈવ કારયેત્ ॥

ચન્દનં મધુકં રોધ્રં ન્યગ્રોધ્રોત્પલસારિવા ।

મધુના સંયુતઃ કલકઃ પાનેન ચોપસર્ગદૃત્ ॥

ધોર નામે ઉપસર્ગને જોઈને તેને શેક કરવો નહિ કે મર્દન પણ કરવું નહિ. તેમ પૂર્વે જે યોગ કહેલા છે તેમાંના કોઈ લેપ પણ પડિતો કરતા નથી. જંગલનાં અડાયાને બાળીને તેની રાખોડી ઉપર ભભરાવવી, એ હિતકારક છે. પણ તેલ યોગવું કે લેપન કરવું એ આ રોગમાં હિતકારક નથી.

સફેદ ચંદન, જેઠીમધ, લોધર, વડની અંતર છાલ, કમળ, સારિવા, એ ઔષધોનું મધની સાથે કલક બનાવીને તેને પીવાથી ઉપસર્ગ રોગ મટે છે.

ઉપસર્ગના જ્વરનો ઉપાય.

ઉપસર્ગે જ્વરસ્તીવ્રો રક્તમૂત્રં પ્રજાયતે ।

તસ્ય વક્ષ્યામ્યુપચારં યેન સંપદ્યતે સુખમ્ ॥

પટોલં પર્પટં શુળ્લી મુસ્તા ચ ક્ષદિરં સમમ્ ।

કલ્કો મધુયુતઃ પાને હિતઃ સ્યાજ્જ્વરનાશનઃ ॥

ચન્દનોશીરમઞ્જિષ્ઠાપુષ્કરં દન્તધાવનમ્ ।

કાથપાનં મધુયુતમુપસર્ગજ્વરાપહમ્ ॥

વમને ચાતિસારે ચ દાડિમં કુટજસ્તથા ।

મધુદધ્નાન્વિતં પાનમતિસારનિવારણમ્ ॥

શેષાશ્ચ શુદ્રકપ્રોક્તાઃ ક્રિયાશ્ચાત્ર વિધેયકાઃ ।

एषा क्रिया मसूरिके कर्तव्या सुविधानतः ॥

ઉપસર્ગ રોગમાં તીવ્ર જ્વર ઉપજે છે અને પિશાચ રાતો થાય છે માટે હવે હું તેના ઉપચાર કહું છું કે જેથી રોગીને સુખ ઉપજે. પટોલ, પિત્તપાપટો, સુંઠ, મોથ, ખેરસાર, એ સર્વે સમાન ભાગે લઈને તેનું કલક કરવું. એ કલકમાં મધ મેળવીને પીવાથી તે તાવનો નાશ કરે છે.

સુખડ, વીરણવાળો, મજ્જા, પુષ્કરમૂળ, ખેર, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં મધ નાખીને પીવાથી તે ઉપસર્ગજ્વરનો નાશ કરે છે.

ઉપસર્ગ રોગમાં રોગીને ઉલટી થાય કે અતિસાર થાય તો દાડિમ તથા ઈંદ્રજવનું ચૂર્ણ મધ તથા દહીં સાથે પાવું. તેથી વમન તથા અતિસાર મટશે. અને બાકીની કુદ્રક રોગમાં જે ક્રિયાઓ કહી છે તે તે ક્રિયાઓ અહીં પણ કરવી. તેમ એજ ક્રિયાઓ મસૂરિકા રોગને પણ વિધિપૂર્વક કરવી.

ઉપસર્ગ રોગમાં પથ્યાપથ્ય.

વાતલાનિ ચ સર્વાણિ તથા રૂક્ષાણિ કોવિદઃ ।

સ્ત્રીસક્તં રૂક્ષશાકં ચ દૂરતઃ પરિવર્જयेत् ॥

જ્વરે પ્રોક્તાનિ પથ્યાનિ તાનિ ચાત્ર પ્રદાપयेत् ।

एवं त्रिसप्तत्रात्रेण सुखं सम्पद्यते नरः ॥

ततोऽभिषेकः कर्तव्यः कृत्वा मङ्गलवाचनम् ।

नूतनानि च सूक्ष्माणि वस्त्राणि च सितानि च ।

परिधाप्य होमकार्यमिष्टभोज्यं विधेयकम् ॥

ઉપસર્ગ રોગમાં વાયુ ઉપજાવે એવા સધળા પદાર્થો તેમજ રૂક્ષ પદાર્થો, સ્ત્રીસંગ, રૂક્ષ શાક, એ સર્વે ડાહ્યા પુરુષે દૂરથીજ તજ દેવાં. જ્વરની ચિકિત્સામાં જે જે પથ્ય રોગીને આપવામાં કહ્યાં છે તે તે પથ્ય આ રોગમાં પણ આપવાં. એમ કરવાથી એકવીશ દિવસમાં મનુષ્યનો વ્યાધિ દૂર થઈને તેને સાફ થાય છે. એ રોગ મટ્યા પછી સ્વસ્તિવાચન વગેરે મંગળ કાર્ય કરાવીને અભિષેક કરવો (માથે પાણી ઘાલવું). તથા નવાં, સૂક્ષ્મ અને ધોળાં વસ્ત્ર પેહેરીને હોમ કરવો તથા ઇષ્ટ જનને ભોજન કરાવીને આનંદ કરવો.

इति आत्रेयभाषिते हारीतौत्तरे तृतीयस्थाने उपसर्ग-

चिकित्सा नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

અષ્ટત્રિંશોઽધ્યાયઃ ।

વ્રણની ચિકિત્સા.

વ્રણ રોગના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ વ્રણાનાં તુ ચિકિત્સિતમ્ ।

વ્રણાશ્ચાનેકધા પ્રોક્તા નાનાધાતુવિકારિણઃ ॥

દુષ્ટામ્બુપાનાશનસેવનાશ્ચ ક્રોધાતિભારાધ્યશનેન વાપિ ।

સંજાયતે દુષ્ટવ્રણોઽપિ શોફાદન્યોપિ રક્તસ્ય વિદૂષણેન ॥

આત્રેય કહેછે.—હવે હું જૂદા જૂદા પ્રકારનાં વ્રણની ચિકિત્સા કરું છું. એ વ્રણ જૂદા જૂદા ધાતુઓને અગાડનારા હોઈને અનેક પ્રકારના છે. નકારૂં પાણી પીવાથી, અગરહું અન્ન ખાવાથી. ક્રોધથી, અતિશય ભાર વેહેવાથી, આઘાતપર ખાવાથી, સોજે ચઢવાથી, અને રક્ત અગાડવાથી દુષ્ટ વ્રણ થાયછે.

વ્રણના પ્રકાર.

વાતેન પિત્તેન કફેન વાપિ દ્રવ્દ્ધેન વા દોષસમુચ્ચયેન ।

માંસં પ્રદૂષ્ય રુધિરં વિકાર્યં સંજાયતે વા વ્રણનામરોગઃ ॥

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, વાતપિત્તથી, વાતકફથી, પિત્તકફથી, અને સન્નિપાતથી માંસને અગાડીને તથા લોહીને વિકારવાળું કરીને વ્રણ નામે રોગ ઉત્પન્ન થાયછે.

વ્રણની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

ત્વગ્રક્તાનિ સમેદાંસિ પ્રદૂષ્યાસ્થિસમાશ્રિતાઃ ।

દોષાઃ શોફં શનૈર્ઘોરં જનયન્ત્યુદ્ધતા મૃશમ્ ॥

સરર્કં ચ સશૂલં ચ રુજાવશ્ચ સવેપથુ ।

મેદસહિત ત્વચા તથા રક્તને દૂષિત કરીને અસ્થિમાં રહેલા વાતાદિક દોષ અત્યંત કોપીને ધીમે ધીમે બયંકર સોજે ઉત્પન્ન કરેછે. તે સોજે રક્તવાળો હોયછે, તેમાં શૂળ ઉપજે છે, પીડા થાયછે, અને કંપ પણ થાયછે.

વાતાદિ વ્રણનાં લક્ષણ.

રૂક્ષં વા વાતસમ્ભૂતં વિજ્ઞેયં સરુજં વ્રણમ્ ॥
 સદાહઃ સજ્વરસ્તૃષ્ણા સ્પર્શનં સહતે તુ યઃ ।
 શીતાત્સૌખ્યં લઘુપાકી પિત્તાત્સંજાયતે વ્રણઃ ॥
 કઠિનો વર્તુલાકારો ઘોરઃ શીતઃ સર્કંડુકઃ ॥
 ઉષ્ણાસહઃ ક્ષિગ્ધતરશ્ચિરપાકી કફવ્રણઃ ॥
 સર્વૈર્લિઙ્ગૈર્વિજાનીયાત્સન્નિપાતસમુદ્ભવમ્ ।
 દ્વન્દ્વજે દ્વયદોષસ્તુ દોષે ચાપિ પ્રદશ્યતે ॥

જે વ્રણ રૂક્ષ અને પીડાવાળું હોય તેને વાયુથી થયેલું જાણવું. જે વ્રણમાં દાહ થતો હોય, રોગીને તેની પીડાથી તાવ આવતો હોય અને તરસ ઘણી લાગતી હોય, જે વ્રણને સ્પર્શ કરતાં તેમાં બહુ દરદ થવાથી તે સ્પર્શ ખમીન શકતો હોય, તેને ઠંડો સ્પર્શ કરવાથી સુખ ઉપજતું હોય તથા જે થોડા વખતમાં પાકી જાય એવું હોય તેને પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલું વ્રણ જાણવું. જે સોજે કઠણુ, ગોળ, ઘોર, ઠંડો, અને તેમાં ચળ આવતી હોય એવો હોય તેને કફનું વ્રણ જાણવું. વળી કફવ્રણ ઉજ્જી સ્પર્શ ખમી શકેછે, તેને સ્પર્શ કરતાં તે સ્નિગ્ધ લાગે છે તથા ઘણી મુદતે પાકે છે. એ વ્રણે દોષના વ્રણનાં જે ચિન્હો કહ્યાં તે સર્વે જે વ્રણમાં માલમ પડતાં હોય તેને સન્નિપાતવ્રણ જાણવું. જે વ્રણે દોષોના કોપથી થયું હોય તેમાં એ એ દોષનાં ચિન્હો જોવામાં આવે છે.

અભિઘાતાદિ વ્રણ.

અભિઘાતસમુદ્ભૂતા વિજ્ઞેયાસ્તે ચતુર્વિધાઃ ।
 અન્યે નાડીવ્રણા યે સ્યુઃ સવાતાશ્ચ સવેદનાઃ ॥
 અન્યે તુ સ્ત્રોતસાં મધ્યે તેષાં શ્રુણુ ચિકિત્સિતમ્ ॥

વાગવાથી થયેલાં વ્રણ ચાર પ્રકારનાં જાણવાં. ખીજાં કેટલાંક વ્રણ જે નાડીઓમાં થાયછે, અને જે બરનીગળ થયા કરેછે, તેને નાડી વ્રણ જાણવાં. તે વાયુવાળા અને વેદનાવાળાં હોયછે. વળી કેટલાંક વ્રણ સ્ત્રોતસ (શિરાઓ) માં થાયછે. હવે તે સર્વેની ચિકિત્સા કહું છું તે સાંભળો.

વ્રણની ચિકિત્સાનો ક્રમ.

પ્રથમં મण्डविस्त्रावो द्वितीयं स्वेदनं स्मृतम् ।

તૃતીયં પાચનં પ્રોક્તં પાચિતે પાટનં તથા ॥

શોધનં ચ પ્રયોક્તવ્યં તથા રોહણમેવ ચ ।

પશ્ચાત્કમસ્તથૈવ સ્યાદ્વ્રણાનાં હિતકારકઃ ॥

પ્રથમ વ્રણવાળા સોજા ઉપર પાતળા પ્રવાહીનું સેવન કરવું. પછી તેને અગ્નિવટે અથવા ગરમ ખેડ લગાવીને કે તેવીજ ગરમ લુગદીઓ આંધીને શેક કરવો. પછી તેને પકવવું એ ત્રીજો ક્રમ છે. પકવેલા વ્રણને ફાડવાના ઉપાય કરવા. ફાડ્યા પછી તેમાંથી પર વગેરે કાઢી નાખીને તેને સાફ કરવું. સાફ કર્યા પછી અંકુર આણવાનો યત્ન કરવો. અને એ પછીનો ક્રમ પણ એવોજ જે વ્રણને હિતકારક હોય તેવો યોજવો.

વ્રણ ઉપર સેવન કરવા૩૫ ઉપાય.

રાક્ષા વચા તથા શુण्ठी मातुलङ्गरसस्तथा ।

काञ्जिकेन तु संसेकं धावनं वातिके व्रणे ॥

यष्टीमधुकमज्जिष्ठापटोलं निम्बपत्रकैः ।

दुग्धेन कथितं शीतं धावनं पैत्तिके व्रणे ॥

त्रिफला च कदम्बं च तथा जम्बु कपित्थकम् ।

काथः सोष्णकफોद्भूते व्रणे धावनमुत्तमम् ॥

રાસના, વજ, સુંઠ, ખીજેરાનો રસ, અને કાંછ એનું સેવન કરવું. એ વાયુના વ્રણ ઉપર કરવાનું સેવન છે.

જેઠીમધ, મજ્જા, પટોલ, લીમડાનાં પાંદડાં, એનો ક્વાથ દૂધમાં કરીને તે થોડો થાય ત્યારે તેનું વ્રણ ઉપર સેવન કરવું. પિત્તવ્રણ ઉપર કરવાનું એ સેવન છે.

હરડે, બહેડાં, આમળાં, કદંબ, જાંબુડો, ટ્રેઠી, એ ઔષધોના ગરમ ક્વાથનું કફના વ્રણઉપર સેવન કરવું. કફના વ્રણમાં એ સેવન ઉત્તમ છે.

વ્રણ ઉપર લેપ (સ્વેદન.)

માતુલુક્કાગ્નિમન્થયોઽથ મૂલં વા કાઞ્જિકેન ચ ।

સુરદારુ તથા શુણ્ઠી લેપો ઘાતવ્રણે હિતઃ ॥

નલમૂર્વા ચ મધુકં ચન્દનં રક્તચન્દનમ્ ॥

પિપ્પ્લું તણ્ડુલતોયેન પિત્તવ્રણવિનાશનમ્ ॥

અઢ્ઢોલકં ચ રોઘ્રં ચ કદમ્બાર્જુનવેતસાઃ ।

પારિભદ્રદલાનાં તુ પિપ્પ્લા વ્રણચિલેપનમ્ ॥

ખીન્જેરાનું મૂળ, અરણીનું મૂળ, દેવદાર અને શુંઠ, એ ચારને કાંઈ સાથે ઘસીને કે વાટીને તેનો લેપ કરવો. એ લેપ વાયુના વ્રણ ઉપર હિતકારક છે.

નાળો, મોરવેલ, જેઠીમધ, સુખડ, રતાંજળી, એ સર્વને ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં વાટીને લેપ કરવો. એ લેપ પિત્તના વ્રણને મટાડે છે.

આંઢોલીનું મૂળ, લોધર, કદંબની છાલ, સાદડ, નેતર, અને લીમડાનાં પાંદડાં, એને પાણીમાં વાટીને તેનો વ્રણ ઉપર લેપ કરવો.

વ્રણનું શોધન કરવાના પ્રકાર.

પાકં ગતે વ્રણે વાપિ ગમ્ભીરે સરુજેઽથવા ।

સૈરન્ધ્રે શોધનં કાર્યં ધાવનં તુ ભિષગ્વરૈઃ ॥

જ્યારે વ્રણ પાકે અથવા ઉંડું નાઈ પડ્યું હોય, તેમાં પીડા થતી હોય અને તેમાં છિદ્રો પડી ગયાં હોય ત્યારે ઉત્તમ વૈદ્યે તે વ્રણને ક્વાથાદિક વડે ધોવું તથા તેમાંથી પશ્વગેરે કાઠી નાખવાનો ઉપાય કરવો.

વ્રણને ધોવાનો ઉપચાર.

કરઞ્જઘ્રવનિમ્બાનાં કદમ્બાર્જુનવેતસૈઃ ।

પાદાવશેષે ક્વાથેન ગમ્ભીરવ્રણધાવનમ્ ॥

કરંજ, ધાવડો, લીમડો, કદંબ, સાદડ, નેતર, એ ઓપધોનો ચતુર્થોશ પાણી શેષ રહે એવો ક્વાથ કરીને તે ક્વાથવડે ઉંડું વ્રણ ધોવું.

વ્રણનાં શોધન ઔષધ.

મઙ્ગિષ્ઠા ચ તથા લાક્ષારસઞ્ચૈવ મનઃશિલા ।
 નિશાયુગૈઃ સમાયુક્તં પિષ્ઠા વસ્ત્રપરિચ્છુતમ્ ॥
 મધુયુક્તં શોધનં ચ વ્રણનાં હિતકારકમ્ ।
 નિમ્બપત્રાણિ સંક્ષિપ્ય મધુના વ્રણશોધનમ્ ॥
 નિમ્બપત્રતિલક્ષૌદ્રં દાર્વીમધુકસંયુતમ્ ।
 તથા તિલાનાં કલકં ચ શોધનં ચ વ્રણેષુ ચ ॥
 તિલકા નિમ્બસીતસ્ય પત્રાણિ સુમનસ્ય ચ ।
 કષાયશ્ચ હિતઞ્ચૈવ વ્રણનાં શોધનેષુ ચ ॥

મઘડ, લાખ, મનશિલ, હળદર, દારૂહળદર, એ સર્વને એકઠું વાટીને તેને વસ્ત્રગાળ કરવું. પછી તેમાં મધ મેળવીને વ્રણ ઉપર ચોપડવું. એ ઔષધ વ્રણમાંથી ૫૩ વગેરેને કાઢી નાખીને તેને શુદ્ધ કરવામાં દિનકારક છે.

લીંબડાનાં પાનાં મધમાં વાટીને તે ચોપડવાથી વ્રણ સાફ થાય છે.

લીંબડાનાં પાંદડાં, તલ, મધ, દારૂહળદર, જેહીમધ, એ સર્વને એકત્ર કરીને તે ચોપડવાથી વ્રણ શુદ્ધ થાય છે. તેમજ તલનું કદક કરીને તે એકલું ચોપડવાથી પણ વ્રણ શુદ્ધ થાય છે.

કાળા તલ, લીંબડાનાં પાંદડાં, નેતરનાં પાંદડાં, કરંજનાં પાંદડાં, એ સર્વનો ક્વાથ કરીને તે વડે વ્રણ ઘોવું તેથી તે શુદ્ધ થાય છે.

વ્રણને અંકુર આણવાનો ઉપાય.

વિશુદ્ધં ચ વ્રણં જ્ઞાત્વા પ્રક્ષયેષ્વ વ્રણં ચ તત્ ।

નવનીતેન વા શ્રેષ્ઠં તેન સંરોહતે વ્રણઃ ॥

ઉપર કહેલા ઉપાય કરવાવડે વ્રણને શુદ્ધ થયેલું જોઈને તેના ઉપર માખણ ચોપડવું તેથી તે વ્રણને અંકુર આવે છે. અંકુર આણવાનો આ ઉપાય શ્રેષ્ઠ છે.

જાત્યાદિ ધૂત.

જાતીકરઙ્ગપિચ્ચુમન્દપટોલપત્રૈ-

ર્યષ્ટીમધુશ્ચ રજની કટુરોહિણી ચ ।

મઝિષ્ઠકોત્પલમુશીરકરઞ્જબીજં
 સ્યાત્સારિવા ત્રિવૃન્માગધિકા સમાંશા ॥
 પક્કં ઘૃતં ચ હિતમેવ વ્રણે પ્રશસ્તં
 નાડીગતે ચ સરુજે ચ સશોણિતે ચ ।
 લૂતાવિસર્પમપિ હન્તિ ગમ્भीરકે ચ
 દગ્ધવર્ણં સકઠિનં ત્વપિ રોહ્યન્તિ ॥

શતિ જાત્યાદિઘૃતમ્ ।

ગ્રહનાં પાંદડાં, કરંજનાં પાંદડાં, લીંબડાનાં પાંદડાં, પટોલનાં પાંદડાં, જેહીમધ, હળધર, કહુ, મજીઠ, કમળ, વિરણુવાળો, કરંજખીજ, સારિવા, નસોતર, પીપર, એ સર્વે સમાન ભાગે લઇને તેમાં ગાયનું ધી વિધિપૂર્વક પકવ કરવું. એ ઘૃત વ્રણને હિતકારી છે તથા તેને અંકુર આણુવામાં સાઈ છે. નાડી વ્રણ, પીડાવાળું વ્રણ, લોહી નીકળતું હોય એવું વ્રણ, ગંભીર વ્રણ, એ સર્વને એ ધી મટાડીને તેમાં અંકુર આણે છે. લૂતારોગ અને વીસર્પ રોગનો એ ઘૃત નાશ કરે છે. જે વ્રણમાં દાદ થતો હોય તથા તે અતિ કઠિન વ્રણ હોય તેને પણ આ ધી મટાડી દે છે.

શતિ આત્રેયમાષિતે હારીતોત્તરે તૃતીયસ્થાને વ્રણ-

ચિકિત્સા નામ અષ્ટત્રિંશોઽધ્યાયઃ ।

ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

શ્લીપદની ચિકિત્સા.

શ્લીપદનું લક્ષણ.

आत्रेय उवाच ।

વ્રણોત્કૈરુપચારૈશ્ચ જાયતે શ્લીપદં તથા ।
 વાતેન સ્ફુટિતં રૂક્ષં શ્યામં ચાપિ પ્રદૃશ્યતે ॥
 પિત્તેન સદાહપાકં સજ્વરં ચૈવ દૃશ્યતે ।

શ્લેષ્મણા જાયતે સ્નિગ્ધં ઘનં શોફસમન્વિતમ્ ॥

સન્નિપાતેન સર્વાણિ જાયન્તે મિષજાંવર ! ॥

મેદાશ્રિતં તુ વલ્મીકં વલ્મીકવત્પ્રદૃશ્યતે ।

સદૃશાનિ ચ ચિહ્નાનિ વ્રાતિકોત્થાનિ લક્ષયેત્ ॥

આત્રેય કહેછે—વ્રણ રોગમાં કહેલા * ઉપચાર કરતાં શ્લીપદ નામે રોગ થાય છે. તે શ્લીપદ વાયુથી થયું હોય તો ફૂટેલું અને રક્ષ હોય છે તથા રંગે કાળું દેખાય છે, પિત્તથી થયું હોય તો તેમાં દાઢ થાય છે, પાકે છે અને તાવ પણ આવે છે. કફથી થયું હોય તો તે સ્નિગ્ધ, ઘન, અને સોજવાળું હોય છે, હે વૈદ્યોત્તમ જો તે સન્નિપાતથી થયું હોય તો તેમાં સર્વ લક્ષણો થાય છે. એટલે વાતાદિક વ્રણ દોષનાં લક્ષણો દેખાય છે. જો શ્લીપદ મેદ નામે ધાતુનો આશ્રય કરીને થયું હોય તો તે રાક્ષડ જેવું કહેવાય છે તથા તેને વલ્મીક એટલે રાક્ષ કહે છે. એ રાક્ષડ જેવા શ્લીપદનાં લક્ષણ વાયુથી થયેલા શ્લીપદનાં જેવાં હોય છે.

શ્લીપદના ઉપચાર.

તસ્ય વ્રણોક્તાશ્ચ ક્રિયાઃ કારયેદ્વિધિર્પૂર્વિકાઃ ॥

જાત્યાદિ ચ ઘૃતં શસ્ત્રં તથૈવાલેપનાનિ ચ ।

પુનઃ પ્રલેપનં કાર્યં ધવાર્જુનકદમ્બકૈઃ ॥

ગિરિકર્ણિકામૂલં ચ તથા વૃક્ષાદનીમપિ ।

પિષ્ઠા પ્રલેપનં કાર્યં વલ્મીકશ્લીપદસ્ય ચ ॥

સૂરણકન્દકં પિષ્ઠા મધુના ચ ઘૃતેન ચ ।

લેપનં ચ હિતં તસ્ય વલ્મીકશ્લીપદાપહમ્ ॥

એવો શ્લીપદ નામે રોગ થાય સારે વ્રણ રોગના ઉપચારમાં જે ક્રિયાઓ કરવાની કહી છે તે સર્વે વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે કરવી.

* ધણુક વૃક્ષ વૈદ્યો કહે છે કે ‘ઉપચાર’ ને બદલે ‘અપચાર’ શબ્દ જોઈએ. પણ અમારી પાસેની બધી પ્રતોમાં (મૂળગ્રંથમાં) ઉપચાર શબ્દ છે માટે તે કાયમ રાખ્યો છે. ‘અપચાર’ શબ્દ હોય તો આવો અર્થ થાય:—વ્રણ રોગના ઉપાય કરતાં તેમાં કાંઈક અપચાર (વિક્ષેપ ઉપચાર વગરે) થવાથી શ્લીપદ નામે રોગ થાય છે.

ભા. ક.

પાછળ જાણાદિ ઘૃત કહેવામાં આવ્યું છે તે શ્લીપદ રોગવાળાને હિતકારક છે. તેમ તેમાં જે લેપ કરવાના કહ્યા છે તે પણ સારા છે. વળી ધાવડો, સાદડ અને કદંબનાં છોડાં, ગરણીનાં મૂળ, ગુંદીની અંતર છાલ, એ સર્વને વાટીને વદ્મીક શ્લીપદ થયું હોય તે ઉપર ચોપડવું. સુરણુને કદ વાટીને તેમાં મધ તથા ધી મેળવીને લેપ કરવો. તેથી વદ્મીક શ્લીપદ ઓટલે રાફ મટે છે. એ લેપ રોગીને હિતકારક છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने श्लीपद-

चिकित्सा नाम ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

ચત્વારિંશોઽધ્યાયઃ ।

અર્બુદ રોગની ચિકિત્સા.

અર્બુદ રોગના હેતુ.

वाताभिघातपचनाद्गुणाद्वापि तथा पुनः ।

रक्तनाढ्यः प्ररोहन्ति शुध्यन्ति च तथा पुनः ।

तेन रक्तस्य मार्गस्तु रुध्यते तेन जायते ।

अर्बुदं च महास्थूलं मार्गरोधाच्च जायते ॥

કોઈ પદાર્થ વાગવાથી અથવા કોઈ પદાર્થની ચોટ લાગવાથી, વાયુથી કે વ્રણ રોગથી, રક્તને વેહેનારી નાડીઓમાં અંકુર આવે છે તથા ફરીને તે ઉભળે છે. એમ થવાથી રક્તનો માર્ગ રોકાઈ જાય છે તેથી મોટું સ્થૂલ અર્બુદ ઉત્પન્ન થાય છે. એવી રીતે રક્તનો માર્ગ રોકાવાથી અર્બુદ ઉપજે છે.

અર્બુદનાં લક્ષણ અને પ્રકાર.

वातान्मृदु च परुषं कफाच्च घनशीतलम् ।

पित્तेन दाहपाकाढ्यं विज्ञातव्यं विचक्षणैः ॥

सन्निपातेन कठिनं घनं पाषणसन्निभम् ।

वृद्धिमच्च सकंङ्कं स्यादसाध्यं भिषग्वर ! ॥

વાયુથી થયેલું અર્બુદ કોમળ અને કરકંડું હોયછે, કદ્દથી થયેલું ધન અને શીતળ હોયછે તથા પિત્તથી થયેલું દાહ અને પાકવાળું હોયછે એમ વિવેકશુ પુરૂષોએ સમજવું. સન્નિપાતથી થયેલું અર્બુદ પથરા સરખું કઠણુ અને ધન હોયછે. વળી તે વધતું જતું હોયછે અને તેમાં ચેળ આવે છે, હે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ ! એ અર્બુદ અસાધ્ય જાણવું.

અર્બુદની ચિકિત્સા.

તસ્યાદૌ પાટનં કાર્યં મર્મસ્થાનં ચ વર્જयेत् ।
 સૈન્ધવેન ઘૃતેનાપિ કુર્યાત્તસ્યાનુલેપનમ્ ॥
 સૂરણં કન્દકં દગ્ધ્વા ઘૃતેન ચ ગુડેન ચ ।
 લેપનં ચાર્બુદાનાં ચ નાશનં ચ ભિષગ્વર ।
 શેષા વ્રણક્રિયા પ્રોક્તા શસ્તા વાર્બુદશાન્તયે ।
 વાતમ્નાનિ ચ પથ્યાનિ હિતાનિ મધુરાણિ ચ ॥
 ઇતિ વ્રણક્રિયા પ્રોક્તા સમાસેન ભિષગ્વર ।
 યથાયોગં ચોપચારં જ્ઞાત્વા સમ્યગુપાચરેત્ ॥

પ્રથમ અર્બુદને શસ્ત્રવડે ચીરવું પણ જો ચીરતાં સંભાળ રાખવી કે મર્મસ્થાન ચીરાય નહિ. ચીર્યા પછી તે ઉપર ધી અને સિંધવનો લેપ કરવો.

સૂરણના કંદને જાળીને તેમાં ધી તથા ગોળ મેળવીને તેનો લેપ કરવાથી અર્બુદનો નાશ થાયછે. હે વૈદ્યોત્તમ ! એવિના ખીજ જે વ્રણ રોગમાં કરવાની ક્રિયાઓ કહેલી છે તે આ રોગમાં પણ કરવી કેમકે તે અર્બુદ રોગને જ્ઞમાવનારી તથા સારી છે. આ રોગમાં વાયુનું હરણુ કરનારા પદાર્થો તથા મધુર અને હિતકારક પદાર્થો રોગીને પથ્ય છે. હે વૈદ્યોત્તમ ! એ રીતે સંસ્લેષમાં વ્રણ રોગીની ક્રિયા કહી. એ રોગના ઉપચાર યથાયોગ્ય જાણીને સારી રીતે ધટે તેમ લાગુ કરવા.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने अर्बुद-

चिकित्सा नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ।

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

લૂતા ગંડમાળા ચિકિત્સા.

ગૂમડાં આદિના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

दुष्टाम्बुपानककदन्ननिषेवणाच्च

संजायते क्रिमिजगण्डकगण्डमाला ।

सा मारुतेन कफपित्तभवैर्विकारैः

संकुर्वते क्रिमिजदोषगणश्च गण्डान् ॥

આત્રેય કહે છે—નહારાં પાણી પીવાથી તથા નહારં અન્ન ખાવાથી, કૃમિથી ઉત્પન્ન થયેલાં ગૂમડાં અને ગૂમડાંની પંક્તિ જે જે ગંડ-માળા કહે છે તે ઉપજે છે. એ ગંડમાળાથી તથા કૃમિથી ઉપજેલા એવા દોષના સમુદાયથી વાયુ, પિત્ત, અને કફ, એ દોષ વિકાર પામીને ગૂમડાં ઉત્પન્ન કરે છે.

ગૂમડાં આદિનાં લક્ષણ.

वातेन वातसदृशानि च लक्षणानि

पित्तेन दाहसरुजव्रणशोषतापाः ।

साश्लेष्मणा भवति शीतघना नराणां

स्यात् सन्निपातविहिता च समस्तलिङ्गैः ।

જે ગંડમાળા વાયુથી થયેલી હોય તો તેનાં લક્ષણ વાયુના સરખાં હોય છે; જે પિત્તથી થયેલી હોય તો તેમાં દાહ, ખીડા, વ્રણ, શોષ અને તાપ થાય છે; જે કફથી થયેલી હોય તો ઘન અને શીતળ હોય છે; તથા જે મનુષ્યોને એ ગંડમાળા વાતાદિ ત્રણે દોષના કાપવાથી થયેલી હોય તો તે ત્રણે દોષનાં લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે.

લૂતાઓના પ્રકાર.

तस्य चेमान् प्रकारांश्च वक्ष्यामि शृणु पुत्रक ! ॥

રોહિણી વિશદા ચૈવ વિજયા ચ વિમેદિની ।

કાન્તારી વજ્રપુષ્પા ચ તથા ચૈદ્રાયુધા પરા ।

इति सप्तविधा लूताः शृणु पञ्चात्पृथक् पृथक् ॥

હે પુત્ર! એ લૂતાઓના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે તે હું તને કહું છું. રેહિણી, વિશદા, વિજયા, વિભેદિની, કાંતારી, વજ્રપુષ્પા, ઇંદ્રાયુધ, એવી સાત પ્રકારની લૂતાઓ છે. હવે તેમનાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપ તને કહું છું તે સાંભળ.

લૂતાઓના સ્વરૂપ.

रक्तमुण्डा भवद्रक्तो रक्तस्थाने च रोहिणी ।

विशदा मांसलस्थाने श्वेतवर्णा च दीर्घिका ॥

विजया च शिरोमध्ये पीतवर्णा यवप्रभा ।

भेदिनी मेदसंस्थाने श्वेता च नीलरेखिका ॥

कान्तारी च बस्तिमध्ये श्वેताङ्गा रक्तमुण्डिका !

वज्रपुष्पा चास्थिमध्ये श्वેता कृष्णा शिरा मता ॥

इंद्रायुधा शिरान्ते च धूम्रा कृष्णा शिरा मता ॥

રેહિણી નામે લૂતા રાતા મોઢાની તથા રાતી હોયછે અને રક્તસ્થાનમાં ઉપજે છે. વિશદા નામે લૂતા માંસવાળા સ્થાનમાં થાયછે તથા તે ઘોળા રંગની અને લાંબી હોયછે. વિજયા નામે લૂતા માયામાં થાયછે તથા પીળા રંગની અને જવ સરખી હોયછે. ભેદિની નામે લૂતા મેદના સ્થાનમાં થાયછે તથા તે ઘોળી હોયછે અને તેમાં કાળી લીટી હોયછે. કાંતારી બસ્તિમાં થાયછે તથા તેનું અંગ ઘોળું હોયછે અને તેનું મોઢું રાતું હોયછે. વજ્રપુષ્પા હાડકાંમાં થાયછે તથા તે ઘોળી કે કાળી શિરાના જેવી હોયછે. ઇંદ્રાયુધા શિરાના છેડામાં થાયછે તથા તે ભૂખરી કે કાળી શિરા જેવી હોયછે.

લૂતાઓનાં વિશેષ સ્વરૂપ.

रोहिण्यङ्गुलिमात्रेण मूत्रेण विशदा समा ।

विजया च यवाकारा वर्तुला भेदिनी तथा ॥

अन्या नृणां च विज्ञेया तण्डुलीकण्टकानिभा ।

રેહિણી આંગળી સરખી હોયછે; વિશદા મૂત્ર સખાન હોયછે; વિજયા જવ સરખી હોયછે; બેદિની ગોળાકાર હોયછે; અને બાફીની ત્રણ ચોખ્ખાની અણી સરખી હોયછે.

લૂતાઓનાં વિશેષ સ્થાન.

રોહિણી વિજયા વિશદા માંસસ્થાને સમાધિતા ॥

ગુલ્ફે વા ચાસ્થિસન્ધૌ ચ દૃશ્યતે બેદિની નરે ।

કુક્ષૌ કર્ણાન્તરેઽપાક્કે કાન્તારી વિચ્છિ પુત્રક ! ॥

વજ્રપુષ્પા શિરસિ ચ શિરાન્તે ચેન્દ્રાયુધા મતા ।

રેહિણી, વિજયા, અને વિશદા, એ ત્રણ માંસના સ્થાનમાં રહેલી હોયછે; બેદિની પુરુષની ઘુંટીમાં અથવા હાડકાના સંધિમાં દેખાય છે; તે પુત્ર ! બન્ને કૂખોમાં, બન્ને કાનમાં કે બન્ને નેત્રના ઉપલા ભાગમાં કાંતારી રહે છે; વજ્રપુષ્પા માથામાં રહે છે; અને ઇન્દ્રાયુધા શિરાના છેડામાં રહે છે.

લૂતા રોગની ચિકિત્સા.

અતો વક્ષ્યામિ મૈષજ્યં શૃણુ પુત્ર ! પ્રયત્નતઃ ॥

સાન્દ્રપૂયવિસ્લાવં ચ ગમ્भीરં ચ વ્રણં વિદુઃ ।

અન્યં ચ સરુજં ચૈવ પક્કજમ્બૂસમપ્રમમ્ ॥

લૂતાવ્રણાનાં ચિંહાનિ અપક્કં યાવદ્દૃશ્યતે ।

ત્યક્ત્વા સન્ધિસ્થમર્મસ્થાં લૂતાં ચૈવ હિ તદ્વ્રણમ્ ॥

તદા તમેન તૈલેન દાહશ્ચાશુ વિધીયતે ॥

હે પુત્ર ! હવે હું એ લૂતારોગનાં ઔષધો કહું છું તે તું પ્રયત્ન કરીને સાંભળ. લૂતાના સંબંધથી જે વ્રણ થાયછે તેમાંથી જાડું પડે નીકળે છે તથા તે વ્રણ ઊંડું હોયછે. જ્યારે તે વ્રણ કાચું હોય ત્યારે તે પાકેલા જંબૂડાના રંગ જેવું હોયછે તથા તેમાં વેદના થાયછે. લૂતા વ્રણનાં એવાં લક્ષણો છે. સંધિમાં કે મર્મસ્થાનમાં જે લૂતા હોય અથવા વ્રણ હોય તેને તજીને ખીજી જગ્યાએ રહેલી લૂતા અને વ્રણઉપર ગરમ કરેલા તેલવડે દાહ કરવો.

લૂતા રોગઉપર લેપ.

અક્કોલુકસ્ય મજ્જાનિ પારિભદ્રદલાનિ ચ ।

ગૃહધૂમં કૃષ્ણજીરં ગોમૂત્રેણ તુ પેષિતમ્ ।

લેપનં ચ પ્રશસ્તં ચ લૂતાનાં મારણે પરમ્ ॥

આંકોલાની ચીળે, લીંબડાનાં પાંદડાં, ધરનો ધુમાસ, કાળી ઊરી, એ સર્વને ગાયના મૂત્રમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો. લૂતાઓનો નાશ કરવામાં એ સર્વોત્તમ લેપ છે.

પિણ્ડીતકં વિઙ્ગાનિ તથા ચેક્કુદિમૂલકમ્ ।

બીજપૂરકમૂલાનિ પેષિતાનિ વિલેપયેત્ ।

ગણ્ડમાલાં તથા ઘોરાં હન્તિ શીઘ્રં ચ કીટકાન્ ॥

ઘ્રુહીક્ષીરં ચાર્કક્ષીરં લૂતારન્ધ્રે નિયોજયેત્ .

તેન કીટસ્તુ તન્મધ્યે મ્રિયતે નાત્ર સંશયઃ ॥

આસ્ફોટાં ગિરિક્વર્ણીં ચ ચન્દનં ચ સમાંશકમ્ ।

પિષ્ટ્વા લેપઃ પ્રયોક્તવ્યો લૂતાં હન્તિ સુદારુણામ્ ॥

કરવીરં ચાર્કદુગ્ધં તથા ચ કટુતુમ્બિકામ્ ।

નિશાદ્વયં જાઙ્ગલિકાં તિલતૈલે વિપાચયેત્ ॥

લૂતામખ્યજ્ઞને હન્તિ ગણ્ડમાલાં ચ દારુણામ્ ।

ઘૃતં જાત્યાદિકં નામ તથા ચાત્ર પ્રયોજયેત્ ।

અન્યાન્યપિ વ્રણે યાનિ પ્રોક્તાનિ ચ યથાવિધિ ॥

મીંઢળ, વાયવિડંગ, હીંગોરાતું મૂળ, ખીજોરાતું મૂળ, એ સર્વને એકઠાં વાટીને તેનો લેપ કરવો. એ લેપથી ભયંકર ગંડમાળા નાશ પામે છે તથા લૂતા નામે જીવડા પણ મરણ પામે છે.

લૂતાતું જે ધાઈ પડયું હોય તેમાં થોરાતું દૂધ કે આકડાતું દૂધ ભરવું, તેથી તેમાં રહેલો કીડો મરી જાય છે એમાં સંશય નથી.

સફેદ ગોઠણી, ગરણી, ચંદન, એ ત્રણને સમભાગે લેઈને પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી દાંડણ એવી લૂતાનો નાશ થાય છે.

કરેણું મૂળ, આકડાનું દૂધ, કડવી તુંબીના ખીજ, હળદર, દારૂ હળદર, કપુરકાયલી, એ ઔષધોનું કદક કરીને તેને તલના તેલમાં પકવ કરવું. એ તેલ ચોળવાથી લૂતાઓનો નાશ થાયછે તથા અતિદારૂણ એવી ગંડમાળા પણ મટે છે.

જલ્યાદિ ધૃત પાછળ વ્રણની ચિકિત્સામાં કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ અહીં યોજવું. તેમ વ્રણ રોગમાં ખીજ પણ જે જે ઉપચાર કહેલા છે તે યથાવિધિ અહીં યોજવા.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने लूतागण्ड-

मालाचिकित्सा नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

કેઠ રોગની ચિકિત્સા.

કેઠના હેતુ અને સંપ્રાપ્તિ.

આત્રેય ઉવાચ ।

विरुद्धपानानि गुरुणि चाम्लपापोदकं सेवनकेन वापि ।

निद्रा दिवासु प्रतिजागराच्च पित्तं प्रकुप्येत् रुधिराश्रितं तत् ॥

त्वचागतः सर्पति रोगदोषः कुष्ठेति संज्ञां प्रवदन्ति धीराः ।

पापोद्भवास्ते प्रभवन्ति देहे नृणां भृशं कोपवતાं विधिज्ञ ! ॥

આત્રેય કહેછે.—પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણુવાળાં પાન પીવાથી, ભારે અને ખાટા પદાર્થોનું સેવન કરવાથી, નહારાં પાણી પીવાથી, દિવસે ઊંઘવાથી, અને રાત્રે જાગવાથી પિત્ત કોષીને લોહીમાં મળે છે તથા તે ત્વચામાં પસરીને રોગરૂપી દોષને ઉત્પન્ન કરેછે, તેને ધીરજવાળા વૈદ્યો ‘કેઠ’ એવું નામ આપે છે. હે ઉપચારાદિ વિધિને જાણનારા પુત્ર ! એ કેઠ પૂર્વજન્મનાં પાપના નિમિત્તથી અત્યંત કોપવાળા પુરુષોના દેહમાં ઉત્પન્ન થાયછે.

કોઠના પ્રકાર.

કુષ્ઠાનિ ચાષ્ટાદશથા વદન્તિ તેષાં પૃથક્ત્વેન વદામિ લક્ષણમ્ ।
અસાધ્યસાધ્યાનિ ચ કર્મજાનિ દોષોદ્ભવાનિ સહજાનિ યાનિ ॥

કોઠ અદાર પ્રકારના છે, એમ કહે છે. એ અદાર પ્રકારના કોઠમાંથી અસાધ્ય ક્યા છે? સાધ્ય ક્યા છે? પૂર્વજન્મનાં કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્યા છે? વાતાદિ દોષથી ઉપજેલા ક્યા છે? જન્મ સાથે વંશપરંપરા ઉતરી આવેલા ક્યા છે? એ સર્વ, તેમનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો સહિત હું તને કહું છું.

કોઠરોગનાં લક્ષણો.

કાર્શ્યં ચ પારુષ્યમથૈવ કણ્ઠ રોમપ્રહર્ષસ્તિમિતં તથાંગમ્ ।
તોદશ્ચ સંઘૌ વ્યથનં ચ દેહે ક્ષિગ્ધાસ્થિતા કુષ્ઠમવેતિ ચિહ્નમ્ ॥

કોઠ રોગવાળાનું શરીર કૃશ થઈ જાય છે, તેનો સ્પર્શ કરવાથી તે કરકરું (ખડખડું) લાગે, તેમાં એળ આવે છે, તેનાં રૂવાં ઊભાં થાય છે, તેનું અંગ ભીનું હોય એમ માલમ પડે છે અથવા ભીનું હોય છે, તેના સાંધાઓમાં કળતર થાય છે, શરીરમાં પીડા થાય છે અને તેનાં અસ્થિ સિનગ્ધ હોય છે. એવાં ચિન્હ કુષ્ઠરોગમાં થાય છે.

કોઠનાં નામ.

કાપાલિકં ચૈવમુદુમ્બરં ચ તથૈવ દદ્રૂણિ ચ મણ્ડલાનિ ।
વિસર્પકં હસ્તિબલં કિણં ચ ગોજિહ્વકં લોહિતમણ્ડલં ચ ॥
વૈપાદિકં ચર્મદલં તથાન્યં વિસ્ફોટકાન્યચ્ચ બહુવ્રણં ચ ।
કણ્ઠવિચર્ચી કથિતં તથાન્યત્ ધાતુપ્રમેદાત્ત્વચિ રોગસિધ્ધમા ॥

કપાલિક, ઉદુંબર, દદ્રુ (દરાઝ), મંડળ (ચામઠાં), વિસર્પક, હસ્તિબલ, કિણુ, ગોજિહ્વક, લોહિતમંડલ, વૈપાદિક, ચર્મદલ, વિસ્ફોટક, બહુવ્રણ, ખસ, વિચર્ચિકા, અને બીજા જે ધાતુના ભેદ થકી થાય છે તે કોઠ સિધ્ધમા. (એમાં પુંડરીક તથા કાકણ એ બેનો પણ સમાવેશ થાય છે.)

જૂદા જૂદા કોઠનાં સ્વરૂપ.

કપાલકામં સિતવર્ણકં ચ કૃષ્ણારુણં તદ્વદિતં વિધિષ્ઠૈઃ ।
ક્ષિગ્ધં ચ સર્વાઙ્ગતં ચ કણ્ઠમુદુમ્બરં તં પ્રવદન્તિ સન્તઃ ॥

અને કચ્છુ, એવા જે ચાર ભેદ માધવે ગણાવ્યા છે તેમાંના કાકણને બદલે લેખક દોષથી કિણુ લખાયો હોય).

ગોઝિહ—જે કોઢમાં શરીરની ત્વચા હરણુની જીભ જેવી કઠોર તથા ખરબચડી થઈ જાય છે તેને ગોઝિહ કહે છે. (માધવે એને અ-ખ્યનિહ નામ આપેલું છે, અને તે લક્ષણ પરથી યોગ્ય લાગે છે). આ કુષ્ઠ ખીજાઓથી જૂદા પ્રકારનો છે.

લોહિતમંડલ—જે કોઢમાં ઘોળાં તથા રાતાં ચકામાં થાય છે તે ચકામાંમાં કુંડાળાં પડે છે તથા તેમાં વ્રણ થઈને રસી વગેરે વહેછે, તેને લોહિતમંડલ કોઢ કહે છે. એ કોઢ લોહી નાંખના ધાતુથી ઉપજે છે તથા તેની વૃદ્ધિ પણ તેથીજ થાય છે.

વૈપાદિક—જે મનુષ્યના પગનાં તળિયાં તથા હાથનું પૃષ્ઠ ફાટીને તેમાં ચીરા પડે છે તથા વેદના થાય છે તેને વિપાદિક અથવા વૈપાદિક નામે કોઢ કહે છે. વાયુ તથા રક્તના કોષવાથી એ રોગ થાય છે. એ રોગ ઉપચારથી મટે એવો છે.

ચર્મદલ—(આ કુષ્ઠનું લક્ષણ ગ્રંથકારે કહ્યું નથી. માધવ તેનું લક્ષણ કહે છે કે, જે કોઢ રાતો, શૂળયુક્ત તથા ચેળવાળો હોય છે, તથા જેમાં ફોદલા થઈને ફૂટી જાય છે, તથા જેને હાથનો સ્પર્શ કર્યો હોય તો તે રોગીથી સહેવાતો નથી, તેને ચર્મદલ કહે છે).

વિસ્ફોટક—વિસ્ફોટકના ફોલા સરખા ફોલા જે રોગમાં થાય છે તેને વિસ્ફોટક નામે કોઢ કહે છે, (રાતા કે કાળા અને પાતળી ચામડીવાળા ફોલાને વિસ્ફોટક કહે છે.).

બહુવ્રણ—એ પછી ખીજે કોઢ બહુવ્રણ નામનો છે. જે મનુષ્યને ઝીણી ઝીણી ઘણી ફોલીઓ થાયછે તેને બહુવ્રણ નામે કોઢ થયો છે એમ જાણવું.

કણ્ડુ (ખસ)—એ રોગ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે, માટે એનાં લક્ષણ લખ્યાં નથી. (માધવ લખેછે કે પામાકુષ્ઠમાં ઝીણી ઝીણી ઘણીક ફોલીઓ થાયછે, તેમાંથી રસી ઝરેછે, તેમાં ચેળ આવે છે અને અગન ઉડે છે.)

વિચરિ—એ રોગ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે માટે એનાં લક્ષણ લખ્યાં

નથી. (માધવ કહે છે કે, જે કુષ્ઠમાં ચેળ ઘણી આવે તથા કાળી અને બહુ રસી ઝરે એવી ફાલ્લીઓ થાયછે તેને વિચર્યિકા કહે છે.)

સિદ્ધિ:—સિદ્ધિમાં કોઢ ધોળો, રાતો અને સૂક્ષ્મ હોયછે, તથા તેનું દોઢી બ્યાં બ્યાં ફરેછે સાં સાં તે થાયછે. એ રોગ જીવાન પુરુષોને થાયછે.

કોઢમાં વાતાદિ દોષના કોષનાં લક્ષણ.

તોદસ્તથા વેપથુવાતલિઙ્ગં

પિત્તેન શોષન્નમદાહતૃષ્ણાઃ ॥

શ્લેષ્મોદ્ભવે કઠિણશીતલપાણ્ડુરં ચ

નેત્રે નલ્લેષુ વપુષોનમિલાષતા ચ ॥

મિશ્રેણ સંશ્રિતભવાનિ ભવન્તિ યસ્ય

સ્યાત્ સાન્નિપાતિકમવં બહુધૈશ્ચ લિઙ્ગૈઃ ॥

કોઢમાં વાયુનું પ્રબળ હોય તો તોદ અને કંપારો થાયછે; પિત્તનો પ્રકોપ હોય તો ભ્રમ, દાહ અને તરસ ઉપજે છે; કફનો પ્રકોપ હોય તો કોઢ કઠણુ, ઠંડો, ધોળો, નેત્ર, નાખ અને શરીર પણ ધોળું, તથા રોગીને અન્નાદિકની અરુચિ થાયછે. અથવા અણુગમો થાયછે. જો એ દોષ એકઠા હોય તો એ દોષનાં ચિન્હ પણ એકઠાં જોવામાં આવે છે. તથા ત્રણે દોષનાં ચિન્હ હોય તો સન્નિપાતનો પ્રકોપ છે એમ જાણવું.

ધાતુગત કુષ્ઠના લક્ષણ.

રૂક્ષં તથા સકણ્ડુ ત્વક્સ્થિતં ચ મૃદુ શીતલમ્

આસ્ત્રાવદાહરક્તામં રક્તસ્યં રક્તગં વિદુઃ ।

સુસ્નિગ્ધં તોદગમ્મીરં માંસગં ચ વિનિર્દિશેત્ ॥

મેદસ્યે તોદવેષ્ટત્વં સુસ્નિગ્ધં રક્તલોચનમ્ ।

અસ્થિસંસ્થં ચ ગમ્મીરં વિશીર્ણે નાસિકામુલૈઃ ॥

મજ્જસંસ્થશ્ચ વિકલો મજ્જાસ્ત્રાવશ્ચ જાયતે ।

વિશીર્યતે ચ સર્વાઙ્ગં તથૈવ શુક્રગં વિદુઃ ॥

કોઢ ત્વચામાં રહ્યો હોય તો તે રૂક્ષ, ચેળવાળો, કોમળ અને ઠંડો હોયછે. જો રક્તમાં હોય તો તેમાંથી સ્ત્રાવ ઝરેછે, દાહ થાયછે, અને તેનો વર્ણ લોહીના જેવો હોયછે. માંસમાં રહેલો કોઢ અતિ સ્નિગ્ધ, તોદવાળો, અને ગંભીર હોયછે; મેદમાં રહેલા કોઢમાં તોદ થાયછે, કળત રથાયછે, કોઢ

સ્નિગ્ધ હોયછે, અને નેત્ર રાતાં થાયછે; અસ્થિમાં રહેલો કાઠ ધણો ઊંડો હોયછે તથા તે કાઠથી નાક તથા મોઢું કાઢીને ખરી પડે છે; મજ્જામાં રહેલો કાઠ અંગને ખોડ ખાંપણવાળાં કરેછે તથા રોગીની મજ્જાનો સ્વાદ થાયછે. વીર્યમાં જ્યારે કાઠ પોહાયે છે ત્યારે તેનું આખું શરીર ખવાઈ જાયછે અને તૂટી પડે છે.

કુષ્ઠના પ્રતીકાર.

અતો વક્ષ્યે સમાસેન પ્રતિકર્મ મિષગ્વર ! ।

ત્વર્ક્ષ્યે સ્વેદનમાલેપો રક્તસ્રાવશ્ચ રક્તગે ॥

વિરેચં માંસગે પ્રોક્તં મેદગે ક્વાથપાચનમ્ ।

અસાધ્યાનિ ચ ત્રીણ્યેવમસ્થિમજ્જાગતાનિ ચ ॥

હે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ ! હવે હું સંક્ષેપમાં કુષ્ઠ રોગના ઉપાય કહું છું. જે કુષ્ઠ ત્વચામાં હોય તો કુષ્ઠને સ્વેદન (પરસેવો કાઢવો) ઉપચાર કરવો તથા લેપ કરવો; જે રક્તમાં હોય તો રક્તસ્રાવ કરવો; જે માંસમાં હોય તો વિરેચન આપવું; જે મેદમાં હોય તો ક્વાથ પાચન પાચન કરવું; અસ્થિ, મજ્જા, અને વીર્ય, એ ત્રણને વિષે રહેલો કુષ્ઠ રોગ અસાધ્ય છે.

વાતાદિક્થી થયેલા કુષ્ઠની ચિકિત્સા.

વાતિકે સ્વેદનં પથ્યં પિત્તે શીતોપચારણમ્ ।

સ્ત્રૈષ્મિકે શોષણં પ્રોક્તમસાધ્યં સાન્નિપાતિકમ્ ।

રોગકારણમાલોચ્ય તદા કર્મ સમારભેત્ ॥

વાયુના કાઠમાં સ્વેદન ઉપચાર કિતકારક છે; પિત્તના કુષ્ઠમાં શીતળા ઉપચાર કરવા; કફના કાઠમાં શોષણ ઉપચાર કરવાના કહેલા છે; અને સન્નિપાતથી થયેલો કુષ્ઠ અસાધ્ય છે એટલે તેમાં કોઈ જાતના ઉપચાર લાગુ પડતા નથી. રોગનું કારણ પ્રથમ જાણીને પછી પ્રતીકાર કરવાનો વિચાર કરવો.

કુષ્ઠવાળાના સામાન્ય ઉપચાર.

પક્ષાન્ પક્ષાન્ શોધનં પાચનં ચ

માસાન્ માસાન્ કારયેદ્રેચનં ચ ।

તસ્માત્ કુષ્ઠે શોધનાય પ્રકર્ષાત્

વષ્ટે વષ્ટે માસ્યસુગ્મોક્ષણં ચ ॥

કોઠ રોગવાળાને દરેક પખવાડીએ શોધન (વમન વગેરે) ઔષધ અને પાચન ઔષધ આપવાં; દરેક મહિને વિરેચન આપવું; વળી કોઠ રોગવાળાના શરીરની અત્યંત શુદ્ધિ કરવાને દરેક છ મહિને રક્તમોક્ષ (શરીરમાંથી બગડેલું લોહી કાઢી નાખવારૂપ ઉપચાર) કરવો.

કુષ્ઠરોગમાં વમનાદિ ઉપચાર.

વાસાપટોલફલિનીલવણં વચા ચ

નિમ્બત્વચં કથિતમાશુ પિબેત્ કષાયમ્ ।

કુષ્ઠે કરોતિ વમનં મદનાન્વિતં ચ

કાથસ્તુ પાચનમયં મધુનાન્વિતશ્ચ ॥

અરૂસો, પટોળ, ગઉંલા, સિંધવ, વજ, લીંમડાની છાલ, એનેા ક્વાથ કરીને તેમાં મીઠળનું ચૂર્ણ નાખીને તે પીવાથી કુષ્ઠરોગવાળાને વમન થાયછે. અને એજ ક્વાથમાં મધ નાખીને પાવાથી તે કુષ્ઠરોગવાળાના દોષનું પાચન કરે છે.

વિરેચન અને રક્તમોક્ષ.

ફલત્રિકં ત્રિવૃદ્ધન્તી વિરેચકં મિષગ્વર ! ।

કાથો વચોષ્ણતોયેન પાને સ્યાદ્મિષગુત્તમ !

શાસ્ત્રપ્રશાસ્ત્રયોર્વેધ્યા શિરા શિરસિ ચૈવહિ ।

તતઃ પ્રયોજનીયં ચ કાથો લેહશ્ચ તૈલકમ્ ॥

હે ઉત્તમ વૈધ ! હરડે, બહેડાં, આમળાં, નસોતર, દંતીમૂળ, વજ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તે ક્વાથનું ગરમ પાણી પીવાથી વિરેચન થાયછે. કુષ્ઠરોગવાળાની હાથની, પગની તથા માથાની શિરાનો વેધ કરવો. પછી ક્વાથ, અવલેહ અને તેલની યોજના કરવી.

કોઠ ઉપર શુંક્યાદિ ક્વાથ.

શુળ્લીકણાસ્તદિરપાટલિકાપટોલી

મઙ્ગિષ્ઠદારુવિષ્ણિલ્લવ્યવાનિકાનામ્ ।

વાસાંફલનિકજલેન કષાયસિદ્ધઃ

પાનાન્નિહન્તિ મનુજસ્ય ચ કુષ્ઠદોષમ્ ॥

સુંઠ, પીપર, ખેર, પાડળ, પટોલ, મજ્જક, દેવદાર, અતિવિખ, ખીલી, જવાન, અરડૂસો, હરડે, બહેડાં, આમળાં, એ ઔષધોનો ક્વાથ પાણીમાં તૈયાર કરીને પાવો. તેથી મનુષ્યનો કોઠ નામે રોગ નાશ પામે છે.

વાસાદિ ક્વાથ.

વાસાવિડક્કપિચ્ચુમન્દપટોલપાઠા-

શુળ્લીસુરેન્દ્રતરુભિર્દશમૂલપથ્યાઃ ।

કાથો નિહન્તિ ચ મરુત્પ્રભવં ચ કુષ્ઠં

ત્રિઃસપ્તકેઽહનિ મહૌષધમેવ યોજ્યમ્ ॥

અરડૂસો, વાયવિડંગ, લીમડો, પટોલ, પડાડમૂળ, સુંઠ, દેવદાર, દશ-મૂળ, હરડે, એ ઔષધોના ક્વાથમાં સુંઠતું ચૂર્ણ નાખીને એકવીસ દીવસ પીવાથી વાયુનો કોઠ નાશ પામે છે.

કુષ્ઠઉપર ભોજનાદિ પથ્ય.

નિત્યં છિન્નોદ્ભવાચૂર્ણં તસ્ય ક્વાથસમન્વિતમ્ ।

પીતં જીર્ણં ચ સઘૃતં મોજને ષષ્ટિકં પયઃ ।

હન્તિ કુષ્ઠાનિ સર્વાણિ સપ્તધાતુગતાનિ ચ ॥

અથ લેપનાનિ ।

ગળોનો ક્વાથ કરીને તેમાં ગળોનું ચૂર્ણ નાખીને નિત્ય પીવો. તથા તે ક્વાથ પચી ગયા પછી સાદી ચોખ્ખા, દૂધ અને ઘી ખાવાં. એ પ્રયોગથી સાતે ધાતુઓમાં રહેલા સર્વે પ્રકારના કોઠ મટે છે.

કુષ્ઠ ઉપર લેપ.

કાશ્મર્યદદુગ્ધમથાપિ કુષ્ઠં નિશાદ્વયં કાંજિકપિષ્ઠમેતત્ ।

લેપે પ્રશસ્તં વિનિહન્તિ કુષ્ઠં વિર્ચિચીવીસર્પકમંડલાનિ ।

પદ્મગજાકૃમિશત્રુરજન્યૌ સર્ષપિકામગધામરિચાનિ ।

સંધવતક્રયુતં પરિપેષ્ય હન્તિ વિર્ચિચિકમંડલકુષ્ઠમ્ ॥

દૂર્વાભયામગધજા ચ તથૈવ વાસા

કુષ્ઠં હુતાશમભયાકૃતમાલકં વા ॥

પિષ્ઠાનિ તત્ર મધુકાઙ્ગિકમૂત્રપિષ્ઠ-

લેપેન કુષ્ઠમપિ હન્તિ ચિચર્ચિકાં ચ ॥

શીવણુ અથવા પુષ્કરમૂળ, કુંવાડિયાનાં ખીજ, ઉપશેટ, હળદર, આંબાહળદર, એ સર્વને કાંજ સાથે વાટીને તેનો લેપ કરવો એ હિતકારક છે. એ લેપથી કોઢ, વિચરિ, વીસર્પ, અને મંડલ (ચક્રમાં,) એ સર્વે નાશ પામે છે.

કુંવાડિયાનાં ખીજ, વાયવિડંગ, હળદર, આંબાહળદર, સરસવ, પીપર, મરી, સિંધવ, એ સર્વને છાશમાં વાટીને ચોપડવાથી વિચરિ અને મંડલ નાશના કોઢ મટે છે.

દરો, હરડે, પીપર, અરડૂસો, ઉપશેટ, ચિત્રો, હરડે, ગરમાળો, એ સર્વને એકઠાં વાટીને તેને મધ, કાંજ કે ગોમૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવાથી કોઢ તથા વિચરિકા મટે છે.

કુષ્ઠરોગમાં ધાવન.

વિસર્પદોષે પ્રોક્તાનિ ધાવનાનિ ચ કારયેત્ ॥

સૌવીરકરસેનાપિ ધાવનં ત્રિફલામ્બુના ।

વાતિકે ચૈવ કુષ્ઠે ચ પ્રશસ્તં કથિતં બુધૈઃ ॥

નિમ્બપત્રકષાયેન યષ્ઠીમધુકકલ્કિતમ્ ।

દુઃધેન શીતલેનાપિ વિદાર્યાઃ ક્વાથકેન વા ।

હન્તિ વાતોદ્ભવં કુષ્ઠં ધાવનં તુ મિષગ્વર ॥

અગ્નિમન્થપટોલાનિ માતુલુક્કદલાનિ ચ ।

સર્ઠીપર્પટકઃ ક્વાથઃ ધાવનં શ્લેષ્મરોગિણામ્ ॥

વિસર્પરોગમાં જે જે ધોવાનાં ઔષધો અતાવ્યાં છે તે તે આ કોઢ રોગમાં પણ ચોળવાં. કાંજથી અથવા ત્રિફળાના પાણીથી કોઢને ધોવા. એ ધોવાની ક્રિયા વાયુથી થયેલા કોઢમાં હિતકારક છે એમ પંડિતો કહે છે. હે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ! જેઠીમધનું કલ્ક કરીને તેને લીમડાનાં પાંદડાંના ક્વાથમાં મેળવીને તે વડે ધોવું અથવા ઠંડા દૂધવડે અથવા વિદારીકંદના ક્વાથવડે, કોઢઉપર સેચન કરવાથી વાયુનો કોઢ મટે છે.

૧ ધાવનં હંતિ એવ ચ. પ્ર૦ ૩ જી. ૨ હંતિ કુષ્ઠં મહાધોરં ધાવનં ન પ્રશસ્યતે. પ્ર૦ ૧ લી.

विपादिका उपर लेख.

स्वेदयित्वा र्कपत्रैश्च मधुतैलेन लेपनम् ॥

અહિરાદિ ક્વાથ.

सकलकुष्ठविनाशनकारकं भवति चेन्दुसमानवपुर्नरः ॥

આરગ્ગધાદિ ક્વાથ.

कुष्ठानि सर्वाणि विसर्पदद्रुविचर्चिका हन्ति नरस्य शीघ्रम् ॥

इत्या रग्वधादिक्ताथः ।

ગરમાજો, ધાવડી, કરેલુ, ધાવડો, સાદડ, સળવૃક્ષ (રાજાનું ઝાડ)
ખાખર, કદબ, લીંબડો, કડુ, ચરડુસો, ખેર, મોરવેલ, એ સર્વેનાં મૂળ

ભાવીને તેનો સારી રીતે અષ્ટમાંશ પાણી શેષ રહેતાં લગી ક્વાથ કરવો. પછી તે ક્વાથ ધી સાથે માપ પ્રમાણે પીવાથી શરીર ઉપર થયેલા સધળા પ્રકારના કોઠ નાશ પામે છે. વળી વીસર્પ રોગ, દરાઝ, અને વિચરિકા રોગ, એ સર્વે પણુ જલદીથી નાશ પામે છે.

અદિરાદિ ધૃત.

સ્વદિરકદરમૂર્વાવાલકં કર્ણિકારઃ

કુટજસપરિમદ્રારગ્વધા નીપદીપ્યાઃ ।

ક્થિતમપિ સમાંશં યદ્દૃતં પાનમસ્ય

વિનિહન્તિ સકલાન્વૈ કુષ્ઠવૈસર્પદર્પાન્ ॥

ખેર, ઘોળો ખેર, મોરવેલ, વીરણુવાળો, કરેણુ, ઇંદ્રજવ, લીમડો, ગરમાળો, કદંબ, અજમોદ, એ સર્વના ક્વાથમાં સમાન ભાગે ધી નાખીને સિદ્ધ કરવું. એ પીવાથી સધળા પ્રકારના કોઠ અને વીસર્પરોગ મટે છે.

ભહ્માતકાદિ તેલ.

મહ્માતકઙ્ગ્યૂષ્ણમક્ષ્તૂર્ણ કુષ્ઠં ચ ગુજ્જાલવણાનિ પંચ ।

ફલત્રિકં તૈલવિપાચિતાનિ ચાભ્યઞ્જનં હન્તિ ચ દદ્રુકુષ્ઠમ્ ॥

इति भह्मातकाद्यं तैलम् ।

ભીલામાં, સુંઠ, પીપર, મરી, બહેડાં, ઉપશેટ, ચણોદી, સિંધવ, સંચળ વરાગડું, કાચલવણુ, ખીડલવણુ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં તેલ નાખીને તેને પકવ કરવું. એ તેલ ચોળવાથી દાદર અને કોઠ નાશ પામે છે.

તિલતૈલ.

અશ્વઘ્નમૂલં હલિની સમજ્ઞા નિશાદ્વયં સર્પપચિત્રકં ચ ।

સમૃક્કરાજં કદુતુમ્બિકા ચ કુષ્ઠં વિડક્કં મગધા ચ ચૂર્ણમ્ ॥

સુહ્યર્કદુગ્ધેન વિપાચિતં તુ તૈલં તિલાનાં પરિપક્વમેતત્ ।

અભ્યઞ્જનં ચૈવ નરસ્ય નૂનં દદ્રૂણિ કણ્ઠાનિ વિનાશયેષ્ઠ ॥

इति तिलतैलम् ।

ઘોળી કરેણુનું મૂળ, લાંગલી, મજીઠ, હળદર, આંબાહળદર, સરસવ, ચિત્રો, ભાંગરો, કડવી તુંબડી, ઉપશેટ, વાયવિંડંગ, પીપર, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને ચોરના તથા આકડાના દૂધમાં નાખી તેનું કદક કરવું. પછી

તેલના તેલમાં તે કલકને નાખીને તેને પરિપકવ કરવું. એ સિદ્ધ થયેલા તેલનું અભ્યંજન કરવાથી તે દાદર તથા ખસનો નાશ કરે છે.

હરિદ્રાદિ તેલ.

હરિદ્રા સમક્ષા સુરાહ્ન સચિત્રં
વિઙ્ગાનિ કૃષ્ણાં વિષાલાબુ કુષ્ટમ્ ।
તથા લાઙ્ગલી ચક્રમર્દં ચ ગુઝા
વિશાલાં તથારિષ્ટપત્રાણિ ચૈતત્ ॥
વિચૂર્ણં કૃતં ભાવિતં ચાર્કદુગ્ધે
ન તૈલં વિપાચ્યં નરસ્યાતિશીઘ્રમ્ ।
હિતં લેપને કુષ્ટપામાવિચર્ચિ
નિહન્તિ તથેદં હરિદ્રાદિતૈલમ્ ॥

इति हारद्राद्यं तैलम् ।

હળદર, મચ્છ, દેવદાર, ચિત્રો, વાયવિંગ, પીપર, અતિવિખ, તુંબકીનાં ખીજ, ઉપલેટ, લાંગલી, કુંવાડિયો, ચણાડી, ઇંદ્રવારણી, અરી-
કાનાં પાંદડાં, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરીને તેને આકડાના દૂધનો પટ દેવો.
પછી તે પટ દીધેલું ચૂર્ણ તેલમાં નાખીને તેલ પકવ કરવું. એ તેલ
કોઢવાળા પુરૂષને યોગવાથી જલદીથી ફાયદો કરે છે. આ હરિદ્રાદિ તેલ
કોઢ, ખસ અને વિચર્ચિ રોગનો નાશ કરે છે.

નિંબાદિ ધૂત.

નિમ્બં પટોલં ચ કિરાતકં ચ જાતી વિશાલા સપુનર્નવા ચ ।
પયોદલાક્ષારસમેવ વાસા ત્રાયન્તિકા બિલ્વકકુષ્ટયષ્ટિઃ ॥
સંચૂર્ણિતં ક્ષીરદધિસમેતં ધૃતં વિપક્કં પરિષેકને ચ ।
હિતં ચ કુષ્ટક્ષતદદ્રુરક્તં પામાવિચર્ચીર્વિનિહન્તિ કણ્ઠમ્ ॥

इति निम्बाद्यं धृतम् ।

લીંબડાની છાલ, પટોલ, કરિયાતું, જાઈનાં પાંદડાં, ઇંદ્રવારણી,
સાટોડી, મોથ, લાખ, અરડૂસો, ત્રાયમાણ, ખીલી, ઉપલેટ, જેઠીમધ, એ
સર્વેનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં દૂધ તથા દહીં મેળવવું. અને તેમાં ધી નાખીને

પકવ કરવું. એ ધૃતનું સિયન કરવાથી (ચોપડવાથી) કોઢ, ક્ષત, દાદર, રક્ત, ખસ, વિચર્ચિ, અને ચેળ, એ સર્વે નાશ પામે છે,

ધોળા કોઢની ચિકિત્સા.

શ્વેત કોઢની સંપ્રાપ્તિ અને નિદાન.

પિત્તં ચ ત્વગ્ગતં ભૂત્વા વાતેનૈવ સમીરિતમ્ ।

સરક્તં ચ પ્રકુપિતં કુરુતે પાણ્ડુરચ્છવિમ્ ॥

તચ્ચ શ્વિત્રમિતિ સ્થ્યાતં તસ્ય ચ શૃણુ લક્ષણમ્ ।

અસાધ્યં કષ્ટસાધ્યં વા વિજ્ઞેયં તદ્વિષગ્વરૈઃ ॥

ઈષદ્રક્તં ભવેત્ પાણ્ડુ સન્નિપાતાચ્ચ જાયતે ।

અસાધ્યં તચ્ચ સર્વાઙ્ગચિત્રં સ્નિગ્ધં તદેવ તુ ॥

પીતચ્છવિ પાણ્ડુરરુક્ષમેવ ત્વચાગતં સાધ્યતમં પ્રતીતમ્ ।

સંપાચનં શોધનમેવ શસ્તં વિરેચનં રક્તવિમોક્ષણં ચ ॥

વાયુએ પ્રેરેલું પિત્ત ત્વચામાં જાયછે અને ત્યાં લોહીની સાથે મળાને વિકાર પામે છે તેથી શરીરનો વર્ણ ધોળો થઇ જાયછે, તેને શ્વિત્ર કે ચિત્ર-કોઢ કહીને કહે છે. એ કોઢનાં લક્ષણ કહું તે સાંભળ. એ કોઢ અસાધ્ય છે અથવા કષ્ટસાધ્ય છે એમ ઉત્તમ વૈદ્યોએ જાણવું. જે શ્વિત્ર કોઢ સન્નિપાતથી ઉપજે છે તે લગાર લાલ અને ધોળો હોયછે. તે કોઢ અસાધ્ય જાણવો. વળી જે શ્વિત્રકોઢ સઘળે અંગે વ્યાપી ગયો હોયછે તથા સ્નિગ્ધ હોયછે તે પણ અસાધ્ય જાણવો. જે કોઢનો વર્ણ પીળો તથા ધોળો હોયછે અને જે રક્ષ હોયછે, તેમજ જે ત્વચાને વિષે રહેલો હોયછે તેને સાધ્ય જાણવો, એ કોઢવાળાને પાચન, શોધન અને વિરેચન ઔષધ આપવાં તથા તેનું રક્તમોક્ષણ કરવું એ પણ સાચું છે.

સશ્લેષ કોઢના ઉપાય.

વાસાગુહ્ચીત્રિફલાકરઞ્જપટોલનિમ્બાર્જુનવેતસાનામ્ ।

કૃષ્ણાસમઙ્ગાસહિતં ચ કલકં પાને હિતં ચિત્રકમળંડલે ચ ॥

સદિરવાસકનિમ્બપટોલકૈર્ધવયવાસકમેવ ફલત્રિકૈઃ ।

સકલકુષ્ઠવિસર્પકમળંડલં વિજયતે મનુજસ્ય ચ પાણ્ડુરમ્ ॥

પાઠાવિડ્ઙ્મગધાસુરદારુચિત્રં દદ્રુમ્પરાત્રિયુગલં ચ તથા સમજ્ઞા ।
કુષ્ટં વચામધુકસૈન્ધવકાઞ્ચિકેન પિષ્ટં તુ મૂત્રકં સુધાજરસેન વાપિ ॥
પ્રલેપને ચિત્રમથૈવ સિધ્ધમ વિનાશમાયાતિ ચ કણ્ડકુષ્ટમ્ ।
વિચર્ચિકાં નાશયતે ચ કણ્ઢં વિસ્ફોટમાશુ પ્રતિસર્પણાનિ ॥

મૃજ્જરાજો હરિદ્રા ચ દૂર્વાજાજીવિડ્ઙ્મકાઃ ।

કૃષ્ણાસ્તિલાશ્ચિત્રકાણિ તથૈવ હરિચન્દનમ્ ॥

મૂત્રેણ પેષિતં તત્તુ લેપનં ચિત્રકુષ્ટિનિ ।

હન્તિ દદ્રુણિ સિધ્ધમાનિ કુષ્ટં કંઙ્કવિચર્ચિકાઃ ॥

અરડુસો, ગળો, હરડે, બહેડાં, આમળાં, કરંજ, પટોલ, લીંબડો, સદડ, નેતર, પીપર, મહદ, એ સર્વનું કદક કરીને પીવાથી ચિત્રકોટ તથા મંડળકોટવાળાને ક્ષાયદો આપે છે.

ખેર, અરડુસો, લીંબડો, પટોલ, ધાવડો, ધમાસો, હરડે, બહેડાં, આમળાં, એ ઔષધનો ક્ષાય પીવાથી સધળા કોટ, વિચર્ચ, મંડળ, અને સદેદ કોટ નાશ પામે છે.

પાહાડમૂળ, વાયવિડંગ, પીપર, દેવદાર, ચિત્રો, કુંવાડિયાનાં બીજ, હળદર, આંબાહળદર, મહદ, ઉપસેટ, વજ, જેડીમધ, સિંધવ, એ ઔષધોને કાંછમાં વાટયાં. પછી તેને ગાયનું મૂત્ર તથા ઘોરનાં પાંદડાંનો રસ એ બેમાં યુક્ત કરીને ચોપડવું. એ લેપ ચોપડવાથી ચિત્ર કોટ, સિધ્ધ નામે કોટ, ખુજલી અથવા કડું નામે કોટ, વિચર્ચિકા, સાધારણ ખુજલી, વિરંદકા, અને વીસર્પ એ સર્વે નાશ પામે છે.

ભાંગરો, હળદર, દરો, છડ્ વાયવિડંગ, કાળા તલ, ચિત્રો, હરિચંદન, એ સર્વને ગાયના મૂત્રમાં બારીક વાટીને ચિત્રકુષ્ટવાળાને તેનો લેપ કરવો. એ લેપથી દાદર (દરાઝ,) સિધ્ધ કોટ, ખુજલી, વિચર્ચિકા, એ સધળાં નાશ પામે છે.

કુષ્ટઉપર પથ્યાપથ્ય.

ન વિદાહીનિ ચામ્લાનિ વાતલાનિ તથૈવ ચ ।

જ્વરે પ્રોક્તાનિ પથ્યાનિ તાનિ ચાત્ર પ્રયોજયેત્ ॥

વ્રણેષુ કુષ્ટરાજીષુ હિતમેવોપચારણમ્ ॥

કોઠવાળાને વિદાહી એટલે પાચન થતાં દાહ કરે એવા પદાર્થ ખાવા પીવા આપવા નહિ; તેમજ ખાટા અને વાયુ કરે એવા પદાર્થોનું તેણે સેવન કરવું નહિ. જ્યારવાળાને ખાવા પીવા વગેરેનાં જે પથ્ય કહેવામ આપ્યાં છે તે અહીં પણ યોજ્યાં. જે ઉપચાર વ્રણરોગવાળાને હિતકર છે તે ઉપચાર કોઠવાળાને પણ હિતકારક છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतौत्तरे तृतीयस्थाने कुष्ठ-

चिकित्सा नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

इति कायतन्त्रं समाप्तम् ।

ત્રયશ્ચત્વારિંશોઽધ્યાયઃ ।

શાલાક્ય તંત્ર.

માથાના રોગની ચિકિત્સા.

માથાના રોગના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

अतिभारतियोगेन अतितीक्ष्णोष्णभावतः ।

विनाभ्यङ्गेन वा शैत्यात् पित्तेनातिविशेषतः ।

ક્રિમિદોષેણ વા પુંસાં જાયતે ચ શિરોગદઃ ॥

આત્રેય કહેછે—માથે અતિશય ભાર ઉપાડવાથી, અતિશય તીક્ષ્ણ કે અતિશય ગરમ પદાર્થનું સેવન કરવાથી, માથે તેલ ન ધાલવાથી, માથે દંડક બહુ લાગવાથી, અને વિશેષે કરીને અતિશય પિત્તથી કે કૃમિદોષથી માથાનો રોગ ઉત્પન્ન થાયછે.

માથાના રોગના પ્રકાર.

वातरक्तकफात् पित्तात् पित्तेनापि विशेषतः ।

सन्निपातेन विज्ञेयाः क्रिमिजाश्च तथा परे ॥

અર્ધશીર્ષવિકારશ્ચ દિનવૃદ્ધિકરાસ્તથા ॥

વાયુથી, લોહીથી, કફથી, પિત્તથી માથાનો રોગ થાયછે. તેમાં પિત્તથી વિશેષે કરીને થાયછે. વળી સન્નિપાતથી, તથા કૃમિદોષથી માથાના રોગ થાયછે. તેમજ અરધું માથું દુખવાનો રોગ જેને આધાસીસી કહે છે તે તથા જેમ જેમ દિવસ ચઢતો જાય તેમ તેમ માથું વધારે વધારે દુખતું જાય, એવો દિનવૃદ્ધિરોગ પણ થાય છે. (એવી રીતે માથાના રોગ આઠ પ્રકારના છે.)

વાતશિરોરોગનાં લક્ષણ.

વાતેન રાત્રૌ ભવતે વ્યથા ચ અથાતુરસ્ય વ્યથતે શિરશ્ચ ।

સૌખ્યં લભેત્ સ્વેદનમર્દનેન વાતેન સા વિદ્ધિ શિરોરુજા ચ ॥

વાયુથી થયેલા માથાના રોગમાં રાત્રે પીડા થાય છે તથા રોગીનું માથું દુઃખે છે. માથે સ્વેદન ઉપચાર કરવાથી કે મર્દન કરવાથી રોગીને સુખ થાય છે. એવાં ચિન્હવાળા શિરોરોગને વાયુથી થયેલો જાણવો.

પિત્તશિરોરોગનાં લક્ષણ.

યસ્યોષ્ણમઙ્ગં ભવતે શિરોર્તિ-

ર્ધમે સતાપે ચ દિનેઽર્ધરાત્રૌ ।

સધૂમપિત્તઃ કટુકો બલાર્શઃ

શીતાત્સુખં વા નિશિ સ્વાસ્થ્યમેતિ ॥

શીતાત્સુખં વા ભ્રમ एव તૃણા

સતીવ્રપિત્તાઙ્ગવતે રુજા ચ ।

સૂર્યોદયે વા ભવતે દિનાન્તે

ભ્રમશ્ચ તૃણા ભવતે સુતીવ્રા ॥

જે માણસનું અંગ ગરમ રહે છે તથા ધામ થવાથી, તાપમાં ફરવાથી, દિવસે કે મધ્યરાત્રે માથું દુખે છે, વળી જેને ગરમ વરાળ સહિત પિત્તયુક્ત તીખો કે કડવો ગલકો પડે છે, અને જે ઠંડકથી સુખ પામે છે તથા રાત્રે જેને સાઈ લાગે છે, તેને પિત્તથી થયેલો માથાનો રોગ જાણવો. વળી જેને તીવ્ર પિત્તની પીડા સૂર્યોદયે કે સૂર્ય આથમતી વેળાએ થતી હોય, જેને ભ્રમ થતો હોય તથા અતિ તીવ્ર તરસ લાગતી હોય, તેને પિત્તથી થયેલો માથાનો રોગ સમજવો.

કફશિરોરોગનાં લક્ષણ.

સજાઙ્ગમઙ્ગં ભવતે ચ શીતં સ્વેદેન યુક્તં મૂયુગં ચ શૂનમ્ ।

મદશ્ચનેત્રં તપતે ચ તન્દ્રા કફોપદિષ્ટઃ શિરસો વિકારઃ ॥

જે મનુષ્યના અંગમાં જડતા હોય, અંગ ઠંડાં લાગતાં હોય, શરીરે પરસેવો બહુ વળતો હોય, આંખોની બન્ને લમરો સૂજેલી હોય, આંખોમાં અગન બળતી હોય તથા મેન રહેતું હોય, તેને કફથી થયેલો માથાનો રોગ જાણવો.

લોહીથી થયેલા માથાના રોગનાં લક્ષણ.

રક્તેન નાસાપુટકેડપિ જાલં નિરેતિ શેષા વદને ચ તૃષ્ણા ।

રક્તાક્ષિમન્યા જડતા ચ यस્ય તમાહ રક્તોદ્ભવશીર્ષરોગમ્ ॥

જેના નાકમાંથી લોહીયુક્ત મળ નીકળતો હોય, મુખમાં તરસ ઘણી લાગતી હોય, આંખો રાત્રી થઇ ગઇ હોય, ડોકાની પાછલી સિરા જડ થઇ ગઇ હોય, તે પુરૂષને લોહીથી માથાનો રોગ છે એમ જાણવું.

સન્નિપાતથી થયેલા માથાના રોગનાં લક્ષણ.

મધ્યં પ્રદૃષ્ય પ્રતનોતિ પીઠાં નાસાપરિસ્ત્રાવિ જલં તથા ચ ।

સજાઙ્ગમોદશ્વસનં ચ यस્ય સા સન્નિપાતાદ્ભવતે શિરોડર્તિઃ ॥

માથાના મધ્યમાં રહેલા પદાર્થને બગાડીને વાતાદિ ત્રણે દોષ માથામાં પીડા ઉત્પન્ન કરે છે તથા નાકમાંથી પાણી ઝરે છે; વળી માથું જડ થઈ જાય છે અને રોગીને મોહ તથા શ્વાસ થાય છે આવા પ્રકારેના માથાનો રોગ સન્નિપાતથી થયેલો છે એમ જાણવું.

કૃમિથી થયેલા માથાના રોગનાં લક્ષણ.

યસ્યાતિમાત્રં શિરસિ પ્રતોદઃ વિભજ્યમાનેડપિ ચ મસ્તકાન્તે ।

ઘ્રાણે પરિસ્ત્રાવિ સરક્તપૂયં ક્રિમિપ્રસૂતા ચ શિરોવ્યથા ચ ॥

જે પુરૂષના માથામાં સોયો ઘોચાતી હોય એવી અતિશય વેદના થાય છે, માથાનાં લમણાં જાણે ફાટી જતાં હોય તેમ દુખેછે, તથા નાકમાંથી લોહી અને પડ વેહે છે. એ માથાના રોગને કૃમિઓથી ઉત્પન્ન થયેલો જાણવો.

બીજા માથાના રોગનાં કારણો.

ક્રોધાચ્છોકાઙ્ગવેચ્છાન્યા વ્યાયામેऽતિશ્રમેષુ ચ ।
 સા વાતેન શિરઃપીડાં નીરુજાં ચ નૃણામપિ ॥
 અતિલેખનપાઠેન તથા સૂક્ષ્માન્નિરીક્ષણાત્ ।
 દૂરદ્રષ્ટેક્ષણેનાપિ વેદના વાતરક્તજા ॥
 નાસિકાર્દ્ધે વ્યથા તસ્ય વ્યથા ભ્રૂયુગલે ભવેત્ ।
 નીલં કૃષ્ણં ચ પશ્યેત વેદના મસ્તકે ભવેત્ ॥
 ન રક્તેન વિના પિત્તં રક્તં પિત્તેન ચાલ્યતે ।
 ન પિત્તેન શિરોઽર્તિઃ સ્યાત્ પિત્તં વાતેન ચાલ્યતે ॥

ક્રોધ વખત ક્રોધથી કે શોકથી માથું દુખે છે; કોઈવાર અતિશય કસરત કરવાથી કે અતિ શ્રમ કરવાથી માથું દુખે છે. એવી રીતે નીરોગી માણસને પણ માથાની પીડા થાય છે ત્યારે તે વાયુથી થયેલી છે એમ જાણવું. અતિશય લખવા મળવાથી, અતિશય ઝીણી વસ્તુ જોવાથી, તથા દૂર નજર કરીને જોવાથી વાયુ તથા રક્તથી થયેલી માથાની વેદના થાય છે. એવી વાતરક્તની વેદના થાય છે ત્યારે અરધા નાક ઉપર તથા આંખની અન્ને ભમરોમાં પીડા થાય છે, આંખે નીલ તથા કાળા રંગ દેખાય છે અને માથામાં પણ પીડા થાય છે. માથાનાં રોગમાં રક્તવિનાશું પિત્ત હોતું નથી, તથા પિત્તને લીધે કોહી ચલાય-માન થાય છે, તેમજ પિત્તવિના માથું દુઃખતું નથી તથા વાયુ પિત્તને ચલાયમાન કરે છે.

માથાના રોગની ચિકિત્સા.

તસ્માદ્વક્ષ્યેऽપ્યુપચારં શૃણુ મેષજલક્ષણમ્ ।
 સ્વેદઃ પ્રલેપનં નસ્યં પાનાભ્યઙ્ગં ચ મર્દનમ્ ॥
 સ્વેદનં વાતકફજે ચાભિઘાતે તથા પુનઃ ।
 પિત્તજે રક્તજે વાપિ ન કુર્યાત્ સ્વેદનં તયોઃ ॥
 રક્તજે ચ શિરા વેધ્યા પિત્તજે વાપિ કુત્રચિત્ ॥

એટલા માટે હું માથાના રોગના ઉપચાર કહું છું, માટે તે ઉપ-ચારમાં યોગવાનાં ઔષ્ધોનું લક્ષણ કહું તે સાંભળ. સ્વેદ, લેપન, નસ્ય,

પાન (ક્વાથાદિકતું), શરીરે યોજવાનું ઔષધ, મર્દન, એવા ઉપાય માથાના રોગમાં યોજવા. વાયુ તથા કફથી થયેલા માથાના દરદમાં તથા વાગવાથી થયેલા માથાના રોગમાં સ્વેદન ઉપચાર કરવા. પણ પિત્તથી કે રક્તથી માથાનું દરદ થયું હોય તો તેમાં સ્વેદન ઉપચાર કરવા નહિ. રક્તથી થયેલા માથાના દરદમાં શિરાવેધ કરવો. તેમ ઢાઈવાર પિત્તથી થયેલા માથાના રોગમાં પણ શિરાવેધ કરવાને હરકત નથી.

સ્વેદન ઉપચાર.

કોકિલાક્ષા ચ તર્કારી કંદુકા નિમ્બપત્રકૈઃ ।

શોભાઞ્જનકપત્રૈસ્તુ ક્વાથબાષ્પેણ સ્વેદયેત્ ।

અમીષાં ચ પ્રલેપેન સૌખ્યં ચાસ્ય પ્રજાયતે ॥

એખરો, અરણી, કુટકી, લીંમડાનાં પાંદડાં, સરગવાનાં પાંદડાં, એ સર્વનો ક્વાથ કરીને તેની વરાળ આપીને માથે સ્વેદ કાઢવો. એજ ઔષધોના લેપથી મનુષ્યને સુખ ઉપજે છે.

પિત્તશિરોરોગ ઉપર લેપ.

સંશીતપરિષેકૈશ્ચ યષ્ઠીમધુકચન્દનૈઃ ।

કેસરૈર્માતુલુકૈશ્ચ પિત્તજે શીતલેપનમ્ ॥

કદમ્બાર્જુનશીઘ્રશ્ચ લેપનાર્થે ભિષગ્વર ! ॥

પિત્તથી થયેલા માથાના રોગ ઉપર ઠંડા પદાર્થોનું સિંચન કરવું. જેઠીમધ, ચંદન, કેસર, ખીબેફે, એ પદાર્થોના ઠંડા લેપ કરવા. હે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ! કદમ્બની છાલ, સાદડની છાલ તથા સરગવાની છાલનો લેપ કરવો.

શિરોરોગ ઉપર નસ્ય પ્રયોગ.

ગુડેન નાગરા વાપિ પથ્યા વાપિ ગુડેન વા ।

ગુડશોભાઞ્જનરસૈર્નસ્યયોગાન્ પૃથક્ પૃથક્ ॥

નસ્યેન વાતસંભૂતા શિરોઽર્તિશ્ચોપશામ્યતિ ।

મરિચં કટુફલં પથ્યા મૂત્રેણોષ્ણોદકેન વા ॥

નસ્યં કફોદ્ભવે ઘોરે શિરોરોગે ભિષગ્વર ! ।

વચામધુકસારં વા મૂલં વા ગિરિકર્ણિકમ્ ।

નસ્યપ્રયોગે વિહિતં સન્નિપાતે શિરોગદે ॥

વન્ધ્યાકર્કોટકીમૂલં શીતમુષ્ણેન વારિણા ।
મિતં નસ્યે પ્રયુજ્ઞીત ક્ષિમિજે ચ શિરોગદે ॥

અથ તૈલમ્ ।

ગોળની સાથે સુંઠનું અથવા ગોળની સાથે હરડેનું, અથવા ગોળની સાથે સરગવાના રસનું નસ્ય આપવું. એ ત્રણ જૂદા જૂદા નસ્યના પ્રયોગ છે. નાકમાં ઔષધ નાખવાના એ પ્રયોગથી વાયુથી થયેલી માથાની પીડા શમે છે. મરી, કાયફળ, હરડે, એ ઔષધના ચૂર્ણને ગાયના મૂત્ર સાથે અથવા ગરમ પાણી સાથે મેળવીને નસ્ય આપવું. હે વૈદ્યોત્તમ ! કફથી ઉત્પન્ન થયેલા બયાનક માથાના રોગમાં એ નસ્ય હિતકારક છે.

વજ્ર અથવા જેઠીમધનો શીરો, અથવા ગરણીનું મૂળ, એ ત્રણમાંથી ગમે તેનું નસ્ય આપવાથી સન્નિપાત સંબંધી માથાનો રોગ મટે છે.

વાંઝણી કંકાડીનું મૂળ ગરમ પાણી સાથે વાટીને ઠંડું થાય ત્યારે માપ પ્રમાણે નાકમાં નાખવાથી કૃમિથી ઉપજેલો માથાનો રોગ મટે છે.

પદ્મિન્દુક તેલ.

મૃક્કરાજરસં ચૈકં દ્વિભાગં કાઞ્જિકેન ચ ।
શોભાઞ્જનં ભાગત્રયં રસં તત્ર વિનિશ્ચિપેત્ ॥
સૌવીરકરસં પંચ ષડ્ભાગં તુમ્બિકારસમ્ ।
શુણ્ઠી સૈન્ધવમમ્લીકા પટોલં વાસકં શિવા ॥
અમયા સુરસા ચૈવ તૈલં ચ ચતુરંશકમ્ ।
પાચિતં તત્તુ નસ્યેન યોજયેચ્છ ષડ્બિન્દુકમ્ ॥
તથૈવ મસ્તકાશ્વજ્ઞે હિતં સ્યાત્ કર્ણપૂરકે ।
હિતં વાતાદિજે રોગે શિરોઽત્તૌ ક્ષિમિજે તથા ॥

इति षड्बिन्दुकं नाम तैलम् ।

ભાંગરાના રસનો એક ભાગ, કાંછના એ ભાગ, સરગવાના રસના ત્રણ ભાગ, જવની ખાટી કાંછના પાંચ ભાગ, તુંબડીના રસના છ ભાગ, એ સર્વ એકઠાં કરીને તેમાં ચાર ભાગ તેલના નાખવા. પછી તેમાં સુંઠ, સિંધવ, આમલી, પટોલ, અરડૂસી, આમળાં, હરડે, અને તુળસી એ ઔષધોનું કલક કરીને નાખવું. પછી એ તેલને પકવ કરવું. એ પદ્મિન્દુક

નામે તેલ કહેવાયછે તેને નાકમાં નાખવાથી માથાના રોગ મટે છે. વળી એ તેલ માથે યોળવામાં તથા કાનમાં પૂરવામાં ફાયદાકારક છે. વાયુ વગેરેથી થયેલા માથાના રોગમાં તથા કૃમિથી થયેલા માથાના રોગમાં એ તેલ દિનકારક છે.

બિંદુત્રય તેલ.

પટોલકં પક્વપલાશવીજં કરઙ્ગવીજસ્ય વિમીતકાનામ્ ।

પુટેન તૈલં પરિસ્તુત્ય ધીમન્ ! બિન્દુત્રયં નસ્યવિઘ્નૌ પ્રયોજ્યમ્ ।

નિહન્તિ કુષ્ઠં ક્ષિમિજં વિકારં શિરોગદં સૂર્ય ઇવાંધકારમ્ ॥

इति बिन्दुत्रयं तैलम् ।

પટોલનાં ખીજ, પાકા પલાશનાં ખીજ, કરંજનાં ખીજ, બેહેડાનાં ખીજ, એ સર્વને તેલના પટ આપવા. પછી તેને પીલીને અથવા કચરીને પાણીમાં નાખી ઉકાળી પાણી ઉપર જે તેલ આવે તે લેઈ લેવું. એવી રીતે તેલ કાઢીને તેનાં નાકમાં ટીપાં નાખવાં. હે બુદ્ધિમાનૂ વૈધ ! એને બિંદુત્રય નામે તેલ કહે છે. એ ઉપરથી નાકમાં તેનાં ત્રણ ટીપાં નાખવાં એમ સમજવું. જેમ સૂર્ય અંધકારનો નાશ કરે છે તેમ એ તેલ કાઠ રોગને તથા કૃમિથી થયેલા માથાના રોગને નાશ કરે છે.

કુષ્ઠાદિ ધૂત.

કુષ્ઠં ચ યષ્ઠીમધુકં ચ લાક્ષા પટોલજાતીસુરસારસં ચ ।

વિપાચિતં તન્નવનીતકં ચ ઘૃતેન નસ્યં ચ સરસ્તપિષ્તૈ ।

સશર્કરાયુક્તમિદં ચ ગવ્યં દિવા પ્રવૃદ્ધિપ્રભવે ચ દોષે ।

ઉપલેટ, જેઠીમધ, લાખ, પટોલ, જાળીનાં પાંદડાંનો રસ, તુળસીનો રસ, એ સર્વમાં માખણ નાખીને તેનું ધી યતાં સુધી પકવ કરવું. એ ધીનાં ટીપાં નાકમાં નાખવાવડે રક્તપિત્તથી થયેલા માથાના રોગને મટાડે છે. તેમજ એ ધીમાં સાકર નાખીને ઉપયોગમાં લેવાથી તે દિવા પ્રવૃદ્ધિ (જેમ જેમ દાહડો ચઢતો જાય તેમ તેમ માથું વધારે વધારે દુખતું જાય અને દિવસ નમતો જાય તેમ તેમ માથું નરમ પડતું જાય એવો રોગ) થી થયેલા માથાના રોગને મટાડે છે.

૧ પટોલકં પાકપલાશવીજ. પ્ર૦ ૩ જી. કેટલી પ્રતોમાં આ પહેલું ચરણ નથી. ૨ આ ચરણ ધાળીક પ્રતોમાં નથી.

લાક્ષારસાદિ ધૃત.

લાક્ષારસં ચન્દનયષ્ટિકાનાં પટોલધાત્રીફલશર્કરાણામ્ ।
દધિ સદુગ્ધં નવનીતકં ચ વિપાચિતે નસ્યવિઘ્નૌ પ્રયુજ્યતે ॥
મૂદોષશક્લ્લક્ષતજક્ષયે વા દિનાભિવૃદ્ધિપ્રભવેऽપિ દોષે ॥

इति लाक्षादिघृतम्

લાખનો રસ, ચંદન, જેડીમધ, પટોલ, આમળાં, સાકર, એ સર્વની સાથે દહીં, દૂધ અને માખણ એકઠાં કરવાં. પછી તેનું ધી થાય ત્યાં- સુધી તેનો પાક કરવો, અને પછી તેનાં ટીપાં નાકમાં નાખવાં. એ નસ્યથી આંખ ઉપરની ભમરો દુઃખતી હશે તે રોગ, લમણા દુખવાનો રોગ, લોહીના વિકારથી દુખતું માથું, ક્ષયથી થયેલો માથું દુખવાનો રોગ, દિવસ વૃદ્ધિ થવાથી માથું દુખવાનો રોગ, એ સર્વે મટી જાયછે.

કુંકુમાદિ ધૃત.

કુકુમં યષ્ટિમધુકં કુઘ્નં ચ શર્કરાસમમ્ ।
પક્કં ચ નવનીતેન ઘૃતં નસ્યે પ્રયોજયેત્ ॥
નશ્યન્તિ પિત્તજા રોગા દિનવૃદ્ધ્યોપવર્તનાત્ ।
અર્ધશીર્ષવિકારશ્ચ પ્રશમં યાતિ સત્ત્વરમ્ ॥

કસર, જેડીમધ, ઉપલેટ, સાકર, એ સર્વની સાથે માખણ મેળવીને અગ્નિઉપર તેને પકવ કરી ધી કરવું. એ ધીને નાકમાં નાખવાથી પિત્ત- સંબંધી માથાના રોગ, દિવસ ચઢવાની સાથે વધતો જતો દિનવૃદ્ધિ નામે માથાનો રોગ, અને આધાસીસીનો રોગ, એ સર્વે થોડી વારમાં શમી જાયછે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने शिरोरोग-

चिकित्सा नाम त्रयश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

આંખની ભ્રમરના દોષની ચિકિત્સા.

બ્રૂદોષના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

अतिपठनशीलस्य सूक्ष्मवस्त्रेक्षणेन वा ।

दूरालोकेन चोष्णेन भ्रूदोषश्चोपजायते ॥

रक्तवाताश्रितो दोषः पित्तेन सह मूर्च्छितः ।

भ्रूव्यथा च प्रभवति नासावंशोद्भवा शिरा ॥

व्यથते चोष्णवेलासु शીतेन स्याद्विशेषतः ।

नेत्रાગ્રેનીલપીતાનિ મળડલાનિ ચ પડ્યતિ ॥

तस्यादौ च क्रियां कुर्याच्छिरा वेध्या प्रयत्नतः ।

पूर्वोक्तं स्वेदनं कार्यं नस्ये षड्विन्दुकादिकम् ॥

આત્રેય કહેછે.—જે મનુષ્યને ઘણું વાંચવાનો અભ્યાસ છે તથા જે સૂક્ષ્મ વસ્ત્રને જોવાના ધંધાવાળો છે, તેમજ જેને દૂર નજર કરીને જોવું પડે છે તથા જે તાપમાં ચાલે છે, એ વગેરે કામ કરનારને આંખની ભ્રમરમાં રોગ ઉપજે છે. રક્ત અને વાયુમાં રહેલો દોષ પિત્તની સાથે મળે છે ત્યારે ભ્રમરમાં રોગ ઉપજે છે. એ રોગ થાય છે ત્યારે આંખની એ ભ્રમરો તૂટી પડતી હોય તેવી વેદના થાય છે. તથા નાકની ડાંડીની સિરામાં ગરમીની વખતે પીડા થાય છે તથા હંડકથી વળી વધારે પીડા થાય છે. એ રોગવાળાની આંખો આગળ લીલાં પીળાં કુંડાળાં દેખાય છે. એ રોગવાળા બીજા પ્રથમ એવી ક્રિયા કરવી કે, ઘણી સાવધાની રાખીને તેનો સિરાવેધ કરવો. પછી પાછળ માથાના રોગમાં જે સ્વેદન ઉપચાર કહ્યા છે તે કરવા તથા ષડ્વિંદુ તેલ જે પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે તેવું નસ્ય આપવું.

देवदार्यादि धृत.

देवदारु रजनी घनं सठी पुष्करं कुटजबीजमागधी ।

कुष्ठरोध्नचविकायवासकं काथितं च पुनरेव विक्षुतम् ॥

તત્ર ગુગુલુવિનિક્ષિપેત્ પુનઃ શુષ્કસૈન્ધવફલત્રિકં હિતમ્ ।
 ચૂર્ણિતં દધિપયોવિમિશ્રિતં પાચિતં ચ નવનીતકં ચ તત્ ॥
 સિદ્ધમેવ વિદધીત શીતલં શર્કરાયુતમિદં તુ નસ્યકમ્ ।
 નસ્યકર્મ શિરસો રુજાપહં સ્ત્રૂલલાટભુજશઙ્ખમૂલકમ્ ॥
 શીર્ષરોગમપિ ચાર્ધશીર્ષકં તોદને ચ વિહિતે ન કેવલમ્ ।
 કર્ણરોગમપિ વારયત્યપિ દેવદારુજઘૃતં પરં સ્મૃતમ્ ॥

દેવદાર, હળદર, મેથ, પડકચુરો, પુષ્કરમૂળ, ઈંદ્રિજવ, પીપર, ઉપલેટ, લોધર, ચવક, ધમાસો, એ સર્વનો ક્વાથ કરવો અને ક્વાથ થાય ત્યારે તે ગાળી લેવો. એ ક્વાથમાં ગુગળ નાખવો તથા સુંઠ, સિંધવ, ત્રિફળા, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં દહીં તથા દૂધ મેળવીને તે નાખવું. પછી તેમાં માખણ નાખીને તેનો ધી યતાંસુધી પાક કરવો. ધી તૈયાર થાય ત્યારે તેને દુંડું પડવા દેઈ ધી ગાળી લેવું. એ ધીમાં સાકર મેળવીને તેનું નસ્ય આપવું. એ નસ્ય માથાના રોગને મટાડે છે. આંખની ભ્રમર, કપાળ, ભુજ અને લમણા સંબંધી માથાનો રોગ એ નસ્યથી મટે છે. આધાસીસી પણ એથી મટે છે. માથામાં સોયો ઘોચાવા જેવી વેદના થતી હોય તે એ ધી સુંઘવાથી મટે છે, એટલુંજ નહિ, પણ કાનના રોગ પણ એ ધીથી મટે છે. આ ધીને દેવદાર્વાદિ ધૃત કહે છે. એ ધી ઘણું શ્રેષ્ઠ છે.

તાંબૂલાદિ નસ્ય.

તામ્બૂલપત્રસ્ય રસં વિડક્કં સિન્ધૂદ્ધવં હિઙ્ગુ ગુડેન યુક્તમ્ ।
 જલેન પિષ્ટં વિહિતં ચ નસ્યં ભૂશઙ્ખદોષાંશ્ચ કિમીન્નિહન્તિ ॥

નાગરવેલના પાનનો રસ, વાયવિડંગ, સિંધવ, હિંગ, ગોળ, એ સઘળાને પાણીમાં વાટીને તેનું નસ્ય આપવાથી આંખની ભ્રમરના તથા લમણાના રોગ મટે છે. અને ધૃતિથી ઉપજેલો માથાનો રોગ પણ મટે છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने भूदोष-

चिकित्सा नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

પંચચત્વારિંશોઽધ્યાયઃ ।

નાકના રોગની ચિકિત્સા.

નાકના રોગના હેતુ તથા લક્ષણો.

આત્રેય ઉવાચ ।

નાસારોગો ભવેદ્દીમન્ ! કિમિજો દોષજઃ પુનઃ ।

રક્તજશ્ચ મિષકશ્ચેષ્ટ ! લક્ષણં ચ શ્રુણુષ્વ મે ॥

વાતાચ્છિરોઽર્તિઃ શોફશ્ચ સદાઘં ચાતિપૈત્તિકમ્ ।

કફજે સઘનં શીતં કિમિજેઽસ્ત્કપૂયવાહનમ્ ॥

આત્રેય કહે છે.—હે બુદ્ધિમાન્ વૈદ્ય ! નાકના રોગ વાતાદિક કૃમિથી, દોષથી, તથા લોહીના વિકારથી થાયછે. હે ઉત્તમ વૈદ્ય ! હવે એ રોગનાં લક્ષણો હું તને કહું તે તું સાંભળ. વાયુથી થયેલા નાકના રોગમાં માથું દુખે છે તથા નાકમાં સોજો આવે છે; પિત્તથી થયેલા નાકના રોગમાં બળતરા બળે છે; કફથી થયેલા નાકના રોગમાં ઘાટો અને ઠંડો કફ વેહે છે; કૃમિથી થયેલા નાકના રોગમાં લોહી અને પર વહે છે.

નાકના રોગમાં નસ્યાદિ ઉપાય.

નાસાપાકે ગુડશુળ્ક્યા વાતિકે નસ્યમેવ ચ ।

શર્કરાઘૃતયષ્ઠ્યા ચ પૈત્તિકે નસ્યમેવ ચ ।

શ્લેષ્મિકે સુરસાવાસારસેન વિહિતં ચ તત્ ॥

વિડક્કહિક્કુમગધાઃ કિમિદોષે હિતા મતાઃ ।

રક્તજેઽસ્ત્ગ્વિરેકશ્ચ શિરોરોગ ઉપક્રમઃ ॥

વાયુથી થયેલા નાકના રોગમાં ગોળ અને સુંઠનું નસ્ય આપવું; પિત્તના રોગમાં સાકર, ધી અને જેઠીમધનું નસ્ય આપવું; કફના રોગમાં તુળસી અને અરડૂસાના રસવડે નસ્ય આપવું; કૃમિથી થયેલા નાકના રોગમાં વાયવિડંગ, હીંગ, તથા પીપરનું નસ્ય આપવું. લોહીથી થયેલા નાકના રોગમાં લોહીનું વિરેચન કરવું. લોહી નીકળી જવા દેવું, તથા માથાના રોગમાં જે ઉપચાર કહ્યા છે તે કરવા.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने नासारोग-

चिकित्सा नाम पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ।

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

धृद्रुम रोगनी चिकित्सा.

धृद्रुम रोगनां लक्षण.

आत्रेय उवाच ।

केशघ्नस्य चिकित्सां तु शृणु हारीत ! साम्प्रतम् ।
 रूक्षं सपाण्डुरं वातात्पित्ताद्रक्तं सदाहकम् ॥
 कफान्वितं भवेत् स्निग्धं रक्तात्पाकं व्रजेद्धि तत् ।
 सन्निपातेन सदृशं जायते सर्वलक्षणम् ॥
 गुडेन सुरसाशुण्ठीमातुलुङ्गरसेन तु ।
 केशघ्ने वातसम्भूते धावनं च प्रशस्यते ॥
 त्रिफलावचारोहितं गुडेनापि प्रपेषितम् ।
 धावनं कफसम्भूते चैन्द्रलुप्ते प्रशस्यते ॥
 पैत्तिके च हितं दुग्धं नवनीतान्वितं तथा ।
 सिताशिवाफलं यष्टी पैत्तिके धावनं मतम् ॥
 भृङ्गराजरसं ग्राह्यं शृङ्गवेररसं तथा ।
 सौवीरकरसेनापि तिलान् पिष्ट्वा प्रलेपनम् ।
 पश्चात्कार्यं पुरुषेण स्नानमुष्णेन वारिणा ॥
 धवार्जुनकदम्बस्य शिरीषमपि रोहितम् ।
 काथमेषां शिरोदद्रून् शमयेदिन्द्रलुप्तकम् ॥
 कुरबकस्य पुष्पेन जपायाः कुसुमेन च ।
 घृष्टस्य चैन्द्रलुप्तस्य कृतमेव निवारणम् ॥
 पैत्तिकानि च लिङ्गानि दृष्ट्वा दुग्धेन धावनम् ।
 शीतलानि प्रदेयानि पैत्तिके च विधीयते ॥

धत्तूरपत्राणि च मागधीनां निशाविशालागृहधूमकुष्ठम् ।
 घृतेन युक्तं च जलेन पिष्टं शिरः प्रलिप्तं क्षतवारणं स्यात् ॥

પિત્તકૃતે દાઘયુતે ચ રોગે પટોલપત્રં પિચુમન્દકં વા ।
 તથામલકયાઃ ફલમેવ પિષ્ટા ઘૃતેન સ્ખન્ડેન પ્રલેપનં ચ ॥
 નિવાર્યતે મસ્તકજં ક્ષતં ચ શિરોઽર્તિસંઘાન્ વિનિહન્તિ ચૈતત્ ।
 ગજેન્દ્રદન્તસ્ય મર્ષી ગૃહીત્વા પ્રલેપનં વા નવનીતકેન ॥
 તિલાર્કમહ્લાતકદગ્ધમાષક્ષારસ્ય લેપો નવનીતકેન ।
 સર્પિશ્ચ ક્ષારશ્ચ તથા પ્રયોગાત્ સ્વત્વાટકે કેશચયં કરોતિ ॥

આત્રેય કહેછે.—હે હારીત ! કેશનો નાશ કરનારા ઇંદ્રલુપ્ત રોગની ચિકિત્સા હવે તું સાંભળ. વાયુથી થયેલા ઇંદ્રલુપ્ત રોગમાં ખરી ગએલા ગાળની જગોએ માથું લૂખું અને ધોળું હોય છે; પિત્તથી થયેલા રોગમાં રાતું હોય છે અને ત્યાં દાહ થાય છે; કફથી સ્નિગ્ધ થાય છે તથા લોહીથી તે પાકે છે. સન્નિપાતથી થયેલો ઇંદ્રલુપ્ત રોગ હોય તો તે સઘળાં લક્ષણ એકઠાં માલમ પડેછે.

ઇંદ્રલુપ્ત રોગના ઉપાય.

વાયુથી થયેલા ઇંદ્રલુપ્ત રોગમાં ગોળ તથા તુળસીના રસવડે માથું ધોવું. અથવા ખીજોરાના રસમાં સુંઠ નાખીને તેવડે માથું ધોવું. એ એ ઉપાય હિતકારક છે.

હરડે, બેહેડાં, આમળાં, વજ, રક્તરોહિડો, એ સર્વને ગોળની સાથે વાટીને તેના પાણીનું માથે સિંચન કરવું; કફથી થયેલા ઇંદ્રલુપ્ત રોગમાં એ ઉપાય સારો છે.

પિત્તથી થયેલા ઇંદ્રલુપ્ત રોગમાં માખણ સહિત દૂધ કાયદાકારક છે. સાકર, આમળાં, જીંઠીમધ, એ સર્વને વાટીને તેવડે માથું ધોવું એ પણ પિત્તના ઇંદ્રલુપ્તને મટાડે છે.

ભાંગરાના રસમાં અથવા આદાના રસમાં, અથવા જવની કાંજીનાં રસમાં તલ વાટીને તે માથે ચોપડવા. અથવા એ ત્રણ રસ એકઠા કરી તેમાં તલ વાટીને તેનો માથે લેપ કરવો. પછી પુરૂષે ગરમ પાણીવડે સ્નાન કરવું. એથી ઇંદ્રલુપ્ત રોગ મટે છે.

ધાવડો, સાદડ, કદંબ, સરસ, રોહિડો, એ વૃક્ષોની છાલ લાવીને તેનો ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથ માથાની દરાઝ તથા ઇંદ્રલુપ્ત રોગ, એમને મટાડે છે.

રાતા કાંટાસળિયાનાં ફૂલ તથા જાસવંદનાં ફૂલ લેઈને તેવડે ઇંદ્ર-
જીમવાળી જગો ઘસવી, તેથી ઇંદ્રજીમ રોગ મટી જાયછે.

ઇંદ્રજીમ રોગમાં પિત્તનાં ચિન્હ જોઈને દૂધવડે સેચન કરવું તથા
પિત્તસંબંધી ઇંદ્રજીમ રોગમાં ઠંડા પદાર્થ રોગીને ખાવા તથા ચોપ-
ડવા આપવા.

ઘનૂરાનાં પાંદડાં, પીપર, હળદર, ઇંદ્રવારણી, ઘરનો ધુમાસ, ઉપ-
લેટ, એ સર્વને પાણી રેડીને વાટવું. પછી તેમાં ધી મેળવીને માથે
ચોપડવાથી માથાઉપર ચાંદાં થયાં હોય તે મટે છે તથા ઇંદ્રજીમ રોગ
પણ મટે છે.

પિત્તથી થયેલા ઇંદ્રજીમ રોગમાં દાહ થતો હોય તે પટોલનાં પાંદડાં
લીંબડાનાં પાંદડાં, અને આમળાં, એ સર્વને વાટીને તેમાં ધી તથા
ખાંડ મેળવીને લેપ કરવાથી માથાની તમામ ચાંદીઓ દૂર થાયછે.
વળી માથું દુખવા વગેરે સઘળાં દરદો પણ એથી મટી જાયછે.

હાથીદાંતને બાળીને તેની રાખોડી કરીને માખણ સાથે ચોપડવાથી
ઇંદ્રજીમ રોગ તથા માથાનાં ચાંદાં મટે છે.

તલ, આંકડો, બિલામાં, અડદ, એ સઘળાંને અથવા એમાંથી
હરકોઈ એક બેને બાળીને તેનો ક્ષાર કાઢીને તેમાં માખણ મેળવીને
લેપ કરવો. તથા એજ પ્રમાણે ધી તથા ક્ષારનો લેપ કરવો તેથી
ઇંદ્રજીમ રોગવાળાને પાછા કેશ ઉગે છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने इन्द्रजिम्-

चिकित्सा नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

સસત્ત્વારિંશોઽધ્યાયઃ ।

કાનના રોગની ચિકિત્સા.

કાનના રોગના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

શલ્યેન વા તોયમૃતેન વાપિ મલેન વા ચાતિ મવેદુજા ચ ।

ઉચ્છ્રાસરોધાદ્ભવતે તથાપિ વાતાદિકૈર્વા કુપિતૈરથાપિ ॥

સંસર્ગદોષૈરાપિ સર્વદોષૈઃ ક્રિમિવ્રણેનાપિ તથૈવ ચાન્યાત્ ।
 સંજાયતે કર્ણરુજા નરસ્ય શૃણોતિ તેનાપિ બહુસ્વનાંશ્ચ ॥
 નિઃસાણમેઘધ્વનિછન્નશબ્દાન્ શૂલં સદાહં ચ શિરોવ્યથા ચ ।
 બેણુસ્વનં વત્સ ! શૃણોતિ સર્વં પિત્તેન તં વિદ્ધિ મિષગ્વરિષ્ઠ ! ॥
 તથા ચ મૂર્છાં પ્રતનોતિ શબ્દં કર્ણસ્ય શોકં સઘનં ચ જાઙ્ઘ્યં ।
 કરોતિ શલ્યં સદૃશં ચ કણ્ઠં મેઘસ્વેનં વા કફજે શૃણોતિ ॥

આત્રેય કહેછે.—કાનમાં કાંકરો, કચુકો, દાણો, લાકડું, અથવા એવુંજ ખીન્નું કાંઈ શલ્ય ભરાવાથી, પાણી ભરાવાથી અથવા મેલ થવાથી તેમાં ઘણી પીડા થાય છે. વળી શ્વાસ લીધા પછી બાહાર નીકળતો પવન રોકવાથી અથવા વાયુ વગેરે દોષ કોપવાથી, અથવા બે બે દોષ એકઠા મળીને કોપવાથી અથવા સઘળા દોષ એકઠા મળીને કોપવાથી, અથવા ટૂંમિથી, અથવા ત્રણ થવાથી, અથવા એવાજ ખીજ કારણથી મનુષ્યને કાનમાં પીડા થાયછે. કાનમાં પીડા થવાને લીધે તે ઘણાક અવાજ સાંભળે છે. વખતે નગારાં વાગતાં હોય તેવા કે વર્ષાદની ગર્જના જેવા કે કોઈ ઉંડાણમાં બોલતું હોય તેવા અવાજ તે સાંભળે છે. તેના કાનમાં શૂળ (ચસકા) થાય છે, બળતરા બળેછે, અને માથું દુખેછે, હે પુત્ર ! તે વાંસળીના જેવો નાદ પણ સાંભળે છે. હે વૈદ્ય શ્રેષ્ઠ ! એવો કાનનો રોગ પિત્તથી થયેલો છે એમ જાણવું. વળી રોગીને મૂર્છા થાય, કાનમાં અવાજ સંભળાય, કાને સોળે થાય તે કઠણ અને જડ હોય, કાનમાં કાંઈ ભરાયું હોય તેવું લાગ્યા કરે તથા તેમાં ચળ આવે, અને મેઘની ગર્જના જેવો અવાજ સંભળાય તેને કફથી થયેલો કાનનો રોગ જાણવો.

કૃત્તિ વગેરેથી થયેલા કાનના રોગનાં લક્ષણ.

ક્રિમિદોષે સ્ત્રવેત્ પૂયં સરક્તં વાપિ સત્તમ ! ।

તથા ચૈવાભિઘાતેન જાયતે તીવ્રવેદના ॥

ક્ષતેન પૂયં સ્ત્રવતે બાલ્યાન્નવતિ ચાપરઃ ।

સા ચાપિ સૂતિદોષેન જાયતે કર્ણજા રુજા ॥

હે ઉત્તમ વૈદ્ય ! જો કાનમાં જીવડા પડવાથી કાનનો રોગ થયો

હાય તો તેમાંથી પણ વેહે છે. જો વાગવાથી કર્ણરોગ થયો હોય તો તેમાં તીવ્ર વેદના થાય છે. જો કાનમાં ક્ષત (ચાંદું) થવાથી થયો હોય તો તેમાંથી પણ વહેછે. વળી બાળકોને એક જાતનો કાનનો રોગ થાય છે તેમાં પણ પણ વેહેછે. એ પ્રસૂતિસમયના રોગના કારણથી ઉપજે છે એમ જાણવું.

કાનના રોગમાં કરવાની ચિકિત્સા.

न कर्णरोगे जलपूरणं च न चूर्णमेतत्कथितं विधिबैः ।

तैलं हितं स्वेदनमेव कर्णे सर्वाण्यभिन्दुश्च हितो मतश्च ॥

કાનના રોગમાં કાનમાં પાણી ભરવું નહિ તથા તેમાં ચૂર્ણ ભરવું નહિ, એમ કાનના રોગનો વિધિ જાણનારા વૈદ્યાચાર્યોનું કહેવું છે. પણ જો તેલ કાનમાં સ્વેદન કર્મ કરનારું છે તે હિતકારક છે. અથવા આકડા વગેરેનાં પાંદડાંને વરાળિયાં કરીને તેનાં ટીપાં કાનમાં પાડવાં એ હિતકારક છે.

બાષ્પબિંદુનો વિધિ.

अर्कपत्राणि संगृह्य लवणेन प्रलेपयेत् ।

तसलोहशलाकायां बाष्पबिंदुर्हितो मतः ॥

આકડાનાં પાંદડાં લેખને તેના ઉપર મીઠું ચોપડવું. પછી તપાવેલી લોહાની સળાથી તેને ઘ્યાવીને તેનો રસ કાઢવો. એ રસનું ટીપું કાનના રોગમાં હિતકારક છે.

વાયુના કાનમાં કર્ણપૂરણ.

सैन्धवं समुद्रफेनं च सूक्ष्मचूर्णं च कारयेत् ।

सौवीरकरसेनापि वातिके कर्णपूरणम् ॥

સિંધવ અને સમુદ્રફેનનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી તેમાં જવની બારી કાંજ મેળવવી. એ ઔષધ કાનમાં રેડવાથી વાયુથી થયેલી કાનની પીડા મટે છે.

કટુ તુંબી તેલ.

आर्द्रसौवीरस्य रसं शुण्ठीसैन्धवगुग्गुलम् ।

माषकुल्माषरसेन तैलं पक्त्वातिचोष्णकम् ।

कटुतुम्बेन धार्येत कर्णरोगे प्रशस्यते ॥

આદનો રસ, જવની ખાટી કાંઠ, સુંક, સિંધવ, યુગળ, અડદના પાકળાતું ઓસામણુ, એ સર્વમાં તેલ પકવ કરવું. પછી તે તેલને અતિશય ગરમ કરીને કડવા તુંબકામાં રેડીને ભરી મૂકવું. એ તેલ કાનના રોગમાં કાનમાં મૂકવાને સાફ છે.

યષ્ટીમધુકાદિ ધૃત.

યષ્ટીમધુકુષ્ઠમરિષ્ઠપત્રં નિશાવિશાલાસુમનઃ પ્રવાલા ।

વિપાચિતં કર્ણભવે ચ શૂલે સપૈત્તિકે વા ઘૃતમેવ શસ્ત્રમ્ ॥

જેઠીમધ, ઉપલેટ, અરીદાનાં પાંદડાં, હળદર, ઈંદ્રવારણી, બાઈનાં પાંદડાં, એ સર્વેમાં ધી નાખીને પકવ કરવું. એ ધી કાનમાં પિત્તને લીધે થયેલ થતું હોય તે રોગમાં શ્રેષ્ઠ છે.

કૃમિજન્ય કર્ણરોગનો ઉપાય.

બ્રાહ્મીરસં સૈન્ધવકં વિડક્કં સમૃક્કરાજં ચ રંસેન યુક્તમ્ ॥

તથૈવ સૌવીરરસં ચ પથ્યા સ્તુતં ચ વસ્ત્રે પરિપૂતમેતત્ ।

હિતં ભવેત્ તચ્છૃતિપૂરણાય પૂયં સરક્તં ક્રિમિજં નિહન્તિ ॥

બ્રાહ્મીનો રસ, સિંધવ, વાયવિડંગનું ચૂર્ણ, ભાંગરાનો રસ, જવની ખાટી કાંઠ, હરડેનું ચૂર્ણ, એ સર્વને એકત્ર કરીને પછી તેને કપડાંમાં નાખીને ગાળી લેવું. એ ગાળેલો રસ કાનમાં પૂરવામાં સારો ફાયદાકારક છે. એ રસ કાનમાં પૂરવાથી કાનમાં પડેલા જીવડા તથા તેથી થયેલું લોહી અને પર એ સર્વને મટાડે છે.

કાનના રોગના બીજા ઉપચાર.

શિરોરોગેષુ પ્રોક્તાનિ તૈલાનિ ચ ઘૃતાનિ ચ ।

જાત્યાદિકં વા યુજીત કર્ણરોગે વિદાંવરઃ ।

વાતહારીણિ પથ્યાનિ વિદાહીનિ ગુરૂણિ ચ ॥

માથાના રોગમાં જે જે તેલ અને ધી કહેવામાં આવ્યાં છે તે કાનના રોગમાં પણ યોજવાં. પંડિતવૈદે કાનના રોગમાં પાછળ કહેવામાં આવેલું જાત્યાદિ ધૃત યોજવું. જે પદાર્થ દાહ કરે એવા તથા ભારે હોય અને વાયુનો નાશ કરનારા હોય તે કર્ણરોગમાં પથ્ય જાણવા.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने कर्णरोग-

गचिकित्सा नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

અષ્ટચત્વારિંશોઽધ્યાયઃ ।

નેત્રના રોગની ચિકિત્સા.

નેત્રરોગના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

उष्णातिक्षारकटुकैरतिघातेन वा पुनः ।

सूक्ष्मवस्त्रेक्षणेनापि दोषाः कुप्यन्ति नेत्रजाः ॥

સહજાશ્ચાપરાજ્ઞેયા વક્ષ્યામિ શૃણુ લક્ષણમ્ ॥

આત્રેય કહેછે,—ગરમ પદાર્થ ખાવાથી, અતિ ખારા અને તીખા પદાર્થ ખાવાથી, આંખ ઉપર વાગવાથી, અને સૂક્ષ્મ વસ્ત્ર નેચાથી નેત્રમાં રહેલા દોષ કાપે છે. એ દોષમાના કટલાક સજ્જ એટલે જન્મ સાથેના હોય છે તથા કટલાક દોષનાં કારણોથી ઉપજેલા હોય છે, તેમનાં વક્ષણો કહું તને કહું છું તે સાંભળ.

નેત્રરોગનાં લક્ષણ.

रूक्षं स कण्डू तोदं च शुष्कं शीताश्रुसंप्लुतम् ।

वातिकं तं विजानीयात् पैत्तिकं शृण्वतः परम् ॥

सरक्तं च सदाहं चाप्युष्णस्त्रાવં ચ પૈત્તિકમ્ ॥

શોફકણ્ડૂસમાયુક્તં શીતજાઙ્યાત્કફાત્મકમ્ ॥

द्वन्द्वजमिश्रलिङ्गैश्च सर्वैस्तैः सान्निपातिकम् ।

एतद्धि लक्षणं ज्ञात्वा चोपचारं शृणुष्व मे ॥

જે નેત્ર રૂક્ષ હોય, જેમાં ચળ આવતી હોય, જેમાં સોયો ઘોચાયા જેવી વેદના થતી હોય, જે સૂકાઈ જતું હોય અથવા દંડાં આંસુથી ઢૂભેલું રહેતું હોય, એવાં નેત્રને વાત દોષવાળું બાળુવું. હવે પિત્તથી બિગાડ પામેલા નેત્રનું વક્ષણ કહું છું તે સાંભળ. જે નેત્ર રક્તસહિત અથવા રાતું હોય, તેમાં દાહ બળતો હોય, તેમાંથી ગરમ પાણી નીકળતું હોય તો તેને પિત્તદોષવાળું બાળુવું. જે નેત્રમાં સોજો અને એળ થતી હોય, તથા જે દંડું અને જડ માલમ પડતું હોય તેને કફ

દોષવાળું નેત્ર જાણવું. એ દોષોનાં લક્ષણોમાંથી એ દોષનાં લક્ષણ એકઠાં માલમ પડે તો તેને દૂદગ એટલે એ દોષવાળું નેત્ર જાણવું અને બધા દોષનાં લક્ષણ માલમ પડતાં હોય તો સન્નિપાત દોષવાળું જાણવું. એ પ્રમાણે નેત્રરોગનાં લક્ષણ જાણીને પછી હું તેના જે ઉપચારો કહું તે સાંભળ.

વાતાદિ દોષવાળા નેત્રનો ઉપચાર.

શુળ્ઠીસુરાહસુરસાઃ સહ કાઙ્ગિકેન
 ચોષ્ણેન ધાવનમિદં મરુતોદ્ભવેષુ ।
 દુગ્ધેન ધાવનમિદં ચ સપૈત્તિકેષુ
 શ્લેષ્મોદ્ભવે ત્રિફલકલ્કમિદં સમૂત્રમ્ ॥

સુંઠ, દેવદાર, તુળસી, એ ત્રણની સાથે કાંજી મેળવીને તેને ગરમ કરીને તેવડે વાયુના રોગવાળી આંખો ધોવી; જો પિત્ત દોષથી નેત્રરોગ થયો હોય તો તે દૂધથી ધોવી; અને જો કફથી આંખોનો રોગ થયો હોય તો હરડે, બહેડાં, આમળાં એ ત્રણનું કલ્ક કરી તેમાં ગાયનું મૂત્ર નાખીને તેવડે આંખો ધોવી.

સન્નિપાત નેત્રરોગનો ઉપચાર.

શુળ્ઠી સઠી ચ રજની ત્રિફલા સનિમ્બ-
 પત્રાણિ સૈન્ધવયુતાનિ તુષામ્લકેન ।
 શસ્તં વદન્તિ નયનેષુ સસન્નિપાતે
 રક્તોદ્ભવે ચ સરુજે ચ તથા પ્રશસ્તમ્ ॥

સુંઠ, પડકચુરો, હળદર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, લીંબડાનાં પાંદડાં અને સિંધવ, એ સર્વનું કલ્ક કરી તેને જવની કાંજીમાં નાખી તે વડે આંખો ધોવી, તેથી વાતાદિ ત્રણે દોષ એકઠા મળવાથી ઉપજેલી નેત્રની પીડા મટશે. વળી લોહીથી ઉપજેલી પીડાવાળી આંખોને પણ એથી આરામ થશે. એ ઔષધ હિતકારક છે.

વાતકફ નેત્રરોગનો ઉપચાર.

ફલત્રિકં દારુનિશાસુધૂમો વચાસુવર્ષામવસૈન્ધવેન ।
 પ્રલેપનં શ્લેષ્મભવે વિકારે સવાતિકે વા હિતમેવ શસ્તમ્ ॥

ત્રિક્ષ્ણા, દારૂળદર, ધરનો ધુમાસ, વજ, સાટોડી, સિંધવ, એ સર્વ એકત્ર વાટીને તેનો લેપ કરવાથી વાયુ તથા કફને લીધે થયેલા નેત્રના રોગને મટાડે છે. આ ઔષધ હિતકારક અને સાફ છે.

વાત નેત્રરોગ ઉપર અંજન.

શુઠ્ઠીસૈન્ધવતક્રેણ તામ્રમાણ્ડે વિઘર્ષિતમ્ ।

અપામાર્ગસ્ય મૂલં વા મૂલં ધત્તૂરકસ્ય વા ।

અઙ્ગનં ચ હિતં તેષાં વાતનેત્રામયાપહમ્ ॥

સુંદ, સિંધવ, અઘાડાનું મૂળ, અને ધતૂરાનું મૂળ, એ સર્વને છાશની સાથે ત્રાંબાના વાસણ ઉપર ઘસવું તથા તેનું અંજન કરવું એ હિતકારક છે. એ ઉપાય વાયુથી થયેલા નેત્રરોગને મટાડનાર છે.

કફ નેત્રરોગનો ઉપચાર.

દુઘ્ધોત્પન્નં નવનીતં યષ્ઠી નિમ્બસ્તિલાશ્ચ સંયોજ્યાઃ ।

ત્રિફલાગુડસંયુક્તો લેપઃ કફનેત્રજરોગઘ્નઃ ॥

દૂધને મંચન કરીને તેનું માખણ કાઢવું. તે માખણમાં જેડી-મધ, લીંબડાનાં પાંદડાં, અને તલ, એ ઔષધોનું કલક નાખવું તથા હરડે, બહેડાં, આમળાં, અને ગોળ, એ ઔષધોનું કલક પણ નાખવું. એ સઘળાનો એક લેપ બનાવીને તે લેપ આંખો ઉપર કરવો તેથી કફથી થયેલો નેત્રરોગ મટે છે.

સઘળા નેત્રરોગનો ઉપાય.

શુઠ્ઠી સૈન્ધવતુત્થં માગધિકા તામ્રમાજને ઘૃષ્ટમ્ ।

દધ્ના ઘૃતેનાઙ્ગનકં નિહન્તિ સર્વોશ્ચ નેત્રગદાન્ ॥

સુંદ, મોરથુથું, પીંપર, એ સર્વને દહીં સાથે ત્રાંબાના વાસણમાં ઘસીને તેમાં ઘી મેળવીને અંજન કરવાથી સઘળા નેત્રરોગ નાશ પામે છે.

વાતાદિક દોષથી આંખો દુખતી હોય તેનો ઉપાય.

વાતપિત્તકફદોષસમ્ભવાન્નેત્રયોર્બહુવ્યથાં ચ તત્ક્ષણાત્ ।

एक एव हरति प्रयोजितः शिशुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥

વાયુ, પિત્ત, અને કફથી ઉત્પન્ન થયેલી નેત્રની ઘણીક પીડાનો
૫૯

એકલો સરગવાનાં પાંદડાંનો રસ બે મધ મેળવીને આંખમાં નાખ્યો હોય તો, તે તુરતા તુરત મટાડે છે.

આંખમાં પડેલ ફૂલની ચિકિત્સા.

पूर्वाहारविहारैस्तु नेत्रे पुष्पं च जायते ।

प्रथमं सुखसाध्यं स्याद्वितीयं कष्टसाध्यकम् ॥

तृतीयं शस्त्रसाध्यं तु चतुर्थं तदसाध्यकम् ॥

પ્રથમ કરેલા અયોગ્ય આહાર અને અયોગ્ય વિહારથી આંખમાં ફૂલ પડેછે. એ ફૂલ આંખના પ્રથમ પડલ ઉપર પડ્યું હોય તો તે સુખે કરીને મટી શકેછે; બીજા ઉપર હોય તો દુઃખે કરીને મટી શકેછે; ત્રીજા ઉપર હોય તો શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાથી મટી શકેછે; અને ચોથા ઉપર હોય તો તે અસાધ્ય થાયછે.

શંખપુષ્પાદિ વટી.

शङ्खपुष्पं तथा रोध्नं शङ्खनाभिर्मनःशिला ।

काञ्जिकेन तु संपिष्टा छायाशुष्का भिषग्वर ॥

वातिके काञ्जિકेनापि पैत्तिके पयसा हिता ।

श्लेष्मले मूत्रसंयुक्ता पुष्पस्याञ्जनके हिता ।

भृंगराजरसेनापि त्रिदोषशमने हिता ॥

શંખાવલી, લોધર, શંખની અંદરનો ભાગ, મનશિલ, એ સર્વને કાંજમાં વાટીને તેની ગોળી કરીને તે છાયામાં સૂકવવી. હું વૈદ્યોત્તમ! વાયુથી પડેલા ફૂલવાળાને કાંજ સાથે ઘસીને એ ગોળી આંખમાં આંજવી; પિત્તના રોગવાળાને દૂધમાં ઘસીને આંજવી; કફના રોગવાળાને ગોમૂત્ર સાથે આંજવી; ત્રણે દોષ કોપવાથી આંખમાં ફૂલ પડ્યું હોય તો ભાંગરાના રસ સાથે એ ગોળી આંજવી. (એ ગોળી આંખમાં આંજવાથી સઘળા પ્રકારનાં ફૂલ આંખમાં પડ્યાં હોય તે મટેછે.)

હરીતક્યાદિ અંજન.

हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।

विभीतकस्य मज्जा वा शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥

एतानि समभागानि अजाक्षीरेण पेययेत् ।

નાશયેત્તિમિરં કણ્ઠં પટલાન્યર્બુદાનિ ચ ।
 હન્તિ પુષ્પં સપટલં રાઙ્યાન્ધ્યં ચ નિયચ્છતિ ॥
 ક્ષતાભિઘાતિ શોકેન અગ્નિદગ્ધં ચ વા પુનઃ ।
 કાચં ચ નીલિકાં ચૈવ સિદ્ધિમિચ્છન્તિ નેત્રયોઃ ॥

इति पुष्पचिकित्सा ।

હરે, વજ, ઉપલેટ, પીપર, મરી, બેહેડાંની મીઝ, શંખની નાભિ, મનશિલ, એ સર્વે સમાન ભાગે લેધને તેને બકરીના દૂધમાં બારીક વાટવું. પછી તેનું અંગન કરવાથી આંખનો તિમિર રોગ, આંખમાં ચેળ આવવાનો રોગ, પડળનો રોગ, અર્ધુદ, પડળસહિત આંખમાં ફૂલ પડ્યું હોય તે, રતાંધળાપણું, એ સર્વે રોગ મટી જાયછે. વળી આંખમાં ચાંદું થવાથી, લાગવાથી, શોકથી કે અગ્નિવડે દગ્ધવાથી જે રોગ થયા હોય તે, કચ, અને નીલિકા, એ રોગનો નાશ કરીને બન્ને નેત્રને એ અંગન સારાં કરેછે.

પડળની ચિકિત્સા.

લક્ષણ.

બાલ્યાદ્દોષબલાદેવ દુષ્ટાહારાભિષેવણાત્ ।
 વાર્ધક્યાત્પટલં ચ સ્યાત્તસ્ય વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ॥
 વાતાત્સકશ્મલં રૂક્ષં પિત્તં નીલં ચ પીતકમ્ ।
 કફેન શુભ્રં સઘનં રક્તેનારક્તકં વિદુઃ ।
 સન્નિપાતાત્સમં લિઙ્ગૈરતો વક્ષ્યામિ મેષજમ્ ॥

બાલ્યવયથી વાતાદિક દોષ કોપવાથી, બગડેલો ખોરાક ખાવાથી, અને વૃદ્ધાવસ્થાથી, આંખે પડળ આવે છે. એ પડળનાં લક્ષણ કહું છું, વાયુથી થયેલાં પડળ મેલાં તથા રૂક્ષ હોય છે; પિત્તથી થયેલાં પડળ નીલ રંગનાં કે પીળાં હોય છે; કફથી થયેલાં પડળ ઘોળાં અને ઘન હોય છે; રક્તથી થયેલાં પડળ રાતાં હોય છે; અને સન્નિપાતથી થયેલાં પડળ તે તે દોષનાં લક્ષણોની બરાબર લક્ષણુવાળાં હોય છે. હવે એ પડળના ઉપચાર કહિયે છિયે.

પડળ ઉપર સુંઠ્યાદિ વર્તિ.

શુળ્ઠીવચારજનિતુત્થમનઃશિલા ચ
શોભાઞ્જનાઞ્જનવિશાલજટા ચ શઙ્ખમ્ ।
વાસ્તૂકમૂલમધુસૈન્ધવકદ્ફલાનાં
સૌવીરકેણ પરિમર્દનવર્તિરેષા ॥
છાયાવિશુષ્કનયનાઞ્જનકે પ્રશસ્તં
નાશં નયેત્પટલનેત્રજરોગસઙ્ખાન્ ॥

સુંઠ, વજ, હળદર, મોરથુયું, મનશિલ, સરગવો, સુરમો, ઈંદ્રિવા-
રણીનું મૂળ, (વિશાલ જટા), શંખ, વાસ્તૂનું મૂળ, મધ, સિંધવ, કાય-
ફળ, એ સર્વને જવની ખાટી કાંઠામાં વાટીને તેની વર્તિ બનાવવી
એ વર્તિને છાંયડે સૂકવીને તેને આંખમાં આંજવાથી તે ફાયરો કરે છે.
એ વર્તિનું અંજન પડળ અને નેત્રના બીજન તમામ રોગોનો નાશ કરે છે.

રસાંજનાદિ અંજન.

રસાઞ્જનં સકદ્ફલં હરીતકી મનઃશિલા ।
ગુડેન કદ્ફલં તથા નિહન્તિ નેત્રપ્રચ્છદમ્ ॥

રસાંજન, કાયફળ, હરડે, મનશિલ, એ સર્વને પાણીમાં ખારીક
વાટીને તેનું અંજન કરવાથી પડળ મટે છે. અથવા ગોળ અને કાય-
ફળને વાટીને તેનું અંજન કરવાથી પણ પડળ મટે છે. અથવા રસાં-
જન વગેરેને ગોળમાં આંજવાથી પડળ મટે છે.

બિલીતકાદિ વર્તિ.

મઙ્ગાવિભીતકફલસ્ય ચ શઙ્ખનાભિ-
ઘૃષ્ટં સસૈન્ધવયુતં પયસામ્લકેન ।
વર્તિર્ગુડેન નયનાઞ્જનકે હિતા ચ
પિત્તપ્રસૂતપટલસ્ય નિવારણં ચ ॥

इति पटलचिकित्सा ।

બહુડાં ફળની મીઝ, શંખની નાભિ, તથા સિંધવ, એ સર્વને
ગોળની સાથે વાટીને તેની વર્તિ બનાવવી. પછી તેને દૂધ કે કાંઠામાં
ધરીને આંખે આંજવાથી પિત્તથી થયેલાં પડળોનો રોગ મટી જાય છે.

નેત્રરોગીનું પથ્યાપથ્ય.

સધૂમં ચ સવાતં ચ રૂક્ષમુષ્ણાદિકં તથા ।

કટુકામ્લં વ્યવાયં ચ વર્જયેન્નેત્રરોગિણામ્ ॥

આંખના રોગવાળાએ ધૂમાડાથી દૂર રહેવું; પવનથી દૂર રહેવું; રૂક્ષ અને ગરમ પદાર્થ તળવા; તીખું અને ખાટું ખાવું નહિ; તથા સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ.

इति आत्रेयभाषिते हारीतौत्तरे तृतीयस्थाने नेत्ररोग-

चिकित्सा नाम अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

ऊनपंचाशत्तमोऽध्यायः ।

भुખરોગની ચિકિત્સા.

ઓઠના રોગના ઉપાય.

आत्रेय उवाच ।

ओष्ठौ च स्फुटितौ यस्य वातवाहं च वातिकम् ।

तस्य सर्पिर्भ્રક્ષणं च ओष्ठदारणवारणे ।

सदाहं च भवेच्छोषं पैत्तिकं तं विनिर्दिशेत् ॥

મધુના નવનીતેન ઓષ્ઠયોર્ભ્રક્ષણં મતમ્ ।

લેપનં ચોષ્ઠરોગેષુ શર્કરાસહિતં દધિ ॥

સરક્તમોષ્ઠરોગં ચ દૃષ્ટ્વા રક્તાવસેચનમ્ ।

ધવાર્જુનકદમ્બાનાં પ્રલેપઃ સ્યાત્ સુસ્વાવહઃ ॥

इत्योष्ठरोगः ।

આત્રેય કહેછે.—જે રોગીના બંને ઓઠ વાયુવડે ફાટે છે તેને વાતવાહ નામે ઓઠનો રોગ કહે છે. તે રોગીને ઓઠ ધી ધસવું તેથી તેના ઓઠ ફાટતા અટકશે.

જેના ઓઠમાં દાહ થઈને તે સૂકાઈ જાય તેને પિત્તથી થયેલો ઓઠનો રોગ જાણવો. એ રોગીએ મધ અને માખણ ઓઠે યોગવું.

વળી સાકરસાથે દહીં મેળવીને તેનો ઓઠ ઉપર લેપ કરવો. ઓઠમાં લોહી ભરાવાથી ઓઠને રોગ થયો હોય તો ઓઠનું લોહી કાઢી નંખાવવું, તથા પછી ધાવડો, સાદડ, અને કંદળની છાલનો લેપ કરવો જેથી મુખ ઉપજે છે.

દાંતના રોગ.

ઠુણા દન્તાવલિર્યસ્ય દન્તમૂલં ચ વાતિકાત્ ।
 ચલનં વા પ્રદશ્યેત વાતિકં ચ વિનિર્દિશેત્ ॥
 પૈત્તિકાત્પીતતા દાહં દન્તમાંસે વિનિર્દિશેત્ ।
 શ્લેષ્મિકે દન્તરોગે' ચ શોફઃ સ્યાચ્છેતતા મૃશમ્ ॥
 રક્તજે જાયતે કણ્ઠ રક્તસ્રાવશ્ચ દશ્યતે ।
 શીર્યતે દન્તમાંસં ચ રક્તે દન્તપુટે તથા ॥
 સચ્છિદ્રં દન્તમૂલં ચ સબલં શૂલમેવ ચ ।
 દન્તમાંસં વિશીર્યેત ક્રિમિજા દન્તરુગ્ભવેત્ ॥

જે મનુષ્યની દાંતની હાર તથા દાંતનાં મૂળ વાયુના રોગને લીધે કાળાં પડી ગયાં હોય તથા દાંત હાલી ગયા હોય તેને વાયુથી થયેલા દાંતનો રોગ જાણવો. પિત્તથી દાંતનો રોગ થયો હોય તો દાંતનું માંસ પીતું પડી જાય છે તથા તેમાં દાહ થાય છે. જે કફના કારણથી દાંતનો રોગ થયો હોય તો તે ઉપર સોજો થાય છે તથા તે અત્યંત ઘોળા થઈ જાય છે. લોહીથી થયેલા દાંતના રોગમાં ચેળ આવે છે તથા તેમાંથી લોહી સ્રવે છે. વળી દાંતનું માંસ સરી પડે છે અને દાંતનાં અવાળું રાતાં થઈ જાય છે. જે કૃમિથી દાંતની પીડા થઈ હોય તો દાંતના મૂળમાં કાણું પડી જાય છે તથા તેમાં અત્યંત કળતર થાય છે. વળી દાંતનું માંસ પણ સરી પડે છે.

દાંતના રોગના ઉપાય.

વચાયવાનીસહચિત્તકેણ સિન્ધૂત્થવિશ્વાસહસિન્ધુવારમ્ ।
 કલ્કં તથોષ્ણં ચ સદન્તરોગે મુખે ચ ગણ્ઠ્વશતાનિ પંચ ॥

વળ, યવાની અજમો, ચિત્રો, સિંધવ, સુંઠ, નગોડ, એ ઔષ-
ધનું કલ્ક કરીને ગરમ કરી દાંતે લગાડવું. તથા ઔષધ પાણીમાં
નાખી ઓગાળી તેના પાંચસો ડોગળા ભરવા.

બીજો ઉપાય.

सर्वेषु मुखरोगेषु हितमेतत् प्रशस्यते ॥

वचासैन्धशुण्ठ्या च घर्षणं दन्तमूलके ।

यवानीं च वचां रात्रौ दन्तमूले च धारयेत् ॥

વળ, સિંધવ અને સુંઠ એ ત્રણનું ચૂર્ણ કરી તેવડે દાંતનાં મૂળ
ઘસવાં. એ સઘળા પ્રકારના મુખરોગમાં હિતકારક છે. તેમજ જવાની
અજમો અને વળ એ બેનું કલ્ક કરી રાત્રે દાંતના મૂળમાં રાખી મૂકવું,
એપણુ મુખરોગમાં હિતકારક છે.

પિત્તથી થયેલા દંતરોગનો ઉપચાર.

पित्तजदन्तरोगेषु नवनीतं सशर्करम् ।

धात्रीफलेन संघृष्टं दन्तरोगनिवारणम् ।

પિત્તથી થયેલા દાંતના રોગમાં સાકર તથા માખણ આંમળાના
ચૂર્ણમાં મેળવીને દાંતે ઘસવું તેથી દાંતનો રોગ મટેછે.

કફથી થયેલા દંતરોગનો ઉપચાર.

श्लैष्मिकदन्तरोगेषु हरीतक्या गुडेन वा ।

घर्षणं च प्रशस्तं वा त्रिफलाक्वाथधावनम् ॥

अहिमारकमूलस्य काथो गण्डूषधारणात् ।

खदिरस्य तथा काथो यवानीक्वाथ एव च ।

काथश्च निम्बमूलस्य दन्तरोगनिवारणः ॥

કફથી થયેલા દાંતના રોગમાં હરડે અને ગોળવડે દાંત ઘસવા
અથવા ત્રિફળાના ક્વાથવડે દાંતનું સિંચન કરવું.

અહિમારક નામની વનસ્પતિના મૂળના ક્વાથના ડોગળા ભરવા
અથવા ખેરના ક્વાથના કે યવાની અજમાના ક્વાથના કે લીંબડાના
મૂળના ક્વાથના ડોગળા ભરવા, તેથી દાંતના રોગ મટેછે.

લોહીથી થયેલા દંતરોગનો ઉપાય.

રક્તજે ચ વિકારે ચ ઘર્ષો લઘણસર્ષપૈઃ ।

રક્તં ચ ત્રાવયેત્ તસ્ય મિત્વા ચોષ્ઠપુટં ચ તત્ ॥

લોહીથી થયેલા દંતરોગમાં મીઠું અને સરસવ વાટીને તેવડે દાંત ધસવા, તથા તેનાં અવાળાં ફેડીને તેમાંથી લોહી કાઢી નાખવું.

કૃમિથી થયેલા દંતરોગનો ઉપાય.

વિડક્કં હિઙ્ગુ સિન્ધું ચ વચાચૂર્ણેન ઘર્ષયેત્ ।

ક્રિમિજદન્તરોગેષુ હિતમેતત્ પ્રશસ્યતે ॥

इति दन्तरोगचिकित्सा ।

વાવડીંગ, હિંગ, સિંધવ, વજ એ ચારનું ચૂર્ણ કરીને ઘાંતે ધસવું એથી કરીને કૃમિથી થયેલો દાંતનો રોગ મટે છે. એ ઔષધ સાફ તથા હિતકારક છે.

જીભના રોગની ચિકિત્સા.

જિહ્વાયાં પિટ્તિકા यस્ય જિહ્વાપાકં નિર્વિદિશેત્ ।

વાતિકે સરુજા કૃષ્ણા પિત્તેન દાહસંયુતા ।

શ્લેષ્મણા સઘના શ્વેતા સર્વે વૈ સાન્નિપાતિકે ॥

મનુષ્યને જીભ ઉપર ફેણીઓ થાય છે તેને જીહ્વાપાક કરીને કહે છે. તે જીહ્વાપાક ને વાયુથી થયેલો હોય તો તે ફેણી કાળી થાય છે અને તેમાં પીડા થાય છે; ને પિત્તથી થયેલો હોય તો તેમાં દાહ થાય છે. ને કફથી થયેલો હોય તો તે ફેણી કાળુ અને ઘોળી હોય છે. સન્નિપાતથી થયેલા જીભના રોગમાં સઘળા દોષોનાં લક્ષણ એકઠાં માલમ પડે છે.

વાતજીભરોગનો ઉપચાર.

વચામયા વિડક્કાનિ શુણ્ઠી સૌવર્ચલં કળા ।

ઘૃતેન યુક્તં જિહ્વાયાં ઘર્ષણં વાતિકે ગદે ॥

વજ, હરડે, વાયવિડંગ, મુંક, સંયલ, પીપર, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તેમાં ધી મેળવીને જીભ ઉપર ધસવાથી વાયુથી થયેલો જીભનો રોગ મટે છે.

પિત્તજિહ્વારોગનો ઉપચાર.

યદ્દીકં ચન્દનં મુસ્તા માગધી મધુસંયુતમ્ ।
લેપનં પૈત્તિકે દોષે જિહ્વાસ્ફોટકવારણમ્ ॥
દુग्ધેન ચ સુશીતેન હિતં ગણ્ડૂષધારણમ્ ।
દન્તરોગે તથા જિહ્વાપાકે તથા હિતં વિદુઃ ॥

મધ, ચંદન, મોથ, પીપર, એ ચારના ચૂર્ણને મધમાં મેળવીને તેનો
જીભઉપર લેપ કરવો તેથી પિત્તથી થયેલા જીભ ઉપરના ફાટલા મટશે.
દૂધને ગરમ કરીને પછી છેક ઠંડું પડવા દેઈ તેના ઓગળા ભરવા
ને દાંતના રોગમાં તથા જીભપાકમાં હિતકારક છે.

કફથી થયેલા જીભના રોગના ઉપાય,
કાંજિકેન તુ તક્રેણ સોષ્ણં ગંડૂષધારણમ્ ।
શ્લેષ્મસંભૂતરોગે ચ જિહ્વાપાકે હિતં વિદુઃ ॥
રોધ્નાર્જુનકદમ્બાનાં ક્વાથશ્ચોષ્ણઃ સુસ્વાવહઃ ।
શ્લેષ્મોદ્ભવે મુખપાકે હિતં ગણ્ડૂષધારણમ્ ॥

કાંજી અને જાશને ગરમ કરીને તેના ઓગળા ભરવા, તે કફથી
થયેલા જીભપાકના રોગમાં હિતકારક છે. વળી લોધર, સાદડ અને કદ-
મ્બના ક્વાથના ગરમ ઓગળા ભરવાથી જીભના રોગીને સુખ ઉપજે છે
તથા કફથી થયેલા જીભના રોગને તેથી ફાયદો થાય છે.

લોહીથી થયેલા જીભના રોગનો ઉપાય,
રક્તજેષુ વિકારેષુ રક્તસ્રાવં ચ કારયેત્ ।
કણ્ઠકેનાપિ જિહ્વાયાં ચૂર્ણયિત્વા ચ લેપનમ્ ॥
મૂર્વા મુસ્તામયા શુણ્ઠી માગધી રજનીદ્વયમ્ ।
ગુડેન મધુના યુક્તં લેપનં રક્તજિહ્વકે ॥

લોહીથી થયેલા જીભના રોગમાં પ્રથમ રક્તસ્રાવ કરવો. જીભના
ફાટલાને કાંટાવડે ચીરીને પછી મૂર્વા, મોથ, હરડે, સુંક, પીપર, હળદર,
આંબાહળદર, એ ઔષધોના ચૂર્ણને ગોળ તથા મધમાં મેળવીને તેનો
જીભ ઉપર લેપ કરવો. એ ઉપાયથી રક્તથી થયેલો જીભરોગ મટે છે.

કફથી થયેલા જીહ્વાપાકનો ઉપાય.

મરિચં ચ વચા કુષ્ઠં હરીતકયાશ્ચ ચૂર્ણિતમ્ ।

ઘર્ષણં શ્લેષ્મણા જાતે જિહ્વાપાકે હિતં વિદુઃ ॥

इति जिह्वापाकप्रतीकारः ।

મરી, વજ, ઉપસેટ, હરડે, એ ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને કફથી થયેલા જીભના રોગઉપર ઔષધનું તે હિતકારક છે.

ગળાની ઘંટિકા (ધાંટી) ના રોગની ચિકિત્સા.

તિલપિચ્છિલગૌલ્યાદિસેવનાતિદ્રવાદપિ ।

નવોદકેન કફજો જાયતે ઘણ્ટિકાગદઃ ॥

જિહ્વામૂલે કણ્ઠસન્ધૌ શ્લેષ્મરક્તસમુદ્ભવા ।

તેનાસ્યશોષો જડતા જ્વરો મન્દશ્ચ જાયતે ॥

શિરોવ્યથારુચિસ્તન્દ્રા તથાસ્યજડતા ભવેત્ ॥

તેલ, ચીકણા અને લીસા પદાર્થો, ગોળનું મધ વગેરે ખાવા-પીવાથી, અતિશય પાતળા પદાર્થો ખાવાથી અને નવા પાણીથી કફવૃદ્ધિ પામીને ગળાની ધાંટીનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ધાંટીના રોગને ઘંટિકા રોગ કહે છે તથા તે જીભના મૂળ આગળ અને કંઠના સંધિમાં કફ તથા રક્તથી ઉપજે છે. એ રોગ ઉપજવાથી મુખમાં શોષ પડે છે, જડતા પ્રાપ્ત થાય છે અને ઝીણા તાવ પેદા થાય છે. વળી માથું દુખે છે, ખાવાનું ભાવનું નથી, ઘેન થાય છે અને મુખમાં જડપણું પેદા થાય છે.

ઘંટિકારોગની ચિકિત્સા.

તર્જન્યા કણ્ઠમધ્યે તુ સંપીઙ્ચ રક્તગ્રન્થિકા ।

પરિસ્તુતં તથા રક્તં તદા વિમ્લાપનં હિતમ્ ॥

વચાં ચ મરિચં કૃષ્ણાચૂર્ણં તત્ર નિધાપયેત્ ।

મર્દનં સ્યાત્કણ્ઠદેશે તેન ગ્રન્થિર્વિલીયતે ॥

ધાન્યનાગરજીમૂતયવાન્યુગ્રા સમાંશકા ।

કાથઃ સ્વેદો ઘણ્ટિકાયા મુખે ગણ્ઠપ્રધારણમ્ ॥

દિવા રાત્રૌ વચાપ્રથિ મુખે સંધારયેદ્દિષક્ ।

તેન સૌખ્યં ભવેત્ તસ્ય મુખરોગાદ્દિમુચ્યતે ॥

इति घण्टिकारोगः ।

તર્જની આંગળી ગળામાં ઘાલીને સાં આગળ જે ગ્રંથિ હોય તેને દબાવીને તેમાંથી કોણી કાઢી નાખવું. તથા તે ઉપર વજ, મરી અને ખીપરનું ચૂર્ણ દબાવવું. એટલે તે સાફ થશે અને દબાવવાથી જે પીડા થઈ હશે તે મટી જશે તે પછી ગળાની બાહારના ભાગમાં હાથની આંગળીઓવડે ચોળવું તેથી તે ગાંઠ ઓગળી જશે.

ધાણુ, સુંઠ, મોથ, યવાન, વજ, એ સરખે ભાગે લેઈને તેનો ક્વાથ કરવો તથા તે ગરમ હોય ત્યારે મુખમાં તેનો કોગળો ભરવો તેથી ઘંટિકા રોગનું સ્વેદન થાય છે. વળી વૈદ્યે રોગીને રાત્રે અને દિવસે વજની ગાંઠ મોંમાં રાખવાનું કહેવું. કેમકે તેમ કરવાથી રોગીને સુખ થાય છે અને મુખરોગથી મુક્ત થાય છે.

गलशुंडानी चिकित्सा.

गले घण्टिका मार्गे च रक्तश्लेष्मविकारजा ।

लम्बिका वर्धते नृणां विज्ञेया गलशुण्डिका ॥

रुन्धते चास्य मार्गे च नेत्रस्त्रावः प्रदृश्यते ।

शिरोऽर्तिः श्वासकासश्च ज्वरेणैव प्रपीड्यते ॥

आशुकारी महाप्रज्ञः शीघ्रं कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ।

शस्त्रेण शुण्डिकां छित्त्वा कुर्याद्विम्लापनं हितम् ।

मागधीमरिचं पथ्यावचाधान्ययवानिकाः ।

क्वाथः सोष्णः स्वेदमायाद्रलशुण्डोपशान्तये ॥

દિવા રાત્રૌ યવાન્યાશ્ચ મુખે સંધારણં હિતમ્ ।

मर्दनं कण्ठदेशे तु तेन संपद्यते सुखम् ॥

સિદ્ધાર્થકં વચા કુપ્તં રજની પારિભદ્રકમ્ ।

गृहधूमं सलवणं कण्ठे वा लेपनं हितम् ॥

જ્વરે પ્રોક્તાનિ પથ્યાનિ યાનિ તાનિ મહામતે ! ।

न गौल्यं पिच्छिलं सेव्यं तैलं नैव गलामये ॥

इति गलशुण्डिकाचिकित्सा ।

ગળામાં ઘાંટીના માર્ગ ઉપર લોહી તથા કફના વિકારથી લંબિકા વધે છે (ગળાની ખારી આગળ જે ઘાંટીની લાલી જેવું લટકે છે તેને લંબિકા કહેછે) તેને ગલશુંડી કે ગલશુંડું સમજવું. એ લંબિકા વધીને ગળાનો માર્ગ રોકેછે. એ રોગ થવાથી રોગીની આંખમાંથી સાવ થાયછે, તેવું માથું દુખેછે, તેને શ્વાસ થાયછે, ખાંસી થાયછે, અને તે તાવથી પીડાયછે. એ રોગ મનુષ્યનો જલદીથી જીવ લે એવોછે માટે બુદ્ધિમાન વૈદ્યે તેની ચિકિત્સા ઉતાવળે કરવી જોઈએ. શસ્ત્રવડે એ ગલશુંડાને કાપી નાખવું અને પછી તે ઉપર લોહી બંધ કરનારૂં ચૂર્ણ દખાવવું (એ ચૂર્ણ પાછળ ઘંટિકારોગમાં કહ્યું છે તે અથવા તેનાજ જેવું બુદ્ધિથી કલ્પીને લેવું) પીપર, મરી, હરરે, વજ, ધાણા, અંને જવાની અજમો, એનો ક્વાથ કરી તેને ગરમ હોય તે વખતે મોંમાં રાખવો. એ ક્વાથ ગલશુંડાને સ્વેદન કરીને તેને મટાડે એવો છે. એ રોગીની પાસે રાતદહાડે ચવાની અજમો મોંમાં રખાવવો. વળી બાહારના ભાગ ઉપર કંદનું મર્દન કરવું તેથી પણ સુખ ઉપજે છે. સરસવ, વજ, ઉપલેટ, હલદર, લીમડાનાં પાંદડાં, ઘરનો ધુમાસ, અને સિંધવ, એ સર્વને વાટીને તેનો ગળા ઉપર લેપ કરવો, તે હિતકારક છે. હે મોટી બુદ્ધિવાળા વૈદ્ય! જે પથ્ય તાવના રોગમાં કહ્યાંછે તે પથ્ય આ રોગમાં પણ હિતકારક છે. ગળાના રોગમાં ગોળના વિકાર અથવા ગોળનું મધ, પિચ્છિલ (ચીકણા અને લીસા) પદાર્થો, તથા તેલ ખાવું નહિ.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने मुखरोगचिकित्सा
नाम ऊनपंचाशत्तमोऽध्यायः ।

પંચાશત્તમોઽધ્યાયઃ ।

ધરડા અને ક્ષીણ પુરુષોનું વાળકરણ.

આત્રેય ઉવાચ ।

ક્લેબ્યં પંચવિધં પ્રોક્તં સમાસેન શૃણુષ્વ મે ।
 નિરોધાતિવ્યવાયેન વયઃશ્રાન્તેઽપિ માનવે ॥
 જાયતે રેતસો હાનિઃ ક્લીબત્વં ચાપિ જાયતે ।
 ત્રિવિધં જાયતે ક્લેબ્યં માનસં રેતસઃ ક્ષયાત્ ॥
 સહજં શુક્રસંસ્ત્રાવાજ્જાયતે ક્લીબતાં નરે ।
 યસ્ય વૈ મમતા ચિત્તે દૃષ્ટ્વા સ્ત્રીणां વિરાગિતામ્ ॥
 સ્પર્શને સ્વેદકંપં ચ તત્સાધ્યં માનસં સ્ત્રામ્ ।
 યસ્ય વિદ્વેષતઃ સ્ત્રીणाં વ્યવાયે ચ મનઃક્ષતિઃ ॥
 ધ્વજમઙ્ગો ભવેચ્છીઘ્નં તત્ક્લેબ્યં રેતસઃક્ષયાત્ ।
 સમપ્રકૃતિર્યશ્ચાન્યઃ સોઽપ્યસાધ્યતમઃ સ્મૃતઃ ॥

આત્રેય કહેછે.—નપુંસકપણું પાંચ પ્રકારનું છે તે હું તને સંક્ષેપમાં કહું તે સાંભળ. વીર્યને રોકાને અતિશય સ્ત્રીસંગ કરવાથી, તથા વૃદ્ધાવસ્થાનો શ્રમ થવાથી વીર્યની હાનિ થઈ નપુંસકપણું પ્રાપ્ત થાયછે એ નપુંસકપણું ત્રણ પ્રકારનું છે. એક તો માનસ એટલે મનસંબંધી નપુંસકપણું; બીજું વીર્યનો ક્ષય થવાથી ઉપજેલું નપુંસકપણું; અને ત્રીજું સહજ એટલે જન્મ સાથેનું નપુંસકપણું. વળી વીર્યના સ્ત્રાવ થઈ જવાથી પણ નપુંસકતા પ્રાપ્ત થયેલી હોયછે જે પુરુષના પ્રતિ સ્ત્રીઓ પ્રીતિ અને મમતા રાખતી હોય તેમ છતાં તેમના વિષે તેના મનમાં વિરાગ હોય, તથા તેનો સ્પર્શ થવાથી શરીરે પરસેવો અને કંપ થતો હોય તો તે માનસ નપુંસકપણું સાધ્ય જાણવું. જે પુરુષના ઉપર સ્ત્રીનો અણુગમો હોવાથી તેનો સંગ કરવામાં તેનું મન પાછું ભાગી જતું હોય અને તેથી તત્કાલ ધ્વજમંડળ થતો હોય તો તે નપુંસકપણું

વીર્યના ક્ષયનેલીધે થયેલું જાણવું. એનાજ જેવી પ્રકૃતિવાળો ખીજો પણ કોઈ નપુંસકપણાના રોગવાળો હોય-અર્થાત્ એવાંજ સહજ વગેરે ખીજાં નપુંસકપણાં અસાધ્ય છે.

નપુંસકપણાંની ચિકિત્સા.

મનઃક્ષયે મનોદ્રેકો મુગ્ધસ્ત્રીસહસક્તમઃ ।

સરાગવિમ્નમકથાલાપૈઃ સવર્ધતે મનઃ ॥

શુકક્ષયે શુકવૃદ્ધિં કથયિષ્યામિ સામ્પ્રતમ્ ।

મન ભાંગી જવાથી નપુંસકપણું પ્રાપ્ત થયું હોય તો મુગ્ધા સ્ત્રી-ઓની સાથે સંગમ કરવાથી મન પાછું જાગ્રત થાયછે અને ઉત્સાહ ધારણ કરેછે. વળી પ્રીતિ અને વિલાસવાળી કથાઓ તથા આલાપવડે મનવૃદ્ધિ પામેછે. વીર્યનો ક્ષય થવાથી થયેલા નપુંસકપણામાં વીર્યની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ તે હવે હું કહું છું.

વીર્યવૃદ્ધિના પ્રયોગ.

વિદારિકાગોંધુરમૂસલીનાં ધાત્રીફલં સ્યાત્સહસૈન્ધવાનામ્ ।

સમાનિ ચૈતાનિ ચ માગધીનાં યુક્તં સિતાલ્યં પયસા પિબેચ્છ ॥

૪૫ં ૪૬૫૦૦ મગધાત્રિકણ્ઠાઃ સ્તથાત્મગુપ્તા સશતાવરી ચ ।

સશર્કરં ગોપયસા ઘૃતેન પાનં નરાણાં પ્રકરોતિ બીજમ્ ॥

વિદારીકંદ, ગોખર, મુસલીકંદ, આમળાં, સિંધવ તથા પીપર, એ સર્વે સમાનભાગે લેધને તેમાં સાકર મેળવી દૂધસાથે તે ચૂર્ણ પીવું.

અરડુસી કે ઋપભક, રીંગણીમૂલ, ભોંયરીંગણીનું મૂલ, પીપર, ગોખર, કૌચખીજ, શતાવરી, એ ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં સાકર ભેળવી તેને ગાયના દૂધસાથે અને ઘી સાથે પીવું. એથી વીર્યની વૃદ્ધિ થાયછે.

યવાદિ વટક.

યવગોધૂમમાષાણાં નિસ્તુષાણાં ચ ચૂર્ણકમ્ ।

દુગ્ધેનેશ્ચુરસેનાપિ સંસ્કૃત્ય તુ ઘૃતેન તુ ॥

પાચિતં વટકશ્રેષ્ઠં મક્ષયેત્પ્રાતરુત્થિતઃ ।

તસ્યોપરિ પયઃપાનં પિપ્પલીશર્કરાન્વિતમ્ ॥
 યવક્ષીરં વિદારીં ચ માષચૂર્ણં તથા યવાન્ ॥
 મરિચાનાં સિતાઢ્યં ચ ઘૃતાનાં ચ પ્રપૂરિકામ્ ॥
 પાચયેદ્ધક્ષયેત્પ્રાતઃ પયઃપાનં તથોપરિ ॥
 વીર્યં ચ કુરુતે પુંસાં વનિતા રમતે ભૃશમ્ ॥
 ગુડ્ઘ્વી શતમૂલી ચ સ્વયંગુપ્તા બલા તથા ॥
 શાલ્મલીમુસલીમૂલં ચૂર્ણં ગોપયસાન્વિતમ્ ॥
 પાનં નરાણાં શ્રેષ્ઠં તુ બીજમિન્દ્રિયકારકમ્ ॥

વિદારિકન્દાંશુમતી વૃહત્યૌ કાકોલિકા મીરુ પુનર્નવે દ્વે ।
 ગૃહ્ણાટકં માગધિકા બલા ચ ચૂર્ણં સિતાઢ્યં સિતયા પ્રયોજ્યમ્ ॥
 જીર્ણે પયઃ પાયસમેવ યોજ્યં કરોતિ પુંસાં બલમેવમોજઃ ।
 સ્ત્રીણાં સહસ્રં ભજતેઽપિ ષણ્ઢો માસદ્વયોપસ્કૃતમેજઃ શસ્ત્રમ્ ॥

જવ, ગદુ અને અડદ, એ ધાન્યોનાં છાલાં કાઢી નાખીને તેનો લોટ કરવો. પછી તેને દૂધ તથા સેરડીના રસમાં કરમોવવો. પછી તેને ધીમાં તળીને દાણો પાડવો. (એમાં સાકર નાખીને તેના લાડુ કરવા) અને સવારમાં ઊઠીને તેમાંથી એક એક લાડુ ખાવો. તથા તે ઉપર પીપર અને સાકર નાખીને ઉકાળેળું દૂધ પીવું. એથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

તવખીર, વિદારીકંદ, અડદનો લોટ, જવનો લોટ, મરીતું ચૂર્ણ એ સર્વને એકત્ર કરીને તેમાં સાકર તથા ધી નાખીને તેની પૂરીઓ તળી કાઢવી. એ પૂરીઓ સવારમાં ખાવી તથા તે ઉપર દૂધ પીવું, તેથી પુરુષના શરીરમાં વીર્ય વધેછે તથા તે ઘણી સ્ત્રીઓની સાથે રમી શકે છે.

ગજો, શતાવરી, કૌયખીજ, બલખીજ, સાલમકંદ, મુસળીકંદ, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરીને ગાયના દૂધ સાથે પુરુષોએ પીવું તે શ્રેષ્ઠ છે. આ ઔષધ વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે તથા ઇન્દ્રિયોની શક્તિ વધારે છે.

વિદારીકંદ, શાલિપર્ણી, રીંગણી, ભૌયરીંગણી, કાકોલી, સતાવરી,

અને જાતની સાટોડી, શીંગોડાં, પીપર, બક્ષખીજ, એ સોની સાથે વંશ-
હોયન મેળવીને તેનું ચૂર્ણ કરવું તથા તેમાં સાકર નાખીને ખાવા
આપવું. એ ચૂર્ણ પચી જાય ત્યારે દૂધનો દૂધપાક કરીને ખાવા આપવો.
આ ઉપાયથી પુરૂષોને બળ અને વીર્ય મળે છે. જે કદાપિ પુરૂષ કેવળ
નપુંસક હોય તથાપિ આ ઔષધ એ મહિના યોજવામાં આવે તો તે
હજાર સ્ત્રીઓને ભોગવી શકે.

પથ્યાપથ્ય.

વર્જયેત્કટુકં ચામ્લં તીક્ષ્ણં ચોષ્ણં વિદાહિ ચ ।
રુક્ષં વાપિ ચ સૌવીરં પ્રોક્તાનિ चेન્દ્રિયક્ષતૌ ॥
પલાણું ગજકન્દાંશ્ચ તિલાન્ માષાન્ યથાબલન્ ।
તથૌદનં ચ શાલીનાં દુગ્ધં ચેશ્ચુરસં તથા ।
વાસ્તુકં ચિલ્લુકાનાં ચ પથ્યં શુક્રક્ષયાદપિ ।
યોગયુક્તં ન યુજ્યાન્ન નરાણાં સિદ્ધિમિચ્છતામ્ ॥

નપુંસકપણાના રોગવાળાએ તીખું, ખાટું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, દાહકતાં,
રૂક્ષ, સૌવીર નામે મધ, એ તળવાં. ધ્વજભંગવાળાએ દુગળી, હરલી-
કંદ, તલ, અડદ, શાલી ડાંગરનો ભાત, દૂધ, સેરડીનો રસ, વથુઆનું અને
ચીલનું શાક, એ સર્વે શક્તિ પ્રમાણે ખાવું, કેમકે વીર્યનો ક્ષય થયેલા
પુરૂષને પથ્ય છે. જે પુરૂષો નપુંસક પણાનો રોગ નાશ પામે એવી ઇચ્છા
રાખતા હોય અને તેનો ઔષધ પ્રયોગ ચાલુ કર્યો હોય ત્યારે તેમણે
સ્ત્રીસેવનાદિ કાંઈ કુપથ્ય કરવું નહિ.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने वाजीक-

रणं नाम पंचाशत्तमोऽध्यायः ।

एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ।

વાંઝણીના રોગની ચિકિત્સા.

आत्रेय उवाच ।

વન્ધ્યા સ્યાત્ પદ્મપ્રકારેણ વાલ્યે નાપ્યથવા પુનઃ ।
 ગર્ભકોશસ્ય મજ્જાદ્વા તથા ધાતુક્ષયાદપિ ।
 જાયતે ન ચ ગર્ભસ્ય સમ્ભૂતિશ્ચ કદાચન ॥
 કાકવન્ધ્યા ભવેચ્ચૈકા અનપત્યા દ્વિતીયકા ।
 ગર્ભસ્ત્રાવી તૃતીયાન્યા કથિતા મુનિસત્તમૈઃ ॥
 મૃતવત્સા ચતુર્થી સ્યાત્ પંચમી ચ બલક્ષણાત્ ।
 તસ્યોપક્રમણં વક્ષ્યે યેન સા લભતે સુતમ્ ॥
 અજાતરજસાં સ્ત્રીણાં ક્રિયતે યદિ મૈથુનમ્ ।
 તતૈવ ગર્ભસંક્રોચં મગત્વમુપગચ્છતિ ॥
 તેન સ્ત્રી ભવતે વન્ધ્યા ગર્ભે ગૃહ્ણતિ નો ભૃશમ્ ।
 સા ચ કષ્ટેન ભવતિ રામા ગર્ભવતી મિષક્ ! ॥
 ઔષધૈશ્ચોપચારૈશ્ચ સિદ્ધિશ્ચાપિ ન સંશયઃ ।
 અનપત્યા બલેનાપિ જાયતે મિષજાં વર ! ॥
 ન ભવેત્ કાકવન્ધ્યા ચ અનપત્યાપિ સિધ્યતિ ।
 સિધ્યતિ ક્ષીણધાતુત્વાજ્ઞાયતે યા મિષગ્વર ! ॥

औषधानि ।

આત્રેય કહેછે.—સ્ત્રી છ પ્રકારે વાંઝણી થાયછે. કોઇ તો આગપણુથીજ વંધ્યા હોયછે. અને કોઇ સ્ત્રીના ગર્ભકોશનો ભંગ થવાથી અથવા ધાતુનો ક્ષય થવાથી કોઇવખત ગર્ભની ઉત્પત્તિ થતી નથી. એક તો કાકવંધ્યા સ્ત્રી વાંઝણી કહેવાયછે. જે સ્ત્રીને એકવાર સંતાન થયા પછી સંતાન નજ થાય તેને કાકવંધ્યા કહેછે. બીજી અનપત્યા એટલે જેને બિલકુલ છોકરાં ન થાય તેને વાંઝણી કહેછે. જે સ્ત્રીને ગર્ભ રહીને પછી સ્ત્રી જતો હોય તેને મુનિઓ ત્રીજા પ્રકારની વાંઝણી

કહેછે. જે સ્ત્રીને છોકરાં થઇયછને મરી જતાં હોય તેને મૃતવત્સા કહેછે. એ સ્ત્રી એવા પ્રકારની વાંઝણી સમજવી. શરીરના બળનો ક્ષય થવાથી જે વાંઝણી થઇ હોય તેને પાંચમા પ્રકારની જાણવી. (છઠ્ઠા-પ્રકારની વાંઝણી ગ્રંથમાં કહેલી નથી તથાપિ જેને છોડ્યાગ્રી જાયછે તેને પણ વૈદ્યો વાંઝણી ગણેછે તે સમજવી). હવે એ વાંઝણી સ્ત્રી-એને જે પ્રકારે છોકરાં થાય તેવા ઉપાય કહિયે છીએ. જે સ્ત્રીને ઋતુ પ્રાપ્ત થયું નથી તેની સાથે જો મૈથુન કરવામાં આવે તો તેથી ફરીને ગર્ભનો સંકોચ થાયછે અને ગર્ભસ્થાન વિકારવાળું થઈ જાયછે, તેથી તે સ્ત્રી ફરીને ગર્ભ ગ્રહણ કરી શકતી નથી અને વાંઝણી થાયછે. હે વૈદ્ય! એવી સ્ત્રી ફરીને મહામહેનતે ગર્ભ ધારણ કરેછે, તેમ છતાં ઔષધ ઉપચાર કરતાં એ સ્ત્રીનું ગર્ભસ્થાન સુધરીને તે ગર્ભ ધારણ કરવાને યોગ્ય થાયછે એમાં સંશય નથી. હે ઉત્તમ વૈદ્ય! જેને બિલકુલ સંતાન થયું ન હોય એવી વાંઝણી સ્ત્રીને ઔષધ ઉપચારથી પણ સંતાન થવાં બહુ કઠણ છે. જે છોકરાં વિનાની સ્ત્રી કાકવંધ્યા ન હોય તેવીને ઔષધ ઉપચારથી ગર્ભ રહી શકેછે. હે વૈદ્ય શ્રેષ્ઠ! જે સ્ત્રીના શરીરની ધાતુ ક્ષીણ થઇ જવાથી તે વાંઝણી થઇ હોય તો તે પણ ઔષધાદિથી સુધરી શકેછે.

વાંઝણી સ્ત્રીઓના ઉપાય.

ચન્દનોશીરમઞ્જિષ્ઠાપટોલં ઘનવાલકમ્ ।

મધુકં મધુચઘ્રી ચ તથા લોહિકતચન્દનમ્ ॥

સારિવા જીરકં મુસ્તં પદ્મકં ચ પુનર્નવા ।

ક્ષીરેણ શર્કરાયુક્તં પાનં પિત્તોદ્ભવે ગદે ॥

જ્ઞાત્વા યોનિવિશુદ્ધિં ચ તત્ર દયાન્મહૌષધમ્ ॥

ચન્દનોશીરમઞ્જિષ્ઠા ગિરિકર્ણીં સિતા તથા ।

ક્ષીરેણાલોઙ્ઘ્ય પાતવ્યં પુષ્પશુદ્ધિં કરિષ્યતિ ॥

ચંદન, કાળો વીરણવાળો, મહુડ, પટોલ, નાગરમોચ, પીળો વીરણવાળો, મહુડો, જેઠીમધ, રતાંજલિ, સારિવા, શુક્ર, ભદ્રમોચ, પદ્મ-કાષ, સાટોડી, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં સાકર મેળવીને દૂધ સાથે પીવું. પિત્તના કારણથી આત્મ બગડીને વાંઝ્યાપણું હશે તો તે આ

ઉપાયથી દૂર થશે. ઉપરનું ઔષધ યોનિને શુદ્ધ કરનાર છે, એ ઔષધ આપીને જ્યારે યોનિ શુદ્ધ થાય ત્યારે મોટું ઔષધ આપવું. તે ઔષધ આ પ્રમાણે:—ચંદન, વીરણુવાળો, મજીઠ, ગરણી, સાકર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાખીને પાવું. એ ઔષધથી આર્તવની શુદ્ધિ થાય છે.

વાતદૂષિત આર્તવની ચિકિત્સા.

રજોરક્તં પરીક્ષેત વાતપિત્તકફાત્મકમ્ ।

સરુજં ચ સકૃષ્ણં ચ પક્વજમ્બૂનિખં ચ યત્ ॥

વાતેન બાધિતં પુષ્પં તચ્ચ સંલક્ષ્યેદ્બુધઃ ॥

તસ્ય નાગરપિપ્પલ્યૌ મુસ્તાધન્વયવાસકમ્ ।

બૃહત્યૌ પાટલા ચૈવ ક્વાથઃ સગુડકોવધિઃ ॥

સત્તાહં પાયયેદ્ધીમાન્ યાવત્સાતિ શોણિતમ્ ।

વિશુદ્ધે ચ તથા રક્તે પાયયેત્પયસાન્વિતમ્ ॥

શ્વેતા ચ ગિરિકર્ણી ચ શ્વેતા ગુઝા પુનર્નવા ।

તેન સા લભતે ગર્ભં માસમેકં પ્રયોગતઃ ॥

આર્તવનું લોહી વાયુ, પિત્ત, કે કફના દોષવાળું છે કે કેમ ? તે પરીક્ષા વૈદે કરવી. જે આર્તવનું લોહી કાળું અથવા પાકેલા જંબૂડાના રંગ જેવું હોય અને આર્તવ સમયે સ્ત્રીને પીડા થતી હોય તો તે આર્તવ વાયુ દોષવાળો જણાવે. વાયુદોષવાળા આર્તવવાળી સ્ત્રીને સુંઠ પીપર, મોથ, ધમાસો, રીંગણી, ભોંયરીંગણી, પાડળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં ગોળ નાખીને પાવો. યુદ્ધિમાન વૈદે એ ક્વાથ સાત દિવસ પાવો એવો તેનો અવધિ છે અથવા જ્યાંસુધી સ્ત્રીને આર્તવ વધ્યા કરે ત્યાંસુધી પાવો. જ્યારે આર્તવ શુદ્ધ થાય ત્યારે પછી ધોળી ગરણીનાં બીજ, ધોળી ચણાહી, અને સાટાડી, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ દૂધ સાથે પાવું. એ પ્રયોગ એક મહિના સુધી કરવાવડે સ્ત્રીને ગર્ભ રહે છે.

પિત્તદૂષિત આર્તવની ચિકિત્સા.

જપાકુસુમસક્લાશં કુસુમ્ભરકસન્નિભમ્ ।

દાહશોષં મૂત્રકૃચ્છ્રયુક્તં તત્પિત્તદૂષિતમ્ ॥

ચન્દનોશીરમઙ્ગિષ્ઠાપટોલં ઘનવાલકમ્ ।
 મધુકં યષ્ઠિમધુકં તથા લોહિતચન્દનમ્ ॥
 પદ્મકં પુનર્નવે દ્વે શારિવા જીરકં ઘનમ્ ।
 ક્ષીરેણ શર્કરાયુક્તં પાનં પિત્તકૃતે ગદે ॥
 જ્ઞાત્વા યોનિવિશુદ્ધિં ચ તત્ર દદ્યાન્મહૌષધમ્ ।
 શ્વેતાર્કમૂલં પયસા શ્વેતા ચ ગિરિકર્ણિકા ॥
 શ્વેતાદ્રિકર્ણીમૂલં ચ પાનં ગોક્ષીરસંયુતમ્ ।
 વન્ધ્યાનાં ગર્ભજનનં ભવતે લક્ષ્મણાન્વિતમ્ ॥

બસવંદનાં ફૂલ સરખું કે કસુંબા સરખું લાલ રક્ત વેહેતું હોય,
 ચોનિમાં દાહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર થતો હોય, તથા મોઢે પાણીનો શોષ
 પડતો હોય તો તે આર્તવને પિત્તથી બગડેલો જાણવો. પિત્તાર્તવવાળી
 સ્ત્રીને ચંદન, વીરજીવાળો, મજી, પટોળ, મેથ, પીજો વાજો, મહુડો,
 નેઠીમધ, રક્ત ચંદન, પદ્મકાષ, અને સાટોડીઓ, શારિવા, જીરું, બદ-
 મેથ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને દૂધ સાથે પીવાથી પિત્તથી બગડેલા
 આર્તવની શુદ્ધિ થાય છે. આર્તવની શુદ્ધિ થયેલી નેદીને મોટું ચૂર્ણપત્ર
 આપવું. ઘોળા આકાંડાનું મૂળ દૂધ સાથે પાવું. અથવા ઘોળી ગરણીના
 મૂળને ગાયના દૂધ સાથે પાવું. અથવા ઘોળી ગરણીના મૂળની સાથે
 લક્ષમણાનું મૂળ (તે ન મળે તો ઘોળી રીંગણીનું મૂળ) લેધને તેને
 ગાયના દૂધ સાથે પાવું. એ ઉપાય વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્ર આપનારો છે.

કર્કશી બગાડેલા આર્તવની ચિકિત્સા.

સઘનં પિચ્છલં ચાપિ જાઙ્ઘ્યં સ્યાન્મૂત્રરોધનમ્ ॥
 બાલસ્યતન્દ્રા નિદ્રા ચ કફદુષ્ટં રજો વિદુઃ ।
 ત્રિફલા ગિરિકર્ણી ચ તથારગવધવત્સકૌ ।
 પયસા પયસા પાનં સ્ત્રીણાં ચ ગર્ભકારણમ્ ॥
 બલાદ્યં ચન્દનાદ્યં ચ દ્રાક્ષાદ્યં ચૂર્ણમેવ ચ ।
 દાપયેદ્ગર્ભજનનં નારીણાં મિષગુત્તમઃ ॥
 લખ્ણ્ડકાદ્યં ચ ચૂર્ણં ચ બલાદ્યં ચૂર્ણમેવ ચ ।
 દાપયેદ્ગર્ભજનનં નારીણાં મિષગુત્તમઃ ॥

સગર્ભકાઘં ચ ચૂર્ણં ચ બલાઘં ચૂર્ણમેવ ચ ।

પુનર્નવાઘં દેયં વા સ્ત્રીणां गर्भप्रदायकम् ॥

કદ્ધી બગડેલો આર્તવ ધાડો તથા પિચ્છવાળો હોય છે; સ્ત્રીને જડતા થાય છે, તેનો પિશાબ રોકાય છે; તેને આળસ, તંદ્રા અને નિદ્રા ઉપજે છે. કદ્ધી બગડેલા આર્તવવાળી સ્ત્રીને ત્રિફળા, ગરણી, ગરનાળો, કડાછાલ, એ ઓપધોનો ક્વાથ કરી તેમાં દૂધ નાખીને તે ક્વાથ પાવો. તેથી બગડેલો આર્તવ શુદ્ધ થઈને તેને ગર્ભ રહે છે. વળી પાછળ બલાદિ, ચંદનાદિ, તથા દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ કહેવામાં આવ્યું છે, તે ચૂર્ણ સ્ત્રીઓને ગર્ભ ઉત્પન્ન કરનારું હોવાથી ઉત્તમ વૈદે તેમાંથી ગમે તે એક આપવું. વળી ખંડકાદિ ચૂર્ણ, બલાદિ ચૂર્ણ તથા પુનર્નવાદિ ચૂર્ણ સ્ત્રીઓને ગર્ભ આપનારું છે માટે તેમાંથી ગમે તે એક જાતનું ચૂર્ણ આપવું.

વંધ્યારોગમાં પથ્યાપથ્ય.

अथ पथ्यं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां च शृणु पुत्रक ! ॥

कर्चूरं सूरणं चैव तथा चाम्लं च कांजिकाम् ।

विदाहिकं च तीव्रं च स्त्रीणां दूरे परित्यजेत् ॥

वन्ध्याकर्कोटकीमूलं लाङ्गली कटुतुम्बिका ।

देवदाली च जननी सूर्यवल्ली च भीरुका ॥

निर्माल्यं माल्यवस्त्रं च रजोवत्याश्च संगमः ।

अन्यास्त्रीस्नातमुदकं स्त्रीणां चैतानि वर्जयेत् ॥

હે પુત્ર ! હવે વંધ્યા સ્ત્રીઓને શું પથ્ય છે અને શું અપથ્ય છે તે કહું છું. જે પદાર્થ મળ ઉત્પન્ન કરનાર હોય તે, સૂરણ, ખાટા પદાર્થ, ખાટી કાંજી, દાહકારક પદાર્થ અને તીવ્ર પદાર્થ, સ્ત્રીઓથી વેગળાજ રાખવા. વાંઝણી કંટોલીનું મૂળ, ઋષભક નામે વનસ્પતિ, કડવી તુંબકીનું મૂળ, કુકડવેલાનું મૂળ, જટામાંસી, સૂર્યવલ્લી, સતાવરી, (એ વસ્તુઓ વંધ્યા સ્ત્રીને પથ્ય છે એમ કેટલાક વૈદ્યોનું કહેવું છે). ખીજી સ્ત્રીએ પહેરેલી પુષ્પની માળા કે વસ્ત્ર, રજસ્વલા સ્ત્રીનો સંગ, ખીજી સ્ત્રીએ

૧ સહસ્ત્રાઘં. પ્ર૦ ૪ થી. ૧ કર્ચૂરં પ્ર૦ ૪ થી. ૧ તથા સ્યાદતુ સંગમઃ. પ્ર૦ ૧ લી.

રનાન કરેલું પાણી, એટલાંવાનાં વંધ્યા રોગનો ઉપચાર કરનારી
સ્ત્રીએ વર્જવવાં.

इति आत्रेयभाषिते हारीतौत्तरे तृतीयस्थाने बन्ध्यो-
पक्रमो नामैकपंचाशत्तमोऽध्यायः ।

દ્વિપચ્ચાશત્તમોઽધ્યાયઃ ।

गर्भना उपचार.

आत्रेय उवाच ।

પ્રથમે માસિ યષ્ટિ મધુપરુષકં મધુપુષ્પાણિ યથાલાભમ્ ।

નવનીતેન પયો મધુરમધુરં પાયયેચ્ચ ॥

દ્વિતીયે માસિ કાકોલીમધુરં પાયયેત્તથા ।

તૃતીયે કૃશરાં શ્રેષ્ઠાં ચતુર્થે ચ કૃતૌદનમ્ ॥

પંચમે પાયસં દદ્યાત્ ષષ્ઠે ચ મધુરં દધિ ।

સપ્તમે ઘૃતલ્પ્પન્ડેન ચાષ્ટમે ઘૃતપૂરકમ્ ।

નવમે વિવિધાન્નાનિ દશમે દોહદેચ્છયા ॥

આત્રેય કહેછે.—ગર્ભવતી સ્ત્રીને પેહેલે મહિને જેઠીમધ, ફાલસાં, મહુડાં, એમાંથી જે મહે તે માખણ સાથે ખાવા આપવાં. તથા સાકર વગેરે મધુર પદાર્થ નાખીને મીઠું કરેલું દૂધ પાવું. ખીજે મહિને કાકોલી નામે ઔષધી તથા તેની સાથે સાકર વગેરે મધુર પદાર્થ ખાવો. ત્રીજે મહિને કૃશડી ખાવા આપવી એ શ્રેષ્ઠ છે. ચોથે મહિને ભાત ખાવા આપવો. પાંચમે મહિને દૂધપાક આપવો. છઠ્ઠે મહિને મીઠું દહીં ખાવા આપવું. સાતમે મહિને ધી અને ખાંડ સાથે ભોજન આપવું; આઠમે મહિને ઘેઅર ખાવા આપવું. નવમે મહિને જૂદીજૂદી જાતના પદાર્થો ખાવા આપવા અને દશમે મહિને તેની ઈચ્છામાં આવે તે ખાવા આપવું.

ગર્ભવતીનું દોહક.

માસે તૃતીયે સમ્પ્રાપ્તે દોહદં ભવતિ સ્ત્રિયઃ ।

યદ્યાત્કામયતે સા ચ તત્તદ્દયાઙ્ગિષગ્વરઃ ॥

ગર્ભવતી સ્ત્રીએને ત્રીજે મહિને નાના પ્રકારના ભાવ થઈ આવે છે તેને દોહક કહે છે. ડાહ્યા વૈદે તે વખતે ગર્ભવતી જે જે ઈચ્છા કરે તે તે પદાર્થ તેને આપવાની આજ્ઞા કરવી.

ગર્ભવતીનું પથ્યાપથ્ય.

વર્જયેદ્દિદલાન્નાનિ વિદાહીનિ ગુરૂણિ ચ ।

મમ્લ્લાનિ સોષ્ણક્ષારાણિ ગુર્વિણીનાં વિવર્જયેત્ ॥

મૃત્તિકા ભક્ષણીયા ન ન ચ સૂરણકન્દકાઃ ।

રસોનશ્ચ પલાણ્ડુશ્ચ સંત્યક્તો ગુર્વિણીસ્ત્રિયા ॥

મધુરાણિ પ્રદેયાનિ ગૌલ્યાનિ સરસાનિ ચ ।

પથ્યે હિતાનિ ચૈતાનિ ગુર્વિણીનાં સદા ભિષક્ ॥

વ્યાયામં મૈથુનં રોષં શોષં ચંક્રમણં તથા ।

વર્જયેદ્ ગુર્વિણીનાં ચ જાયન્તે સુખસમ્પદઃ ॥

ગર્ભવતી સ્ત્રીએ કઠોળ ખાવું નહિ, દાહ કરે એવાં તથા ભારે અન્ન ખાવાં નહિ, ખાટા પદાર્થો, ગરમ પદાર્થો, ક્ષાર, એ સર્વે ગર્ભવતીએ ત્યાગ કરવાં. ગર્ભવતીએ માટી ખાવી નહિ, સૂરણકંદ ખાવો નહિ, લસણ ખાવું નહિ. ડુંગવી ખાવી નહિ, એ સર્વે ગર્ભવતીએ તજવાં. ગર્ભવતી સ્ત્રીને મધુર, ગૌલ્ય નામે મધ, અને રસવાળા (મધુર) પદાર્થો આપવા, કેમકે હે વૈદ ! એ પદાર્થ ગર્ભવતીને સદા પથ્ય અને હિતકારક છે. ગર્ભવતીએ કસરત કરવી નહિ, મૈથુન કરવું નહિ, રીસ કરવી નહિ, પાણીનો શોષ વેઠવો નહિ, પગે ચાલીને મુસાફરી કરવી નહિ, એ સર્વે વાનાં ગર્ભવતીએ તજવાં તેથી તેને સુખરૂપી સંપત્તિ મળેછે.

ગર્ભવતીનું મંગળકર્મ.

અથોપપન્નં વિહિતમપિ સ્વકીયાચારેણ પંચમાસિકમષ્ટમાસકં વા । બ્રાહ્મણમજ્જલાદિભિર્ગૌત્તમોજનમપિ કર્ત્તવ્યમ્ । દોહ-
દાદિષુ પરિપૂર્ણેષુ રૂપવાન્ શૂરઃ પળિઢતઃ શીલવાન્ પુત્રો જાયતે ।

ગર્ભવતી સ્ત્રીને પોતાના કુળાચાર પ્રમાણે પાંચમે માસે રાખડી બાંધવી તથા આઠમે મહિને સીમંત સંસ્કાર કરવો. તે વખતે બ્રાહ્મણને ખોલાવીને મંગળકર્મ કરવું તથા સ્વગોત્રનાં મનુષ્યોએ મળીને ભોજન કરવું. સ્ત્રીને જે જે ભાવ થાય છે તે પૂર્ણ કરવાથી રૂપાળો, શર, પંડિત અને શીલવાન પુત્ર થાય છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थानेगर्भो-
पचारो नाम द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

ત્રિપચ્ચાશત્તમોઽધ્યાયઃ ।

અલિત ગર્ભની ચિકિત્સા.

આત્રેય ઉવાચ ।

પ્રથમે માસિ ગર્ભસ્ય ચલનં દૃશ્યતે યદિ ।
તદા મધુકમૃદ્ધીકા ચન્દનં રક્તચન્દનમ્ ॥
પયસાલોદિતં પીતં તેન ગર્ભઃ સ્થિરો ભવેત્ ।
દ્વિતીયે માસિ ચલિતે મૃગાલં નાગકેશરમ્ ॥
તૃતીયે માસિ ગર્ભસ્ય ચલનં દૃશ્યતે યદા ।
તદા મૂષકકિટ્તં તુ શર્કરાપયસા પિબેત્ ॥

ચતુર્થે માસિ દાહપિપાસાશૂલજ્વરેણ સ્ત્રીणां यदि गर्भ-
श्चलते तदोशीरचन्दननागकेशरधातकीकुसुमशर्कराघृतमधु-
दधि पापयेत् । पञ्चमे मासे चलिते गर्भे दाडिमीपत्राणि चन्दन
दधि मधु च पाययेत् । षष्ठे मासि गैरिकं कृष्णमृत्तिकागोमय-
भस्म उदकं परिश्रुतं शीतलं चन्दनं शर्करया सह पिबेत् । स-
प्तमे मासि गोक्षुरसमङ्गापन्नकघनमुशीरनागकेशरं मधुरं पाय-
येत् । अष्टमे मासि रोध्नं मधु मागधिकां च सह दुग्धेन पीत-
वतीनां चलिते गर्भे स्त्रीणां सुखं सम्पद्यते ।

આત્રેય કહેછે.—જો ગર્ભ રહ્યા પછી પેહેલે મહિને તે ચલિત થયેલો માલમ પડે તો જેઠીમધ, દ્રાક્ષ, ચંદન, રક્તચંદન, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને દૂધમાં ઓગાળીને પીવું તેથી ગર્ભ સ્થિર થાય છે. બીજે મહિને ગર્ભ ચલિત થાય તો કમળનો નાળ તથા નાગકેસર વાટીને તેનું કલક ખવરાવવું. ત્રીજે મહિને જો ગર્ભનું ચલન માલમ પડે તો મૃષ-કકિટ (ઉદરની લીંડીઓ) સાકર અને દૂધ સાથે પાવી. ચોથે મહિને દાહ, તરસ, શૂળ અને તાવ સહિત જો સ્ત્રીનો ગર્ભ ચલાયમાન થાય તો વીરણુવાળો, ચંદન, નાગકેસર, ધાવડીનાં ફૂલ, સાકર, ધી, મધ, દહીં, એ સર્વે મિશ્ર કરીને પાવું. પાંચમે મહિને ગર્ભ ચલાયમાન થાય તો દાડીમનાં પાંદડાં અને ચંદનનું કલક કરીને દહીં તથા મધસાથે પાવું. છઠ્ઠે મહિને ગર્ભ ચળે તો ગેર, કાળી માટી અને અડાયાંની રાખ, એ ત્રણમાં પાણી રેડીને તે ઠરવાં દેવું. પછી નીતરતું હુંડું પાણી ગાળી લેઈ તેમાં ચંદન ઘસીને નાખવું, તથા તેમાં સાકર નાખીને તે પાવું. સાતમે મહિને ગર્ભ ચલાયમાન થાય તો ગોખર, મજ્જા, પદ્મકાષ્ઠ, મોથ, વીરણુવાળો, નાગકેસર, એ સર્વને વાટી તેના ચૂર્ણમાં સાકર નાખીને પાણી સાથે પાવું. આઠમે મહિને ગર્ભ ચળે તો લોધર, મધ, પીપર એ ત્રણના કલકને દૂધ સાથે પીવાથી સ્ત્રીનો ગર્ભ સ્થિર થઈને તેને સુખ ઉપજે છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने चलितगर्भ-

चिकित्सा नाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

चतुः पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

गर्भना उपद्रवनी चिकित्सा.

गर्भना उपद्रवनां नाम.

आत्रेय उवाच ।

शोषो हृल्लासछर्दिश्च शोफो ज्वरस्तथारुचिः ।

अतीसारो विवर्णत्वमष्टौ गर्भस्योपद्रवाः ॥

આત્રેય કહેછે,—ગર્ભ રહ્યા પછી ગર્ભવતીને શોષ, છાતીમાં પીડા, ઉલટી, સોળે, તાવ, અરુચિ, અતીસાર અને વિવર્ણતા (મુખની કાંતિ શીકી પડી જાય), એવા આઠ ઉપદ્રવ થાય છે.

ગર્ભવતીના શોષની ચિકિત્સા.

વक्ष्याમि भेषजं तस्य यथायोगेन साम्प्रतम् ।

वटप्ररोहं मगधामुशीरं घनमेघ च ॥

युता खण्डगुटिकास्ये विहिता शोषवारिणी ।

હવે એ ગર્ભના કારણથી થયેલા રોગોનાં ઘટે તેવા યોગસહિત ઔષધ કહું છું. વડના અંકુર, પીપર, વીરણુવાળો, મેઘ, એ ઔષધોમાં સાકર નાખીને તેની ગોળી કરવી. એ ગોળી મુખમાં રાખવાથી શોષ મટે છે.

ઉલટી તથા છાતીની પીડાના ઉપાય.

वत्सकं मगधा शुण्ठी तथा चामलकीफलम् ॥

युकं कोमलबिल्वेन दध्ना पिष्टं तु दापयेत् ।

शर्करासंयुतं पानं स्त्रीणां गर्भे हितं सदा ॥

पीतो भूनिम्बकल्कश्च शर्करासमभावितः ।

छादि हरिश्च हृक्કેદ મધુના વા સમન્વિતઃ ॥

કડાહાલ, પીપર, સુંઠ, આમળાં, તથા કુમળાં ખીલાં, એ સર્વને દહીમાં વાટીને તેમાં સાકર નાખીને સ્ત્રીને પાવાં તેથી તે ગર્ભને દ્રાયદો કરે છે. વળી કરિયાતાને સાકર સાથે અથવા મધ સાથે વાટીને તેનું કલ્ક કરવું તથા સ્ત્રીને પાવું તેથી ઉલટી અને છાતીની પીડા મટે છે.

અરુચિનો ઉપાય.

शृङ्गवेरं सकटुकं मानुलङ्गस्य केशरम् ।

मार्जनं दन्तजिह्वासु गण्डूषश्ચોष्ણવારિणा ।

गुर्विणीनां च सर्वासामर्चि च नियच्छति ॥

આદું, કુટકી, ખીળેરાનો ગર્ભ, એ સર્વનો કલ્ક કરીને તેનો દાંત ઉપર તથા જીભ ઉપર લેપ કરવો, તથા પછી ગરમ પાણીવડે કોગળા કરવા. આ ઉપાયથી સ્વધણી ગર્ભવતી સ્ત્રીઓની અરુચિ નાશ પામે છે.

અતિસારનો ઉપાય.

વત્સકં દાડિમં પાઠા બલાબિલ્વં વિષા તથા ।

જંભામ્નપલ્લવાશ્ચૈવ યથાલાભેન સત્તમ ! ॥

શર્કરાદધિસંયુક્તં સ્ત્રીणां ચૈવાતિસારકે ।

કંડાછાલ, દાડિમ, પાહાડમૂળ, બલખીજ, ખીલી, અતિવીખની કળી, જંભૂડાનાં તથા આંખાનાં ફૂમળાં પાંદડાંમાંથી જેનાં મળે તેનાં પાંદડાં, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને સાકર તથા દહીં સાથે ગર્ભવતી સ્ત્રીને ખાવા આપવું. તેથી તેનો અતિસારનો વ્યાધિ મટે છે.

બંધકોશ તથા મૂત્રબંધ વગેરેનો ઉપાય.

હરીતકી નાગરકં ગુડેન વા ગુડેન ત્રૈફલકઃ કષાયઃ ॥

સ્ત્રીणां ચ પાનં વિનિહન્તિ શીઘ્રં વિબંધવિષ્મૂર્ત્તરોધનાનિ ।

હરડે અને સુંઠની ગોળમાં ગોળી કરીને આપવી, અથવા ત્રિફળાનો ક્વાથ કરી તેમાં ગોળ નાખીને પાવો. એ ઔષધોથી સ્ત્રીને બંધકોશ થયો હોય અથવા ઝાડો પિશાબ રોકાયો હોય તે મટે છે.

મૂત્રબંધનો ઉપાય.

ત્રપુસૈર્વારુબીજાનિ પથ્યાશુંઠી ચ માગધી ॥

શિલાભેદં સિતાઢ્યં ચ પિબેત્ તળ્ડુલવારિણા ।

મૂત્રરોધં ગુર્વિણીનાં વારયત્યાશુ નિશ્ચિતમ્ ॥

ખડખૂચનાં ખીજ, કાકડીનાં ખીજ, હરડે, સુંઠ, પીપર, પાપાણુ-ભેદ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને ચોખાના ધોવરામણ સાથે સાકર નાખીને પીવું, તેથી ગર્ભવતી સ્ત્રીઓનો પિશાબનો અટકાવ જરૂર મટી જાય છે.

ગર્ભ ચળ્યો હોય તેનો ઉપાય.

મધુકંબિસમૃણાલં પદ્મકિંજલકલકં

ઘનમતિવિષમૈન્દ્રં વીજમૌશીરનીલમ્ ।

સમકૃતમથ કલકં દેયમાશુ પ્રપાને

હિતમપિ યુવતીનાં ગર્ભચાલે સિતાઢ્યમ્ ॥

નેહીમધ, કમળનું બિજ, કમળનો દાંડો, કમળનું કેસર, એ સર્વનું કલ્ક કરવું. પછી તેમાં મોથ, અતિવિખની કળી, ઇંદ્રજવ, વીરણુવાળો, કાળું કમળ એ સઘળાં સમાન ભાગે લેઇને તેનું કલ્ક કરવું. એ કલ્ક સાકર સાથે ગર્ભવતીને પીવા આપવાથી તેના ચલિત ગર્ભને સ્થિર કરેછે. એ કલ્ક ગર્ભવતીને ફાયદાકારક છે.

સોળનો ઉપાય.

ગર્ભસ્યોપદ્રવં શોફં સ્વેદયેદુષ્ણવારિણા ।

ન દાતવ્યો મનિમતા વિરેકો દારુણો મહાન્ ॥

ગર્ભના ઉપદ્રવ તરિકે ગર્ભવતીને સોળે થયો હોય તો તેને ગરમ પાણીથી શેકવો. યુદ્ધિમાન વૈદ્યે ગર્ભવતીને મોટો અને કઠણુ જીવાળ આપવો નહિ.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने गर्भोपद्रव-

चिकित्सा नाम चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

પંચપચ્ચાશત્તમોઽધ્યાયઃ ।

મૂઢગર્ભની ચિકિત્સા.

મૂઢગર્ભના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

વિરુદ્ધાહારસેવાભિસ્તથા ગર્ભવ્યથાસુ ચ ।

અતિમર્દનપીડાયાઃ પીડાં પ્રાપ્નોતિ ચાર્મકઃ ॥

તિર્યગ્ભવતિ યો ગર્ભઃ સ્ત્યક્ત્વા દ્વારં ભગસ્ય ચ ।

અન્યદ્વા મ્નિયતેઽપત્યં તેન કષ્ટં પ્રપચતે ॥

અથવા લજ્જયા સ્ત્રીણાં સક્કોચાત્ સમ્પ્રચિતે ભગે ।

મૂઢગર્ભં ચ જાનીયાત્ તસ્ય વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ॥

આત્રેય કહેછે.—વિરૂદ્ધ આહારનું સેવન કરવાથી, ગર્ભને બધા ઉત્પન્ન થવાથી, અતિશય મર્દન કરવાની પીડાથી ગર્ભમાં રહેલું બાળક પીડા પામે છે, અને વખતે યોનિનું દ્વાર છોડીને બાળક આડું થઇ જાય છે. અથવા કોઇવાર બાળક મરણ પામે છે તો ગર્ભવતીને મોટું કષ્ટ થાય છે. અથવા સ્ત્રી લાજથી સંકોચ પામતી હોય તો તેથી યોનિદ્વારનો સંકોચ થવાથી પણ એમ થાય છે. એ મૂઢ ગર્ભને જાણવાને માટે તેનાં લક્ષણો હું કહું છું.

મૂઢગર્ભનાં લક્ષણ.

बस्तिशूलं च भवंति योनिद्वारं निरुन्धति ।

गर्जते जठरं तस्या आध्मानं चैव जायते ॥

तोदनं चाङ्गभङ्गश्च निद्रાभङ्गश्च जायते ।

वाताद्भवति गर्भस्य संरोधो भिषगुत्तम ! ॥

શૂલં જ્વરસ્ત્રિદોષશ્ચ તૃણા શોષો મ્રમસ્તથા ।

मूत्रकृच्छ्रं शिरोऽर्तिः स्यात्पित्ताद्रोधो भगस्य च ॥

आसस्यतन्द्रा निद्रा च जाड्याध्मानं च वेपथुः ।

कासो विरसता चास्ये श्लेष्मणा मूढगर्भके ॥

द्वन्द्वैश्च द्वन्द्वजं विद्यात्सर्वं स्यात्सान्निपातिकम् ॥

મૂઢગર્ભ થયો હોય ત્યારે સ્ત્રીના પેટમાં શૂળ આવે છે, યોનિ-દ્વાર સંકોચાય છે, તેના પેટમાં ગર્જના જેવા અવાજ થાય છે, પેટ ચઢે છે, સોયો ધોત્યાવા જેવી વેદના થાય છે, અંગભંગ થાય છે, અને ઊંધ આવતી નથી. હે ઉત્તમ વૈદ ! જે વાયુદોષ કોપેલો હોય તો ગર્ભ પ્રસવ થતો અટકે છે, સ્ત્રીને શૂળ, તાવ, ત્રિદોષ, તરસ, શોષ અને બમ થાય છે. પિત્તદોષ કોપેલો હોય તો કટેકરીને પિસાબ થાયછે, માથું દુખેછે અને યોનિ સંકોચ પામે છે. જે કફદોષ કોપવાથી મૂઢગર્ભ થયો હોય તો સ્ત્રીને આળસ, ઘેન, જડતા, પેટ ચઢવું, કંપારી, ખાંસી અને મુખમાં વિરસતા, એવાં ચિન્હ થાય છે. એ એ દોષનાં લક્ષણ એકઠાં મળવાથી એ દોષથી થયેલો અને સર્વનાં લક્ષણ હોવાથી સર્વ દોષથી થયેલો મૂઢગર્ભ જાણવો.

મૃતગર્ભનું લક્ષણ.

અમમૂર્છાતૃષાધ્માનં વાતરોધં ચ વિહ્વલમ્ ।

મૂર્છાભિમિ સપારુષ્યં દીનત્વમુપગચ્છતિ ।

મૃતગર્ભે વિજાનીયાદાશુકારી સ્ત્રિયામપિ ॥

જે સ્ત્રીનો ગર્ભ ભરી ગયો હોય તેને ફેર આવે છે, મૂર્છા થાય છે, તરસ લાગે છે, પેટ ચઢે છે, વાયુ રોકાય છે, ને વિવ્હળ થાય છે, બેભાન થાય છે, ઉલટી થાય છે, તેનું શરીર કરકરું લાગે છે અને તે ગ્લાનિ પામી જાય છે. એ લક્ષણો ઉપરથી તે સ્ત્રીનો ગર્ભ ભરી ગયો છે એમ જાણવું. એ રોગ ગર્ભવતી સ્ત્રીના જલદી પ્રાણ લેનારો છે, (માટે તેની ચિકિત્સા જલદીથી કરવી જોઈએ).

મૂઢગર્ભના ઉપાય.

અતો વક્ષ્યામિ મૈષજ્યં મૂઢગર્ભે વિશારદ ! ।

વાતિકે મર્દનાભ્યક્તં સ્વેદનં વાલ્પમેવ ચ ॥

યવાગૂં પંચકોલસ્ય પાયયેદ્વિષગુત્તમઃ ।

પૈત્તિકે શીતલં પાનં શીતો પનાહનાનિ ચ ॥

વ્યજનાનિ લમે તસ્યા યષ્ટિકં પયસા પિબેત્ ।

ત્રિકટુ ત્રિફલા કુર્ષ્ણં રોઘ્રં વત્સકઘાતુકી ॥

સગુડં કથિતં પાને શ્લેષ્મણા મૂઢગર્ભકે ।

મૂર્વાવચાશ્વકર્ણા ચ મઙ્ગિષ્ઠારોઘ્રનીલિકાઃ ॥

કર્કન્ધુમૂલં સૌરાષ્ટ્રી કાથશ્ચ સગુડો હિતઃ ।

રક્તપિત્તવિકારેષુ કુક્ષિશુદ્ધિશ્ચ જાયતે ॥

હે કુશળ વૈદ ! હવે મૂઢગર્ભનાં ઔષધ કહું છું. વાયુથી મૂઢ-ગર્ભ થયો હોય તો સ્ત્રીને તેલ ચોળવું તથા થોડું થોડું સ્વેદન કરવું. તથા તે પછી ઉત્તમ વૈદે પંચકોલ (પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, અને સુંઠ) માં સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ પાવી.

પિત્તથી મૂઢગર્ભ થયો હોય તો ઠંડા પદાર્થોથી પીવાનું પાણી તૈયાર કરીને તે પાવું, ઠંડા પદાર્થ શરીરે આંધવા, પંખાથી વાયુ નાખવો, તથા જેડીમધનું કદક પાણી સાથે પાવું.

કરૂંથી ગર્ભ મૂક થયો હોય તો મૂક, ખીપર, મરી, હરડે, બહેમાં, આમળાં, ઉપશેટ, લોધર, કડાહાલ, ધાવડીનાં ફૂલ, એ સર્વેમાં ગોળ નાખીને તેનો ઉકાળો કરવો, અને પાવો.

ભોરવેલ, વજ, સાગની અંતરછાલ કે સાગનાં ખીજ, મજીઠ, લોધર, ગળીનાં મૂળ, ભોરડીનાં મૂળ, સોરડી માટી, એ ઔષધોનો ક્વાથ ગોળસહિત કરીને પાવો; તેથી રક્તપિત્તનો વિકાર મટીને કૃ ૧ શુદ્ધિ થાયછે.

મૃતગર્ભનાં ઔષધ.

મૃતગર્ભસ્ય વશ્યામિ મેષજં મિષજાં વર !

મર્દયિત્વા માનુર્ષીં ચ તતશ્ચાતિપ્રયત્નતઃ ॥

નિર્હરેશ્ચબહિર્ગર્ભેંયદિ વા ન નિરસ્યતિ ।

તદા શસ્ત્રપ્રતીકારં મેષજાનિ શૃણુષ્વ મે ॥

નાભિબિલશયાં ચ સુકુણ્ડલિકાં કૃત્વા તુ તસ્યોપરિ મૂઢગર્ભા-
મુપવેશ્ય જાનુની પ્રસાર્ય કિંચિત્પૃષ્ઠભાગે સાધારણમવષ્ટભ્ય
ઉદરાદધોઽવતારયેત્ । યોનિદ્વારે પ્રગલતિ તિલતૈલેન વારિણા
પર્યંખ્યજ્ય હસ્તો યાતિ યોનિદ્વારં ચ તસ્માત્તર્જન્યાકુષ્ઠેન ગલપ્રદેશે
ધૃત્વા નિઃસારયેત્ । અથવાર્ધચન્દ્રેણ શસ્ત્રેણૈવ મૃતગર્ભસ્ય બાહુ-
યુગલં સંચિછદ્ય બાહુ નિઃસારયેત્ ।

હે ઉત્તમ વૈધ ! હવે હું મરી ગયેલા ગર્ભનાં ઔષધ કહુંછું.
ગર્ભવતી સ્ત્રીના પેટનું મર્દન કરીને અતિ પ્રયત્નથી ગર્ભને બહાર કાઢવો.
એમ છતાં પણ જો ગર્ભ બહાર ન નીકળે તો શસ્ત્રક્રિયા કરવી. હવે
હું ઔષધ કહું તે સાંભળ.

મૂઢગર્ભવાળી સ્ત્રીને ગોળાકાર આસન ઉપર બેસાડીને તેના બન્ને
ઘૂટણ લાંબા કરાવવા. પછી તેને પીઠની તરફ લગાર ટેકો આપીને
ખીજે હાથે ઉપર ઉપર મર્દન કરીને ગર્ભને નીચે ઉતારવો. પછી ગર્ભ
યોનિના દ્વારમાં આવે સારે હાથને તલતું તેલ તથા પાણી લગાડીને
હાથ યોનિના દ્વારમાં મૂકવો. પછી તર્જની તથા અંગુઠાવડે ગર્ભને
ગળામાંથી ઝાલીને (ધીમેથી) બહાર કાઢવો. અથવા અર્ધચંદ્ર નામના

૧ નિરાહારાચ્ચ મ્રિયતે યદિગર્ભોતરે સ્ત્રિયઃ પ્ર૦ ૧ લી. નિર્હારો મ્રિયતે
ગર્ભો યદિ વા ન નિરસ્યતિ. પ્ર૦ ૪ થી.

શસ્ત્રથી મરી ગયેલા ગર્ભના બન્ને બાહુ કાપીને તે પ્રથમ બાહાર કાઢવા અને પછી ગર્ભને બાહાર કાઢવો.

પ્રસૂતિ કરનારાં મંત્રોપધ.

લાઙ્ગલ્યા મૂલં ઉષ્ણેન વારિણા પેષિતમ્
યોષિતાં નામિલેપસ્તેન શીઘ્રં ગર્ભો પ્રસૂયતે ।
બલામૂલં સૂર્યકાન્તિસોમવહ્નીકાં-
જિકજલેન પિષ્ટ્વા લેપનં કરોતુ ॥

લાંગલી નામની વનસ્પતિનાં મૂળને ગરમ પાણીમાં વાટીને સ્ત્રીની નાભિ ઉપર તેનો લેપ કરવાથી જલદી ગર્ભની પ્રસૂતિ થાયછે. બલા (ખપાટ) નું મૂળ, સૂર્યકાન્તિ (સૂરજવેલ), સોમવહ્ની (બ્રાહ્મી), એ ત્રણને કાંછના પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો.

સુખથી પ્રસૂતિ કરનારાં ઔષધ.

મીરુભૂનિમ્બવાર્તોક્તીમૂલં ચ પિપ્પલીયકમ્ ।
યવાન્યગ્રાવચ્ચાઃ પિષ્ટ્વા તથા ચોષ્ણેન વારિણા ॥
નાભિદેશાદધસ્તાશ્ચ પ્રલેપેન પ્રસૂયતે ।
મૂલં ચ લાઙ્ગલિક્યાશ્ચ દેવદાલ્યાશ્ચ તુમ્બિકા ॥
કોશાતક્યાદિકં સર્વં લેપને પરિકલ્પિતમ્ ।
સૂતિલેપાઃ સ્ત્રિયો હ્યેતે સુખેન સા પ્રસૂયતે ॥

શતાવરી, કરિયાતુ, રીંગણીનું મૂળ, પીપર, યવાન અજમો, અજમો, વજ, એ સર્વને ગરમ પાણીથી વાટીને નાભિથી નીચેના ભાગમાં લેપ કરવો, તેથી સ્ત્રી સુખથી પ્રસવે છે.

લાંગલીનું મૂળ, કુકડવેલાનું મૂળ, તુંબડીનું મૂળ, ગલકીનું મૂળ, એ સર્વે પ્રસૂતિને અર્થે લેપન કરવાનાં ઔષધો છે. એ પ્રસૂતિના લેપવડે સ્ત્રીઓ સુખથી પ્રસૂતિ થાયછે.

પ્રસૂતિ કરનારાં મંત્ર.

અથ મન્ત્રઃ ।

હિમવદુત્તરે કૂલે સુરસા નામ રાક્ષસી ।
તસ્યા નૂપુરશબ્દેન વિશલ્યા ગુર્વિણી ભવેત્ ॥

ऐं ह्रीं भगवति ! भगमालिनि ! चल चल भ्रामय भ्रामय पुष्पं
विकाशय विकाशय स्वाहा । औं नमो भगवते मकरकेतवे पु-
ष्पधन्वाय प्रतिचालितसकलसुरासुरचित्ताय युवतिभगवासिने
ह्रीं गर्भे चालय चालय स्वाहा । औं नमो भगवति पद्मासनस्थे
सितहंससमारूढे षष्ठीरूपिणी अभयवरपुस्तककमलधारिणि ह्रां
नमः । एभिर्मन्त्रैः सप्ताभिमन्त्रितं पयः पाययेत् तेन सुखप्रसवः ।

“હિમાલયના ઉત્તર કાંઠા ઉપર સુરસા નામે રાક્ષસી છે; તેના નુપુરના શબ્દવડે ગર્ભવતીને ઝટ પ્રસવ થાય છે.”

“હે ભગવતિ ! ભગમાલિની ! ચલિત થા ચલિત થા, ભભાવ ભ-
ભાવ, પુષ્પનો વિકાસ કર વિકાસ કર.”

“હે ભગવાન કામદેવ ! પુષ્પધન્વા ! સધળા દેવ અને અસુરનાં
ચિત્તને ચળાવનાર ! સ્ત્રીની યોનીમાં વાસ કરનાર ! ગર્ભને ચલિત કર
ચલિત કર.”

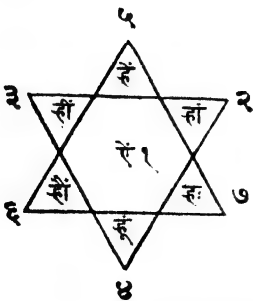
“હે ભગવતિ ! કમળના આસનમાં બેઠેલી ! દેવળા હંસ ઉપર
સ્વારી કરનારી ! છટ્ટીરૂપ ! અભય, વરદાન, પુસ્તક અને કમળને
ધારણ કરનારી ! તને નમસ્કાર છે.”

એ મંત્રોવડે સાત વાર મંત્રેલું પાણી ગર્ભવતીને પાવું તેથી સુખથી
પ્રસવ થાય છે.

પ્રસૂતિ કરનારો યંત્ર.

ऐं ह्रां ह्रीं हूं ह्रैं ह्रीं हः । इदं यन्त्रपात्रकस्योर्ध्वभागे लिखित्वा
मूढगर्भायै दर्शयेत् शय्यातले च स्थापयेत् तेन सुखेन प्रसवः ।

इति यन्त्रः ।

આ યંત્ર થાળી વગેરે પાત્રના ઉપરના
ભાગમાં લખીને મૂઢગર્ભવાળી સ્ત્રીને બતાવવો
અને પછી તેના બિંદાના તળે રાખવો તેથી
તેને સુખે કરીને પ્રસવ થાય છે.

સુખપ્રસવનો મંત્ર.

ગङ્ગાતીરે વસેત્કાકી ચરતે ચ હિમાલયે ।

તસ્યાઃ પક્ષચ્યુતં તોયં દૂતપાયામિ તત્ક્ષણાત્ ॥

તતો પ્રસૂયતે નારી કાકરુદ્રવત્તો યથા ।

અનેન દૂતો વ્યાકુલો ભવેત્તાવચ્ચ પાયયેત્ ।

તેન પ્રસૂયતે નારી ગૃહે સંઘઃ સુખેન ચ ॥

“ ગંગાના કાંઠા ઉપર કાગડી વસેછે અને તે હિમાલયમાં ફરે છે. હે દૂત ! તેની પાંખમાંથી પડેલું પાણી હું તને તત્કાળ પાઉં છું, તેથી કરીને કાકરુદ્રના વચનથી સ્ત્રીને પ્રસવ થશે. ”

એ મંત્રવડે પાણી મંત્રીને જે દૂત વૈદ્યને તેણે આવ્યો હોય તેને વ્યાકુળ થાય ત્યાંસુધી પાવું. તેથી ઘેર જે સ્ત્રી કષ્ટાતી હશે તે તત્કાળ સુખથી પ્રસવ કરશે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने मृदगर्भ-
चिकित्सा नाम पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ।

ષટ્પંચાશત્તમોઽધ્યાયઃ ।

સૂવાવડીના ઉપચાર.

આત્રેય ઉવાચ ।

પ્રસૂત્યનન્તરં રોધ્રાર્જુનકદમ્બદેવદારુ વીજકાઢં કર્કન્ધૂં ચ
યથાલામં લોહિતવિશુદ્ધ્યે દાપયેત્ । પ્રસૂતૌ જાતાયાં યોનિઃ સં-
શોધ્ય તૈલેનાપૂર્યાભ્યજ્ય ચોષ્ણેન વારિણા સ્વેદયેત્ । ઉપવાસમેકં
કૃત્વા દ્વિતીયે દિવસે ગુડનાગરહરીતકીશ્ચ દાપયેત્ । દ્વયયા-
મોર્ધં કુલત્થયૂષં વા સોષ્ણં પાયયેત્ । તૃતીયદિવસે પંચકો-
લયવાગૂર્દાપયેત્ । ચતુર્થે ચાતુર્જાતકમિશ્રા યવાગૂર્દાપયેત્ ।

પંચમેઽહનિ શાલિષ્ઠિકૌદનં ભોજયેત્ । અનેન ક્રમેણ દશપં-
ચદશાહં ચોપચારયેત્ ।

આત્રેય કહેછે.—પ્રસૂતિ થયા પછી લોધર, સાદડ, કદંબ, દેવદાર, બીજેફ, બોરડી, એ વૃક્ષોમાંથી જેની મળે તેની છાલો મેળવીને તેનો ક્વાથ કરીને લોહી શુદ્ધ થવા માટે આપવો. પ્રસૂતિ થયા પછી યોનિ સ્વચ્છ કરીને તેમાં તેલ ચોપડી મર્દન કરીને ગરમ પાણીથી તેનું સ્વેદન કરવું. પેહેલે દિવસે પ્રસૂત થયેલી સ્ત્રીને એક ઉપવાસ કરાવીને બીજે દિવસે ગોળ, સુંક, અને હરડે ખાવા આપવાં. એ પોહોર પછી કળથીનો યૂષ કરીને તે ગરમ ગરમ પાવો. ત્રીજે દિવસે પંચકોલ (પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, સુંકમાં સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ) આપવી. ચોથે દિવસે યવાગૂ કરીને તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ નાખીને તે આપવી. પાંચમે દિવસે સાળના કે સાઠીના ચોખાનો ભાત કરીને આપવો. જેનું કમ પ્રમાણે દસ પંદર દિવસ સુધી ઉપચાર કરવા.

દૂધ વધારવાના ઉપાય.

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં નાગરં ધનવાલુકમ્ ।

કુસ્તુમ્બુરૂણિ મઙ્ગિષ્ઠાં સહ ક્ષીરેણ કલ્કયેત્ ॥

પાનં ક્ષીરવિશુદ્ધ્યર્થં કલ્કમપ્રાતરાશિતે ।

મરીચં પિપ્પલીમૂલં ક્ષીરં ક્ષીરવિવૃદ્ધયે ॥

માગધી નાગરં પથ્યા ગુડેન સઘૃતં પયઃ ।

પાનં જનયતે ક્ષીરં સ્ત્રીણાં ક્ષીરક્ષયાદપિ ॥

પીપર, પીપરીમૂળ, સુંક, મોય, વાળો, ધાણા, મજ્જા, એ સર્વને દૂધ સાથે વાટીને તેનું કલ્ક કરવું. એ કલ્કમાં દૂધ નાખીને સવારનું ભોજન કર્યા પેહેલાં પીવું તેથી દૂધની વૃદ્ધિ થશે.

મરી તથા પીપરીમૂળને વાટીને દૂધ સાથે પીવાથી દૂધની વૃદ્ધિ થાયછે.

પીપર, સુંક, હરડે, એ ત્રણના ચૂર્ણમાં ધી તથા ગોળ નાખીને ગોળા કરીને ખાવી તથા તે ઉપર દૂધ પીવું. એથી કરીને જે સ્ત્રીઓને દૂધ આવતું બંધ થઇ ગયું હશે તેને પણ દૂધ આવવા લાગશે.

સૂતિકાના આચાર.

एवं कृत्वा च नारीणां द्वादशाहे भिषग्वरः ।
 माङ्गल्यं वाचनं कृत्वा योषार्थं च प्रदर्शयेत् ॥
 जातके सुतमोक्षं च द्वादशाहं तथा पुनः ॥
 नामकर्मकृतौ सत्यां कर्णवेधनमेव च ।
 वस्त्रबन्धं विवाहं च कारयेद् बालकस्य च ॥

એ પ્રમાણે ઉત્તમ વૈદે પ્રસૂત થયેલી સ્ત્રીના ઉપચાર કરીને ખાર
 દિવસ થાય ત્યારે બ્રાહ્મણદ્વારા મંગળવાચન કરાવીને સ્ત્રીએ જે આચાર
 કરવો જોઈએ તે કહેવો. બાળકનું જાતકર્મ, વૃદ્ધિસૂતકનો મોક્ષ, ખારવા-
 સાનું કૃત્ય, નામકર્મ અને તે થયા પછી અનુક્રમે જ્ઞાન વીધાવવા, સ્ત્રી
 બંધન અને બાળકોનો વિવાહ વગેરે કર્મ કરવાં.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने सूतिको-

पचारो नाम षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

—❖—

સપ્તપચ્ચશત્તમોઽધ્યાયઃ ।

—❖—

બાળરોગની ચિકિત્સા.

ધાવણના દોષ.

આત્રેય ઉવાચ ।

पंचैव क्षीरदोषाश्च स्त्रीणां च कथिता बुधैः ! ।

धनक्षीरोष्णक्षીराम्लक्षીरा चैव तथापरा ॥

अल्पक्षीरा क्षારक्षीरा मृदुक्षीरा तथापरा ।

मृदुक्षીरा भवेत्सौख्या पंचान्या दोषकारकाः ॥

આત્રેય કહેછે.—સ્ત્રીઓના ધાવણના દોષ પાંચ પ્રકારના છે.
 કોઈ સ્ત્રીનું દૂધ ઘાટું હોય છે; કોઈનું દૂધ ગરમ હોય છે; કોઈનું દૂધ
 ખાટું હોય છે; કોઈનું દૂધ ઓઘું હોય છે; કોઈનું દૂધ ખારું હોય છે;

અને કોઇનું દૂધ કોમળ હોયછે. એમાંથી કોમળ દૂધવાળી સ્ત્રી આળ-કને સુખ કરનારી છે અને બાકીની પાંચ, રોગ ઉપજાવનારી છે.

દૂધના વિકારથી થતા રોગ.

घनेनाधमानरोधत्वं श्वासकासादिसम्भवः ।

उत्फुल्लकुक्षितैवं हि घनक्षीरस्य सेवनात् ॥

अल्पसत्वः कृशो दीनः श्वासातिसारपीडितः ।

अल्पक्षीरस्य दोषेण सम्भवेद्धतवाक् सुतः ॥

ज्वरः शोषस्तथाल्पत्वमुष्णक्षीरेण बालके ।

तथैव चोष्णक्षીरेण ज्वरातिसार एव च ॥

सुसत्ત્વં बलमाप्नोति चारोग्यं लभते शिशुः ।

मृदुક્ષીरेण नियतं जायते रूपवानपि ॥

चक्षूरोगश्च कण्ठश्च क्षતश्चेष्मावस्त्राविता ।

संक्लेदयुक्तं नासास्यं जायते क्षારदुग्धके ।

अतो वक्ष्यामि भैषज्यं शृणु हारीत ! मे मतम् ॥

ધાડું દૂધ આળકના પીવામાં આવવાથી તેનું પેટ ચઢેછે, મળમૂત્રાદિ બંધ થાયછે, શ્વાસ અને ખાંસી ઉપજેછે, તથા તેની દૂધો ધૂલેછે. ધાડું દૂધ પીવાથી એવા રોગ થાયછે.

જે સ્ત્રીને દૂધ થોડું આવતું હોય તેના આળકને તે થોડું દૂધ પીવાને મળેછે. તેથી તે આળક બળવગરનો, સૂકાયલો, દીન, શ્વાસ અને અતિસારથી પીડાયલો તથા હતવાદ્ એટલે ન બોલે એવો થાય છે. અર્થાત્ બોલતાં મોડું શીખેછે અથવા બોલી શકતો નથી.

ગરમ દૂધવાળી સ્ત્રીનું ધાવણુ ધાવનાર આળકને તાવ, શોષ, શરીરનો ઘટાડો, તથા જ્વરાતિસાર થાયછે.

કોમળ દૂધ સાફ છે. એ દૂધ પીવાથી આળક ઘણું સત્ત્વ તથા બળ પામે છે. અને આરોગ્ય મેળવે છે. વળી કોમળ દૂધથી આળક રૂપાળો પણ થાય છે.

ખાંસ દૂધ પીવાથી આળકને નેત્રરોગ થાયછે, ખસ થાય છે, ચાંદાં થાયછે, મોઢામાંથી કફ ગળે છે, તથા મોડું અને નાક લાળ તથા ક્રીટથી ભરેલું રહેછે. હે હારીત ! હવે હું તને ઔષધ કહુંછું તે સાંભળ.

ઉત્કુલિકાની ચિકિત્સા.

આધ્માનાત્કુલિકુક્ષિશ્ચ શ્વાસદોષાદિપીડિતઃ ।
 ઉત્કુલિકા ચ વિશ્લેયા બાલાનાં દુઃસ્વકારિણી ॥
 ઉદરે ચ જલૌકાદિરક્તં ચાદૌ વિમોક્ષયેત્ ।
 કર્કટં ચાતિવિષં ચ નાગરં ઘનપૌષ્કરમ્ ।
 દુગ્ધેન કલ્પિતં ચૈવ ર્ષદુષ્ણં પ્રદાપયેત્ ॥
 ઉત્કુલિકાદોષે દાતવ્યં ક્ષૌરદોષનિવારણમ્ ॥
 અગ્નિના પ્રબલઃ સ્વેદો દહેદ્વાપિ શલાકયા ।
 જઠરે ચિન્દુકાકારો જાયતે મિષગુત્તમ ! ॥
 ચિલ્વમૂલફલં પાઠા ત્રિકટુ બૃહતીદ્વયમ્ ।
 કાથશ્ચ ગુડયુક્તશ્ચ બાલાનાં ચ જ્વરે હિતઃ ॥
 સ્ત્રીણાં સ્યાત્પાનમેતેષાં બાલાનાં જ્વરનાશનમ્ ॥

ઇત્યુત્કુલિકાચિકિત્સા

આળકનું પેટ ચઢવાથી તેની ફૂળો ફૂલેછે તથા તે શ્વાસ વગેરે ઉપદ્રવોથી પીડાયછે. એ રોગને ઉત્કુલિકા નામે રોગ જાણવો. આળકાને એ રોગ દુઃખ કરનારો છે. ઉત્કુલિકા રોગ થાય ત્યારે પેટ ઉપર જળો લગાડીને પ્રથમ રક્ત કાઢી નાખવું. વળી એ રોગમાં ધાતુજના દોષ મટે એવું ઔષધ તેની માતાને આપવું. તે ઔષધ આ પ્રમાણે છે; કાકડાસીંગ, અતિવિષ, સુંઠ, મોથ, પુષ્કરમૂળ, એ ઔષધોને દુધમાં વાટી કદક કરી લગાર લગાર ગરમ હોય ત્યારે પાવું. આળકને અગ્નિનો ભારે શેક નાખવો; અથવા લોઢાની શળીવતી તેને ઝામ દેવો. તે ઝામ જઠર ઉપર દેવો અને તેથી જઠર ઉપર ચિન્દુ જેવી આકૃતિ ઉદશે. ખીલીનું મૂળ, ખીલીનું ફળ, પાહાડમૂળ, સુંઠ, પીપર, મરી, રીંગણી, ભૌંયરીંગણી, એ ઔષધોનો કવાચ કરીને તેમાં ગોળ નાખીને આળકને અથવા સ્ત્રીને પાવો તેથી આળકનો જ્વર નાશ પામે છે.

આળકેના જ્વરાદિની ચિકિત્સા.

હિતઃ પર્યટકક્ષાથઃ શર્કરામધુયોજિતઃ ।
 બાલાનાં જ્વરનાશાય કૈરાતં મધુસંયુતમ્ ॥
 માર્ગીરાક્ષાકર્કટકચૂર્ણં વા મધુસંયુતમ્ ।
 લેહો વા બાલકસ્યાપિ શ્વાસકાસનિવારણઃ ॥
 પથ્યાવચાનાગરકં ઘનં કર્કટમેવ ચ ।
 ચૂર્ણં સગુડમેવં હિ બાલાનાં કાસનાશનમ્ ॥
 પલાશભેદં ત્રિફલાંત્રપુસૈર્વારુમાગધીઃ ।
 પિષ્ટ્વા તણ્ડુલતોયેન સિતાલ્બ્યં મૂત્રરોધજિત્ ॥
 નાગરશ્ચાભયાદન્તીગુડચૂર્ણં પ્રદાપયેત્ ।
 બાલાનાં વિદ્રધિં ચૈવ નાશયેચ્ચ ન સંશયઃ ॥
 પાઠાબિલ્વશિલાધાતુર્વત્સકં શાલ્મલીત્વચમ્ ।
 દુગ્ધેન પાનં બાલાનામતિસારનિવારણમ્ ॥
 અર્જુનં ચ કદમ્બં ચ કુષ્ઠં ગૈરિકમેવ ચ ।
 લેપનં ત્વચો દોષાણાં વારણં બાલકસ્ય ચ ॥
 રોધ્રં રસાઞ્જનં ધાત્રી ગૈરિકં મધુના યુતમ્ ।
 અઞ્જનં ચૈવ બાલાનાં નેત્રરોગનિવારણમ્ ॥

જ્વર.

પિત્તપાપડાના ક્ષાથમાં મધ અને સાકર નાખીને પાત્રો, એ ક્ષાયદાકારક છે. આળકેનો તાવ મટાડવાને મધ સાથે કરિયાતું પાતું.

શ્વાસ ખાંસી.

ભારંગ, રસના, કાકડાસીંગ, એમનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ મેળવી આળકેને ચટાડવું તેથી આળકેનો શ્વાસ અને ખાંસી મટેછે.

ખાંસી.

હરડે, વજ, સુંદ, મેથ, કાકડાસીંગ, એ ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને ગોળ સાથે આળકેને આપવું તેથી આળકેની ખાંસી મટે છે.

૧ પુસી વરી. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ શિલાદિનિ. પ્ર૦ ૧ લી. શિલાદિનિ.
 પ્ર૦ ૪ થી.

મૂત્રબંધ.

પલાશભેદ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, ખડબૂચનાં ખીજ, કાકડીનાં ખીજ, પીપર, એ સર્વને ચોખ્ખાના ધોવણુમાં વાટીને સાકર નાખીને પાવાથી બાળકનો પિશાબ છૂટેછે.

વિદ્રધી.

સુંઠ, હરડે, દંતીમૂળ, અને ગોળનું ચૂર્ણ આપવાથી બાળકોની વિદ્રધિ મટે છે એમાં સંશય નથી.

અતિસાર.

પાહાડમૂળ, ખીલી, સોનાગેર, કડાછાલ, શીમળાની છાલ, એ સર્વને વાટીને બાળકને દૂધ સાથે પાવાથી તેનો અતિસાર મટે છે.

ત્વચ્ચાદોષ.

સાદડ, કદંબ, ઉપલેટ, સોનાગેર, એ સર્વને વાટીને લેપ કરવાથી બાળકનો ત્વચ્ચાનો દોષ નાશ પામે છે.

નેત્રરોગ.

લોધર, રસાંજન, નાની હરડે, ગેર, એ સર્વને મધ સાથે મિચ્છ કરીને આંખે આંજવાથી બાળકોનો નેત્રરોગ મટે છે.

બાળકોની બુદ્ધિ વધારવાનો ઉપાય.

વચા બ્રાહ્મી ચ મણ્ડૂકો ઘનકુષ્ઠં સનાગરમ્ ।

ઘૃતેન પ્રાતર્દેયં ચ બાલાનાં પુષ્ટિકારકમ્ ॥

ગુઢચિકાપમાર્ગશ્ચ વિડક્કં શઙ્ખપુષ્પિકા ।

વિષ્ણુક્રાન્તા વચા પથ્યા નાગરં ચ શતાવરી ॥

ચૂર્ણં ઘૃતેન સંમિશ્રં લિહતો ધીઃ પ્રવર્તતે ।

ત્રિભિર્દિનૈઃ સહસ્રૈકં શ્લોકાનામવધારયેત્ ॥

इति बालानां प्रज्ञाकरणम् ।

વજ, બ્રાહ્મી, મંડુકી, ઉપલેટ, સુંઠ, એ ચોખ્ખોનું ચૂર્ણ કરીને બાળકને સવારમાં ખવરાવવાથી તેઓ પુષ્ટ થાય છે.

ગજો, અધારો, વાવડીંગ, શંખાવળી, વિષ્ણુકાંતા, વજ, હરડે, સુંઠ,

શતાવરી, એ ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને ધી સાથે ચાટવાથી બુદ્ધિ વધેછે અને ત્રણ દિવસમાં એક હળાર શ્લોક મોઢે રાખી શકવાની શક્તિ આવેછે.

બાળકને વાચા આણવાનો ઉપાય.

ત્રિકટુ ત્રિફલા ધાન્યા યવાની શતમૂલિકા ।

વચા બ્રાહ્મી તથા માર્ગી ચૂર્ણં ચ મધુના લિહેત્ ॥

વાકપટુત્વં ચ બાલાનાં નાદો વીણાસમસ્વરઃ ।

સુંઠ, પીપર, મરી, હરડે, બેહુડાં, આમળાં, ધાણા, જવાન, શતાવરી, વજ, બ્રાહ્મી, ભારંગ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું. તેથી બાળકોની વાણીની ચપળતા વધે છે, અને તેનો કંઠ વીણાસમાન મધુર થાય છે.

અપસ્મારની ચિકિત્સા.

લક્ષણો.

યસ્ય શ્વાસો વિચેતન્યં તન્દ્રા ચાતીવ વેપથુઃ ।

શિરોઽર્તિઃ સજ્વરશ્ચૈવ સ ચાસાધ્યો ભિષગ્વર ! ॥

લાલાસ્રુતિર્વિચેતન્યં દમ્ભવિમ્બાન્તલોચનમ્ ।

સ્તન્ધાઙ્ગવિકૃતિર્યસ્ય ચાપસારી સ ઉચ્યતે ॥

હે વેદશ્રેષ્ઠ ! જે બાળકને શ્વાસ, અચેતપણું, ઘેન, અતિશય કંપારી, માથાની પીડા, અને તાવ, એવો વ્યાધિ (અપસ્માર કે વાયુનો) થયો હોય તે બચે નહિ. પણ જે અપસ્મારવાળા બાળકના મુખમાંથી લાળ ગળતી હોય, જે બેભાન થઇ જતો હોય, જેની આંખો મદવાળી તથા વિભ્રાંત હોય, જેનું અંગ લાકડા જેવું અઘડ થઇ ગયું હોય, એવા રોગવાળાને અપસ્મારના વ્યાધિવાળો કહે છે. અપસ્મારને લોકો ફેફડે કે વાયુનો રોગ કહે છે.

અપસ્મારના ઉપચાર.

અપસારે તુ બાલસ્ય શીતલાનિ પ્રયોજયેત્ ॥

વચા સૈન્ધવપિપ્પલ્યો નસ્યં હિ ગુડનાગરઃ ।

રસં ચાગસ્તિપત્રસ્ય મરિચૈઃ પ્રતિયોજિતમ્ ॥

પતૈર્યદા ન સૌખ્યં સ્યાત્તદા ચાન્દોલનં હિતમ્ ।

મસ્તકાન્તે લલાટે ચ દહેહ્યોદ્દશલાકયા ॥

આળકને અપરમારનો વ્યાધિ થયો હોય ત્યારે તેને ઠંડાં ઔષધો
પ્રેરવાં. વજ, સિંધવ અને પીપરનું અથવા સુંઠ અને ગોળનું નસ્ય
આપવું. અગધિયાના પાનનાં રસમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખીને તેનું નસ્ય
આપવું. એ ઉપાયથી જો સાફ ન થાય તો પછી તેને હાંચકા અવરાવવા
જો શ્રેષ્ઠ છે. અથવા માથામાં અને કપાળમાં લોહાની શળી વતે ઝામ દેવા.

આળકનો પૂતના દાપ.

શૂન્યાગારે દેવકુલે દમશાને વૃક્ષમધ્યગે ।

ચત્વરે સક્લમે નદ્યોર્મયધુમિતબાલકે ।

સંક્રામન્તિ મિષકૃશ્રેષ્ઠ ! બાલકસ્યાપિ પૂતનાઃ ॥

લોહિતા રેવતી ધ્વાક્ષી કુમારી શાકુની શિવા ।

ઉર્ધ્વકેશી તથા સેના અઘ્રૌ ચૈતાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

લક્ષણં ચ પ્રવક્ષ્યામિ શૃણુ પૂજાબલિક્રમમ્ ।

શૂન્યધરમાં, દેવસ્થાનની જગોમાં, રમશાનમાં, વૃક્ષની ઝાડીમાં,
ચાર માર્ગના ચક્રલામાં, એ નદીઓના સંગમમાં, એ જગોએ આળક
ભયથી લોભ પામે તો હે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ ! તે આળકના શરીરમાં પૂતના પ્રવેશ
કરેછે. એ પૂતનાઓ આઠ છે, તેનાં નામ આ પ્રમાણે છે:—લોહિતા,
રેવતી, ધ્વાંક્ષી, કુમારી, શાકુની, શિવા, ઉર્ધ્વકેશી, તથા સેના. હવે
એ પૂતનાઓનાં લક્ષણ તથા તેમનું પૂજન અને અલિદાન આપવાનો
વિધિ કહું છું.

લોહિતાનું લક્ષણ વિગેરે.

જાતમાત્રસ્ય બાલસ્ય લોહિતા નામ પૂતના ॥

વિસ્ત્રગન્ધા લોહિતા ચ રોદિતિ સ મુદુર્મુદુઃ ।

બલિં તસ્યાઃ પ્રવક્ષ્યામિ યેન સૌખ્યં પ્રજાયતે ॥

આળક જન્મે છે કે તરત લોહિતા નામે પૂતના તેમાં પ્રવેશ કરે
છે. એ પૂતના શયના જેવી ગંધવાળી તથા રાતાવર્ણની હોય છે (તેથી
આળકનો વાસ પણ શયના ગંધ જેવો થાય છે તથા તેનો રંગ રાતો

ર્થ જાય છે) અને બાળક વારંવાર રડે છે. હવે જેથી બાળકને સુખ ઉપજે એવું તેનું અભિદાન^૧ કરું છું.

રેવતીનું લક્ષણ વિગેરે.

દ્વિતીયે દિવસે બાલં રેવતી નામ પૂતના ।

ગૃહ્ણતિ લક્ષણં તસ્ય રોદતિ કમ્પતે મૃશમ્ ॥

કૃષ્ણમૃગ્મર્યાં પ્રતિમાં કૃત્વા ગન્ધાનુલેપનૈઃ ।

કૃશરા રાલચૂર્ણં ચ દીપધૂપૈસ્તથાક્ષતૈઃ ॥

તામ્બૂલૈઃ કૃષ્ણસૂત્રૈશ્ચ રાત્રૌ નૈર્ઋતિકે ક્ષિપેત્ ।

ખીજે દિવસે રેવતી નામે પૂતના બાળકનું ગ્રહણ કરેછે. તેનું લક્ષણ એવું છે કે, તેથી બાળક ખૂબ રડે છે તથા બહુ કંપે છે. એના અભિદાનનો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે: કાળી માટીની પ્રતીમા બનાવીને તેને ગંધ, અનુલેપન, ખીચડી, રાળનું ચૂર્ણ, દીપ, ધૂપ, અક્ષત, તાંબૂલ, કાળું સૂતર, એવડે પૂજીને રાત્રે તે સઘળું (મૂર્તિસહિત) નૈર્ઋત્ય દિશામાં મૂકી આવવું.

વાયસીનું લક્ષણ વિગેરે.

તૃતીયે દિવસે પ્રાત્તે વાયસી નામ પૂતના ॥

તયા ગૃહીતમાત્રેણ રોદતિ ન પિબેત્સ્તનમ્ ।

જ્વરશ્ચૈવાતિસારશ્ચ કાકવદ્વદતિ મૃશમ્ ॥

તસ્યા દધ્યોદનં પાત્રે યવકૃશરપોલિકાઃ ।

ધ્વજાભિઃ સગુદં ચૈવ કૃષ્ણવહ્નાનુલેપનમ્ ॥

ધૂપદીપાક્ષતૈશ્ચૈવ મધ્યાહ્ને બલિમાહરેત્ ।

ત્રીજે દિવસે વાયસી નામે પૂતના પ્રવેશ કરેછે. એ પૂતના બાળકને પકડે છે તેથી બાળક રડવા માંડે છે અને ધાવતો નથી. તેને તાવ અને અતિસાર થાય છે તથા તે કાગડાનીપેડે ધળું ખેલે છે. એ પૂતનાને એક પાત્રમાં દહીં, ભાત, જવનો ખીચડો, રોટલી, ધન્યઓ, ગોળ એવું અભિદાન આવવું. તથા કાળું વસ્ત્ર, અનુલેપન, ધૂપ, દીપ, અક્ષતવડે પૂજન કરી મધ્યાહ્ને અલિ મૂકવો.

૧ એ અભિદાન કોઈ પ્રતમાં માલમ પડવું નથી.

કુમારીનું લક્ષણ વિગેરે.

ચતુર્થે દિવસે બાલં કુમારી નામ પૂતના ॥
 ગૃહ્ણતિ બાલકસ્તેન જ્વરેણ પરિતપ્યતે ।
 સ્તન્યં ન ગૃહ્ણતે બાલસ્તન્મુખં પરિશુષ્યતિ ।
 કૃશત્વં રોદિતિ તસ્યાઃ શૃણુ પૂજાબલિક્રમમ્ ॥
 પાયસં સઘૃતં ખણ્ડં ઘૃતસ્ય દીપકત્રયમ્ ।
 મૃષ્મયીં પ્રતિમાં કૃત્વા પુષ્પધૂપાક્ષતૈરપિ ।
 કૃતાન્તદિશિ મધ્યાહ્ને બલિં દત્વા સુખી ભવેત્ ॥

ચોથે દિવસે કુમારી નામે પૂતના આળકનું ગ્રહણ કરે છે તેથી તે તાવવડે પીડાય છે. તેથી આળક ધાવતો નથી, તેનું મુખ સૂકાઈ જાય છે, તથા તેનું શરીર કૃશ થઈ જાય છે. એ પૂતનાનું પૂજન તથા તેને અલ્પિદાન આપવાનો ક્રમ હું તને કહું તે સાંભળ. એ પૂતનાની માટીની પ્રતિમા કરીને ખીર, ઘી અને ખાંડનું નૈવેદ્ય કરવું; ધીના ત્રણ દીવા કરવા; પુષ્પ, ધૂપ અને દીપવડે તેનું પૂજન કરવું. એનું અલ્પિદાન મધ્યાહ્ને દક્ષિણ દિશાએ મૂકવું. એ રીતે કરવાથી આળકને સુખ થાય છે.

શાકુની પૂતનાનું લક્ષણ વિગેરે.

પચ્ચમે દિવસે બાલં શાકુની નામ પૂતના ।
 ગૃહ્ણતિ સ તયાક્રાન્તઃ સ્તન્યં નાકષતે શિશુઃ ।
 સજ્વરો વમતિ રૌતિ કાસમાનોઽથ વેપતે ॥
 તસ્યાઃ શોભનિકા પૂજા ક્રિયતે તિલલઙ્કૈઃ ।
 શ્વેતગન્ધાક્ષતૈર્ધૂપૈઃ પૂજયેન્મૃષ્મયાકૃતિમ્ ।
 ઉત્તરાણાં સમાશ્રિત્ય પૂર્વાહ્ને બલિમાહરેત્ ॥

પાંચમે દિવસે આળકને શાકુની નામે પૂતના પકડે છે. એ પૂતનાએ પકડેલો આળક દૂધ ધાવતો નથી. આળકને તાવ આવે છે, ઉલટી થાય છે, રડે છે, ખાંસી થાય છે, અને કંપે છે. એ પૂતનાની માટીની પ્રતિમા બનાવીને તેની તલના લાડુવડે સુંદર પૂજા કરવી. તેને

સફેદ ગંધ અક્ષત અને ધૂપ કરીને પછી ઉત્તર દિશામાં દિવસના પહેલા પોહોરમાં અલિદાન મૂકી આવવું.

શિળા નામે પૂતનાનું લક્ષણ વિગેરે.

ષષ્ઠે ચ દિવસે પ્રાત્તે શિવા નામ કુમારિકા ।
રૌતિ નિઃશ્વસિતે તેન વમતિ કમ્પતે તથા ।
સ્તન્યં ચ નાહરેદ્વાલો જ્વરાતીસારપીડિતઃ ॥
તસ્યૈ બલિઃ પ્રદેયશ્ચ સપ્તઘ્રીહિમયશ્ચરુઃ ।
પાયસૈર્દધિદીપૈશ્ચ પૂન્યા સા તિલચૂર્ણકૈઃ ॥
ગન્ધપુષ્પાક્ષતૈર્ધૂપૈઃ પૂજયેન્મૃગમયાકૃતિમ્ ।
પેશાનીં દિશમાશ્રિત્યાપરાહ્ને બલિમાહરેત્ ॥

છઠ્ઠે દિવસે શિળા નામે કુમારિકા (પૂતના) આળકને પકડે છે. તેથી આળક રહે છે, નિઃશ્વાસ મૂકે છે, ઉલટી કરેછે, કંપે છે, ધાવતો નથી, તથા તાવથી અને અતિસારથી પીડાય છે. એ પૂતનાની માટીની મૂર્તિ કરીને સાત ધાન્યને આશીને તેનું અલિદાન આપવું. વળી દૂધપાક, દહી, દીવા, તલનું ચૂર્ણ, ગંધ, પુષ્પ, અક્ષત, અને ધૂપવટ તેની પૂજા કરવી. ઇશાન ખુણામાં દિવસના પાછલા ભાગમાં અલિદાન આપવું.

ઉર્ધ્વકેશી પૂતનાનું લક્ષણ વિગેરે.

સપ્તમેઽહિ પૂતનાયા ઋર્ધ્વકેશ્યાઃ શિશૌ તથા ।
પૂર્વવદ્ દશ્યતે ચિહ્નં તથૈવ બલિમાહરેત્ ॥

સાતમે દિવસે ઉર્ધ્વકેશી પૂતના આળકને પકડે છે, ત્યારે પણ આળકમાં શિળા પૂતનાના જેવાંજ લક્ષણો ભાવમ પડે છે. એની પૂજા અને અલિદાન વિગેરે પણ ઉપર કહ્યાં તેવાંજ છે.

સેના પૂતનાનાં લક્ષણ વિગેરે.

અષ્ટમે દિવસે પ્રાત્તે સેના નામ ચ પૂતના ।
તયા ગૃહીતઃ શ્વસિતિ હસ્તૌ કમ્પયતે મૃશમ્ ॥
તસ્યૈ દધ્યોદનં દદ્યાત્ તિલચૂર્ણં ચ પોલિકામ્ ।
ધૂપદીપગન્ધપુષ્પતામ્બૂલાન્યક્ષતાનિ ચ ॥

આગ્નેયીં દિશમાશ્રિત્ય પ્રદોષે બલિમાહરેત્ ।

एवं क्रमेण मासस्य वर्षस्य बलिकर्म च ॥

આહમે દિવસે સેના નામે પૂતના આળકને પકડે છે. એ પૂત-
નાએ પકડેલા આળકને શ્વાસ થાય છે તથા તેના હાથ અત્યંત કંપે છે.
એ પૂતનાને દહીં, ભાત, તલનું ચૂર્ણ અને પોળીઓનું અલિદાન આપવું
તથા દૂધ, દીપ, ગંધ, પુષ્પ, તાંબૂલ અને અક્ષતપરે તેનું પૂજન કરવું.
એનું અલિદાન અગ્નિ ખૂણામાં પ્રદોષ કાળે મૂકવું. એજ પ્રમાણે
મહિને અને વર્ષનું પણ અલિદાન વિગેરે સમજવું.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने बालचि-

कित्सा नाम सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ।

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

ભૂતવિદ્યા.

ભૂતનાં સ્થાન.

આત્રેય ઉવાચ ।

શૂન્યે દેવકુલે શ્મશાનભુવને વીથીપ્રતોલીતલે

રથ્યાહારવિહારશૂન્યનગરે ચારામકે ચત્તવરે ।

जायन्ते क्षुभिते च चेतसि नरे क्षुद्रग्रहायां छलाः

ते चापि प्रथिता ग्रहा दशविधा वक्ष्याम्यतः साम्प्रतम् ॥

આત્રેય કહેછે.—શૂન્ય દેવાલયમાં, શ્મશાન ભૂમિમાં, શેરીમાં,
રાજમાર્ગમાં, ગાડાંની ધરેડમાં, જૈનના દેવાલયમાં, ઉગડ થયેલા નગર-
માં, બગીચામાં, ચાર રસ્તાના ચકલામાં એ જગોએ મનુષ્ય બીકથી
ક્ષોભ પામે તો તેને ક્ષુદ્ર ગ્રહોના છળ લાગુ થાય છે. તે ક્ષુદ્ર ગ્રહોમાં
દશ પ્રકારના ગ્રહ પ્રખ્યાત છે તે હવે હું તને કહું છું.

અહોની સંખ્યા.

દશ પ્રોક્તા મહાચાર્યૈઃ કૈશ્ચિદ્વ્યેકવિંશતિઃ ।

દશગ્રહાણાં વક્ષ્યામિ ચિકિત્સાં શ્ટણુ પુત્રક ! ॥

મોટા આચાર્યોએ એવા અહો દશ કહેલા છે, અને કેટલાક આચાર્યોએ એ અહો એકવીસ પ્રકારના કહેલા છે. હે પુત્રક ! તેમાંના (મુખ્ય) દશઅહોની ચિકિત્સા હું તને કહું છું તે સાંભળ.

અહોનાં નામ.

ऐन्द्राग्नेयो यमश्चान्यो नैऋतो वरुणो गृहः ।

मरुतोऽपि कुबेरश्च पेशान्यो ग्रहको ग्रहः ।

पैशाचिको ग्रहश्चान्यो दशैते ग्रहनायकाः ॥

ઐંદ્રઅહ, આગ્નેયઅહ, યમઅહ, નૈઋતિઅહ, વરુણઅહ, મરુતઅહ, કુબેરઅહ, એશાન્યઅહ, અહકઅહ, પિશાચઅહ, એ દશ, બધા અહોમાં અહકઅહ, મુખ્ય છે. (મનુષ્યને અહણુ કરેછે—વળગે તે માટે તે અહ કહેવાય છે.)

ઐંદ્રઅહનું લક્ષણ.

आरामे च विहारे च देवस्थाने च यो भवेत् ।

ऐन्द्रग्रहं विजानीयात् तेन हर्षति गायति ।

सदृप्तश्च सदर्पश्च उन्मादग्रस्त एव च ॥

આગમાં, જૈનના કે બૌદ્ધના વિહારમાં, અને દેવસ્થાનમાં જે અહ વળગે છે તેને ઐંદ્રઅહ કહે છે. એ અહ વળગે છે ત્યારે મનુષ્ય મનો-ન્મત્ત, ગર્વવાળો અને ગાંડો હોય તેમ હર્ષ પામે છે અને ગાય છે.

આગ્નેયઅહનું લક્ષણ.

इमशाने चत्वरे चैव गृह्णात्याग्नेयको ग्रहः ।

तेनैव रुषतेऽत्यर्थं सर्वतोऽपि भयंकरः ॥

સ્મશાનમાં અને ચકલામાં આગ્નેય નામે અહ વળગે છે. એ અહવડે મનુષ્ય સર્વથી ભયંકર થઈને અત્યંત ક્રોધી થાય છે.

યમઅહનું લક્ષણ.

युद्धभूमौ इमशाने च यमश्चापि उदीर्यते

तेनातिविह्वलो दीनः प्रेतवच्चेष्टते नरः ॥

યુક્લૂમિમાં અને સ્મશાનમાં યમ નામે ગ્રહ વળગે છે; તેથી મનુષ્ય અતિ વિન્હલ અને દીન થાય છે તથા પ્રેતના જેવી ચેષ્ટા કરેછે.

નૈઋતિગ્રહનું લક્ષણ.

વલ્મીકચત્વરે ચૈત્યે ગૃહ્ણતિ નૈઋતો ગ્રહઃ

તેનાસૌ વર્તતે દ્વેષિ ધાવતે મારયત્યપિ ॥

દમનેત્રો વિવર્ણાસ્યો બલિષ્ઠો દુષ્ટચેતનઃ ।

રાક્ષસની જગોએ, ચકલામાં, અને સ્મશાનના ઝાડ આગળ, નૈઋતિ નામે ગ્રહ વળગે છે. તેથી મનુષ્ય થાંભલાનીપેઠે ઉભો થઈ રહે છે, ખીન્નનો દ્રેષ કરેછે, દોડે છે અને વખતે મારે છે પણ ખરો. એ ગ્રહના વળગાડવાળા મનુષ્યની આંખો મદવાળી હોય છે, તેના મુખની કાંતિ ફરી જાય છે, તે શરીરે બળવાન થાય છે તથા દુષ્ટ બુદ્ધિનો થાય છે.

વારુણગ્રહનું લક્ષણ.

નદીતટાગતીરે ચ હલતિ વારુણગ્રહઃ ॥

તેનાસ્યાત્ સ્ત્રવિતા લાલા મૃદશં મૂત્રયતે નરઃ ।

નેત્રપ્લાવચ્ચ દૃશ્યેત મૂકવત્પ્રવિલોકતે ॥

નદી કે તળાવના કાંઠા ઉપર વારુણગ્રહ હજે છે. તેથી કરીને વળગાડવાળા મનુષ્યના મુખમાંથી લાળ ગળે છે અને તેને પિશાબ બહુજ થાયછે. વળી તેની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવે છે તથા તે મગા માણસનીપેઠે જોઈ રહેછે.

મારુતગ્રહનું લક્ષણ.

વાતમણ્ડલીમધ્યે ચ ગૃહ્ણતિ મારુતગ્રહઃ ।

તેનાસ્યં શોષયેદ્દીનઃ કમ્પતે રોદિત્યથવા ।

વિહ્વલઃ શાન્તનેત્રશ્ચ નિષીદતિ ક્ષુધાતુરઃ ॥

વાયુના ચક્રમાં (વંટોળિયામાં) વાયુગ્રહ વળગે છે. તેથી રોગીનું મુખ સૂકાઈ જાય છે, તે દીન થઈ જાય છે અને કંપે છે અથવા રડે છે. વળી તે વિન્હળ થાયછે, તેનાં નેત્ર ઢળી જાય છે, અને તે ખૂબથી પીડાઈને નીચે ખેસે છે.

કુબેરઅહનું લક્ષણ.

હર્ષગર્વાભિમાને ચ ગૃહ્ણાતિ યક્ષરાહ પ્રહઃ ।

તેન ગર્વોદ્ધતઞ્ચૈવ તથારક્ષારસુપ્રિયઃ ॥

હર્ષ, ગર્વ કે અભિમાનની અવસ્થામાં કુબેરઅહ વળગી પડે છે. તેથી કરીને મનુષ્ય ગર્વવાળો તથા ઉદ્ધત થાયછે અને તેને અલંકાર પહેરવા બહુ વહાલા લાગે છે.

ઐશાનઅહનું લક્ષણ.

દેવસ્થાને ચ રમ્યે ચ શિવગ્રહશ્છલપ્રદઃ ।

મસ્માક્ષરાગં કુરુતે ભ્રમતે ચ દિગમ્બરઃ ।

શિવધ્યાનરતો નિત્યં ગીતવાદ્યપ્રિયસ્તુ સઃ ॥

દેવસ્થાનમાં કે રમણિક જગોએ ઐશાન (શિવ) નામનો અહ છળ કરેછે. તેથી કરીને મનુષ્ય શરીરે રાખોડી ચોળે છે અને નાગો યદને ભમે છે. વળી તે નિત્ય શિવનું ધ્યાન કરવામાં પ્રીતિ અનાવે છે તથા તેને ગીત અને વાદ્ય પ્રિય લાગે છે.

અહકઅહનું લક્ષણ.

શૂન્યાગારે શૂન્યકૂપે ગ્રહકો ગ્રહનામકઃ ।

શુધાર્તો ન તૃષાર્તશ્ચ કથનં ન શૃણોતિ ચ ॥

શૂન્ય ઘરમાં કે ખાલી કૂવામાંથી અહક નામે અહ વળગે છે. એ રોગથી પીડાતા માણસને ભૂખ કે તરસ માલમ પડતી નથી તથા તે કોઈનું કથન સાંભળતો નથી.

પિશાચઅહનું લક્ષણ.

ઉચ્છિષ્ટે વા શુચૌ યસ્ય છલતિ પિશાચગ્રહઃ ।

તેન નૃત્યતિ વા રૌતિ તથા ગાયતિ જલ્પતિ ।

મત્તવદ્ ભ્રમતે નમ્રો લાલાસાવી શુધાર્દિતઃ ॥

एवं दशग्रहाणां च लक्षणं कथितं मया ।

वक्ष्याम्यतः प्रतीकारं शृणु पुत्र ! समासतः ॥

ઉચ્છિષ્ટ કે અપવિત્ર સ્થાનમાં કે સ્થિતિમાં પિશાચ નામે અહ છળ કરેછે. એ અહના વળગાડવડે રોગી નાચે છે, રડે છે, ગાય છે,

બકે છે, ગાંડાનીપેટે નાગો ભમે છે, તેના મુખમાંથી લાળ ગળે છે, તથા ભૂખથી પીડાય છે. એ પ્રમાણે દશ ગ્રહોનાં લક્ષણ મેં કહ્યાં. હવે હે પુત્ર ! એ ગ્રહોના ઉપચાર હું તને સંક્ષેપમાં કહું છું તે સાંભળ.

ગ્રહના વળગાડની ચિકિત્સા.

जलस्नानं सातिशयं तथा च बलिकर्म च ।

पूजां यथा वाच्यमानां तेन संलभते सुखम् ॥

ગ્રહના વળગાડવાળાને અતિશય જળ સ્નાન કરાવવું તથા ગ્રહોનાં બલિદાન તથા તેમનું પૂજન કરાવવું, તેથી સુખ થાય છે. એ પૂજન વિગેરે હવે પછી કહેવામાં આવશે.

ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા.

एला जातिफलं मधूकयुगलं सारस्तथा खादिरः

कर्पूरामलकीजटाबहुसुताघोण्टाम्लसारस्तथा ।

कासीसं भवसारदाडिमफलं सर्वं च संमीलितं

प्रत्येकं दधिदुग्धलाङ्गलिरसैर्युक्तं समं कल्कितम् ॥

रसेन भावितं तस्य गुटिका च प्रकल्पिता ।

जयेच्चन्द्रप्रभा नाम तीव्रान् मोहादिकान् गदान् ॥

એલચી, બયદ્ધળ, જેદીમધ, મહુડાં, ખેરસાર, કપૂર, આમળાનું મળ, સતાવરી, ખેર, લીંચુ, હીરાકસી, યુગળ, દાડીમદ્ધળ, એ સર્વને એકઠું કરવું. પછી દહીં, દૂધ, તથા લાંગલી (તે ન મળે તો નાળિ-એરનું પાણી લેવું) ના રસમાં વાટીને કલ્ક કરવું. એવી રીતે તે પ્રથમ દહીંનો પુટ દેવો. તે સૂકાયા પછી દૂધનો, અને પછી લાંગલીના રસનો પુટ દેવો. એવી રીતે પુટ દીધા પછી તેની ગોળી કરવી. એ ગોળીને ચંદ્રપ્રભા ગોળી કહે છે, તથા તે તીવ્ર એવા મોહાદિક રોગને મટાડે છે.

બીજો ઉપાય.

शुण्ठी मधुकसारं च बीजं किंशुकमेव च ।

वचाहिङ्गुसमायुक्तं बस्तमूत्रेण संयुतम् ।

देयं ग्रहविकारघ्नं ग्रहाणां नाशनं परम् ॥

૧ રાસ્તા. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ મવ્વજી. પ્ર૦ ૪ થી. ૩ સદા. પ્ર૦ ૪ થી; મધ્યશ્વ સંમીલિત. પ્ર૦ ૧ લી.

સુંક, જેઠીમધનો સ્ત્રીરો, ખાખરનાં ખીજ, વજ, હિંગ, એ સર્વને એકત્ર કરીને ચૂર્ણ કરવું. તથા તે બોઝાના મૂત્ર સાથે આપવું. આ ઔષધ ગ્રહસંબંધી વિકારનો નાશ કરે છે, તથા એ ગ્રહોનો નાશ કરવામાં સાફ છે.

ગ્રહનાશક ધૂપ.

વિડાલવિષ્ઠાહિવિમોચનિમ્બમયૂરપિચ્છં સમરાજિકા ચ ।

નિર્માલ્યપિણ્ડીતકસર્જમોચધૂપં ઘૃતાક્તં ગ્રહદોષશાન્ત્યૈ ।

બિલાડાની વિષા, સાપની કાંચલી, લીંબડાનાં પાંદડાં, મોરતું પીધું, રાઈ, કપૂરી (તે ન મળે તો બ્રાહ્મી,) મીંઢળ, રાળ, મોખા વૃક્ષની છાલ (તે ન મળે તો સરગવાની છાલ,) એ ઔષધોને પાંડીને તેનો ધૂપ બનાવવો. એ ધૂપને ધીમાં કરમોળીને તેનો ધૂમાડો દેવાથી ગ્રહરોગ શમે છે.

ખીજ ઉપાય.

ચેતના નામ ગુટિકા તથા બ્રાહ્મીઘૃતં સ્મૃતમ્ ।

અપસ્મારે યાન્યુક્તાનિ તાનિ ચાત્ર પ્રયોજયેત્ ॥

ચેતના નામે ગોળી, અથવા બ્રાહ્મીઘૃત અથવા અપસ્માર રોગમાં જે ઔષધો કહેલાં છે તે ઔષધ, આ રોગમાં યોગવાં.

ભૂતેશ્વર મંત્ર.

ગુગુલં સમધુઘૃતં તેન ધૂપેન ધૂપયેત્ ।

મન્ત્રેણ તેન હારીત ! તર્જયેદ્ ગ્રહપીડિતમ્ ॥

હે હારીત ! ગુગળમાં મધ તથા ધી મેળવીને તેનો ધૂપ કરવો તથા નીચે લખેલો મંત્ર બોલવો, તેથી ગ્રહના આવેશવાળો પુરુષ ભય પામશે અને તેનો ગ્રહનો વળગાડ જતો રહેશે.

મંત્ર.

ૐ નમો ભગવતે ભૂતેશ્વરાય કિલિકિલિરવાય રૌદ્રદંષ્ટ્રાક-
રાલવક્રાય ત્રિનયનધગધગિતપિશાકલલાટનેત્રાય તીવ્રકોપાન-
લામિતતેજસે પાશશૂલખટ્વાક્કુડમરુધનુર્બાણમુદ્રરામયર્દણ્ડશમ-

મુદ્રાવ્યગ્રદશદોર્દણ્ડમણ્ડિતાય કપિશજટાજૂટાર્ધચન્દ્રધારિણે
ભસ્મરાગરજિતવિગ્રહાય ઉગ્રફણિપતિકાલકૂટાટોપમણ્ડિતકણ્ઠ-
દેશાય જયજય ભૂતનાથામરાત્મને રૂપં દર્શય દર્શય નૃત્ય નૃત્ય
ચલ ચલ પાશેન બન્ધ બન્ધ હુઙ્કારેણ ત્રાસય ત્રાસય વજ્રદણ્ડેન
હન હન નિશિતલક્ષ્મેન છિન્ન છિન્ન શૂલાગ્રેણ ભિન્ન ભિન્ન મુદ્ગરેણ
ચૂર્ણય ચૂર્ણય સર્વગ્રહાણામાવેશયાવેશય સ્વાહા ।

ગ્રહાવિષ્ટે ન ચેત્ તસ્ય દીયતે બલિરુત્તમઃ ।

મુક્તો ભવતિ તસ્માન્ન સંશયો નાસ્તિ તત્ર ચ ॥

ભૂતના પતિ ભગવાન્ રૂદ્રને નમસ્કાર છે. કિલિ કિલિ એવો
શબ્દ કરનારા, ભયાનક દાદોવડે વિકાળ મુખવાળા, ત્રણ નેત્રમાં ધગ-
ધગી રહેલા અગ્નિવડે પીળાં નેત્રવાળા, તીવ્ર કોપરૂપી અગ્નિવડે અત્યંત
તેજવાળા, પાશ, શળ, ખડ્ગ, ડમરૂ, ધનુષ્ય, આપ, મુદ્ગર, અભય,
દંડ, શમમુદ્રા, અવ્યય દશ હાથરૂપી દંડ, એ સર્વથી અલંકૃત, ભસ્મથી
ભુંખરી જટાના જૂટમાં અર્ધચંદ્રને ધારણ કરનારા, ભસ્મના રંગવડે
રંગેલા દેહવાળા, ઉચ્ચ સર્પરાજ તથા કાળકૂટ નામના વિષવડે શોભા-
યમાન કંઠવાળા, એવા ભૂતોના પતિ દેવના આત્મારૂપ રૂદ્રનો જય
થાઓ, જય થાઓ. હે ભગવાન્! તમારૂં રૂપ દેખાડો દેખાડો, નાચો નાચો,
ચાલો ચાલો, પાશવડે બાંધો બાંધો, હોંકારાથી ભાસ પમાડો ભાસ
પમાડો, વજ્ર દંડવડે હણો હણો, તીવ્ર ખડ્ગવડે કાપો કાપો, શળના
અગ્રવડે ભેદો ભેદો, મુદ્ગરવડે ચૂરો કરો ચૂરો કરો, સર્વ ગ્રહોનો
આવેશ કરો આવેશ કરો.

ગ્રહનો આવેશ થયેલા મનુષ્યને જે ઉત્તમ અલિદાન આપવામાં
આવે તો મનુષ્ય તે ગ્રહની પીડામાંથી મુક્ત થાય એમાં સંશય નથી.

इति आज्ञेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने भूतविद्या-

चिकित्सा नाम अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

ऊनषष्टितमोऽध्यायः ।

વિષતંત્ર.

સ્થાવર વિષના ભેદ.

આત્રેય ઉવાચ ।

द्विविधं विषमुद्दिष्टं स्थावरं जङ्गमं मिषकृ ।

शृङ्गिको वत्सनामश्च तथा च शार्ङ्गवेरकः ॥

दारकः कालकूटश्च शङ्खः स्यात् सकुक्स्तथा ।

हालाहलश्चाष्टमश्च तथाष्टौ विषजातयः ॥

शृङ्गिकः कृष्णवर्णश्च वत्सनामश्च पीतकः ।

शुण्ठीसमानवर्णश्च शार्ङ्गवेरः स उच्यते ॥

दारको हरिवर्णश्च कालकूटो मधुप्रभः ।

શક્કશ્ચાતિવિષાભાસઃ સપીતામશ્ચ સકુકઃ ।

હાલાહલઃ કૃષ્ણવર્ણશ્ચાષ્ટૌ ચ જાતયસ્તથા ॥

આત્રેય કહેછે.—હે વૈદ ! સ્થાવર અને જંગમ, એવા બે પ્રકારનું વિષ કહેલું છે. તેમાંથી સ્થાવરના આઠ પ્રકાર છે: શૃંગિક (શીંગડિયો,) વહનાગ, શાર્કંગવેરક, દારક, કાલકૂટ, શંખ (શંખિયો,) સકતુક, અને આઠમું હાલાહલ, એવા આઠ પ્રકાર વિષના જાણવા. શૃંગિક વિષ કાળા રંગનું હોયછે અને વહનાગ પીળો હોયછે, સુંકના જેવા રંગના ઝેરને શાર્કંગવેર કહેછે; દારક વિષ લીલા રંગનું હોયછે; કાલકૂટ વિષ મધના જેવા રંગનું હોયછે; શંખ નામનું વિષ અતિવિષ જેવું હોયછે, સકતુક વિષ પીળું હોયછે; અને હાલાહલ વિષ કાળા રંગનું હોયછે. એ પ્રમાણે આઠ જાતનાં વિષ જાણવાં.

વિષ પીધેલાની ચિકિત્સા.

पीतविषं नरं दृष्ट्वा सद्यो वमनमुत्तमम् ।

यावत् पतति विषं पीतं तावत्तु वमयेत् सदा ।

सिञ्चेत् शीताम्भसा चक्रं मन्त्रपूतेन सत्त्वरम् ॥

જેણે ઝેર પીધું હોય એવાં માણસને તરતજ ઉલટી કરાવવી એ ઉત્તમ છે. જ્યાંસુધી પીધેલું વિષ નીકળે ત્યાંસુધી ઉલટી કરાવવી. પછી તે મનુષ્યના મુખ ઉપર મંત્રથી પવિત્ર કરેલું થંડું પાણી છાંટવું.

મુખ ઉપર પાણી છાંટવાનો મંત્ર.

ओं हर हर नीलकण्ठ ! अमृतं प्लावय प्लावय हुङ्कारेण विषं ग्रस ग्रस क्लीङ्कारेण हर हर हौङ्कारेण अमृतं प्लावय प्लावय हर हर नास्ति विष उद्धर उद्धर ।

હર હર નીલકંઠ ! અમૃતમાં ડૂબાડ ડૂબાડ; હોંકારાથી વિષને ગળી જા ગળી જા; ક્લિલકારીથી હર, હર; હોંકારાથી અમૃત છાંટ છાંટ; હર હર ! વિષ નથી (એમ કર); (વિષમાંથી) ઉદ્ધાર કર ઉદ્ધાર કર.

કર્ણેજ્ય મંત્ર.

ओं नमो हर हर नीलग्रीवश्चेताङ्गसङ्गजटाग्रमण्डितस्तण्डेन्दु-स्फूर्तमन्त्ररूपाय विषमुपसंहर उपसंहर हर ३ नास्ति विष ३ उच्छिद् ३ । इति कर्णेजपमन्त्रेण वारंवारं तालुमुखं सिञ्चेत् शी-तवारिणा ६ ।

“હે હર હર ! નીલ ગ્રીવવાળા, ચેત અંગવાળા, જરાના અગ્ર ઉપર ખંડયંદ્રમાંથી શોભાયમાન, સ્ફુરણાયમાન મંત્રરૂપ ! વિષનો સંહાર કરો, સંહાર કરો. હર હર હર ! વિષ નથી; વિષનો નાશ કરો નાશ કરો. ” ઉપર લખેલા કર્ણેજ્ય મંત્રવડે વારંવાર તાળવા ઉપર મુખ ઉપર ઠંડું પાણી છાંટવું.

વિષને શમાવનારાં ઔષધ.

तण्डुलीयकमूलानि पिष्ट्वा चोष्णेन वारिणा ।

पीतं पीतविषं हन्ति वमने लाघवं भवेत् ॥

काकजङ्घा सहचरी मूलं चैडगजस्य च ।

कदरं कार्मुकं चापि त्वचं पीत्वोष्णवारिणा ॥

पीतं तच्च विषं घोरं नाशयत्याइवसंशयः ॥

સ્વદિરસ્ય ચ મૂલં ચ તથા નિમ્બફલાનિ ચ ।
 ઉષ્ણોદકેન પીતં ચેદ્ વિષં જયતિ તત્ક્ષણાત્ ॥
 વત્સાદ્ધં ચ શ્વગન્ધાં ચ પીત્વા ચોષ્ણેન વારિણા ।
 પ્રપીતં ચ વિષં યાતિ ચાશુ નરસ્ય વેદવાક્ ॥

તાંડળખનાં મૂળને ગરમ પાણીથી વાટીને તે પીવાથી પીધેલું
 વિષ નાશ પામે છે. જો તે પીધાથી ઉલટી થાય તો વિષ હલકું થાયછે.

કાકળંધા, પીળા કાંટા સળિયાનું મૂળ, કુવાડિયાનું મૂળ, ઘોળા
 ખેર (ખેરસાર કે ઘોળા કાથો), ઘોળા ખેરની છાલ, એનું ચૂર્ણ કરીને
 ગરમ પાણી સાથે પીવાથી મહાભયાનક ઝેરને પણ તત્કાળ નાશ કરેછે
 એમાં સંશય નથી.

ખેરનું મૂળ અને લીંબોળિયો, એ બન્નેને ગરમ પાણી સાથે
 પીવાથી તત્કાળ ઝેર નાશ પામે છે.

કડાછાલ અને આસંધને ગરમ પાણી સાથે પીવાથી ઝેર નાશ
 પામે છે એ વેદવાણી જાણવી.

ત્વચ્ચાદિકમાં મળેલા વિષના ઉપાય.

અર્થ પ્રલેપનાદ્યાતિક્ષતાદ્રકે વિષં યદિ ।
 તસ્ય વશ્યામિ ભૈષજ્યં યેન સમ્પદ્યતે સુખમ્ ॥
 મર્મસ્થાને મર્મગતં તદસાધ્યં ભવેદ્વિષમ્ ।
 સાધ્યં ચ તત્ ત્વગ્રક્તસ્ય માંસસ્ય કટસાધ્યકમ્ ॥
 અસાધ્યં ધાતુસંપ્રાપ્તં પુત્ર ! વશ્યામિ ભૈષજમ્ ।
 વિષલિપ્તં નરં જ્ઞાત્વા તતઃ કુર્યાત્પ્રતિક્રિયામ્ ॥
 રજનીયુગ્મામ્લકેન કાંજિકેન તુ પેષિતમ્ ।
 લેપેન ચ વિષં હન્તિ પ્રલિપ્તં નાત્ર સંશયઃ ॥
 માતુલુક્કરસેનાપિ ધાવનં કાંજિકેન વા ।
 અતિશીતેન તોયેન પ્રલિપ્તં નાત્ર સંશયઃ ॥

इति स्थावरविषचिकित्सा ।

હવે વિષનો લેપ થવાથી અથવા ક્ષત ક્ષયું હોય તેમાં વિષનો પ્રવેશ થવાથી વિષ લોહીમાં મળે તેના ઉપચાર કહું છું કે જેથી રોગીને સુખ થાય. જે વિષ મર્મસ્થાનમાં ગયેલું હોય તેને અસાધ્ય જાણવું. જે વિષ ત્વચા અને લોહીમાં મળેલું હોય તેને સાધ્ય જાણવું; અને જે વિષ માંસમાં ગયું હોય તેને કષ્ટસાધ્ય જાણવું. તેમજ હે પુત્ર ! જે વિષ ધાતુઓમાં જઈ પોહોચ્યું હોય તેને પણ અસાધ્ય જાણવું. હવે એ વિષનાં ઔષધ કહું છું. જે મનુષ્યને લેપ કરવાથી વિષ ચઢ્યું હોય તેનો ઉપાય આ પ્રમાણે કરવો; હળદર તથા આંખા હળદરને ખાટી કાંઠામાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી લેપથી ચઢેલું વિષ નાશ પામે છે. એમાં સંશય નથી.

ખીજોરાના રસથી અથવા કાંઠાથી અથવા અતિ દંડ પાણીથી લેપાયલા ભાગ ઉપર સિંચન કરવાથી વિષ નાશ પામે છે એમાં સંશય નથી.

જંગમ વિષની ચિકિત્સા.

વિષં જક્કમમિત્યુક્તમષ્ટધા મિષગુત્તમ ! ।

દર્વીકરા મણ્ડલિનો રાજિમન્તશ્ચ ગુણ્ડસાઃ ॥

વૃશ્ચિકો ગોરકશ્ચાપિ તથા ચ ચ્વણ્ડચિન્દુકઃ ।

અલર્કમૃષમાર્જારવિષં પ્રોક્તમનેકધા ॥

હે વૈદ્યોત્તમ ! જંગમ વિષ આઠ પ્રકારનું કહેલું છે. તે આઠ પ્રકારનાં નામઃ-દર્વીકર (ક્રણાધારી નાગ)નું વિષ, મંડળ (ગોળ કુંડાળાં) વાળા સાપનું વિષ, રાજમંત (ભીંગડાંની હારેવાળા) સાપનું વિષ, ગુંડસ નામે સાપનું વિષ, વીંછીનું વિષ, ગોરક (ગોરા વીંછી)નું વિષ, ખંડચિન્દુકનું વિષ, અને હડકાયા ક્તરાનું વિષ. એ વિના ઉંદરડા બિલાડા વિગેરે અનેક પ્રકારના જાનવરોનું અનેક પ્રકારનું વિષ છે.

વિષના ત્રણ પ્રકાર.

દર્વીકરાણાં સર્વેષામુક્તં વાતાત્મકં વિષમ્ ।

મણ્ડલિનાં ચ સર્વેષાં પૈત્તિકં વિષમુચ્યતે ॥

રાજિમન્તશ્ચ યે પ્રોક્તાસ્તેષાં વિષં કફાત્મકમ્ ।

સધળા દર્વીકર સર્પનું વિષ વાતાત્મક છે; સર્વે મંડળવાળા સર્પનું વિષ પિત્તાત્મક છે; અને સર્વે રાજમંત સર્પનું વિષ કફાત્મક છે.

અસાધ્ય વિષનું લક્ષણ.

વિચિત્રગમનં મૂર્ઘ્નઃ પીડનં ચાતિદુર્ભરમ્ ॥

હૃદયે વ્યથનં યસ્ય તમસાધ્યં વદન્તિ ચ ।

નાસારક્તસ્રુતિર્યસ્ય નેત્રે પ્લાવશ્ચ દૃશ્યતે ॥

જડા ચ જાયતે જિહ્વા તમસાધ્યં વિદુર્બુધાઃ ।

યસ્ય લોમાનિ શીર્યન્તે પીતામં શરીરં ભવેત્ ॥

ન સ્થિરં મસ્તકં યસ્ય તમસાધ્યં ભિષગ્વર ! ।

પર્મિર્વિરહિતં દંષ્ટ્વા કુર્યાન્તસ્ય પ્રતિક્રિયામ્ ॥

જે વિષવાળા રોગીની ગતિ વિચિત્ર થાય, માથામાં અત્યંત પીડા થાય, અને છાતીમાં વ્યથા (પીડા) થાય, તેને અસાધ્ય કહેવો. જે વિષરોગીના નાકમાંથી લોહી વેહેવા માંડે, જેની આંખોમાં પાણી ભરાઈ જાય અને જેની જીભ જડ થઈ જાય, તેને વિષવિદ્યા જાણનારા વિદ્વાનો અસાધ્ય કહેછે. હે વૈદ્યૌત્તમ ! જેના શરીરનાં રંગાં ખરી પડે, જેનું શરીર પીળું થઈ જાય, તથા જેનું માથું સ્થિર રહે નહિ, તેને અસાધ્ય જાણવો. એટલાં લક્ષણ વિનાનો જે વિષરોગી હોય તેની ચિકિત્સા કરવી.

વિષબંધન મંત્ર.

ૐ નમો ભગવતે સુગ્રીવાય સકલવિષોપદ્રવશમનાય ઉગ્રકા-
લકૂટવિષકવલિને વિષં બન્ધ બન્ધ હર હર ભગવતો નીલ-
કણ્ઠસ્યાન્ના ।

इति विषबन्धनमन्त्रः ।

ભગવાન્ સુગ્રીવ કે સધળા વિષના ઉપદ્રવને શમાવનારા છે તેમને નમસ્કાર છે. તે ભયાનક એવા કાલકૂટ વિષને ખાઈ જનારા છે. હે ભગવાન્ ! વિષને બાંધો બાંધો, હરો હરો, ભગવાન્ નીલકંઠની આજ્ઞા છે.

જળ છાંટવાનો મંત્ર.

ओं नमो हर हर विषं संहर संहर अमृतं प्लावय प्लावय नासि
अरेरे विष ! नीलपर्वतं गच्छ गच्छ नासि विषम् ओं हाहा ऊ-
चिरे ३ । अनेन मन्त्रेण मुखमुदकेन त्रासयेत् । ओं नमोऽरेरे
हंस ! अमृतं पश्य पश्य ।

“હે હર હર ! તમને નમસ્કાર છે. વિષનો સંહાર કરે સંહાર
કરે; અમૃત છાંટે છાંટે. અરેરે વિષ ! હવે તું નથી ! ! નીળ પર્વતમાં
જા. વિષ નથી. હા ! હા ! એવો ઉચ્ચાર કર્યો કર્યો કર્યો !”

એ મંત્રવડે મુખઉપર જળ છાંટીને ત્રાસ આપવો. પછી કહેવું
કે, “અરેરે હંસ ! તને નમસ્કાર છે; અમૃતને જો જો.”

विषदंश उपर लेपः.

जटामूला वचा कुष्ठं सैन्धवं मगधा निशा ।
लेपो दुष्टव्रणे प्रोक्तो विषं हन्ति सुदारुणम् ॥
सुरसा रजनी व्योषं यवानी पारिभद्रकम् ।
सर्पदुष्टव्रणे प्रोक्तं लेपनं विषशान्तये ॥
कुष्ठं मुस्ता अजाजी च विडङ्गं मधुयष्टिका ।
गुज्रामूलं शीततोयैर्लेपो मण्डलिनां हितः ॥
राजिमतां विषं यस्य गृहधूमं वचाघनम् ।
सर्षपाश्च यवानी च पिचुमन्दफलत्रयम् ।
लेपनं राजिमतां चैव व्रणतैलेन संयुतम् ॥

સઠી કિરાતં સકટુત્રયં ચ વચાવિશાલાપિચુમન્દકં ચ ।

પથ્યા યવાની રજનીદ્વયં ચ દુષ્ટવ્રણે લેપનમેવ શસ્ત્રમ્ ॥

સ્થાવરે જફ્ફમે વાપિ વિષે જગ્ધે મિષગ્ગર ।

શીઘ્રં છિંદ્યાદથોદાહ્યં પ્રોક્તં ચ નરસત્તમૈઃ ॥

લઘુશતાવરી, વળ, ઉપલેટ, સિંધવ, પીપર, હળદર, એ આંધ-
ધનો લેપ ઝેરથી થયેલા દંશ ઉપર કરવો તેથી મહાદારુણ ઝેર પણ
નાશ પામશે.

તુલસી, હળદર, સુંદ, પીપર, મરી, યવાની અજમો, લીમડાનાં પાંદડાં એ સર્વેને વાટીને સાપ કરડેલાના દંખ ઉપર ચોપડવું તેથી ઝેરની શાંતિ થાયછે.

ઉપલેટ, મોથ, જીંદ, વાયવિડંગ, જેડીમધ, અને ચણોડીનું મૂળ, એ ઔષધોને ઠંડા પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી મંડળવાદી સાપનું ઝેર મટી જાયછે.

જે મનુષ્યને રાજમાન સર્પનું ઝેર ચઢ્યું હોય તેને ઘરનો ધૂમાસ, વજ, મોથ, સરસવ, યવાની અજમો, લીમડાનાં પાંદડાં, હરડે, અહેડાં, આમળાં, એ ઔષધોના કલકમાં તેલ મેળવીને તેવડે ત્રણ ઉપર લેપ કરવો.

પડક્યુરો, કરિયાતું, સુંદ, પીપર, મરી, વજ, દંદ્રિવારણીનું મૂળ, લીમડાની કુંપળો, હરડે, યવાની અજમો, હળદર, આંબાહળદર, એ ઔષધોને પાણીમાં વાટીને તેવડે દુધત્રણ ઉપર લેપ કરવો.

હે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ! સ્થાવર જંગમ વિષ શરીરના ૭ ભાગમાં લાગ્યું હોય તે વિષવાળો ભાગ જલદીથી કાપી નાખવો કે આળી નાખવો એમ ઉત્તમ મનુષ્યોએ કહેલું છે.

મંત્ર.

ओं नमो भगवते शिरसिशिखराय अमृतधाराधौतसकलवि-
ग्रहाय अमृतकुम्भपरिपूताय अमृतं प्लावय प्लावय स्वाहा ।

માયા ઉપર ચંદ્રધારણ કરનારા ભગવાન મહાદેવ કે જેનું સકળ શરીર અમૃતની ધારાવડે ધોવાયલું છે તથા જે અમૃતના ઘડાવડે પવિત્ર થયેલા છે, તેમને નમસ્કાર છે. અમૃત છાંટો છાંટો, સ્વાહા.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने विषतन्त्रं

नाम ऊनषष्टितमोऽध्यायः ।

ષષ્ઠિતમોઽધ્યાયઃ ।

બેદાયણાની ચિકિત્સા.

ઘાતના પ્રકાર.

આત્રેય ઉવાચ ।

છિન્નં ભિન્નં તથા મગ્નં ઘૃષ્ટં પિષ્ટં તથૈવ ચ ।

આસ્ફાલિતં સમ્પ્રહારં ઘાતં સપ્તવિધં વિદુઃ ॥

આત્રેય કહેછે.—કપેલું, બેદાયલું, ભાંગેલું, ઘસાયલું, કચરાયલું, અદ્રગાયલું, અને વાગેલું એવી રીતે ઘાતના સાત પ્રકાર છે.

કપાયણાનું લક્ષણ.

અસ્થિસંચ્છિદ્યતે માંસમપિ સંચ્છિદ્યતે યદિ ।

શાસ્ત્રપ્રશાસ્ત્રયોર્વાપિ છિન્નં તચ્ચ નિગદ્યતે ॥

અસન્ધૌ પરિસંચ્છિન્નં તદસાધ્યં વિનિર્દિશેત્ ॥

સ્વક્ષાર્ધચન્દ્રપરશુચ્છિન્નં તુ કથિતં સદા ।

શસ્ત્રચ્છિન્નં નરં દૃષ્ટ્વા કર્તવ્યા ચ પ્રતિક્રિયા ॥

જો કોઈ શસ્ત્રવડે હાથ પગનું કે બીજી જગોનું હાડકું કપાયું હોય અથવા માંસ કપાયું હોય તો તેને છિન્ન (કપાયલું) કહે છે. સાંધા વગર બીજી જગોએ જે કપાયું હોય તે અસાધ્ય બાબતું. તરવાર, અર્ધચંદ્ર, કે ફરસીવડે છેદાયલું તેજ હમેશા કપાયલું કહેવાયછે. શસ્ત્રે કપાયેલાં માણસ જોઈને તેનો પ્રતીકાર કરવો.

કપાયણાની ચિકિત્સા.

તસ્યાદૌ ચારનાલેન ધાવનં પરિકીર્તિતમ્ ।

પિચુના તિલતૈલેન શીઘ્રં સંજ્ઞેહનં હિતમ્ ॥

યાવદ્વૈ સ્થવતિ રક્તં તાવત્ તૈલેન ચાખ્યજેત્ ।

રક્તે વૈ વિકૃતિં પ્રાપ્તે ન તૈલાખ્યજ્ઞનં મતમ્ ॥

શોફાદ્યાશ્ચ પ્રજાયન્તે બહુલોપદ્રવા વ્રણે ।

સન્ધૌ છિન્નં નરં દૃષ્ટ્વા તર્પતૈત્તેન સેચયેત્ ॥
 સેચિતસ્ય વ્રણસ્યાપિ પ્રદોસ્તં પિચુતૈલકમ્ ।
 પૂયે વાપિ વિનિર્યાતિ નિમ્બારગ્વધપત્રકમ્ ॥
 ગુઢેન પથ્યાં પિષ્ટ્વા ચ લેપનં પૂયશોધનમ્ ।
 દિનત્રયે વિશુદ્ધેઽપિ તત્રૈવ લેપનં હિતમ્ ॥
 ધવાર્જુનકદમ્બસ્ય પ્લક્ષોદુમ્બરયોસ્ત્વચમ્ ।
 જલેન પિષ્ટ્વા લેપશ્ચ તેન સંરોહતે વ્રણઃ ॥

इति छिन्नचिकित्सा.

કપાયલા ધાને પ્રથમ કાંજીથી ધોવો. પછી તલના તેલમાં રૂના પુમડાં બોળીને તરત કપાયલા ભાગને સ્નેહન કરવું (તેલના ટુવા મૂકવા), એ પ્રમાણે બ્યાંસુધી લોહી વેહેતું હોય ત્યાંસુધી તેલના ટુવા મૂક્યા કરવા. બ્યારે લોહી બંધાઈ જાય ત્યારે તેલ મૂકવું નહિ. કપાયલાનાં વ્રણમાં સોજે વગેરે વ્રણ ઉપદ્રવ થાય છે. માણસ જે સાંધામાંથી કપાયો હોય તો તે ઉપર ગરમ કરેલા તેલવડે સેચન કરવું. અને સિંચન કરેલા વ્રણમાં રૂના પુમડાવતી તેલ પૂરવું હિતકર છે. જે વ્રણ પાકીને તેમાંથી પડ નીકળે તો લીંબડાનાં તથા ગરમાળાનાં પાંદડાં વાટીને અથવા ગોળમાં હરડે વાટીને તેનો લેપ કરવો તેથી પડ નીકળી જઈને વ્રણ સાફ થશે. વ્રણ સાફ થયા પછી પણ વ્રણ દિવસ સુધી એજ લેપ જરૂરી રાખવો, તેથી ફાયદો થાય છે. પછી ધાવડો, સાદડ, કદબ, પીપર કે પીંપળો, ઉમૈડો, એ ઝાડની છાલ આણીને પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો તેથી વ્રણને અંકુર આવે છે.

ભેદાયલાની ચિકિત્સા.

ભેદાયલાનાં લક્ષણ.

શક્તિશૂલૈશ્ચ બાળૈશ્ચ મહારાજ્જતોમરૈઃ ।
 क्षुरિકાमुखधाराभिर्भिन्नं तत् कथ्यते भिषक् ॥
 साध्यममर्मजं प्रोक्तं मर्मस्थं तन्न सिध्यति ॥

શક્તિ નામે હથિયારથી, બરછીથી, બાણથી, ભાલાથી, તરવારની અણીથી, તોમર નામના હથિયારથી કે છરીની અણીની ધારથી જે

૧ સેચયેત્ તત્તવારિણા. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ પિચુના તૈલપૂરણં. પ્ર૦ ૪ થી.

વીધાયું હોય તેને ભેદાયલું કહે છે. જે મર્મસ્થાનમાં ભેદાયું હોય તો તેને અસાધ્ય જાણવું અને મર્મસ્થાન વિના બીજી કોઈ જગ્યાએ ભેદાયું હોય તો તે સાધ્ય છે.

ભેદાયલાના પ્રતીકાર.

अपामार्गरसेनापि तथा कूष्माण्डकस्य च ।

धावनं काञ्जिकेनापि प्रशस्तं कथ्यते बुधैः ॥

तिलतैलेन चाभ्यङ्गो हितः स्यात् शस्त्रभिन्नके ।

लेपनं च प्रयोक्तव्यं पूर्वोक्तं च तदत्र च ॥

અધાડાના રસથી કે કોહોળાના રસથી કે કાંજીથી ભેદાયલા ધાને ધોવો તે ફાયદાકારક છે એમ પંડિત વૈદ્યોનું કહેવું છે. શસ્ત્રથી ભેદાયલા ધા ઉપર તલના તેલનો અભ્યંગ કરવો એ હિતકારક છે. તથા છેદાયલા ધા ઉપર પછવાડે જે લેપન કહેલાં છે તે અહીં પણ કરવાં.

*શલ્ય કાઢવાની ચિકિત્સા.

उरसि शिरसि शङ्खे कक्षयोः पादयोर्वा

त्रिकजठरमुखाग्रे नेत्रयोः कर्णयोर्वा ।

भवति हि यदि शल्यं कष्टसाध्यं च शस्त्रै-

र्भवति यदि च गूढं भेषજૈસ્તૈર્વિધિઃ ! ॥

शाखाप्रशाखयोर्यच्च मर्मस्थं तन्न सिध्यति ।

यन्त्रशस्त्रપ્રતીકારैः शल्यं प्राक्तः समुद्धरेत् ॥

હું શસ્ત્રવિધિને જાણનારા ! જે છાતીમાં, માથામાં, લમણામાં, બન્ને કાપોમાં, બન્ને પગમાં, કમરના સાંધામાં, જઠરમાં, મુખના આગલા ભાગમાં, બન્ને નેત્રમાં કે બન્ને કાનમાં શલ્ય પેદું હોય અને તે શલ્ય નજરે દેખાય નહિ એમ ગૂઢ (દંકાયલું) હોય, તો તે શસ્ત્રવગેરેથી તથા ઔષધોથી પણ કષ્ટસાધ્ય છે. જે શલ્ય હાથ, પગ અને બીજી જગ્યાના મર્મસ્થાનમાં હોય તે અસાધ્ય છે. એ શલ્ય યંત્ર તથા શસ્ત્ર-૩૫ ઉપાયોથી નિપુણ વૈદ્યે કાઢવું.

૧ સૌવીરકરસેન વા. પ્ર૦ ૪ થી.

* કાંટા, હાડકું, લાકડું કે હથિયારની અણી વગેરે જે શરીરમાં ભરાઈ રહ્યું હોય તેને શલ્ય કહેછે.

યંત્ર તથા શસ્ત્રના પ્રકાર.

દ્વાદશૈવ તુ યન્ત્રાણિ શસ્ત્રાણિ દ્વાદશૈવ તુ ।

ચત્વારિ ચ પ્રબન્ધાનાં શલ્યોદ્ધારે વિનિર્દિશેત્ ॥

ગોધામુખં વજ્રમુખં ચ નાડી સંદંશચક્રાકૃતિકઙ્કપાદમ્ ।

મંથાનકં શૃંગકકુણ્ડલં ચ શ્રીવત્સસૌવત્સિકપન્ચવક્રમ્ ॥

દ્વાદશૈતાનિ યન્ત્રાણિ કથિતાનિ ભિષગ્વૈરઃ ।

અથ શસ્ત્રાણિ પ્રોક્તાનિ નામાનિ ચ પૃથક્ પૃથક્ ॥

અર્ધચન્દ્રં વ્રીહિમુખં કઙ્કપત્રં કુઠારિકા ।

કરવીરકપત્રં ચ શલાકા કરપત્રકમ્ ॥

ઘડિશં ગૃધ્રપાદં ચ શૂલં ચ ઘનમુદ્ગરમ્ ।

શસ્ત્રાણ્યેતાનિ પ્રોક્તાનિ શલ્યોદ્ધારે પૃથક્ પૃથક્ ॥

શલ્યાદિને માટે ઉપયોગમાં લેવાતા યંત્ર આર કારના છે તથા શસ્ત્ર પણ આર પ્રકારનાં છે. તેમજ શલ્ય કાઢવામા ચાર પ્રકારનાં બંધન કહેલાં છે. (પ્રથમ આર યંત્રનાં નામ કહિયે છિયે.) ગોધામુખ, વજ્રમુખ, નાડી, સંદેશ (સાંભુસી), ચક્રાકૃતિ, કંકપાદ, મંથાનક, શૃંગક, કુંડલ, શ્રીવત્સ, સૌવત્સિક, અને પંચવક્ર, એવા આર યંત્રો ઉત્તમ વૈદ્યોએ કહેલા છે. હવે જે શસ્ત્રો કહેલાં છે તેમનાં જુદાં જુદાં નામ કહિયે છિયે. અર્ધચન્દ્ર, વ્રીહિમુખ, કંકપત્ર, કુઠારિકા, કરવીરપત્ર, શલાકા, કરપત્ર, ઘડિશ, ગૃધ્રપાદ, શૂલ, ઘન અને મુદ્ગર, એવાં આર જુદાં જુદાં શસ્ત્ર શલ્ય કાઢવાને અર્થે કહેલાં છે.

શલ્યનો પ્રતીકાર.

અતિગુપ્તં ચ શલ્યં ચ સંદંશેન સમુદ્ધરેત્ ।

મિશ્રેન તત્પ્રતીકારઃ કર્તવ્યશ્ચ સુધીમતા ॥

ગમ્भीરશલ્યં જ્ઞાત્વા ચ પ્રતીકારં ચ કારયેત્ ।

પાટનં કુશપત્રેણોદ્ધરેત્ કઙ્કમુખેન ચ ॥

મિશ્રવત્પ્રતીકારશ્ચ કર્તવ્યશ્ચ સુધીમતા ॥

જે શલ્ય અતિશય ગુપ્ત હોય તેને સાંભુસીવડે બાહાર ખેંચી કાઢવું, તથા પછી જુદિમાન વૈદ્યે ભેદાયકાના જેવો તેનો ઉપાય કરવો.

શલ્ય ઘણું ઉંડું પેશી ગયું હોય તો તેનો આવો ઉપાય કરવો:—પ્રથમ કુશપત્ર નામે શસ્ત્રવડે તે જગા ચીરવી અને પછી કંક્રમુખ યંત્રથી તે શલ્ય ખેંચી કાઢવું. તથા તે પછી બેદાયલા રોગી જેવો તેનો ઉપાય કરવો.

સોજની અંદરના શલ્યની ચિકિત્સા.

यत्र शोफो भवेत् तीव्रस्तत्र शल्यं विनश्यति ॥

सशल्यं सघनं चैव रुजावन्तं निरूप्य च ।

तत्र योग्यं च यन्त्रं च यन्त्रशस्त्रं च योग्यकम् ।

तत् तत्र योजनीयं च ऊहापोहविदारदैः ॥

જો શલ્ય પેશી પછી તે ઉપર તીવ્ર સોજો થઈ આવે તો તેમાંનું શલ્ય ગૂંમ થઈ જાય છે એટલે તે કષ્ટ જગાએ છે તે શોધી કાઢવું કઠણ પડે છે. તે વખતે વૈદ્યે જે ભાગ કઠણ અને પીડાવાળો હોય ત્યાં શલ્ય છે એમ જોઈને તે સ્થળમાં યોગ્ય યંત્ર અને યોગ્ય શસ્ત્ર લાગુ કરવું. પછી વૈદ્યે પોતાની બુદ્ધિથી ઘટિત અઘટિતનો તર્ક કરીને યંત્ર તથા શસ્ત્રવડે શલ્ય ખેંચી કાઢવું.

શલ્યની વેદના શમાવવાના ઉપાય.

या वेदना शल्यनिपातजाता तीव्रा शरीरे प्रतनोति जन्तोः ।

घृतेन संशान्तिमुपैति तत्र કોષ્ઠેન યષ્ટીમધુનાન્વિતેન ॥

सर्जार्जुनोदुम्बरमर्कटीनां रोध्नं समङ्गासुरसासमेतम् ।

जलेन पिष्ट्वा प्रतिलेपनाय शल्योद्धृतौ सौख्यमिदं करोति ॥

શેષા ક્રિયા ચ પૂર્વોક્તા છિન્ને મિન્ને હિતા તુ યા ।

कर्तव्यो बालुकास्वेदो घटीस्वेदोऽथवा पुनः ॥

શલ્ય વાગવાથી મનુષ્યના શરીરમાં જે તીવ્ર વેદના થાય છે તે લગાર ગરમ કરેલા ઘીમાં જેઠીમધનું ચૂર્ણ મેળવીને તે ચોપડવાથી શમે છે. શલ્ય કાઢી લીધા પછી સર્જ (રાજવૃક્ષ), સાદડ, ઉમૈડો, કૌચમૂળ, લોધર, મજ્જા, તુળસી, એ સર્વને પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી સુખ થાય છે. શલ્ય કાઢ્યા પછી આક્રીની ક્રિયા તો પાછળ જે છેદાયલા

તથા બેઢાયલાની કહેલી છે તેવી કરવી. વળી વાલુકાસ્વેદ (રેતીવડે શેક) અથવા ધટીસ્વેદ (ધડામાં ગરમ પાણી ભરીને તેવડે શેક) કરવો.

ભગ્ન ચિકિત્સા.

ભગ્નનાં સ્થાન.

ભગ્નાસ્થિ ચ નરં દૃષ્ટ્વા તસ્ય વક્ષ્યામિ મેષજમ્ ।

મણિબન્ધે કૂર્પરે ચ જાનૌ ભગ્ને કટૌ તથા ।

પૃષ્ઠવંશે વિભગ્ને ચ સાધ્યાન્યેતાનિ સત્તમ ! ॥

ગ્રીવાદેશે ચેન્દ્રવસ્તૌ રોહિણ્યાં કૂર્પરાદયઃ ।

સ્કન્ધકૂર્પરમધ્યે ચ તથા ચ ત્રિકમધ્યતઃ ।

ઉરસિ ચૈવ ક્રોડે ચ વિભગ્નં તદસાધ્યકમ્ ॥

જેનું હાડકું ભાંગેલું હોય એવા મનુષ્યને જોઇને તેનો શો ઉપાય કરવો તે કહ્યું છે. જે કાંડામાંથી, કાણીમાંથી, ઘુંટણમાંથી, કેડામાંથી કે બરડાની કરોડમાંથી હાડકું ભાંગેલું માલમ પડે તો હે સત્તમ ! એ ભગ્નરોગ સાધ્ય છે. (કેમકે એ જગોએ સાંધા હોવાથી હાડકું ભાંગતું નથી પણ ઉતરી જાયછે.) પણ ડોકીમાં, ઇંદ્રબસ્તિમાં, રોહિણીમાં, કાણીની નીચે, ખભાની અને કાણીની વચ્ચેના બાહુનું, કેડાના સાંધાની મધ્યનું, છાતીનું અને છાતીના ઉપલા ભાગમાંનું હાડકું ભાંગ્યું હોય તો તે સાધ્ય થતું નથી.

ભગ્નના પ્રતીકાર.

વિભગ્નં ચ નરં દૃષ્ટ્વા વેણુલ્ખણેન બન્ધયેત્ ।

મૃક્ષયેન્નવનીતેનૈરણ્ડપત્રૈશ્ચ વેષ્ટયેત્ ।

ઉષ્ણામ્મસા સેચયેચ્ચ વલ્લેણ મૃદુ બન્ધયેત્ ॥

ધવાર્જુનકદમ્બાનાં વલ્કલં કાઞ્જિકેન તુ ।

પિપ્પ્લા હિતઃ પ્રલેપશ્ચ તેન સૌખ્યં પ્રજાયતે ॥

સ્વેદયેત્તાનિ ચોષ્ણેન આયાસં કારયેત્પુનઃ ।

एवं क्रियासमापत्तौ ततो बन्धं निमोचयेत् ॥

एकाहान्तरितेनापि पूर्ववत्तत्प्रबन्धयेत् ।

यावद्ગ્રંથિ ન બધ્નાતિ તાવન્ન આપયેન્નરમ્ ॥

જે માણસનું હાડકું ભાંગી ગયું. હોય તેની ભાંગેલી જગાએ કામડાના કટકાથી બાંધી લેવું. ભાંગેલા ભાગ ઉપર માખણ ચોળવું તથા તે ઉપર દીવેલાનાં પાંદડાં વીંટવાં. વળી તે ઉપર ગરમ પાણીની ધાર કરવી અને તેની આસપાસ કપડું વીંટાળીને પોચે હાથે બાંધી લેવું. ભાંગેલી જગાએ ધાવડો, સાદડ અને દંડની છાલને કાંજમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો, તેથી સુખ થાય છે. ભાંગેલી જગાએ ગરમ પાણીથી અથવા અગ્નિથી શેક કરવો તથા રોગીએ હાલતા ચાલતા રહેવું. (જે ખમી શકાય તેટલો પરિશ્રમ કરવામાં ન આવે તો હાડકું ગંદાર્થ બને છે.) એ પ્રમાણે ક્રિયા થયા પછી પાટો છોડવો. એવી રીતે એક એક દિવસને આંતરે પાટો છોડીને પાછો પૂર્વવત બાંધવો. જ્યાં-સુધી ગ્રંથિ બંધાય નહિ ત્યાંસુધી પુરૂષને સ્નાન કરાવવું નહિ.

ધૃષ્ટ (ધસાયલા)ની ચિકિત્સા.

મૃષ્ટં ચૈવ નરં દૃષ્ટ્વા ધાવનં કાઙ્ગિકેન ચ ।
મૂત્રેણ શીતતોયેન ધાવનં ચ હિતં મતમ્ ॥
યાવદ્દૈ સ્ત્રવતિ રક્તં તાવસૈલેન સેચયેત્ ।
અન્યાનિ ચૌષધાન્યત્ર કારયેદ્ધિવિધાનિ ચ ॥

માણસને કોઈ જગાએ ધસારો લાગવાથી લોહી વેહેતું જોવામાં આવે તો તે ઉપર કાંજ, અથવા મૂત્ર, અથવા ઠંડા પાણીની ધાર કરવી તે હિતકારક છે. જ્યાંસુધી લોહી વેહેતું હોય ત્યાંસુધી તે ઉપર તેલ રેડવું. તેમજ ખીન્ન પણ જૂદાં જૂદાં અનેક ઔષધો કરવાં.

આસ્ફાલિત ચિકિત્સા.

પિચ્છિતે રક્તસ્ત્રાવશ્ચ સ્વેદનં ચ વિધીયતે ।
મગ્નવત્પ્રતીકારં ચ કારયેદ્ધિધિપૂર્વકમ્ ॥
આસ્ફાલિતે પ્રહારે તુ કુર્યાદ્રક્તાવસેચનમ્ ।
સ્વેદનં ચ પ્રયોક્તવ્યં વાલુકાભિસ્તથૈવ ચ ॥
સિદ્ધાર્થકુષ્ઠમંજિષ્ઠાલવર્ણ કૃષ્ણમૃત્તિકા ।
ચોષ્ણલેપઃ પ્રયોક્તવ્યસ્તેન સંપચતે સુલ્ભમ્ ॥

વાગવાથી શરીરનો કોઈ ભાગ કપાઈ ગયો હોય કે છુંદાયો હોય

તો ભાં આગળથી રક્તસ્નાવ કરીને પછી સ્વેદન કરવું, તથા પછી 'ભસ્મ' પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે વિધિપૂર્વક પ્રતીકાર કરવો. કોઇ પ્રહાર વાગવાથી અકુળાટ લાગ્યો હોય—ચોટ લાગી હોય તો ભાંથી રક્તસ્નાવ કરવો તથા પછી રેતીવડે કે ખીજ કશાથી શેક કરવો. સરસવ, ઉપલેટ, મજીઠ, સિંધવ, અને કાળી માટી, એ સર્વને એકત્ર વાટી પાણીમાં નાખી ગરમ કરીને તેનો લેપ કરવો તેથી સુખ થાયછે.

અભિઘાતની ચિકિત્સા.

શિરોઽભિઘાતજો દોષઃ શિરોરોગે પ્રકીર્તિતઃ ।

उरसश्चाभिघातेन यकृद् गुल्मश्च जायते ॥

इत्येवं च प्रतीकारा ज्ञातव्याश्च भिषग्वरैः ।

ऊहापोहैश्च कर्तव्यं भेषजं कर्मसिद्ध्ये ॥

માથામાં વાગવાથી થયેલો દોષ માથાના રોગમાં કહેવામાં આવેલો છે તથા છાતીમાં વાગવાથી યકૃત અને ગુલ્મના વ્યાધિ થાયછે માટે તેની ચિકિત્સા તે રોગમાં જોવી. ઉત્તમ વૈદ્યોએ એ પ્રમાણે પ્રતીકાર જાણુવા અને પછી પોતાની બુદ્ધિથી તેમાં વધવટ કરીને જ્યાં જેમ ઘટે તેમ ભાં ઔષધની યોજના કરવી, તેથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે.

પથ્યાપથ્ય.

न वातलं च भोक्तव्यं नात्युष्णकटुकं तथा ।

मत्स्यानि न च मांसानि घनानि च गुरुणि च ॥

श्वेतशालિंसमुद्रं च यूषं चૈવાढકીषુ च ।

शशलावकवार्ताककुक्कुटं तण्डुलीयकम् ॥

शतपुष्पाद्यमन्यच्च न च हिङ्गुसमन्वितम् ।

लवणं चातिभोक्तव्यं यदीच्छેदात्मनઃ સુખમ્ ॥

વ્યાયામં ચ વ્યવાયં ચ દિવાનિદ્રાં તથા ક્લમમ્ ।

वर्जयेत्सुखसम्पत्तिर्नरं च प्रतिपद्यते ॥

૧ યકૃદ્ગુલ્મેપ્રકીર્તિતઃ. પ્ર૦ ૪ થી. ૨ સમુદ્રૂત. પ્ર૦ ૧ લી.

૩ વાર્તાકકકોલ. પ્ર૦ ૧ લી.

આ લક્ષરોગમાં વાયુ ઉત્પન્ન કરે એવા પદાર્થ ખાવા નહિ, તેમ અતિ-શય ગરમ કે અતિશય તીખું પણ ખાવું નહિ. મત્સ્ય અને માંસ પણ ખાવાં નહિ. તેમ જ પદાર્થ ધન અને ભારે હોય તે પણ ખાવા નહિ. ઘોળી શાળ (ડાંગર) ના ચોખાનો ભાત તથા મગનું ઓસામણ અથવા ટુવરની દાળનું ઓસામણ ખાવું. સસલા, લાવરા, તેતર, કૂકડો, તાંદળજે, સુવા તથા હીંગવાળા પદાર્થો ખાવા નહિ. જે રોગી પોતાનું સુખ ઇચ્છે તે તેણે લવણ ધણું ખાવું. વળી કસરત, સ્ત્રીસંગ, દિવસે નિદ્રા અને પરિશ્રમ, એટલાં વાનાં તજવાથી રોગીને સુખસંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

इति आत्रेयमाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने भगवि-

कित्सा नाम षष्ठितमोऽध्यायः ।

एकषष्ठितमोऽध्यायः ।

અગ્નિથી દાઝેલાની ચિકિત્સા.

દાઝેલાનાં લક્ષણ તથા પ્રકાર.

આત્રેય ઉવાચ ।

अग्निदग्धं नरं दृष्ट्वा तच्च दग्धं चतुर्विधम् ।

ईषद्दग्धं मध्यदग्धमतिदग्धं च वेदवित् ! ।

सम्यग्દग्ધं ભિષકશ્રેષ્ઠ ! લક્ષણં શ્રુણુ પુત્રક ! ॥

अतिदग्धं मांसगं स्याद्वातपित्तकफाश्रितम् ।

सम्यग्दग्धं च निर्दोषं विज्ञेयं च भिषग्वर ॥

ત્વચા વિશીર્યતે યેન સ દાહઃ પિત્તજો ભવેત્ ।

કૃષ્ણવર્ણં ચ તત્પિત્તાન્માંસગં તીવ્રવેદનમ્ ॥

આત્રેય કહેછે.—અગ્નિથી દાઝેલા પુરુષને જોઈને તે ચારમાંથી કયા પ્રકારે દાઝેલો છે તેનો વિચાર કરવો. કેમકે દાઝેલાના ચાર પ્રકાર છેઃ ઈષદ્દગ્ધ (થોડું દાઝેલો) મધ્યદગ્ધ, અતિદગ્ધ અને સમ્યક્દગ્ધ.

(ડામ વગેરે દેવામાં જોઇએ તે પ્રમાણે દઝાડવામાં આવે ત્યારે તેને સમ્યક્દગ્ધ કહે છે). હે પુત્ર! હે ઉત્તમ વૈદ્ય! હવે તું એનાં લક્ષણુ સાંભળ. જ્યારે માંસ દાઝ્યું હોય ત્યારે તેને અતિદગ્ધ જાણવો. એ દાઝ્યું વાત, પિત્ત અને કફના દોષને કાપાવનારૂં છે. હે વૈદ્ય શ્રેષ્ઠ! સમ્યક્દગ્ધ પુરુષનો એકે દોષ કાપ પામતો નથી માટે તે દગ્ધ નિર્દોષ જાણવું. જે દાઝવાથી ચામડી સરી પડે છે એ દાહ પિત્તનો જાણવો. પિત્તથી થયેલો દાઝવાનો સોજો કાળો હોય અને તીવ્ર વેદના કરતો હોય ત્યારે માંસ દાઝ્યું છે એમ જાણવું.

દગ્ધનો પ્રતીકાર.

तस्य वक्ष्यामि संसिद्धयै भेषजं भिषजां वर ! ।

ईषद्दग्धे काञ्जिकस्य लेपनं सुखहेतवे ॥

निम्बपत्राणि सुरसा कुष्ठं धાત્રીफलानि च ।

ईषद्દગ્ધે યથાલાભે લેપનં ભિષગુત્તમ ! ॥

મધ્યદગ્ધે પયસ્યાયા લેપેન સુખકારિણી ।

મધુકુષ્ઠકમઞ્જિષ્ઠાઘૃતં પક્કં હિતં મતમ્ ॥

કુષ્ઠં ચ યષ્ઠીમધુકં ચન્દનૈરણ્ડપત્રકમ્ ।

મધ્યદગ્ધે હિતો લેપો દુગ્ધેન પરિપેષિતઃ ॥

ઘૃતકર્પૂરચૂર્ણં ચ ગૈરિકં રોધ્રમેષ ચ ।

શુષ્કચૂર્ણં પૂયહરં દગ્ધં સંરોહ્યત્યપિ ॥

આમલક્યા તિલં કુષ્ઠં લેપનં વાન્નિદગ્ધકે ।

રોધ્રોશીરં સમજ્ઞા ચ લેપનં શીતવારિણા ॥

અતસીન્નેહમખ્યંગમથ યષ્ઠીઘૃતેન તુ ।

લેપાખ્યક્તે હિતં દગ્ધરોહણં દાહવારણમ્ ॥

હે વૈદ્યોત્તમ! હવે એ દાઝેલું મટી જવા માટે હું ઔષધ કહું છું. જે માણસ લગાર દાઝ્યો હોય તો તે ઉપર કાંજનો લેપ કરવો તેથી સુખ થાય છે. હે વૈદ્યોત્તમ! લિમડાનાં પાંદડાં, જામનાં પાંદડાં, ઉપલેટ, આમળાં, એમાંથી જેટલાં વાનાં મળી આવે તેટલાંનો લેપ કરવાથી લગાર દાઝ્યો હોય તે મટે છે. મધ્યદગ્ધ મનુષ્યને દહીંની તરનો લેપ

કરવાથી સુખ થાય છે. જેઠીમધ, ઉપશેટ અને મજીઠ એ ઔષધોવડે પકવ કરેલું ધી હિતકારક છે. ઉપશેટ, જેઠીમધ, ચંદન, દીવેલાનાં પાંદડાં, એ સર્વને દૂધમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી તે મધ્યદગ્ધને કાયદો આપે છે. કપૂરનું ચૂર્ણ, ગેર, લોધર, એ સર્વનું ચૂર્ણ ધીમાં કાલવીને દાઝેલી જગોએ ચોપડવું. જે પર થયું હોય તો તે કાંઈ ચૂર્ણ ભભરાવવું તેથી પર નાશ પામશે અને દાઝેલી જગોએ અંકુર આવશે, આમળાં, તલ અને ઉપશેટ એ ત્રણને પાણીમાં વાટીને દાઝ્યા ઉપર ચોપડવું. લોધર, વીરણવાળો, અને મજીઠ, એ ત્રણને ઠંડા પાણીમાં વાટીને દાઝ્યા ઉપર તેનો લેપ કરવો. અળસીના તેલનો લેપ કરવાથી અથવા જેઠીમધ અને ધીનો લેપ કરવાથી દાઝેલા જગોએ અંકુર આવે છે તથા બળતરા થતી અટકે છે. એ બંને ઔષધો લેપ તથા અભ્યંગમાં હિતકારક છે.

ધૂમાગના ઉપધાતની ચિકિત્સા.

ધૂમોપઘાતે વમનં ક્ષીરપાનં તથોપરિ ।

જલે ચ તરણં શ્રેષ્ઠં ધૂમદાહોપશાન્તયે ॥

इत्यमिदग्धचिकित्सा ।

ધૂમાગવડે ઉપધાત થયો હોય તો રોગીને વમન કરાવીને પચી દૂધ પાવું. તથા ધૂમાગના દાહની શાંતિને અર્થે પાણીમાં તરવું શ્રેષ્ઠ છે.

इति आज्ञेयभाषिते हारीतोत्तरे चिकित्सास्थानं नाम

एक षष्ठितमोऽध्यायः ।

तृतीयस्थानं समाप्तम् ।

चतुर्थस्थानम् ।

सूत्रस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

तोलभापने विधि.

आत्रेय उवाच ।

सर्वपस्य चतुर्थांशोऽणुः । चतुःसर्वपैर्माषः । चतुःसर्वैर्वल्लः ।
चतुर्वल्लैः सुवर्णः । चतुःसुवर्णैः कर्षः । चतुःकर्षैः पलम् । चतुः-
पलैः कुडवः । चतुःकुडवैः प्रस्थः । चतुःप्रस्थैराढकः । चतुर्भिरा-
ढकैर्द्रोणः । द्वे पले प्रसृतिर्भवेत् ।

शुष्काणामौषधानां च मानं च द्विगुणं भवेत् ।

आर्द्राणामथ सर्वेषां विज्ञातव्यं तुलावधि ॥

सप्तभिर्यवशतैः साष्टषष्टिभिः पलं भवति ।

मस्तुतैलारनालानां क्षीरमाज्यं गुडं सिता ॥

मधु मद्यं तथा द्राक्षा खर्जूरं गुग्गुलुस्तथा ।

रसोनलवणानां च प्रोक्तं चैवार्द्रमानकम् ॥

विडालपदिकामात्रं कर्षशब्दोऽभिधीयते ।

वटोदुम्बरमात्रेण पलमौदुम्बरं विदुः ॥

चतुःपलं बिल्वमानं पले प्रसृतिमेव च ।

कुडवं चाञ्जलिद्वे च वक्ष्यमाणं महामते ! ।

चतुरङ्गुलविस्तारं चतुरङ्गुलमुन्नतम् ।

काष्ठजं मृण्मयं वापि कुडवं तं विनिर्दिशेत् ॥

चतुःकुडवैः प्रस्थः स्याच्चतुः प्रस्थैस्तथाढकः ।

चतुराढकः स्याद्द्रोणो मानसंख्या प्रकीर्तिता ॥

આત્રેય કહેછે.—સરસવના ચોથા ભાગને અણુ કહે છે. અર્થાત—

૪ અણુનો	= ૧ સરસવ.	૨ પલ	= ૧ પ્રસૂતિ.
૪ સરસવનો	= ૧ માપ.	૧૦૦ પલ	= ૧ તુલા.
૪ માપ	= ૧ વાલ.	૪ પલ	= ૧ કુડવ.
૪ વાલ	= ૧ સુવર્ણ.	૪ કુડવ	= ૧ પ્રસ્થ.
૪ સુવર્ણ	= ૧ કર્ષ.	૪ પ્રસ્થ	= ૧ આઢક.
૪ કર્ષ	= ૧ પલ.	૪ આઢક	= ૧ દ્રોણ.

સૂકી ઔષધીનું જેટલું માપ લેવાનું કહ્યું હોય તે કરતાં તેજ વનસ્પતિ લીલી મળે તો બમણી લેવી. એ પ્રમાણે તુલાસુધી બમણી લેવી. સાતસો અડસઠ જવનું એક પલ થાય છે. દહાંની તર, તેલ, કાંજી, દૂધ, નાળિયેરની તાડી, ગોળ, સાકર, મધ, મધ, દ્રાક્ષ, બજૂર, ગુગળ, લસણ, એ ઔષધો લીલાં ગણીને તેનું માપ લીલા પ્રમાણે લેવું. કર્ષનું બીજું નામ બિડાલપદ્ધિકા છે. એક પલ ઔષધની ગોળી કરવી હોય તો તે ઉમૈડાનાં ફળ જેવડી કરવી તથા તેને ઉઠુંબર કહેછે. અર્થાત્ ઉઠુંબર (ઉમૈડાના ફળ) નું પ્રમાણ કહ્યું હોય ત્યારે એક પલ માત્રા જાણવી. ચાર પલની માત્રાને બિદવ કહેછે. એ પલની માત્રાને પ્રસૂતિ કહેછે. હે મોટી બુદ્ધિવાળા! એ અંજલિ (પ્રસૂતિ) ને કુડવ કહેછે. એ કુડવના માપ વિષે કહિએ છિએ. લાકડાનું કે મટોડીનું ચાર આંગળાં ઊંડું અને ચાર આંગળાં લાંબું પોહોળું એવું માપ કરવામાં આવે તેને કુડવ કહેછે. એવા ચાર કુડવનું એક પ્રસ્થ થાયછે. અને ચાર પ્રસ્થનું એક આઢક થાય છે. ચાર આઢકનો એક દ્રોણ થાયછે. એ પ્રમાણે માપની સંખ્યા કહેલી છે.

વમનાદિ ઔષધાની માત્રા.

વમનં ચ વિરેકં ચ પ્રદ્યાત્કર્ષમાત્રકમ્ ।

સન્તર્પણં પલંમાત્રં ચૂર્ણં કર્ષકમાત્રકમ્ ॥

ક્ષારમાનં પલાર્ધે ચ કર્ષં ચૈવ હરીતકીમ્ ।

પલં રસોનકલ્કં ચ પલં ગુગ્ગુલુમેવ ચ ॥

પલં ચ સૂરણં કલ્કં દાપયેષ્ઠ સુપણ્ડિતઃ ।

અન્યાનિ ચૂર્ણલોહાનિ કર્ષમાત્રાણિ દાપયેત્ ॥

જ્ઞાત્વા દેહબલં સમ્યગુત્તમાધમમધ્યમમ્ ।

લેહં ચૂર્ણં કષાયં ચ દાપયેદ્વિધિવત્સુધીઃ ॥

વમન અને વિરેચન ઔષધ એક કર્પ માત્ર આપવું. સંતર્પણુ ઔષધ એક પળ જેટલું આપવું. ચૂર્ણુ એક કર્પ આપવું. ક્ષારનું માપ અરધા પળનું જાણવું. હરડે એક કર્પ આપવી. લસણનું કલ્ક એક પળ આપવું. એક પળ ગુગળ આપવો. સૂરણનું કલ્ક સારા વિદ્વાન વૈદ્યે એક પળ આપવું. ળીજ્ઞં ચૂર્ણુ અને લોહ વગેરે ઔષધ એક કર્પ આપવાં. રોગીના દેહનું જળ ઉત્તમ, મધ્યમ કે અધમ હોય તે ઉપર સારીપેઠે વિચાર કરીને ળુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે અવલેહ ચૂર્ણુ અને ક્વાથ વિધિ પ્રમાણે આપવા.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे सूत्रस्थाने तुलामान-
विधिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

तैलपाकविधि.

आत्रेय उवाच ।

पाकश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तैलानां शृणु पुत्रक ! ।

खरचिकणमध्यस्तु विशोषी चापरो मतः ॥

दुग्धारनालकाथश्च दधि वा शોषयत्यपि ।

न चार्द्रता चौषधानां निःफेनो विमलस्तु यः ॥

मज्जिष्ठारससङ्काशो भवेत्स खरपाकगः ।

वातघ्नः सोऽपि विज्ञेयो मर्दनाभ्यञ्जने हितः ॥

सफेनो मध्यपाकी च पिंडीभवति कल्कतः ।

नातिफेनमफेनं वा मन्यपाकं विनिर्दिशेत् ॥

વસ્તૌ પાને ચ શસ્તં ચ ત્રિદોષઘ્નં મિષગ્વર ! ।
 સફેનશ્ચન્દ્રકં યસ્ય ભવેત્સ્વચ્છસમો દ્રવઃ ॥
 સ ચ ચિક્ષણકઃ પાકો નસ્યે પ્રોક્તો હિતઃ સદા ।
 સધૂમશ્ચાતિદગ્ધશ્ચ દગ્ધગન્ધરસસ્તથા ।
 સ વિશેયો વિશેષી ચ વર્જિતઃ સર્વકર્મસુ ॥
 મર્દને સ્વરપાકશ્ચ વસ્તૌ ચિક્ષણપાકિતઃ ।
 વસ્તૌ પાને મધ્યપાકો વિશેષી વર્જિતસ્તથા ॥
 પક્ષે સિધ્યતિ તૈલં ચ સપ્તાહે ઘૃતમેવ ચ ।
 કષાયઃ પ્રહરેણાપિ યત્નેનૈવ પ્રસાધયેત્ ॥

આત્રેય કહે છે.—હે પુત્ર ! તેલનો પાક ચાર પ્રકારનો છે. ખરો, ચિક્ષણ, મધ્ય અને ચોથો વિશેષી. દૂધ, કાંઠ, ક્વાથ કે દહીં જેમાં તેલ નાખીને તેનો પાક કર્યો હોય તે પદાર્થ જ્યારે સોપાષ જાય, તેમાં નાખેલા ઔષધના કદકમાં લીલાશ રહે નહિ તથા જે પાક શીણુ વગરનો, નિર્મળ, અને મજાદના રસ સરખો થાય તેને ખર (ખરો) પાક જાણવો. એ ખરપાક વાયુને હણનારો છે તથા શરીરે મર્દન કરવામાં અને ચોપડવામાં હિતકારક છે. મધ્યપાક શીણુવાળો હોય છે અને તેમાના કદકને આંગળી ઉપર ચઢાવી ચોળવાથી તેની ગોળી (કે દીવેટ) વળે છે. જે તેલનો મધ્ય પાક થયો હોય તો તેમાં અતિશય શીણુ નથી આવતું તેમ શીણુ વગરનો પણ તે પાક હોતો નથી. હે વૈદ્યવર ! એ મધ્ય પાકવાળું તેલ અસ્તિ આપવામાં તથા પીવામાં ઉપયોગમાં આવે છે તથા તે ત્રિદોષનો નાશ કરનાર છે. જે પાક શીણુવાળો તથા તેમાં ચાંદા પડી જાય અને જે પ્રવાહી નિર્મળ સરખો દેખાતો હોય તેને ચીકણો પાક કહેવો. એ પાક નરયમાં હિતકારક થાય છે. જે પાકમાંથી ધૂમાડો નીકળતો હોય તથા જે અતિશય બળી ગયો હોય, તેમ જેમાંથી બળેલા રસનો ગંધ આવતો હોય, તે પાકને વિશેષી જાણવો. એ પાકવાળું તેલ કોઈ કામમાં ઉપયોગમાં લેવું નહિ. ખરપાક મર્દન કરવામાં, ચીકણો પાક અસ્તિ આપવામાં અને મધ્યમ પાક અસ્તિમાં

તથા પીવામાં કામ આવે છે; વિશેષી સર્વ કર્મમાં તળયક્ષો છે. એક પખવાડીએ તેલ સિદ્ધ થાયછે, સાત દિવસે ધી સિદ્ધ થાયછે અને ક્વાથ પોહોરમાં તૈયાર થાયછે, માટે તેમને યલથી સિદ્ધ કરવા.

इति आत्रेयभाषिते हारीतौत्तरे सूत्रस्थाने तैलपाक-

विधिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

તૃતીયોઽધ્યાયઃ ।

નિરૂહ યસ્તિ કર્મ વિધિ.

આત્રેય ઉવાચ ।

चतुरङ्गुलं वेणुमयीं नाडीं कृत्वा तथा बस्तिप्रतिकर्म कुर्यात् ।

નાતિ ચોળ્લે ચ કાલે ચ ન શીતે ન ચ મોજિતે ॥

न च निद्रालौ मूत्रार्ते विष्टार्ते न च वेदभाक् ! ।

નિરૂહં બસ્તિકર્મં ચ કારયેત્તં નિરસ્ય ચ ॥

આદૌ મૂત્રવિષ્ટોત્સર્ગં કૃત્વા ગુદં પ્રશ્નાલ્ય નાતિશિથિલશય્યાયાં શાયયિત્વા વામાન્ને વામપાદં દક્ષિણાન્ને દક્ષિણપાદં ચ સઙ્કોચ્ય જઙ્ગોપરિ સંસ્થાપ્ય ગુદાખ્યન્તરે દ્વ્યઙ્ગુલમાત્રાં નાડીં સંચારયેત્ સુધીઃ । તતઃ શનૈઃ શનૈર્બસ્તિ નિષ્પીઠ્ય દ્વિપલપરિમિતતૈલેન નિરૂહં કુર્યાત્ । નિરૂહાનન્તરં શનૈઃ શનૈરુત્તાનં શાયયિત્વા ઝ-ધ્વીકૃત્વા ચ પશ્ચાત્સઙ્કોચ્ય પાણિભિઃ પશ્ચવારાન્સ્ફક્ષિપણ્ડાં-સ્તાડયેત્ । તતઃ સ્વસ્થં કૃત્વા ક્ષણેનાપિ આમાશયં મલસ્થાનં શોધયતિ । બસ્ત્યુદરગતાન્દોષાન્નિવારયતિ । પણ્ડિતાસ્તં બસ્તિ-નિરૂહં તદ્વસ્તિકર્મ ચ વિદુઃ ।

આત્રેય કહેછે.—વાંસની ચાર આંગળની બુંગળી કરીને તેવડે યસ્તિકર્મ કરવું. અતિ ગરમ કાળમાં, અતિ શીત કાળમાં, રોગીએ ભોજન કર્યા પછી તરતજ, તે ઊંધમાં હોય ત્યારે, તથા હે વેદ જાણનારા !

રોગીને ઝાડા પિશાબની હાજત હોય તે વખતે નિરૂહ કર્મ કે અસ્તિકર્મ કરવું નહિ. પણ ઝાડા પિશાબ વગેરેના ભાગ કરાવીને પછી અસ્તિકર્મ કરવું.

પ્રથમ ઝાડા પિશાબ કરીને ગુદ પ્રક્ષાલન કરીને અતિશય ઢીલી નહિ એવી રાખ્યામાં સૂવાડીને ડાબી તરફ ડાબો પગ તથા જમણી તરફ જમણો પગ સંકોચીને તે તે તરફની બાંધ ઉપર લાવવો. પછી ખુદ્ધિમાન વેંવે ગુદામાં એ આંગળ જેટલી નવીનો સંચાર કરવો. પછી ધીમે ધીમે અસ્તિ દબાવવી અને એ પળ જેટલા તેલવડે નિરૂહઅસ્તિ આપવો. નિરૂહઅસ્તિ આપ્યા પછી ધીમે ધીમે છતો સૂવાડીને તેના પગ ઉભા કરીને પછવાડે સંકોચવા તથા હાથવડે પાંચ વાર કુલાઉપર તાડન કરવું. પછી તેને સ્વસ્થ કરવો. ક્ષણવારમાં તેનું મલાશય અને આમાશય શુદ્ધ થશે તથા અસ્તિ અને ઉદરમાંના દોષ દૂર થશે. પંડિતો એને નિરૂહઅસ્તિ કહેછે. અસ્તિકર્મ પણ એના જેવું જ બાળવું.

इति आत्रेयभाषिते हारीतौत्तरे सूत्रस्थाने निरूहवस्ति-

कर्मविधिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ।

ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ।

સ્વેદન વિધિ.

આત્રેય ઉવાચ ।

સ્વેદઃ સપ્તવિધઃ પ્રોક્તો લોષ્ટ્રસ્વેદો બાષ્પસ્વેદોઽગ્નિજ્વાલાસ્વેદઃ ।

ઘટ્ટીસ્વેદો જલસ્વેદઃ ફલસ્વેદો વાલુકાસ્વેદઃ ॥

ન તૈલેન વિના સ્વેદં કદાચિદપિ કારયેત્ ।

તૈલેનાભ્યઞ્જયેત્સ્વેદં સ ભવેદ્ગુણકારકઃ ॥

તીવ્રજ્વરે દાહશોષે તથાતીસારપીડિતે ।

મૂર્ચ્છાન્નમદાહાર્તે ચ વિષે સ્વેદં ન કારયેત્ ॥

શૂલશોફાતુરે વાતે શીતશ્લેષ્માતુરેષુ ચ ।

एतेषां शस्यते स्वेदो नराणां सुखदायकः ॥

સ્વેદ સાત પ્રકારનો કહેલો છે. લોષ્ઠસ્વેદ (માટીનું ઢેકું તપાવીને તેવડે શેક કરવો), બાષ્પસ્વેદ (પાણીની બાફવતી શેક કરવો), અગ્નિજ્વાળા સ્વેદ (અગ્નિના બળતાથી તાપવું), ધ્રુવીસ્વેદ (ગરમ પાણીનો ઘડો ભરીને તેવડે શેક કરવો), જળસ્વેદ (ગરમ પાણી ભરીને તેમાં બેસવું), કૃણસ્વેદ (બંધારણ વગેરે બાંધીને), અને વાણુકાસ્વેદ રેતીની પોટલીઓ કરીને શેક કરવો.

તેલ વિના કદાપિ શેક કરવો નહિ. રોગીની જે જગાએ શેક કરવો હોય તે જગાએ પ્રથમ તેલ ચોપડવું અને પછીથી શેક કરવામાં આવે તો તે ગુણકારક થાયછે. તીવ્ર તાવમાં, દાહથી થયેલા શોષમાં, અતિસારના રોગીને, મૂર્છા, ભ્રમ, અને દાહથી ઝડાયલાને, તથા વિષરોગવાળાને શેક કરવો નહિ. શૂળરોગીને, સોજવાળાને, વાતરોગવાળાને, શીત અને કફના રોગવાળાને, એ મનુષ્યોને સ્વેદ (પરસેવો) આણુવામાટે શેક કરવો તેથી સુખ ઉપજે છે.

इति आत्रेयमाषिते हारीतोत्तरे सूत्रस्थाने स्वेदन-

विधिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

रक्तावसेचन विधि.

आत्रेय उवाच ।

रक्तावसेचनं चतुर्भिः प्रकारैर्भवति ।

शिराविरेचनेनापि अलाबुभिस्तथैव च ।

श्लक्ष्णशृङ्गैर्जलौકामी रक्तं च स्नावयेद्बुधः ॥

पूर्वाह्णे चाપराह्णे च नात्युष्णे नातिशीतले ।

યવાગૂપરિપીતસ્ય શોણિતં મોક્ષયેદ્વિષક્ ॥

શિરોરોગેષુ સર્વેષુ નાસામધ્યપુટે તથા ।

અસૃજં રેચયેદ્યજ્ઞાત્સર્વદા મિષગુત્તમઃ ॥

લલાટમધ્યે મુવોરુપરિષ્ટાદક્કુલદ્વયં ત્યક્ત્વા શિરાં રેચયેત્ ।
બાહ્યોઃ કૂર્પરમધ્યે શિરાં વ્યધયેત્ । મળિબન્ધસન્ધૌ અક્ષુષ્ઠમૂલ-
ચતુષ્ઠ્યમક્કુલં ચ વિહાય શિરાં વ્યધયેત્ । ઘુણ્ટિકાં શિરાં પાદે
વ્યધયેત્ । અપરમપિ ગ્રન્થવિસ્તરભયાન્નોક્તમ્ । અલાબુશ્ચક્રૈઃ
રક્તાવસેચનં સર્વૈરપિ જ્ઞાતમ્ ।

આત્રેય કહેછે.—શરીરમાંથી લોહી ખેંચી કાઢવાના ચાર પ્રકાર છે.
(૧) શિરાવિરેચનથી, (૨) રૂમડી મૂકીને, (૩) સુંવાળા શીંગડાવડે
અને (૪) જળો મૂકીને વિદ્વાન વૈદે લોહી વેઢેવડાવવું. દિવસના
પહેલા પોહોરમાં કે પાછલા પોહોરમાં લોહી કાઢવું પણ અતિશય ગરમી
કે અતિશય શીતળતા હોય ત્યારે લોહી કાઢવું નહિ. રોગીને યવાગૂ
પાછને પછી વૈદે લોહી છોડવું. તમામ માયાના રોગમાં ઉત્તમ વૈદે
નાકના મધ્ય પુટમાં સંભાળથી લોહી વેઢેવડાવવું. બન્ને ભમરની ઉપર
બે આંગળ છોડીને કપાળની વચ્ચેની શિરાને વેઢેવડાવવી. બન્ને બાહુમાં
કોણીની મધ્યેની શિરાને વેધવી. અંગૂઠાના મૂળથી ચાર આંગળ છોટેની
શિરા વેધવી. પગમાં ઘુટીની શિરાનો વેધ કરવો. બીજું પણ એમાં
ધણું બાણુવા જેવું છે પણ અંથનો વિસ્તાર થવાના ભયથી કહ્યું નથી.
રૂમડીથી અને શીંગડાથી લોહી કાઢવામાં આવે છે તે તે સર્વના
બાણુવામાંજ છે.

રક્તાનું લક્ષણ.

સકૃષ્ણં ફેનિલં શ્યામં રક્તં તદ્વાતદોષજમ્ ।

કુસુમ્મરસપીતં ચ મૃદુ સોષ્ણં ચ પિત્તલમ્ ॥

ઘનં સ્નિગ્ધં ચ શીતં ચ શ્લેષ્મણાતત્ પ્રવર્તતે ।

સર્વલક્ષણસમ્પન્નં વિજ્ઞેયં તત્ત્રિદોષજમ્ ॥

જે લોહી કાળું, શીણુવાળું અને શ્યામ હોય તેને વાયુદોષવાળું

જાણવું. જે લોહી કસુંબાના રસ (જરદા) જેવું પીણું, કામળ અને ગરમ હોય તેને પિત્તવાળું જાણવું. જે લોહી જાડું, સ્નિગ્ધ અને ઠંડું હોય તેને કફદોષવાળું જાણવું. વાતાદિ ત્રણે દોષનાં લક્ષણવાળું લોહી હોય તેને ત્રિદોષવાળું લોહી જાણવું.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे सूत्रस्थाने रक्तावसे-
चनविधिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ।

જળો લગાડવા સંબંધી વિધિ.

જળોના પ્રકાર.

આત્રેય ઉવાચ ।

जलौकाश्चतुर्विधाः प्रोक्ता इन्द्रायुधा रोहिणो कालिका
धूम्रा चेति ।

આત્રેય કહેછે.—જળો ચાર પ્રકારની છે. તેનાં નામઃ—ઇન્દ્રા-યુધા, રોહિણી, કાલિકા અને ધૂમ્રા.

ઇન્દ્રાયુધા.

नीलवर्णा पार्श्वरक्ता तीक्ष्णमुखी गम्भीरनिर्मलोदके पाषाण-
सन्धौ च प्रविशति । तया विद्रध्युदरदाहशोफमूर्च्छाविषाद्यु-
पद्रवयति ।

ઇન્દ્રાયુધા નામની જળોનો રંગ કાળો હોય છે, તથા તે પાસા ઉપરથી રાતી હોય છે. તેનું મુખ તીક્ષ્ણ હોય છે. તે ઉંડા અને ચોખ્ખા પાણીમાં પથરાની સાંધામાં ભરાઇ રહે છે. એ જળોવડે વૈદ્ય વિદ્રધિ, ઉદર, દાહ, સોજો, મૂર્છા, અને વિષ વગેરે રોગમાં લોહી ખેંચાવે છે.

રોહિણી.

नीलवर्णा पार्श्वपीता शङ्कुमुखी पद्मनाले प्रविशति ।

तया विद्रधिविसर्पशोफाद्युपद्रवयति ॥

કાળા રંગની, પાસાંપર પીળી, શંકુ જેવા મોઢાની શેહિણી જળો થાયછે. તે કમળના નાળમાં પેસે છે. એ જળોવડે વિદ્રધિ, વિસર્પ, સોળે, એ વગેરે રોગોમાં લોહી ખેંચાવે છે.

કાલિકા.

કૃષ્ણા કાલિકાં મૃત્સ્નાપ્રાયે સ્થલે પ્રવિશતિ સા દૂરે ત્યાજ્યા ।

એ જળો સાફ કાળી હોય છે, તથા તે માટી કે કાદવવાળી જળોમાં પેશી રહેછે. એ જળો બિલકુલ ઉપયોગમાં લેવી નહિ.

ધૂમ્રા.

ધૂમ્રા કપોતવર્ણા પીતોદરી અર્ધ-

ચન્દ્રમુખી કર્દમે કલુષોદકે પ્રવિશતિ ।

સા રક્તાવસેચનયોગ્યા નિરુપદ્રવા ચ ॥

ધૂમ્રા નામની જળો લુખરા રંગની હોયછે તથા તેના પેટનો રંગ પીળો હોયછે. તેનું મુખ અર્ધચંદ્ર જેવું હોયછે. તે કાદવમાં તથા મેલા પાણીમાં પેશી રહેછે. એ જળો લોહી ખેંચવાને યોગ્ય તથા ઉપદ્રવ-વિનાની જાણવી.

જળો મૂકવાનો વિધિ.

સ્નાવસ્થાનં કાઞ્જિકેન પ્રક્ષાલ્ય નવનીતેન મ્રક્ષયિત્વા ઉષ્ણો-
દકેન પ્રક્ષાલયેત્ । પશ્ચાત્તત્ર જલૌકા વિચારણીયા । જલૌકા
રક્તપૂર્ણા પશ્ચાત્પાતિતા । તસ્યા મુખં લવણેન મૂત્રેણ વા પ્રક્ષા-
લયેત્ । અથવા શનૈર્ગોસ્તનવદુહ્યતે । પુનર્નવનીતેન મુખમા-
લિપ્ય વિચારણીયા । દુષ્ટરક્ટે વિનિર્ગતે દંશં કાઞ્જિકેન પ્રક્ષાલ્ય
ઘૃતમધુનાભ્યજ્ય વસ્ત્રેણ બધ્નીયાત્ ।

જે જળોએ જળો લગાડવી હોય તે જળોને કાંઠાવડે ધોષને તે ઉપર માખણ ચોપડવું, તથા પછી ગરમ પાણીવડે તેને ધોષ નાખવું. પછી તે જળોએ જળો લગાડવી. જ્યારે જળો લોહીથી ભરાઇ જાય ત્યારે તેને ખેરવી પાડવી. એ જળોનું મોઢું લવણથી અથવા ગાયના

મૂત્રથી ઘોતું. અથવા (પછી) ધીમેથી ગાયના આંચળની પેઠે તેને દોહોવી. ફરીને તે જળોના મુખ ઉપર માખણ ચોપડીને તેને વળગાડવી. એવી રીતે ખરાબ લોહી નીકળી ગયા પછી તેના દંશને કાંચ-વડે ઘોઈને તેપર ધી તથા મધ ચોપડીને કપડાવતી દંશ આંધી લેવો.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे सूत्रस्थाने जलौकाविचार-

विधिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ।

સૂત્રસ્થાનં સમાપ્તમ્ ।

પન્ચમં સ્થાનમ્ ।

કલ્પસ્થાનમ્ ।

પ્રથમોઽધ્યાયઃ ।

કલ્પસ્થાન.

આત્રેય ઉવાચ ।

હિમવચ્છિસ્ત્રે રમ્યે સિદ્ધગન્ધર્ગસેવિતે ।
તત્રસ્થં તપતેજસ્થમત્રિ ચ મુનિપુન્ગવમ્ ।
કલ્કાનાં ચ પ્રયત્નેન હારીતઃ પરિપૃચ્છતિ ॥

હારીત ઉવાચ ।

જ્ઞાતં ચૈતન્મયા તાત ! સમાસેન ચિકિત્સિતમ્ ।
ઇદાનીં શ્રોતુમિચ્છામિ કલ્પસ્થાનં તુ સુવ્રત ! ॥

સિદ્ધ અને ગંધર્વ લોકોએ સેવેલા હિમાલયના રમણિક શિખર ઉપર તપશ્પી તેજવાળા મુનિશ્રેષ્ઠ અત્રિઋષિ બેઠેલા હતા. તેમની પાસે જઇને હારિતે મોટા યત્નથી કલ્પસ્થાન વિષે પ્રશ્ન કર્યો. હારીત બોલ્યો હે તાત ! રાગોની ચિકિત્સા તમે સંક્ષેપમાં કહી તે મેં જાણી. હે સુવ્રત ! હવે હું કલ્પસ્થાન જાણવાની ઇચ્છા રાખું છું.

હારીતકી કલ્પ.

હરડેની ઉત્પત્તિ.

અત્રિરુવાચ ।

કલ્પાનામભયા શ્રેષ્ઠાતસ્યાઃ શૃણુ ગુણાગુણમ્ ।
સ્વર્ગસ્થસ્યામરાધ્યક્ષસ્યામૃતં પિબતસ્તતઃ ।
પતિતા બિન્દવોભૂમૌ તેજ્યો જાતા હરીતકી ॥

આત્રેય કહે છે.—સધળા કલ્પને વિષે હરડેનો કલ્પ ઉત્તમ છે. એ હરડેના ગુણ દોષ કહું તે સાંભળ. સ્વર્ગમાં રહેલા દેવના રાગ ધંદ્ર અમૃતપાન કરતા હતા તેમાંથી જે િંદુઓ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા તેથી હરડે ઉત્પન્ન થઈ છે.

હરડેના રસ.

રસૈઃ પચ્ચમિઃ સંયુક્તા રસેનૈકેન વર્જિતા ।

કષાયામ્લા ચ કટુકા તિક્તા સ્વાદુરસા સ્મૃતા ॥

લવણેન વર્જિતા ચ શૃણુ તસ્યાઃ પૃથક્ પૃથક્ ।

ત્વચાશ્રિતં ચ કટુકં મેદસ્તસ્યાઃ કષાયકમ્ ॥

મેદોઽન્તરે તથા ચામ્લં મધુરં ચાસ્થિસંશ્રિતમ્ ।

તિક્તં ચાન્તરે તાવન્તુ રસૈઃ પચ્ચમિઃ સંયુતા ॥

હરડેમાં પાંચ રસ છે અને એક રસ ઓછો છે તે તુરી, ખાટી, તીખી, કડવી અને મધુર છે. માત્ર એક લવણ રસ હરડેમાં નથી હોયે હરડેના કયા કયા એ અંગોમાં રસ રહ્યા છે તે હું તને પૃથક્ પૃથક્ કહું છું તે સાંભળ. હરડેની છાલ તીખી હોય છે, તેનો ગર્ભ તુરો હોય છે, ગર્ભની અંદરનો ભાગ ખાટો હોય છે, તેનો કળિયો મધુર હોય છે, કળિયાની અંદરની ગોટલી કડવી હોય છે, એવી રીતે હરડે પાંચ રસવાળી હોય છે.

હરડેના ગુણ.

અમ્લત્વાન્મારુતં હન્તિ પિત્તં મધુરતિક્તતઃ ।

કફં કટુકષાયત્વાત્ ત્રિદોષમ્ની હરીતકી ॥

હરીતકી દેહભૂતાં હિતા સ્યાત્માતેવ ચૈષા હિતકારિણી ચ ।

પરં કદાચિત્કુપિતેવ માતા ન કુપ્યતે ચાંતરગાહિ પથ્યા ॥

હરડે ખાટી હોય છે માટે તે વાયુનો નાશ કરે છે; તે મધુર તથા કડવી હોય છે માટે પિત્તનો નાશ કરે છે; તે તીખી અને તુરી હોય છે માટે કફનો નાશ કરે છે; એવી રીતે હરડે ત્રણે દોષનો નાશ કરે છે. એટલા માટે પ્રાણીમાત્રને હરડે હિતકારક છે. હરડે ખાતાની પેટે

હિત કરનારી છે. પણ માતા તો કોઇ વખત પણ કોપ પામેલા જેવી જણાય છે, પરંતુ શરીરમાં ગયેલી હરડે કોઇ વખત કોપ પામતી નથી.

હરડેની ઉત્પત્તિ અને નામ.

तस्या उत्पत्तिनामानि वक्ष्यामि शृणु कोविद ! ।

विजया रोहिणी चैव पूतना चामृता तथा ॥

चेतकी चामया चैव जीवन्ती चैव सप्तमी ।

विन्ध्ये च विजया जाता अभया च हिमालये ॥

रोहिणी वैदिशे जाता पूतना मगधे स्मृता ।

जीवन्तिका सुराष्ट्रायां चम्पायां चेतकी मता ॥

अमृता सरयूतीरे इत्येताः सप्त जातयः ॥

હે પંડિત ! હવે હરડેની ઉત્પત્તિનાં સ્થાન અને તેનાં નામ કહું તે સાંભળ. વિજયા, રોહિણી, પૂતના, અમૃતા, ચેતકી, અભયા, અને સાતમી જીવંતી, એવાં સાત હરડેનાં નામ છે. વિજયા વિંધ્યાચળમાં ઉત્પન્ન થાયછે; હિમાલયમાં અભયા ઉપજે છે; વૈદિશ પ્રાંતમાં રોહિણી થાયછે; મગધ દેશમાં પૂતના થાયછે; સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં જીવંતી થાયછે; ચંપા દેશમાં ચેતકી થાયછે; અને સરયૂના કાંઠા ઉપર અમૃતા થાયછે; એ પ્રમાણે હરડેની સાત જાતોની ઉત્પત્તિ છે.

હરડેનો રોગપરત્વે ઉપયોગ.

अभया नेत्ररोगेषु शिरोरोगेषु सर्वदा ।

सर्वप्रयोगे विजया रोहिणी क्षतरोहिणी ॥

पूतना लेपनार्थं च अमृता च तथा मता ।

चेतकी सर्वतो योज्या जीवन्ती चूर्णयोगतः ॥

बालानामुपकारार्थं बिजयां परिलक्षयेत् ॥

નેત્રના તથા માથાના રોગમાં સર્વદા અભયાનો ઉપયોગ કરવો બધા પ્રયોગમાં વિજયા વાપરવી; રોહિણી જાતની હરડે ક્ષતને અંકુર લાવનારી છે; લેપ કરવામાં પૂતના અને અમૃતા વાપરવી; ચેતકી સર્વ

કેકાણે યોજવી; અને ચૂર્ણ સાથે આપવામાં જીવંતી વાપરવી. બાળકોન હિતને માટે વિશેષે કરીને વિન્યા જોઈને લેવી.

હરડેની જાતિ ઓળખવાના પ્રકાર.

ત્ર્યસ્રા ચ રોહિણી પ્રોક્તા અમૃતા સ્થૂલમાંસલા ।

પંચાસ્રા ચામયા પ્રોક્તા પૂતના ચતુરસ્રકા ॥

ત્ર્યસ્રા તુ ચેતકી પ્રોક્તા જીવન્તી દીર્ઘમાંસલા ।

વિજયા નીલવર્ણા ચ પીતા સ્યાદ્રોહિણી મિષક્ ! ॥

અમૃતા કૃષ્ણવર્ણા ચ કિંચિચ્છુન્નામયા તથા ।

સાર્ધદ્વ્યજ્જુલમાનેન અમૃતાં લક્ષ્યેદ્બુધઃ ॥

ત્રણ હાંસોવાળી હરડેને રોહિણી જાણવી; જેનું દળ મોટું હોય તેને અમૃતા જાણવી; પાંચ હાંસોવાળીને અમયા જાણવી; ચાર હાંસોવાળીને પૂતના જાણવી; ત્રણ હાંસોવાળીને ચેતકી જાણવી; લાંબી અને દળવાળી હરડેને જીવંતી જાણવી. વિન્યા નીલા રંગની હોય છે; હે વેદ્ય! રોહિણી પીળી હોય છે; અમૃતા કાળા રંગની હોય છે; તથા હરડે કાંઈક ઘોળાશ પડતી હોય છે. અમૃતા હરડે અઢી આંગળ લાંબી જોઈને લેવી.

હરડેના ગુણ.

પથ્યા ભવેત્પથ્યતમા નરાણાં રોગાંશ્ચ સર્વાન્વિનિહન્તિ સઘઃ ।

આયુઃપ્રદા તુષ્ટિમતીવ મેધાવર્ણૈર્જતેજઃસ્મૃતિમાતનોતિ ॥

ઉન્મૂલિની પિત્તકફાનિલાનાં સમ્મીલિની બુદ્ધિબલેન્દ્રિયાણમ્ ।

વિસ્તંસિની મૂત્રશક્તુન્મલાનાં હરીતકી રોગહરા નરાણામ્ ॥

હરડે મનુષ્યોને અતિશય પથ્ય આવે છે માટે તેને પથ્યા કહે છે. એ હરડે સઘળા રોગોને તત્કાળ નાશ કરે છે. વળી તે આયુષ્યને આપનારી, તુષ્ટિ આપનારી, અતિશય બુદ્ધિ આપનારી તથા શરીરના વર્ણ, ઓજ, તેજ અને સ્મૃતિને વધારનારી છે. તે પિત્ત, કફ અને વાયુને નાશ કરનારી છે; બુદ્ધિ, બળ અને ઇન્દ્રિયોના બળને એકત્ર કરનારી છે; અને મૂત્ર, ઝાડો તથા મળને બાહાર કાઢનારી છે. એવી રીતે હરડે મનુષ્યોના રોગને હરનારી છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कल्पस्थाने हरीतकी-

कल्पो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ।

ત્રિક્ષ્ણા ક૬૫.

ત્રિક્ષ્ણાનું પ્રમાણ.

આત્રેય ઉવાચ ।

હરીતક્યાશ્ચામલક્યા વિમીતસ્ય ચ યત્ફલમ્ ।
 ત્રિફલેત્યુચ્યતે વૈદ્યૈર્વક્ષ્યામિ ભાગનિર્ણયમ્ ॥
 એકં ભાગં હરીતક્યા દ્વૌ ભાગૌ ચ વિમીતકમ્ ।
 આમલક્યાસ્ત્રિભાગં ચ સહૈકત્ર પ્રયોજયેત્ ॥
 ત્રિફલા કફપિત્તમ્ની મહાકુષ્ઠવિનાશિની ।
 આયુષ્યા દીપની ચૈવ ચશ્ત્રુષ્યા વ્રણશોધિની ॥
 વર્ણપ્રદાયિની વૃષ્યા વિષમજ્વરનાશિની ।
 દષ્ટિપ્રદા કણ્ડુહરા ઘમિગુલમાર્શનાશિની ॥
 સર્વરોગપ્રશમની મેઘાસ્મૃતિકરી પરા ।

આત્રેય કહેછે.—હરડેનાં, આંમળાનાં અને બેહડાનાં ફળ મળીને ત્રિક્ષ્ણા કહેવાય છે. હવે એ કયા પ્રમાણમાં લેવાં તેનો નિર્ણય કહું છું. હરડેનો એક ભાગ, બેહડાના બે ભાગ, આમળાના ત્રણ ભાગ, એ સર્વેનો એકઠા કરીને ચોળવા. તેને ત્રિક્ષ્ણા કહે છે. ત્રિક્ષ્ણા કફ અને પિત્તના નાશ કરનારી છે, તથા મોટા કોઢનો નાશ કરનારી છે. વળી તે આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનારી, જઠરાગ્નિનું ઉદ્દીપન કરનારી, નેત્રનું તેજ વધારનારી, ત્રણને શુદ્ધ કરનારી, રંગ (કે કાંતિ) આપનારી, પુષ્ટિ કરનારી, વિષમ જ્વરનો નાશ કરનારી, નેત્રને તેજ આપનારી, ખસ (કે ચળ)ને હરનારી, ઉલટી, ચુદમ તથા અર્શનો નાશ કરનારી, સર્વ રોગને શમાવનારી, તથા ખુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિ વધરવામાં ઉત્તમ છે.

રોગપરત્વે ત્રિક્ષણાનો યોગ.

વશ્યામિ યોગયુક્તિ ચ રોગે રોગે પૃથક્પૃથક્ ।

વાતે ઘૃતગુડોપેતા પિત્તે સમધુશર્કરા ॥

શ્લેષ્મે ત્રિકટુકોપેતા મેહે સમધુવારિણા ।

કુષ્ઠે ચ ઘૃતસંયુક્તા સૈન્ધવેનાગ્નિમાન્ધહા ॥

ચશ્તુર્ધાવનકે ક્વાથો નેત્રરોગનિવારણઃ ।

ઘૃતેન હરતે કણ્ઠં માતુલુક્કરસૈર્વમિમ્ ॥

ક્ષીરેણ રાજયક્ષ્માણં પાણ્ડુરોગં ગુડેન ચ ।

ભૃક્કરાજરસેનાપિ ઘૃતેન સહ યોજિતઃ ।

વલીપલિતહન્તા ચ તથા મેધાકરઃ સ્મૃતઃ ॥

સક્ષીરઃ સગુડઃ ક્વાથો વિપમજ્વરનાશનઃ ।

સશર્કરાઘૃતઃ ક્વાથઃ સર્વજીર્ણજ્વરાપહઃ ॥

અથ નરણાં હિતકારિણી ચ સર્વપ્રયોગે ત્રિફલા સ્મૃતા ચ ।

સર્વામયાનાં શમની ચ સદ્યસ્તેજશ્ચ કાન્તિં પ્રતિભાં કરોતિ ॥

શંકે તથા કામલપાણ્ડુરોગે તથોદરે મૂત્રયુતા હિતા ચ ।

હિધ્માતિસારે ગ્રહણીવિકારે હિતા ચ તક્રેણ ફલત્રિકા ચ ॥

ક્ષીણેન્દ્રિયે જીર્ણજ્વરે ચ યક્ષ્મે ક્ષીરેણ યુક્તા ત્રિફલા હિતા ચ ।

સ્યાન્નેત્રરોગે ચ શિરોગદે ચ કુષ્ઠે ચ કણ્ઠૂવ્રણપીનસે ચ ॥

મૂત્રગ્રહે કામલકેઽગ્નિમાન્ધે હિતા જલેન ત્રિફલા હિ કલિકતા ।

સર્શીતકાલે ગુડનાગરેણ સશર્કરા ક્ષીરયુતા તથોષ્ણે ॥

વર્ષાસુ શુષ્ઠીસહિતા ફલત્રિકા ફલત્રિકા સર્વરુજાહરા સ્યાત્ ।

હવે પ્રત્યેક રોગમાં જૂદો જૂદો ત્રિક્ષણાનો ઉપયોગ કેવી યુક્તિથી કરવો તે હું કહું છું. વાયુના રોગમાં ધી અને ગોળ સાથે ત્રિક્ષણા ખાવી; પિત્તના રોગમાં મધ અને સાકર સાથે ખાવી; કફના રોગમાં સુંઠ, પીપર અને મરી સાથે ખાવી; પ્રમેહમાં મધ અને પાણી સાથે ખાવી; ક્રોધ રોગમાં ધી સાથે ખાવી; સિંધવ સાથે ખાવાથી અગ્નિમાંધરોગ નાશ પામે છે. તેના ક્વાથ કરીને તેવડે નેત્ર ધોવાથી નેત્રરોગ નાશ પામે છે; ધી સાથે ત્રિક્ષણાનો ક્વાથ પીવાથી ખસ મટે છે; ખીજોરાના

રસ સાથે પીવાથી ઉલટી મટે છે; દૂધ સાથે પીવાથી રાજ્યક્ષમા મટે છે; ગોળ સાથે પીવાથી પાંડુરોગ મટે છે. ભાંગરાના રસ સાથે તથા ધી સાથે મેળવીને પીવાથી શરીર ઉપર વળેલી કરચલીઓ તથા પળિયાં નાશ પામે છે તથા યુદ્ધિ વધે છે; દૂધ અને ગોળ સાથે ક્વાથ પીવાથી વિષ-મન્જર મટે છે; સાકર અને ધી સાથે ક્વાથ પીવાથી સર્વે પ્રકારના ઇર્ણુજ્વર મટે છે. ત્રિફળા સર્વે પ્રયોગમાં મનુષ્યોને હિતકારક કહેલી છે. વળી તે સર્વે રોગને તત્કાળ શમાવનારી છે તથા તેજ, ક્રાંતિ અને યુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનારી છે. શોભના રોગમાં, ક્રમળામાં, પાંડુરોગમાં, અને ઉદરરોગમાં, એ ગોમૂત્ર સાથે હિતકારક છે. હિક્કારોગમાં, અતિ-સારમાં અને ગ્રહણી રોગમાં છાશ સાથે ત્રિફળા ખાવી હિતકારક છે. ઇન્દ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય, ઇર્ણુજ્વર થયો હોય, તથા ક્ષયરોગ થયો હોય, તેમાં દૂધ સાથે ત્રિફળા હિતકારક છે. નેત્રરોગમાં, માથાના રોગમાં, ક્રોધમાં, ખસના રોગમાં, વ્રણરોગમાં, પીનસરોગમાં, મૂત્રગ્રહ રોગમાં, ક્રમળામાં અને મંદાગ્નિ રોગમાં, પાણી સાથે ત્રિફળા હિતકારક છે. શીતકાળમાં ગોળ અને સુંક સાથે ઉનાળામાં સાકર તથા દૂધ સાથે, અને વર્ષાકાળમાં સુંક સાથે ત્રિફળા હિતકારક છે. ત્રિફળા સર્વ રોગને હરનારી છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कल्पस्थाने त्रिफला

कल्पो नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

તૃતીયોઽધ્યાયઃ ।

હરડેના કદપની વર્ણનાનો ભેદ.

હરડેના આકારભેદ.

આત્રેય ઉવાચ ।

અભયા દ્વ્યક્ષુલા પ્રોક્તા પૂતના ચતુરક્ષુલા ।

સાર્ધાક્ષુલા ચ જીવન્તી ચેતકી સ્યાત્ ષડક્ષુલા ॥

આત્રેય કહેછે.—અભયા બે આંગળની હોયછે. પૂતના ચાર આંગળની હોયછે, છવંતી દોઢ આંગળની હોયછે અને ચેતકી છ આંગળની હોયછે.

ચેતકીના પ્રકાર વગેરે.

ચેતકી દ્વિવિધા પ્રોક્તા કૃષ્ણા શુક્લા તુ વર્ણતઃ ।

ષડક્ષુલા હિતા કૃષ્ણા શુક્લા ચૈકાક્ષુલા સ્મૃતા ।

શ્રેષ્ઠા કૃષ્ણા સમાખ્યાતા રેચનાર્થે જિગીષુણા ॥

ચેતકી વૃક્ષશાખાયાં યાવત્ તિષ્ઠતિ તે પુનઃ ।

મિન્દન્તિ પશુપક્ષ્યાદ્યા નરાણાં કોઽન્ન વિસ્સયઃ ॥

ચેતકી યાવદ્વિધૃત્ય હસ્તે તિષ્ઠતિ માનવઃ ।

તાવદ્ગિનન્તિ રોગાંસ્તુ પ્રભાવાન્નાન્ન સંશયઃ ॥

નૃપાણાં સુકુમારાણાં તથા મેષજવિદ્વિષામ્ ।

કૃશાનાં હિતમેવં સ્યાત્ સુસ્વોપાયવિરેચનમ્ ॥

ચેતકી બે પ્રકારની છે. એક રંગે કાળી હોયછે અને બીજી રંગે ઘોળી હોયછે. રોગને છતવા ઇચ્છનારા વૈદ્ય રચન કરવા માટે કાળી ચેતકી ક્ષેવી શ્રેષ્ઠ છે. ચેતકી હરડે ઝાડની ઝાળી ઉપર ન્યાંસુધી હોયછે ત્યાંસુધી બે કોઈ પશુ (વાનર વગેરે) કે પક્ષી તે ઉપર આવીને બેસે તો તેના મળનું ભેદન થાયછે તો મનુષ્યના મળનું ભેદન થાય એમાં તે શું આશ્ચર્ય ! ચેતકીનો પ્રભાવ એવો છે કે તેને હાથમાં ઝાલીને માણસ ન્યાંસુધી

એસે લાંસુધી તેના રોગ બેદાય છે એમાં સંશય નથી. રાગઓ સુકુ-
માર, અને જેઓ ઔષધનો દ્રેષ કરનારા છે તથા જેઓ શરીરે કૃશ
(સૂકાઈ કે ક્ષીણ થઈ ગયેલા) છે, તેમને સુખે કરીને વિરેચન કરવાનો
એ ઉપાય હિતકારક છે.

હરડેના સામાન્યતા: ગુણ.

હરીતકી દરિદ્રાણામનપાયરસાયનમ્ ।

પથ્યસ્યાન્તેઽથવા ચાદૌ મક્ષેન્ચામયનાશિની ॥

તૃષાતુરાણાં હૃદિ કણ્ઠશોષે હનુમ્રહે ચાપિ ગલગ્રહે ચ ।

નવજ્વરે ક્ષીણબલેન્દ્રિયાણાં ન ગર્ભિણીનાં કથિતા પ્રશસ્તા ॥

હરીતકી વા ગુડનાગરેણ સિન્ધૂત્થયુક્તા કથિતા પ્રયોગે ।

આમાશયસ્થાન્ જઠરામયાંશ્ચ નિહન્તિ ચેન્દ્રાયુધન્દ્રજશ્ચ ॥

હરડે એ દરિદ્રોને કાંઈ ગેરફાયદો ન આપે એવું રસાયન છે.
પથ્ય ભોજન કર્યા પછી કે કર્યા પેહેલાં હરડે ખાવામાં આવે તો તે
રોગનો નાશ કરનારી છે. જે પુરૂષ તૃષારોગથી પીડાતો હોય, તે
છાતીમાં કે કંઠમાં શોષ પડતો હોય, જેને હનુગ્રહ કે ગલગ્રહ રોગ
થયો હોય, જેને નવો તાવ આવ્યો હોય તથા જેનાં બળ અને ઇન્દ્રિયો
ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય તેમને તથા ગર્ભવતી સ્ત્રીને હરડે હિતકારી નથી
એમ કહ્યું છે. ગોળ, સુંઠ અને સિંધવ સાથે હરડેનો પ્રયોગ કરવાથી
(હરડે ખાવાથી) તે આમાશયમાં રહેલા તથા જઠરના રોગોને ઇદ્રના
વચ્ચનીપેટે હણે છે.

પ્રત્યેક ઋતુમાં હરડેનો પ્રયોગ.

સશારદે વા સિતયા પ્રયુક્તા શુળ્લી ગુડેનાપિ હિમે પ્રયોજ્યા ।

સસૈન્ધવા પિપ્પલી શૌશિરે ચ હિતા વસન્તે ત્રિકટુર્ગુડેન ॥

ગ્રીષ્મે સિતાનાગરકૈશ્ચ પથ્યા વર્ષાસુ સિન્ધૂત્થયુતા હિતા ચ ।

નિહન્તિ સર્વામયમેવ સઘો

શરદ્ઋતુમાં સાકર સાથે હરડે ખાવી; હેમંતમાં ગોળ તથા સુંઠ
સાથે ખાવી; શિશિરઋતુમાં સિંધવ અને પીપર સાથે ખાવી. વસંત-
ઋતુમાં ત્રિકટુ અને ગોળ સાથે ખાવી; ગ્રીષ્મઋતુમાં સાકર તથા સુંઠ

સાથે ખાવી હિતકર છે; તથા વર્ષાઋતુમાં સિંધવ સાથે ખાવી હિતકર છે. એવી રીતે હરડે ખાવાથી તે સર્વે રોગનો નાશ કરેછે.

હરડેના જૂદા જૂદા કલ્પ.

ઘૃતેન પથ્યા વિહિતા હરીતકી ॥

ઘૃતેન દેયં મનુજાય કલ્કમામાનિલં હન્તિ નરસ્ય કોષ્ઠે ।

દુષ્ટાન્ વિકારાન્ હરતીતિ સઘર્ણણ્ડતૈલેન વિપાચ્ય પથ્યામ્ ॥

આદેત્ તદેવાનુ પિબેચ્ચ તૈલં સશૂલવિષ્ટમ્બકૃતાન્ વિકારાન્ ।

સર્વાન્ જયેત્ પિત્તકફાનિલોત્થાન્ મૂત્રે સ્થિતં સપ્તદિનં મહિષ્યાઃ

પશ્ચામયા મૂત્રપલાનિ પશ્ચ ક્ષીરેણ સપ્તાહમિતિ પ્રશસ્તમ્ ।

ક્ષીરોદશોષી પરતસ્તથાન્યદેષ ત્રિસપ્તાહપરઃ પ્રયોગઃ ॥

વાતોદરં શીઘ્રમિયં નિહન્યાત્ પ્લીહાનમાનાહમુરોગ્રહં ચ ।

સપાણ્ડુરોગં ચ ક્રિમીંશ્ચ હન્તિ હરીતકી ધાન્યતુષામ્બુસિદ્ધા ॥

સપિપ્પલીસૈન્ધવયુક્તચૂર્ણં સોદ્ધારધૂમં મૃશમપ્યજીર્ણમ્ ।

નિહન્તિ સઘો જનયેત્ક્રુધાં ચ કલ્કં ચ તસ્યાઃ સહ નાગરેણ ॥

જ્વરં જહાતિ સહ સૈન્ધવેન દધ્ના ચ ચુક્રેણ હિતાતિસારે ।

સરાજયક્ષ્મે મધુનાવલિહ્યાત્ મૂત્રેણ શોફોદરનાશહેતોઃ ॥

સપાણ્ડુરોગે સમશર્કરાયાઃ શોષે સદાહે સહ માતુલુક્યા 。

રસેન યુક્તા વિહિતાતિપથ્યા કલ્પં સમાપ્તં કથિતં મુનીન્દ્રૈઃ ॥

ધી સાથે હરડે ખાવી હિતકર છે. ધી સાથે હરડેનું કલ્ક માણુ-
સને ખાવા આપવું, તેથી મનુષ્યના કોષ્ઠમાં ઉપજેલા આમવાયુને તથા
દુષ્ટ વિકારોને તે તત્કાળ હણે છે.

હરડેને દીવેલમાં તળીને તેનું ચૂર્ણ કરીને ખાવું તથા તે પછી
નેલ (દીવેલ) પીવું; એથી કરીને શૂળ અને ઝાડાનો કબજો થવાથી
ઉપજત થયેલા સર્વે વિકારો જે પિત્ત, કફ અને વાયુથી ઉપજ્યા હશે
તે નાશ પામે છે.

ભેશના મૂત્રમાં હરડેને સાત દિવસ રાખવી. એવી રીતે કે પાંચ
હરડે અને પાંચ પળ મૂત્ર લેઈને તેમાં બોળી રાખવી. પછી સાત
દિવસ તે હરડેને દૂધમાં રાખવી; પછી દૂધ અને પાણીમાં સાત દિવસ

રાખવી. એવી રીતે ત્રણ સપ્તાહ (અઠવાડિયાં) નો આ પ્રયોગ છે. અર્થાત્ એવી રીતે ત્રણ સપ્તાહ રાખ્યા પછી તે હરડેને સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ કરીને ખાવું. એ ચૂર્ણ વાતોદરનો તત્કાળ નાશ કરેછે. તેમજ પ્તીહા, પેટ ચઢવાનો રોગ, ઉરોગ્રહ, પાંદુરોગ, અને કૃમિ રોગ પણ એથી મટે છે.

ધાન્યની તથા જવની કાંઠામાં સિદ્ધ કરેલી હરડેમાં પીપર તથા સિંધવ મેળવીને તેનું ચૂર્ણ ખાવાથી ધૂમાડા જેવા ઓડકાર સહિત અત્યંત અજીર્ણ થયું હોય તો તત્કાળ નાશ પામેછે અને ભૂખ લાગેછે.

હરડેનું કદક કરીને તેમાં સુંઠ તથા સિંધવ નાખીને ખવરાવવાથી તાવ નાશ પામે છે; તથા દહીં અને ખાટી કાંઠા સાથે ખાવાથી અતિ-સાર મટે છે; રાજક્ષયમાં હરડેનું કદક મધ સાથે ચાટવું; ગોમૂત્ર સાથે ખાવાથી શેફાદર મટે છે; સાકર સાથે ખાવાથી પાંદુરોગ મટે છે; શોષ અને દાહમાં બીજેરાના રસ સાથે હરડે ખાવી હિતકર કહેલી છે. એવી રીતે મોટા મુનિઓએ કહેલો હરડેનો કદ્દપ સમાપ્ત થાયછે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कल्पस्थाने हरीतकीकल्प-

वर्णनामेदो नाम तृतीयोऽध्यायः ।

ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ।

લસણનો કદ્દપ.

લસણની ઉત્પત્તિ.

આત્રેય ઉવાચ ।

अमृतं मथनाज्जातं सुरासुरविग्रहो महान् ।

जहार वैनतेयश्च चञ्चुना त्रिदिवं गतः ॥

संग्रामश्रमसंप्राप्ते श्रमवेगप्रधाविते ।

आरूढे वैक्लवं प्राप्ते च्युता ह्यमृतचिन्दवः ॥

સકૃત્સંદૂષિતે દેશે પતિતાસ્ત્ર સંસ્થિતાઃ ।
 તસ્માત્કાલવશાઙ્ગાતં દુર્ભિક્ષં દ્વાદશાબ્દિકમ્ ॥
 વિશુષ્કાઃ કાનને સર્વા વૃક્ષકણ્ટપ્રતાનિકાઃ ।
 તસ્માદ્ધ ઋષયઃ સર્વે પ્રકૃષ્ટં ગહનં ગતાઃ ॥
 તેષાં મધ્યે જરાગ્રસ્તો ગતિહીનોઽતિજર્જરઃ ।
 સયષ્ઠિઃ સરાણિશુણ્ણઃ શીર્ણદન્તાવલીમુખઃ ॥
 સતત્રસ્યૈઃ ક્ષુધાપન્નૈર્ઋષિભિસ્તત્ર વિશ્રુતઃ ।
 સોઽપિ ક્ષુધાતુરઃ સર્વો પર્યટ્યુર્વરાં મહીમ્ ॥
 કુત્રચિત્પુણ્યયોગેન દૃષ્ટવાન્વિટપાન્શુભાન્ ।
 નીલશૈવાલસઙ્કાશાન્શાઙ્ગલાન્બહલાન્ભુવિ ॥
 ક્ષુધાસંપીડનેનાપિ ભુક્તવાન્સદલાનપિ ।
 ષણ્માસાનન્તરં શુષ્કાન્વિટપાંસ્તદનન્તરમ્ ॥
 ભુક્તવાન્કન્દકાન્સોપિ માસમેકં તથા ઋષિઃ ।
 પશ્ચાત્સુભિક્ષે સઙ્ગાતે સર્વે ચૈકત્ર સંસ્થિતાઃ ॥
 સોઽપિ વૃદ્ધો યુવા ભૂત્વા ગતસ્તત્ર ચ યત્ર તે ।
 તં દૃષ્ટ્વા વિસ્સયાપન્નાઃ પપ્રચ્છુઃ કિં કૃતં ત્વયા ॥
 નોક્તવાન્સ તુ કિંચિદ્ધ રુષા તૈઃ શાપિતસ્તતઃ ।
 યત્ત્વયા खादितं द्रव्यं तदभक्ष्यं द्विजातिभिः ॥
 दुर्गन्धमपवित्रं च तस्माज्ઙાતં રસોનકમ્ ॥

સમુદ્રમંથન કરીને જ્યારે અમૃત કાઢવામાં આવ્યું તે પ્રસંગે દેવ
 અને દૈત્યોનો મોટો સંગ્રામ થયો. તે વખતે ગરુડ તે અમૃતના કળશને
 ચાંચમાં ધાકીને સ્વર્ગમાં લેઈ ગયો. ગરુડને સંગ્રામનો શ્રમ થયો હતો
 તથા તે શ્રમે કરીને વેગથી દોડતો હતો અને આકાશમાં ચઢ્યો હતો,
 તેથી એ આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયો હતો. એ કારણથી એની પાસેના
 અમૃતના કળશમાંથી અમૃતના ધિંદુઓ નીચે પડ્યા. યુદ્ધથી દૂષિત
 થયેલા તે દેશમાં એકવાર જે અમૃતના ધિંદુ પડ્યા તે લાંબ રહ્યા.
 હવે કાળે કરીને તે સ્થળમાં ખાર વરસેના દુકાળ પડ્યો, તેથી વનમાં
 સમ્રાજાં ઝાડ, કાંટા અને વેલા વગેરે સર્વ સૂકાઈ ગયું. એ કારણને

લીધે સઘળા ઋષિઓ અતિ મોટા સંકટમાં પડ્યા. તે ઋષિઓની મધ્યે એક ઘરડો ઋષિ હતો. તેનાથી ચલાતું હતું નહિ; તેનાં અંગ સઘળાં હર્ણ થઈ ગયાં હતાં; તે હાથમાં લાકડી લેઈને ચાલતો હતો; રસ્તે ચાલવાથી તે હારી ગયો હતો; તેના મુખમાંથી સઘળા દાંત પડી ગયા હતા. ભૂખથી પીડાયલા તે જંગોમાં રહેનારા સર્વે ઋષિઓમાં તે પ્રસિદ્ધ હતો. એ ઘરડો ઋષિ પણ ભૂખથી પીડિત થઈને પૃથ્વીમાં જે જે દ્રવ્ય ભાગ હતા ત્યાં ત્યાં ભટકતો હતો. એમ ભટકતાં ભટકતાં ઘોઈકવાર પુણ્ય યોગથી સુંદર છોડવા તેના જોવામાં આવ્યા. તે છોડ લીલા શેવાળના સરખા હતા તથા તેની આસપાસ ઘણુંક લીલું ઘાસ પૃથ્વી ઉપર ઊંચું હતું. આ ઘરડા ઋષિ ભૂખથી પીડાયલા હતા તેથી તેમણે તેનાં પાંદડાં છ માસ લગી ખાધાં. છ મહિના પછી તેનાં સૂકાં ડાળાં ખાધાં. અને તે પછી એક મહિના લગી ઋષિએ તેના કંદ ખાધા. પછી જ્યારે સુકાળ થયો ત્યારે સર્વે ઋષિઓ એકઠા થયા. આ ઘરડો ઋષિ પણ જીવાન થઈને જ્યાં બધા ઋષિ હતા ત્યાં ગયો. તેને જોઈને સઘળા ઋષિઓ વિસ્મય પામ્યા અને તેને પૂછવા લાગ્યા કે તમે એવો શો ઉપાય કર્યો કે જેથી ઘરડા મરીને જીવાન થયા. પણ તે ઋષિએ તેમને કાંઈ કહ્યું નહિ, ત્યારે સઘળાએ મળીને તેને શાપ દીધો કે “જે પદાર્થ તે ખાધો હશે તે પદાર્થ બ્રાહ્મણને અભક્ષ્ય થાઓ તથા તે દુર્ગંધવાળું અને અપવિત્ર થાઓ.” એવી રીતે લસણ ઉત્પન્ન થયું છે.

લસણના ગુણ.

अथ वीर्यं च वक्ष्यामि रसोनस्य महामते ! ।

रसैः पञ्चभिः संयुक्तो रसेनाम्लेन वर्जितः ॥

तेन रसोनकं नाम विख्यातं भुवनत्रये ।

कटूष्णवीर्यो लघुनो हितश्च स्निग्धो गुरुः स्वादुरसोऽथ बल्यः ।

वृद्धस्य मेधास्वरवर्णचक्षुर्भग्नास्थिसन्धानकरः सुतीक्ष्णः ॥

हृद्रોगजीर्णज्वरकुक्षिशूलप्रमेहहिक्कारुचिगुल्मशोफान् ।

दुर्નામકુષ્ઠાનલમાન્દ્યજં તુ સમીરણશ્વાસકફાન્નિહન્તિ ॥

૧ આ બે શ્લોક બીજી બે પ્રતોમાં નથી. કટૂમ્લવીર્યો. પ્ર૦ ૧ લી.

હે મોટી બુદ્ધિવાળા! હવે હું લસણનું વીર્ય તને કહું છું. લસણમાં મધુર, તિક્ત, કટુ, કષાય અને લવણ, એવા પાંચ રસ છે; માત્ર ખાટો રસ નથી, માટે તેનું રસોન (એક ઓછા રસવાળું) એવું નામ ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ લસણ તીખું અને ઉષ્ણવીર્યવાળું છે, હિતકારક છે, સ્નિગ્ધ છે, ભારે છે, મધુર રસવાળું છે. વૃદ્ધને બળ આપનાર છે, બુદ્ધિ, સ્વર, કાંતિ અને નેત્રને હિતકારક છે, ભાગેલા હાડકાને સાંધનાર છે અને અત્યંત તીક્ષ્ણ છે. એ લસણ તદ્દયનો રોગ, ઊર્ણજ્વર, કૂખનું શળ, પ્રમેહ, હિક્કા, અરચિ, ગુદમ, સોળે, અર્શ, કોદ, અગ્નિમાંધ, કૃમિરોગ, વાયુ, શ્વાસ અને કફ, એ રોગને મટાડે છે.

લસણના પ્રયોગ.

કુકુટાણ્ડનિમ્ન ગ્રીષ્મે શીર્ણપર્ણે સમુદ્ધરેત્ ।

બધ્વા પુટે સુનિર્ગુપ્તં ધારયેત્તન્મહામતે ! ॥

દીપાગ્નિર્દશનાત્તત્તુ મ્નિયતેથ વિદીર્યતે ।

વર્ષાસુ શિશિરે ચૈવ કારયેન્માત્રયા યુતમ્ ॥

રામઠં જીરકે દ્વે ચ અજમોદા કટુત્રયમ્ ।

ઘૃતસૌવર્ચલોપેતં વાતરોગે વિશેષતઃ ॥

માતુલુક્કરસેનાપિ શૂલાનાહે પ્રકીર્તિતઃ ।

દધ્મા વાતાદિશમનો રસોનો વિહિતો બુધેઃ ॥

જાઙ્ગલાનિ રસાન્યેવ ભોજનાર્થે પ્રદાપયેત્ ॥

ગ્રીષ્મઋતુમાં જ્યારે લસણનાં પાંદડાં ખરી જાય ત્યારે કૂતરાના અંડ જેવું લસણ ખોદી લેવું. અને પછી હે મોટી બુદ્ધિવાળા! તેને પડીઆમાં બાંધીને બહુ સંભાળથી રાખી મૂકવું. એ લસણને જો દીવો કે અગ્નિ દેખાડવામાં આવે તો તે મરી જાય છે કે ચીરાઈ જાય છે. વર્ષાઋતુમાં અને શિશિરઋતુમાં તેને માપ પ્રમાણે બીજાં ઔષધો સાથે મેળવીને ખાવું.

હીંગ, જીરું, શાહજીરું, અજમોદ, સુંદ, પીપર, મરી, ઘી, અને સંચળ, એ ઔષધો સાથે લસણ વિશેષે કરીને વાયુના રોગમાં ખાવું.

શૂળ અને પેટ ચઢવાના રોગમાં ખીજેરાના રસ સાથે લસણ ખાવું.
દહીં સાથે ખાધેલું લસણ વાતાદિ રોગને શમાવે છે એમ વિદ્વાન
વૈદ્યોનું કહેવું છે. લસણ ખાનારને જંગલનાં પ્રાણીઓના રસ ભોજનને
માટે આપવા.

અથ પેય રસોન.

નિષ્પીઙ્ગ્ય ચ રસં તસ્ય ગૃહીત્વા મુનિસત્તમ !

દુગ્ધેન શર્કરોપેતં પિત્તરોગે પિબેન્નરઃ ॥

રાજયક્ષ્મક્ષયે પાણ્ડૌ કામલાયાં હલીમકે ।

શિરોરુજાસુ સર્વાસુ રક્તપિત્તભ્રમેષુ ચ ।

શોષમૂર્ચ્છાપસ્મારે ચ હિતં ચૈતદ્રસાયનમ્ ॥

હે મુનિસત્તમ ! લસણને કચરીને તેનો રસ કાઢીને તેને દૂધ તથા
સાકર સાથે પિત્તરોગવાળાએ પીવું. રાજયક્ષ્મા, ક્ષય, પાંડુ, કમળો,
હલીમક, સઘળા પ્રકારના માથાના રોગ, રક્તપિત્ત, ભ્રમ, શોષ, મૂર્ચ્છા,
અને અપસ્મારમાં એ પેયરસોન હિતકારક અને રસાયન છે.

ખીજે પ્રકાર.

પરિપિપ્પ્ય રસોનં ચ તત્સમા ત્રિવૃતા મતા ।

ગુડેનૈરણ્ડતૈલેન શીતં દત્ત્વા ચ લેહકમ્ ॥

શોફે ગુલ્મે ચામવાતે હિતમેતત્તથાર્શસામ્ ॥

લસણને કચરીને તેમાં તેના જોટલુંજ નસોત્તર નાખવું. પછી
તેમાં ગોળ તથા એરંડીયું તેલ નાખીને તેનો ટુંડો અવલેહ રોગીને આટવા
આપવો. એ અવલેહ સોળમાં, ગુંદમમાં, આમવાતમાં અને અર્શ-
રોગમાં હિતકારક છે.

લસણ ઉપર પથ્યાપથ્ય.

હરિણશશકલાવાતિત્તિરાણાં ચ માંસં

ઋકરમપિ મયૂરઃસારસાઘં ત્વજાઘમ્ ।

ઘૃતમધુરરસાનાં શાલિગોધૂમમાષા

હિતમિતિ મનુજાનાં ગુગ્ગુલે વા રસોને ॥

વ્યાયામયાનાતપમૈથુનાનિ ક્રોધાધ્વજીર્ણાન્ પરિવર્જયેચ્છ ।
 વિવર્જયેદ્વાપિ તથાતિસારે મેહામયે પાણ્ડુગુદામયે ચ ॥
 ન ગર્ભિણીનાં ન ચ બાલકાનાં ભ્રમાતુરે વા ન મદાતુરે ચ ।
 ન રક્તપિત્તે ન ચ કુષ્ઠિનેઽપિ ન રક્તવાતે ન વિસર્પકે ચ ॥
 દત્તો રસોનો યદિ મૂઢશુદ્ધયા વિરેચનં વા વમનં વિધેયમ્ ।
 ન વાન્યથા કુષ્ઠમથો ચ પાણ્ડુ ત્વદ્ગોષરોષં કુરુતે નરસ્ય ॥
 સુયોગયુક્ત્યામૃતવન્નરાણાં વીર્યેન્દ્રિયં પુષ્ટિબલં તનોતિ ॥

હરણુ, સસલાં, લાવરાં, તેતર, એ વગેરે જનવરેનું માંસ, કંકર (લક્ષ્મણોદ) મોર, સારસ વગેરે અને બોકડા વગેરેનું માંસ, ધી, મધુર રસો, શાલિ ઝાંગરના ચોખા, ઘઉં, અડદ, એ સર્વે મનુષ્યોને શુભળ કે લસણનો પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે હિતકર છે.

લસણનો પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે કસરત કરવી નહિ, પ્રયાણ કરવું નહિ, તડકો વેઠવો નહિ, મૈથુન કરવું નહિ, ક્રોધ કરવો નહિ, મુસાફરી કરવી નહિ, તથા અજીર્ણ થવા દેવું નહિ. તેમજ અતિસારના રોગવાળાએ, પ્રમેહવાળાએ, પાંડુરોગવાળાએ અને અર્શ રોગવાળાએ લસણ ખાવું નહિ. વળી ગર્ભવતી સ્ત્રી, બાળક, ભ્રમરોગી, મદરોગવાળો, રક્તપિત્તવાળો, કોઢવાળો, વાતરક્તવાળો અને વિસર્પરોગવાળો, એટલાજણે લસણ ખાવું નહિ. એમાના કોઈને મૂઢ શુદ્ધિથી વૈદ્યે કદાચિત્ લસણ આપ્યું હોય તો તેને વિરેચન કે વમન આપીને તે કાઢી નાખવું. જો એમ ન કરે તો તે મનુષ્યને કોઢ, પાંડુરોગ, કે ત્વચાના દોષનો પ્રકોપ કરેછે. એ લસણ સારાયોગથી અને યુક્તિથી આપવામાં આવે તો મનુષ્યને અમૃતસરખો શુભ આપેછે તથા વીર્ય અને ઈન્દ્રિયોના અજની વૃદ્ધિ કરીને પુષ્ટિ કરેછે તથા બળ આપેછે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कल्पस्थाने रसोन-

कल्पो नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

પંચમોઽધ્યાયઃ ।

ગુગળનો ૬૯૫.

હારીત ઉવાચ ।

ભગવન્ ! ગુગ્ગુલોર્નામ યોગવીર્યમથો ગુણમ્ ।

વક્તુમર્હસિ રોગેષુ યેષુ વાપિ પ્રશસ્યતે ॥

एवमुक्तस्तु शिष्येण प्रत्युवाच महातपाः ॥

હારીત કહેછે.—હે ભગવન્ ! ગુગળના યોગ, તેનું વીર્ય, તેના ગુણ, અને જે રોગ ઉપર તે ગુણકારી હોય તે સધળું મને કહેવું નેષ્ટએ. શિષ્યનું એવું કહેવું સાંભળીને મોટા તપવાળા આત્રેય મુનિ બોલ્યા.

ગુગળનાં ૩૫ વગેરે.

આત્રેય ઉવાચ ।

મરુભૂમૌ પ્રજાયન્તે પ્રાયશઃ પુરપાદપાઃ ।

માનોર્મયૂલૈઃ સતતં ગ્રીષ્મે મુચ્ચન્તિ ગુગ્ગુલમ્ ॥

हिमार्दिता वा हेमन्ते विधिवत्तं समाहरेत् ॥

जातरूपनिभं शुभ्रं पद्मरागनिभं क्वचित् ।

क्वचिन्महिषनेत्रામં यक्षदैवतवल्लभम् ॥

આત્રેય કહેછે.—ઘણુંકરીને ગુગળનાં વૃક્ષો મરુભૂમિમાં થાયછે. સૂર્યના કિરણવડે તે વૃક્ષો તપે છે ત્યારે તેમાંથી ગ્રીષ્મઋતુમાં ગુગળ નીકળેછે. તેમજ હેમંતઋતુમાં હિમથી પીડાયલા તે વૃક્ષમાંથી ગુગળ નીકળેછે. એ ગુગળને વિધિપૂર્વક લાવવો. ગુગળ કેટલીક જગોએ સોના જેવો પીળો, કોઈ જગોએ ઘોળો, કોઈ જગોએ પદ્મરાગમણિ જેવા રંગનો અને કોઈ જગોએ પાડાના નેત્ર જેવા રંગનો મળી આવેછે. એ યક્ષ અને દેવોને વહાણો છે.

ગુગળના ગુણ.

विधानं तस्य विधिवन्निबोध गदतो मम ॥

त्रिदोषशमनो वृष्यः स्निग्धो बृंहणदीपनः ।

ગુગ્ગુલુઃ કટુકઃ પાકે વર્ણ્યશ્ચ બલવર્ધનઃ ॥

આયુષ્યઃ શ્રીકરઃ પુણ્યસ્મૃતિમેધાવિવર્ધનઃ ।

પાપપ્રશમનઃ શ્રેષ્ઠઃ શુક્રાર્ત્તવકરઃ સ્મૃતઃ ॥

હવે એ ગુગળનું વિધાન હું તને કહું તે તું વિધિવત્ સાંભળ. ગુગળ ત્રિદોષને શમાવનારો, વીર્યજનક (પૌષ્ટિક), સ્નિગ્ધ, શરીરને પુષ્ટ કરનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર, પાચન થતી વખતે તીખો, શરીરની ક્રાંતિને વધારનાર, બળ વધારનાર, આયુષ્યને સ્થિર કરનાર, શોભા આપનાર, પુણ્ય, સ્મૃતિ અને બુદ્ધિ વગેરેને વધારનાર, પાપને શમાવનાર, શ્રેષ્ઠ, અને પુરૂષને વીર્ય તથા સ્ત્રીઓને આર્તવ આપનાર છે.

ગુગળનો ક્વાથ પિવાનું વિધાન.

વર્ણગન્ધરસોપેતો ગુગ્ગુલો માત્રયા યુતઃ ।

ભેષજૈઃ સહ નિઃક્રાથ્યો યથા વ્યાધિહરૈઃ પૃથક્ ॥

માત્રાવસિષ્ઠં તં દૃષ્ટ્વા ગાલયેચ્છુઋવાસસા ।

મૃષ્મયે હેમપાત્રે ચ રાજતે સ્ફાટિકેઽપિ વા ॥

પુણ્યે તિથૌ શુભે ભે ચ જીર્ણાહારક્ષમાન્વિતે ।

હૃત્વાગ્નિં પર્યુપાસીત દેવબ્રાહ્મણમક્તિતઃ ।

પ્રવિશ્ય કુસુમાકીર્ણે મન્દિરે ચ સમાશ્રિતઃ ॥

સારા રંગનો, સારા ગંધવાળો તથા સારા રસવાળો ગુગળ માપ પ્રમાણે લેવો. પછી જે રોગ ઉપર તે લાગુ કરવો હોય તે રોગને દરનારાં જૂદાં જૂદાં ઔષધો સાથે તેનો ક્વાથ કરવો. પછી પીવાની માત્રા (માપ) નેટલી કહી હોય તેટલો ક્વાથ બ્યારે બાકી રહે ત્યારે તેને ઘોળા વસ્ત્રવડે માટીના, સોનાના, રૂપાના કે સ્ફટિકના પાત્રમાં ગાળી લેવો. પછી પવિત્ર તિથિ અને સારા નક્ષત્રમાં જેમ ફૂલ વેચી હોય તેવા મંદિરમાં બેસીને દેવ અને બ્રાહ્મણની ભક્તિપૂર્વક અગ્નિમાં હોમ કરીને ખાધેલું પચી ગયું હોય તે વેળાએ ક્ષમાયુણવાળા (શાંત) થઈને તે ક્વાથ પીવો.

જૂદાજૂદા રોગ ઉપર ગુગળના યોગ.

રાક્ષા ગુડૂચી ચૈરણ્ડો દશમૂલં પ્રસારિણી ।
 ક્વાથં તેષાં યથાયોગ્યં યવાન્યા વાતિકે પિબેત્ ॥
 પૃથક્કૃતૈર્જીવનીયૈઃ પિબેત્પિત્તામયાર્દિતઃ ।
 વાસાચ્ચન્દનહીબેરં મૃદ્ધીકા તિક્તરોહિણી ॥
 સ્વર્જૂરં ચ પરૂયં ચ તથા જીવકર્ષભકૌ ।
 સપિત્તરોગે પાનાય ક્વાથઃ સ્યાદ્ ગુગ્ગુલાન્વિતઃ ॥
 ત્રિફલાવ્યોષગોમૂત્રનિમ્બધાન્યકપુષ્કરૈઃ ।
 અમૃતા દીપ્યકઃ ક્વાથઃ પટોલી ચ કફાર્દિતઃ ॥
 નાડીદુષ્ટવ્રણગ્રન્થિગણ્ડમાલાર્બુદાન્વિતઃ ।
 ત્રિફલાક્વાથસંયુક્તં પિબેન્મેહી વ્રણી તથા ॥
 કિરાતકામૃતાનિમ્બવૃષાવ્યાઘ્રીદુરાલભાઃ ।
 एषां क्वाथेन संयुक्तं गुग्गुलं पाययेद्विषक् ॥
 ગુલ્મે કાસે ક્ષતે શ્વાસે વિદ્રધાવરુચૌ વ્રણે ।
 દાર્વીપટોલક્વાથેન સંયુતં ગુગ્ગુલં પિબેત્ ॥
 કણ્ઠપિટ્કશોફાદ્યે પિબેદ્ વાતકફાપહમ્ ।
 પથ્યા પુનર્નવા દાર્વી ગોમૂત્રમમૃતા તથા ।
 एषां क्वाथो हितः पाण्डौ शोथोदककिलासिनाम् ॥

રાસના, ગળો, દીવેલાનાં મૂળ, દશમૂળ, લાળળુ, તથા યવાન એ
 ઔષધો સાથે જોઈએ તેટલો ગુગળ મેળવીને તેનો ક્વાથ વાતરોગમાં પીવો.

જીવનીય ગણનાં ઔષધો (કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, મેદા, મહામેદા,
 વિદારીકંદ, જેઠીમધ, વગેરે મધુર અને શીતવીર્ય ઔષધો જીવનીય-
 ગણનાં કહેવાય છે) લઈને તેનો જૂદો જૂદો ક્વાથ કરીને તેમાં ગુગળ
 નાખીને પિત્તરોગવાળાએ પીવો.

અરૂંસી, ચંદન, વાળો, દ્રાક્ષ, કડુ, ખજૂર, ફાળસાં, જીવક,
 ઋષભક, એ ઔષધના ક્વાથમાં ગુગળ નાખીને પિત્તરોગવાળાએ પીવો.

ત્રિફળા, ત્રિકટુ, (સુંઠ, પીપર, મરી), ગાયતું મૂત્ર, લીમડો, ધાણા, પુષ્કરમૂળ, ગજો, અજમોદ, પટોલી, એ ઔષધોના ક્વાથ ગુગળ સાથે કરીને કફથી પીડાતા રોગીએ પીવો.

જે મનુષ્ય દુષ્ટ વ્રણથી, ગ્રંથીથી, ગંડમાળાથી, અર્બુદ નામે રોગથી, પ્રમેહથી કે વ્રણરોગથી પીડાતો હોય તેણે ત્રિફળાના ક્વાથ સાથે ગુગળ પીવો.

ગુહમરોગ, ખાંસી, ઉરઃક્ષત, શ્વાસ, વિદ્રધિ, અરચિ, અને વ્રણ, એટલા રોગવાળાને કરિયાતુ, ગજો, લીંબડો, ઉંદરકણી, રીંગણી અને ધમાસો એ ઔષધોના ક્વાથ સાથે ગુગળ પાવો.

ખસ, ફેફસીઓ, સોજો તથા વાયુ અને કફના રોગમાં દારૂળદર તથા પટોળના ક્વાથ સાથે મેળવેલો ગુગળ પીવો.

હરડે, સાટોડી, દારૂળદર, ગાયતું મૂત્ર, તથા ગજો, એ ઔષધોનો ક્વાથ ગુગળ સાથે કરીને પાંડુરોગીને, સોજવાળાને, ઉદરરોગવાળાને, તથા કીલાસ નામે કોઢરોગવાળાને આપવાથી ફાયદો થાયછે.

ગુગળની માત્રા.

મવેન્માત્રાં પલં યાવત્કર્ષાદારમ્બ્ય યજ્ઞતઃ ।

જીર્ણેઽશ્રીયાન્મુદ્રયૂષૈ રસૈર્વા જાઙ્ગલૈસ્તથા ॥

પયસા વષ્ટિકાઞ્ચં ચ શાલીનામોદનં મૃદુ ।

દિનાનિ સપ્ત પ્રથમા મધ્યમા દ્વિગુણા સ્મૃતા ॥

ત્રિગુણા પરમા માત્રા વિજ્ઞેયા યોગચિન્તકૈઃ ।

સેવતે ગુગ્ગુલં યો વૈ વર્ષેણાપિ નરઃ ક્રમાત્ ॥

સ્થાવરાજ્ઞમાચૈવ ન સ્યાદસ્ય ક્ષતિર્વિષાત્ ।

રોગીતું વય, બળ, જઠરાગ્નિ, એ વગેરે ઉપર વિચાર કરીને એક તોલાથી આરંભીને ચાર તોલાપર્યંત ગુગળની માત્રા સમજવી. ગુગળની માત્રા પચી બીજા સારે મગના યૂષ સાથે કે જંગલી પ્રાણીઓના માંસ-રસ સાથે કે દૂધ સાથે સાડી ચોખ્ખા કે સાળનો હલકો ભાત ખાવો. રોગીને પેહેલા સાત દહાડા અધમ માત્રા (હલકી-એક તોલા જેટલી) આપવી. બીજા સાત દહાડામાં મધ્યમ એટલે બમણી માત્રા આપવી.

અને છેલ્લા સાત દહાડામાં ત્રમણી માત્રા આપવી. ઔષધનો યોગ વિચારનારાએ એને પરમ (છેવટની) માત્રા જાણવી. જે માણસ એક વર્ષ સુધી ક્રમે કરીને ગુગળનું સેવન કરેછે તેને સ્થાવર કે જંગમ વિપત્તી કોઈ વખત હાનિ થતી નથી.

ગુગળના પ્રયોગના ગુણ.

નિર્મુક્તો બલિતત્વચોપિ પલિતો વૃદ્ધો યુવા જાયતે
મેધાદષ્ટિબલીજવીર્યમધિકં વૃદ્ધત્વહીનો ભવેત્ ।
ગુલ્માષ્ટીલકમામવાતશમનઃ કુષ્ઠં પ્રમેહાશ્મરી
શૂલાનાહવિસર્પરક્તશમનો ભૂતોપસૃષ્ટે હિતઃ ॥

જે માણસ ગુગળનું સેવન કરેછે તેની ત્વચાને કરચલીઓ પડી ગઈ હોય તો તેથી તે નિર્મુક્ત થાયછે; તેને પળિયાં આવ્યાં હોય તે મટીને કાળા વાળ થાયછે; ઘરડો હોય તે જુવાન થાયછે, બુદ્ધિ, દષ્ટિ, ખજા, ઓજા અને વીર્ય, એ સર્વની વૃદ્ધિ થાયછે; તૃદ્ધત્વ નાશ પામેછે; ગુદ્મ, અષ્ટીલા નામે ગ્રંથિ, આમવાયુ, એ રોગ શાન્તી જાય છે. કોદ, પ્રમેહ, અશ્મરી (પથરીનો રોગ) શળ, પેટ ચઢવું, વિસર્પરોગ, લોહીના વગાડના રોગ, એ સર્વે શમે છે, અને ભૂતાદિનો વળગાડ થયો હોય તેને પણ એથી દ્રાયદો થાયછે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कल्पस्थाने गुग्गुलु-

कल्पो नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

कल्पस्थानं समाप्तम् ।

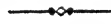

અથ ષષ્ઠસ્થાનમ્ ।

શારીરસ્થાનમ્ ।

પ્રથમોઽધ્યાયઃ ।

શારીરસ્થાન.

દેહની ધરના.

આત્રેય ઉવાચ ।

પञ્ચભૂતાત્મકં દેહં પञ્ચેન્દ્રિયસમાયુતમ્ ।

સપ્તધાતુગુણોપેતં દશવાતાત્મકં વિદુઃ ॥

જીવો મનસ્તથાકાશસ્તથૈવ ત્રિગુણાત્મકઃ ।

શુક્રશોણિતસમ્ભૂતં શરીરં દોષભાજનમ્ ।

પञ્ચભૂતમયં ચૈતદ્ વિજ્ઞેયં ભિષજાં વર ! ॥

આત્રેય કહેછે.—મનુષ્યનો દેહ, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી, એ પાંચ ભૂતથી બનેલો છે; તે શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, શ્રવણ અને ઘ્રાણ, એ પાંચ ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત છે. તેમાં રસ, લોહી, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા, અને વીર્ય એ સાત ધાતુઓ મળેલા છે, તથા પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, સમાન, નાગ, કૂર્મ, કૃકળ, દેવદત્ત અને ધનંજય, એવા દશ પ્રકારના વાયુ રહેલા છે વળી એ શરીરમાં જીવ, મન, આકાશ, સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એવા ત્રણ ગુણ રહેલા છે. તથા તે વીર્ય અને રક્તથી બનેલો છે. એવો એ દેહ, વાત, પિત્ત અને કફ એવા ત્રણ દોષનું અથવા રોગાદિ દોષનું પાત્ર છે. હે ઉત્તમ વૈદ્ય ! એ પ્રમાણે પંચભૂતાત્મક શરીર જાણવું.

શરીરના વયપ્રમાણે ચાર પ્રકાર.

ચતુર્વિધં શરીરં સ્યાદ્ બાલ્યં પ્રૌઢં પ્રગલ્ભકમ્ ।

સ્થવિરં ચ તથા પ્રોક્તં બાલ્યમલ્પશરીરકમ્ ।

ષોડશવાર્ષિકં યાવદ્ બાલ્યં તાવત્ પ્રવર્તેતે ॥

શરીર ચાર પ્રકારનું કહેલું છે; બાલ્ય, પ્રૌઢ, પ્રગલ્ભ, અને વૃદ્ધ એટલે બાળક, જુવાન, આદેહ અને ધરડો. સોળ વરસનું વય થતાં-સુધી બાળ અવસ્થા પ્રવર્તે છે.

ધાતુની ઉત્પત્તિ.

ધાતૂનાં ચ બલં તન્ન ધાતુમૂલં શરીરકમ્ ।

ધાતૂનાં પુષ્ટિયોગેન શરીરં ચાતિવર્ધતે ॥

જીવિતં ધાતુમૂલં તુ મૃત્યુર્ધાતુક્ષયાદપિ ।

હીનધાતોશ્ચ યોગેન લભતે સ્વલ્પજીવનમ્ ॥

નરો ધાતુબલેનાપિ જીવિતં ચાથ દૃશ્યતે ।

તસ્માદ્ધ મૈથુનાત્સમ્યક્ જાયતે ગર્ભસમ્ભવઃ ॥

આદૌ ધાતુબલં તસ્માત્સત્ત્વં તસ્માદ્રજો વિદુઃ ।

રજસા જાયતે કામઃ કામાત્સુરતસજ્જમઃ ॥

એ વયમાં ધાતુઓનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે. શરીરનું મૂળ ધાતુ છે. ધાતુની પુષ્ટિ થવાથી શરીર વૃદ્ધિ પામે છે. ધાતુઓના આધારથી જીવિત રહે છે અને ધાતુનો ક્ષય થવાથી જીવિતનો ક્ષય થાય છે. જે માણસના શરીરમાં ધાતુ કમી હોય તે માણસ ઓછું આયુષ્ય ભોગવે છે. મનુષ્યમાં ધાતુનું બળ હોવાથીજ તેનામાં જીવિત દેખાય છે. અને એટલા માટેજ મૈથુન કરવાથી ગર્ભની ઉત્પત્તિ થતી જોવામાં આવે છે. પ્રથમ ધાતુનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી સત્વગુણ વધે છે, અને તેથી રજો ગુણ વધે છે. રજો ગુણથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે અને કામથી મૈથુન સમાગમ થાય છે.

સ્ત્રીઓને ઋતુ પ્રાપ્તિ.

માસે માસે ઋતુઃ સ્ત્રીણાં દૃષ્ટ્વા ઋતુમતીસ્ત્રિયઃ ।

રજઃ સપ્તદિનં યાવત્ ઋતુનું ચ ભિષજાં વર ! ॥

સપ્તરાત્રાદ્યોનિશુદ્ધિસ્તસ્માદ્ધતુમતી ભવેત્ ।

દૃશ્યતે ચ રજઃ સ્ત્રીણાં વિના યોગેન પુત્રક ! ॥
દૃશ્યતે ન વિના યોગાત્ફલં સ્ત્રીણાં તુ પુત્રક ! ॥
સંશયાદ્ વિસિતશ્ચિત્તો હારીતઃ પરિપૃચ્છતિ ॥

સ્ત્રીઓને મહિને મહિને ઋતુ પ્રાપ્ત થતો જોવામાં આવે છે. હે વૈદોત્તમ ! સ્ત્રી ઋતુવાળી થયા પછી સાત દિવસ સુધી આર્તવ રહે છે. સાત રાત્રીઓ વીત્યાપછી યોનિની શુદ્ધિ થાય છે માટે તેટલા કાળ પછી સ્ત્રી (ગર્ભધારણ કરવાને યોગ્ય) ઋતુવાળી થાય છે. હે પુત્રક ! પુરૂષનો યોગ થયા વિના સ્ત્રીઓને રજસ (આર્તવ) પ્રાપ્ત થાય છે, પણ હે પુત્ર ! પુરૂષના યોગવિના સ્ત્રીને ફળ પ્રાપ્ત થતું જોવામાં આવતું નથી. એ સાંભળીને મનમાં વિસ્મય પામી સંશય કરીને હારીત તેને પૂછે છે.

હારીત ઉવાચ ।

સંયોગેન વિના પ્રાજ્ઞ ! કથં ગર્ભો ન જાયત ।
સંયોગેન વિના પુષ્પં ફલં વા ન કથં ભવેત્ ।
વૃક્ષવન્ન ન કથં સ્ત્રીણાં ફલોત્પત્તિઃ પ્રદૃશ્યતે ॥
પતત્પૃષ્ઠો મહાચાર્યઃ પ્રોવાચ ઋષિપુક્કવઃ ॥

હારીત પૂછે છે.—હે બુદ્ધિમાન પિતા ! સંયોગ વિના ગર્ભ કેમ ઉત્પન્ન થતો નથી ! તેમજ સંયોગ વિના પુષ્પ કે ફળ કેમ ન થાય ? જેમ ઝાડને સંયોગ વિના ફળ ઉપજે છે તેમ સ્ત્રીઓને સંયોગવિના કેમ સંતાન થતાં નથી ? એવો પ્રશ્ન સાંભળીને ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ મોટા આચાર્ય બોલ્યા.

આત્રેય ઉવાચ ।

વીરુધાનાં ચ વહ્નીનાં સ્થાવરાણાં ચ પુત્રક ! ॥
તત્ર ધાતુસમં बीजं सह योगेन वर्तते ॥
न भिन्नदृष्टिस्तस्येव दृश्यते शृणु पुत्रक ! ।
સ્થાવરાણાં ચ સર્વેષાં શિવશક્તિમયં વિદુઃ ॥
નિશ્ચલોઽપિ શિવો જ્ઞેયો વ્યાપ્તિઃ શક્તિર્મહામતે ! ।
તત્ર સ્ત્રિપુરુષગુણા વર્તન્તે સમયોગતઃ ॥

અગ્રે પુષ્પં ફલં તદ્વદ્વીજં શુક્રમયં વિદુઃ ।

સ્ત્રીणां રજો મયં રેતો बीजाढ्यमिन्द्रियं नरे ।

तस्मात्संयोगतः पुत्र ! जायते गर्भसम्भवः ॥

આત્રેય કહેછે.—હે પુત્ર ! વેલા, વેલીઓ, અને સ્થાવર જીવોમાં ધાતુની સાથેજ બીજનો યોગ થઇને રહેલો છે. હે પુત્ર ! યોગથી ઉત્પન્ન કરેલી આ સૃષ્ટિમાં સ્થાવર જીવોની ઉત્પત્તિ યોગવિના થાય એવી ભિન્ન દૃષ્ટિ તેમાં પણ નથી. સધળા સ્થાવર જીવોની સ્થિતિ શિવ શક્તિ-મય છે. સ્થાવરમાં જે નિશ્ચલતા છે તે શિવનું સ્વરૂપ છે (કેમકે શિવ સ્થાણ-નિશ્ચલ છે). અને હે મોટી ખુદ્દિવાળા ! સ્થાવર જીવોની જે પસ-રવારૂપ વ્યાપ્તિ તે શક્તિનું સ્વરૂપ છે. તેને વિષે સ્ત્રી અને પુરૂષના ગુણો સમાનપણે કરીને રહેલા છે. સ્થાવરને પ્રથમ પુષ્પ આવે છે તે સ્ત્રીના આર્તવની બરોબર છે; તેને ફળ થાયછે તે ગર્ભ છે; અને તેમાં બીજ હોયછે તે ગર્ભ જાણવો. પણ સ્ત્રીઓમાં રજોમય (આર્તવમય) વીર્ય હોયછે અને પુરૂષને બીજમય (વીર્યમય) ઇન્દ્રિય છે. હે પુત્ર ! એ કારણથી સ્ત્રીપુરૂષનો સંયોગ થવાથી ગર્ભની ઉત્પત્તિ થાયછે.

ગર્ભની ઉત્પત્તિ.

प्रथमेऽहनि रेतश्च संयोगात्कललं च यत् ।

पंचभिर्बुद्बुदाकारं शोणितं च दशाहनि ॥

धनं पञ्चदशाहे स्याद्विंशाहे मांसपिण्डकम् ।

पञ्चविंशतिमे प्राप्ते पंचभूतात्मसम्भवः ॥

मासैकेन च पिण्डस्य पञ्चतत्त्वं प्रजायते ।

पञ्चाશદિને પ્રાપ્તે અઙ્કુરાણાં ચ સમ્ભવઃ ॥

मासत्रये तु संप्राप्ते हस्तपादौ प्रवर्द्धते ।

सार्द्धमासत्रये प्राप्ते शिरश्च सारववधेत् ॥

चतुर्थके च लोमानां सम्भवश्चात्र दृश्यते ।

પન્ચમે ચ સુજીવઃ સ્યાત્ ષષ્ઠે પ્રસ્ફુરણં ભવેત્ ॥

अष्टमे मासि जाते च अग्नियोगः प्रवर्तते ।

માસે તુ નવમે પ્રાપ્તે જાયતે તસ્ય ચેષ્ટિત્મ્ ॥

જાયતે તસ્ય વૈરાગ્યં ગર્ભવાસસ્ય કારણાત્ ।

દશમે ચ પ્રસૂયેત તથૈકાદશમેઽપિ વા ।

અથ દોષબલેનાપિ ગર્ભો વા ન પ્રસૂયતે ॥

વાતસંપ્રેરિતો ગર્ભો અપૂર્ણૈર્દિવસૈર્યદિ ।

પ્રસૂયતે વાપ્યથ ચેદ્ગર્ભસ્ત્રાવઃ સ ડચ્યતે ॥

સંયોગ થયા પછી પેહેલે દિવસે વીર્ય તથા રજ એકંદુ મળીને તેની લાહી જેવું બને છે. પાંચ દિવસે તેનો પરપોટો બાહે છે. દશમે દિવસે તેમાં લોહી ઉત્પન્ન થાયછે. પંદર દિવસે તે કઠણ થાયછે. વીશ દિવસે તેનો માંસના ગોળા જેવો આકાર થાયછે. પચીસમે દિવસે તેમાં પાંચ ભૂત પ્રકટ થાયછે. એક મહિને તે ગોળામાં પાંચ તત્વો ઉત્પન્ન થાયછે. પચાસ દિવસે તેમાં અંકુર ઉત્પન્ન થાયછે. ત્રણ મહિને તેને હાથ પગ વૃદ્ધિ પામે છે. સાડા ત્રણ માસે સારવાળું માથું ઉપજે છે. ચોથે મહિને શ્વાટાં ઉપજે છે. પાંચમે મહિને તે ત્રણ પ્રકટ થાય છે. છઠ્ઠે મહિને ગર્ભ ફરકવા લાગે છે. આઠમે મહિને તેમાં ગદરાગ્નિનો યોગ થાયછે. નવમે મહિને તે હાલવા ચાલવા લાગે છે અને ગર્ભ-સ્થાનમાં વાસ કરવો પડ્યો છે માટે તેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાયછે. પછી દશમે મહિને અથવા અગિયારમે મહિને આગળ પ્રસૂત થાયછે. વાતાદિક દોષના અળથી કોઈ એટલી મુદત થયા છતાં પણ પ્રસવતો નથી. જ્યારે વાયુએ પ્રેરેલો ગર્ભ દિવસ પૂરા થયા પેહેલાં જન્મે ત્યારે તેને ગર્ભસ્ત્રાવ કહેછે.

શ્રીપુરૂષની ઉત્પત્તિનું કારણ.

અથ વક્ષ્યામિ દેહસ્ય વર્ણજ્ઞાનં મહાહતે ! ।

નરરેતોઽધિકત્વેન શુક્રવીજાધિકેન તુ ॥

રંજોહીનેંદ્રિયત્વાચ્ચ જાયતે પુરુષોદ્ભવઃ ।

સ્ત્રીરેતસાધિકત્વેન હીનશુક્રેન્દ્રિયાદપિ ॥

રજસોપ્યધિકત્વેન સ્ત્રીસમ્ભૂતિઃ પ્રજાયતે ॥

હું મોટી બુદ્ધિવાળા ! હવે હું દેહનું વર્ણજ્ઞાન કહું છું. જ્યારે પુરૂષનું વીર્ય તથા વીર્યરૂપ બીજ અધિક હોય અને સ્ત્રીના રજ ઇન્દ્રિ-

યમાં રજ થોડું હોય સારે પુરૂષરૂપ ગર્ભની ઉત્પત્તિ થાયછે. જ્યારે સ્ત્રીનું વીર્ય તથા તેનું રજ અધિક હોય અને પુરૂષનું વીર્યદ્રિય ઘીન હોય અર્થાત્ વીર્ય કમી હોય તો સ્ત્રી ઉત્પન્ન થાયછે.

આળકના ગુણ અને આકારનું કારણ.

રંજોવ્યાસ્રુતૌ સ્ત્રીણાં યા યા ભવતિ ભાવના ।

સાત્વિકી રાજસી વાપિ તામસી વાપિ સત્તમ ! ॥

તાદૃશં જનયેદ્દાલં ગુણૈર્વા તાદૃશૈરપિ ।

યા ચ ભાવયતે ચિત્તે ભ્રાતરં પિતરં નરમ્ ॥

યેન વા તેન સદૃશં સૂયતે સા મિષગ્વર ! ॥

રજથી વ્યાપી ઋતુકાળમાં સ્ત્રીઓને જેવી જેવી ભાવના થાયછે તે તે પ્રમાણે તે આળકને જન્મ આપેછે. તેને સાત્વિકી, રાજસી કે તામસી ભાવના થાયછે તે તે પ્રમાણે આળક પણ સાત્વિક, રાજસ કે તામસી થાયછે. વળી હું વૈદ્યશ્રેષ્ઠ ! તે વખતે સ્ત્રી પોતાના મનમાં પોતાના ભાઈની, પિતાની કે પતિની કે જેની ભાવના કરે તેના સરખા આકારનો પુત્ર તે પ્રસવે છે.

મનુષ્યની વાતાદિ પ્રકૃતિઓનું કથન.

વાતેન શ્યામઃ પુરુષો વાતપ્રકૃતિસમ્ભવઃ ।

પિત્તેન ગૌરો ભવતિ પિત્તપ્રકૃતિવાન્ભવેત્ ॥

શ્લેષ્મણા જાયતે ક્ષિગ્ધઃ શ્યામશ્ચ લોમશસ્તથા ।

દીર્ઘશિરોરુહઃ સ્થૂલો કંફપ્રકૃતિસંયુતઃ ॥

વાતરક્તેન કૃષ્ણોઽપિ પિત્તરક્તેન પિન્ગલઃ ।

પિત્તવાંશ્ચ નરો રૂક્ષઃ ક્ષિગ્ધઃ શ્યામઃ કફાસૃજા ॥

ભૃક્કરાગાઙ્ગનાકારં વાતેન દૃષ્ટિમણ્ડલમ્ ।

સૂક્ષ્મલોમા ચ કૃષ્ણશ્ચ રૂક્ષમૂર્ધજતોન્વિતઃ ।

યસ્ય વાતેન તં વિદ્ધિ નલ્લસૂક્ષ્માસિતચ્છવિમ્ ॥

૧ ઋતુવ્યાસ્રજઃ સ્ત્રીણાં. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ દીર્ઘ. પ્ર૦ ૧ લી.

૩ મર્ધજયાન્વિતઃ. પ્ર૦ ૧ લી.

પિત્તેન પીતશ્ચ ભવેદ્લોમા પિત્તેક્ષણાભશ્ચ સપિત્તકેશઃ ।

અલોમશઃ પીતનલ્પપ્રભઃ સ્યાત્ શુધ્રાતુરો વૈ પુરુષઃ સ દક્ષઃ ॥

સ લોમશો દક્ષકઠોરકેશઃ ક્ષ્યામચ્છવિદ્દક્ષતનુર્વિશાલઃ ।

સુસ્નિગ્ધદન્તઃ સિતનેત્રરમ્યો નલ્પચ્છવિઃ પાણ્ડુસુદીર્ઘનાસઃ ॥

જો જન્મથી પુરુષમાં વાયુ અધિક હોય તો તે પુરુષ શ્યામવર્ણનો થાય તથા તે વાતપ્રકૃતિનો થાયછે; પિત્તથી પુરુષ ગોરો તથા પિત્તપ્રકૃતિ વાળો થાયછે; કફથી મનુષ્ય સ્નિગ્ધ, કાળો તથા ઘણા વાળવાળો થાયછે. તેના વાળ ઘણા લાંબા હોય છે તથા તે કફપ્રકૃતિવાળો થાયછે. વાત-રક્તવડે મનુષ્ય કાળો થાયછે; પિત્તરક્તવડે માંજરો, પિત્તવાળો તથા રક્ષ થાયછે; કફરક્તવડે સ્નિગ્ધ અને શ્યામ થાયછે. વાયુવડે દૃષ્ટિનું મંડળ ભમરાના જેવા કે કાળજાના જેવા કાળા રંગનું હોયછે. વળી જેને રૂવાંટાં કે વાળ ઓછા હોયછે, જેના શરીરનો રંગ કાળો હોયછે, જેના માથાના કેશ રક્ષ હોયછે, તથા જેના નખ સૂક્ષ્મ તથા શ્યામ હોયછે, તેને વાતપ્રકૃતિનો જાણવો. પિત્તપ્રકૃતિવાળો માણસ પિત્તને લીધે પીળા વર્ણનો, બહુ રૂવાંટાં વગરનો, પીળા નેત્રવાળો, પિળાશ પડતા કેશવાળો, ઓછા વાળવાળો, ભૂખાળવો તથા ગર્વિષ્ટ હોયછે; તેના નખની કાંતિ પીળાશપર હોયછે. કફની પ્રકૃતિવાળા માણસને રૂવાંટાં ઘણાં ઉગેછે, તે ગર્વિષ્ટ હોયછે, તેના કેશ કઠોર હોયછે, તેની કાંતિ શામળી હોયછે, તેનું શરીર પ્રૌઢ અને વિશાળ હોયછે, તેના દાંત સ્નિગ્ધ હોયછે, તેનાં નેત્ર ઘોળાં હોયછે, તેની આકૃતિ સુંદર હોયછે, તેના નખની કાંતિ શ્વેત હોયછે અને તેનું નાક ઘણું લાંબું હોયછે.

નપુંસક વગેરેની ઉત્પત્તિનું કારણ.

સમવીર્યરજસ્ત્વેન નરઃ સ્ત્રીપ્રકૃતિર્ભવેત્ ।

નપુંસકમિતિ ય્યાતં ન સ્ત્રી ન પુરુષો વદેત્ ॥

દોષધાતુવિશેષેણ સજ્ઞે સત્યજ્ઞસમ્ભવઃ ।

કૃતશ્ચાન્તે ચ સમ્ભોગે દ્વાખ્યાં ચ દ્રવતે મનઃ ।

દૃશ્યતે યમલોત્પત્તિરન્યચિત્તપ્રિયઙ્કરી ॥

સમદોષબલેનાપિ પ્રકૃત્યા વિકૃતેરપિ ।

શુક્રાસૃક્ચ ભવેચ્છ્યામા નપુંસકસમુદ્ભવા ॥

ન્યારે વીર્ય તથા રજ સમાન હોય ત્યારે જે પુરૂષ થાય તો તે સ્ત્રીપ્રકૃતિનો થાયછે અથવા નપુંસક થાયછે કે જેની સ્ત્રી કે પુરૂષ બેમાંથી એકેયમાં ગણના થતી નથી. ન્યારે બ્રાંતિસંહિત સંભોગ કરતાં સ્ત્રી કે પુરૂષનું બે સ્ત્રી કે બે પુરૂષની ધારણાથી મન દ્રવેછે ત્યારે જેડવાંતી ઉત્પત્તિ દેખાયછે કે જે જેનારા ચિત્તને આનંદ આપેછે. વીર્ય અને રક્તમાં સમાન દોષના બળથી તેની પ્રકૃતિમાં કાંઈ વિકાર થઈ જાય એટલે પુરૂષનું અધિક વીર્ય છતાં કાંઈ દોષના બળથી તેમાં વિકાર થઈ સ્ત્રીના શુણ્ણ પ્રાપ્ત થાય તો તે સ્ત્રી નપુંસક ઉત્પન્ન થાય.

શરીરના અવયવોની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર.

પ્રથમં बीजलोहितं पञ्चभूताग्निना परिपक्वं क्रियते । तेन च कलल उत्पद्यते सोऽपि चान्तःस्थेन वायुना बुद्बुदाकारो भूत्वा बाह्यवातेन सम्भृतो भवति । स च पञ्चभूताग्निना पिण्डं जनयति । तच्च पिण्डं परिपाकं गतं घनं संजातं च व्यानवातेन पञ्च-
तत्वेभ्यो हस्तपादादीन् शिरोऽवयवान् संजनयति । अन्तःस्थो वायुरેकोऽपि नानાસ્થાનં સમાશ્રિત્ય દેહાકારં કરોતિ । ઉદાનો ગલહૃદયસંસ્થિતો દેહમુખદ્વારં પ્રકાશયતિ । અપાનવાયુરધઃ-
સ્થોઽપાનદ્વારં વિશોઘયતિ । एते चान्तःस्थाः पृथक् पृथक् मार्गे छिद्रं कृत्वा निर्गच्छन्ति । तान्येव नवद्वाराणि मुखघ्राणकर्णने-
त्रापानमोहनानि । चैतानि द्वाराणि वातेन प्रभवन्ति । तत्रा-
न्तःस्थो वायुः प्रतानत्वेन हस्तपादाद्यानवयवान् संजनयति ।

પ્રથમ બીજ અને રક્તને પાંચ ભૂતનો અગ્નિ પરિપક્વ કરેછે, અને તેથી એક મિશ્રણ જેવો કલલ ઉત્પન્ન થાયછે. તે કલલ પોતાની અંદરના વાયુવડે પરપોટા જેવો થાયછે તથા તેમાં આહારનો વાયુ ભરાય છે. એ પરપોટા વળી પાંચ ભૂતના અગ્નિથી પરિપક્વ થઇને પિંડ (ગોળા જેવા આકારને) ઉત્પન્ન કરેછે. તે પિંડ પક્વ થઈને કઠણુ થાયછે ત્યારે તેમાં વ્યાન વાયુવડે પાંચ તત્વમાંથી હાથ, પગ વગેરે અને માયું વગેરે અવયવો ઉત્પન્ન થાયછે. એ પિંડમાં રહેલો વાયુ એક છતાં પણ જૂદા જૂદા સ્થાનમાં રહીને દેહનો આકાર ઉત્પન્ન કરેછે. ઉદાન-વાયુ ગળામાં અને તદ્દયમાં રહીને દેહનું મુખદ્વાર પ્રકટ કરેછે. અપાન-

વાયુ શરીરના નીચેના ભાગમાં રહીને અપાનદ્વારને શુદ્ધ કરેછે. એ વાયુઓ જે માંહે રહેલા હોય છે તે જૂદે જૂદે માર્ગે છિદ્રો ઉત્પન્ન કરીને બાહ્ય નીકળે છે, અને તેથીજ મુખ, બે નાક, બે કાન, બે નેત્ર. ગુદ તથા મેહન (મૂત્રદ્વાર) એવાં નવ દ્વાર ઉત્પન્ન થાયછે. પછી શરીરમાં રહેલો વાયુ વિસ્તાર પામીને હાથ પગ વગેરે અવયવોને ઉત્પન્ન કરેછે.

પાંચભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલા અવયવ વગેરે.

ત્વચ્છાંસકેશરોમાસ્થિ ભૂમાગો જનયેત્ તથા ।
 રસં રક્તં ચ લાલાં ચ મૂત્રં શુક્રં જલાદિતિ ॥
 અગ્નિઃ પિત્તં ચ નેત્રે ચ તમઃ ક્રોધશ્ચ તેજસઃ ।
 શ્રુતિઃ સ્પર્શસ્થોચ્છ્વાસઃ સ્વેદશ્ચંક્રમણાદિકમ્ ॥
 વાતાત્પંચ પરિજ્ઞેયા અન્યા પ્રકૃતિરેવ ચ ।
 મનો બુદ્ધિસ્તથા નિદ્રા આલસ્યં મદ એવ ચ ॥
 શૂન્યાત્પશ્ચ પ્રજાયન્તે દેહે દેહે વ્યવસ્થિતાઃ ॥

પૃથ્વીતત્ત્વના ભાગથી ત્વચા, માંસ, કેશ, રેવાંટાં, અને હાડકાં એ પાંચ વાનાં ઉત્પન્ન થાયછે. રસ, રક્ત, લાળ, મૂત્ર અને વીર્ય, એ પાંચ વાનાં જળથી ઉત્પન્ન થાયછે. જઠરાગ્નિ, પિત્ત, નેત્ર, અંધકાર, અને ક્રોધ એ પાંચ વાનાં તેજ (અમિતત્ત્વથી) ઉપજે છે. શ્રવણ, સ્પર્શ, ઉચ્છ્વાસ, સ્વેદ અને ગમન, એ પાંચ વાયુથી ઉપજેલાં જાણવાં. વાયુ-દોષથી જે વાતપ્રકૃતિ ઉત્પન્ન થાયછે તે જૂદી છે. મન, બુદ્ધિ, નિદ્રા, આલસ અને મદ, એ પાંચ જે પ્રત્યેક દેહમાં રહેલાં છે તે આકાશથી ઉત્પન્ન થાયછે.

ત્વચાદિકની ઉત્પત્તિ.

ઘાતરક્તેન ત્વગ્દેહે માંસં ત્વગાશ્રિતં મતમ્ ।
 શુક્રશ્લેષ્મોઙ્ગવો મેદો રસોઽશ્વિરક્તસમ્ભવઃ ।
 પિત્તાશ્રિતં હૃદયસ્યં વાતરક્તમયં યદ્વત્ ॥
 રક્તશ્લેષ્મરસાશ્રિતમુરઃ । રક્તશ્લેષ્મમયઃ ક્ષીઠાકફર-
 કમયં ફુફ્ફુસમ્ ।
 પશ્ચભૂતમયં દેહમાકાશં શૂન્યમેવ ચ ॥

શૂન્યાદ્વાયુઃ સમુત્પન્નો વાયોઃ પ્રાણઃ પ્રજાયતે ।

પ્રાણાત્સત્ત્વં તથા જાતં સર્વં સત્ત્વે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥

વાયુ તથા રક્તવડે દેહની ત્વચા ઉત્પન્ન થાયછે. માંસ ત્વચાના આશ્રયથી થાયછે એમ માનેલું છે. વીર્ય તથા કફથી મેદ ઉપજે છે. અસ્થિ અને રક્ત રસથી ઉત્પન્ન થાયછે. પિત્તને આશરતે રહેલું યકૃત વાયુ તથા રક્તથી ઉપજેલું છે તથા તે લઘ્યમાં છે. રક્ત, કફ તથા રસને આશ્રય આપી રૂ (લઘ્ય) છે. રક્ત અને કફથી પ્લીહા (અરોળ) ઉત્પન્ન થઈ છે. કફ અને રક્તથી ફેફસા ઉપજેલું છે. એવી રીતે પાંચ ભૂતમય દેહ ઉત્પન્ન થયેલો છે. તેમાં જે આશ્રય છે તેને શૂન્ય કહિયે છીયે. એ શૂન્યથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો છે. વાયુથી પ્રાણ ઉત્પન્ન થાયછે. પ્રાણથી સત્વ ઉત્પન્ન થાયછે. અને સધળું જગત્ સત્ત્વને વિષે સ્થિતિ કરીને રહેલું છે.

પંચભૂતની ઉત્પત્તિ.

આકાશાઙ્ગલમુત્પન્નં જલાઙ્ગાતા વસુન્ધરા ।

તસ્યાસ્તેજસ્તથા જાતં તેજસો જાયતે તમઃ ॥

પञ्चભૂતાત્મકે દેહે પञ્चेन्द्रિયસમાયુતે ।

ભૂતાનાં ચ પ્રધાનો ય આકાશમિતિ શબ્દિતઃ ॥

આકાશાત્તેજસ્તેજસો દર્પો દર્પાત્પરાક્રમસ્તસ્માદહઙ્કારસ્તતઃ કોપઃ કોપાત્તમસ્તમસઃ પાપમિતિ । આકાશાત્સત્ત્વં સત્ત્વાત્સત્ત્વં સત્યાત્તપસ્તપસો નયો નયાદ્ વિવેકો વિવેકાચ્છાન્તિઃ શામ્ભ્યા ધર્મઃ ઇતિ । સત્યાદ્રજો રજસઃ કામો કામાલ્લૌલ્યં લૌલ્યાદ્સત્યમસત્યાત્પાપમિતિ । રસાત્કામઃ કામાદભિલાષોઽભિલાષાક્ષ પ્રજા પ્રજાયા મૈત્રી મૈત્ર્યાઃ ક્ષોહઃ ક્ષોહાન્મોહો મોહાન્માયા તતો ભ્રાન્તિર્ભ્રાન્ત્યા મિથ્યા તતોઽવિદ્યા અવિદ્યાયાઃ પુણ્યપાપાનિ પુણ્યપાપેભ્યઃ સમ્ભવ ઇતિ ।

આકાશથી જળ ઉત્પન્ન થયું છે; જળથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થયું છે; તે પૃથ્વીથી તેજ ઉત્પન્ન થયું છે; તેજથી અંધકાર ઉત્પન્ન થયો છે; પંચભૂતાત્મ તથા પાંચ ઈન્દ્રિયોવાળા દેહમાં સર્વે ભૂતોમાં જે ભૂત મુખ્ય છે તેને આકાશ કરીને કહેછે. આકાશથી તેજ ઉત્પન્ન થાયછે; તેજથી ગર્વ, ગર્વથી પરાક્રમ, પરાક્રમથી અંધકાર, તેનાથી કોપ, કોપથી તમોગુણ

અને તમોગુણથી પાપ ઉપજેછે. આકાશથી સત્વ, સત્વથી સત્ય, સત્યથી તપ, તપથી નીતિ (નય), નીતિથી વિવેક, વિવેકથી શાંતિ અને શાંતિથી ધર્મ ઉપજેછે. સત્યથી રજોગુણ, રજોગુણથી કામ, કામથી લલુતા, લલુતાથી અસત્ય, અને અસત્યથી પાપ ઉપજેછે. રસથી કામ, કામથી અભિલાષ, અભિલાષથી પ્રભ, પ્રભથી મિત્રતા, મિત્રતાથી સ્નેહ, સ્નેહથી મેહ, મેહથી માયા, માયાથી ભ્રાંતિ, ભ્રાંતિથી મિથ્યા, મિથ્યાથી અવિદ્યા, અવિદ્યાથી પુણ્યપાપ, અને પુણ્યપાપથી જન્મ થાયછે.

જાગ્રદાદિ અવસ્થાઓની ઉત્પત્તિ.

સત્વાચ્ચ જાગ્રદેવ સ્યાત્તમસા સ્વપતે પ્રભુઃ ।

તમસા પ્રવૃતો દેહી વ્યોમેન શૂન્યતાં ગતઃ ॥

દેહં વિશ્રમતે યસ્માત્તસ્માન્નિદ્રા પ્રકીર્તિતા ।

નાસોર્ધ્વં ચ ભુવોર્મધ્યે લીયતે ચાન્તરાત્મના

તત્ર ચેતો ભવેત્તસ્માન્નિદ્રાયાં લીયતે નરઃ ।

સત્વાત્તેજઃ સમાખ્યાતં તેજસા પિત્તમેવ ચ ।

જાયતે વાયુસ્તમસઃ સ્વપતે તમસાવૃતઃ ॥

વાયોસ્તમઃસમાયોગાત્સ્વપ્રાવસ્યેતિ ગીયતે ॥

સત્ત્વં તમસ્તથા વાયુર્વર્તતે ચૈકયોગતઃ ।

સુષુમ્ના સા મહાપ્રાજ્ઞ ! વિજ્ઞાતવ્યા પ્રયત્નતઃ ॥

સત્વગુણથી જાગ્રત્ અવસ્થા ઉત્પન્ન થાયછે અને તમોગુણ દેહનો પ્રભુ જે જીવાત્મા તે શયન કરેછે. જીવ જ્યારે તમોગુણથી ઢંકાયછે ત્યારે આકાશ તત્ત્વવડે તે શૂન્યપણાને પામી જાયછે. શૂન્યપણાને પામીને તે દેહને વિશ્રામ આપેછે માટે તેને નિદ્રા કહેછે. અંતરાત્મા સહિત ચિત્ત નાકથી ઉપરના ભાગમાં અને બન્ને ભમરોની વચ્ચે લીન થાયછે, માટે નિદ્રા ઉત્પન્ન થાયછે અને તે નિદ્રામાં મનુષ્ય લીન થાયછે. સત્વ થકી તેજ ઉત્પન્ન થાયછે, અને તેજથી પિત્ત ઉપજેછે. તમોગુણથી વાયુ ઉત્પન્ન થાયછે અને તે તમોગુણથી વીટાયલો મનુષ્ય નિદ્રા પામેછે. વાયુ અને તમોગુણના યોગથી સ્વપ્નાવસ્થા ઉત્પન્ન થાયછે. સત્વ, તમોગુણ અને વાયુ એ ત્રણનો જ્યારે એક યોગ થઈને વર્તેછે ત્યારે હે

મહાબુદ્ધિમાન! સુષુમ્ણા કહેવાયછે. એ સુષુમ્ણા પ્રયત્ને કરીને બાણુવા
જેવી છે.

આહારાદિકની ઉત્પત્તિ.

આહારનિદ્રાભયકામતૃષ્ણા ક્ષુધા ચ માત્સર્યમદશ્ચ મોહઃ ।

ક્રોધાભિલાષઃ સુખતૃપ્તિશાન્તિર્ભવન્તિ ચૈવ દેહમૃતાં શૃણુ ત્વમ્ ॥

આહારસ્યૈષળા દેહે વિચરતો હુતાશનાત્ ।

તૃપ્તિં વાપિ સમાપ્નોતિ રસાસ્વાદાશ્નરઃ સદા ॥

યદા યદા શોષયતે મલાનામગ્નિસ્તદા તૃપ્તિમિવાતનોતિ ।

યદા ચ યસ્યૈવ ભવેદતૃપ્તિસ્તદૈવ તૃષ્ણાં પ્રતનોતિ ચેતઃ ॥

આહાર, નિદ્રા, ભય, કામ, તૃષ્ણા, ભૂખ, અદેખાઈ, મદ, મોહ, ક્રોધ, અભિલાષ, સુખ, તૃપ્તિ, શાન્તિ, એ સર્વે વિકારો (તે તે કારણોથી) મનુષ્યોને ઉપજેછે; હે હારીત! તું સાંભળ. શરીરનાં કરતા અગ્નિવડે આહારની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાયછે. તથા રસના આસ્વાદવડે મનુષ્ય સદૈવ તૃપ્તિ પામેછે. જ્યારે જ્યારે શરીરમાંના અગ્નિ મહત્ત્વ શોષણ કરેછે ત્યારે ત્યારે તે તૃપ્તિ પામેછે; જ્યારે કોઈ મનુષ્ય અતૃપ્ત થાયછે ત્યારે તેનું ચિત્ત તે વિષયની તૃષ્ણા ઉત્પન્ન કરેછે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे शरीरस्थाने शारीरा-

ध्यायो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

इति शारीरस्थानं समाप्तम् ।

अथ परिशिष्टाऽध्यायः ।

परिशिष्टाध्यायः.

इति प्रोक्तः शरीरार्थः स व्यासेनोपदिश्यते ॥
श्रुत्वा चैवं महातेजा हारीतो मुनिसत्तमः ।
प्रणिपत्य गुरुं श्रेष्ठं दृष्टान्तःकरणस्ततः ।
जगाम स्वर्णदीतीरं ज्ञानध्यानरतस्तथा ॥
य एतत्पठति शास्त्रं महर्षेर्वदनाच्छ्रुतम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो नीरजः सुखमश्नुते ॥
आदौ यद्ब्रह्मणा प्रोक्तमग्निना तदनन्तरम् ।
धन्वन्तरिणा प्रोक्तं च अश्विना च महात्मना ।
एवं वेदसमं ज्ञेयं नावज्ञाकारणं मतम् ।
अन्यैश्च बहुधा प्रोक्तं नानाशास्त्रविशारदैः ॥
अमीषां च मतं ग्राह्यं तस्मात्सर्वे समाविदुः ।
चरकः शुश्रुतश्चैव वाग्भटश्च तथापरः ।
मुख्याश्च संहिता वाच्यास्तिस्र एव युगे युगे ॥
अत्रिः कृतयुगे वैद्यो द्वापरे शुश्रुतो मतः ।
कलौ वाग्भटनाम्नश्च गरिमात्र प्रदृश्यते ॥
वैष्णवी चाश्विनी गार्गी तत्र माध्यमिकापरा ।
मार्कण्डेयेन कथिता योगिराज्ञा सुधीमतः ।
संहिता ऋषिभिः प्रोक्ता मन्त्रैर्नानाविधैर्विभो । ॥
अग्निवेशश्च भेडश्च जातूकर्णः पराशरः ।
हारीतः क्षारपाणिश्च षडेते ऋषयः स्मृताः ॥
यथा सिंहो मृगाणां च यथाऽनन्तो भुजङ्गमे ।
देवानां च यथा शम्भुस्तथात्रेयोऽस्ति वैद्यके ॥
तस्माद्यत्नेन सदैवैः सादरैश्च सुमानसैः ।
अर्चनीयोऽनुमन्तव्यो दास्यति सुखसम्पदः ॥

એ પ્રમાણે શરીરસંબંધી વર્ણન (સંક્ષેપ)માં કહ્યું છે. એ શારીર-
પ્રકરણ ખીજા મુનિઓએ વિસ્તારથી કહ્યું છે. એ પ્રમાણે સાંભળીને
મોટા તેજવાળા મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ હારિતમુનિ અંતઃકરણમાં હર્ષ પામીને
પોતાના શ્રેષ્ઠ ગુરૂને પ્રણામ કરી ગંગાનદીને કાઠે ગયા અને ત્યાં જઈને
સ્નાન કરીને ધ્યાનમાં આસક્ત થયા (સ્નાન સંધ્યાદિ નિત્ય કર્મમાં
પ્રવૃત્ત થયા). મહર્ષિ આત્રેય મુનિના મુખથી સાંભળેલું આ શાસ્ત્ર જે
ભણે તે સર્વ પાપથી નિર્મુક્ત થઈને તથા નિર્મલ થઈને સુખ ભોગવે
છે. આ શાસ્ત્ર પ્રથમ બ્રહ્મદેવે કહ્યું હતું; તેમની પાસેથી સાંભળીને
અત્રિ ઋષિએ કહ્યું હતું. તેજ પ્રમાણે ધન્વંતરિ અને માહાત્મા અશ્વિની-
કુમારે કહેલું હતું. એ રીતે એ શાસ્ત્ર વેદસમાન જાણવા જેવું છે
પણ અવગણના કરવા જેવું નથી. ખીજા ઋષિઓ જે અનેક પ્રકારનાં
શાસ્ત્રોમાં કુશળ હતા, તેમણે પણ આ શાસ્ત્ર ધણું પ્રકારે કહ્યું છે; એ
સર્વેના મત યથા કરવા જેવા છે માટે પંડિતે એ સર્વે આચાર્યોને
સમાન જાણે છે. ચરક શુશ્રુત અને વાગ્ભટ, એ ત્રણ સંહિતાઓ મુખ્ય
છે; પ્રત્યેક યુગમાં એ ત્રણ સંહિતાઓ પ્રાધાન્ય પામેલી જાણવી. સત્ય-
યુગમાં અત્રિ વૈદ્ય હતા; દ્વાપરમાં સુશ્રુત વૈદ્ય હતા, અને કલ્પયુગમાં
વાગ્ભટ નામે વૈદ્યનું શ્રેષ્ઠ જોવામાં આવે છે. વૈષ્ણવી, આશ્વિની અને
ગાર્ગી, એવી ત્રણ આયુર્વેદની સંહિતાઓ બુદ્ધિમાન યોગીજ્ઞ માર્કંડેયે
કહેલી છે તેમાંથી મધ્યની એટલે આશ્વિની સંહિતા શ્રેષ્ઠ છે, એમ પણ
તે મહાત્માએ કહેલું છે. હે વિભો! નાના પ્રકારના મંત્રાસહિત ઋષિ-
ઓએ સંહિતાઓ કહેલી છે. અશ્વિવૈશ, ભેડ, જાતૂકર્ણુ, પાશર, હારીત
અને ક્ષારપાણિ. એ છ ઋષિઓ (આયુર્વેદ સંહિતાના પ્રવર્તીવતાર થયા
છે) જેમ બધાં પશુઓમાં સિંહ, સર્પોમાં જેમ શેપનાગ, અને દેવોમાં
જેમ શંભુ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ વૈદ્યક ગ્રંથોમાં આત્રેય સંહિતા ઉત્તમ છે.
એટલા માટે સારા મનવાળા ઉત્તમ વૈદ્યોએ આદરથી અને યત્નથી આ
ગ્રંથનું પૂજન કરવું અને સન્માન કરવું; કેમકે તેમ કરવાથી તેમને સુખ
અને સંપત્તિ આપશે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे परिशिष्टाध्यायः ।

इति हारीतसंहिता समाप्ता ।

छोटालालेन विदुषा वटपत्तनवासिना ॥
भाषान्तरेण व्याख्याता तेन हारीतसंहिता ॥ १ ॥

विज्ञप्तिः

अस्तु विदितमेतद्भवतां शुभवतां यच्छ्री-
मता आत्रेयमुनिभाषितस्य हारीतसंहिता-
ग्रन्थस्य गुर्जरभाषांतरसंवलितस्य मुद्रणाय
संप्रवृत्तेन मयाद्य तस्य वटपत्तनवास्तव्येन
विद्वद्गुणस्तव्येन छोटालालशास्त्रिणा भाषा-
न्तरं कारयित्वायं ग्रन्थः प्रकाशं नीतः । आ-
शास्यते च भैषज्यरसिकैरुपयोक्ष्यते सुजनै-
रिति सविनयं गुणगणलुब्धाः परपरिश्रम-
विदः कोविदा विज्ञाप्यन्ते यदत्र भाषान्तरे
मूले वा मानुषशेमुषीसुलभानि स्वलितानि
संशोधनीयानीति श्रीः

मोहमयी संवत् १९४८ आषाढ शुक्लपक्ष ९.

लववंशोद्भवेन रघुनाथतनुजनुषा
जयरामेण.

અગાઉથી ગ્રાહક થનાર સદ્ગ્રહસ્થોના મુખારક નામોની યાદી.

અજમેર.

- રા. રા. મોહનલાલ બહેચરદાસ. ૧
,, જમનાદાસ ઝવેરશા. ૧

અમરામા.

- રા. રા. મણીશંકર હરગોવિંદ. ૧

અમડાસા.

- ને. ના. કુંવર શ્રીરાયચણુ, }
સં. શ્રીતેરાના યુવરાજ કુંવર. } ૧

અમદાવાદ.

- રા. રા. ભગવંતરાય લલુભાઈ. ૧
,, જડુલાલ મોહનલાલ. ૧
,, જ્ઞેશંગ મોતીલાલ. ૧
,, ધર્મચંદ જયચંદ મેહેતાજી. ૧
,, પુરષોત્તમ હરીશંકર. ૧
,, કસનલાલ માધવલાલ. ૧
,, ભગુભાઈ કૃત્તેચંદ. ૧
,, રણુછોડલાલ નરોત્તમવ્યાસ. ૧
,, શીવાનંદ અક્ષયારી. ૧
,, બળુરાવ ચમનલાલ. ૧
,, વૃજરાય સાકરલાલ હાઈ-
કોર્ટના પ્લીડર. ૧
,, અમૃતલાલ પ્રાણુલાલ. ૧
,, ગવરીશંકર કીરપારામ વૈદ. ૧
,, અચરતલાલ મોતીભાઈ. ૧

અમરેલી.

- રા. રા. હરજીવન પુરષોત્તમ. ૧
,, ઉમીયાશંકર હીરાશંકર પંચા. ૧
,, હરજીવન રતનજી વૈદ. ૧

અલાહાબાદ.

- રા. રા. પંડીત બદ્રીનાથ. ૧
,, ,, મથુરા પ્રસાદ. ૧

અલીગઢ.

- રા. રા. બલલ શંકરજી જાની. ૧

અણગામ.

- રા. રા. મંગા કીકા. ૧

અહમદનગર.

- રા. રા. છોટાલાલ રણુછોડલાલ. ૧

આકર્ફંદ.

- રા. રા. પ્રદહાદ અમુલખબારોટ. ૧
,, શંકરરાવ માર્તંડરાવ. ૧

આમરજી.

- અક્ષયારી વાસુદેવ ચૈતન. ૧

આમોદ.

- ઉદાસીબાવા અયોધ્યાપ્રસાદ
રામપ્રસાદ. ૧

- રા. રા. બહેચર હીરાચંદ મેતા. ૧

ઘઝાપુર.

- રા. રા. અમાઈદાસ મકન પટેલ. ૧

ધડર.	
હીઝ હાધનેસ સર કેશરીસિ-	
હજી મહારાજ સાહેબ	
ઑફ ધડર.	૧૦
ધંદ્રોડા.	
રા. રા. ભાઈશંકર વસંતરામ.	૧
ધલોલ.	
વૈધ ફરસુરામ ધનેશ્વર.	૧
ઉજેણુ.	
રા. રા. ગોમાજી આદમજી સરાફ.	૧
ઉંઝા.	
રા. રા. નારણદાસ લાલદાસ વૈધ.	૧
ઉંટડી.	
રા. રા. લલ્લુભાઈ મુરભાઈદેશાઈ.	૧
ઉંણુ.	
રા. રા. શંકરલાલ નાનાલાલ	૧
ઉતેળીયા.	
મે. મુરસિંહજી લાઈબ્રેરીના સેક્રે.	૧
ઉદવાડા.	
શેઠ બહેરામજી પેસ્તાનજી ભરડા.	૧
ઉદેપુર.	
મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ સામ-	
ળદાસ મેન્ચર ઑફધી	
સ્ટેટ કાઉન્સીલ.	૧
ઉના.	
રા. રા. દુર્લભજી જ્ઞેશંકર જ્ઞેશી.	૧
ઉપલેટા.	
ડા. મુળશંકર વિં દામોદર.	૧
ઉમરેઠ.	
રા. રા. હરગોવિંદ મયારામ શુક્લ.	૧
„ ત્રીભોવનદાસ રણછોડદાસ.	૧

ઓરધ.	
B. K. Kaney.	૧
ઓલપાડ.	
રા. રા. રામચંદ્ર અભયરામ.	૧
અંબર.	
રા. રા. કેશવજી જોઠા.	૧
„ લક્ષ્મીદાસ શંકરજી વૈધ.	૧
„ રામજી લધાણી પટેલ.	૧
„ મુરારજી કૃષ્ણજી મેતા.	૧
„ ધનજી રત્નેશ્વર.	૧
„ સેક્રેટરી અંબર લાઈબ્રેરી.	૧
કચ્છમાંડવી.	
ગુસાંઈ વિદાગર ન્યાલગર.	૧
રા. રા. જોઠા નરશી.	૧
કડોદ.	
પંજા મનસુખરામ આણંદરામ.	૧
કપલેથા.	
રા. રા. ડાહ્યાભાઈ નાનાભાઈ માંડર	
કપડવંજ.	
રા. રા. મંગળદાસ સામળદાસ.	૧
„ છગનલાલ અમીચંદ વૈધ.	૧
કરાંચી.	
રા. રા. પુરષોત્તમ શંકર ત્રવાડી.	૨
„ હરીશંકર લીલાધર વૈધ.	૧
„ આદુમલંજી હેડમાસ્તર.	૧
„ નાનજી ઝવેર જ્ઞેશી.	૧
શેઠ આદમજી અબદુલગુશન.	૧
રસવૈધ લક્ષ્મીદાસ વિં શંકરજી.	૧
ઠાકર અંબાશંકર જ્ઞેશંકર.	૧
મીસ્ત્રી આણંદ કરશન.	૧
કલકત્તા.	
શેઠ ગુશય મહમદ બંગાલી.	૧
„ હોરમજી મેયેરજી મુહાં.	૧

કલીકોટ.

રા. રા. લધા રામજી. ૧

,, ચત્રજી નરશી. ૧

કલોલ.

રા. રા. ભગવાનલાલ મનસુખ-

રામ ભટ. ૧

,, નટવરલાલ છોટાલાલ ભટ. ૧

કવેરા.

રા. રા. કેશવજી દહેરાભાઈ. ૧

કામરેજ.

રા. રા. ગણીભાઈ ભીમભાઈ દેવ ૧

કીમ.

ગ. ગોરધનદાસ જીવજીદાસ. ૧

કુંકડ.

વૈદ્ય. હરજીવનદાસ ગણુપતરામ. ૧

કુંડલા.

વૈદ્ય. રામજી વિં નગજીવન. ૧

કુમટા.

રા. રા. સામજી ચાંપશી. ૧

કોચીન.

રા. રા. દેવજી ભીમજી. ૧

કોટડા સાંગાણી.

રા. રા. ઉમીયાશંકર જીવનરામ ૧

કારભારી. ૧

કોઠ.

મહેતાજી ભાઈશંકર વસંતરામ. ૧

કોઠી.

રા. રા. હરીભાઈ પ્રભુદાસ પટેલ. ૧

કોખા.

રા. રા. ભાનુશંકર હરીવલભ. ૧

કુંડોરણા.

રા. રા. ધરમશી કરશનજી વઝીલ. ૧

,, ગોવરધન વિં રાઘવજી ,, ૧

ખરસાડ.

રા. રા. પ્રાગજી લક્ષુભાઈ દેશાઈ. ૧

ખાખરેચી.

રા. રા. શામજી ગોવરધનદાસ. ૧

ખાચગામ.

રા. રા. ભાઉ આત્મારામ. ૧

ખાનગામ.

રા. રા. ગોપાળરાવ ધમ્ધારામ

કોચળકર. ૧

ખેડા.

રા. રા. કૃષ્ણલાલ ગોવિંદરામ દે-

વાશ્રયી, ગુજરાતી ગદ્ય

પદ્ય ગ્રંથ લેખક. ૧

,, ભીખાજી મં ધાસવાલા

એકર્ટીંગ સીં સરજન. ૧

,, મણીશંકર શ્રીકૃષ્ણ, ખંભાત

સમાચારપ્રેસના માલેક. ૧

ખેરાળુ.

શેઠ ખીમચંદ વીરચંદ. ૧

ખંભાત.

રા. રા. પ્રભાશંકર શંકરજી કલાસર ૧

ખંભાળીયા.

વૈદ્ય મયાશંકર વિં દયારામ ત્રવાડી ૧

ગડત.

રા. રા. નરભેરામ કલ્યાણજી. ૧

ગઢડા.

રા. રા. હાલિભાઈ અંબારામ વૈદ્ય. ૧

ગાંગડા.

રા. રા. પ્રભાશંકર વિં પ્રાણુશં-

કર ત્રીવેદી. ૧

ગાજણા.

હાકોર શ્રી હીમતસિંહજી રાય-

સિંહજી. ૧

ગાંક.

હાકોર શ્રીરાયસિંહજી નાગજીરાજ. ૧

ગારીયાધાર.

રા. રા. હરજીવન કદાનજી. ૧

ગોંડલ.

રા. રા. હેમરાજ જેઠા. ૧

શાસ્ત્રી ભાનુશંકર વિં રામચંદ્ર. ૧

રા. રા. મણીરાય વિહલજી. ૧

સર ભગવંતસિંહજી લાધબેરીના

સેક્રેં મણીરાય વિહલજી મજમુદાર ૧

અખંડ સૌભાગ્યવંતાં આશ્રી રૂપા-

ળીઆ ચુડાવાલાં. ૧

ગાધરા.

કાજી નસરૂમીયા બનામીયા. ૧

ધારૂકા.

રા. રા. કુલશંકર ભીમજી જોશી. ૧

ધાંધળી.

રા. રા. ગવરીશંકર રણછોડજી. ૧

ધોધા.

S. G. Akoleker. પોષ્ટ માં ૧

ધોડાસર.

રા. રા. માધવલાલ વીરચંદશાહ. ૧

ચાણોદ.

મહારાણા શ્રી ખુશાલસંઘજી

કશલસંઘજી. ૧

ચીપલુજી.

રા. રા. રણછોડદાસ વેલજી. ૧

ચુડા.

રા. રા. કેશવલાલ હરજીવન. ૧

„ પોષ્ટ વિહલજી. ૧

ચોરવાડ.

પઢીયાર નારજીજી ઉમીયાશંકર. ૧

જોશી પુરૂષોત્તમ મયાશંકર. ૧

છત્રાસા.

હાકર કુવરજી વિં જગજીવન. ૧

વોરા મનજી ભદવજી. ૧

જબહાર.

ખા. ખા. કુંવરજી સાપુરજી

તારાપોરવાલા. ૧

જગુદણ.

રા. રા. નાથાલાલ હરગોવિંદ

જમી કારકુન. ૧

જખલપોર.

રા. રા. ગવરીશંકર માધવરામ. ૧

જલાલપોર.

રા. રા. જમનાદાસ છપ્પીલદાસ

મારફતીયા. ૧

જામનગર.

મહેરખાન રાધવભાઈ જેઠાણી

વજીર સાહેબ. ૪

શ્રી ત્રીકમલાલાજી ગોપાલ ભટજી ૧

રા. રા. ઝંકુભટ વિહલજી, રાજવૈદ્ય. ૧

„ ફૂલભજી વીરચંદ. ૧

શ્રીનાગરોત્કર્ષ જ્ઞાનકુસુમ પુસ્ત-

કાલયના સેક્રે. ડી. સી. અંબરીયા. ૧

રા. રા. જેઠા નરશી. ૧

„ જેશંકર ડોસા. ૧

ભટ કૃપાશંકર વિ. રેવાશંકર. ૧

જુનાગઢ.

રા. રા. મહાસુખરાય વિ. ભ-

વાનીદાસ નાણાવટી રોટ વકીલ. ૧

ખુકસેલર. ગોવિંદજી વિ. નાનજી. ૧

મંહત રેવાગરજી. ૧

મોઝેઝ એલાયઝા મીડવાઈફ. ૧

રા. રા. ભદવજી રતનજી. ૧

„ અનંતરાય ન્યાલચંદ. ૧

„ હીરાલાલ માણેકલાલ વસાવડા ૧

રા. રા. સુંદરજી મુલજી. ૧

„ ભાનુશંકર રણછોડજી. ૧

„ ત્રીકમરાય વિ. ગુલાબરાય. ૧

જેતપુર.

દરબાર શ્રીવળાસુર ગગાંસા. ૧

વકીલ અભયચંદ વિં કાલીદાસ. ૧

જેતરામ.

શુકલ હરીશંકર જોષ્ઠતારામ. ૧

જોડીયા.

રા. રા. માધવજી દેવજી. ૧

જોધપુર.

રા. રા. ભુખણદાસ ધમ્ધારામ. ૧

જંખુસર.

રા. રા. જમનાદાસ ભગવાનદાસ. ૨

„ ત્રંબકલાલ મોતીલાલ. ૧

„ ખીલારીપ્રસાદ કેશરીપ્રસાદ. ૧

„ રણછોડદાસ નરોત્તમદાસ. ૧

„ વીજભુખણ કાલીદાસ. ૧

ઝીંકુવાડા.

રા. રા. વલ્લભરામ મહાદેવ મેં. ૧

„ કેશવલાલ મગનલાલ. ૧

ઝેર.

રા. રા. ગોવરધનદાસ મુલચંદ. ૧

ટીંબરવા.

રા. રા. ખંડુભાઈ દુર્લભભાઈદેં. ૧

ડભોધ.

ગુંસાઈ હરીગર ચંચીરગર. ૧

ડા. હરીલાલ જીવણલાલ. ૧

ડુંગરપુર.

રા. રા. છોટાલાલ ખુશાલ, પ્રાધવે-

ટ સેક્રેટરી ડુંગરપુરદરબાર. ૧

ડેડાણ.

રા. રા. વશરામ બોધા મોદી. ૧

તગડી.

ચુડાસમા વજ્રેસંધજી હમીરજી. ૧

તારાપુર.

રા. રા. હરીલાલ ખુશાલભાઈ. ૧

શેઠ જીહાંગીરજી દાદાભાઈ. ૧

તેરા.

રા. રા. કાનજી કેશવરામ પંચોલી. ૧

„ પ્રેમજી વિં લાધાભાઈ મેં. ૧

દમણ.

મજમુદાર આણંદરાવ ગણપતરાવ. ૧

દાઠા.

રા. રા. હરીશંકર વિરેશ્વર વૈદ્ય. ૧

દામનગર.

રા. રા. વંદ્રાવન ભાઈશંકર. ૧

દીહોર.

રા. રા. રણછોડજી વિં નારણજી. ૧

દુધરેજ.

રા. રા. નરશીરામ તુળજીરામ દવે. ૧

દેવગઢબારૈયા.

દેવગઢ બારૈયા લાઈબેરી. ૧

રા. રા. મુળજીભાઈ રૂઘનાથજી. ૧

દેહીકા.

બાપુ કેશવલાલ. ૧

ધરમપુર.

મહારાણા શ્રીમોહનદેવજી આરો-

ગ્ય નારણ દેવજી. ૨

રા. રા. કપુરચંદ ગોપાલજી મોદી

વીરપોરવાલા આશ્રીના

ખાનગી કારભારી. ૧

ધરાસણ.

મજમુદાર રામભાઈ ઉત્તમરામ. ૨

„ પ્રાણગોવિંદ લાલભાઈ. ૧

ધાંગદ્રા.

- રા. રા. નથુશંકર ઉદયશંકર ધો-
ળકીયા. ૧
,, વૈદ્ય હરી દેવજી. ૧
,, છગનલાલ રતનજી સરવૈયર ૧
જાડેજા નારણસિંહજી સુરાજી. ૧

ધારાઉડા.

- રા. રા. રામજીદાસ માવજી. ૧
ધારાજી.

- રા. રા. રૂઢનાથ વેલજી. ૧
વકીલ કુમેરજી વિં મંગળજી ખુચ ૧
મામલતદાર પ્રભાશંકર મોતીરામ. ૧

ધોળકા.

- સરૈયા દલીચંદ ગણેશ. ૧
રા. રા. જોડાલાલ ગુલાલચંદ. ૧
,, નાથાલાલ ભાઈશંકર. ૧

નખત્રાણા.

- રાજગોર સુંદરજી વિં મેઘજી. ૧

નડીયાદ.

- વકીલ પુરૂષોત્તમ હરગોવિંદદાસ. ૧
વૈદ્ય નારણભાઈ બળવંતરામ પંડ્યા ૧

નવસારી.

- શેઠ નવરોજી જમસેદજી દસ્તુર. ૧
,, એદલજી રસ્તમજી તાતા. ૧

નરોડા.

- વૈદ્ય છગનલાલ કીરપારામ. ૧

નાંદોદ.

- મહારાણા શ્રીજીતસિંહજી. ૧
પંડ્યા લલ્લુ વિં ધનેશ્વર. ૧
વૈદ્ય બાલાશંકર ધનેશ્વર. ૧
છીતુ વીરમ શેખ. ૧

નુરપુર.

- મુનશી હૈદરશા અહમદશા. ૧

પડધરી.

- રા. રા. મુલજી લવજી વૈદ્ય. ૧

પરેલ.

- કંટ્રાકટર કાવશજી માણેકજી
અરાત. ૧

પાટડી.

- શ્રી પાટડીના દરબાર સાહેબ. ૨
રા. રા. રણછોડભાઈ મોહનભાઈ. ૧

પાટણ.

- વૈદ્ય શાસ્ત્રી સુંદરલાલ ગંગારામ. ૧
માસ્તર શીવશંકર દલપતરામ ભટ્ટ. ૧

પારડી.

- રા. રા. આનાજી રાવજી વ્યાક-
સીનેટર. ૧

- વૈદ્ય દલપતરામ વિં રામશંકર. ૧
,, હરીનારાયણ દીનાનાથ. ૧

પાલણપોર.

- પરી છગન કકલ. ૧
વકીલ ડાહ્યાભાઈ પ્રાણજીવન. ૧

પાળીયાદ.

- રા. રા. મણીશંકર જગન્નાથ
અધાર. ૧

પ્રાંતીજ.

- રા. રા. ગણપત પીતાંબર દલાલ. ૧

પાંચવડા.

- રા. રા. પુરૂષોત્તમ મયારામ વ્યાસ ૧
પુણા.

- હકીમ અબ્દુલ હુસેન કમરુદ્દીન. ૧
શેઠ રતનજી દીનશાજી ભર્યા. ૧

પેટલાદ.

- મજમુદાર શિવપ્રસાદ લલ્લુભાઈ. ૨
વકીલ રતનલાલ અચરતલાલ. ૧

રા. રા. કાશીશંકર અંબારામ વૈદ્ય. ૧

„ કનૈયાલાલ મોતીલાલ દેશાધ. ૧

„ પરભુદાસ સખીદાસ વકીલ. ૧

પૌરબંદર.

શેઠ રામજી ધનજી ગાંધી. ૧

ખત્રી લખુ તેજશી વૈદ્ય. ૧

રા. રા. આપાલાલ ગણપતરામ. ૧

„ મકનજી મોરારજી સોનેજી. ૧

„ રતનજી કલ્યાણજી પંચા. ૧

„ સેવકરામ નાનાભાઈ. ૧

સેક્રે. દેવકરજી નાનજી લાઈબ્રેરી,

રા. રા. ગાંધી દેવચંદ વંદ્રાવન. ૧

પૌંડીચરી.

રા. રા. ત્રીભોવન તુલસીદાસ. ૧

„ ગોકલદાસ જુહા. ૧

બગસરા.

રા. રા. પ્રેમજી હીરજી દવે. ૧

„ વૃજલાલ જુગતરામ

ફોનદાર. ૧

બજાણા.

બજાણા તાલુકા સ્કુલ માસ્તર. ૧

બાકરોલ.

ડા. હરી દેવજી. ૧

બાજીપુરા.

રા. રા. રણછોડજી ભગવાનજી. ૧

બાટવા.

રા. રા. જીવન વિ. ઓધવજી. ૧

બાટવા ધનજીશા લાઈબ્રેરી

બાખરા.

ખાચર નાજી ઉનક. ૧

બારસી.

જતીજી મહારાજ અધીચંદજી. ૧

રા. રા. લાલજી કોરજી. ૧

બાવળા.

પટેલ અમૃતલાલ વીકલદાસ. ૧

બુરાનપુર.

માસ્તર દલપતરામ બુલાખીરામ. ૧

„ ત્રીકમદાસ કેશવદાસ. ૧

બેટ સંખોદ્ધાર.

અક્ષયારી શ્રીહરીવલ્લભજી. ૧

બેળગામ.

રા. રા. જયચંદ માનચંદ. ૧

બોડકા.

રા. રા. અમૃતરામ વીધારામ વૈદ્ય. ૧

બોરસદ.

વકીલ રણછોડભાઈ રામભાઈ. ૧

„ ઘેલાભાઈ ભાઈશંકર. ૧

ભડેચ.

શેઠ રસ્તમજી હોરમજી વખારીયા. ૧

„ અરદેશર સોરાબજી. ૧

દાકર નવનીતલાલ અચરતલાલ. ૧

રા. રા. રણછોડલાલ મણુચંદ

ગોધારી આં ૩૦ ઇન્સ્પેં. ૧

ભાયાવદર.

રા. રા. ઓધવજી વિં ૨૧જી. ૧

„ મુળજી દુર્લભજી વ્યાસ. ૧

ભાલોદ.

જાની તોલાશંકર ગીરજશંકર. ૧

ભાવનગર.

રા. રા. હરજીવન ભગવાનદાસ. ૧

„ મગનલાલ વિં ૨૬નાથભટ્ટ. ૧

„ ઉમેદરામ કશ્ણુશંકર. ૧

„ વૃજલાલ નારણજી. ૧

„ જીવાભાઈ જુહાભાઈ. ૧

„ સારાભાઈ અવલરામ. ૧

રા. રા. માહાશંકર રણછોડજી. ૧
 „ ભગવાનલાલ નંથુરામ વૈદ્ય. ૧
 „ રણછોડજી નાગરભાઈ દેવ. ૧
 વોરા જનકરજી કરીમભાઈ. ૧

ભીંવડી.

રા. રા. મોનજી વિં મુળજી જ્ઞેશી ૧
 ભુજ.

અખંડ પ્રૌઢ પ્રતાપ ગૌઆહાણ
 પ્રતિપાલ મહારાજાધિરા-
 જ શ્રી ખેંગારજી બહાદુર. ૫

રા. રા. અંબાશંકર સુંદરજી. ૨
 „ મોતીરામ વિં રવીશંકર. ૧
 „ સમેદનાં ભાઈ નાનજીભાઈ. ૧
 આસિં રેવન્યુ. કમીશનર. ૧
 „ રેવાશંકર ખીમજી વડીલ. ૧
 „ રાડોડ તેજભાઈજી વેરાજી. ૧

ભેંસાણ.

ચારણ બલા વિં નથુભાઈ દસોંદી. ૧

મદ્રાસ.

રા. રા. પીતાંબર વિ. નરસી. ૧
 „ ગોવીંદદાસ વિ. કૃષ્ણદાસ. ૧

મહુવા.

રા. રા. ધીરજીરામ કચ્છાશંકર વૈદ્ય. ૧
 „ ભીમભાઈ નીછાભાઈ દેશાઈ. ૧
 „ રૂદરજી ખંડુભાઈ દેશાઈ. ૧

મહુધા.

દેશાઈ મોતીલાલ મથુરભાઈ. ૧

મહેમદાવાદ.

રા. રા. ઝવેરભાઈ નથુભાઈ. ૧
 „ રામકૃષ્ણ વિઠ્ઠલરાવ, ચીફ
 કૉનસ્ટેબલ. ૧

માણસા.

રા. રા. લીલાચંદ હેમચંદ. ૧

બાઈ ગંગાબાઈ કન્યાશાળાની
 હેડ મીસ્ટ્રેસ. ૧

માણાવદર.

રા. રા. મયાશંકર હરીશંકર ભટ. ૧

માતર.

રા. રા. લલ્લુભાઈ મોતીરામ જાની. ૧

માનકુઆ.

રા. રા. ઘેલા વિં કેશવજી. ૧

માલવણ.

રા. રા. દત્તારામ પુરૂષોત્તમ. ૧

માળીયા.

શ્રીમાળીયાના હાકોરસાહેબ. ૧

હાકોરશ્રી મોહોડજી. ૧

કુમાર શ્રી રાયસિંહજી. ૧

રા. રા. રેવાશંકર હરીશંકર. ૧

માંગરોલ.

મેં ઇઆહીમ કાસમમીયા. ૧

મેં મલેકઅલી પુરહાન, ૧

મેં શેખઅમીનુદીન વીં મુહમદ

બદરૂદીન સાહેબ. ૧

રા. રા. મગનલાલ શંકર પટેલ. ૧

માંચુકા.

વૈદ્ય ભીમજી જીવા જાની. ૧

માંડવા.

પા. નાગજી ધનજી. ૧

માંડવી. (સુરત).

પટેલ મગનલાલ કીકાભાઈ. ૧

મીરોલી.

રા. રા. ગોકલભાઈ ડાહ્યાભાઈ. ૧

મુંદ્રા.

રા. રા. મેઘજી જુહા, સેક્રેટરી

ખેંગારજી લાઈબ્રેરી. ૧

„ ભવાનજી વિં કલ્યાણજી. ૧

ગોરજી મોતીચંદજી કુશળચંદજી. ૧
રા. રા. વશનજી ગોકલદાસ. ૧
દાકર દૂર્લભરામ માણેકજી. ૧

મુંબઈ.

રા. રા. અમૃતરાવ શિવરામ
દેશાઈ. ૧૦
,, દામોદર સુંદરદાસ. ૫
,, દેવીદાસ હરીવલભદાસ. ૨
,, રણછોડદાસ લાલજી. ૨
સોલીસીટર ભાઈશંકર નાનાભાઈ. ૧
,, મુળજી ભવાનીદાસ. ૧
ડૉક્ટર વીરજી ઝીણા રાવળ. ૧

L. M.

,, વીટલદાસ નરભેરામ મહેતા. ૧

L. M.

,, હખીલદાસ ત્રીભોવનદાસ. ૧

L. M.

,, જમનાદાસ પ્રેમચંદ. ૧

L. M.

,, કિત્તમરામ જીવણરામ. ૧

,, લીલાધર મનજી ધાડે. ૧

,, સુરજરામ ગીરજશંકર. ૧

,, કાશીનાથ વામન કાણે. ૧

,, હાજીભાઈ પીરમહમદ. ૧

,, અમથારામ પીતાંબરદાસ. ૧

,, શીવાજી નરસુ. ૧

,, ભાવાભાઈ કેશવરામ. ૧

વૈદ્ય સુંદરજી વીરજી જોશી. ૧

,, જોરામદાસ જીવણદાસ. ૧

,, ચંદા ખટાક ગાંધી. ૧

,, ત્રીકમદાસ ગોરધનદાસ. ૧

,, દામોદર મેઘજી. ૧

,, રાધવજી કરશનજી વ્યાસ. ૧

વૈદ્ય. બખાદાસ જેઠાભાઈ. ૧

,, વિનાયકરાવ તુળજરામ. ૧

,, નાનાભાઈ તનસુખરામ. ૧

,, બાપુલાલ તુળજશંકર. ૧

,, ચતાઈ વેણીચંદ નસાઈ. ૧

શેઠ જમસેદજી દોરાબજીચીનાઈ ૧

,, સોરાબજી ખેરામજી. ૧

,, ધનજીભાઈ એદલજી તંબોલી. ૧

,, ખરશેદજી કુંવરજી મોદી. ૧

,, કેમ્પશર શાવકશા બનાજી. ૧

,, ડોસાભાઈ એદલજી મેતા. ૧

,, મંચેરજી ફરામજી તંબોલી. ૧

,, સોરાબજી હોરમજી કુપર. ૧

,, સોરાબજી નવરોજી કુપર. ૧

,, બરજેરજી હોરમજી. ૧

,, પાલજીજી દાદાભાઈ આરીટન. ૧

,, સોરાબજી લીમજીભાઈ. ૧

,, બમનજી દીનશાહ દુઆસ. ૧

,, માણેકજી નવરોજી ઝવેરી. ૧

,, જમસેદજી સોરાબજી

માલેગામવાલા. ૧

,, દાદાભાઈ ધનજીભાઈ

જસાવાલા. ૧

,, હોરમજી કાવશજી ગોલવાળા. ૧

,, માણેકશા દીનસાહ નવરોજી

લેલીનવાળા. ૧

,, મેરવાનજી દાદાભાઈ

કોલાખેવાળા. ૧

,, બરજેરજી માણેકજી સુરતીયા. ૧

,, ડોસાભાઈ ખેજનજી

મોતીવાલા. ૧

,, ડોસાભાઈ મંચેરજી ભર્યા. ૧

શેઠ ધનજીભાઈ મંચેરજી, મની-
 ચેનર. ૧
 ,, કાવશજી નવરોજી કોટવાલ
 કેશીયર. ૧
 ,, સોરાખજી દાદાભાઈ શેઠના. ૧
 શેઠ કોદાજી ખીન આલુજી. ૧
 શેઠ જીશય પીરભાઈ કરીમ. ૧
 ખોળ હીરજીભાઈ અલારખીયા. ૧
 મુનશી નુરમહમદ પીરમહમદ. ૧
 શેઠ મહમદઅલી પસનઅલી. ૧
 હકીમ તૈયબઅલી અલાખક્ષ. ૧
 ખોળ મહમદ ગઢ મુખી. ૧
 શેઠ ઇસમાલ હાજી ઇસરાફ હાજી. ૧
 મેમણ ગની હાજી હકીમ આ-
 ટવાવાલા. ૧
 શેઠ હાજી કરમાલી હાજી ખોધા. ૧
 ખોળ કાસમભાઈ મામદ મીઠા. ૧
 રા. રા. કાનજી મનશી. ૧
 ,, મોહનલાલ કહાનદાસ. ૧
 ,, દેવાત સાદુજી સોની. ૧
 ,, છગનલાલ હરીભાઈ. ૧
 ,, જેકીશનદાસ જેઠાભાઈ. ૧
 ,, લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ. ૧
 ,, નરસીદાસ ખીમચંદ. ૧
 ,, હીરજી ઘેલાભાઈ. ૧
 ,, મટુભાઈ કેશવભાઈ. ૧
 ,, કાળીદાસ વીરચંદ. ૧
 ,, મોરારજી ગોકલદાસ. ૧
 ,, હરીલાલ પ્રાણીશંકર મેતા. ૧
 ,, માણેકલાલ ધનશ્યામ-
 દાસ ઝવેરી. ૧
 ,, પુરુષોત્તમ મયાશંકર. ૧
 ,, દેવજી વીશરામ. ૧

રા. રા. મથુરાદાસ વિંઠ ગોવિંદજી. ૧
 ,, કેશવજી દામોદર જેરામ. ૧
 ,, મહીપતરામ અમરજી. ૧
 ,, વીઠલદાસખોડાભાઈક્ષત્રી. ૧
 ,, નથુ દામોદર જીવરાજ. ૧
 ,, જમનાદાસ હરગોવીંદદાસ. ૧
 ,, રાવજી સાંકળચંદ. ૧
 ,, મુરારજી નેણસી દલાલ. ૧
 ,, હરનારાયણ માણેકરામ. ૧
 ,, કાનજી કલ્યાણજી સરાફ. ૧
 ,, પ્રેમજી ત્રીકમદાસ. ૧
 ,, વીઠલદાસ મોનજી. ૧
 ,, વેણીરામ આશાનંદ મુ. ૧
 ,, કેવળરામ લાલચંદ. ૧
 ,, મણીશંકર હરીશંકર. ૧
 ,, ખીમજી લક્ષ્મીદાસ. ૧
 ,, ગીરધરદાસ જેઠાભાઈ. ૧
 ,, ગોકલદાસ દાસ. ૧
 ,, ગોરધનદાસ ચત્રભુજ. ૧
 ,, ભીમસી માણેક. ૧
 ,, માણેકલાલ ઘેલાભાઈ. ૧
 ,, નરસી વિંઠ હરજી. ૧
 ,, ત્રીકમદાસ માધવજી. ૧
 ,, હરગોવીંદદાસ કુબેરદાસ. ૧
 ,, આશર પુરુષોત્તમ. ૧
 ,, શીવજી કાનજી. ૧
 ,, હેમરાજ શામજી. ૧
 ,, સુંદરજી અરજુન. ૧
 ,, શોભાગચંદ દોલતચંદ. ૧
 ,, નંદરામ કાનજી જોશી. ૧
 ,, જીવન ધોડુજી. ૧
 ,, રવજી દેવરાજ. ૧
 ,, રામદાસ ભાલુજી. ૧

રા. રા. પ્રાણુજીવન રૂપશંકર મેતા. ૧
 „ સુંદરદાસ ધરમશી. ૧
 „ ખટાકિ તુલસીદાસ. ૧
 „ પરમાનંદ નાનજી. ૧
 „ સારંગ મુળજી. ૧
 „ ઝીણાભાઈ વીઠ્ઠલદાસ. ૧
 „ માધવજી ગોવીંદજી. ૧
 „ સારાભાઈ મગનભાઈ
 કરમચંદ. ૧
 „ વનમાળીદાસ અમરજી. ૧
 „ છોટાલાલ નરોત્તમ. ૧
 „ રાજકીસન મયાશંકર શુક્લ. ૧
 „ વશનજી મોનજી. ૧
 „ આત્મારામ મુલચંદ મહેતા. ૧
 „ જીવણદાસ લધાણી. ૧
 „ દામોદરદાસ જીવરાજ. ૧
 „ ગોકલદાસ ઈંદરજી સાડીવાળા. ૧
 „ ધનજી હરજીવન દવે. ૧
 „ ગોવિંદરામ દ્વારકાદાસ. ૧
 „ ગોવરધન નગીનદાસ. ૧
 „ કાળીદાસ ભગવાનદાસ. ૧
 „ કાળીદાસ વીરજી ભટ. ૧
 „ લક્ષ્મીદાસ મોરારજી. ૧
 „ વીઠ્ઠલદાસ ગોવિંદદાસ. ૧
 „ રાજરામ નરભેરામ. ૧
 „ મગનલાલ લાલચંદ દેવદે. ૧
 „ રતીરામ દુર્ગારામ દવે. ૧
 „ મુળજી પુરૂષોત્તમ. ૧
 „ પરશોત્તમ નગીનદાસ ચોકસી. ૧
 „ જ્ઞેહા અખૈ. ૧
 „ દ્વારકાદાસ ત્રીભોવનદાસ. ૧
 „ દાકોરદાસ નરસીંદાસ મેતા. ૧
 „ માણેકલાલ કીરપારામ માં. ૧
 ૭૦

રા. રા. નરોત્તમદાસ માણેકલાલ. ૧
 „ પ્રેમજી લીલાધર. ૧
 „ મનમોહનદાસ કાશીદાસ. ૧
 „ માણેકલાલ આત્મારામ. ૧
 „ ત્રીભોવનદાસ વેણીદાસ. ૧
 „ ખીમજી લક્ષ્મીદાસ. ૧
મેદરડા.
 ગોરજી જીવરાજ મેધજી. ૧
 પંજા દેવશંકર રણછોડજી મેહેતા. ૧
મહેલાલ.
 રા. રા. હરજીવન કુબેર. ૧
મોડાસર.
 રા. રા. આળાશંકર પુરૂષોત્તમ વ્યાસ. ૧
મોડાસા.
 આચાર્ય આપુ લીલાધર. ૧
 ભટ જગન્નાથ કૃષ્ણરામ. ૧
 રા. રા. લક્ષ્મીભાઈ અળદેવજી. ૧
મોરથાણુ.
 રા. રા. મકનજી દુર્લભભાઈ. ૧
મોરબી.
 રા. રા. કીરચંદ દામોદર. ૧
 „ વૈકુંઠ મયારામ વૈદ્ય. ૧
મોરવા.
 રા. રા. કેવળરામ રાયજી. ૧
મોરીસ.
 અબદુલ લતીફ હુસેન. ૧
રંચુન.
 રા. રા. મગનલાલ વૃજલાલ. ૧
રાજકોટ.
 રા. રા. પોપટ પરસોત્તમ કાગદી. ૧૦
 મેં કુમારશ્રી હમીરસિંહજી. ૧
 રા. આ. ગોપાલજી સુરભાઈ દેશાઈ. ૧
 રા. રા. હરજીવન વલભજી. ૨

રા. રા. બ્રહ્મચારી વાસુદેવ ચૈતન. ૧

„ કાનજી પ્રભુરામ. ૧

કાકીયાવાડ જનરલ લાંગલાઇએરી. ૧

રા. રા. કાલીદાસ પીતાંબર વ્યાસ. ૧

„ જાદવજી વહાલજી વકીલ. ૧

„ નવલરામ અવલરામ. ૧

વિ. લક્ષ્મીચંદ હેમચંદ જાડા. ૧

રા. રા. નરભેશંકર હરીશંકર,

રાજસ્થાની કોર્ટના મેમ્બર. ૧

રા. રા. બહેચરલાલ કાશીરામ. ૧

„ ચંદુલાલ મથુરાદાસ. ૧

„ વિજયશંકર મણીશંકર

કીકાણી-મજમુદાર. ૧

રાણપોર.

રા. રા. નારણજી વિ. શીવશંકર. ૧

રાંદેર.

રા. રા. કાલીદાસ કુકીરભાઇ. ૧

રાંધનપુર.

રા. રા. આબરભાઇ ભુલાભાઇ. ૧

„ મણીલાલ ગીરધરલાલ. ૧

„ ભુધરભાઇ શ્યામજી. ૧

„ મંછારામ આશારામ ભટ. ૧

રાયગઢ.

રા. રા. દલમુખરાય ભગવાનલાલ ૧

„ મગનલાલ રણછોડદાસ. ૧

લાખણકા.

રાઓલશ્રી મોતીભાઇ અખેરાજી. ૧

લાડી.

વૈદ્ય જાદવજી ભુધરજી ઉપાધ્યાય. ૧

લાલીયાદ.

રા. રા. ત્રીભોવન વિ. શિવશંકર. ૧

લીંબડા.

રા. રા. લાલજી જગજીવન દવે. ૧

લીંબડી.

મે. કુમારશ્રી ઉમેદશંધજી કુતે-

હશંધજી. ૧

રા. રા. કણ્ણાશંકર વિ. ગણેશજી

રાવળ, વૈદ્ય અગર દૈવજી. ૧

વડનગર.

રા. રા. નાનચંદ પરભુદાસ. ૧

વડોદરા.

રા. રા. ત્રંબકરાય વૃજરાય

સુખા સાહેબ. ૧

ડૉ. બટુકરામ શેખારામ. L. M. ૧

„ ધનબાઈ. ૧

રા. રા. બ. પાશંકર હરીશંકર વૈદ્ય. ૧

„ તાપીશંકર લલ્લુભાઈ. ૧

„ ધનન્યામ હરીકૃષ્ણ. ૧

„ મણીલાલ રણછોડલાલ. ૧

„ પંડીત નારાયણરાવ ભાસ્કર,

એન્જીનેયરિંગ ઇન્સ્પેક્ટર. ૧

„ લક્ષ્મીશંકર પુરષોત્તમ ત્રવાડી ૧

„ ત્રીકમલાલ માધવલાલ. ૧

„ હરીશંકર પ્રભાશંકર. ૧

„ સુરચંદ હરીચંદ. ૧

„ જ્ઞેશી વિપ્લુ આજી. ૧

„ હરીકૃષ્ણદાસ જે પારખ. ૧

„ ગીરધરભાઈ હરજીભાઈ. ૧

„ મણીલાલ લલ્લુભાઈ વૈદ્ય. ૧

ડા. નાથાલાલ ગીરધરલાલ. ૧

રા. રા. હીમતલાલ લલ્લુભાઈ. ૧

વકીલ ઉમીયાશંકર તુળનરામ. ૧

રા. રા. આલાભાઈ ગોવિંદલાલ. ૧

„ મગનલાલ સુનીલાલ વૈદ્ય. ૧

„ પરષોત્તમ આપુલાલ. ૧

વઢવાણ.

રાણાશ્રી કસલસિંહજી લઘુભા,	
ગુંદીઆલા દરબાર.	૧
રા. રા. સાકરલાલ મોનજી વ્યાસ	૧
„ માધવરામ લક્ષ્મણ.	૧
મુનશી ઉમર દરાબખાન મા-	
હમુદખાન.	૧

વરલ.

રાઓલશ્રી હરીસિંહજી રૂપસિંહજી,	
વરલ દરબાર.	૧

વલસાડ.

રા. રા. જીવણજી ગુલાબભાઈ	
દેશાઈ વકીલ.	૧
„ ગુલાબભાઈ નાગરજી દેશાઈ	૧

વહરા.

રા. રા. લલ્લુ જોરાભાઈ.	૧
------------------------	---

વલા.

મે. વખતસિંહજી મેધરાજજી.	૧
-------------------------	---

વણાદ.

રા. રા. ત્રીભોવન ગીરગ્જશંકર	
કામદાર.	૧

પરમલંસ અહમનારાયણજી ઉદે-	
પ્રકાશજી.	૧

ધાંચી બાદર ખેમચંદ.	૧
--------------------	---

વાંકાનેર.

રા. રા. દારકાદાસ નંદલાલ.	૧
--------------------------	---

„ કેશવલાલ જીવરામ.	૧
-------------------	---

વાંઘવદર.

રા. રા. અભેચંદ ડાહ્યાભાઈ.	૧
---------------------------	---

વાણુકડ.

મેતા કલ્યાણરાય જીડા ધોલકીયા.	૧
------------------------------	---

વાવડી.

રા. રા. મનસુખરામ શીવલાલ.	૧
--------------------------	---

વાસણા.

રા. રા. જીવતરાય હ. દાતાર.	૧
---------------------------	---

વાસંદા.

રા. રા. ગણપતરામ માધવરામ.	૧
--------------------------	---

„ વામનરાવ શીવરામ કરનીક.	૧
-------------------------	---

વીરમગામ.

ડા. પોપટલાલ લલ્લુભાઈ.	૧
-----------------------	---

મિ. અસમાલ અભરામ.	૧
------------------	---

વૈદ્ય ગોવિંદરામ ભાઈશંકર.	૧
--------------------------	---

વીશનગર.

ડા. ગણેશ જનાર્દન કેળકર.	૧
-------------------------	---

વકીલ પાનાચંદ મોતીલાલ.	૧
-----------------------	---

માસ્તર જગનલાલ ત્રીકમલાલ.	૧
--------------------------	---

મોદી ગોકલદાસ વીંહલદાસ.	૧
------------------------	---

વેંગાણી.

રા. રા. કરશનદાસ દુર્લભદાસ.	૧
----------------------------	---

વેરાવળ.

રા. રા. ભગવાનલાલ અમરજી.	૧
-------------------------	---

„ પ્રેમજી જેચંદ.	
------------------	--

વેરીઆવ.

ડા. એલજી જમમેદજી વાડીયા.	૧
--------------------------	---

વેચુ.

રા. રા. દોરાબજી ઉકડજી મે.	૧
---------------------------	---

વંડા.

રા. રા. નથુ ભગવાન ધોળકીયા.	૧
----------------------------	---

સણસોળી.

રા. રા. ચોખા હરીશંકર.	૧
-----------------------	---

સતલાસણ.

રા. રા. સખારામ રામચંદ.	૧
------------------------	---

„ રણછોડલાલ રાયજી.	૧
સનાળા.	
રા. રા. મોતીલાલ છોટાલાલ.	૧
સરધાર.	
સરધાર નેટીવ લાઇબ્રેરીના સે.	૧
સરપદડ.	
લાકડ રથુ વિ. વેરાભાઈ.	૧
સરસપુર.	
મહેતા અંબાશંકર નરભેરામ.	૧
સરોડા.	
રા. રા. ડાહ્યાભાઈ ઉમેદચંદ.	૧
સલાયાબંદર.	
વૈદ્ય હરીલાલ દયારામ જાની.	૧
સાણંદ.	
રા. રા. પીતાંબર ગોવિંદરામ.	૧
સાતેમ.	
પટેલ ભુલાભાઈ ગોંસાઈ.	૧
સાદરા.	
રા. રા. કેશવલાલ ગીરધરભાઈ.	૧
„ ખેમચંદ ગોવીંદજી.	૧
સાવલી.	
રા. રા. પ્રેમાનંદ ઘોડીદાસ પટેલ.	૫
સાંઠાલાલ.	
મે. જલાલભાઈ કરીમભાઈ.	૧
સાંતલપુર.	
રા. રા. મોતીલાલ મુગુટરાય.	૧
„ રામચંદ્ર ભાલુજી ફોજ.	૧
„ પ્રેમચંદ માણેકચંદ મા.	૧
સીથા.	
રા. રા. પાંડુ વાસુદેવ.	૧

સીસોદરા.	
રા. રા. જોરાભાઈ મસોત, પટેલ.	૧
સુકલતીર્થ.	
રા. રા. ઋવેરલાલ દામોદર જોશી.	૧
સુત્રેલ.	
રા. રા. પ્રેમશંકર હરગોવિંદ.	૧
સુરત.	
શાહ તિલચંદ તારાચંદ વૈદ્ય.	૨
કીમ કેપ્પશર દોરાબજી.	૧૧
રાહરા. મદનરાય મુગુટરાયજી.	
„ રીલાલ પ્રાણુલાલ મેતા.	૧
ડા. તુળશીરામ ઈન્જીરામ.	૧
„ જામસજી જીવાજી.	૧
શેઠ પાલનજી ખેડનજી ફો. માલ.	૧
વૈદ્ય મગનલાલ લાલચંદ.	૧
ડા. દીનશાહજી જીવાજી એદલ	
ખેદરામ.	૧
રા. રા. ગીરધરલાલ નારણદાસ.	૧
વકીલ મોટાભાઈ મોતીલાલ દે.	૧
રા. રા. અનુપરાય બાળમુકુંદ.	૧
„ જોષતારામ જોશંકર.	૧
„ ડાહ્યાભાઈ પ્રાણુજીવન-	
દાસ આરટોલીઆ.	૧
વકીલ વલ્લભરામ આત્મારામ.	૧
ડા. નગીનદાસ રતુભાઈ.	૧
દેશાઈ ભીમભાઈ મોદનભાઈ.	૧
રા. રા. જગનલાલ મોતીરામ.	૧
„ મોતીરામ અંબારામ.	૧
ડા. કેશવરામ વિપ્લવરામ.	૧
સુંવાળી.	
ડા. નથુભાઈ દેવશંકર.	૧

સેકુલાર.	હુળદરવાસ.
રા. રા. કરસનજી ડોસાભાઈ. ૧	રા. રા. જીવણભાઈ દેશાઈભાઈ. ૧
સોનગઢ.	,, નરભોરામ રૂઢનાથજી. ૧
રા. રા. માહાશંકર દયારામ. ૧	હુળવઢ.
,, કેશવલાલ ઇચ્છાચંદ. ૧	રા. રા. હરજીવન બહેચર વૈદ્ય. ૧
સોમતેર.	,, પ્રભાશંકર રતનજી. ઉપાધ્યા. ૧
રા. રા. કાળીદાસ ઇચ્છાચંદ. ૧	હાંસોટ.
સંજેલી.	રા. રા. ગોરધન ગણપતરામ. ૧
મે. કુમાર શ્રી રણજીતસિંહજી. ૧	,, ગોવિંદરામ નથુરામ. ૧
	,, ઇચ્છારામ ચીમનલાલ. ૧
	,, મોતીલાલ ખોડીદાસ. ૧

❧ પાછળથી થએલા આહુકાનાં નામ મોડાં આવવાને લીધે દાખલ થઈ શક્યાં નથી તે સાહેબોએ માફ કરવું.

वैद्यकना विश्वविख्यात ग्रंथो.

ભાવપ્રકાશ-પૂર્વખંડ.

આ અમુલ્ય સર્વોપરી વૈદ્યક ગ્રંથનું મૂળ શ્લોકસહિત શુદ્ધ ગુર્જર ભાષાંતર, નક્સીદાર સુંદર કપડાના રંગબેરંગી પુઠાંથી સોનેરી અક્ષરોસહિત ડીમાઈ અષ્ટપત્રી લગભગ ૧૧૦૦) પૃષ્ઠના સુંદર પુસ્તકના આકારમાં છપાઈ બંધાઈ તૈયાર થયું છે. આ ગ્રંથમાં છ પ્રકરણો છે, જેમાં નીચે લખેલી ઉપયોગી અને દરેક મનુષ્યે અવશ્ય જાણવા લાયક (૧૪૨૭) બાબતો સમાયલી છે.

પ્રકરણ ૧ હું-સૃષ્ટિ પ્રકરણ. **પ્રકરણ ૨** જી-ગર્ભ પ્રકરણ. **પ્રકરણ ૩** જી-જાલ પ્રકરણ. **પ્રકરણ ૪** થું-દેશો વિષે, દિગ્વર્તી, રાત્રિવર્તી, ઋતુવર્તી. **પ્રકરણ ૫** મું-મિશ્રવર્ગ, હરીતક્યાદિવર્ગ, કર્પૂરાદિવર્ગ, ગદૂ-ચ્યાદિવર્ગ, ખૂંપવર્ગ, વટાદિવર્ગ, આમ્રાદિવર્ગ, ધાતુપદ્ધાતુ-રસોપરસ-વિ-પોષવિષ વર્ગ, ધાન્ય વર્ગ, શાક વર્ગ, માંસ વર્ગ, કૃતાન્ન વર્ગ, વારી (પાણી) વર્ગ, દુગ્ધ (દૂધ) વર્ગ, દદ્ધો (દહી) વર્ગ, તક (છાસ) વર્ગ, નવનીત (માંખણ) વર્ગ, ઘૂત (ધી) વર્ગ, મૂત્ર વર્ગ, તૈલ વર્ગ, સન્ધાન વર્ગ, મધુ (મધ) વર્ગ, ઈક્ષુ (સેરસી) વર્ગ, અનેકાર્થ નામ વર્ગ, માન પરિભાષા, ભેષજનાં વિધા-નાનિ, ધાતુનાં શોધન મારણ વિધિ, ધાત્વાદિ મારણો પચુક્તાન પુટ પ્રકા-રાનાહ. ઉપધાતુનાં મારણ પ્રકારાનાહ, રસસ્યે શોધન વિધિ, ઉપરસાનાં શોધન વિધિ, રત્નનાં શોધન મારણ વિધિ, વિધાનાં શોધન મારણ વિધિ, સ્નેહપાક વિધિ, વમન વિધિ, વિરેચન વિધિ, સ્નેહજલસ્તિ વિધિ, ઉત્તરજલસ્તિ વિધિ, ફલવર્ત્તિ વિધિ, નસ્ય ગ્રહણ વિધિ, ધૂમપાન વિધિ, ગણ્ડુશકબલપ્ર-સારણ વિધિ, સ્વેદ વિધિ, મૂર્ધ તૈલ વિધિ, કર્ણ વિધિ, લેપ વિધિ, શોણિત સ્નાવણ વિધિ, નેત્ર પ્રસાદન કર્માણી, સેક વિધિ, આશ્વિયોતન વિધિ, પિણ્ડી વિધિ, બિડાલક વિધિ, તર્પણ વિધિ, પુટપાક વિધિ, અંગન વિધિ, ભેષજ-ભક્ષણ સમય. **પ્રકરણ ૬** કું-ચિકિત્સા પ્રકરણ.

એપ્રમાણે આવા મોટા કદના ગ્રંથની સમાપ્તિની સાથે વૈદ્ય વિદ્યાની જાણવા જેવી સઘળી બાબતો સમાપ્ત થાયછે.

આપણી ગુર્જર ભાષામાં આવા ઉપયોગી વૈદ્યક ગ્રંથની પૂરી ખોટ હતી જે આ ગ્રંથથી ઘણું દરજ્જે પુરી પડશે. આ ગ્રંથનાં વિશેષ વખાણ ન કરતાં એટલું જ કહિયે છિયે કે દેશી વૈદ્યાના ચરક સુશ્રુત વિગેરે ઉત્તમ ગ્રંથો પણ આ ભાવપ્રકાશ ગ્રંથ વાંચનારને ઘડીભર વિસારે પડશે.

કિંમત-ગીદવાળા પુઠાંની રૂ. ૭) પોષ્ટેજ ૦=

મુંબઈ-રામવાડી પારે દાદી-
શેઠ અગ્રવારી લેન મલ્હારાવ
સ્ટીટ નંબર ૮.

જયરામ રઘુનાથ,
મેનેજર, “ભાવપ્રકાશ ભાગાંતર.”

ભાવપ્રકાશ-મધ્ય તથા ઉત્તરખંડ.

મહાત્માશ્રી ભાવમિશ્ર વિરચિત ભાવપ્રકાશ ગ્રંથના આ મધ્યખંડ તથા ઉત્તરખંડમાં તમામ રોગોનું તેના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ અને ચિકિત્સાસહિત વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને તે ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલો છે.

ભાગ ૧ ભામાં—જુદી જુદી પ્રકારના જ્વરો, તે ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો, તેને ઝાળખવાની રીત, તેપર જુદા જુદા પ્રાચીન ગ્રંથકારોના અભિપ્રાય અને તેનાપર અસરકારક અનુભવી ઔષધો વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

ભાગ ૨ ભામાં—અરશ, જઠરાગ્નિસંબંધી વિકારો, કૃમિરોગ, પાંડુ-રોગ, કમળો, હૃલીમક, રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, શ્લેષ્મપિત્ત, ક્ષયરોગ, ઉધ-રસ, હેડકી, શ્વાસ, સ્વરભેદ, અરોચક, ઉલટી, તરશ, મૂર્ચ્છા, મદાત્પય, દાહ, ઉન્માદ, અપસ્માર, વાતવ્યાધિ, ઉરસ્તંભ, આમવાત, પિત્તવ્યાધિ, શ્લેષ્મવ્યાધિ, વાતરક્ત, વગેરે રોગોની તેના નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા આપવામાં આવી છે.

ભાગ ૩ ભામાં—શૂળ, ઉદાવર્ત, આનાહ, શુદ્ધ, પ્લીહ, ચક્ર, તંદ્રોગ, મૂત્રકૃચ્છ, મૂત્રાધાત, અશ્મરી, પ્રમેહ, મેદવૃદ્ધિ, કાર્શ્ય, ઉદરરોગ, સોથ, વધરાવળ, બદ, ગલગંઠ, ગંડમાળા, ગ્રંથી, અર્બુદ, શ્લીપદ, વિદ્રધિ, પ્રજ્ઞ, અગ્નિદગ્ધ, ભગ્ન, વગેરે રોગોની તેના નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા આપવામાં આવી છે.

ભાગ ૪ થામાં—નાડીવ્રણ, ભગંદર, ઉપદંશ, લીંગના અરશ, શૂક-દોષ, કોઠ, શિતપિત્ત, ઉદદં, કોઠ, ઉત્કોઠ, વિસર્પ, સ્નાયુ, વિરુદ્ધેટ, ક્ષીર-ગરોગ, મસૂરિકા, શીતલા, હુદ્રરોગ, શિરોરોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, નાસિકા-રોગ, મુખરોગ, ઝેર, પ્રદર, સોમરોગ, સ્ત્રીરોગ, બાળરોગ આદિ રોગોની તેના નિદાન સહિત ચિકિત્સા આપવામાં આવી છે.

જોડ આ ગ્રંથ કેવો તથા કેટલો ઉપયોગી છે તથા તેની યો-ગ્યતાવિષે અમારી તરફથી વધારે જણાવવું દુરસ્ત નથી તોપણ એટલું જણાવિયે છિયે કે આ ગ્રંથ જગપ્રસિદ્ધ અને તેમાં લખેલાં ઔષધો સમયપરત્વે સમજીને યોજવામાં આવ્યાથી મૃત્યુની

હૃદયુધી પહોંચેલા રોગને પણ પાછો હઠાવી શકાય છે. વળી બધા વૈદ્યકના ગ્રંથમાં આ પહેલો દરજ્જો ધરાવે છે અને માત્ર આ ગ્રંથ એકલો જ ખરીદ કરવાથી વૈદ્યકના તમામ ગ્રંથોની ગરજ સરી શકે એવો વૈદ્યકના લંડારૂપ છે.

આ ગ્રંથ ઉંચી કીસમના સોનેરી ગીદના પુઠાંથી રોયલ અષ્ટપત્રી લગભગ ૧૦૦૦) પૃષ્ઠના પુસ્તકના આકારમાં તૈયાર થયું છે.

કિંમત રૂ. ૮૫ પાંચેજ રૂ. ૦૦.

મુખર્ષી,—રામવાડી નજીક,
મલહારાવ લેન—ધર નં. ૮.

}

જયરામ રઘુનાથ,
પ્રમુખ-વૈ. જ્ઞા. પ્ર. સભા.

જ્ઞા. લાવપ્રકાશ લાપાંતરના (સંપૂર્ણ) ત્રણ
ખંડો સામગ્રી ખરીદનાર પાસેથી ફક્ત
રૂ. ૧૨) અંકે બાર લેવામાં આવશે.

મહર્ષિ આત્રેયમુનિ પ્રણિત,

હારીત સંહિતા.

વૈદકના અસંખ્ય ઉપયોગી વિષયોથી

ભરપૂર સંપૂર્ણ ગ્રંથ.

કિંમત—ગીટવાળા પુઠાંની રૂપિયા ૩) પાછેજ જુદું.

“હારીત સંહિતા” આ નામના અપૂર્વ વૈદક ગ્રંથનું શુદ્ધ સરલ ગુજરાતી પ્રૌઢ ભાષાંતર મૂળ શ્લોક સહિત અમારા તરફથી છપાઇ બહાર પડ્યું છે. આ ગ્રંથ વૈદકના પ્રાચીન ચરક સુશ્રુત જેવા વિશ્વ-વિખ્યાત ગ્રંથોને પણ ભૂલાવામાં નાખે તેવો છે, દેશી વૈદશાસ્ત્રના રહસ્યની સંપૂર્ણ સમજાવટી આપવામાં આ ગ્રંથની ખરાબરી કરી શકે એવો બીજો ગ્રંથ ભાગ્યેજ મળશે. આ ગ્રંથની અંદર વૈદકના એવા તો રસ ભરેલા વિષયો આવેલા છે કે વિદ્વાન વૈદો આ ગ્રંથને પોતાના પ્રાણ સમાન ગણી અલગ કરતા નથી. આ ગ્રંથનાં જોડણાં વખાણ કરીએ તેટલાં થોડાં છે, માટે તેમ નહીં કરતાં તેમાં જે ઉત્તમ વિષયો આવેલા છે તેની અનુક્રમણિકા આપવામાં આવે તો લોકોને તેના ઉપ-યોગીપણાની ખાતરી થયા વિના રહે નહિ; પણ બધી અનુક્રમણિકા આપવાથી બહુ વધી જાય માટે તેમ નહીં કરતાં તેમાંના જુદા જુદા અધ્યાયમાંથી મુખ્ય વિષયો માત્ર નમુના દાખલ સાથેના પેજમાં ખતાવવામાં આવ્યા છે, જે ઉપરથી એ ગ્રંથની ખરી ખુબી જણાયા વિના રહેશે નહીં.

કોઇના મનમાં આ ગ્રંથવિષે કદાચ ચરક સુશ્રુતના જોડણું માન ન હોય !! તેને માટે એટલુંજ બોલવું બસ થશે કે જેવી રીતે મહાત્મા આત્રેય (પુત્રવંસુ) મુનિએ પોતાના શિષ્ય અગ્નિવેશ મુનિને કહેલા આયુર્વેદનો ગ્રંથ ચરકસંહિતા એ નામથી ઓળખાય છે તેવીજ રીતે એજ આત્રેય મુનિએ પોતાના શિષ્ય હારિત મુનિને કહેલા આયુ-ર્વેદનો આ ગ્રંથ હારીતસંહિતા અથવા આત્રેયસંહિતા એ નામથી ઓળખાય છે.

પ્રિયમિત્રો! જો તમારે સાંગોપાંગ આયુર્વેદનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છા હોય, વૈદ્ય શાસ્ત્ર સંબંધી સઘળી બારીકીઓને તેઓનાં મૂળતત્ત્વો સહિત હાથ કરી લેવાની ચાહત હોય, ધર્મ અર્થ કામ તથા મોક્ષ એ ચારે પુરૂષાર્થોનાં સાધનબૂત શરીરને સાચવવાની મરજી હોય અને ટુંકી મુદતની અંદર સારા વૈદ્યોના વર્ગમાં માન પામવાની ઉત્કંઠા હોય તો વાંચો આ હારિતસંહિતા!!

આ પુસ્તક કેટલું લોકોપયોગી અને દરેક માણસને જીવંતી પર્યંત એક હુશીઆર વૈદ્યની ગરજ સારનારું થઈ પડશે. એ વાતની વધારે ખાતરી સદરહુ પુસ્તકજ આપશે.

ઉંચી કીસમનાં સોનેરી ગીટના પુઠાસહિત આ ગ્રંથનું કદ રૉયલ બાર પેજ લગભગ (૮૦૦ પૃષ્ઠ) નું થયું છે છતાં તેની કિંમત ફક્ત રૂ. ૩) ત્રણ લેવા ઠરાવ કર્યો છે.

“હારિત સંહિતા” માં આવેલા અસંખ્ય વિષયોમાંથી માત્ર થોડા વિષયોનો નમુનો.

- ૧ વૈદ્ય કેવો જોઈએ તથા વૈદ્યશાસ્ત્ર બાણનાર ને બાણાવનારની પરીક્ષા.
- ૨ બધાં ઔષધો ઓળખવાનો વિધિ તથા તેના ઉપયોગમાં કેટલી બાબતોની વિચાર કરવાની જરૂર છે.
- ૩ ઋતુચર્યા, દિનચર્યા, રાત્રીચર્યા, નિરોગી રહેવાના નિયમો, ઋતુનાં લક્ષણ તથા પ્રત્યેક ઋતુઓમાં લેવાના જીદા જીદા ઉપચારો.
- ૪ વાત, પિત્ત, કફ તથા સન્નિપાત જ્વરની સંપૂર્ણ સમજણ.
- ૫ જીદી જીદી જાતની ઔષધી તરીકે વપરાતી અસંખ્ય વનસ્પતિના ગુણદોષ.
- ૬ જીદી જીદી જાતનાં સ્થળ તથા જળચર પ્રાણીના માંસના ગુણદોષ.
- ૭ જીદી જીદી જાતનાં પ્રાણીઓનાં દૂધ, દહીં, છાસ, માખણ, ઘી, મૂત્ર, વગેરેના ગુણદોષ.
- ૮ છ રસ તથા તેનો ઉપયોગ.
- ૯ સઘળી જાતનાં ધાન્ય, ફળ, શાક વિગેરેના ગુણદોષ.
- ૧૦ વાય, કુવા, તળાવ તથા વરસાદ વિગેરેના પ્રાણીના ગુણદોષ.
- ૧૧ જીદી જીદી જાતના ખોરાક, અવલેહ, સરખત, મુરખ્યા, વિગેરે બનાવવાની રીત તથા તેના ગુણદોષ.

- ૧૨ શુભ તથા અશુભ સ્વપ્નનું વિવેચન, દૂત, પરિક્ષા, શુકન, ભૂતવિદ્યા, તથા મંત્રોપચાર.
- ૧૩ તમામ રોગોનું નિદાન તથા ચિકિત્સા (ઔષધોપચાર.)
- ૧૪ રોગોના ભેદો તથા પરિક્ષા.
- ૧૫ હાથ, પગ, પેટ, મોઢું, આંખ, કાન, નાક વિગેરે શરીરના દરેક ભાગમાં દરેક રોગનાં કારણો તથા તે ઉપર અપાતાં ઔષધો.
- ૧૬ શારીર એટલે શરીરની બનાવટસંબંધી અવશ્ય જાણવાજોગ બાબતો.
- ૧૭ નસ્ત, અંજન, સ્નેહન, સ્વેદન, નયન, વિરેચન, વિગેરે કરવાની રીત.
- ૧૮ કયા કયા રોગમાં બસ્તીની જરૂર છે તથા તે કેમ આપવી.
- ૧૯ ધાતુઓની ભરમ બનાવવાની રીત તથા તેના ઉપયોગનો વિધિ.
- ૨૦ પ્રજાની ઉત્પત્તિમાં કેટલું પુરૂષનું વીર્ય તથા સ્ત્રીનું રજ સમર્થ છે તથા તેને સુધારવાના ઉપાયો.
- ૨૧ પુત્ર, પુત્રી, તથા જોડલાં ઉત્પન્ન થવાનું તથા જુદી જુદી રીતના બાળકો જન્મવાનું કારણ.
- ૨૨ વાંઝણી સ્ત્રીને આપવાનાં ઔષધો, તથા ગર્ભને સ્થિર રાખવાના ઉપાય.
- ૨૩ ગર્ભણી સ્ત્રીને પીડા થયા વગર જલદી પ્રસવ થાય તેવા ઉપાય અને સુવાવડ કરવાની રીત.
- ૨૪ છોડના ઉપાય, મુએલા ગર્ભનું લક્ષણ, ગર્ભ રહેવાની રીત.
- ૨૫ સ્ત્રીની યોનીમાં ઉપજતા વીશ રોગો, તેનું નિદાન, તેનાં ચિન્હો તથા તેની ચિકિત્સા.
- ૨૬ ખરાબ ધાવણની પરીક્ષા તથા તેને સાફ કરી વધારવાની રીત.
- ૨૭ બાળકને તથા સુવાવડી સ્ત્રીને ઉત્પન્ન થતા રોગો તથા તેના તાત્કાલીક ઉપાયો.
- ૨૮ સ્થાવર અને જંગમ વિષની ઉત્પત્તિ, તેની અસર, સાધ્યાસાધ્ય વિચાર વિગેરે વિષને લગતી બધી બાબતો.
- ૨૯ લાંબા તથા ટુંકા આયુષ્યવાળાનું લક્ષણ.
- ૩૦ પરસેવો લાવવા, પીચકારી મારવા, લોહી કાઢવા તથા જળો મુકાવવાની રીત.
- ૩૧ અગ્નીથી બળેલા શરીરના ભાગોના ઉપાયો.
- ૩૨ વાજકરણ તથા પારદના પ્રયોગો.
- વિગેરે વિગેરે આ ગ્રંથમાં વૈદ્યવિદ્યાની તમામ જાણવા જેવી અસંગ્રહ બાબતો સમાયલી છે. જેનું અહીં વિવેચન કરતાં એક ગ્રંથ થાય. છેવટ એટલુંજ કહેવાનું કે આવા ઉપયોગી ગ્રંથનું જેમને શાહક થવું હોય તેમણે આજસ ન રાખતાં નિચે સહી કરનારને જલદીથી લખી તાકીદે મંગાવી લેવો.

જયરામ રઘુનાથ,

પ્રમુખ વૈં જ્ઞાં પ્રં સભા.

શ્રી માધવનિહાન.

સુધારા વધારા સાથે ત્રીજી આવૃત્તિ છપાય છે.

તેના સસ્તાપણા માટેજ નહીં, પણ તેના ઉપયોગીપણા
માટે સઘળી નકલો ઝટપટ ખપી ગઇ છે.

ઘણી જલદી બહાર પડશે.

કિંમત અગાઉથી થનારા ગ્રહાકોને ફક્ત રૂ. ૧૧
પોષ્ટેજ ૦)ના આના.

પ્રજાપ્રિય પુસ્તકને જાહેર લખનારાઓ તરફથી મળેલાં
પુષ્કળ સર્ટીફિકેટોમાંથી નિચેના જુજ અભિપ્રાય
વાંચો એટલે માલમ પડશે કે તેની
યોગ્યતા કેટલી છે.

૧. માધવનિહાન મૂળ શ્લોક સહિત શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર કરનાર
જેરામ રઘુનાથ, ડીમી આઠ પેજ પૃષ્ઠ ૪૨૮. આ નિહાન ગ્રંથ માધવા-
ચાર્ય નામના પ્રાચિન આર્ય વિદ્વાને રચેલો છે. એમાં ઘણું કરીને દરેક
રોગ થવાનાં કારણ, રોગનાં લક્ષણ, સાધ્યાસાધ્ય વિચાર વગેરે વૈદ્યોએ
અને ગૃહસ્થોએ પ્રથમ અને અવશ્ય જાણવાને જરૂરીકતનું ખુલાસાથી વર્ણન
કરેલું છે. રોગ થવાનાં કારણ બરાબર સમજ્યા સિવાય અને થયેલા રો-
ગની સ્થિતિ અવસ્થા યોગ્ય રીતે પારખ્યા સિવાય દવા કરવાથી કાર્ય સિદ્ધિ
ભાગ્યેજ થવાની. દરેક સખસે પ્રથમ નિહાન ભાગ અવશ્ય જાણવો જોઈએ.
અને તે જાણવાસાર તેમને આ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી થાય તેવું છે.
એમાં મૂળ સંસ્કૃત તથા તેની ગુજરાતી ટીકા સમન્વય તેવી રીતે આપેલી છે.
ઔષધોના પુસ્તક કરતાં આજુ પુસ્તક સાધારણ લોકોને પણ
ઉપયોગી થાય કેમકે રોગ થવાનાં કારણ અને રોગની હાલત તેમના
સમજવામાં આવે તો તેથી સાવચેત રહેવા પ્રયત્ન કરી શકાય અને એમ
બને એટલે ઔષધની ગરજ ઘણીજ થોડી પડે. કાગળ અને છાપ સરસ છે.

*

*

*

*

*

જાનેવારી ૧૮૮૬.

બુદ્ધિપ્રકાશ.

૨ વૈદ્યકના શારીર શાસ્ત્ર, નિદાન (રોગની ઉત્પત્તિ વગેરેનાં કારણો સમજવાં તે) અને ચિકિત્સા (ઔષધ વિચાર) એવા ત્રણ મુખ્ય ભાગ છે. એમાં પણ નિદાન સૌથી વધારે ઉપયોગી હોયું જોઈએ, એમાં કાંઈ શક નથી. નિદાન વિષે માધવનો આ ગ્રંથ પરમ પ્રમાણુ ગણાય છે. સંસ્કૃતમાં આવી આવી એક કહાણી છે કે:—

નિદાને માધવઃ શ્રેષ્ઠ સૂત્રસ્થાને તુ વાગ્મટઃ ॥

શારીરે સુશ્રુતઃ પ્રોક્તશ્ચરકસ્તુ ચિકિત્સિતે ॥ ૧ ॥

આ ગ્રંથનું મૂળ સહિત ગુજરાતી ભાષાંતર જયરામ રઘુનાથે કરી તમામ વૈદ્ય વર્ગને તથા તે વિષયના જ્ઞાસુઓને બેસક બહુજ ઉપકૃત કર્યો છે. આ ભાષાંતર ઘણે દરજ્જે શુદ્ધ તથા બધાથી સમજાય એવું છે.

ડીસેમ્બર ૧૮૮૫.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

૩. આ ઔપગ્રી વૈદ્યશાસ્ત્રને ઘણી વાંચવા યોગ્ય છે, શરીરમાં કેવા કેવા પ્રકારના નાહના મોટા રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે કેવે પ્રકારે ધાય છે તે આદિ ઘણીક વાંચીને સમજવા યોગ્ય બાબતો આ ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે. કેટલાક ઉત્વેદો રોગ થવાનાં કારણો વગેરે જણ્યા શિવાય પોતાની કમ સમજ શક્તિને આધિન થઈને ઊઠવેદું કરી ઊંધું ચુંડું કરી નાખે છે તેઓને તો આ ગ્રંથ અવશ્ય કરીને વાંચવાની અમે લલમણુ કરીએ છીએ.

* * * * *

ગુજરાત મિત્ર.

૪. દરેક વૈદ્યે પ્રથમ નિદાન જાણ્યું જોઈએ, કારણ કે નિદાન શિવાય ઔષધ કાંઈ પણ અસર કરવું નથી પણ હલકું દુઃખરૂપ થઇ પડે છે. એ તો દેખીતું જ છે કે, કયો રોગ થયો છે તેની પરીક્ષા કર્યા વગર દવા આપવી અથવા લેવી તે વૈદ્યશાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે. હાલના ધણાખરા લેભાગુ વૈદ્યો નિદાન ભાગ જાણતા નથી તે પોતાનું કામ ધમધોકારે ચલાવે છે પણ તે બધું કાંઈ કામનું નથી. જ્યાંસુધી તેઓ નિદાન ભાગ જાણતા નથી ત્યાંસુધી તેમનાથી વૈદ્ય થઇ શકાશે નહીં.

મે સન ૧૮૮૬.

આયુર્વેદ સુધાકર.

૫. શ્રી માધવનિદાન—આ ગ્રંથ આર્ય વૈદ્યક સંબંધી છે અને તેમાં રોગો ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો, રોગોનાં નામ અને લક્ષણુ ઘણી સારી રીતે વર્ણવ્યાં

છે. મૂળ માધવનિહાન ગ્રંથ આ દેશના વૈદ્યોને અને ગૃહસ્થોને ધણો પ્રિય છે અને કેટલાએક તેનો આરંભમાં અભ્યાસ કરેછે. આવા ઉપયોગી ગ્રંથનું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કરવામાટે મિ. જયરામને જે શ્રમ લીધો છે તે ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે * * ભાષાંતરનો હેતુ સારી રીતે પાર પડેલો અમને લાગેછે. આર્ય વૈદ્યનો ફેલાવો થાય અને તે ગુજરાતી જાણનારાઓ સમજી શકે એ માટે મિ. જયરામનો ઉત્સાહ અને ખંત વખાણવા લાયક છે. આ પુસ્તક સર્વ સન્નનોએ સંગ્રહવા જેવું છે. સત્યવક્તા.

અતિશે વખાણ કરવા કરતાં એટલુંજ કહેવામાં આવેછે કે એક વખત પ્રસ્તુત પુસ્તક વાચવામાં આવશે એટલે સાદ્ ભાવન પડશે કે આ પુસ્તક માટે કરેલાં વખાણ નકામાં નથી. જે ગૃહસ્થોને આ પુસ્તકના ગ્રાહક થવું હોય તેમણે પોતાનાં નામ, ઠામ, હોદ્દા સાથે લખી કર્તા તરફ સત્વર મોકલી આપવાથી પુસ્તક બહાર પડેથી મોકલી આપવામાં આવશે.

મુંબઈ—રામવાદીનજીક,
ત્રીશીઠની આખ્યારીને રસ્તે,
મલ્હારરાવલેન, ધરનંબર-૮.

જયરામ રઘુનાથ,
પ્રમુખ—“વૈ. જ્ઞા. પ્ર. સભા.”

વૈદ્યામૃત.

વૈદ્યામૃત નામનો અતિ ઉપયોગી પ્રખ્યાત વૈદ્યક ગ્રંથ પૂર્વે વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં નિપુણ એવા એક પ્રસંસા પામેલા યથાર્થ અનુભવી મોરેશ્વર ભટ્ટ નામના વિદ્વાન વૈદ્યે સંસ્કૃતમાં રચેલો છે, આ ગ્રંથમાં:—

યુક્તાયુક્ત વિચાર, ઔષધ પ્રતિનિધિ, ઔષધાન્નિધનું પરિમાણ, ક્વાથાદિ પ્રક્રિયા, અને સ્નેહપાક ઈત્યાદિકનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, તે પછી જ્વર, અતિસાર, સંગ્રહણી, અર્શ, અજીર્ણ, વિષુચિકા, કૃમી, પાંડુરોગ, રક્તપિત્ત, ક્ષય, કાસ, હિકા, સ્વેરભેદ અરોચક, વમન તૃષ્ણા (તરસ) મૂર્છા, દાહ, અપરમાર, શ્વાસ, વાતવ્યાધિ, ઉરસ્તભ, રામવાત, શૂલવાત, ઉદાવર્ત, ગુલ્મ, ગાંઠ, મૂત્રકૃચ્છ, અશ્મરી (પથરી) પ્રમેહ, પૌષ્ટીકયોગ, સંભનયોગ, દ્રાવણયોગ, મેદોરોગ, ઉદરોગ, શોફોદર, અંડવૃદ્ધિ, ગંડમાળા, રક્તોપદ, વિદ્રધિ, વૃણ, ભગંદર, નાડીવૃણ, ઉપદંશ (ચાંદી), કુષ્ઠ, અમ્લપિત્ત, વિસર્પ, વિસ્ફોટ, મસુરિકા, ક્ષુદ્રોગ, મુખરોગ, ગલરોગ, દંતરોગ, કર્ણરોગ, નાસારોગ, નેત્રરોગ, શિરારોગ, સ્ત્રીરોગ (પ્રદર-ગર્ભધારણ-ગર્ભસ્થીતિકરણ-ત્વરીતપ્રસવ-યોનિશૂલ પરિહાર-યોનિસંકોચન-ગર્ભધારણ નિવૃત્તિ ગર્ભપાત) સ્તનરોગ, બાલરોગ, વિષચિકિત્સા, વિરેચન ઈત્યાદી.

એ પ્રમાણે અનેક રોગોપર અસરકારક તથા તાત્કાલીક ગુણુકારક થઈ પડે તેવાં અનુભવી ઔષધો વૈદ્યક શાસ્ત્રમાંના ઉત્તમ ઉત્તમ ગ્રંથોનું હોલન કરી આ ગ્રંથમાં દાખલ કરેલ છે.

કિંમત ફક્ત ૬ આના પોણેજ ૬ પાઈ.

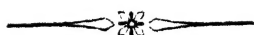
મુંબઈ,—રામવાડી નજીક, }
મલહારરાવ લેન, ધર નં ૮. }

જયરામ રઘુનાથ,
મેનેજર “ભાવપ્રકાશ ભાષાંતર.”

ઓપદેવ શતક.

અને

દિનચર્યા-રાત્રીચર્યા-ઋતુચર્યા.

ઉપલા નામનો દરેક કુટુંબમાં અવશ્ય સંઘરી રાખવા લાયક વૈધક ગ્રંથ પૂર્વે “ઓપદેવ” નામના મહાન પંડિતે રચ્યો છે, આ ગ્રંથમાં દરેક મનુષ્યથી સહેલાઈથી બની શકે તેવા દરેક રોગોપર અસરકારક થઈ પડનારા, આપણા પ્રાચીન વૃદ્ધ-ત્રયી ગ્રંથોને આધારે ઔષધો આપવામાં આવેલાં છે જેવાં કે:—

વિજયચૂર્ણ, લવંગાદિચૂર્ણ, આતુર્જતાદિચૂર્ણ, ધાન્યાદિચૂર્ણ, નારાયણચૂર્ણ, નારસિંહચૂર્ણ, ભાગ્યોદિચૂર્ણ, ભાસ્કરચૂર્ણ, આભાદિચૂર્ણ, હિંગ્વાદિચૂર્ણ, ખાંડવ-ચૂર્ણ, શાદૈલચૂર્ણ, અગ્નિમુખચૂર્ણ, અને સિતોપલાદિચૂર્ણ; તથા દૃબ્બમોદક, માણિભદ્ર મોદક, હિંગ્વાદિ ગુટિકા, દાવ્યોદિ ગુટિકા, સૂરણવટિકા, કાંકાયન ગુટિકા, ત્રિભતાદિ મોદક, દીપ્યાદિ મોદક, તાલીસાદિ મોદક, સંયુકાદિ વટી, હંરોરક ગુગુળ, યોગરાજ ગુગુળ, આભાદિવટક, ખાદિરી ગુટિકા, કાલાદી ગુટી, દંત્યાદિવટક, મધુવટક, ઓજસ્કરી અને અંજની આદિ ગુટિકાઓ; તથા કુખમાંડાવલેહ, અગસ્તિ હરીતકી અવલેહ, આર્દ્રકાવલેહ, ભાદુર્ગીશિવા અવલેહ, કંસ હરીતકી અવલેહ, વાસા હરીતકી અવલેહ, ચિત્રક હરીતકી અવલેહ, દંતીશીવા અવલેહ, આધીપથ્યા અવલેહ, રિંગણી અવલેહ, કુટન્નકાવલેહ, ખદિરાદિ એકાદશાવલેહ, કલ્યાણકાવલેહ, ચ્યવનપ્રાશાવલેહ, અક્ષાવલેહ અને પંચભરકાવલેહઆદિ અવલેહો, તથા ષટ્પલ ધૃત, વજ્ર ધૃત, રાસ્નાદિ ધૃત, કલ્યાણ ધૃત, ફલ ધૃત, પંચગવ્ય ધૃત, બિંદુ ધૃત, જલ્યાદિ ધૃત, ભાંગેરી ધૃત, ધનંતરીધૃત, અટ્ઠપ ધૃત, સુકુમારક ધૃત, અહત્ પંચમૂલાધ ધૃત, અષ્ટાંગ ધૃત; તિક્ત ધૃત અને નારસિંહ આદિ ધૃતો; તથા પ્રસારિણી તૈલ, માષતૈલ, ક્ષારતૈલ, શતાવરી તૈલ, વજ્ર તૈલ, નારાયણ તૈલ, બલાતૈલ, અન્વાસનતૈલ, પદુબિંદુતૈલ, લાક્ષાતૈલ, ગુફચ્યાદિ આઠ પ્રકારનાં તૈલ, મહાનીલતૈલ અને બ્રાહ્મીઆદિ તૈલો; તથા મહાકવાથ, ત્રીરાસ્નાદિ કવાથ, મુર્વાદિ કવાથ, દાર્વા-દિનિરઠ, દ્રાક્ષાદિ, ભૂનિખાદિ, વિષાખ્યાદિ, રતુંગ્યાદિ, પથ્યાદિહિંમાદિશ્ચ, અતિવિષાદિ, મુસ્તાદિ, ગોક્ષુરાદિ, હરિદ્રાદિ, દીપ્યાદિ, દાઆદિ, ત્રિફલાદિ, ચંદનાદિ, આન્નાદિ, ગ્રંગ્યાદિ, ચવાદિ, રક્તપિત્ત અને પ્રદરપર અટ્ઠપ કવાથ

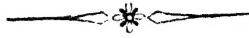
મુખરોગપર દ્રાક્ષાદિ, પુષ્પનાશ તથા રક્તશુદ્ધિપર તિલ ક્વાથ, કફવાત શુભ્રાદિપર સુંઠી ક્વાથ, અતિસાર તથા અગ્નિમાંઘપર સુંઠી ક્વાથ, આમવા-યુપર રાસ્નાદિ, સોજપર સુંઠ્યાદિ, સફેદ કોઠપર ફલગ્વાદિ ક્વાથ, પ્રમેહપર ધાત્રી ક્વાથ, અતિસાર જ્વરાદિપર છિન્નાદિ ક્વાથ, વિષપર પાલિધાદિ ક્વાથ, અને સ્ત્રીઓના ગએલા દુધપર અમૃતાદિ ક્વાથો, ઇલાદિ અનેક રોગોપર લીન લીન પ્રકારનાં ઔષધો આ ગ્રંથમાં આપેલાં છે.

આ ઉત્તમ ગ્રંથનું શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર લગભગ ૨૦૦ પૃષ્ઠના આકારમાં, દિનચર્યા રાત્રિચર્યા તથા ઋતુચર્યા સહિત છપાઈ બહાર પડ્યું છે. અને તેનો લાભ દરેક સ્થિતિના મનુ-ષ્યથી લઈ શકાય માટેજ તેની કિંમત ફક્ત આઠ આના છે. પોષ્ટેજ ૬ પાઈ.

મુંબઈ,—રામવાડી નજીક,
દાદીશેડની અગ્યારીને રસ્તે
મહારાવ લેન, ઘર નંબર—૮.

} જયરામ રઘુનાથ,
મેનેજર “ભાવપ્રકાશ ભાષાંતર.”

શંકરાચાર્ય પંચરત્ન.

સંસારાધ્વનિ તાપમાનુકિરણપ્રોદ્ભૂતદાહવ્યથા ।

સ્થિન્નાનાં જલકાઙ્ક્ષયા મરુભૂવિ શ્રાન્ત્યાપરિ ભ્રાજ્યતામ્ ।

અત્યાસન્ન સુધામ્બુધિ સુલ્લસરં બ્રહ્માદ્યં દર્શય ।

ત્યેષા શંકરભારતી વિજયતે નિર્વાણસન્દાયિની ॥૫૮૩॥ વિ૦ચુ૦

(અર્થ) સંસારરૂપ માર્ગમાં તાપરૂપી સૂર્યની કિરણોથી ઉત્પન્ન થએલી દાહરૂપી વ્યથાથી ખેદ પામેલા, અને તેને લીધે બધું નિર્જન ભૂમિમાં થાકીને જળની ઇચ્છાથી ભટકતા હોય એવા સંસારી લોકોને બહુજ સમીપમાં સુખદાયી અમૃતના સમુદ્ર જેવા અદ્વિતીય પરમાત્માને દેખાડી પરમશાંતિ આપનારી આ શંકરાચાર્યની વાણી સર્વોપરિ છે.

આ આર્યાવર્તમાં માન પામેલું અને ઉત્તમ પુસ્તક “શંકરાચાર્ય પંચરત્ન” છે. શ્રી શંકરાચાર્યનાં રચેલાં હજારો પુસ્તકોમાં આ વધારે વખણાયેલું અને તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલું છે. આ ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી આધુનીક આર્ય પ્રજાથી તે ભાષાની ખીન માહેતીને લીધે તેનો લાભ જેવો જોઈએ તેવો લઈ શકાતો નથી આથી તેવા એક અત્યુત્તમ ગ્રંથનું ગુજરાતીમાં મૂળશ્લોકો સહિત ભાષાંતર થવાની ઘણી અગત્ય વિચારી અમે તેનું શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર એક વિદ્વાન શાસ્ત્રી પાસે કરાવી સુપર રેયલ ઊંચી જાતના સુશોભીત કાગળને સરસ છાપથી લગભગ ૪૦૦ પૃષ્ઠ જેવડા પુસ્તકના આકારમાં છપાવી બહાર પાડ્યું છે. ભક્તિજ્ઞાનયુક્ત ધર્મતત્ત્વને જોઈશીને તેમાના પ્રસંગો પણ ઘણા જાણવા જેવા છે. ખીન કલ્પિત નકામા વિષયો વાંચવા કરતાં પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત કરાવનારી આપણા શ્રી શંકરાચાર્ય ભગવાનની વાણીનું રટણ કરવું એજ આ ક્ષણભંજર સંસારમાં અક્ષય આનંદદાતા છે. આ પુસ્તક પ્રગટ કરવાનો ઉદ્દેશ પણ એજ છે. ગ્રંથમાં આવેલા અમુલ્ય વિષયો, કદી પામર અને વિષયી જનોને ભોગ્ય પડે વા ન, પરંતુ સુમુક્ત અને મુક્ત પુરુષોને તે એક અમુલ્ય જવાહિર છે !

કિંમત ફક્ત ૧૨ આના પોષ્ટેજ ૧૦

જયરામ રઘુનાથ,

મેનેજર ભાવપ્રકાશ ભાષાંતર.

